Modern szociológiai paradigmák

SZERKESZTETTE

NÉMEDI DÉNES

BUDAPEST

Megjelent az

Eötvös Loránd Tudományegyetem

és a

Táncsics Mihály Alapítvány

támogatásával

Írták

Csizmadia Zoltán
Géring Zsuzsanna
Hack-Handa József
Huszár Ákos
Király Gábor
Lakatos László
Némedi Dénes
Szabari Vera
Takács Erzsébet
Zombory Máté

ISBN 978 963 9697 24 9

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www. napvilagkiado. hu

Első kiadás: 2008

Printed in Hungary

TARTALOM

Természet és társadalom

Szociológia és racionális döntéselmélet

Hálózat és tőke

Megismerési kultúrák: történelem és szociológia

Nyelv, diskurzus és szociológia

A tudomány és technika társadalomtudománya

Jelen kötet az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskolája keretében 2003 és 2006 között működött hasonló című szeminárium résztvevőinek kollektív munkája. A szeminárium az OTKA 44850. számú Tudományos Iskola pályázat támogatását élvezte. A pályázatot Némedi Dénes jegyezte. A szeminárium tagjai köszönetüket fejezik ki a Társadalomtudományi Karnak a működéshez és a kötet megjelentetéséhez nyújtott támogatásért. Többen vannak, akik tanulmánnyal ugyan nem szerepelnek a kötetben, de megjegyzéseikkel, véleményükkel segítették a közös munkát. Ezért hálásak vagyunk. Külön köszönet illeti Somlai Péter professzort, aki a szeminárium társvezetője volt, valamint Róbert Péter docenst, aki számos vitán részt vett. A kötet megjelentetését a Táncsics Alapítvány támogatása segítette, amelyért a szerzők ezúton fejezik ki köszönetüket.

Ajánljuk a kötetet valamennyi, a modern társadalomtudományi elmélet iránt érdeklődő kutató, diák és tanár figyelmébe és jóindulatába.

BEVEZETÉS.
A SZOCIOLÓGIA PROBLÉMÁJA – MA

NÉMEDI DÉNES

A szociológiára vonatkozó általános elmélkedésekben régóta visszatérő motívum a panaszkodás arra, hogy tudományunk egészségi állapota nem kifogástalan, hogy művelői dezorientáltak, hogy egyenesen válságban van. Ez a válságdiagnózis a legkülönfélébb forrásokból táplálkozik. A diagnózis gyakori felületessége nem lehet a kérdés kikerülésének indoka.

A szociológiával kapcsolatos problémák egy része az úgynevezett külső körülményekkel kapcsolatos. Az amerikai szociológián belül megfigyelhető rossz érzés például abból is táplálkozik, hogy míg a felsőoktatást látogató népesség folyamatosan nőtt, a szociológiában alapfokú diplomát (BA) szerzők száma az 1973-as 35 000-ről 1985-re harmadára, 11 000-re csökkent, majd növekedett ugyan, de 2002-re sem érte el a hetvenes évek szintjét. Ezért azt a kérdést, hogy nem kell-e a szociológiai *department*et bezárni, néhány helyen igenlően válaszolták meg. Ezzel együtt a nyolcvanas évek elején erősen csökkent a szociológia szövetségi (a NSF-on keresztül történő) finanszírozása is (Digest, 2003, 296. tábla; Mullins, 1990).

Hasonló, de nem ennyire drámai változás Nyugat-Európában is végbement. Az NSZK-ban például az 1977-es 769-ről 1983-ra 1303-ra nőtt a szociológusi diplomát szerzettek száma, majd elég egyenletesen 1991-re 25%-kal 964-re csökkent a szám. (Eközben a doktori fokozatot szerzők száma még lassan nőtt is, arányuk 1991-ben elérte a diplomát szerzettek 20%-át. – Alemann, 1995, 274.) Nagy-Britanniában a társadalomtudományi posztgraduális ösztöndíjak *(training awards)* száma a hetvenes évek eleji 1520-ról a nyolcvanas évek végére 250-re csökkent. Ez részben annak a kormányzati szándéknak a következménye volt, amelyet az akkori kormányfő, Margaret Thatcher politikai bizalmasának, Sir Keith Josephnek tulajdonított kijelentés fejezett ki, miszerint „nem helyénvaló társadalom*tudomány*ról beszélni" (Eldridge, 1990, 173–174.).

Magyarországon nem a hallgatólétszám csökkenése okozott gondot, ellenkezőleg. Saját gyűjtésből származó adatok szerint 1990 és 2000 között a szociológushallgatók létszáma mintegy a kilencszeresére emelkedett (222-ről 1856-ra). A kutatásfinanszírozásban meghatározó szerepet játszó OTKA-támogatások ezzel párhuzamosan csökkentek (2000-ben reálértékben az 1992-es szint 65%-át érték el) (Némedi–Róbert, 2003).

Számos válságot diagnosztizáló szociológus szerint nem pusztán a külső körülményekkel, hanem a szociológia állításaival, tudományos kiválóságával is baj van. A valaha újbaloldali, de kemény konzervatívvá vált Mills-tanítvány Horowitz arról panaszkodott, hogy eltűnt „a szociológia képessége arra, hogy egyesítő gondolati keretként szolgáljon" (Horowitz, 1994, 21.). Hasonló jellegű volt a két Turner sokatmondó *The Impossible Science*

című könyvének alapgondolata is. Úgy vélték, az amerikai egyetemi rendszeren belüli szociológiai törekvések végeredményeként „egy olyan szaktudományt hoztak létre, amelynek éppen a szervezete zárja ki, hogy tudományos értelemben integrált legyen" (Turner–Turner, 1990, 9.). Kettejük közül Stephen Turner azóta megismételte, hogy a „társadalom tudományá"-nak eszméje „hibás eszmény" volt, a társadalomelmélet életképes vállalkozás ugyan, de semmi köze ahhoz, amit szociológiának tartanak: „az elméletalkotók és a szokványos empirikus szociológusok többnyire helyesen járnak el, ha nem vesznek tudomást egymásról, mert szinte semmi mondanivalójuk nincs egymás számára" (Turner, 2004, 146, 150.). A szociológiáról szóló vita sok tekintetben ezek körül a lassacskán közhellyé váló állítások körül forog.

Számosan osztják azt a pesszimista diagnózist, amelyet Nicos Mouzelis sokatmondó alcímű *(What went wrong?)* munkája zárófejezetében fogalmazott meg. Ő az elméleti anarchiát tartotta problémának (amiből az is következhet, hogy valamiféle elméleti újítás, egy új és radikális szintéziskísérlet helyreállíthatja a megbomlott egységet).

> A Parsons utáni elméleti szociológia alakulása „olyan helyzetet eredményezett, amelyben a szociológia inherens paradigmatikus pluralizmusa anarchiává és hangzavarrá degenerálódott..." A zűrzavar miatt a társadalomelemzés „...a Durkheim kora előtti szintre süllyedt. Máshogy megfogalmazva helyzetünkre az elméleti differenciálatlanság és primitivizmus jellemző, s ez a szociológiai elemzés rendkívül durva, könnyű és egyenesen groteszk formáihoz visz vissza minket, ahelyett, hogy arra építenénk, amit a klasszikus szociológusok és követőik elértek." (Mouzelis, 1995, 149.)

„Válság van a szociológiában, ez az elmélet válsága – pontosabban a hiányáé" (Abell, 1990, 110). Ma közhelynek számít, hogy a szociológiának nincs egységes paradigmája. Ez volt a kiindulópontja Ritzer 'metateoretizálásának' (Ritzer, 1991, 120). Max Haller is azt állapította meg, hogy a szociológiai elméleti irodalomban megfigyelhető tarkaság és áttekinthetetlenség a megközelítések nagyfokú eltéréséből adódik. A Haller szerint megfigyelhető elmélettípusok „tudományelméleti és tartalmi okokból sem integrálhatók egy magasabb általánossági fokú elméletté" (Haller, 1999, 35). Andreas Balog szerint az, hogy számos szociológiai elméleti alapállással találkozunk a szociológiában, nem új. Nem a szociológia multiparadigmatikus kezdetei a meglepőek, „hanem a későbbi fejlődés, amely nemcsak hogy nem a perspektívák közelítéséhez vagy egymáshoz való igazodásához vezetett, hanem egyenesen a különbségek sokasodásához és megszilárdulásához" (Balog, 2001, 9.). Ebből következően nincs egyetértés a szociológusok között a legelemibb kérdésekben sem, mint ahogy ezt Hartmut Esser megállapította: a szociológia „szegmentált törzsi társadalmak gyülekezetére" hasonlít, akik egymással hadakoznak, de leginkább azt szeretnék, ha békén hagynák őket (Esser, 2002, 27.).

Egy jellegzetes című *(What's Wrong with Sociology?)* kötetben Stephen Cole arról panaszkodott, hogy a szociológiai tudásnak nincs igazi tudományos magva.

> „Ahelyett, hogy erőfeszítéseit néhány problémára korlátozná, a szociológia nagyszámú empirikus problémára fecsérli el energiáit. Általánosságban olyan kevesen dolgoznak ugyanazon a problémán, hogy a szociológusok ritkán gyötrődnek az elsőbbség kérdése miatt – ami pedig a fizikusok egyik legnagyobb gondja" (Cole, 2001, 52.).

Charles Lemert könyve címéből *(Sociology: After the Crisis)* ítélve nem látta ugyan enynyire kétségbeejtőnek a helyzetet, de szerinte erkölcsi válságról is beszélhetünk, mert a szociológia elvesztette „szükségszerű kapcsolatát kizárólagos és elsődleges természeti erőforrásával: nemcsak az egyének mindennapi, hanem a nehezen megragadható világegész erkölcsi gondjaival is, amelyekről pedig a szociológusoknak manapság beszélniük kellene" (Lemert, 1995, XV.).

A figyelmes olvasó már a kurta idézetekből is felismerhette, hogy a diagnózisok igencsak eltérő általános tudományelméleti háttér előtt fogalmazódtak meg; hogy a szerzőknek igencsak eltérő a véleményük arról, milyennek kellene lennie a tudománynak általában és a szociológiának különösen, s hogy milyen okok miatt nem képes megfelelni a szociológia ezeknek a kívánalmaknak. Ami az egyik szerint a válság oka, az a másik szerint a szociológiának az a vonása, amely segíthetne a válság megoldásában, ha következetesebben alkalmaznák. Sokan vélik úgy, hogy a páciens beteg, de amit az egyik a végzetes baj tünetének, azt a másik az egészség sajnos nagyon halvány jelének tartja.

A végletes pesszimizmust persze ellensúlyozza az, hogy minden panasz és finanszírozási válság ellenére létezik egy működő szociológiai üzem (erre később részletesebben visszatérek). A másik vigasztaló körülmény az lehet, hogy sokan érzik úgy is, hogy birtokában vannak az egyesítő formulának. Az „integráló paradigma megjelenését" várta a kilencvenes évek elején Ritzer (nem utolsósorban számítva a saját metateoretizáló kezdeményezéseinek jótékony hatására) (Ritzer, 1991, 307.). Christopher Bryant éppenséggel egy konvergáló fázist látott kibontakozni (Bryant, 1990), Nikolai Genov a szociológiai elméletalkotás homogenizációját, „a szociológiai megközelítésmódok és eredmények fokozódó koordinációját és összeolvadását" vélte megfigyelni, éspedig „a *globalizáció* egységesítő témájának" köszönhetően (Genov, 2002, 12–13.). Martin Albrow is úgy gondolta, hogy „talán a hatékony új szintézis ott van a következő fordulóban" (Albrow, 2002, 25.), mint ahogy ez volt az 1990-ben, a madridi kongresszus alkalmából általa szerkesztett és bevezetett, jelentőségéhez képest túlidézett kötet (Albrow–King, 1990) alaphangja is. DiMaggio szerint „a szociológiának *van* magva: a társadalmi szerveződés összehasonlító szempontból való tanulmányozása" (DiMaggio, 1997, 193.). Más megközelítésből, de ugyancsak életképesnek látta az empirikus szociológiát Abbott: „Nem töredezettséget és anarchiát látok, hanem folyamatosságot, amely anarchiának álcázza magát, és hasonlóságot a töredezettség jelmezében." Ez a szociológia úgymond egész jól elvan az inkoherens elméleti tézisekkel és az egymásnak kölcsönösen ellentmondó metodológiákkal (Abbott, 2004, 115–116.).

*

A fentebb idézett, 'metateoretikus' és jellegüknél fogva nehezen cáfolható vagy igazolható megállapítások a jelen kötetben található tanulmányoknak nem a kiindulópontját, hanem a hátterét alkotják. Arra vállalkozunk, hogy egyes problématerületeken áttekintsük az elméleti viták és a kutatási megközelítések jellegzetességeit. E bevezetés néhány, a szociológia állapotával kapcsolatos részkérdést kíván megvizsgálni. Egyrészt foglalkozik azzal, hogy miképpen kellene értelmezni a paradigmafogalmat a szociológia vonatkozásában, miként alakult és alakul a szociológia mint diszciplína. Ezt követően azokat a 'metateoretikus' megfontolásokat tekinti át, amelyek a körül a kérdés körül

csoportosulnak, hogy a szociológia problémája nem abból adódik-e, hogy magát, mint neve mutatja, a 'társadalom' tudományának gondolja, s ez a tárgymeghatározás beválthatatlan ígéreteket tartalmaz. A perspektívát kitágítva felveti azt a kérdést, hogy vajon a szociológiában érezhető rosszérzés nem a tudomány és a felsőfokú képzés egészének átrendeződéséből, új rendszerbe szerveződéséből ered-e. Végül, egy záró szakaszban felvázol egy lehetséges sémát a tudomány és a szociológia átalakulására vonatkozóan.

A LEHETSÉGES SZOCIOLÓGIA

A SZOCIOLÓGIA MINT DISZCIPLÍNA

A szociológia mint diszciplína – ez köztudott – sokkal fiatalabb, mint gondolni szokták. Sem Comte, sem Marx, sem Tocqueville, sem pedig Spencer nem tekinthető a szó pontos történeti értelmében szociológusnak. Gondolataikat nem azzal a szándékkal fogalmazták meg, hogy egy tudományos közösségen belül nézeteiknek megnyerjenek másokat. Ha – mint ez például Marxszal gyakran megtörténik – valamelyik vélt szociológiai paradigma vagy kutatási irány megteremtőjének tekintjük őket, szükségképpen erősen meghamisítjuk állításaikat. A tudás diszciplináris jellege nem magától értetődő.

A szociológia mint diszciplína a 19. század végén ismeretes módon két helyen jött létre: az Amerikai Egyesült Államokban és Franciaországban (Németország esete sajátos, erre még kitérek). A szociológia megkonstruálásának részleteivel nem akarok foglalkozni.[1] Az egyetlen itt részletezendő kérdés az, hogy mi ösztönözte a szociológia létrejöttét.

Olykor találkozni lehet olyan megfogalmazással, hogy az iparosodás (vagy modernizáció, vagy kapitalizmus) társadalmi problémái kívánták volna meg a tudományos kezelést, és erre válaszul jött volna létre a szociológia. Jellegében hasonló lenne az a magyarázat, hogy az iparosodás (vagy modernizáció, vagy kapitalizmus) következtében világosabban elvált volna a politika és a gazdaság területétől a tulajdonképpeni 'tár-sadalom', s ez utóbbi megkívánta volna a maga tudományos kezelését. Vagyis egy konvergens folyamatról lenne szó: a tudomány és a politikai-társadalmi gondolkodás egymást erősítve hasonló irányban haladt volna. A társadalmi-politikai gondolkodás, a különféle ideológiák mintegy a megrendelő szerepében léptek volna fel, kijelölve azokat a problémákat, amelyek megoldásához a társadalomtudomány, a szociológia hozzá tud járulni.[2]

Nem kétséges, hogy 'társadalmi problémák' sokasága létezett a 19. század végén. Azt is tudjuk, hogy a születő szaktudományos szociológia számos képviselője készségesen vállalkozott volna arra, hogy ezeknek a problémáknak a kezelésére gyógymódot javasoljon. Ám elégséges és szükséges feltétele-e az iparosodás (modernizáció, kapitalizmus) a szociológiai szaktudomány létrejöttének? Nem elégséges feltétele – ezt világosan

[1] Ezt megtettem közelmúltban megjelent könyvemben (Némedi, 2005a).

[2] Például: a francia Harmadik Köztársaság első évtizedeiben valóban sokan töprengtek azon, miként lehet megteremteni a francia társadalom minimális egységét a majd egy évszázadnyi sorozatos rendszerváltások után. A köztársaság ebben az időben valóban nem rendelkezett azzal az elfogadottsággal, amely tartós fennállásához elengedhetetlennek látszott. Durkheim töprengése arról, hogy miként lehetséges a minimális szolidaritás a modern társadalmakban, tehát mintegy ennek az ideológiai 'megrendelésnek' a teljesítése, s ebben az értelemben a republikánus politikai ideológia elősegítette a szociológia kialakulását. Az előbbi (és az irodalomban, az én Durkheimről szóló írásaimban is fellelhető) állítások nem teljesen hamisak, de aligha tartható, hogy közvetlen ok-okozati viszonyt akarjunk megállapítani politikai ideológia és tudományos szociológia között.

mutatja, hogy az iparosodás (stb.) bekövetkezte nem feltétlenül vezet szaktudományos szociológiához. A két legjellegzetesebb, de eltérő példa Nagy-Britannia és Németország.

Nagy-Britanniában, ahol az úgynevezett 'szociális kérdés' a legkorábban jelent meg a közbeszédben, az erre vonatkozó tudást nagyon hosszú ideig amatőrök gyűjtötték és tárolták. A legnagyobb szabású vállalkozás, Charles Booth kutatása Londonban folyt, s ez viszonylag jól is ismert (SIMEY–SIMEY, 1960; *booth.lse.ac.uk*). Az amatőr társadalomkutatás alkalmas arra, hogy információkat szolgáltasson, alkalmas arra is, hogy konceptualizáljon lényeges társadalmi problémákat (Booth esetében az 'osztály' és a 'szegénység' kérdése volt ilyen), egyebekben azonban nem rendelkezik a modern értelemben vett szaktudományosság jellegzetességeivel. Ez nem feltétlenül válik hátrányára. Az egyik oka annak, hogy a szaktudományos szociológia Nagy-Britanniában viszonylag későn jelent meg, bizonyára az, hogy az amatőr társadalomkutatás ott nagyobb hagyományokkal rendelkezett.

Németország jó példa arra, hogy a szociológia funkcióit más szaktudomány is el tudja látni. Pontosabban: Németországban egyfajta amatőr társadalomkutatás és az egyetemi nemzetgazdaságtan szövetkezett társadalomkutatásra a sokat emlegetett *Verein für Sozialpolitik* keretében. Max Weber egyre többet említett, a kelet-elba-vidéki agrármunkásság helyzetére vonatkozó írásai ebben a keretben születtek. (Lásd például WEBER, 1988a, 470–507.) Az információgyűjtés a *Verein* kutatásai esetében jellegzetesen amatőr módon folyt: az érdekelt helyi szereplőket, funkcionáriusokat keresték meg, tehát azok közvetítésével szereztek be adatokat, akikről a kutatás folyt. A feldolgozásban már a különböző egyetemi tudományágak képviselői működtek közre, de anélkül, hogy ezzel egy újabb szaktudományt akartak volna megteremteni. Weber e keretben folytatott kutatásait szokás az ő 'agrárszociológiájának' tekinteni. Erről szó sincs: Weber mint a nemzetgazdaságtan doktora, majd professzora vett részt a *Verein* munkájában, kutatási jelentései a történeti nemzetgazdaságtan fogalmi keretében maradtak (és igazán 'szociológiainak' tekinthető munkájában, a *Gazdaság és társadalom*ban nincs nyoma az agrárviszonyokra vonatkozó kutatásainak). Az első németországi szociológiai intézmény, a *Deutsche Gesellschaft für Soziologie* a *Verein* kebelében folyó tudománypolitikai viaskodások terméke volt, a ténylegesen önálló szaktudományosság igénye csak lassan jelent meg. Németországban a szociológia az egyetemre csak az 1918-as forradalom után jutott be. Fellépése az új, demokratikus köztársasági politikai rendszer kialakításának volt a része.

A modernizáció (stb.) ha nem is elégséges, de szükséges feltétele a szociológiai szaktudományosság kialakulásának. Ez magától értetődő. A modernizáció igen összetett változás volt. Mely elemei segítették elő a szociológia megjelenését? A modernizáció általános jellegzetességei (városiasodás, új típusú társadalmi konfliktusok, új típusú szegénység, szekularizáció, az oktatási rendszer átalakulása, a politikai diskurzus szekularizálódása stb.) kétségtelenül fontosak voltak. Minket azonban az érdekel, hogy a tényezők milyen kombinációja elégséges feltétele is egyben a szociológia megjelenésének.[3]

[3] Abból kell kiindulnunk, hogy nemcsak a deviáns (deviánsnak tartott) eset szorul magyarázatra, hanem a normális (normálisnak tartott) is. Talán jobb lenne úgy fogalmazni, hogy épp annyira normális az is, ha nincs szociológia, mint ha van. Mondhatnánk, hogy a szociológiának vannak funkcionális alternatívái. Ezzel azonban azt tételeznénk fel, hogy a a modernizált (stb.) társadalmak fennállásának vannak olyan funkcionális követelményei, amelyeket csak a szociológia vagy valamelyik funkcionális alternatívája képes teljesíteni. Még ebben sem vagyok bizonyos.

Az első szociológusok működése azt mutatja, hogy a szociológia keletkezése nem a 'társadalmi problémák' és a 'tudomány' közvetlen egymásra találásával magyarázható. A szociológia keletkezésében az egyetemi tudományos rendszer alakulása kulcsszerepet játszott. A szociológia létrejöttének elégséges feltételei ott alakultak ki, ahol az egyetemi rendszer viszonylag dinamikus, átalakuló volt, hajlamos az újításokra. A 19. század végén Franciaországban és az Egyesült Államokban ez volt a helyzet, Németországban 1918 előtt és Nagy-Britanniában pedig nem. A szociológia létrejöttének elégséges okát tehát az egyetemben mint rendszerben kell keresnünk. A tudomány az egyetem terméke.

Az egyetemi rendszer természetesen nem az égből pottyant. A modern egyetemek létrejötte annak a változásnak a része, amelyet iparosodásnak (stb.) nevezünk. A 'része' kifejezés arra utal, hogy itt nehéz lenne egyszerű oksági összefüggéseket feltételezni. A modern szaktudományok (fizika, kémia, biológia) nagyjából az 'ipari forradalommal' vagy 'kettős forradalommal' egy időben jöttek létre (HEILBRON, 1995), de sem az nem igaz, hogy az ipari forradalomban a tudományos felismerések jelentős szerepet játszottak, sem az nem igaz, hogy az ipari átalakulás indukálta volna a szaktudományok kialakulását. Közvetlen oksági összefüggés nem ismerhető ugyan fel a modern értelemben vett szaktudományosság kialakulása és a modern értelemben vett egyetemek mint intézmények létrejötte között (a modern egyetemek létrejöttében kezdeményezőnek tekintett humboldti reform szelleme a szaktudományossággal ellentétes volt), de mindenféle előzetes terv nélkül a modernizáció, az iparosodás, a szaktudományosság és az egyetemi intézményrendszer változása *együtt* azt eredményezte, hogy a 19. század második felére diszciplínákba rendeződő sajátos tudományos rendszer jött létre.

Ha a korai szociológusok (Durkheim, Small, Giddings) első írásait vizsgáljuk, a szociológia egyetemen belüli viselkedésével kapcsolatban két, látszatra ellentétes törekvést lehet felfedezni. Mindkettő a szociológia területének elhatárolásával és bizonyos egyetempolitikai megfontolásokkal kapcsolatos.

a) A szociológia megalapítói igen nagy gondot fordítottak arra, hogy szakukat elhatárolják a többi, már az egyetemen *belül* létező szaktól (a legerősebb közülük a tör-ténelem és a gazdaságtan volt). Nem általános ismeretelméleti kérdésről volt szó, hanem az egyetemen belüli legitimitás biztosításáról. Egy nem egyetemi kutató számára ez a kérdés másodlagos volt – sőt igyekezett szabadon kölcsönözni onnan, ahol találhatott valamit, hiszen nem volt szak, amelynek a határaira figyelnie kellett volna. Az egyetemen belülre került kutató, most már tanár számára viszont élet-halál kérdése volt, hogy van-e olyan legitim kutatási és oktatási terület, amely az ő kompetenciájába tartozik, amelyért ő felelős, amelynek biztosított helye van az egyetemi tanulmányok rendszerében. A szociológia berendezkedése tehát egyetemi ügy volt, része az ekkor alakuló egyetemi rendszer kiformálódásának.

b) Furcsa módon ugyanazok a szociológusok, akik igen gondosan igyekeztek alátámasztani, hogy választott tudományszakuk különbözik más, már berendezkedett szakoktól, azt is megpróbálták igazolni, hogy a szociológia a legátfogóbb, a kérdéseket egy összefoglaló szemszögből vizsgálni képes tudomány. (Durkheim ezt működése második szakaszában hangsúlyozta, és az Egyesült Államok első szociológusai is

szinte mind univerzalisták is akartak lenni.) Végső soron ez is egyetemi taktika volt. Nem úgy állt a helyzet, hogy lett volna egy világos kérdéskör, amely a szociológiára tartozott volna. A szociológusok bizonytalannak érezték pozíciójukat, különösen a többi társadalomtudományéhoz képest. A gazdaságtan feladatát – úgy tűnt – a piacgazdaság autonóm intézményei kijelölték. A politikatudomány számára (amely az Egyesült Álla-mokban elég korán megjelent) kézenfekvő volt a közvetlenül megfigyelhető politikai folyamatok (például már elég korán a választási folyamat) elemzése. A szociológia 'valami szociálissal' foglalkozott. A megközelítés és a tudományos igény kiterjesztése előremenekülés is volt.

A SZOCIOLÓGIA INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A szociológia intézményesülése kezdettől fogva mutatott olyan vonásokat, amelyek – minthogy más diszciplínákkal összehasonlítva előnytelennek mutatkoztak – valószínűvé tették az állandó kételkedést a diszciplína megalapozottságában. Noha a 20. század első fele a szociológiai tudomány óriásainak a kora, ezek az óriások igen gyenge intézményes lábakon imbolyogtak. A helyzet az egyes országokban igen eltérő volt.[4]

Franciaországban a szociológusok számára betölthető állások száma elhanyagolható volt (1939-ig – attól függően, hogy az igen eltérő szakmegnevezéseket hogyan számítjuk – 3-7 ember képviselte a szakot a felsőoktatásban). Németországban 1918 után a helyzet sokkal kedvezőbbnek látszott, hiszen a szociológiának 1932 végén 15 rendes és 11 rendkívüli professzora volt. A szociológia azonban mindkét országban kiegészítő jellegű tanulmány volt. A 20. század első felében uralkodó tudományos rendszer értelmében az a szak számított teljes értékűnek, amely valamiféle diplomát, elismerést adott. Erre azonban egyik európai országban sem volt mód, bár Németországban az ottani rendszer sajátosságai miatt arra nyílt lehetőség, hogy valaki valamelyik szociológusprofesszornál doktoráljon és habilitáljon – valamiféle, de természetesen nem szociológiai diplomát szerezzen.

Az Egyesült Államokban természetesen minden más volt. Az 1920-as években már 2-300 *graduate* szociológushallgató volt, s mintegy 100-an dolgoztak doktori dolgozatukon. Ez a tény nagy hatást gyakorolt a szociológia későbbi alakulására.

Sem Európában, sem az Egyesült Államokban nem jött létre a szociológusi *hivatás*. Ennek a jelentősége akkor érthető meg, ha pontosabban átgondoljuk, mi a *hivatás* szerepe a 20. századi tudományos rendszerben.

[4] Ennek egyik oka az, hogy az egyetemi rendszer a legutóbbi időkig országonként nagyon eltért egymástól, s minthogy az egyes szaktudományok alakulása az egyetemi rendszertől függött, ez arculatukat is befolyásolta. De volt egy másik tényező is: minél inkább első kézből szerzett adatokkal dolgozott a szociológia, annál inkább kötődött a közvetlen környezethez, megfigyelésének tárgyához, adatainak forrásához. Ez magyarázhatja, hogy amikor a 20. század második felében kutatási eljárásai sok tekintetben standardizálódtak, ez nem járt együtt azzal, hogy eltűntek volna a 'nemzeti' jellegzetességek. Van, aki ebben a 'nemzeti jellegben' látja a szociológia elméleti válságának okát. Stephen Kalberg a szociológia kötődését az egyes országokhoz akadálynak látja: „A szociológia területhez kötött és nemzeti jellegzetességekkel bíró sajátos tudásközösségek, valamint jól körülírható történeti, politikai, vallási és társadalmi dinamikák kontextusában fejlődött, s ezért olyan projektum, amely jelentős részben születése régióiba és nemzeteibe ereszti gyökereit." (Kalberg, 2005, 40.)

Közismert, hogy a 19–20. századi tudományosság 'ideáltipikusan' a kutatás és a szakképzés egységén alapult. Ennek az ideális modellnek megfelelően a tudományos kutatás központjai specializált egyetemi egységek (tanszékek, intézetek) voltak. Ezek nem pusztán oktatási egységek voltak, hanem a diszciplína egyetemközi hálózatába is beépültek. Ebből következően a hallgatók nemcsak kész tudásanyagot kaptak, hanem egyben a tudományos kutatás módszereibe, gyakorlatába is bevezették őket.[5] Ugyanakkor a különböző szaktudományokat összekapcsolta a közös kutatási feladat, az, hogy valamennyien az összefüggő tudomány Bábel-tornyának építésén munkálkodtak. A modern egyetem elsősorban szakképző intézmény lett. Az oklevél nemcsak a tudásanyag elsajátítását igazolta, hanem felhatalmazást is adott az adott hivatás gyakorlására. Az egyetemi tudás valószínűtlen képződményét ez a funkció stabilizálta. A szakképzés valamiféle *hivatás* (a legtöbb természet- és társadalomtudomány esetében a középiskolai tanári hivatás) gyakorlására adott a közhatalom által szankcionált monopolisztikus felhatalmazást.

Úgy tűnhet, hogy felesleges is mindezt magyarázni, hiszen ez a dolgok természetes állapota. A rendszer azonban nem magától értetődő. Elemei eltérő forrásokból származnak. A szaktudományosság és az oktatás összekapcsolódása 19. század eleji újítás, a hivatásra felkészítő jelleg a régi egyetemtől örökölt funkció. A régi egyetem a három 'klasszikus' hivatás, a jogászi, a papi és az orvosi gyakorlására adott felhatalmazást, ennek megfelelően működött a három fő fakultás (a filozófiai fakultás feladata a többi kiszolgálása, a hallgatók előkészítése volt). Egy nagyon archaikus funkció megőrzése stabilizálta tehát a diszciplináris megoszláson alapuló modern egyetemi tudományosság valószínűtlen rendszerét.[6]

A társadalomtudományok hosszú ideig e diszciplináris egyetemi rendszer páriái voltak. A szociológiával versengő gazdaságtan és pszichológia növendékei számára kialakultak – kezdetben nagyon szűk – hivatásterületek. A szociológia számára azonban nem – még az Egyesült Államokban sem. Szociológus az volt, aki szociológiát tanított az egyetemen, aki csak a saját utódait nevelte fel – értelemszerűen az utódjelöltek elhanyagolható részéből lett valóban utód.

A hivatás hiányát igen lényeges tényezőnek tartom. E tekintetben a szociológia deviáns tudománynak számított. Deviáns volt mindenekelőtt az 1945 előtti, szakmai diplomát nem nyújtó európai egyetemi szociológiai képzés, hiszen létezett egyetemi

[5] Ez erős idealizáció – vagy ideológia. A tényleges kutatásba mindig is csak a hallgatók töredékét lehetett bevezetni. Másfelől a kész, megrágott, megtanulható tételek formájába öntött tananyagnak a tudományos képzésben is roppant jelentősége volt, hiszen – mint Kuhn hangsúlyozta (Kuhn, 1984a, 29.) – a modellek értelmében vett tudományos paradigmákat éppenséggel a tankönyvek közvetítették az ifjú kutatók számára.

[6] A 19. századi német és a francia felsőoktatás összehasonlításából kiderül, hogy nem a 19. század végére dominánssá vált német modell volt az egyetlen lehetőség. A 19. század eleji francia modellben (Karády, 2005) az elkülönült szaktudományoknak speciális és intézményesen elkülönített felsőoktatási intézmények feleltek meg. Nem léteztek a számos diszciplínát összefogó egyetemek, ezért lineáris megfelelés jött létre a diszciplína, a hivatás és a képző intézmény között. A század végén úgy érezték, hogy ez a rendszer kevésbé teljesítőképes, mint a német. Talán hiányzott belőle a diszciplínák egyetemen belüli rivalizálása mint ösztönző tényező, a tudománynak a diszciplínák együttműködésében megvalósuló egysége. Bár a szociológia ötlete francia eredetű, francia földön is csak akkor intézményesült mint tudomány, amikor a német rendszert – csökevényesen – bevezették.

szaktudomány, de nem volt neki megfelelő diploma sem. 1945 után Európában is megváltozott a helyzet, mindenütt lett már diploma, csak éppen hivatás nem, amelynek gyakorlására feljogosított volna. Franciaországban 1958-ban jött létre a szociológiai *licence* intézménye (DUBAR, 2002), Nyugat-Németországban 1955-től lehetett valaki *Diplomsoziologe* (SIEFER–ABRAHAMS, 1994). Amerikában e tekintetben a szociológia állapota közelebb volt a 'normálishoz', de ennek részben az az oka, hogy az amerikai egyetem jelentős mértékben (az *undergraduate*, nem szakok szerint tagolódó képzés nagy súlya miatt) eltért az európai modelltől.

A szociológiai képzés tehát *mindenütt* deviáns, mert nem egy meghatározott hivatásra való felkészítést jelent. A szociológusok a világon mindenütt a legkülönfélébb területeken és minőségben helyezkednek el. „Az, hogy ismételten sikerül neki új munkálkodási területet felfedeznie, talán éppen arra vezethető vissza, hogy képzése folytán a szociológus nem egy meghatározott speciális területhez kötődik, időnként inkább az általános szakértője." (LAMNEK–OTTERMAN, 2003, 41.) Nincs specifikus szociológus hivatáskép – az „általános szakértője" ügyes mondással a munkapiacon nem sokra lehet menni. A szociológia mint hivatás nem intézményesült, bár például a piac- és közvélemény-kutatás létrejötte teremtett rokon hivatásokat vagy nem hivatásszerű felvevőpiacot a szociológus végzettek számára.[7]

A szociológia állapota tehát a diszciplináris tudományosság időszakában a fogalom durkheimi értelmében patologikus volt. Más tudományokban a hivatásra való felkészítés jelent egyfajta egyetértési kényszert. Elősegíti, hogy kialakuljanak jól meghatározható tudományos paradigmák – vagy ha azok nem, legalább valamiféle minimális egyetértés a tárgyterületet és a fontosabb vélekedéseket illetően. A diplomásoknak meg kell felelniük valamiféle, sokszor nagyon homályosan megfogalmazott standardoknak, rendelkezniük kell valamiféle, szintén nem igazán meghatározott készségekkel. Ilyen nyomás a szociológiára legszebb korszakaiban sem nehezedett. Ezt akár úgy is lehetne értelmezni, hogy a szociológia mindig is szabadabb és újítóbb (értsd: az „általános szakértője") lehetett, mint más társadalomtudományok.

[7] A német szociológusok érdekvédelmi szervezete, a *Berufsverband Deutscher Soziologinnen und Soziologen* (BDS) tagsága körében lefolytatott felmérés 503 válaszolójának 20%-a a felsőoktatásban és kutatásban tevékenykedik, a többiek a legkülönfélébb területeken – illetve sehol. A szociológus munkanélküliek száma az NSZK-ban 1981-ben haladta meg először a frissen végzettek számát, 1991-ben már kétszeresen (ALEMANN, 1995, 274, 277.). Az Egyesült Államokban 2002-ben a foglalkozási statisztika 2799 szociológust ismert, ezzel szemben a felsőoktatási statisztika szerint a szociológiában 2001/2002-ben 25 202 BA-, 1 928 MA- és 534 PhD-fokozatot adtak ki (CAREER, 2005; DIGEST, 2003, 296. tábla). Ha az MA-fokozatot tekintjük a hivatásszerű szakmai munkavégzésre jogosító diplomának, és úgy számolunk, hogy évente a szakmában dolgozók 1/30 részét kell pótolni, akkor a létező szociológusképzés egy körülbelül 50-60 000-es létszámú szakma utánpótlását adná, illetve az említett 2799 szociológus szakmai utánpótlása évente 90-100 friss diplomás szociológust kívánna.

Minthogy állandóan paradigmáról beszélünk, fontosnak tartom, hogy tisztázzuk, mit értsünk tudományos paradigmán, és mi a helyzet ezzel kapcsolatban a szociológiában. Ismeretes, hogy a paradigma fogalmát Thomas Kuhn vezette be.[8] Az is ismert, hogy kritikusai nagyon korán kimutatták az általa használt fogalom sokjelentésű voltát. Könyve 1969-ben kelt utószavában Kuhn a paradigmának két értelmezését emelte ki.

> „Egyrészt, a vélekedéseknek, értékeknek, módszereknek stb. egy adott tudományos közösség minden tagja által elfogadott összességét jelenti. Másrészt ennek az összességnek egy bizonyos elemét jelöli: azokat a problémamegoldásokat, amelyeket modellként vagy példaként használnak." (KUHN, 1984b, 232.)

Mint Kuhn is írta, a második értelem a mélyebb, az első valószínűleg semmilyen speciális jelentéstöbblettel nem rendelkezik a 'közös hiedelmek' fogalomhoz képest. A paradigma mint modell nem pusztán állításokat, tételeket, hanem meghatározott gyakorlatokat is jelent. Maga Kuhn is utalt arra, hog2y a paradigmákat fel lehet fedezni, „ha alaposan megvizsgáljuk egy adott tudományos közösség tagjainak viselkedését" (uo. 233.). A viselkedésen kutatási eljárásokat kell érteni, amelyek eszköztárat, technikai felszerelést, műszerállományt tételeznek fel. Kuhn is az írta, hogy a paradigma kijelöli, a tudós „mit tekintsen adatnak, milyen eszközöket használhat az adatok feltárására és rögzítésére, és mely fogalmak relevánsak az adatok értelmezéséhez" (KUHN, 1984a, 166, vö. 210.).

Ismert, hogy Polányi Mihály nagy jelentőséget tulajdonított egy olyanfajta tudásnak, amely nem formalizált kijelentéssorozatok alakját ölti. A tudományos tudás átadásában szerinte az artikulált tartalmak (az explicit állítások) oktatása mellett egyfajta mesterségbe való bevezetés is fontos.

> „A kémia-, biológia- és orvostanhallgatók igen sok időt töltenek gyakorlati kurzusokon, s ebből kitűnik, hogy milyen nagy mértékben támaszkodnak ezek a tudományok arra, hogy a mesterek átadják a tanítványoknak a készségeket és a hozzáértést." (POLÁNYI, 1994, 104.)

Az újkori tudományosságot nagymértékben a rá jellemző kutatási gyakorlat, a tapasztalás újfajta módja különbözteti meg a régitől, nem pusztán az a kijelentéshalmaz, amelyet generál. A modern egyetemi, kutatóintézeti vagy ipari laboratórium aztán igazán megkívánta a tökélyre fejlesztett speciális hozzáértést. A jó kutatót nemcsak speciális tudása emeli ki, hanem gyakorlati jártassága, adott esetben kézügyessége is. De még egy lépéssel tovább kell mennünk. A kutató gyakorlati hozzáértése, kézügyessége feltételezi azokat az összetett berendezéseket, amelyeket kezel, a kísérleti állatokat, melyeket preparál vagy megfigyel. A tudomány nem csak képzetekből áll. Az apparátusok működtetése, a kutatási elrendezés fenntartása ugyancsak olyan tudást kíván, amelyet nem lehet hiánytalanul megleIni a kézikönyvekben és használati utasításokban. A tudományos

[8] Róla és Polányi Mihályról részletesebben lásd e könyvben SZABARI Vera fejezetét.

paradigmák nemcsak jellegzetes gyakorlatokat feltételeznek, hanem jellegzetes kutatási apparátusokat is.

Knorr-Cetina a tudományok működésmódját elemezve a tudáskultúra *(epistemic culture, Wissenskultur)* fogalmának a bevezetését javasolja. A kultúra fogalma az ő értelmezésében egyfelől képes arra, hogy a figyelmet a kutatók gyakorlatára irányítsa, azaz azokra a 'tudásgépezetekre' *(Wissensmaschinerien)*, amelyeken belül a kutatók tevékenysége lezajlik, ugyanakkor kellő mértékben tekintetbe vegye a kutatás során kialakuló jellegzetes életvilágbeli struktúrákat és a kutatás szimbolikus aspektusait is (Knorr-Cetina, 2002, 19–22.). Így egységben lehet tárgyalni a kutatás eszköztárát, ideértve a technológiát, az eszközparkot, az eszközökre és a vizsgálat tárgyaira vonatkozó elméleti tudást és azt a kutatásgyakorlatba beépülő életvilágbeli tudást, amelyet a tudomány idealizáló ábrázolásai általában elfelejtenek (vö. Ritzer, 1991, 120.).[9]

A szociológiának is megvan(nak) a maga jellegzetes tudáskultúrája(ái). A korai szociológia tudáskultúrájára, a 'tudástermelés professzori módjára' (Némedi, 2005a, 6.) a tudományát önálló és független vállalkozásként művelő tudós, a professzor központi szerepe volt a jellemző. A tudástermelés erősen individualizált, a tudományos kutatás eszközellátottsága ebben a korai időszakban minimális volt (a könyvektől eltekintve). Ezzel függött össze a korai szociológia nagyfokú spekulativitása, a kutatásban a folytonosság hiánya.

A 20. század húszas–harmincas éveiben már a szociológiában is megjelent, legalább kezdemények formájában több, a fentebbi értelemben vett 'tudáskultúra', s közülük az egyik stabilizálódott is. Nem részletezve most az elhalt, peremre szorult 'tudáskultúrákat' (mint a chicagói városkutatást, az antropológiai megközelítéseket vagy a weimari időszak német történeti szociológiáját), csak az 1930-as években, több különböző forrásból létrejött, végül is dominánssá (de nem kizárólagossá) váló *kérdőív mint kutatási eszköz* körül kikristályosodó kutatási technológiára utalok. A 'kérdőív' komplex képződmény, és tökéletesen illik rá mindaz, amit Knorr-Cetina a tudáskultúráról mondott. Van egy anyagi-technikai eleme: maga a kérdőív mint papír, a feldolgozásához szükséges és az elmúlt ötven évben egyre bővülő technikai apparátus (a lyukkártyás szortertől a számítógépig). Jelentős szimbolikus tartomány veszi körül: a szerkesztésére, az itemek képzésére vonatkozó metodológiai megfontolásoktól – amelyeket Lazarsfeld olyan fontosnak tartott – a méréssel kapcsolatos statisztikai tudományos apparátusig, amelynek egyszerűbb elemei általánosan használhatóvá váltak statisztikai programcsomagok alakjában. Igen komoly szervezetek kapcsolódnak hozzá, amelyek iparszerűen vállalkoznak a megkérdezések elvégzésére. Standardizálódtak az adatgyűjtéssel kapcsolatos eljárások is, és komoly tudományos vizsgálatok tárgya, hogy mennyiben tekinthetők megbízhatónak az így szerzett adatok. Az erre vonatkozó megfontolások minden tekintetben hasonlatosak a fizikai tudományokból ismert, a mérés kérdéséhez kapcsolódó megfontolásokhoz. Polányi írta a kémia szakos hallgatókról, hogy képzésükben a laboratóriumi gyakorlat nagy szerepet játszik, ugyanígy a szociológiai képzésben is erős pozíciókra tett szert egyfajta laborjellegű, elvileg legalábbis a készségek átadására irányuló és számos hallgatólagos, csak a tevékenység végzése közben elsajátítható tudáselemet átadó oktatási forma. Végül: a kérdőíves empirikus kutatást végzők körében ugyanúgy megfigyelhető

[9] Mindezekről lásd részletesebben Király Gábor és Szabari Vera fejezeteit.

egy sajátos folklór, hiedelmek, életvilágszerű gyakorlatok összessége, amelyeknek a szigorúan kognitív jellegűnek tekintett tudományhoz nincs ugyan közük, de a tényleges kutatáshoz nélkülözhetetlenek (lásd Converse, 1987; kevésbé Platt, 1996.).

A 20. század közepétől a kérdőíves kutatási technika dominánssá vált a szociológiai tudományban (a hatvanas években a folyóiratokban publikált cikkek többsége már kérdőíves vizsgálat során nyert adatokat használt, melyeket a matematikai statisztikából kölcsönzött eszközökkel dolgozott fel[10]). Egy lényeges vonatkozásban a szociológiában is kialakult egy domináns (de nem kizárólagos) gyakorlati paradigma, melyben a kutatási technológia alkotja a központi elemet. Ez a technológia létezik, több mint fél évszázad alatt bebizonyította életképességét. Azok szemében, akik keserű lemondással mint megváltoztathatatlant veszik tudomásul a szociológia gyógyíthatatlannak látszó elméleti integrálhatatlanságát, ez a kutatási technológia tűnik egyfajta minimalista, de mégis reményt adó közös pontnak.

E 'paradigmának' van néhány sajátos vonása. Ez a 'technikai paradigma' nem az egyetemi szociológiai tudományosságban alakult ki, hanem a közvélemény- és piackutatásban, illetve a kormányzati megrendelésre dolgozó nem egyetemi kutatóintézetekben.[11] A közvélemény- és piackutatás üzleti tevékenység volt, de az egyetemi tudományossággal sem vesztette el a kapcsolatát (ez derül ki például a közvélemény-kutatás emblematikus alapító figurájának tekinthető Gallup pályájából; a másik oldalról az inkább az egyetemi világhoz kötődő Lazarsfeld mindig is törekedett – többnyire sikertelenül – arra, hogy egyben vállalkozó is legyen). Tudományos szociológia és közvélemény-kutatás esetében nem csak a tudomány és a technikai alkalmazás viszonyáról volt szó: a közvélemény-kutatásból eredtek fontos impulzusok, belátások és problémamegoldások, amelyek nélkül a szociológia empirikus tudománnyá válása (ahogy az empíriát az ötvenes években értették) nem történt volna meg. A készségszintű, gyakorlati szociológiai tudás bizonyos fokú egyformasága a tételszintű, doktrinális szociológiai tudás sokféleségével párosult, s ez erősíti azt a benyomást, hogy itt nem egészen 'normális' tudományosságról van szó.

A MŰKÖDŐ SZOCIOLÓGIA

Valamennyien tudjuk, hogy létezik egy viszonylag jól működő kutatási és oktatási üzem. Ebben az üzemben, ami a tudományos termelést illeti, nem csak szűk látókörű empirikus munkák születnek. Az úgynevezett szakszociológiákban folyamatosan továbbépülő 'középszintű' elméletek sokaságával találkozunk. Ezek nem elméletként fellépő empirikus általánosítások, hanem a szó pontos értelmében vett valódi elméletek.[12]

[10] 1946-ban az *American Sociological Review* cikkeinek 54, az *American Journal of Sociology* cikkeinek 46%-a nem használta a matematikai elemzés eszközeit. 1976-ban ez az arány az ASR-ben 12, az AJS-ben 14%-ra csökkent (Abell, 1990, 95.).

[11] Stouffernek *The American Soldier*t eredményező vállalkozása a hadsereg által fenntartott kutatóintézetben bontakozott ki. A 20. század közepén az ilyen kutatási szervezetek már nem voltak ritkák: Stoufferékkal egy időben jött létre a (mind költségeit, mind hatását tekintve) leghatalmasabb kutatóintézmény: a Los Alamos-i nukleáris kutatóközpont.

[12] A Csizmadia Zoltán társadalmi tőkéről és hálózatelemzésről szóló fejezete mutatja be, mi mindenre képesek az empirikus megalapozottságú középszintű elméletek.

Empirikusan ellenőrizhető általános kijelentéseket próbálnak tenni, és bizonyos értelemben kumulatívak. Normális tudományt művelnek: kisebb önkritikával rendelkező kutatók elképzelhetőnek tartják, hogy az egészséges fogyókúra titkaihoz hasonlóan receptszerűen rögzíthetők a korrekt elméletépítésben egymásra következő lépések is (Jasso, 2002). A 'céltudatos empirizmus' terminus jól jellemzi ezt a kutatási gyakorlatot (Esping-Andersen, 2000).

Minden ilyen kutatási téma körül létezik egy kutatócsoport, a nemzeti és nemzetközi szociológiai társaságok egy-egy szekciója vagy kutatási bizottsága, sokszor specializált folyóirat. Egyes esetekben megindult az önálló aldiszciplínává fejlődés is. Nem ritka az olyan szociológus, akit az általánosabb szociológiai kérdések nem is érdekelnek, csak a saját szűkebb szakterülete irodalmában járatos – így van ez a 'nagy' természettudományokban is.

Ezek a 'középszintű' elméletek egy-egy, az általános szociológiaelmélet szempontjából részkérdésnek tekinthető területre korlátozódnak. Ezen a területen belül értelmesen lehet tudományosságról beszélni. Némelyik ilyen 'középszintű' elmélet tudatosan mikroszintű jelenségek vizsgálatára összpontosít. Máskor egy-egy intézményes szférához kapcsolódó kutatásokról van szó, vagy egyes problémakörök elemzéséről. Aki a mai szociológiát ebből a perspektívából nézi, elégedett lehet, és oktalan akadékoskodásnak tarthat minden, a 'válságra' vonatkozó elmélkedést.[13]

Ezt a tudományos munkálkodást végső soron az a tudományos kutatási apparátus, 'tudáskultúra' tette lehetővé, amely a 20. század közepén az Egyesült Államokban alakult ki. Ebben az értelemben e 'szakszociológiák', mezoszintű elméletek közös kutatásgyakorlati paradigmát követnek.

Az intézményesülés fentebb jelzett hiányos módját ez a munkálkodás sem változtatta meg, de ez a 'céltudatos empirizmus' nem vitt közelebb ahhoz sem, hogy az anarchikusan szaporodó elméleti vázlatok és kezdeményezések szelektálódjanak, s létrejöjjön néhány nagyobb elméleti blokk. Ellenkezőleg: a sikeres mezoszintű kutatás és az úgynevezett elméleti tevékenység között elég nagymértékű a szakadás. Amennyiben a paradigma lényegét nem egy kutatási gyakorlati apparátusban látjuk, hanem valamiféle, a különböző részterületeket egyesítő vízióban, modellben, hát ilyet alig találunk. Másként fogalmazva: a létező szociológiai elméleti modelljavaslatok szintjén nem integrálható a tényleges szociológiai kutatótevékenység, de a kutatásgyakorlat, a módszertan szintjén ez lehetséges, a kutatási eredmények összehasonlíthatók. Ezért az elméleteket számos kutató zavart okozó, nyűgnek, függeléknek tekinti a szociológia egyébként egészséges testén.

A szociológia 'normális' tudomány, amennyiben van egy működő kutatási módszer, apparátus, egy ebben az értelmében vett paradigma, léteznek sikeres tudományos munka révén integrált kutatói közösségek. Másrészt mintha az utóbbi félszázad története azt mutatná, hogy reménytelen vállalkozás valamiféle elméleti integrációt várni a szociológiában. Ellenkezőleg, mintha éppen az integrációra való törekvés lenne a bajok forrása.

[13] Ezt az optimizmust tükrözik például a Joseph Berger és Morris Zelditch kötetei: Berger–Zelditch, 1993; 1998; 2002. Egy régebbi cikkemet (Némedi, 2000a) ilyen szellemben bírálta Vaskovics László (2002).

Mit jelent a 'szociológiai elmélet'? Erre nem könnyű a válasz. Feltűnő a szóhasználat lazasága. A logikai empirizmus feltevései szerint az elmélet szigorú értelemben vett törvénykijelentések összefüggő (ideális esetben néhány axiómából levezetett) halmaza, amelyből a paraméterek értékeinek megadásával további, empirikusan ellenőrizhető előrejelzések, jóslatok, feltevések fogalmazhatók meg. Ilyen elmélet a szociológiában nincs (s talán a fizika kivételével másutt sincs), de a szociológusok többsége nem is törekedett ilyen megfogalmazására. Még olyan szerzők is, akik egyébként egyfajta logikai szigorúságra törekednek (Coleman, 1990; Haller, 1999), elkerülik annak pontos meghatározását, hogy mi tekinthető elméletnek. Alexander nem elméletről, hanem *tudományos kontinuum*ról beszél, amely a metafizikai előfeltevésekkel érintkező általános kijelentésektől a modelleken, fogalmakon, definíciókon és törvényeken át az empirikus környezettel érintkező megfigyelésekig tart (Alexander, 1982, 1. kötet). A kontinuum egyik végén kvázifilozófiai feltevések állnak, a szomszédságukban pedig fogalmi kereteknek nevezett általános szótárak, amelyek úgymond arra szolgálnak, hogy segítségükkel össze lehessen foglalni a kutatás eredményeit. Ezeket kevésbé általános kijelentések követik. Az Alexander által feltételezett kontinuum logikája azt sugallja, hogy az 'elméleti' jelző fokozható.

Parsonstól ered az az igény, hogy a szociológia átfogó, a társadalmi jelenségeket a maguk szintjén magyarázó modellt alkosson. Bár maga Parsons is csak verbálisan volt képes megoldani a maga elé tűzött feladatot, ez a parsonsi (vagy durkheimi: a társadalmit csak a társadalmival magyarázni) igény kísérti azokat is, akik hiányosnak és ellentmondásosnak találják a létező szociológiaelméleti kínálatot.

Lehet, hogy magával a kérdésfeltevéssel van a baj. Lehet, hogy annak ellenére, amit más, sikeresebbnek tartott tudományok sugallnak, nem is volna szabad a 'társadalom' ilyen átfogó elméletét keresni. Lehet, hogy ezek a kísérletek szükségszerűen vezetnek olyan fogalmi sémákhoz, amelyek szerkezetüknél fogva éppen arra nem képesek, amit másfelől elvárnának tőlük: a 'mezoszintű' elméleti állítások 'integrálására'.

Jobb híján célravezetőnek tűnik, ha elfogadjuk a 'bennszülött-definíciót', s elméletnek tekintjük azt, amit a saját meghatározásuk szerint elmélettel foglalkozók annak tekintenek. Az elméletinek tekinthető írások és szerzők egyfajta listáját össze lehet úgy is állítani, hogy az elméleteket leíró munkákban található információt tekintjük hitelesnek. Elemeztem néhány újabb, 1987 és 2004 között megjelent, kifejezetten a modern szociológiaelméletnek szentelt kézikönyv tartalomjegyzékét.[14] A 11 kézikönyv 70 irányzatot vagy önálló irányzatként is számba vehető szerzőt említett összesen 144 alkalommal (könnyen belátható okokból az irányzat és az irányzatot reprezentáló emblematikus szerző a legtöbb munkában összemosódott; csak egy mű volt (Elliott–Ray, 2003), amely kizárólag reprezentatív szerzőket vett számba, de ők is hozzárendelhetők irányzatokhoz). Több mint 3 említést kapott 16 irányzat és/vagy szerző. Sorrendjük a következőképpen alakul *(1. táblázat)*.

Első pillantásra ez az összeállítás is megerősíti azt a bevezetőben említett közvélekedést, mely szerint az elméletet illetően nincs egyetértés a szociológiában. A lista elején

[14] Alexander, 1996; Balog, 2001; Durand–Weil, 1990; Elliott–Ray, 2003; Giddens–Turner, 1987; Haller, 1999; Joas–Knöbl, 2004; Martucelli, 1999; Ritzer, 1992; Ritzer–Smart, 2001; Treibel, 1994.

1. táblázat. A kézikönyvekben gyakrabban említett irányzatok/szerzők

szimbolikus interakcionizmus	10
Talcott Parsons	9
etnometodológia	6
csereelmélet	6
Pierre Bourdieu	6
Jürgen Habermas	6
Anthony Giddens	6
kritikai elmélet	6
feminizmus	5
Niklas Luhmann	5
Norbert Elias	4
Michel Foucault	4
neofunkcionalizmus	4
racionális döntéselmélet	4
strukturalizmus	4
konfliktuselmélet	4
Összesen	89

szereplő irányzatok, azaz amelyeket a kézikönyvek több mint fele az elméleti paradigmák között felsorol, az összes említés 38%-át (a háromnál többször említett irányzatok az említések 62%-át) gyűjtik össze.

Közelebbről megnézve, néhány pontban mégis mutatkozik konszenzus. A kézikönyvek majd mindegyike (Haller az egyetlen kivétel) egyetért abban, hogy a szimbolikus interakcionizmus meghatározó elméleti paradigma. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szimbolikus interakcionizmus 10 említője közül 6 még külön is megemlíti az etnometodológiát, 2 pedig a fenomenológiát, akkor még inkább kiugrik az ennek a lazán összetartozó elméleti irányzatnak tulajdonított jelentőség (az említések 13%-a esik rá). Ebben van valami paradox: ez az az elméleti irányzat, amely látszatra a legkevésbé kapcsolható össze a kutatásgyakorlatban meghatározó szerepű kérdőíves gyakorlati paradigmával. A kérdőíves gyakorlat azonban a szociológiában hatalmas belső interpretációs szükségletet alakított ki. Nem csoda, ha az interpretációkra szakosodott irányzatokat általában fontosnak tartják.

Egyetértés van a tekintetben, hogy a funkcionalizmus, ezen belül különösen Talcott Parsons fontos. Ez kiderül, ha a Parsonsra adott 9 szavazatot összevonjuk a neofunkcionalizmusra adott 4, Luhmannra adott 5 és a Mertonra adott 1 (!) szavazattal, és figyelembe vesszük, hogy nincs olyan kézikönyv, amelyben ne szerepelne ez az említések ugyancsak 13%-át összegyűjtő elméleti csoport. Különös, hogy az a Merton, akinek meghatározó szerepe volt az előző fejezetben jellemzett 'működő' szociológia legitimálásában, aki kidolgozta a funkcionális elemzés közismert 'paradigmáját', és akinek a reprezentatív tanulmánykötete állítólag a legtöbbet idézett munkák közé tartozik, csak egy munkában (Ritzer) szerepel fontos elméleti paradigma jelölőjeként. Ha a szociológia 'normális' tudomány volna, alapító hőse a Merton–Lazarsfeld páros lenne: Lazarsfeld alakította ki az empirikus kutatás modelljét, Merton adta meg azt a vázat, amely a lehetséges 'rejtvényfejtések' körét kijelöli. Az elméletre irányuló reflexió Mertont mégis kitaszítja a hősök panteonjából.

Nem meglepő négy európai szociológus (Habermas, Luhmann, Bourdieu, Giddens) mint egyéni elméletalkotó jelenléte. A vizsgált mezőben ők összefüggő csoportot alkotnak: 5 olyan munka van, amely Habermast, Bourdieu-t, Giddenst és Luhmannt egyaránt említi. Máshogy fogalmazva: a modern szociológia elméleteit számba vevő munkák fele ezt a négy szerzőt fontosnak tartja, a másik fele mindegyikőjüket figyelmen kívül hagyja. E csoport kapcsolódása a modern elméleti szociológia előző nemzedékéhez, azaz a parsonsi szociológiához és a szimbolikus interakcionizmushoz, részleges: az együttes előfordulás mind az öt esetében szerepel a szimbolikus interakcionizmus is, de az ötből csak három esetben szerepel Parsons.[15]

A kézikönyvek felületes elemzése tehát meggyőzően mutatja, hogy csak a szociológiai elméletek mezejéről és nem elméletről lehet beszélni. Ennek a mezőnek azonban jellegzetes a struktúrája. A következőkben némileg rendszertelen kommentárokat fűzök az ismertetett képhez.

Parsons árnyéka

Úgy vélem, Parsons két okból szerepel kiemelkedő helyen a modern elméletekről szóló áttekintésekben.[16]

Parsons cselekvéselmélete jelentős szerepet játszott a 20. század közepén, amikor a fentebb említett kutatási apparátus és eljárásmód kialakult. Ezen apparátus kialakulásában az elméleti megfontolások csak alárendelt szerepet játszottak. A piackutatás, közvélemény- és médiakutatás gyakorlata volt a meghatározó, amelyben egy sok módon felhasználható eszközkészlet jött létre. Ebben az elmélethiányos helyzetben a Parsons által 1937-ben meghirdetett elméleti fordulat (Parsons, 1949) váratlan jelentőségre tett szert. Nem elsősorban azért, mert az amerikai szociológiai elméletbe bevezetett egy európai szociológiai hagyományt akkor, amikor az európai tudományosságnak még mindig volt valamelyes presztízse, hanem azért, mert az általa meghirdetett 'voluntarista' elmélet a társas jelenség magyarázatában kitüntetett szereppel ruházta fel a szándékokat, értékeket, normákat és az attitűdöket. Parsons úgy vélte, hogy a cselekvők valamilyen módon tudatában vannak szándékaiknak, tudatosan igazodnak a normákhoz, és attitűdjeik valamilyen szinten tudatosulnak. Ezt fejezte ki az elmélete megjelölésére használt 'voluntarista' jelző. A kialakuló új empirikus kutatási modell éppen arra volt alkalmas, hogy ezeket

[15] Némiképp meglepő, hogy az utóbbi évek áttekintéseiben a marxizmus és neomarxizmus, amelynek egy bizonyos reneszánszáról korábban sokat beszéltek, szinte nincs is jelen. A napjainkban erőteljesen előretörő racionális döntéselmélet (RDE) ezzel a megnevezéssel csak négyszer szerepel ugyan, de 8 kézikönyv említi vagy őt, vagy az őt időben megelőző, logikájában vele rokon csereelméletet (mindkettőt kétszer). Az RDE részletesebb elemzését lásd Hack-Handa József fejezetében.

[16] A következőkre lásd Némedi, 2005a, 541 sk és az ott megadott irodalmat.

a többé-kevésbé tudatos mozzanatokat feltárja (pontosabban: a módszer révén elért eredmények arra engedtek következtetni, hogy a cselekvők a válaszaikban megadott tudatos(ult) motívumokkal rendelkeznek). Parsons cselekvéselmélete *legitimálta* ezt a kutatási technológiát, noha véletlenül tett szert a legitimáló jelentőségére. Ő maga nem ismerte és később sem ismerte meg az újfajta kutatási módszert, s nem az volt a szándéka, hogy annak adjon elméleti alátámasztást.[17]

Parsons 1937 utáni munkái a mindennapi, rutinszerűvé vált szociológiai kutatás számára használhatatlanok. Nem tartalmaznak empirikusan ellenőrizhető, cáfolható elméleti állítást. Legjobb esetben csak arra alkalmasak, hogy fogalmi rendszerük segítségével újra lehessen írni már megfogalmazott és alátámasztott tudományos állításokat (pl. Parsons–Smelser, 1956).[18] Munkáinak vonzerejét az adta, hogy egészen kivételes módon sikerült a társadalmat, a szociológia vélt tárgyát mint egységet ábrázolnia és konceptualizálnia. Ezzel mintha Durkheim szándékát váltotta volna valóra, aki szerint valamely társadalmi tény oka csak egy másik társadalmi tényben kereshető. Ezt az elvet a 'társadalmi immanenciája' elvének nevezhetjük. A parsonsi rendszerelmélet arra tett kísérletet, hogy a társas valóság egészét átfogja, de végül elmélet helyett csak egy kielégítően tagolt, rendszeres fogalmi sémát tudott kialakítani. A séma feladata lett volna, hogy helyet biztosítson az összes lehetséges szociológiai megállapításnak. Ebből következően valamennyi lehetséges megfigyeléssel összeegyeztethetőnek kellett volna lennie, vagyis cáfolhatatlannak – tautologikusnak. Bizonyos fokig az is volt és az is maradt.

Úgy vélem, Parsons egykori népszerűsége és mindmáig tartó elméleti jelentősége abból ered, hogy neki sikerült először átfogó sémáját mint önmagában megálló konstrukciót megalkotnia. Ez a séma a szociológia tudományának bizonyos szempontból igazi támasza lehetett. Csakhogy az elméletként megjelenő fogalmi séma nem határozta meg azokat a pontokat, áthidaló konstrukciókat, amelyek érdemben hozzáköthették volna ahhoz a paradigmatikus kutatási gyakorlathoz és kutatási apparátushoz, amely éppen az elmélet kidolgozásával egy időben alakult ki és terjedt el világszerte. Legitimálta azt, hogy a kutatási gyakorlat a hiedelmek, attitűdök, értékek vizsgálatára összpontosítson, de magából az elméletből (fogalmi sémából) nem sok következett a kutatási kérdésfeltevésekre nézve. Vagyis amikor a szociológia legközelebb állt ahhoz, hogy 'érett', paradigmatikus tudományként jelenjen meg, paradigmája abszurd vonásokat mutatott: nem kapcsolódott ténylegesen össze a domináns elméleti és a domináns kutatási modell. A személyek szintjén ez úgy jelent meg, hogy míg a mezoszintű elméleteket és kutatási praxist egyfajta kézenfekvő ideológiával ellátó Merton és az empirizmus apostola,

[17] Parsons jelentőségére a következőkben többször visszatérünk még az egyes hosszabb tanulmányokat bevezető rövidebb fejezetekben. Merton, aki alig végzett önálló kutatást, s amit végzett (még a Sorokin vezetése alatt álló harvardi tanszéken), az nagyon régimódi (történeti dokumentumelemző) volt, inkább illett az 1933 előtti német, mint az új amerikai szociológiába. Máig újra és újra idézett cikkeiben azonban, amelyek többnyire mások által elvégzett kutatásokat kommentáltak (Merton, 2002), felhívta a figyelmet az új eszköztárral dolgozó kutatás eredményességére. Ezért lett könyve a talán legtöbbet idézett munka – hiszen majd mindenki talált benne valamit, ami a kutatási területéhez, az általa továbbépíteni kívánt mezoelmélethez illett. Éppen ez az oka annak is, hogy az elemzett listán *nem* szerepel.

[18] Parsons 1946-ban kísérletet tett arra, hogy a Harvard Egyetemen létrehozzon egy kutatócsoportot, amely több oldalról vizsgálná a társas világot *(Department of Social Relations)*, de ez a tudományintegráló szándéka is kudarcba fulladt.

Lazarsfeld a Columbián jól működött együtt, addig az újfajta empíria jellegzetes képviselője, Stouffer és Parsons között a Harvardon nem alakult ki közös munka.

A szimbolikus interakcionizmus: Parsons alternatívája?

A szimbolikus interakcionizmus és a belőle kinövő vagy vele rokon megközelítések nem jelentettek alternatívát Parsonsszal szemben, noha ma olykor úgy jelennek meg. A szimbolikus interakcionizmust mint irányzatot a szociológiában megteremtő Blumer nem csak személyes kvalitásai miatt maradt alul. Blumer nem nagyon vett tudomást a parsonsi nagy elméletről, és bírálta a kialakuló kérdőívező szociológiai kutatás gyakorlatát is, de úgy, hogy egyikkel szemben sem fogalmazott meg követhető alternatívát. Imamalomszerűen ismételt módszertani kifogásai tulajdonképpen megállják a helyüket, de sosem lett világos, hogy mi következik belőlük. Elméleti szempontból pedig egy későbbi nemzedékre maradt, hogy a Blumer által kisajátított George H. Mead töredékes gondolataiból valamit hasznosítson. Az a körülmény, hogy az elméleti megállapításokat gondosan kerülő Goffman és az ezoterikus, inkább szektavezérhez, mint iskolateremtő szociológushoz hasonló Garfinkel ma a szimbolikus interakcionizmus képviselőiként vagy azzal rokon elméleti irányzatok megteremtőiként szerepelnek, csak azzal magyarázható, hogy maga a szimbolikus interakcionizmus eredeti alakjában képtelen volt a maga választotta feladatnak megfelelni.

Úgy vélem, hogy a szimbolikus interakcionizmus és a rokon irányzatok (így a fenomenológia) nem múló népszerűségét tulajdonképpen az uralkodó empirikus kutatási gyakorlat maga magyarázza. Már említettem, hogy ez a kutatási gyakorlat roppant interpretációs szükségletet teremt. A kérdőíves kutatások nagyrészt véleményeket, hiedelmeket mérnek. Az egzakt, matematizált apparátus ezért nem helyettesíti a kapott eredmények értelmezését, s ebben az értelmezésben – igen sokszor – valamiféle töredékes 'megértő' módszer működik. Ez a 'megértés' nélkülözi a fenomenológián iskolázottak szofisztikált eljárásait, igen sokszor mindennapi kompetenciákon alapul, ám kikerülhetetlen. A szimbolikus interakcionizmus, a fenomenológia és a rokon irányzatok népszerűségében talán a 'változók szociológiájának' lappangó lelkifurdalása tükröződik, az a sejtés, hogy talán valóban szükség van az értelmezés kifinomult technikáira, bár ezeket az uralkodó kutatási gyakorlat alárendelt pozícióba szorítja.

A négyek

A négy európai, egyaránt az 1930 körül születettek nemzedékébe tartozó elméleti szociológus együttes szereplése arra utal, hogy létezik egy meglehetősen elterjedt pluralista vízió arról, milyen *lehetne* a szociológiai elmélet. A négy szerző állításai tartalmilag nehezen egyeztethetők össze. Mind a négyen markáns javaslatokat fogalmaztak meg arra, milyennek kellene lennie a szociológia paradigmájának.[19] Ezek a javaslatok nagyjából egy időben jelentek meg, a nyolcvanas évek elején, vagyis a hetvenes évek második

[19] Lásd Bourdieu, 1980b; 1982; Giddens, 1984; Habermas, 1981a; 1981b; Luhmann, 1984.

felének elméleti mozgásai csapódnak le bennük. Ez az az időszak, amikor Amerikában is felértékelődött az 'európai' társadalomelmélet. Noha valamennyien egy *általános* szociológia programját fogalmazták meg, egyik program sem vált általánossá még olyan mértékben sem, mint amilyen a maga idejében a parsonsi volt.

Niklas Luhmann programja abban erős hasonlóságot mutat Parsonséval, hogy egyetemes, a társadalmi világ egészét átfogó akar lenni, ezért sokszor azt a benyomást kelti, hogy nem más, mint fogalmi séma. Ugyanakkor erős, empirikusan bizonyos mértékig felülvizsgálható kijelentéseket is tartalmaz. Nem áll oly mértékben távol a szociológiai kutatási gyakorlattól, mint Parsons. Luhmann rendkívül széles körből merített, nemcsak szociológiai, hanem történeti, szervezettudományi, jogi, politikatudományi és mindenekfelett filozófiai belátásokra támaszkodik. A standard szociológiai kutatások módszertanilag alkalmatlanok arra, hogy hozzájárulhassanak a luhmanni állítások ellenőrzéséhez. Ezért – noha a kilencvenes évekre Luhmann befolyása a német szociológiában nagyon erős volt – Amerikában sosem volt különösebben befolyásos, az ezredforduló után pedig a hozzá hű német szociológusok is erősen vesztettek pozícióikból.[20]

Jürgen Habermas elmélete kifejezetten az egymással összedolgozott pragmatista/szimbolikus interakcionista és fenomenológiai, valamint az ezzel szembeállított parsonsi–luhmanni megközelítés ötvözésére törekedett. Ebben az értelemben ugyan-olyan univerzális igénnyel lépett fel, mint Luhmann. Tőle eltérően nem kívánt univerzális fogalmi sémát alkotni. Állításai alkalmasak arra, hogy valamiféle empíria kiindulópontjául szolgáljanak. Az elmélet problémája mégis hasonló a Luhmannéhoz: kidolgozásában a szociológiai megfontolásokat fokozatosan háttérbe szorították a filozófiai eredetű gondolatok, kapcsolódása a ténylegesen folyó, üzemszerű szociológiai kutatáshoz felületes volt. Így azon sem lehet csodálkozni, hogy befolyása már a nyolc-vanas években is kisebb volt a német szociológiában, mint Luhmanné, majd teljes mértékben a filozófia, politikaelmélet, jogelmélet területére költözött át.[21] Nemzetközi hatása ugyanakkor összehasonlíthatatlanul nagyobb Luhmannénál, Németországon kívül a kilencvenes években ő és Bourdieu a 'nagy' szociológusok. Afelől mégis alapos kétség merülhet fel, hogy mennyire vettek róla tudomást az egyes részterületekre koncentráló szakszociológiák. Habermas nem találta meg azt a pontot, ahol egyszerre lehetne érdekes a 'nagy' elméleti tradíció és a mezoszintű, egyre iparszerűbb kutatási gyakorlat számára.

A 'négy nagy' közül Pierre Bourdieu[22] munkásságában kapcsolódott össze a legszorosabban az elméleti munka és az empirikus kutatás. Ezért tűnhet úgy, hogy neki lett volna a legnagyobb esélye arra, hogy a szociológia paradigmaalkotó figurája legyen. Ezt azonban több tényező is megakadályozta. Mellékesnek tartom, hogy nem a szociológia vitathatatlan központjában, az Egyesült Államokban, hanem a mégis csak periferikus Franciaországban működött. Nem tartom döntőnek Bourdieu elméleti írásainak közismerten metaforikus jellegét sem. Ez még előnyére is válhatott volna, ismerve a szociológiai kutatómunka rendkívül felaprózott jellegét: a számtalan kutatási

[20] Sajnálatosan hiányzik ebből a kötetből egy elemző Luhmann-fejezet.

[21] Ezt a változást mutatja be a NÉMEDI Dénes fejezete.

[22] Kötetünkben sajnos Bourdieu csak mellékszereplő: TAKÁCS Erzsébet fejezete foglalkozik a történetírással való kapcsolatával.

ág, 'szakszociológia' számára még kedvező is lehetett volna egy olyan paradigmatikus igénnyel fellépő elmélet, amelynek alapfogalmai sokféle értelmezést engednek meg. Az már fontosabb, hogy maga Bourdieu és környezete is hajlott a szektásságra, amely nem ismer más kategóriát, mint a feltétlen hűséget és az ellenségességet. Ez felerősítette minden tartalmas, nem tautologikus és nem egy fogalmi sémára korlátozódó szociológiai elmélet problémáját. Minthogy az elméleti állítások és a domináns (Bourdieu által ugyan felhasznált, de megvetett) kutatási gyakorlat között nincs szoros kapcsolódás, hiányzik az igazi erőforrás ahhoz, hogy ezt a mezőt valaki integrálja.

Anthony Giddens esete kevésbé látszik bonyolultnak: ő ugyanis több, erős elméleti állításokat tartalmazó munka közzététele után, az 1994-ben megjelent *Beyond Left and Right* című könyvével lényegében feladta az elméleti szociológiai igényt, kordiagnoszta és politikai tanácsadó lett. Feltehetően ebben szerepet játszott, hogy elmélete, amely a pozitivista és hermeneutikus, rendszerelméleti és cselekvéselméleti megközelítések egyfajta szintézisére törekedett, nem tett szert arra a középponti szerepre, amely korábban Parsonsé volt. Nem ment el sem abba a szociológián túlmutató irányba, mint Luhmann és Habermas, sem az empirikus kutatás és elméleti fejtegetés olyan összekapcsolása felé, mint Bourdieu.

*

Nem lenne pontos, ha a fentebbi vázlatból valaki arra következtetne, hogy a mai szociológia multiparadigmatikus tudomány. Akkor volna ilyen a szociológia, ha egymás mellett léteznének olyan modellek, amelyek egyaránt tartalmaznak elméleti állításokat, egy hozzájuk tartozó kutatási gyakorlatot és megfelelő apparátust. Ez azonban csak ritka pillanatokban figyelhető meg. A helyzetet inkább paradigma nélkülinek lehet nevezni. Tekintetbe kell azonban venni azt is, hogy létezik egy meglehetősen független elméleti diskurzus, ahol egymással összeegyeztethetetlen, változó mértékben befolyásos elméleti modellek küzdenek a nagyon viszonylagos népszerűségért. Ez a mező jól strukturált, mert viszonylagos egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy melyek azok a kölcsönösen összeegyeztethetetlen elméletek, amelyek számítanak. Létezik emellett egy jól fejlett, üzemszerűen működő kutatási gyakorlat, részterületekre vagy egyes jellegzetességekre koncentráló 'középszintű' elméletekkel, és a kettő között kicsi az átjárás.

Értelemszerűen a kézikönyvek elemzése, amelyre a fenti megjegyzések támaszkodnak, alkalmatlan arra, hogy a jelenbeli (és persze a jövőbeli) tendenciákra következtetni lehessen belőle. A kézikönyvek csak azt rögzíthetik, ami elmúlt. Az elemzett kézikönyvekben véleményem szerint két markánsan különböző időszak elméleti struktúrája vetül egy-másra. Az első szakaszt parsonsinak nevezném, és a 20. század közepétől a hatvanas évek közepéig-végéig terjed. A második szakasz megnevezésére nincs javaslatom, és nagyjából a nyolcvanas évek végéig terjedne. Elméletileg erre a szakaszra az 'európai' társadalomelmélet presztízsének növekedése a jellemző. A nyolcvanas–kilencvenes évekfordulóján jelentkeznek markánsan a szociológia 'válságával' kapcsolatos sirámok (ame-lyekre a bevezetőben utaltam). Ez a két elméleti szakasz jól korrelál a szociológia mint intézmény és gyakorlat két elkülöníthető időszakával. A negyvenes–ötvenes években alakult ki és szilárdult meg a szociológiai kutatás modern 'termelési módja', a 'változók szociológiája'. Ez az újfajta szociológiai tudástermelési mód ebben az időszakban lassan átszivárgott az európai centrumországokba. A második periódus

mindenütt a szociológia mint oktatási és kutatási üzem kiterjedésének *és* e kiterjedés, bővülés lefékeződésének az időszaka.

A szociológia intézményesülésére, a szociológiai 'paradigma' vagy 'paradigmák' mibenlétére vonatkozó megjegyzések már alapot adnak bizonyos tanulságok óvatos megfogalmazására. Úgy tűnik, árnyalni kell az elméleti anarchiára, a szociológia diszciplináris 'magjának' hiányára vonatkozó megjegyzéseket, panaszokat. Egyfelől a szociológia mégis kialakított egyfajta működőképes tudományos gyakorlatot, másfelől talán az elméleti anarchiában is van valamifajta rend vagy legalábbis értelmes és értelmezhető struktúra. Az a gondolat is felmerülhet, hogy talán azok, akik a koherencia, az elméleti integráció hiányát kérik számon a szociológián, egy irreális feltevésekből kiinduló implicit mércét használnak. Valóban szükséges feltétele-e a tudományosságnak az elméleti integráció, az elméleti konszenzus felé való mozgás?

EGY 'LEHETETLEN' TUDOMÁNY ÉS EGY 'LEHETETLEN' FOGALOM

Majd negyedszázada, hogy Alain Touraine meghirdette a 'társadalom' fogalma nélküli szociológiát (*Une sociologie sans société:* Touraine, 1981). Ezt a programot azóta is többször megismételte (Touraine, 1998; némileg módosítva Touraine, 2004). A program jól hangzik, különösen tanulmány címeként (*Auflösung des Sozialen:* Bude, 1991; *Soziologie ohne Gesellschaft:* Müller-Doohm, 1991). Latour is úgy véli, hogy a 'társadalmi ösz-szeszereléséhez' először a 'társadalomtól' kell megszabadulni.

> „Ma már nem világos, hogy vannak-e olyan viszonyok, amelyek elég specifikusak ahhoz, hogy 'társadalminak' lehessen őket tekinteni, és amelyek úgy csoportosíthatók, hogy egy sajátos 'társadalomként' működni képes területet alkossanak. Úgy tűnik, a társadalmi mindenfelé szétfolyik, de sehol sincs igazán. Az a helyzet, hogy sem a tudomány, sem a társadalom nem maradt elég stabil ahhoz, hogy bármelyik egy erős 'szociológia' ígéretével szolgálhasson." (Latour, 2005, 2.)

A 'szociológia' és a 'társadalom' fogalmak nem tartoznak olyan szorosan együvé, mint gondolni szokás. Közismert, hogy (apokrif) címe ellenére Max Weber *Gazdaság és társadalom* című könyve sem ismeri a 'társadalom' fogalmat mint terminust. Latour is a 'szövetkezés' *(association)* és a 'gyülekezet' *(assemblage)* terminusokkal kívánja körülírni azt a területet, amelyet legitim vizsgálódás tárgyának tekint (pl. Latour, 2005, 7, 108.), de már Simmel is a társadalmasodást *(Vergesellschaftung)* tartotta a szociológia valódi tárgyának (Simmel, 1973, 187.).

A társadalom szó problematikus státusára a fogalom története is rámutat. Mint Manfred Riedel írja, a 18. század közepéig uralkodó volt az a felfogás, hogy a 'polgári tár-sadalom' „polgárok társadalma, illetve közössége, akik mint szabadok és egyenlők egymáshoz kötődnek, és [...] egy politikai uralmi forma [...] alá vetettek" (Riedel, 1972, 719). A 'polgári társadalom' ebben az értelemben, mint *societas civilis,* politikai képződmény. A társadalmat ma – elsősorban a francia *(société civile)* és brit *(civil society)* hagyomány szerint – sokszor a szerződés, az erkölcsileg vagy politikailag motivált megegyezés módjára gondolják el. Ennek megfelelően annak a lehetetlen feladatnak a megoldására hivatott, hogy a politikai testületet *(body politic)* mint a polgári társadalomból származót, ugyanakkor mint vele szembeállítottat lehessen elgondolni (Latour, 2005, 162.).

Ezzel szemben a 19. század elejétől „polgári magánemberek társadalmáról [beszélhetünk], akik a szabadság és egyenlőség elveinek megfelelően személyekként és tulajdonosokként egymástól elválasztottak, és [...] nincsenek ember ember feletti uralmának alávetve" (Riedel, 1972, 719–720.). A 'polgári társadalom' nem mint politikai társulás, hanem mint az emberek mindennapi és udvarias, csiszolt, vagyis civilizált együttműkö-

désén alapuló társadalma ugyancsak az újkori gondolkodás, a felvilágosodás, különösen a skót felvilágosodás terméke (Seligman, 1997). A magyar 'társaság' szó kettős értelme is őrzi ezt az állandó átmenetet a politikai és a magánszféra között.

A 'polgári társadalom' a társas kapcsolatoknak egy olyan tartományára is utal, amely a politikai kapcsolatoktól is, a szorosan vett magánszférától is elkülöníthető, s ebben az értelemben az állammal és a magánélettel szembeállított 'társadalomnak' tekinthető. Ez a társadalom nem más, mint „a modern munka- és cseretársadalom szerkezete *(Verfassung)*" (Riedel, 1972, 779.). Ismert, hogy Hegel is ez utóbbi értelemben használta a 'polgári társadalom' terminust (Hegel, 1971, 207. sk. [182–256. §]). Ezt a szóhasználatot Marx is átvette, de ő már abban az értelemben, hogy a polgári társadalom egyrészt a társas viszonyok egy meghatározott fejlődési fokát jelenti (pl. Marx–Engels, 1960, 73), másrészt a 'társadalom' egy részét, amely tulajdonos voltánál fogva mint burzsoázia gazdaságilag – éspedig véleménye szerint egyáltalán nem 'civilizált' módon – uralkodik a tulajdon nélküli proletariátus felett.

Az ingadozó szóhasználat – maga a társas viszony, illetve a társas viszonyok egy politikaelőttes 'szférája', valamint a társas viszonyok alakulásának egy 'korszaka' – megmaradt. A 'polgári társadalom' újra 'civil társadalom' lett, amelyről tudni véljük, hogy a társas kapcsolatok egy területét, bizonyos szerveződési formáit, intézményeit jelenti, másrészt 'kapitalista társadalom', 'ipari társadalom', 'kockázattársadalom', amely egyfajta fázist vagy állapotot jelöl. Máshogy kifejezve ugyanezt a kettősséget: a társadalom egyrészt a politikai rendszer, az állam ellenpontja, másrészt viszont a közösségé (Nisbet, 1993) – egyrészt az, ami 'emberi' a nyers és kíméletlen hatalommal szembeállítva, másrészt az, ami rideg és számító a közvetlen és bensőséges viszonyokkal szemben.

A 'civil társadalmi' megközelítésben[23] hangsúlyosan jelenik meg az a gondolat, hogy a 'társadalom' tagjai egymással szolidárisak, valamilyen értelemben egyenlők, a társadalom bizonyos értelemben homogén. A civil társadalom tagjait valamiféle alapvető közös meggyőződés hatja át, egyetértésre képesek – az ideális elképzelés szerint. Ebből következően a társadalom mint 'civil társadalom' képes a saját sorsát a kezébe venni, és történetileg hatékony lehet. Mint ilyen nem illuzórikus közösség, vagyis tagjai nem tévednek sem abban, hogy mi köti őket egymáshoz, sem abban, hogy együttélésüket szuverénül képesek alakítani (Huszár, 2005a). A 'társadalom' egész mást jelent, ha a civil társadalom helyére a 'kapitalista', 'ipari', 'kockázat-', 'fegyelmező' vagy 'hálózati' társadalom lép: itt már szó sincs egyenlőségről, szolidaritásról, de történeti autonómiáról sem. A társadalom itt olyan erők hatása alá kerül, amelyeket nem képes befolyásolni, sok tekintetben éppen azért nem, mert e társadalmak tagjai helyzetük következtében nem képesek felismerni, milyen hatalmak irányítják sorsukat.

A 'társadalomról' szóló diskurzusban igen gyakori az a fajta szóhasználat is, amely szerint egy megadható területen levő, elkülöníthető társas egységről van itt szó. Körülbelül így értette nemcsak Spencer (Spencer, 1997, 33.; 1876, 466.) és Durkheim (Durkheim, 1978, 27.), hanem Talcott Parsons is, amikor arról írt, hogy a társadalmi rendszerek alapesete szükségképpen az „empirikusan önfenntartó társadalmi rendszer". „Az ilyen típusú társadalmi rendszert, amely saját forrásaiból képes eleget tenni a hosszú távú fennmaradás minden lényeges funkcionális követelményének, *társadalomnak* fogjuk hívni."

[23] Erre lásd Huszár Ákos fejezetét.

(Parsons, 1964, 19.) Egy szótárban azt találjuk, hogy a társadalom „köznyelvi kategória, amely szerint a 'társadalom' a nemzetállamok határaival ekvivalens" (Abercrombie–Hill et al., 1984, 231.).

Hamis és szándékaimmal ellentétes lenne, ha az előbbieket úgy foglalnám össze, hogy a szociológia diszciplináris státusa *azért* problematikus, mert vélt tárgya megfoghatatlan, kusza és ellentmondásos, rémálom. A kuszaság további elemzése azonban talán előreviheti a gondolkodást.

EGYÉN ÉS TÁRSADALOM

Ismert, hogy Durkheim – sok más kortársához hasonlóan – azt tartotta az igazi nagy szociológiai problémának, hogy miképpen egyeztethető össze az egyén empirikus valósága és a 'társadalomként' felfogott bonyolult összefüggésrendszer. „Miként lehet az, hogy az egyén, miközben egyre önállóbb lesz, egyre szorosabban függ a társadalomtól? Hogyan lehet személyesebb és szolidárisabb egyszerre?" (Durkheim, 2001, 54.). A felvilágosult és a 19. századi liberális felfogás nagy dilemmája volt, hogy miként lehet egyszerre biztosítani az egyéni szabadságot és a közösség fennállását garantáló szolidaritást, a 'testvériséget'. A problémát már Kant megfogalmazta:

> „Az adottságoknak [ti. 'az ember észhasználatot célzó természeti adottságainak'] a társadalomban való antagonizmusa az az eszköz, amellyel a természet kifejleszti ezeket, amennyiben végül ez az antagonizmus válik a társadalom törvényszerű rendjének okává. Antagonizmuson itt az ember társiatlan társiasságát értem, azaz a társadalomba lépésre való hajlandóságot, amely azonban összekapcsolódik az ugyane társadalom szétszakadásával fenyegető általános ellenállással." (Kant, 1997, 47.)

Ebből a szemszögből nézve a szociológia nem más, mint sikertelen kísérlet e modern társadalmasulást kísérő dilemma tudományos feloldására. Kant még bízott abban, hogy az egyéni, érdekkövető cselekvésekből értelmes rend alakul ki. A 19. század végére a probléma csak annyiban változott meg, hogy a kialakuló rend értelmességébe vetett bizodalom meggyengült.

A modern szociológiában természetesen az eredeti történetfilozófiai egyén/társadalom probléma átformálódott. Mint Nassehi írja, „a világra való reflexió mint *szociológiai reflexió* kezdetét az a diagnózis alkotja, amely szerint a társadalmi komplexitás és dinamika növekedése miatt az egyén egyre inkább önmagára utal" (Nassehi, 2003, 91.). Akárcsak a korábbié, a 20. század második fele szociológiájának története is könnyen megkonstruálható oly módon, hogy egyik oldalra kerülnek azok, akik a szubjektum, a cselekvő 'visszatérését' prognosztizálják, a másik oldalra azok, akik éppenséggel a szubjektivizmusban, a cselekvő szuverenitásának hangsúlyozásában látják a társadalomtudományos gondolkodást fenyegető veszedelmet.

Az elsőre példa Alain Touraine, aki lankadatlan lendülettel hirdeti a 'szubjektum visszatérését' (Touraine, 1984). A pozitívan értelmezett modernitásról írta, hogy „neki kell helyreállítania azokat az intézményeket, amelyek minden egyes egyén alkotószabadságának a szolgálatában állnak, és nem a 'közérdeknek' vagy a 'közjónak' átkeresztelt társadalom szolgálatában" (Touraine, 2005, 131.). Így kell érteni a 'társadalom

végéről', a társadalom 'szociális reprezentációjának' feladásáról kifejtett gondolatait, amelyben a társadalmi nagycsoportok, osztályok, elitek, társadalmi mozgalmak helyett „a cselekvő alkotószabadságát" (uo. 133.) tekinti az elemzés kiindulópontjának.

A szubjektivizmus bírálata nem kevesebb tekintélyre támaszkodhat.

Az egyén és társadalom kérdése a mikro/makroellentét formájában is kínozza a modernebb szociológiát.[24] Mintha csak megismerési kérdés lenne: hogyan kapcsolható össze a magyarázat kétféle szintje. Hogyan lehet értelmesen makrookokból mikrookozatokra és mikrookokból makrookokra következtetni?[25] A probléma azonban azzal függ össze, hogy az emberi világot egyszerre kellene elgondolni mint szuverén, önmagukért felelősséget vállaló egyének világát és mint egyén feletti összefüggések determinisztikus világát. Ennek a dilemmának a feloldására sem a (luhmanni kifejezéssel szólva) individualizmusszemantika, sem az a rendszerszemlélet nem kínál eszközöket, amely az individuumot a kommunikáció sajátos effektusaként, megfigyelési sémájaként értelmezi (vö. NASSEHI, 2003, 118, 124–125.).

Nem specifikusan tudományos kérdésről van szó. Nem úgy áll a dolog, hogy van egy tárgy, amelyet a tudomány nem tud adekvátan megragadni (akár azért, mert megfigyelési eszköztára alkalmatlan, akár azért, mert fogalmilag felkészületlen). A mikro–makro probléma magának a 'társadalomnak' a gyakorlati problémája, legyen szó akár arról, hogy léteznek-e kollektív cselekvőkként felfogható nagycsoportok vagy sem, akár arról, hogy értelmes dolog-e a nagy vállalkozások tulajdonosairól beszélni, amikor csak a piac hullámzásait opportunista módon követő anonim befektetőkről van szó. A társadalmi életben maguk a résztvevők kényszerülnek a folyamatos perspektívaváltásra. Mintha abból fakadna a szociológia skizofréniája, hogy egyszerre próbálja megőrizni a cselekvők perspektíváját, ugyanakkor tudományként kínosan kerüli, hogy pusztán a köznapi szemlélet lefordításának tűnjön. Minthogy azonban olykor a cselekvők is személytelen hatalmak által szabályozott rendnek, olykor saját maguk termékének tekintik világukat, a szociológia, akármelyik utat választja is, a világ puszta interpretátorának tűnik.

A TÁRSADALOM MINT SZFÉRA

Az ezredforduló előtt Immanuel Wallerstein próbálta a szociológia diszciplináris problematikáját szélesebb társadalomtörténeti horizontban is elgondolni (GULBENKIAN, 1996; WALLERSTEIN, 1995a; 1999). Érvelésének lényege az volt, hogy az állam/piac/(civil) társadalom társadalomtörténetileg *valós* újkori elkülönülésének megfelel a politika-tudomány, a gazdaságtan és a szociológia elkülönülése.[26] A 20. század végi társadalmi világban azonban úgymond fenntarthatatlan ez a 'klasszikus' hármasság, és ez kérdésessé teszi magának a tudományos rendnek elképzelt szerkezetét is.

[24] Lásd ALEXANDER et al., 1987; RITZER, 1991, 207 sk; TARDOS, 1998.

[25] Sajátos szemszögből elemzik ezeket a kérdéseket a HACK-HANDA József és a CSIZMADIA Zoltán fejezetei.

[26] Wallerstein három tagoló dimenziót látott, amely befolyásolta a modern tudományosság alakulását is: a jelen/múlt megkülönböztetést, a civilizált/primitív megkülönböztetést és az említett társadalom/politika/gazdaság megkülönböztetést. Ebben a sémában a jelen/múlt dimenzió választotta el a történeti tudományokat a társadalomtudományoktól, a civilizált/primitív a társadalomtudományokon belül az antropológiát a többitől és a harmadik az említett három tudományt.

A társadalom-gazdaság-politika tagolódás hármas szerkezete nem tárgyiasított 'létszférákat' jelölt ki. Az intézményképzés, a politikai gyakorlat és a nyilvános diskurzus során kialakított tagolódásról van szó, amelynek megvan a sajátos realitása, de semmiképp sem a társas világ 'természetes' rendje. A tudomány diszciplináris tagolódása és a társas világ intézményes tagolódása közötti viszony sem tekinthető egyszerűen leképezési viszonynak. Fogalmazzunk inkább úgy, hogy volt egy olyan történeti helyzet, amelyben az uralkodó diskurzus és intézményi gyakorlat ebben a hármasságban tagolta a környező világot, és éppen ezért a megfigyelő számára úgy tűnhetett, hogy a polgári rend 'természetes' módon rendeződik el ebben a struktúrában.

Hosszabb történeti folyamat eredménye volt, mire a 19. században a domináns diskurzus a ma ismert zűrzavaros formában rögzíteni tudta a 'társadalom' fogalmát, s ezzel egyben a 'társadalmi' kérdések körét is. A szegénység vagy a munkanélküliség azért 'társadalmi' kérdés, mert így határoztuk meg. Lehetne 'gazdasági' vagy 'politikai' is, de éppen az az említett hármas elkülönítés lényege, hogy ne így legyen meghatározva. A piacgazdaság mint öntörvényű, erkölcsi szempontok által nem korlátozott összefüggés megragadása egyenértékű volt azzal, hogy rajta kívül jelöltetett ki a sajátosan társadalmi, azaz az 'üzlettől' elkülönült tények szférája. A kialakuló kapitalista világ szimbolikus reprezentációjának lényeges és valószínűleg funkcionálisan nélkülözhetetlen eleme volt a gazdasági, a társadalmi és a politikai különbségtételének végigvitele, ez támasztotta alá a gondolkodás és a társadalmi észlelés alapstruktúráiban és ennélfogva az intézményrendszerben a társadalompolitikai és hatalmi megfontolásoktól független piaci viselkedést és annak ideológiai tehermentesítését. Ugyanez igaz a 'társadalmi/szociális kérdés' és a politikai berendezkedés elkülönítésére.

Az igen kiterjedt és sokrétegű 19. századi diskurzusban, amely sok tekintetben a szociológia előzményét jelentette, a 'társadalmi kérdés' hangsúlyosan jelent meg – de a fenti sajátosan leszűkített értelemben. A 'társadalmi' *(social)* nem a polgári *(bourgeois)* társadalomra vonatkozott, de nem is az állampolgárok politikai közösségére, hanem mindazokra a problémákra, amelyek az ebből a társadalomból és közösségből hosszú ideig ténylegesen kirekesztett 'veszedelmes' osztályokkal kapcsolatosak. A 'társadalmi munka' *(social work)* által elősegítendő 'társadalmi reform' azt a célt szolgálta, hogy megszelídítse és valamilyen részleges értelemben az igazi polgári társadalomba integrálja ezeket a társadalmi tekintetben kérdéses csoportokat (CASTEL, 1998b). Nemcsak diskurzusokról volt szó, hanem intézményekről és gyakorlatokról is – egy 'társadalmi kérdéssé' összeálló nagy halmazról, amelyhez a kialakuló szociológia nagyon ellentmondásosan viszonyult.

A szociológia mint önálló diszciplína tehát kapcsolódott a modern kapitalista társadalmak ideáltipikus hármas intézményi tagoltságához, de a szociológia mint intézmény csak akkor vált önállóvá, amikor minden vonatkozásban csorbulni kezdett az állam-gazdaság-társadalom klasszikus hármas elkülönülése és vele az állam-gazdaság-társadalom elkülönülésére vonatkozó liberális képzetrendszer. Ez nem véletlen egybeesés, nem is a szociológia megkésettségének az eredménye más tudományokhoz képest. Amikor a szociológia üzemszerűvé vált, és az egyetemi közeg eltűrte a 'társadalmi kérdések' tárgyalásának tudományossá tételét, a 'jóléti' reformokat bevezető társadalmakban éppen az állam és a gazdaság határainak bizonyos fokú újradefiniálása következett. A szociológia, a 'társadalom' tudománya, azt is feszegette, hogy milyen módon ágyazódik bele a

piaci, gazdasági intézmények világa és az állami hatalom a 'társadalmi' összefüggésekbe, és milyen hatással van rájuk.

A szociológia 'nagy' korszakában (nagyjából a 20. század közepén) sajátos kétlelkűséget mutatott. Egyrészt hajlott arra, hogy a szorosan vett 'társadalmi' problémákkal foglalkozzon, valamiféle gazdaságtól és politikától elválasztott társadalmiság modelljét alkossa meg, másfelől azt demonstrálta, hogy lehetetlen a 'gazdaság' és a 'politika' működése bizonyos 'társadalmi' előfeltételek teljesítése nélkül. Durkheim és Parsons képviselte a legkövetkezetesebben a 'szocialitás immanenciájának' gondolatát, vagyis azt az eszmét, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatát nem a 'társadalmi' határain kívül kell keresni.[27] Ugyanakkor mindketten nagyon határozottan állították azt is, hogy a gazdaságtani magyarázat elégtelen, rövidre zárt, leegyszerűsítő. Vagyis, ha úgy tetszik, a szociológia önállóságának hangsúlyozása mellett mindketten kétségbe vonták a gazdaságtan önállóságát. A parsonsi strukturális-funkcionalista modell (például Parsons–Smelser, 1956) a gazdaságot és a politikát is magába integrálta, és a kulturális-normatív feltételek elsődlegességét emelte ki. Sokkal megfontoltabban és körültekintőbben, de lényegében hasonlóan járt el még Habermas is. Nála a gazdaság a pénzmédium működésén alapuló önállósuló rendszer, s ebben az értelemben a gazdaságtan tárgya. Ugyanakkor a gazdaság működése a társadalomelmélet par excellence tárgyát alkotó életvilágbeli racionalizációs folyamatoktól függ (lényegében a racionális magánjog kialakulásától). Ily módon a gazdaságtan maga is előfeltételezné azt a szociológiát, amely az életvilág elemzéséből indul ki (Habermas, 1981b).

A szociológia azt mutatta be, hogy a 'valóságban' a társadalmi, politikai és gazdasági kérdések összefonódnak, s különálló kezelésük, egymástól való elszigetelésük tarthatatlan. Ha kerülte is (Durkheim tanácsát követve), hogy a társadalmit ne társadalmi okokkal magyarázza, attól általában nem riadt vissza, hogy a nem társadalmit a társadalmival magyarázza.

Mint említettem, az önálló szociológia akkor volt a legjobb állapotban, amikor a gazdaság és politika öntörvényűségét hangsúlyozó liberális szemlélet bizonyos fokig meggyengült, amikor a 'társadalmi' szempontok fontossága vagy megkerülhetetlensége – a centrum nagy államaiban – a politikában is érvényesült. A szociológia, amelyhez számos más társadalom- vagy embertudománnyal szemben nem kapcsolódott jól definiált hivatás, sikerre, befolyásra csak akkor volt esélye, ha egyéb, a hivatási rendszeren és a hozzá kapcsolódó egyetemi viszonyokon kívüli tényezőkre számíthatott. A 19. századi amatőr társadalomkutatás akkori népszerűsége abból táplálkozott, hogy a 'társadalmi (szociális) kérdésnek' jelentős súlya volt a közbeszédben, a nyilvánosságban.[28] Úgy vélem, a 20. században éppen az jelentett nagy erőforrást a szociológia számára, hogy a nyilvánosságban, a politikai diskurzusban, egyes szervezett társadalmi csoportok önértelmezésében fontos téma lett a 'társadalmi kérdés', éppen nem az állami politika és a szabad piacgazdaság kérdéseitől független problémaként, hanem mint olyan kérdés,

[27] Touraine ennek az eszmének a lényegét abban látta, hogy „a társadalomnak csak társadalmi alapja van", s a 'társadalom önmegalapozásának' gondolatában „a társadalmak önátalakítási képességében való határtalan hitet" fedezett fel (Touraine, 2005, 75, 78.).

[28] A harmincas években a 'népi szociográfia' néven ismert magyarországi amatőr társadalomkutatás is közvetlenül bizonyos társadalmi problémák nyilvánosságban való megjelenéséből, a parasztságra vonatkozó irodalmias-politikai diskurzusból merítette erejét (Némedi, 1985).

amely ezzel a politikával és a gazdasági rendszerrel szorosan összefügg. Az a gondolat, hogy a 'társadalmi' problémák fontos és vizsgálatra érdemes kérdések, azért tudott érvényesülni, mert sokan úgy gondolták, hogy a 'társadalmi kérdés' közvetlen politikai és gazdasági relevanciával rendelkezik.

Amikor a közbeszédben és a politikai diskurzusban a szervezett társadalmi csoportok meggyengülésével párhuzamosan az a meggyőződés kerül előtérbe, hogy a gazdaság öntörvényű terület, ahol 'társadalmi' megfontolások nem játszhatnak szerepet, ez a 'társadalomra' irányuló reflexiók hitelvesztésével, a 'társadalomra' specializálódott tudományosság identitászavarával jár együtt.

„A gazdaságnak a politikától való elkülönülése és előbbinek az utóbbi szabályozó beavatkozásától való mentessége, amely a politikának mint hatékony képviseletnek a hatalomtól való megfosztását jelenti, jóval többet sejtet, mint pusztán eltolódást a társadalmi hatalom megosztásában. […] A mozgás újsütetű globális szabadságának egyik legjelentősebb hatása, hogy egyre nehezebbé, talán összességében lehetetlenné is válik a társadalmi kérdéseket ismét hatékony kollektív cselekménnyé összekovácsolni." (Bauman, 2002, 109–110.)

A szociológia helyzetének meggyengülése egybeesik a liberális szemlélet megerősödésével, a 'jóléti állam' elleni politikai támadások kezdetével. A gazdaság öntörvényűségét, az állami beavatkozástól és a társadalmi szolidaritás szempontjaitól független működését hangsúlyozó neoliberális politikai erők nem is rokonszenveznek a szociológiával.[29] Persze ma sem arról van szó, hogy a gazdaság működése a 20. század végén a politikai folyamatokkal és a társadalom szerkezetével szemben autonómabbá vált volna, sokkal inkább arról, hogy a hatalom súlypontjai rendeződtek át, s korábban erős szereplők (állami bürokrácia, szervezett 'társadalmi' csoportok) viszonylagos ereje gyengült meg más hatalmi tényezőkkel szemben.

E hosszúra nyúlt megjegyzéssorozat tanulsága csak annyi, hogy a szociológia diszciplináris önállósága vagy önállótlansága összefügg azzal, ahogy a társadalom-gazdaság-politika intézményes és szimbolikus megkülönböztetése alakul. Nem állítható, hogy a tudományos hármasság a 'valós' hármasság leképeződése lenne, mint ahogy fordítva az sem igaz, hogy az intézményes szerkezet pusztán a tudományos diskurzusból átvett képzetek terméke lenne.

A TERÜLETI TÁRSADALOM VÉGE

A szociológia alakulását és a 'társadalom' (a 'politika' és a 'gazdaság') mibenlétét is érintő kérdés a 'globalizáció'. Az ismert fejlemények miatt egyre inkább tarthatatlanná válik a 'társadalmat' térben körülhatárolt egységként felfogó modell.

„Ahogy mi használjuk, a 'globalizáció' a társadalmi tér természetét érintő messzemenő változásra utal. A terület feletti – vagy alternatív megjelöléssel 'világot átfogó' vagy 'határokon átnyúló' – kapcsolatok szaporodása és elterjedése véget vet a 'területiségnek' nevezhető helyzetnek, annak, ahol a társadalmi földrajz teljes mértékben területi." (Scholte, 2000, 46.)

[29] Margaret Thatchernek az a maga idejében sokat emlegetett mondása, hogy társadalom nincs (csak családok és emberek), mélyebb és többrétegű jelentéssel rendelkezett, mint ő maga gondolta.

A hely a szó tágabb értelmében nem vesztette ugyan el jelentőségét, de alaptalanná vált az a széles körben elterjedt és a társadalomfogalomban is nagy szerepet játszó elképzelés, amely a „nemzetállamot mint a társadalmi folyamatok tartályát" szemlélte (Nassehi, 2003, 151.; Sassen, 1999).

A társadalmi folyamatok óhatatlanul lokalizáltak (ezért beszél Robertson [1995] inkább 'glokalizációról'), de a lokalizálás módja nem ugyanolyan, mint volt a nemzetállami kapitalizmus fénykorában. A területi állam a maga idejében a hatalom centralizációját és az alávetett terület bizonyos homogenizációját jelentette: egységes jogrendszert, adórendszert, azonos elvek szerint felépített közigazgatást, egységes alattvalói, később állampolgári státust, ennek folytán világos elhatárolódást a környezettől, a külföldtől – és mindennek betetőzéseként nyelvi-nemzeti egységet. A nemzetállam valószínűtlen alakulat volt. Az ideáltipikus nemzetállam egyszerre gazdasági egység, szuverén főhatalom alá vetett terület, politikai kommunikációs közösség, nyelvi és kulturális tekintetben önmagában megálló entitás, felszerelkezve mindazokkal a képződményekkel, amelyek életének teljességét adták – ideértve az olyan értelmiségnek kedves dolgokat is, mint a nemzeti könyvtár és színház, az egyetemek a tudományok teljességével, tehát egy önálló és sajátos szociológiával is!

Egész más az a területiség, amely például Manuel Castells elemzéséből kirajzolódik. Az általa bemutatott 'hálózat-társadalom' nem rendelkezik olyan határokkal, mint a területi államok. Ez a társadalom is térbeli persze, de a térbeliség itt mást, a hálózatot jelenti.

„A hálózatok által definiált topológia határozza meg, hogy a távolság vagy a kölcsönhatás intenzitása és gyakorisága két pont (vagy társadalmi pozíció) között rövidebb, intenzívebb vagy gyakoribb-e abban az esetben, ha mindkét pont ugyanannak a hálózatnak a csomópontja, mint akkor, ha nem ugyanahhoz a hálózathoz tartoznak. Másrészt egy adott hálózaton belül az áramlások számára nincs távolság (vagy ugyanaz a távolság) az egyes csomópontok között." (Castells, 2005, 599.)

A csomópontok hatalmi csomópontok: politikai, pénzügyi központok, az információ csomópontjai. A hálózatosság nem egalitárius. Míg a területi állam legalább ideológiájában tételezte az alattvalók egyenlőségét, a hálózat eleve különbségen alapul: a hálózatban levők és a területileg rögzítettek különbségén. Bauman is ebben a változásban látta a globalizáció lényegét.

„...nagyon valószínű, hogy századunk [a 20. század] utolsó negyede úgy vonul be a történelembe, mint a tértől való elszakadás nagy függetlenségi háborúja. Ez alatt a háború alatt lényegében az történt, hogy a döntéshozó központok következetesen és visszavonhatatlanul elszakadtak a területi kényszerítő erőktől – azaz a helyi közösségi korlátoktól, mindazokkal a költségvetési számításokkal együtt, amelyek megalapozzák az e központok által hozott döntéseket." (Bauman, 2002, 24–25.)

Az idézet utolsó mondata arra utalt, hogy a hálózatosodás vagy 'deterritorializálódás' azzal jár, hogy azok a területileg rögzített (lényegében nemzetállami) központok, amelyek a 'szociális kárpótlások' révén egyfajta egyensúlyt hoztak létre (Habermas terminusait használva) a magántulajdonos gazdaság, a bürokratikus állam és a kolonizált életvilág között, elvesztik, ha nem is az akaratukat, de a képességüket, hogy ezt biztosítsák. Ahogy Scholte írja: „...a globalizáció aláásta azt a modern territorialista premisszát,

hogy a társadalmi kohéziót az állam-nemzet-ország-társadalom garantálja..." (Scholte, 2000, 228.). Félrevezető azonban csak a kohézió képességének elvesztéséről beszélni. A hatalom másfajta elosztásáról van szó, amit a globális folyamatokra utaló metaforákban rejlő egyenlősítő, kiterjesztő értelmű mellékjelentések olykor elfednek.

„A globalizáció félrevezető terminus lehet annak az eltolódásnak a megjelölésére, amelynek során azt a globális pénzügyi rendszert, amelyet az Egyesült Államok főhatalma alatt álló kormányzati ügynökségek hierarchiája ellenőrzött, egy olyan, ugyancsak globális pénzügyi rendszer váltja fel, amelyben a kormányok pénzügyeiket kismértékben tudják ellenőrizni, és keményen harcolnak egymással, hogy elnyerjék a magánellenőrzés alatt álló tőke segítségét és kedvezéseit."[30] (Arrighi, 1999, 119.)

Mint sokan leírják, a legfontosabb változás az, hogy a pénzpiacokon mozgó tőkék mennyisége nagyságrenddel múlja felül az árucsere értékvolumenét.[31] A pénzpiacok felszabadulása a 20. század utolsó negyedében (ebben az utolsó lépés a kelet-európai államszocializmusok összeomlása volt) átalakította a kapitalizmus működésmódját. Egyfelől létrejött a nemzetállami határokat valóban figyelmen kívül hagyó gazdasági cserefolyamat: a tőkék (gazdasági értelemben 'fiktív tőkék') szabad áramlása. Ebbe állami szinten sokkal kevésbé lehet beavatkozni, mint a 'reálgazdaság' cserefolyamataiba, az áruforgalomba és a befektetésitőke-mozgásokba. Másfelől ezek a folyamatok megváltoztatták a tőke feletti ellenőrzés módját. A tőketulajdon jelentős része biztosítási társaságok, befektetési alapok és nyugdíjalapok kezében van. Ezek 'opportunista' módon viselkednek (másképp fogalmazva: a 'tiltakozás' *[voice]* helyett adott esetben a 'kivonulást' *[exit]* választják,[32] természetesen ezzel megnövelve annak esélyét, hogy 'kivonulással' fenyegetőzve 'tiltakozásuk' is hatékonyabb lesz), azaz az árfolyamokra és a megtérülésre figyelve hamar túladnak értékpapírjaikon, ha azok nem nyújtják az elvárt teljesítményt. Ezzel jelentős nyomást képesek gyakorolni a vállalkozásokra.[33]

Míg a 'szervezett kapitalizmus' korában, a 20. század első felében a tulajdonosok rovására a menedzserek pozíciója erősödött folyamatosan (amint azt több társadalomtudományi elmélet is regisztrálta), addig a szabad tőkeáramlással és a tőkepiacok fellendülésével (a 'részvénytulajdonosi érték' *[shareholders value]* ideológiájára támaszkodva) a menedzserekből, a pénzügyi szolgáltatókból és a tőkepiacok névleg az anonim befektetőket képviselő szereplőiből álló hálózatok határozzák meg a folyamatokat. Ez nem a menedzserek trónfosztásához vezetett, ellenkezőleg. A hatalom gyakorlásának bázisa azonban többé nem a vállalaton mint szervezeten és intézményen belül található.[34] A pénzpiaci kapitalizmus a jelen összefüggésben azért érdekes, mert a menedzserkapitalizmus viszonylag nagyobb lehetőségeket biztosított a gazdasági folyamat nemzetállami szintű szabályozására és ellenőrzésére. Ez teret nyitott a jóléti állami

[30] Ez az, amit ma üzemgazdasági kifejezéssel 'telephely-konkurenciának' *(Standortkonkurrenz)* neveznek: ez a nemzetállamok versenye azért, hogy melyikük tudja a hálózatban működő tőkéket a legkedvezőbb feltételekkel (értsd: a legkisebb újraelosztási terheléssel) magához csalogatni.

[31] 1998-ban a devizapiacokon naponta 1400 milliárd dollár mozgott (Dörre–Brinkmann, 2005, 94.).

[32] E fogalmakra lásd Hirschman, 1995.

[33] Az Egyesült Államokban a legnagyobb 1000 társaság részvényeinek körülbelül 60%-a a nyugdíj- és befektetési alapok tulajdonában van. 1987-ben a New York-i tőzsdén a szereplők átlagban 1,4 évig tartották meg a megvásárolt részvényeket (1960-ban ez az átlag még 8,3 év volt). (Lásd Windolf, 2005, 23–24.)

[34] Lásd Aglietta–Rebérioux, 2004; Deutschmann, 2005; Dörre–Brinkmann, 2005; Windolf, 2005.

politikák számára, valamelyes befolyást biztosított az e politikákat alátámasztó vagy legitimáló társadalomtudományoknak, így a szociológiának is. A nemzetállamok vagy államszövetségek befolyása csekély a pénzpiaci kapitalizmusra; még a hegemón államhatalom, az Egyesült Államok politikai központja is nagyjából tehetetlen a globális pénzpiaci folyamatokkal szemben. A globalizáció tehát nemcsak a sokat emlegetett globális információáramlás és információs hálózatosodás miatt érdekes, hanem azért is, mert a globalizáció magvát alkotó gazdasági folyamatok átalakítják az erőviszonyokat és a hatalmi beavatkozás lehetőségeit.[35]

A nemzetállami keretek között meg nem szelídíthető kapitalizmus dinamikája a tudományosságot is érinti. A tudományosság egyrészt a gazdasági innováció fontos tényezője, másrészt éppen leginkább innovatív képességei révén közvetlen hatást gyakorol a társadalom újratermelhetőségére (informatika, atomenergia, nanotechnológia, biotechnológia). Minthogy a tudományos innováció technikai alkalmazása összefonódik a kapitalista szervezetek működésével, a nemzetállami intézmények egyre kisebb mértékben képesek ellenőrizni a 'kivonulás' opcióval fenyegető innovatív cégeket, azok pedig kevéssé érzékenyek újításaik társadalmi következményeire (Beck, 2002, 207. sk.). Ilyen körülmények között sérül az a fajta kommunikációs viszony is, amely a demokratikus nemzetállam, a civil társadalom és a tudomány között elvileg létrejöhetne.

A szociológiai kutatás – és éppen a sikeres mezoszintű elméletekkel dolgozó üzemszerű szociológiai kutatás – 'gyakorlati paradigmája' belátható kutatástechnikai okokból erősen kötődött és kötődik a territorialitáshoz és a nemzetállami szintű hatalmi központokhoz. Az alapvető adatbázisok még mindig nemzeti-állami szinten állnak rendelkezésre, de mindenki tudja, hogy a legérdekesebb kérdések nem ezen a szinten vetődnek fel. Az elemzési keret sokszor az eleve adott állami intézményi keret, noha az sokszor irreleváns. A „nemzeti szemléletmód határainak, kategóriáinak, rendezési elképzeléseinek és változóinak megkérdőjelezetlen átvitelét a társadalomtudományi megfigyelői és elemzői perspektívába" nevezi Beck 'módszertani nacionalizmusnak' (uo. 85.). Az állítás tehát az, hogy a társadalomtudományok olyan keretben írják le a 'valóságot', amelyet a 'valóság' egy korábbi konfigurációja kényszerített rájuk. Pontosabb, ha azt állítjuk, hogy ezek a leírási gyakorlatok nem külsődlegesek a leírás tárgyához képest, hanem részei ennek a 'tárgynak'. Nem leképezési viszonyról van szó, nem arról, hogy a 'nacionalista' társadalomtudomány pusztán 'tükrözné' azt a tényt, hogy nemzetállamok léteznek. A 'nacionalista' módszertant követő társadalomtudomány a nemzetállami keretekben épülő integráció szerves része volt, és vele együtt kezd a folyamatok peremére szorulni. Beck szerint a globalizáció körüli harcok egyik tétje az, hogy a társadalomtudományos diskurzus ragaszkodik-e a korábbi értelmezési sémákhoz, velük alapozva meg a globalizáció kritikáját, vagy átáll a globalizációs beszédmódra, s abból épít ki egy „kozmopolita szándékú kritikai elméletet" (uo. 50.).

[35] Teljesen félrevezető tehát a globális pénzpiaci kapitalizmusnak és a Hilferding-féle finánctőkének az összekeverése, mint ezt Pokol Béla teszi modern neogramsciánus (Kees van der Pijl, Robert Cox) és baloldali (Joan Roelofs) szerzőkörre támaszkodó, de a balliberális értelmiség elleni *ressentiment* által fűtött, durván kisebbségellenes könyvében (Pokol, 2005).

Mindmáig népszerű Ulrich Beck hatásosan megfogalmazott diagnózisa a kockázattársadalomról. Beck könyvét, mint ismert, Csernobil *előtt* írta, de a piacra közvetlenül Csernobil *után* jutott ki. Sikere részben bizonyára ennek köszönhető, hiszen mindenki rögtön az atomtechnológia kockázataival kapcsolhatta össze a kockázattársadalom diagnózisát. Beck azt hangsúlyozta, hogy az igazi kockázatok nem az emberi cselekvést ősidők óta kísérő gondatlanság eredményei, hanem szisztematikusan előállítottak.

„[A kockázatok] rendszerszerűen meghatározott, gyakran *visszafordíthatatlan* károsodásokat okoznak, alapjában véve legtöbbször *láthatatlanok, oksági értelmezéseken* alapulnak, tehát először és kizárólag a rájuk vonatkozó (tudományos, illetve tudományellenes) *tudásban* jönnek létre, a tudás megváltoztathatja, csökkentheti vagy felnagyíthatja, dramatizálhatja vagy ártalmatlannak állíthatja be őket, s ennyiben kiváltképpen *nyitottak a társadalmi meghatározási folyamatok* számára." (Beck, 2003, 30–31.)

Beck szerint ezek a 'láthatatlan' kockázatok – az individualizáció hosszú távú folyamatával együtt – a társadalom szerkezetét is messzemenően átalakítják. A kockázatok nemcsak a társadalmak területi határait oldják fel, hanem a társadalom és a természet alapvetőnek tekintett határát is.

„A 19. század társadalomelméletei (és 20. századi, módosult változataik) a természetet előzetesen adottnak, általunk kijelöltnek, alávetendőnek gondolták: emiatt mindig olyasminek, ami szemben áll velünk, idegen tőlünk, különbözik a társadalomtól. [...] A 20. század végén a 'természet' *sem* nem 'előzetesen adott', *sem* nem 'általunk kijelölt', hanem történelmi termékké vált: a civilizált világ olyan belső szervezetét jelenti, amelyet a saját újratermeléséhez szükséges természeti feltételek szétrombolása vagy veszélyeztetése jellemez. [...] A természet társadalmasításának figyelmen kívül hagyott mellékhatása a *természetrombolás és -veszélyeztetés társadalmasítása*, gazdasági, társadalmi és politikai ellentmondásokká és konfliktusokká való átalakulása..." (Uo. 122.)

Amennyiben kétségessé válik a természet és a társadalom közötti különbség, akkor nemcsak a természet kontúrjai mosódnak el, hanem a társadaloméi is.[36] Bizonytalanná válik a tagsági státus maga. A hagyományos európai diskurzusban az ember éppen nem természeti, azaz morális lény voltában volt a társadalom tagja, a társadalom lényege szerint valamiféle 'természetellenes' képződmény. Csak a társadalom 'természetellenes' volta érteti meg, miért volt olyan erős kritikai éle a Marx által a nem emberhez méltó vagy elidegenítő viszonyokra használt 'természet adta' *(naturwüchsig)* kifejezésnek. Marx is tudta természetesen (!), hogy az ember természeti lény, de fontosnak éppen azt tartotta, hogy kidolgozza magát a természetből.

A társadalom és természet határa a modernitás kulturális magától értetődőségeihez tartozik, s mint ilyen paradox, mert a modernitás egyrészt abszolút különbségként tételezte, másrészt a társadalmat a természettől elválaszthatatlannak gondolta el. Mint Mary Douglas írja, a társadalmi rend és az, ahogy a társadalmak a világot, a természeti világot szemlélik, osztályozzák, szorosan összefügg (Douglas, 1966; 2003). A modern világban éppen a természet objektivitása, a természettörvények szabályszerűsége gon-

[36] Ezt és a következő kérdéseket bővebben tárgyalják Szabari Vera és Király Gábor fejezetei.

doskodik arról, hogy a társadalmi rend megbízható legyen.[37] A világ stabil, és ennek biztosítéka az a szabályszerű természeti rend, amelyet a Gondviselés berendezett, de amelybe pontszerűen, esetről esetre már nem avatkozik be. Az emberek megegyezésének ez a természeti szabályszerűség alkotja a hátterét.

Bruno Latour ugyanezt a problémát egyfajta kiegyezésként írta le. Hobbes és Boyle részben explicit, részben implicit vitájával foglalkozva egy kettős elhatárolás kialakulását mutatta be. Egyfelől Boyle feltalálta a laboratóriumot, ahol speciális gépezetek (pl. vákuumszivattyúk) állították elő a jelenségeket. A laboratóriumban megfigyelt tények reprezentálják (képviselik és megjelenítik) a természetet. A tudósok e tények képviselői, létrehozzák és szavatolják objektivitásukat. Ez az objektív, valójában a laboratóriumban előállított világ a természet. Hobbes ezzel szemben feltalálta a racionális állampolgárt, aki a társadalmi szerződés révén létrehozta a Leviathánt, a halandó istent, a szuverént, aki reprezentálja a polgárokat – vagyis Hobbes 'feltalálta' a társadalmat.

„Olyanok, mint két alapító atya, akik egyetértésben munkálkodnak egy és ugyanazon politikaelméleti újítás előmozdításán: a nem emberek reprezentációja a tudományra tartozik, de a tudomány nem folyamodhat a politikához; az állampolgárok reprezentációja a politikára tartozik, de a politika semmiféle kapcsolatban nem állhat a tudomány és technika által termelt és mozgósított nem emberekkel." (Latour, 1999b, 55.)

A modern világ kettősségéről van tehát szó. A két rend – a társadalomban egyesült állampolgároké és a dolgoké, a természeté, a tudományos tényeké – egymást támogatja. A modern társadalmi rend egyik támasza az a meggyőződés, hogy a társadalmi rend racionális berendezkedése garantálja a sikeres alkalmazkodást az objektív természeti rendhez, s hogy kellő figyelem jut az objektív természeti rend megismerésére – ahogy ezt a tudományról szóló mindennapi diskurzusok állandóan hangsúlyozzák. Másfelől a természeti törvények objektivitása alapot adhat a reménynek, hogy lehetséges ésszerű egyetértésre jutni.

Latour szerint a társadalom és a természet elválasztása erősen kérdéses. A világ inkább hibridekkel van tele, olyan lényekkel, amelyek egyszerre emberiek és nem emberiek. Vagy inkább hálózatokról beszélhetünk, amelyek „sem nem objektívak, sem nem társadalmiak, és nem is diskurzuseffektusok, még ha valóságosak, kollektívak és diszkurzívak is" (uo. 19.).

„Igen, a tudományos tények valóban konstruáltak, de nem lehet őket visszavezetni a társadalmi dimenzióra, mert ezt a dimenziót a megkonstruálása céljából mozgósított tárgyak népesítik be. Igen, ezek a tárgyak valóságosak, de olyannyira társadalmi cselekvőknek néznek ki, hogy nem vezethetők vissza a tudományfilozófusok kitalálta valóságra *odakint*." (Uo. 20.)[38]

[37] Régi pozitivista eszme, hogy a természettudomány igazsága egyben a társadalmi egyetértés és béke alapja és garanciája is lehet. „A vallási hiedelmek hanyatlása óta az egyesítés, valamint az ösztönzés és irányítás képessége egyre kizárólagosabb módon a pozitív elképzelések összességének a sajátja, s csak ezek képesek ma spontán módon egy olyan igazi értelmi közösséget létrehozni, a világ egyik végétől a másikig, éppoly tartós, mint kiterjedt alapokon, amely egy nagyobb politikai szerveződés szilárd alapja lehet." (Comte, 1979, 27.)

[38] Callon erről így ír: „A transzlációs hálózatok egy kontinuumot hoznak létre a két szélsőség [ti. a társadalom és a természet] között – két olyan szélsőség ez, amelyek gyakorlatilag elérhetetlenek. Ha még mindig szeretnénk társadalomról és természetről beszélni, jobb lenne, ha azt mondanánk, hogy a transzlációs hálózatok egy társadalomtermészetet *[socionature]* szőnek, egy olyan köztes valamit, amelyet aktánsok *[actants]* népesítenek be, akik kompetenciái és identitása annak függvényében változnak, ahogy a transzlációk átalakítják őket." (Callon, 1995, 58.)

Latour, aki tudománykutatással foglalkozik, elsősorban a tudomány által létrehozott olyan hibrideket vizsgálta, amilyenek a kutató kollektívával szoros szimbiózisban létező kísérleti apparátusok, az ezekből származó 'feljegyzések' *(inscriptions)* (Latour–Woolgar, 1988), a rendszerezés és megfigyelés céljára eredeti környezetükből kiemelt, 'megtisztított' és konzervált 'természeti' objektumok, az adott esetben talajminták (Latour, 2000, 36–95.). Ám foglalkozik olyan közönséges hibridekkel is, amelyek a mindennapi környezetet népesítik be, szabályozzák a viselkedést, és fenntartanak bizonyos morális rendet (mint a nehéz függővel ellátott szállodai kulcs, amely eme tulajdonságával figyelmezteti a vendéget kötelességére, vagy egy furcsa 'berlini' kulcs, amely rákényszeríti használóját, hogy csukja be maga mögött a ház kapuját – Latour, 1993, 33–55.). Mindezek nem elszigetelt létezők: hibriddé éppen az teszi őket, hogy hálózatokban léteznek, amelyek egyaránt tartalmaznak humán cselekvőket és nem humán lényeket, de nincs meg bennük a klasszikus európai gondolkodásra jellemző dualizmus, amely az aktivitást kizárólag a humán oldalra teszi, a nem humán elemeket pedig passzív, a hatást elszenvedő, formázásra váró elemnek tekinti.

Knorr-Cetina is azt írta *Társiasság a tárgyakkal* című cikkében, hogy világunkban úgynevezett tudáskultúrákkal van dolgunk, és ezek a tudáskultúrák alapjában véve „a szakértők és a tudósok figyelmének középpontjában álló tárgyi világok körül forognak. [...] Amellett érvelnék, hogy ezeket a tárgyi világokat be kell foglalnunk a társadalmiság és a társadalmi viszonyok kibővített fogalmába" (Knorr-Cetina, 1997, 9.).

Ezek a megfigyelések arra utalnak, hogy azok az ökológiai szorongások és bizonytalanságérzések, amelyekből Beck fejtegetései kiindultak, a modernség alapvető osztályozási struktúráit érintik. Egy korábbi cikkem címében kérdeztem: vajon újra kell-e gondolnunk a szocialitás fogalmát (Némedi, 1999a)? Igen, újra kell gondolnunk.

*

A szociológia esetében nem a 'társadalom reprezentációjáról' van szó. A szociológia konstitúciója maga egyik (alárendelt) eleme annak a folyamatnak, amelyben a társadalom konstituálódik. Mint fentebb láttuk, a szociológia nem leképezi a társadalom-gazdaság-politika tagozódást, hanem a maga diskurzusával alkotóeleme annak a gyakorlatnak, amely ezt létrehozza, fenntartja vagy aláássa. Ez a tagozódás csak annyiban létezik, amennyiben a megfelelő mindennapi, intézményes és tudományos gyakorlatok és diskurzusok reprodukálják. Ennyiben tehát elmondható, hogy ha a társas világ gyakorlatai és diskurzusai aláássák azokat a különbségtételeket, amelyeken egyebek mellett a speciálisan a 'társadalom' tudományának is tartott szociológia léte nyugszik, akkor ezzel nem valamiféle 'természetre' hárítottuk a felelősséget képzeteink megváltozásáért.

Ezek a megfontolások arra utalnak, hogy lehetetlen a szociológiát mint valamiféle egyértelműen adott és könnyen azonosítható entitás leíró tudományát elképzelni. Ez a megfontolás a szociológiai tudományosság összetett, többrétegű voltát sugallja, de természetesen a 'társadalommal' kapcsolatos megfontolásokból önmagában még semmi nem következik e tudományosság konkrét alakjára nézve. A tudományosság alakváltozásai több eligazítással szolgálhatnak.

A TUDOMÁNY KÉRDÉSESSÉGE

A tudomány 20. századi rendkívül gyors változása kapcsán általában a tudományos eredmények gyarapodásáról, a tudomány exponenciális növekedéséről szokás beszélni. Price 1963-ban a különböző mutatók (ráfordítások, folyóiratok száma, publikációk száma stb.) elemzése alapján arra az eredményre jutott, hogy a tudomány növekedése logisztikus görbével írható le, az exponenciális növekedés csak a görbe egyik szakaszát jellemzi. Ezen túljutva a görbe eléri a 'telítettségi' szintet', ellaposodik'. A hatvanas évek elején azt mondta, hogy ez egy emberöltő múltán, azaz körülbelül mostanra várható (PRICE, D., 1979, 41). A növekedés lassulásának kezdete szerinte válságos állapotot jelent, új körülményeket, „amelyek véget vetnek az évszázados hagyományoknak, és eszkalációk sorozatához, heves ingadozásokhoz, az alapfogalmak átértelmezéséhez és a felső határ létezéséből fakadó egyéb jelenségekhez vezetnek" (uo. 49.). Ez volna a mai problémák forrása?

A tudomány gyorsan növekedni valamikor a 19. században kezdett. A tudományban élenjáró Németországban 1870-ben 805, 1910-ben pedig 1236 kinevezett egyetemi tanár működött (RINGER, 1987, 56), vagyis számuk kitett egy kisebb falura valót. A tudomány akkori állapota még viszonylag jól jellemezhető Harrison White hasonlatával. Ő a tudományos rendszert az indiai kasztrendszerrel vetette össze, az úgymond változásra, újításra beállítottat a változatlannal, megmerevedettel (WHITE, 1992, 118–126.). Ez, mint minden hasonlat, először csak szellemes ötletnek tűnik. Közelebbről megnézve azonban rávilágít e már elmúlt rendszer furcsa és valószínűtlen jellegzetességeire, azazhogy két, egymással ellentétes szerveződési elven épült fel: az egyik a munkamegosztásos lokális képződmény (a falu, illetve az egyetem), a másik a lokális szerveződést keresztbe vágó, nem a munkamegosztásos különbségre, hanem a hasonlóságra, a rituális rokonságra épülő szervezet (a kaszt, illetve a diszciplína).

A kaszt rituális közösség. A hasonlatban a kaszt megfelelője a diszciplína. E szó eredete a mester és tanítvány *(discipulus, disciple)* közötti viszonyhoz kapcsolódik: a mester a *doctrina* átadására törekedett, a tanítvány kellő fegyelemmel *(disciplina)* követte a mester tanítását. Az így értett 'diszciplína' szó a tudás átadására, nem pedig új tudás létrehozására, azaz nem a kutatásra vonatkozott (HEILBRON, 2004, 26–27.). Az új ismeret termelésére specializálódott tudományosság létrejötte a 17. században háttérbe szorította ezt a középkori 'diszciplínát'. De új helyzet állt elő, amikor – a 18. és 19. század fordulóján Németországban és Franciaországban – létrejött a mai értelemben vett felsőoktatás. A tudomány újra diszciplináris lett, de már nem a korábbi értelemben. A tudományok egyrészt az egyetembe mint munkamegosztásos szervezetbe illeszkedtek, ahol az oktatás

elsődleges feladat volt. Ez az oktatási funkció összekapcsolódott a kutatással, vagyis az új tudás termelésével (azzal a tevékenységgel, amely értelme szerint éppenséggel a régi *disciplina* ellentéte). Ennek megfelelően a diszciplináris szerveződés éppenséggel nem a mester és tanítvány viszonya körül alakult ki. A kutatást végzők diszciplínák szerint tagolt és többnyire formálisan szervezett, ritualizált kommunikációs viszonyban állnak egymással: folyóiratokat, egyesületeket, könyvsorozatokat adnak ki és tartanak fenn. Ez a diszciplináris közösség elvileg egyenlők közössége, nem tekintélyi viszonyokon nyugszik, valamelyes hasonlóságot mutatva az 'irodalom respublicájával', amelynek gondolata ugyancsak a 17–18. században alakult ki. Másfelől viszont az egyenlők közössége zárt közösség – éppen azért lehet egyenlők közössége, mert zárt. Csak a rituálisan 'tiszták', azaz a kellő kvalifikációval rendelkezők lehetnek a tagjai. Ezek a diszciplináris közösségek intézményközöttiek, azaz *nem* az egyes egyetemekhez kapcsolódnak.

Az egyetemek a hasonlatban az indiai faluközösségek megfelelői: létezésük azon alapul, hogy alkotó egységeik munkamegosztásos módon működnek együtt. Az indiai falvakban az alkotó egységek a kasztok (pontosabban: alkasztok). Az egyes kasztok eltérő funkciókat látnak el, egymás munkáját nem helyettesíthetik. Ebben az értelemben még az alsó kasztoknak is vannak privilégiumaik, de viszonyuk egymáshoz szigorúan hierarchikus. Ahogy a kasztok között is vannak tisztábbak és kevésbé tiszták, úgy a tudományok között is kialakult egy (persze sok ponton bizonytalan) presztízssorrend. Ez soha nem volt egyértelmű és változatlan. Alakulása összefüggött azzal, hogyan viszonyultak az egyes tudományok a legitimnek tartott kultúrához. A különböző tudományok művelői sosem származtak azonos arányban a különböző társadalmi csoportokból. A társadalmi hierarchiában uralkodó helyzetű rétegek leszármazottai inkább törekedtek a magasra értékelt tudományok/kasztok felé, ezzel megerősítve uralkodó pozíciójukat. A hagyományos hivatások (orvosok, jogászok) egyetemi reprezentánsai általában a társadalmi és diszciplináris hierarchia felső részén helyezkedtek el. A 19–20. század fordulóján a hagyományos humán diszciplínák még domináns helyzetben voltak, de fenyegetve érezték magukat mind társadalmilag (a műveletlen, mindenekelőtt a latin nyelvi *disciplina* jótékony nevelő hatásán át nem esett 'tömegek' által), mind kulturálisan (a 'haszonelvű', a 'materiális' világot vizsgáló diszciplínák előrenyomulása által).[39] A 20. század második felében a 'nagy tudománnyá' váló természettudományok helye a hierarchiában megváltozott, de a hagyományos bölcsészettudományok (a 'bráhminok') szemében még mindig tapad hozzájuk valamiféle tisztátalanság.

A szociológiának sosem volt szerencséje: száz évvel ezelőtt a tisztátalan, parvenü tudományok közé számított, pozitivista eredete a természettudományokkal rokonította, noha sikereikben nem osztozott, és természettudományos allűrjeit sarlatánságnak tekintették. A 20. század vége felé a sikeres 'nagy tudományok' viszont afféle fattyú bölcsészettudománynak tekintik, amely ugyanannyira haszontalan és megbízhatatlan, mint azok, de az igazi nemesi származás fakuló dicsőségével sem rendelkezik.

A kasztokhoz (alkasztokhoz) tartozókat a falu határain túlnyúló szolidaritás köti össze: rituális közösségük nélkülözhetetlen a kaszt sajátos tisztasági követelményeinek betartásához, ez az, ami a házassági kapcsolatokat szabályozza. Hasonlóképpen – a klasz-

[39] Az ezekkel kapcsolatos német panaszok klasszikus elemzése: RINGER, 1987. A századforduló francia vitáira lásd SAPIRO (2004). A tudományok társadalmi és 'szellemi' hierarchiájára BOURDIEU (1984).

szikus tudományos ideológia szerint – a tudós igazi partnerei a diszciplínájában működő más tudósok, velük képes magát megértetni, az ő elismerésükből nyeri el a kaszt rituális tisztaságának megfelelő presztízsét. A presztízs forrása elsősorban nem az egyetem (a falu). Aki egyetemen belüli sikerekre törekszik (például igazgatási funkciók vállalásával), arra az adott diszciplínában tevékenykedők gyanakodva néznek, s az így elért hírnevet rituálisan tisztátalannak tartják. Az adott diszciplína művelői elsősorban kaszttársaikkal kommunikálnak (noha oktatási funkciójuk az egyetem-faluhoz köti őket). A kasztok és diszciplínák elsődleges problémája a rituális tisztaság megőrzése, a határok pontos kijelölése.[40] A rendszer fő alkotóelemei, a diszciplínák eredetileg tehát jól meghatározottak voltak. A klasszikus újkori tudományosság többé-kevésbé normaként fogadta el a diszciplináris határok pontos megállapíthatóságát,[41] és a szociológia mint diszciplína is megszállottan igyekezett tárgyának és határainak pontos megállapítására. A határ nem külső: a térre utaló metafora félrevezető. A határ a mag: „A határok elméletek, amelyek tények okai lehetnek a társadalomtudomány gyakorlatában éppúgy, mint a közönséges életben." (White, H. C. 1992, 127.)

Természetesen számos példa létezik arra, hogy 'valójában' ez a világos elkülönítés, pontos meghatározottság csak látszat volt (mint ahogy azok a brit tisztviselők is kudarcot vallottak, akik – népszámlálási célból – egységes racionális rendszerbe próbálták rendezni a hindu kasztrendszert). Különösen azokban az esetekben, amikor bizonytalan volt a 'kaszt' 'falun' belüli szerepe és a többi kaszt közötti helyzete, erős lehetett a hajlandóság a feladatok és problémák minél tágabb meghatározására, minél több funkció megszerzésére, vagyis a határsértésre. Erre a szociológia történetében bőven találunk példát.

Abszurditása ellenére az indiai kasztrendszer meglepően stabil. Egy ideig az egyetemi rendszer is igen jól teljesített, noha az oktatási és tudományos funkciók egybeépítése paradox volt. Amit a rendszer az egyik dimenzióban megkívánt (az együttműködést), azt a másikban a tisztaság megőrzése jelszavával tagadta. A tudomány-kasztok elvileg együttműködnek a 'világ' megismerésében, ugyanakkor versengenek a falu-egyetem mindig szűkös erőforrásaiért. A tudományos kutatást kultiváló egyetem elvileg egy általános kulturális beállítottságot közvetített, az adott társadalomban legmagasabbra értékelt kulturális tőke reprodukciójában játszott meghatározó szerepet, gyakorlatilag viszont különböző szakmák művelésére készítette fel a hallgatókat.

Ez a rendszer azért volt működőképes, mert kiterjedése jelentéktelen volt. A specializált szakmai tudás azért lehetett nagyra értékelt kulturális tőke, mert igen ritkának számított. A tudomány művelői azért alkothattak egy mégiscsak egységes csoportot, mert kevesen voltak. A tudomány presztízse – gyakorlati hasznosságától függetlenül – azért volt nagy, mert az, akinek sikerült az áhított akadémiai címek megszerzése, ezzel már egy mandarin-elit tagja lett.

Ezt a diszciplináris tudományosságot nevezik egy, az utóbbi tíz évben gyakran idézett munkában Gibbons és szerzőtársai a tudományosság 'első alakjának' (*Mode 1* – amiből következik, hogy van 'második alak' – *Mode 2* – is, mint látni fogjuk) (Gibbons et al., 1994).

[40] Lásd ezzel kapcsolatban a határmegvonás *(boundary work)* kérdését (Barnes–Bloor et al., 2002, 188. sk.).

[41] Comte legjelentősebb intellektuális teljesítménye az volt, hogy kidolgozta a tudományoknak jól elhatárolt diszciplínákat feltételező 'differenciális' osztályozását (Heilbron, 1995, 193. sk.).

„Erős leegyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy [az 'első alakú' tudomány korában] egyértelműbb intézményi határokat és világosabb identitásokat lehetett találni. A kutató szerepét a tudástermelésben a diszciplináris normák és a szakma értékbeállítottságai rögzítették. [...] A jutalmakat és szankciókat ugyanazok a közösségek osztották szét, amelyeket a meritokratikus tudományos elitek szerveztek és ellenőriztek. [...] Azokat a formákat, amelyekben 'a kontextus szóhoz jutott', gyakran bürokratikus tervezés jellemezte..." (Nowotny et al., 2004, 144–145.)

Ez a 19. század végi tudományosság, amely nem alkalmazásorientált (mint a 'második alak'), inkább egyetemi (angolszász értelemben akadémiai) miliőben fejlődik; elsősorban diszciplináris (és nem transzdiszciplináris, mint a 'második alak', és nem diszciplína előtti, mint a 18. századi), kommunikációja intézményes csatornákon folyik (és nem a kutatói networkökön át, 'láthatatlan kollégiumok' formájában, mint a 17. században) (Gibbons et al., 1994, 5.). Ez a tudománykép láthatóan két elemből tevődik össze: egyrészt abból az önképből, amelyet a 19. századi, a frissen létrejött diszciplínákat megszilárdító tudományosság önmagáról kialakított, másrészről – ahogy ezt a tervezésre való utalás mutatja – a 20. századi államilag védett és finanszírozott kutatási üzem képzetéből. 'Első alakú' az a tudományosság, amelyet ma hagyományosnak tartunk, noha kései képződmény, alig 150 éves. Az 'első alak' képében összemosódik Newton, a 19. századi szakszerű tudós és a 20. század közepi tudományos főnök alakja.

Aki 'első alakról' beszél, az már a szóválasztással is jelzi, hogy szerinte ez a tudományosság megváltozott vagy változóban van. A kérdés az, hogy miért. A legszembetűnőbb az a változás, amely az egyetemi rendszerben ment végbe. Ezt legegyszerűbben a nyers létszámadatokkal lehet érzékeltetni. Az Egyesült Államokban a 20. század első felében a felsőoktatási intézmények száma megduplázódott (977-ről 1851-re), ugyanezen idő alatt az oktatók száma tízszeresére (23 868-ról 246 722-re), a hallgatóké több mint tízszeresére (237 592-ről 2 659 021-re) nőtt. A 20. század második felében az intézmények száma ismét megkétszereződött (4084), az oktatólétszám már csak a négyszerese (1 027 830), a hallgatóké több mint ötszöröse (14 791 224) lett. Az évszázad második felében az igazi nagy ugrás a hatvanas években történt, amikor a hallgatólétszám tíz év alatt több mint a kétszeresére (3 639 847-ről 8 004 660-ra) nőtt (Digest, 2003, 173. tábla). Magyarországon az 1937 és 1990 közti durván fél évszázadban az intézmények száma 16-ról 77-re gyarapodott, az oktatók létszáma megtízszereződött (1724-ről 17 302-re), a hallgatóké ugyancsak (11 747-ről 102 387-re). A következő évtizedben az intézmények száma nem nőtt, az oktatóké is alig (22 873-ra), de a hallgatóké annál inkább (296 040-re) (Oktatási, 2004, 1.1, 1.2 táblázat.).

A felsőoktatásban résztvevők számának és a korosztály egészéhez viszonyított arányuknak növekedése ideológiai üzenetet is hordozott. Míg a 19. század polgári társadalmában a felsőfokú képesítés valóban csak a burzsoázia egyik szekciójának újratermelését szolgálta, most – így szólt az üzenet – a felemelkedés útja nyitva áll mindenki vagy legalábbis a társadalom nagyobb része számára. Ez a jóléti társadalom ígéretének egyik eleme volt. A jóléti társadalom ebben az értelemben nem pusztán anyagi javakhoz juttatja azokat, akik élvezetükből eddig ki voltak zárva, hanem a sokra tartott szellemi kincsekhez való hozzájutás útját is megnyitja előttük.[42] Ez a jóléti társadalmi ígéret azonban eleve megvalósíthatatlan volt. Ennek okait egy külön könyvben lehetne részletesen elemezni.

[42] Ebben az értelemben azoknak a német egyetemi mandarinoknak a panasza, akik a változás előszelét megérezték, teljes mértékben jogos volt: valóban a mandarin-egyetem lebontása kezdődött meg már a weimari korszakban. Lásd Ringer, 1987.

E helyütt csak két nyilvánvaló tényezőre utalok. Az egyetemi-felsőoktatási szféra kiterjedése, a felsőfokú képzettség széles körű hozzáférhetősége újfajta belépési feltételekhez kötve újratermelte az eredeti privilegizált pozíciókat a rendszeren belül, mint Bourdieu számos munkájában bemutatta. A struktúra nagyjából változatlan maradt, mindössze az egyes szintekre való bejutáshoz megkövetelt formális kvalifikációs szint tolódott feljebb (Bourdieu, 1989; Bourdieu–Passeron, 1964; 1970). Minthogy a kulturális tőke alapvetően relatív, azaz nem az amúgy is nehezen mérhető abszolút mennyisége számít, hanem a tőkék egymáshoz viszonyított mennyisége és értéke, a felsőoktatás kiterjedésétől nem is lehetett mást várni. Másrészt a felsőoktatás kiterjedésében foglalt jóléti társadalmi ígéret költségvetési okokból sem teljesülhetett. Az egyetem és a tudományosság 19–20. századi modellje csak addig volt finanszírozható, amíg az egyetemi szféra mérete jelentéktelen volt. A korábban elképzelhetetlen expanzió az adott kapitalista gazdaságban, hasonlóan a többi, ugyancsak kiterjedő jóléti rendszerhez, ezt is finanszírozhatatlanná tette.

White már említett hasonlatához visszatérve, a tudományosságot érő változások hasonlatosak ahhoz, ami a kasztrendszerrel történt a kapitalista iparosítás folyamatában. A változásnak két oldala van. A faluközösség-egyetem egyre kevésbé képes önmagát reprodukálni, a hagyományos munkamegosztás felbomlik. A diszciplínák (és bizonyos diszciplínák esetében a hozzájuk illeszkedő hivatások) szerint tagolt képzés működésképtelenné válik. A nagy létszámok korában az intézmény már nem működhet úgy, mint mandarin kasztok újratermelője. Másfelől a külső környezet olyan követelményeket fogalmaz meg vele szemben, amelyek ellentétesek a hagyományos képzési modellel (azaz a 'felső' vagy 'alsó-felső' pozíciók birtoklására jogosító kulturális tőke átadását implikáló modellel).

> „A fejlett ipari társadalmakban az oktatásra és képzésre az a paradox feladat hárul, hogy előkészítse az embereket a nehéz foglalkozásbeli feladatok kompetens teljesítésére, ugyanakkor elfogadtassa velük, hogy foglalkozásukat és készségeiket gyakran és gyorsan meg kell változtatniuk. Ez nemcsak a készségek és szokások begyakorlását kívánja meg, hanem a változással kapcsolatos pozitív társadalmi attitűdök kinevelését is." (Gibbons et al., 1994, 74.)

Az üzenet lefordítása könnyű: a rugalmas és engedelmes munkaerő újratermeléséről van szó. Az egész európai felsőoktatást elárasztották az előbb idézetthez hasonló, a nemzetközi bürokráciák hajlékony nyelvén megfogalmazott, a felszínen semmitmondó, a lényegi közlendőt metakommunikatív síkon közvetítő üzenetek.

Nem sokkal jobb a helyzet a még mindig nosztalgikus vonzódással szemlélt faluközösség-egyetem határain kívül sem. A kapitalista nagyvárosokban a kasztok érintkezését tiltó előírások követhetetlenek, ezért formális szimbolikus gesztusokra szorítkoznak. A kasztként viselkedő diszciplínáknak, mihelyst az egyetemtől eltérő körülmények közé kerültek (például már a *big science* nagy programjaiban is), el kellett veszíteniük félelmüket az érintkezésből következő rituális beszennyeződéstől. A tudomány haladó és nyitott, és szükségből erényt csinálva, az inter-, pluri- és transzdiszciplinaritás előnyeit és nagyszerűségeit hirdeti még akkor is, amikor valójában a diszciplinaritás megőrizhető minimumának körülhatárolásával foglalkozik.

A 'második alakú' tudományosság legfontosabb jellegzetessége az alkalmazási kontextus fontossága.

> „Az *alkalmazási kontextusban* végrehajtott tudásprodukció, amelyet a következők jellemeznek: *transzdiszciplinaritás; heterogenitás;* a szervezet átmenetisége és külső meghatározottságnak való alávetettsége; társadalmi beszámoltathatóság és *reflexivitás;* a kontextustól és használattól való függőséget hangsúlyozó minőségellenőrzés. A tudástermelők és tudásfelhasználók párhuzamos társadalmi expanziójából következik." (Uo. 167.)

Helga Nowotny ugyancsak azt írta, hogy a 'második alak' jellegzetessége „...az a tény, hogy a mai kutatást egyre nagyobb mértékben alkalmazási kontextusban végzik, ami azt jelenti, hogy a problémákat kezdettől nagyszámú különböző cselekvő és perspektíva párbeszédében alakítják ki" (Nowotny, 2003). Az alkalmazás mindig megkívánta a diszciplináris tudományosság feladását.

A 'második alak' tehát a diszciplináris határok átlépését, az interdiszciplinaritáson keresztül a transzdiszciplinaritáshoz való eljutást jelenti. Ez csapódik le egyrészt intézményesen az egyetemi struktúrák fellazulásában. Másrészt megnő a kutatásban és a tudással kapcsolatos tevékenységekben foglalkoztatottak száma, ezért a kutatók csoportja már kevésbé privilegizált. Harmadrészt maga a társadalom is átalakul, 'tudástársadalommá' válik, ami azt jelenti, hogy a tudás kontextusa is kibővül, a tudás egyre több társadalmi, gazdasági és kulturális vonatkozásba szövődik bele (Nowotny et al., 2004, 117.).

Általában úgy gondolják, hogy a 'második alakú' tudományosság intézményi szempontból azt jelenti, hogy a tudományos termelés központja az egyetemekről, a diszciplináris tudományosság centrumaiból máshova helyeződik át. A helyzet ennél bonyolultabb. Kétségkívül arról van szó, hogy a tudomány, az információs és kommunikációs hálózatok, az üzleti világ és az ipar egyre sokrétűbben kapcsolódnak össze, és ebben az értelemben a differenciálódással ellentétes folyamatról *(Entdifferenzierung)* beszélhetünk (uo. 90.). Ez azonban többet jelent annál, mint hogy a kutatás az egyetemekről *ki-*, máshova pedig *be*vonul. Ugyanúgy megfigyelhető úgymond a hagyományos értelemben vett ipari kutatás változása is, mint az egyetemié. A nagy, központilag tervezett fejlesztési programok leépülnek, a magánvállalkozások sokszor 'kiszervezik' a kutatást, innovációs központok települnek a hagyományos tudásközpontok közelébe. A nagy állami programok, amelyek a 20. század második felének tudományos vállalkozásait finanszírozták, visszaszorulnak, és előtérbe kerül egy új 'utilitarista tudományos rezsim' (uo. 100.). Ebből a szempontból – és ez elgondolkodtató – az a kutatás, amelyet mások a mai tudományos vállalkozások élvonalában látnak, a részecskefizika és nagy laboratóriuma, a CERN inkább az 'első alak' kései vállalkozásaként jelenik meg (uo. 158. sk.).

A 'második alak' fogalmának megalkotói a tudás kontextualizálását tekintik a legfontosabb változásnak. A kontextualizálásnak, azaz a környezetbe való beépülésnek, a környezettel való kapcsolatnak fokozatai vannak (hiszen a teljesen dekontextualizált tudás lehetetlen). A tudás gyengén kontextualizált, amikor a kutatásban részt vevők, a remélt tudás által érintettek és a kutatásból előnyt remélők kommunikációját mind elkülönült intézmények vezérlik. A 'tiszta' tudományt művelő, 'autonóm' egyetem éppen a gyenge kontextualizáltság *par excellence* példája. A tudományt reprezentáló egyetem, az állam és az ipar közötti tárgyalási folyamatban jelennek meg a kívánalmak, javaslatok és jóslatok. A 20. század közepére kialakult bürokratikus tudományfinanszírozás és -tervezés éppen jól fejlett önálló intézményi struktúrája miatt szintén a gyenge kontextualizáltság példájának számít. Erősen kontextualizált a tudástermelés, ha a kutatás által érintettek kezdettől fogva intenzíven részt vesznek az egész folyamatban, ha a

kutatóknak „módjuk van arra, hogy a társadalomból érkező jelekre reagáljanak, és *erre hajlandóságot is mutatnak*" (uo. 167.). A diszciplináris jelzésekkel szemben előnyben részesítik az érintettek, az érdekeltek és az alkalmazók jelzéseit. A teljes mértékben kontextualizált tudományt az fenyegeti, hogy feloldódik környezetében. A fogalom megalkotói ezért a közepesen kontextualizált tudástermelést tartják a 'második alak' jellegzetességének. A közepes kontextualizáltságra sajátos 'tranzakciós terek' jellemzők, ahol különböző csoportok, intézmények, diszciplínák, kutatási területek kerülnek egymással kapcsolatba (uo. 181–182.). Itt már nemcsak a tudomány, hanem az egész társadalom megváltozásáról van szó.

„A 'második alakú' társadalomban új terek nyílnak meg, amelyekben – a tudástermelésen belüli verseny megerősödése alapján – nagyobb mértékben kísérleteznek a lehetséges partnerekkel. Gyorsan kifejlődik egy tudományos vállalkozói alkat – ideértve azt a nagyon fontos vállalkozói beállítottságot, amely ahhoz szükséges, hogy a kutatáshoz nélkülözhetetlen forrásokat megszerezzék." (Uo. 18.)

Az erősen alkalmazásorientált, erősen kontextualizált tudás a projektrendbe illeszkedik. Luc Boltanski projektalapú társadalmi struktúráról, „a társadalom projekteken alapuló általános szerveződéséről" beszél. „Ez a rend a *közvetítő* tevékenységén alapul, ami a hálózatalakításban nyilvánul meg, olyan önértékkel ruházva fel magát a hálózatot, amely független a keresett céloktól és az egymással összekapcsolt elemek szubsztanciális tulajdonságaitól" (Boltanski, 2002, 414.). A projektrend igazolási rend, a kapitalizmus melletti elköteleződést teszi kívánatossá, de egyben kritikai rend is, amely a projekt, a hálózat nevében bírálja azt, amiben a kapitalizmus képtelen megfelelni a saját maga által állított követelményeknek. Végül, a projektrend valóságos rend: az a mód, ahogy a társadalmi reprodukció szerveződik.

A projekt „időlegesen nagyon különböző személyeket gyűjt egybe, s úgy jelenik meg, mint egy viszonylag rövid időszakban *igen erősen aktivált hálózatszegmens.* [...] A projektum éppenséggel az aktív kapcsolatok halmaza, amely képes formákat szülni, azaz a kapcsolatok stabilizálása és visszafordíthatatlanná tétele révén objektumok és szubjektumok létezését biztosítani. Azaz időleges *akkumulációs fülke...*" (Boltanski–Chiapello, 1999, 157.)

A kontextualizált és alkalmazásorientált tudomány igazi projektrésztvevő. Új és új szereplőkkel lép kapcsolatba, hol az alkalmazókkal, hol más tudományos csoportokkal szövetkezik. Nem az a tudós a projekttudomány hőse, aki úgy hiszi, „lelkének sorsa múlik azon, helyesen egészíti-e ki a szöveget ennek a kéziratnak ezen a helyén" (Weber, 1988a, 133.), hanem az, aki minél szélesen hálózatot képes felépíteni és működtetni. A projekttudomány nemcsak alkalmazásorientált, hanem maga is alkalmazó: a projekt mint működésmód *alkalmasabb meglevő ismeretek újrakombinálására,* új alkalmazási összefüggésekbe való beállítására, mint teljesen új ismeretek előállítására.

A projektrendnek vannak szervezeti következményei. Mint Nowotny írja, „a cselekvők sokfélesége a készségek és képzettségek lényegi heterogenitását viszi be a problémamegoldó folyamatba. A 'második alakban' laza szervezeti struktúrák, lapos hierarchiák és nyílt végű utasítási láncok kialakulását látjuk. Az egyetemek éppen ellentétes típusú intézmények" (Nowotny, 2003). Ez a hagyományos tudományos struktúráktól eltérő együttműködési formákat jelent. Knorr-Cetina egy újfajta, a klasszikus közösség–társadalom szembeállításban el nem helyezhető (mert egyszerre munkamegosztásos és kommunitáriusan szolidáris) poszttradicionális közösséget látott működni a modern fizikai tudományosságban:

„...olyan struktúraformákat, amelyekben arra tesznek kísérletet, hogy kollektív munkaformákat alkalmazzanak, amelyek kiküszöbölik az egyén mint a legfontosabb, illetve egyedüli episztemikus cselekvéshordozó szerepét, és helyette kommunitárius mechanizmusokat alkalmaznak, például a kollektív szellemi tulajdont és az eredmények 'szabad' körforgását." (Knorr-Cetina, 2002, 234.)

Jelen szempontból azt fontos kiemelni, hogy az új intézményes struktúrákban nem egyszerűen individuumok működnek együtt, hanem a diszciplínák mint kognitív és gyakorlati szerkezetek is. Nem pusztán együttműködésről, egymás eredményeinek tudomásulvételéről van szó, hanem a kutatási folyamat közös végzéséről, a kompetenciák egyesítéséről. Ez a diszciplináris tagozódás elvének feladása. Ezt fejezi ki a 'transzdiszciplinaritás' terminus, amelyet nem úgy fognak fel, mint az inter- és pluridiszciplinaritás mellett egy újabb, azoktól lényegében nem különböző változatot.

„Ha a multidiszciplinaritás vagy a pluridiszciplinaritás terminusát akartuk volna használni, ezt tettük volna. Jó okunk volt arra, hogy a transzdiszciplinaritást válasszuk. A transzdiszciplinaritás fogalmával azt akarjuk kifejezni, hogy a 'második alakban' olyan fórumok vagy platformok generálódnak, amelyek az intellektuális vállalkozások számára sajátos gyűjtópontokat képeznek, és teljesen mások, mint a hagyományos diszciplináris struktúrák." (Nowotny, 2003)

A diszciplína a 'második alak' szerkezetének már csak alárendelt eleme. A diszciplínák bizonyos fokig mindig is együttműködtek. A transzdiszciplinaritás azt jelentené, hogy a problémamegoldási törekvések az alkalmazási keretből indulnak ki; a létrehozott tudás nem feltétlenül helyezhető el diszciplináris keretben; az eredményeket nem a kialakult intézményes csatornákon kommunikálják, sokkal inkább a problémakontextusokban; ez a fajta tudományos kutatás dinamikusabb, mint az 'első alak'. A 'második alak' további jellegzetességei az előzőekből következnek: heterogénabb és szervezetileg sokrétűbb, mint a hagyományos (elsősorban egyetemi) tudományosság, fogékonyabb a reflexivitásra és arra, hogy számot kell adnia a szélesebb közönségnek, a 'társadalomnak' saját működéséről (Gibbons et al., 1994, 5–8.).

Az egyetemi struktúrák jellegüknél fogva diszciplinárisak, és a White-hasonlattal írhatók le, az alkalmazásorientált, erősen kontextualizált, a projektrendbe illeszkedő tudományosság viszont nehezen illeszthető a diszciplináris rendbe és az annak megfelelő intézményi szerkezetbe. A 'második alak' kitalálói szerint egy hármas változás megy végbe, amely szétfeszíti a hagyományos egyetemi struktúrát. Egyrészt az újfajta tudásprodukció nem fér meg a diszciplináris határok között, gyengítve a hagyományos egyetemi struktúrák (karok, tanszékek) erejét. Másrészt a tudástermelésben résztvevők körének növekedése miatt gyengül ennek a tudományban érdekelt népességnek a korábbi privilegizáltsága (durvábban fogalmazva, társadalmi lecsúszás vár rájuk). Harmadrészt bővül azok köre, akik a tudományban érdekeltek – mert alkalmazásorientált, kontextualizált tudásról van szó, tehát az alkalmazók, a kontextus is beleszólnak abba, hogy mi történik (Nowotny et al., 2004, 117.). A tudomány határai elmosódnak (ami jól látható, ha felidézzük, hogy a projektrendben a tudás *újrakombinálódásáról* van inkább szó, *nem új* tudásról). 'Intézménytelenedésről' *(Desinstitutionalisierung)* beszélhetünk tehát,

a hagyományos egyetemek pozícióinak aláásásáról: a vállalkozói egyetemekről, a magáncégek által saját szükségleteik kielégítésére létrehozott 'egyetemekről' (*Firmenuniversitäten*) és különféle virtuális és távoktató egyetemekről (uo. 119–121.).

Kézenfekvő lehetne az az ellenvetés, hogy nem új fejleményről van szó, hiszen már a 19. században is, amikor a tudomány súlypontja még valóban az egyetemeken volt, megjelentek az ipari laboratóriumok, a 20. században pedig az innovatív tudományos központok közül sok az egyetemeken kívülre került.[43] Alkalmazásorientált tudás is mindig létezett. Sőt a hagyományos, még prediszciplináris egyetemeken uralkodó képzési ágak, a teológiai, jogi és orvosi képzés mindig alkalmazásorientáltak voltak, sosem váltak tisztán diszciplinárissá. Ebben az értelemben a diszciplináris tudás a 19. században a régi filozófiai fakultásból kiemelkedő karok előjoga volt, és sosem volt kizárólagos. A 19. században különböző formákban minden vezető egyetemi rendszerben megjelentek az alkalmazásorientált képzési ágak, amelyekben különböző diszciplínák működtek együtt. A műszaki képzés volt ebben a tekintetben a 19. század sikerágazata, de a 20. század végére az egyetemeket és főiskolákat az alkalmazásorientált képzések sokasága árasztotta el. Már a 20. század elején ezek – az edzőképzés, a háztartás-gazdaságtan és a *business school* – jelenléte miatt panaszkodva írta Thorstein Veblen, hogy az egyetem egyfajta áruház lett, ahol mindenki megvásárolhatja, amit kíván (Veblen, 1993, 65.). A diszciplináris tudományosság pillanata rövid volt és az igazi diszciplínák köre szűk.

A történész általában azt tapasztalja, hogy minden újdonságnak már régebben megvolt az előzménye. Ebből következik, hogy a kérdés a legtöbb esetben nem az 'igen', vagy 'nem', hanem a 'több', vagy 'kevesebb'. Úgy tűnik, hogy a 'második alak' alá sorolt jellegzetességekkel kapcsolatban az 'egyre több', amit tapasztalunk. Ma már az ipari laboratóriumokon kívül számos intézmény működik a világon, amelyekben vagy hagyományos egyetemi intézmények kooperálnak, vagy teljesen függetlenek az egyetemi szervezetektől.[44] A 20. század utolsó harmadában ez együtt járt a súlyponteltolódással a közfinanszírozás és -fenntartás felől a magánfinanszírozás felé.[45] Kétségtelen, hogy nem hirtelen, előzmények nélküli változásról van szó, inkább a súlypontok lassú eltolódásáról. A 'második alak' nem 'forradalmi' úton jelent meg, nem új korszakot jelent, inkább új típust, amely egyre jobban terjed.

A 'második alak' ugyanannyi problémát gerjeszt, mint amennyit megoldani látszik. A kérdés az, hogy ha megváltozik a tudomány diszciplináris struktúrája, ha gyengül a tudományos képzésben a diszciplinaritás szempontja, sőt ha kérdésessé válik a tudományos képzés bejáratott egyetemi struktúrája maga, hogyan oldható meg a tudományos utánpótlás kérdése. A 'második alakban' a tudományosság reprodukálhatósága merül fel problémaként.

[43] Tamás Pál ezzel kapcsolatban mutatott rá arra, hogy a kilencvenes években Magyarországon egy ezzel a trenddel teljesen ellentétes, politikai szándékokból és a gazdasági leromlásból következő változás ment végbe (Tamás, 2002).

[44] A CERN egyes kísérleteiben mintegy 2000 kutató vesz részt, a kutatásban mintegy 200 különböző státusú tudományos intézet működik együtt (Knorr-Cetina, 2002).

[45] „Azt mondhatjuk, hogy az egyik termelési módtól, amely képes volt két rendszer – egyfelől a nyílt és köztulajdonú *[public]*, másfelől a magántulajdonú *[private]* tudomány – egyensúlyozására, haladunk egy olyan mód felé, amelyben az első szerepe csökken – legalábbis a világ egyes régióiban, például az Egyesült Államokban vagy az Egyesült Királyságban. A liberális gazdasági forradalom és a társadalmi értékváltozás hatására a technotudományos javak magántulajdonos *[private]* termelési rendje javára nagymértékben megkérdőjeleződtek a hidegháborúból örökölt és az egyetemek köré rendezett tudástermelési rendszerek." (Pestre, 2003.)

Amennyiben az egyetem a diszciplínák támaszpontja marad, az még akkor is fenntartja a diszciplináris kasztosodást, amikor az már kontraproduktív. Ha a felsőoktatás feladja a diszciplináris szervezési elvet – erre is van példa –, bizonytalan lesz, hogy mi helyettesíti azokat a diszciplináris tagolódáshoz kapcsolódó eljárásokat, amelyek egyfajta minőséget mégis garantáltak. „A minőségellenőrzés valóban bonyolult kritérium. Első könyvünkben [Gibbons et al., 1994] készséggel elismertük, hogy a 'második alakú' tudástermelésnek, ahogy mi leírtuk, valóban ez az Achilles-sarka." (Nowotny, 2003) Hiba volna azt gondolni, hogy ez oktatásszervezési kérdés, amely a ma már magukat külön diszciplína (!) képviselőinek tekintő minőségbiztosítási szakértők/tudósok segítségével optimálisan megoldható.

A tudás, a felhalmozott tudományos tőke újratermelése sosem volt automatikus. Az 'első alak' korát végigkísérték a viták, hogy vajon elég érzékeny-e a diszciplináris tudomány azokra a problémákra, amelyek a környezetében keletkeznek, képes-e azoknak az átfordításoknak, transzlációknak az elvégzésére, amelyek a tudományos újítás feltételei.[46] A 'második alak' egyik legfontosabb problémája éppen fordított: azok a szerkezetek, intézményes struktúrák, amelyek a projektrendben, az alkalmazási kontextusban kialakulnak és olyan jól működnek, vajon csak felélik-e a meglévő tudományos tőkét, vagy újra is tudják-e termelni? A kialakuló projektrend számos vonatkozásban bizonytalanná teszi azoknak az erőforrásoknak a megújítását, amelyekből táplálkozik.

*

Az elmondottak sok szempontból megvilágítják, érthetővé teszik és egyben relativizálják a szociológia válságdiagnózisait. A fentiekből az következik, hogy az összes felvetődött 'válságjelenség' a tudományos rendszer egészével, a tudomány újratermelési mechanizmusaival kapcsolatos.

[46] Latour sokat idézett kutatása 'Franciaország pasztörizálásáról' (Latour, 1988) ezt a kockázatos folyamatot elemzi egy klasszikus példán.

INTER- ÉS TRANSZDISZCIPLINÁRIS TÁRSADALOMTUDOMÁNY?

A szociológiát régtől kísérgeti az inter-, pluri-, multi- vagy transzdiszciplinaritás eszménye vagy délibábja. Az általános tudománya akart lenni, ahogy a szociológusok az 'általánosság szakértői' – jobb híján. Minthogy a szociológia intézményesültsége mindig is kérdéses volt, a szociológusok könnyebben kaphatók diszciplináris kötöttségeik feladására. Minthogy a szociológusi hivatás amúgy sem jött létre, a szociológusok kapva kapnak minden alkalmon, hogy transzdiszciplináris projektumokban bizonyítsák hasznosságukat.[47] Vajon a szociológia lenne az igazi inter- vagy transzdiszciplináris tudomány?

A szociológia 'polimorf' szerkezetű, 'generalista', magára vállalta az emberi együttélés kérdéseinek kezelését, éppen ezért az egyedüli társadalomtudomány, amely ugyanúgy foglalkozik a család mikrovilágával, mint a nagy szervezetekkel; a bűnözéssel és a devianciával éppúgy, mint az elővárosok világának békés nyugalmával, és a nagycsoportok közti társadalmi és gazdasági egyenlőtlenséggel éppúgy, mint kulturális fogyasztás finom szerkezeteivel.

> „A szociológia a társadalomtudományokon belül ugyanolyan módon járul hozzá az intellektuális sokféleséghez, ahogy az esőerdők a biodiverzitáshoz – és lényegében ugyanazon okból. A szociológia – azáltal, hogy ápolja az időlegesen népszerűtlen eszméket és módszereket, amelyeket specialista, paradigmahordozó szomszédai elvetettek – elevenen megőrzi annak a fogalmi génkészletnek az elemeit, amelyre egy nap a többi társadalomtudomány bizonnyal rászorul." (DiMaggio, 1997, 191.)

A szociológia történetében számos példa található a szaknak mint valamiféle integráló tudománynak a felfogására. Még jóformán meg sem szilárdultak a szociológiai szaktudomány határai, nagyjai már az interdiszciplináris együttműködés üdvös voltát kezdték hirdetni. Durkheim már 1903-ban azt írta, hogy „a szociológia a társadalomtudományok corpusa, rendszere..." (Durkheim–Fauconnet, 1975, 121.). A nagy jövő elé néző frankfurti *Institut für Sozialforschung* második igazgatója, Horkheimer filozófusok és társadalomkutatók együttműködésével kívánta megvalósítani programját (Horkheimer, 2000, 493–494.). Parsons nem sokkal azután, hogy befejezte a szociológiai magyarázat önállóságát elméletileg megalapozó, *The Structure of Social Action* című művét, egy antropológusokat, pszichológusokat és szociológusokat összefogó *Department of Social Relations*

[47] Kötetünkben Géring Zsuzsanna és Zombory Máté fejezetei mutatnak be egy igazi transzdiszciplináris kutatási ágat, a diskurzuselemzést, de valamennyi tanulmány demonstrálja a modern szociológia inter- és transzdiszciplinaritását.

szervezésébe kezdett. Bourdieu folyóirata, az *Actes de la recherche en sciences sociales* sem szűken diszciplináris folyóirat kívánt lenni.[48] Habermas legalább annyira filozófus, mint szociológus,[49] és Luhmann is általános rendszerelméletet kívánt alkotni. A racionális döntéselmélet története[50] nem más, mint folytatólagos határsértés a gazdaságtan és a szociológia között. A szociológiában ma annyira népszerű hálózatelemzés[51] eleve transzdiszciplináris módszerként fogta fel önmagát. Más oldalról a biológia egyes ágainak terjeszkedése látszik fenyegetni a szociológiát (és a többi társadalomtudományt).[52] A szociológia máig nem tudta eldönteni – írja Alain Caillé –, hogy egy különös társadalomtudomány-e a többi mellett, vagy a társadalomtudományok összessége, közös nevezője (Caillé, 2004, 39–40.).

Ma a tudományról szóló kommunikációban mindenki az inter- stb. diszciplinaritásról beszél. „Nehéz dolog valami újat mondani arról, ami csaknem mindennap szóba kerül." (Mittelstrass, 1998, 29.) Az interdiszciplinaritás hasznos is: kutatási támogatást lehet vele szerezni, ami persze „sokszor lehetővé teszi, hogy egy olcsó interdiszciplináris retorika árán a diszciplináris üzletet úgy lehessen folytatni, ahogy korábban" (Sperber, 2003).

A pozitivista tudományfilozófia tulajdonképpen mindig is a tudományosság egységét, így a tudomány lényegileg interdiszciplináris voltát hirdette. A tudománytörténet elégtétellel regisztrálta, hogy a szaktudományok határán mindig új, interdiszciplínák keletkeztek (a biofizikától a szociálpszichológiáig).[53] Hagyományosan ezt a tudományok szellemi erőforrásainak, tudományos módszertani eljárásainak összeolvasztásaként értelmezik. Mások úgy fogják fel, hogy az interdiszciplinaritás a diszciplínák atomizálódására adott válasz: nincs másról szó, mint a félig önállósult aldiszciplínák, szakok *(Fächer)* újraintegrálódásáról (vagyis arról, milyen jó lenne, ha a 'puha' kultúrszociológia újra beszélő viszonyba kerülne a 'kemény' rétegződéskutatással). Az interdiszciplinaritás ilyen értelemben 'karbantartási javaslat' *(Reparaturvorstellung)* (Mittelstrass, 1998, 31.). Ennek megfelelően az inter- és transzdiszciplinaritásról szóló beszédben gyakran találkozunk azzal, hogy a transzdiszciplináris tudás dicséretes módon reflexívebb, újítóbb szellemű, nyitottabb. Minthogy ezt a legklasszikusabb diszciplínától is elvárnánk, a transzdiszciplinaritás ugyanaz, csak sokkal jobb, hatékonyabb.

Az inter- vagy transzdiszciplinaritás problémája is jobban megérthető, ha előbb a diszciplináris tudomány belső szerkezetét próbáljuk felfogni. A diszciplína nem homogén

[48] A francia történettudomány és szociológia egymás elnyelésére irányuló interdiszciplináris viaskodását Takács Erzsébet tanulmánya részletesen bemutatja.

[49] Lásd lejjebb Némedi Dénes fejezetét.

[50] Lásd lejjebb Hack-Handa József fejezetét.

[51] Lásd Csizmadia Zoltán fejezetét.

[52] Lásd erről Lakatos László fejezetét.

[53] A határtudományok keletkezésének szokásos magyarázata szerint itt arról van szó, hogy a 'valóság' nem fér be a kialakult tudományos 'keretekbe', a 'dolgok' nem hajlandók engedelmeskedni a múlt században kialakult tudományos logikának. A szociológia interdiszciplinaritása ezek szerint a társadalmi változás következménye, kihívás, amely tudományos újítás forrása lehet: „...az interdiszciplináris perspektívák 'termékeny hibrideket kínálnak' – lényegében új fogalmakat, amelyekben gyorsan változó világunkról gondolkodhatunk" (Elliott, 2003, 1.). A változás oka úgymond a 'világ', az inter- stb. diszciplinaritás csak leképzi a történéseket, szellemileg alkalmazkodik hozzájuk. Hogy ez így hamis, az közhely: a diszciplínák tagolódása nem a 'világ felosztását' követi, de nem is valamiféle általános, átfogó elméleti szerkezetből következik.

2. *táblázat.* A szociológiai munkamegosztás

	Tudományos közönség	Tudományon kívüli közönség
Instrumentális tudás	professzionális	közpolitikai
Reflexív tudás	kritikai	köz *(public)*

(Burawoy, 2006, 44.)

tér, s ha az inhomogenitás természetét megértjük, a transzdiszciplinaritás is világosabb lesz.

Első lépésben a szociológia többdimenziós terének Michael Burawoy-i elemzését vegyük szemügyre. Burawoy a mai szociológiai munkamegosztást a következő diagrammal *(2. táblázat)* szemlélteti.

Nem testetlen tudásról, hanem gyakorlatokról, tudástermelésről van szó. A professzionális szociológia nem önmagában zakatoló gépezet, hiszen ott van mögötte (egy ideális modellben) egy egyetemi rendszer, amely pénzzel, státusokkal, legitimációval látja el. Ami a professzionális szociológia elméleti dimenzióját illeti, a szociológiában (s itt már el kell térnünk Burawoytól) a diszciplináris határok elég keveset számítanak. Sokkal inkább beszélhetünk diszciplínákon átnyúló elméleti hálózatokról, áramlatokról és elméleti csomósodási, sűrűsödési pontokról (hogy a nagy heurisztikus értékű, de pontatlan képes beszédnél maradjunk). Példák sokasága ötlik fel, a marxizmustól kezdve a sokféle változatban fellépő funkcionalizmuson át a strukturalista gondolathalmazig. Luhmann gondolkodásában természetesen és minden kényszer nélkül szövődnek össze olyan heterogén elemek, mint a fenomenológia, a biológiai funkcionalizmus és a fogalomtörténeti megközelítés. A diskurzuselemzésben elválaszthatatlanok egymástól a pszichológiai, a nyelvészeti és a szociológiai megfontolások.[54] Maga a tudománykutatás a példája annak, hogy a tudományok elméleti dimenziójában nincs értelme feltételezni a szigorú elméleti diszciplinaritást (a kortárs tudománykutatásban biztosan nem).[55]

A közpolitikai *(policy)* tudás a gazdaság és politika gépezetével legalább olyan szoros kapcsolatban van, mint a másik három 'szociológiával'. A közpolitikai orientáltság az intézményrendszerben jelen levő, de nem a diszciplináris világhoz tartozó partnerekhez fűződő kapcsolatokra utal. Ugyanez igaz a 'köz' funkcióra: azokról a kapcsolódásokról, hálózatokról van szó, amelyek a szociológiát a közönséggel, a 'civil világgal', vagy akár a már régen nem a puszta szakképzésre korlátozódó egyetemi világba belépő fiatalsággal kötik össze.

A szociológiát (vagy bármely más tudományt) zárt funkcionális rendszer helyett inkább talán úgy lehet elképzelni, mint kusza, ágas-bogas képződményt, amelyről nehezen mondható meg, hol a magja és hol a perifériája, a környezetébe nyúló ágakon hol van az a pont, amely még hozzá és nem a környezetéhez tartozik.

A diszciplínákat (és azt, ami a helyükbe lép) el lehet gondolni Bourdieu mező-fogalmának a segítségével is (vö. Caillé, 2004, 41.). A mező – írja Bourdieu – erőtér és harctér, amelyben ágensek (egyének és intézmények) mozognak, állásfoglalásaik a mező

[54] Lásd erről Géring Zsuzsanna és Zombory Máté fejezetét.
[55] Lásd Szabari Vera és Király Gábor fejezeteit.

struktúrájában elfoglalt helyüktől függenek, ezt a helyet pedig a rendelkezésükre álló tőke (mennyisége és megoszlása) határozza meg. A mező harctér: az ágensek hatalmi pozíciójuk megőrzésére és javítására, erőforrásaik gyarapítására törekednek. A mező egyes pontjainak tőkében kifejezhető az ereje, így az egyes pontok közti hierarchikus viszonyok alakítják a mező struktúráját. Maguk a 'pontok' sem örök életűek: vannak tevékenységek, amelyek eltűnnek, másutt új tevékenységformák születhetnek (Bourdieu, 1992, 298. sk.; 2002, 56–60.).

A diszciplináris 'mezők' nem állnak magukban: a 'határaikon' túl ugyancsak fontos sűrűsödési pontok találhatók. Bourdieu hangsúlyozta, hogy a mezők nem eleve adottak, hanem a specifikus tőkék elismertetéséért vívott harcban alakulnak ki. Arra a harcra, amely a szociológia kialakulásához vezetett, már többször utaltam. A specifikus tőkével kapcsolatban utalok arra, hogy a szociológia mezejében elismert legitim tőkék összetettek, valójában igen heterogén elemekből állnak. A 'klasszikus' vagy 'modern' szociológus egyaránt mozgósíthatott *policy* jellegű intézményi hálózati kapcsolatokat, egyetemen belüli szervezeti erőforrásokat és elméleti hálózatokat – a sikeres szociológusok általában több regiszteren játszottak. Ebben a játszmában a diszciplináris határok sosem voltak áthatolhatatlanok.

A leglényegesebb változás talán az egyetemi és egyetemen kívüli játéktér viszonyának az átrendeződése. Bár az egyes modern diszciplínák közvetlenül nem az egyetem reformjából születtek, megszilárdulásukban nagy szerepet játszott az egyetemi rendszer a kutatás és az oktatás összekapcsolásával. Ma a kutatási funkció vagy csomópont és az oktatási funkció gyorsuló távolodása figyelhető meg. Az oktatási rendszer természetes bővülése azt eredményezte, hogy a tudományos képzés egyre szűkebbre szorul benne. A diszciplína-alakulás szempontjából azt kell látnunk, hogy mindkét pólus egyre kevésbé tekinthető diszciplinárisnak. A professzionális póluson, a kutatásban valamennyi tudományban és ezzel együtt a szociológiában is gyarapodnak a 'transzdiszciplináris' kezdeményezések. Azok a problémák és megfontolások, amelyeket fentebb a 'társadalom' mint a szociológia állítólagos központi fogalma kapcsán előadtam, mind arra utalnak, hogy a problémák egyre kevésbé közelíthetők meg egy olyan álláspontról, amely tisztán csak szociológiai és semmi más. Másfelől a képzés területén is szaporodnak az olyan jellegű, elsősorban gyakorlatorientált irányok, amelyek már nem köthetők egyes diszciplínákhoz. Az úgynevezett társadalomtudományi képzések egy része pedig több hagyományos diszciplínához köthető. Bizonytalanná vált tehát a tudományos utánpótlás biztosítása: a tudományos kutatás transzdiszciplináris az elméleti dimenzióban, de a képzési-nyilvános csomóponttal kialakított hagyományos intézményi érintkezési pontjai még részben diszciplináris logikák szerint szerveződnek. Másfelől az az egyetemi hallgatói népesség, amelyből a jövendő kutatónemzedékeknek ki kellene kerülniük, felkészítését egyre inkább gyakorlatias logikájú és a tudományos-elméleti dimenzióval való kapcsolatát elvesztő rendszerben kapja meg. Bourdieu-vel szólva: a tételeket az egyes mezőkben nem diszciplináris terminusokban határozzák meg.

A transzdiszciplináris kutatás és gyakorlatias képzés transzdiszciplinaritása nem egy irányban, hanem párhuzamosan mozog. Érintkezési pontok természetesen vannak, de míg az egyiket az üzemszerű kutatás logikája határozza meg, a másikat a munkaerőpiacé. Ez a lényeges különbség a korábbi időszakkal szemben. Akkor – éppen a képzés viszonylagos arisztokratizmusa miatt – lehetséges volt az egyetemi képzésben

is a közvetlen gyakorlati relevanciával nem rendelkező diszciplináris szempontok érvényesítése. Ma homályos, hogy mennyire járul hozzá a kasztszerű megoszlás az egyes diszciplínák, az őket képviselő tanszékek között a faluközösség/egyetem optimális működéséhez, de fellazultak maguk a kaszthatárok is. Ez a különböző dimenziókban sokszor különböző irányokban megy végbe. Míg az elméleti dimenzióban, a professzionális funkcióval összhangban a diszciplináris tudások összeolvadása zajlik, addig a közpolitikai funkcióban, az intézményes gyakorlatokban, a projekttudásban pedig a közvetlen felhasználói igényekhez igazodó átrendeződés látható.

Ehhez hasonló változás megy végbe a Burawoy-féle professzionális és közpolitikai csomópontokat vagy pólusokat illetően is. Egyaránt megfigyelhető a szigorúbban tudományos alapú, problémaorientált és az új ismeret előállítására orientált 'második alakú' transzdiszciplinaritás és a projektorientált, inkább kontextusérzékeny, a *policy* pólushoz közelebb álló transzdiszciplinaritás is. A nem diszciplináris eredetű eljárások, intézmények, képzetek és cselekvők is belépnek a még mindig kutatásnak nevezett tevékenységbe – beszéljünk magyarul: a politika mellett a 'gazdaság', azaz a tőke hatalmi központjai a maguk értékesülési követelményeivel közvetlenül jelen vannak a kutatás rendszereiben is. A közpolitikai típusú kutatásokba belépő, a (politikai, 'gazdasági') 'kontextusból' jövő szereplők megjelenése nem a transzdiszciplinaritás jele, hiszen ők nem olyan világból érkeznek, ahol a tagolódás tudományos/diszciplináris jellegű lenne. Itt is folyik a mező határainak és a mezőn belüli határoknak az átalakulása, és felbomlani látszik az a konstelláció, amelyet diszciplínának nevezhetünk.

A kritikai-nyilvános 'közszociológia' lehetősége a diszciplináris tudományosság és a társadalmi mozgalmak közötti különös kapcsolatból következett. A 19. század öröksége, hogy egyes társadalmi mozgalmak nemcsak politikai-közéleti legitimitásra tartottak igényt, hanem arra is, hogy a valóság 'helyes' képének birtokában cselekednek. Ez az igény nem tűnt el, de számos, itt nem részletezendő tényező miatt megrendült. Minthogy a legkarakterisztikusabban a marxizmus képviselte ezt az igényt, sorozatos válságai aláásták azt a feltevést is, hogy a tudomány társadalmilag hatékony, 'anyagi erővé' válni képes tényező – vagyis megkérdőjelezték a kritikai-nyilvános pólus hatékonyságába vetett hitet.[56] Nem kell mondani, hogy ez a kritikai-nyilvános pólus legjobb képviselőiben mindig is erősen transzdiszciplináris volt, hiszen a partikuláris diszciplináris szemszögből a maga sajátosságában meg nem ragadható 'világ' értelmezésére törekedtek. A kritikai-nyilvános csomópont vagy pólus mindig erősen 'kontextualizált' volt. Egyes periódusokban a diszciplináris mező más csomópontjaival erős és termékeny csereviszonyban volt, máskor a szociológiában inkább ennek a pólusnak a diszciplináris logikát követő kirekesztése volt megfigyelhető. A mai helyzet ebben a tekintetben nagymértékben nyitott.

A többdimenziós 'tudományos' tér és a mező fogalmának bevezetése segít megérteni, miért olyan nagy a tanácstalanság a szociológiában, miért annyira reménytelen az erős szociológiai diszciplináris 'mag' keresése. A bevezetőben említett panasz a szociológia hiányzó magváról arra utal, hogy bizonytalanná váltak a 'tétek': nem lehet tudni, mit számítanak a megszerzett heterogén tőkék, mit jelent az, ha valaki 'nagy' a szociológiában. A kötetben közölt tanulmányok arra utalnak, hogy a szociológiával valamilyen értelemben és dimenzióban kapcsolatba hozható kutatásokban újfajta mezők kidolgozása, újfajta

[56] Huszár Ákos fejezete frappánsan elemzi ennek a bizonytalanná válásnak egyik sajátos változatát.

tétek meghatározása folyik, párhuzamosan azzal, ahogy a kutatás intézményei és módjai is átalakulnak. Nem lehet tehát azt várni, hogy a megközelítések áttekintése magától kirajzol egy irányt, amely felé az egész szociológiai mező mozog. Sokkal inkább arról van szó, hogy a szociológia (és számos más tudomány is) útban van egy újfajta strukturálódás felé. A transzdiszciplinaritás fogalma csak rosszul írja körül ezt a folyamatot. Talán a diszciplína mint a tudás többdimenziós terében kialakuló mezők strukturálódási elve válik idejétmúlttá.

Megfelelő szemléletes kép után kutatva találtam (nem csak én) Deleuze–Guattarinál a rizómára mint metaforára (a következő sorok nem jelentik, hogy bármilyen vonatkozásban bármilyen más állításukat elfogadnám). A rizóma „rejtve, félig rejtve, vagy szabadon fejlődő, rövid szártagú, tápanyagtárolásra módosult szár. Azaz föld alatti vagy felszínen kúszó megvastagodott szár, mely tápanyagot raktároz. Lehet egy vagy több főrügye, ahonnan új hajtásokat vagy rizómákat fejleszt, így osztódik, szaporodik, és ezáltal kiegészül darabjaiból is. Csak évelő növényeknek lehet rizómája!" (www.viraghagymasz.hu) A rizómának nincs központja, nincs központi tengelye. „A rizóma szüntelenül kapcsolatokat létesít szemiotikus láncolatok, hatalmi szerveződések és a művészeteket, tudományokat és társadalmi harcokat érintő körülmények között." (Deleuze–Guattari, 1988, 7.) A rizómával rendelkező növények (például a gyöngyvirág) esetében nehéz megmondani, hol kezdődik és végződik az individuális növény. A hajtások a legváratlanabb helyeken dugják ki a fejüket. Az összefüggések erősek, de nem centralizáltak. A rizóma életképes – de a rizómával rendelkező növény számára a fűnyírás vagy a lebetonozás végzetes lehet. A következő tanulmányok erről a rizómaszerű, szívós és körülhatárolhatatlan kutatásról szólnak.

Társadalomkritika, társadalomelmélet

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

NÉMEDI DÉNES

A modern szociológia vitathatatlan 'alapító atyja' – mint arról az ezt megelőző fejezetben szó volt – Parsons. Legfontosabb munkái azt az elméleti meggyőződést támasztották alá, hogy létezik a valóság csak szociológiailag megragadható szelete, van a világnak egy olyan tartománya, amely jól elkülöníthető nemcsak a politikától, gazdaságtól, kultúrától, hanem a lelki folyamatoktól is; ez az immanensen szociális, éppen a szocietális közösség. Ebben a vonatkozásban Parsons megközelítése durkheimiánus volt. Már nem osztotta a társadalmi tények durkheimi felfogását, a 'kényszer' pozitivista ideáját, de egyetértett vele abban, hogy fenn kell tartani a társadalmi minden mástól elkülöníthető tudományát.

Parsons roppant befolyása – sok más mellett – annak is köszönhető, hogy elméletileg legitimálta a modern (azaz az ötvenes–hatvanas években kibontakozó) szociológia paradox törekvéseit. A szociológia – ahogy ezt az előző fejezet megmutatta – ebben az időszakban vált az egész világon jelen levő, 'érett' egyetemi tudománnyá. Parsons szerepe nem az volt, hogy 'megalapozta' volna a fellendülő empirikus kutatásokat, és nem is az, hogy megteremtette volna a kutatásokat összefogó 'nagy' elméletet. Mindkét szerepre igényt tartott, de egyiket sem tudta betölteni. Teljesítménye az volt, hogy 'volt': létezése demonstrálta, hogy elgondolható az 'immanensen szociális', vagyis egy csak a szociológiára tartozó terület – annak ellenére, hogy az emberi világban a gazdasági, kulturális, politikai és társadalmi vonatkozások elválaszthatatlanul összefonódtak.

Parsons egyetlen empirikus kutatása az orvosi hivatást választotta tárgyául, s ezután a környezetében kibontakozó orvosszociológia már óhatatlanul kénytelen volt belekontárkodni az orvoslást, a képzést és a hivatást is érintő szakkérdésekbe (Merton – Columbia University. Bureau of Applied Social Research, 1957) Parsons harvardi környezetéből indult útjára az ipari munka szociológiája (Roethlisberger–Dickson, 1966), maga Parsons funkcionális rendszersémáját egy gazdaságszociológiai műben fejtette ki (Parsons–Smelser, 1956). Minthogy az újszerű kérdőíves szociológiai kutatási technológia a közvélemény-kutatás közegében alakult ki, természetes volt, hogy a szociológia a politikai rendszer kutatása felé forduljon. Röviden: a modern szociológia koncepciója egyszerre tartalmazta azt az igényt, hogy egy sajátos és legalább analitikusan elkülöníthető valóságterület gondozója legyen, és azt, hogy a közös 'szociális' aspektus feltárásával más tudományok illetékességi területére is behatoljon. Ez a kettősség mindmáig kíséri a szociológiát.

Úgy látjuk, hogy az a hetvenes években végbement átrendeződés, amely egyes európai teoretikusok előtérbe kerülését eredményezte, ezt a kettősséget nem oldotta fel,

de a feldolgozás és érzékelés formáit erőteljesen módosította. A kettősség mindaddig feloldhatatlan, ameddig a tudomány diszciplinárisan tagolódik. A módosulás lényege abban ragadható meg, hogy a modern szociológia e 'második' periódusában kérdésessé vált a szociológia durkheimi értelemben vett önállósága.

E kérdésessé tétel többféle formában következhetett be. Bourdieu választotta tulajdonképpen a leghagyományosabb utat, azt, amelyet annak idején maga Durkheim is követett működése második időszakában, s amely a parsonsi vízióból is következett. Ha a szociológiának Bourdieu-vel szólva arra kell törekednie, hogy megalkossa a 'gyakorlati tevékenység ökonómiája általános elméletét' (Bourdieu, 1978, 387.), ez azt implikálja, hogy a szociológia egyfajta összefoglaló társadalomtudomány – ahogy ezt a Bourdieu által alapított *Actes de la recherche en sciences sociales* megpróbálta megvalósítani. Bourdieu volt az itt említendő szociológusok közül a legellenségesebb a parsonsi szociológiával szemben, bizonyos értelemben mégis megőrizte a parsonsi vállalkozás szellemét (lásd erről Némedi, 2004). Az elképzelt vagy inkább csak implikált szintézis kiindulópontja a társadalmi gyakorlat és az elemzését lehetővé tevő három, szorosan összekapcsolódó és egymásba átcsúszó kategória, a 'habitus', a 'mező' és a 'tőke' volt. Ezek körülírtak egy világot, amelynek legszembetűnőbb vonása, hogy egyes szegmenseiben homológ struktúrák voltak felfedezhetők. Azt a bizonyos 'szociálist' már nem lehetett mint sajátos területet körülhatárolni, hiszen a világ minden vonatkozásában – legyen az művészetélvezet, oktatás vagy éppen vallási gyakorlat – ugyanazt a mintázatot lehetett felfedezni. Ebben az értelemben tehát Bourdieu megújította a szintetizáló parsonsi projektum szellemét. (Ezzel a kérdéssel a jelen munkában nem foglalkozunk.)

Más úton jártak Bourdieu német kortársai, Luhmann és Habermas. Mindketten igen sokat tanultak Parsonstól. Bourdieu-vel szemben, aki csak a legteljesebb elutasítás hangján beszélt Parsonsról, de aki sok mindent továbbvitt a szociológia durkheimi–parsonsi modelljéből, Luhmann és Habermas elismerte Parsons szociológiai teljesítményét (Luhmann Parsons közvetlen tanítványa volt). Nagy szintetikus munkáikba (Habermas, 1981a; Habermas, 1981b; Luhmann, 1984) beépítették a parsonsi szociológia eredményeit. A szociológia mibenlétét illetően azonban alapvetően eltértek a parsonsi megközelítéstől.

Kötetünk következő részének első tanulmánya azt mutatja be, amiben Habermas munkássága – a német hagyományra is támaszkodva – szembeötlően különbözik mind Parsonsétól, mind Bourdieu-étől. Ezt az itt dokumentált különbséget a filozófiához való elfogulatlan viszonyban látom. Parsons érdemben nem foglalkozott a filozófiával, elfogadta Alfred North Whitehead filozófiai iránymutatásait. Bourdieu magát természetesen filozófusnak is tekintette (Bourdieu, 1997; 1999). E filozófiai megfontolások azonban a szociológiaelmélet szempontjából nem voltak konstitutívak, ellenkezőleg: egy nagyon nem bourdieu-i kifejezéssel élve, Bourdieu mindig is a filozófiai mező szociológiai 'dekonstrukciójára' törekedett. Olykor kifejezetten reduktív módon a mező/tőke/habitus szociológiai eszköztárával bontott fel és magyarázott filozófiai érveléseket és álláspontokat.

Másként járt el Habermas. Az ő filozófiai megfontolásai konstitutívak szociológiaelméleti álláspontja kialakításában. Kötetünk róla szóló fejezete (Némedi Dénes munkája) nem tárgyalja azt a munkát, amely e szempontból a legfontosabb: a kommunikatív cselekvés elméletét.[1] Ez az elmélet, mint közismert, a wittgensteiniánus nyelvfilozófia megfontolásaira támaszkodott. Nem arról van szó, hogy ezek pusztán iránymutatást jelentettek volna Habermas számára. A filozófiai és a szorosan vett társadalomtudományi elemek megkülönböztethetetlenül összeolvadnak, egyetlen diskurzus alkotórészévé válnak. Így volt ez már Habermas egy korábbi írásában is (Habermas, 2005; lásd ehhez Némedi, 2006). A következő fejezet is ugyanezt mutatja: a társadalomelmélet, a jogelmélet és a jogfilozófia összekapcsolódását. Ennek következtében Habermas utóbbi két évtizedben tudomány-rendszertanilag 'elhelyezhetetlenné' vált: szociológus vagy filozófus – vagy egyik sem? Van ennek a kérdésnek jelentősége?

A Huszár Ákos által jegyzett fejezet nem 'nagy' szerzőkre, hanem a kritikai társadalomtudomány kortárs leágazásaira figyel. Ennek a társadalomtudománynak természetesen jóval Parsons elé visszanyúló hagyománya van (ezt a fejezet bemutatja, így itt nem szükséges rá kitérni. A problémák, amelyeket a fejezet tárgyal, hasonlók a Habermas-fejezetben is érintettekhez. Világosan megmutatja a parsonsi értelemben vett 'immanens' szocialitás lehetetlenségét – egyben azokat az apóriákat is, amelyekbe a különféle kritikai megközelítések betévedtek. E fejezet azzal zárul, hogy a kritikai társadalomkutatás az előtt a dilemma előtt áll, hogy vagy utópiákat vázol fel, s ezzel kiteszi magát annak, hogy ideológiaként lepleződik le, vagy 'realista' lesz, és belesimul a fennállót megerősítő diskurzusba. Éppen az újosztály-elméletek mutatták meg, hogy ebből a dilemmából nem lehet kilépni a gazdaság kritikai elemzése, a társadalom, politika és gazdaság kutatása közti diszciplináris határok áthágása nélkül.

[1] Ezzel és előzményeivel több magyar nyelvű publikáció is foglalkozott (pl. Felkai, 1993 és Némedi, 2000).

JOG ÉS TÁRGYALÁSOS POLITIKA

NÉMEDI DÉNES

A hetvenes–nyolcvanas években a nemzetközi szociológiai irodalomban is használatossá vált az 'európai társadalomelmélet' kifejezés. Ez arra utalt, hogy sokan jelentős és az egyre többek által érzékelt elméleti válságból kivezető utat kínáló teljesítménynek érezték azt, amit – a *mainstream* amerikai szociológiaelmélettől többé-kevésbé elhatárolódó – európai szociológusok kínáltak. Elsősorban négy szociológus munkásságát tartották meghatározónak: Luhmannét, Bourdieu-ét, Giddensét és Habermasét. Habermas munkáit a többiekétől elkülöníti, hogy erősen törekedett a filozófia, az erkölcsfilozófia, a politikaelmélet és a szociológia összekapcsolására. A jelen összefüggésben elsősorban az államszocializmus összeomlása utáni politikai problémákkal kapcsolatos elemeket emelem ki, amelyek a 'civil társadalom' egyszerre filozófiai, politikaelméleti és szociológiai kérdésköréhez csatlakoznak. Bevezetésként megemlítek néhány témát, amely közvetlenül összefügg Habermasnak a 'fordulat' *(Wende)* előtti helyzetértékelésével, és e helyzetértékelés változásával foglalkozom. Ezt követően az elméleti változtatások közül tárgyalok néhányat.

MODERNIZÁCIÓ ÉS KOLONIZÁLÁS

ÉLETVILÁG ÉS RENDSZER

Habermas legjelentősebb elméleti munkája, *A kommunikatív cselekvés elmélete* csaknem negyed százada jelent meg (Habermas, 1981a; 1981b; 1986). Habermas megközelítése nyelvfilozófiai, társadalomfilozófiai, erkölcsfilozófiai, rendszerelméleti és szorosabban vett szociológiai feltevéseket kombinált. Pluridiszciplináris volt anélkül, hogy erről sokat beszélt volna.

A kommunikatív cselekvéselmélet legfontosabb gondolatai a nyelv konstitutív jelentőségével kapcsolatosak.[2] Habermas elsősorban azt mutatta be, hogy a nyelvi interakciók nem csupán kísérik a társas cselekvést, elősegítve megvalósulását, hanem létrehozó, konstituáló szerepet játszanak benne. Ezt közvetlenül az úgynevezett beszédaktuselmélet kapcsán fejtette ki (Habermas, 1986, 91. sk.).[3] Beszédaktusról akkor van szó, amikor „egy mondat kimondása [...] nem *leírása* annak, hogy mi mondható arról, amit akkor teszek, amikor ezt mondom ki, nem is annak leszögezése, hogy csinálom [azt, amiről szó van], hanem maga a csinálás." Ilyen beszédaktus például: „Ezt a hajót *Queen Elizabeth*nek nevezem el!", amikor az arra feljogosított személy a hajó törzséhez csap egy pezsgősüveget (Austin, 1990, 33.).

A beszédaktus-elmélet adaptálása során Habermas olyan feltevéseket fogalmazott meg, amelyek csak a 'frankfurti' hagyományból érthetők. A leglényegesebb feltevés az volt, hogy a nyelv szerkezetében sajátos normatív tartalmak rejtőznek. „Az emberi nyelv teloszként tartalmazza a kölcsönös megértést" (Habermas, 1986, 92.). A kölcsönös megértést az biztosítja, hogy a beszélők eredeti közléseikkel implicit, de bírálható érvényességi igényeket támasztanak, mégpedig arra, hogy közléseiket normatíve helyesnek, szubjektíve hitelesnek és igaznak, a tényeknek megfelelőnek kell tekinteni (Habermas, 1986, 102–103.). Könnyű felismerni, hogy az 'igazi' nyelvhasználatban egy alapvető szinten megvalósul a szokásosan elválasztott és egymással szembeállított értékszférák egysége: egy igazi egyetértés egyszerre *jó*, expresszíve helyénvaló, ebben az értelemben *'szép'* és *igaz*. Ezért kapcsolódhat a kommunikatív cselekvés elméletéhez egy nagyigényű erkölcsfilozófia.

A cselekvők szükségképpen kialakítanak bizonyos feltevéseket a külső természet, a társas kapcsolatok értelmében vett társadalom és a belső (pszichikus) természet mibenlétéről. E feltevések révén konstituálódik az életvilág, mégpedig azért, mert „a kommuni-kációban részt vevők feltételezik, hogy egy aktuális megnyilatkozás mindenkori

[2] Ezzel kapcsolatban lásd Géring Zsuzsanna és Zombory Máté fejezeteit is.

[3] Ahol lehet, a nem teljes magyar fordításra hivatkozom.

hátterét képező helyzetmeghatározások interszubjektív érvénnyel bírnak" (uo. 155.). Habermas hangsúlyozza, hogy a beszélők nem léphetnek kívül az életvilágon, nem helyezkedhetnek 'világon kívüli' álláspontra. „A kommunikatív módon cselekvők állandóan életviláguk látóhatárán *belül* mozognak, s nem léphetnek ki belőle." (Uo. 157.) Ennek oka az, hogy nincs nyelven kívüli nézőpont. Egy ilyen nézőpont az ideális pozitivistáé volna, ő azonban megfigyeléseit nem tudná nyelvi formába önteni. Annak ugyanis, hogy a nyelv konstitutív szerepet játszik a társas cselekvésben, a másik oldala az, hogy a nyelv a társas cselekvéshez kötött. Aki közöl valamit (például egy megfigyelés eredményét), az – komolyan véve Habermas értelmezését – ezzel már *cselekszik:* igényt támaszt arra, hogy közlése igaz abban az értelemben, hogy helyes módon ír le egy tényállást. Az érvényességi igény interszubjektív természetű: a közlő *másokkal* szemben köti magát. Az életvilág, amelyből nem lehet kilépni, a kommunikatív cselekvésre vonatkozó feltevések szerint bírálható – az életvilágot konstituáló cselekvésekben mindig implikált érvényességi igényeknek megfelelően.

A társadalmi világ azonban nem szűkíthető le a beszédaktusok révén konstituált életvilágra. Ennek oka egyrészt az, hogy a nyelvhasználat megengedi az úgynevezett perlokúciós (stratégiai) hatásokat is, bár nem ezek az 'eredetiek'. A perlokúció annak a lehetőségét jelenti, hogy a beszélő másokat olyasmi megtételére vagy eltűrésére késztetheti, amit nem akarnak, amit a perlokúciós hatás megléte híján nem tennének meg vagy nem tűrnének el. A beszélő a nyelvi interakció révén arra késztetheti a másikat, hogy olyan véleményeket formáljon, amelyeket e késztetés nélkül nem alakított volna ki, illetve nyelvi eszközökkel a saját céljai szolgálatába állíthatja a másikat anélkül, hogy az ezt közvetlenül észlelné (vagyis a beszélő manipulálja, becsapja, kihasználja a másikat). Habermas feltevése szerint azonban ezek a nyelvi úton elért hatások élősködnek a megértésre való irányultságon (uo. 92.). Könnyen felismerhető, hogy a stratégiai beszélő-cselekvő éppen azáltal élősködik a nyelv igazi 'teloszán', hogy azt a *látszatot* kelti, mint-ha közlései helyes normákra épülnének, mintha őszintén úgy gondolná, ahogy mondja, és mintha azt gondolná, hogy a dolgok úgy is vannak, ahogy mondja. A stratégiai cselekvő, aki perlokúciós hatást fejt ki, hatalommal rendelkezik a másik felett. Azt, hogy a kommunikatív cselekvés elméletének alapszerkezetében kényszerűen felmerül a hatalom kérdése, azért fontos látni, mert – mint arról a későbbiekben lesz szó – e kérdés igen lényeges, de elméleti értelemben 'üres' hely Habermas elképzelésében.

A társadalom azonban Habermas szerint azért sem redukálható teljes egészében életvilágra, mert nem csak kommunikatíve szervezett összefüggés, vagyis a társadalmi cselekvések összehangolása nem csak a cselekvési orientációk nyelvi összehangolásával történik. Habermas rendszerszerű összefüggésről beszél, mert a cselekvések (egyebek közt szándékolatlan) következményei úgy kapcsolódnak össze, hogy az így kialakuló képződmények (ismétlődő cselekvésminták) viszonylagosan önálló, az őket a környezetüktől elválasztó határt stabilizáló egységekké válnak (a cselekvők orientációitól függetlenedve, mintegy a 'hátuk mögött' hozva létre a társadalmi összefüggést). Ez az összefüggés funkcionális, amennyiben az egyes cselekvéssorozatok jól meghatározható módon járulnak hozzá a megszilárdult egységek fennmaradásához (Habermas, 1986, 151., 179. sk.).

Az életvilág és a kialakuló rendszerek – bármennyire különbözik is jellegzetes társadalmasodási módjuk – nem szakadhatnak el egymástól: egyrészt az életvilágbeli

kommunikáció és interakció racionálisabbá válása a rendszerek stabilizálódásának szükséges feltétele, másrészt a rendszerek a cselekvésfolyamatok differenciálódása, szakosodása és specializálódása révén alakulnak ki (Habermas, 1986, 172–173.). A későbbiek szempontjából lényeges, hogy Habermasnál a rendszer/életvilág dualizmus egyszerre két dolgot jelent: kétféle integrációs formát, *illetve* a társadalom két elkülönülő 'szféráját' (Rödel–Frankenberg et al., 1989, 157.). Hogy a kettő nem ugyanaz, kezdettől világos lehetett, és a későbbi fejlemények ezt még inkább kiemelték.

A modell vonzó volt, mert társadalomelméleti problémák megoldására kínált eszközt. Felszámolni látszott a szociológiaelméletnek azt a régi hasadását, amelyben elváltak egyrészt a mikroszint értelmezésére, másrészt a makrofolyamatok magyarázatára képes elméletek, de ugyanígy azt a szakadást is, amely az értelmező-megértő, 'humanisztikus' és a magyarázó-objektivista 'tudományos' elméletek között feszült. További előnyt jelentett *kordiagnosztikai* ereje. Születése idején úgy tűnt, hogy a modern társadalmaknak még hosszú ideig két típusa (a kapitalista és a szocialista) lesz megfigyelhető, és Habermas elmélete jónak látszó indokokat tartalmazott arra, miért kell éppen ennek a két formának léteznie. Egyben azt is megjelölte, melyek azok a pontok, ahol e két forma jellegzetes feszültségei megjelenhetnek. Ez azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a kommunikatív cselekvéselmélet absztrakt filozófiai kritikai szempontjai társadalmi-politikai kritikai érvekké alakíthatók.

KAPITALIZMUS ÉS BÜROKRATIKUS SZOCIALIZMUS

Habermas tehát párhuzamosságot látott a szervezett kapitalizmus és a bürokratikus szocializmus között. Rendszer és életvilág, a kommunikatíve, azaz a társadalmilag integrált és a rendszerszerűen integrált cselekvési terület elválásának két változatát látta bennük. A modernizálás szerinte azt jelentette, hogy létrejött két specializált alrendszer, a gazdaság és az állam, amelyek az életvilággal, illetve egyes szegmentumaival specializált cserekapcsolatokat tartanak fenn. Ebben a keretben értelmezhető a két eltérő fejlődési út:

> „A modernizálás kapitalista útja akkor nyílik meg, amikor a gazdasági rendszer kibontakoztatja saját növekedési dinamikáját, és a saját, endogén úton előállított problémáival átveszi a vezetést, azaz az össztársadalomban fejlődési elsőbbségre tesz szert. Máshogy vezet a modernizálási út, ha az adminisztratív cselekvési rendszer tesz szert hasonló autonómiára a gazdasági rendszerrel szemben, a messzemenően államosított termelőeszközök és az intézményesített egypártrendszer alapján." (Habermas, 1981b, 564.)

A modernizált társadalmakban a rendszer működési zavarai, egyensúlyvesztései – ha egy bizonyos küszöböt átlépnek – válságjelenségekhez és életvilágbeli patologikus jelenségekhez vezetnek. A két rendszer Habermasnál e tekintetben is szimmetrikus: a kapitalista úton a válságok konjunktúraciklusok formájában, a csereracionalitás zavaraiban nyilvánulnak meg. A bürokratikus szocializmusban a válságok a tervezői racionalitás – az egymást gátló és akadályozó tervezőapparátusok létéből következő – kudarcában mutatkoznak meg (uo. 565.). Mindkét rendszerben lehetőség van azonban arra, hogy e kríziseket elnapolják, s a rendszer működése számára fontos legitimációt

és motivációkat más erőforrások kirablásával biztosítsák. A válság elnapolásának ára az életvilág patológiája. A kapitalizmusban a gazdasági alrendszer a magánszféra intézményein át behatol az életvilágba, és kommunikatív viszonyait eldologiasítja (monetarizálás és bürokratizálás). A bürokratikus szocializmusban a rendszerválságot a politikailag releváns tagsági viszonyokon, azaz a nyilvánosság csatornáján keresztül lehet az életvilágra hárítani. Itt a patologikus jelenségek a pszeudopolitizálás, a hamis, megjátszott kommunikatív viszonyok formáját öltik (uo. 566–567.).

Ha a modellt azzal a feltevéssel egészítjük ki (ezt Habermas nem tette meg), hogy a bürokratikus szocialista rendszerek természetüknél fogva kevésbé képesek válságproblémáik megoldásához életvilágbeli erőforrásokat kiaknázni, akkor még nő is a modell plauzibilitása. Így érthetővé válik, hogy a tervezői racionalitás válsága magát a rendszert veszélyeztetve a felszámolásához vezet. Ez a válság nyilvánvalóan racionalitási válság: a bürokratikus szocializmus nem tudott megfelelni sem a belső (az erőforrások ésszerű, kiegyensúlyozott felhasználása), sem a külső racionalitási kritériumoknak (a belső egyensúly fenntartása mellett a kapitalista fejlődési útnál gyorsabb fejlődés biztosítása, az eredeti elmaradottság észrevehető csökkentése).

A habermasi modell elegáns és átfogó. Ezt szimmetriájának köszönheti. Mindkét rendszert ugyanabban az absztrakt modellben értelmezi olyan formán, hogy vagy a gazdasági, vagy az igazgatási rendszer veszi át a vezető szerepet. A két szimbolikusan általánosított médium is egy-egy alrendszerhez kapcsolódik, noha persze a másikban is közvetít bizonyos cserefolyamatokat.

Az előbbieknek megfelelően a kelet- és nyugat-európai olvasók számára az 1981-ben publikált mű kritikai éle eltérő irányban vágott. Nyugaton a pénzmédium vezérelte kapitalista gazdaság kritikája a 'frankfurti' hagyomány megújítására vállalkozott. Keleten az életvilágot gyarmatosító rendszerek közül a hatalomvezérelt bürokratikus állam kritikája tűnt relevánsnak, és kevésbé volt aktuális az, hogy Habermas ugyanolyan gyarmatosító hatalomnak látta a pénzmédium által vezérelt kapitalista gazdaságot.

A HELYREHOZÓ FORRADALOM TANULSÁGAI

A folyamatok az 1980-as években nem a Habermas diagnózisából következő irányokba tartottak. Az államszocialista társadalmak válsága éppen 1981-ben, a lengyelországi válsággal kezdett elmélyülni, majd 1989-ben a *Wende*, az NDK összeomlása a Habermas számára elsősorban fontos német színteret is teljesen átalakította. Habermas, amikor – tulajdonképpen még az események közepén – erre a folyamatra reflektált, azt 'helyrehozó' forradalomnak[4] nevezte, és ezzel hallgatólagosan eredeti feltevéseit is módosította. Ezek a forradalmak (az észak-amerikai függetlenségi háborúval vagy a francia forradalommal szemben) véleménye szerint nem hoztak alapvetően újat.

> „A forradalom mintha 'visszafelé' gördülne, az elmulasztott fejlődés utólagos helyrehozásának pályáit teszi szabaddá." [Konkrétan az NDK-ról:] „Az emberek be akarják hozni azt a politikailag

[4] A magyarul nehezen visszaadható *nachholende* jelző óhatatlanul a diákot juttatja eszünkbe, aki – önhibájából vagy külső kényszer következtében, mindegy – kimaradt az iskolából, s most kínkeservesen kell behoznia a mulasztásokat.

szerencsésebb és gazdaságilag sikeresebb fejlődést, amely Németország nyugati felét négy évtizeden keresztül elválasztotta keleti részétől." [Ennek megfelelően] „...csaknem teljes mértékben hiányoznak belőlük az innovatív, a jövőbe mutató eszmék" (HABERMAS, 1991, 104–105.).

A fal ledőlése utáni első napokban érdekes módon még Habermas is realisztikusnak tartotta, hogy az NDK-ban alternatív modernizációs utak nyílhatnak meg. 1989. november 23-ra datált jegyzeteiben így írt:

„Nem a 'kettős államiság' vagy a 'csatlakozás' *(Anschluss)* az alternatíva, hanem a fenntartás nélküli törekvés a radikális demokratizálás mint cél felé, azaz afelé, hogy azok dönthessenek, akik a következményeket viselik, vagy ezzel szemben, az önrendelkezési retorika eszközként való felhasználása a külgazdasági eszközökkel űzött csatlakozási politika érdekében." (HABERMAS, 1990, 157.)

A radikális demokratizálás alternatívája a rendszer-életvilág kapcsolatok újrarendezését jelentené:

„A radikális demokrata társadalmi reform esélyei bizonyosan nem nagyok. [...] De senki nem zárhatja ki eleve, hogy a piac, az adminisztratív hatalom és a nyilvános kommunikáció közti hatalommegosztás nálunk kialakult mintája ne nézhetne ki másként és ésszerűbben." (Uo. 165.)

Habermas gyorsan megszabadult ugyan attól az illúziótól, hogy 'Keleten' valamiféle radikális demokratizálás lehetséges lenne, de az alternatív, bár patologikus modernizációs út eltűnése szerinte nem érvénytelenítette azokat a belátásokat, amelyeket korábban az életvilág kapitalista 'kolonizációja' kapcsán megfogalmazott. Ugyanakkor az, hogy ezután már csak *egy* modernizációs út látszott életképesnek, mégis problematikusabbá tette a korábbi elméleti állításokat.

MODERNITÁS ÉS RACIONALIZÁLÓDÁS

Mint ismert, Habermas szerint a késő kapitalizmusban nem a Marx által prognosztizált folyamatok és válságtendenciák figyelhetők meg, hanem az életvilág 'kolonizálása', azaz a pénz és hatalom által vezérelt rendszerfolyamatok (a kapitalista gazdaság és a modern állami igazgatás) benyomulása az életvilágba, ahol a társadalom fennmaradása szempontjából fontos reprodukciós mechanizmusokat (a kultúra újratermelését, az integrációs helyreállítását és a szocializációt) próbálják átállítani saját működési elvüknek megfelelően (HABERMAS, 1981b, 522–523.). A kolonizálást annyiban tekintette patologikus folyamatnak, amennyiben „az anyagi újratermelés kritikus egyensúlyhiányát [...] csak azon az áron lehetett elkerülni [...] hogy az életvilág szimbolikus újratermelését zavarták meg" (uo. 452).

Habermas feltevése szerint a modernitás rendszerszerű mechanizmusai – így a pénz médiuma által vezérelt piaci integráción alapuló gazdaság is – eloldódnak ugyan az életvilágbeli kommunikatív cselekvésfolyamatoktól, mint gyarmatosítók rombolják azokat, de mint önállósult médiumok által vezérelt rendszerek rá is vannak utalva alapvető intézményi formákra, ezeken keresztül pedig mégiscsak az életvilágra. Annak,

hogy a piac önállósulhatott, erkölcsi és jogi előfeltételei voltak. A modern jognak pedig az életvilágban gyökerező kommunikáció racionalizálódása a feltétele.

„A társadalmi formációk végeredményben azon intézményes komplexumok szerint különböznek, amelyek marxi értelemben a társadalom alapját definiálják. Ezek az alaphoz tartozó intézmények már most egy sor evolúciós újítást képeznek, amelyek csak azzal a feltétellel valósulhatnak meg, ha az életvilág eléggé racionalizált, ha főként a jog és erkölcs megfelelő fejlődési fokot ért már el. A rendszerdifferenciálódás új szintjének intézményesülése átalakításokat követel meg a cselekvési konfliktusok erkölcsi-jogi, azaz egyetértésen alapuló szabályozásának intézményes központi tartományában." (HABERMAS, 1986, 194.)

Az általánosított médiumok – így a pénz – működésképtelenek egy olyan életvilágbeli környezetben, amely partikuláris értékorientációk szerint szerveződik (értsd: a tranzakciókat a státuskülönbségek, a szentségben való részesedés különböző fokozatai stb. szervezik). A politikai uralom normatív (életvilágbeli) feltétele a „a jog iránti elvont engedelmesség". A magánjellegű érintkezésben általános elvek alkalmazása szükséges, hogy a piaci csere kiszakadhasson a helyi, kliensi, rokoni stb. függőségek hálózatából. Ez a morális racionalizálódás teszi lehetővé, hogy elváljanak a sikerre, illetve a kölcsönös megértésre irányuló cselekvések. E morális, jogi racionalizálódás és univerzalizálódás során „...a társadalmi integráció biztosításának terhe a vallásosan lehorgonyzott egyetértésről áttevődik a nyelvileg szervezett egyetértést előállító folyamatokra" (uo. 199–200.).

Ha tehát az életvilág racionalizálódása és az életvilágbeli struktúrák reprodukciója szükséges feltétele a modern társadalmak továbblétezésének, és ha a győztes modern kapitalizmusban nem szűnik meg az életvilág 'kolonizációja', azaz az életvilág magvát alkotó, a társadalmi integrációt lehetővé tevő kommunikációs képességeknek, az egyetértés lehetősége feltételeinek (azaz a társadalom metaerkölcsi dimenziójának) módszeres rombolása, akkor az egész modernitást fenyegető veszéllyel állunk szemben. Rendszerszinten a társadalom nem termelhető újra hiánytalanul. Habermasnak tehát – legalább impliciten – fel kell tételeznie, hogy a kapitalista társadalmak patológiájának létezik valamiféle megoldása, létezik egy alternatív modernizáció. Mint azt a modernitásról szóló filozófiai diskurzust elemző híres előadás-sorozata végén megfogalmazta,

„...meg kell változnia egyfelől az autonóm, önszerveződő nyilvánosságok, másfelől a pénz és hatalom által irányított cselekvéstartományok közötti viszonynak, más szóval a hatalom újraelosztására van szükség a társadalom integrációs dimenziójában. A szolidaritás társadalomintegráló hatalmának fel kell lépnie a pénz és hatalom rendszerintegráló médiumaival szemben." (HABERMAS, 1998, 294.)

Annál is inkább követelnie kellett ezt, mert egész elméletének normatív bázisa (amely a kritikai eljárást lehetővé teszi) az életvilág eredeti ésszerűségének feltételezéséhez kapcsolódik. A 'helyrehozó' forradalom pedig mégis a nyugati és piaci, 'liberális' kapitalizmus alternatívanélküliségét igazolta. A kommunikatív cselekvéselmélet modelljében magában kevés támpont található ahhoz, miként lehetséges a 'hatalom újraelosztása' a szolidaritás javára és a rendszermédiumok kárára.

A kommunikatív cselekvéselmélet kolonizációs modelljének egyik gyengeségeként Habermas kevéssé reflektált arra a tényre, hogy az európai modernizáció nemcsak a

pénzmédium által szervezett kapitalista gazdaság győzelmét, hanem demokratikus forradalmat is jelentett. A munka végén igen röviden tért ki erre a kérdésre. Itt a kapitalizmust és a demokratikus átalakulást mint két egymás mellé állított, elválaszthatatlan és ellentétes folyamatot értelmezte. „Kapitalizmus és demokrácia között *feloldhatatlan* feszültség van, ez esetben ugyanis a társadalmi integráció két egymással ellentétes elve verseng az elsőségért." (HABERMAS, 1981b, 507.) Elméletileg ez igen problematikus megjegyzés. A társadalmi integráció két módjára való utalás azt az értelmezést sugallja, hogy a kapitalista gazdaság (piaci, pénzmédium által vezérelt integráció) elkerülhetetlenül rombolja azokat a morális igényeket, amelyek a modern gazdaság szükséges feltételét alkotó racionalizálódott (az egyetértés révén integrált) életvilágban szükségképp megjelennek. Így érthető a feloldhatatlanság. Csakhogy a demokrácia – a politikai rendszer egyik változata lévén – nem az életvilág kérdése, hanem a hatalom gyakorlásának egyik módja. Az életvilág *nem lehet* demokratikus, mert nem politikai. (Másfelől úgy látszott, hogy a rendszerek konstitúciójában szerepet játszó médiumok kizárják a demokratikus politika lehetőségét.) Habermasszal együtt feltételezhetjük, hogy az életvilág magvául szolgáló kommunikatív cselekvések hallgatólagos előfeltevéseiből levezethetők egy 'ideális életforma' körvonalai, de ez nem vezet közelebb ahhoz, hogy miként lehetséges a (nem kolonizált) politikai demokrácia vagy a társadalmi szolidaritás.

A JOG KÉRDÉSE A KOMMUNIKATÍV CSELEKVÉS ELMÉLETÉBEN

A politika és a demokrácia kérdésének nem eléggé sokoldalú tárgyalása összefüggött azzal, ahogy Habermas a kommunikatív cselekvéselméletben a *jog* problémáját felvetette. Habermas szerint a jog racionalizálódása, a kinyilatkoztatott jogtól a modern, 'posztkonvencionális' formális jogig tartó fejlődés a rendszerdifferenciálódás előfeltétele. A modern társadalmakban „a pénz médiuma által differenciálódott gazdasággal erkölcsileg semleges cselekvésrendszer jön létre, amely *közvetlenül* a polgári magánjog formáiban intézményesül" (HABERMAS, 2000, 548.). Két dologról van itt szó. Egyfelől a demokratikus berendezkedés szempontjából elsődlegesen fontos alapjogok *(Grundrechte)* és a népszuverenitás elve olyan intézmények, amelyek hatékonyan legitimálják a jogi rendszert mint egészet, ennyiben normatív oldalról 'fedezik' a pénz és hatalom mint médiumok által differenciálódott alrendszereket (uo. 549). Másfelől a pozitív jog a rendszerképződés előfeltétele. Erre azért képes, mert a rendszerek szintjén szükségtelenné teszi az egyetértésre irányuló kommunikációt. Ez nem más, mint a rendszerkörnyezetbe való 'áttolás': valamely történés igazságosságáról hosszan lehet vitázni, de a jog egyértelműen és gyorsan eldönti a kérdést (a jogos/jogtalan bináris kódjának alkalmazásával – mondja Luhmann). A jogi érintkezési forma annyiban 'illeszkedik' a pénz és hatalom kommunikációs médiumaihoz, hogy az életvilágbeli érvelések sokféleségét egyszerű és ismételhető döntések sorozatára redukálja (tényállásokra és hozzájuk illeszkedő szabályokra).

Habermas ez utóbbi folyamatot 'eljogiasításnak' *(Verrechtlichung)* nevezte, és a kolonizálás fontos elemének tartotta. Az eljogiasítás azonban nem egyértelmű. A hatalomnak a bürokratikusan szervezett abszolút monarchiák kezében való összpontosítását az európai történelemben a polgári jogállam megteremtése, azaz a polgári magánemberek

státusának megteremtése követte, majd a hatalmi médium alkotmányos rögzítése a demokratikus jogállamban. Ennek a folyamatnak a végső stádiuma a szociális jogállam, amely a társadalmi hatalmi viszonyok, az osztályviszonyok 'alkotmányossá' tételét jelenti. Habermas ábrázolásában a hangsúly arra esett, hogy a jogállami mechanizmusok elősegítették az egyéni válsághelyzetek és társadalmi hátrányok bürokratikus eszközökkel való kiegyenlítését. Az eljogiasítás azt jelentette, hogy létrejöttek azok az eszközök, amelyekkel bürokratikusan kezelhetővé váltak az életvilágbeli folyamatok. Ez brutális beavatkozást eredményezett a kliensek életvitelébe.

> „A szabályozásra szoruló, az élettörténet és egy konkrét életforma kontextusába beágyazott helyzetet erőszakos absztrakciónak kellett alávetni, nemcsak azért, mert a jog alá kellett foglalni, hanem azért is, hogy adminisztratív módon feldolgozható legyen." (HABERMAS, 1981b, 532.)

Az eljogiasítás a bürokratizálás és monetarizálás, vagyis a két rendszerfolyamat kísérője (uo. 534.). A hangsúly tehát nem arra esett, hogy a polgári jogállam teremtette meg az egyén mint állampolgár és mint gazdasági szubjektum szabadságának lehetőségét, hanem arra, hogy ez a jogrendszer a rendszerfolyamatokhoz illeszkedőn megnyeste a szubjektivitást. Ennek következtében Habermasnál a hatalmi médium által vezérelt politikának elsősorban az igazgatási oldala került előtérbe, a szó szűkebb értelmében vett politika, így a demokratikus hatalomgyakorlás kérdése a perifériára szorult.

Habermas maga is érezte, hogy ez a megközelítés – amelyben a jog végül a két elsődleges rendszervezérlő médium, a pénz és hatalom kísérő médiumává válik – nem tartható a jogrendszer egészével kapcsolatban. Ezért vezette be a jog mint médium és a jogi intézmény megkülönböztetését. A rendszervezérlő médiumok környezetében szervező eszközként működő (mediális) jog pozitív abban az értelemben, hogy érdemi, tartalmi igazolása nem lehetséges, pusztán a megfelelő eljárás legitimálja. Ezzel szemben, írta, az olyan jogi területek, mint az alkotmányjog alapjai, a büntető- és büntetőeljárás-jog alapjai, az erkölcshöz közeli büntetőjogi tényállásokra (például gyilkosságra, magzatelhajtásra, erőszakra) vonatkozó szabályok tartalmi igazolást kívánnak, és ebben az értelemben közel állnak az életvilág legitim rendjeihez (uo. 536.). Nyilvánvaló – de *ad hoc* módon bevezetett – kísérlet volt ez arra, hogy áttörje a jognak egyoldalúan a rendszeroldalra való rendelését.[5]

A kolonizációs diagnózisból és abból a szerepből, amelyet Habermas a kolonizálásban az eljogiasításnak tulajdonított, az következett, hogy elméletileg minden olyan ellenállás felértékelődött, amely közvetlenül a sértett életvilágból táplálkozott (uo. 582.). Ezt a feltevést illusztrálhatták a zöldmozgalmak, bizonyos fogyasztóvédelmi kezdeményezések és a bürokratikus állami elnyomás elleni primer tiltakozás példái. Csakhogy a nyolcvanas években a rendszerkritikus tiltakozás legaktuálisabb formái, az államszocializmus ellenzéki mozgalmai éppenséggel nem az eljogiasítás *ellen*, hanem az eljogiasítás*ért* léptek fel: az állampolgári jogokért, a bürokratikus igazgatás demokratikus jogi ellenőrzés alá helyezéséért és (alapvetően a fordulat bekövetkezte után) a jogilag

[5] Ezt a megkülönböztetést a *Tényszerűség és érvényesség* mint megalapozatlant visszavonta (HABERMAS, 1992a, 502.). Elméletileg és a jogrendszer részleteit illetően valóban nem volt meggyőző (lásd FRANKENBERG, 1989, 696–697.).

garantált polgári gazdasági autonómia biztosításáért. Ez az elemi tapasztalati tény arra világított rá, hogy a Habermas elméletéből adódó kordiagnosztikai következtetések elfutottak a korszak legfontosabb változásai mellett. Ennek legfontosabb oka az volt, hogy a kommunikatív cselekvéselmélet nem kínált erős elméleti eszközöket a demokratikus politika értelmezéséhez. A médiumvezérelt rendszer fogalma alkalmatlan volt arra, hogy elemzési eszközöket nyújtson a demokratikus intézményrendszer bemutatásához. Rendszer és életvilág dualizmusa túlságosan durva és elnagyolt eszköznek bizonyult a modernitást jellemző szerkezetek bemutatásához.

> „Ha az igazi demokrácia jegyei – írta Thomas McCarthy – az önrendelkezés, a politikai egyenlőség és az állampolgárok részvétele a döntési folyamatokban, akkor egy demokratikus kormányzat nem lehet *rendszer* a habermasi értelemben, azaz nem lehet olyan cselekvési terület, amely le van választva a társadalom más részeiről, és amely autonómiáját velük szemben úgy tartja fenn, hogy velük való cserekapcsolatait az olyan nem nyelvi irányító médiumokon keresztül szabályozza, amilyen a pénz és a hatalom." (McCarthy, 1986, 198.)

Ugyanakkor természetesen a politikai folyamat, a demokratikus kormányzat nem is életvilág. De mire McCarthy kritikája megjelent, Habermas már nekilátott a probléma megoldásának.

TÉNYSZERŰSÉG ÉS ÉRVÉNYESSÉG

KORDIAGNOSZTIKAI MEGFONTOLÁSOK

Érdekes elméleti következtetéseik lehettek azoknak a nem társadalomelméleti, hanem kordiagnosztikai megfontolásoknak, amelyeket a német fejlődéssel kapcsolatban fogalmazott meg Habermas – még 1989 előtt. A Német Szövetségi Köztársaság ötvenes–hatvanas évekbeli nyugati kötődését (*Westbindung*) a német történelem nagy pozitív fordulataként értékelte (Habermas, 1987), és elismerésre méltó teljesítménynek tartotta a 'német különút' álmainak és rémálmainak a feladását. A nyugati kötődés bizonyos szempontból nem más, mint az életvilág racionalizálódásának előrehaladása és a következetes rendszerképződés (szemben azzal a pszeudoromantikus felfogással, amely egy eredetinek stilizált nemzeti életvilág díszletei segítségével kívánná a rendszerkövetelményeket megszelídíteni). Nyugat-Németországban a pozitívnak tartott változás legfontosabb eleme az 'alkotmánypatriotizmus' feltételezett megjelenése, a 'felvilágosult kultúrához' való kötődés volt. Ezt a patriotizmust Habermas szerint meg kell különböztetni a klasszikus nacionalizmustól. A nacionalizmus 1. identitásképző eszméit a vallástól független profán hagyományból meríti; 2. a nyelv, irodalom és történelem közös kulturális örökségét az állami szerveződési formával hozza fedésbe; 3. a jogállam és demokrácia univerzális értékeszméi és a kifelé elhatárolódó nemzet partikularizmusa közötti feszültségben él (uo. 165.). A klasszikus nacionalizmus, a klasszikus nemzeti identitás is a hagyomány, a morál racionalizáló, univerzalizáló feldolgozásának eredménye. Habermas szerint azonban az erkölcsi tartalmak racionalizációja a felvilágosodás kultúrájában élő országokban továbbhaladt – Nyugat-Németországban is. Ennek eredménye az 'alkotmánypatriotizmus',

> „...amely csak azután jön létre, hogy a kultúra és az állami politika erősebben differenciálódott egymástól, mint a régi vágású nemzetállamban. Ennek során a saját életformákkal és hagyományokkal való azonosulást átfedi egy absztraktabbá váló patriotizmus, amely már nem a nemzetre mint konkrét egészre, hanem absztrakt eljárásokra és elvekre vonatkozik. Ezek megszabják a különböző, egyenjogúan egymás mellett létező életformák együttélésének és kommunikációjának feltételeit – belső és külső vonatkozásban egyaránt. [...] A demokrácia és az emberi jogok általánosításának absztrakt eszméje alkotja [...] azt a kemény anyagot, amelyen most már a nemzeti hagyományok – a nyelv, az irodalom és a nemzeti történelem – sugarai megtörnek." (Uo. 173–174.)

Máig nyitott kérdés, hogy az alkotmánypatriotizmus víziója utópia-e vagy valós folyamatokat diagnosztizál. Az azonban kétségtelen, hogy Habermas ezzel kapcsolatos kordiagnosztikai elemzéseiben kitüntetett jelentőséget tulajdonított a demokratikus politikának.

Az 'alkotmánypatriotizmus' mellett más, rokon folyamatokat is szemügyre vett: így például a 'polgári státus' *(citizenship)* kiterjedését a személyi szabadságjogokról a szociális jogokra, a polgári társadalomnak mint férfitársadalomnak az átalakulását egy olyan társadalommá, amelyben a nőknek és a gyerekeknek is helyük van stb. „A piacgazdaság társadalmi és ökológiai megzabolázása vált azzá az elismert törekvéssé, amely általános egyetértésre késztető formában viszi tovább a kapitalizmus szociális csillapításának szociáldemokrata célját." (Habermas, 1991, 114.) Minthogy Nyugat-Németország már előrehaladt e pozitív tanulási folyamatok útján, Habermas szerint a keleti félnek (és *a fortiori* a 'helyrehozó' forradalom útján elindult többi országnak is) nemcsak a gazdaság mint piaci rendszer önszabályozó logikáját és médiumát kell helyreállítania, hanem mintegy levelező tanfolyamon be kell pótolnia az elmaradt racionalizálódást, értékáltalánosodást, és el kell érnie az erkölcsi-jogi racionalizálódásnak a nyugati országokban megfigyelhető szintjét. Habermas tehát – míg egyfelől a rendszerdifferenciálódásban, a rendszerszintű modernizációban, a 'kolonizációban' továbbra is az életvilág racionalizációja során létrehozott képességeknek és lehetőségeknek a rendszerek saját funkcionális követelményeinek megfelelő és a rendszermédiumokhoz (a pénzhez és a hatalomhoz) igazodó redukcióját látta – a nyugati típusú modernizációban rejlő demokratikus lehetőségeket is hangsúlyozta.

A JOG FESZÜLTSÉGTELI VILÁGA

Habermas azon a munkán, amelyben az elméleti revíziót végrehajtotta, az 1980-as évek közepétől dolgozott. Ebben a kommunikatív cselekvéselmélet inkább szociológiaelméleti nézőpontját egy jog- és politikaelméleti szemlélettel egészítette ki. Követte azt a sokszor Rawls alapvető könyvének (Rawls, 1997) megjelenéséhez kötött politikatudományi változást, amely a szociológiai-empirikus megközelítéstől visszavezetett a bukottnak hitt normatív szemlélethez. Ez egyben egy új munkatársi (a politológus Ingeborg Maus és a jogász Günter Frankenberg) és tanítványi (Rainer Forst, Klaus Günther, Bernhard Peters, Lutz Wingert) kör létrejöttét is jelentette. Ennek a munkának az eredménye a kommunikatív cselekvéselmélethez képest kisebb visszhangot kiváltó *Faktizität und Geltung (Tényszerűség és érvényesség)* című monográfia.[6] A következőkben arra teszek kísérletet, hogy elemezzem a munka legfontosabb társadalomelméleti állításait, különösképpen pedig azt, ahogy a társadalomelmélet a jogfilozófiával és a politikaelmélettel összeépül.[7]

A *Tényszerűség és érvényesség* téziseinek megértéséhez elsősorban a könyv címében szereplő két fogalmat, a 'tényszerűséget' és 'érvényességet' és a közöttük levő, logikailag többértelmű 'és' kapcsolatot kell megérteni.

A 'tényszerűséget' Habermas első lépésben mint a társadalom kényszervalóságát, „a társadalmi élet újratermelését meghatározó korlátozásokat és kényszereket" értelmezte. Az érvényesség ezzel szemben „a tudatos életvezetés eszméje". Az 'és' ebben az összefüggésben két egymásnak feszülő tendencia ellentmondásos összefüggését, feszültségét

[6] Magyarországi visszhangja: Felkai, 1994, Karácsony, 1999.

[7] Habermas a *Tényszerűség és érvényesség* bevezetésében azt írta, hogy a jogfilozófia ma már nem képes magában megállni, „ma a jogelmélet, a jogszociológia és a jogtörténet, az erkölcs- és társadalomelmélet perspektíváihoz kötött pluralista módszertani eljárás" szükséges (Habermas, 1992a, 9.).

(Spannung) jelzi (Habermas, 1992a, 22–23.). Ez a feszültség rokon a rendszer és az életvilág között diagnosztizált feszültséggel, és azokban a kommunikációs előfeltevésekben mutatkozik meg,

> „...amelyekre – noha *ideálisak* és tartalmuk csak megközelítőleg valósítható meg – a résztvevők *ténylegesen* mindig rákényszerülnek, ha egy kijelentés igazságát egyáltalán állítják vagy vitatják, ha ezen érvényességi igény igazolása kedvéért érvelni szeretnének." (Uo. 31.)

Habermas írásainak ismerői számára a gondolat nem új. Különösen élesen fogalmazta meg ezt a kommunikatív cselekvéselmélet kidolgozásának kezdetén írt szemináriumi előadásában. Ott azt állította – s ezt lényegében később sem módosította –, hogy a résztvevők minden kommunikációban szükségképpen feltételezik bizonyos normatív elvek érvényességét, mert a beszéd megértése csak ezek feltevése mellett magyarázható.

> „Az ideális beszédhelyzet tényellentétes feltételei egy ideális életforma feltételeinek bizonyulnak. [...] Az esélyek szimmetrikus elosztása azon beszédaktusok végrehajtása és kiválasztása során, amelyek a) kijelentésekre mint kijelentésekre, b) a beszélő saját megnyilatkozásaihoz való viszonyára és c) a szabálykövetésre vonatkoznak, egy-egy nyelvelméleti meghatározása annak, amit szokásosan az igazság, a szabadság és az igazságosság eszméivel próbálunk megragadni." (Habermas, 2001a, 78.)

A *Tényszerűség és érvényesség* ezt a gondolatot úgy fogalmazta meg, hogy a társadalmi rendek *(Ordnungen)* fennállása normatív érvényességi igények tényleges elismerését is jelenti (Habermas, 1992a, 33.). A jogi normavilág rekonstrukciójában fontos szerepet tulajdonított a 'diskurzuselvnek', amelyet így ír le: „Azok a cselekvésnormák érvényesek, amelyeket valamennyi valamilyen módon érintett elfogadhatna racionális diskurzusok résztvevőjeként" (Uo. 138.). A diskurzuselv a jogrendszerben természetesen specifikációra szorul, konkrét normák nem vezethetők le belőle.

Első lépésben tehát a 'tényszerűség' a társadalmi (gazdasági, politikai) kényszerek világát jelenti, az 'érvényesség' pedig a normatív feltevések, érvényességi igények világát. Ugyanakkor ezeket a normatív feltevéseket a társadalmi világ résztvevőinek ténylegesen el is kell ismerniük. Érvényességük tehát nem pusztán ideális. Tényszerűség és érvényesség, noha ellentétesek, összetartoznak.

Míg a kommunikatív cselekvéselmélet tényszerűség és érvényesség ellentétességét rendszer és életvilág dualizmusára fordította le, a *Tényszerűség és érvényesség*ben Habermas már kerülte, hogy a 'tényszerűséget' a rendszerfolyamatokra redukálja. A 'tényszerűség' és az 'érvényesség' feszültsége ugyanis megjelenik minden társadalmi folyamaton *belül* is. Habermas olyan „tényleges egyetértésre vezető folyamatokról" *(faktische Verständigungsprozesse)* írt, amelyekben „ténylegesen bejáratott mércék vagy pusztán megszokott és szankciókkal való fenyegetés révén stabilizált elvárások *társadalmi érvényességéről*" van szó (uo. 37.). Az elvárások ilyen 'tényszerű' érvényessége – például a köznapi erkölcsiségben vagy a társadalmi rendszerekhez kapcsolódó rutinszerű normakövető viselkedésben – természetesen nem felel meg az egyetértés fentebb már jelzett ideális feltételeinek. 'Tényszerűség' és 'érvényesség' ellentéte tehát a mindenkori partikuláris és kétségbe vonható tényleges egyetértés és az ideális feltételeknek megfelelő, ebben az értelemben érvényes egyetértés ellentétét *is* jelenti.

„Az az érvényesség [...], amelyet a kijelentések és normák megkívánnak, értelme szerint felülemelkedik téren és időn, míg a tényleges igényt mindig itt és most, meghatározott kontextusokon belül jelentik be, és ugyanitt fogadják el vagy utasítják vissza – tényeket teremtő cselekvési következményeikkel." (Uo. 36.)

Az életvilágot és az archaikus intézményeket (a szentség különböző formáit, a rituális intézményeket) Habermas szerint az jellemzi, hogy 'elsimítják' *(Einebnung)* 'tényszerűség és érvényesség' feszültségét. Ez biztosítja stabilitásukat (uo. 39–40.). Éppen ezért nem képesek hordozni a társadalmi integráció terhét olyan körülmények között, amikor elszaporodnak a stratégiai interakciók. Ilyen körülmények között az interakciók stabilizálásának feladata sajátos normákra – egyértelmű: a jogrendszerre – hárul, amelyek ellentétes követelményeknek kell, hogy megfeleljenek.

„E szabályoknak egyrészt olyan *tényleges* korlátozásokat kell jelenteniük, amelyek az adottságok halmazát oly módon változtatják meg, hogy a stratégiai beállítottságot felvevő cselekvő rákényszerül az objektíve megkívánt viselkedési alkalmazkodásra, másfelől e szabályoknak társadalomintegratív erőt kell kifejteniük, amennyiben a címzettektől olyan elkötelezettségeket kívánnak meg, amelyek feltevésünk szerint csak interszubjektíve elismert normatív *érvényességi* igények alapján lehetségesek." (Uo. 44. – kiemelés tőlem, N. D.)

'Tényszerűség' és 'érvényesség' ellentéte a jogban mint a kikényszerített jogkövetés és a jog normatív értelemben vett helyességének ellentéte jelenik meg. Kant jogfilozófiájához kapcsolódva Habermas a jogban kényszer és szabadság összefüggését fedezte fel. A kanti legalitásfogalom szerint a jogi normák „egyszerre kényszertörvények és a szabadság törvényei" (uo. 47.). A jogi normák társadalmi értelemben érvényesnek tekinthetők, ha ténylegesen követik őket, ténylegesen, a viselkedési szinten elfogadottak.

„Ezzel szemben a szabályok *legitimitása* normatív érvényességi igényük diszkurzív beválthatóságán mérődik le, azaz végső soron azon, hogy racionális törvénykezési folyamatban jöttek-e létre – vagy legalábbis pragmatikus, etikai vagy erkölcsi nézőpontból igazolhatók lettek volna-e." (Uo. 47–48.)

A 'tényszerűség és érvényesség' különbsége tehát magán a normavilágon belül megismétlődik. Mint láttuk, ez a különbség első megközelítésben a társadalmi életnek a cselekvést befolyásoló és tapasztalati megállapítások segítségével leírható tényei és a cselekvésvezérlő normák különbségére utalt. Most 'tényszerűség és érvényesség' különbsége a norma tényleges elfogadottsága és a megalapozottsága, jogosultsága közti különbséget is jelenti. Ebben az értelemben áll szemben a pozitív jog az érvényes, igazolt joggal vagy a pozitív jog a természetjoggal (Alexy, 1998, 227.; Habermas, 1992a, 163.; Maus, 2002, 90.; Power, 1998, 210.).

A társadalmi élet 'tényszerűsége', a gazdaság és hatalom kényszervalósága normatív elemeket tartalmaz, azaz feltételezi e 'tények' bizonyosfajta 'érvényességét'. A jog úgy érvényesíti a tényleges kényszereket, hogy normatív érvényességre is igényt tart. A tényszerűség és érvényesség összefüggése azt is jelenti, hogy a cselekvésvezérlő normák, de egyáltalán minden közlés, megállapítás, utasítás vagy óhaj 'zárt' abban az értelemben, hogy egy adott kontextuson belül kifejthető jelentése van, és ilyenformán 'ténylegesen', empirikusan megadható módon hatékony, ugyanakkor viszont 'nyitott'

abban az értelemben, hogy érvényessége diszkurzív formában vizsgálat alá vehető, a kontextus transzcendálható. A jogi normák egyrészt azt kívánják meg, hogy a nekik alávetettek kövessék őket. Ennyiben tényleges érvényesülésre tartanak igényt, s ez az érvényesülés ki is kényszeríthető. Másfelől viszont normatív értelemben vett helyességre is igényt tartanak.

Habermas nem tételezi fel, hogy a jogi normák érvényessége mindig újra vitatható lenne. A jogi normák a cselekvő motívumaira nem tekintő érvényesülést kívánnak meg. Ebben az értelemben teljesen jogszerű annak viselkedése is, aki engedelmeskedik egy általa erkölcsi szemszögből elvetendőnek, érvénytelennek tekintett törvényes elő-írásnak, pusztán a jogi normát fedező kényszer miatt. Amikor Habermas a jogi normák érvényességét vizsgálja, egy többlépcsős modellt kell feltételeznie. A jogi norma helyes-lésének azon kell alapulnia, hogy a cselekvő helyesli az eljárást (az eljárást vezérlő elveket és az eljárás intézményes szerkezetét), amely során a norma létrejött. Ez azt jelenti, hogy az eljárás helyeslésétől nem feltétlenül következik a norma helyeslése. A jog érvényessége a jogalkotás módjától függ. A jogot Habermas kifejezésével élve a jogot létrehozó tárgyalásos politika demokratikus jellege fedezi (Günther, 1998). A jog elmélete a politika elméletéhez kapcsolódik (Habermas, 1992a, 166. sk.).

JOG, DEMOKRÁCIAELV ÉS SZOLIDARITÁS

A jog a maga sajátos kettősségében – mint egyszerre pozitív és legitim jog – a megalapozá-sát szolgáló diskurzuselvhez a demokráciaelv révén kapcsolódik. E demokráciaelv a legitim jogalkotás folyamatát, azaz a jognak alávetettek legitim önrendelkezését határozza meg (uo. 141.). A demokráciaelv a jogok rendszere révén egyszerre biztosítja a magán- és nyilvános autonómiát (uo. 162–163.) – egyszerűen fogalmazva tehát azt, hogy a jognak alávetettek a jogalkotás részesei kell hogy legyenek. Ugyanakkor a jogrendszer elvileg biztosítja az érdemi részvételhez szükséges személyes autonómiát is.

A demokráciaelv formáját öltő diskurzuselv Habermas elképzeléseiben messzemenő következményekkel jár, és a következőkben ezeket kell szemügyre vennünk. Mindenekelőtt azt kell látni, hogy a jog jelzett konceptualizálása aláássa életvilág és rendszer megkülönböztetését.

A jogi normák normatív érvényessége az érvényességi igény diszkurzív beválthatóságán alapul. Ez a tény a jogot a köznyelvvel kapcsolja össze. Ebben az értelemben a jog mint reflexívvé vált legitim rend az életvilághoz hasonló.

„Ahogy ez [az életvilág] is a kultúrához és személyiségszerkezetekhez hasonlóan csak a kommunikatív cselekvés folyamatában reprodukálódik, ugyanúgy [a jogban] a jogi cselekvések jelentik azt a közeget, amelyben a jogi intézmények reprodukálódnak, együtt az interszubjektíve osztott jogi hagyományokkal és a jogi szabályok interpretációjának és követésének szubjektív képességével." (Uo. 108.)

A jogot tehát az kapcsolja az életvilághoz, hogy speciális érvényességi igénye, legitimitása *csak* kommunikatív cselekvés révén váltható be. Ez a tézis tulajdonképpen könnyen belátható a kommunikatív cselekvéselmélet alapján is. A jog az életvilág érvényes cselekvési normáinak távoli rokona, márpedig ezekről a normákról Habermas azt

tételezte fel, hogy érvényességre végső soron csak diskurzusok révén tehetnek szert. Arra is emlékezhetünk, hogy a racionális jogrendszerek kialakulását Habermas az életvilág racionalizálódása részének tartotta (Habermas, 2000, 545. sk.), de a jognak mégis a rendszerműködést elősegítő jellege állt a kommunikatív cselekvéselmélet fejtegetéseinek középpontjában. Mint előbb láttuk, a *Tényszerűség és érvényesség* más perspektívából mutatta a jogot: a demokráciaelv és a diskurzuselv révén éppenséggel az életvilágbeli struktúrákhoz való kötődése derült ki.

A jog (a jogi érvelés) csak rokon az életvilág diszkurzív struktúráival, semmiképp sem vezethető vissza rájuk. A jogi kód – mint Habermas írja – mindkét irányban nyitott. Ez különösen világosan mutatkozik meg a jogszabály alkalmazása, a jogszolgáltatás során megfigyelhető érvelésben. Habermas hangsúlyozza, hogy a jogi érvelés nem azonosítható az erkölcsi érveléssel. A jogszolgáltatásban, a jogi érvelésben alkalmazási érvelésekkel *(Anwendungsdiskurse)* találkozunk (uo. 287.). Az alkalmazási érvelés élesen elkülönül attól az érveléstől, amelynek eszményi mintáját az ideális beszédszituáció, a diskurzuselv adná. A jogi érvelés mentesül a teljesíthetetlen megalapozási igényektől. A megalapozás feladata 'feljebb' tolódott. A konkrét jogszabály bizonyos tényszerűséggel rendelkezik. Nem egy konkrét jogszabálynak kell magát egy diskurzusban igazolnia, hanem a jog egésze szorul rá a legitimációra. Ez a körülmény kiemeli az eljárás fontosságát a jogrendszerben, hiszen a legitim eljárások garantálják, hogy a konkrét jogszabályok kapcsolatban maradnak a jogrendszer egészének helyességét biztosító demokráciaelvvel. Félreismerhetetlen, hogy Habermas Weber és Luhmann felfogásához közeledett.

Habermas a kommunikatív cselekvéselméletben azt állította, hogy különbséget kell tenni egyfelől a cselekvéseknek a cselekvők orientációi, végső soron a kommunikatíve elérhető egyetértés útján való összehangolása (az életvilág), másfelől a cselekvéseknek a következmények, a cselekvéssorok szándékolatlan funkcionális összefüggése révén való stabilizálása (a rendszer) között. Az első társadalmi integrációt jelent, vagyis olyan összefüggést, amely visszavezethető elvárásokra, interiorizált szabályokra, diszkurzív módon kialakított és ugyanilyen módon felülvizsgálható egyetértésre. A második rendszerintegrációt jelent, azaz olyan megszilárdult társadalmi összefüggéseket, amelyek a cselekvők szándékaitól függetlenül, mintegy a 'hátuk mögött' jönnek létre (Habermas, 1986, 151.). A jog és a jogi kommunikáció azonban egyszerre mutat életvilágszerű és rendszerszerű vonásokat – pontosabban: sem életvilágszerű, sem rendszerszerű vonást nem mutat. E kettősségből következik a jog transzformátorszerepe.

> „Csak a jog nyelvén lehet *társadalmi méretekben* normatíve tartalmas üzeneteket köröztetni; az összetett, az életvilág és a rendszer számára egyaránt nyitott jogi kódra való lefordítás nélkül ezek az üzenetek a médiumvezérelt cselekvési területeken gyakran süket fülekre találnának." (Habermas, 1992a, 78., vö. 108., 429.)

'Tényszerűség és érvényesség' ebben a megközelítésben ismét új, az eddigiektől eltérő értelmet kapott. A jog 'tényszerű' jellegzetessége az, hogy hatékonyan képes viselkedési elvárásokat és kötelezettségeket közvetíteni, éspedig mindkét irányban. A pénz és a hatalom mint médiumok által vezérelt rendszerek működését azáltal stabilizálja, hogy biztosítja a résztvevők készségét a médiumoknak megfelelő viselkedésre. Ezáltal 'redukálja' az életvilágbeli komplexitást, ugyanakkor azt is lehetővé teszi, hogy az életvilág sajátos igényei a gazdaság és az igazgatás számára 'emészthető' formában fogalmazódjanak meg. Az 'érvényesség' viszont arra utal, hogy a jogi kommunikációt a diszkurzíve beváltható legitimitásigények fedezik. Ez azt jelenti, hogy a jog életvilágbeli erőforrásokra támaszkodik.

Az a régebbi tézis, hogy az eljogiasítás az életvilág kolonizációjának egyik és legfontosabb oldala, rosszul illik ehhez a koncepcióhoz. A jognak a *Tényszerűség és érvényességben* tulajdonított transzformátorszerepe természetesen nem azt jelenti, hogy az eljogiasításból eredő torzulások, amelyeket a kommunikatív cselekvéselméletben diagnosztizált, ne lennének torzulások. A transzformátorszerep azonban arra is utal, hogy az életvilágbeli igények hatékony érvényesítése sem nélkülözheti az eljogiasítást. Másfelől viszont a jog központi szerepe arra utal, hogy a politika és az állami szervezet működése sem redukálható a rendszerszerű funkcionalitásra.

A jog és a demokrácia mibenlétének problémáját Habermas – fentebb láttuk – összekapcsolta. A demokrácia azt jelenti, „hogy a szubjektív jogokból konstruált jogrend legitimitási igénye csak a szabad és egyenlő állampolgárok 'egybehangzó és egyesített akaratának' társadalomintegráló ereje révén váltható be" (uo. 50.). A közös akarat kialakítása, a kötelező kollektív döntések keresztülviteléhez szükséges 'kommunikatív hatalom' a politikai rendszer adminisztratív hatalmára szorul. A jogállam azt jelenti, hogy az adminisztratív hatalom a kommunikatív hatalomhoz kötött. Az állításban Habermas egyértelmű kapcsolatot teremt a jogrend legitimitása, a demokratikus politika, a társadalmi rend igazságossága és a polgárok szolidaritása között. Itt látszik, hogy Habermas minden változás ellenére sem vált szokványos liberálissá. Ez utóbbi felfogás szerint nincs igazi feszültség a piaci cselekvők magánemberi autonómiája és az állampolgári egyenlőség és szolidaritás között. Ezt Habermas nem fogadja el.

> „Szociológiai szempontból a jogállam eszméje csak az össztársadalmi integráció három hatalma *(Gewalten)*, a pénz, az adminisztratív hatalom *(Macht)* és a szolidaritás között helyreállítandó egyensúly politikai vonatkozását világítja meg." (Uo. 187.)

A szolidaritás részben azokra az integrációs erőforrásokra utal, amelyek a nyilvánosságból, a demokratikus vélemény- és akaratképzésből adódnak (uo. 363.).

> [A szolidaritás] „...talán túl nagy szó a kommunikatív mindennapi cselekvés, az egyetértés rutinjai, a hallgatólagos érték- és normakövetés, a többé vagy kevésbé diszkurzív nyilvános érintkezések számára." (Habermas, 1995a, 97.)

A szolidaritással kapcsolatban felvetődik a kérdés, mi lehet az, ami az egyenlőtlenséget generáló piaci viszonyok és a hatalom köré rendeződő politikai kapcsolatok mellett mégis létrehozza az együttműködés szellemét. Habermas szórványos megjegyzéseiből tudni lehet, hogy ez a kérdés mindmáig nyugtalanítja. „Némileg tanácstalanul állunk szemben annak a világméretekben kibontakozott kapitalizmusnak a destruktív következményeivel, amelynek a termelékenységéről nem akarunk lemondani" – írta (Habermas, 1995b, 145.).

Ugyanez fogalmazódik meg a szocializmusra vonatkozó, szórványosan felbukkanó és nosztalgikus stíluselemektől sem mentes megfogalmazásokban. A *Tényszerűség és ér-*

vényesség bevezetésében a szocializmus államszocialista 'félreértésével' szemben a saját álláspontját így minősítette szocialistának:

„Amennyiben azonban a 'szocializmust' azon emancipált életformák szükséges feltételei lényegeként fogjuk fel, amely életformákat illetően a résztvevőknek *maguknak* kell egyetértésre jutni, akkor felismerjük, hogy ennek a tervnek is a jogközösség demokratikus önszerveződése alkotja a normatív magvát." (Habermas, 1992a, 12.)

Magáról erről a 'projektumról' Habermas következetesen hallgatott. Igaz ugyan, hogy egy 2003-as interjúban is azt hangsúlyozta, hogy a nyugati modernitás védelmének fel kellene oldania „a demokratikus rend és a liberális társadalom ostoba azonosítását a burjánzó kapitalizmussal" (Habermas, 2004, 109.). Miben áll a kapitalizmus 'burjánzása' azonkívül, hogy a kapitalista gazdaság az elszabadult pénzmédium által vezérelt rendszer? A válasz a kapitalizmus elemzését megkerülő habermasi koncepció határain túlra vezetne.

A HIÁNYZÓ HATALOMELMÉLET

Ahhoz képest, hogy a kommunikatív cselekvéselmélet szerint a hatalom az egyik rendszerképző médium, Habermas elég kevés figyelmet fordított érdemi elemzésére. Ez a kommunikatív cselekvéselmélet metanyelvészeti fejtegetései kapcsán is kimutatható.

A kommunikatív cselekvéselmélet szerint egy beszédaktust akkor értünk meg, ha tudjuk, mi teszi elfogadhatóvá, elfogadhatónak pedig akkor nevezzük, „ha teljesíti azokat a feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a hallgató igennel foglaljon állást a beszélő által támasztott igénnyel kapcsolatban" (Habermas, 1986, 98. – fordítást módosítottam, N. D.). Ezek az igények alapvetően a már fentebb említett érvényességi igények. Az életvilág szempontjából konstitutív jelentőségűek, és Habermas ezen az alapon mondja azt, hogy az életvilág a kommunikatíve elért egyetértés világa. Csakhogy van egy olyan beszédaktustípus, amelynek elfogadhatósági feltételei nem diszkurzíve beváltható érvényességi igényeken alapulnak: ezek a felszólítások.

„A hallgató csak akkor érti meg tökéletesen a felszólítás illokúciós értelmét, ha tudja, miért várja a beszélő, hogy akaratával a hallgatónak imponálni fog. Az imperatívusszal a beszélő *hatalmi igényt* támaszt. [...] Az imperatívusz jelentéséhez hozzátartozik, hogy *megalapozott* a beszélő elvárása hatalmi igényének érvényesítésére; mindez akkor áll, ha [a beszélő] tudja, hogy címzettjének oka van hatalmi igényének engedelmeskedni. [...] ezek az okok nem magának a beszédaktusnak az illokúciós értelmében, hanem csak egy, a beszédaktushoz külsődlegesen kapcsolódó szankcionáló erőben lehetnek." (Habermas, 1986, 99., vö. 103., 115.)

Az imperatívuszok tehát a hatalmi viszony alapesetei.[8] Az imperatívuszok azért érthetők, mert a hallgató tudja, milyen nem nyelvi és nem kommunikációs jellegű szankció fogja sújtani, ha nem engedelmeskedik. Minden más beszédaktus érthetősége azon alapul, hogy a beszélő implicit és kommunikatíve beváltható érvényességi igényeket támaszt. Az imperatívusz kivétel. Habermas például a konstatívák, azaz a tényállásokat közlő beszédaktusok érthetőségét arra vezeti vissza, hogy a beszélő mintegy implicite vállalja: szükség esetén érvekkel igazolja, hogy a ténymegállapítás igaz, és a hallgató ezt a vállalást ugyancsak implicite mint egyfajta kezességet elfogadja. Miért ne volna visszavezethető a konstatívák érthetősége tiszta tekintélyi (hatalmi) viszonyokra, ha az imperatívuszoké visszavezethető? Ez kétségtelenül aláásná a nyelv természetére vonatkozó és más szempontból nagyon termékeny habermasi megközelítést.

A hatalom természetesen fontos szerepet játszik a kommunikatív cselekvéselmélet elméleti konstrukciójában, hiszen Habermas mint rendszerképző médiumot azonosítja. Az egész kolonizációs tézis értelmezhetetlen annak feltételezése nélkül, hogy a történelmi változások során az interakciók egy részének vezérlése a kommunikatív cselekvések során megvalósuló nézetegyeztetésekről áttevődött a hatalom (és a pénz) mint médium vezérelte interakciókra. Habermas azonban mintha magától értetődő és elemzésre nem szoruló kategóriának tekintené a hatalmat, amely egyszer csak megjelenik mint rendszerképző médium, és mint magától értetődő alapfogalom elfoglalja helyét a rendszerdifferenciálódást leíró táblázatokban (Habermas, 1981b, 248–249.). A hatalomnak van *helye* az elméletben, de ez a hely elméleti értelemben *üres*.

Habermas folytatás nélkül maradt ismeretkritikai munkájában, az 1968-ban megjelent *Megismerés és érdek*ben még egy olyan modellt alakított ki, amelynek segítségével a hatalom kérdését explicit módon be lehetett volna vonni a társadalomelmélet alapkérdései közé. A megismerést vezető érdekek fogalma, érdek és ész együttes használata – írta Habermas – botrányosnak tűnik. Ha az észt szemlélődőnek gondoljuk, érdekeltségről nem beszélhetünk. Habermas, építve a marxista hagyományra, a kritikai elmélet saját tradíciójára,[9] az észt nem szemlélődőnek, hanem érdekek által vezéreltnek látja. Ezek az érdekek egyetemes érdekek.

A megismerést vezető érdekek alaporientációk, amelyek az emberi nem reprodukciójának és önkonstitúciójának alapfeltételeihez kapcsolódnak – a munkához (a természet megismerése) és az interakcióhoz (a kulturális hagyományok interpretációja). Az interakció világa egyszerre az együttműködés, a kommunikáció, a kulturális hagyományösszefüggés *és* az elnyomás, az egyenlőtlenség, a függőség és az uralom világa. Az elnyomást és harcot Habermas nem a marxi osztályharcelmélet mintájára, hanem egy hegeli gondolat, az erkölcsiség *(Sittlichkeit)* dialektikája segítségével gondolta végig. Az idegen akarat alá vetettség váltja ki az ellenállást, s az erkölcsi autonómia éppen ennek az ellenállásnak az eredménye, nem pedig az emberi nemnek valamiféle eredeti adottsága. Az uralom/hatalom problémája ennek az elméletnek a szerves része.

„Az erkölcsi viszony viszonylagos szétrombolása az elnyomásnak a termelőerők adott szintjén *szükségszerű* és az intézményesen *megkövetelt tényleges* foka közti eltérésével mérhető. Ez a különbség adja meg az uralomnak azt a mértékét, amely objektíve szükségtelen. Azok, akik egy ilyen uralmat létrehoznak, és az ilyen fajta uralmi pozíciókat védelmezik, mozgásba hozzák a sors kau-

[8] Az imperatívusz révén biztosított cselekvéskoordináció különbözik a perlokúciós hatás révén elért cselekvéskoordinációtól. A perlokúciós hatás azon alapul, hogy a hallgató megtévesztés áldozata lesz: azt hiszi, hogy a beszélő úgy is gondolja, ahogy mondja, holott nem ez a helyzet. A beszélő ebben az esetben a hallgató *bona fide* kommunikációs feltevésein élősködik, nem szankcióval fenyeget.

[9] Horkheimer 1959-ben így írt: „...a szociológiának mint tudománynak a tárgya, nem kevésbé mint a megismerés más területeié, az emberiség objektív érdekei által konstituálódik. A különbség az érdekek lényegében rejlik; a szociológia az emberek helyes együttélésére utal. [...] Az eszközöket, amelyek segítségével a társadalom fenntartja magát, össze kell vetnie a céllal, az élet emberhez méltó berendezésével." (Horkheimer, 1972, 85.)

zalitását, a társadalmat szociális osztályokra szabdalják szét, a megalapozott érdekeket elnyomják, felidézik az elnyomott érdekek reakcióit, és végül a forradalomban megérdemelt sorsukat szenvedik el." (HABERMAS, 2005, 57. – a fordítást módosítottam, N. D.)

Habermas később is többször világossá tette, hogy a gazdasági és társadalmi hatalom megoszlása nem közömbös a nyilvánosság és a spontán véleményképzés szempontjából.

„Arra van szükség, hogy a nyilvánosság egy olyan társadalmi bázisra támaszkodhasson, amelyben az egyenlő állampolgári jogok társadalmi hatékonyságra tettek szert. Csak az osztálykorlátokat átlépő és a társadalmi rétegződés és kizsákmányolás évszázados bilincseit lerázó alapon bontakozhatnak ki teljes mértékben a felszabadult kulturális pluralizmus lehetőségei." (HABERMAS, 1992a, 374.)

Más szavakkal: a polgárok magánautonómiája és nyilvános autonómiája kölcsönösen feltételezi egymást, egyiket nem lehet a másik rovására előnyben részesíteni (uo. 493, 503.). Ennek oka az, hogy a jog a polgárok autonómiájából nyeri legitimitását, azaz csak a demokratikus véleményképzési folyamatban – a demokráciaelvnek megfelelően az intézményes politikai centrum és a viszonylag szabadon áramló nyilvános véleményképzés kapcsolatában – kialakított jogi szabályozás számít legitimnek (uo. 492.). A liberális piacmodellben – írta – a polgárok formálisan biztosított magánautonómiája a természettörvény módjára ható spontán piaci erők hatására sérül, ezért nem gyakorolhatják nyilvános autonómiájukat, míg a jóléti állam a polgárok autonómiáját a magánautonómia közszempontok szerinti korlátozásával akarja biztosítani, azaz szükségképpen megsérti a magánautonómiát (uo. 489–492.).

Mindezekből következik, hogy a társadalomelmélet diagnosztikai feladatait nem oldhatja meg tartalmas hatalomelmélet nélkül (MUNNICHS, 2002, 190.). Csakhogy hiába jelölte meg Habermas azt a helyet, ahol a hatalomról (pontosabban: az elnyomás és erőszak különböző formáiról – 'a' hatalomról általában nehéz beszélni) volna szó, ez a hely végül üresen maradt.[10] Egyes elszórt és néha nagyon radikálisnak ható megjegyzések ezt a hiányt nem pótolják.

DEMOKRÁCIA, TÁRGYALÁSOS POLITIKA ÉS NYILVÁNOSSÁG

A *Tényszerűség és érvényességben* kifejtett gondolatok valóban igazolták McCarthy azon megjegyzését, hogy a demokrácia nem értelmezhető a kommunikatív cselekvéselmélet fogalomrendszere értelmében vett rendszerként. A *Tényszerűség és érvényesség* koncepciójának kulcskérdésévé nem is az egyébként igen izgalmas jogfilozófiai problémák megoldása vált, hanem egy hihető és megalapozott demokráciafelfogás kibontása. Ez következik éppen a jog transzformátorszerepéből: ezt a szerepet igazán csak egy demokratikus jogállami rend tudja betölteni. A demokráciakérdés előtérbe kerülése roppant fontos kordiagnosztikai jelentőségéből következett. A *Wende* csak akkor értékelhető

[10] A *Tényszerűség és érvényességnek* „nincs semmiféle megfelelően rendszeres jellegű mondanivalója a 'hatalom társadalmi aszimmetriájáról', arról pedig végképp nem, hogy mit tehetnénk ezzel szemben" (SCHEUERMAN, 2002, 69.).

progresszív változásnak, ha meg lehet mutatni, hogy ténylegesen vagy legalább lehetőség szerint több volt, mint pusztán a rendszerracionalitást illető előrelépés. Erre azonban csak egy tartalmas demokráciafelfogás birtokában lehetett vállalkozni.

Habermas demokráciaelmélete azzal az igénnyel lépett fel, hogy olyan, az európai és észak-amerikai politika- és jogfilozófia tradicionális polaritásait felváltó-feloldó 'harmadik' megoldást javasol, amely jobban illeszkedik a demokratikus politika tényleges folyamataihoz. A két egymással szemben álló (bizonyos vonatkozásban Kant és Rousseau nevével mint emblémával is jelezhető) felfogás a liberális és a republikánus vagy kommunitarista.[11] A liberális felfogás a magánszemélyek piaci kapcsolataiból építi fel a társadalmat, a politika feladatát a magánérdekek összehangolásában látja, a szubjektív jogok biztosítását és védelmét állítja az előtérbe, és a politikai döntéshozatalt, a választást a piaci cselekvők választásaival azonos módon gondolja el. A republikánus felfogásban a politika konstitutív szerepet játszik a társadalmasodásban, ezért az állampolgár szerepében nem a szubjektív jogokat, hanem a részvételt biztosító lehetőségeket hang-súlyozza, a jogrendben objektív összefüggést, a politikai döntéshozatalban pedig az egyetértés létrehozására irányuló nyilvános kommunikációt lát (HABERMAS, 1996, 277–283.). Habermas álláspontja mindig is közelebb volt a republikánushoz, éppen ezért annak a kritikája is mindig fontosabb volt számára. A republikánus felfogás fő nehézségét abban látta, „hogy túl idealista, és a demokratikus folyamatot a közjóra orientált állampolgárok *erényeitől* teszi függővé" (uo. 28.). Máshogy fogalmazva: a republikanizmus a demokrácia elképzelését egy meghatározott közösség konkrét erkölcsiségéhez köti (HABERMAS, 1992a, 360.). A republikánus felfogás ellenpontja, a liberális megközelítés természetesen túlságosan absztrakt és formális volt Habermas számára. Az általa választott 'harmadik' megoldás, nem meglepő módon, a hangsúlyt inkább egy sajátos eljárásra kívánja helyezni, ezért nevezi a saját megközelítését a demokrácia tárgyalásos *(deliberatív)* modelljének.[12]

A demokrácia értelmezése szempontjából fontos népszuverenitás gondolatát Habermas még 1988-ban egy címében *(Volkssouverenität als Verfahren)* félreérthetetlenül Luhmannra[13] utaló tanulmányában vizsgálta. A népszuverenitás eszméjét szerinte nem szubsztanciális módon kell felfogni, azaz alanya nem egy konkrét néptest *(Volkskörper)*, nem konkrét egyesületek, intézményhálózatok összessége.

„A teljes mértékben szórt szuverenitás még csak nem is a társult tagok fejében, hanem [...] azokban a szubjektum nélküli kommunikációs formákban ölt alakot, amelyek úgy szabályozzák a diszkurzív vélemény- és akaratképzés folyamatát, hogy esetleg téves eredményében gyakorlati ésszerűséget sejthetünk." (HABERMAS, 1992b, 626.)

[11] Az egyszerűség kedvéért Habermas elképzelését nem a *Tényszerűség és érvényesség* több mint 200 oldala, hanem a *Tényszerűség és érvényességgel* egy időben megjelent egyik rövidebb tanulmány (HABERMAS, 1996) alapján jellemzem. Habermas fejtegetéseit kiegészíti az a terjedelmes elemzés, amelyet Rainer Forst adott a liberális és komunitarista megközelítésekről (FORST, 1994).

[12] A fogalmat Habermas B. Maninra és Joshua Cohenre hivatkozva vezette be (HABERMAS, 1992a, 369.). A tárgyalásos politika egészéhez lásd BAYNES, 2002.

[13] Luhmann 1969-ben publikálta *Legitimation durch Verfahren* (LUHMANN, 1983) című könyvét, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a modern társadalmakban a politikai legitimáció nem nyerhető tartalmi elvekből, értékekből, hanem pusztán abból, hogy a szabályok és döntések megfelelő *eljárás* során születnek. Habermas természetesen úgy vélte, hogy maga az eljárás tartalmaz vitatható és érdemi elveket, értékeket. Nem Habermas és nem is Luhmann találta fel az eljárás jelentőségét, központi szerepét. Lásd ROSENFELD, 1998.

A demokrácia szociológiájának, amely úgymond a 'létező ész' töredékeit próbálja felderíteni a politikai gyakorlatban (Habermas, 1992a, 349.), abból a tárgyalásos folyamatból kell kiindulnia,

„...amely normatív tartalmát a megértésre orientált cselekvés érvényességi alapjaiból, végső soron a nyelvi kommunikáció struktúrájából és a kommunikatív társadalmasodás semmivel nem helyettesíthető rendjéből kölcsönzi." (Uo. 360.)

Ez az elemzés is a 'tényszerűség és érvényesség' feszültségterében mozog: csak most a politikai folyamat társadalmi tényszerűségének és a jogállam normatív önértelmezésében rejlő érvényességigénynek az összefüggése került előtérbe (uo. 349–350.). A jog köz-vetítő szerepe a tárgyalásos politizálásban konkretizálódik: ez az a pont, ahol az igé-nyek megfogalmazódhatnak, a kötelező szabályozások megszülethetnek, és ahol a 'tényszerűség és érvényesség' kapcsolata a legutóbb jelzett értelemben megvalósulhat.

Forst, aki a *Tényszerűség és érvényesség* írása idején szorosan együttműködött Habermasszal, kiemelte, hogy a tárgyalásos politikának erős racionalitásfeltevésekkel kell élnie. Fel kell tételeznie, hogy lehetségesek racionális diskurzusok etikai, politikai és morális kérdésekről. Kognitivista feltevésekkel kell élnie, azaz a polgárokról fel kell tételeznie, hogy képesek kommunikatíve cselekedni, átvenni és megérteni mások perspektíváit (Forst, 1994, 194.). Ezt a racionalitást nem garantálhatja valamely külső megfigyelő perspektívájának átvétele. Nem is a pozitivista értelemben vett igazságról, hanem a helyesség és igazságosság kérdéséről van szó. Az igazságos megoldás megtalálása pedig azt feltételezi, hogy a résztvevők a vita során képesek preferenciáik módosítására – vagyis nem racionális cselekvők a racionális cselekvéselmélet szűken vett értelmében (uo. 195–196.).

A tárgyalásos politika, a helyes és igazságos döntések megtalálása természetes módon hozta újra a nyilvánosság kérdését a habermasi elmélet előterébe. Habermas a nyilvánosságról 1962-ben írt könyve 1990-es új kiadásának előszavában jelezte a szükségesnek vélt revízió irányát. Kitartott a kommunikatív cselekvéselmélet azon belátása mellett, hogy a gazdaság és az állam olyan önfejű képződmények, amelyek nem vethetők alá a nyilvánosságelvnek, másrészt viszont kísérletet tett a demokratikus eljárások értékének átgondolására (Habermas, 1993, 35. sk.). Ebben a vonatkozásban fontos volt annak hangsúlyozása, hogy a tárgyalásos politika demokratikus (tehát intézményesen strukturált, szabályozott és sajátos módon nyilvános) eljárások és a 'nem szervezett nyilvánosságok', az informális véleményképzés viszonyának megfelelő alakítását kívánja (Habermas, 1992a, 374.). Bár intézményesség és informalitás egyaránt fontos, Habermas természetesen az 'életvilág-közeli' kommunikációs folyamatok fontosságát emelte ki (uo. 373.).

A *Tényszerűség és érvényesség* megfogalmazása szerint a nyilvánosság nem intézmény, nem szervezet, nem rendszer, nem szerepekre és tagsági viszonyokra vonatkozó szabályok által szervezett, hanem vélemények kommunikációs hálózata (uo. 436.). Magán és nyilvános elválik, de össze is függ, hiszen a nyilvánosság impulzusait az élettörténetileg releváns társadalmi problémahelyzetek magánfeldolgozásából nyeri (uo. 442–443.). Ez a megfontolás kapcsolódik ahhoz, hogy a gazdaságot és az államapparátust mégiscsak alá kell vetni a diszkurzív ellenőrzésnek.

„Amennyiben ugyanis – írta Rainer Forst – a társadalmi élet 'magán' területei hatalmi viszonyokat rejtenek, a diskurzuselmélet *először* azt kívánja meg, hogy az ilyen hatalmi viszonyokat napvilágra hozzák, amennyiben megmutatják, hogy általános érvekkel kritizálhatók, de nem védelmezhetők, *másrészt* nemcsak azt, hogy ezeket az egyelőre 'magán' kérdéseket a politikai diskurzusokban tematizálni lehessen, hanem azt is, hogy olyan érvek is szóhoz jussanak, amelyek konkrét, mindeddig kizárt és meg nem hallgatott identitások tapasztalataiból, érdekeiből és értékeiből adódnak." (Forst, 1994, 205–206.)

Annak biztosítékát, hogy a nyilvános vitákban a szükségletek, problémák, álláspontok korlátok nélkül megfogalmazódhassanak, és így érvényes eredményekre lehessen jutni, a vitának a kommunikatív cselekvés struktúráihoz való kapcsolódása biztosíthatja. Ennek természetesen szigorú feltételei vannak.

A felismerés, hogy a 'tényszerűség és érvényesség' struktúrájában mozgó jog képes a közvetítésre az életvilág és a rendszerek között, alapot ad arra az optimista feltevésre, hogy a politika befolyásolása lehetséges (mint láttuk, bizonyos társadalmi feltételek megléte esetén) az informális nyilvános (tárgyalásos) véleményképzés által. A tárgyalásos politika modellje persze szükségképpen elszakad a tisztán kommunikatív társadalmasodás modelljétől. Ennek okát Habermas a kommunikáció elkerülhetetlen tehetetlenségi mozzanataiban találta meg, a tárgyalásos vélemény- és akaratképző folyamatokhoz szükséges erőforrások (ideértve nemcsak az anyagi erőforrásokat, de az időt és információt is) megváltoztathatatlanul szűkös voltában (Habermas, 1992a, 396.). Ebben a tehetetlenségi mozzanatban a társadalmi komplexitás mutatkozik meg. A jog itt – igazi luhmanni módon – mint a társadalmi komplexitás reduktora lép be, éppen intézményképző voltában, amennyiben kiegyenlíti az informális kommunikációban kialakult normák bizonytalanságait, s egyáltalán eljárásai révén lehetővé teszi a szűkösség körülményei közt a döntéshozatalt. Habermas megfogalmazása szerint a jog azonban nemcsak komplexitásredukáló, hanem 'ellenkormányzó' (*gegensteuernde*) komplexitásmegőrző szerepet is kap. A kérdés tehát az,

„...hogy a jogállami intézmények normatív ellenkormányzása mennyiben kompenzálhatja azokat a kommunikatív, kognitív és motivációs korlátokat, amelyeknek a tárgyalásos politika és a kommunikatív hatalom adminisztratív hatalommá való átalakítása alá van vetve." (Uo. 398.)

Megkerülhetetlen kérdés ezért a kommunikatív nyilvánosság, az adminisztratív nyilvánosság és a tárgyalásos politika közti összefüggés. Mint arra McCarthy figyelmeztetett (McCarthy, 1998, 139.), a tárgyalásos politikában már nem az igazság kereséséről van szó (mint az ideális beszédszituáció tényellenes modelljében), hanem később módosítható gyakorlati döntések meghozataláról. Ez felveti az intézmények kérdését, újra nyilvánvalóvá teszi a hatalom megfelelő konceptualizációjának szükségességét.

Habermas maga az intézményi szerkezet konceptualizálására két modellt mutatott be. Az első Bernhard Peterstől származik (Peters, 1993, 330. sk.), és a centrum–periféria megkülönböztetéssel dolgozik.[14] A centrum, a politika 'magterülete' az igazgatás, a bírás-

[14] Peters vázlatát Habermas módosította. Petersnél a centrum–periféria modell összekapcsolódott a 'civil társadalom' koncepciójának kritikájával, ezért nála a modell alig több a liberális politikaelmélet egy változatánál (lásd Peters, 1993, 326.). Habermasnál a 'tárgyalásos politika' és a 'civil társadalom' gondolatai mellé társul a 'centrum–periféria' modell.

kodás és a demokratikus véleményképzés intézményeiből áll, és formális döntés-kompetenciákkal rendelkezik. Ezt a centrumot egy többrétegű periféria veszi körül. A belső perifériát az olyan önkormányzó vagy delegáláson alapuló jogokkal rendelkező intézmények alkotják, mint a kamarák, érdekképviseletek, biztosítási rendszerek, jóléti egyesületek, alapítványok, egyetemek stb. A külső perifériát a politikai döntések 'felvevő piaca' és 'beszállítói', többek között az egész civil társadalmi szféra, a tömegközlési eszközök által ellenőrzött nyilvánosság alkotják. A döntéseknek a centrumban kiépült zsilipeken kell átfolyniuk, hogy kötelező érvényűek legyenek, de „a kötelező döntéseket, hogy legitimek legyenek, olyan kommunikációs folyamatoknak kell irányítaniuk, amelyek a perifériákról indulnak ki, és áthaladnak [...] a parlamentáris komplexum vagy a bíróságok bejáratánál levő demokratikus és jogállami eljárások zsilipein" (HABERMAS, 1992a, 432.).

Habermas az adott helyen nem tért ki arra, de könnyen belátható, hogy a tárgyalásos politikának ez a működésmódja a jog sajátosan kétértelmű, 'tényszerűséget' és 'érvényességet' egyaránt tekintetbe vevő eszköze révén lehetséges. A jog természetesen nem teremtheti meg ezt a struktúrát. Habermas – Peterst követve – a döntő kérdésnek azt tartja, hogy a periféria képes-e „a társadalmi integrációs problémákat felkutatni, azonosítani, hatékonyan tematizálni és a parlamentáris komplexum zsilipein át [...] úgy bevezetni a politikai rendszerbe, hogy annak rutinszerű működési módját *megzavarja*" (uo. 434.). A tárgyalásos politika sorsa ebben az értelemben a nem intézményesült nyilvános kommunikáció, a spontán véleményképzés menetétől függ.

A centrum–periféria modell összekapcsolható a második, a civil társadalmi modellel, és Habermas nem is tesz éles különbséget köztük. A civiltársadalom fogalmát ő lényegében Cohen és Arato könyvére támaszkodva mutatta be (uo. 443. sk.),[15] így erre nem térek ki.[16] A centrum–periféria modellje a civil társadaloménál hangsúlyosabban emeli ki a Habermas által korábban erősen hangsúlyozott és a tárgyalásos politika szempontjából fontos kommunikációs folyamatot a demokratikus politika intézményei és a periféria civil társadalmi képződményei között. Cohen és Arato maguk az intézményesülésben, tehát a demokratikus politika és az informális, 'anarchikus' nyilvánosság közötti kapcsolat jogilag közvetített lehetőségében látták azt a mozzanatot, amely az életvilág habermasi koncepcióját az ő civil társadalmi elképzelésükkel összekapcsolhatja (COHEN–ARATO, 1989, 495.).

A civil társadalmi elméleti hagyományhoz folyamodók egy része egy régi elképzelést törekszik fenntartani. Úgy vélik, hogy a modern, magántulajdonos berendezkedés mellett is lehetséges valamilyen módon az állampolgári egyenlőség megvalósítása. Ehhez szükséges egy olyan intézményhalmaz, kommunikációs terület és forma elképzelése, amely képes hatékonyan semlegesíteni a nagyfokú és megváltoztathatatlannak tűnő társadalmi egyenlőtlenségek hatását. A civil társadalmi formákban olyan utópikus tartalmak maradnak fenn, amelyek a gazdaság és a politika intézményes szerkezetének megváltoztatása nélkül tartják fenn az egykori demokratikus törekvésekben megfogalmazódott követelményeket. Ebben a tekintetben a civil társadalmi elképzelés – Habermasnál is – egyszerre tartalmaz kritikai és önigazoló elemeket. A civil társadalmi lehetőségek miatt nem szükséges azon töprengeni, miként lehetséges az önállósuló piaci és politikai rendszerfolyamatok módosítása. Másfelől a civil társadalom a maga ideális alakjában nem más, mint a piaci és politikai, egyenlőtlenségeken alapuló és egyenlőtlenségeket termelő társadalmasulás ellenképe és ennyiben kritikája. A civil társadalmi utópia felkarolásának van egy nemkívánatos mellékhatása: elodázza azoknak az egyenlőtlen viszonyoknak és hatalmi összefüggéseknek a realisztikus elemzését, amelyek az államszocialista rendszerek bukása, a *Wende* után kibontakoztak.

[15] Ezt Arato elégedetten nyugtázta. „A civil társadalom elmélete, amelyet az ő korábbi munkáiból vezettünk le, most azt a radikális demokratikus alternatívát adja meg neki, amely összeegyeztethető normatív feltevéseivel és a komplexitás követelményével." (ARATO, 1998, 32.)

[16] Arato és Cohen felfogására lásd HUSZÁR Ákos fejezetét.

*

A *Tényszerűség és érvényesség* újra megmutatta a habermasi társadalomelemzés termékenységét, de problémáit is. E könyvvel Habermas a jogelmélet számára korábban ismeretlen területére lépett, de úgy, hogy társadalomelméleti szándékait sem adta fel. Világos volt számára, hogy egyebek közt az 1989–90-es fordulat utáni új helyzet komplex problémáit nem lehet semmiféle szűkebben diszciplináris szemszögből megvilágítani. A változások tisztán gazdasági, politikai vagy szociológia nézőpontokból értelmezhetetlenek voltak. Az a körülmény, hogy az újkapitalista rendszer konszolidálódása helyreállítani látszott a régi válaszfalakat, elkülönítve azt, ami a gazdaságra tartozik, legitimálva egy olyan politikatudományt, amely a tiszta politikai játéktérre koncentrál, nem feledtetheti, hogy magát a történeti változást semmiféle szűk körű szakmai perspektívából nem lehetett megérteni. Habermasnak a diszciplináris határjelzőket félretaszító eljárása emlékeztet a kihívásra és lehetőségre, melyet a történeti változások elemzése jelent és kínál.

Másfelől Habermas jogelméleti vállalkozása fájó módon emlékeztet arra, hogy a mégoly rokonszenves kritikai megközelítések is gyámoltalannak bizonyulhatnak a sok formát ölthető hatalom megfelelő konceptualizálása nélkül. Habermas jogelmélete súlyos és nehezen félretolható kritikai szempontokat nyújt a politikai-társadalmi folyamat értelmezéséhez. Azon a ponton törik meg és válik olykor kiábrándítóan általánossá, ahol az elméletet és a kordiagnosztikát össze kellene szőni. A pont, ahol erre mód adódna, a sokarcú hatalom konceptualizálása lenne.

OSZTÁLY ÉS CIVIL TÁRSADALOM. A KRITIKAI TÁRSADALOMTUDOMÁNY KÉT IRÁNYZATÁRÓL

HUSZÁR ÁKOS

A kritikai elmélet mindig sajátos helyet foglalt el a társadalomtudományi diszciplínák között. Kiinduló kérdései, illetve kutatási gyakorlata nehezen illeszthető be a hagyományos tudományos szakágak közé.[17] Az egyik oldalról az a törekvése, hogy normatív elveket igazoljon, és ezek alapján értékelő megállapításokat tegyen, egyértelműen a filozófiai diszciplínákhoz kapcsolja (lásd pl. Marcuse, 1976). A másik oldalról viszont a kritikai elmélet nem mond le arról, hogy felhasználja a különböző szaktudományok empirikus eredményeit, illetve kutatásai során alkalmazza különböző módszertani eszközeiket (vö. Adorno, 1976a; 1976b). Ebben a tekintetben a kritikai elmélet többek között a szociológiával, a pszichológiával vagy a gazdaságtudománnyal rokonítható. Kérdéses továbbá, hogy a kritikai elmélet egyértelműen akadémiai irányzat-e, ugyanis szorosan kötődik bizonyos társadalmi mozgalmakhoz, illetve politikai ideológiákhoz. Önmeghatározása szerint ráadásul hatással akar lenni a politikai folyamatokra, amennyiben az elmélet és a gyakorlat elválaszthatatlanságát hangsúlyozza (lásd pl. Howard, 2000).

Amilyen nehéz kijelölni az irányzat helyét a különböző társadalomtudományi diszciplínák között, legalább olyan problémát okoz annak meghatározása is, hogy milyen elméletalkotók, illetve milyen munkák sorolhatók a kritikai elmélet köréhez. Ezzel kapcsolatban úgy gondolom, kétféle döntés hozható, amelyek mindegyikének megvan a maga sajátos hátulütője.

Egyrészt a kritikai elmélet egy jól körülhatárolható, később frankfurti iskola névre elkeresztelt kutatócsoport tevékenységéhez köthető. E szűkebb definíció előnyben részesítésének azonban az a veszélye, hogy a kritikai elméletet egy mind történetileg behatárolt, mind tematikájában specifikus áramlathoz kapcsolja. 1922-ben Felix Weil, egy, az első világháborúban meggazdagodott gabonakereskedő fia, alapítványt hozott létre egy baloldali kutatóintézet működtetéséhez. 1924-ben meg is alakult Frankfurtban az *Institut für Sozialforschung*, szorosan együttműködve a frankfurti egyetemmel. Az intézet vezetését 1931-ben vette át Max Horkheimer, aki *Hagyományos és kritikai elmélet* (Horkheimer, 1976) című munkájában a kifejezést programszerűen használta. Ekkor olyan gondolkodók kötődtek az intézethez lazább-szorosabb szálakkal, mint például Theodor W. Adorno, Eric Fromm, Herbert Marcuse, Walter Benjamin, Leo Löwenthal vagy Friedrich Pollock.[18] Szűkebb értelemben a kritikai elmélet e kutatócsoport munkájához köthető,

[17] Lásd ezzel kapcsolatban Wallerstein és szerzőtársai (2002) elemzését a különböző társadalomtudományi diszciplínákat elválasztó intézményes határok történeti kialakulásáról.

[18] A frankfurti iskola kezdeti időszakával kapcsolatban lásd Némedi, 2005a, 359–369.

amelynek karaktere szempontjából meghatározó Horkheimer 1931-ben tartott székfoglaló előadása (Horkheimer, 2000), de az intézet munkája ezt követően folyamatosan átalakult.[19] Horkheimer először egy olyan interdiszciplináris, több tudományág képviselőit összekapcsoló kutatási program körvonalait vázolta fel, amelynek problémáit 'aktuális filozófiai kérdések' jelölik ki. A későbbiekben azonban az empirikus kérdések egyre inkább háttérbe szorultak, és Horkheimer figyelme inkább a filozófiai problémákra irányult. A szűkebb értelemben vett meghatározás tehát a kritikai elméletet a Horkheimer vezette intézethez, illetve az intézet körül kialakult munkatársi gárdához köti.

A második meghatározás szerint a kritikai elmélet nem azonosítható a frankfurti iskolával. Sem a Horkheimer által kidolgozott programmal, sem az intézet körül tevékenykedő gondolkodók munkáival. A kritikai elmélet – s ebben az esetben talán találóbb a kritikai társadalomtudomány kifejezés – körébe eszerint tágabb értelemben azok az irányzatok sorolhatók, amelyek nem osztják az értékmentesség elvét, amellyel kapcsolatban máig Max Weber munkái a leghatásosabbak (lásd elsősorban Weber, 1998). Az értékmentesség elve ezen irányzatok szerint vagy elérhetetlen követelmény, vagy pedig paradox: maga is jól körülhatárolható értékeket támogat.[20] A kritikai társadalomtudomány különböző irányzatai ezzel szemben meghatározott értékek bázisán folytatják kutatásaikat, általában nyilvánvalóvá teszik, s adott esetben megpróbálják racionálisan igazolni is értékmércéiket. Jeffrey C. Alexander például e második pozíció szellemében a kritikai elmélet definícióját a következő módon fogalmazza meg:

> „A kritikai elmélet meghatározható úgy, mint utópikus referenciák által inspirált társadalmi gondolkodás. Az utópia a társadalmi rend a jelentől alapvetően különböző és normatíve kívánatos modelljére vonatkozik, amelyet eligazítónak tart mind a társadalmi gondolkodás, mind a társadalmi cselekvés esetében. [...] Az efféle utópikus referencia nyújt mércét a normatív 'legyen'-hez, amely elviekben soha nem redukálható az empirikus 'van'-ra." (Alexander, 2001, 580.)

E második meghatározás legnagyobb problémája, hogy túl általános, és fennáll annak a veszélye, hogy tartalmatlanná válik. Míg az előző megközelítés alapján a kritikai elmélet meghatározott történeti körülményekhez és jól körvonalazható programhoz köthető, e második definíció gyakorlatilag semmilyen szilárd támpontot sem nyújt a kritikai elmélet vagy tágabb értelemben a kritikai társadalomtudomány körülhatárolásához.

A rossz alternatívákat jobb elkerülni, mint választani az általuk kínált opciók közül. Ennek szellemében az alábbi dolgozat témájának meghatározásakor nem próbálok egy tértől és időtől független meghatározást érvényesíteni. A kérdés éppen az: a különböző irányzatok milyen hagyományokra támaszkodnak, és milyen vitapartnerekkel szemben fogalmazzák meg önmagukat. Milyen diszciplináris pozíciót igyekeznek kialakítani maguknak, s miféle viszonyt feltételeznek a tudomány világa, illetve a társadalom egyéb alrendszerei között? A kritikai elmélet mint valamilyen társadalomtudományi irányzat önmeghatározására szolgáló címke, a 20. század terméke. Azok számára, akik így nevezik magukat, kitüntetett jelentőségű a hegeli–marxi hagyomány. Az imént megfogalmazott kérdésekre így rendszerint e hagyomány fogalmi rendszerére támaszkodva

[19] Az 1937-ben megjelent *Hagyományos és kritikai elmélet* már e változást mutatja, a későbbiekben fordulópontként értelmezhető még az először 1947-ben megjelent, Adornóval közösen publikált *A felvilágosodás dialektikája* (Horkheimer–Adorno, 1990) is.

[20] Az értékmentesség elvével kapcsolatban lásd Némedi, 2000e.

keresik a választ. A különböző kritikai irányzatok közötti programszerű különbségek pedig gyakran éppen az alapján hozhatók felszínre, hogy mennyiben tartják az egyes irányzatok saját koruk, illetve saját problémáik szempontjából érvényesnek és irányadónak a hegeli–marxi megközelítést, tételeik közül melyeket fogadnak el, illetve melyeket illetnek kritikával.

A frankfurti iskolát is az tette az 1930-as években markáns irányzattá, hogy a század eleji tapasztalatok alapján lényeges pontokon bírálta Marxot. E tapasztalatok közül mindenképpen kiemelkedik kettő: az októberi forradalom győzelme Oroszországban, illetve a különböző kommunista pártok sikertelensége Európa más országaiban. Az első tapasztalat teljesen ellentmondott annak a marxi tételnek, mely szerint a szocializmusba való átmenetre először a legfejlettebb kapitalista társadalmakban kerülhet sor, a második pedig annak a várakozásnak, amelyet a technikai fejlődés nyugati üteme kelthetett. Nem véletlen, hogy Horkheimer intézeti székfoglaló előadásában a kutatási program számára irányadó 'aktuális filozófiai kérdések' közül a munkásosztály társadalmi, gazdasági és pszichológiai helyzetének problémáját emeli ki.[21] Horkheimerék ezt követően ahelyett, hogy Lukács Györggyel (Lukács, 1971) együtt a munkásosztály forradalmi szerepét hangsúlyozták volna, igyekeztek kialakítani egy sajátos kritikai pozíciót, amely új kritikai mércéket és új problémákat kínált a kritikai társadalomelemzés számára.[22]

Dolgozatomban az 1970–1980-as években felbukkanó két társadalomtudományi irányzattal foglalkozom, a *civiltársadalom-elméletekkel*, illetve az *újosztály-elméletekkel*, amelyek önmeghatározásuk szerint kritikaiak. Számukra azonban már inkább 1968, illetve a jóléti állam kialakulása jelenti a legfontosabb problémát. Az egyik oldalról ugyanis felmerül a kérdés, milyen társadalomszerkezeti változásokkal jár az állam növekvő szerepe, a másik oldalról pedig a diákmozgalmak megmutatták, hogy az osztályok mellett más, különböző módon szerveződő társadalmi csoportok is fontos társadalmi tényezővé válhatnak. E tapasztalatok fényében mind a civiltársadalom-elméletek, mind az újosztály-elméletek a hegeli–marxi tradíció felülvizsgálatára vállalkoznak, bírálataik azonban különböző utakat jelölnek ki a kritikai elmélet számára. A dolgozat legfontosabb célja, hogy nyilvánvalóvá tegye ezeket a különbségeket. Ennek érdekében először a hegeli–marxi társadalomelmélet néhány vonását emelem ki tömören, majd részletesebben foglalkozom a civiltársadalom-elméletekkel, illetve az újosztály-elméletekkel.

[21] „Milyen összefüggések mutathatók ki egy meghatározott társadalmi csoportban, meghatározott időn belül, különböző országokban e csoportnak a gazdasági folyamatban betöltött szerepe, az egyes tagok pszichikai struktúrájában végbement változások és a rájuk a társadalom egészében mint összességre ható és általa létrehozott gondolatok és intézmények között. [...] Először ezeket egy különösen fontos és jelzésértékű társadalmi csoportra korlátozzuk, mégpedig Németország kvalifikált munkásaira és alkalmazottaira, ezt követően azonban más, a magasan fejlett európai országok megfelelő rétegeire is kiterjesztenénk." (Horkheimer, 2000, 295–496.)

[22] A frankfurti iskola programjával kapcsolatban lásd Weiss, 2002.

ÁLLAM, TÁRSADALOM, GAZDASÁG – HEGEL ÉS MARX

POLGÁRI TÁRSADALOM: HEGEL

A modern kor alapvető elve Hegel tolmácsolásában a *szubjektivitás*.[23] „Az újabb világ elve általában a szubjektivitás szabadsága." (HEGEL, 1971, 298.) Hegel számára azonban a klasszikus liberális felfogással ellentétben, amely a szubjektív szabadság elvének érvényre jutása révén a modern kor haladó jellegét hangsúlyozza, e haladás kétértelmű folyamat: egyrészt az egyén felszabadulása a tradicionális kötöttségek alól, másfelől az ember természetes erkölcsi világának felbomlása. A modern világ akkor békülhet ki önmagával, ha a szubjektív szabadság partikularitása valamilyen erkölcsi szubsztancia általánosságával közvetítődik.

A klasszikus liberális felfogás számára a legfontosabb kiindulópont az egyének individuális szabadságának sérthetetlensége. Eszerint az állam legfontosabb feladata a társadalom tagjai alapvető jogainak biztosítása azáltal, hogy védelmet nyújt a külső és belső veszélyekkel szemben. A minimális állam e felfogásához alapvetően hozzátartozik az állam semlegességének eszméje, vagyis hogy az állam nem követelhet meg tagjaitól semmiféle 'különös' erényeket, nem írhatja elő a hiedelmek egy meghatározott csokrát, vagyis nem szólhat bele az egyének jó életről alkotott elképzeléseibe. Az egyén szabadságának csupán a másik szabadsága lehet a korlátja. Mindenki addig gyakorolhatja a társadalomban lelkiismereti, gyülekezési, tulajdonhoz stb. való jogait, amíg nem sért másokat. Az állam csupán akkor avatkozhat be a társadalom életébe, ha az egyéni szabadságjogokkal szemben valamiféle sérelem megvalósul.[24] Állam és társadalom egymáshoz való viszonyának e liberális meghatározása a hegeli felfogás fényében szabadjára engedi a *szubjektív szabadság elvét*, ám nem vesz tudomást arról, hogy az individuális szabadság értéke csupán valamiféle *etikai közösség*hez való tartozás révén valósítható meg. Hegel társadalomelmélete ezt a két elvet próbálja összebékíteni egy egységes fogalmi keretben.

A polgári társadalmat Hegel a család szubsztanciális erkölcsiségétől eltérő, a modern világ sajátos szerveződési elveként jellemzi, amely újfajta, általánosabb, az államban megvalósuló erkölcsiség megteremtődésének feltétele. A polgári társadalmat emellett az állam általánosságával szemben az egyéni célok különössége jellemzi, amelyek a modern kor sajátos intézményeinek következtében egy összefüggő egésszé, mindent átható totalitássá állnak össze.

„Az önző cél a maga megvalósulásában, melyet így az általánosság határoz meg, egy mindenoldalú függés rendszerét alapozza meg, amelyben az egyes ember megélhetése, jóléte és jogi helyzete

[23] Lásd ezzel kapcsolatban HABERMAS, 1998, 19–24., a modernitás hegeli felfogásáról különösen: 25–45.
[24] A klasszikus liberalizmus állam/társadalom-felfogásával kapcsolatban lásd LOMASKY, 2002.

összeszövődik mindenkinek megélhetésével, jólétével és jogával, rajta alapszik, s csak ebben az összefüggésben valóságos és biztonságos." (Uo. 208.)

A polgári társadalom intézményeinek jellemzője, hogy megteremtik a lehetőséget a szubjektív szabadság érvényre jutásához, másrészt viszont az egyéni célok különösségét közvetítik az állam általánossága felé.

De melyek is a polgári társadalom legfőbb intézményei Hegel tárgyalásában, amelyek létrehozzák az egyéni különösségek mindenoldalú függését, s amelyek egyben a különösséget megszüntetve közvetítenek az általánosság felé? A polgári társadalom belső szerkezetét Hegel három sajátos intézményrendszerrel jellemzi. Egyrészt a polgári társadalom része a *szükségletek rendszere*, a kialakuló árugazdaság, másrészt az általános *jogrendszer*, továbbá harmadikként a *testületek*, illetve ehhez kapcsolódva a különböző civil szolgáltatásokat nyújtó *rendőrség*.

A polgári társadalomban a különösség elsősorban „az akarat általános elvével szemben általában meghatározott: *szubjektív szükséglet*" (uo. 213.). E szükségletek kielégítésének elsődleges terepe a kialakuló polgári társadalom. A polgári társadalomban a gazdaság működésére az jellemző, hogy a szükségletek kielégítését eloldja az egyéni munkától. Létrejön a *szükségletek rendszere*, amelyben az egyéni szükségletek társadalmi munka révén elégülnek ki, s a munka társadalmasítása új szükségletek generálásához vezet. Ebben lényeges szerepe van a magántulajdonnak, illetve a munkamegosztás fejlődésének, amely során a munka folyamata részfolyamatokra esik szét, és a konkrét szükséglet kielégítését szolgáló munka egyre absztraktabb lesz. A munkamegosztás fejlődése és a specializáció alapozza meg továbbá a polgári társadalomban a kölcsönös függés mozzanatát: „az eszközöknek ez az absztrakciója egyúttal kiegészíti és teljesen szükségessé teszi az emberek egymástól való *függését* és *kölcsönös viszonyát* a többi szükséglet kielégítésében" (uo. 219. – *kiemelés az eredetiben*).

A polgári társadalomban az egyéni szükségletek társadalmi munka révén való kielégítése a *jogrendszer* keretében történik. A jog teremti meg a gazdaság önérdeket követő cselekvői számára az egymásra vonatkozás általánosságát, szavatolva a személyi szabadságjogokat, köztük a tulajdon sérthetetlenségét.

„A polgári társadalomban az eszme elveszett a különösben, s széjjelhullt a belső és külső kettősségévé. Az igazságszolgáltatásban a polgári társadalom visszatér *fogalmához*, a magánvaló általánosnak a szubjektív különösséggel való egységéhez, de úgy, hogy ez a különösség az egyes esetben van, s amaz általános az *elvont jog* jelentésében." (Uo. 245. – *kiemelés az eredetiben.*)

Míg a jog csupán elvontan ragadja meg a polgári társadalom általánosságát, a *rendőrség*, illetve a különböző civil szolgálatok az általánosság közvetítői. Ahogy a családnak gondoskodnia kell tagjairól, a polgári társadalomnak is védenie kell a társadalom tagjainak jogait a különböző sérelmekkel szemben, biztosítania kell a gyermekek megfelelő nevelését is „a *szülők önkényé*vel és esetlegességével szemben" (uo. 250. – *kiemelés az eredetiben*), továbbá gondoskodnia kell az elesettekről, a szegényekről és a különböző okokból nélkülözni kényszerülőkről. A polgári társadalom különösségének meghaladása irányába hatnak a *testületek* közösségi intézményei is. A testületek a polgári társadalom azonos státusú tagjait fogják össze, s közvetítik érdekeiket az állam felé.

Ennyiben a „...*család* mellett a *testület* a második, a polgári társadalomban rejlő erkölcsi gyökere az államnak. A család a szubjektív különösség és az objektív általánosság mozzanatait *szubsztanciális* egységben tartalmazza; a testület pedig ezeket a mozzanatokat, amelyek a polgári társadalomban a szükséglet és az élvezet *magába reflektált* különösségére és az *elvont* jog általánosságára váltak szét, belső módon egyesíti." (Uo. 259. – *kiemelés az eredetiben*.)

A jogrendszer, illetve a testületek annyiban állítják helyre a magánérdekek által szétszabdalt polgári társadalom egységét, amennyiben közvetítenek az állam felé. A polgári társadalom világával szemben, ahol „mindenki önmagának célja, minden egyéb neki semmi", s ahol a többiek csupán „eszközök a különösnek céljára" (uo. 207.), ugyanis az *állam* az, amely révén a társadalom etikai közösséggé integrálódása megvalósul. „Az állam magán- és magáértvalósága szerint az erkölcsi egész, a szabadság megvalósulása s az ész abszolút célja az, hogy a szabadság valóságos legyen." (Uo. 265.)

Az állam éppen abban tűnik ki, hogy a magánérdek helyett az általános érdeket képviseli, s hogy az egyéni szabadság biztosítása mellett a társadalom tagjait a hazafiság közös ethosza révén összekapcsolja. A modern állam ereje és elsőbbsége abban van, hogy „a szubjektivitás elvét a személyes különösség *önálló szélsőségévé* engedi tökéletesedni, s egyúttal *a szubsztanciális egységbe vezeti vissza*, s így magában a szubjektivitás elvében tartja fenn ezt az egységet" (uo. 269. – *kiemelés az eredetiben*). Teret enged és biztosítja az egyéni szabadságjogokat, miközben képes arra, hogy össztársadalmi szolidaritást teremtsen.

Miként lehet azonban az állam a társadalmi szolidaritás forrása és az általános érdek kifejezője? Hogyan lehetséges ez a közvetítés? Hogyan lehetséges mindez ráadásul egy olyan társadalomban, ahol – ahogy Hegel is megjegyzi – miközben „nő a *gazdagságok felhalmozódása* [... a] másik oldalon nő a különös munka *elszigetelődése* és *korlátozottsága* s ezzel az e munkához kötött osztály *függősége* és *nyomora*" (uo. 253. – *kiemelés az eredetiben*)? Jelentős szerepe van mindebben a *közvéleménynek*. A modern államok vezetése elképzelhetetlen anélkül, hogy figyelembe ne vennék a közvélekedés alakulását. E szerepen túl azonban a közvélemény, illetve a publicitás elve Hegel számára kevésbé fontos, az abszolút igazsággal szemben a közvélemény nála értéktelenként jelenik meg. „A közvéleményben benne van minden, ami hamis, és minden, ami igaz, de az igazat megtalálni benne a nagy ember dolga." (Uo. 339.) Fontosabb szerepe van azonban a különböző *testületeknek*, amelyek a polgári társadalom szervezett csoportjainak közös érdekeit közvetítik az állam felé. „Igazi és eleven meghatározását az *általános* szempontjából [...] az egyén mindenekelőtt a testület, a község stb. szférájában éri el." (Uo. 332. – *kiemelés az eredetiben*.)

A társadalom általános érdekének képviselete szempontjából Hegel számára a leglényegesebb azonban, hogy a polgári társadalom „*elkülönböződik általános tömegek*ben, úgyhogy az egész összefüggés a szükségleteknek, eszközöknek és munkáiknak, a kielégítés módjainak s az elméleti és gyakorlati műveltségnek *különös rendszere*ivé alakul – olyan rendszerekké, amelyekbe be vannak osztva az egyének" (uo. 221. – *kiemelés az eredetiben*). Hegel három *rendet* különböztet meg ez alapján a polgári társadalomban,[25] amelyek különböző módon viszonyulnak az általánoshoz, s amelyek különböző tevékenységi köröket fognak át. Az első a *szubsztanciális* vagy földbirtokos rend, amelynek Hegel a természetes erkölcsiségét és a földhözkötöttsége révén a mozdulatlanságát hangsúlyozza. A második a *formális* rend, a polgári társadalom 'mozgékony oldala', amely kézművesekből, gyárosokból, iparosokból áll. A harmadik pedig a társadalom nagycsoportjai közül az állam közvetlen alkalmazottait magába foglaló *általános* rend.

[25] Illetve negyedikként a szegényeket, a csőcseléket vagy másként az alsó *osztály* tagjait. Figyelemre méltó ezen a helyen a különböző rétegződési elvek használata.

„Az *általános rend*nek a társadalmi állapot *általános érdek*eivel van dolga. Ezért mentesülnie kell a szükségletek kielégítésének direkt munkájától vagy magánvagyona révén, vagy azáltal, hogy az állam, amely igénybe veszi tevékenységét, kárpótolja őt, úgyhogy a magánérdek kielégül az általános számára végzett munkájában." (Uo. 224. – *kiemelés az eredetiben*.)

Az általános és különös, a magánérdek, illetve közérdek közötti közvetítés tehát Hegel szerint egy sajátos társadalmi csoport révén valósul meg. A polgári társadalom partikularitásától az államban megvalósuló általánosságig az általános rend tevékenységén keresztül vezet az út.

KAPITALISTA TÁRSADALOM: MARX

Kevésbé a polgári társadalom, illetve állam és társadalom viszonyának hegeli jellemzése, inkább e leírásból fakadó következtetések váltják ki a fiatal Marx kritikáját. Az általános és különös ellentétének az államban való összebéküléséről szóló hegeli tanítás helyett Marx a probléma más megoldását keresi. Hegel igyekszik különböző folyamatokat azonosítani, amelyek közvetítenek a polgári társadalom különössége és az állam általánossága között, Marx ezt a felfogást azért tartja elfogadhatatlannak, mert „[a] polgári társadalmat az állammal való ellentétében azért ismeri el szükségszerűnek, mert a politikai államot elismeri szükségszerűnek" (Marx, 1957a, 358.). A modern kor jellemzője, hogy állam és társadalom elválik egymástól. Mit is jelent azonban ez valójában Marx szerint?

Bruno Bauerrel folytatott polémiájában *A zsidókérdéshez* című munkájában Marx azzal az állásponttal száll szembe, amely szerint a zsidók emancipációjának forrása az lehet, ha a keresztény német állam világi állammá alakul át, és az emberek közötti különbségek pusztán a magánszféra különbségei lesznek, az állam viszont nem tesz semmilyen különbséget sem vallási, sem más alapon állampolgárai között. Az állam semlegessége lehet a biztosíték arra, hogy a társadalom egyetlen tagja sem reked kívül a politikai közösségen, ezért a zsidóknak sem arra kell törekedniük, hogy maguknak mint különálló csoportnak igyekezzenek különböző jogokat kivívni, inkább az állampolgári egyenlőségért kell síkra szállniuk, s a keresztény állam felszámolásában segédkezniük (uo. 349–377.). Ennek az álláspontnak a magja a hegeli jogfilozófiában gyökerezik, mely a szubjektivitás szabadságán, illetve e szubjektivitás államban való megszüntetésének feltételezésén nyugszik. Miként szünteti meg azonban az állam a szubjektivitást? Mennyiben képviseli az általánost a polgári társadalomban fellelhető vallási stb. különbségekkel szemben, s mennyiben a társadalom általános érdekét a magánérdekek különösségével szemben?

A modern kor emberre – ahogy egyébként Hegelnél is – Marx felfogásában kettős életet él. Ennek alapja a két elkülönülő szférában való részvétel. Ami megkülönbözteti a

fiatal Marxot a hegeli állásponttól, az, hogy mit is tekintenek e kettős élet tartalmának. A hegeli rendszerben az állam a cél. A polgári társadalom különösségével szemben az állam az, amely e különösségeket megszüntetve kifejezi az általánost. Az ember különös szabadsága csupán az állam révén megvalósuló etikai közösségben lehet valóságos. Marx ezzel szemben másként látja az állam és társadalom viszonyát. A korai francia, illetve amerikai alkotmányok cikkelyeit elemezve azt emeli ki, hogy ezekből inkább az tűnik ki, hogy az állam van a polgári társadalomért, az általános a különösért: „a politikai élet már ifjonti és a körülmények szorítása következtében a végsőkig fokozott lelkesültségének pillanatában is puszta *eszköznek* nyilvánítja magát, amelynek célja a polgári társadalom élete" (uo. 368. – *kiemelés az eredetiben*). Nem az a fontos, ami az emberekben közös, az emberi és polgári jogok az elszigetelt, elkülönülő egyén jogát szentesítik az általánossal szemben, a *bourgois*-áét a *citoyen*ével szemben.

Ennek fényében új megvilágításba kerül a közvetítés hegeli problémája és a zsidóemancipáció Bauer által javasolt útja is. A szubjektív különösség megőrzése a polgári társadalomban és feloldása az államban Marx számára az emancipáció pusztán politikai formája, de nem emberi emancipáció. E felfogás nem oldja fel a különös és általános ellentétét, a polgári társadalomba száműzött különösséggel pusztán az állampolgári egyenlőség formális viszonyát állítja szembe. A valóságos, emberi emancipáció Marx felfogásában e megkettőződött viszony meghaladását jelenti.

„Csak ha a valóságos egyéni ember visszafogadja magába az absztrakt állampolgárt és, mint egyéni ember, a maga empirikus életében, a maga egyéni munkájában, a maga egyéni viszonyai között *az emberi nem lényévé* vált, csak ha az ember a maga 'force propre-jait' *társadalmi* erőkként ismerte fel és szervezte meg, s ennélfogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a *politikai* erő alakjában, csak akkor valósulhat meg az emberi emancipáció." (Uo. 371. – *kiemelés az eredetiben*.)

Hogyan lehetséges mindez? Jean L. Cohen jegyezte meg (Cohen, 1982), hogy Marx későbbi írásaiban erre a korán, 1844-ben megfogalmazott alapdilemmára keresi különböző módokon a megoldást. Mindenesetre elég korán rálelt arra a válaszra, melyet különböző munkáiban aztán újabb és újabb formulákban fogalmaz meg. Szintén 1844-ben, befejezetlen Hegel-kritikájának bevezetőjében már a proletariátus történelmi jelentőségét hangsúlyozza Hegelnek az általános rend szerepéről alkotott felfogásával szemben. Egy különös társadalmi csoport – érvel Marx – pusztán akkor cselekedhet az egész társadalom nevében, és akkor lehet a társadalmi emancipáció hordozója, „ha az egész társadalom ezen osztály helyzetében van" (Marx, 1957b, 387.). Az államhoz kötődő, szellemi foglalkozású általános rend kapcsán képtelenség lenne ilyesmit feltételezni, mindez azt jelentené, hogy az egész társadalom meglehetős jólétben él, és tisztességes műveltséggel rendelkezik. Épp ellenkezőleg:

Ahhoz „hogy *egy* rend az egész társadalom rendjének számítson, ahhoz az kell, hogy megfordítva, a társadalom minden fogyatékossága egy másik osztályban összpontosuljon, hogy egy meghatározott rend a közbotránkozás rendje, az általános korlát testetöltése legyen, ahhoz az kell, hogy egy különös társadalmi szféra az egész társadalom *notórius bűnének* számítson, úgyhogy az e szféra alól való felszabadítás általános önfelszabadításnak lássék. Hogy egy rend *par excellence* a felszabadítás rendje legyen, ahhoz egy másik rendnek, megfordítva, a leigázás nyílt, látható rendjének kell lennie. [...] A társadalom e felbomlása egy különös rend alakjában, ez a *proletariátus*." (Uo. 388. – *kiemelés az eredetiben*.)

A munkásosztály emancipatorikus szerepének felfedezése és az általános, illetve különös közötti közvetítés Hegel által feltételezett útjának elutasítása társadalomelméleti változtatásokkal jár. Marx ideiglenesnek, egy sajátos történelmi korszak sajátosságának tartja a polgári társadalom és állam elválását, és ezt a tételt úgy próbálja igazolni, hogy egy fundamentálisabb társadalomelméleti választóvonalat állít vele szembe. Ezt a szerepet tölti be az *alap és felépítmény* történelmi materialista tana, amely az anyagi, gazdasági alapot elkülöníti a különböző társadalmi, politikai, kulturális tényezőktől. Eszerint a termelési viszonyoknak alapvető, konstitutív jelentősége van a felépítménnyel szemben.

E felfogás szerint a történelem különböző szakaszait meghatározott termelési és érintkezési viszonyok, különböző termelési módok jellemzik. Az alap és felépítmény e fogalmi kettősével bevezetett elemzési szempont érvényesül a történelem marxi ábrázolásának különböző dokumentumaiban és a történelem különböző szakaszainak elkülönítésében. *A német ideológiá*ban, ahol Marx a történelem materialista elméletének főbb elveit először foglalja össze (Marx–Engels, 1960), a munkamegosztás fejlettsége, illetve a különböző tulajdonformák révén különíti el a történelem egyes szakaszait (uo. 29–37.). A *Kommunista kiáltvány* bevezető fejtegetései is ezt az elvet tükrözik a gazdasági alapon létrejövő társadalmi osztályok történelemben játszott szerepe révén (Marx, 1959, 437–470.). S a különböző, a tőkés termelést megelőző termelési módok (Marx, 1972, 355–363.), illetve a kapitalista termelési mód kialakulását elemző kései munkák is a gazdasági alap fundamentális jelentőségét feltételezik (Marx, 1967, 668–713.). Alap és felépítmény elkülönítése, illetve a történelem materialista felfogása lehetővé teszi Marx számára, hogy a tőkés termelési módot a történelem pusztán egy meghatározott, múló szakaszaként értelmezze. Az állam és társadalom elválása így, Hegel felfogásával ellentétben, Marxnál pusztán egy sajátos történelmi időszak jellegzetessége, amelynek meghaladását a gazdasági alap változása készíti elő.

Ahogy Marx a hegeli általános rend helyett a munkásosztály emancipatorikus jelentőségét hangsúlyozza, s ahogy az állam és társadalom elválasztását az alap és felépítmény fogalmi kettősével váltja fel, úgy válnak számára értéktelenné a társadalom és az állam közötti közvetítést megvalósító, Hegelnél még alapvető jelentőségű társadalmi és politikai intézmények. Az állam, amely Hegelnél a politikai közösség 'szubsztanciális alapja', ahol a szabadság egyedül lehet valóságos, Marx számára a gazdasági alappal szemben pusztán 'illuzórikus forma', olyan terep, ahol „a különböző osztályok valóságos harcaikat megvívják" (Marx–Engels, 1960, 33.). A társadalmi emancipáció szempontjából a jelentősége csupán annyi, hogy a proletariátus pusztán a politikai hatalom megragadása révén töltheti be történelmi szerepét (Marx, 1959, 437–470.). A különböző társadalmi egyesületek, politikai érdek-képviseleti szervezetek is az osztályharcban betöltött szerepük révén tehetnek szert meghatározó jelentőségre. A közvélemény, amelynek közvetítő szerepe Hegelnél is ambivalens, Marxnál az ideológiatannak esik áldozatul. „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó *anyagi* hatalma, az egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is." (Marx–Engels, 1960, 45. – *kiemelés az eredetiben*.) Általános és különös kibékülése a marxi rendszerben csupán az általános és különös elválását megvalósító tőkés termelési mód felszámolása révén lehetséges. Mivel a tőkés társadalom elsődleges áldozata a proletariátus, a proletariátus az a társadalmi osztály, amely ezt a közvetítést megvalósítja.

A modern kor alapvető jellemzője tehát mind Hegel, mind Marx számára állam és társadalom ambivalens elválása. Létrejön egyrészt a polgári társadalom, a különösség szférája, amelynek meghatározó intézménye a 'szükségletek rendszere', a piaci alapú árugazdaság. S a másik oldalon a polgári társadalom szétszakítottságával szemben létrejön az általánost képviselő állam.

Amíg azonban Hegel a jogrendszertől a különböző testületeken keresztül az általános rendig az állam és társadalom, az általános és különös közötti közvetítés különböző alanyait és intézményeit keresi, és az állam kitüntetett szerepét hangsúlyozza, Marxnál e kibékülés csupán akkor valósulhat meg, ha megszűnik az általános és különös szétszakítottsága. Marx az állam és társadalom fogalmi elkülönítése helyett egy másik dualizmusra, a gazdasági alap és a különböző társadalmi és politikai intézményeket magában foglaló felépítmény viszonyára helyezi a hangsúlyt.

E fogalmi váltás ellenére azonban Marxnál egységben van két mozzanat. Az egyik az, amelyik az általános és különös közötti *közvetítés* lehetőségét feltételezi. A polgári társadalom marxi kritikája nem a közvetítésnek magának, hanem csupán a közvetítés hegeli felfogásának kritikája. Marx a kapitalista társadalom bírálata során feltételez egy elidegenéstől mentes világot, amelyet a valós világgal helyez szembe. A másik pedig, amely a társadalmi uralom különböző módjainak vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Eszerint a történelem osztályok, illetve *osztályharc*ok története. A különböző osztályok különböző mechanizmusok révén teremtik meg maguk számára és legitimálják az osztályuralmat. A kapitalizmus vizsgálata ennyiben egy történetileg sajátos uralmi rendszer vizsgálata. A két mozzanat között az *osztályelmélet* teremti meg a kapcsolatot, amely egyrészt univerzálisnak tekint egy társadalmi osztályt, olyan alanynak, amely megvalósíthatja az általános és különös közötti közvetítést. Másrészt pedig a marxi osztályelmélet sajátos társadalmi pozícióval jellemezhető és önálló érdekekkel rendelkező társadalmi aktoroknak tartja az osztályokat, amelyek céljaik megvalósítása érdekében osztályharcot folytatnak.

Nem véletlen, hogy mind a *civiltársadalom-elméletek*, mind az *újosztály-elméletek* kritikáinak központjába az osztályelmélet kerül.

AZ OSZTÁLYELMÉLET ANOMÁLIÁI ÉS A KIVEZETŐ ÖSVÉNYEK

Mindkét irányzat fő alakjai – például Jean L. Cohen, illetve Alvin W. Gouldner – megkérdőjelezik a marxi fogalmi eszköztár tarthatóságát, bírálatuk azonban más-más utat jelöl ki a kritikai elmélet számára. Mindkettejük számára viszonyítási pont a marxi–hegeli tradíció, ám különböző módon törekszenek felhasználni. Igyekeznek megőrizni a tradíció kritikai intencióit, a kritika azonban igencsak különböző dolgot jelent az egyik, illetve a másik irányzat számára. Mindegyikük bírálja Marxot, amennyiben a Hegel által részletesen elemzett társadalmi és politikai intézményeket pusztán az osztályharc szempontjából veszi számításba. A polgári társadalom és állam fogalmi párosa csupán anynyiban fontos Marx számára, amennyiben egy különös osztály, a burzsoázia uralmának intézményi környezetére rámutat.

A társadalmi-politikai viszonyok bonyolultságát Marx pusztán gazdasági tranzakciókra szűkíti le: a társadalom különböző csoportjai közül ennek következtében csupán az

osztályokkal foglalkozik, és a társadalmi uralom különböző megnyilvánulási módjait is csupán gazdasági kategóriákra támaszkodva tudja elemezni (Gouldner, 1980b).

A társadalmi és politikai intézmények gazdasági redukciójával kapcsolatban Jean L. Cohen is az osztályelmélet hibáira hívja fel a figyelmet. Cohen kritikája azt igyekszik igazolni, hogy a marxi osztályelmélet többszörösen túlterhelt. Érdemes elkülöníteni „a marxi elméleten belül azokat a filozófiai, szociológiai, illetve rendszerelemeket, amelyek az osztály marxi fogalmát jellemzik" (Cohen, 1982, 21.). Véleménye szerint Marx fogalmi rendszere egyik vonatkozásban sem kielégítő.

*A tőké*ben Marx a munkaérték-elméletre támaszkodva próbálja bemutatni a kapitalista gazdaság *rendszerszerű* működését. Ennek során a termelési folyamatban részt vevő különböző értékrészek, a tőke és a munka viszonya nyomán igyekszik rámutatni a politikai gazdaságtan más képviselőivel szemben a 'tőkés termelés titkára'. A $C'=(c + v) + m$ formula révén mutatja meg az értéktöbblet termelésének szisztematikus módját, s a munka kizsákmányolásának mechanizmusát (Marx, 1967, 199–206.). Ez alapján következtet a kapitalista gazdasági rendszer alapvető belső ellentmondására, amely a profitráta tendenciaszerű esése révén a kapitalizmus válságához vezet (Marx, 1974, 202–253.). Marx azonban a gazdaság rendszerszerű működésének elemzéséhez használt kategóriákat nem pusztán értékkategóriákként kezeli, hanem a társadalom *szociológiai* csoportjainak megjelölésére is. A tőke és a munka kategóriája így Cohen szerint két elkülönítendő fogalmi szintet mos össze:

> „Marx számára a kapitalista rendszeren belül a bérmunka-tőke viszony a termelés központi társadalmi viszonya. A bérmunka-tőke reláció szerepel mind a gazdasági (értékformák), mind a szociológiai (osztályviszonyok) elemzésekben, és ez teremt kapcsolatot a kettő között. Ezek a kategóriák azonban értékkategóriák – vagyis a rendszerlogika részei, amely feltárja azokat a *formákat*, amelyeken keresztül a tőke újratermeli önmagát. (Cohen, 1982, 153. – *kiemelés az eredetiben*.)

Az osztályelmélet használhatósága szempontjából a tőke és a munka kategóriájának szociológiai átfordítása további problémákat rejt magában, amennyiben Marx más munkáiban az osztályok meghatározásának más elvére támaszkodik, s a tőkések és munkások mellett más társadalmi osztályokkal is számol, mint például a *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikájá*ban (Marx, 1962).

Az osztály szociológiai kategóriája ráadásul Marxnál – magában foglalva a hegeli filozófia jó pár sajátosságát – normatív, *filozófiai* jelentőségre tesz szert. A hegeli és marxi filozófia közös előfeltevéseit és közös fogyatékosságait Seyla Benhabib elemezte részletesen (Benhabib, 1986):[26] e szerint Hegel és Marx filozófiájának közös sajátossága a szubjektumfilozófiai nézőpont. Mind Hegel, mind Marx számára közös a történelemfilozófiai nézőpont, és a történelem egy kollektív szubjektum története. Története során e szubjektum kidolgozza magát az elidegenedés különböző formáiból, hogy végül kibéküljön önmagával. Hegel számára ez a kollektív szubjektum a világszellem, amely a népszellemek munkája nyomán határozódik meg egyre magasabb fokon. A különböző népszellemek különböző korokban válnak meghatározóvá a világszellem szempontjából, amikor kifejezik az adott kor igazságát. Ha azonban a kor meghaladta őket, eltűnnek a történelem süllyesztőjében, és más népszellemnek adják át a helyüket. Marx a világszellem hegeli

[26] Ezzel kapcsolatban lásd még Cohen, 1982, 53–82. elemzését is.

felfogását a 'nembeli lényeg', avagy az emberiség kollektív szubjektumával váltja fel (lásd Marx, 1981), a népszellemek helyét pedig a különböző társadalmi osztályok veszik át. A munka kapitalizmusra jellemző formája, a bérmunka a marxi felfogásban elidegenült, azaz elidegenít a nembeli lényegtől. Ahogy a kapitalizmus létrejötte a burzsoázia műve, az elidegenülés e formájának megszüntetése is egy társadalmi osztály révén valósul meg: ez az osztály a proletariátus.

A kritikai elmélet újrafogalmazására tett kísérletük során a *civiltársadalom-elméleteket*, illetve az *újosztály-elméleteket* elkülöníti egymástól az a mód, ahogy megpróbálják feloldani a marxi osztályelmélet anomáliáit. Mindegyikük elutasítja az állam, a társadalom és a gazdaság egymáshoz való viszonyának marxi meghatározását, és az alap és felépítmény fogalmi párosa helyett igyekeznek egy differenciáltabb modellt alkotni. Ebben a tekintetben mindegyikük hegeliánus, viszont eltérő módon. Jellemző rájuk, hogy az állam és társadalom közötti közvetítés Hegel által ábrázolt bonyolult és többszintű rendszeréből milyen elemeket emelnek ki és próbálnak a saját céljaik számára kiaknázni.[27]

Marx ökonomizmusával szemben a *civiltársadalom-elméletek* a társadalmi és politikai intézmények gazdasági redukciójának tarthatatlanságára hívják fel a figyelmet. Elutasítják Marx felfogását, amely szerint a polgári társadalom intézményei pusztán a burzsoázia ideológiáját képviselik, és a jogrendszer, valamint a különböző társadalmi egyesületek *közvetítő* szerepének jelentőségét próbálják újrafogalmazni úgy, hogy közben elkerülik Hegel államközpontúságát, de nem veszítik szemük elől a kapitalista gazdaság működésének destruktív elemeit. Az *újosztály-elméletek* ezzel szemben bizonyos értelemben az általános rend hegeli gondolatára támaszkodva egy új osztály, az értelmiség osztályhatalmának lehetőségét vetik fel. Ennek során nem mondanak le az *osztályharc* marxi gondolatáról, a marxi osztályelméletet azonban igyekeznek általánosabb fogalmi keretbe ágyazni. Eszerint a marxi osztályelmélet csupán a kapitalista társadalmak esetében alkalmazható; ahhoz, hogy a 20. század végi változásokat értelmezni lehessen, az osztályelemzés számára általánosabb fogalmi készletre van szükség.

[27] E két irányzat elkülönítése szempontjából informatív lehet mind Gouldner 'két marxizmus' felfogása (Gouldner, 1980c; 1980d), mind Cohen különbségtétele neomarxista, illetve posztmarxista áramlatok között (Cohen, 1982). Gouldner annak alapján, hogy az egyes irányzatok a marxi életmű mely vonatkozásait emelik ki, 'tudományos marxizmus' és 'kritikai marxizmus' között tesz különbséget. Cohen pedig a posztmarxistákkal szemben neomarxistának tart minden olyan áramlatot, amely valamennyire is kapcsolódik az osztályelmélet marxi változatához. Ez alapján neomarxistának tartja például a frankfurti iskola első nemzedékének gondolkodóit és a később tárgyalandó újosztály-elméleteket. Ezekkel kapcsolatban lásd még Arato, 1993a kritikáját.

CIVILTÁRSADALOM-ELMÉLETEK

A CIVIL TÁRSADALOM FOGALMÁNAK TÖRTÉNETE

A civil társadalom fogalma az elmúlt évtizedek sikerfogalma. A jelentőségét, illetve használhatóságát ért szórványos, de azért rendszeres kritikák[28] ellenére ma is a társadalomtudományi vagy éppenséggel közéleti viták főszereplője. Vajon mi lehet ennek a szűnni nem akaró népszerűségnek az oka?

Az egyik ok, amelyet a kritikusok is gyakran hangsúlyoznak, talán éppen a fogalom jelentésének homályossága és elmosódott körvonalai. Ez ugyanis lehetővé teszi, hogy a fogalom a legkülönbözőbb helyzetekben bukkanjon fel, és a legkülönbözőbb tematikákhoz kapcsolódjon. Megítélésem szerint azonban nem örvendhetne világszerte ekkora népszerűségnek, ha nem lenne egy olyan jelentésmag, egy olyan központi tapasztalatköteg, amely felé a civil társadalom fogalmának mai tartalma gravitál.

Ezt az új tapasztalatot, amely a civil társadalom modern fogalmának jelentésvilágát meghatározza, a 1960-as, 1970-es években felbukkanó új társadalmi mozgalmak, illetve az államszocialista társadalmak ellenzéki mozgalmai körében kell keresgélni. Az új fogalom használatának különös élénksége valószínűleg abban rejlik, hogy olyan különböző társadalmi formációk problémáira javasolt közös fogalmi rendszert, mint a nyugati kapitalista társadalmak és a kelet-európai államszocialista társadalmak. Politikai céljaik különbözősége ellenére ezeknek a mozgalmaknak közös sajátossága, hogy egyik sem törekedett a politikai hatalom megszerzésére, inkább aktívabb állampolgári részvételre ösztönözve, a társadalmi élet különböző problémáira próbáltak (próbálnak) szervezett választ adni. A zöldmozgalmak például a kapitalista gazdaság vagy az át nem gondolt állami intézkedések természetromboló hatására reagálva, a feminista és a különböző emberjogi mozgalmak pedig állami döntések vagy a gazdasági élet diszkriminatív tendenciái ellen próbálnak fellépni az aktív társadalmi részvételre támaszkodva. A lengyel Szolidaritásra és az 1980-as évek többi kelet-európai ellenzéki mozgalmára is egyaránt jellemző, hogy a szabad társadalmi érintkezés különböző színtereit próbálják megteremteni úgy, hogy elkerüljék az ellenállás erőszakos eszközeit.[29] A társadalmi életnek ezeket az új formáit nehéz a polgári társadalom és állam Hegel által kínált, vagy éppenséggel az alap és felépítmény marxi fogalmi dualitására támaszkodva értelmezni. Az új társadalmi mozgalmak önértelmezésük szerint az állam, társadalom és gazdaság viszonyrendsze-

[28] Lásd például Kumar, 2001a; Seligman, 1997.

[29] A nyugat-európai új társadalmi mozgalmak németországi szakirodalmából az utóbbi években Felkai Gábor közölt egy válogatást (Felkai, 1995). A Szolidaritással kapcsolatban lásd például Ash, 1990; Arato, 1993b, 1993c.

rében egy sajátosan új pozíciót foglalnak el, melyet a legvilágosabban egy új fogalommal lehet jellemezni: civil társadalom.

Persze a fogalom korántsem új, sőt az egyik legrégebbi politikai filozófiai kategória. Újdonságot leginkább eleddig ismeretlen használata jelent, amelyet valamelyest a nyelvi alak is rögzít. S hogy az új társadalmi mozgalmak kapcsán újfajta tapasztalatokról van szó, azt leginkább éppen a fogalom jelentésének változása jelzi.[30] Furcsa módon újszerűségét leginkább az angol terminológia fedi el, annak ellenére, hogy a civiltársadalom-elméletek legfontosabb teoretikusai az angolszász világból kerülnek ki. Az angol nyelvű szakirodalom egyaránt a *civil society* terminust alkalmazza, amikor például Hegel vagy Marx társadalomelméletéről van szó, és ezt használják a civil társadalom mai elméletei is. Legfeljebb akkor találkozhatunk az angolban a *bourgeois society* fordulattal, ha különös nyomatékkal kívánják hangsúlyozni a gazdaság piaci alapú működését. A német és a magyar nyelv ezzel szemben jobban kiemeli a különbséget. Aki ma Németországban vagy Magyarországon a *civil társadalom*ról vagy a *Zivilgesellschaft*ról kíván beszélni, az véletlenül sem keveri össze a *polgári társadalom* vagy a *bürgerliche Gesellschaft* fogalmával, amely leginkább a hegeli–marxi felfogásra utal. Miben is rejlik azonban a civil társadalom fogalmának újszerűsége, miben különbözik a korábbi felfogásoktól?

A civil társadalom mai fogalmának előtörténetével számos írás foglalkozott,[31] és meglehetős összhang mutatkozik abban, hogy egy differenciálatlan fogalom öltött egyre konkrétabb alakot. Ez a történet leírható a fogalom hatókörének folyamatos csökkenésével, amely során a 'civil társadalom' megjelölést a társadalmi jelenségek egyre szűkebb körére alkalmazzák. A civil társadalom fogalmának története így három ideáltipikus modellel jellemezhető.

1. A fogalom *tradicionális* alakja – elsősorban az ókori gondolkodóknál – a társadalmi élet szervezett formájára utal, de még nem tesz különbséget az állam és társadalom között.
2. A civil társadalom *modern* fogalmának éppen az az egyik legfőbb ismertetőjegye, hogy elkülönül az államtól, sőt sok esetben szemben áll vele.
3. *Mai* megjelenését egy további korlátozás jellemzi. Nem pusztán az államtól választják el, hanem egyre inkább a gazdaságtól is. Így a civil társadalom fogalmának hatóköre ma leginkább a kormányzati szervektől független, nem profitorientált egyesületekre és önkéntes módon szerveződő különböző társadalmi szervezetekre terjed ki.

A civil társadalom mai fogalmának előtörténetébe sorolható az *Arisztotelész* által használt *politike koinonia* fogalma (Arisztotelész, 1994). Ezt fordítják később *societas civilis*ként latinra. A fogalom e *tradicionális* alakját a civil társadalom mai elméleteitől leginkább differenciálatlansága választja el. A *politike koinonia* mint politikai közösség Arisztotelésznél gyakorlatilag a *polis* meghatározására szolgál. A *polis* minden ember mint *zoon politikon* célja: a társadalmi együttélés legfontosabb színtere. Olyan törvények által igazgatott etikai közösség, amelynek alapja a közösség tagjainak részvétele a mindenkit érintő döntésekben. Az önigazgatásnak ez az eszméje a civil társadalom későbbi elméleteinek is kulcsmozzanata. Ami azonban erősen elkülöníti az arisztotelészi felfogást a mai értelmezésektől, az a *politike koinonia* fogalmának differenciálatlansága. Cohen és Arató ezzel kapcsolatban azt emeli ki, hogy az arisztotelészi használat nem enged különbséget tenni az állam és társadalom között. A *polis–oikos* fogalmi kettősség betölthetné ezt a szerepet, de az *oikos* Arisztotelésznél inkább a „*polis* természetes háttere" (Cohen–Arato, 1992a, 84.), és kevésbé utal a köz és magán elkülönítésére.[32] Az *oikos*, a háztartás birodalma nem alkot különálló szférát, inkább önálló, elszigetelt egységekről van szó, ahol a háztartásfő despotikus uralma érvényesül. A fogalom további jellemzője, hogy nem enged meg egy másik, ma kézenfekvőnek tetsző különbségtevést sem. A *politike koinonia* egyszerre vonatkozik a társadalom egészére és a társadalmat alkotó közösségekre, egyszerre vonatkozik az egészre és annak részeire. Egyszerre próbálja magában foglalni a közös *ethosz* révén politikai közösség egységét, s egyszerre utal a társadalom különböző csoportjainak pluralitására. A civil társadalom fogalmának tradicionális alakja kapcsán Arisztotelész a legfontosabb példa, de a modell számos egyéb felfogásra alkalmazható (lásd uo. 85–89.).

Ahogy a *politike koinonia* tradicionális modellje, a fogalom *modern* alakja is számos különböző felfogást olvaszt magába. A felfogások eltérő hangsúlyai ellenére, amelyek gyakran nemzeti sajátosságokként jelennek meg (vö. Koselleck, 2002), a civil társadalom (illetve a *polgári társadalom* vagy a *bürgerliche Gesellschaft*) legfontosabb jellemzője ebben az esetben, hogy elkülönül az államtól. A polgári társadalom hegeli felfogásával kapcsolatban már bővebben volt erről szó. A civil társadalom fogalmának történetét tekintve Hegel elmélete felfogható az újkori használat egyfajta szintéziseként (lásd Cohen–Arato, 1992a, 91–116.). Hegel megközelítése ugyanis alkalmas arra, hogy egyetlen fogalmi keretbe ágyazva kezeljen olyan széttartó felfogásokat, mint például egyrészt Rousseau-é (1978), aki a tradicionális modellhez hasonlóan a társadalmat egyfajta megbonthatatlan egészként, erkölcsi szubsztanciaként kezeli. Másrészt Hegel elmélete magában foglalja a magángazdaság sajátos rendszerét, amelynek különös jelentőségét a modern társadalmakban a skót felvilágosodás gondolkodói, Ferguson, Hume, Adam Smith hangsúlyozták (lásd Seligman, 1997, 39–58.). A modern társadalmakban a köz birodalmával szemben létrejön egy önálló szféra, amely az *oikos* világával ellentétben egyfajta rendszerként írható le. Ez az új szféra egyrészt a magánjog rendszerével jellemezhető, amely a közjoggal szemben az állampolgárok egymáshoz való viszonyát szabályozza, másrészt pedig a magángazdaság szerződéses viszonyaival. Fontos alkotóeleme továbbá az árucsere rendszere, amely a termelés társadalmasítását teszi lehetővé. Ez a kettősség a fogalom modern alakja szempontjából meghatározó: egyrészt fontos szerepe van az erkölcsnek, a közösen osztott normáknak, másrészt pedig a modern jogrendszer és az árugazdaság rendszerszerű világának.

Míg a *polgári társadalom* vagy a *bürgerliche Gesellschaft* legfontosabb vonása, hogy elkülönül az államtól, a *mai* használatra a fogalom hatókörének további szűkítése jellemző: elkülönítik mind az államtól, mind a gazdaságtól. A *civil társadalom*, illetve a *Zivilgesellschaft* nyelvi alak már erre a jelentésváltozásra utal. A civil társadalom mai fogalmának

[30] A fogalomtörténeti módszerrel kapcsolatban lásd Koselleck, 2003a.

[31] Lásd ezzel kapcsolatban például Alexander, 1998; Cohen–Arato, 1992a, 83–116.; Eberly, 2000; Koselleck, 2002, illetve Huszár 2005a.

[32] Habermas ezt némiképp másként látja (vö. Habermas, 1999, 53–55.).

legfontosabb teoretikusai Jean L. Cohen és Arató András. Az új fogalom politikai filozófiai és társadalomelméleti jellemzőit ők próbálták meg a legalaposabban összefoglalni és rendszerezni (Cohen–Arato, 1992a).[33] A fogalom mai komplex alakjának létrejöttét azonban számos elméleti újítás előzi meg, illetve készíti elő. Közülük kiemelkedik Talcott Parsons munkássága, aki a társadalmat, illetve a szocietális közösséget a társadalmi rendszer önálló, integratív alrendszereként értelmezi, elkülönítve a többi alrendszertől: a gazdasági alrendszertől, a politikai alrendszertől, illetve a kulturális alrendszertől (Parsons, 2000). A nyugati marxista hagyományon belül hasonlóan differenciált, bár kevésbé szisztematikus fogalmi rendszerrel dolgozik Antonio Gramsci is. Elutasítja a társadalmi élet gazdasági redukciójának marxi felfogását, s önálló helyet igyekszik kialakítani neki az állam és a gazdaság mellett. A kapitalista társadalmakban Gramsci szerint a társadalmi élet különböző intézményeinek önálló szerepük van az uralom kiterjesztésében (lásd Cohen–Arato, 1992a, 142–159.). Jürgen Habermas duális társadalomelmélete, amely rendszer és életvilág kettősségeként fogja fel a modern társadalmakat, további fontos lépés a civil társadalom mai fogalmának létrejötte felé (Habermas, 1986). Habermas az integrációs mechanizmusok különbözősége alapján különíti el egymástól a rendszert és az életvilágot. Eszerint míg a gazdaság, illetve a politikai alrendszer területén az integráció a pénz, illetve a hatalom médiuma révén valósul meg, az életvilágot kommunikatív cselekvéskoordináció jellemzi. A civil társadalom mai fogalma szempontjából kitüntetett jelentőségű Habermas társadalomelmélete.[34]

A CIVIL TÁRSADALOM FOGALMÁNAK SZOCIOLÓGIAI TARTALMA

Történeti perspektívában értelmezhető úgy, hogy a civil társadalom mai fogalma egy korábban differenciálatlan és számos fontos megkülönböztetést nélkülöző fogalom folyamatos jelentésmódosulása, illetve konkretizálódása révén jött létre. A fogalomtörténeti megközelítés azonban elfedi azokat a különböző meghatározási kísérleteket, illetve azokat a vitákat, amelyek ma is megfigyelhetők a civil társadalom fogalmának használatával kapcsolatban. Valójában számos eltérő megközelítéssel találkozhatunk, amelyek a civil társadalom fogalmát különböző módon próbálják a társadalomtudományi kutatás számára felhasználni. Ennek következtében a civil társadalom mai elméletei is jócskán különböznek egymástól abban, hogy milyen szociológiai tartalmat rendelnek a fogalomhoz, illetve mire is kívánják használni. Ha rápillantunk a fogalom szociológiai tartalmának különböző meghatározási kísérleteire, igencsak különböző társadalmi jelenségekre bukkanhatunk. Victor Pérez-Díaz ezzel kapcsolatban 'minimalistának', illetve 'generalistának' nevezi a két szélső álláspontot (Pérez-Díaz, 1998). A különböző fogalmi meghatározások mögött természetesen különböző kérdésfeltevések rejlenek, amelyek különböző tradíciókhoz kapcsolódnak. A kritikai elmélet hagyományához elsősorban a minimalista megközelítések nyúlnak vissza.

Pérez-Díaz *generalistának* nevezi többek közt saját és Ernest Gellner (2004) megközelítését, utalva ezzel arra, hogy ők dolgoznak a civil társadalom legtágabb értelemben vett

[33] Ezzel a későbbiekben még részletesebben foglalkozom.

[34] Habermasról lásd e kötetben Némedi Dénes tanulmányát.

fogalmával. Definíciója szerint más társadalmakkal ellentétben a civil társadalom, „egy meghatározott társadalom ideáltípusa, amely a társadalmi-politikai intézmények olyan sorozatával jellemezhető, mint a törvény uralma, a korlátozott és elszámoltatható közhatalom, a gazdasági piacok, a társadalmi pluralizmus és nyilvánosság" (Pérez-Díaz, 1998, 211.).[35] A *minimalisták*, mint például Cohen és Arató (Cohen–Arato, 1992a; 1992b; Arató, 1999), szűkítik le leginkább a fogalom terjedelmét, kizárják belőle mind a gazdasági szférát, mind az államot, és „a 'civil társadalmat' társaságok (vagy társadalmi mozgalmak) sajátos kombinációjára és a nyilvánosságra redukálják" (Pérez-Díaz, 1998, 212.). A két szélső álláspont között helyezhető el mások mellett John Keane (1988; 2004) meghatározása, és a civil társadalommal kapcsolatos empirikus kutatások többsége is valamiféle köztes meghatározással dolgozik. Keane elutasítja a generalista megközelítést, és a minimalistákhoz hasonlóan a társadalom egyik sajátos szférájára alkalmazza a fogalmat, ám ő nem zárja ki jelentéséből a gazdaságot: gyakorlatilag egy adott társadalom nem kormányzati elemeit jelöli meg a civil társadalom fogalmával, „nevezetesen a gazdasági piacokat együtt a társaságokkal és a nyilvánossággal" (Pérez-Díaz, 1998, 211–212.).

Generalisták

Pérez-Díaz a minimalisták és generalisták fogalomhasználatának szembeállítása kapcsán azt emeli ki, hogy míg a minimalistáknál a vizsgálódás középpontjában a leszűkített értelemben vett civil társadalom és a többi intézmény közötti *alapvető konfliktus* áll, a generalisták a civil társadalom tágabb fogalmába belefoglalt különböző intézmények *együttes működésére* helyezik a hangsúlyt.

A generalista Gellner (2004) könyvének fő kérdése: mely társadalmak biztosítják az egyéni szabadság számára a legjobb feltételeket? A válasz a kérdésre, hogy egy meghatározott intézményrendszert fenntartó társadalmi formáció: a civil társadalom, amelynek legjobb mintái a nyugat-európai és észak-amerikai társadalmak.[36]Gellner fő problémája, hogy milyen esélyei vannak annak, hogy a kelet-európai volt szocialista, illetve az iszlám államok egy, a nyugati társadalmakéhoz hasonló intézményrendszert hozzanak létre és működtessenek. Milyen esélyei vannak annak, hogy kiépüljenek e helyeken is azok az intézmények, amelyek a szabadság számára a legjobb feltételeket kínálják. Könyve

[35] Gellner egyes munkáiban – bár csupán kiindulópontként – a civil társadalom szűkebb fogalmát használja: „A legegyszerűbb, első és intuitíve világos meghatározás szerint, amely rendelkezik bizonyos fokú előnnyel is: a civil társadalom különböző nem kormányzati intézmények sorozata, amely elég erős ahhoz, hogy ellensúlyozza az államot. Eközben azonban nem teszi lehetetlenné, hogy az állam ellássa a béke védelmezőjének és a fő érdekek közötti döntőbírónak a szerepét, viszont meggátolja, hogy elnyomja, illetve atomizálja a társadalmat." (Gellner, 1995, 32.)

[36] Kumar egyik érve a civil társadalom fogalmának haszontalansága mellett, hogy tulajdonképpen nem tesz hozzá semmit a demokrácia fogalmához. A civil társadalom fogalma gyakorlatilag a demokratikus társadalom szinonimája (Kumar, 2001a, 159–160.). Megítélésem szerint ez a kritika elsősorban a civil társadalom generalista fogalmát érinti. Gellner ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a demokrácia egy normatív modell, függetlenül társadalmi feltételeitől. „Demokráciára valóban szükség van – a hangsúlyt azonban arra az intézményrendszerre és arra a társadalmi kontextusra kell helyeznünk, amely lehetővé és kívánatossá teszi. Az intézményi feltételrendszer nélkül a 'demokrácia' kifejezésnek nem volna világos jelentése, az általa jelölt rendszer pedig megvalósíthatatlan lenne." (Gellner, 2004, 141.)

ennek megfelelően egyrészt hosszúra nyúlt érvelés a civil társadalmak mellett, szembeállítva a lehetséges vetélytársakkal, másrészt pedig azon intézmények vizsgálata, amelyek e társadalmi formációk működése szempontjából kulcsfontosságúak.

Az intézményi berendezkedés kapcsán a civil társadalmak megkülönböztető jegye Gellner számára például az állam és egyház elválasztása, illetve az állam semlegességének követelménye. Az állam nem kötelezheti semmiféle hiedelem, semmiféle értékrendszer követésére állampolgárait. Nem emelhet egyetlen vallást sem az államvallás rangjára, amint például az iszlám államok teszik (uo. 19–28.), és nem írhat elő semmiféle kötelező ideológiát, amint a kelet-európai államszocialista rezsimekben történt. A civil társadalmak további ismérve Gellner szerint a gazdasági decentralizáció. Az állam nem avatkozhat be aktívan a gazdasági folyamatokba, feladata csupán a gazdaság működéséhez nélkülözhetetlen törvényes rend garanciája. A gazdasági decentralizáció megkívánja, hogy az állam a gazdaság szereplői számára kiszámítható környezetet biztosítson, ahol a piac zavartalan működéséhez igazodva hozhatják meg önálló döntéseiket.

A civil társadalmak e megközelítés alapján olyan társadalmi formációk, amelyek intézményrendszere lehetővé teszi, hogy a köz és magán birodalma elkülönüljön. A civil társadalmak egyrészt az állam révén lehetővé teszik a közös politikai cselekvést a társadalom tagjai számára, másrészt pedig biztosítja az állampolgárok számára az egyéni szabadságjogok gyakorlását.

A generalisták így a civil társadalom fogalma kapcsán igyekeznek mindazon tényezőket hangsúlyozni, amelyek a polgári társadalom hegeli fogalma által is központi jelentőségűek. A generalisták azonban mintha nem vennék figyelembe, vagy nem tartanák érdeminek a polgári társadalom marxi kritikáját. Számukra ugyanis a nyugati civil társadalmak egyfajta kész mintaként szolgálnak a volt szocialista, illetve az iszlám államok számára. A civil társadalom fogalmához nem próbálnak olyan utópikus tartalmat kapcsolni, amely a nyugati társadalmak számára is példamutató lehet. A civil társadalom minimalista teoretikusai azonban éppen erre vállalkoznak.

Minimalisták

Gellner a fogalmat az 'egészre' alkalmazza, szemben a civil társadalom más teoretikusaival, akik valamiképpen leszűkítik a fogalom határait, és inkább egy 'részt', egy önálló társadalmi szférát jelölnek vele. Míg a generalisták sajátos fogalmi stratégiája elsősorban az államszocialista és az iszlám társadalmak számára nyújt útmutatást, a civil társadalom minimalista teoretikusai a nyugati társadalmakkal kapcsolatban is igyekeznek igazolni a fogalom használhatóságát. E felfogás szerint a civil társadalom önálló társadalmi szféra más társadalmi szférák mellett, illetve gyakran más társadalmi szférákkal szembeállítva. Azok az elméletek, amelyek valamiképpen leszűkítik a fogalom hatókörét, leginkább azáltal különíthetők el egymástól, hogy milyen tényezők alapján próbálják körülhatárolni ezt az önálló társadalmi szegmenst, illetve milyen kapcsolatokat feltételeznek a különböző társadalmi szférák között.

A generalistákkal ellentétben John Keane (1988) egy sajátos társadalmi szférára alkalmazza a civil társadalom fogalmát. Elméletének legfontosabb jellemzője, hogy a bü-

rokratikus, a társadalomtól eltávolodó állammal szemben a civil társadalom politikai jelentőségére igyekszik rámutatni. Legfontosabb törekvése a civil társadalom fogalmának elméleti alkalmazása kapcsán egyrészről annak igazolása, hogy a beavatkozó jóléti állam cselekvési körét korlátok közé kell szorítani, másrészt, hogy meg kell teremteni az állampolgárok és a társadalmi szervezetek számára a lehetőséget, hogy részt vegyenek a politikai döntéshozó folyamatokban.

Keane tehát elsősorban az állam és a társadalom közötti viszonyra figyel, s elemzéseiből így pusztán az derül ki, hogy a civil társadalom fogalmának használatával valószínűleg a társadalom azon részére utal, amely megmarad, ha az államot kivonjuk belőle. A fogalom szisztematikus meghatározásával azonban nem találkozunk nála. Ez esetben úgy gondolom, jogos Kumar (2001a, 154.) felvetése, mely szerint ha nem tudjuk legalább körvonalaiban, hogy mi is az a civil társadalom, vajon mi az, amit védelmezni kell a beavatkozó politikával szemben?

Az állam és társadalom határainak újragondolása kapcsán Keane segítségével leginkább példák révén tájékozódhatunk. Előremutató jeleknek tartja e téren például az 1970-es évek végi svéd beruházási politikát, amely a tőke profitjának magasabb adóztatása révén a lokálisan, illetve regionálisan szerveződő és az állampolgárok által ellenőrzött szervezeteket támogatta; vagy a nyugatnémet zöldek azon javaslatát, hogy a munkanélküliség csökkentése érdekében a nem profitorientált civil szervezetek termelőtevékenységét kell bátorítani (Keane, 1988, 15–20.). Ezek a példák azonban a fogalmi tisztánlátás hiányának problémáját inkább elmélyítik, semhogy segítenének rajta.

A civil társadalom minimalista fogalmának paradigmatikus példáját Cohen és Arató dolgozta ki. Az ő fogalmi stratégiájuk legfontosabb eleme, hogy Keane-hez hasonlóan a civil társadalmat önálló társadalmi szférának tekintik, ám az államtól és a gazdaságtól egyaránt elválasztják. Kérdés azonban, miként különíthető el a civil társadalom más társadalomszerkezeti egységektől, illetve miféle szociológiai tartalommal jellemezhető e jócskán szűkre szabott szegmens. A civil társadalom társadalmi összetevőit tekintve Cohen és Arató munkáiban felsorolás jellegű definícióval találkozunk, mely szerint a fogalom a következő elemeket tartalmazza:

„1. *Pluralitás:* családok, informális csoportok és önkéntes társaságok, amelyek pluralitása és autonómiája lehetővé teszi az életformák változatosságát; 2. *nyilvánosság:* a kultúra és kommunikáció intézményei; 3. *privát szféra:* az individuális önfejlesztés és a morális döntés területe; 4. *törvényesség:* az általános törvények és alapvető jogok azon struktúrái, amelyek a pluralitás, a magánszféra és a nyilvánosság elkülönüléséhez szükségesek legalább az államtól és egyre inkább a gazdaságtól." (Cohen–Arató, 1992a, 346.)

A fogalom meghatározásának leglényegesebb eleme azonban a civil társadalom, illetve az állam és a gazdaság társadalomelméleti elhatárolása. Cohen és Arató e probléma kapcsán Habermas duális társadalomelméletéhez folyamodik, illetve próbálják átalakítani a saját céljaikra. Gondolatmenetük logikáját tömören talán három pontban lehet összefoglalni.

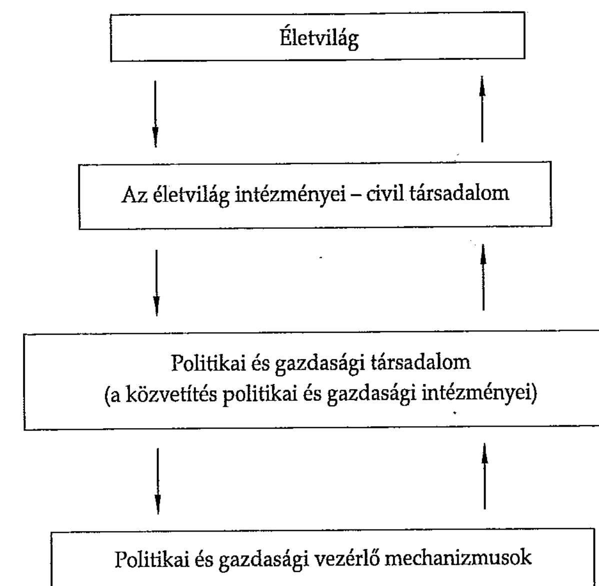
Cohen és Arató Habermast követve *először* az integrációs mechanizmusok különbözősége révén elhatárolja a civil társadalmat az államtól, illetve a gazdaságtól. Az állam és a gazdaság területein a rendszerintegráció a jellemző, és a cselekvéskoordináció a ha-

talom, illetve a pénz médiuma által valósul meg; a civil társadalom pedig a társadalmi integráció, illetve a kommunikatív cselekvés terepe.[37] Majd *második* lépésként igyekeznek elkülöníteni Habermas életvilág-fogalmától a civil társadalmat. Ennek során az életvilág habermasi fogalmának két szintjét határolják el: egyrészt a nyelvi-kulturális háttérül szolgáló hermeneutikai szintet, másrészt pedig az életvilág intézményi, szociológiai oldalát. Habermas életvilág-fogalmának e szociológiai szintjén helyezkedik el Cohen és Arató szerint a civil társadalom, kiegészítve a társadalmi mozgalmakkal mint dinamizáló tényezőkkel. *Harmadik* lépésük motivációja a Habermas társadalomelméletében kijelölt különböző területek közötti határok fellazítása, és új szférákkal való kiegészítése. „A rendszer és az életvilág absztrakt kategóriái csupán azt mutatják, hogy egy bizonyos területen a koordináció elsősorban adott intézményi keretek között működik." (Uo. 479.) Érvelésük szerint Habermas társadalomelméletében az olyan intézmények, mint egyrészről a parlament vagy a pártok, másrészről a szakszervezetek vagy a gazdasági kamarák, helye nem jelölhető ki egyértelműen a rendszer és az életvilág merev elválasztása miatt, ezért érdemes ezen intézmények számára egyfajta köztes, közvetítő zónát bevezetni. Cohen és Arató az állam és a civil társadalom közötti közvetítő zónát *politikai társadalom*nak, a gazdaság és a civil társadalom közötti szférát *gazdasági társadalom*nak hívja. Mindezek alapján Habermas merev társadalomelméletével szemben Cohen és Arató felfogása az *1. ábra* segítségével szemléltethető:

Az ábra azt kívánja bemutatni, hogy a habermasi felfogással ellentétben a rendszer és az életvilág analitikusan elválasztott területei között folyamatosság van, amely az életvilág hermeneutikai szintjétől a gazdaság, illetve az állam médiumok által integrált alrendszereiig terjed. A civil társadalom és a politikai, illetve gazdasági társadalom intézményei e két szélső pólus között – ahogy a polgári társadalom Hegel fogalmi rendszerében – egyfajta közvetítő szerepet töltenek be.

E változtatásokban rejlő kritikai észrevételek nem pusztán Habermas társadalomelméletét érintik, kordiagnosztikai megfontolásokból is alapvető jelentőségűek. Habermas a késő modern társadalmak legellentmondásosabb vonásának azt tartotta, hogy a gazdaság, illetve az állam rendszermechanizmusai tendenciaszerűen behatolnak az életvilágba, és zavart keltenek működésében. Ezt a megállapítást foglalja össze az életvilág kolonizációjának tézise. Cohen és Arató elgondolásai alapján e habermasi tézis legalábbis pontatlannak, illetve egyoldalúnak tekinthető. Egyrészt a különböző társadalmi alrendszerek esetében egyáltalán nem beszélhetünk olyan merev határokról, mint a habermasi társadalomelmélet sugallja, elgondolható „átjárás" a különböző alrendszerek között anélkül, hogy az adott alrendszer működési mechanizmusaiban zavar keletkezne. Másrészt pedig a különböző alrendszerek közötti viszony kapcsán Habermas pusztán a rendszer életvilágra gyakorolt negatív következményeire koncentrál. Cohen és Arató

[37] Jeffrey C. Alexander ezzel kapcsolatban ellenvetést fogalmaz meg: „Cohen és Arató a civil birodalomra empirikusan deskriptívnek tekinti Habermas idealizált kommunikációelméletét." (Alexander, 1993, 801.) Hogy mennyire „civil" a civil társadalom, Alexander szerint empirikus kérdés, és leginkább fokozatokban adható meg. E fokozatok alapján továbbá a civil társadalmat el lehet különíteni a gazdaság és az állam mellett olyan cselekvésszféráktól, mint például a tudomány, a vallás vagy a család (Alexander, 1998, 7.; 2001, 294–308.). Pérez-Díaz e gondolatmenetre hivatkozva Alexandert mindenki másnál minimalistábbnak tartja (Pérez-Díaz, 1998, 212.).

Forrás: Cohen–Arato, 1992a, 481. alapján saját szerkesztés

1. ábra. A rendszer és életvilág között elhelyezkedő intézmények

ezzel szemben azt feltételezi, hogy a civil társadalom különböző szereplői a politikai társadalom, illetve a gazdasági társadalom csatornáin keresztül érvényesíthetik sajátos szempontjaikat a médiumvezérelt alrendszerek mindegyikében.

A kritikai megjegyzések ellenére azonban a civil társadalom minimalista elméletei különösen sokat köszönhetnek Habermasnak. A habermasi duális társadalomelmélet ugyanis a gazdasági rendszer mellett a politikai rendszer működésére is ráirányítja a figyelmet. Marx mind a társadalom rendszerszerű működése, mind a társadalmi nagycsoportok képződése kapcsán csupán a gazdaság szerepét veszi figyelembe. Az alap és felépítmény logikája csak a gazdasági alapot tekinti „valósnak", az államot pedig a felépítmény illuzórikus formái közé utalja. Habermas elgondolásai szerint viszont a késő kapitalista társadalmakban a politikai rendszer működése több szempontból is érdekes lehet (lásd elsősorban: Habermas, 1997). Egyrészt kérdés, hogy miként érinti a késő kapitalista társadalmakra jellemző aktív állami beavatkozás a gazdaság működését. Habermas szerint a Marx által vizionált gazdasági válság bekövetkezésének a késő kapitalista társadalmakban nem túl nagy a valószínűsége. Az állam képesnek látszik a piac teremtette ellentmondások kezelésére. Másrészt az aktív állam az osztályképződés marxi modelljét is kétségessé teszi. Habermas szerint ugyanis az állami beavatkozás révén sikerül a piac működésének negatív hatásait „szétszórni a kvázicsoportok (a felhasználók, a tanulók és szüleik, a közlekedés résztvevői, a betegek, az öregek stb.) vagy kisebb szervezettségű természetes csoportok között" (Habermas, 1994a, 67.). Ezek a megállapítások alapvetően megkérdőjelezik azt a kitüntetett szerepet, amelyet Marx a kapitalista társadalmakban a munkásosztálynak tulajdonított.

Minimalista elméletei szerint a civil társadalom fontos alkotóelemei a társadalmi mozgalmak, ezeket azonban nem lehet pusztán a munkásosztályra vagy a munkásmozgalomra redukálni. A civil társadalom fogalmának jelentősége, hogy felhívja erre a figyelmet. Marx a kapitalista társadalom kollektív cselekvői közül csupán a gazdasági alapon szerveződő osztályokat veszi figyelembe, és közülük a proletariátusnak univerzális szerepet tulajdonít. COHEN (1982) Marx-kritikájának éppen ez áll a középpontjában, ez vezetett ugyanis a kritikai elmélet tradícióján belül a demokratikus politika leértékelődéséhez és a forradalomelmélethez. Cohen szerint nem lehet a civil társadalmat a piaccal azonosítani, a munkásosztályt pedig nem lehet kitüntetett kollektív cselekvőnek tekinteni. Annak a kritikai elméletnek, amely nélkülözhetetlen értéknek tartja a demokráciát, a munkásosztály mellett más, különböző módon szerveződő kollektív cselekvőkkel kell számolnia (COHEN, 1989). Ahelyett pedig, hogy a társadalom általános érdekének képviseletét egyetlen társadalmi szereplőhöz rendelné, komolyan fel kell vetni a demokratikus akaratképzés problémáját (COHEN, 1979).

A CIVIL TÁRSADALOM FOGALMÁNAK NORMATÍV TARTALMA

Liberálisok és kommunitáriusok

Amint szó volt róla, a civil társadalom eszméje Arisztotelész óta az önigazgatás, az állampolgárok szabad önrendelkezésének gondolata körül mozog. Hegel szerint a polgári társadalom, illetve a modern állam kínálja a legmegfelelőbb intézményi keretet az eszme megvalósulása számára. A polgári társadalom lehetővé teszi a szubjektív szabadság, a különös kibontakoztatását, az állam általánossága viszont egymásra vonatkoztatja, egységes egésszé integrálja a polgári társadalom különösségét. A hegeli elgondolások marxi kritikája ezzel szemben a polgári társadalmat javarészt az árugazdaságra redukálva, egy sajátos történelmi korszak és egy sajátos társadalmi osztály, a burzsoázia produktumának tartotta. A szocialista társadalom marxi ideája az általános és a különös, a polgári társadalomban megvalósuló szétszakítottság kritikáján alapul, és e szétszakítottságnak a proletariátus általi megszüntetését feltételezi.

Az általános és a különös viszonyának Hegel által felvetett absztrakt problémája az elmúlt évtizedekben a demokráciaelmélet területén megélénkülő vitákban öltött új alakot. Ezek a viták kidomborították, hogy a demokrácia kérdésköre korántsem tekinthető lezártnak és problémamentesnek a képviseleti intézményeknek a nyugati világban való létrejötte, illetve az általános választójog elterjedése után sem (lásd BRUNNER–CONZE–KOSELLECK, 1999). Megmutatták továbbá a hegeli fejtegetések egyoldalúságát, amely elsősorban az állam kitüntetett szerepében csúcsosodik ki, illetve a marxi elméletnek azokat a problémáit, amelyek a hiányzó politikaelmélet kapcsán merülnek fel. A civiltársadalom-elméletek a demokráciaelméleti vitákhoz kapcsolódva igyekeznek tisztázni a fogalom normatív tartalmát, és igazolni jelenkori használhatóságát.

A dilemmát elsősorban az jelenti, miként teremthető meg a modern plurális államokban a demokratikus önkormányzás számára alapvető állampolgári szolidaritás és az egyéni szabadság védelme: demokrácia és liberalizmus összeegyeztethetőségének régóta vitatott kérdése. A civil társadalom mai elméletei erre a dilemmára igyekeznek

megoldást kínálni. A mai politikai filozófiai irányzatok különböző normatív demokráciamodelljei mintha egyaránt megfeledkeznének az egyik elvről, hogy a másikat hangsúlyozzák:

> „A politikaelmélet területén a mai divat a liberalizmust és a demokráciát (újra) alapvetően ellentétesnek tekinti. A klasszikus liberalizmus tanainak védelmezői hajlamosak úgy tekinteni a demokráciára – a többségi elv és a részvétel hangsúlyozása miatt –, mint amely vagy illuzórikus, vagy – ami még rosszabb – veszélyt jelent a létező szabadságjogokra nézve, hacsak nem megfelelően szabályozott, illetve korlátozott. A másik oldalon viszont a közvetlen vagy radikális demokrácia támogatói a liberális tradíciót magát bélyegzik meg olykor, mint a fő akadályt egy részt vevő demokratikus társadalom eléréséhez." (COHEN–ARATO, 1992a, 345.)

A mai fő politikai filozófiai irányzatok, a kommunitáriusok, illetve a liberálisok eltérő kiindulópontok felől közelítenek a problémához.[38] Míg a liberálisok számára az egyéni szabadság, illetve az emberi jogok jelentik az elsődleges kiindulópontot, a kommunitárusok elsősorban a politikai közösség erkölcsi integrációját, illetve a demokratikus döntéshozatal jelentőségét hangsúlyozzák. A két irányzat demokráciamodellje számos vonatkozásban különbözik egymástól, Habermas a társadalomról alkotott fogalom, az állampolgárok státusa, illetve a politikai folyamat természetére vonatkoztatva emeli ki a két megközelítés közötti eltéréseket (HABERMAS, 1996b).

E szerint a liberálisok egyéni cselekvők piaci interakcióinak szövedékéből építik fel a *társadalmat*. A demokratikus politika célja pedig, hogy a társadalomban megjelenő különböző érdekeket képviselethez juttassa, és a kormányzati cselekvést valamiféle összérdek felé mozdítsa el. A kommunitárius vagy republikánus felfogás számára ezzel szemben a politikai folyamat többet, illetve mást jelent, mint közvetítő, érdekegyeztető folyamatot. Nem az egyénekből indul ki, a társadalomra mint önálló szubsztanciális egészre, erkölcsileg integrált közösségre tekint. A politikai folyamat ennek megfelelően a közösség önazonosságának felszínre hozatala, illetve az a tevékenység, amelynek során a közösség tagjai nézetegyeztetés, demokratikus vita révén meghatározzák a politikai közösség akaratát, irányt mutatnak a közös cselekvés számára.[39]

A liberális elméletek számára az *állampolgárok* státusát elsősorban a negatív szabadságjogok írják körül mind más állampolgárokkal, mind a kormányzati intézkedésekkel szemben. Az állampolgárnak lehetősége van arra, hogy saját életformáját és önálló érdekeit követve igyekezzen elérni saját különös céljait mindaddig, amíg ez mások szabadságát nem korlátozza. A kormányzat feladata, hogy biztosítsa: a negatív szabadságjogok érvényesítése során senkit se érjen sérelem, a törvények által megszabott kereteken belül mindenki megvalósíthassa elképzeléseit. A kommunitáriusok számára ezzel szemben az állampolgárok státusát inkább – a közösséghez tartozás révén őket megillető – olyan pozitív jogok határozzák meg, mint például a részvétel joga a politikai döntéshozatalban, illetve a különböző kommunikációs jogok – a szólásszabadság, a gyülekezési, lelkiisme-

[38] Rainer Forst részletesen és szisztematikusan tárgyalja a vita fő kérdéseit (FORST, 2002). A kommunitárusok kapcsán magyarul lásd Horkay Hörcher Ferenc szöveggyűjteményét, illetve bevezető tanulmányát (HORKAY HÖRCHER, 2002) és BODA Zsolt (2002) írását.

[39] A kommunitárius elméletek elkülöníthetők egymástól az alapján, hogy a közösség erkölcsi integrációját vagy a politikai részvételt hangsúlyozzák inkább (lásd BENHABIB, 1992; FORST, 2002, 100–112.). A civil társadalom mai elméletei elsősorban a részvételt hangsúlyozó nézetekhez csatlakoznak.

reti stb. szabadság joga. Ezek a szabadságjogok a kommunitárus értelmezés szerint nem valamilyen külső kényszerrel szemben nyújtanak garanciát, hanem azt teszik lehetővé, hogy az állampolgár, egy különös politikai közösség tagjaként, részt vegyen e közösség szabályainak kialakításában és a mindenkit érintő döntések meghozatalában.

Habermas kiemeli továbbá, hogy a liberális modell a demokratikus *politikai folyamatot* stratégiailag cselekvő politikai csoportok küzdelmeként ragadja meg, amelyek a hatalom megszerzésére vagy éppenséggel megragadására törekszenek. A versengő pártok sikere vagy kudarca az állampolgárok szavazatai révén méretik meg, mint ahogy egy árunak is az a legárulkodóbb jellemzője, hogy milyenek a piaci pozíciói: hányan vásárolják meg. „A szavazás során meghozott döntéseiknek ugyanaz a struktúrája, mint az a választási aktus, amelyet egy piaci résztvevő végrehajt." (Uo. 23.) A kommunitárius elméletek a liberálisokkal ellentétben nem a piac analógiája alapján ábrázolják a politikai folyamatokat. A politikai élet fő színterei, a parlament és a nyilvánosság e felfogás szerint teljesen más logika alapján működnek, ahol „a minta nem a piac, hanem a dialógus" (uo. 23.). Eszerint a politika nem a különböző társadalmi csoportok közötti alkudozásra, érdekegyeztetésre irányul, hanem olyan vitáról van szó, amelynek célja a kölcsönös megértés. Olyan egyetértés kidolgozása, amely alapja lehet a közös politikai cselekvésnek.

Habermashoz közelebb áll a kommunitárus felfogás, mivel „megvan az az előnye, hogy az ész nyilvános használata intézményesítésének fogalma révén megőrzi a demokrácia eredeti jelentését" (uo. 23.), azonban ezt sem fogadja el, mivel a politikai közösséget etikailag integrált egészként ragadja meg. Amíg a liberálisok számára „sok izolált privát szubjektum" jelenti a kiindulópontot, amelyek bizonyos jogokkal rendelkeznek, addig a kommunitárusok „egy átfogó makroszubjektum"-mal számolnak, amelynek egységét bizonyos etikai és morális kérdésekben való egyetértés teremti meg.

Habermas elutasítja mindkét felfogást, egy olyan megközelítést kínál, amely értelmezése szerint meghaladja a liberális és kommunitárius elméletek ellentétét: a demokrácia deliberatív modelljét, amely az általa korábban kidolgozott diskurzusetikán alapul. A civil társadalom fogalma normatív tartalmának tisztázása során Jean L. Cohen és Arató András is a demokrácia e habermasi felfogásához csatlakozik (Cohen–Arato, 1992a, 345–420.).

A demokráciák pluralitása

A habermasi diskurzusetika annyiban tudja feloldani a liberálisok és a kommunitárusok közti vitát, amennyiben egyetlen elméleti kereten belül képes kezelni a két hagyomány sajátos problémáit. Ahogy Cohen és Arató rámutat, a diskurzusetika habermasi modellje két olyan komponenst tartalmaz, amelyek hozzájárulhatnak e dilemma feloldásához. A diskurzusetika ugyanis arra vállalkozik, hogy a racionális konszenzus feltételeinek megadása révén olyan eljárást dolgoz ki, amelynek segítségével adott cselevési norma érvényessége tesztelhető. Egyrészt tehát az ideális beszédhelyzet leírásáról van szó, másrészt pedig a valós, illetve hamis konszenzus elkülönítésének lehetőségéről. E két összetevő a politikai filozófia területén lehetőséget teremt a két legfontosabb probléma, az alapvető jogok, illetve a demokratikus legitimáció kérdésének felvetéséhez.

Az ideális beszédhelyzet habermasi fogalma a diszkurzív vita azon jellemzőit foglalja össze, amelyek alapján a racionálisan motivált konszenzus elkülöníthető a kényszeren

alapuló megegyezésektől.[40] Olyan metanormáról van szó, amely előírja azokat az eljárási szabályokat, amelyek révén egy norma érvényessége felmérhető, illetve igazolható. Az ideális beszédhelyzetet körülíró feltételeket Benhabib két elv köré csoportosítja:

„Az ideális beszédhelyzet négy feltétele a következő: először, minden résztvevőnek egyenlő eséllyel kell rendelkeznie arra, hogy kommunikációt kezdeményezzen, illetve kommunikációt folytasson; másodszor, mindenkinek egyenlő esélye kell hogy legyen ahhoz, hogy állításokat és javaslatokat, illetve érveket és ellenérveket fogalmazzon meg. Ezeket együttesen »szimmetriafeltételeknek« hívhatjuk. Harmadszor, mindenkinek egyenlő eséllyel kell rendelkeznie ahhoz, hogy mint cselekvő kifejezze kívánságait, érzéseit és szándékait, és negyedszer, a beszélőknek úgy kell cselekedniük, mintha a cselekvés kontextusaiban az esélyek egyenlő módon lennének elosztva arra, hogy »utasításokat fogalmazzanak meg, és ellentmondjanak az utasításoknak; hogy ígéreteket tegyenek, illetve utasítsanak vissza; hogy felelősséget vállaljanak valaki viselkedéséért, és másoktól is felelősséget követeljenek meg«. Hívjuk az utóbbi kettőt »reciprocitásfeltételnek«." (Benhabib, 1986, 285.)

Egyes kritikusok szerint az ideális beszédhelyzet habermasi leírása olyan totalitárius utópia, amely egy sajátos életformát tüntet ki mások ellenében, s így összeegyeztethetetlen a társadalmi pluralizmussal, illetve az emberi jogok liberális elvével.[41] Eszerint a diskurzusetika képviselni tudja ugyan azokat az elveket, mint például az egyenlőség, illetve a részvétel elve, amelyek a kommunitárius hagyomány központi elemei, ám osztozik azokban a problémákban is, amelyek ezeket az elméleteket terhelik. Ezt a problémát Cohen és Arató egyaránt figyelemre méltónak tartja, és rámutatnak, hogy nem tisztázott az elmélet alkalmazási köre. Habermas a diskurzusetikát egyrészt általános etikaként tárgyalja, máskor politikai filozófiai összefüggésben, de értelmezhető úgy is, hogy mindkét területen egyaránt alkalmazható. Cohen és Arató a diskurzusetikának csak a politikaelméleti alkalmazhatóságát tartja problémamentesnek, „szükségtelenül túlterheltté válik, amikor ennél tágabb elméletként adják elő" (Cohen–Arato, 1992a, 351.). A diskurzusetika nem képes általános etikaként az élet különböző területein eligazítást nyújtani, s ez nem is kívánatos, viszont ha a politikaelmélet területére korlátozzuk, önálló terep nyílik a különböző egyéni morális elveknek, kulturális értékeknek és sajátos életformáknak.

Cohen és Arató szerint a diskurzusetika erényei leginkább a politikaelmélet területén kamatoztathatók, mivel megmutatja, hogy a törvényességnek és a politikának az intézményes szankciókon és a különböző empirikus motivációkon túl van egy racionálisan védhető komponense. Mindez két ponton különösen fontos számunkra, egyrészt a diskurzusetika segítségével racionálisan számot adhatunk az *alapvető jogok* kötelező vol-

[40] Az ideális beszédhelyzettel kapcsolatban lásd Habermas, 2001a, 77–79.; 2001b, 112–113.

[41] Az itt következő Habermas-idézet alátámaszthatja e kritikát: „Az ideális beszédhelyzet tényellentétes feltételei egy ideális életforma feltételeinek bizonyulnak. [...] E meghatározások kölcsönösen értelmezik egymást, s együttesen értelmezik azt az életformát, amely érvény ad a következő maximának: ha egy diskurzus levezetésének szándékával bármikor is kommunikációt kezdeményeznénk, s azt elég hosszú ideig folytatnánk, olyan konszenzusnak kellene kialakulnia, amely *per se* valós volna." (Habermas, 2001a, 78.) E kritikával kapcsolatban lásd Benhabib (1986, 285.) elemzését; a diskurzusetikát ért különböző kritikákról áttekintést nyújt Felkai, 2001.

táról, másrészt pedig a demokratikus politikai rendszer *legitimációjáról*. Az alábbiakban csupán a legitimáció problémájára térek ki.[42]

A legitimáció habermasi felfogásának megkülönböztető jegye mind Weberrel, mind Luhmannal szemben, hogy nem korlátozódik bizonyos uralmi rendszer stabil fennállásának megállapítására.[43] Habermas hangsúlyozza, hogy „a legitimációnak önmagában immanens kapcsolata van az igazsághoz" (Habermas, 1997, 97.), s csak akkor beszélhetünk egy politikai rend kapcsán legitimitásról, ha jó érvek szólnak e rend elfogadása mellett. Ezt már egy korai munkájában megfogalmazott definíció is világossá teszi:

> „A legitimitás azt jelenti, jó érvek szólnak egy politikai rend azon igénye mellett, hogy helyesnek és igazságosnak ismerjék el; a legitim rend elismerést érdemel. *A legitimáció egy politikai rend elismerésre méltóságát jelenti.* Ez a definíció azt emeli ki, hogy a legitimitás olyan vitatható érvényességi igény, amelynek (legalább) tényszerű elismerésétől (is) függ az uralmi rend stabilitása." (Habermas, 1994b, 183 – *kiemelés az eredetiben.*)

Ahogy ez a meghatározás már előrevetíti, Habermas különbséget tesz az uralom legitimációja és intézményesülésének módja között; eszerint demokratikus minden olyan politikai rend, amely a diskurzusetika normái alapján legitimnek tekinthető. Elvileg tehát a legitimáció demokratikus eljárásához a különböző társadalmak sajátos politikai feltételeinek megfelelően eltérő intézmények társulhatnak. A diskurzusetika nem ír elő semmilyen konkrét intézményi berendezkedést, és nem kapcsolódik hozzá, ehelyett a demokrácia problémáját valamiféle tanulási folyamatnak fogja fel, demokrácia helyett demokratizálásról beszél, és a demokratikus intézményi formák pluralitásával számol.

Némileg ellentétben a feljebb idézett kritikákkal, a diskurzusetika habermasi felfogásával szemben megfogalmazták azt az ellenvetést is, hogy túlságosan formális, mivel az absztrakt elvek nem köthetők meghatározott intézményekhez, és ennyiben tartalmatlan (lásd Benhabib, 1986, 309–316.; Cohen–Arato, 1992a, 389–410.). Cohen és Arató e kritikákkal szemben rámutatott, hogy Habermas diskurzusetikájához, illetve a demokráciák pluralitásának elvéhez meghatározott intézményi minimum köthető: a civil társadalom jelenti a demokrácia intézményi minimumát. A civil társadalom plurális intézményei nélkül – az autonóm döntést lehetővé tevő magánszféra és a nyilvánosság különböző terepei: a társaságok, a klubok, a sajtó – demokratikus társadalom nem képzelhető el.

A diskurzusetika, illetve a demokráciák pluralitásának eszméje Cohen és Arató szerint mind politikai, mind jogi vonatkozásban előfeltételezi a civil társadalmat. Egyrészt *politikai szinten* a civil társadalom és a demokratikus politikai rendszer jelenlegi képviseleti formája olyan közvetítő intézményeket feltételez, mint az önkéntes társaságok, illetve a

[42] Az alapvető jogok és a diskurzusetika viszonyával kapcsolatban vö. „Milyen kapcsolat van, ha van egyáltalán a diskurzusetika metaelvei és az alapvető jogok között? Három lehetséges megközelítés van, amelyek segítségével számot adhatunk erről a kapcsolatról: a) a diskurzusetika előfeltételezheti az alapvető univerzális jogokat, de a racionális diskurzus racionális metanormái önmagukban nem elegendők ahhoz, hogy 'megalapozzák' vagy alapul szolgáljanak ezen jogok számára; b) az alapvető jogok egy lehetséges racionális diskurzus tartalmaként is megjelenhetnek, és c) a diskurzusetika metaelvei magukban foglalhatják az alapvető jogokat. Amellett fogunk érvelni, hogy a diskurzusetika és az alapvető jogok viszonya kapcsán mindhárom megközelítés érvényes, annak függvényében azonban, hogy az alapvető jogok melyik osztályáról van szó." (Cohen–Arato, 1992a, 396–397.)

[43] A legitimitás weberi, illetve habermasi felfogásával kapcsolatban, valamint a témához kapcsolódó mai vitákról lásd Bayer, 1997.

nyilvánosság. A közös ügyekről folytatott nyilvános kommunikáció egyfajta kontinuumot alkot, amely a parlamenti vitáktól a média különböző intézményein keresztül egészen a különböző politikai klubokig, illetve vitafórumokig terjed. A politikai pártok versengésén alapuló parlamentáris rendszer egyrészt megfelelő eszköz a társadalom különböző csoportjainak képviseletére, illetve az ellentétes érdekek közötti közvetítésre. Másrészt azonban egy plurális és aktív civil társadalom a feltétele annak, hogy a képviseleti rendszer jól működjék, mivel a civil társadalom képes közvetíteni a politikai rendszer felé a releváns problémákat, illetve a különböző társadalmi szükségleteket. „Röviden, a képviseleti demokráciákban a politikai társadalom egyrészt előfeltételezi a civil társadalmat, másrészt pedig nyitottnak kell lennie ennek befolyására." (Cohen–Arato, 1992a, 413.)

Jogi szinten szintén hasonló kapcsolat figyelhető meg. A politikai rendszer és a civil társadalom közösen előfeltételez olyan jogokat, mint az emberi vagy a polgári jogok. A politikai jogok teszik lehetővé és szabályozzák az állampolgárok kapcsolódását a politikai rendszerhez, míg az emberi jogok biztosítják az autonómiát, illetve a magánszféra sérthetetlenségét. A jogokkal kapcsolatban ráadásul Cohen és Arató egy további összefüggésre is rámutat. Az egyenlőtlenségekkel, privilégiumokkal stb. szemben kinyilvánított jogok először a politikai nyilvánosságban, illetve a civil társadalomban fogalmazódnak meg különböző egyének, csoportok vagy olyan társadalmi mozgalmak révén, mint például a feministák. A törvényhozás létesíthet azonban a pozitív törvényalkotás révén jogi garanciákat a különböző sérelmekkel szemben, beleértve a kormányzati cselekvéssel szembeni védelmet is. „A jogok területén törvény védi és szilárdítja meg azt, amit a társadalmi aktorok a civil társadalomban elértek." (Uo. 414.) A civil társadalom intézményesítése eszerint elképzelhetetlen a különböző jogok törvényes megerősítése nélkül.

A civil társadalom utópiája

A modern utópiákra jellemző, hogy a társadalmi állapot valamely kívánt modelljét a jelen társadalmi berendezkedésével állítják szembe. Ennek során a szakítást a jelennel az elképzelt jövő, illetve a jövőbe vezető út leírása igazolja. Ahogy Reinhart Koselleck fogalmaz, az újkorban felbukkanó különböző „izmus-képződmények […] a történeti mozgást perspektivikusan a jövőre vetítik, hogy a jövő állítólagos szövetségeseként igazolják a cselekvést" (Koselleck, 2003b, 391.). Kérdés, hogy ez alapján utópiának tekinthető-e egyáltalán a civil társadalom újonnan felbukkanó ideája. Cohen és Arató hangsúlyozza, hogy a civil társadalom ideája, illetve a képviseleti demokrácia jelenlegi intézményrendszere többszörösen feltételezi egymást. Kérdés továbbá, hogy ha klasszikus értelemben nem tekinthető is utópiának, rendelkezik-e legalább olyasféle utópikus tartalommal, amely a jelentől különböző társadalmi berendezkedést feltételezve iránymutató lehet a politikai cselekvés számára.

A civil társadalom mai elméletének mindenképpen pozitív választ kell adnia a fenti kérdésekre, amennyiben a kritikai elmélet hagyományába akarja sorolni magát (vö. Bronner, 2002; Chambers, 2002). S amennyiben nem akar osztozni a hegeli–marxi társadalomelmélet ellentmondásaiban, el kell kerülnie egyrészt Hegel államközpontúságát, másrészt pedig Marx ökonomizmusát. El kell kerülnie továbbá azt a forradalmi hevületet, amely a modern utópiákat jellemzi.

A civil társadalom ideája ez utóbbi vonatkozásban mindenképpen szakítani kíván a modern utópiákkal, illetve a modern utópiák totalizáló jellegével. A modern utópiák totalizáló vonásai számos ponton megmutatkoznak. Ahogy Jeffrey C. Alexander kiemeli (ALEXANDER, 2001, 583–585.), az olyan utópiák, mint például a szocializmus, számára igazolásul valamiféle abszolút, a társadalmi gyakorlaton kívüli objektív ész szolgál. Mivel ez a transzcendens ész társadalmon kívüli, s nem mutatkozik meg az individuális cselekedetekben, az individuális cselekvések ellenében kell érvényre juttatni. Ezek az utópiák továbbá a társadalommal mint egésszel szemben kívánnak alternatívát kínálni, ezért az utópikus ideál megvalósítása érdekében az adott társadalom egészének felszámolását szorgalmazzák – rendszerint forradalmi úton.

„A politikai és a gazdasági világ újjáépítésére törekvő totalitárius kísérletek tagadják, hogy kritikai tevékenységük a létrejött, ám csupán részben megvalósult ész univerzális elveinek további intézményesítését célozza. Erőfeszítéseiket inkább úgy értelmezik, mint amelyek teljesen új morális elveket hoznak létre. Ahelyett, hogy megértenék: létrejöhet alapvető és nagyon radikális társadalmi változás a kulturális és intézményi folyamatosság kontextusában, a totalitárius utópiák támogatják a fennálló szociális és morális intézmények forradalmi eltörlését." (Uo. 583.)

A civil társadalom gondolata Michael Walzer elgondolásai szerint is olyan utópia, amely sok szempontból hasonlít a modern utópiákhoz, megkülönbözteti azonban a civil társadalom önkorlátozó jellege.

Walzer gondolatmenetének kiindulópontja, hogy számos válasz született már arra a kérdésre, melyik „a legkívánatosabb berendezkedés, a legtámogatóbb környezet a jó élet számára?" (WALZER, 1995, 8.) A régi válaszokhoz a kilencvenes években egy új és a régiektől igen eltérő válasz is csatlakozott: a jó élethez a legjobb feltételeket a civil társadalom kínálja. Walzer e kiindulópont után a különböző válaszok közötti választás kényszere ellen érvel, ám hozzáteszi, hogy „ez az érv a civil társadalom felől érthető meg leginkább" (WALZER, 1995, 7.).

A régi válaszok négy sajátos ideológiához kapcsolhatók, amelyek közös jellemzője, hogy mindegyik igényt tart a helyesség és a kizárólagosság státusára, és így vagy úgy mind egyaránt megszünteti a társadalmi pluralizmust. E négy ideológia egyike a *republikanizmus*, amelynek a jó élet kérdésére adott válasza a *politikai közösség* vagy demokratikus állam, ahol a társadalom tagjai elkötelezettek a közösség iránt, és aktívan részt vesznek a közös döntésekben és a politikai célok kialakításában. A második, a *szocialista válasz* szerint a jó élethez a legjobb terepet egyfajta *kooperatív gazdaság*, a szabad termelők önigazgató közössége nyújtja, ahol az emberek, miközben létrehozzák a társadalom anyagi alapjait, termékeikben megvalósíthatják önmagukat, és kiélhetik kreativitásukat. A gazdasági liberalizmus, illetve a *kapitalista válasz* szerint a különböző egyéni motivációkból a *piac* hozza létre a közjót. A piac továbbá az az intézmény, amely az embereknek nem mint termelőknek, hanem mint fogyasztóknak a legtöbb választási lehetőséget kínálja. A negyedik, a *konzervatív válasz* szerint a legjobb berendezkedés a jó élethez a *nemzet*, amelyet vérségi kapcsolatok és a közös történelem, illetve a közös kultúra tart össze. A nemzet tagjai részt vesznek a nemzeti örökség feltárásában, ápolásában, megemlékeznek róla, és igyekeznek átadni a következő nemzedékeknek.

A *civil társadalom* legnagyobb újdonsága Walzer szerint előbbi vetélytársaihoz képest, hogy nem hirdeti a társadalmi élet különböző formái közül egyik elsőbbségét sem, egyet

sem részesít előnyben közülük, és egyiket sem értékeli le a másikhoz képest. A civil társadalom elmélete olyan liberális ideológiát sugall, amelyben a liberalizmus egyfajta antiideológiaként, a civil társadalom pedig egyfajta metaközösségként jelenik meg. A korábbi válaszokkal ellentétben nem igényel magának kizárólagosságot, így ténylegesen helyt ad a társadalmi pluralizmusnak, támogatja a legkülönbözőbb közösségi típusokat és az életformák változatosságát.

„Ideálisan a civil társadalom *a berendezkedések berendezkedése:* mindet magába foglalja, ám egyiket sem preferálja. Az érv az előző négy válasz liberális változata: elfogadja valamennyit, hangsúlyozva, hogy mindegyik hagy helyet a többinek, így tehát mégsem fogadja el egyiket sem." (Uo. 16. – *kiemelés az eredetiben.*)

Walzer gondolatmenetének van azonban egy zavarba ejtő következménye, amelyet maga is világossá tesz. A civil társadalom önmagában e megközelítés alapján üres, tartalommal csupán a jó életre adott különböző válaszok, így például az imént említett ideológiák önkorlátozó változatai tölthetik meg.

„Azt mondanám inkább, hogy a civil társadalom érve a jó élet kérdésére adott négy ideológiai válasz korrektív verziója, részben tagadja, részben pedig magába foglalja őket ahelyett, hogy egy ötödik választ állítana velük szembe. Bírálja az egyoldalúságokat, önmaga azonban nem egyoldalú." (Uo. 16.)

E felfogás szerint a civil társadalom alkalmas lehet a totalitárius projektek kritikájára, nem kapcsolódik azonban hozzá olyan tartalom, amelyet a szó valamennyire is jelentésteli értelmében utópikusnak lehetne nevezni.

A civil társadalom gondolata azonban nem merülhet ki az önkorlátozás eszméjében, ahogy Walzer érvei sugallják (COHEN, 1995). A fogalom utópikus tartalmát a kritikai elmélet hagyományához kapcsolódva Cohen és Arató próbálta tisztázni a demokráciák pluralitásának eszméje alapján. Mennyiben képes a demokráciák pluralitásának eszméje elkerülni a hegeli–marxi tradíció ellentmondásait? Mennyiben képes utópikus tartalmakra rámutatni úgy, hogy közben elkerüli Hegel etatizmusát és Marx ökonomizmusát? Az általános és különös problémájára Hegelnél az állam a válasz. A polgári társadalom teret nyit a szubjektív szabadság számára, és az állam képviseli az általánost. Marx kritikája szerint viszont a polgári társadalomban létrejövő valós különbségekkel szemben az állam általánossága illuzórikus. Az állam az alappal szemben csupán a felépítmény része, olyan politikai keret, ahol a polgári társadalom osztályai megvívják küzdelmeiket. Marx számára csak akkor oldódhat meg az általános és különös közötti közvetítés problémája, ha megszűnik maga az általános és különös elválását intézményesítő társadalmi formáció.

Cohen és Arató szerint a demokráciák pluralitásának eszméje képes lehet elkerülni ezeket a veszélyeket.

A demokráciák pluralitásának eszméje szerint a demokratikus rend nem jellemezhető meghatározott intézményrendszerrel. Demokratikusnak tekinthető azonban minden olyan rezsim, amely a diskurzusetika normái alapján demokratikusnak tartható. Cohen és Arató e habermasi gondolatokhoz azt teszi hozzá, hogy az ily módon értelmezett demokrácia is feltételezi intézményi szinten a civil társadalmat. E meggondolásoknak számos következményük van. *Egyrészt* összeegyeztethetetlen az eszmével bármilyen

olyan gondolat, amely a jelenlegi képviseleti demokráciák abszolút tagadását, a jelennel való teljes szakítást képviseli. Az önkorlátozás gondolatával nem fér össze a forradalom. *Másrészt* pedig – és ez az, ami az eszme utópikus tartalmát érinti:

„[A] modern civil társadalom nem pusztán logikailag előfeltételezi és (történelmileg) támogatja a képviseleti demokrácia létrejöttét, de történelmileg lehetővé is teszi a képviseleti demokrácia demokratizálását." (COHEN–ARATO, 1992a, 414.)

A civil társadalom utópiája tehát Cohen és Arató szerint elsősorban a demokratizálódás követelményéhez kapcsolható. Mit is jelent ez azonban pontosabban?

Elsősorban a mindenkit érintő döntésekben való részvétel lehetőségének kiterjesztését a társadalom mindhárom nagyobb szférájában: az államban, a gazdaságban és a civil társadalomban. Utópikus vonásokról csak akkor beszélhetünk, ha a demokratizálódás érinti a médiumvezérelte alrendszerek tekintélyelvű viszonyait is. Az állam és a gazdaság demokratizálásának azonban, ahogy Cohen és Arató is hangsúlyozza, megvannak a maga korlátai. A differenciálódás, illetve az önálló alrendszerek létrejötte evolúciós vívmány, amelyről nem lehet lemondani.

„Amennyiben elvárjuk, hogy hatékonyan működjenek, el kell fogadni a kormányzó mechanizmusok szükségességét az állam és a gazdaság területén. Mindez, mint ismertes, ellentmond a totális demokratizálásnak, ahogy a közvetlen részvételi demokrácia modelljeinek is." (Uo. 415.)

Mindazonáltal a demokratizálódás nem állhat meg a médiumvezérelte alrendszerek határainál. A demokráciák pluralitásának eszméje éppen azt feltételezi, hogy a demokratikus intézmények változatos formái gondolhatók el, olyanok is, amelyek összeegyeztethetők ezeknek az alrendszereknek a logikájával úgy, hogy nem veszélyeztetik működésük hatékonyságát. A politikai rendszer esetében a részvétel erősítése szempontjából a képviseleti demokráciák demokratizálásánál például a decentralizáció különböző formái, regionális, lokális struktúrák létrehozása lehet előremutató. A gazdaság demokratizálása kapcsán különös jelentőségük van a szakszervezeteknek, a különböző fogyasztóvédelmi szervezeteknek, illetve a munkaadók és munkavállalók közötti intézményesített érdekegyeztetési folyamatoknak.

A demokratizálódás nem állhat ugyan meg a médiumvezérelte alrendszerek határainál, elsődleges terepe azonban a civil társadalom, illetve a civil társadalom különböző intézményei. A cselekvéskoordináció a civil társadalomban a társadalmi integráció révén valósul meg, e terület a rendszermechanizmusok helyett a kommunikatív cselekvés fogalmával jellemezhető. Mindez sokkal nagyobb lehetőséget teremt a különböző tekintélyelvű intézmények demokratizálására a civil társadalmon belül, mint a politikai, illetve a gazdasági alrendszer esetében. A demokráciák pluralitásának eszméje alapvetően a civil társadalomhoz kapcsolódik, és az eszme utópikus tartalma a civil társadalomhoz kötődve válhat hatékonnyá:

„Elgondolásaink szerint a demokráciák pluralitása utópikus, bár ezen utópia jelentése két nagyon különböző értelmezést enged meg. Az első folyamatosságot feltételez a modern civil társadalom létező intézményi keretével. Ez egy intézményi vállalkozást vonna maga után, amely részben a filozófiai etika bázisán fogalmazódik meg, s amely természetesen dinamikus cselekvők különböző fajtáit is megköveteli megvalósításához. [...] A történelmi valószínűség nem vezethető le a filozófiai etikából, de egy létező intézményi keret képes lehet arra, hogy közvetítsen a *legyen* és a *van*, a filozófia és a létező társadalom között.

Amennyiben, annak fényében, amit a mai államokról és gazdaságokról tudunk, a civil társadalom intézményi kerete anakronisztikusnak mutatkozik, az utópia második értelmezésével van dolgunk. Az utópia e jelentés alapján egy puszta legyen, amely nem hozható kapcsolatba az ellenszegülő valósággal." (Uo. 419–420.)

ÚJOSZTÁLY-ELMÉLETEK

AZ ÚJ OSZTÁLY GONDOLATA

Alvin Gouldner jegyezte meg, hogy Marx és Engels, amikor *A kommunista párt kiáltványá*ban azt fejtegette, hogy minden eddigi társadalom története osztályharcok története, egy fontos és kissé zavarba ejtő részletről nem tesznek említést. Az állítást alátámasztó rövidke történeti áttekintéshez ugyanis nem teszik hozzá:

„... a szolgák nem léptek a szabadok örökébe, a plebejusok nem győzték le a patríciusokat, a jobbágyok nem haladták meg a bárókat, és a mesterlegények sem diadalmaskodtak a céhmesterek fölött. *A legalsó osztály sohasem jutott hatalomra.*" (Gouldner, 1979, 93. – *kiemelés az eredetiben.*)

Az újosztály-elméletek különböző változatai, tömören fogalmazva, ezt a belátást próbálják gyümölcsözővé tenni a kapitalista társadalmakra vonatkozó marxi elemzések ellenében, és egy új osztály, az értelmiség felemelkedését prognosztizálják.

Míg a civiltársadalom-elméletek elsősorban az általános és különös Hegeltől örökölt s Marx által újrafogalmazott problémáját vetik fel újra, az újosztály-elméletek a kapitalista társadalom hatalmi struktúrájának marxi elemzését kérdőjelezik meg. A civiltársadalom-elméletek problémája a közvetítés, és a közvetítés Hegel által részletesen elemzett intézményi feltételeit próbálják újrafogalmazni úgy, hogy elkerülik Hegel államközpontúságát. Eközben azonban figyelmen kívül hagyják a társadalmi osztályok Hegelnél is jelentős, Marxnál pedig elsőrangú szerepét. Az újosztály-elméletekben viszont a civiltársadalom-elméletekkel szemben az osztályok, illetve az osztályküzdelmek kerülnek a középpontba. Nem fogadják el ugyanakkor az osztályképződésről alkotott marxi elméletet, és megkérdőjelezik a proletariátus történelmi szerepével kapcsolatos marxi prognózisokat is. Elvetik továbbá az 'alap és felépítmény' fogalmi párban rejlő ökonomizmust, és az osztályelemzéshez, illetve a késő kapitalista társadalmak hatalmi struktúráinak elemzéséhez egy általánosabb fogalmi keretet igyekeznek kidolgozni.

Az 'újosztály-elmélet' megjelölés azonban – ahogy Bill Martin és Szelényi Iván megjegyzi – számos eltérő elméleti megközelítést olvaszt magába, amelyek számára nem könnyű közös nevezőt találni. Abban azonban az új osztály különböző elméleteinek képviselői mindenképpen egyetértenek, hogy:

„1. Marx helyesen jósolta meg, hogy a burzsoázia osztályuralma a kapitalizmus révén nem tart örökké.
2. Tévedett azonban, amikor azt remélte, hogy a kapitalizmus utáni alakulat vagy »osztály nélküli«, vagy »proletárdiktatúra« lesz. Az újosztály-elmélet valamennyi képviselője azt állítja, hogy a posztkapitalista társadalom új osztálytársadalom, amelyben egy új osztály, s nem a proletariátus uralkodik." (Martin–Szelényi, 1990, 139–140.)

Szelényi és Martin felsorolásához hozzátehetjük, hogy ezekben az elméletekben az új osztály rendszerint az értelmiség mint olyan. Esetleg az értelmiség valamely frakciója, amely vagy képes arra, hogy kiszélesítse uralma bázisát és osztállyá szerveződjön, vagy pedig elszigetelt és igencsak mulandóságra ítélt uralkodó elit marad.

Az újosztály-elméletek több mint százéves történetére visszatekintve további közös jellemzőként emelhetjük ki azt is, hogy amiként az alsóbb osztályok küzdelmei, az új osztály politikai stratégiái is sikertelenek maradtak.

„[Az] elmúlt évszázad története értelmezhető úgy, mint különböző magas iskolázottságú csoportok projektjeinek a története, amelyek a végső hatalom megszerzésére irányultak. Mostanáig közülük mindegyik sikertelennek bizonyult, de a projektek valósak voltak, és nincs okunk azt hinni, hogy láttuk már az utolsó efféle kísérletet." (King–Szelényi, 2004, xi–xii.)

Ily módon, ahogy a merész prognózisok esetében gyakran előfordul, az új osztály győzelmére vonatkozó előrejelzések egyike sem bizonyult helytállónak.

Mi készteti mégis az újosztály-elméletek képviselőit arra, hogy az eddigi sikertelen kísérletek ellenére újabb és újabb prognózisokat készítsenek, s olyan politikai folyamatokat azonosítsanak, amelyek az értelmiség osztályhatalmát készítik elő? És miért éppen az értelmiség?

Platón óta rendszeresen visszatérő gondolat, hogy egy jól berendezett államban a társadalom vezető csoportját azok alkotják, akik magas fokú tudással rendelkeznek: filozófusok, szakértők, értelmiségiek. A tudás birtokosai méltók erre a pozícióra, és ők rendelkeznek egyedül azokkal a képességekkel, amelyek nélkülözhetetlenek ehhez a feladathoz. A modern korban Hegel fogalmazta újra a filozófuskirály pozíciójának e kitüntetett jelentőségét. Amint már volt róla szó, Hegel elgondolásai szerint az általános és különös közötti közvetítés – a polgári társadalom különböző intézményei mellett – egy sajátos társadalmi csoport, az általános rend nyomán valósul meg. Míg a társadalom többi nagy csoportja elsősorban a maga érdekeivel foglalkozik, egyedül az általános rend az, amelyik a társadalom egészének érdekeit képviseli. (Avagy az állami alkalmazottak vagy a bürokrácia, ahogy King és Szelényi [2004, 3–5.] hivatkozik rá.) Miért lenne ezek után képtelenség az újosztály-elméleteknek az a feltételezése, hogy a 20. században az értelmiség, megelégelve másodlagos jelentőségét a burzsoáziával szemben, az örökösen rájuk osztott szerep betöltése érdekében az osztályhatalom megszerzésére törekszik?

Nem hiányzik a gondolat a szociológia szűkebb hagyományából sem. Elég talán Saint-Simon elgondolásaira utalni (pl. Saint-Simon, 1963), vagy Comte-ra, aki a metafizikai stádiumból a pozitív stádiumba való átmenet során a társadalom vezetésére egyedül a tudósokat tartja méltónak.

„Az elvégzendő munkák természete már önmagában is a lehető legvilágosabban jelzi, hogy mely osztály hivatott ellátásukra. Mivel e munkák elméletiek, világos, hogy csakis azoknak az embereknek a képességei és intellektuális kultúrája tesz eleget a szükséges feltételeknek, akik hivatássze-

rűen hoznak létre módszeresen végigkövetett elméleti kombinációkat, vagyis akik megfigyelésen alapuló tudományokat kutató tudósok."[44] (COMTE, 1979, 54–55.)

Ahogy a filozófuskirály különböző teoretikusai, úgy várják az újosztály-elméletek képviselői is az értelmiség felemelkedését: néha messiásként, néha viszont jókora aggodalommal, sőt borzalommal telve.

Az elmúlt bő évszázad – ahogy KING és SZELÉNYI (2004) rámutat – az új osztály különböző frakcióinak négy eltérő stratégiáját láthatta.[45] E hatalmi játszmák reflexióiként tekinthetők az újosztály-elméletek különböző hullámai: az értelmiségi osztály anarchista elméletei a 19. század végén és a 20. század elején; a technokrata-bürokrata osztály elméletei a 1930–50-es években; a 1970-es évek tudásosztály-elméletei; valamint a posztkommunista menedzserizmus elmélete. Közülük az első három kudarccal végződött, a negyedik sikerét pedig majd a jövő döntheti el.

Az eddigi sikertelen újosztály-stratégiák kudarcának legfőbb oka Szelényiék szerint, hogy helytelen diagnózisra építettek, és így hibás módon ragadták meg az értelmiség társadalmi struktúrában elfoglalt helyét. Az újosztály-elméletek első három hulláma közül bizonyos értelemben mindegyik részleges maradt. Részleges, amennyiben az új osztály sajátos jellemzői közül pusztán egyet-egyet ragadtak meg, illetve emeltek ki. Szelényiék szerint csupán egy gondosan kidolgozott, komplex osztályelmélet lehet képes helyes diagnózist nyújtani. Ennek kialakításához segítséget nyújthatnak viszont az osztályformálódás szempontjából az eddigi újosztály-elméletek által különböző mértékben figyelembe vett szempontok: az értelmiségi tudás sajátos típusa; az értelmiség strukturális helyzete; illetve a pontos cselekvő alany meghatározása (MARTIN–SZELÉNYI, 1990, 152.; KING–SZELÉNYI, 2004, xxxiii.).

Az újosztály-elméletek első hullámára, az *anarchista elméletekre* jellemző, hogy elsősorban az uralkodó burzsoáziát felváltó alany szerepére helyezik a hangsúlyt. Ezen elméletek fő képviselői – Bakunyin, illetve Wacław Machajski – egyaránt „kárhoztatták a szocializmus marxi stratégiájának burkolt szcientizmusát és elitizmusát" (MARTIN–SZELÉNYI, 1990, 144.). Mindketten gyanúsnak tartották az értelmiségieknek a munkásmozgalomban betöltött szerepét, és a munkásosztály egalitarianizmusával szemben az értelmiség vonzódását emelték ki az államhatalomhoz. Az értelmiség eszerint pusztán azért csatlakozik a munkásmozgalomhoz, mert a szocializmus saját államközpontú változatát igyekeznek megvalósítani. Az újosztály-elméletek első hullámának képviselői tehát az értelmiség mint társadalmi cselekvő 'őszinteségét', illetve 'érdekmentességét' kérdőjelezik meg.

> „Miért játszanak ilyen döntő szerepet az értelmiségiek a munkásmozgalomban? Elfogadható-e becsületszóra, hogy valóban alturisták, s a proletariátus »szócsöveként« cselekszenek [...] vagy jó okunk van élni a gyanúperrel, hogy végül önnön partikuláris érdekeiket szolgálják, saját hatalmi törekvéseikért szállnak síkra?" (Uo. 146.)

[44] Lásd Saint-Simonnal és Comte-tal kapcsolatban GOULDNER, 1979, 94–95.; KING–SZELÉNYI, 2004, 5–9.

[45] Az első hárommal kapcsolatban lásd még GOULDNER megjegyzéseit (1979, 94–101.), illetve MARTIN és SZELÉNYI (1990) tanulmányát.

Az újosztály-elméletek következő hulláma, az 1930–50-es években megfogalmazott *technokrata, illetve bürokrata elméletek* az anarchista elméletekkel szemben az új osztályra kevésbé mint cselekvő alanyra tekintenek, inkább egy sajátos társadalomszerkezeti pozíciót próbálnak azonosítani, amely körül gravitálva feltűnhet egy új uralkodó osztály. E korszak elméletei roppant különbözők, e közös sajátosság azonban mindegyiküket jellemzi. A bürokráciaelméletek elsősorban Lev Trockij nyomán a sztálinista Szovjetunióban, illetve a többi államszocialista társadalomban felduzzadt bürokráciára figyelnek fel. Némelyek ezek közül, mint például Tony Cliff, a szovjet típusú társadalmakat egyfajta államkapitalista társadalomnak tartják, mások viszont, ahogy Bruno Rizzi, inkább egy új bürokratikus kollektivista társadalomnak tekintik. Az eltérések ellenére azonban mindkét álláspont számára közös előfeltevés, hogy „a bürokrácia osztályhatalmának alapja [egy] új tulajdonforma: a bürokraták közösen birtokolják a termelési eszközöket" (uo. 147.). A harmincas évektől a nyugati társadalmakkal kapcsolatban is rámutattak néhányan, mint például James Burnham vagy Adolf Berle és Gardiner Means, efféle strukturális változásokra. Ők azonban nem a bürokrácia hatalmának erősödését hangsúlyozzák, hanem egy új technokrata vállalatvezető- vagy menedzserréteg kialakulását és jelentőségének folyamatos növekedését. Eszerint „a kapitalizmus alapvetően átalakult, megszűnt a magántulajdon, s a magántulajdonosok helyett ezek a vezetők gyakorolják a gazdasági hatalmat" (uo. 149.). Az újosztály-elméletek második hullámának közös jellemzőjeként tehát Szelényiék a társadalomszerkezeti változásokra való érzékenységet jelölik meg. A fő kérdés eszerint, hogy „milyen helyzetet kell elfoglalniuk az új osztály tagjainak a társadalmi újratermelés rendszerében ahhoz, hogy alkalmassá legyenek új uralkodó osztályként" (uo. 149.).

A továbbiakban részletesebben foglalkozom az újosztály-elméletek harmadik, sikertelen hullámával, amely elsősorban az értelmiségi tudás sajátos jellemzőire összpontosít. Majd a negyedik újosztály-stratégiára térek át, amelynek kimenetele Szelényiék szerint elsősorban azon áll vagy bukik, mennyire lesznek képesek tanulni a legújabb új osztály képviselői a korábbi kudarcba fulladt kísérletek fogyatékosságaiból.

ÚJOSZTÁLY-ELMÉLETEK A HETVENES ÉVEKBEN NYUGATON...

Azt a gondolatot, hogy a 20. század második felének megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyai között egy új osztály van kialakulóban, Alvin Gouldner vetette fel (GOULDNER, 1979). Gouldner szerint az első világháború utáni események azt vetítik előre, hogy a nyugati társadalmakban az uralkodó osztály kihívója valószínűleg nem a munkásosztály lesz: egy új osztály van kialakulóban, mégpedig az *értelmiség*.

Az értelmiség osztállyá alakulását és uralomra törését számos folyamat készíti elő (uo. 1–5.). A Gouldner elemezte tendenciák közül talán érdemes kiemeli a *szekularizációt*, amelynek következtében kialakul egy világi értelmiségi réteg, és a tudástermelés újfajta módját vezeti be. További fontos tényező az értelmiség felemelkedésében a személyes kapcsolaton alapuló mecénásrendszer felbomlása s hogy megnő a kereslet az értelmiségi szolgáltatások iránt a *piac* anonim viszonyai között. Említeni kell még az *iskolarendszer* fejlődését, az oktatás egyházi ellenőrzéstől független formájának létrejöttét, amely a társadalom széles rétegeit vonja be különböző szinten a közoktatás rendszerébe.

Egy új társadalmi réteg kialakulása és jelentőségének növekedése nem feltétlenül vetíti előre osztállyá szerveződését, különösen pedig azt nem, hogy a társadalom uralkodó osztályává válik. Hogy az értelmiséggel kapcsolatban ez a helyzet, azt Gouldner a késő kapitalista társadalmak hatalmi struktúráinak, illetve ideológiai viszonyainak elemzésével igyekszik igazolni. Helytelennek bizonyult az a marxi előrejelzés, mely szerint a kapitalista termelés fejlődése folyamatosan növekvő osztálypolarizációhoz, erősödő osztályharchoz vezet, s amely szerint a burzsoázia a proletariátus létrejötte révén a „saját sírásóját termeli" ki (Marx, 1959, 452.). A szovjet és a kínai példa ehelyett egyaránt azt mutatja, hogy nem a munkásosztály, hanem a parasztság vált a forradalmi változás tömegbázisává, méghozzá egy hivatalos forradalmár értelmiségi élcsapat közvetítésével. A nyugati társadalmakban sem valószínű a munkásosztály forradalmi mobilizációja, inkább az figyelhető meg, hogy a tőkés osztály egyre inkább függő helyzetbe kerül az új értelmiségi osztállyal szemben: mindinkább csak úgy képes céljait elérni, ha az értelmiségi osztály felemelkedésének útját egyengeti. A tőkés osztálynak profitcéljait egyre éleződő versenyben kell megvalósítania. Az erősödő konkurencia szükségessé teszi, hogy a költségek csökkentése, illetve a termelékenység növelése révén mind hatékonyabbá tegyék a termelést. „De ez a racionalizáció egyre inkább az új osztály erőfeszítéseitől és szakértői készségeitől függ. Szükségszerű, hogy ebben a helyzetben a régi osztálynak létre kell hoznia az új osztályt." (Gouldner, 1979, 18.)

A marxi fogalmi eszköztárra támaszkodva, amely pusztán a termelési eszközökkel való rendelkezésre, illetve nem rendelkezésre, a tőke és a munka ellentétére redukálja a hatalmi viszonyok elemzését, nem lehet helytállóan megragadni a kapitalizmus megváltozott strukturális sajátosságait. A marxi fogalmi rendszer nem is képes az értelmiség osztállyá szerveződése alapjainak kimutatására. Gouldner szerint ahhoz, hogy az értelmiség osztályhelyzetét kielégítően jellemezhessünk, a *tőke általános elméletére* van szükség. A tőke általános elméletének elég absztraktnak kell lennie ahhoz, hogy a tőke értékesülésének eltérő formáit elkülönítve, az empirikus elemzés számára differenciált fogalmi keretet nyújtson. Alkalmasnak kell lennie továbbá arra is, hogy az eltérő tőkeformák allokációinak, illetve felhasználási esélyeinek különbségeire is képes legyen rámutatni. Ennek megfelelően Gouldner a tőke általános fogalmát a következő módon határozza meg:

„A tőke tömören, de általánosan meghatározva: minden megtermelt tárgy, amelyet olyan eladható hasznosság létrehozására használnak, amely *jövedelmet* nyújt a tulajdonosa számára, illetve olyan jövedelemre irányuló igény, amelyet a gazdasági termelékenységhez való pótlólagos hozzájárulása révén legitimként határoznak meg; ezt a jövedelemre irányuló igényt általában a tőke-tárgy visszatartásával vagy a visszatartással való fenyegetés révén juttatják érvényre. Eközben míg a tőke (bármilyen fajtája) nem szükségszerűen növeli a termelékenységet, kulturálisan *meghatározott*, hogy hozzájárul a termelékenységhez, lehetővé téve így a tipikus utat a jövedelemre irányuló igény érvényre juttatásához." (Uo. 21. – *kiemelés az eredetiben.*)

Az értelmiség osztályhelyzetét és lehetséges osztályuralmának alapját e fogalmi keretben egy speciális tőkefajta fölötti rendelkezés, az anyagi tőkétől megkülönböztetett *kulturális tőke* határozza meg.

Az értelmiség Gouldner felfogásában *önálló osztály*, amely némely vonásában a burzsoáziával, némelyben pedig a munkásosztállyal mutat hasonlóságot, s vannak olyan

sajátosságok, amelyek csakis az értelmiségre jellemzők. Az értelmiség osztályhelyzete hasonló a munkásosztályéhoz annyiban, hogy áruba bocsátva munkaerejét, mindkettő munkabérből él. Elkülöníti viszont egymástól őket az, hogy az értelmiség sokkal nagyobb szabadsággal rendelkezik abban, hogy saját munkája tartalmát meghatározza. Az értelmiség másrészt szaktudása alapján igyekszik értékes termékeket létrehozni s áruba bocsátani. Ennyiben a régi tőkés osztályra hasonlít, azzal a különbséggel, hogy tőkéje más forrásból származik. Az értelmiség önálló sajátossága egy speciális tőkefajtával, a kulturális tőkével való ellátottsága.

„Az új osztály speciális privilégiumainak és hatalmának alapja abban áll, hogy *egyéni* ellenőrzéssel rendelkezik speciális kultúrák, nyelvek, technikák, illetve ebből következően speciális készségek felett. Az új osztály kulturális burzsoázia, amely egyénileg sajátítja el egy történetileg, illetve kollektíven létrehozott kulturális tőke előnyeit." (Uo. 19. – *kiemelés az eredetiben.*)

Ahogy a régi osztály az egyenlő árucsere ideológiája révén igazolja osztályuralmát, Gouldner szerint az értelmiség is egy sajátos *ideológiára* támaszkodva igyekszik saját tőkéjét értékesként és termelékenysége révén az egész társadalom szempontjából hasznosként elfogadtatni. Ez az ideológia a *professzionalizmus.* A professzionalizmus ideológiájának jelentőségében legfontosabb alkotórészei a technikai, illetve erkölcsi ismeretek. Az új osztály professzionalizmusa révén igyekszik aláásni a régi osztály hatalmát, mégpedig úgy, hogy az anyagi tőkét a saját kulturális tőkéjével szemben értéktelenként mutatja be. Magas képzettsége, szaktudása, illetve csalhatatlan erkölcsi ítélőereje révén az értelmiség úgy próbálja magát megjeleníteni, mint az egyetlen társadalmi csoportot, amely az egész társadalom érdekét képviseli és képviselheti.

A professzionalizmus ideológiája mellett azonban az értelmiség önazonosságát az osztálytudatnak egy mélyebben beágyazódott formája, „a közös ideológia mélystruktúrája" határozza meg, amelyet Gouldner *a kritikai diskurzus kultúrájá*nak *(culture of critical discourse)* nevez. Ez teremti meg az értelmiség egyébként sokszorosan széttagolt osztályának egységét, és jelenti a közös nevezőt a technikai és humán értelmiség különböző csoportjai között. A kritikai diskurzus kultúrája révén az értelmiség sajátos, a társadalom más csoportjaitól elkülönülő beszédközösséget alkot. E diskurzus jellemzésére, Basil Bernstein fogalmait használva, a „korlátozott kód" helyett a „kidolgozott kód" jellemző. Az értelmiségi beszédmód e formáját a reflexivitás magasabb foka jellemzi: kontextustranszcendentáló, vagyis nincs tekintettel a beszélő társadalmi pozíciójára; önreferenciális, azaz nem ismer el más autoritást a jobb érv tekintélyénél.

„A kritikai diskurzus kultúrája történetileg kifejlesztett szabályok készlete, a diskurzus nyelvtana, amely 1. saját állításainak *igazolására* irányul, de 2. igazolási *módjára* jellemző, hogy nem folyamodik tekintélyekhez, és 3. amely a partnerek *önkéntes* egyetértését pusztán érvekre támaszkodva igyekszik elérni." (Uo. 28. – *kiemelés az eredetiben.*)

A kritikai diskurzus kultúrája lerombolja a hagyományos tekintélyeket és a beszédmód korábbi formáit. Nem ismer el semmilyen beszédmódot, amely nem a saját kidolgozott kódján fogalmazódik meg. A diskurzusnak ezt a sajátos formáját az értelmiség osztályának tagjai az egyetemen sajátítják el. A beszédközösség kialakulásának, folyamatos

újratermelésének és a társadalom más intézményei felé való közvetítésének a tömegessé váló felsőoktatás a legfontosabb intézménye.

A nyugati társadalmakban tehát – Gouldner szerint – egy új osztály van kialakulóban. Ennek az új társadalmi csoportnak az osztályhelyzetét a kulturális tőkével való ellátottsága jellemzi, a professzionizmus ideológiája révén követel elsőbbséget más osztályokkal szemben, illetve a kritikai diskurzus kultúrája szavatolja önazonosságát. Miként helyezkedik el azonban ez az új osztály a nyugati társadalmak hatalmi struktúrájában? Milyen pozíciókkal rendelkezik, és milyen viszonyban áll a társadalom többi osztályával?

Gouldner szerint az értelmiség helyzete többszörösen *elidegenedett*, elidegenedésének forrása pedig mindenekelőtt az a történetileg létrejött sajátos kritikai kultúra, amely önazonosságukat meghatározza. A *kritikai diskurzus kultúrájának* radikalizáló ereje van. Radikalizáló, mivel kevésbé szituációkötött, univerzális igénnyel lép fel, és elkülöníti magát a mindennapi nyelvtől és a hétköznapi kultúrától. Az értelmiség elidegenedésének további meghatározója a *fölfelé irányuló mobilitás csatornáinak szűkös volta*. A kapitalista társadalmakban az értelmiség behatárolt mennyiségű tulajdonnal rendelkezik, ami a régi osztállyal való konfliktusukat és ismételt radikalizálódásukat vetíti előre. Az értelmiség *státusinkonzisztenciája* is elidegenedett helyzetet teremt. Miközben az új osztály a kulturális tőke monopolisztikus birtokosa, jóléte, jövedelmi helyzete, illetve a hatalomban való részesedése nem felel meg kulturális felsőbbségének. Elidegenedésük forrása ezen túl, ahogy Gouldner fogalmaz, *elkötelezettségük a „társadalmi totalitáshoz"*. „Gyakran úgy értelmezik, hogy egyedülálló képzettségük és a társadalmi szerepek, amelyeket betöltenek, valamiféle kötelezettséget ró rájuk a közösség mint egész iránt." (Uo. 65.) Az értelmiség ennek következtében szembekerül a társadalom más elitcsoportjaival, amelyek szintén igényt tartanak arra, hogy az egész társadalmat képviseljék. Miközben szakértelmére és erkölcsi tartására hivatkozik, a többi elitcsoportot korruptnak, pusztán a saját érdekeit követőnek és dilettánsnak bélyegzi. Ennek alapján csupán az értelmiség lehet az a társadalmi csoport, amely nem csupán különös érdekeire van tekintettel, hanem az egész társadalmat képviseli.

Milyen esélyei vannak azonban az értelmiségnek arra, hogy többszörösen elidegenedett pozícióját megszüntesse? Milyen esélye van annak, hogy ez az egyébként roppant széttagolt – tanárokból és orvosokból, műszaki szakemberekből és humán értelmiségiekből álló – új osztály egységesen lépjen fel más osztályokkal szemben? A kritikai diskurzus közös kultúrája vajon elég erős összetartó erőt nyújt-e ahhoz, hogy az értelmiség különböző csoportjait valamilyen közös politikai program mögé egységesen felsorakoztassa? Kétségtelen, az értelmiség nincs uralkodó helyzetben, Gouldner azonban a hetvenes évek végén azt prognosztizálja, jó esélyei vannak arra, hogy a közeljövőben uralkodó helyzetbe kerüljön. „A régi pénzosztály haldoklik" (uo. 89.) – jegyzi meg. Véleménye szerint a burzsoázia térvesztése figyelhető meg a társadalom különböző szegmenseiben. A régi uralkodó osztály és az új osztály küzdelme számos színtéren zajlik: az egyetemi autonómia kérdésétől a tudományos menedzsment fejlődésén keresztül a pártok körül kialakuló agytrösztök problémáig Gouldner jó pár indikátorra igyekszik rámutatni, amely osztálykonfliktus forrása lehet, illetve amely az értelmiség pozícióit erősíti (uo. 16–18.). Az értelmiség igazi erejét azonban leginkább a liberális állam jóléti állammá való átalakulása és az új társadalmi mozgalmak megszaporodása mutatja.

A 20. században mind a keleti államszocialista, mind a nyugati társadalmakban az állam növekvő szerepe figyelhető meg. A *jóléti és a szocialista állam* Gouldner szerint az új osztály legfontosabb politikai stratégiája. Az állam növekvő kontrollja a gazdaság felett növekvő mozgásteret teremt az új osztály tagjai számára. Ez a stratégia magában foglalja a szellemi foglalkozásúak gazdasági pozícióinak növelését új értelmiségi munkahelyek teremtése és a különböző szociális ellátások növelése révén. A jóléti állam azonban még nem, csupán potenciálisan vezethet az új osztály győzelméhez, a jóléti állam valósága egyelőre inkább a régi és az új osztály együttes uralmát mutatja:

„A jóléti államban *a)* az új és a régi osztály kölcsönösen korlátozza egymást, és *b)* közösen gyakorolnak ellenőrzést a munkásosztály fölött, habár *c)* az új osztály talán idővel szövetséget köt a munkásosztállyal, hogy saját pozícióit a régi osztállyal szemben megerősítse." (Uo. 18.)

A jóléti állam mellett az *új társadalmi mozgalmak* is az új osztály politikai erejét mutatják. A különböző ökológiai, háborúellenes és emberjogi mozgalmak, és nem mellékesen a feminista és a diákmegmozdulások legfontosabb társadalmi bázisa az értelmiség. E mozgalmak közös jellemzője az az univerzális nézőpont és a politikai követelések igazolásának az a racionális módja, amely a kritikai diskurzus kultúrájának sajátossága. Politikai céljaik a hagyományos kötöttségek fellazítására, új életformák elfogadtatására irányulnak, és mindezt olyan univerzális értékekre hivatkozva próbálják igazolni, mint például az emberi jogok. Eközben pedig új vagy eddig kevéssé hangsúlyos értékeket próbálnak meghonosítani, mint a nemek közti egyenlőség, a különböző szexuális irányultságúak iránti tolerancia vagy az egészséges környezet.

Mit jelent azonban az új osztály várható győzelme? Pusztán a régi osztály uralmának megtörését és egy új osztály hegemóniáját? Ez esetben az uralom régi rendszerét csak egy másik, talán szörnyűbb váltja fel. Esetleg az értelmiséget valóban különösen szoros szálak fűzik a „társadalmi totalitáshoz", és az új osztály képes betölteni azt az univerzális szerepet, melyet Hegel az általános rendnek, Marx pedig a proletariátusnak vindikált? Gouldner elutasítja mindkét álláspontot, szerinte az értelmiség magán viseli az univerzalitás jegyeit, de inkább egyfajta „feslett univerzális osztályról" *(Flawed Universal Class)* van szó.

A „szabadon lebegő értelmiség" mannheimi felfogása nem tekinthető adekvátnak. Az értelmiség nem olyan társadalmi csoport, amely a társadalom különböző szegmenseiből érkezve túllép minden partikularitáson. Osztállyá szerveződése éppen azt feltételezi, hogy nem organikus értelmiségként viselkedik, vagyis nem más osztályokhoz csatlakozik, és nem is lebeg szabadon a társadalom többi osztálya között. Az új osztály sajátossága, hogy a társadalom különálló csoportjaként önálló, más osztályokkal szemben álló érdekekkel rendelkezik, és igyekszik ezen érdekek szerint cselekedni. Gouldner nem fogadja el azt a Helmut Schelsky-féle neokonzervatív nézetet sem, amely mely szerint az értelmiségiek, aláásva a modern társadalmak demokratikus értékrendszerét, a társadalom moralizáló papjaiként újfajta uralmat akarnak bevezetni. Ezzel szemben Gouldner szerint elvitathatatlan elitista attitűdje és meghatározott partikuláris érdekei ellenére az értelmiség kétségtelenül a leguniverzálisabb, leginternacionalistább és legkozmopolitább valamennyi társadalmi csoport közül.

Gouldner elemzései elsősorban a nyugati társadalmakra összpontosítanak, de fő állítását, mely szerint a 20. század második felében egy új értelmiségi osztály kialakulásának lehetünk tanúi, nem korlátozza a kapitalista társadalmakra. Sőt az államszocialista társadalmakban az értelmiség hatalmi pozícióit sok szempontból erősebbnek találja (uo. 61–62.).

Az államszocialista társadalmakban az értelmiség helyzetét, hatalmi törekvéseit Konrád György és Szelényi Iván elemezte a hetvenes években (Konrád–Szelényi, 1989). Véleményük szerint a különböző társadalmak eltérő strukturális pozíciókat jelölnek ki az értelmiség számára. A történelem során az államszocialista társadalmak társadalmi struktúrája teszi először lehetővé, hogy az értelmiség osztállyá szerveződjön, és a társadalom uralkodó pozíciójába emelkedjen.

Az *értelmiséget* sajátos transzcendens, illetve transzkontextuális, tehát nem pusztán egy meghatározott szakterületre korlátozódó tudása különbözteti meg más társadalmi csoportoktól. Erre a tudásra jellemző, hogy érvényességét a különböző társadalmi létszféráktól függetlenként ismerik el, ezért alkalmas a társadalom közös értékeinek és céljainak közvetítésére. Az értelmiségi tudást azonban a különböző társadalmak különböző módon értékelik, és így az értelmiség is különböző helyet foglal el a társadalmak hatalmi struktúrájában. Az értelmiséget tehát mint sajátos társadalmi csoportot Konrád és Szelényi meghatározásában mindig az adott társadalomban elfoglalt strukturális pozíció és a birtokukban lévő sajátos tudás jellemzi.

Milyen azonban az a strukturális pozíció, amelyet a különböző társadalmak az értelmiség számára kijelölnek? S milyen feltételek között beszélhetünk az értelmiség osztállyá szerveződéséről? Ahogy Gouldner nem találta adekvátnak a marxi fogalmi eszköztárat a késő kapitalista társadalmakra, Konrád és Szelényi is úgy véli, hogy a marxi osztályelmélet nem alkalmazható az államszocialista társadalmakra: a társadalom strukturális elemzésében általánosabb fogalmi bázisra próbálnak támaszkodni. Ezzel kapcsolatban javasolta Gouldner a tőke általános elméletét, Konrád és Szelényi pedig a *gazdasági integrációs mechanizmusok* Polányi által kifejtett elméletét gondolja tovább.

Konrád és Szelényi kiindulópontja, hogy adott társadalom hatalmi szerkezetét a társadalom újratermelésének módja határozza meg, konkrétabban pedig az, „hogy egy társadalomban kik, milyen módon, milyen elvek szerint rendelkezhetnek a társadalmi többlettermékkel" (uo. 57.). Ennek alapján két alapvető kérdés vetődik fel. *Egyrészt:* adott társadalomban milyen módon zajlik a társadalom újratermelése, azaz milyen társadalmi csoportok sajátítják el a többletterméket? *Másrészt:* milyen elvek alapján legitimálják a különböző társadalmakban az uralmat, vagyis milyen tényezők legitimálják a többlettermék elsajátítását? E kérdések mentén jellemezhetők adott társadalom szerkezetében hierarchikusan elhelyezkedő különböző társadalmi csoportok, és meghatározható az is, hogy milyen elvek mentén szerveződnek a társadalom különböző nagycsoportjai. Az értelmiség ez alapján különböző történelmi korszakokban, különböző hatalmi, illetve strukturális pozíciót foglal el: társadalmi helyzete egyes társadalmakban a *réteg*, máskor pedig inkább a *rend* vagy az *osztály* kategóriájával jellemezhető.

Marx a kapitalista társadalom strukturális viszonyainak elemzésekor a tulajdonviszonyokból indult ki. Ez alapján állapította meg, hogy a termelési eszközökkel való rendelkezés, illetve nem rendelkezés, a tőke és a munka ellentéte alapján ragadhatók meg a kapitalista társadalom főbb társadalmi csoportjai; e társadalmi csoportok szerveződési módja osztály jellegű; s hogy az egyenértékek cseréjének elve alapján a tőkével való különböző ellátottság a társadalmi hierarchia legitim alapja. Konrád és Szelényi elfogadja ezeket a marxi megállapításokat, ám csupán egy sajátos történelmi korszakra, a kapitalista társadalmakra alkalmazva. Minden olyan kísérlet, amely a tulajdonviszonyok alapján próbál a kapitalista társadalmaktól eltérő társadalmi formációt elemezni, sántít valamelyest, ahogy ezt például az ázsiai termelőmód kapcsán kialakult viták mutatják. Weber elemzései helytállóbbak e téren, aki a feudális társadalmak esetében eltérő szervezési elvet feltételez, és inkább a rend fogalmára támaszkodik. A tulajdonviszonyok jelentőségét Weber a kapitalista társadalmakra korlátozza, és az osztály fogalmát csupán a piaci alapon szerveződő társadalmakra alkalmazza. Az osztályhelyzetet nála mindig a piacon elfoglalt különböző pozíciók határozzák meg. Kérdés azonban, hogy az osztály kategóriája valóban csupán a kapitalista társadalmakra alkalmazható-e, ahogy Weber gondolja. Konrád és Szelényi azt feltételezi, hogy nem ez a helyzet: az államszocialista társadalmak strukturális viszonyait is az osztály jellegű szerveződés jellemzi a legmegfelelőbben. Mindez nem látható be azonban a pusztán a tulajdonviszonyok marxi gondolatára támaszkodva. Polányi integrációs modelljei viszont, amelyek a társadalomszerkezet újratermelődésének különböző mechanizmusaira mutatnak rá, kitűnő kiindulópontot nyújtanak az államszocialista társadalmak elemzéséhez.

Míg a feudális társadalmakat, illetve az ázsiai termelési módot Polányi fogalmi rendszerében elsősorban a redisztribúció modelljével lehet jellemezni, a kapitalista társadalom pedig a piac integrációs mechanizmusára támaszkodik, Konrád és Szelényi az államszocialista társadalmak kapcsán egy új integrációs modellt feltételez. Hipotézisük a következő módon hangzik:

> „...tételezünk egy történelmileg újszerű gazdasági integrációs modellt is, a korai szocializmus redisztributív gazdálkodását, amelyek feltételei között az értelmiség osztállyá szerveződését lehetségesnek tartjuk." (Uo. 68.)

Az államszocialista társadalmakra eszerint egy történelmileg egyedülálló integrációs modell, az újraelosztásnak újabb fajta intézményi komplexuma, a 'tradicionális redisztribúciótól' megkülönböztetett *racionális redisztribúció* jellemző. Miben áll ennek a sajátos integrációs modellnek az újdonsága? Mennyiben lehet osztályképződés alapja, és miben különbözik az újraelosztás korai formájától?

Az iménti három integrációs modell különbözik egymástól abban, hogy „miképpen értelmezik a velük szemben jelentkező globális kihívást" (uo. 68.). A tradicionális redisztribúció célja nem a társadalom bővített újratermelése, nem a növekedés kihívására kell válaszolnia. Pusztán a társadalom egyszerű reprodukcióját biztosítja, és ennyiben igencsak ki van szolgáltatva a természeti, környezeti feltételek kiszámíthatatlanságának. Ezzel szemben a piaci integrációs modellre és a racionális redisztribúcióra egyaránt jellemző, „hogy mindkettő bővített reprodukciót biztosít, és a gazdasági növekedésre orientálja a társadalom tagjait és intézményeit" (uo. 69.). A fő különbség közöttük viszont az, hogy míg a piaci modellben a növekedést a profitmaximalizálás elve révén maguk a piaci intézmények kényszerítik ki, a racionális redisztribúció esetében a külső körülmények írják

elő. Az államszocialista társadalmakban „politikailag definiált célként fogják fel a gazdasági növekedést, mintegy utolérni akarva a fejlett nyugati társadalmakat" (uo. 69.).

A redisztribúció két formájának közös sajátossága, hogy ezekben a modellekben a gazdaság társadalmilag beágyazott. A piaci integrációs mechanizmussal ellentétben, ahol a gazdasági és politikai intézmények elkülönülnek egymástól, mind a tradicionális, mind pedig a racionális redisztribúciót a gazdaság és politika összefonódása jellemzi. Az újraelosztás két típusát azonban megkülönbözteti egymástól az uralom legitimációjának és a társadalmi nagycsoportok szerveződésének eltérő módja. Míg a tradicionális redisztribúció esetében a többlettermék feletti rendelkezést elsősorban a hagyomány legitimálja, és „a redisztribútor rendi helyzetéből kölcsönzi újraelosztó hatalmát" (uo. 70.), a racionális redisztribúcióban a redisztribútor társadalmi helyzete inkább az osztály kategóriájával írható le, a legitimáció elve pedig az ésszerűség, a társadalmi tőke hatékony felhasználása. A racionális redisztribútor uralmát eszerint „az intencionális racionalitás, az a közmegegyezéssé tett ideológia [biztosítja], amely szerint a központi újraelosztás, a központi tervgazdálkodás szervezetei képesek a társadalmi többletterméket a legésszerűbben újraelosztani" (uo. 71.).

A különböző integrációs mechanizmusokkal jellemezhető társadalmakban az értelmiség társadalomszerkezeti helyzete is más és más. A prekapitalista, leginkább a tradicionális redisztribúció modelljével leírható rendi társadalmakban az értelmiségi státus is leginkább a *rend* kategóriájával jellemezhető. A piaci társadalmakban ezzel szemben, a két szemben álló osztály mellett az értelmiség már inkább mint sajátos társadalmi *réteg* írható le. A racionális redisztribúció modelljének az államszocialista társadalmakra jellemző mechanizmusa révén azonban esély nyílik arra, hogy az értelmiség *osztállyá* alakuljon.[46] Az értelmiség számára tehát az államszocialista társadalmak sajátos társadalomszerkezete teszi történelmileg először lehetővé, hogy önálló osztállyá szerveződjék, és osztályhatalomra tegyen szert.

A racionális redisztribúció ideáltipikusan egy újfajta osztály jellegű egyenlőtlenségeket létrehozó társadalmi reprodukciós mechanizmus, amelyben az egymással szemben álló osztályok egyrészt a racionális redisztribútor pozíciója körül gravitáló értelmiség, másrészt pedig a munkásosztály. Mennyiben kerültek azonban az államszocialista társadalmak közel ehhez az ideáltipikus modellhez? Milyen esélyei vannak az értelmiség osztállyá szerveződésének?

Az értelmiségnek az államszocialista társadalmak társadalmi struktúrájában elfoglalt pozíciójával Szelényi, a Konráddal közösen írt könyve mellett, több tanulmányában foglalkozott (SZELÉNYI, 1990a; 1990b). Az értelmiséget ezek szerint különböző belső konfliktusok jellemzik, s az államszocialista társadalmak eltérő szakaszaiban különböző mértékben került közel az osztállyá szerveződéshez. A kezdeti sztálinista szakasz államosításai már megteremtik az újraelosztás mechanizmusának működéséhez szükséges feltételeket. E korai szakaszban azonban Konrád és Szelényi tartózkodik attól, hogy az értelmiség osztállyá szerveződéséről beszéljen. A redisztribútor pozíciója körül csoportosuló párt-, illetve bürokráciaelitet ebben a szakaszban inkább egy rendies vonásokat viselő szűkebb csoportként jellemzik. Az értelmiség osztállyá szerveződése csupán a

[46] Az értelmiség társadalomszerkezeti helyzetének változásával kapcsolatosan Konrád és Szelényi részletes társadalomtörténeti elemzést nyújt: KONRÁD–SZELÉNYI, 1989, 83–177.

redisztribúció mechanizmusának racionalizálása révén valósulhat meg, amire Konrád és Szelényi Magyarországon a 1960-as évektől láttak jeleket. A hatvanas évek második felének reformkísérletei nyomán ugyanis a rendies vonásokat magán viselő pártelit mellett egyre nagyobb befolyásra tesz szert egy új, magasan képzett technokrata elit. Konrád és Szelényi e korszak kapcsán „az uralkodó rend és a technokrácia kiegyezéséről" beszél (KONRÁD–SZELÉNYI, 1989, 255–265.). A szakértelem növekvő szerepe azonban elkerülhetetlenné teszi, hogy kiszélesedjen az a bázis, amelyből a vezető pozíciókat betöltők rekrutálódnak.

Az értelmiség osztályhatalma a késő kapitalista társadalmakban Gouldner szerint még mindig a legkedvezőbb esély a történelemben. Mit jelent azonban az értelmiség várható győzelme a racionális redisztribúció kelet-európai országaiban? Konrád és Szelényi ezzel kapcsolatban kevésbé optimista.

Az értelmiség osztályhatalma azt jelenti, hogy egy olyan társadalmi csoport ragadja magához a hatalmat, amely minden társadalomban a kultúra monopol birtokosa. Minden társadalomban az értelmiség teszi lehetővé a különböző társadalmi csoportok számára strukturális pozícióik és önálló identitásuk felismerését. Ha azonban az értelmiség önálló osztállyá válik, a kultúra feletti monopóliuma saját osztálykultúrájával esik egybe: „nem csupán azt utasítja el tehát, hogy más osztályok kultúráját művelje, monopóliuma ennél szigorúbb: ki is sajátítja, a magáéba foglalja bele, vagy ha ez nem megy, leértékeli minden más osztály vagy réteg kultúráját." (Uo. 306.) Az államszocializmusban így maga a kultúra válik az értelmiség osztályhatalmának legfőbb biztosítékává, mivel megakadályozza, hogy más társadalmi csoportok felismerjék saját társadalmi helyzetüket és önálló érdekeiket. Ha azonban az értelmiségnek mint önálló osztálynak az az érdeke, hogy lehetetlenné tegye, hogy más társadalmi csoportok felismerjék saját helyzetüket, nem tudja megragadni saját helyzetét sem, és a társadalom mindenféle önismerete elvész: „megismerő tudatát saját osztályérdekének rendeli alá, ami éppenséggel azt kívánja tőle, hogy se magának, se másnak az osztályöntudatát ne fogalmazza meg" (uo. 307.). Ha ugyanis az értelmiség megfogalmazná saját osztályhelyzetét a racionális redisztribúció keretei között, azzal nyilvánvalóvá tenné, hogy a redisztribúció nem az össztársadalmi érdeket közvetíti: ezzel viszont szembenállását is nyilvánvalóvá tenné a munkásosztállyal, ami viszont saját hatalmát veszélyezteti.

> „Ha tehát az értelmiség egyes tagjai nyíltan megfogalmaznák a redisztributív értelmiség osztályhatalmának legitimációs elvét, logikájuk továbbragadná őket a munkaerő-tulajdonosok alternatív legitimációs elvének megfogalmazásához, s egyszersmind egy olyan értelmiségi osztályhatalom ideologikus igényéhez, amely föltételezve a redisztribúció érett és a jelenleginél racionalizáltabb gyakorlatát, lehetővé tenné a fent említett alternatív legitimációs elvre támaszkodóan a munkásönigazgatás különböző helyi és országos léptékű szervezeteinek kiépülését, más szavakkal a munkásosztály ellenhatalmának szerveződését a racionális redisztribúció gazdasági integrációs modelljén belül, amellyel kapcsolatban joggal felvetődhet a kérdés, hogy az vajon még racionális redisztribúció lenne-e?" (uo. 308.)

Az értelmiség azon stratégiája, hogy a kelet-európai államszocialista társadalmakban a racionális redisztribútor pozíciója körül osztállyá szerveződjön, kudarcba fulladt.

Az államszocialista társadalmak nem a redisztribúció modelljének megszilárdulása és racionalizálása felé haladtak tovább, inkább, különösen a nyolcvanas évektől, az állami újraelosztás jelentőségének viszonylagos csökkenése felé. Többen rámutattak (lásd pl. Gábor–Galsai, 1981; Kolosi, 1987), köztük Szelényi is (Szelényi, 1990b; 1990c; 1992; Manchin–Szelényi, 1990), hogy Magyarországon a redisztribúció mellett egyre nagyobb szerep jut a legális vagy kvázilegális piaci mechanizmusoknak. Mindez a társadalmi szerkezet változása kapcsán is észrevéteti magát. Kolosi és Szelényi is a társadalmi struktúra duális jellegét hangsúlyozta, vagyis hogy a társadalmi egyenlőtlenségek termelődése kapcsán az állami újraelosztás mechanizmusa által teremtettek mellett egyre inkább felerősödnek a piaci egyenlőtlenségek. Mindez újabb társadalomszerkezeti pozíciók létrejöttéhez vezet, ami új társadalmi csoportok felemelkedését segíti elő. Szelényi kutatásai szerint például ez a strukturális változás teszi lehetővé egy új, a polgárosodás útjára (vissza)térő réteg kialakulását, elsősorban a vidéki Magyarországon (Szelényi, 1992). A piaci mechanizmusok megjelenése, illetve az állami újraelosztás jelentőségének viszonylagos csökkenése teljességgel keresztülmetszi az értelmiség azon stratégiáját, hogy a redisztribúció modelljének racionalizálása révén osztállyá szerveződjön.

Az államszocializmus bukása aztán végképp megpecsételte az értelmiségnek azt a projektjét, hogy szocializmust építve uralkodó pozícióba verekedje magát. Az 1989/90-es események után a kelet-európai országok mindegyike a demokratikus intézmények bevezetése és a magántulajdonon alapuló piacgazdaság megteremtése mellett kötelezte el magát. A racionális redisztribúció modellje által integrált társadalmi berendezkedés tehát pusztán a történelem egy félresikerült kísérletének bizonyult. Mit jelent azonban ez a változás az értelmiség szempontjából? Vajon a racionális redisztribútor pozíciójának történelmi kudarca az új osztály történelmi vereségét is jelenti-e egyben, s a piaci intézmények bevezetése a kelet-európai társadalmakban a kapitalizmus és ezzel a burzsoázia végső győzelmét vetíti-e előre?

Kapitalizmus kapitalisták nélkül

Az új osztály teoretikusai számára semmiképpen. A rendszerváltás óta eltelt alig több, mint másfél évtized azt mindenképpen igazolta, hogy korántsem beszélhetünk egységes, a kalandokat nélkülöző világról. Fukuyamának a kelet-európai változások kapcsán megfogalmazott, a történelem végét vizionáló tézise (Fukuyama, 1990) egyáltalán nem tekinthető megfelelő következtetésnek. Sem a kapitalista gazdasági rendszert, sem a demokratikus politikai intézményeket nem lehet egységesnek tekinteni. A piac különböző intézményi környezetben működhet, s vannak sikeresebb és kevésbé sikeres változatai. A szocializmus bukása nem egy kész és egyöntetű világhoz vezet, sőt ahogy Szelényiék fogalmaznak „[most] ismerjük fel a különböző típusú társadalmak, a különböző társadalmi fejlődési folyamatok összehasonlításának és várható konzekvenciái feltérképezésének kritikai értékét"[47] (Eyal–Szelényi–Townsley, 2003, 19.).

A kelet-európai társadalmak átalakulásának folyamata ráadásul csak erősítheti ezt a sejtést, főleg ha meggondoljuk – ahogy Szelényi és munkatársai felhívják rá a figyelmet –: ezeknek az országoknak úgy kellett megteremteniük a piac működésének feltételeit, hogy hiányoztak a fő piaci szereplők: a kapitalizmust úgy hozták létre, hogy hiányoztak a kapitalisták:

> „A mai kelet-közép-európai »nagy átalakulás« központi paradoxona, hogy tulajdonos burzsoázia nélkül jön létre kapitalista társadalom. Mára lehetetlen nem észrevenni, hogy a legfontosabb kapitalista intézmények – nevezetesen a munka- és a tőkepiac – megszilárdultak. Ugyanakkor a tulajdonnal rendelkezők egy osztálya, az 'élenjárók', akiknek a nélkülözhetetlen szerepét a nagy átalakulásban jóformán minden szakértő és elemző előfeltételezi, sehol sem találhatók." (Eyal–Szelényi–Townsley, 1998, 46.)

A kelet-európai országok egy többé-kevésbé kialakult tulajdonos osztály nélkül láttak hozzá a piacgazdaság kiépítéséhez. A magántulajdon jogi tilalma révén az államszocialista társadalmakban nem jöhetett létre olyan jelentős tőkével rendelkező társadalmi osztály, amelynek alapvető érdeke lett volna a piaci intézmények bevezetése, s amely a kapitalista fejlődés fő társadalmi ereje lehetett volna.[48] Egyáltalán elgondolható-e azonban egy ilyesfajta kapitalista osztály nélküli kapitalista fejlődés? S ha igen, vajon ez fejlődés rövidebb-hosszabb idő után egy új tulajdonos osztály kialakulásához vezet-e, vagy elképzelhető a posztszocialista országokban egy olyan kapitalista fejlődési pálya, amely hosszú távon nélkülözi a burzsoázia osztályát?

Szelényi és munkatársai szerint nagyon is elképzelhető: a posztszocialista átmenet vezető ereje nem egy nagytőkés osztály, hanem az értelmiség, pontosabban az értelmiség meghatározott frakciói.[49] Ráadásul ez a fajta kapitalisták nélküli kapitalizálódás nem is tekinthető túl nagy újdonságnak. Felfedezhetők olyan történelmi párhuzamok, amikor fejlett és erős burzsoázia hiányában az értelmiség bizonyos rétegei veszik át a vezető szerepet a piacgazdaság kiépülése felé vezető úton (uo. 47–70.). Ilyesfajta fejlődés előképéül szolgálhat például a marxi elemzésekkel szemben a francia forradalom „revizionista olvasata" vagy a kapitalizálódás útjára csak késve rálépő társadalmak. Oroszországban

[47] Az effajta komparatív kapitalizmuskutatás a kritikai szociológia számára Szelényi és munkatársai szerint fontos feladatot jelent. Lásd Eyal–Szelényi–Townsley, 2001, 2003; illetve Szelényi, 2004. Szelényiék programja mellett a rendszerváltás után számos kísérlettel találkozhatunk, amelyek a kritikai elmélet újrafogalmazását tűzik ki célul. Ezzel kapcsolatban lásd Huszár, 2005b.

[48] Az elsősorban a mezőgazdasági tevékenységhez kötődő, polgárosodás útjára lépő réteget, amelyet Szelényi (1992) azonosított, nem tekinthetjük ilyen társadalmi erőnek: egyrészt a tőkefelhalmozás viszonylag szerény mértéke miatt, másrészt pedig azért nem, mert a második gazdaság, amely e csoport felemelkedését lehetővé tette, inkább függ az első gazdaságtól, semmint valamiféle alternatívát kínált volna vele szemben.

[49] Persze ennek belátásához a marxi fogalmi keret nem nyújt megfelelő eszközt. Sőt Polányi elmélete az integrációs modellekről, amelyre támaszkodva Konrád és Szelényi a szocialista értelmiség projektjét elemezte, sem használható már. A kapitalista társadalmakat elemezve Gouldnerhez hasonlóan Szelényi is a „tőke általános elmélete" felé fordul, és elsősorban Bourdieu tőkeelméletét felhasználva próbál kialakítani a posztszocialista átmenetre alkalmazható fogalmi rendszert. Ennek részletes ismertetésétől most eltekintek. Lásd elsősorban Eyal–Szelényi–Townsley, 1998 elméleti fejtegetéseit, valamit Szelényi, 1990a; 1990b; 1990c.

például a modernizációs folyamat során a 19. század második felében az állam, illetve a bürokrácia, Kelet-Közép-Európa országaiban pedig Szelényiék elemzése alapján a tulajdonos osztálytól megkülönböztetett kulturális burzsoázia *(Bildungsbürgertum)* játszik vezető szerepet. De efféle párhuzamként értelmezhető a vállalatvezetőknek és menedzsereknek a fejlett kapitalista társadalmak átalakulásában betöltött szerepe, ahogy az újosztály-elméletek második hullámával kapcsolatban erről már volt szó. Az értelmiség legutóbbi, kelet-közép-európai projektje beleillik ebbe a sorba. Több évtizedes, a szocializmus építéséhez kapcsolódó kísérletét feladva, az értelmiség a posztszocialista átmenet során immár új szövetségi rendszerben és új ideológia mentén, mintegy második *Bildungsbürgertum*ként lép fel. „A késő hetvenes években, amikor a közép-európai értelmiségiek újra magukra vállalták a kapitalista átmenet vezetésének történelmi szerepét, ezt már egy teljesen új tudattal és igencsak eltérő szövetségi rendszerben tették..." (Uo. 83). Miféle szövetségi rendszerben és milyen ideológia alapján?

A bürokratikus uralkodó rend és a technokrácia 1960-as évekbeli szövetsége nem bizonyult tartósnak. A redisztribúció modelljének racionalizálása helyett konzervatív fordulat következett be. A technokrácia növekedő jelentőségére az uralkodó rend ellentámadással felelt. Ezt a prágai tavasz eseményei, a magyarországi gazdasági reformkísérletek hetvenes évek eleji lefékezése vagy a lengyel Szolidaritás elleni fellépés mutatja leginkább. Ez a fordulat teszi lehetővé az értelmiség másik két frakciójának, a *technokráciának*, illetve a *demokratikus ellenzéki* mozgalmak elsősorban humán értelmiségi képviselőinek és az emigrációt választóknak a közeledését, amely Szelényiék értelmezésében az 1989/90-es eseményekhez vezet.

Mi lehet azonban egy ilyesféle szövetség alapja? Milyen közös ideológia kapcsolja őket egybe?

Ideológia

A posztkommunista átmenet során vezető szerepet betöltő két legfontosabb értelmiségi frakció – Szelényi és munkatársai szerint – két elkülönülő és jól körvonalazható ideológiát tett magáévá. Mindegyik csoport nézetrendszere alkalmas volt arra, hogy aláássa a marxizmus–leninizmus államszocialista ideológiáját, és önmagának vindikálja az egyedüli vezető szerepet: ez az ideológia a technokraták esetében a *monetarizmus*, az entellektüelek esetében pedig a *civil társadalom* ideológiája. A szövetség alapja a két értelmiségi csoport nézetrendszerének hasonlósága. A monetarizmus és civil társadalom ideológiája Szelényiék szerint egyfajta közös *menedzserszemléletté*, közös mentalitássá *(govern mentality)* áll össze, egy közös nézetrendszerré arról, hogy

> „...a társadalmat, a piacokat és az embereket miként kell vezetni, irányítani és felügyelni. [...] Az értelmiségiek és a technokraták vonakodva teszik magukévá ezt a mentalitást, s olykor zavarodottak, amikor szembesülnek a 'létező posztkommunizmus' működtetésének feladatával." (Uo. 86.)

Ez a fajta közös menedzserizmus, amelynek keretei között jól megfér mindkét ideológia, teszi lehetővé a két frakció szövetségét. Lássuk azonban, miként is jellemzik e két nézetrendszert Szelényi és munkatársai.

A technokraták gazdasági szakértelmükre hivatkozva tartják fenn maguknak a vezető szerepet. E szakértelem kifejeződési módja a *monetarizmus* ideológiája, amely jól

körvonalazható gazdaság- és társadalompolitikát rejt magában. Az államszocializmus gazdasági csődje után pusztán egy ideológiai felhangoktól mentes, kiszámítható és piaci reformok iránt elkötelezett gazdaságpolitika vezethet ki az átmenet válságából. Eszerint az állam gazdasági szerepvállalását a minimálisra kell csökkenteni. Tartózkodni kell minden olyan kormányzati eszköztől, amely megzavarja a piac normális működését. A kormányzati politika a monetáris politikára szűkül, valamint arra, hogy a pénzügyi mutatókat a megfelelő küszöbértékek környékén tartsa. Ha a piac megfelelő pénzügyi keretek között működik, az esetleges ideiglenes nehézségek ellenére, hosszú távon minden társadalmi csoport számára előnyökkel kecsegtet:

> „A szebb jövő nemcsak hamarosan elérkezik, de mindenki egyformán részesül majd áldásaiból. A pénzügyi fegyelemből származó gazdasági növekedés eredményei mindenkihez leszivárognak, még akkor is, ha az átalakulásnak kezdetben lesznek vesztesei." (Szelényi–Eyal–Townsley, 1996, 27.)

Míg a technokraták fő ideológiai fegyvere a monetarizmus, a humán értelmiségiek legfontosabb eszköze az államszocializmus kritikája, illetve a posztkommunista átmenet alakítása során a *civil társadalom* ideája. A civil társadalom fogalma a legleegyszerűsítőbb magyarázat szerint már létrejöttekor puszta fedőnévként szolgált, amely a kapitalista átmenet projektjét kívánta szalonképes formában megfogalmazni: eszerint „a civil társadalom egyszerűen egy kódszó volt arra, hogy 'kapitalizmust' mondjunk, amikor ez a gondolat még tabu volt" (King–Szelényi, 2004, 114.). Valamivel kedvezőbb értelmezés szerint a civil társadalom ideája az államszocialista társadalmak kritikája során az alapvető liberális elveket is magáévá téve próbál megteremteni egy sajátos 'szocialista' kritikai pozíciót:

> „A civil társadalom elmélete a hetvenes évek második felében vált népszerűvé, és egyfajta középútként szolgált a 'létező szocializmus' szocialista kritikája és a liberális kapitalizmus igazolása között. A 'civil' terminus megfelelő volt arra, hogy elindítsa a gondolkodásmód átalakulásának ezt a lassú folyamatát, mivel nem hordozza magán azt a terhet, amit a 'burzsoá'. Alkalmas volt ugyanakkor arra, hogy 'a szabad egyének társadalmi szerződésének" pozíciójából bírálja az államszocializmus klientista-paternalista viszonyait." (Uo. 114.)

Félretéve azonban a különböző értelmezések közötti eltéréseket, a civil társadalom ideája a posztkommunista átmenet során a humán értelmiség számára legalább olyan hatékony ideológiaként szolgált, mint a technokratáknak a monetarizmus. Ahogy a szakértelem nagy hangsúlyt kap a monetarizmus esetében, a civil társadalom ideológiájának is van egy erős racionális magva, legalábbis egy sajátos vonatkozásban. A civil társadalom szószólói elutasítják az államszocialista társadalmak parancsuralmi rendszerét. Elutasítják, hogy az állam a saját irányítási felügyelete alatt tartsa a gazdaságtól kezdve a társadalom minden egyes szegletét. A civil társadalom elmélete különböző szférákra osztja a társadalmat, és azt a követelést fogalmazza meg, hogy az állam vonuljon vissza a maga területére. Saját birodalmán kívül, az állampolgárok mindennapi életében, az állam sajátos, bürokratikus logikája nem illetékes. A civil szféra az egyenlők birodalma, ahol az állampolgárok racionális diskurzus révén, felelősséggel intézik ügyeiket. Az állam és a civil társadalom viszonyát ne alárendeltség jellemezze, hanem megfelelő eljárások révén valósuljon meg a közvetítés a két szféra között.

A civil társadalom fogalma ráadásul alkalmas volt arra, hogy egyszerre közvetítsen olyan liberális értékeket, mint az emberi jogok, és olyan, elsősorban a konzervatívok, illetve baloldaliak számára különösen hangsúlyos meggyőződéseket, mint például a közösségi élet jelentősége. A civil társadalom fogalma így lehetővé tette, hogy a humán értelmiség ideológiailag különböző irányokba elkötelezett csoportjai az uralkodó renddel szemben egységes erővé formálódjanak. Ez az egység azonban meglehetősen törékeny alapon állt; a közös ellenség eltűnése után rögtön megmutatkoztak azok az ellentmondások, melyeket a civil társadalom sokjelentésű fogalma jótékonyan eltakart. Amikor a rendszerváltás után az ideát már politikai programok szintjén kellett megfogalmazni, s a 'létező civil társadalom' építésére került sor, nyomban felbomlott az egyetértés.

Bár teljesen eltérő forrásból származnak, s jócskán különböznek is egymástól, a monetarizmus és a civil társadalom ideológiája békésen megfér egymással. Ketten együtt jól illeszkednek a posztkommunista átmenet vezető gondolati alakzatához: egyfajta *menedzserszemlélethez*. Ez a fajta közös menedzserizmus jól körvonalazza az értelmiség helyét a társadalomban. Már nem a régi magasztos teleologikus értelmiségi szerepről van szó, amely a tervezőasztal mellett elkészíti a jövő társadalom modelljét. Az értelmiségi tudás utópikus vonásait mint potenciális totalitárius kezdeményeket elutasítja, s inkább az aktuális társadalmi problémák közül a hasonló esetekre hasonló megoldási technikákat javasol. Olyan feltételeket igyekszik teremteni, amelyek között az egyének az állam gondoskodása nélkül igazgathatják saját életüket. Mindez egyaránt érvényes a piacra, illetve a piacképesség követelményére, illetve a civil világra, ahol az egyén kulturális, morális, szociális képességeit gyakorolhatja.

„A hatalmi blokk mindkét frakciója mindinkább a pásztor vagy a 'civilizátor' szerepét öltötte magára. Míg a monetaristák gyakran a piac 'személytelen', nagyobb felelősségre nevelő szerepét hangsúlyozták, a disszidensek inkább a nevelés, illetve a civil ethosz jelentőségét emelték ki – persze nyilvánvalóan az értelmiségiek vezetésével és irányításával. Ezen különbségek ellenére világos azonban, hogy mindkét csoport inkább 'vezetésként' és nem 'parancsolásként' tekintett saját feladatára." (Eyal–Szelényi–Townsley, 1998, 97–98.)

Posztkommunista menedzserizmus

Miként jellemezhető azonban a posztkommunista társadalmak struktúrája? S milyen helyet foglal el benne az értelmiség?

Az 1989/90 környékén és a kilencvenes évek elején megfogalmazott elitreprodukciós hipotézisek egyöntetűen feltételezték, hogy az államszocialista párt-, illetve bürokrácia-elit korábbi politikai hatalmát valamilyen módon igyekszik gazdasági hatalommá konvertálni. Egyetértés mutatkozott abban is, hogy az értelmiség vagy az értelmiség bizonyos frakciói, avagy a politikai tőke mellett kulturális tőkével is jól ellátott csoportok vezető szerepet játszanak a posztkommunista átmenet során. A különbséget leginkább az mutatja közöttük, hogy mely elitcsoportok befolyását tartották különösen jelentősnek, illetve mennyire tekintették differenciáltan az átmenet folyamatát.

Magyarországon Hankiss Elemér fogalmazta meg először azt a hipotézist (figyelmeztetett arra), hogy a nyolcvanas évek végén a párt-, illetve állami bürokrácia vezetői hatalmuk bázisának kiszélesítése révén igyekeznek hatalmi pozícióikat megőrizni (Hankiss,

1989, 310–364.).[50] Hankiss szerint a posztkommunista átmenet során akarva-akaratlanul egyfajta „nagykoalíció" formálódik, amelyben az iménti csoportok mellett az állami vállalatok, illetve termelőszövetkezetek vezetői, valamint a vállalkozói csoportok felsőbb rétegei kapnak helyet.[51] Ez a „furcsa szövetség" lehetővé teszi az államszocialista politikai elit tagjai számára, hogy a posztkommunista átmenet során, politikai tőkéjüket gazdasági tőkévé konvertálva, megőrizzék befolyásukat. Hankiss durva hipotézisét próbálta pontosítani Szalai Erzsébet, aki szerint a korábbi politikai elit nem lesz maradéktalanul sikeres az átmenet során, csupán egy meghatározott csoportja, a technokrácia lesz képes arra, hogy a rendszerváltás után megőrizze és gazdasági előnyökké változtassa korábbi vezető pozícióját (Szalai, 1990). Az empíria szintjén hasonló várakozásokat fogalmaz meg „az osztályvezető-helyettesek forradalmának" hipotézise is. Kolosi Tamás szerint a korábbi vezetők második-harmadik vonala lehet sikeres az átalakulás után, akik magas társadalmi és kulturális tőkével rendelkeznek, ám nem kompromittálódtak az előző rendszerben (Kolosi, 1991).

Az iménti hipotézisalkotók mindegyike hallgatólagosan előfeltételezi azt is, hogy e tőkekonverziós stratégiák tétje a gazdasági tőke megszerzése. Ahogy Kolosi fogalmaz: „polgári társadalom [...] nem létezhet polgárság nélkül" (uo. 16.). Mindannyian azt feltételezik, hogy az értelmiség átmeneti dominanciájának egy hamarosan kialakuló tulajdonos osztály vet majd véget. Ezért a posztkommunista átmenettel kapcsolatban mindannyiuk számára az a legfontosabb kérdés, milyen társadalmi csoportokból fog rekrutálódni az új burzsoázia. Mennyiben lesz képes a régi kommunista elit gazdasági előnyökké konvertálni korábbi politikai hatalmát? Szelényi és kollégái tűnődtek el komolyabban azon, hogy a kelet-európai posztkommunista társadalmakban egy új, a nyugati társadalmaktól igen eltérő társadalmi formáció, egyfajta *menedzserkapitalizmus* van kialakulóban:

„...teleologikus és félrevezető úgy értelmezni a posztkommunizmust, mint átmenetet az államszocializmusból egy jól meghatározható cél, nevezetesen a liberális kapitalizmus felé [...] mi van akkor, ha a posztkommunista átalakulás valódi küzdelmeinek tétje NEM a *tulajdon*, hanem a *rendelkezési jog*? (Szelényi–Eyal–Townsley, 1996, 7. – *kiemelés az eredetiben.*)

A 1930–1940-es évek amerikai menedzserelméleteiről röviden már volt szó az újosztály-elméletek második hulláma kapcsán. Ezek azt állították, hogy a fejlett kapitalista társadalmak szerkezetének átalakulása nyomán létrejön egy új vállalatvezető-, illetve menedzserréteg, amely várakozásaik szerint a tulajdonos burzsoázia helyébe léphet. Mi a helyzet azonban a posztkommunista menedzserizmussal? Lehet, hogy ez a korai sikertelen újosztály-stratégia a kelet-európai posztkommunista társadalmak sajátos viszonyai között válhat sikeressé? Lehetséges, hogy ennyiben „Kelet-Európa a Nyugat jövője"? (Uo. 29.) Szelényiék sok szempontból a korai menedzserelméletek örököseinek tekintik magukat, azonban igyekeznek hangsúlyozni a posztkommunista átmenet sajátosságaiból fakadó különbségeket.

[50] Lengyelországgal kapcsolatban hasonló hipotézist fogalmazott meg Jadwiga Staniszkis is „politikai kapitalizmus" tézisében (Staniszkis, 1991).

[51] Az értelmiség Hankiss szerint nem önálló cselekvőként vesz részt a folyamatban, „nem autonóm szereplőként jelenik majd meg, hanem hozzákötődik, szakértői, tanácsadói és más minőségben a koalíció egyik vagy másik partneréhez, vagy a koalíción kívüli politikai és gazdasági szereplőkhöz" (Hankiss, 1989, 310.).

A korai elméletek a menedzserkapitalizmust a legfejlettebb társadalmi formának tartották, amely már sok szempontból túllép a piacgazdaságon. A posztkommunista társadalmakkal nem ez a helyzet. Itt nem egy kapitalizmus utáni társadalomról van szó, a posztkommunista menedzserizmus elméletével éppen hogy – ahogy Szelényiék fogalmaznak – „egy olyan *korai kapitalista berendezkedést* szeretnénk megérteni [...], melyben a piacgazdaság intézményei nem eltűnőben, ellenkezőleg, kialakulóban vannak" (uo. 14. – *kiemelés az eredetiben*). Ennek megfelelően a posztkommunista társadalmakban az új menedzserréteg nem a tulajdonos réteg örökébe lép, „a technokrata-menedzser elit körül kikristályosodó új hatalmi elit éppen azért kerülhet hatalomra, mert Európának ezen a felén *hiányzik a nagypolgárság*" (uo.). A posztkommunista átmenet jellegzetessége, hogy fő társadalmi szereplője nem egy korábban kialakult nagypolgárság, hanem az értelmiség bizonyos csoportjai. A menedzserek és vállalatvezetők jelentőségének megnövekedését éppen az teszi lehetővé, hogy az átmenet során nem kellett egy ilyen tulajdonosréteggel megküzdenie.

Az új osztály korábbi menedzserelméleteivel szemben a posztkommunista társadalmak vezető rétege korántsem tekinthető egységesnek. Nem a menedzser osztály egyeduralmáról van szó, inkább az értelmiség különböző csoportjainak szövetségéről. Ebben a szövetségben meghatározó helyet foglal el a korábbi technokrata- és vállalatvezető-elit, a rendszerváltás után a gazdasági élet vezető csoportja, illetve a korábbi humán értelmiség, amelynek tagjai elsősorban az újonnan megalakuló pártok soraiban, illetve környékén bukkannak fel.

A posztkommunista menedzserizmus Szelényi és munkatársai által kínált elmélete tehát számos tekintetben különbözik a menedzserizmus korábbi elméleteitől. A piaci átalakulás kelet-európai mintái a 20. század első felének nyugati társadalmaitól teljesen eltérő történeti feltételeket szabnak egy esetleges menedzserkapitalizmus kialakulásához. Szelényiék legfontosabb állítása azonban mindössze annyi, hogy az 1990-es évek elején[52] Kelet-Európában adottak ezek a feltételek.

A posztkommunista társadalmakban a kilencvenes évek legfontosabb gazdasági folyamata a privatizáció, vagy ahogy Szelényi és munkatársai pontosabbnak tartják: az állami tulajdon „decentralizációja". Kevésbé arról van szó ugyanis, hogy a korábban állami kézben lévő vállalatok magánkézbe kerülnek, ehelyett változatos és bonyolult tulajdonformák jönnek létre. A posztkommunista társadalmakban a nagyarányú kereszttulajdonlás révén a tulajdonjogok keveredése figyelhető meg. Ennek következtében ezen országok gazdaságát inkább „diffúz tulajdonviszonyok jellemzik", vagyis nem figyelhető meg olyan társadalmi csoport, amely jelentősebb tőkekoncentrációt hajtott volna végre: nem jöttek létre olyan csoportok, amelyek „elegendő tőketulajdonnal rendelkeznek ahhoz, hogy a gazdasági döntéshozói folyamatokat tulajdonosi minőségükben befolyásolni tudnák" (uo. 23.). A posztkommunista társadalmak gazdaságának legjelentősebb szereplői tehát nem a tulajdonosok, hanem a nagyobb vállalatok vezető-, menedzseri gárdája, illetve a főbb gazdasággal kapcsolatos politikai pozíciók betöltői.

A gazdasági átmenet kiszámíthatatlan viszonyai között, a nagyfokú bizonytalanság és a magasabb gazdasági kockázatok miatt a menedzsereknek ráadásul nem is feltétlenül érdekük, hogy nagyobb magántulajdont halmozzanak fel. Kifizetődőbb stratégia, ha megpróbálnak több lábon állni, és kisebb, de jól jövedelmező cégek megszerzése mellett megtartják a nagyobb befolyást biztosító menedzseri-vállalatvezetői pozíciójukat is. A menedzsereknek továbbá érdekükben is áll ennek a gazdasági bizonytalanságnak a fennmaradása, amennyiben hatalmi pozícióik révén képesek e bizonytalanság gazdasági következményeit áthárítani a munkavállalókra és az állami szervekre.

A posztkommunista társadalmaknak tehát e menedzserkapitalista elmélet szerint nem a nagytőkések a főszereplői, hanem a menedzserek. A hatalom alapja nem a tulajdon, inkább a szakértelem. Az értelmiség különböző csoportjai sajátos tudásuk, illetve ideológiájuk révén tudták elfoglalni egyrészt a gazdaság, másrészt pedig a politika fő irányító pozícióit. Bár Szelényi és munkatársai úgy vélik, hogy „a posztkommunista menedzserizmus életképes rendszer" (uo. 27.), és képes lehet arra, hogy tartósan újratermelje magát, a posztkommunista menedzserizmus elmélete a kilencvenes évek elejének teóriája maradt. Az évtized második felétől számos kutatás számolt be arról, hogy a posztkommunista társadalmakban is kialakult és egyre aktívabb társadalmi szerepet vállal egy nagytulajdonos réteg (pl. Kolosi–Sági, 1997; Kolosi, 2000; Szalai, 2001; Csite–Himesi–Kovách, 2001). Legújabb könyvükben már Szelényiék számára is az a legfontosabb kérdés a kelet-európai átalakulás kapcsán, honnan érkezik az új nagyburzsoázia, és milyen az új tulajdonos osztály társadalmi összetétele (King–Szelényi, 2004, 123–143.). Az új osztály posztkommunista stratégiája ezeknek a megfigyeléseknek a tükrében újra csak sikertelen próbálkozásnak bizonyult. Kelet-Európa, úgy tűnik, mégsem lesz a Nyugat jövője, így aki az új osztály felemelkedését várja, annak kevésbé Keletre, inkább a nyugati kapitalista társadalmak változásaira kell figyelnie.

[52] Témába vágó írásainak mindegyike elsősorban 1993-as kutatási adatokra támaszkodik. Lásd Szelényi–Eyal–Townsley, 1996, illetve Eyal–Szelényi–Townsley, 1998.

KRITIKAI ELMÉLET MA

A kelet-közép-európai államszocialista rezsimek bukása új helyzetet teremtett a kritikai elmélet számára.[53] A legsarkosabb vélemények szerint – mint amilyen például a történelem végéről szóló FUKUYAMA-tézis (1990) – mindez egyenesen a kritikai elmélet létalapját kérdőjelezi meg. A létező szocializmus bukása ugyanis eszerint egyet jelent az egyetlen olyan társadalomszerveződési mód eltűnésével, amely a kapitalizmussal szemben sokáig életképes alternatívának látszott. Az 1989/90-es változások azt mutatják, hogy a kapitalizmus végérvényesen felülkerekedett riválisain. Kérdés, hogy miként birkóznak meg a civiltársadalom-elméletek és az újosztály-elméletek ezzel a helyzettel.

A létező szocializmus problémájára mindkét irányzatnak megvolt a sajátos válasza, amelyet ráadásul több-kevesebb sikerrel megpróbáltak párhuzamba állítani a jóléti kapitalizmus nyugati változatával is. A közös pont a két, egyébként igencsak különböző rendszerben az állam megnövekedett jelentősége. A civiltársadalom-elméletek erre egy, a civil társadalom fogalmára támaszkodó demokratikus eszmény kidolgozásával válaszoltak, az újosztály-elméletek pedig a burzsoáziával szemben egy új osztály, az értelmiség osztályhatalmának lehetőségét vetették fel. A kilencvenes évekre azonban megváltozott az a tapasztalati valóság, amellyel az elméletnek találkoznia kell. Az egyik oldalon a rendszerváltás véget vetett a szocialista állam, illetve az állampárt hatalmának, a másik oldalon pedig a nyugati társadalmakban a jóléti állam válsága az állam szerepének felülvizsgálatához vezetett. Miként értelmezhetők e folyamatok a két irányzat várakozásai fényében?

Míg az újosztály-elméletekkel kapcsolatban nagy biztonsággal jelenthető ki, hogy a rendszerváltás az értelmiség szocialista projektjének kudarcát jelenti, a civiltársadalom-elméletek esetében nem ilyen egyértelmű a helyzet. A civiltársadalom-elméletek ugyanis nem fogalmaznak meg olyan, az újosztály-elméletekéihez hasonló prognózisokat, amelyek valószerűségét több-kevesebb egyértelműséggel empirikusan tesztelni lehetne. A civiltársadalom-elméletek egy viszonylag jól körülhatárolható demokratikus eszményt próbálnak kidolgozni, illetve racionálisan igazolni, megvalósulása lehetőségfeltételeiről azonban kevesebb szó esik. A civiltársadalom-elméletekkel kapcsolatban így, megítélésem szerint, a releváns kérdés a következő módon hangzik: a civil társadalom utópiája az elmúlt másfél évtized eseményeinek fényében tekinthető-e olyan hatékony utópiának, amelynek a saját elképzelései irányába sikerült alakítania a valóságot? (Vö. MANNHEIM, 1996.)

[53] A kritikai elmélet rendszerváltás utáni irányaival kapcsolatban lásd HUSZÁR, 2005b, 4–9.

Számos érv hozható fel az igenlő álláspont mellett. Egyrészt a rendszerváltás után Kelet-Közép-Európa országaiban kiépültek a képviseleti demokrácia intézményei. Az államszocializmus egypártrendszerével szemben 1990 óta demokratikus választásokon mérik össze erőiket a különböző pártok. A hatalommegosztás elve alapján intézményesen elkülönül egymástól a végrehajtó, a törvényhozó, illetve a bírói hatalom. A centralizált tanácsrendszert önkormányzati rendszer váltotta fel, és megalakultak az érdekképviselet demokratikus intézményei, például a különböző szakmai kamarák és a szakszervezetek. Ezekkel a változásokkal tehát megteremtődött a demokratikus politika számára nélkülözhetetlen intézményi környezet.

Megszűnt továbbá az állam hegemón szerepe, és létrejöttek az alapvető emberi és állampolgári jogok védelmét szolgáló intézmények, így például az Alkotmánybíróság. Az állam irányította tervgazdaságot piacgazdaság váltotta fel, ahol a gazdasági szereplők autonóm módon, illetve pusztán a piaci szabályokhoz igazodva hozhatják meg gazdasági döntéseiket. Létrejöttek a plurális nyilvánossághoz elengedhetetlen fórumok, így például a sajtó és az egyéb kommunikációs médiumok. Érvényesül az egyesülés szabadsága, és intézményes garanciák védik a magánszférát. E változások tehát egyértelműen a demokratizálódás folyamatába illeszthetők, összhangban a civil társadalom utópiájával.

A kedvező értékeléssel szemben is felhozhatók azonban súlyos érvek. A civil társadalom fogalmának újrafelfedezése és a fogalom körül megélénkült elméleti munka erősen kötődik az államszocialista rezsimek kritikájához, a civil társadalom utópiája azonban saját intenciói szerint nem „rendszerspecifikus". A civil társadalom utópiájának ugyanis egyszerre kellene mércéül szolgálnia az államszocialista társadalmak mellett a kapitalista társadalmak kritikájához is. Kérdéses azonban, hogy mennyire tud megfelelni ennek az önmaga által támasztott kívánalomnak. A kelet-közép-európai átalakulás kapcsán a legtöbb értékelés azt sugallja, hogy egyáltalán nem. Jürgen Habermas például „helyreható forradalomnak" tekinti a rendszerváltást, amely inkább „fantáziátlanságával" tűnik ki, nem pedig azzal, hogy új eszmék irányába tereli a valóságot (HABERMAS, 1991). Arató András, a civil társadalom egyik legjelentősebb mai teoretikusa hasonló módon értékel (ARATÓ, 1990). Arra figyelmeztet, hogy a rendszerváltás utáni időszak fő tendenciája Magyarországon az aktív társadalmi részvétel helyett egyrészt a gazdasági liberalizáció, másrészt pedig az elitdemokrácia intézményeinek kiépülése. Eszerint a kelet-közép-európai államok inkább a kapitalizmus importját választották, és nem egy radikális demokrata irányba mozdultak el.

A kedvezőtlen értékelések között idézhetők továbbá az újosztály-elméletek képviselőinek a kilencvenes évek utánra vonatkozó megállapításai is. Bár ezek alapján mannheimi értelemben a civil társadalom utópiája sok szempontból hatékonynak tekinthető, ez esetben azonban az utópia tartalmának kívánatos mivolta kérdőjeleződik meg. Az újosztály-elméletek ugyanis ideológiának bélyegzik a civil társadalmat, és egy sajátos társadalmi osztály hatalmi törekvéseihez kötik. A civil társadalom eszméje eszerint korántsem univerzális, mindenki számára értékes elveket közvetít, hanem csupán az uralom régi formájának felszámolását segíti elő, hogy egy másik lépjen a helyére. A civil társadalom ideája a rendszerváltó társadalmakban pusztán arra szolgál, hogy egy új osztály vagy egy új hatalmi blokk uralmát elősegítse.

Így vagy úgy, a civil társadalom fogalma a kortárs kritikai és nem kritikai társadalomelmélet egyik kulcskategóriája (vö. KUMAR, 2001b; MIKLÓSI, 2000). Az a tény pedig hogy

a kritikai irányzatokban néha utópiaként, máskor pedig ideológiaként bukkan fel, rámutat a kritikai elmélet egyik központi apóriájára. Úgy tűnik, a hegeli–marxi társadalomelmélet kritikája megköveteli, hogy annak, aki ma társadalomkritikát kíván művelni, két, egymást kizáró út közül kell választania. Vagy erős normatív tartalmat közvetít, vállalva, hogy törekvései ideológiaként lepleződnek le, vagy a társadalom hatalmi struktúráit elemezve „realista" lesz, ám lemond arról, hogy utópikus eszményeket nevezzen meg. A civiltársadalom-elméletek és az újosztály-elméletek példája jól mutatja ezt. Amíg Marxnál egységben volt ez a két mozzanat, a kritikák nyomán mintha mindegyik irányzatból kilúgozódott volna az egyik elem.

A civiltársadalom-elméletek egy demokratikus utópiát vázolnak fel, különös részletességgel tárgyalva, hogy milyen intézményi környezet jellemez egy jól berendezett társadalmat. Ennyiben könnyen válnak az ideológiakritika áldozatává. Képtelenek azonban rámutatni egy olyan reális társadalmi erőre, amely azon munkálkodik, vagy amelynek legalábbis elviekben érdekében állna, hogy ez az eszmény ne csak eszmény maradjon. A társadalmi mozgalmak, amennyiben komolyan vesszük a társadalmi pluralizmust, nyilvánvalóan nem tölthetik be ezt a szerepet. Amennyiben pedig valamiféle egységes társadalmi cselekvőként gondoljuk el őket, visszakanyarodunk a proletariátus univerzalitásának Marxnál bírált problémájához. Elképzelhető, hogy egy gyakorlati diskurzus résztvevőjeként minden érintett egyetértésre jutna az utópia tartalmát illetően, mindez azonban nem hidalja át a *van* és a *legyen* közötti szakadékot.

Az újosztály-elméletek ezzel szemben, önértelmezésük szerint, valós társadalmi szereplők különböző politikai stratégiáit vizsgálják, adott társadalmi-gazdasági körülmények között. Igyekeznek pontosan azonosítani a cselekvő alanyt, elemzik társadalomszerkezeti pozícióját, és megpróbálnak rámutatni sajátos törekvéseire. E tényezők alapján elvileg megállapítható, mennyiben lehet sikeresnek tekinteni e kollektív cselekvő hatalmi aspirációit: sikerül-e egy adott társadalmi rend működését átalakítani, és a saját elképzeléseik alapján stabilizálni. Az újosztály-elméletek azt vizsgálják, milyen esélyei vannak annak, hogy a fennálló rend radikálisan megváltozzon, nem törekednek azonban olyan kritikai-utópikus mércék kidolgozására, amelyek alapján e politikai törekvések kívánatos voltát meg lehetne ítélni. A rosszabbik esetben egyfajta kézikönyvet készítenek ambiciózus jövőbeli új osztályok számára, amely alapján jövőbeli politikai stratégiáikat körültekintőbben tervezhetik meg. A jobbik esetben pedig, a különböző hatalmi törekvéseket leleplezve, a társadalmi uralom adott formájával a radikális egyenlőség vagy uralomnélküliség valamely homályos utópiáját helyezik szembe.

Természet és társadalom

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

NÉMEDI DÉNES

E kötet tanulmányainak közös problémája a szociológia és a társ- vagy közeli tudományok viszonya. Míg mások vívmányként, előrelépésként vagy feloldandó félreértésként értelmezik azt a kapcsolatot, amely a szociológiát a politikai filozófiához, a történelemhez, a nyelv elemzéséhez, a közgazdaságtanhoz kapcsolják, vagy éppen a társadalom és természet természetesnek (!) hitt elkülönítésének a kritikáját vizsgálják, Lakatos László épp ellenkezőleg, a szociológiai-társadalomtudományi magyarázat autonómiáját védelmezi.

A biológiai imperializmus történetét indítva a szociáldarwinizmusig tekint vissza, a szociáldarwinizmus bukását megérdemeltnek mutatva. Magam még egy lépéssel visszamennék, a darwinizmusig. Vajon a társadalomtudomány szempontjából annyira negatív a darwinizmus mérlege? Vajon annyira végzetes volt a hatása a társadalmi gondolkozásra? Nem volt-e fontosabb az, hogy elősegítette a megszentelt és az uralkodó hatalmak által is garantált hagyományok megtörését?

Ismert, hogy a magyar társadalomtudományos gondolkozást megújító Huszadik Század körében Jászi Oszkár és barátai igen nagyra tartották a biológiai alapú társadalmi gondolkozást, kezdetben igen nagyra értékelve azt a Méray-Horváth Károlyt, akiről később maguk is bevallották, hogy tudománytalan és megalapozatlan biologisztikus szociológiai eszméket hirdet. Vajon ez pusztán annak a következménye, hogy a nyugati tudományossághoz képest fáziskésésben voltak, ahogy ezt Jászi is belátta franciaországi tanulmányútja után? Nem kellett-e a természettudományos szemlélet ahhoz, hogy a szociológia önállóságát a hagyományos gondolattal szemben meg lehessen alapozni?

Mindez persze nem változtat azon, hogy a biológiai szemlélet egy anti-társadalomtudományos megközelítésbe torkollhat, ahogy Lakatos László demonstrálja. De ha a modern fejleményeket nézzük, van még valami, ami töprengésre késztet. Ahogy ez a most következő tanulmánynak az *extended mind*ra vonatkozó megjegyzéseiből és e kötetben a tudomány- és technikaszociológiai megközelítéseket elemző fejezetekből is következik, a 'természeti' és a 'társadalmi' határa nem olyan egyértelmű, mint azt hagyományosan gondolnánk. Ha igaz az, hogy a társadalom szövedékébe dolgok sokasága van bekapcsolva, ha a társadalmat összetartó erők között – Durkheimmel szólva – a 'dologi szolidaritást' is számításba kell vennünk, akkor az a bizonyos 'biológiai imperializmus' nem egy külső és idegen hatalom támadásának tűnik majd, hanem olyan 'belső' problémának, amellyel minden társadalomelméletnek meg kell birkóznia.

BIOLÓGIAI IMPERIALIZMUS

LAKATOS LÁSZLÓ

A régebbi szociológiatörténetekben Durkheim irályát volt szokás 'szociológiai imperializmusnak' aposztrofálni. Hallatlan dolognak tartották ugyanis, még a szakmabeliek is, hogy Durkheim a társadalmi valóságot nemcsak önálló létszférának tekinti, amely nem vezethető le a pszichológiaiból, biológiaiból, hanem olyan elsődleges valóságnak, amely meghatározza a pszichés folyamatokat is. Sőt: Durkheimnél még az olyan alapfogalmak is társadalmi kategóriák, mint a tér és az idő, így „nemcsak a pszichikus valóság származékos a társadalmi valósághoz képest, hanem még az is a társadalmi valóság terméke, amit anyagi világnak nevezünk" (Szczepanski, 335.). És Durkheimnél persze a természetfölötti is társadalmi termék: „Isten csak egy más név a társadalomra."

Ennek a 'szociológiai imperializmusnak' a mintájára használom itt a 'biológiai imperializmus' kifejezést azokra az újabb törekvésekre, amelyek – egyebek közt arra hivatkozva, hogy a *Homo sapiens* is az evolúció terméke – biológiai okokkal, általánosságban az emberi természettel akarják magyarázni a társadalmi jelenségeket is.

Az 1970-es évek közepén feltűnt *szociobiológia* és annak második, javított kiadása, az 1990-es évek elején hódító útjára indult *evolúciós pszichológia* nyíltan bejelentette igényét a társadalomtudományok által birtokolt területekre.

> „A szociológia és a többi társadalomtudomány, valamint a humaniórák arra várnak, hogy a biológia utolsó ágazataiként bekerüljenek a nagy modern szintézisbe. A szociobiológia egyik feladata tehát az, hogy olyan új megalapozást adjon a társadalomtudományoknak, amelynek révén ezek a nagy modern szintézis részévé válhatnak" – írta Edward O. Wilson *Sociobiology: The New Synthesis* című, 1975-ben megjelent híres, programadó könyvében (Wilson, 1975, 4.).

Az irányzat egyik úttörője, Robert Trivers pedig 1977-ben így nyilatkozott: „Politikatudomány, jog, közgazdaságtan, pszichológia, pszichiátria, antropológia: előbb vagy utóbb mind a szociobiológia részei lesznek."[1] Hasonló megnyilatkozásokat idézhetnénk az evolúciós pszichológia képviselőitől is.

Nagy terv, amiből semmi nem lett, gondolhatnánk. Hiszen ezek a tudományok ma is a legteljesebb önállóságnak örvendenek. Sőt legtöbb képviselőjük még csak nem is hallott a bekebeleztetés tervéről; akik pedig mégis, azok valószínűleg egy legyintéssel reagáltak. Ellenben a szociobiológiáról alig hallani ma már. Letűnt a színről. Képviselőinek olyan súlyos támadásokban volt részük, hogy egy idő után nem tudtak és tán nem is akartak már védekezni a rájuk zúduló kritikai csapások ellen, inkább csendben

[1] *Time*, 1977. augusztus 1.

visszavonultak. Ám a társadalomtudományok bekebelezésének vagy újraalapozásának programja ezzel nem került le a napirendről, mert a szociobiológia helyén szinte azonnal megjelent az evolúciós pszichológia. Wilson programját a szociobiológia örökébe lépő új diszciplína valósította meg – bár nem egészen úgy, ahogy azt ő elgondolta.

Az evolúciós pszichológia lényegében a szociobiológia áramvonalasított reinkarnációja, de az új testben új lélek is lakik. Amilyen tétova és még a védekezéshez is erőtlen volt a szociobiológia, olyan magabiztosság és támadó szellem jellemzi az evolúciós pszichológiát. Az új diszciplína képviselői az elfogulatlan, tárgyszerű tudományosság kikezdhetetlen öntudatával láttak munkához, és rövid időn belül beteljesítették a társadalomtudományok újraalapozásának programját. Vagyis inkább – mivel a társadalomtudományok részéről semmiféle együttműködési készség, de még halovány érdeklődés sem mutatkozott – egy új, alternatív társadalomtudomány alapjait rakták le. Ma már sok olyan kérdésben, amely korábban magától értetődően a szociológia vagy más társadalomtudományok illetékességi körébe tartozott, van evolúciós pszichológiai, tehát „tudományos" magyarázat is.[2] Nemi szerepek, párválasztás, család, rokonság, szexuális és reproduktív viselkedés, termékenység, iskolai teljesítmény, egészség, élettartam, etnikai konfliktusok, agresszió, háború, incesztus, nemi erőszak, homoszexualitás, kábítószerhasználat, öngyilkosság, személyiségfejlődés, vallásosság, státuskülönbségek, társadalmi rétegződés, társadalmi fejlődés – a szociológia-tankönyvek megszokott témái ma már egyben az evolúciós pszichológia meghitt vadászterületei is. Egy alternatív, biológiai alapú kvázi-társadalomtudomány épült ki viszonylag rövid idő alatt folyóiratokkal, konferenciákkal és a modern tudományos üzem minden szokásos kellékével, amely a *publish or perish* Darwint idéző elvének megfelelően[3] iparszerűen ontja a minden szempontból kifogástalan, szigorúan tudományos publikációkat, amelyek természetesen szinte mindig új és jelentős 'felfedezésekkel' gazdagítják az emberi természetről és a társas élet mozgatórugóiról való tudásunkat, ezért aztán szinte mindig számíthatnak a szenzációra éhes média érdeklődésére is.

A bekebelezés tehát elmaradt: a társadalomtudományok furcsa, sokféle stílusban épült épületegyüttesét nem vették be, és nem rombolták porig, hogy új alapokon újraépítsék, ehelyett egy impozáns, modern üveg-beton csodát húztak fel mellette, abban a reményben, hogy az majd elcsábítja a közönséget. Bekebelezés helyett a vetélytárs piacát, közönségét igyekeznek elhódítani – és ebben nem is egészen sikertelenek. Miközben a szociológia sokat veszített hajdani népszerűségéből, az evolúciós pszichológia (akárcsak korábban a szociobiológia) folyton újabb és újabb címlapsztorikat és bestsellereket[4] produkál; és bár sok támadásban volt már része, a szociobiológiától eltérően nemhogy nem vonult vissza, de még harciasabbá is vált. Képviselői a tudomány üldözött bajnokainak pózában, az igazság birtokában lévők fölényes magabiztosságával utasítják vissza a sötétben tévelygő tudatlanok, vagyis a *tabula rasa* régi 'babonájához' ragaszkodó 'marxista',

[2] És a *social* nélküli *science* itt a kicsinyítő- vagy fosztóképző nélküli tudományt jelenti: 'igazi tudományt', szemben a megalapozatlan 'balos' 'elfogultságokkal', 'ideológiákkal'. De erről majd később.

[3] Mégpedig Darwint megszégyenítő módon, hiszen ő harmincévesen publikált először, és ötven volt már, amikor *A fajok eredete* megjelent.

[4] A bestsellerek hosszú listája helyett hadd utaljak itt csak az újabbak közül az MIT sztár-pszichológusa, Steven Pinker két munkájára, amelyeknek már a címe is sokatmondó: *The Language Instinct* (PINKER, 1994) és *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature* (PINKER, 2002).

'feminista' és más 'balos' széplelkek kritikáit. Csakhogy az evolúciós pszichológia teljesítménye, mint látni fogjuk, nem annyira lenyűgöző, hogy okot adna erre a fölényességre. Akkor hát honnan ez a lehengerlő magabiztosság? Azt kell gondolnunk, hogy valami nagyon megváltozott a világban a szociobiológia szép napjai óta, vagy pedig az evolúciós pszichológia különbözik valamiben nagyon a szociobiológiától. És talán ez is, az is igaz. Mi változott a világban, és miben különbözik, ha különbözik, a biológiai determinizmus második kiadása az elsőtől? – lényegében erre a két kérdésre igyekszik választ találni ez a tanulmány.

Fölöslegesen, vélhetné valaki, hiszen a szociológia fejlődésére eddig sem a szociobiológiának, sem az evolúciós pszichológiának nem volt különösebb hatása. Ez igaz;[5] de tudománytörténetileg és a közgondolkodás szempontjából mégis fontos fejlemény, hogy az 1960-as évekre többé-kevésbé általánosan elfogadottá vált szociológiai, kultúra- és környezetelvű megközelítéssel szemben a hetvenes évektől újra megerősödött, a kilencvenes években pedig már fölényes, triumfáló öntudattal lépett újra a színre a szcientisztikus, naturalista szemlélet. Ez a fordulat az ideológiai klíma gyökeres megváltozását és persze a szociológia társadalmi súlyának jelentős csökkenését jelzi. Nyilván a szociológia is sokat változott a hatvanas évek óta, de kétségtelenül megváltozott a társadalmi közeg is – amelyben a szociológiának beszélnie kell –, és nem a szociológia előnyére. A szociológiatörténetnek ezt a megváltozott közeget is figyelembe kell vennie, amikor a szociológia jelenkori válságának okait keresi. Sokan hajlamosak ugyanis ezt a válságot kizárólag vagy főként belső eredetűnek tekinteni: ha válság van, akkor a szociológusok nyilván nem csinálnak jól valamit. Bizonyára; de talán mégsem csak belső okai vannak a válságnak. A szociológia leginkább azért lehet válságban, mert megváltozott körülötte a világ, amelyet magyaráznia kell, éspedig egyebek között abban is, hogy a magyarázataira már nincs akkora igény, mint korábban volt. A változásnak nemcsak egyik mutatója, de konstitutív eleme is, hogy lanyhult a kereslet a szociológiai magyarázatokra, viszont megnőtt az igény az emberi viselkedés és a társadalmi jelenségek redukcionista, biologizáló értelmezésére.

De nem túlzás-e imperialisztikus törekvésekről beszélni, ha egyszer a bekebelezési terv kudarcot vallott? Nem. A végső cél, mint látni fogjuk, továbbra is a társadalomtudományok 'integrálása', ezt az evolúciós pszichológia nem adta fel. Másrészt a piac elhódítására tett kísérlet is hódítási kísérlet, és ez nem vallott kudarcot, sőt minden jel arra utal, hogy az evolúciós pszichológia a jövőben is számíthat a média kitüntetett figyelmére.

Felvethető végül még, hogy ezekre az újabb törekvésekre talán találóbb lenne a 'neokolonialista' jelző használata, hiszen volt már egy korábbi 'imperialista' időszak, amikor a biológia valóban szinte mintha gyarmatosította volna a szociológia nagy részét: a 19. század végén és a 20. század elején, amikor a korai szociológiában a *szociáldarwinizmus* és más biologizáló irányzatok virágzottak. A „neokolonializmus" mellett szólna az is, hogy a társadalomtudományok azóta már kivívták függetlenségüket, és régóta szuve-

[5] Legalábbis ha eltekintünk attól az egy-két szimpatizánstól, akiktől nyugodtan eltekinthetünk. Például a szociobiológia térhódításának csúcspontja alighanem az a beszéd volt, amelyet Alice S. Rossi mondott az Amerikai Szociológiai Társaság soros elnökeként 1983-ban, s amelyben arra intette kollégáit, hogy vegyék figyelembe a biológiai szempontokat is, mert különben a szociológia szükségszerűen „steril" marad. A beszéd süket fülekre talált, semmiféle hatása nem volt – azonkívül persze, hogy Rossi megkapta a 'reakciós genetikai determinista' címkét.

rénnek tekinthetők a saját területükön, továbbá hogy a korai idők durva és primitív biologizálásához képest a mai hódító törekvések sokkal szofisztikáltabbak; a hódítók nem is hódítókként lépnek fel, hanem a 'tudomány' nevében, a 'fejlett világ' jó szándékú tanácsadóiként 'segíteni', 'felzárkóztatni' akarják az 'elmaradottakat'.

Mégsem lenne azonban szerencsés neokolonializmusról beszélni, és éppen azért nem, mert a szó azt sugallja, hogy volt már egy korábbi gyarmatosítási hullám. Nem volt: a korai szociológiában maguk a szociológusok igyekeztek – többféle módon is – biologizálni a szociológiát, hogy a tudományosság látszatát kölcsönözzék okfejtéseiknek. A szociáldarwinizmus csak a biológiai determinizmus mai reneszánsza felől nézve tűnik valamiféle első hullámnak, ám ez a látszat megtévesztő.[6] A szociobiológia és az evolúciós pszichológia által képviselt biológiai determinizmus valójában az első kísérlet arra, hogy egy redukcionista naturalizmussal megreformálják a társadalomtudományokat, vagy ha ez nem sikerül, alternatív magyarázatokkal semlegesítsék és kiiktassák őket.

*

A következő összefoglalás mutatja meg, milyen rendben fogok haladni:

A biológiai determinizmus reneszánsza váratlanul, szinte meglepetésszerűen érte a társadalomtudományokat, hiszen korábban úgy tűnt, hogy a társadalmi jelenségek *biológiai* magyarázata egyszer és mindenkorra lejáratta magát (1). Nem is lehet igazán megérteni a szociobiológia fellépésével kiváltott indulatokat, ha ettől a korábbi konszenzustól eltekintünk. A biológiában végbement fejlődés ismerete nélkül viszont nem lehet megérteni a *szociobiológia színre lépését* (2). Logikus következmény volt, de a szociobiológia inaugurálása nem igényelte volna feltétlenül azt az imperialisztikus attitűdöt, amellyel Wilson fellépett, s amely a botrányt kiváltotta. A kritikusok reakciója azonban talán nem lett volna annyira heves, ha nem nyer teret ezzel egy időben egy másfajta, sokkal agresszívabb biológiai determinizmus az *intelligenciával kapcsolatos vitákban* is (3). Az *evolúciós pszichológia megjelenése* (4) részben a pszichológiában végbement korábbi fejlődésből következett, részben pedig a darwinizmus 'önző gén' változatának a pszichológiára alkalmazásából; de persze része volt benne a szociobiológia bukásának is: a szociobiológia visszavonulása után üresen hagyott térbe természetes módon nyomult be az örökségét és programját továbbvivő evolúciós pszichológia. Az *evolúciós pszichológia teljesítménye* (5) azonban kevés volt a valódi áttöréshez, mindössze a sikeresség látszatának fenntartásához elegendő. Ez is siker azonban, és ennek hátterében minden bizonnyal a *politikai klíma megváltozása* áll, amely a gazdasági és társadalmi folyamatokban végbement fordulat, a szabad verseny globális mértékű visszatérésének a következménye (6). Bizonyos *új kezdeményezések a kognitív tudományokban* (7) azonban jó okot adnak arra, hogy kellő szkepszissel tekintsünk e mai divatokra.

Ezeket a változásokat veszem sorra a következőkben. Kizárólag az amerikai színtérről lesz szó, mert a történet főként ott zajlott – bár a hatások világszerte észlelhetők. Fejtegetésem meglehetosen, sok vonatkozásban pedig gyalázatosan vázlatos lesz, de a célom nem az, hogy részletes képet adjak az egyes érintett területekről. Írásom inkább azokra a gyerekeknek szánt feladványokra hasonlít, ahol a pontokat vonalakkal összekötve egy kép rajzolódik ki. A pontok itt ugyan valóban egy-egy részletekben gazdag kép pontjai – összekötésük azonban nem igényli a részletek ábrázolását.

[6] A korai szociológia naiv biologizálásában talán inkább egy egyenlőtlen sebességű differenciálódási folyamat termékét kellene látnunk. Ugyanaz az evolucionista gondolkodással végzett kísérletezés szülte a modern biológiát és részben a korai szociológiát is, de a biológia a darwini elméletnek köszönhetően valamivel korábban differenciálódott és konszolidálódott, míg a szociológiában ez csak később, Durkheimmel következett be. A szociáldarwinizmus és a kor egyéb biologizáló irányzatai a korai szociológiában naiv, méghozzá biológiai és szociológiai értelemben egyaránt naiv törekvések voltak a tudományosság látszatának elérésére. Ennek a tudomány előtti differenciálatlanságnak Spencer a reprezentatív alakja – aki végül sem a biológiának, sem a szociológiának nem lehetett alapító atyja, mert mindkét tudomány radikálisan más irányt vett. Spencer azt hitte, hogy felfedezte a természet és a társadalom egységes fejlődéstörvényét, Darwin és Durkheim viszont valóban felfedezte ezek sajátos működésmódjait.

A SZOCIÁLDARWINIZMUS DISZKREDITÁLÓDÁSA ÉS A KÖRNYEZETELVŰEK FELEMELKEDÉSE

A 20. század elején a *szociáldarwinizmus* befolyása a közgondolkodásra igen jelentős volt az Amerikai Egyesült Államokban is. A korai amerikai szociológiában a szélsőségesen konzervatív William G. Sumner volt a legismertebb szociáldarwinista, az irányzat legfontosabb és legismertebb gyakorlati 'eredményei' pedig a fajelmélet és az eugenikus mozgalom voltak. Utóbbi képviselői harcos pamfletekben szorgalmazták – nem is sikertelenül – bizonyos népcsoportok kényszersterilizálását.[7]

Az irányzat diszkreditálódása szociológiailag jól magyarázható. Valószínűleg már az emigránsok (és kisebb mértékben az északi államokba vándorolt feketék) növekvő társadalmi befolyása is idézett elő kisebb repedéseket, de a szociáldarwinizmusra a nagy gazdasági válság mérte a letaglózó csapást: a tömeges munkanélküliség egyszerre hiteltelené tette azt a korábban népszerű gondolatot, hogy a gazdasági siker alapjában véve az egyén veleszületett képességeitől és legfeljebb még a szorgalmától függ. Ehhez járult még, hogy a náci Németországból érkező hírek az ottani sterilizációs gyakorlatról végképp lejáratták az eugenikus mozgalmat.

A változásnak azonban voltak tudományon belüli okai is. Erre az időre a biológiában kezdett világossá válni, hogy a genetika bonyolultabb, mint korábban gondolták, s hogy tudományosan nem igazolható például az, hogy a 'fajkeveredés' árt a népesség genetikai potenciáljának. A pszichológiában pedig a korábbi ösztönelméleteket kiszorította a *behaviorizmus,* amely szerint az embernek nincsenek ösztönei, és veleszületett képessége is csak egy van, az általános tanulási képesség. A tanulás pedig a behaviorizmus szerint igen egyszerű folyamat: a környezet megerősítéssel bármilyen viselkedést képes kiváltani és rögzíteni. Még fontosabb volt az antropológusok állásfoglalása. Franz Boas harcosan kiállt a környezetelvű magyarázat mellett, és a különböző kultúrák egyenértékűségét hangsúlyozta. Legnevesebb tanítványai, Ruth Benedict és Margaret Mead pedig mindent megtettek azért, hogy győzelemre vigyék a kulturális meghatározottság és a kulturális relativizmus ügyét. 1938-ban az Amerikai Antropológiai Társaság szokatlan módon egyhangú határozatban ítélte el a rasszizmust.

A háború aztán végképp megváltoztatta a politikai klímát. 1952-ben az UNESCO határozatban szögezte le, hogy a faj nem tudományos kategória, és kifejezetten megtiltotta az emberi viselkedés faji magyarázatát (UNESCO, 1952).

[7] Meg kell azonban említeni, hogy akkoriban a progresszió sok képvelője is rokonszenvezett az eugenikus mozgalommal, így fábiánusok és marxisták is.

Az 1960-as évekre a környezetelvű magyarázat lényegében egyeduralomra jutott. A diákmozgalmak, a nőmozgalom és a polgárjogi mozgalom eredményei, valamint a demokraták *Great Society* kezdeményezése és a szegénység elleni háború legfontosabb hadművelete, a híres *Head Start* projekt, a hatalmas összegekkel támogatott országos iskolai felzárkóztatási program, mindezek együttesen azt a reményt keltették, hogy társadalmi-kulturális környezet megváltoztatásával megszüntethető a faji és nemi diszkrimináció, felszámolható a szegénység, és elérhető az esélyegyenlőség ideálja.

ÚJ FEJLEMÉNYEK A BIOLÓGIÁBAN ÉS A SZOCIOBIOLÓGIA SZÍNRE LÉPÉSE

1975-ben jelent meg a Harvardon rovartant tanító Edward O. Wilson *Szociobiológia: az új szintézis* című könyve, amely kirobbantotta a biológiai determinizmusról szóló vitát.[8] Wilson könyve voltaképpen nem is annyira az új eredményei miatt volt jelentős, mert a benne használt fontos új elméletek biológuskörökben már ismertek voltak, hanem mert összefoglaló nevet adott azoknak a már létező tendenciáknak, amelyek együttesen alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a biológiai magyarázat logikáját a társadalmi jelenségekre is ki lehessen terjeszteni.[9] Az új névvel egyúttal egy új, átfogó, szintetizáló ambíciójú kutatási területet is megalapozott.

A MÉHEK, A GÉNEK ÉS AZ ALTRUIZMUS

A szociobiológia a populációbiológiából és a genetikából fejlődött ki. A szociális rovarok, különösen a hangyák és a méhek esetében az individuális szelekció darwini szabálya, tudniillik hogy minden egyed a saját reproduktív sikeréért harcol, feltűnő módon elbukik. Ezeknél a rovaroknál a dolgozók nem reprodukálják magukat, viszont életük feláldozása árán is megvédelmezik a bolyt vagy a kast. A magyarázatot erre az anomáliára egy fiatal brit kutató, William Hamilton *inkluzív fitnesz-elmélete* adta meg (Hamilton, 1964). Elméletét már a hatvanas évek derekán publikálta, de igazán csak a hetvenes években vált ismertté – akkor viszont már forradalmi jelentőségű felfedezésként értékelték. Az elmélet szerint a fitnesz nemcsak az egyed saját reproduktív sikerét foglalja magában, hanem a rokonokét is; ezért inkluzív. Amennyiben tehát az evolúciós logikát nem az egyénekre, hanem a génekre értelmezzük, a rovarok viselkedése érthetővé válik: amikor a dolgozók életüket is kockáztatva harcolnak a boly (a kas) védelmében, növelik génjeik túlélési esélyeit, még ha ők maguk elpusztulnak is a harcban. Ez a rokonszelekció elve.

Fontos, a szociobiológia kialakulása szempontjából pedig egyenesen döntő jelentőségű, hogy Hamilton inkluzív fitnesz-elmélete megnyitotta az utat az *altruizmus* biológiai értelmezése felé, amennyiben megmutatta, hogy az egyén látszólagos önzetlensége mögött valójában nagyon is önző génjei dolgoznak. *Az önző gén* volt a címe Richard Dawkins

[8] Ő az, akit Bruno Latour a naturalizmus reprezentánsaként idéz meg *Sohasem voltunk modernek* című könyvében (Latour, 1999b).

[9] „Tom Wolfe 'új Darwinként' ünnepelte Wilsont, de ez némiképp túlzó: inkább a *workaholic* szintetizálót kell benne látnunk, aki széles körben ismertté tett olyan originális, de kevésbé ismert szociobiológusokat, mint a mániás-depressziós Robert Trivers és a néhai angol zseni, William D. Hamilton." (Sailer, 2000.)

rendkívül népszerű könyvének (Dawkins, 1976), amely Wilson *Szociobiológiájá*val szinte egy időben jelent meg, és talán mindennél és mindenki másnál többet ért el az evolúció génközpontú szemléletének népszerűsítésében. Az altruizmus jelensége, amely korábban lehetetlenné tette a biológiai logika alkalmazását a társadalmi jelenségekre, most éppenséggel faltörő kossá válhatott a szociobiológusok kezében. Lehetővé tette, hogy döntő támadást intézzenek a kulturalista-behaviorista felfogás ellen.[10]

A lehetőséget egy fiatal harvardi kutató, Robert Trivers vette először észre. A hetvenes évek elején három fontos tanulmányt publikált, amelyekben megmutatta, milyen új perspektívák nyílnak az 'önző gén' nézőpontjából. Az első a nem rokonok közötti kölcsönös altruizmussal foglalkozott, azokkal a feltételekkel, amelyek között kölcsönösen előnyös cserekapcsolatok alakulhatnak ki (Trivers, 1971). (Ez népies megfogalmazásban a 'vakard meg a hátam, én is megvakarom a tiéd' elve.) A második a szülői beruházás elméletét vázolta fel (Trivers, 1972), azt a ma már a népszerű női magazinokból is ismerős teóriát, hogy a viszonylag kevés petesejttel 'gazdálkodó' nők és a gyakorlatilag végtelen számú spermiummal 'gazdálkodó' férfiak egészen más érdekekkel és így egészen más stratégiáikkal is rendelkeznek a párválasztással, a szexuális tevékenységgel, a házastársi hűséggel és egy sor más dologgal kapcsolatban. A harmadik tanulmány a szülő-gyermek konfliktus elméletét fejtette ki: e szerint bizonyos konfliktusok előre megjósolhatók a szülők és a gyermekek között, mert a gyermek arra törekszik, hogy minél nagyobb részt kapjon a rendelkezésre álló szülői forrásokból, a szülő számára azonban több gyermek esetén a források lehetőleg egyenlő elosztása lenne az optimális megoldás (Trivers, 1974). Trivers ezután eltűnt a tudományos életből, de e korai írásainak rendkívüli volt a hatásuk: túl azon, hogy mindegyik önálló kutatási területeket alapozott meg, lényegében megteremtették a szociobiológiát.

Wilson tehát igazából csak nevet adott a már izmosan rugdalózó gyereknek. A szociobiológiát olyan új diszciplínaként mutatta be, amelynek feladata „minden társadalmi viselkedés biológiai alapjainak" feltárása. Bár a *Homo sapiens*szel csak a terjedelmes könyv utolsó fejezetében foglalkozott, itt azt sugallta, hogy a nemi szerepekben mutatkozó különbségek, az agresszivitás, a vallási hiedelmek és sok minden más is genetikailag megalapozott lehet.[11] Ez robbantotta ki a botrányt.

BOTRÁNY, BÍRÁLAT, MEGHÁTRÁLÁS

Egy bostoni professzorokból, kutatókból és egyetemi hallgatókból álló csoport még 1975-ben a *New York Review of Books*ban megtámadta Wilsont azzal, hogy a szociobiológia azoknak a korábbi biológiai determinista elméleteknek a felmelegítése, amelyek megalapozták a sterilizálási törvényeket, és az USA bevándorlási politikájának megszi-

[10] Amely az altruizmusban természetesen sohasem látott problémát: az általános felfogás az volt, hogy mivel az egyén erősen függ a csoportjától, a csoport bármilyen viselkedést, így az altruistát is előhívhatja és megerősítheti pusztán azzal, hogy a megkívánt viselkedést jutalmazza, az attól eltérőt pedig tiltja és bünteti.

[11] Persze ez a gondolat sem volt egészen új: az 1950-es, 1960-as években olyan etológusok népszerűsítették, mint Nikolaus Tinbergen és Konrad Lorenz. Legnépszerűbb formájában Desmond Morris *A meztelen majom* című könyvében jelent meg (Morris, 1967).

gorításához, a náci Németországban pedig az eugenika közvetítésével a gázkamrákhoz vezettek (ALLEN et al., 1975).[12]

A vita ezt követően főleg biológusok között zajlott, sőt a legnevesebb vitapartnerek éppen Wilson harvardi biológuskollégái voltak: Richard C. Lewontin és Steven J. Gould, de társadalomtudósok is hangot adtak nemtetszésüknek, így például Marshall Sahlins igen meggyőző ellenérveket sorakoztatott fel a szociobiológia ellenében (SAHLINS, 1976).

Itt csak Sahlins legfontosabb érvét említem. Fő támadási pontja a szociobiológia ék- és sarokköve, Hamilton rokonszelekció-elmélete. Az elmélet szerint minél közelebbi rokonunk valaki, annál több bennünk a közös gén, s annál inkább hajlandók vagyunk áldozatot hozni az érdekében, hiszen ezzel – a rokonsági foktól függő arányban – a saját génjeink túlélését szolgáljuk. Ezért megyünk be a testvérünkért egy égő házba – és sokkal kevésbé vagy egyáltalán nem egy idegenért. Sahlins megmutatja, hogy a valóságban, az antropológusok által tanulmányozott társadalmakban nem genetikai kalkulációk alapján segítik egymást az emberek; a rokonsági rendszer jelöli ki, hogy ki számít rokonnak, és azon belül ki közeli rokonnak. A rokonsági rendszer pedig legtöbbször nem a genetikai kapcsolatok alapján épül fel, hanem a közelség elvét veszi alapul: az egymáshoz tartósan közel élők rokonnak tekintik egymást, még akkor is, ha nincs köztük vérségi kapcsolat, míg a távol élő vérrokon – például a férjhez adott lány – már nem számít a rokonsági kötelékbe tartozónak, róla a férjének és férje családjának – akik természetesen nem vérrokonai – kell gondoskodniuk. Ez az érv jellemző Sahlins egész gondolatmenetére, amelynek lényegét valahogy így lehetne summázni: a szociobiológia a kapitalizmus racionálisan kalkuláló, profitmaximalizálásra törekvő önző egyénének természetét általánosítja-stilizálja örök emberi természetté – ami érdekes elképzelés, de hát a valóság bizony egészen más.

Sahlins vitairatából érdekes még annak a hangsúlyeltolódásnak az elemzése, amely az evolúció értelmezésében Darwin óta ment végbe. Sahlins megmutatja, hogy a természetes szelekció eredeti elképzelése fokozatosan megváltozott az idők során. „Azt lehet mondani, hogy a darwinizmus, amelyet a társadalom először szociáldarwinizmusként vett vissza, most genetikai kapitalizmusként tért vissza a biológiába." (Uo. 72.) Az 1940-es, 1950-es években a modern szintézis megteremtői még 'opportunisztikusnak'[13] gondolták el az evolúciót. Eredetileg a differenciális reprodukció elve a *minimális* szignifikáns különbség elve volt; vagyis bármilyen, a genotípusban kódolt tulajdonság, amely legalább egy utóddal többet eredményez, számíthat arra, hogy a környezet kiválasztja. Ezt most, mondja Sahlins, átértelmezik: az evolúció orientálóereje kívülről belülre kerül, a külső életfeltételek helyett most magában az organizmusban működik: az 'önző gén' racionális kalkulációja mozgatja az organizmust az elérhető *maximális* fitnesz irányába.

Ha ezt a szociológia nyelvére fordítjuk, a változás lényegében az, hogy a sikert és a kudarcot a külső életfeltételek helyett most az egyén belső képességeivel magyarázzuk. A természetes kiválasztódás korábban azt jelentette, hogy az egyedek ki vannak szolgáltatva a külső természetnek, külső létfeltételeiknek: a környezet dönt arról, kinek

[12] A támadások nem korlátozódtak a teoretikus ellenvetésekre. Egy nyilvános vita során egy kis csoport fekete hallgató hirtelen berontott a terembe, felrohantak az emelvényre, és Wilsont leöntötték jeges vízzel, majd sietve távoztak – mindeközben pedig a következő versikét skandálták: *„Racist Wilson you can't hide, we charge you with genocide!"* (Rasszista Wilson nem bújhatsz el, népirtással vádolunk!)

[13] Kb. 'alkalomtól függő', 'alkalmakat kihasználó'.

mennyi esélye van a túlélésre és a sikerre. Az új változatban az egyének változatlanul ki vannak szolgáltatva, de most már belső természetüknek, génjeiknek. Vagyis az a nagy társadalmi változás, amelynek egyik tünete és egyben lényegi eleme is a külső létfeltételekre hivatkozó szociológiai magyarázatok térvesztése a belső, veleszületett adottságokra hivatkozó biológiai magyarázatokkal szemben, magában a biológiában is tetten érhető, amikor az evolúció értelmezésében a külső környezet szelektáló szerepéről a belső genetikai konstitúció szerepére kerül át a hangsúly.

A vita sokáig tartott, rendkívül érdekes volt, és bonyolult szakmai kérdéseket érintett. Több gyűjteményes kötet is megjelent, amelyek válogatást adnak a vita anyagából (így pl. CAPLAN, 1978), de a legjobb feldolgozás kétségtelenül Ullica SEGERSTRALE nagyszerű, több mint húszéves kutatásra, interjúkra és részt vevő megfigyelésre épülő könyve (2000). Ő úgy látja, hogy Wilsont és a szociobiológiát némileg igaztalanul érte a sok vád és kritika, mert Wilson például egyáltalán nem volt rasszista, és tulajdonképpen még igyekezett is óvatosan és visszafogottan fogalmazni, amikor a társadalmi jelenségek *feltehetően* biológiai alapjairól beszélt. Később a legvérmesebb ellenfelek, így Steven J. Gould és Richard C. Lewontin is elismerték, hogy retorikájuk némileg túllőtt a célon. Segerstrale szerint igazából a fehérek és a feketék közti 15 pontos IQ-különbség hereditariánus értelmezése körül nem sokkal korábban kirobbant vita keltette azokat a heves indulatokat, amelyek a szociobiológia körül kialakult vitában részben lecsapódtak, részben pedig – újabb tárgyat találva maguknak – újra felizzottak.

A vita végül Wilson meghátrálásával végződött. Az amúgy sem igazán harcos szellemű Wilsont egyrészt meglepte a váratlanul heves ellenállás és kiátkozás, másrészt nem volt igazán felkészülve a vitára: az emberi társadalmat illetően tulajdonképpen nem volt megbízható empirikus anyaga, amelyre támaszkodhatott volna. Igazából csak a korábbi humánetológia bizonytalan spekulációinak, analógiáinak hagyományát vitte tovább a *Sociobiology* utolsó, az emberről szóló fejezetében. Nyilván arra számított, hogy a szociális állatokról szóló hatalmas tudományos anyag az előző fejezetekben meg a Hamilton és Trivers nevéhez köthető új eredmények hitelessé teszik majd a humán szociobiológia programját. Valóban csak programot adott, és akkor még ez is elég volt ahhoz, hogy nagyon elverjék rajta a port.[14]

Mindenesetre az alapgondolatát nem adta fel, csak valamelyest enyhébben fogalmazott, amikor később többször is megismételte meggyőződését, miszerint – és ebben lehetne talán összefoglalni a szociobiológia fő tézisét – 'a gének hosszú pórázon tartják a kultúrát'. Ezzel a megfogalmazással egyfelől elismeri ugyan a kultúra nagyfokú önállóságát, másfelől azonban mégis azt emeli ki, hogy az ismert kultúrák a nagyfokú változatosság ellenére sem teljesen esetlegesen és véletlenszerűen alakultak éppen olyanná, amilyenek, hanem csakis abban a viszonylag széles tartományban mutathatnak variabilitást, amelyet az egész emberi nem közös genetikai felépítése kijelöl a számukra. Azaz végső soron és ebben a leszűkített értelemben mégiscsak a genetikai konstitúció a meghatározó. Ez a megfogalmazás eléggé megengedő ahhoz, hogy akár a legvérmesebb

[14] A szociobiológia ezután persze még szép karriert futott be, mert az emberi természet biológiai magyarázatának lehetősége világszerte felkeltette a kutatók érdeklődését – pró és kontra. Ha a könyvkiadás adatait nézzük, azt látjuk, hogy a szociobiológia virágkora igazából a nyolcvanas évek derekáig tartott. A könyvtermelés azóta egy alacsonyabb szintre állt be, de ezt a szintet elég stabilan őrzi, és csak a kilencvenes évek elejétől kezd elmaradni az evolúciós pszichológia mögött.

durkheimiánus is elfogadhassa, hiszen elvileg nem lehet kifogást emelni az ellen, hogy csakugyan van valamiféle biológiailag meghatározott emberi természet, és ez csakugyan kijelöli a kulturális variabilitás szélső határait. Ennek elfogadása azonban a durkheimiánust még nem fogja különösebben barátságossá tenni, és semmi esetre sem ösztönzi arra, hogy felülvizsgálja eddigi meggyőződését és eredményeit, mert úgy ítéli meg, és joggal, hogy azokat ez a megszorítás a legkevésbé sem érinti. Gyanakvását viszont fenntartja a 'póráz' másfajta, kevésbé megengedő értelmezésének lehetősége, amely megnyitná az utat a társadalmi jelenségek durván biológiai, redukcionista értelmezése előtt.

A következőkben először az IQ-vitát vesszük szemügyre, aztán rátérünk az evolúciós pszichológia tárgyalására.

AZ ÖRÖKLÉSELVŰEK VISSZATÉRÉSE: AZ IQ-VITA

AZ ELSŐ HULLÁM: A JENSENISTA ERETNEKSÉG

Amikor Wilson könyve megjelent, izgalmat keltve a magas tudomány előkelően hűvös felsőbb régióiban, az alsóbb régiókban már régóta parázs vita folyt egy jóval gyakorlatiasabb kérdésről. Ezt a vitát az alkalmazott pszichológia zászlóshajójának számító intelligenciakutatás első tisztje, a kaliforniai Berkeleyn kutató Arthur Jensen[15] robbantotta ki 1969-ben a *Harvard Educational Review*-ban publikált „Mennyire tudjuk feljavítani az IQ-t és az iskolai teljesítményt?" című nagy tanulmányával (Jensen, 1969). A tanulmány híressé vált első mondata: „A kiegyenlítő oktatást kipróbáltuk, és kudarcot vallott." Jensen a *Head Start* mérlegét vonta meg ezzel – és nem egészen igaztalanul, hiszen a projekt valóban nem váltotta be a hozzá fűzött nagy reményeket, de nem is egészen igazságosan, mert az eredmények mégis látványosak voltak. A botrány azért tört ki, mert Jensen, aki már akkor az intelligenciakutatás elismert szaktekintélye volt, megkockáztatta: nem lehet *a priori* kizárni azt a lehetőséget, hogy az IQ-tesztek által mért 15 pontos különbség a fehérek és a feketék közt legalábbis részben genetikai alapú. Vagyis hogy a feketék születetten butábbak. Ha így van, akkor hiába minden erőfeszítés, mert ezen nem lehet segíteni – és akkor nyilván nem érdemes próbálkozni sem.

Jensen kritikájának voltak előzményei: már korábban is negatívan vonta meg a projekt mérlegét a Coleman-jelentés (Coleman et al., 1966) és a Westinghouse-jelentés (Westinghouse, 1969). A faji különbségek genetikus értelmezése azonban új volt. Jensen – elsősorban Cyril Burt ikerkutatásaira építve – először is igen magasan, 80%-ban határozta meg az intelligencia örökletességét, másodszor pedig – és ez volt az igazi újdonság – az örökletességet a csoporton *belüli* különbségekről a csoportok *közötti* különbségekre is kiterjesztette. Azaz azt mondta, hogy ha a fehérek közötti különbségeket döntően genetikai tényezők határozzák meg, akkor jó okunk van feltételezni, hogy a fehérek és a feketék közötti különbség is döntően genetikai alapú. Ez első pillantásra ésszerű és nehezen kikezdhető feltevésnek látszik, de nem az.[16] Ellenben, ahogy azt sokan felismer-

[15] A 'kapitány' akkor még vitathatatlanul a nagy tekintélyű Sir Cyril Burt volt.

[16] Még ha feltesszük is, hogy a csoporton belüli különbségek tisztán genetikailag meghatározottak, akkor is elképzelhető olyan eset, amikor a csoportok közötti különbség kizárólag a környezet hatásának tudható be. Lewontin sokszor idézett gondolatkísérletében kétmaroknyi vetőmagból egymaroknyit jó talajba ültetünk, és megfelelő tápoldatokat biztosítunk a fejlődéshez, a másikat meg a sivatagban vetjük el; a sivatagiak nyilván messze elmaradnak majd a fejlődésben a másik csoport mögött, de mindkét csoportban lesznek különbségek az egyes egyedek között is. Ebben az esetben a csoporton belüli eltérések, mivel a környezet azonos, genetikailag meghatározottak, a csoportok közötti különbség viszont teljes mértékben a környezet hatásából adódik.

ték, igen közel visz a fajelmélethez, sőt nem is más, mint fajelmélet új, 'tudományos' csomagolásban. Jensen csak feltételezésként fogalmazta ugyan meg tézisét, de a botrány így is óriási volt. Kiemelten foglalkozott vele a *Time*, a *Newsweek*, a *Life*, a *U. S. News & World Report* és a *New York Times Magazine* egyaránt, és közhasználatúvá vált a „jensenista eretnekség" kifejezés.

Nem sokkal ezután, 1971-ben jelent meg a Harvardon tanító Richard Herrnstein pszichológiaprofesszor egy cikke egy népszerű és tekintélyes folyóiratban, amelyben felvetette, hogy az esélyegyenlőség növekedése egy IQ szerint rétegzett társadalmat fog eredményezni, amelyben a régi társadalmi osztályok helyett kognitív képességek szerinti osztályok lesznek (Herrnstein, 1971). A gondolat nem volt új – Young meritokrácia-szatírája már eljátszott vele korábban is (Young, 1961) –, de az akkori amerikai kontextusban ez is bombaként robbant: a Harvardon a radikális diákok „Herrnstein – Wanted for Racism" szövegű plakátokat ragasztottak ki.

A két pszichológus kiváltotta botrány olyan nagy volt, hogy utána sokáig senki sem hozakodott elő ilyesmivel. Amúgy is rossz napok jártak az intelligencia genetikai meghatározottságában hívőkre, mert épp ez idő tájt derült ki, hogy bizony a nagy Cyril Burt ikerkutatási eredményei legalábbis részben biztosan hamisítottak. A Burt-botrány igen kínosan érintette az örökléselvűeket, mert argumentációjuk erősen függött az ikerkutatásoktól, s ezen a területen Burt volt a legfőbb tekintély. A gyanút az keltette fel, hogy Burt egyik írásában három tizedjegyre azonos korrelációt adott meg két eléggé különböző nagyságú mintára. Bár volt, aki már korábban is aggályosnak találta Burt eredményeit (Kamin, 1974), a hamisítás vádja nyilvánosan először a *London Sunday Times*ban jelent meg 1976-ban. 1979-ben aztán megjelent Leslie Earnshaw megsemmisítő életrajza, és Burt nimbuszának befellegzett. Az örökléselvű tábor ezután még több kísérletet tett Burt rehabilitálására (pl. legutóbb Fletcher, 1991), de alapvetően sikertelenül.[17] Mindenesetre az intelligencia genetikai meghatározottsága körül forgó vita a hetvenes évek első felében eléggé felkavarta a kedélyeket ahhoz, hogy amikor Wilson könyve 1975-ben megjelent, újra felizzhassanak az indulatok, de most már a szociobiológia körüli harcban.

A MÁSODIK HULLÁM: A *BELL CURVE* VITÁJA

Az IQ frontján ezzel szemben negyedszázad telt el lényegében szóváltás nélkül, hogy azután a kilencvenes évek derekán újra fellobbanjon a vita egy ugyancsak nagy botrányt kiváltó könyv körül, amelyet Herrnstein a jobboldali *think tank*ek szakértőjeként már korábban elhíresült politológussal, Charles *Murray*vel közösen írt. *A haranggörbe: intelligencia és osztályszerkezet Amerikában* 1994-ben jelent meg (Herrstein–Murray, 1994),

[17] Az örökléselvű tábor igazi válasza a Burt-botrányra Margarat Mead diszkreditálása volt. Mead halála után jelentette meg Derek Freeman *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth* (Cambridge, Harvard, 1983) című könyvét, amely leleplezte és megcáfolta a fiatal Mead első, 1928-ban megjelent könyvét *(Coming of Age in Samoa)*. Freeman szerint a fiatal és naiv Margaretet félrevezették szintén fiatal és pajkos kedvű adatközlői: szexuális szabadság valójában nem létezett Szamoán, ellenben féltékenység és erőszak annál inkább. Bár Freeman egy másik falut vizsgált, és négy évtizeddel később járt a terepen, könyvét az örökléselvű oldalon úgy fogadták, mint a kulturális relativizmus csattanós cáfolatát.

és társadalomtudományi művektől szokatlan módon azonnal a bestsellerlistákra került. Az évtized sikerkönyve lett, s egyben az évtized botránykönyve is.

A botrányt az okozta, hogy a szerzők nemcsak megismételték, hanem bizonyítani is megpróbálták a Jensentől más ismert feltevést, hogy az amerikai feketék hosszú évtizedek óta stabilan gyengébb teljesítménye az IQ-teszteken genetikai alapú, mivel az értelmi képességek nagymértékben (a szerzők szerint mintegy 60%-ban) öröklöttek.

Az újdonságot Jensenhez képest az jelenti, hogy a *Bell Curve* egy költséges, nagymintás, hosszú távú követéses vizsgálat adatait használja, s hogy téziseit nyíltan és közvetlenül a politikailag elfogultnak, „balosnak" tartott szociológiai elmélet és a rá építő, költségesnek és eredménytelennek tartott „jóléti" szociálpolitikai gyakorlat ellenében fogalmazza meg. „Könyvünk – írják a szerzők – forradalmasítani fogja a szociológiát": és csakugyan, egy sor negatív társadalmi jelenségről, amelyek együtt a fekete gettók mindennapi életét – amúgy meg a szociológia mindennapi kenyerét – adják, mint amilyen a szegénység, az iskolából való kimaradás, a munkanélküliség, a házasságon kívüli szülés, a segélyen élés, a bűnözés stb., diadalmas grafikonokkal bizonyítják, hogy azok inkább az alacsony IQ-nak, mint a rossz társadalmi-gazdasági helyzetnek a következményei. A jóléti projektek és a pozitív diszkrimináció tehát fölöslegesek, hiszen a veleszületett gyengébb értelmi képességek költséges projektekkel sem javíthatók fel – mondják a könyv utolsó részében, ahol szociálpolitikai ajánlásaikat fogalmazzák meg.

Ajánlásaik ezért nem is az *underclass* felemelését célozzák, hanem a sem túl okos, sem túl buta *mainstream* Amerika, vagyis a középrendűek tömegeinek életét kívánják elviselhetőbbé tenni. A könyv másik, érdekes és hasonlóan provokatív tézise szerint ugyanis az amerikai társadalom egy olyan nemkívánatos polarizálódás felé halad, ahol egyfelől az életszínvonal általános növekedésének, másfelől pedig a technikai fejlődésnek köszönhetően a társadalmi rétegződést mindinkább a kognitív rétegződés határozza meg: ennek következtében a társadalomról alul is, felül is leválik egy-egy kis csoport, amelyek azonban a *mainstream*től elkülönülten is meghatározzák a *mainstream* életét. Fölül a kognitív elit tagjai jól fizetett állásokban, fényes elszigeteltségben hozzák az egész társadalom életét befolyásoló döntéseiket, alul pedig a leszakadt, gettókba izolált, alacsony intelligenciájú *underclass* életmódja jelent állandó fenyegetést, és határozza meg ily módon maga is a *mainstream* életét. Ezen kell változtatni – mondják.

Bár Herrstein és Murray hangsúlyozza, hogy könyvüknek ez utóbbi a fő tézise, a tény, hogy 500 oldalból 100 oldalt szentelnek a faji különbségeknek, és másik 140-et arra, hogy bemutassák az alacsony IQ szerepét a legkülönbözőbb negatív társadalmi magatartásformákban,[18] mégis inkább arra utal, hogy elsősorban a gettóélet problémáiról akarják elhitetni, több közük van a genetikához, mint a történelemhez és a környezethez.

EGY SZOCIOLÓGIAI KRITIKA

A könyv a kritikai tanulmányok egész özönét váltotta ki. Az Amerikai Pszichológiai Társaság (*American Psychological Association* – APA) szükségesnek látta egy *task force* felállítását, amelyik aztán egy hosszú és igen óvatos, a könyvet közvetlenül nem bíráló

[18] A könyv több mint 800 oldal, ebből valamivel több mint 500 a szöveg, a többi jegyzet és függelék.

összefoglalást adott arról, hogy a tudomány „mai állása szerint" mi tudható és mi nem az intelligenciáról; ennek alapján aztán mindenki maga eldönthette, mit higgyen el a *Bell Curve* szerzőinek és mit ne. Ez volt az APA félhivatalos állásfoglalása az ügyben (1994). Az idők változását jelzi az egyértelmű állásfoglalás megkerülése. A változás másik, még markánsabb jele, hogy magánkezdeményezésre egy nem hivatalos állásfoglalás is megjelent a *Wall Street Journal*ban 52 aláírással, amely viszont már egyértelműen *mainstream*-nek nyilvánította a *Bell Curve*-ben használt tudományt (1995).

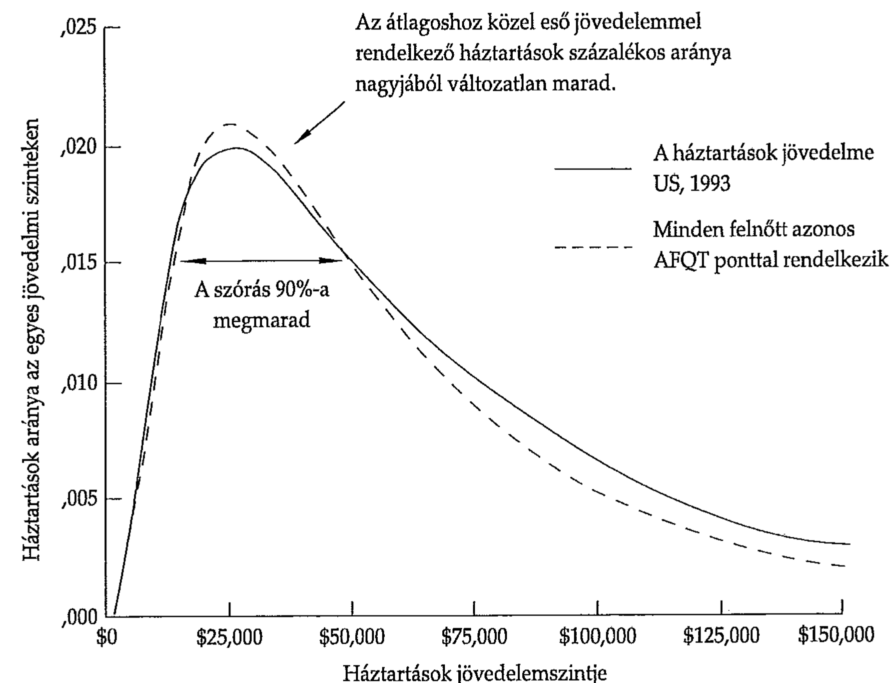
Ezenkívül több mint fél tucat olyan könyv és tanulmánykötet jelent meg, amelyek vagy kifejezetten a *Bell Curve* cáfolatául íródtak, vagy magát a vitát, a pró és kontra érveket kívánják bemutatni.[19] Közülük talán a legfontosabb a hat berkeley-i szociológus által írt cáfolat, az *Inequality by Design* (Fisher et al., 1996).

A főbb érveik röviden:

1. Egyetértenek azzal, hogy az amerikai társadalom ténylegesen a legjobb úton halad afelé, hogy három részre szakadjon, mert a jövedelmi egyenlőtlenség a hetvenes évek elejétől valóban növekedni kezdett. Ám ennek nem természetes okai vannak, tudniillik nem az az oka, hogy az IQ-különbségek fontosabbá váltak, és jobban érvényesülnek, hanem „dizájnolt", ember alkotta egyenlőtlenségnövekedéssel állunk szemben: az Egyesült Államok által követett gazdaság- és társadalompolitika, közelebbről a gazdagokat terhelő adók csökkentése és a szociális kiadások lefaragása vezetett ehhez a helyzethez.
2. Amit a *Bell Curve* szerzői IQ-tesztnek állítanak be, valójában inkább az iskolában tanultakat méri, tehát könyvük, szándékukkal ellentétben, nem azt bizonyítja, hogy a társadalmi érvényesülésnek a veleszületett intelligencia a döntő eleme, hanem fordítva: az iskolázottság az.
3. A feketék és a fehérek közötti 15 pontos különbség aligha lehet genetikus. A világ minden táján találhatók úgynevezett kasztszerű kisebbségek,[20] és tagjaik mindenütt nagyjából hasonló arányban maradnak el a többség teljesítményétől. Ilyenek például a Japánban élő koreaiak; viszont az Egyesült Államokba bevándorolt koreaiak semmiféle elmaradást nem mutatnak, sőt hozzák az ázsiaiakra általában jellemző, a fehérekét néhány ponttal meghaladó jobb eredményt.
4. Kiemelik, hogy a *Bell Curve* szerzői által oly fontosnak tartott IQ valójában csak jelentéktelen mértékben befolyásolja az életesélyeket. (Egy helyen egyébként Herrstein és Murray is elismeri, hogy az IQ minden általuk vizsgált esetben csak a variancia 5-10%-át magyarázza.) Az intelligenciabeli különbségek jelentéktelenségét látványosan bizonyítja következő *ábrá*juk, amelyik azt mutatja, milyen kevés eltérést okozna a jövedelmi egyenlőtlenségeket illetően, ha mindenki azonos IQ-val rendelkezne.

[19] A legfontosabbak, időrendben: Fraser, 1995, Jacoby–Glauberman, 1995, Fischer et al., 1996, Gould, 1996, Kincheloe et al., 1996, Knapp et al., 1996, Devlin et al., 1997, Jencks–Phillips, 1998).

[20] A kasztszerű kisebbségek fogalmát a szintén a Berkeley-n tanító antropológus, John Ogbu vezette be (Ogbu, 1983).

A háztartási jövedelmek szórásának az intelligencia által magyarázott hányada. Ha minden felnőttnek azonos lenne a tesztpontszáma (de a családi és környezeti különbségek megmaradnának), akkor kb. 10%-kal lenne kisebb a háztartások jövedelmi egyenlőtlensége. (Fischer et al. 1996, 15.)[21]

1. ábra. Ha mindenki azonos IQ-val rendelkezne

TOVÁBBI BAJOK AZ IQ KÖRÜL

Nem térhetek itt ki a vitában felsorakoztatott pró és kontra érvek részletes ismertetésére, de röviden utalok néhány tényre és meggondolásra, amelyek alapul szolgálhatnak ahhoz, hogy az intelligencia örökletes voltáról szóló tézist erős gyanakvással kezeljük. A bajok közül kettőt emelek ki: 1. az örökletesség bizonyításához használt adatok gyűjtése megbízhatatlan módszerrel történik; 2. bizonyos anomáliákra a hereditariánus álláspontnak nincs meggyőző válasza.

Módszerek

Az intelligencia genetikus voltára nincsenek közvetlen bizonyítékok: egyelőre még nem fedezték fel az IQ-teszttel mért intelligenciáért felelős gént vagy géneket (és annak alapján, amit eddig a génekről tudunk, igen valószínűtlen, hogy erre valaha is sor kerülhet).

[21] A *Bell Curve* adatait szolgáltató kutatásban nem standard IQ-tesztet használtak, hanem a hadsereg (a szerzők szerint a standard IQ-teszttel egyenértékű, a kritikusaik szerint viszont inkább az iskolában szerzett tudást mérő) AFQT- *(Armed Forces Qualification Test)* tesztjét.

A bizonyítékok közvetettek: a kísérletező kedvű természetnek köszönhetjük az ikerkutatásokból származó adatokat, a társadalmi gyakorlat által teremtett kísérleti helyzeteknek pedig az örökbefogadási kutatások eredményeit.

Az *ikerkutatások* arra alapoznak, hogy az egypetéjű ikrek genetikai anyaga 100%-ban azonos, ezzel szemben a kétpetéjűeké és a testvéreké csak 50%-ban. Felteszik továbbá, hogy az együtt felnevelt gyermekek esetében a környezet 100%-ban azonos, míg a különválasztottan felnevelt gyerekek esetében természetesen nem ez a helyzet. Ha tehát külön felnevelkedett egypetéjű ikreket vizsgálunk, és azt tapasztaljuk, hogy mindketten tiroli kalapot hordanak, akkor a tirolikalap-hordás nyilván genetikusan meghatározott valamilyen mértékben, hiszen a környezet különböző volt. Statisztikailag ezek az eredmények nagyon impozánsak, módszertanilag azonban erősen megkérdőjelezhetők. A külön nevelt egypetéjű ikrek esetében két kritikus pont van: az elkülönítés időpontja és az, mennyire volt eltérő a környezet. A különválasztás kora az egyes vizsgálatok esetében (amennyiben egyáltalán van megbízható adat) nagyon eltérő, de általában nem születésüktől külön nevelt gyerekekről van szó; ezenkívül pedig különválasztva is igen sokszor a tágabb családon, rokonságon belül maradnak, tehát a társadalmi státus sem változik jelentősen. Ennél is fontosabb azonban, hogy ezek a kutatások többnyire nem vesznek tudomást a prenatális környezet hatásáról: magától értetődőnek tekintik, hogy a hasonlóság csak genetikai lehet, hiszen az ikrek genetikailag azonosak. Igen, de ezenkívül életük első kilenc hónapjában a környezetük is hajszálra azonos volt, és az újabb kutatások szerint az anyaméh meglehetősen fontos környezet. Erre utal az is, hogy a kétpetéjű ikrek esetében, akik tehát csak egy időben született testvérek, a korreláció értéke az egypetéjűek és a 'normális' testvérek értékei között van, de mégis valamivel közelebb az egypetéjűekhez.

Az *örökbefogadásokkal* kapcsolatban hasonló módszertani kétségek merülnek fel. Az egyes kutatások között igen nagyok az eltérések a tekintetben, hogy milyen idős korban történt az örökbefogadás, hogy család vagy intézet volt-e a korábbi környezet, s hogy milyen károsodások érték a gyermeket (éhezés, elhanyagolás stb.). Nagyon kevés kutatás foglalkozott az egyévesnél kisebb gyermekekkel, és csak egy olyan kutatásról tud az irodalom, amelyben alacsony státusú örökbefogadók adoptálnak magas státusú családból származó gyerekeket.

A közvetett bizonyítékként használt adatok generálásával kapcsolatos kétségek mellett még egy sor más probléma is említhető az intelligenciakutatások módszertanát illetően. Ilyen például az *interakciós hatások* furcsa kezelése. Ha egy társadalomban az a szabály, hogy mondjuk a vörös hajúakat félóránként fejbe vágják, azok ezt valószínűleg megsínylik kissé, és butábbak lesznek, az intelligenciakutatók pedig szép erős korrelációkat fognak találni a vörös hajúság génje meg az alacsony IQ között. De nyilván akkor sem a vörös haj teszi butábbá a gyereket, hanem a környezet erre adott válasza. Mégis, környezeti hatásnak a diszciplínában érvényes konvenció szerint csak a közvetlen környezeti hatás minősül; ami nem az, azt automatikusan a genetikai hatások közé számítják. Így lesz döntően veleszületett az intelligencia.

Anomáliák

Néhány régóta közismert anomáliára a hereditariánusoknak máig sincs kielégítő magyarázatuk. Néhány esetben arról van szó, hogy egy csoport kedvező környezetbe kerülve hirtelen ugrásszerű IQ-növekedést produkál.[22] Más esetekben az a probléma, hogy a mért IQ eltér az elmélet alapján várhatótól.[23] Végül van olyan eset is, amikor a valóság egyszerűen értelmezhetetlen a mért IQ alapján.[24] A legfontosabb anomália azonban, amely újabban erős kétségeket ébreszt az IQ genetikus voltát illetően, az úgynevezett *Flynn-hatás:* az a furcsa jelenség, hogy az intelligencia nemzedékről nemzedékre nő. James R. Flynn, egy Új-Zélandon élő amerikai politológus bukkant erre a jelenségre, véletlenül és kívülállóként. Észrevette, hogy ugyanannak a tesztnek több változata is létezik (merthogy időről időre *upgrade*-elik őket), és időnként előfordult, hogy egy csoport a teszt egy régebbi és egy újabb változatát is kitöltötte. Ilyenkor mindig jobb eredményt értek el a régi teszttel. A tüzetesebb vizsgálat aztán kiderítette, hogy az átlagos IQ minden évtizedben kb. 3 ponttal nőtt azóta, hogy a teszteket az adott országban első ízben alkalmazták. Az USA-ban a Wechsler- és a Stanford–Bine-teszt esetében is 24 pontos a növekedés 1918 és 1989 között. És ez így van Kanadában, egy sor európai országban és Izraelben is. Hollandiában például az elmúlt évtizedekben olyan nagy volt a növekedés, hogy ha az IQ-tesztek valóban az intelligenciát mérnék, akkor – így Flynn – ma egy jelentős kulturális reneszánsznak kellene kibontakoznia a szemünk elott.

Jensen kezdetben az iskolázottság növekedésével magyarázta a jelenséget, ám ekkor Flynn kiderítette, hogy a legnagyobb növekedés éppen a Raven-féle Progresszív mátrixok esetében tapasztalható. Ez egy tisztán vizuális és ezért teljesen kultúrafüggetlennek hitt teszt, és állítólag minden más tesztnél jobban méri azt a bizonyos rejtélyes '*g*' faktort, amely Jensen és követői szerint maga a vegytiszta intelligencia, és így döntően genetikusan meghatározott. A jensenisták erre azzal álltak elő, hogy valószínűleg a televíziózás és általában a vizuális kultúra fejlődése lehet a keresett környezeti hatás – csakhogy a Flynn-hatás már a televízió elterjedése előtti időszakra is kimutatható.

Érdektelen egyébként, hogy ez vagy valami más a keresett környezeti hatás, hiszen maga Jensen és a követői is elismerik, hogy itt csakis környezeti hatásról lehet szó. Bármi okozza is tehát ezt a furcsa jelenséget, biztos, hogy itt egy valódi, kuhni értelemben vett anomáliával állunk szemben. Két eset lehetséges. Ha valóban az intelligencia növekszik, akkor az intelligencia nem lehet döntően genetikailag meghatározott. Ha viszont nem valódi intelligencianövekedés áll a Flynn-hatás mögött, hanem – ahogy maga Flynn is

[22] Például a Kelet-Európából bevándorolt zsidók esete, akik olyan ijesztően alacsony mért IQ-val érkeztek az Amerikai Egyesült Államokba, hogy még a bevándorlási törvényt is meg kellett szigorítani miattuk, néhány nemzedékkel később viszont már a legmagasabb IQ-val rendelkező csoportként tartják számon őket. Vagy ilyen azoknak az ázsiai bevándorlóknak az esete, akik eredeti hazájukban kasztszerű kisebbségként a legrosszabb eredményeket produkálták (mint a már említett Japánban élő koreaiak), az USA-ban viszont nem különböznek a többi ázsiaitól, vagyis a legjobb eredményeket produkálják.

[23] Ezt az amerikai katonáktól született gyerekeknél tapasztalták a második világháború után Németországban, ahol gyakorlatilag nincs különbség a fehér és a fekete apák gyerekei között az IQ tekintetében.

[24] Ilyen a mérések szerint átlagosan 70 körüli IQ-val rendelkező fekete-afrikaiak esete, ahol az átlag alattiak nagy részének már a mindennapi létfenntartással kapcsolatos feladatok megoldása is komoly vagy épp leküzdhetetlen nehézséget kellene okozzon. Mint tudjuk, nem egészen ez a helyzet. (Létfenntartással kapcsolatos gondok vannak ugyan, de azok más természetűek.)

gondolja – csak valami artefaktumról van szó, akkor a tesztekkel nincs valami rendben, s akkor minden érvelés, amely ezekre épít, gyanús (NEISSER, 1998, 5).[25]

Mindennek alapján azt lehetne gondolni, hogy az intelligencia hereditariánus felfogásának az évei-évtizedei meg vannak számlálva, s hogy unokáink pszichológia-tankönyvei valószínűleg már csak érdekes és sajnálatos zsákutcaként fogják tárgyalni ezt a történetet. Vélhetőleg így is lesz. Egyelőre azonban a vita egyáltalán nem lanyhult, sőt a *Bell Curve* megjelenése óta újabb lendülettel folyik tovább, s az örökléselvűek sem lettek csendesebbek, sőt inkább magabiztosabbakká váltak. Magukat a tudomány és az igazság elfogulatlan bajnokainak tüntetik fel, ellenfeleiket pedig dogmatikus környezethívőknek, akik félnek szembenézni az igazsággal, mert az fájdalmat okoz humanista és balos előítéleteiknek.[26]

Az IQ-ipar

Valószínűleg nem is a tudományon belüli pengeváltások döntik majd el a vitát, hanem annak a társadalmi közegnek a megváltozása, amelyben fontos tét lehet az IQ és hereditariánus felfogása. Lewontin és társai írták annak idején a szociobiológiáról, de *mutatis mutandis* az IQ-vitára is illik:

> „Minthogy a szociobiológia ilyen politikai alapokon nyugszik, a filozófiai és tudományos kritika önmagában kevés lesz ahhoz, hogy elfordítsa tőle az üzenetére fogékony közönségét. A humán szociobiológia felemelkedése és hanyatlása része az általa legitimálni és megvédeni kívánt társadalmi intézményeket övező politikai konfliktusoknak." (BERTRAM et al., 1979.)

Valóban, látni kell, hogy az IQ hereditariánus felfogása fontos társadalmi intézményekhez kötődik, és a fennálló, magát meritokratikusnak hirdető társadalmi rendet legitimálja. Ahogy a biológiai redukcionizmus körüli polémiák, az IQ körüli viták sem tisztán csak tudományos kérdéseket érintenek, de az utóbbiak esetében ez sokkal jobban látható. Mivel az USA-ban a képességteszteknek az élet minden területén (oktatás, gazdaság, katonaság) fontos szerepük van, mindenki számára húsba vágó gyakorlati kérdés, hogy mit mérnek a képességtesztek, és mikor mire szabad őket használni. A SAT[27] például, amelyet a legtöbb amerikai egyetemen felvételi vizsgaként használnak, s amelynek gyártása éppúgy hatalmas önálló iparág, jól képviselt érdekekkel, mint a felvételi vizsgára való előkészítés, lényegében IQ-teszt, ha nyíltan nem mondják is

[25] Nem pusztán teoretikus kényelmetlenségről van szó, a dolognak gyakorlati jelentősége is van. Könnyen lehet például, hogy az IQ általánosan tapasztalt csökkenése idősebb korban csak artefaktum, és abból adódik, hogy az idősebbekkel az új, nehezebb teszteket töltetik ki, nem pedig azokat, amelyeket fiatal korukban kitöltöttek.

[26] 2005-ben a vita egy újabb hulláma indult meg, mert Jensen és a kanadai John Philippe Rushton – aki Jensen mellett a hereditariánus felfogás másik nagy sztárjává nőtte ki magát az utóbbi években – egy igen agresszív tanulmányt publikált „Thirty Years of Research on Race Differences in Cognitive Ability" címmel a *Psychology, Public Policy, and Law* nevű folyóiratban (June 2005 Vol. 11, No. 2, 235–294.), amelyre meg is érkeztek a vitacikkek. Ha tehát ezek utóvédharcok, akkor igen elkeseredett és hosszan tartó utóvédharcokra lehet még számítani.

[27] Eredetileg a Scholastic Aptitude Test rövidítése. (Ma már hivatalosan nem betűszó.) A felsőoktatási felvételi teszt az USA-ban.

annak.[28] A tesztipar és a mögöttes érdekek pozícióinak némi gyengülését jelzi, hogy IQ-tesztek a munkaero-felvételkor egy ideje már nem alkalmazhatók az USA-ban, és mozgalom indult a SAT alkalmazása ellen is. Ez főként arra hivatkozva támadja a tesztipart, hogy a tesztek valójában csak a társadalmi-gazdasági státust és a faji hovatartozást mérik megbízhatóan – és hogy ezért is ragaszkodik alkalmazásukhoz a fehér középosztály és az annak érdekeit kiszolgáló tesztipar, valamint a képességtesztek kultúrafüggetlenségéért jótálló tudományos *establishment.*

Viszonylag nagy hangsúly került itt az IQ körüli vitákra, mert az intelligenciakutatás és -tesztelés jól látható módon fontos társadalmi gyakorlatokhoz és intézményekhez kapcsolódik. Berger szerint a hiedelmek zavartalan újratermelődése feltételezi egy nekik megfelelő *plauzibilitás-struktúra* meglétét (BERGER, P. 1967). A szociobiológia és az evolúciós pszichológia számára ennek a plauzibilitás-struktúrának feltehetően fontos eleme a veleszületett intelligenciába vetett hit, amely népi előítéletként valamilyen mértékben többé-kevésbé mindenütt jelen van ugyan, de az Amerikai Egyesült Államokban a tesztiparnak és az azt legitimáló öröklődéselvű intelligenciakutatásnak köszönhetően a *mainstream* tudomány tekintélyét is maga mögött tudhatja.

[28] Paul Ballantyne rendkívül részletes disszertációja (BALLANTYNE, 2002) társadalomtörténeti összefüggésekbe ágyazva tárgyalja az amerikai tesztipar és tesztkultúra kiépülését és fejlődését a kezdetektől napjainkig, az első világháborús katonai szűrővizsgálatoktól az oktatási rendszer minden szintjére való beépítésen át a gazdaság munkaerő-válogatási igényeinek kielégítéséig.

ÚJ FEJLEMÉNYEK A PSZICHOLÓGIÁBAN ÉS AZ EVOLÚCIÓS PSZICHOLÓGIA SZÍNRE LÉPÉSE

AZ EVOLÚCIÓS PSZICHOLÓGIA HÁROM FORRÁSA

Az evolúciós pszichológia legfontosabb közvetlen előzménye természetesen a szociobiológia volt, de bizonyos új fejlemények a pszichológián belül már jóval korábban is hiteltelenné tették a behaviorizmust, és arra indították a kutatókat, hogy az elme működésmódjára és belső törvényszerűségeire összpontosítsák figyelmüket. John Garcia patkánykísérletei a Berkeleyn, Harry Harlow híres szőranyás majomkísérletei és Martin Seligman vizsgálatai egybehangzóan arra utaltak, hogy az elme mégsem üres lap, amelyet csak a tapasztalat és a tanulás tölt meg tartalommal, hanem valamilyen módon már eleve preparálva van, amikor tanulni és tapasztalni kezd. A kísérletek fő tanulsága ugyanis az volt, hogy bizonyos dolgokra könnyebben lehet kondicionálni az állatokat és az embereket, míg más dolgokra sokkal nehezebben. Seligman vizsgálata például kiderítette, hogy az emberekben jóval könnyebben lehet a kígyóktól, mint mondjuk a konnektoroktól való félelmet kialakítani – pedig azok is igen veszélyes jószágok. Úgy tűnt tehát, hogy az elme mintegy eleve 'be van drótozva' bizonyos dolgok megtanulására.

Részben ebből a felismerésből nőtt ki a *kognitív pszichológia* forradalma. Egy, a pszichológián kívüli fejlemény is szerepet játszott a fordulatban: a számítógépek megjelenése új értelmezési keretet adott az elmében zajló folyamatok leírásához. A legfontosabb impulzus azonban az a bírálat volt, amelyet Noam Chomsky írt (Chomsky, 1959) Skinner *Verbal Behavior* című, a nyelvelsajátítást behaviorista nézőpontból tárgyaló könyvéről (Skinner, 1957). Sokak szerint ez volt az első súlyos csapás, amely a behaviorizmust érte. Chomsky munkássága nemcsak az általános nyelvészetet forradalmasította, hanem – elsősorban híres innáta-hipotézisével, amelyre még visszatérek – lényegében megalapozta a kognitív tudományokat. A behaviorizmus hosszú uralma után most ismét az vált érdekessé, mi történik a fekete dobozban, s egyáltalán mit rejt a doboz. És ezzel lényegében már elő volt készítve a terep az evolúciós pszichológia színre lépéséhez.

Az evolúciós pszichológia ebben a vonatkozásban a kognitív pszichológia egyik furcsa elágazásának tekinthető. Sajátos hozzájárulása abban áll, hogy tudni véli, mikor és hogyan 'drótozta be' a hardvert – az evolúció. Azaz az elmét adaptáltnak és *evolved*nek, vagyis a természetes evolúció útján kialakult masinériának gondolja el – és ezzel a darwini elmélethez csatlakozik. Másfelől úgy véli, hogy az evolúció során kialakult adaptációk genetikusan rögzültek valamikor a nagyon távoli múltban, tehát a mai ember – és történelmi elődei is – már ezekkel a képességekkel születik – ezzel azonban a kognitív pszichológia hagyományához csatlakozik.

A harmadik hagyomány természetesen a szociobiológiáé. Az evolúciós pszichológia, mint erre sokan rámutattak, lényegében a szociobiológia folytatása más eszközökkel. A legfontosabb érdemi különbség talán az, hogy a szociobiológia közvetlenül a genetikai felépítéssel, vagyis mintegy az ember állati természetével magyarázta a viselkedést, az evolúciós pszichológia viszont egy történetileg kialakult, sajátosan emberi pszichológiával, azaz feltételezi egy sajátosan emberi természet meglétét. A szociobiológia szerint viselkedésünket, éppúgy, mint az állatokét, végső soron génjeink határozzák meg: egyrészt behatárolják a lehetséges viselkedések repertoárját, másrészt kifejezetten támogatnak is bizonyos viselkedésmintákat; például a háborúskodás közvetlenül levezethető a genetikailag belénk kódolt, az állatvilágból is ismert agresszivitásból és territorialitásból. Az emberi természet így tulajdonképpen biológiai természetünk, amelynek tiszta, akadálytalan érvényesülését a mindenkori kultúra korlátozza. (Másfelől persze, mint Wilson pórázhasonlatánál láttuk, biológiai természetünk szabja meg a lehetséges kultúrák körét is, vagyis közvetlenül és közvetve is a géneké az első, illetve az utolsó szó.) Az evolúciós pszichológia szerint viszont nem a génjeink, hanem az elménk irányítja viselkedésünket, csakhogy elménk nem üres lap, amelyet a mindenkori kultúra ír tele, ahogy azt eddig hittük, hanem már tele van írva a pleisztocén kori környezethez alkalmazkodott vadászó-gyűjtögető őseink genetikailag rögzült adaptációs megoldásaival. Ami azt is jelenti – és ez megint megkülönbözteti az evolúciós pszichológiát a szociobiológiától –, hogy mai viselkedésünk nagyon sokszor nem felel meg a környezet támasztotta igényeknek.

Lényegtelennek látszó, mégis fontos különbség továbbá, hogy az evolúciós pszichológia szalonképesebb és szofisztikáltabb is, mint elődje volt. Erre majd visszatérünk az evolúciós pszichológia sikerének okai kapcsán.

A PROGRAM: AZ ÖSZTÖNELMÉLET FELÚJÍTÁSA

Az evolúciós pszichológia 1992-ben lépett színre *Az alkalmazkodott elme: az evolúciós pszichológia és a kultúra kialakulása* című, programadónak szánt kötettel (Barkow–Cosmides–Tooby, 1992).

Leda Cosmides és John Tooby, akiket az irányzat megalapítóinak tekinthetünk, az evolúciós pszichológia alapelveit a következőkben határozták meg:

1. Az agy természetes számítógép. A természetes szelekció alakította ki, és feladata az, hogy koordinálja az érzékszerveket és a viselkedést úgy, hogy a viselkedés evolúciós értelemben megfeleljen a környezetnek.
2. Evolúciós értelemben: azaz nem a mindenkori, éppen adott környezetnek, hanem a pleisztocén kori evolúciós adaptációs környezetnek *(Environment of Evolutionary Adaptedness),* amelyhez vadászó-gyűjtögető őseinknek alkalmazkodniuk kellett. Mivel a *Homo sapiens* teljes élettörténetében a civilizációban eltöltött idő csak piciny töredék, a modernitás pedig végképp csak röpke villanás a kőkorszakban töltött több tízezer évhez képest, joggal feltételezhető, hogy az emberi elme ma is úgy működik, ahogy a kőkorszakban működnie kellett a sikeres fennmaradás és szaporodás érdekében, hiszen az azóta eltelt idő biológiai értelemben túl rövid volt ahhoz, hogy elménk módosulhatott volna. Innen a fő tézis: ma is a kőkorszaki aggyal

működünk. Ezért van az – a már említett híres példa –, hogy a kígyóktól modern városi környezetben is természetes módon félnek a kisgyerekek, viszont az ugyancsak veszélyes és sokkal nagyobb számban előforduló konnektoroktól nem.

3. A számítógépagy moduláris szerkezetű, nem általános problémamegoldó masina, hiszen nincsenek általános adaptációs problémák, hanem minden egyes speciális ilyen probléma megoldására speciális modulok alakultak ki. (Ezt a kognitív pszichológiával szemben hangoztatják, amely – Chomsky és Jerry Fodor nyomán – szintén feltételez ugyan bizonyos speciális modulokat, de egyébként többnyire megmarad az általános célú számítógép modelljénél, amit az evolúciós pszichológusok a behaviorizmus rossz örökségének tartanak.) Több száz, sőt több ezer ilyen speciális modul létezését feltételezik. Tulajdonképpen mindegyik egy, a hardverbe 'beégetett' miniprogram, amely a megfelelő környezeti ingerre aktiválódik.

Látni kell, hogy ezzel az evolúciós pszichológia lényegében a veleszületett ösztönök régi teóriáját eleveníti fel[29] és csomagolja újra, csak éppen az örök emberi ösztönök helyett most a pleisztocén idején kialakult, az akkori környezetben túlélési értékkel rendelkező gondolkodási programok irányítják a viselkedésünket. Tooby és Cosmides az említett kötet kiáltványszerű bevezető tanulmányának első soraiban nyíltan utal is arra, hogy William James ösztönelméletéhez nyúlnak vissza:

„William James termékenyítő hatású könyvében, a *Principles of Psychology*ben (1890) sokat beszélt az 'ösztönökről'. Ezzel a kifejezéssel (nagyjából) olyan specializált neurális áramkörökre utalt, amelyekkel a faj minden egyede rendelkezik, és amelyek a faj evolúciós történetének termékei. Összességében ezek az áramkörök alkotják azt, amit (a mi fajunk esetében) 'emberi természet'-nek nevezünk." (Cosmides–Tooby, 1997.)

Előfordulhat persze, hogy egy régen meghaladottnak hitt elméletről kiderül: mégis igaz. A tudomány útjai kiszámíthatatlanok; elvileg akár az ösztönelmélettel is megeshet még ez. Nem kifogásolható tehát, hogy Tooby és Cosmides az ösztönelmélethez nyúl vissza, és még furcsállni sem igen lehet, hiszen utoljára valóban az ösztönelmélet kapcsolta szorosan a darwini evolúcióelmélethez a pszichológiát. És mégis, van valami bizarr báj abban, ahogy a hipermodern homlokzat mögül kikandikál a viktoriánus gótika. Nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy a magát 'új paradigmának' hirdető evolúciós pszichológia valójában nem egyéb, mint a száz évvel korábban már nagy sikerrel játszott ösztönelmélet ügyes *remake*-je.

AZ ELLENFÉL: A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ÉS A TABULA RASA 'BABONÁJA'

Az elmélet további részletei itt nem igazán érdekesek számunkra, annál inkább az, hogy mi az az álláspont, amellyel az evolúciós pszichológia képviselői szembeállítják modelletüket. Az ellenfél a Tooby és Cosmides által standard társadalomtudományi modellnek nevezett szemlélet *(Standard Social Scientific Model)*, amelyet szerintük ma a pszichológusok, antropológusok és szociológusok többsége egyaránt elfogad, s amely a következő tézisekben foglalható össze:

1. Az emberek fejében/gondolkodásában fellelhető tartalmak a kultúrából származnak, és szociálisan konstruáltak.
2. A kultúra kumulatív, nemzedékről nemzedékre halmozódik, és az egyének általános tanulási folyamatokkal sajátítják el.
3. Az elme evolúciósan kialakult mechanizmusai a tartalomtól függetlenül működnek (pl. általános tanulási algoritmusok, emlékezet).
4. A kultúra képessé teszi az embert arra, hogy meghaladja veleszületett vagy biológiai jellegzetességeit, amelyek önmagukban robotszerűen merev, ösztönös viselkedésként jelentkeznének (Káldy, 2001, 78.).

Kiemelik, hogy ez a modell lényegében a locke-i *tabula rasa*-elv alapján áll, ezért tarthatatlan: ma már nem képzelhetjük el az emberi gondolkodást úgy, hogy abba kívülről kerül be minden tartalom. Ellenkezőleg, amennyiben a darwini elmélet alapján állunk, épp azt kell természetesnek tartanunk, hogy az emberi elme is az evolúció terméke, ha pedig az evolúció adaptálódást jelent, akkor az elme is egy hosszú adaptációs folyamat eredményének tekinthető, amely nyilván magán viseli az adaptációs folyamat nyomait. Vagyis az elmében fel kell tudnunk fedezni azokat a mechanizmusokat, amelyek válaszul alakultak ki a hajdani adaptációs problémákra. Ezzel máris a moduloknál vagyunk.

AZ EMBER TERMÉSZETE ÉS A BIOLÓGIAI IMPERIALIZMUS KÉT TÉVESZMÉJE

De miért is kéne sok száz, netán sok ezer funkciós svájci bicskaként elképzelnünk az elmét? Miért ne gondolhatnánk el általános problémamegoldó masinának, amely mindig az éppen aktuális problémára reagál? A választ már ismerjük: azért, mert általános adaptációs probléma nem létezik, csak speciális adaptációs problémák vannak. Az embernek mindig valamilyen különös kihívással kellett szembenéznie, és ez a kihívásnak megfelelő speciális alkalmazkodást eredményezett; elménk ilyen speciális modulok sokaságából áll.

Ezt a logikát követve el kell csodálkoznunk azon, hogy az evolúció során miért is a számtalan eszköz használatára képes kéz alakult ki, s miért nem sokkal inkább számtalan speciális szerv az éppen aktuális speciális probléma megoldására. Alighanem azért, mert a kultúra, a sokféle eszköz és készítésük, használatuk képessége szükségtelenné teszi speciális célszervek növesztését a testen. De ha ez így van a testtel, miért lenne anynyira másként az elmével? Ez persze csak egy analógia, nem bizonyít semmit, ám annak belátásához talán elég, hogy – James vélekedésével szemben – az embernek nincs feltétlenül szüksége ösztönökre vagy – Cosmides és Tooby átirata szerint – speciális viselkedésszabályozó programokra.

Az evolúciós pszichológia érdekes módon éppen az emberi természetet hibázza el, holott mindent az emberi természetre akar visszavezetni. Épp azt nem veszi észre, ami az ember legsajátabb képessége, hogy képes objektiválni a tudását, a tapasztalatait, a természethez és másokhoz való viszonyát, hogy képes a testén kívül egy külön emberi

[29] Ez az összefüggés meglepően kevés figyelmet kap az irodalomban (de azért lásd Hampton, 2004).

világot létrehozni, és hogy igazából ez a kultúrateremtő és -elsajátító képesség, egyszerűen fogalmazva az, hogy kultúrában él, ez az ember sajátos természete.

Amennyiben pedig ez a természete, nem olyan különös dolog az, hogy a mindenkori kultúra határozza meg a mindenkori emberi természetet. És akkor miért ne indulhatnánk ki abból – kérdezhetik a pszichológia és az antropológia meg a szociológia képviselői –, hogy az ember, az evolúciónak hála, a tanulásra való képességgel születik, elméje azonban a születéskor még fehér lap: a tapasztalat és a tanulás fogja teleírni, azt pedig, hogy mit tanulhat és mit tapasztalhat, a mindenkori kultúra szabja meg. Így az 'emberi természet' fogalma gyakorlati szempontból érdektelenné válik: vagy nincs emberi természet az általános tanulási képességen kívül, vagy pedig az emberi természet minden korban és minden kultúrában más és más.

Ez a gyakorlati szempont magyarázza a szociológia és az antropológia hagyományos – és az érintetteket annyira frusztráló – közömbösségét a biológia és az „emberi természet" iránt: nem feltétlenül 'biofóbia' ez, 'zsigeri ellenségesség', ahogy az antropológiával/szociológiával szemben kritikusan fellépő szociobiológusok/evolúciós pszichológusok vélik (bár kétségtelenül az is van benne), és nem is a biológiai műveltség (egyébként tagadhatatlan) hiányából adódó 'idegenkedés', hanem egyszerű közömbösség. Az antropológusnak, szociológusnak nincs semmi baja a darwini elmélettel, a biológiával vagy az 'emberi természettel' – ezek egyszerűen csak irrelevánsak, érdektelenek számára.

Ugyanis bármilyen legyen is az állandónak, veleszületettnek feltételezett emberi természet, az emberek viselkedését és a társadalmi jelenségeket nem lehet egy állandónak feltételezett emberi természetből levezetni. Ha igazán volna ilyen állandó emberi természet, és elég erős volna ahhoz, hogy legalább nagyjából meghatározza a társadalmi életet, akkor minden társadalom nagyjából ugyanolyan lenne. (És akkor a társadalomtudósok csakugyan 'bezárhatnák a boltot'.) Ami azt illeti, az evolúciós pszichológusok ezt kimondva-kimondatlanul többé-kevésbé így is gondolják: az ő szemükben gyakorlatilag minden, ami túl van a párválasztáson, a szexualitáson és a többi hasonló, alapvetőnek tekintett viselkedésmódon, már csak esetleges és kevéssé fontos 'ráadás': így a társadalmak amúgy nyomasztó sokfélesége számukra csak: 'variációk egy témára'. De hát nem ez a helyzet. És nemcsak azért nem, mert nagyon sokféle társadalmat ismerünk, s azok nemcsak esetleges és kevéssé fontos dimenzióikban különböznek egymástól, hanem nagyon is lényegi vonatkozásokban, sőt még az evolúciós pszichológia által alapvetőnek tekintett viselkedésmódokat (szexualitás stb.) illetően is. Hanem főként azért, mert tudjuk, hogy a társadalmak nemcsak emberekből állnak, hanem intézményekből és rendszerekből is, és ezek természete és működése aligha vezethető le valamiféle emberi természetből, hiszen ahhoz túlságosan sokfélék. Másrészt viszont épp elég erősek ahhoz, hogy a maguk aktuális kívánalmaihoz igazítsák az emberi cselekvéseket, vagyis alakítsák és a maguk képére formálják az emberi természetet.

A 'variációk egy témára' elve legjobb esetben is csak a korai, a rokonsági rendszer alapján szerveződő társadalmak esetében lenne talán alkalmazható – és még ez is nagyon kétséges. Az evolúciós pszichológia (és a szociobiológia) azonban egyáltalán nem korlátozza magát a korai társadalmakra: ambíciója általában az emberi természet és a szerinte abból levezethető emberi társadalom – *minden* emberi társadalom – magyarázata.

Az evolúciós pszichológia és a szociobiológia az 'igazi tudomány' magasából tekint alá a szociológiában és az antropológiában dívó, kaotikusnak tűnő elméleti sokféleségre, és igazán altruista módon segítséget kínálnak a bajba jutott rokonoknak: az emberi természetről való tudásukat ajánlják olyan biztos alapként, amelyre egységes, a többi tudománnyal is harmóniában álló társadalomtudomány építhető. Javaslatuk azonban mélységes naivitásról tanúskodik. Azt hiszik, a társadalom emberekből áll, s hogy ezért az emberi természet sajátosságai relevánsak lehetnek a társadalomtudományok számára. Ezen a két tévedésen alapul a programjuk, s ezt a programot hiszik alkalmasnak, és ajánlják a társadalomtudományok megreformálására, igazi tudománnyá alakítására. Azt képzelik, ha tudjuk, milyen az emberi természet, már kezünkben a kulcs a társadalom megértéséhez; és hogy a biológia lenne a kulcs az ember pszichológiájához, a pszichológia meg a társadalom megértéséhez. Ez a naiv elképzelés arról árulkodik, hogy nemcsak a társadalomról, de valójában az emberi természetről sem tudnak eleget.[30]

[30] Ezért enyhén szólva furcsa az a sokszor ingerült hang, amellyel a társadalomtudományok képviselőit visszaküldik az iskolapadba biológiát tanulni.

A TELJESÍTMÉNY MÉRLEGE

Amennyiben az evolúciós pszichológia tévedésre épül, mi lehet a sikerének titka? Mielőtt erre a kérdésre megpróbálnánk választ keresni, nézzük meg, valójában mennyire is sikeres az evolúciós pszichológia. A rövid válasz: nem igazán.

Egy tipikus kutatás az evolúciós pszichológiában nagyjából így néz ki:

„Mivel az élelem raktározásának túlélési értéke volt olyan időkben, amikor bizonytalanok voltak az élelemforrások, pleisztocén korabeli őseinkben a természetes szelekció kialakította az élelemtartalékolásra való hajlamot. Minthogy modern korunk túl közel esik a pleisztocénhez ahhoz, hogy azóta bármiféle jelentős mértékű biológiai evolúció végbemehetett volna, a modern viselkedésben is fellelhetők a pleisztocén korban kialakult adaptációk. Feltételezésünk szerint, ha egy viselkedésmódot egyetemesnek tapasztalunk, az azt bizonyítja, hogy az evolúció során kialakult adaptív viselkedésmódról van szó. Kutatásunkban 10 000 háztartást vizsgáltunk meg 50 különböző államban. Az eredmények azt mutatják, hogy az emberek hajlamosak nagyobb mennyiségű élelmiszert tartani a kredencben és/vagy a spájzban. Igazolódott tehát, hogy adaptív viselkedésmóddal állunk szemben, amely a természetes szelekció útján alakult ki." (AGIN, 2005.)

Természetesen kitalált példáról van szó, de a valóság nem esik nagyon távol ettől a kitalációtól. Kissé frivol témával foglalkozott, de nagyon is valóságos volt például a következő vizsgálat.

AZ EVOLÚCIÓ, A *PLAYBOY* ÉS AKIK NEM OLVASSÁK

1993-ban Devandra Singh, a Texasi Egyetem pszichológusa arra a felismerésre jutott, hogy a férfiak az olyan fiatalabb nőket preferálják, akiknél a derék- és a csípőbőség aránya 0,7 körül van (SINGH, 1993). Ez állandó arány, amely független a testsúlytól, ahogy azt Kate Moss (33–23–35 inch; DCSA [derék-csípő arány] = 0,66), Cindy Crawford (35–24–35 inch; DCSA = 0,69) és Anna Nicole Smith (39–27–39 inch; DCSA = 0,69) adatai is mutatják. A kísérleti személyek vonalrajzokon és számítógépes grafikákon is ezt az arányt találták a legvonzóbbnak. Singh ezenkívül három évtizedre visszamenően megvizsgálta a *Playboy* kihajtható oldalán pózoló modelleknek és az amerikai szépségversenyek győzteseinek adatait is, és azt találta, hogy bár az ideális méretek a vizsgált periódusban némiképp eltolódtak a karcsúbb modellek javára, a DCSA 0,7 maradt. Felmerült a kérdés, hogy ez a preferencia azonos-e a különböző etnikai csoportokban. Fiatal indonéziai és amerikai fekete férfiakkal végzett kísérletek azt mutatták, hogy igen. A szenzációs eredmények bejárták a világsajtót, és bekerültek David Buss evolúciós pszichológia tankönyvébe is (BUSS, 1999), sőt – megint csak Bussnak köszönhetően – egy szociálpszichológiai kézikönyvbe is (BUSS–KENRICK, 1998).

Ekkor azonban két kutató gyanút fogott, hogy az azonos preferenciákért esetleg a nyugati média hatása lehet a felelős (YU–SHEPARD, 1998). Mivel manapság még a föld legeldugottabb helyein is megtalálható televízióban és a filmeket, árukat reklámozó plakátokon is a nyugati szépségideál látható, Yu és Shepard felkereste a Peru délkeleti részén élő matsigenka indiánokat, hogy ott a szokásos módszereket alkalmazva megvizsgálják a férfiak preferenciáit. A matsigenkák egyik csoportja a világtól gyakorlatilag teljesen elkülönülten él egy nagy víztározó mellett, ahová csak tudósok és kormányhivatalnokok látogatnak el olykor; másik csoportjuk egy kereskedelmi út mellett él, és már közelebbi kapcsolatba került a nyugati kultúrával. Az elszigetelten élő csoport a felkínált alternatívák közül a 0,9-es DCSA-értékű hölgyeket találta a legvonzóbbnak, míg a másik csoport a 0,7-eseket, de az utóbbiak preferenciája szignifikánsan gyengébb volt, mint az USA-beli mintáé; ezenkívül úgy vélték, hogy a 0,7-esek kevésbé egészségesek, mint az elszigetelten élők által preferált 0,9-esek – szemben az amerikai férfiakkal, akik a 0,7-eseket nemcsak vonzóbbnak, de egészségesebbnek is gondolták. (A dolognak azért van jelentősége, mert az evolúciós pszichológia szerint a kívánatosnak tartott alakjellemzők valójában az egészség és a termékenység evolúciós szempontból fontos jellemzőiként funkcionálnak: a férfiak azokat a nőket preferálják, akiktől több egészséges utód kihordását és táplálását remélhetik; a szépségeszmény tehát a természetes szelekció eredménye lenne.)

A két kutató ennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 0,7-es érték nem tekinthető jellemzőnek minden kultúrára, sőt úgy vélték, adataik alapján folyamatában a nyugati média hatása is tetten érhető, mivel a vizsgált két csoport csak az utóbbi 20-30 évben különült el egymástól. Két másik kutató (WETSMAN–MARLOW, 1999) egy tanzániai 1000 fős, gyűjtögetésből élő kultúrát vizsgált meg, és szintén zavarba ejtő eredményeket kapott: a tanzániaiak ugyanis nem mutattak egyértelmű preferenciát sem a nagyobb, sem a kisebb DCSA-érték iránt, viszont határozottan előnyben részesítették a nagyobb testsúlyú nőket. (Amire, ha akarunk, persze szintén tudunk evolúciós magyarázatot adni.)

Az evolúciós pszichológia problémái jól láthatók az iménti példából. Bármilyen szigorú módszerességgel dolgozik is a kutató, először is nem sokat tudhat a pleisztocén korabeli (egyébként gyakran változó) életkörülményekről az olyan banalitásokon kívül, mint hogy akkor is kellett már élelmet szerezni, vagy akkor is éltek már szexuális életet; tehát hipotézisei szükségképpen erősen spekulatív jellegűek lesznek. Másodszor: az, hogy az adott viselkedés ma univerzálisan megfigyelhető, semmiképp sem garantálja, hogy veleszületett, genetikailag kódolt evolúciós adaptációról van szó: bármilyen nagy mintán teszteli is a hipotézisét, ez a vonatkozás mindig csak feltételezés marad. Végül pedig ott van az a nem kevéssé bosszantó körülmény, hogy bármilyen nagy volt a minta, és bármilyen aggályosan járt el a kutató, elég akár egyetlen ellenpélda is az elmélet cáfolatához, és az antropológusok, szociológusok és történészek általában kedvtelve keresnek és könnyedén találnak is ilyeneket.

Ezt azonban nem azért teszik, mert rettegnek attól, hogy esetleg kiderülhet ennek vagy annak a képességnek vagy tulajdonságnak a veleszületett volta. A szociológia és főként az antropológia nagyon is érdekelt a kulturális univerzálék kutatásában, és hagyományosan az *anything goes* elvét képviselik a módszereket illetően is. Nyilván számtalan

dolog van, amit a társadalomtudósok kulturálisan meghatározottnak gondolnak, de sok képesség és tulajdonság esetében a veleszületett jelleg bizonyítása egyáltalán nem sértené a szociológia és az antropológia 'elfogultságait'. Ha bizonyítást nyerne például, hogy egy nyelvelsajátító készülékkel születünk, ahogy Chomsky és nyomában még nagyon sokan hiszik, ezt a szociológusok és az antropológusok túlnyomó többsége valószínűleg minden további nélkül tudomásul venné – amint tudomásul vette például azt is, hogy a mosolygás képessége és a mimikai repertoár egy része is veleszületett.[31] Az sem keltene feltétlenül pánikot a szociológia és az antropológia tanszékeken, ha mondjuk kiderülne, hogy a színek percepciója univerzális és genetikusan rögzült (szemben a megnevezésük képességével, amelyről tudjuk, hogy nem az), vagy ha kiderülne, hogy a kígyóktól való félelem csakugyan veleszületett. A legtöbb szociológus és antropológus valószínűleg pompásan együtt tudna élni a tudattal, hogy az eddig ismerteken kívül még néhány más emberi képesség vagy tulajdonság is veleszületett. Természetesen nagyon sok olyan kérdés is van, sőt nyilván ezekből van több, amelyekben a társadalomtudományok képviselőinek heves ellenkezésére lehet számítani. Csakhogy az evolúciós pszichológia egyelőre még azokban a kérdésekben sem bizonyított, ahol ilyen ellenállással nem kell számolnia.

A probléma tehát nem 'politikai' jellegű, ahogy azt az evolúciós pszichológia képviselői szívesen beállítják. Nem arról van szó, hogy az evolúciós pszichológia a *tabula rasa* 'babonájához' ragaszkodó társadalomtudósok legyűrhetetlen ellenállásába ütközik, és ezért nem tudott még teljes győzelmet aratni. Nincs minden kérdésben ilyen ellenállás, és egyébként is: a legtöbb társadalomtudós egyszerűen tudomást sem vesz az evolúciós pszichológiai publikációkról. A probléma sokkal inkább az, hogy az evolúciós pszichológia, tudomásom szerint, finoman fogalmazva is nem áll a helyzet magaslatán. Eredményei nagyon kétségesek – és ez valószínűleg nem elsősorban az e területen dolgozó kutatók személyes hibája, hanem az elméleté.

NÉHÁNY TOVÁBBI KUDARC

Akad azért néhány szociológus, akik bár kritikával, de nem feltétlen ellenszenvvel figyelik az evolúciós pszichológia eredményeit. Közülük például Jeremy Freese nevét lehet itt említeni. Freese, egészen fiatalon, lassan egész kis életművet épít arra, hogy türelmesen és korrekt módon tesztelje a szociobiológia és az evolúciós pszichológia elméleteit, ám eddig a legnagyobb jóindulattal sem talált valóban megbízható eredményeket. Legjelentősebb munkája a szülői beruházásokkal kapcsolatos Trivers–Willard-hipotézis (TRIVERS–WILLARD, 1973) tesztelése volt. A hipotézis szerint – elhagyva most az idevezető hosszú és bonyolult gondolatmenetet – az várható, hogy bizonyos fajok kifejlesztenek egy olyan mechanizmust, amellyel a szülők úgy képesek befolyásolni a nemek arányát az utódaik között, hogy ezzel maximalizálni tudják az unokáik számát. Bizonyos (itt érdektelen) megfontolások alapján megjósolható, hogy az alacsonyabb státusú, rosszabb körülmények között élő szülőknek viszonylag több nőstény, a magasabb státusúaknak meg több hím utóduk lesz. Azoknál a fajoknál pedig, amelyeknél az utód a születés után is hosszú távú szülői befektetéseket igényel, így az embernél, az várható, hogy a jobb helyzetű szülők inkább a fiúgyermekeiknek, a rosszabb helyzetűek meg inkább a lánygyermekeiknek kedveznek. Trivers és Willard a jelenkori amerikai társadalomra is érvényesnek gondolta hipotézisét, és azt is megjegyezte, hogy a státus meghatározásához jó közelítésnek tekintik a gazdasági-társadalmi státus mutatóit. Nem volt tehát akadálya a hipotézis ellenőrzésének, és rendelkezésre állt a családszociológiában összegyűlt gazdag anyag is a szülői befektetések fogalmának operacionalizálásához.

Freese két országos reprezentatív minta adatait vizsgálta. A vizsgálat a szülői beruházások mérésére 5 dimenzióban 12 változót használt az egyik mintán, és ezekből 6 változót tudott a másikon is alkalmazni. Az eredmény: az összesen 36 statisztikai tesztből csak egy igazolta a hipotézis által megjósolt összefüggést, a többi esetben nem talált szignifikáns összefüggést, sőt 4 esetben épp a megjósolttal ellentétes irányú összefüggés bizonyult szignifikánsnak (FREESE, 2000, 340–382.). Egy másik, független kutatócsoport egy másik mintán szintén megvizsgálta a hipotézist. Az ő vizsgálatukban a 28 tesztből csak 2 igazolta a hipotézis által megjósolt összefüggést, a többiben nem volt szignifikáns összefüggés, egy esetben pedig éppen a megjósolttal ellentétes volt szignifikáns.

Hasonló módon nem állta ki a próbát Leda Cosmides és John Tooby evolúciós pszichológiai berkekben alapvetőnek számító elmélete a társadalmi cseréről és a veleszületett csaló-detektorról, amellyel felismerjük, hogy valaki nem fair módon akar eljárni (COSMIDES–TOOBY, 1989; 1992); Randy Thornhill és Craig Palmer (THORNHILL–PALMER, 2000) nagy vihart kavart munkája a nemi erőszakról, amelyben azt állítják, hogy a nemi erőszak evolúciós vívmány, és hogy az erőszaktevőket igenis a szexuális kielégülés, sőt a szaporodás vágya motiválja; valamint Frank Sulloway elmélete a születési sorrend fontosságáról (SULLOWAY, 1995; 1996) és Helen Fisher munkája a válásról (FISHER, 1992; 1995).[32]

Természetesen nem Freese az egyetlen, aki komolyan és módszeresen bírálta az evolúciós pszichológia, illetve egyes képviselői teljesítményét. A bőséges kritikai irodalomból itt csak egy további munkára hivatkozom, a filozófus David Buller munkájára (BULLER, 2005), amely megsemmisítő kritikával illette az evolúciós pszichológia és legfőbb képviselőinek munkáit.[33]

Visszatérve kérdésünkhöz: amennyiben az evolúciós pszichológia e meglehetősen szerény teljesítménye ellenére is sikeres – márpedig kétségtelenül az, hiszen minden kudarca dacára fenn tudja tartani magát mint tudományos vállalkozást –, akkor túl azon, hogy megfogalmazzuk a szomorú, ám triviális tanulságot, miszerint nincs szükségszerű kapcsolat teljesítmény és siker között, fel kell tennünk azt a kérdést is, mi lehet sikerének magyarázata? Ha a szociobiológia megbukott, miért nem bukik meg az evolúciós pszichológia is?

[31] Nem véletlen, hogy Chomsky innáta-hipotézise a szociológiában tudtommal semmiféle visszhangot nem keltett. A szociológia számára közömbös, hogy az anyanyelv elsajátítását egy veleszületett általános tanulási képesség számlájára írjuk, vagy ezenkívül feltételezünk még egy szintén veleszületett speciális nyelvelsajátító modult is.

[32] Ezeket már nem tárgyalom; Freese részletes esettanulmányokban foglalkozik velük (FREESE, 2000).

[33] Buller könyvéről jellemző címmel jelent meg ismertetés az egyik online evolúciós pszichológiai folyóiratban: „Buller does to Evolutionary Psychology what Kitcher did to Sociobiology". (http://www.epjournal.net/filestore/ep03392401.pdf [2007. 02. 04.]) Két évtizeddel korábban ugyanis egy másik filozófus, Philip Kitcher bírálta meg hasonlóképpen a szociobiológiát.

AZ EVOLÚCIÓS PSZICHOLÓGIA SIKERÉNEK TITKA

Val Dusek, veterán 'biofób' (annak a hajdani *Science for the People* csoportnak volt a tagja, amelyik annak idején Lewontin vezetésével hadat üzent a szociobiológiának) egyik cikkében keserű szájízzel taglalja azokat a körülményeket, amelyek az evolúciós pszichológia ma tapasztalható sikerét okozhatták (Dusek, 1999). Öt jó okot sorol fel:

1. A genetika és az orvostudomány fantasztikus sikereit látva a közönség sokkal fogékonyabbá vált a biológiai alapú magyarázatokra.
2. Széles körben elterjedt az a meggyőződés, hogy Margaret Mead 'lelepleződésével' a kulturális relativizmus napja leáldozott.
3. A minnesotai ikerkutatás, amely óriási publicitást kapott a médiában, a laikusokat és a szakértőket is egyaránt arról győzte meg, hogy most már bizonyítékok állnak rendelkezésre a személyiségjegyek és az intelligencia öröklődő voltáról.
4. Sokan elfogadták, hogy az MRI *(Magnetic Resonance Imaging)* eljárással sikerült megmutatni, hogy a két nem agya különböző.
5. A többszöri híradás arról, hogy felfedezték a homoszexualitás génjét, sokakban azt a hitet keltette, hogy most már megbízható bizonyítékok állnak rendelkezésre a szexuális orientáció veleszületett, genetikailag kódolt voltáról.

Dusek részletesen elemzi az egyes fejleményeket; ezt itt nem ismétlem meg. Mint említettem, ezek komoly okok; kétségtelenül szerepük volt abban, hogy a laikus közvélemény (vagy inkább közhangulat) nyitottá és érdeklődővé (és persze hiszékennyé) vált mindennel szemben, aminek köze van a genetikához és a biológiához. A lista valószínűleg nem teljes, az utóbbi két évtized történetében bizonyára találhatnánk még olyan fejleményeket, amelyek szintén hozzájárultak a *genománia* (Lewontin) divatjához; ilyen például a klónozásügy, melyet Dusek nem említ, és persze a *Human Genome Project*, amelyet az első pontban említ ugyan, de nem tárgyalja részletesen.

Mégis, az ilyen listák és az egyes itemek is némiképp esetlegesnek tűnnek, nem elégítik ki igazán magyarázatigényünket. Mélyebben fekvő okok után kell néznünk.

A fentieken nem is kell nagyon mélyen elgondolkoznunk. Az evolúciós pszichológia sikerének egyik titka nagyon szembetűnő: hallatlan magabiztossága, öntudata, amely annyira megkülönbözteti a szociobiológiától, s amely lehetővé teszi, hogy akkor is sikeresnek tüntesse fel magát, amikor valójában nem az. Az evolúciós pszichológia úgy tesz, mintha sikeres volna, és ettől valóban sikeresnek is látszik – és tulajdonképpen ennyiben áll a sikere.

Az evolúciós pszichológia olyan vállalatokhoz hasonlít, amelyek bár csődközelben vannak, mégis azt a benyomást keltik (legalább egy ideig), hogy prosperálnak. Egy másik, szintén az üzleti életből vett hasonlattal, az evolúciós pszichológiát azokhoz a vállalatokhoz hasonlítanám, amelyek az alaptevékenységük fejlesztése helyett inkább pénzügyi machinációkkal próbálnak nyereségesek lenni: termékeik nem igazán versenyképesek a piacon, a cég mégis prosperál, mert a tőzsdei ügyletei sikeresek. De kínálkozik egy másik összevetés is a közelmúltból, a *dotcom-mánia* cégeivel, amelyek lényegében csak a bizalomból éltek: a közönségnek, a befektetőknek abból a szinte vallásos hitéből, hogy előbb-utóbb jönnek a meggyőző eredmények is.

Visszafelé haladva az iménti hasonlatokban: az evolúciós pszichológia ügyvezetői kétségkívül sikeresen lovagolják meg a genománia meg-megújuló hullámait, és ügyesek abban is, ahogy alapvetően veszteséges alaptevékenységük helyett inkább a politikai meggyőződések tőzsdéjén zsebeljenek be nyereséget. Vagyis abban, hogy a tudományos termelésben elszenvedett veszteségeiket politikai nyereséggé változtassák. Amikor kritikusaik rámutatnak arra, hogy termékeik megbuknak a minőség-ellenőrzésen, mert igazából nem működnek, az evolúciós pszichológia ügyvezetői ezt – szinte érezhető kéjjel – politikai támadásnak tüntetik fel, és a tudományos vita helyett inkább a politikai vita eszközeivel igyekeznek elnémítani kritikusaikat. És ebben jók. Önmagukat a darwinizmussal, a biológiával és a tudománnyal azonosítva ügyesen úgy állítják be, hogy kétfrontos harcot vívnak: egyik oldalon a darwinizmus ellenségei, a vallásos fundamentalisták és az *intelligent design* hívei[34] támadják őket, vagyis Darwint és a tudományt, a másik oldalon meg a 'balos' 'marxisták', 'feministák' és a relativista, szkeptikus, tudományellenes posztmodernek. Az ezekben a vitákban megfialtatott erkölcsi-politikai tőke eddig még mindig elegendő volt az alaptevékenységben, a tudományos termelésben elszenvedett veszteségek ellentételezésére.

Hála a vallásos fundamentalisták és az *intelligent design* oldaláról a darwinizmust érő támadásoknak, az evolúciós pszichológia hívei a tudomány és a progresszió bajnokainak tüntethetik fel magukat.[35] A másik oldalról érkező támadások viszont a tudomány és a *status quo* védelmezőinek szerepét juttatják nekik, hiszen ellenfeleik egyrészt tudománytalan, másrészt vagy relativista, minden szilárd tudást megkérdőjelező szkeptiku-

[34] Az *intelligent design* hívei szerint léteznie kellett egy magasabb rendű lénynek, egy intelligens tervezőnek és alkotónak, aki megteremtette az életet.

[35] Érdekes módon a Dusek-féle lista utolsó eleme, a homoszexualitás (már oly sokszor felfedezett) génjével való mégoly távoli kapcsolat is (tudniillik, hogy bizonyos képességeket az evolúciós pszichológia is veleszületettnek tekint), progresszív színben tünteti fel az evolúciós pszichológiát. (A vallásos konzervatívok ugyanis csak tudatosan választott életformának tekinthetik a homoszexualitást, mert különben nem tudnák bűnként elítélni.)

sok (a 'pomók'), vagy éppen a társadalmi rendet felforgató veszélyes ideológiák hívei (a 'balosok'). Az evolúciós pszichológia így – egyébként bizonytalan és periferikus helyzete ellenére – a józan és felelős közép, a *mainstream* annyira áhított pozícióját foglalhatja el: a retrográd irracionalizmussal szemben a progresszív tudományt, a relativizmus, a felforgatás ideológiáival szemben viszont a szilárd, megbízható, 'igazi' tudást nyújtó konzervatív tudományt képviselheti. Azt, amelyik nevében Alan Sokal csúfot űzött a posztmodernből,[36] és azt, amelyik nevében például Irwing Louis Horowitz puszta balos ideológiahirdetéssé minősítette az egész mai amerikai szociológiát (Horowitz, 1993). A magát végre *mainstream*nek tudó konzervativizmus fölénye ez, hasonló ahhoz, amit a hereditariánusoknál láthatunk az intelligenciavitában, de azzal a különbséggel, hogy az evolúciós pszichológia a vallásos jobboldal támadásainak köszönhetően egyúttal még progresszívnak is képzelheti magát, ami a jensenistáknak persze nem adatik meg.

Hogy ez így alakult, vagyis hogy az evolúciós pszichológia kétfrontos harcban szerezhet babérokat, az persze a sajátos amerikai viszonyoknak köszönhető, annak, hogy a neokonzervatívok csak a vallásos jobboldal segítségével juthattak hatalomra. Így nyerhetett újra polgárjogot a másként gondolkodás jogának tiszteletben tartására apelláló kreacionizmus, és követelhet magának egyenlő bánásmódot és a tudományos státusnak kijáró tiszteletet az *intelligent design*.[37]

A tudományosságnak ezt a nimbuszát az evolúciós pszichológia még a módszertani szigorúság nimbuszával erősíti meg. Hogy ez körülbelül mit jelent, azt már láttuk az imént, ezért most nem részletezem, s abba sem megyek bele, hogy az egyszerű spekulációnak és a szofisztikált tesztelési eljárásoknak az a furcsa elegye, amely az evolúciós pszichológia művelőinek gyakorlatát jellemzi, valóban minden esetben kiállja-e a kritika próbáját. (Rövid válasz: nem.) A lényeges azonban, hogy az evolúciós pszichológia saját önképe szerint módszereit tekintve szigorúan ragaszkodik a bevett tudományos eljárásokhoz, és szigorúsága mind az elméletépítésben, mind pedig az elméletek tesztelésében egyenesen példaszerű – és az, hogy a nagyközönséget erről többé-kevésbé meg is tudta győzni. A közönségben élő kép szerint – amennyire ez az internetes portálokon, vitafórumokon és hasonló helyeken található bejegyzésekből megítélhető – az evolúciós pszichológiát a hipotézisek felállításában a kreativitás, a hipotézisek ellenőrzésében viszont a tudományos módszerek aggályosan korrekt használata jellemzi. Vagyis a hívek és a közönség körében az a kedvező kép alakult ki róla, hogy szigorú, ám mégis érdekes tudomány.

Részben a tudományosságnak ez a nimbusza magyarázza az evolúciós pszichológia sikerét. A *humán* szociobiológiával ellentétben az evolúciós pszichológiának sikerült magát elfogulatlan, tárgyszerű, módszeres tudományos vizsgálódásként beállítania. Mert

[36] A 'Sokal-csínyről' a világhálón is található két jó összeállítás: Alan Sokal: Articles on the Sokal Affair (http://www.physics.nyu.edu/faculty/sokal/index.html) (2007. 02. 11.); The Sokal Affair http://www.keele.ac.uk/depts/stt/stt/sokal.htm (2007. 02. 11.)

[37] A sors gúnyos fintora, hogy ami a szociológiával történt, az épp mostanában fog megtörténni a darwini evolúcióelmélettel is: fel kell vennie a versenyt egy már régen legyőzött, ám magát most alternatív tudománynak beállító, és így újra egyenrangú helyet követelő téveszmével. Ahogy a legyőzöttnek, meghaladottnak hitt kreacionizmus most újra megjelent az *intelligent design* képében, és egyenrangú helyet követel magának az oktatásban is, úgy jelent meg újra a veleszületett ösztönök elmélete az evolúciós pszichológia alakjában a szociológiai magyarázat riválisaként.

bár magának a szociobiológiának a tudományos státusa sosem volt kérdéses, az emberi viselkedésre vonatkozó teóriáikat általában a szakemberek is csak érdekes spekulációnak tartották. Az evolúciós pszichológiának ezen sikerült változtatnia. Még ellenfelei is elismerik, hogy az evolúciós pszichológia nem tisztán spekuláció, hanem igazán valamiféle tudomány – ha talán nem is a legjobb fajtából. Ezzel sikerült, ha nem is kifejezetten *mainstream*ként, de legalábbis a *mainstream*hez közel álló tudományként pozicionálnia magát.

Ebben természetesen az eddig tárgyaltakon túl nagy szerepe van az evolúciós pszichológia elméleti hátterének is. A magabiztosság és a siker egy további fontos elemét az adja, hogy az evolúciós pszichológia már nemcsak a darwinizmus megkérdőjelezhetetlen tekintélyét tudhatja maga mögött, hanem hivatkozhat a kognitív pszichológia és általában a kognitív tudományok eredményeire is. Ez egy olyan további legitimáló tényező, amely a szociobiológiának nem állt rendelkezésére. És a kognitív pszichológia mögött itt is van egy, ha nem is megkérdőjelezhetetlen, de eddig legalábbis kikezdhetetlennek bizonyult tekintély: Chomsky. Bár az evolúciós pszichológia képviselői távolról sem értenek mindenben egyet Chomskyval, ez nem változtat azon, hogy a veleszületett képességek kutatását eredetileg Chomsky híres innáta-hipotézise indította el, tehát ha nagyon közvetett módon is, de tekintélye ott áll minden evolúciós pszichológiai dolgozat mögött. Sőt ha meggondoljuk, mennyire felszínes módon kötődik az evolúciós pszichológia modernizált ösztönelmélete a darwinizmushoz ('X tulajdonság adaptívnak bizonyult, tehát kiválasztódott'), lehet, hogy Chomsky és hipotézise talán még fontosabb is az evolúciós pszichológia számára, mint a darwinizmus. Arra, hogy mennyire komoly Chomsky tekintélyének legitimációs ereje, erre a kérdésre később még visszatérek.

A POLITIKAI KLÍMA MEGVÁLTOZÁSA ÉS AZ EVOLÚCIÓS PSZICHOLÓGIA KONZERVATIVIZMUSA

Az evolúciós pszichológia magabiztosságának és sikerének egy másik összetevője nyilvánvalóan az, hogy összhangban van a korszellemmel. Hitelesnek tűnik, mert tudománynak látszik, és hitelesnek tűnik, mert valóban megfelel a korszellemnek.

Az imént már futólag szóba hoztam a neokonzervatívok uralomra jutását. Sokkal többet a politikai környezetről itt sem fogok mondani, egyrészt, mert jól ismert történet ez, ma már könyvtárnyi irodalma van,[38] másrészt meg nem is tartozik szorosan a tárgyhoz. Számunkra itt csak két dolog érdekes: az egyik maga az a társadalmi változás, amely a konzervatív fordulathoz vezetett, a másik a biológiai imperializmus és a konzervatív korszellem affinitása. Az utóbbival kezdem.

A biológiai imperializmus és a konzervatív korszellem affinitása

Közismert, hogy a konzervatív eszmerendszerek és korszakok általában kedveznek az olyanfajta naturalizáló elképzeléseknek, amelyeken a szociobiológia és az evolúciós pszichológia is nyugszik: örök emberi természet, veleszületett képességek és hasonlók.

[38] Lásd Halfer–Clarke, 2005; Stelzer, 2004.

Az emberi természet változatlanságának tétele érthető módon minden korban megfelelt a konzervativizmusnak. Ami most különösen kedves lehet a mai amerikai neokonzervatívoknak, az az evolúciós pszichológia *esszencializmusa*, amely elsősorban a nemek esszencialista felfogásában nyilvánul meg. Az evolúciós pszichológia *szexizmusa* – más szóval. A nemek közti különbségek vizsgálata az evolúciós pszichológia legfontosabb kutatási területe, és politikai szempontból kétségtelenül a legjövedelmezőbb is. Egy olyan korban, amikor a hagyományos nemi szerepek és identitások a történelemben eddig ismeretlen hirtelenséggel és radikalizmussal kérdőjeleződnek meg, töredeznek szét, válnak bizonytalanná, bomlanak fel és alakulnak át, az evolúciós pszichológia szilárd és változatlan természetű lényeknek mutatja be a nőt és a férfit. „Íme a nő és íme a férfi: ilyenek, ilyen a természetük, mert a természet ilyennek teremtette őket. Ilyenek voltak (a pleisztocén vége óta) mindig, ilyenek most is, és ilyenek is maradnak." Ezek nyilván megnyugtató szavak a neokonzervatív füleknek. Amikor a szociológia (a feministákkal és más válogatott tettestársakkal karöltve) azon mesterkedik, hogy végső összetevőire szétbontva végképp cseppfolyóssá elemezze az olyan egyszerűnek és szilárdnak gondolt meghatározottságokat is, amilyen például a nem is, érthető módon igen nagy igény mutatkozik az olyan megbízható, komoly és elfogulatlan tudományos vizsgálatokra, amilyeneket az evolúciós pszichológia szállít a konzervatív oldalnak. Amely saját világképét, hadd emlékeztessek rá, hagyományosan a 'családi értékek' kissé elmosódott körvonalú fogalmával határozza meg.

Az evolúciós pszichológia esszencializmusa és szexizmusa tehát megfelel a konzervatívoknak és a konzervatívra fordult korszellemnek is; ebben láthatjuk sikerének másik fontos okát. Ugyanakkor, mint korábban említettem, az evolúciós pszichológia sikeréhez nem jelentéktelen mértékben járult hozzá az is, hogy szalonképesebb, mint elődje. Ez lényegében két dolgot jelent: 1. nem rasszista, mégpedig hangsúlyozottan nem az, és 2. szexista ugyan, de csak finoman, politikailag korrekt módon.

A szociobiológia bukásának egyik fő oka az volt, hogy nem tudta megvédeni magát a rasszizmus (egyként alaptalan, igaztalan) vádja ellen. Nem volt elég, hogy nem volt rasszista: nem lett volna szabad annak látszania sem. Ezt nem sikerült elérnie.[39] Az evolúciós pszichológia elfogadhatóságához komoly mértékben járult hozzá, hogy színre léptekor azonnal közölte: nem az emberek közti egyenlőtlenségek érdeklik, ellenkezőleg, az egyetemes emberi természet lesz vizsgálódásainak tárgya; hogy kiindulópontja az emberi nem egysége, minden ember egyenlősége – ami persze nem zárja ki a két nem közötti különbségek vizsgálatát.

A szexizmus kétségtelenül jelen van az evolúciós pszichológiában, sőt mondhatni, éppen a szexizmus a legfontosabb és legjövedelmezőbb terméke, mivel azonban ezt tudományként, sőt természettudományként prezentálja, szalonképes, politikailag támadhatatlan. Egyébként is csak a különbségeket hirdetik, de nem állítják, hogy az egyik nem értékesebb volna a másiknál. *Different but equal.* Amúgy pedig kínosan ügyelnek rá – ahogy más, a nyilvánosság előtt megszólalók is –, hogy bántó, sértő megfogalmazásokat ne használjanak. Ezzel a politikai korrektség követelménye teljesül. Hogy maga a

[39] Természetesen számításba kell venni, hogy a szociobiológia idejében még jóval alacsonyabb volt az ingerküszöb is, mint ma. Ma már a feministák sem tiltakoznak hangosan, ha megjelenik egy evolúciós pszichológiai értekezés, amely a nemi erőszakot evolúciós vívmányként tárgyalja.

tartalom szexista, az érdektelen, mert hiszen az tudomány, és ott az igazság kendőzetlen megfogalmazása a követelmény.

Ha most kicsit elgondolkodunk azon, miért is nem rasszista az evolúciós pszichológia (még kicsit sem, holott lehetne), akkor könnyen észrevehetjük azt a finom munkamegosztást, amely fölöslegessé teszi, hogy az evolúciós pszichológia ezt a terhet is magára vegye. (És világossá válik, miért szenteltem olyan nagy teret korábban az IQ körüli vitáknak.) A konzervatív hangulathoz szükséges szolid, politikailag korrekt rasszizmust ugyanis egy másik komoly tudomány, a pszichometria szállítja. Ez viszont érdekes módon a legcsekélyebb mértékben sem szexista. Rasszistának sem mondható, hiszen állítása szerint csak a szigorúan tudományos módszerekkel feltárt tényeket prezentálja, de szexistának végképp nem, mert bármennyire jelentős különbségek legyenek is egyébként férfiak és nők között (ahogy ezt az evolúciós pszichológiától tudjuk), az IQ-teszteken mégis mindig egyformán teljesítenek. Intelligencia tekintetében férfiak és nők nem különböznek egymástól. Aminek az az egyszerű oka van, hogy a teszt készítői azokat a kérdéseket, amelyek ilyen különbséget mutatnának, kidobják a tesztből.

Az evolúciós pszichológia és a pszichometria tehát, mint a szolid, politikailag korrekt szexizmus és rasszizmus beszállítói, a konzervatív ideológia részeinek tekinthetők. Hogy a konzervativizmusnak miért van szüksége ezekre az összetevőkre, arra már utaltam, bővebb kifejtést itt nem érdemel.

A szabad verseny visszatérése, a konzervatív fordulat és a biológiai determinizmus

Láttuk, hogy a biológiai determinizmus megjelenése a magasabb tudomány előkelően hűvös felsőbb régióiban nem független attól az alsóbb régiókban zajló igencsak forró és legkevésbé sem csak teoretikus jelentőségű vitától, amely ugyanebben az időben az intelligencia természete és társadalmi vagy biológiai meghatározottsága körül alakult ki. Ez továbbvezetett ahhoz a kérdéshez, milyen társadalmi funkciókat tölt be az amerikai intelligenciateszt-ipar az oktatásban és a gazdaságban, s milyen feladata van a társadalmi és etnikai egyenlőtlenségek újratermelésében általában, különösen pedig a hetvenes évektől kezdődő elmélyülésében és megszilárdításában annak a tudósok és iparosok által gondosan ápolt téveszmének, hogy az értelmi képességek jórészt örököltek. A szociológus reflexszerű válasza az utóbbi kérdésre: *legitimáló,* természetesen. Feltételezhető, hogy hasonló legitimáló funkciója van az ugyancsak a veleszületett képességek jelentőségét hangsúlyozó szociobiológiának és evolúciós pszichológiának is. A társadalmi mobilitás hirtelen leblokkolásából következő váratlan kasztosodásszerű megrögződés legitimálását szolgálja az újonnan megerősödött biológiai determinizmus, amelynek felsőbb szintű, előkelően tudományos emanációi a szociobiológia és az evolúciós pszichológia, alsóbb szinten pedig az intelligencia hereditariánus felfogásában jelenik meg.

Az új kasztosodás pedig a hetvenes években beinduló posztfordista rezsim és a globalizáció következménye. Ezt a globalizációt kritikusai sokszor amerikanizálódásként írják le, és nem minden alap nélkül, hiszen a multinacionális óriásvállalatok között valóban sok az amerikai, a média és a szórakoztatás világában is erős az amerikai hegemónia – és így tovább. A globalizálódás azonban éppúgy érintette-érinti az amerikai társadalmat is. A hetvenes évektől kezdődő változások közül a legfontosabb a 'jó munkák', azaz

a jó kereseti lehetőséget jelentő, 'családi bért' fizető munkák fokozatos eltűnése előbb az iparban, aztán a középosztálybeli alkalmazottak egyre nagyobb hányada számára is. Ezzel párhuzamosan alul elszaporodnak a korábbi ipari munkahelyeknél rosszabbul fizető és alacsonyabb presztízsű harmadik szektorbeli kiszolgáló munkák, felül viszont gyarapodnak a magas képzettséget igénylő, jól fizetett menedzseri és értelmiségi munkahelyek. Ez megnövelte a jövedelmi egyenlőtlenségeket, s eredményeként az ötvenes-hatvanas évek – a fordizmusnak, a *New Deal*nek és a háborús és a háború utáni konjunktúrának köszönhetően – középosztályosodó társadalmát a nyolcvanas évektől kezdi felváltani egy újra élesebb osztálykülönbségeket mutató posztfordista-posztindusztriális társadalom.

Ez a társadalom pedig meglepo hasonlóságokat mutat a viktoriánus idők társadalmával. Sokan felhívták már a figyelmet arra, hogy az, amit ma globalizálódásnak nevezünk, és sokan teljesen új, előzmény nélküli fejlődési szakasznak hisznek, valójában nem annyira új, vagy legalábbis nem minden tekintetben az. Valami hasonló, a maihoz még némely gazdasági mutatók tekintetében is hozzámérhető korszak volt már egyszer: az 1870-es évektől az első világháború kitöréséig tartó 'boldog békeidőkben'. A tőkés fejlődés akkor ugyanolyan ellenállhatatlannak látszott, mint most, a piac ugyanolyan mindenhatónak és így tovább. Hasonló helyzetek pedig általában hasonló szellemi képződményeknek nyitnak teret. Ezzel magyarázható a hasonlóság az akkori nyers, naiv és brutálisan őszinte szociáldarwinizmus és a mai kifinomultabb és áttételesebben legitimáló szociobiológia és evolúciós pszichológia között. A szociáldarwinizmus nem tért vissza, de a tőkés gazdaság igenis mintha visszatért volna a viktoriánus idők gátlástalanságához, és az ennek eredményeként kialakult új korszellem termékeny talajt biztosít a biológiai determinizmus újjászületéséhez és az innátizmus különböző új változatainak divatba jöttéhez.

Amennyiben ezt a magyarázatot kicsit finomítani akarjuk, újra felidézhetjük Sahlins megjegyzését az evolúcióelméletben megfigyelhető hangsúlyeltolódásról, és közelebbről is szemügyre vehetjük, mit jelent a *dereguláció* a versengő egyének számára.

Nagyon elnagyoltan szakaszolni próbálva a kapitalizmus fejlődését, durván három szakaszt különböztethetünk meg. Az első a szabad versenyes kapitalizmus szakasza, amikor a piaci szereplők ki voltak szolgáltatva a piac külső és mindig csak *post facto* megismerhető ítéletének. Ez megfelel a darwinizmus első és eredeti változatának, amely szerint az élővilág vakon és tudattalanul valamiféle random változatosságot produkál, amelyből aztán a szintén véletlenszerűen változó külső környezet szelektál: egyeseket életben hagy, másokat elpusztít. A versengés a környezeti forrásokért folyó versengés, amely azonban nem minden esetben ölti a fajtársakkal vagy a más fajhoz tartozókkal való küzdelem formáját. A konkurenciát nem kell mindig közvetlenül kiiktatni a versenyből, kiiktathatja az egyed saját alkalmatlansága is; ha például lassú, és nem éri utol a prédát. De öltheti az egymás közti harc alakját is, például a nőstényért megküzdő hímek esetében. Ez az eredeti változatban már megmutatkozó kétféle értelme a forrásokért folyó versengésnek teszi aztán lehetővé a későbbi hangsúlyeltolódást, amikor a külső környezet szelekciója helyett az egyének saját fitneszmaximalizáló igyekezete kapja majd a nagyobb figyelmet. Az első változat azonban még a szabad versenyes kapitalizmust modellezi és vetíti rá az élővilágra. Ennek a biológiai elméletnek a visszavétele, szociológiává transzformálása eredményezi aztán a szociáldarwinizmust: az egymással versengő egyének (vállalkozások, államok, 'fajok') közül a „természet törvénye" (a vállalkozások esetében a 'piaci verseny', a többiben az ezzel valójában nem analóg harc) választja ki a legrátermettebbeket.

A kapitalizmus fejlődésében a második szakasz a szervezett kapitalizmus kora, amelyet az egyszerűség kedvéért a *New Deal* kezdeteihez köthetünk, bár bizonyos elemei, például a taylorizmus, már korábban megjelentek. Ez a tervezés és általában a tudatosság elemeit igyekszik bevinni a spontán módon alakuló gazdasági és társadalmi folyamatokba. Bizonyos értelemben úgy fogható fel, mint törekvés a 'természetes' folyamatok kordában tartására és kedvezőtlen hatásaik enyhítésére. A nagy gazdasági világválság megmutatta, hogy a 'természet törvényeire' bízott gazdasági fejlődés katasztrófához vezethet. Az új szakasz általánosságban a kedvezővé tett külső környezettel igyekszik csökkenti a versengésből fakadó kockázatokat. A környezet szerepe felértékelődik: ez a behaviorizmus kora, jelképe a labirintusban tanuló patkány lehetne. (Vagy Taylor „idomított gorillája".) A hozott, veleszületett képességek érdektelenek, mindenki megtanítható a kívánt viselkedésre. Nem a verseny, hanem a megfelelően kialakított környezet hozza elő a megfelelő teljesítményt. A szociológia népszerű ebben a korszakban, s ez érthető, hiszen a szociológia is a környezeti hatások tudománya. Amikor a környezetről a belső képességekre kerül a hangsúly, akkor lépünk át a harmadik korszakba. A *Head Start* kritikai reflexiójában tetten érhető ez a pillanat: Coleman hipotézise még az volt, hogy az iskolák közötti egyenlőtlenségek felelősek a tanulók egyenlőtlen teljesítményéért. Ehhez képest jelentett fordulópontot és jelezte az átmenetet a harmadik szakaszba Jensen tézise, amely szerint a tanulók veleszületett értelmi képességeiben mutatkozó egyenlőtlenség a felelős a teljesítménybeli különbségekért. A kettőt egy világ választja el: a környezetet meg tudjuk változtatni, a veleszületett képességeket nem.

A harmadik szakasz, amelybe most léptünk, megőrzi ugyan a szervezett kapitalizmus bizonyos jellegzetességeit, de lényegében visszatér a szabad versenyhez. Ezt a dereguláció teszi lehetővé, a versenyt és a tőke mozgását korlátozó szabályozások lebontása, és ez az előző két szakasszal szemben is újdonság. A korábbi szakaszok ebből a szempontból azonosak voltak abban, hogy mindkettő a felügyelet és az ellenőrzés kiterjedt és költséges rendszereit építette ki az élet minden szintjén. Az új szakaszban ezek a költséges ellenőrző rendszerek fölöslegessé válnak: nincs már szükség rájuk, maga a kiélezett verseny garantálja, hogy mindenki a maximális teljesítményt nyújtsa. Zygmunt Bauman ezt írja erről az általa *great disengagement*nek nevezett folyamatról:

> „[A] vállalatnak többé már nem kell irányítania, reguláznia és kontrollálnia az alkalmazottakat. Most éppen fordítva van: az alkalmazott dolga, hogy bizonyítsa rátermettségét, és megmutassa, olyan értékekkel rendelkezik, amelyekkel más alkalmazottak nem. A tőkés-munkás viszony Karl Marx által leírt modellje furcsa módon a visszájára fordult. A tőkések akkor csak a feltétlenül szükséges minimumot fizették meg a »munkaerő«, a munkás termelőképességének reprodukciójához, de a kiadásaikat messze meghaladó mértékben igényelték a munkaerő folyósítását. A mai tőkés társaságok viszont csak azt az időt fizetik meg az alkalmazottaknak, amelyet a vállalatnál munkával töltenek, de igényt támasztanak minden képességükre, egész életükre és teljes személyiségükre. A gyilkos verseny az irodákon kívüli világból bekerült az irodák falai közé: a munka a képességek és az odaadás mindennapos próbáját jelenti, a korábbi érdemek nem garantálják a stabil jövőt. [...] Ha a munka a túlélésért folyó mindennapos küzdelem, kinek van még szüksége felügyelőkre? Ha az alkalmazottakat felkorbácsolja a rettegés az endémikus bizonytalanságtól, kinek van szüksége korbácsokat csattogtató menedzserekre?" (Bauman, 2001, 128–129.)

Más szóval: nincs már szükség a költséges külső korlátozó, szabályozó, büntető-jutalmazó környezetre ahhoz, hogy az egyéneket teljesítménymaximalizásra kényszerítsük: maga a kiélezett verseny, az új mindenki háborúja mindenki ellen biztosítja, hogy mindenki maximálisan teljesítsen. A *disengagement* azt jelenti, hogy a menedzserek visszavonulhatnak, nem kell többé szelekciós környezetként büntetve és jutalmazva jelen lenniük: sorsukra hagyhatják a versenyzőket, akik a pusztulás terhe mellett úgyis a lehető legnagyobb teljesítményt sajtolják ki magukból, hogy előnyt szerezzenek a többiekkel szemben. Visszatér tehát a szabad verseny, és új formában az evolúcióelmélet is: most már az egyének (belső természetük: adottságaik, génjeik) egymás közötti versenyén, nem pedig a külső környezet szelektáló hatásán van a hangsúly. Korábban a gályarabok mögött a korbáccsal ott kellett állnia a felügyelőnek, hogy megfelelő teljesítményre ösztökélje őket. Most már nincs rá szükség, a gályarabok egymással versenyeznek, mert tudják, hogy az evezőbe épített chip regisztrálja a csapásszámot, s az átlag alatt teljesítőket egy bizonyos (mindig változó, kiismerhetetlen) küszöbnél a rendszer automatikusan katapultálja a cápák közé.

Az evolúcióelmélet eredeti változatában az egyedeknek még nem kellett feltétlenül versenyezniük egymással: mindegy volt, hogy melyikük a legjobb, mert a túléléshez elég volt még-épp-elég-jónak lenni. A környezet nemigen tett különbséget a többé vagy kevésbé jók között, csak a legrosszabbat büntette meg: ha menekülni kellett a ragadozó elől, a második leglassúbb is már a túlélők között volt. Ez az evolúcióelmélet – mondjuk talán így – kékgallérosokra szabott változata: csak a legrosszabbakat szelektálja ki, de nem ismeri azt a finom különbségekkel operáló jutalmazási rendszert, amely a legjobb pozíció megszerzésére sarkallja a mai fehérgalléros alkalmazottakat. A korai kapitalizmusban, és még a szervezettben is, a munkás, ha teljesíti a normát, megőrzi munkahelyét, és megkapja a többiekétől nem nagyon különböző bérét. Nincs előrelépés, de nincs különösebb verseny sem a munkások között. (Vagy ha van, azt a menedzsmentnek kellett kívülről kínkeservesen bevinni közéjük.) Teljesítménybér van, de nincs ranglétra. A mai posztfordista rendszerben viszont a fehérgalléros alkalmazottak egymással versenyeznek az előrejutásért, mert minden magasabb pozíció több jutalmat jelent, és a végső határ a csillagos ég. Az evolúcióelmélet új, fehérgallérosokra szabott változatában eltűnik (legalábbis a figyelem előteréből) a büntető-jutalmazó környezet, ahogy a vállalatoknál is eltűnnek az ellenőrző és nagyobb teljesítményre sarkalló menedzserek: nincs rájuk szükség, az alkalmazottak maguk ösztökélik magukat nagyobb teljesítményre, mert egyrészt *itt már van* előrelépés, tehát a rangsorban elfoglalt hely már nem közömbös – az elért pozíció szerint lehet kisebb vagy nagyobb jutalmakat kapni –, másrészt *már itt sincs* biztos állás, mindennap a maximumot kell nyújtani az állás megőrzéséért. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha az egyén a külső erőforrások mellett most már a belső erőforrásait is kizsákmányolja. Ahogy Dawkinsnál az 'önző gén' számára csak eszköz a test a túlélésért vívott harcban, úgy most az egyén is csak eszköznek, a piacon áruba bocsátható tőkealkatrésznek tekinti testét és lelkét, valamint szellemét, személyiségét és társas kapcsolatait is.

A patkány korábban csak a munkaidejét töltötte a labirintusban. Most szabad idejében is gyakorlópályákon edz, hogy karbantartsa magát. A fitnesz ezzel elnyerte mai, népszerű jelentését.

A szociológia válsága tágabb értelemben úgy is felfogható, hogy csökken a kereslet a szociológiai, vagyis a környezetelvű magyarázatokra. Ha azt látjuk, hogy ezzel párhuzamosan viszont növekszik az igény a biológiai, vagyis a veleszületett képességekre hivatkozó magyarázatokra, akkor gyanítható, hogy itt egy mélyebb társadalmi átalakulásról van szó, amelynek részben tünete, de részben összetevője is a szociológia térvesztése és a biológia ezzel párhuzamos térnyerése. Kézenfekvő, hogy a változást ahhoz a konzervatív fordulathoz kössük, amelyik a hetvenes évek elejétől, komolyabban pedig Ronald Reagan elnökségétől meghatározza az amerikai politikát és közgondolkodást. Hiszen a konzervativizmus általában szereti az egyenlőtlenségek természetesként való feltüntetését, mert ez igazolja fennállásukat; így nem kell törekedni (és persze költeni sem) enyhítésükre. Sőt kitűnően felhasználhatók például a hatékonyság növelésére és a fontos politikai célok előmozdítására is. Maga a konzervatív fordulat pedig visszavezethető arra a mélyebb átalakulásra, amely a hetvenes évektől jellemzi a legfejlettebb gazdaságokat, és amelyet a sokféle egyéb körülírás mellett többek közt a globalizáció és a dereguláció fogalmaival szoktunk jellemezni és magyarázni. Ez a változás tulajdonképpen a korlátozatlan szabad versenyt hozta vissza egy második, most már globális méretű kiadásban. Az új változat pedig, mivel éppúgy, mint az első, szintén szeretné természetesként feltüntetni és elfogadtatni magát, nem különösebben meglepő módon ismét népszerűvé tette a természetes olyan tudományait, mint a pszichometria, a szociobiológia és az evolúciós pszichológia.

Az, hogy egy tudománynak végül sikerül-e a kedvező politikai hátszelet vagy megismerési körülményeket kihasználva olyan elméletet produkálnia, amely utóbb a valóság adekvát leírásának bizonyul, másik kérdés, és független a létrejötte (és esetleges népszerűsége vagy népszerűtlensége) körülményeitől. Mint ismeretes, Darwinnak is kellett egy kevés Malthust olvasnia, és némi szabad versenyes öldöklést látnia maga körül ahhoz, hogy felfedezhesse a túlélésért folyó harcot az állatvilágban, de neki kétségtelenül sikerült valami nagyon fontosat felfedeznie. A pszichometria, a szociobiológia és az evolúciós pszichológia esetében azonban inkább csak kétségeink lehetnek. És mivel elfogadottságuk messze meghaladja azt a szintet, melyet erősen kétséges eredményeik alapján várhatnánk, gyaníthatjuk, hogy népszerűségüket inkább a konzervatív korszellemnek való megfelelésüknek, vagyis ideológiai funkcióiknak köszönhetik.

A biológiai determinizmus megfelel a korszellemnek. Teljesítménye kevés, semhogy valódi nyomást fejthessen ki a társadalomtudományokra, de népszerűsége elég ahhoz, hogy a közgondolkodásban időlegesen háttérbe szorítsa a szociológiát és a szociológiai szemléletet.

UTÓIRAT: ÉS HA MÉGIS TISZTA AZ A LAP?

Az eddigiek alapján az a kép alakulhatott ki, hogy e sorok írója súlyos biofóbiával megáldott, megveszekedett antiimperialista, aki az evolúciós pszichológia vesztét kívánja. Ez így nem egészen pontos. Nem minden imperializmust ellenzek; a szociológiait például helyes és termékeny vállalkozásnak tartom. A biológiait viszont valóban hibásnak és károsnak gondolom, s ezért csakugyan nem hullatnék könnyeket a hereditariánus pszichometria és az evolúciós pszichológia bukása láttán. Nem hiszem azonban, hogy mindezért valami bennem bujkáló ösztönös biofóbia a felelős. Az utolsó részben szeretném megmutatni, hogy ellenkezésemet észérvekkel is alá lehet támasztani; szeretném legalább felvillantani valamit azokból az alternatív elméletekből, amelyek arra engednek következtetni, hogy a veleszületett képességek feltételezése nem feltétlenül az egyedül üdvözítő út. Vagyis hogy nem kell okvetlenül biofóbiában szenvedni ahhoz, hogy az ember idegenkedjen az innátizmus különböző fajtáitól, és megőrizze ragaszkodását a *tabula rasa* régi 'babonájához'. Először a nyelvelsajátítás, aztán az intelligencia, tágabban az elme problémájáról lesz szó – nagyon röviden.

CHOMSKY INNÁTA-HIPOTÉZISE ÉS ELMAN TANULÓ HÁLÓZATAI

Valószínűleg nem túlzó állítás, hogy Chomsky innáta-hipotézise a kognitív tudományoknak és így az evolúciós pszichológiának is olyan sarokköve, hogy bukása nagyon meggyengítené, talán meg is rendítené ezek pozícióját. Ezért érdemes megnézni, öt évtized után hogyan áll e hipotézis státusa.

A hipotézissel kapcsolatban az egyik meglepő dolog az, hogy első pillantásra látszólag mennyire gyenge lábakon áll – a másik, hogy ezeken a gyenge lábakon immár öt évtizede mégis megáll, szilárdan és megingathatatlanul. Chomky, mint ismeretes, azt mondja: fel kell téteteleznünk, hogy a gyermekek egyfajta nyelvelsajátító készülékkel jönnek a világra, különben nem volna magyarázható az a csodának beillő teljesítmény, amelyet az anyanyelv elsajátítása jelent. A gyermek először is nagyon gyorsan sajátítja el a nyelvet, másodszor pedig olyan zsenge korban teszi, amikor értelmi képességei még nagyon fejletlenek. További fontos körülmény, hogy a gyerek egyaránt hall grammatikus és nem grammatikus mondatokat, de többnyire nem kap eligazítást arról, hogy melyik szerkezet helyes és melyik nem. Ennek ellenére képes felépíteni magában egy helyes nyelvtant. Ez másként nem lehetséges, csak úgy, ha a gyermekek már születésükkor egy univerzális nyelvtan birtokában vannak, és aztán a hallott mondatok alapján ezt specifikálják a saját anyanyelvük nyelvtanára. Összefoglalóan ez az ingerszegénység érveként ismert: a gyermek nem kap a környezetétől sem hibátlan mondatokat, sem megfelelő útmutatást a nyelv felépítéséhez, mégis felépíti. Teljesítménye különösen akkor tűnik csodálatosnak, ha a felnőtt nehézkes nyelvtanulásával vetjük egybe. Igazából Chomsky azt mondja, hogy tanulásról nem lehet szó, mert nem ismerünk olyan tanulási mechanizmust, amely meg tudna birkózni ezekkel a problémákkal.

Bár az ingerszegénység érve első pillantásra könnyen kikezdhetőnek látszik, a veleszületett nyelvtan feltételezése valójában más meggondolásokra is támaszkodik (például a kreolizáció jelenségére), s ezért erősebb, mint gondolnánk. Mégis, ha sikerülne megmutatni, hogy a gyermek képes megtanulni a nyelvet pusztán annak alapján, amit a környezetében hall (és persze lát), ez mégiscsak megingatná Chomsky elméletét, s ez dominóhatás-szerűen kiterjedne a kognitív pszichológiára és az evolúciós pszichológiára.

Ma már sok empirikus kutatás számol be olyan eredményekről, amelyek legalábbis megkérdőjelezik Chomsky elméletét (lásd pl. Kuhl, 2000), és van néhány újabb elméleti irányzat is, amelyik az innáta-hipotézis aláaknázásán dolgozik. Összefoglalóan ezek *emergentism* néven ismertek, és a közös tézisük az, hogy egyszerű tanulási mechanizmusok elégségesek a komplex nyelvi reprezentációk megjelenéséhez *(emergence)*. Az egyik ilyen irányzat a *konnekcionizmus*, melynek egyik jelentős képviselője Jeffrey Elman. Elman neurális hálózatokkal mesterkedik: nyelvet próbál tanítani nekik. Íme, az egyik kísérlete (Elman, 1999).

Elman a kísérlet első menetében egy korpusznyi olyan mondattal bombázta meg hálózatát, amilyet a kisgyermekek is hallanak. Arra volt kíváncsi, képes lesz-e a hálózat megtanulni az olyan bonyolultabb szerkezeteket, amelyekben egy mondat egy másikba van ágyazva, s képes lesz-e megkülönböztetni a jó szerkezeteket a rosszaktól.

Az ilyen beágyazott szerkezetek az emberi nyelv leglényegesebb sajátosságai közé tartoznak, és Mark Gold már 1967-ben matematikailag bebizonyította, hogy az ilyen szerkezeteket tartalmazó formális nyelveket nem lehet pusztán a pozitív példák alapján megtanulni (Gold, 1967). Márpedig a gyermek csak a legritkább esetben kap explicit visszajelzést arról, hogy ez vagy az a szerkezet nem grammatikus, tehát ha mégis megtanulja a nyelvet, az csak úgy lehetséges, ha bizonyos kritikus kérdésekben már valami előzetes, tehát veleszületett tudással rendelkezik.

Az első kísérleti szakasz eredménye nem volt túl biztató: a hálózat nem tanult semmit. Pontosan az történt, amit Gold elmélete megjósolt.

A második szakaszban Elman öt lépésben növekvő bonyolultságú korpuszokkal bombázta hálózatát. A hálózat először 10 000 egyszerű szerkezetet kapott, aztán 7500 egyszerűt és 2500 bonyolultat – és így tovább a 10 000 bonyolultig. A hálózatnak most sikerült a tanulás, ám a növekvő komplexitású szerkezetekkel való bombázás éppen nem az a helyzet, amelynek a gyermek ki van téve: a gyermek nem kap válogatott mondatsorozatokat, hanem kezdettől a teljes komplex felnőttbeszéd özönében él. Vagyis ez a kísérlet életidegennek bizonyult, de ötletet adott egy másikhoz.

A kísérlet harmadik menetének alapgondolata a következő volt. Az igaz, hogy a gyermek kezdettől a teljes komplexitású nyelvi környezetben él, vagyis a környezet nem változik oly módon az egyszerűtől a bonyolult felé, mint az előző kísérletben, de *maga a gyermek* igenis változik: az emlékezete és a figyelme kezdetben nagyon korlátozott, és csak fokozatosan erősödik. Ez teszi lehetővé, hogy a bonyolultabb mondatokat kezdetben ne is

érzékelje mondatként, csak kiszűrendő 'zajként', s így képes legyen megtanulni először az egyszerűbb szerkezeteket, majd, miután ezeket már ismeri, a memória- és a figyelemablak fokozatos növekedésével 'beengedje' és megtanulja a bonyolultabb szerkezeteket is.

A harmadik szakaszban ezért Elman lebutította a neuronjait úgy, hogy először csak az egészen rövid és egyszerű mondatokat tudják felfogni, a többit meg mintegy 'eleresszék a fülük mellett': lerövidítette percepciójukat. A mondatokkal való bombázást ugyanazzal a korpusszal ismételgette, amelyet az első menetben használt, tehát a teljes felnőttnyelvet rázúdította a hálózatra, de csak fokozatosan növelte a neuronok percepciós küszöbét, hogy a gyermek figyelemkapacitásának fokozatos növekedését szimulálja. És ekkor a hálózat már ugyanolyan jó eredményeket produkált, mint a második, életidegen elrendezésű kísérletben.

Elég egyértelműnek tetszik ebből, hogy a gyermek sikerének titka az, hogy a kicsivel és az egyszerűvel kezdi, s csak amikor azt már megtanulta, kezdi fokozatosan megtanulni a hosszabb és bonyolultabb mondatokat. Nem azért, mert ilyen okos, hanem mert másként nem is tudná csinálni. Vagyis valami valóban veleszületik, de ez nem valamilyen előzetes tudás vagy nyelvelsajátító készülék, hanem éppen az a kezdeti korlátozottság, amely megszűri számára a felnőttnyelv zuhatagát, és kiválogatja belőle az egyszerűt, amit már meg tud tanulni, a többit pedig zajként ereszti a füle mellett. Vagyis kezdeti korlátozottsága nem akadályozza, hanem éppen hogy segíti a tanulásban.

Van itt még valami, ami tisztán biológia, és megerősíti ezt a benyomást. Az agy maga kezdetben rendkívül rugalmas, rendkívül képlékeny, semmiféle struktúrája nincs. Ha kisgyermekkorban megsérül egy olyan része, amelynek sérülése később teljes afáziát okozna, a funkcióját egyszerűen átveszi egy másik terület, és a gyermek tökéletesen megtanul beszélni. Már ez önmagában nehezen teszi elképzelhetővé, hogy Chomskynak igaza lenne. Ha azt gondolja, hogy van egy veleszületett nyelvtanuló készülék az agyban, gyárilag beépített mélygrammatikával – és ezt gondolja –, akkor annak legalább nyomokban látszania kéne az agyban. De ott nincs semmi ilyesmi. A 'hardver', úgy tűnik, egy üres, formatálatlan merevlemezzel érkezik. Először is formatálni kell: ez az a fázis, amikor az agy kiépíti és beizzítja a neurális hálózatot. Ez első menetben nagyon sok neuront és köztük nagyon sok kapcsolódást jelent, aztán ez a 'szoftvertelepítéssel' fokozatosan, a strukturálódással párhuzamosan leépül: nem több, hanem kevesebb lesz az aktív kapcsolat. Elman azzal a hasonlattal él, hogy a tanulás a nyersanyagból mintegy lenyesegetve, mint valami szobrot faragja ki a 'szoftver' által kívánt formát, struktúrát.

AKTÍV EXTERNALIZMUS: A 'KITERJEDT ELME'" HIPOTÉZISE

Közismert, hogy az elme működését mindig is az éppen aktuális technikai fejlettségnek megfelelő metaforákkal próbálták megragadni. Tekintették már óraszerű mechanizmusnak, telefonközpontnak, és újabban, elég régóta már, a számítógéphez hasonlítják. Meglepő azonban, hogy bár egy ideje már az internet korában élünk, a hálózatra kapcsolódó számítógép metaforája még nem vált elterjedtté. Az elmét továbbra is elszigetelt, magányos számítógépnek tekintik, amely azonban csuda dolgokra képes. Ezek a csodák persze épp attól tűnnek csodaszerűnek, hogy a számítógépelmét magányosnak és elszigeteltnek feltételezzük, nem pedig a többi számítógépelmével összekapcsolt és folyamatosan kommunikáló hálózatszemnek.

Andy Clark ma egyike azoknak, akik radikálisan új módon próbálnak az emberi elméről gondolkodni. Kiindulása az, hogy az agy a koponyában lakik ugyan, az *elme* azonban nem szűkíthető le a koponyában végbemenő folyamatokra. Az elme csak részben tartozik az agyhoz, és csak részben jelent mentális folyamatokat, egy másik, gyakran nagyobbik része extrakorporális és materiális. Ez más szóval azt jelenti, hogy mindig is kiborgok voltunk, mert a gondolkodás külső, nem biológiai elemeket is használ: tarthatok egy információt a memóriámban is, de le is írhatom a jegyzetfüzetembe, és a folyamat szempontjából nincs különbség a biológiai és nem biológiai megoldás között, az információ elraktározása és előhívása éppúgy működik a tisztán biológiai, mint a csak részben biológiai folyamat esetében. Sőt az elme hatékonyságának épp az a titka, hogy ki tud terjedni a testen kívüli nem biológiai világra is, s annak elemeit mintegy be tudja vonni működésébe. Vagyis az elmét felfoghatjuk ugyan az agy tevékenységének, de ez a tevékenység nem fényes elszigeteltségben zajlik az individuum koponyájában, hanem folyton változó, változatos összetételű és nagyságú külső tárgyakhoz, eszközökhöz vagy hálózatokhoz van kapcsolódva, ahol a hálózat egyes elemei lehetnek más individuumok elméi, tárgyak, mint amilyen a jegyzetfüzet, egy számítógép vagy egy szerszám, és egész hálózatok is, mint amilyen például az internet (CLARK–CHALMERS, 1998).

Az externalizmus gondolata a tudatfilozófiában nem új, az a gondolat viszont, hogy a külvilág objektumai aktív szerepet játszhatnak a szubjektum kognitív folyamataiban, igen: ez az aktív externalizmus.

A döntő kérdés, amelyről Clark koncepciójával kapcsolatban a legtöbb vita folyik, hogy van-e mindennek szükségképpen valamiféle mentális reprezentációja is az agyban, vagy ilyesmit nem kell feltételeznünk. De persze vannak más vitatott pontok is; az egész elképzelés még nagyon cseppfolyós, egyelőre inkább csak ötletek és gondolatkísérletek laza hálózata, s távol áll attól, hogy kiforrott elméletként lehetne hivatkozni rá.

Mindenesetre érdekes gondolat, és szépen rímel Latournak a hibridekről kifejtett elképzelésére (LATOUR, 1999b) és Vigotszkij pszichológiájára – de valami hasonló volt már Mead elmélete is, aki az agyat biológiainak és egyéninek, az elmét és az ént azonban társadalminak és társasnak gondolta el. És persze teljességgel összeegyeztethetetlen bármifajta nativizmussal. Fő értéke azonban egyelőre az, hogy lehetővé tesz egy radikálisan más, a megszokottól eltérő perspektívát. Ha Clark elképzelése felől tekintünk az intelligenciakutatásra vagy az evolúciós pszichológiára, mindenekelőtt az tűnik fel, hogy mennyire furcsa és különös tulajdonságokkal rendelkezik az emberi elme, ha a szokásos módon, azaz az individuum koponyájába bezártnak tekintjük: olyasminek, ami tulajdonképpen el van zárva a társas és a tárgyi környezetétől. Képességei ekkor rejtélyessé válnak, úgy tűnnek fel, mintha az egyéni agy csodaszerűen kialakult, vagy veleszületett tulajdonságai lennének. Ha viszont a társas és a tárgyi környezettel való interakció felől tekintünk rájuk, kiderül, hogy a nehezen megválaszolható kérdéseket mi magunk konstruáltuk azzal, hogy a kognitív tevékenységet egy elszigetelt individuum tisztán privát és tisztán mentális tevékenységeként gondoltuk el.

Egy példa: a veleszületett intelligencia hívei szívesen hivatkoznak arra, hogy a *Head Start* programjai lényegében azt bizonyították: az intelligencia nem változtatható meg.

A programban részt vevők IQ-ja ugyanis, amíg a programban részt vettek, nőtt ugyan, egyes esetekben nem is jelentéktelen mértékben, de azután visszaesett az eredeti szintre; tartós javulást tehát nem sikerült elérni. Ez igaz, de miért is csodálkozunk rajta? Miért kéne az intelligenciát a környezettől függetlennek, elválaszthatónak elképzelnünk? Nem lenne-e inkább természetes, hogy az egyén intelligenciája nem az ő veleszületett, változatlan adottsága, hanem kialakulásában és változásaiban is környezetfüggő? Az aktív externalizmus felől nézve érdekesen korlátozott elképzelésnek látszik az intelligenciának az a felfogása, amely az értelmességet a magányos individuum koponyájában vagy génjeiben lakozó, a születéskor egyszer s mindenkorra adott képességnek véli.

*

A ma uralkodó elképzelések mellett vannak tehát más elképzelések, más, érdekes, izgalmas nézőpontok is. Hogy ma épp ezek uralkodnak, az természetesen mit sem mond az igazságtartalmukról. De hogy népszerűek és megingathatatlannak látszanak, az mond valamit a korról és a társadalomról, amelynek képződményei.

Szociológia és racionális döntéselmélet

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

NÉMEDI DÉNES

A következő fejezet tömören és találóan jellemzi a racionális döntések elmélete (RDE) különös helyzetét a szociológiai elméletek között. Utal arra, hogy egyik lehetséges értelmezése szerint tulajdonképpen a társadalomtudományok egységesítésének programját jelenti. Mégsem az olyan nagy integratív elméletek mellett szerepel, mint Luhmanné vagy Habermasé. Ennek oka az RDE sajátos történeti-diszciplináris helyzetében rejlik.

A fejezet kitér arra, hogy az RDE gyökerei messzire, a 17. századra nyúlnak vissza az európai gondolkodásban, s hogy ez a gondolkodási vonal folyamatosan jelen volt, mondjuk Hobbestól Elsterig és tovább. Ha ez így van, miért olyan problematikus az RDE és a szociológia viszonya?

Amikor a szociológia kezdeteit és gyökereit vizsgáljuk, sokakkal találkozunk, akiket az RDE is őseként magáénak vall. A személyek kiléte nyilvánvaló: a legismertebbek Marx,[1] Spencer, Pareto és Weber. Marx esetében ennek oka könnyen belátható: kritikai gazdaságtana a klasszikus gazdaságtan klasszikus értelemben vett, azaz a kritizált álláspont előfeltevéseit átvevő kritikája. Weber nehezebb kérdés: közgazdászként az RDE előzményének tekinthető neoklasszikus gazdaságtan ellenfele volt, utolsó (de csak az utolsó) munkája ennek ellenére valóban a neoklasszikus gazdaságtan és az RDE cselekvő- és cselekvésfelfogásával rokon álláspontot képviselt.

A szociológia egésze mégis inkább az RDE és előzményei ellensége volt. Comte, akitől az elnevezés származik, hangsúlyozta ugyan a munkamegosztás fontosságát, de káros következményeit is, és ezért nem a racionális cselekvő egyéntől, hanem a kormányzati és szellemi vezetők beavatkozásától várta a társadalmi egyensúly megteremtését (COMTE, 1969, 478–486.). A 19. századi elfeledett, sokféle politikai állásponttal összekapcsolódó empirikus társadalomvizsgáló törekvés (René Villermé, Fréderic Le Play, James Kay-Shuttleworth, Charles Booth és mások) nem a racionális-utilitarista egyénből indult ki, éppenséggel a korlátozatlan utilitarizmusnak tulajdonította a kiáltó társadalmi visszásságokat.[2] Ugyanilyen utilitarizmusellenesség hatotta át Durkheim módszertani brosúráját (DURKHEIM, 1978, 46–49.), és ezt a szemléletet örökölte iskolája. A kialakuló amerikai szociológia alapjában ugyancsak antiutilitarista, reformer-meliorista volt.[3]

A 'társadalom' vizsgálatára szakosodó szociológia kénytelen volt olyan fogalmakkal dolgozni, amelyek a minden mástól különböző *par excellence* társadalmiságot világítot-

[1] Vele kapcsolatban lásd az 'analitikus marxizmus' irányzatát: ELSTER, 1989; ROEMER, 1986.
[2] Erről a társadalomvizsgáló munkáról lásd NÉMEDI, 1999a.
[3] Ez utóbbihoz lásd NÉMEDI, 2005a, 388. sk.

ták meg. Ha az önállóságra igényt tartó, a dolgok 'társadalmi' oldalát elemző tudomány elfogadta volna a racionális haszonmaximalizáló cselekvő modelljét, ez azt implikálta volna, hogy önmagát a gazdaságtan alágazataként definiálja. Erre természetesen semmi oka nem volt, különösképpen akkor nem, amikor legalábbis az adott helyzetben meggyőzően bizonyította, hogy vannak a gazdaságtan eszköztárával elemezhetetlen jelenségek és folyamatok.

Ez a helyzet akkor sem változott meg, amikor a holista, az egyén feletti formációkra figyelő módszerek helyett a kutatási módszertan látókörébe az egyén került – a maga preferenciáival, helyzetértelmezéseivel és feltételezett döntéseivel (ez a modern kérdőíves kutatási modell elterjedésével következett be (Némedi, 2005a, 542. sk.). A domináns elméleti irányzat (Parsonsról és az ő voluntaristának nevezett, valójában a cselekvést meghatározó normatív elemeket előtérbe állító modelljéről van szó) továbbra is a szociológiának a gazdaságtani megközelítéstől való eltérését hangsúlyozta. Parsons orientációját is a gazdaságtannal való konkurencia befolyásolta (Camic, 1987; 1989). A modern szociológia továbbra is egy olyan látomásból indult ki, amely a 'társadalmat' mint önmagában megálló képződményt gondolta el. Amíg a modern szociológiában ez a látomás volt az uralkodó, csak olyan viszonylag peremhelyzetben levő figurák, mint Homans, gondolhattak egy, a gazdaságtani modellel rokon szociológiai paradigma kidolgozására.

Ebből a szempontból nem véletlen, hogy az RDE igazán a hetvenes évektől kezdett erőteljesen behatolni a szociológiai gondolkodásba. Része volt ez annak a folyamatnak, amelyet a 'társadalom' kategóriája kapcsán a kötet bevezetője elemzett. Az RDE és az inter- és transzdiszciplinaritás szempontjából hozzá hasonló törekvések (például a tudomány- és technikaszociológiai megközelítések) egymással például az alapul vett cselekvésmodellt illetően élesen szemben állnak, de közös vonásuk, hogy egyaránt a modern szociológia bizonyos tanácstalanságából és a 'tisztán' szociológiai tájékozódás zavarából erednek. Ebben az értelemben az RDE modellje, amely bizonyos vonásaiban sokkal 'öregebb', mint a szociológia, a kortárs szociológiai törekvésekkel is egyidős.

A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK ELMÉLETE(I)

HACK-HANDA JÓZSEF

A racionális döntések elmélete (RDE)[4] vitathatatlanul a 20. század utolsó harmadának egyik legsikeresebb társadalomtudományi paradigmája – erről tanúskodik magyar recepciója is,

> „A racionális döntések elmélete az egyik legfontosabb metodológiai irányzat a társadalomtudományban. Termékenysége és heurisztikus értéke ma már nem csupán a közgazdászok számára nyilvánvaló, a racionális döntések elméletét sok politológus, filozófus és szociológus, sőt pszichológus, történész és jogtudós tekinti természetes kiindulópontnak és nélkülözhetetlen konceptuális keretnek elméleti és empirikus kutatásai során." (Gál–Szántó, 2003, 8.)

„[A] nyolcvanas évek amerikai szociológiájának legnagyobb hatású elméleti irányzata a racionális döntések elmélete" – állítja Róna-Tas Ákos (Róna-Tas, 1991, 41.), és mivel a szociológia súlypontja a második világháború óta egyértelműen az Egyesült Államokba helyeződött át – a recepció esetleges megkésettségétől eltekintve (Csontos, 1999) –, ezt az állítást nem kell csak az USA-ra korlátoznunk.

Amennyiben a paradigmát nem elméleti jelentősége, hanem diszciplináris beágyazottsága, intézményesültsége alapján ítéljük meg, hasonlóan pozitív megállapításokra juthatunk.

> „[A]z RDE tudósai befolyásos elméleti tömböt alkotnak a kortárs szociológia politikai gazdaságtanában. Megvannak a saját folyóirataik (az *Economics and Philosophy*, illetve a *Rationality and Society*), a saját monográfiasorozatuk (a Cambridge University Press által kiadott *Studies in Rationality and Social Change*), vezető képviselőik fontos szociológiai folyóiratok szerkesztői (például a *Social Psychology Quaterly*), s országos, illetve nemzetközi konferenciák sorát tartják elméletüknek a makroszociológia mikroszintű megalapozásához való hozzájárulásáról." (Denzin, 1991, 80.)

Mindez azt mutatja, hogy az RDE rendkívül nagy hatású elméletté vált, amely a társadalomtudományok széles körére hatott – igaz, nemcsak megtermékenyítően, de megosztóan is. Sikeressége vitatott, amennyiben modelljeinek társadalomtudományi alkalmazhatóságát, kitűzött céljainak megvalósíthatóságát értjük sikeren. Sokan a társa-dalomtudományok egységesítésének lehetőségeként ünneplik, mások kétségbe vonják létjogosultságát. Hasonló vélemények bukkannak fel a racionális döntések elméletének a szociológiára gyakorolt hatásával kapcsolatban is. Vannak, akik a szociológia

[4] A továbbiakban a szöveg gördülékenysége érdekében sok esetben a magyar terminológiában már bevett RDE rövidítéssel élek.

egységes elméletének letéteményeseként tekintetnek rá, mások kizárják, hogy a szociológia territóriumán hasznát látnánk. Megjelenik azonban egy harmadik szélsőséges vélemény is: vannak, akik attól tartanak, hogy az elmélet széles körű elterjedése a szociológia mint önálló tudományos diszciplína eltűnéséhez vezethet (Chai, 2003, 2.).

Az ilyen jellegű megállapítások tartalmasságának megítélését nehezíti, hogy mint látni fogjuk, korántsem beszélhetünk egységes elméletről. A racionális döntések elméletével kapcsolatos szélsőséges kijelentések jelentős része annak tudható be, hogy megfogalmazóik az általuk ismert változatra alapozva véleményüket, egységes elméletként kezelik ezt a – bizonyos helyeken viszonylag szilárd, más helyeken meglehetősen laza határokkal jellemezhető – paradigmát.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A racionális döntések elmélete kifejlett formájában a 20. század második felének szülötte. Gyökerei ugyanakkor legalább a 18. századig nyúlnak vissza.

A középkori világkép felbomlásával az istentől adott társadalmi (politikai) rendbe vetett bizalom megingott. A felvilágosodás a hitek és hagyományok uralmát az ész uralmával (pontosabban az ész uralmába vetett hitellel) váltotta fel. Az *ember kilábalása maga okozta kiskorúságából* egyszersmind azt is jelentette, hogy felértékelődött az individuum. A minden emberre egyformán jellemző ész lehetővé teszi az önálló véleményalkotást, az egyéni teljesítményt, amely már nem rabja a hagyományoknak, mások tanításainak, és ezzel együtt másoknak sem. A szabadság frissen nyert ideája ugyanakkor látszólag ellentmond a társadalmi rend individuumot korlátozó állandó jelenlétének. Az ellentmondás feloldására és a politikai rendre vonatkozó kérdések megválaszolására születtek a klasszikus társadalmiszerződés-elméletek. Vannak ugyan különbségek a különböző szerzők – akár csak a legismertebbek, Hobbes, Locke és Rousseau – társadalmiszerződés-elméleteiben, de közös az a gondolat, hogy a racionális, önérdekkövető egyének döntésének eredményeként egy racionális cselekvéssel, a társadalmi szerződés megkötésével lép át az emberiség a – bizonytalan státusú – természeti állapotból a szervezett politikai létbe. Az eszmetörténeti örökség elfogadását mutatja, hogy a racionális döntések elmélete, azon belül is a stratégiai helyzetekben végbemenő társadalmi cselekvésekkel foglalkozó játékelmélet, jelentős erőfeszítéseket tesz a klasszikus szerződéselméletek modern eszközökkel való explikálására (pl. Binmore, 1994; 1998).

A politikai mellett természetesen a gazdaság szférája volt a másik terület, ahol a racionális döntések elméletének csírái a felvilágosodás során megjelentek. A modern RDE szempontjából a gazdasági példák amúgy is megfelelőbbek, hiszen a racionális cselekvő tipikus példájaként a szűkös erőforrásait (pénzét) saját vágyai kielégítésére optimálisan hasznosító fogyasztóra szoktak mutatni. A racionális, önérdekkövető egyének individuális döntései, cselekvései – mint azt a racionális döntések elmélete bemutatja – különböző aggregációs mechanizmusokon keresztül makroszintű eredményekhez is vezetnek. Az egyik ilyen klasszikus mechanizmus a *láthatatlan kéz,* amely a piacon tevékenykedő egyének önös tetteit összehangolja, és ezek a nem szándékolt következmények a nemzetgazdaság egészének és mindenki jólétének gyarapodását szolgálják. Adam Smith klasszikussá vált megállapítása nemcsak elmélettörténeti,[5] de ideológiai szempontból is fontos, hiszen a liberális gazdaságpolitika egyik hivatkozási alapjává vált.

[5] A láthatatlan kéz koncepciójának elméleti szerepe nem kizárólag pozitív. Könnyen átlátható plauzibilitása és ideológiai sikeressége sokáig megnehezítette a negatív, nem szándékolt következmények – pl. a közlegelők tragédiájaként elhíresült mechanizmus – felismerését.

Időben előrefelé haladva, a 19. századból az utilitarianizmus tekinthető a modern RDE előzményeként értékelhető szellemi áramlatnak. Igaz, vannak, akik a marxizmust is így tekintik (pl. ABELL, 2000, 225.).

A racionális döntések elmélete Paretót és Max Webert is szellemi előfutárai között tartja számon. Weber szerepe különösen fontos az RDE-szociológia szempontjából, hiszen mint a szociológia egyik atyja, elméleti legitimációt kölcsönözhet az RDE-nek az elméletet – sokszor közgazdaságtani imperializmusként értelmező és ennek következtében – elutasító szociológusok körében. (Akiknek annyiban igazuk van, hogy kétségkívül közgazdasági[6] alapokon nyugvó megközelítésről van szó.) Igaz, Weber esetében inkább csak a racionális cselekvés ideáltípusa(i) és a módszertani individualizmus szolgált metodológiai előzményül és hivatkozási pontul, és nem annyira a szorosan vett elemzések.

A modern RDE-hez előfutárai közül időben legközelebb a társadalmi csere Homans által kidolgozott elmélete áll, amely már a parsonsi szintézistörekvések kudarca egyik következményének tekinthető. Homans a módszertani individualizmus elvét elfogadva, Weberhez hasonlóan az *elemi társas viselkedés*ből kiindulva igyekszik megérteni a makroszintű struktúrákat. Igaz, mindezt „megrögzött pszichológiai redukcionistaként" teszi (HOMANS, 2000, 140–141.), ami meglehetősen távol áll a szociológia weberi programjától.[7] Röviden „Homans szerint a társadalmi intézmények a csere ugyanazon alapelvein nyugszanak, mint a személyközi viselkedés, de az intézmények a csere összetettebb hálózatai" (SZÁNTÓ, 1999, 55.). Márpedig a „személyek közötti interakció nem más, mint anyagi és nem anyagi jellegű javak cseréje" (HOMANS, 2000, 141.). A csere alapja pedig az egyéni nyereség, hiszen az elmélet kiindulópontja az, hogy az ember önző módon cselekszik, saját élvezetét és kielégülését keresi. A személyközi kapcsolatokban pedig ahhoz, hogy kapjon, adnia is kell. Bár Homans idézett definíciója szerint az adok-kapok során *anyagi és nem anyagi jellegű javak* cseréje zajlik, az elmélet praktikusan a *társadalmi elismerést*[8] tekinti kiemelten fontos nyereségnek (SZÁNTÓ, 1999, 45.).

Érdemes megemlíteni, hogy Homans reflektál elméleti megfontolásainak diszciplináris következményeire is, „A csereelmélet járulékos előnye, hogy közelebb viheti a szociológiát a közgazdaságtanhoz, vagyis az emberről szóló legfejlettebb, legjobban alkalmazható és intellektuálisan legelszigeteltebb tudományághoz." (HOMANS, 2000, 141.)

Homans mellett a szociológiai csereelmélet legismertebb képviselőjének Peter Blau és Richard Emerson számít, továbbá James Coleman „a csereelmélet modern változatát jelentő RDE-szociológiában" (SZÁNTÓ, 1999, 42.).

[6] Amennyiben a közgazdaságtant nem tárgya, hanem módszere alapján definiáljuk. Lásd pl. JOHNSON, D. 1999, 25.

[7] Mivel a csereelmélet és így annak homansi változata sem tárgya közvetlen módon e dolgozatnak, hosszabb ismertetésére itt nem vállalkozom.

[8] Érdemes ezt a gondolatot felidézni akkor, amikor a kollektív cselekvés paradoxonának feloldása során a társadalmi típusú szelektív ösztönzőkről lesz szó.

KONCEPTUÁLIS PROBLÉMÁK

„Amikor az ember többféleképpen is cselekedhet, rendszerint azt teszi, ami összességében a legjobb eredménnyel kecsegtet." (ELSTER, 1995, 30.) Ezzel – a maga által is megtévesztően egyszerűnek tartott – mondattal összegzi Jon Elster a racionális döntések elméletének lényegét.

A racionális döntések elmélete valójában nem jól körülírható egységes elmélet, hanem elméletcsalád. Sok esetben nem is elméletként, hanem megközelítésmódként, paradigmaként vagy éppen „interdiszciplináris elméleti mozgalomként" (DENZIN, 1991, 79.) hivatkoznak rá. Csontos László az alábbi módon próbál rendet vágni a fogalom körüli zűrzavarban:

> „A racionális döntések elmélete kifejezés gyűjtőfogalom, amely egyfelől különféle szubsztantív és formális modelleket, másfelől pedig egy metodológiai paradigmát foglal magában. [...] A racionális döntések elmélete néven számon tartott metodológiai paradigma [...] nem más, mint az a közös módszertani platform, amely az előbbi formális és szubsztantív modellek társadalomtudományi alkalmazásait egyéb társadalomtudományi kutatási programoktól és elméleti rendszerektől elválasztja és megkülönbözteti." (CSONTOS, 1999, 203.)[9]

ORTHMAYR (1997) megállapítása szerint viszont még azt sem könnyű megmondani, melyek azok a közös alapfeltevések, amelyeket a megközelítés minden képviselője elfogad. Felsorolása szerint a következő pontokban nincs egyetértés:

- a különböző cselekvési helyzetekben mely választás vagy mérlegelési stratégia racionális;
- milyen magyarázóerővel rendelkeznek a racionális mérlegelés elméleti modelljei, az emberek által ténylegesen követett gondolati eljárásokat vagy a hétköznapi cselekvő által csak többé-kevésbé megközelíthető, ideális mintákat írnak-e le;
- minden emberi cselekvés közös alapszerkezetéhez tartozik-e a racionális választás, vagy csak az egyik fontos cselekvésfajtát jellemzi;
- a különböző tevékenységszférák eltérései lehetővé teszik-e, hogy a cselekvés racionális jellegének minden szférára közös kritériumai legyenek;
- a racionális döntés előfeltételez-e meghatározott emberi motívumokat (pl. önzés), vagy bármilyen motivációkészlettel összeegyeztethető;
- az emberi irracionalitás esetei eleve kívül esnek-e az elmélet hatókörén, vagy – mint 'racionálisan indokolt irracionalitások' – ezek is magyarázhatók az elmélettel.

[9] Bővebben lásd SZÁNTÓ, 1999, 12–17.

Sun-Ki Chai az RDE különböző diszciplínákon (közgazdaságtan, szociológia, filozófia, politikatudomány, antropológia, nyelvészet) belüli eltéréseit elemezve megállapítja (CHAI, 2003, 1.), hogy a racionális döntések elméletének különböző válfajai négy dimenzióban térhetnek el egymástól, illetve kerülhetnek szembe egymással:

- a racionális választás modelljének elsődleges céljában, ami lehet normatív, prediktív vagy interpretatív;
- abban, hogy a modell formális és kvantitatív, vagy nem formális és kvalitatív (ez utóbbit 'józan észen' alapuló modellnek is nevezi);
- hogy heurisztikus vagy optimalizáló értelemben használja a racionális döntést;
- hogy tartalmas *(thick)* vagy kevésbé tartalmas *(thin)* döntési modellekről van szó.

CHAI (uo. 10.) a racionális döntések elméletének különböző diszciplínákban megfigyelhető – sok esetben egymásnak is ellentmondó – sajátosságainak áttekintése után felteszi a kérdést: egyáltalán van-e valamiféle esszenciája az elméletnek? Válasza igenlő, az RDE különböző változataiban közös az a gondolat, hogy a cselekvések céltudatosnak tekinthetők abban az értelemben, hogy célorientált döntések eredményei. Mint ilyenek, szándékosak (intencionálisak), azaz preferenciák és vélekedések interakciójából fakadnak.

Természetesen ez a – paradigmát jellemző – bizonytalanság többnyire nem érhető tetten az egyes szerzőknél, akik általában markáns véleménnyel rendelkeznek a fenti kérdésekkel kapcsolatban – már amennyiben egyáltalán felvetik őket. Az RDE tehát használható gyűjtőfogalomként, illetve annak a többé-kevésbé közös elméleti platformnak a megnevezéseként, amelyen az elméletcsalád tagjai nyugszanak.

Fontos kiemelni, hogy különbség van az RDE mint cselekvéselmélet és mint társadalomelmélet között.

> „A *szűk* értelemben vett RDE – másképpen fogalmazva, az RDE mint cselekvéselmélet – [...] parametrikus és stratégiai helyzetekben vizsgálja a racionális döntés modelljeit (ideáltípusait), s azok révén *magyarázza* az egyéni cselekvést. [...] Az RDE társadalomtudományi *alkalmazása* – másképpen fogalmazva, az RDE mint társadalomelmélet – a *makroszintű* jelenségekre az egyéni cselekvés modelljeire támaszkodva keres magyarázatot." (SZÁNTÓ, 1999, 13. – *kiemelések az eredetiben.*)

Róna-Tas Ákos hasonló disztinkciót tesz (RÓNA-TAS, 1991, 42.), amikor az RDE célkitűzéseinek kettősségéről beszélve megállapítja, hogy az elméletnek két célja van: egyrészt a társadalmi cselekvés elméletének kidolgozása, másrészt a társadalmi cselekvés elmélete segítségével a makroszintű társadalmi jelenségek rekonstruálása. Noha a két felosztás nem feleltethető meg egymásnak egy az egyben, de mindkettő rávilágít arra, hogy az elméletnek különböző egymásra épülő szintjei vannak.

AZ RDE POSZTULÁTUMAI ÉS A RACIONÁLIS DÖNTÉSEN ALAPULÓ CSELEKVÉS REKONSTRUKCIÓJA

Az RDE-megközelítés formálisabb megfogalmazásai többnyire három posztulátumot sorolnak fel, a módszertani individualizmus, a racionalitás és az önérdekkövetés posztulátumát. Az önérdekkövetés posztulátumát, adottnak tételezve, időnként kihagyják, máskor további előfeltevésekkel egészítik ki a meghatározást. Vannak szerzők, akik a racionalitás-posztulátum helyett egy szigorúbbnak látszó előfeltevéssel dolgoznak, az optimalitás-posztulátummal.

A MÓDSZERTANI INDIVIDUALIZMUS POSZTULÁTUMA

> „Az RDE azon az alapon száll vitába a hagyományos elméletekkel, hogy az utóbbiak rossz helyre teszik az intencionalitás mozzanatát. Megvonják az intencionalitást az egyéntől, amelyet a társadalmi erők puszta játékszereként állítanak be, míg a társadalmi struktúrákat a szándékos viselkedés vonásával ruházzák fel, noha ezek valójában semmiféle saját intencióval nem rendelkeznek." (RÓNA-TAS, 1991, 42.)

Róna-Tas Ákos a szociológiának az RDE-től való ódzkodásával kapcsolatban jutott a fenti megállapításra, amely rávilágít egy nem csak elvi, de diszciplináris szempontból[10] is fontos társadalomtudományi ellentétre. Jelen fejezet szempontjából az előbbi szempont az érdekes. Elvontabb – azaz elméleti – síkon a különbség és vele az ellentét a két társadalomtudományi irányzat között a módszertani individualizmus és a módszertani holizmus különbségeként ragadható meg.

Elster meghatározása szerint a módszertani individualizmus az a tan, „amely szerint minden társadalmi jelenség (szerkezetük és változásaik) elvileg megmagyarázható oly módon, hogy a magyarázat kizárólag egyénekre (tulajdonságaikra, céljaikra, vélekedéseikre és cselekedeteikre) történő hivatkozást tartalmaz" (ELSTER, 1985b, idézi: ORTHMAYR, 1997, 3). (Valójában ez a meghatározás hibás, pontatlan, mivel – mint Orthmayr megállapítja (uo. 4.) – irreális az a követelmény, hogy a magyarázat explanansa kizárólag egyénekre vonatkozó leírásokat tartalmazzon, és valójában Elster maga sem tartja be ezt a szabályt, amennyiben elismeri a strukturális korlátok befolyását az egyéni cselekvésre.[11])

[10] A szociológia nem csak territoriális félelmek miatt áll ellen a közgazdaságtani alapokon nyugvó RDE-megközelítésnek, ellenállása részben az individualisztikus nézőpont elutasításának következménye, amely a diszciplína inkább holista hagyományából fakad (RÓNA-TAS, 1991, 41.).

[11] Ennek megfelelően a makroszintű tényezők kétféleképpen is helyet kapnak a racionális döntések elméletében, „egyfelől mint az adott cselekvés szabályai, korlátai jelennek meg, de másfelől megjelennek mint az egyéni cselekvések makroszintű eredményei is" (RÓNA-TAS, 1991, 47.).

A módszertani individualizmus a társadalomról való gondolkodás egyik fontos módja, olyan metaelméleti nézőpont, amely meghatározza a tudományos elméletépítés sajátosságait. A szociológia egyik alapító atyja, mellesleg a közgazdaságtan professzora, Max Weber is támaszkodott rá szociológiai módszertana meghatározásában. Weber tekintélyét mutatja, hogy az RDE apologétái esetenként egyenesen a társadalomtudományok weberi programjára hivatkoznak, hogy igazolják az „új" megközelítést (NORKUS, 2000, 259.). Weber 1913-ban így ír a szociológia feladatáról:

„Az olyan fogalmak, mint 'állam', 'szövetkezet', 'feudalizmus' és hasonlók a szociológiában általában bizonyos fajta emberi együttműködést, együttes cselekvést jelölő kategóriák, a szociológiának tehát az a feladata, hogy ezeket 'érthető' cselekvésre – azaz, kivétel nélkül mindig a részt vevő egyes emberek cselekvésére vezesse vissza." (WEBER, 2003, 128–129.)

Vagyis Weber egyértelműen deklarálja a módszertani individualizmus azon követelményét, amely szerint a kollektív fogalmakat individuális terminusokra kell visszavezetni. A *Gazdaság és társadalom* első fejezetének később keletkezett és jobban ismert passzusai hasonló véleményt tükröznek:

„...a szociológia semmiféle 'cselekvő' kollektív személyiséget nem ismer. Ha mégis 'államról', 'nemzetről', 'részvénytársaságról', 'családról', 'hadtestről' vagy hasonló képződményekről beszél, akkor ezeken inkább *csak* azt érti, hogy egyes emberek [...] társadalmi viselkedése meghatározott módon megy végbe" (WEBER, 1987, 45.).

Ez alapján Weber valóban joggal tekinthető a módszertani individualizmus egyik klasszikus alakjának. Azt, hogy a szociológia programadó nyilatkozataiban megfogalmazott célját mennyire sikerült elérnie, illetve mennyiben valósította meg programját, már más kérdés – és általában is tanulságos a módszertani individualizmus értelmezése, értékelése szempontjából. Annak ellenére, hogy a *Gazdaság és társadalom* első fejezetében, a *Szociológiai alapfogalmak*ban a cselekvő emberből kiindulva – egymást követő fogalomdefiníciók során – meggyőzően építi fel lépésről lépésre a társadalmi világ ideáltipikus képét, kétséges, hogy a kötet későbbi fejezeteiben, illetve más írásaiban mennyire használja saját programját. Róna-Tas Ákos megállapítása szerint például Webernél „a társadalmi cselekvés elméletileg központi helyet foglal el, de konkrét elemzéseiben többnyire a társadalmi intézmények sajátos logikáját követi" (RÓNA-TAS, 1991, 41.).

EGY IMPLICIT FELTÉTEL, AZ INTENCIONALITÁS

Az intencionális magyarázat a harmadik olyan lehetőség a kauzális és a funkcionális magyarázat mellett, amellyel a társadalomtudomány modelljei felépítése során élhet. Az RDE képviselői többnyire magától értetődőnek tartják, hogy az emberi cselekvésekről való számadás az intencionális magyarázat keretei között történik, ezért nem is foglalkoznak részletesen a magyarázattípus sajátosságaival és alkalmazhatósági feltételeivel. Üdítő kivétel ez alól Jon Elster munkássága, aki – a filozófia oldaláról érkezve – behatóan vizsgálja a kérdést.

Az intencionális magyarázat alkalmazásának részletes ismertetése előtt azonban érdemes még egyszer utalni arra, milyen alternatívákat igyekszik kizárni ez a magyarázattípus.

„[A]z RDE-paradigma [...] elutasítja a társadalmi és ökonómiai determinizmust hangsúlyozó strukturalizmust. [...A]z álláspont hívei felteszik, hogy a szocializációhoz hasonló mechanizmusok – az egyéni preferenciarendezések rögzítése révén – nem programozzák az egyéni döntéseket [...A]z RDE-paradigma [...] képviselői elvetik a szerepelmélet által sugallt pszichológiai vagy szociálpszichológiai determinizmust." (CSONTOS, 1999, 273.)

Az alábbiakban Jon Elster egy tanulmányára (ELSTER, 1985a) támaszkodva igyekszem megvizsgálni, milyen feltételei vannak az intencionális magyarázatnak.

Első megközelítésben azt mondhatjuk, egy viselkedés intencionális magyarázata azt jelenti, hogy megmutatjuk: az azt végrehajtó egyén intencióiból származik. Egy sikeres intencionális magyarázatnak fel kell tárnia, hogy a viselkedés, valamint a vágyak adott készlete és az ismeretek, vélekedések *(cognitions)* adott készlete között megfelelő a kapcsolat. Pontosabban megfelelőek a kapcsolatok, Elster ugyanis háromféle kapcsolatot különít el, amelyek egyaránt fontosak ahhoz, hogy egy emberi viselkedést intencionálisan magyarázhassunk.

1. A vágyak és a vélekedések indítékul *(reason)* szolgálnak adott viselkedéshez. Konkrétan, adott vélekedések mellett adott viselkedés a vágyak megvalósításának legjobb[12] eszköze.

Természetesen az indítékok megléte szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy megvalósuljon az a viselkedés, amelynek indítékául szolgál. Az adott viselkedés elmaradásának nagyon prózai okai is lehetnek, de most vegyünk egy bonyolultabb példát, amely továbblendítheti vizsgálódásunkat. Ha például a rendező azt mondja a színésznek, hogy borzongjon meg, akkor, noha a színésznek minden indoka megvan arra, hogy így cselekedjen, mégsem biztos, hogy képes rá. Ennél fontosabb, hogy a szükséges indítékok jelenléte önmagában még nem biztosíték arra, hogy valóban ezek miatt történik a kérdéses cselekvés – előidézheti más is. Az előbbi példánál maradva, miközben a színész épp azon küszködik, hogy eleget tegyen a rendezői utasításnak, és egy önkéntelen reakciót imitáljon, egyszer csak meglát a színpad sarkában valamit (kígyót, egeret stb.), amitől 'ösztönösen' megborzong. Ebben a helyzetben a megfigyelt viselkedést azonosíthatnánk olyan cselekvésként is, amelyet a fentebb bemutatott indítékok okoztak, ha nem ismernénk a körülményeket. Jelen esetben az indítékok és a viselkedés megfelelése csak *véletlenszerű*, a megfigyelt viselkedésnek nem az indítékok az okai. Ezért a viselkedés intencionális magyarázatának sémáját ki kell egészítenünk egy további követelménnyel.

2. A vélekedések és vágyak okozzák a megfigyelt viselkedést.

Az előbbi példában – mint láttuk – nem ez történt. A kiegészítő követelmény segítségével kiküszöbölhetjük azokat az eseteket, amelyekben az indítékoktól független okok

[12] Magam túlzottnak érzem ezt az elvárást, vagy pontatlannak a megfogalmazást. A 'legjobb' kitétel már olyasféle optimalizáló magatartásra utal, amely Elster érvelésében csak később, a racionalitáskövetelmény elemzése során bukkan fel. A szövegben nincs további utalás arra, hogyan értsük ezen a helyen azt, hogy egy viselkedés a vágyak elérésének 'legjobb eszköze'.

éppen azt a viselkedést okozzák, amelyet az indítékok alapján várnánk. Sajnos még ez a követelmény sem elégséges azonban ahhoz, hogy egy viselkedést egyértelműen egy *cselekvő tett*ként azonosítsunk.

3. A vélekedéseknek és vágyaknak, megfelelő módon, indítékként kell okozniuk az adott viselkedést.

Egy Donald Davidson által leírt – nem hétköznapi – példa rámutat a cselekvések intencionális magyarázatának problematikus voltára (DAVIDSON, 2001, 79.). Tegyük fel, hogy egy hegymászó nehéz és veszélyes helyzetbe került, hegymászótársát kötélen tartva maga is életveszélyben van. Ebben a helyzetben minden vágya az lehet, hogy megszabaduljon attól a súlytöbblettől és veszélytől, amelyet történetesen a kötél túlsó végén függő társa jelent számára. Tisztában van azzal is, hogy a kötelet elengedve megszabadulhatna a veszélyes súlytöbblettől. Saját vágya és a lehetséges megoldás tudata annyira megrettentheti, hogy esetleg elengedi a kötelet. Vagyis vágyai és vélekedései olyan viselkedést váltottak ki, melyet nem választott, s végképp nem intencionálisan tett meg. Ez esetben is elmondható, hogy adott vágyak és vélekedések egyrészt indítékként, másrészt okként szolgáltak, de mégsem mint indítékok okozták a kérdéses viselkedést.

Az előbbi példa csak arra szolgált, hogy rávilágítson, mennyire nem egyszerű egy viselkedést tettként és végrehajtóját cselekvő személyként azonosítani, azaz intencionális magyarázatot adni egy megfigyelt viselkedésre.

Miként Elster megállapítja, az eddig gondosan felépített és kielégítő intencionális magyarázat helyett általában sokkal kevésbé szigorú kritériumokat állítunk fel, hasonlóan a krimikhez, amelyekben megfelelő indítékok és lehetőségek megléte alapján áll elő a nyomozó egy „intencionális magyarázattal". A gyakorlatban az intencionális magyarázat fenti három követelményét teljes mértékben kielégítő magyarázat ritkán adható. Ennek megfelelően a megközelítés alkalmazása során a legtöbb szerző nem is követeli meg a fenti három követelmény teljesülését.

AZ ÖNÉRDEKKÖVETÉS POSZTULÁTUMA

Az önérdekkövetés posztulátuma egészen prózaian azt jelenti, hogy az elmélet feltételezi: a cselekvő saját jólétét szeretné növelni. A klasszikus megközelítésben ez a jólét materiális jólétet jelent.

„[A]z önérdekek által vezérelt, elszigetelt egyén képzete, aki szabadon és racionálisan választ különböző cselekvési alternatívák közül, miután elvégezte saját költség-haszon elemzését, vagyis figyelmen kívül helyezte a mások és az egész társadalom számára felmerülő költség-, illetve haszonvonzatokat, a jóléti gazdaságtan alapkövét képezi" – állítja Hirschman (HIRSCHMAN, 2000, 48.), és tegyük hozzá, az RDE alapkövét vagy legalábbis annak hagyományos változatáét is ez jelenti.

Az önérdekkövetés posztulátumának státusa vitatott. Az elmélet gazdaságossága szempontjából kétségkívül előnyös. Ugyanakkor már sokan rámutattak arra is, hogy valójában nincs szükség rá, az RDE-modellek más ösztönzők feltételezése mellett is működőképesek lehetnek. Ennek ellenére többnyire közös az RDE irányzataiban, hogy feltételezik: a cselekvők önérdekkövetők vagy legalábbis azok is. Vita inkább abban áll, hogy az önérdekkövetésen kívül szükség van-e egyéb motivációra, és ha igen, mi legyen az, és milyen szerepet töltsön be a magyarázatban, illetve hogyan építhető be a formális modellekbe.

Erre a problémára léteznek áthidaló megoldások is. Az RDE sokféle változata, kiterjesztése között találhatunk olyanokat, amelyek az önérdekkövetés posztulátumát azzal egészítik ki, hogy az egyén jóléte függhet mások jólététől is. Így lehetőség nyílik az elmélet keretei között az altruista tettek vizsgálatára is.

Az érdekeit tudatosan követő, azok alapján cselekvő egyén elképzelésének plauzibilitása és elméleti hasznossága azon (is) múlik, mennyire sikerül tartalmasan meghatározni az érdek fogalmát. A fogalom kialakulásakor jelentése egyértelmű volt, az érdek a kései középkorban a kamat eufemisztikus kifejezése volt, amelyet az egyház sokáig bűnnek tartott. Az évszázadok során aztán a kifejezés számtalan jelentésváltozáson ment át, és jelentésében ma sincs egyetértés.[13] A szűken értelmezett gazdasági érdek fogalmától az általános jólétig, hasznosságig különböző szerzők sokféleképpen határozzák meg. Az RDE-paradigma esetében fontos választóvonalat jelent, hogy milyen irányba halad az elméletalkotás, minden emberi cselekedetet az érdek uralma alá akar-e helyezni, vagy elismeri a nem érdekek által motivált cselekedetek meglétét is. Az előbbi esetben ugyanis a tautológia veszélye fenyeget, akárcsak akkor, ha minden cselekvést racionálisnak tartunk.

A RACIONALITÁS-POSZTULÁTUM

Az RDE-modellek feltételezik, hogy a cselekvők racionális, saját érdekeiknek megfelelő döntéseket hoznak, és azok alapján cselekednek. De vajon milyen értelemben tulajdoníthatunk racionalitást az embereknek? Mit jelent a *racionális* döntéshozatal? Erre a kérdésre, miként Pierre Romelaer és Gilles Lambert megállapítja, többféle válasz adható. Teljes informáltság, végtelen számolási kapacitás és világos célok esetében könnyen és egyféleképpen határozhatjuk meg a racionális döntést. Ám ha ezek a feltételek nincsenek meg – márpedig szinte kivétel nélkül ez a helyzet –, akkor többféle meghatározás is adható a racionális döntésre. Ők szám szerint húsz racionalitásmeghatározást vizsgálnak meg (ROMELAER–LAMBERT, 2002).

E helyütt erre nincs lehetőség, így egy szűkebb kör áttekintésével kell beérnünk. Az RDE-paradigma egyik előfutáraként szokás számon tartani Max Webert, így nem meglepő, hogy a racionális döntéselméleti megközelítéssel foglalkozók meglehetősen gyakran hivatkoznak Weber racionalitásfogalmaira. Weber cselekvéselméletében fontosnak tartja az emberi cselekvések négy ideáltípusának elkülönítését. A tipológia[14] megalkotása során explicit metodológiai elsőbbséget élveznek a racionális cselekvéstípusok, közülük is a cél- vagy más néven eszközracionális cselekvés. Célracionális a cselekvés akkor, ha „az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár el a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat mint 'feltételeket' vagy mint 'eszközö-

[13] Az érdekek fogalmának változásairól bővebben lásd HIRSCHMAN, 1998; 2000.

[14] Valójában Webernek nem csak egy cselekvéstipológiája van. Az itt hivatkozott – legismertebb – tipológia ún. tiszta cselekvéstípusokból épül fel, ezért meglehetősen egyszerű, mindössze négy kategóriából áll.

ket' fölhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt *céljait* sikeresen elérje" (WEBER, 1987, 53.).

Ezzel szemben értékracionális cselekvésről akkor beszélhetünk, ha „a cselekvést egy meghatározott magatartásnak – pusztán mint olyannak, függetlenül attól, hogy sikeres-e – a feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy bármilyen más néven nevezendő *önértékébe* vetett tudatos hit határozza meg" (uo.). Az értékracionális cselekvés racionalitása már vitatható – és vitatják is. A racionális és nem racionális cselekvések közötti határ definíciótól függően meghúzható a célracionális és a másfajta cselekvések között, de úgy is, hogy a racionális cselekvések csoportjába a célracionális mellett az értékracionális cselekvés is beletartozzék, szembeállítva az érzelmi-indulati és a tradicionális cselekvésekkel. A tipológia körüli viták vizsgálata nélkül is látható, hogy az RDE-megközelítések elsősorban a célracionális cselekvések fogalmára támaszkodhatnak. Bár az eredeti, szigorú modell módosításai utat nyithatnak a racionalitáskoncepció olyasféle változatainak, amelyek az értékracionális cselekvések racionalitásához közelítenek.

Kevésbé ismert Weber egy korábbi terminológiájának két racionalitásfogalma, a formális és a materiális racionalitás koncepciója. Az RDE és Weber összevetésével foglalkozó szerzők[15] alkalmanként erre a(z) – ismertebb négykategóriás cselekvéstipológiánál korábban keletkezett – fogalompárra is utalnak, ezért teszünk rövid kitérőt ebbe az irányba is. A formális és materiális racionalitás fogalmát Weber nem az egyéni cselekvések elemzésére, hanem a gazdálkodási formák bemutatására alkotta meg (uo. 101–102.). Anélkül, hogy a fogalmi problémával behatóbban foglalkoznánk, elégedjünk meg annyival, hogy a formális racionalitás az instrumentális racionalitással rokon fogalom, amely technikai értelemben vett racionalitásra, kalkulálhatóságra utal, míg a materiális racionalitás ennél több elvárást épít be az értékelésbe, amellyel a cselekvéselméleti fogalomhasználatban értékracionálisnak nevezett cselekvéshez közelít, noha ez nem jelenti a célracionális szempontok mellőzését. (A két fogalom használata párhuzamba állítható az RDE-paradigmán belül a tartalmas és kevésbé tartalmas döntési modellekkel.[16])

Az RDE egyik előfutárának szűkös racionalitásmeghatározásai után nézzünk egy valamivel bővebb listát. Takács Károly az RDE-paradigma elemi racionalitás-posztulátumának ismertetésekor négy álláspontot mutat be (TAKÁCS K., 2003, 4.):[17]

1. *Haszonmaximalizáció,* az emberi cselekvés ökonómiai megközelítését alapul véve a stabil preferenciákkal rendelkező egyének hasznosságuk/jólétük maximalizálására törekszenek. Takács ezt tekinti a racionalitás-posztulátum legszűkebb értelmezésének.
2. *Instrumentális racionalitás,* az előbbinél tágabb meghatározás Weber egyik jól ismert – és fentebb bemutatott – ideáltípusa a tiszta cselekvéstípusok közül.
3. *Célok közötti racionális választás,* az előbbi kategórián túlmenően itt már nemcsak az eszközök, de a célok mérlegelésére is sor kerül. (Takács a racionalitás-posztulátum ezen értelmezését a modern közgazdaságtanhoz köti.)

[15] Pl. ELSTER, 2000b; NORKUS, 2000.

[16] A magyar fogalomhasználat az angolszász terminológia *thick* és *thin* jelzőjére utal.

[17] Az egyes értelmezési lehetőségeknek részben magam *(H.-H. J.)* adtam nevet, ezekért a hivatkozott tanulmány szerzőjét, Takács Károlyt semmilyen felelősség nem terheli.

4. *Konzisztencia értelmében felfogott racionalitás,* ez a meglehetősen tág értelemben vett racionalitásfogalom már nem követel meg a cselekvőtől mást, mint hogy intencionálisan és önmagukhoz képest konzisztensen cselekedjenek.

Jól látható, hogy az egymást követő fogalmak – a célok közti racionális választás kivételével, amely nem illeszthető bele ebbe a logikai sorba, pontosabban nem ebbe a logikai sorba illeszthető be – egyre tágabb körben határozzák meg a racionalitás körét, ezzel az emberi cselekvések egyre nagyobb hányadát fedve le. Az elmélet céljainak és az elmélet-építés stratégiájának függvényében a racionalitás fogalma tehát más és más lehet.

A 'klasszikus' RDE kritikái nyomán a racionalitás elnevezés alá sorolt fogalmak családja további változatokkal bővült. Herbert Simon a döntéshozatal kognitív korlátait hangsúlyozva vezette be a *korlátozott racionalitás* fogalmát (lásd pl. SIMON, 1982; 2004). A korlátozott racionalitás fogalmához köthető a *procedurális racionalitás* fogalma is, amely annyiban lép túl a racionalitás kognitív korlátainak bemutatásán, hogy megmondja azt is, milyen módszer veszi át a tökéletesen racionális egyén költség-haszon számításának helyét az elméletben. A procedurális racionalitás koncepciója szerint a haszonmaximalizálás helyett a cselekvők pusztán megelégedettségre törekszenek, és a döntéshozatal során 'szuperracionalitás' helyett egyszerűsített heurisztikákat, hüvelykujjszabályokat alkalmaznak.[18] A procedurális racionalitás fogalma alapján tehát az emberek a döntési helyzeteket – kognitív korlátaik miatt – nem racionális mérlegelés, hanem valamifajta szabálykövetés segítségével oldják meg. Ez a meghatározás viszont megengedi, hogy a racionális magyarázat során normákra, hagyományokra, szerepekre hivatkozzunk, ami meglehetősen messzire vezet az RDE eredeti koncepciójától.

Vajon az RDE-modellek melyik racionalitásfogalmat használják? A racionális döntések elméletének képviselőjeként Elster egyértelmű választ ad a kérdésre: „A racionális döntés instrumentális, a cselekvés eredménye vezérli. Az egyes cselekedeteket nem önmagukért értékeljük, hanem egy távolabbi cél elérésének többé-kevésbé hatékony eszközeként." Más megfogalmazásban: „A racionális döntés arra irányul, hogy megtalálja adott célok elérésének a legjobb eszközeit." (ELSTER, 1995. 32.)

Tehát Elster szerint az RDE-modellekben az instrumentális racionalitás fogalmát kell használnunk. Mint már utaltunk rá, a helyzet – sokak szerint – nem ennyire egyszerű, de kiindulópontul támaszkodhatunk a célracionális cselekvés koncepciójára.

OPTIMALITÁSFELTÉTELEK

Vannak szerzők, akik az általános racionalitás-posztulátum helyett egy látszólag szigorúbb előfeltevéssel dolgoznak, az optimalitás-posztulátummal. Az optimalitás-posztulátum többnyire beépül a racionalitás követelményei közé, és definitív részét alkotja – vagyis nélküle nem is határozható meg kielégítő módon a cselekvés racionalitása. A fenti racionalitáskoncepciók közül a haszonmaximalizáció értelmében felfogott racionalitás tesz eleget az optimalitásfeltételnek – pontosabban az egyik optimalitásfeltételnek.

[18] Itt nem foglalkozom a különböző racionalitásfogalmak kritikai értékelésével, csak utalok arra, hogy Herbert Simon koncepciójának rövid kritikája olvasható az egyik hivatkozott Elster-szövegben (ELSTER, 2000a, 227.).

Ez az előfeltevés azt tartalmazza, hogy az egyének a rendelkezésre álló eszközök közül céljaik elérése érdekében a legmegfelelőbbet választják, más megfogalmazásban, olyan optimális döntést hoznak, amely a legnagyobb mértékben növeli jólétüket.

Ez a feltétel bizonyos további követelményeket támaszt mind a cselekvők mentális képességei, mind vágyaik-preferenciáik sajátosságait illetően. Az RDE formális modelljei az egyén preferenciarendezését *hasznossági függvény*ként kezelik, ez utóbbi lényege, hogy úgy rendel számokat a választási lehetőségekhez, hogy minél vonzóbb egy lehetőség, annál nagyobb értéket kap. Az egyéni preferenciák ilyesfajta leképezése természetesen részben a formális modellek építkezésének következménye, de a racionalitásra és önérdekkövetésre építő elmélet koncepciójában tökéletesen érthető – még a matematikai nyelvezetet mellőzve is. Elster megfogalmazását átvéve a következőket mondhatjuk ezekről a feltételekről.

„1. A személy legyen képes összehasonlítani bármely két választási lehetőséget egymással, vagy az egyiket, vagy a másikat kell előnyben részesítenie, vagy pedig ugyanolyan jónak kell tartania őket.
2. A személy legyen következetes preferenciáiban, ha a narancsot előnyben részesíti az almával, az almát pedig a körtével szemben, akkor a narancsot is előnyben kell részesítenie a körtével szemben.
3. A személy legyen képes az értékeket egymásra átváltani." (Uo. 31.)

A tökéletes informáltság világában a cselekvők pontosan tisztában vannak választási lehetőségeikkel és azok következményével. Ugyanakkor, még ha ezek az információk rendelkezésükre állnak is, előfordulhat – sőt életközeli szituációkban szinte kivétel nélkül ez a helyzet –, hogy a következmények nem kizárólag a cselekvők döntésétől függnek. Ezért általában elmondható, hogy a haszonmaximalizáció a *várható hasznosság* számításán nyugszik. Ez röviden annyit jelent, hogy a cselekvő választható döntéseinek következményét (hasznosságát) beszorozza várható valószínűségükkel.

Az optimalitás-posztulátum kapcsán kell megemlékeznünk arról is, hogy a racionális cselekvés valójában nem egy, hanem három optimális döntést igényel, mivel az ideáltipikus racionális egyén csak megalapozott vélekedések alapján cselekszik,[19] ami viszont megkívánja a modell kiegészítését. Elster megfogalmazása szerint a racionális döntések elméletét ki kell egészíteni a racionális vélekedések elméletével. Ennek megfelelően a racionális döntések elméletének (mint cselekvéselméletnek) modellje a következőképpen (is) összegezhető.

„Ahhoz, hogy egy cselekvés racionális legyen, három optimális döntés végeredményének kell lennie. Először is, a személy vélekedése szerint a cselekvésnek a legjobb eszköznek kell lennie vágya kielégítésére. Másodszor, a rendelkezésre álló információkhoz mérten e vélekedésnek optimálisnak kell lennie. Végül pedig optimális mennyiségű információt kell gyűjtenie – sem túl sokat, sem túl keveset. Ez a mennyiség egyaránt függ a vágyaitól – attól, hogy mennyire fontos neki ez a döntés – és attól, amit a többletinformáció megszerzésének költségeiről és hasznáról gondol." (Uo. 38.)

[19] Erről a későbbiekben részletesebben is szólunk.

A fenti posztulátumok ismeretében Elstert követve (Elster, 1985a) rekonstruáljuk a racionális döntés folyamatát, kiváltképp a rekonstrukció egyes pontjain szükséges feltételekre figyelve. Mint korábban láttuk, az intencionalitás szükséges, de nem elégséges feltétele a racionális döntésnek.

Azoknak a vágyaknak és vélekedéseknek, amelyekből a cselekvés fakad, bizonyos értelemben maguknak is racionálisnak kell lenniük. Ennek minimális követelménye, hogy a cselekvő vélekedései, akárcsak vágyai, konzisztensek legyenek. (A konzisztencia ez esetben röviden annyit jelent, hogy legalább vélekedéseink egyes elemei ne zárják ki egymást logikailag, illetve vágyunk elvileg megvalósítható legyen.)

A konzisztencia rendkívül fontos követelmény, de önmagában még kevés. Vélekedésünk lehet úgy is konzisztens, hogy semmi kapcsolatban sincs a valósággal. Ennek kiküszöbölését szolgálja, ha megköveteljük azt is, hogy vélekedéseink *jól megalapozottak* legyenek. Ezért Elster szükségesnek látja kiegészíteni a racionális döntések elméletét a racionális vélekedések elméletével. Más szerzőknél ez a mozzanat nem válik ennyire külön, ugyanakkor az információ és az információszerzés kérdéseiben tetten érhető.

A racionális vélekedések elemzése párhuzamba állítható az intencionális cselekvés elemzésével. A következő feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy racionálisnak tekinthessük vélekedéseinket:

1. A vélekedésnek a lehető legjobb vélekedésnek kell lennie adott bizonyítékok, tények *(evidence)* mellett. Ez a feltétel az induktív következtetés szigorú szabályainak alkalmazását tételezi fel.
2. A vélekedés okai az elérhető bizonyítékok legyenek. Ezzel kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy valaki pusztán véletlen folytán jut a legjobb vélekedésre. (Adott esetben a nyilvánvalóan nem racionális vágyteljesítő gondolkodás eredménye is megegyezhet a jól megalapozott legjobb véleménnyel.)
3. A bizonyítékoknak megfelelő módon kell 'okozniuk' a vélekedést, elvezetni a vélekedéshez. Ezzel a követelménnyel Elster egy másik véletlen egybeesést akar kizárni, azt, hogy valaki a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján, de hibás gondolkodási folyamat eredményeként, véletlenül jusson ugyanarra az eredményre, amelyre helyesen gondolkodva is juthatott volna.

Valójában ezek a – racionális vélekedés kialakításához szükséges – feltételek még mindig hiányosak.

„[B]ár a folyamat racionális, lehet, hogy mégsem találja el az igazságot. Az igazság a vélekedés és a vélekedés tárgya közötti viszony. Amikor Othello úgy véli, hogy Desdemona megcsalja, pedig nem csalja meg, akkor Othello hamisan vélekedik. A racionalitás viszont a vélekedés és a vélekedés alapja közötti viszony. Azoknak a bizonyítékoknak a fényében, amelyeket Jago eléje tárt, Othello vélekedése akár racionális is lehet." (Elster, 1995, 32–33.)

A kérdés, hogyan minimalizálható annak veszélye, hogy racionális vélekedések alapján racionálisan, de rosszul döntünk? Azaz miként biztosítható, hogy igaz vélekedések alapján döntsünk racionálisan? Úgy tűnik, az eddigi követelmények alapján még a jól

megalapozott vélekedések esetén is fennáll a tévedés lehetősége, ahogy ez Othellóval is történt. A racionális kalkuláció képességét állandó szinten tartva ez csak úgy lehetséges, hogy megpróbáljuk növelni az igazság esélyét. Ennek nyilvánvaló módja az elérhető bizonyítékok körének bővítése, az információgyűjtés.

> „...igazából nem gondoljuk, hogy Othello vélekedése racionális lett volna. Legalábbis többet kellett volna kiderítenie arról, hogy Desdemona mit tett. Általánosabban, nemcsak azt kell megkövetelnünk, hogy a vélekedések a rendelkezésre álló bizonyítékok tekintetében racionálisak legyenek, hanem azt is, hogy az összegyűjtött bizonyítékok mennyisége valamilyen értelemben optimális legyen." (Uo. 33.)

Elster végül három kritériumot sorol fel (az intencionalitást itt már adottnak véve), amelyeknek teljesülniük kell a racionális cselekvéshez, azaz a cselekvésnek három optimális döntés eredményének kell lennie (uo. 38.):

1. A cselekvő vélekedése szerint a választott cselekvésnek a legjobb eszköznek kell lennie vágyai kielégítéséhez.
2. Ennek a vélekedésnek a rendelkezésre álló információk fényében optimálisnak kell lennie.
3. Optimális mennyiségű információt kell gyűjtenie. (Ez az optimum nem független a cselekvő vágyaitól, vagyis attól, mennyire fontos számára a döntés, sem attól, mit gondol a többletinformációk megszerzésének költségéről és hasznáról. Tehát Elster ezen a szinten továbbra is következetesen a cselekvő nézőpontját veszi alapul.)

Egyelőre tekintsük problémamentesnek ezeket a követelményeket. Mindent összevetve Elster szerint (uo. 70.) a következőképpen nézne ki egy ideális, teljesen kielégítő RDE-magyarázat szerkezete. Megmutatná, hogy az adott cselekvés a(z egyedüli) legjobb módja a cselekvő vágyainak kielégítésére[20] a cselekvő adott, (egyedüli) legjobb vélekedései mellett, amelyeket a rendelkezésre álló (egyértelműen meghatározott)[21] optimális mennyiségű bizonyíték alapján formált. A magyarázatnak ezeket az elemeit nevezi Elster a magyarázat *optimalitásrészének*, megkülönböztetve az *oksági* résztől. Ez utóbbiban a magyarázat azt mutatná meg, hogy a cselekvő vélekedései és vágyai (a megfelelő módon) okozták a tettet, és a bizonyítékok (megfelelő módon történő) megfontolása eredményezte a cselekvés alapjául szolgáló vélekedések létrejöttét.

Amennyiben az oksági rész – a hozzáférés, megismerés nehézségei miatt – hiányzik, a magyarázat optimalitásrészét még mindig tekinthetjük a második legjobb magyarázatnak, és ez gyakorlati célokra kielégítő lehet. De még ez a csonka, második legjobb magyarázat is számos problémát vet fel, amelyek a racionális magyarázat kudarcát eredményezhetik.

[20] Valójában a szövegben a „vágyainak teljes készlete" kifejezés szerepel. Az RDE-magyarázat vázának bemutatása során eltekintettem néhány olyan részlettől, amelyek a teljes hűséghez nélkülözhetetlenek ugyan, de a koncepció váza nélkülük is bemutatható.

[21] Az eredetiben *uniquely* kifejezés értelmét igyekeztem érthetően visszaadni az 'egyedüli' és az 'egyértelműen meghatározott' kifejezésekkel – bizonyára nem tökéletes módon.

A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK ELMÉLETÉNEK NÉHÁNY VÁLTOZATA

Az RDE-megközelítések sokszínűségét azért is fontos kiemelni, mert a kritikák többnyire szem elől tévesztik ezt, és egységes elméletként támadják. Valójában a bírálatok jelentős része csak az elmélet ideáltipikus *magjára* érvényes, amely a tökéletes informáltság világában, tiszta célokkal és korlátlan szellemi kapacitással rendelkező egyéneket feltételez.

Noha itt nem vállalkozhatunk a teljes fogalmi térkép felállítására a racionális döntések elméletének különböző válfajairól, érdemes megvizsgálni néhány tipikus különbséget az egyes változatok között.

Mint minden elméletépítés során, most is számolnunk kell azzal, hogy különböző diszciplínák különös igényeiknek megfelelően használják a paradigmát. Chai szerint éppen ezért kulcsfontosságú, hogy az RDE értékelésekor figyelembe vegyük ezeket a diszciplináris különbségeket.

Az *1. táblázat* igyekszik összefoglalni a lehetséges eltéréseket, bár két értelemben sem teljes. Egyrészt maga Chai nem törekszik arra, hogy mind a négy dimenzióban elhelyezze

1. táblázat. Az RDE jellemzői a különböző diszciplínákban

	Közgazdaságtan	Szociológia	Filozófia	Antropológia
Elsődleges cél				
normatív			*	
prediktív	*	*		
interpretatív				*
A modell formája				
formális, kvantitatív	*	*		
nem formális, kvalitatív			a	
A döntési folyamat				
optimalizáló	*			
heurisztikus		*		
A preferenciákkal és vélekedésekkel kapcsolatos előfeltevései alapján a modell				
tartalmas *(thick)*	*	*	*	
kevésbé tartalmas *(thin)*				

a = az RDE mint „népi bölcsesség" *(folk psychology)* (Chai, 2003 alapján)

az egyes tudományágakat – ennek szemléletes példája, hogy az antropológiát csak egyetlen szempont alapján említi, másrészt magam is kihagytam néhány diszciplínát (politológiát, pszichológiát, nyelvészetet), amelyeket Sun-Ki Chai nem minden szempontból osztott be.

A táblázat szükségszerűen leegyszerűsítő, az egyes tudományágak esetében az RDE-modell értékelése valamelyik irányba elbillen a vizsgált dimenziók mentén, ami nem jelenti, hogy ne lehetne példát találni az ellenkezőjére is, vagyis ne találkozhatnánk egy tudományágon belül is az RDE különböző típusaival.

Érdemes felfigyelni arra, hogy Chai az általa vizsgált négy dimenzió közül csak egyben – a döntési folyamat jellegében – lát eltérést a közgazdaságtan és a szociológia RDE-modelljei között *(1. táblázat).*

NORMATÍV ÉS LEÍRÓ MODELLEK

Megoszlanak a vélemények arról, hogy a racionális döntések elmélete normatív vagy deskriptív jellegű-e. Jon Elster meghatározása szerint:

> „[a] racionális döntések elmélete mindenekelőtt egy *normatív elmélet,* ami arról ad felvilágosítást, hogy mit kell(ene) tennünk annak érdekében, hogy céljainkat a lehetséges legjobb módon értjük el. [...] A racionális döntések normatív elméletének megalkotása után a szóban forgó elméletet felhasználhatjuk *magyarázat céljára.* Vagyis feltehetjük a kérdést, vajon az adott cselekvést azért hajtották-e végre, mert az racionális volt? [...] Egy alternatív koncepció szerint a racionális döntések elmélete mindenekelőtt egy *deskriptív elmélet.* A racionális döntés itt azt jelenti, hogy az emberek megfigyelt választásai egy olyan séma szerint történnek, amelyet pontosan meghatározható konzisztenciatulajdonságok jellemeznek. E nézet szerint a racionális döntések elmélete a cselekvések *előrejelzéséről,* nem pedig magyarázatáról gondoskodik, amennyiben ez utóbbin valamiféle oksági összefüggések feltárását értjük." (ELSTER, 2000a, 215. – *kiemelések tőlem, H.-H. J.*)

A normatív döntési modellekkel kapcsolatban érdemes kiemelni, hogy az ilyen modell nem azért normatív, mert valamiféle erkölcsi jelleggel rendelkezik, tehát nem morális, hanem technikai jellegű utasításokat ad, amelyekkel megmutatja, hogy az adott lehetőségek mellett mely döntés a legkedvezőbb céljaink szempontjából (JANKY, 2002, 33–34.).

Az RDE egyik esetben sem épülhet arra a feltételezésre, hogy minden cselekvés racionális. Igaz, mint Róna-Tas Ákos megállapítja:

> [e mögött] „eltérő okok húzódnak meg a racionalitás két értelmezése esetén. Ha elméletileg minden racionális, akkor nincs szükség normatív értelemben vett racionalitásra, mivel nincs mit helyesbíteni. Ha minden eleve racionális, ez azt is jelenti, hogy a racionalitás leíró értelemben vett fogalma védetté válik mindenféle falszifikációs kísérlettel szemben, és így hasznavehetetlen az empirikus kutatás számára." (RÓNA-TAS, 1991, 42–43.)

Eddig csak normatív és leíró modellekről beszéltünk, de mint korábban láttuk, vannak, akik többféle potenciális célt tulajdonítanak a racionális döntés elméleteinek. Chai szerint az ilyen modellek elsődleges célja lehet normatív, prediktív (ez Elster alapján a deskriptív elméletekre jellemző), valamint interpretatív. Ez utóbbi cél szerinte az antropológia területén jellemzi az RDE-modelleket. Ez esetben az RDE-modellek alkalmazása a megértés olyan módját jelenti, amelyben a kutató először azt keresi, milyen fajta racionális igazolások lehetnek az egyén tettei mögött, majd azt elemzi, milyen kulturális attitűdök állhatnak ezen igazolások mögött (CHAI, 2003, 4.). A közgazdaságtan és a szociológia területén azonban elsősorban prediktív, míg a filozófiában normatív modellek használatosak – állítja.

TARTALMAS ÉS KEVÉSBÉ TARTALMAS MODELLEK

> „Az RDE paradigmáján belül megkülönböztethetjük a tartalmas és kevésbé tartalmas döntési modelleket [...]. A kevésbé tartalmas modellek csupán néhány axiómát fogalmaznak meg a cselekvők preferenciarendezésének tulajdonságaival kapcsolatban. A tartalmas modellek ellenben specifikálják a szereplők alapvető céljait és értékeit. *Empirikus vizsgálataink* tartalmas modellek alkalmazását igénylik. Szükség van tehát arra, hogy a cselekvők motivációira vonatkozó előfeltevéseket fogalmazzunk meg." (JANKY, 2002, 16. – kiemelés tőlem, H. J.)

A tartalmas *(thick)* és kevésbé tartalmas *(thin)* modellek szerepe tehát eltérő. Az emberi viselkedés előrejelzéséhez inkább tartalmas modellekre van szükség, többnyire ilyeneket használ a közgazdaságtan és a politikatudomány is (CHAI, 2003, 7.).

A kétféle modellalkotás használata nemcsak a tudományterületek között, de azok különböző fejlődési szakaszaiban is eltérő. Donald P. Green és Ian Shapiro megállapítása szerint a szerződéselméleti hagyomány – mint az RDE egyik előfutára – képviselőjeként Hobbes tartalmas modellt használt társadalmi szerződéselmélete megalkotásakor, amennyiben meghatározta az emberek céljait. Elméletében az individuumok hatalmuk maximalizálására törekszenek. Ha más célokat feltételezett is a cselekvőkről Bentham, azzal, hogy ezeket meghatározta, ő is tartalmas modellt alkotott, akárcsak általában az utilitarizmus vagy éppen a klasszikus közgazdaságtan. Ezzel szemben a neoklasszikus közgazdaságtan kevésbé tartalmas racionalitásfeltevésre épít, amikor feltételezi ugyan a fogyasztókról, hogy maximalizálni akarják hasznukat, de ezt a hasznot nem határozza meg – szemben a cégekkel, amelyekre vonatkozóan profitmaximalizálásként nevezi meg a racionális cselekvés célját (GREEN–SHAPIRO, 1994, 18.). A politikatudományban is többnyire tartalmas modellek bukkannak fel (pl. a szavazat- és ezen keresztül hatalommaximalizáló pártokról, a karrierlehetőségeiket maximalizáló törvényhozókról és bürokratákról stb.), bár akad példa az ellenkezőjére is.

AZ RDE-MAGYARÁZAT HATÓKÖRE

Eddig nem érintettük az RDE hatókörével, magyarázóerejével vagy alkalmazhatóságával kapcsolatos kérdéseket. Ezzel kapcsolatban Green és Shapiro közös kritikai munkájukban (uo. 26–28.) az RDE-megközelítés három lehetséges értelmezését különíti el:

1. A *tisztalszigorú univerzalizmusként (pure universalism)* jellemzett álláspont azon a meggyőződésen alapul, hogy a társadalomtudományos vizsgálat minden jelensége megmagyarázható az RDE-en belül. (Az álláspont legismertebb képviselőjeként

Gary Beckert szokás számon tartani [pl. Norkus, 2000, 268.]. Becker álláspontjának vizsgálatára rövidesen visszatérünk.)

2. A *szegmentált univerzalizmus (segmented universalism)* álláspontja szerint azonban az RDE csak bizonyos feltételek teljesülése esetén alkalmazható. Viszont az emberi cselekvések birodalmának azon szegmenségben, amely megfelel ezeknek a feltételeknek, teljes magyarázat adható az RDE segítségével.
3. Az RDE *részleges univerzalizmuson (partial universalism)* alapuló interpretációja más szempont alapján csökkenti a megközelítés érvényességi körét. E szerint, bár az RDE-megközelítés minden emberi cselekvésre alkalmazható, sok esetben csak részleges magyarázattal tud szolgálni.

Nyilvánvaló, hogy egészen más lesz az RDE-magyarázatok státusa a különböző lehetséges értelmezések elfogadása esetén, ahogy más lesz a támadási felület is. Látszólag a legnagyobb támadási felületet a tiszta univerzalizmus kínálja fel, ugyanakkor a szegmentált és a részleges univerzalizmus értelmében felfogott RDE is épp olyan könnyed támadható, ha nem tudja megadni, milyen feltételek teljesülése esetén, illetve milyen mértékben alkalmazható az elmélet a cselekvések magyarázatára, pontosan milyen hozzájárulást várhatunk tőle a cselekvések megértésében.

AZ RDE KÉT SZÉLSŐSÉGESEN ELTÉRŐ FELFOGÁSA

BECKER 'SZIGORÚ UNIVERZALISTA' ÉRTELMEZÉSE

Mint láttuk, az RDE értelmezései különbözők, attól függően, hogy képviselői milyen szerepet szánnak neki az emberi cselekvés értelmezésében. A „tiszta/szigorú univerzalizmus" szerint minden emberi cselekvés értelmezhető az RDE keretei között. Ennek az álláspontnak markáns képviselője Gary Becker.[22] Anélkül, hogy részletekbe menően megvizsgálnánk elképzeléseit, ragadjunk ki egyet az álláspontját leginkább jellemző megállapítások közül,

> „Érvelésem lényege, hogy az emberi viselkedés nem tagolódik osztályokra, néha maximalizáló, néha nem, néha stabil preferenciák irányítják, néha változékonyak, néha az információk optimális összegyűjtésével jár, néha nem. Inkább az a helyzet, hogy valamennyi emberi cselekvést tekinthetjük úgy, mint stabil preferenciákkal bíró, haszonmaximalizáló egyén cselekvését, aki optimális mennyiségű információt és más inputot gyűjt össze a különféle piacokon." (Becker, 1998, 27.)

Az RDE univerzális alkalmazhatóságának elképzelésére szép például szolgál Becker saját munkásságával. Az ökonómiai megközelítés kiterjesztésére hozott illusztrációi között szerepel a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció, a bűnözés, a beruházás az emberi tőkébe, a családalapítás, illetve válás, vagy akár a kábítószer-fogyasztás és -függőség elemzése (Becker, 2004).

A Becker-féle ökonómiai megközelítés talán legtöbb ellenérzést és kritikát kiváltó példáját a családdal összefüggő írásai alkotják. Ezeket *A Treatise on the Family* című kötetében gyűjtötte össze, de sok más helyen is hivatkozik rájuk.

> „Családdal foglalkozó munkásságom kiindulópontja az a feltevés, hogy amikor egy férfi és egy nő úgy dönt, hogy összeházasodnak, gyereket vállalnak vagy elválnak, arra törekszenek, hogy a hasznok és a ráfordítások összehasonlításának eredményeként végül is növeljék jólétüket. Tehát akkor házasodnak össze, ha úgy gondolják, jobb lesz nekik úgy, és akkor válnak el, ha azt várják, hogy ettől jólétük növekszik." (Uo. 19.)

Becker szerint ez a 'józan paraszti' észjáráshoz közel álló felismerés valójában csak az értelmiség számára problematikus, tulajdonképpen az emberi magatartás ösztönös, természetes megközelítése. Igaz, a tudományos elemzéshez kevés, annak csak kiindulópontját jelentheti.

[22] Jelen tanulmánynak nem feladata Becker munkásságának átfogó ismertetése, így arra sem térhetünk ki, hogy mikor és miben változott meg elképzelése az ökonómiai megközelítésről. Itt az RDE egyik értelmezésének 'ideáltipikus' képviselőjeként tekintünk rá, ami munkásságának nyilvánvalóan erős leegyszerűsítése.

„A racionális döntéselmélet a következő lépéseket olyan elméleti keretet használva teszi meg, ami a jólét-maximalizáló magatartást kombinálja a házassági és a válási piacok elemzésével, a gyerekekbe való befektetéssel és a családra vonatkozó törvényekkel. A teljes modell következtetései gyakran nem nyilvánvalóak, és néha teljesen ellentmondásban vannak a közvélekedéssel." (Uo. 19.)

Mint Szántó megjegyzi (Szántó, 2004, 282.), Becker első hallásra meghökkentő modelljei a gyakorlatban meglehetősen jól vizsgáztak, előrejelzései kiállták a tapasztalati igazolás próbáját. Itt nincs rá mód, hogy behatóbban megvizsgáljuk a családról alkotott beckeri elképzeléseket, ezért egyetlen elemet emelünk ki közülük. A házasság és a válás kétségkívül *döntés* eredménye, még ha sokan vitatnák is azt, hogy mennyiben vezérlik haszonmaximalizáló törekvések, és mennyiben az érzelmek és a társadalmi normák. Sokkal meghökkentőbbnek tűnik Beckernek a szülők gyermekeikkel kapcsolatos *viselkedésének* elemzése során tett egynémely megállapítása:

„A közgazdaságtani megközelítés előretekintő viselkedést feltételezve abból indul ki, hogy a szülők a felnőttkori attitűdöt és viselkedést az alapján próbálják előre jelezni, hogy mi történik a gyerekekkel fiatalkorukban. Ezek a hatások segítenek annak meghatározásában, hogy hogyan gondoskodnak a szülők gyermekeikről. Azok a szülők például, akik aggódnak öregkori megélhetésük miatt, megpróbálhatják erősíteni gyermekeikben a bűntudat, a kötődés, a kötelességtudat és a gyermeki szeretet érzéseit, hogy ezzel indirekt módon, de igen hatékonyan 'elkötelezetté tegyék' gyermekeiket arra, hogy később segítsék őket." (Becker 2004, 23.)

Ez – a *homo oeconomicus* modelljét univerzálisnak tartó koncepció – kétségkívül konzisztens tudományos álláspont. Hiszen ha nincs jó okunk arra, hogy az ellenkezőjét gondoljuk, akkor célszerű feltételeznünk, hogy ugyanazok a pszichés mechanizmusok működnek az emberben különböző helyzetekben. A hétköznapi tapasztalatok azonban ellentmondani látszanak ennek a leegyszerűsítésnek. Kérdés, miként oldható fel a szikár modell és a sokszínű tapasztalat közötti ellentmondás. Cserne Péter Becker elméletét elemezve arra jut, hogy a *homo oeconomicus* „nem emberkép, hanem elemzési konstrukció" (Cserne, 2000, 121.). Ebből még nem következne, hogy az emberek kizárólag racionális kritériumok alapján döntenek.

Ugyanakkor Becker stratégiája minden olyan esetben, amikor felmerül az irracionalitás gyanúja, feltételezi, hogy valamilyen rejtett – a megfigyelő számára nem látható – költség vagy haszon miatt az aktorok valójában racionálisan cselekszenek. Becker maga is tisztában van azzal, hogy így egy feltételezéssel teszi zárttá és ezzel univerzálissá saját rendszerét. A kérdés szerinte az, hogy termékeny megoldás-e a rendszer ilyesfajta zárttá tétele. Véleménye szerint igen, hiszen „az ökonómiai megközelítésből származó fontos tételek azt jelzik, hogy a rendszer oly módon vált teljessé, mely jóval többet eredményez, mint üres tautológiák valamilyen halmazát" (Becker, 1998, 18.).

Az ökonómiai modell univerzalitásának biztosítására törekvés még más meglepő következményekkel is jár. A minden választásában szigorúan racionális módon eljáró egyén tudatossága és szellemi képességei nyilván messze az átlag fölött vannak. Vagy mégsem? „[A] közgazdaságtani megközelítés nem tételezi fel, hogy a döntéshozók szükségszerűen tudatában vannak maximalizáló törekvésüknek, vagy hogy képesek verbalizálni vagy más informatív módon leírni a viselkedésükben fellelhető szisztematikus minták okait." (Uo. 18.)

A racionális cselekvés ezen képe már lényegesen eltér attól, amit a tanulmány jelentős részében Elster okfejtését követve rekonstruáltunk. Úgy tűnik, Becker feláldozza a tudatosságot a racionalitás oltárán. Becker úgy érvel, hogy megállapítása összhangban van a modern pszichológiával a tudatalatti hangsúlyozásában (sic!). A kérdés, miként beszélhetünk tudattalan racionalitásról. Ez esetben a racionalitás már nem az autonóm módon, tudatosan cselekvő individuum sajátossága – aminek biztosítása érdekében Elster oly sok feltételt szabott. Ha valaki tudattalanul, 'ösztönösen' hoz 'racionális' döntéseket, akkor tette már nem a célracionális cselekvés körébe tartozik.

Becker koncepciója természetesen az RDE lehetséges értelmezéseinek csak egyik végpontját képviseli. Mint láttuk, sok egyéb értelmezési lehetőség is van, köztük olyan is, amely nem abszolutizálja a racionális cselekvés szerepét, ám fenntartja kitüntetett módszertani helyét.

KÖZÉPPONTBAN A MECHANIZMUSOK – AZ RDE JON ELSTER NÉZŐPONTJÁBÓL

Az RDE-modellek osztályozásának egyik dimenziója a modell elsődleges célja volt, ami lehetett normatív, deskriptív (prediktív), valamint interpretatív. Arról is szó volt, hogy a közgazdaságtan és a politikatudomány inkább prediktív modelleket alkot, míg az RDE filozófiai alkalmazása során normatív modellek születnek. Ilyen Jon Elster modellje is. Ennek alapján nincs ugyan lehetőségünk a cselekvések előrejelzésére, de magyarázatukra talán igen. Elster nem gondolja, hogy minden emberi cselekvés megmagyarázható az RDE segítségével, de mint állítja, a magyarázatban a racionális döntés mechanizmusának elsődleges a jelentősége. A mechanizmus szót a szerző hol általános értelemben, hol terminus technicusként használja; az ez utóbbi értelemben használt mechanizmusfogalom jelentésének feltárása közelebb vihet az olyan RDE-modellek megértéséhez, amelyek deklaráltan nem alkalmasak előrejelzésre, ugyanakkor nem mondanak le a valóságos emberi cselekvések magyarázatáról.

Amikor Elster a mechanizmusok mellett érvel, egyszerre határolódik el az általános – vagy R. K. Merton szavaival élve, totális – elméletektől és az elméletet nélkülözni kívánó, szigorúan deskriptív módszertől.[23] A mechanizmusok használatát elsősorban a törvényszerűségeken alapuló magyarázat gyakori kudarca indokolja.

„Véleményem szerint a társadalomtudományokban a fejlődés nem olyasfajta általános elméletek megalkotásán nyugszik, mint a történelmi materializmus, a parsonsi szociológia vagy a gazdasági egyensúly elmélete. Az ilyesfajta elméletek célja – általános és örök érvényű kijelentések megállapítása – mindig illúziót keltő álom, és az is marad. De a széles körben elterjedt ellenvélemény dacára a nomologikus gondolkodás alternatívája nem a pusztán leíró vagy elbeszélő idiografikus módszer. E két szélsőség között helye van a mechanizmusok tanulmányozásának, és szükség is van rá." (Elster, 1993, 2–3.)

A mechanizmusok meghatározását később vizsgáljuk, egyelőre fordítsuk figyelmünket a törvényekre, amelyeket Elster elvetni látszik. Valójában Elster nem a törvényszerű

[23] Itt más értelemben használjuk a deskriptív jelzőt, mint korábban. Jelen esetben a puszta, elmélet nélküli leírásra utalunk vele – amennyiben ilyen egyáltalán elképzelhető.

magyarázatok ellen érvel, sőt jobbnak tartja a törvény jellegű magyarázatokat (ELSTER, 1998, 51.). A célja nem ezek kiküszöbölése, hanem annak kimutatása, hogy ha a törvények kudarcot vallanak, mint ahogy a társadalomtudományos elemzésben gyakran megtörténik, nem kell visszaesnünk az elbeszélés és a leírás szintjére (uo. 49.). A mechanizmusokon nyugvó magyarázatok használata ezek szerint 'ha ló nincs, szamár is jó' alapon történik. Mint később látni fogjuk, nem teljesen ez a helyzet.

Mik is ezek a mechanizmusok? „A mechanizmus egy jellegzetes oksági minta, amely az esemény bekövetkezte után felismerhető, de ritkán jelezhető előre." (ELSTER, 1993, 3.) Vagy egy másik megfogalmazás szerint: „A mechanizmusok olyan gyakran előforduló és könnyen felismerhető kauzális minták, amelyeket általában ismeretlen feltételek idéznek elő, vagy meghatározatlan következményekkel járnak." (ELSTER, 1998, 45.)

Nézzük néhány példát arra, mit is nevez Elster mechanizmusoknak. Először is megkülönböztet *elemi* vagy más néven *atomi mechanizmusok*at, valamint *molekuláris mechanizmusok*at.

Elemi mechanizmusokra a következő példákat, példapárokat hozza:

1. Adaptív preferenciák *(adaptive preferences)* vs. vágyteljesítő gondolkodás *(wishful thinking)*.

Elster Festinger-féle kognitívdisszonancia-elméletből kiindulva vizsgálja meg, mit tehet az egyén, ha az okozza a disszonanciát, hogy vágyik arra, hogy valami így vagy úgy legyen (a valóságban), miközben azt hiszi vagy legalábbis gyanítja, hogy nem ez a helyzet. Például valaki egy adott márkájú gépjárművet vásárolt mint a legbiztonságosabb autót a piacon. Ugyanakkor gyanakodhat arra, hogy talán mégiscsak van biztonságosabb gépjármű is, mint amelyet megvett.

Az e helyzet szülte disszonancia lehetséges feloldásai között találjuk mind az adaptív preferencia változását ('savanyú a szőlő') – mikor is az új autó büszke tulajdonosa úgy gondolja, hogy nem is annyira fontos, hogy az ő járműve legyen a legbiztonságosabb –, mind a vágyteljesítő gondolkodást, amely egyértelműen meggyőzi őt arról, hogy az adott márka a legbiztonságosabb.

Elster hangsúlyozza, hogy nem tudjuk, a két funkcionálisan ekvivalens mechanizmus közül mikor melyik lép fel.

2. Begyűrűzés *(spillover)*, kiegyenlítés *(compensation)* és kiszorítás *(crowding out)*.

Begyűrűzéshatásnak nevezi Elster azt, ha adott személy bizonyos viselkedésmintát követ élete meghatározott területén, s más életszféráiban is ugyanazt a viselkedésmintát követi. A kiegyenlítésen ezzel szemben azt érti, ha valaki bizonyos helyzetekben nem adott módon cselekszik, más helyzetekben azonban még igen. Plutarkhosztól kölcsönzött példával, az irigykedés az ellenségre azt eredményezheti, hogy a barátaira is irigy lesz az ember (begyűrűzés), vagy épp ellenkezőleg, az ellenség irigylése megvédheti attól, hogy barátaira irigykedjen.

Ezt a két mechanizmust Elster a logikai teljesség igényének engedve kiegészíti a kiszorításeffektussal, mely szerint, miközben valaki bizonyos területen adott viselkedésmintát követ, más területeken nem tesz úgy.

A részvételi demokráciával kapcsolatban Elster a következőképpen mutatja be a három lehetséges mechanizmus működését. A begyűrűzéshatásra lehet példa, hogy ha az emberek részt vesznek a munkahelyi döntésekben, fogékonyak lesznek arra, hogy részt vegyenek a politikai döntésekben is. Oscar Wilde szellemes megfigyelésére alapozva mutatja be a kiszorítás mechanizmusát: még a szocializmusban is csak hét estéből fog állni egy hét, ami azt eredményezi, hogy a participáció az egyik területen a másik területen történő participáció kárára történik. De Elstert követve úgy is érvelhetünk, hogy az embereknek szükségük van arra, hogy részt vegyenek a döntéshozatali folyamatokban, és ha ezt az egyik területen, például a munkahelyükön megtagadják tőlük, erős késztetést éreznek majd a politikai participációra – és fordítva.

3. Kontraszthatás *(contrast effect)* vs. adottsághatás *(endowment-effect)*.

Amos Tversky elképzelését átvéve Elster amellett érvel, hogy a múltbéli tapasztalatoknak kettős hatásuk van a jelenbeli jólétre. Az adottsághatás azon alapul, hogy a jó tapasztalatok emlékei jó emlékek, amelyek megszépítik, a rossz tapasztalatokból táplálkozó rossz emlékek pedig kellemetlenebbé teszik a jelent. Másrészről a kontraszthatás eredményeként a korábbi jó tapasztalatok, élmények, pontosabban emlékeink róluk leértékelik, míg a rossz tapasztalatok fényében épp ellenkezőleg, szebbnek látjuk a jelent.

Mint a példákból jól látszik, Elster elemi mechanizmusokon alapvetően pszichés mechanizmusokat ért, bár a politikai participációval kapcsolatos példái már lehetővé teszik, hogy elmozduljunk az individuum szintjéről, és társadalmi szintű jelenségekre alkalmazzuk a mechanizmusok fogalmát. Végső soron ez a célja a *molekuláris mechanizmus*ok fogalmának bevezetésével is. Ez utóbbiakat két szinten vizsgálja, az intra- és az interperszonális szinten.

A *molekuláris intraperszonális mechanizmus*ok szemléltetésére az elhagyott szerelmesben végbemenő mechanizmusláncolatot hozza például. Mint a kifejezésből is sejthető, a molekuláris mechanizmusok elemi, azaz atomi mechanizmusokból, azok egymáshoz kapcsolódásával épülnek fel. A *kontraszthatás* miatt az elhagyott fél első reakciója a bánat lesz. Aztán az elme egy ügyes trükkel a szakítás okozta fájdalom csökkentésére az *adaptív preferencia formálásának* eszközével él: a korábbi kedves már kevésbé tűnik vonzónak. De eközben nem feledkezhetünk el az *adottsághatás*ról sem. A másik fél leértékelésével már nincs többé lehetőség arra, hogy az ember élvezze az együtt töltött időszak jó emlékeit, és végső soron bolondnak érzi magát azért, hogy egy 'ilyen' emberre szánt enynyi időt az életéből. A jó emlékek helyreállításához újra fel kell értékelni a másikat, ami persze magával hozza a bánat érzését is… Persze más forgatókönyvek is elképzelhetők. Az események pontos lefolyása a különböző mechanizmusok működési idejének relatív hosszától függ, ez azonban személyiségfüggő. Miként Elster megállapítja, a mechanizmusok ilyesfajta összhatása és játéka alkotja a regények – és a mindennapi élet – anyagát, és talán itt az ideje, hogy a társadalomtudományok is számításba vegyék őket.

*A molekuláris interperszonális mechanizmus*ok már erre szolgálnak. Elster interpretációjában már Tocqueville nagyban támaszkodik rájuk. *A régi rend és a forradalom* (1856) című munkájában a francia forradalom radikalizmusának magyarázata során egyaránt felhasználja a begyűrűzés- és a kiegyenlítéseffektust. A régi rendszerben a politikai szabadság hiánya miatt a politikai nyugtalanság az irodalomban talált csatornát magának

(refoulé), ami azzal az eredménnyel járt, hogy az írók lettek a közvélemény vezérei, és egy ideig azt a szerepet töltötték be, melyet normális esetben, szabad országokban a politikusok szoktak. Ezt Elster kiegyenlítésmechanizmusként *(compensation effect)* értelmezi. A következő lépést, amikor megérett az idő a cselekvésre, és ezeket az 'irodalmi hajlamokat' áttették a politikai küzdőtérre, tekinti Elster a begyűrűzés példájának.

A mechanizmusok és működésük ismeretében térjünk vissza arra a kérdésre, miben térnek el a mechanizmusok a törvényektől, s milyen érvek hozhatók fel a mechanizmuson alapuló magyarázatok alkalmazása mellett.

Egy törvényt a következő formán adhatunk meg, ha C_1, C_2, ... C_n feltételek fennállnak, akkor *mindig* bekövetkezik *E* esemény. Ennek mintájára elvileg formalizálhatnánk ugyan a mechanizmusokat is úgy, hogy ha C_1, C_2, ... C_n feltételek fennállnak, akkor *E* esemény *időnként* bekövetkezik – de ezt Elster nem tartja hasznosnak. A lényeg, hogy „[a] mechanizmusok általi magyarázat akkor és azért működik, amikor azonosítani tudunk egy különös oksági mintát, melyet felismerhetünk a helyzeteken keresztül, s amely értelmes válasszal szolgál arra a kérdésre: »Miért tette azt, amit tett?«" (Elster, 1998, 52.) Mint korábban utaltunk rá, és a példák is rávilágítottak, nincs a kezünkben olyan eszköz, amely egyértelműen megmondaná előre, hogy melyik mechanizmus lép működésbe – ám utólag megérthető a folyamat.

A törvényeken alapuló magyarázat jól ismert sémája az elsősorban Hempel nevéhez köthető *deduktív-nomologikus* 'átfogótörvény-modell' *(covering-law modell*[24]). A modellt Elster a következőképpen foglalja össze: „Hempel szerint a magyarázat nem más, mint a megmagyarázandó esemény logikai levezetése olyan premisszákból, amelyekben általános törvények és a kiinduló állapotot leíró állítások szerepelnek." (Elster, 1995, 14.) Vagyis *E* esemény bekövetkeztének magyarázata nem más, mint két premisszából levezetett konklúzió, mely premisszák egyike egy általános törvény (pontosabb megfogalmazásban univerzális hipotézis), amely kimondja, hogy minden olyan esetben, amikor C_1, C_2, ... C_n körülmények fennállnak, bekövetkezik *E* esemény (pontosabban eseménytípus), míg a másik premisszát azok a megfigyelési állítások jelentik, melyek szerint C_1, C_2, ... C_n körülmények fennállnak. Később Hempel, felismerve azt, hogy a társadalomtudományokban használatos törvények többnyire csak valószínűségi törvények lehetnek, elismerte az *induktív-probabilisztikus* magyarázatok jogosultságát.[25] Az ezek alapjául szolgáló törvények már csak annyit mondanak ki, hogy az adott kapcsolat bizonyos valószínűséggel létezik. Vajon miben tér el egy ilyesfajta valószínűségi törvényen alapuló magyarázat a 'ha C_1, C_2, ... C_n feltételek fennállnak, akkor *időnként* bekövetkezik *E* esemény' formában megadható mechanizmuson alapuló magyarázattól, eltekintve attól, hogy az elsteri mechanizmusok előfordulásához nem feltétlenül rendelhetünk valószínűségeket? Hiszen ezekkel a 'törvényekkel' szemben már alig vagy egyáltalán nem állja meg a helyét Elster korábbi érve, amely szerint a társadalomtudományban az általános törvények gyakran (vagy éppen mindig) kudarcot vallanak.

„Az egyik ellenvetés, hogy az általános törvények éppúgy kifejezhetnek korrelációt, mint oksági viszonyt. A másik ellenvetés, hogy még a valódi oksági törvényeket is me-

[24] Az elnevezés nem Hempeltől, hanem az elmélet egyik kritikusától, W. Draytól ered, és Wright szerint nem túl szerencsés. Helyesebb lenne – véleménye szerint – a „besorolásszerű magyarázatok elmélete" elnevezés (Wright, 1987, 51.).

[25] Részletesebben lásd Gyáni, 2003, 30–32. és Wright, 1987, 51–55.

gelőzhetik más mechanizmusok." (Uo. 14.) Úgy gondolom, mindkét állítás világos, és nem igényel további magyarázatot. Az átfogótörvény-modell hibája – bármely formáját vizsgáljuk is –, hogy

„...létjogosultságot biztosít az úgynevezett feketedoboz típusú magyarázatoknak. A mechanizmusalapú magyarázatok pedig épp a feketedobozokat kísérlik meg felszámolni. Arra törekszenek, hogy megkülönböztessék a valódi kauzalitást a véletlenszerű egybeesésektől és asszociációktól, ami növeli esélyünket, hogy megértsük, miért tapasztaljuk azt, amit tapasztalunk. [...] nem elég a statisztikai asszociáció, keresnünk kell a választ a miértre és a hogyanra is." (Czobor, 2000, 130–131.)

De vajon miként segít a mechanizmusalapú magyarázat különválasztani a korrelációt a kauzalitástól? Mi az elsteri elméletnek (és persze más, mechanizmuson alapuló megközelítéseknek) az a különös jellemzője, amely lehetővé teszi ezt az elkülönítést? Mielőtt a kérdésre válaszolnánk, hadd hivatkozzunk ismét Weberre:

„Ha az értelem szerinti adekvátság hiányzik, akkor még a folyamat [...] legnagyobb fokú és – valószínűsége tekintetében – számszerűen is pontosan megadható szabályszerűsége esetén is csak *nem megérthető* [...] *statisztikai* valószínűségről beszélhetünk." (Weber, 1987, 44.)

Nem szeretném összemosni Weber gondolatait Elsterével, de úgy vélem, Weber állítása nemcsak arra mutat rá, hogy önmagukban a korrelációs mutatók alapján nem tudunk különbséget tenni tényleges és látszólagos kauzalitás között, de azt is megmutatja, hogy mi a feltétele a társadalomtudományban a helyes kauzális értelmezésnek: az értelem szerinti adekvátság. Ez nem jelent mást, mint hogy a viselkedés menetét, összefüggéseit „átlagos gondolkodási és érzelmi szokásaink szerint mint tipikus [...] értelmi összefüggést fogadjuk el" (uo. 43.). Nos, az individuális szinten működő pszichológiai mechanizmusok véleményem szerint nem mások, mint ilyen, a viselkedés menetét meghatározó, tipikus értelmi összefüggések. Ezt a fajta megérthetőséget pedig az biztosítja, hogy „[a] társadalomtudományokban a mechanizmusok (vagy a 'mikroalapok') keresése szorosan kapcsolódik a metodológiai individualizmus programjához" (Elster 1998, 47.). Mivel Elster szerint a társadalomtudományokban az elemi események, amelyekkel minden más jelenséget magyarázhatunk, individuális emberi cselekvések (ideértve a mentális aktusokat is), amelyeket ismerünk és megérthetünk, képesek vagyunk vagy legalábbis képesek lehetünk a tényleges megérthető oksági mechanizmusok felismerésére. Más megközelítésben, távolabbról indulva:

„A mechanizmusalapú magyarázatok rendszerint feltételeznek valamiféle okozati ágenst, amely a megfigyelési egységek közötti kapcsolatot létrehozza. A természettudományokban ilyen például a kémiai reakció vagy a biológiában a természetes kiválasztódás. [...] hogy mi köt össze két jelenséget vagy állapotot, úgy értjük meg igazán, ha megismerjük azt a mechanizmust, amely ezt a kapcsolatot megteremti. A társadalomtudományban e kapcsolat kulcsa az emberi cselekvés." (Czobor, 2000, 131.)

Röviden szeretném bemutatni, hogy a mechanizmusok – közülük is a racionális döntés mechanizmusa – milyen nagyobb léptékű magyarázó sémába illeszkednek Elster társadalomelméletében.

Az ilyen jellegű törekvések nem egyedül Elsterre jellemzők. Abell szerint is kiterjeszthető a modell, egyrészt felfelé „magasabb rendszerszintekre" *(higher system levels)*, másrészt lefelé, szubindividuális (megfogalmazása szerint *pico*) szintekre (Abell, 2000, 228.).

Ezek a kiterjesztett modellek már túlmutatnak a klasszikus RDE keretein, akár cselekvés-, akár társadalomelméletként tekintünk rá, hiszen első lépésben a tudatos cselekvést megelőző, az alatti szinteket vizsgálja. Ugyanakkor éppen ezzel orvosolják a racionális döntések elméletét érő egyik fő kritikát, miszerint az elmélet semmit nem mond a preferenciák kialakulásáról és esetleg változásáról.

Már eddig is kiderülhetett, hogy a társadalomtudományok számára Elster szerint egy 'kevert' (oksági-intencionális) magyarázatparadigma szolgálhat alapul. Ezt a 'kevert' magyarázatparadigmát Szántó Zoltán rekonstrukciója alapján mutatom be (Szántó, 1992, 146–149.). A magyarázatnak négy szintje különíthető el. Az első szinten történik a preferenciák keletkezésének és változásának magyarázata, 'szubintencionális' oksági mechanizmusok segítségével (pl. adaptív preferenciák – közismert néven a 'savanyú a szőlő' mechanizmus – révén). A következő lépés az individuális cselekvések intencionális magyarázata a racionális döntések és a társadalmi normák elmélete segítségével. Kétségtelen, hogy Elster alapvetőbbnek tartja a döntésből fakadó mechanizmusokat, de elismeri a társadalmi normák szerepét is (Elster, 1995, 21.). Ezután következhet az egyéni cselekvések szándékolt interakcióinak[26] a magyarázata, amely feladatot a játékelmélet eszköztárával oldhatjuk meg, majd végül számolnunk kell még az egyéni cselekvések oksági interakcióival, vagyis a nem szándékolt következményekkel is. Ezen a szinten tehát szupraintencionális oksági magyarázatokat keresünk. Ha a nem szándékolt következmények összességükben pozitívak, akkor 'láthatatlan kéz' típusú mechanizmusokkal van dolgunk, ha negatívak, akkor 'célellentétes következményekről' beszélünk.

[26] Szántó szerint ez a weberi értelemben vett társadalmi cselekvéseknek és társadalmi kapcsolatoknak a magyarázatát jelenti. Véleményem szerint ez a megfeleltetés annyiban pontatlan, amennyiben a társadalmi cselekvések magyarázata (szemben a társadalmi kapcsolatokéval) az ezt megelőző szinthez, azaz az individuális cselekvések intencionális magyarázatához tartozik, vagyis az RDE és a társadalmi normák általi magyarázat hatókörébe esik.

A STRATÉGIAI HELYZETEK ELEMZÉSE, A JÁTÉKELMÉLET

Az RDE mint cselekvéselmélet az egyéni cselekvés magyarázatára törekszik parametrikus, illetve stratégiai döntési helyzetekben. Az előbbi esetben – amit a szakirodalom időnként 'természet elleni játszmáknak' is nevez – egyetlen cselekvő van a színen olyan körülmények között, amelyek nem függnek az ő döntésétől. Ekkor a különböző helyzetek között a legfontosabb eltérést a cselekvő informáltsága jelenti. Tökéletes informáltság esetén az RDE-modell probléma nélkül alkalmazható. Ilyenkor minden döntés és cselekvés következménye előre látható, így a racionális cselekvő ki tudja választani a számára optimális megoldást. (A korábban bevezetett *hasznossági függvény* alapján a legnagyobb értékű alternatívát választja.[27]) Amennyiben a parametrikus döntési helyzetet hiányos informáltság jellemzi, valamivel bonyolultabb a helyzet. Amennyiben egyáltalán semmilyen információnk sincs a várható következmények bekövetkezési valószínűségéről, bizonytalanságról beszélünk; ha legalább valamilyen valószínűségeket rendelni tudunk hozzájuk, akkor kockázatról. Kockázat melletti döntéshozatal során az RDE-modellek alapesetben azt javasolják, hogy a *várható hasznosságot* maximalizáljuk.[28] Bizonytalanság esetén a racionális cselekvés meghatározatlan, és nincs optimális döntés.

A parametrikus döntési helyzeteknél komplexebb és a társadalomtudományok számára relevánsabb helyzet a stratégiai, amelyben legalább két cselekvő áll szemben egymással, és döntésük, illetve várható hasznuk nem független a másik döntésétől, illetve várható hasznától. Az ilyen helyzetek vizsgálata a játékelmélet territóriuma. A játékelmélet egyik legfontosabb megállapítása, hogy bizonyos helyzetekben az egyéni racionalitás szuboptimális helyzetet eredményez (lásd fogolydilemma). Az ilyesfajta társadalmi csapdák felismerése, felismertetése talán a játékelmélet legnagyobb hozzájárulása hétköznapi tudásunk gyarapodásához.

Mielőtt azonban az ilyen értékelő megjegyzések kifejtésére sort kerítenénk, fordítsuk figyelmünket a játékelmélet tárgyára, a játszmák különböző típusaira. A 'játékelmélet' elnevezés természetesen nem a vizsgált stratégiai szituációk komolytalanságára utal, hanem tudománytörténeti okokra vezethető vissza – bár kétségtelen, hogy „[a] mai napig a legjobban modellezhető konfliktusok a társasjátékok, mint például a sakk, ahol teljesen

[27] Miként Elster megjegyzi, érdemes szem előtt tartani, hogy amikor azt mondjuk, egy személy úgy cselekszik, hogy maximalizálja a hasznosságot, „ez csupán kényelmes megfogalmazása annak, hogy azt teszi, amit a legjobban szeret" (Elster, 1995, 31.).

[28] Korábban már említettük, de nem árt megismételni: „Egy cselekedet várható hasznosságát úgy kapjuk meg, hogy minden egyes kimenetelének hasznosságát súlyozzuk a kimenetel becsült valószínűségével." (Elster, 1995, 35.)

világos, hogy kik a játékosok, mit léphetnek egy adott állás esetén, illetve hogy mi a parti kimenetele, hiszen ezeket a játék szabályai pontosan rögzítik" (Kóczi, 2006, 31.).

A fenti példából jól látszik, hogy milyen elemei vannak egy játékelméleti modellnek, de azért nem árt a tisztánlátás érdekében definiálni őket.

„Egy játék alapvetően három komponensből áll, játékosokból, játékszabályokból és az eredmények értékeléséből. Az első nem igényel különösebb magyarázatot. Az eredmények értékelése megint csak egyértelmű, minden egyes játékos felállít egy rangsort a játék lehetséges kimenetelei között. Az egyszerűség kedvéért feltételezzük, hogy az eredmény pénzbeli nyereséggel vagy veszteséggel jár.[29] A játék célja a minél kedvezőbb *kifizetés* elérése, s egy játékos ezt a célt szem előtt tartva választja lépését vagy lépéseit – természetesen a játékszabályok figyelembevételével. Függetlenül attól, hogy hányszor vagy mikor kerül döntéshelyzetbe, *stratégiának* nevezzük azt a döntéssorozat-tervet, amely a játék minden lehetséges döntéshelyzetére és az ebben tapasztalható minden lehetséges állapotára előír egy konkrét döntést. Bár a játékban előálló helyzetek függenek a játékostársak lépéseitől, a játékos stratégiája nem, legfeljebb más-más válaszlépést ír elő. Így ha a játékosok *lépései* függenek is egymástól, a stratégiák nem. A játék kifizetését az egyes játékosok választott stratégiái döntik el. A továbbiakban feltételezzük, hogy a játékosok ismerik a játékot, és hogy mindent megtesznek a magasabb kifizetés érdekében. A játékelmélet célja megtalálni az optimális stratégiákat és a kialakuló egyensúlyi helyzeteket." (Uo. 32. – *kiemelés az eredetiben.*)

A játékelmélet két nagy ágát különböztethetjük meg, a *kooperatív* (megegyezéses) és a *nem kooperatív* (nem megegyezéses) játékokkal foglalkozó elméletet. Miként Kreps megállapítja (Kreps, 2005, 17.), a kettő közötti különbségtétel nem mindig egyértelmű, főleg ha csak az elnevezésükből indulunk ki. A nem kooperatív játékokban is előfordulhat, hogy olyan viselkedést tapasztalunk, amelyet a hétköznapi életben kooperációnak neveznénk. A döntő különbség az, hogy „a nem kooperatív játékelmélet alapvetően a játékok egyéni résztvevőinek a viselkedését vizsgálja, akik a világosan definiált szabályok és a lehetőségeik figyelembevételével a számukra elérhető legkedvezőbb helyzetbe szeretnének kerülni" (uo. 17.). Ennek következtében viszont előfordulhat, hogy:

„[az] egyéni szempontból racionális választások gyakran olyan következményekkel járnak, amelyek valamennyi játékos számára kedvezőtlenebbek a játék azon kimeneteténél, amelyet más stratégiák választása idézett volna elő. A kooperatív (vagy megegyezéses) játékok elmélete viszont feltételezi, hogy ez nem fordulhat elő. Elsősorban azért nem, mert az efféle játékokban (például az alkuhelyzetekben) lehetőség van együttes stratégiaválasztásra, érvényt lehet szerezni a megkötött egyezségeknek, és mód van a közös nyeremények újrafelosztására." (Szántó, 1999, 30.)

Ennek megfelelően a nem kooperatív játékok esetében csak azért fordulhat elő együttműködés, mert az ilyesfajta viselkedés minden játékosnak külön-külön az érdekében áll, és ha megszüntetnék, tarthatnának a többiek megtorlásától.

A kooperatív játékelmélet azonban leginkább nem egyéni cselekvők, hanem csoportok, koalíciók viselkedését vizsgálja.

A nem kooperatív játékok tovább osztályozhatók. Különbséget tehetünk az állandó (vagy zéró) és a változó (vagy nem zéró) összegű játékok között. A két játéktípus különbsége rendkívül jelentős, hiszen állandó összegű játék esetén az egyik fél nyereménye szükségképpen veszteséget jelent a másik (vagy a többi) fél számára. Változó összegű játékban viszont az összes kiosztható nyereség nagysága is függ a játékosok stratégiájától, nemcsak a nyeremények megoszlása.

Ebből következően a zéró összegű játékok tisztán konfliktusosak, míg a változó összegű játékok lehetnek tisztán koordinációs vagy vegyes motívumú (egyszerre konfliktusos és koordinációs) játékok. Ez utóbbiak alkotják az alkalmazott játékelmélet központi tárgyát (pl. a 'nemek harca' játék). Koordinációs probléma például a közúti közlekedésben a bal vagy jobb oldalon haladás szabálya.

A nem kooperatív játékelmélet modelljeinek két alapvető formáját, típusát, leírási módját különböztethetjük meg. A *normál* vagy stratégiai formájú játékok a közismertebbek, az *extenzív* formájú játékok a nem szakemberek számára kevésbé ismertek. Ez utóbbiakkal itt sem foglalkozunk.[30]

A normál formájú játékoknak három összetevőjük van:

„1. a résztvevők vagy a *játékosok* listája;
2. minden játékosok *stratégiáinak* a listája;
3. minden olyan stratégiaegyüttes esetén, amely minden játékos pontosan egy stratégiáját tartalmazza, az egyes játékosok által kapott *kifizetések* listája." (Kreps, 2005, 18. – *kiemelés az eredetiben.*)

Az alapvető játékok közül minden bizonnyal a fogolydilemma a legismertebb, és talán a legtöbbször használt is. Lássuk a fegyverkezési verseny példáján keresztül magát a játékot és a vele kapcsolatban felmerülő fontosabb fogalmakat.

Ez esetben a háttértörténet a következőképpen foglalható össze: adott két ellenséges világhatalom, amely egymás katonai erejétől tartva úgy igyekszik biztosítani saját biztonságát, hogy növeli katonai potenciálját. Természetesen ez irdatlan összegeket emészt fel, mivel azonban a másik hasonlóan cselekszik, nem növeli valójában a saját biztonságát. Ellenben egyoldalúan ki sem szállhat a versenyből, hiszen akkor kiszolgáltatná magát az ellenségnek, akinek persze ez jelentené a legnagyobb nyereményt.

A *2. táblázat*ban a két oszlop mutatja a sorjátékos, a két sor pedig az oszlopjátékos stratégiáit. A stratégiák metszéspontjában pedig a két játékos kifizetéseit, az első szám mindig a sorjátékos, a második mindig az oszlopjátékos nyereményét jelzi. A nagyobb értékek nagyobb nyereményt jelentenek (a konkrét számok nem lényegesek). A játék szimmetrikus, ezért elegendő csak az egyik játékos döntését megvizsgálni.

2. táblázat. A fegyverkezési verseny modellezése a fogolydilemma segítségével

		B ország (oszlopjátékos)	
		leszerel	fegyverkezik
A ország (sorjátékos)	leszerel	3,3	0,5
	fegyverkezik	5,0	1,1

[29] Véleményem szerint, noha valóban szemléletesebb pénzbeli kifizetésekről beszélni, mint nem konkretizált, de számszerűsített egyéni hasznosságokról, az ilyesfajta 'egyszerűsítések' hátráltathatják a modell közgazdaságtanon kívüli befogadását.

[30] Könnyen érthető formában mutatja be őket Kreps, 2005, 21–34.

A ország előtt két választás áll: vagy leszerel, vagy fegyverkezik. Döntését igyekszik úgy meghozni, hogy a másik fél bármely döntése esetén jó döntés legyen. Úgy okoskodik, hogy ha *B* játékos leszerel, akkor neki jobban megérni egyoldalúan fenntartani katonai fölényét, tehát a fegyverkezést választja. (Mindez a 3. oszlop első számainak összevetésén alapul; 5 > 3, tehát *A* ország a *B* ország leszerelése esetén is fegyverkezni fog.) Ha viszont *B* ország nem szerel le, akkor *A* sem fog, hiszen számára ez lenne a lehető legrosszabb eredmény (0 pont), inkább tovább fegyverkezik – ami nem növeli országa biztonságát, további pénzeket igényel, de legalább nem is szolgáltatja ki magát egyoldalúan.

B játékos természetesen ugyanígy gondolkodik. Azokban az esetekben, amikor a másik fél döntésétől függetlenül a játékosnak az egyik stratégiája jobb bármely más stratégiánál (lehet több is, mint kettő), *domináns stratégiá*ról beszélünk. Ebben a helyzetben mindkét országnak a fegyverkezés a domináns stratégiája. Ez a stratégiapár pedig úgynevezett *Nash-egyensúly*t alkot:

„Nash-egyensúlynak olyan, minden játékos egy-egy stratégiáját tartalmazó stratégiaegyüttest nevezünk, amely esetén egyik játékosnak sem áll érdekében az általa választott stratégia egyoldalú megváltoztatása (abban az értelemben, hogy nem tudja növelni saját kifizetéseit)." (Kreps, 2005, 37.)

A kölcsönös dezertálás tehát természetes egyensúlyi helyzetet teremt (1:1), de ez nem *Pareto-optimális*,[31] mivel mindkét játékos számára kedvezőtlenebb következményekkel jár, mint ha mindketten kooperálnának (3:3).

Itt válik könnyen érthetővé a koordinációs és a nem koordinációs játékok közötti döntő különbség. Ha a két játékos kötelező érvényű megállapodásra tudna jutni, megegyezhetnének abban, hogy mind a ketten leszerelnek. Mivel a játékot a nem kooperatív játékelmélet eszköztárával elemeztük, feltételeztük, hogy a két játékos egyidejűleg, egymástól függetlenül választ, és mivel semmilyen módon nem tudják egymást bármire – például kölcsönös leszerelési ígéreteik betartására – kötelezni, nem az együttműködést, hanem a dezertálást választják. Jelen esetben ez a leírás jobban meg is felel a második világháború után kialakult világpolitikai helyzetnek.

[31] Pareto-optimális egy helyzet, ha egyik szereplő sem tud úgy javítani a helyzetén, hogy valaki másé ne romoljon közben. Jelen esetben mindkét fél helyzete jobb lenne, ha kölcsönösen leszerelnének.

A KOLLEKTÍV CSELEKVÉS PROBLÉMÁJA

A többszereplős játékok vizsgálata egyenesen továbbvezet a racionális döntések elméletéhez mint társadalomelmélethez. Ezen a szinten már az egyéni cselekvések makroszintű következményei jelentik az elemzés tárgyát. Az egyéni cselekvések különböző aggregációs mechanizmusok révén makroszintű társadalmi következményeket eredményeznek. Az aggregációs mechanizmusok klasszikus példája a piac „láthatatlan keze", amely sok, önös érdekeket követő racionális cselekvő haszonmaximalizáló viselkedésének nem szándékolt következményeként jön létre. Gyakori vád azonban az RDE-vel szemben, hogy vagy nem tud felmutatni más, jól megragadható aggregációs mechanizmust, vagy mindenre a piaci mechanizmus sémáját akarja ráerőszakolni. A piac mellett a másik viszonylag jól ismert, egy tágabb területre átvezető aggregációs mechanizmus a politikai választás.

OLSON PARADOXONA

A kollektív cselekvés problémája Mancur Olson munkássága nyomán vált széles körben ismertté a 20. század második felében. A probléma maga egyáltalán nem új, már David Hume is foglalkozott vele.[32] Az, hogy elmúlt fél évszázadban a társadalomtudomány újra felfedezte, szorosan összefügg a racionális döntéselméleti paradigma térhódításával. A racionális döntések elmélete olyan eszközt adott a kutatók kezébe, amely lehetővé tette a csoportviselkedés új szempontú megközelítését.

A következőkben a kollektív cselekvés lehetőségének feltételeit, a Mancur Olson által felvetett paradoxon különböző megoldási módjait vizsgálom. A kiindulópontot Olson híres műve, *A kollektív cselekvés logikája* nyújtja, amely Szántó (1999, 23.) véleménye szerint a racionális döntések elméletének egyik legkorábbi és legtermékenyebb alkalmazása a társadalomtudományban.

A kollektív cselekvések elmélete magáévá tette az RDE alapfeltevéseit, csak éppen a színpad más, ahol a saját érdekeik szerint racionálisan cselekvő egyének színre lépnek,

[32] „Két szomszéd könnyen megegyezik, hogy együtt kiszárítsanak egy zsombékos rétet, amely közös tulajdonuk, hiszen jól ismerik egymás szándékait, s mindegyik kénytelen belátni, hogy az egész vállalkozás meghiúsulását jelentené, ha nem tenné meg a maga részét. Ám igen nehéz dolog, sőt egyenesen lehetetlen, hogy ezer ember egyezzék meg valami hasonlóban; már az is nehézséget okoz, hogy egységes tervet alakítsanak ki ilyen bonyolult ügyben, s még nehezebb megvalósítaniok a tervet; minden résztvevő valamilyen ürügyet keres, hogy megszabaduljon a fáradságtól és a költségektől, s az egész terhet a többiekre hárítaná." (Hume, 1976, 728–729.)

hogy megvalósítsák céljaikat. A cselekvők a legtöbb esetben nem egyedül szállnak szembe a természettel, hogy kielégítsék vágyaikat (parametrikus döntési helyzetek), hanem más cselekvőkkel interakciókba lépve igyekeznek elérni céljaikat. A kollektív cselekvések elmélete egy fokkal ennél is tovább megy, hiszen a diádokon belül végbemenő stratégiai interakciót csak mint a csoportviselkedés határesetét vizsgálja. (Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tipikusan két aktorra kidolgozott játékelméleti leírások ne volnának kiterjeszthetők többszereplős modellekre, így a csoportviselkedés területére is.[33])

A kollektív cselekvés logikája című könyvében Olson nem siet meghatározni azt, mit is ért pontosan kollektív cselekvésen. Ezért átmenetileg fogadjuk el Elster – nem túl szabatos – meghatározását:

„Tegyük fel, hogy egy csoport minden tagja választhat, hogy végez-e egy bizonyos tevékenységet vagy sem. *A csoport a kollektív cselekvés problémájával néz szembe, amennyiben mindenkinek jobb, ha néhányan végzik, mintha senki sem végezné.* Lehet, hogy mindenkinek jobb, ha mindannyian végzik, mint ha senki sem tenné, de lehet, hogy nem. Lehet, hogy mindenkinek az a legjobb, ha mindannyian bekapcsolódnak, de az is lehet, hogy nem." (Elster, 1995, 130. – *kiemelés tőlem – H.-H. J.*)

A meghatározás utolsó két kitétele egyelőre nem különösebben fontos, csak annyit érdemes megjegyezni belőle, hogy nem feltétlenül kapcsolódik a kollektív cselekvés fogalmához, hogy adott kollektívum (csoport, szervezet) minden tagja részt vegyen a kérdéses cselekvésben. Nézzük inkább a központi állítást, amely szerint mindenkinek, azaz a kollektívum minden tagjának jobb, ha valamilyen csoportviselkedés bekövetkezik. Pontosan minél is jobb? Annál, ha senki sem viselkedne a megadott módon. Vagyis szélsőséges esetben az is elképzelhető, hogy a csoport egy-két (vagy akár egyetlen) tagja végrehajt valamilyen tevékenységet, amely mindenki hasznát szolgálja. Mielőtt a gondolatmenet teljesen tévútra vinne, érdemes tisztázni: a cél végső soron nem az, hogy adott számú csoporttag végrehajtson valamilyen tevékenységet, hanem az, hogy ezáltal létrehozzanak valamilyen közjószágot – lásd Hume példája. (A közjószág definíciójára hamarosan visszatérünk.)

Egyelőre annyit tudtunk meg Elster meghatározásából a kollektív cselekvésről, hogy olyan esetekben használhatjuk ezt a fogalmat, amikor (a csoporton belül) mindenkinek jobb, ha néhányan tesznek valamit, mintha senki. De mi itt a probléma, kérdezhetnénk, ha a hétköznapi józan ész alapján abból a feltételezésből indulnánk ki, hogy közös érdekekkel rendelkező racionális lények minden bizonnyal képesek közös érdekeiknek megfelelően közösen fellépni, cselekedni?[34] Valamivel tovább jutunk, ha követjük a szerző gondolatmenetét a kollektív cselekvés „kicsit gondosabb" meghatározásában. *„Kooperálni* annyi, mint saját önérdekünk ellen cselekedni úgy, hogy mindenkinek előnyös, ha néhányan vagy esetleg mindannyian így cselekszenek." (Uo. 130. – *kiemelés az eredetiben.*) Ez utóbbi kitétel villantja csak fel a probléma lehetőségét – anélkül azonban, hogy pontosan meg is határozná magát a problémát. Ehhez a feladathoz célszerű újból segítségül hívni Olson műveit.

[33] Ennek tipikus példája a többszereplős fogolydilemma, amellyel a kollektív cselekvés paradoxonának legismertebb példái leírhatók.

[34] Az említett 'téveszme' Olson klasszikus megfogalmazásában: „Ha valamely, egyénekből vagy vállalatokból álló csoport tagjai bizonyos közös érdekekben osztoznak, akkor valószínű, hogy a csoport a szóban forgó érdek érvényesítésére törekszik." (Olson, 1987, 43.)

A *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása* című művében Olson a következőképpen fogalmazza meg a problémát: „A paradoxon tehát a következő, a nagy létszámú csoportok, még ha racionális egyének alkotják is őket, *nem* cselekednek csoportérdeküknek megfelelően." (Olson, 1987, 45.)

Másként megfogalmazva: egy olyan csoport tagjai, akik ismerik a céljukhoz vezető utat, azaz képesek racionálisan felmérni, milyen eszközökkel növelhetnék jólétüket, mégsem élnek ezen eszközökkel. Vagyis *látszólag* irracionálisan viselkednek. Ez az, ami az RDE individuális szintű alkalmazása során gyakorlatilag elképzelhetetlen lenne.[35] Egy önérdekkövető egyén, amennyiben képes felismerni a céljaihoz vezető utat, azt fogja követni. Éppen itt érhető tetten a döntő különbség az individuális cselekvők és a különböző csoportok, szervezetek között – ami a módszertani individualizmus álláspontját látszik megerősíteni. Miközben az önérdekkövető racionális egyén képes az érdekeinek megfelelő viselkedésre, az önérdekkövető, racionális egyénekből álló csoport nem – vagy csak speciális feltételek teljesülése esetén. Ez Olson maradandó és elméleti szempontból rendkívül termékeny megállapítása.

Ahhoz persze, hogy ezt az általános kijelentést megtehessük, definíciókon és levezetéseken keresztül vezet az út. A levezetés jó része teljesen triviálisnak tűnik (sőt utólag az egész is az[36]), mégis nélkülözhetetlen ahhoz, hogy logikailag megalapozott következtetéseket tehessünk. (Mielőtt továbbhaladnánk, érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Olson elmélete a maga nyers formájában kontrafaktuális, hiszen lényegesen gyakrabban jön létre kollektív cselekvés, mint ahogy azt az elmélet alapján hihetnénk. Ez arra utal, hogy bármennyire triviálisnak tűnnek is a modell állításai, és bármennyire zárt is logikailag a rendszer, olyan elméleti konstrukcióról van szó, amely *a priori* kiindulópontból deduktív módon építkezik, kitéve magát annak a veszélynek, hogy szem elől téveszti az empirikus 'buktatókat'.)

Visszatérve az elmélet logikai rekonstrukciójához, első lépésben axiómáinak feltárásához, nem tekinthetünk el annak az elvnek a deklarálástól sem, hogy „a legtöbb szervezetre [...] jellemző az a célkitűzés, hogy a kötelékébe tartozó egyének érdekeinek realizálását igyekszik elősegíteni" (Olson, 1997, 13.). Nem mindegy azonban, hogy a csoporthoz tartozó egyének milyen érdekeiről van szó. Valójában úgy tetszik, egyszerűen a csoportképző érdekek realizálása a csoport létének célja – ami teljesen kézenfekvő állítás, feltéve hogy figyelembe vesszük a csoportok egyéb sajátosságait és érdekeit is.

„[Azok] az érdekek, amelyek realizálásához ezeknek a különböző típusú szervezeteknek hozzá kell járulniuk, többnyire *közös* érdekek [...]. A tisztán személyes vagy egyéni érdekeket a szervezetlen, egyéni cselekvés szolgálhatja, illetve szolgálja a leghatékonyabban. Nyilvánvaló, hogy teljesen

[35] Természetesen csak akkor, ha eltekintünk az RDE-magyarázatokat fenyegető klasszikus veszélyektől, az akaratgyengeségtől, a vágyteljesítő gondolkodástól, a nem megalapozott vélekedésektől és az irracionalitás egyéb forrásaitól.

[36] A kollektív cselekvés paradoxona kitűnő példája annak, miként csap be minket a józan ész, vagy – általánosabban szólva – mennyire függ a józan ész a közkinccsé vált ismeretektől vagy logikai levezetésektől. A kollektív cselekvés paradoxonának ismerete előtt a józan ész a legtöbb ember számára azt súghatta, hogy a közös érdekeket képviselő szervezetek hatékonyan lépnek fel tagjaik közös érdekeinek megfelelően, ám az Olson-féle paradoxont ismerők inkább csodálkoznak, ha a hatékony érdekérvényesítő szervezet ideáltípusa spontán módon megvalósul.

> fölösleges a szervezet ott, ahol a szervezetlen egyéni cselekvés legalább olyan jól, vagy még jobban szolgálhatja az egyén érdekeit, mint egy szervezet." (Uo. 14.)

A teljesség kedvéért Olson kimondta, hogy a csoport vagy szervezet nem a részt vevő egyének egymástól különböző egyéni céljaira törekszik, hanem kizárólag arra, amelyek a csoport tagjai körében közösek.

Ennek megfelelően most már hatékonyan egészíthetjük ki az elsteri és olsoni meghatározásokat azzal, hogy „egy közös cél megvalósítása vagy egy közös érdek realizálása voltaképpen azt jelenti, hogy valamilyen köz- vagy kollektív javat sikerült biztosítani az érintett csoport számára" (uo. 21.).[37]

A kulcsszó a közgazdászok által jól ismert közjószág. Ennek sajátosságai eredményezik valójában a kollektív cselekvés paradoxonát. A magánjószág fogalmával szemben definiált közjószág meghatározásában a közgazdaság-tudomány sem egységes.[38] Egészen tömören, a lehetséges vitapontokat figyelmen kívül hagyva: „[a] közjavak olyan termékek, amelyek esetében a szolgáltatás kiterjesztése egy további személyre nem jár költséggel, továbbá az embereket nem lehet kizárni fogyasztásukból." (Samuelson–Nordhaus, 2003, 36.) A magánjavak birtoklásából azonban, ha már valaki birtokolja vagy valakik birtokolják őket, mindenki más ki van zárva: az én autóm az enyém, tehát definíció szerint nem másé. Ezzel szemben a friss vagy éppen a szennyezett levegő mindenkié, aki az adott területen tartózkodik. Attól, hogy én is ugyanazt a levegőt szívom, más is szívhatja, és én semmilyen módon nem tudom megakadályozni, hogy így tegyen.

Olson a tiszta közjavak ideájánál kevésbé szigorú meghatározást használ. De első lépésben határozzuk meg pontosabban a tiszta közjavakat. Olson két alapelemét különíti el a közjavak klasszikus meghatározásának: a kizárás megvalósíthatatlanságát és a kínálat egyetemlegességét. Az előbbiről volt szó a korábbiakban, és ez tulajdonképpen elég is a közjavak 'laza' definiálásához. Az utóbbi kitétel viszont már egyértelműen a tiszta közjavak elkülönítésére szolgál. „Egy jószág kínálatának 'egyetemlegessége' azt jelenti, hogy ha egy adott egyén számára hozzáférhetővé tesszük, akkor könnyen vagy ingyen elláthatunk vele másokat is. [...] Tiszta közjavak esetében egy újabb fogyasztó belépése nem csökkenti a javak mások számára rendelkezésre álló mennyiségét." (Olson, 1997, 59.)

Mint említettem, Olson nem ragaszkodik a tiszta közjavak fogalmának használatához, saját céljaira nem tartja indokoltnak a kínálat egyetemlegességének feltételezését (sőt bizonyos esetekben az érvelésében szerepet kap ennek tagadása).[39] Ennek megfelelően helyesebb, ha a továbbiakban Olsont követve inkább a 'kollektív javak' kifejezést

[37] Az eredetiben az egész szövegrész ki volt emelve, ezt feloldottam – *H. H. J.*

[38] Logikailag az egyik szélsőséges álláspont a tiszta közjavak és a tiszta magánjavak kategorikus szembeállítása lenne. Ennél életközelibb az a – közgazdaságtanban ténylegesen létező – álláspont, amely a tiszta közjavak és a tiszta magánjavak közti intervallumon helyezi el a különböző jószágokat. Tovább árnyalja a képet, hogy – miként Olson is utal rá (Olson, 1997, 58.) – vannak olyan javak, amelyek az emberek egy adott csoportja számára közjavak, mások számára azonban magánjavak.

[39] „Ha a kollektív jószág samuelsoni értelemben vett 'tiszta közjószág' lenne, akkor a kooperációt megtagadó haszna nemcsak nem jelentene ugyanilyen mértékű veszteséget a kooperációban részt vevők számára, hanem semmiféle veszteséget nem jelentene számukra. A tiszta közjavakra vonatkozó föltevés azonban céljaink szempontjából szükségtelenül szigorúnak tűnik. A helyzet valószínűleg sokszor a következő: egy bizonyos pont után a kollektív jószág további fogyasztói, ha csak kismértékben is, de csökkentik a mások rendelkezésére álló mennyiséget." (Olson, 1997, 67.)

használjuk, amikor a kollektív cselekvés problémáját Olson nyomán elemezzük – ez gyakorlatilag megfelel a közjavak elsőként bemutatott 'laza' meghatározásának.[40]

Összefoglalva az eddigieket, a következőket tudtuk meg a kollektív cselekvés problémájáról:

1. A kollektív cselekvés célja valamilyen kollektív jószág előállítása (vagy megfelelő mennyiségű biztosítása).
2. A kollektív javak fő sajátossága a *kizárás megvalósíthatatlansága*. Vagyis az, hogy ha már egyszer egy csoport vagy közösség valamely tagja számára elérhetővé tettük ezeket a javakat, akkor másokat sem tudunk kizárni élvezetéből.

   Ettől a ponttól kezdve nagyon kevés és kézenfekvő kiegészítés szükséges ahhoz, hogy felszínre kerüljön a kollektív cselekvés paradoxona. Tulajdonképpen ha elfogadjuk az RDE alapposztulátumait és azt az egyszerű állítást, hogy a kollektív javak előállításának ára van, már logikailag levezethetők Olson fontosabb megállapításai. Mivel a szükséges posztulátumok egy részét már korábban, az RDE mint cselekvéselmélet ismertetése során bemutattuk, itt csak röviden utalunk rá:
3. Mindenképpen el kell fogadnunk a *módszertani individualizmus* elvét, vagyis azt, hogy a kollektív cselekvés során is (kizárólag) a csoportot alkotó egyének cselekednek.
4. A csoportot alkotó egyénekről fel kell tételeznünk, hogy racionálisak *(racionalitás-posztulátum).*
5. A csoportot alkotó egyénekről általában azt feltételezzük, hogy *önérdekkövető* individuumok. Bár Olson szerint ez nem követelmény, érvelése még altruista viselkedés esetén is tartható.[41] (Ugyanakkor a kollektív cselekvés paradoxonának megoldására ajánlott elsődleges javaslata, a szelektív ösztönzők használata mindenképpen önérdekkövető egyénekre 'van kitalálva' – bár kétségkívül átfogalmazható lenne altruistákra is.[42])

A 3–5. premissza röviden Olson szavaival is összefoglalható: „Az, hogy egy csoport mit tesz, attól függ, mit tesznek a csoportot alkotó individuumok; ez utóbbiak cselekvése

[40] „A közös, kollektív vagy közjavakat a szóban forgó vizsgálódások során olyan javakként definiálják, amelyeket – ha egy $x_1, \ldots, x_i, \ldots, x_n$ egyénekből álló csoport valamelyik x_i tagja mint fogyasztó igényt tart rájuk – gyakorlatilag nem lehet megtagadni a csoport más tagjaitól sem. Más szavakkal: azokat, akik nem vásárolják meg a köz- vagy kollektív jószág rájuk eső részét, vagy nem hajlandók fizetni érte, nem lehet kizárni vagy kirekeszteni a kérdéses jószág fogyasztói közül, jóllehet nem kollektív javak esetében megtehetjük ezt." (Olson, 1997, 21.)

[41] Olson, 1987, 47. Továbbá: „...a latens csoport fogalma *nem* szükségképpen kapcsolódik össze azzal a feltevéssel, hogy az emberek ezekben a csoportokban is olyan önző módon viselkednek, és ugyanúgy profitmaximalizálásra törekszenek, mint – a közgazdászok megfigyelései szerint – a piacon. A latens csoport fogalma mindaddig érvényes, amíg az emberek – akár önzően, akár önzetlenül – a szó szoros értelmében véve 'racionálisan' cselekszenek. *Egy nagy csoport racionálisan cselekvő tagja még akkor sem venne részt a kollektív vagy közjavak biztosításában, ha teljes egészében figyelmen kívül hagyná saját személyes érdekeit; a közreműködésnek ugyanis nem lenne semmiféle hatása.*" (Olson, 1997, 82–83. – *kiemelés tőlem – H.-H. J.*)

[42] Az egoizmus metodológiai prioritásának kérdését (lásd pl. Elster, 1995, 59–61.) itt nem elemzem, az RDE és így a kollektív cselekvés elmélete által megkövetelt képet az önérdekkövető egyénről szükséges – és reális, legfeljebb kiegészítésre szoruló – posztulátumnak tekintem.

viszont attól függ, milyen hasznot ígérnek számukra az alternatív cselekvési lehetőségek." (Uo. 30.)

Ezzel a felsorolással valójában eleget tettünk annak a feladatnak, hogy a kollektív cselekvés bemutatása során általában használt feltételeket ismertessük. Ennek ellenére fölöttébb indokoltnak tűnik további két követelménnyel kiegészíteni a premisszák listáját.

6. Hogy valóban kiderüljön a kollektív cselekvés paradox jellege, tegyük fel, hogy teljes a *konszenzus* a csoportban mind a kollektív jószág szükségességére, mind az eléréséhez legmegfelelőbb eszközökre vonatkozóan – bár ez többnyire nem szerepel a kollektív cselekvés alapmodelljében.[43]
7. El kell fogadnunk azt is, hogy a kollektív jószág előállításának vannak költségei, és e költségeket a csoportnak – vagyis végső soron a csoportot alkotó individuumoknak – kell állnia. Ez az állítás olyannyira triviálisnak látszik, hogy általában meg is szoktunk róla feledkezni.

Milyen következtetések adódnak a csoporttagok viselkedésére és így a kollektív cselekvés sikerességére vonatkozóan a fenti premisszákból? Önérdekkövető, racionális csoporttagokat feltételezve minden egyes cselekvő maximalizálni igyekszik hasznát, ami két módon érhető el: a haszon növelésével, illetve a költségek csökkentésével.

A kollektív cselekvés eredményeként létrejövő kollektív javak mindenképpen megjelennek haszonként a mérleg egyik serpenyőjében, hiszen a kollektív javak fogalmi meghatározásának megfelelően, ha egyszer már létrejött a kollektív jószág, és a csoport bármelyik tagja vagy bármekkora része élvezi, akkor a csoport minden más tagja is élvezi, senki sem zárható ki belőle. Tehát sikeres kollektív cselekvés esetén a haszon fix – akár közreműködött a kollektív jószág előállításában az egyén, akár nem. A haszonmaximalizálásnak ezért csak egyetlen útja van, a költségek csökkentése, ami – a játékelmélet nyelvén – dezertálással érhető el, vagyis azzal, hogy az egyén nem vesz részt a kollektív cselekvésben, a kollektív jószág előállításában. Egy 'gyors fejszámolás' eredményeként a csoport bármely tagja arra a következtetésre juthat, hogy a kollektív cselekvés sikere esetén úgy maximalizálhatja a hasznát, ha ő maga nem vesz részt a kollektív cselekvésben. De mi történik, ha mégsem lesz sikeres a kollektív cselekvés, nem sikerül előállítani a vágyott közjószágot? Ha netán a kollektív cselekvés mégsem valósul meg – például – elegendő résztvevő hiányában, akkor a dezertőr állapota nem változott, nem nyert, de nem is vesztett semmit, ami a kollektív cselekvésben részt vevőkhöz viszonyítva szintén haszonmaximalizálást jelent.

Eddig a haszonmaximalizálás hättereként azt feltételeztük, hogy a kollektív cselekvés sikere valójában nem függ egyes egyénektől, az egyéni cselekvő a kooperáció és a dezertálás közti mérlegelésben úgy tekint a kollektív jószág előállítására, mint valamiféle természeti tényre. Lehet, hogy holnap esni fog, de az is lehet, hogy nem; azzal azonban,

[43] Olson maga is csak viszonylag későn, jóval a paradoxon ismertetése után foglalkozik a csoportkonszenzus kérdésével, azért, hogy megmutassa: noha „a konszenzus hiánya gátolja a csoportcselekvést [... e]bből azonban nem következik, hogy a tökéletes konszenzus [...] mindig a csoportcél elérését vonja maga után" (Olson, 1997, 79.).

hogy esernyőt visz, biztosan senki sem tudja befolyásolni az időjárást.[44] Ez a fajta megközelítés nem elvi alapokon áll, hanem a kollektív cselekvés elméletének tárgyával függ össze. A kollektív cselekvés elmélete és azon belül is Olson híres dilemmája elsősorban nagy – gyakori és sokatmondó elnevezéssel: latens – csoportokkal foglalkozik. A nagy, latens csoportokban egyetlen egyén hozzájárulásának mértéke nem befolyásolja érdemben a kollektív cselekvés sikerét. (Ha egy választó otthon marad a parlamenti választásokkor, a választás még érvényes lesz, és nagyon nagy valószínűséggel vagy szinte biztosan állítható, hogy az eredménye sem lesz más. Vagy – egy másik példán szemléltetve az egyéni hozzájárulás szerepét a kollektív cselekvés sikeréhez – ha valamelyik vasutas felveszi a munkát a vasúti dolgozók sztrájkja idején, a vasúti közlekedés még nem fog helyreállni, és nem kerül veszélybe a sztrájk által elérni tervezett béremelés sikere sem.) Nyilvánvalóan egész más egy olyan helyzet, amikor minden egyes cselekvő tudja, hogy személy szerint rajta múlik a kollektív cselekvés sikere.

Nem alkalmazható a kollektív cselekvés paradoxona arra az esetre sem, amikor a csoport egy vagy több tagjának individuálisan is nagyobb haszna származik a kollektív jószág előállításából, mint amennyi az előállítás teljes költsége. Ez esetben a racionális, önérdekkövető cselekvő akár egymaga is állja a kollektív jószág előállításának költségét, amennyiben mindenki más dezertálása mellett is haszonhoz jut.

A modell sehol sem mondja ki explicit formában, de az is alapfeltétel a probléma jelentkezéséhez, hogy a részvétel egyetlen motivációja a kollektív cselekvésben a cselekvés célját szolgáló kollektív jószág megszerzése, a részesedés belőle. Könnyen elképzelhetők olyan esetek, amikor a kollektív cselekvésben nem vagy nemcsak a megszerzendő kollektív jószágért vesz részt mindenki, hanem esetleg azért, mert ezzel a csoporthoz tartozását fejezi ki (ami hosszú távon előnyös lehet számára), vagy viselkedését különféle normák befolyásolják (ezekről később lesz szó).

Vagyis a kollektív cselekvés paradoxona csak olyankor érvényesül, ha a csoport tagjait semmi más érdek nem fűzi egybe, mint a kollektív cselekvés célja – ami a valóságban ritkán van így. Többnyire még a nagy országos vagy nemzetközi szervezetek tagjai sem elszigetelten, más csoporttársaiktól végletesen elkülönülten élnek, hanem a nagy szervezet valamilyen helyi sejtjének tagjaként. Márpedig közismert tény, hogy az eredetileg formális alapokon létrehozott szervezetekben is előbb-utóbb kialakulnak informális kapcsolatok, amelyek jelentősen befolyásolhatják a tagok motivációit.

Ezen kikötések ismeretében összegezzük a kollektív cselekvés problémájáról eddig elhangzottakat:

„...minden csoport vagy szervezet – akár kicsi, akár nagy – valamilyen kollektív jószág biztosítására törekszik. A kérdéses jószág megszerzése – a dolog természetéből következően – a csoport minden tagja számára hasznos. Noha ily módon *a csoport minden tagjának közös érdeke a szóban forgó kollektív jószág megszerzése, az ezzel járó költségek fedezése már semmiképpen sem közös érdek.* A csoport mindegyik tagja azt szeretné, hogy a többiek fedezzék a költségeket, s rendszerint mindegyikük elfogadná a biztosított előnyöket – függetlenül attól, hogy részt vállalt-e a költségekből vagy sem." (Olson, 1997, 27. – *kiemelés tőlem – H.-H. J.*)

[44] A példa persze kicsit sántít, mert nincs akkora embertömeg, amekkora az esernyővel meg tudná akadályozni az esőt. Az autómentes napon a szmog csökkentése érdekében otthon hagyni az autót már jobb példa lehet.

Könnyen belátható, hogy amennyiben a csoport tagjai *egyéb, speciális okok* hatására nem változtatnak ezen a hozzáálláson, azaz nem hajlandók kooperálásra a kollektív jószág előteremtése érdekében, akkor a kollektív cselekvés maga is kudarcot vall, s így végül senki sem részesül a kollektív jószágból. Vagyis az individuálisan racionális döntések interakciójából irracionális eredmény születik, a mindenki előnyét szolgáló kollektív cselekvés kudarcot vall, senkinek sem sikerül javítania helyzetén, noha megtehette volna.

A KOLLEKTÍV CSELEKVÉS PROBLÉMÁJÁNAK 'KLASSZIKUS' MEGOLDÁSI LEHETŐSÉGEI

Olson a kollektív cselekvés paradoxonára alapvetően két megoldást ajánl. Az egyik valójában nem is megoldás, hanem a probléma hatókörének szűkítése (a nagy csoportokra). A másik ellenben gyakorlatias közgazdászmegoldás, amely érintetlenül hagyja a paradoxon alapjául szolgáló modellt.

Többször is utaltam arra, hogy a kollektív cselekvés paradoxona elsősorban a nagy, latens csoportok viselkedésére vonatkozik. A kis csoportok viselkedése több szempontból is eltér a nagy, latens csoportok viselkedésétől (erre már Hume is felhívta a figyelmet). Ezzel kapcsolatban itt csak arra – az Olson által több helyen is hangsúlyozott sajátosságra – hívom fel a figyelmet, hogy a kis csoportokban lényegesen gyakrabban fordulhat elő az, hogy „vannak olyan csoporttagok, akik a kollektív jószág biztosítása esetén mindenképpen jobb helyzetben lesznek – még akkor is, ha nekik kell viselniük az adott jószág biztosításával járó összes költséget –, mint amilyenben akkor lennének, ha a kollektív jószág biztosítására egyáltalán nem kerülne sor" (uo. 39.).

A csoportméret különös jelentőségét az is megerősíti, hogy az Olson által bemutatott másik, tulajdonképpen általános lehetőség a kollektív cselekvés előmozdítására egy ponton (a társadalmi típusú szelektív ösztönzők esetében) összefügg a csoport méretével.

A szelektív ösztönzők a kollektív javak azon „fogyatékosságát" hivatottak kiegyenlíteni, hogy a csoport bármely tagja fizetség vagy bármilyen személyes hozzájárulás nélkül is élvezheti e javakat.

A szelektív ösztönzők lehetnek pozitívak (jutalom) vagy negatívak (büntetés). Szelektívek, mert csak azokat érintik, akik részt vesznek a kollektív cselekvésben, vagy éppen ellenkezőleg, kihúzzák magukat alóla. A lényegük mindenképpen az, hogy megváltoztassák a kollektív cselekvés helyzetét jellemző költség–haszon-elemzés paramétereit, növeljék a távolmaradás költségeit (negatív szelektív ösztönzők), vagy növeljék a részvétel hasznát (pozitív szelektív ösztönzők).[45] Jó példa a negatív szelektív ösztönzőkre az Olson által is használt sztrájkőrség példája (Olson, 1987, 50.), amely fenyegető magatartásával elriasztja az esetleg a munkafelvételen gondolkodó dolgozókat attól, hogy valóban sztrájktörők legyenek, és ezzel veszélyeztessék a sztrájk sikerét, vagyis valamilyen kollektív jószág megszerzését. Ám szintén a gyakorlatban alkalmazott negatív szelektív ösztönző a parlamenti választásoktól távolmaradók pénzbüntetése. A lehetséges pozitív

[45] „[A] szelektív ösztönzők értéke – az egyes egyének preferenciáihoz viszonyítva – definíció szerint nagyobb, mint a kollektív jószág költségeinek az egyes egyénekre eső hányada." (Olson, 1997, 71.)

szelektív ösztönzők köre is tetszőlegesen tágítható, a túlvilági üdvözüléstől kezdve az üdülési csekkig bezárólag.

A szelektív ösztönzők speciális válfaját jelentik Olson számára a társadalmi szelektív ösztönzők. Alkalmazásuk arra épül, hogy az emberek *társas lények*, tehát igénylik társaik megbecsülését, és nem szeretik, ha kiközösítik őket. Mivel azonban az emberek nem azt akarják, hogy általában az emberiség fogadja be őket, hanem azt, hogy szűkebb környezetük, a számukra fontos csoport, ezért a szelektív ösztönzők csak viszonylag kisméretű – személyes ismeretségen alapuló – csoportok, továbbá az ilyen csoportokból felépülő nagyobb, föderatív csoportok esetében működnek.

Noha Olson legtöbb elemzésében a szelektív ösztönzők anyagi javakat vagy éppen közvetlen fenyegetést jelentenek, a fogalom határait rendkívül kitágítja – pszichológiai, szexuális vagy akár erkölcsi ösztönzők is szóba jöhetnek, ha szelektív módon lehet felhasználni őket (az olsoni leírásból nyilvánvaló, hogy akár a lelkiismeret-furdalás is betöltheti a szelektív ösztönző szerepét), vagyis amennyiben szelektíven adhatók a kooperálóknak vagy éppen a dezertálóknak (Olson, 1997, 86.). Noha Olson lábjegyzetben, mintegy mellékesen említi mindezt, valójában szétfeszíti saját ökonómiai modelljét. Attól a pillanattól, hogy minden szóba jöhet szelektív ösztönzőként, ami a kollektív cselekvésben való részvételtől függően hat az egyénre, foszladozni kezd a modell alapjául szolgáló *homo oeconomicus* képe.

Kicsit eltávolodva az eredeti megfogalmazástól, azt mondhatjuk, hogy Olson – ha csak egy lábjegyzet erejéig is – kísérletet tesz a *homo oeconomicus* és a *homo sociologicus* keresztezésére, amennyiben helyet biztosít a társadalmi normáknak mint szelektív ösztönzőknek a modellben. Valójában a modell ilyen finomítását sosem mondta ki explicit formában, és még kevésbé használta fel elemzései során.

ÚJ UTAK A KOLLEKTÍV CSELEKVÉS PROBLÉMÁJÁNAK MEGOLDÁSÁBAN

Amennyiben Olson megoldási javaslatait úgy jellemezhetjük, hogy alapjaiban érintetlenül hagyják a kollektív cselekvés paradoxonához vezető modellt, Elstert éppen ennek ellenkezője jellemzi. Egészen röviden, a modellben szereplő *homo oeconomicus* a *homo sociologicus* számos vonását átveszi. Ezzel együtt a modell színesedik, összetettebbé válik – és, mintegy ennek áraként, veszít gazdaságosságából.

Elster éppen Olson modelljének meghatározó jellegzetességeit veszi célba:

> „[A] kooperatív viselkedés magyarázatában két hibát kell feltétlenül elkerülni. A durvább hiba az, hogy létezik egy kitüntetett indíték – például az önérdek –, amely a kooperáció összes esetére magyarázatot ad. A kisebbik hiba az a feltételezés, hogy a kooperáció minden egyes esete megmagyarázható egyetlen indítékkal. A valóságban kooperáció akkor és azért jön létre, amikor és amennyiben a különböző indítékok felerősítik egymást." (Elster, 1995, 135.)

Elster megkülönbözteti a kollektív cselekvés centralizált és decentralizált megoldási módjait. A centralizált megoldási módok általában a társadalmi intézményekkel kapcsolatosak, és valamifajta szankciókat feltételeznek. Mivel a szankciókról – szelektív ösztönzők néven – már volt szó Olson megoldási javaslatainak ismertetése során, a társadalmi intézmények vizsgálata pedig önálló dolgozat témája lehetne, és semmiképp sem férne

be jelen tanulmány keretei közé, az elsteri gondolatok elemzését a decentralizált megoldási lehetőségekre korlátozom.[46]

Elster szerint (uo. 137–138.) a társadalom különböző csoportjai eltérő indítékok alapján vesznek részt a kollektív cselekvésben, és ebben a képletben az önérdek mindenképpen háttérbe szorul. A különböző indítékok alapján cselekvő csoportok (pl. 'kantiánusok', 'utilitaristák' stb.) viselkedése eltérő törvényszerűségeknek engedelmeskedik, és eltérő a szerepük is a kollektív cselekvés sikerében. A 'kantiánusok' azt akarják, ami a legjobb lenne, ha mindenki így tenne. Ők tehát a várható eredménytől függetlenül kooperálnak, azaz vesznek részt a kollektív cselekvésben. Az utilitaristáknak nevezett csoport tagjai ellenben számolnak a következményekkel. Céljuk a közjó előmozdítása, azaz jelen esetben a kollektív jószág biztosítása. Mivel ez azonban csak akkor lehetséges, ha megfelelő számú aktor veszt részt a kollektív cselekvésben, ők akkor fognak csatlakozni hozzá, ha a kollektív jószág előállítása már biztos, és minden további cselekvő hozzájárulása növeli az átlagos hasznot. A 'kantiánusok' és az 'utilitaristák' szerepe tehát különböző, de a kollektív cselekvés sikerében egymásra vannak utalva: „[a] kantiánusok az utilitarista viselkedés kiváltójának vagy katalizátorának szerepét tölthetik be, míg az utilitaristák a kantiánusok multiplikátorát alkotnák." (Uo. 137.) Elster még egy harmadik csoportot is megkülönböztet modelljében, róluk azt feltételezi, hogy őket a méltányosság normája mozgatja. Ők nem akarnak potyautasként hasznot húzni mások együttműködéséből, de nem akarnak balekként vagy hősként sem viselkedni, azaz kooperálni, amíg csak kevesen teszik. A méltányosság normáját követő cselekvők éppúgy érzéketlenek az eredmény iránt, mint a kantiánusok – részvételük a kollektív cselekvésben nem a kollektív cselekvés becsült sikerétől függ, hanem a kollektív cselekvésben részt vevők számától vagy arányától.[47] Végső soron „[az] indítékok sajátos együttesétől függően a láncreakció elmehet egészen az egyetemes kooperációig vagy megállhat előtte" (uo. 137.).

Könnyen belátható, hogy a folyamat elsősorban a különböző indítékokkal rendelkező cselekvők arányától függ. (Ha például túl kevés a 'kantiánus', a kollektív cselekvés már az első lépésben kudarcba fulladhat.) Csakhogy éppen ez az – a különböző indítékú csoportok aránya –, amit nem ismerünk, ahogy valójában azzal sem vagyunk tisztában, hogyan is zajlik le pontosan a fentebb egyértelműként bemutatott kölcsönhatás, amely kollektív cselekvéshez vezethet.[48]

Valójában az Elster által említett két hiányosság csak a problémák egy részét jelenti. Elster elgondolása semmiképp sem tekinthető szigorú értelemben vett modellnek, inkább csak olyan gondolatkísérletnek, amely irányt mutathat a kollektív cselekvéssel foglalkozó vizsgálódások számára.

Elster illusztrációjánál konkrétabb példát is találhatunk arra a gondolatra, hogy a kollektív cselekvésben különböző indítékú csoportok vehetnek részt. Herbert Simon klasszikussá vált elemzése (Simon, 1987) a választási előrejelzések hatásáról is jó példát nyújt arra, hogy a népesség különböző csoportjai egészen eltérő motivációk alapján vehetnek részt a kollektív cselekvésben: vannak, akik azért szavaznak egy pártra, mert úgy gondolják, mindenki más is arra szavaz, de vannak, akik épp ellenkezőleg, azért szavaznak egy politikai erőre, mert úgy vélik, nagyon kevesen támogatják.

Az elsteri elemzés egyik fontos mozzanata volt a nem önző indítékok bevezetése, amelyek többnyire valamilyen társadalmi normának feleltethetők meg. Egy másik fontos mozzanat azonban a különböző indítékok népességen belüli eloszlásának kiemelése, amivel az elsteri elemzés közel került a kritikustömeg-modellekhez. A kritikustömeg-modellekben „az emberek viselkedése attól függ, hányan viselkednek meghatározott módon, vagy hogy milyen mértékben viselkednek ily módon" (Schelling, 1998, 215.).

A kollektív cselekvés klasszikus problémáját Olson a gazdasági élet szereplőinek viselkedése alapján dolgozta ki. A probléma természetesen nem korlátozódik a gazdasági életre. Ennek megfelelően a kollektív cselekvés elméletének különböző változatait számos területen próbálták és próbálják alkalmazni. Az alábbiakban a teljesség és a részletes kifejtés igénye nélkül mutatok be néhány példát a kollektív cselekvés problémájával foglalkozó elméletek, elméleti megközelítések közül.

A haldokló szemináriumok – valószínűleg mind elméleti, mind gyakorlati oldalról – sokak által ismert esete szemléletes példája a kritikustömeg-modelleknek. A kritikustömeg-modelleknek különböző válfajai vannak, de „[ami] minden kritikustömeg-modellben szerepel, az bizonyos fajta aktivitás, amely önfenntartó lesz, amint mértéke túllép bizonyos minimális szinten" (uo. 216.). Nos, a haldokló szemináriumok esetében nem sikerül a minimális szinthez elegendő hallgatónak járnia a szemináriumra, ami a kurzus gyors elhalálozásához vezet. A 'siessünk, mert lemaradunk' Herbert Simon által elemzett mechanizmusa, amely a magyar politikai köznyelvben inkább a 'győzteshez húzás' jelenségeként ismert, azonban eleve csak akkor lép fel, amikor a választási győzelemhez szükséges minimális szintnél több szavazó támogat egy pártot, pontosabban akkor, amikor a választók a közvélemény-kutatási adatok és a politikusok megnyilatkozásai alapján úgy vélik, hogy ilyen helyzet állt elő.[49] Az Elster által bemutatott esetben, ahol három különböző csoport relatív nagyságától függ a kollektív cselekvés sikere, a kritikustömeg-modell – amennyiben valóban kísérlet történne egzakt alkalmazására – rendkívül komplex formában jelenne meg.[50]

A kritikustömeg-modellekkel kapcsolatban, a félreértések elkerülése végett, érdemes kiemelni, hogy ezek a modellek valójában függetlenek a kollektív cselekvés elméletétől. Hatásos segítők lehetnek a kollektív cselekvés bizonyos eseteinek megértésében, de éppilyen jól használhatók olyan jelenségek leírására is, amelyek nem sorolhatók a kollektív cselekvések közé. Az utóbbi esetre jó példa lehet a mobiltelefon és az e-mail elterjedése.

[46] Elster más helyen (1985b) egy egészen más konceptuális keretben elemzi a kollektív cselekvés problémáját, konkrétabb feltételeit. Ennek rövid összefoglalása megtalálható Szántó Zoltánnál is (Szántó, 1999, 86–90.).

[47] Elster tovább finomítja a modellt azzal a megállapítással, hogy a méltányosság normájának engedelmeskedők sem feltétlenül egyformák, más és más lehet az a határ, ahol úgy érzik, már nekik is részt kell venniük a kollektív cselekvésben.

[48] „Úgyszólván semmit sem tudunk arról, hogyan oszlanak el ezek az indítékok a népességben, és hogyan zajlik az a kölcsönhatás, amelynek során decentralizált kooperációt hoznak létre." (Elster, 1995, 138.)

[49] A példa arra is rávilágít, hogy a kritikustömeg-modellek különböző válfajai között az egyik határvonalat éppen az jelenti, hogy a valamilyen cselekvésben részt vevők tényleges száma vagy a résztvevők számával kapcsolatos várakozások, feltételezések befolyásolják a további csatlakozást – illetve a résztvevők számának csökkenését.

[50] Valójában ez esetben már nem is annyira kritikus tömegről, mint inkább 'kritikus elegyről' beszélhetünk, hiszen – a fizikai nyelvezetnél maradva – nem elég egy komponensnek (adott indítékokkal rendelkező embercsoportnak) megfelelő mennyiségben adva lennie a népességben (csoporton) belül, hanem különböző, eltérő indítékokkal rendelkező, egymás viselkedésére más és más módon válaszoló csoportok megfelelő arányú elegye szükséges a reakció teljes lefutásához, azaz a kollektív cselekvés sikeréhez.

Mint Elster elemzéséből kiderült, a kollektív cselekvésben jelentős szerepe van vagy lehet a társadalmi normáknak. A társadalmi normák kialakulásának és működésének megértése önmagában is jelentős kihívás, hát még ha a kollektív cselekvés létrejöttével összefüggésben vizsgáljuk. Éppen ezt teszi meg egy Douglas Heckathorn által vezetett, a kilencvenes évektől folyó kutatási program (Heckathorn, 2002). A kutatási program kiindulópontja a társadalmi normák keletkezésének problémája volt. A feladatnak az a nehézsége, hogy ritkán figyelhetjük meg a folyamatot, amelynek során társadalmi normák születnek. Ritkán – de ez nem jelenti azt, hogy soha. Bizonyos, szélsőséges esetekben (pl. a hadseregben, menekülttáborokban stb.) akár egyetlen nap alatt is születhetnek társadalmi normák. Anélkül, hogy belemennék a kutatási program ismertetésébe, bemutatom néhány elméleti szempontból jelentős eredményét.

Olson elméletének vizsgálata során már szóba kerültek a szelektív ösztönzők. Heckathorn kétféle ösztönzőt különböztet meg. Az *elsődleges ösztönzők* olyan jutalmak vagy büntetések, amelyeket egyes egyének kapnak személyes tetteik miatt. A *másodlagos ösztönzők* viszont olyan jutalmak, illetve büntetések, amelyeket egy csoport tagjai kapnak a csoport valamelyik tagjának viselkedése miatt – vagyis kollektív jutalmak, illetve büntetések. A másodlagos ösztönzők használata egy sajátos szabályozási érdek megjelenéséhez vezet, amely arra készteti a csoport tagjait, hogy igyekezzenek befolyásolni más csoporttagok viselkedését. Végső soron a kollektív büntetéstől való félelem (vagy a kollektív jutalom ígérete) miatt a csoport tagjainak racionális, céltudatos viselkedéséből, amelynek alapja az a szabályozási érdek, hogy mások viselkedését megfelelővé tegyék, társadalmi norma születik. (A folyamat leírásából is kitűnik, hogy miként Heckathorn maga is hangsúlyozza [uo. 80–81.], a társadalmi norma ez esetben nem a viselkedést meghatározó kényszerként, szabályként értelmeződik, hanem a kollektív cselekvés egy formájaként.) Ezért a viselkedés szabályozására – Heckathorn megfigyelései szerint – sokkal hatásosabbak a másodlagos ösztönzők, mint az elsődlegesek. Ugyanakkor a másodlagos ösztönzők használatának komoly veszélyei is lehetnek. A kollektív szankciók – a csoport nagyságától és szervezettségétől, a szankció mértékétől és egyéb paraméterektől függően – egyaránt ösztönözhetik az engedelmességet, illetve a lázadást.

A RACIONÁLIS DÖNTÉSELMÉLET ALKALMAZÁSAI ÉS KRITIKÁI

Az emberi viselkedés ökonómiai modelljét, az RDE-paradigma széles körű elterjedésének köszönhetően, a társadalmi jelenségek igen széles körére kísérelték már meg alkalmazni. Gary Becker kapcsán egy példát, a család „működését" már érintettük. E fejezetben egy közismert és problematikus esetet tekintünk át, a választói viselkedés magyarázatát – mielőtt rátérnénk az elméletet ért kritikák taglalására. Ez utóbbiakról annyit érdemes megjegyezni, hogy miként maga az RDE is egy rendkívül szerteágazó paradigma, sokféle változattal, a kritikák sem egységesek.

A VÁLASZTÓI VISELKEDÉS MAGYARÁZATÁNAK PROBLÉMÁI AZ RDE-BEN

A politikai választás a társadalmi cselekvés egyik paradigmatikus esete, amely különösképpen alkalmas a racionális döntés elméletén nyugvó modellek tesztelésére. Arról, hogy milyen kitüntetett szerepe van a választói viselkedés vizsgálatának a racionális döntések elméletében, minden háttérismeret nélkül is képet alkothatunk a témával foglalkozó publikációk nagy száma alapján éppúgy, mint az e publikációkban fellelhető sajátos szófordulatokból és megfogalmazásokból. Zenonas Norkus *a választói részvétel legendás paradoxonát* használja példaként (Norkus, 2000, 268.), amikor bemutatja a racionális döntések elméletén nyugvó megközelítésmódok lehetséges stratégiáit; Morris P. Fiorina (idézi Laver, 1997, 91.) úgy beszél erről a paradoxonról, mint amely *felfalta a racionális döntéselméletet*; John H. Aldrich szerint a választási részvétel racionalitásának kérdése *a racionális döntések elméletének Achilles-sarka* a politikatudományban (Aldrich, 1997, 373.). Elster pedig így fogalmaz: „A választói magatartás elemzése [...] a legmegbízhatóbb ellenpéldákat szolgáltatja a racionális döntések elvén nyugvó magyarázatok mindenhatóságával szemben." (Elster, 2000a, 226.)

Mindebből talán már kitűnik, hogy jelen fejezet nem vagy nem elsősorban a választói viselkedés racionális döntések elméletén belüli magyarázatáról szól – amennyiben magyarázaton sikeres magyarázatot értünk –, sokkal inkább ennek problémájáról és a megoldási kísérletekről, amelyek több esetben is túlmutatnak az RDE szűk értelemben vett alkalmazásán.

Választáson tág értelemben a plurális demokráciákban a választópolgárok akaratának kifejezését szolgáló jól ismert technikát értjük, amelynek alkalmazásakor a választók a különböző politikai tisztségekért versengő jelöltekre, pártokra vagy – népszavazás

esetén – véleményekre voksolnak. Az elemzés során elsősorban a parlamenti választásokra összpontosítunk.

A politikai vélemény- és akaratkifejezés különböző eseteinek megkülönböztetése az elméletépítés fontos feladata. Még ugyanazon paradigmán, jelen esetben az RDE-megközelítésen belül maradva is eltérő magyarázat lehet érvényes egy ügydöntő népszavazás vagy egy polgármester-választás esetében.[51] A népszavazáson a megkérdezettek ideáltipikus esetben a saját véleményükhöz közelebb álló véleményre szavaznak, míg egy kistelepülési polgármester-választáson a legrátermettebb, a posztra leginkább alkalmas (pontosabban ilyennek gondolt) jelöltre adják voksukat. A valóságban természetesen ritkák az ilyen tiszta esetek, a népszavazás során sokan lehetnek bizonytalanok, akiket választott pártjuk vezetői vagy más, számukra fontos, mértékadónak tartott személyek 'tájékoztatnak' véleményükről, vagyis ez esetben sem teljesen kizárható, hogy valamilyen értelemben, áttételesen személyekre is voksolnak a választók. Más szempontból egy kisközösség vezetőválasztásakor is előkerülhetnek az alkalmasságon kívül más, 'külső' szempontok (pl. pártszimpátia) is.

A kérdés általánosan, sarkosan fogalmazva úgy tehető fel, vajon a politikai választásokon programok (a politikai objektumai, lehetséges tárgyai) vagy személyek[52] (a politika szubjektumai, alakítói) között választunk-e? A válasz, mint az előbbi példa mutatja, választástípusonként más és más lehet, de a választók különböző csoportjai között is lehetnek különbségek a tekintetben, milyen motivációk alapján szavaznak. A parlamenti választásokkal kapcsolatban is megoszlanak a vélemények. Az RDE-paradigmán alapuló választóiviselkedés-kutatások egyik változata a programok közti választásra irányul. A racionális választó ebben a megközelítésben 'tematikus szavazó', aki azt a pártot választja, amelynek programja a legközelebb áll az ő elképzeléseihez (végső soron érdekeihez).[53] (A programot értelmezhetjük nagyon tágan is, úgy, hogy akár átfogó politikai ideológiák is beleférhetnek, a választónak nem szükséges pontos elképzelésekkel rendelkeznie adott párt programjáról ahhoz, hogy a párt és saját ideológiai elkötelezettsége alapján programcentrikusan szavazzon.)

Giovanni Sartori az ellentétes oldalon áll:

> „Mikor a választásokon szavazunk, nem kormányzati kérdéseket döntünk el: a választók tényleges hatalma, hogy megválaszthatják, ki kormányozza őket. A választások nem konkrét kérdésekben döntenek, hanem abban, hogy ki dönti majd el őket." (Sartori, 1999, 63.)

Vagyis a választók nem abban döntenek, hogy mit kell csinálni, hanem abban, hogy ki csinálja.

[51] Jelen dolgozatban nem foglalkozom a szavazás technikai kérdéseivel, vagyis a különböző választási eljárásokkal és választási rendszerekkel, amelyek nagymértékben befolyásolhatják nemcsak a választások kimenetelét, de a választói magatartást is.

[52] A 'személy' szó nem pontos, hiszen ebben az esetben nemcsak egyes politikusokról, de pártokról, sőt leginkább pártokról van szó. Mindössze a személytelen 'program' kifejezés ellentéteként használom a személy szót, részben az 'aktor' fogalom használatának elkerülésére.

[53] Az angol nyelvű szakirodalom *issue voting* néven hivatkozik a választói magatartás e modelljére, ennek magyarítási kísérlete szülte a 'tematikus szavazás' terminust.

Természetesen ezután felmerülhet a kérdés: vajon mi alapján választják a szavazók a döntéshozókat, mi alapján választanak a pártok és a jelöltek között? Az inkább érzelmi indíttatású rokonszenven túl racionális érvként előkerülhet a párt vagy a politikus kompetenciája, vagyis a választónak az a véleménye, hogy a rendelkezésre álló pártkínálatból adott pártot tartja a legalkalmasabbnak az ország vezetésére eddigi teljesítménye, intellektuális, szakmai felkészültsége, kormányzati tapasztalata, vagy bármi más – az ország vezetése szempontjából releváns(nak vélt) – sajátossága alapján, vagy éppen azért, mert az adott párt *program*ja biztosítja a fenntartható gazdasági fejlődést, az alacsony adókat vagy éppen a jól működő társadalombiztosítási rendszert. A pártokra, politikusokra való szavazás racionalitásának nem szükségszerű feltétele, hogy a mérlegelés alapja a pártok programja legyen, ugyanakkor úgy tűnik, az RDE szempontjából valamiféle módszertani prioritás illeti meg ezt az elképzelést. A Sartori-féle elképzelés nagyon is kézenfekvőnek tűnhet azonban a pártpreferenciák által kevésbé meghatározott, ugyanakkor viszonylag kis közösségek, például kisebb települések esetében, ahol a politikusokat és a jelölteket még ismerhetik a választók, s így személyes ismereteik, tapasztalataik alapján tudnak dönteni közöttük. Szintén jól alkalmazható Sartori elképzelése akkor, amikor a választás úgynevezett protestszavazásként fogható fel, amikor a „csak X párt, politikus ne kerüljön hatalomra" elv érvényesül. (Ez a fajta motiváció persze nem feltétlenül racionális, a személyes ellenszenv mellett még könnyen elképzelhető volna, hogy adott párt vagy politikus racionális választás lenne a kérdezett számára.)

Némi leegyszerűsítéssel, a racionális választóról az RDE-modell szerint feltételeznünk kell, hogy saját érdekeinek megfelelően választ a rendelkezésre álló alternatívák (pártok, jelöltek) között, természetesen csak azután, hogy behatóan tanulmányozta a pártok programját, s az ígéreteket valamilyen módon – például korábbi tapasztalatai alapján – diszkontálta, hogy felbecsülhesse az egyes pártok hatalomra kerülésének várható hasznát a maga számára. Ezek után azt a jelöltet vagy pártot választja, amelynek győzelme a lehető legnagyobb haszonnal jár számára. Tehát ha *A* párt adócsökkentést hirdet az alanyi jogon járó juttatások körének szűkítésével együtt, *B* párt pedig adóemelést és a társadalombiztosítási rendszer kiterjesztését ígéri, akkor attól függően, hogy az illető választó milyen helyzetben van, többnyire egyértelműen tud dönteni a két program között. Ha gazdag, akinek amúgy is külön egészségbiztosítása van, de nem szeretne sok adót fizetni, akkor az *A* pártra szavaz, ha viszont szegény, és nincs saját egészségbiztosítása, az orvost nem tudja megfizetni, az adóemelés meg amúgy sem vagy csak kismértékben sújtaná, akkor a *B* pártra voksol. Mivel mindenki képes – legalábbis ezen a szinten – saját érdekeinek felismerésére és annak megfelelő választásra a lehetséges politikai alternatívák között, mindenki elmegy szavazni, hogy a saját érdekeit képviselő pártot támogassa, s mivel feltehetően többen vannak a szegények, mint a gazdagok, olyan párt kerül majd hatalomra, amely csökkenti a társadalmi egyenlőtlenségeket – igaz, az állami újraelosztás növelése árán.

Valójában ez az ideális racionális választó csak akkor cselekszik valóban racionálisan, ha szavazata számít, azaz érdemben befolyásolhatja a választás kimenetelét – de erről később lesz szó.

A racionális döntéselméleti modell fényében a szavazás pillanatában megnyilvánuló pártválasztás úgy értelmezhető, hogy az egyes pártokra adott szavazat a vágyak, célok megvalósításának eszköze. A választó döntése racionális, amennyiben a rendelkezésére

álló információk (valójában inkább vélekedések, véleménytulajdonítások) alapján azt a pártot választja, amelyikről feltételezi, hogy az általa preferált 'világállapot' megvalósításán munkálkodik, vagy legalábbis más pártoknál nagyobb mértékben teszi, illetve – jobb híján – kisebb mértékben gátolja azt.

A szavazás pillanatában megnyilvánuló pártválasztás nem is okozna problémát az RDE számára – sokkal inkább az oda, egészen pontosan a szavazófülkéig vezető út.

A választási viselkedés vizsgálata során mindenekelőtt két kérdést kell elkülönítenünk egymástól: a választási részvétel és a (párt)választás kérdését. Vagyis azt, hogy miért megy el valaki szavazni, és azt, hogy miért adott pártra, politikusra szavaz. (Noha a kettő természetesen erősen összefügg. Általában azért megy el valaki szavazni, mert adott pártra vagy jelöltre akar szavazni.)

Eddig nem említettem egy fontos kitételt: az RDE-modell alkalmazásának ideáltipikus esetében a racionális szavazó csak akkor cselekszik racionálisan szavazata leadásával, ha az ő szavazata dönti el a választást – akár úgy, hogy egymaga jelenti a választásra jogosult népességet, akár úgy, hogy az általa választott pártnak éppen az ő szavazatára van szüksége a győzelemhez. Mindkét lehetőség teljesen abszurd. Más – valóságos – esetekben viszont a választónak számolnia kell azzal, hogy szavazatának rendkívül kicsi a jelentősége a választás végeredményében. Vagyis a szavazás *várható hasznossága* mindenképpen nagyon alacsony, mivel még ha rendkívül nagy is a választó számára valamelyik párt hatalomra jutásának haszna, annak valószínűsége, hogy az ő szavazata szerepet játszhat benne, elenyésző. A két tényező szorzataként előálló várható haszon nagysága tehát szintén elenyésző. A választás költségei ellenben mindenképpen jelentkeznek, ami legalábbis idő- és energiaráfordításban nyilvánul meg, de bizonyos esetekben további – például utazási – költségek is felmerülnek. Ráadásul az információgyűjtés költségeivel még nem is számoltunk. Amennyiben a racionális választó megalapozott döntést akar hozni, ezzel is számolnia kell. Ekkor persze alapvetően az egyenlet költségoldalát növeltük, hiszen a többletinformáció segítségével meghozott megalapozottabb, ezért feltehetően optimálisabb választás várható haszna a fentiek alapján rendkívül alacsony. Ezért a fenti kalkulációkat elvégző racionális választó nem megy el szavazni, és nem is gyűjt információkat. Vagyis arra a kellemetlen következtetésre jutottunk, hogy az RDE-modell premisszái alapján két dolognak kellene jellemeznie a racionális választót: racionális tájékozatlanságnak és racionális távolmaradásnak. Miért mennek el hát mégis meglepően sokan szavazni?

Tekintsünk át Michael Laver segítségével néhány konkrét megoldási javaslatot a választói részvétel paradoxonára (Laver, 1997, 92–98.).[54]

A szavazás költségei csökkentésének egyik módja, hogy nem fektetünk be információk gyűjtésébe, hanem ugyanúgy szavazunk, ahogy nálunk informáltabb, de hasonló preferenciákkal rendelkező szavazótársaink, például családtagjaink, barátaink, munkatársaink. Ez valóban csökkenti a költségeket, de még mindig csak az információgyűjtését. Vagyis ebben a formában nem ad magyarázatot arra, miért mennek el az emberek szavazni, csak arra, miért szavaznak adott pártra vagy jelöltre.

[54] A lista nemcsak olyan megoldási javaslatokat tartalmaz, amelyek szigorúan követik az RDE érvelését, hanem, mint látni fogjuk, más típusú elképzeléseket is.

Érvelhetünk úgy is, hogy a szavazás költségei valójában rendkívül alacsonyak, és a szavazás eredményében érdekelt pártok mindent megtesznek további csökkentésére. Ennek egyik módja természetesen az informálódás költségeinek csökkentése azáltal, hogy a pártok ideológiák révén azonosítják magukat, politikai hirdetéseket adnak fel a médiában, és általában minden módon igyekeznek eljuttatni üzenetüket a választókhoz. Természetesen ezzel még mindig nem takarították meg az általuk adott információk feldolgozásának (és többnyire 'diszkontálásának') költségeit a választók számára, ahogy a választáson való fizikai részvétel költségeit sem. Praktikus mód lehet viszont a választás költségeinek csökkentésére, ha a jelöltek vagy pártok valamiképpen kárpótolják azokat, akik elmennek szavazni – vagy éppen büntetik azokat, akik nem mennek el. (Az ilyesfajta szelektív ösztönzők használata nem ismeretlen a gyakorlatban sem.)

A költség–haszon-elemzés problémájának egyik lehetséges megoldása lenne, ha feltételeznénk, hogy a választók alaposan túlbecsülik szavazatuk jelentőségét. A probléma természetesen az, miként Laver megállapítja, hogy milyen ésszerűséget feltételezhetnénk egy olyan szavazóról, aki képtelen racionálisan felmérni saját hozzájárulásának súlyát a választás végeredményéhez.

Egy másik – Laver által bemutatott – megoldási javaslat szerint az emberek úgy gondolkodnak, hogy ha senki sem menne el szavazni, összeomlana a demokrácia, és mindenkinek, tehát nekik is sokkal rosszabb lenne. Amennyiben a modellben továbbra is a korábbi – haszonmaximalizáló vagy instrumentális – értelemben vett racionális választók szerepelnek, ez a megoldás csak más szinten reprodukálja a problémát. A 'potyautas-probléma' ugyanúgy fennáll: ahogy az emberek egyik vagy másik párt győzelmének örülhetnek úgy, hogy racionálisan a kisujjukat sem mozdítják érte, éppúgy élvezhetik a demokrácia áldásait, abban bízva, hogy mások majd fenntartják.

Eredeti megoldással állt elő Einar Overbye (lásd Laver, 1997, 96.), aki az egyének jó hírnevéhez fűződő érdekével magyarázza a választási részvételt. Eszerint a választásokon részt vevők viselkedésükkel olyan jelet küldenek magukról, amelynek alapján a rövid távú önös érdekeken felülemelkedő, hosszú távon gondolkodó, megbízható emberekként azonosíthatók, szemben azokkal, akik lustaságból, kényelemszeretetből vagy egyszerűen csak önös érdekeiket követve, azaz haszonmaximalizáló viselkedést tanúsítva, otthon maradnak. Vagyis Overbye szerint az emberek azért szavaznak, hogy mások jobb véleménnyel legyenek róluk, és így a későbbiekben előnyösebb kapcsolatokat építhessenek.

Miként Laver rámutat, az érvelés buktatója az, hogy a hírnevet – premisszáktól függően – nemcsak javíthatja, de ronthatja is a részvétel a választásokon, hiszen miért ne gondolkodhatna valaki úgy, hogy ő ugyan nem üzletel olyan irracionális emberekkel, akik a választási részvételre vesztegetik az idejüket.

A sor végére maradt a hagyományos RDE-modelltől leginkább eltávolodó megoldási javaslat. William Riker és Peter Ordershook (lásd uo. 94.) a hetvenes évek elején jutott arra a megállapításra, hogy a választási részvételnek van egy olyan 'pozitív összetevője', illetve haszna a választó számára, amely nem függ a választás kimenetelétől. E megközelítés szerint a részvétel a választáson a várható hasznosságon kívül sokféle egyéb módon biztosíthatja a választó elégedettségét. Például a választással kapcsolatos erkölcsi kötelesség teljesítése által okozott jó érzés, vagy éppen a demokratikus politikai rendszer, illetve bizonyos politikai értékek melletti kiállás révén, az önkifejezés egyik

eszközeként. Ez a fajta érvelés természetesen gyökeresen különbözik az instrumentális vagy haszonmaximalizáló racionalitás koncepciójától, ugyanakkor a racionális döntések elméletét valló szerzők is elfogadni látszanak. A tekintetben azonban lényeges a különbség közöttük, hogy miként tekintenek az ilyesfajta magyarázatokra.

Geoffrey Brennan és Loren Lomaski (lásd uo. 95.) a pártpreferenciák kifejezése által okozott megelégedettségre alapozva építette meg saját 'racionális választás' modelljét. Elster mindemellett egyetért a koncepció alapjával, amennyiben maga is úgy látja, hogy „[a] szavazás [...] egy olyan szituációnak tűnik, amelyben elsősorban maga a cselekvés, nem pedig a várható következménye számít" (Elster, 2000a, 226.), és nem törekszik arra, hogy a racionális döntések elméletén belül magyarázza a választói viselkedést. Sőt a választási részvételt, éppen az instrumentális racionalitás hiánya miatt, inkább a normavezérelt cselekvések közé sorolja.[55]

Az expresszív szavazás elképzelésének viszonya a racionalitás szűkebb értelemben vett fogalmához enyhén fogalmazva is problematikus. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy egyértelműen az irracionalitás tartományába kellene sorolnunk az ilyen aktusokat. Mint Aldrich (1997, 390.) állítja, a szavazás nem valamiféle költség-haszon elvű beruházás egy aktuális választás eredményébe, hanem tökéletesen racionális döntés a preferenciák kifejezésére.

A racionális választó paradoxonát talán az oldhatja meg, ha nem szűk értelemben vett haszonmaximalizáló vagy instrumentális racionalitást tulajdonítunk neki, hanem megpróbáljuk a procedurális és expresszív racionalitás koncepciójának keretében értelmezni viselkedését.

Ugyanakkor jó az esélye, hogy a választók jelentős része egyáltalán nem racionális indíttatásból megy el szavazni. Ez azonban nem kérdőjelezi meg szükségszerűen az RDE szerepét a választói viselkedés magyarázatában, amennyiben feltételezzük, hogy többféle motiváció is arra sarkallhatja a választókat, hogy éljenek választójogukkal.

MEGJEGYZÉS AZ RDE-T ÉRT KRITIKÁKHOZ

A racionális döntések elmélete vegyes fogadtatása ellenére sikeres elméletnek számít, ha sikeren azt értjük, hogy hosszú és komoly vitákat váltott és vált ki ma is a társadalomtudományok minden ágában. A viták során számos támadás is érte az elméletet. Steven Green kategorizálása alapján (Green, 2002, 30.) az RDE-t ért kritikák lehetnek gyakorlatiak, empirikusak vagy elméleti alapúak.

A gyakorlati kritikák szerint az RDE nem a megfelelő kérdéseket teszi fel.

Az empirikus kritikák két csapásirányon haladhatnak. Az 'empirikus csődre' *(empirical failure)* való hivatkozás azt takarja, hogy az elmélet nem tud megfelelő módon számot adni a megfigyelt jelenségekről. Az 'empirikus tudatlanság' *(empirical ignorance)* vádja

[55] Eközben egy figyelemre méltó gondolatkísérlettel szolgál, amely segít megérteni a kétféle magyarázat közti különbséget: „...tegyük fel, hogy valaki két alternatíva közül választhat. Az egyik, hogy saját maga szavaz, míg a másik, hogy – saját szavazata elvesztésének árán – két másik embernek segít abban, hogy azok az ő jelöltjére szavazzanak. Ebben az esetben, a szóban forgó személy az előbbi opciót részesítené előnyben, ha számára a kötelesség teljesítése, nem pedig a legjobb következmény előidézése a legfontosabb." (Elster, 2000a, 226.)

viszont azt takarja, hogy az elmélet szószólói meg sem próbálták empirikusan tesztelni az RDE-t.

Green szerint az elméleti kritikának is két formája van, attól függően, hogy a modell feltevéseire vonatkoznak-e, vagy a belőlük levont következtetésekre. Az utóbbiak viszonylag ritkák az elmélet matematikai formalizálhatóságának, illetve formalizáltságának köszönhetően. Így az elméleti kritikák elsősorban az elmélet előfeltevéseit érintik.

Jelen fejezet egy korábbi részében már illettük némi kritikával az RDE-megközelítés egyik apostolát, Gary Beckert. Mivel személye és az általa képviselt RDE-felfogás széles körben ismert és vitatott, tanulságos lehet, ha röviden számba vesszük a vele szemben megfogalmazódott kritikákat. Szántó Zoltán összegző megállapításaira támaszkodva (Szántó, 2004, 288.) – vitathatatlan érdemei mellett – a következőket vetették Becker szemére. Modelljei túl általánosak, a belőlük származó predikciók nyilvánvalóak, banálisak, ezért a tapasztalatok szinte mindig megerősítik őket. Analógiái sokszor inkább csak metaforák, mint társadalomtudományi fogalmak. Vannak azonban általánosabb kritikai megjegyzések is, amelyek az elmélet korlátaira utalnak, azokra a helyzetekre, amikor az RDE nem tud egyértelmű előrejelzést adni, vagy az empirikus tesztek cáfolják előrejelzéseit. Az előbbi esetben meghatározatlanságról beszélhetünk (indetermináltság), az utóbbiban inadekvátságról. Meghatározatlanság esetén az elmélet kiegészítése, alkalmatlanság esetén viszont más elmélettel való felváltása a megoldás. Úgy tűnik, Becker – mint korábban már utaltunk rá – egyik problémáról sem vesz tudomást. Ez persze szükségszerűen következik az RDE tiszta univerzalista felfogásából, mely szerint az emberi viselkedés teljes mértékben és kielégítően megmagyarázható a haszonmaximalizálás terminusaival. Mint Szántó megállapítja, további probléma, hogy Becker a racionalitást a legszűkebb értelemben használja, egyrészt kizárólag instrumentális racionalitást ért rajta, másrészt csak parametrikus értelemben használja, és nem foglalkozik a stratégiai racionalitással, amely pedig a játékelméleten keresztül az RDE-paradigma nélkülözhetetlen részévé vált.

De térjünk vissza általánosabb síkra, az elméleti indíttatású kritikák azon részére, amelyek az RDE alapfeltevéseit veszik célba.

Az RDE-t ért kritikák egyik típusa azzal vádolja a racionális döntések elméletét, hogy csak a célracionális cselekvéssel foglalkozik, és a más típusú cselekvéseket – nem is beszélve az emberi viselkedés teljes skálájáról – gyakorlatilag figyelmen kívül hagyja (Kreutz, 2000, 3–5.). A vádban torzított formában szereplő implicit megállapítás, mely szerint a racionális döntések elmélete követi Webert abban, hogy *módszertani* szempontból kitüntetett helyet biztosít a racionalitásnak, helyes. Erdélyi Ágnes szavaival:

> „[A] racionális döntések normatív elmélete nemcsak annyiban támaszkodik Weberre, amennyiben a Weber megkövetelte módszertani tudatossággal alkalmaz ideáltipikus fogalmakat, hanem épít is a Weber által kidolgozott fogalmakra, nevezetesen a célracionális cselekvések ideáltípusára." (Erdélyi, 1999, 31.)

A célracionális cselekvések helye valóban mindkét elméletben kitüntetett, de ez nem jelenti, hogy akár Weber, akár az RDE számos képviselője kétségbe vonná a más típusú cselekvések jelentőségét, tagadná gyakori előfordulásukat, vagy elméletében ne foglalkozna velük. A célracionális cselekvések kitüntetett módszertani helye mellett komoly – a megértés evidenciájára és a racionalitáskritérium heurisztikus értékére vonatkozó – érveket hoz fel már Weber is. Más kérdés az elméletek alkalmazása, vagyis az, hogy a

célracionális cselekvésnek kitüntetett módszertani helyet biztosító szerzők valóban foglalkoznak-e más típusú cselekvésekkel, vagy figyelmük kizárólag a céleszköz viszonylatban racionális számítást végző ideális cselekvőre irányul.

Foglalkozzunk az olyasféle vádakkal is, amelyek a racionális döntések elméletének túlracionalizált emberképére vonatkoznak. Vajon mi a helye ennek az emberképnek? A racionális döntések elmélete *természetesen* ideáltípusokkal dolgozik, a racionális döntések elméletének

„... megalkotói és hívei – függetlenül attól, hogy emlegetik-e Webert vagy sem – *ideáltipikus fogalmakat* alkotnak, és ennek tökéletesen tudatában is vannak, abból indulnak ki, hogy a társadalmi folyamatok vagy intézmények akkor magyarázhatók a legjobban, ha egyéni cselekvések eredményének, az egyéni cselekvések pedig akkor érthetők meg optimálisan, ha racionális döntések eredményének tekintjük őket" (uo. 28.).

Az előbbi állításból egyáltalán nem következik, hogy az emberek kizárólag racionális kritériumok alapján döntenének, mint már korábban megjegyeztük, a *homo oeconomicus* „nem emberkép, hanem elemzési konstrukció" (CSERNE, 2000, 121.). Elster hangsúlyozza (ELSTER, 1986, 1.), hogy a racionális döntések elmélete normatív, arról szól, miként *kellene* viselkednie egy tökéletesen racionális cselekvőnek, és nem állítja, hogy a cselekedetek mindig így zajlanak le. Van, amikor igen, és van, amikor nem, és ez utóbbi esetekben – akárcsak Weber elképzelésében – a racionalitástól való eltérés okaira figyelve érthetjük meg a cselekvést.

Karl Popper *A historicizmus nyomorúsága* című könyvében érvel a logikai vagy racionális konstrukció módszere, még más néven a „zéró módszer" elfogadása mellett. Ez azt jelentené, hogy

„... az összes érintett individuum tökéletes racionalitását (esetleg az információk kimerítő birtoklását is) feltételezve modellt konstruálunk, és felbecsüljük az emberek tényleges viselkedésének eltérését a viselkedésmodelltől, miközben az utóbbit egyfajta zéró koordinátaként használjuk" (POPPER, 1989, 148.).

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy csak és kizárólag ilyen – elméleti koordináta-rendszerként használatos – értelemben van jogosultsága a racionalitás feltételezésének; ellenkezőleg, a racionalitásposztulátum Popper szerint éppen azért lehet társadalomtudományos modellek alapja, mert áthatja életünket:

„[A] legtöbb – csaknem mindegyik – társadalmi szituációban benne rejlik a *racionalitás* eleme. Az emberi lények persze aligha cselekszenek bármikor is teljesen racionálisan (akkor tennének így, ha tetszőleges céljuk elérésére optimálisan ki tudnák használni az összes rendelkezésre álló információt), de tetteik ettől függetlenül még többé-kevésbé racionálisak, ami lehetővé teszi, hogy akcióikat és interakcióikat viszonylag egyszerűen modellezzük, a modelleket közelítésként használva." (Uo. 148.)

Mindezzel természetesen nem állítjuk, hogy a racionális döntések elméletét ne érhetnék más, jogos vádak, vagy ezek a vádak ne volnának jogosak a megközelítés bizonyos képviselőivel szemben. De talán érdemes elgondolkodni Green Churchill-parafrázisán: „A racionális döntések elmélete talán a legrosszabb társadalomtudományi módszer, amit valaha felfedeztek – kivéve az összes többit." (GREEN, 2002, 38.)

Hálózat és tőke

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

NÉMEDI DÉNES

A következő fejezetek jellege erősen eltér az előzőekétől. Nem egyes elméletalkotók vagy -csoportok állnak a középpontjában, hanem kutatási irányok. Köztük is külön figyelemre méltó az első, a kapcsolathálózatokról és a társadalmi tőkéről szóló. A szociológia történetében már több példa található arra, hogy egyes irányzatok felkarolnak valamilyen, az egyes tudományterületeken túlnyúló megközelítést. Ilyen volt valaha a talán a megérdemeltnél jobban diszkreditálódott organicista megközelítés, amely a biológia és a társadalomtudományok közti szakadékot próbálta áthidalni; ilyen volt az általános rendszerelmélet, amely elődjénél sokkal kisebb hatást fejtett ki; hasonló kísérlet volt Luhmanné, aki az autopoietikus rendszerek elméletében látott a biológiát és a társadalomtudományt összekapcsoló elképzelést. A hálózatelemzés, de a sokrétű 'társadalmi tőke' kutatása – ahogy a következő fejezet bemutatja – transzdiszciplináris együttműködési szándék eredménye.

Régi gondolat, hogy a társadalmi életben nem annak tartalma, hanem a kapcsolódás módja a szociológiai kutatás sajátos tárgya. Közismert Simmel mintegy száz évvel korábban megfogalmazott állítása:

> „Sem az éhség vagy a szerelem, sem a vallás vagy a munka, sem a technika vagy az értelem funkciói és eredményei, közvetlenül, ahogyan tiszta értelmük szerint megjelennek, még nem jelentenek társadalmasodást; sokkal inkább csak akkor válnak azzá, ha az egyének elszigetelt egymásmellettiségét az egymással való létezés és az egymásért való élés meghatározott formáivá alakítják, olyan formákká, amelyek a kölcsönhatás általános fogalma alá tartoznak." (Simmel, 1973, 187.)

Természetesen nem arról van szó, hogy a hálózatelemzés pusztán egy régi gondolat felmelegítése lenne. A hálózatelemzés megközelítése éppen a fordítottja Simmelének: míg Simmel a 'kölcsönhatás' elemzését a szociológia sajátosságának, a többi tudománytól való elkülönülése alapjának gondolta, a hálózatelemzés éppen azt emeli ki, hogy a hálózatosodás mint közös jellegzetesség kapcsolhatja össze az egyes tudományokat. Ebben az eltérésben egy évszázad történései tükröződnek: a 21. század elejének tudományait a diszciplináris elkülönülés két évszázada után az foglalkoztatja, miként lehet a közös problémákat megtalálni.

Nem pusztán az egyes tudományok kapcsolódásáról van szó: nem véletlen, hogy a következő fejezet a hálózatelemzés *és* a társadalmi tőke problémáival foglalkozik. A tőkefogalom a klasszikus gazdaságtanból származik, és természetes korrelátuma a tulajdonos, aki a tőkével rendelkezik, s akinek természetes és a közével szerencsés módon egybeeső érdeke e tőke gyarapítása és minél kedvezőbb befektetése. A gazdaságtani eredetű

tőkefogalom az egyéni cselekvő fogalmával kapcsolódik össze. A hálózati szemlélettel párosított tőkeértelmezés úgy képes az individuális cselekvőkre szűkített szemlélet meghaladására, hogy nem kell egyén feletti kvázicselekvőket elképzelnie.[1] Bár a fejezet egyik konklúziója az, hogy ezt a lehetőséget csak részben (kis részben?) váltotta valóra a kutatás, a lehetőség még ma sem veszett el.

Amikor azt mondjuk, hogy a cselekvők nem jellemezhetők olyan tulajdonságokkal, amelyek inherensen hozzájuk tartoznának, de olyanokkal sem, amelyek pusztán valamilyen fölérendelt egész sajátosságai, hanem valamely struktúrában, hálózatban elfoglalt viszonylagos pozíciójuk adja meg valós helyzetüket, könnyű felismerni, hogy itt egy igen régi és látszólagos egyszerűsége ellenére is igen fogós probléma megoldási kísérletéről van szó. A 19. században ezt az 'egyén és társadalom' viszonya kérdéseként fogalmazták meg. Durkheimet is az vezette el a szociológiához, hogy úgy vélte, ez az új tudomány adhat feleletet a kérdésre. 'Egyén és társadalom' kérdése naiv kérdés. Mégis ez a liberális világkép nagy – egyszerre elméleti és erkölcsi – problémája. Ez a világkép egyszerre állítja az egyén (legalábbis a tulajdonos egyén) szuverenitását, önelvűségét, és feltételezi a törekvések automatikus kiegyenlítését, egyeztetését egy rejtett hatalom, a piac 'láthatatlan keze' révén. A dilemma világos: a piaci összfolyamat szemszögéből az egyén jelentéktelen, elhanyagolható tényező; az egyén szemszögéből az összfolyamat idegen, ellenőrizhetetlen, kiismerhetetlen és veszedelmes. A 19. századi gondolkodás számára ráadásul az összfolyamat konkrét alakot öltött nemcsak a piac, hanem az állam és mindenekelőtt a társadalmi erők, mozgalmak, a 'veszedelmes osztályok' alakjában. A szociológia vonzereje éppen az volt, hogy – például az organikus analógia eszközeivel – kezelhetővé látszott tenni a problémát. Az erkölcsi kérdés megoldására természetesen nem kínált semmilyen választ.

Talán elemi szintű társadalomtudományi bevezetőkben még visszatér az 'egyén és társadalom' problémafeltevés. Komoly elméleti munka aligha vállalkozna egy ilyen kérdés megválaszolására. Valóban? Hát nem ez a probléma tér vissza akkor, amikor Alexander a szociológiai problematikát a 'rend és cselekvés' dimenzióiban akarja elemezni? (Alexander, 1982) Vajon nem valami hasonló probléma húzódik meg Habermas 'rendszer és életvilág' dualizmusa mögött? (Habermas, 1986.) Vajon a sokat emlegetett mikro-makro probléma nem azt jelenti-e, hogy mindaz, ami a cselekvő számára hozzáférhető, aminek kapcsán megélheti a szabad döntés élményét, számára hozzáférhetetlen összefüggések részének bizonyul?

A hálózatelemzés és a társadalmi tőke hozzá kapcsolódó értelmezése elméleti vonzerejét nemcsak a megközelítés pluridiszciplináris jellege adja, hanem az is, hogy nagyon pontos formában, a tudományosság minden kellékével felszerelve a társas létezés legizgatóbb és legrejtelmesebb vonatkozásaira kínál elméleti eszközöket. Nem véletlen, hogy Tardos Róbert a hálózatelemzésben látta a mikro-makro probléma megoldásának ígéretét (Tardos, 1998). E kötetben a technika- és tudományszociológiával foglalkozó fejezetben bemutatott 'cselekvőhálózat-elmélet' (ANT) is ugyanezt a problémát kívánja megoldani – más kiindulópontokról és másfajta feltételezésekkel élve, mint a hálózat- vagy tőkeelemzés. Mindegyik említett megközelítést az jellemzi, hogy lehetővé teszi a klasszikus, alapvetően a cselekvőt és szituációját tartalmazó cselekvésmodell kitágítását, olyan tényezők számbavételét, amelyek nem rendelhetők egyértelműen az egyénhez, de nem is az 'egyén feletti' tartomány részei. Az erőforrásként, tőkeként felhasználható kapcsolatok jellegzetessége az, hogy az egyénhez, a cselekvőhöz kapcsolódnak, tőle elválasztva értelmezhetetlenek, ugyanakkor – abban az értelemben, ahogy erről a szociológiai vagy filozófiai cselekvésmodellek beszélnek – nem a cselekvő tartozékai.

[1] A tőke a modern gazdaságban sem értelmezhető már az individuális cselekvőkhöz kapcsolt erőforrásként: lásd Aglietta–Rebérioux, 2004.

Az olvasó észre fogja venni, hogy az e fejezetben tárgyalt hálózati és tőkemodellek és a tudomány- és technikakutatásból származó ANT-modellek egy lényeges vonásban különböznek egymástól: az utóbbiak igen erősen hangsúlyozzák a tárgyi környezet, a 'dolgokból' álló hálózatok szerepét a 'világ' stabilizálódásában (legyen ez a hétköznapi cselekvések világa vagy a csúcstechnika ezoterikus tartománya). Elvileg a hálózatmodellek vagy a társadalmi tőke elméletei ezt a megközelítést nem zárják ki, de jelen formájukban 'szociológiaibb' jellegűek, mint a tudomány- és technikakutatás modelljei, mert jobbára csupán az 'emberi' kapcsolatokat és erőforrásokat veszik számításba. De talán ez is változni fog.

KAPCSOLATHÁLÓZATOK ÉS TÁRSADALMI 'TŐKÉK'. A TÁRSADALMI VISZONYOK FELÉRTÉKELŐDÉSE A SZOCIOLÓGIA LEGÚJABB SZAKASZÁBAN

CSIZMADIA ZOLTÁN

A szociológiai gondolkodásmód alapelemének a társadalmi viszonyok megismerése, értelmezése és magyarázata tekinthető. Sőt viszonyalapú szemléletmód nélkül az általános társadalomelmélet és a legtöbb társadalomtudomány sem képzelhető el. Az emberek, csoportok és intézmények (vagy bármilyen más cselekvő) közötti interakció értelmezése valójában a szociológia minden elméleti irányzatában megkerülhetetlen. Az egyes elméleti irányzatoktól függetlenül (bár kezdetben erősen kötődve a strukturalista hagyományhoz), elsődlegesen módszertani és kutatástematikai alapra helyezkedve, kialakult egy olyan társadalomtudományi szemléletmód, a társadalmi kapcsolathálózat-elemzés, amely – noha elsődlegesen szociológiai gyökerű – egyre sikeresebb szerepet vállal a társadalmi jelenségek átfogó, multidiszciplináris vizsgálatában. A társadalmi viszonyok vizsgálatának tudományos felértékelődése a társadalmi tőkét illetően is tetten érhető. Ennek kapcsán olyan sikertörténetről beszélhetünk, amely az elmúlt két évtizedben gyökeresen átalakította a szakértők és laikusok gondolkodásmódját a személy- és csoportközi viszonyokról, az egyéni és kollektív cselekvés mechanizmusairól, az olyan képlékeny társadalomtudományi fogalmakról, mint a bizalom, a reciprocitás vagy az altruizmus és egyáltalán a társadalmi integráció kérdése. E fejezetben kísérletet teszünk ennek a két újszerű és egyre sikeresebb kutatási területnek a bemutatására. A feladatot megnehezíti, hogy a hálózatelemzés és a társadalmitőke-kutatás nem összpontosít egyetlen témára, nem egyetlen szaktudomány kognitív erőforrásait mozgósítják, és a szociológián kívülről táplálkoznak, más tudományterületekből merítenek erőforrást, ráadásul nem csak szociológiai témákban illetékesek.

A kilencvenes évek közepén jelent meg az első olyan cikk a hazai szociológiai szakirodalomban, amely – még csak kérdőjelesen ugyan, de – új paradigmaként kezelte a kapcsolathálózati megközelítést (Tardos, 1995). Mennyiségi ismérvekben a számvetés már akkor is a „pozitív válasz felé" hajlott, ám figyelmeztetés gyanánt ott szerepelt az alábbi megállapítás is: „a social network irányzat intézményesülése azonban nem feltétlenül jelenti egy, a szó szoros értelmében vett egységes paradigma kialakulását" (uo. 73.). Valóban, viszonylag egységes módszertani apparátus mellett az elméleti gyökerek, a kutatási témák és a vizsgálati szintek szerteágazó irányokat jelölnek ki. Ez a helyzetmeghatározás napjainkban is megállja a helyét, sőt az irányzat felfutása, kiterjedése, nemcsak társadalom-, de természettudományos térnyerése is még inkább összekuszálta a szálakat. Ennek tudatában mégis úgy gondoljuk, hogy egy önállóan kiválasztott ösvényen haladva, néhány komolyabb reduktív érvágással megkísérelhető a szoros értelemben vett szociológiai alapú interpretáció. Bemutatjuk, hogy a társadalmi kapcsolathálózatok

elemzése mint paradigma – vagy finomabban fogalmazva: mint elméleti irányzat – miként vezérli és hogyan tereli új utakra a szociológiai gondolkodást és az ehhez kötődő kutatómunkát.

E helyütt a terület lehatárolására, a hálózatelemzési 'paradigma' felvázolására törekszünk. Bizonyos elemeket (elágazásokat, mellékösvényeket) csak részlegesen érintünk, a hálózati elv tágabb összefüggéseire (új utak a természettudomány világában) pedig csak utalunk. Röviden ismertetjük a szemléletmód történetével, illetve intézményesülésével kapcsolatos lépcsőfokokat, az eddig elért eredményeket. Áttekintjük azokat a fontosabb elméleti munkákat, amelyek az elmúlt évtizedekben újabb és újabb ösztönzést jelentettek, egyre letisztultabb társadalomképet és módszertani szabályrendszert vázoltak fel. Megkíséreljük egybefogni azokat az elméleti és módszertani előfeltevéseket, szemléletmódokat, szabályokat is, amelyeket a szemléletmód jelenlegi képviselőinek viszonylagos többsége elfogad és követ. Röviden, arra keressük a választ, hogy mit tanulhatunk és hogyan 'profitálhatunk' abból, ha eltérő kiindulópontból, más céllal, újszerű világlátással, a megszokotthoz képest idegenszerűnek tetsző módszertani apparátussal közelítjük meg a szociológia és tágabb értelemben a társadalomtudományok alapkérdéseit, tehát az emberek közötti társadalmi viszonyok törvényszerűségeit és esetlegességeit.

Kiemelendő, hogy a társadalmi tőke mint fogalom, kategória, adottság, metafora vagy egyéb más jellemzővel illetett társadalomtudományi entitás az elmúlt két évtizedben kétségkívül divatossá vált. Ennek természetesen nem csak előnyei vannak, noha a mára több ezer tanulmányból álló könyvtárrá duzzadt tudásbank minden bizonnyal elegendő bizonyíték lehet arra, hogy fontos és összetett kérdéskörről beszélünk. A társadalmi tőkével foglalkozó szakmai közösségnek az a legnagyobb problémája, hogy még közös fogalmi platformban sem tudtak megegyezni. Valójában miről is beszélünk: társadalmi tőkéről, kapcsolati tőkéről, hálózati tőkéről, kapcsolathálózati erőforrásokról? Már a megnevezéssel is gondok vannak! Ezzel párhuzamosan az sem egyértelmű, hogy milyen társadalmi elemek, mechanizmusok, funkciók sorolhatók e kifejezés mögé. Elgondolkodtató az a kettősség is, amely a társadalmi tőke individuális és közösségi megjelenési formáinak szétválasztásából fakad. Egyéni vagy inkább közösségi erőforrásokról beszélünk, vagy mindkettőről, és ha igen, hogyan köthető össze a két elemzési szint? Vajon mennyire szoros a kapcsolata a többi tőkeformával (gazdasági, kulturális, szimbolikus stb.), vajon ebben a tágabb elméleti keretrendszerben kell-e tárgyalni? Ez utóbbi ugyanis sokkal kötöttebb ahhoz képest, hogy milyen széles területen alkalmazható a társadalmi tőke fogalma.

A fogalmi-elméleti jellegű kérdések mellett a másik kényes pont éppen a széles felhasználhatóság, a 'jolly joker' szerepkör. Szinte minden társadalomtudományi fórumon egyre nagyobb számban jelennek meg a „társadalmi tőke szerepe, hatása stb. a..." jellegű cikkek, az egészségügytől az oktatáson, bűnözésen át a gazdasági, szociálpolitikai vagy éppen területfejlesztési elemzésekig. Megjegyzendő, hogy a fogalmi anarchia is nagymértékben felelős a tárgykör sokszínűségből fakadó szétforgácsolódásért. Félő, hogy előbb-utóbb nemcsak egy nevet és identitást, hanem táptalajt és konkrét, kizárólagos vadászterületet is vesztett szociológiai kategóriáról fogunk beszélni, vagy olyan részfogalmakról, amelyek elszakadtak az eredeti konceptuális „gyűjtőkonténertől".

Tovább boncolgatva e problémahalmazt, még egy dimenziót érdemes kijelölni: a mérhetőségét. A fogalmi és tartalmi káoszhoz kapcsolódik egy módszertani is. Beszélünk,

vitatkozunk a társadalmi tőkéről, érvelünk vele, ellene és mellette, a politikai, gazdasági és társadalmi törekvések függvényévé válva, de még abban sincsen egyértelmű állásfoglalás, miként mérhetjük, hogyan tehetjük konkrét, létező, kalkulálható és értékelhető számszerű elemmé. A továbbiakban látható lesz az amúgy kifinomult mérési módszerek sokfélesége, amelyek lényegében egy és ugyanazon jelenség gyökeresen eltérő részmintázatait képesek csupán megragadni, jogosan terelve gondolatainkat a leleplező kérdésig: most akkor mi is valójában a társadalmi tőke, létezik-e egyáltalán? Vagy csupán olyan társadalmi jelenségekről folytatott diskurzusainknak egyik elegáns és hasznos eszköze, amelyek egyszerűbben kezelhetők egy 'esernyőfogalom' védelme alatt?

Mint látható, mindenkinek nehéz a dolga, ha egyértelműen és világosan, mégsem túlzottan leegyszerűsítetten és dogmatikusan akar elemezni, tanítani vagy éppen döntéseket hozni a témában. Nem érintve minden kérdéskört, de a megjelölt logikát követve összefoglaljuk a társadalmi tőke nemzetközi és hazai szakirodalma alapján a fogalom, a tartalom és a mérhetőség mentén elért eredményeket, segítve a tájékozódást, eligazodást és az önálló kritikai jellegű 'kognitív emésztést'. Ezzel párhuzamosan igyekszünk arra is rávilágítani, miért tekinthető a társadalmi tőke integráló kategóriának a szociológián, illetve a tágabban értelmezett társadalomtudományi diskurzuson belül, elősegítve ezzel az inter-, multi- vagy éppen transzdiszciplinaritásnak nevezett kölcsönhatást.

Talán érzékelhető, hogy egyik témakörben sem tisztult még le a szorosan vett tartalom. Ebből fakad, hogy a történet csak egy a lehetséges felfogások közül, amely súlyozását tekintve nem lehet mentes a szubjektív tényezőktől. A hazai folyamatokat, szereplőket és eredményeket nem tekintjük át (ez egy különálló tanulmányt igényelne). Célunk az alapfogalmak, a fontosabb történeti mozzanatok, fejlődési irányok és lehetséges alternatívák ismertetése, amelyek kellő alapot szolgáltathatnak a továbbolvasásra, az egyes jellemzők önálló, mélyebb megértésére. A részletek megismerése előtt két, a tanulmányok értelmezését alapvetően befolyásoló jellemzőt emelünk ki. A hálózatok és a kapcsolati erőforrások nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert a jelenkori szociológia 'divatos' és eredményes kutatási témái, hanem azért is, mert az ezekre összpontosító szemléletmód sikeresen integrálja a különböző gondolkodásmódú kutatókat és az egymástól elsőre idegennek tűnő témaköröket; illetve megpróbál túllépni a szociológia születése pillanatától komoly fejtörést okozó 'egyén és társadalom' megkülönböztetésen.

TÁRSADALMI KAPCSOLATHÁLÓZAT-ELEMZÉS

A KAPCSOLATHÁLÓZATOK ELEMZÉSE: FELADATMEGHATÁROZÁS ÉS -LEHATÁROLÁS

Ha csak néhány sorban kell kifejteni az újszerű szociológiai szemléletmód *lényegét*, a definíciók viszonylag hasonlónak tűnnek. A kapcsolathálózat-elemzők nemzetközi szervezetének (*International Network for Social Network Analysis* – INSNA) honlapján[2] az alábbi meghatározás olvasható: „...a társadalmi kapcsolathálózatok elemzése az emberek közti interakciók mintázatainak feltárására fókuszál", mivel az ilyen elkötelezettségű elemzők hisznek abban, hogy „...az egyének életminősége nagyrészt attól függ, hogyan szövődnek bele a társadalmi kapcsolatok nagyobb léptékű hálózatába". „...az egyes szerveződések, társadalmak sikereit és kudarcait is gyakran a belső struktúrájuk mintázata befolyásolja" (INSNA). Az irányzat egyik jeles képviselője, Steve Borgatti szerint a hálózatelemzés „bizonyos számú cselekvő közti társadalmi viszonyok vizsgálataként" határozható meg, „egy olyan kutatási mező – jelenségek és adatok olyan halmaza, melyet meg akarunk érteni".[3] Linton Freeman lexikoncímszava, noha átfogóbb, formálisabb és precízebb, lényegét tekintve mégis hasonló alapokra helyezkedik. Nála a „viselkedéstudományok interdiszciplináris szakterületeként" jelenik meg, és „azon a megfigyelésen alapul, mely szerint a társadalmi cselekvők kölcsönösen függenek egymástól, és a köztük lévő kötelékek mindnyájukat jelentősen befolyásolják". A szemléletmód „a cselekvők közti kötések mintázatának feltárásához kapcsolódó elméletalkotást, modellépítést és empirikus kutatást fogja össze" (Freeman, 2000, 350.). Barry Wellman már több éve vezeti be a hálózatelemzés rejtelmeibe az éves nemzetközi hálózatelemző konferencia (*International Sunbelt Social Network Conference*) résztvevőit, és rendszerint igen lényegre törő definíciót alkalmaz bemutatójában. A hálózatelemzés egy mondatba sűrítve: „annak megértése, hogyan befolyásolja a B-vel és C-vel egyaránt kapcsolatban álló A-t a B és C közötti kapcsolat" (Wellman, 2002).

A témával ismerkedők számára – világos és összeszedett formában – talán a hálózatelemzés tankönyveként kezelt Wasserman–Faust-kötet nyújt leginkább megfelelő bevezetést (Wasserman–Faust, 1994). A társadalmi kapcsolatháló-elemzés módszertani alapjairól Kürtösi Zsófia feldolgozása tisztázza azokat a kulcspontokat, amelyek segítenek megérteni az irányzat követőinek társadalomképét:

„Az első probléma annak meghatározása, hogy mit értünk társadalmi kapcsolathálózaton. Stanley Wasserman és Katherine Faust (1994) a következő definíciót adja erre: a társadalmi háló cselekvők véges számú 'készletéből', valamint a köztük fennálló kapcsolatokból (*relations*) áll. A cselekvők lehetnek egyének, szervezetek, vállalatok, nemzetek, azaz kollektív társadalmi egységek is, a kapcsolatot pedig a cselekvők közt fennálló meghatározott típusú kötések halmazaként határozhatjuk meg. Hogyan definiálhatjuk és jellemezhetjük ezeket a kötéseket? A 'kötés' (*tie*) definíció szerint cselekvők közt létesít összeköttetést, mely összeköttetés különböző tartalommal bírhat, így jelentheti anyagi (pl. csere, kereskedelem, ajándékozás, kölcsönzés) vagy nem anyagi (pl. információ, tanács, segítségnyújtás) erőforrások transzferálását egyik aktortól a másikig, biológiai kapcsolatot (rokonság, házasság), fizikai összeköttetést (út, híd, rendszeres közvetlen buszjárat települések közt, személyek egymás mellett ülése), társulást, csoporthoz tartozást (klubtársak), egy személy értékelését a másik által (barátság, tisztelet kifejezése) vagy éppen formális kapcsot (autoritás, hatalom). A hálózatok túlnyomó többségben olyan aktorok közt definiálták, melyek ugyanahhoz a 'készlethez', csoporthoz tartoznak (mindannyian szomszédok, iskolatársak stb.), ugyanakkor elképzelhetők ún. több-módú (*mode*) hálózatok, ahol az aktorok kettő vagy több különböző típusú csoporthoz tartoznak..." (Kürtösi, 2002).

A hazai kapcsolathálózat-elemzők közül Angelusz Róbert és Tardos Róbert vállalt komoly szerepet az új kutatási terület meghonosításában. Ők olyan szemléletmódnak tekintik a hálózatelemzést, amely „a társadalmi viszonyokat s a különböző társadalmi folyamatokat a kapcsolatrendszerek oldaláról kívánja megragadni", többszintű elemzésre adva lehetőséget, „az egyéni tulajdonságokon túl a mikromiliők és a makrostrukturális alakzatok környezeti ismérveit is bekapcsolva" (Angelusz–Tardos, 1988, 5–6.).

A magyarországi kapcsolatháló-elemzők honlapján[4] szintén szerepel egy rövid, frappáns meghatározás,[5] kiegészítve és árnyalva az eddigieket:

„A kapcsolatháló-elemzés (*network analysis*) *kicsit több mint módszertan, kicsit kevesebb mint paradigma.* Mind az elmélet, mind pedig a matematikai-statisztikai módszertan gyors fejlődést futott be a nyolcvanas-kilencvenes években, tudományos divattá vált. A hálózatelemzők ma világszerte több tanszéket, folyóiratot és nemzetközi társaságot alapítottak, eredményeiket széleskörűen használják a gazdasági élet és a társadalomtudományok több területén. Gazdasági és/vagy társadalmi kapcsolatháló-elemzéssel Magyarországon is többen foglalkoznak [...]. A társadalmi kapcsolatháló-elemzés iránti megnövekedett érdeklődés oka elsősorban az, hogy az eredmények a gyakorlatban nagyon jól használhatók." (www.socialnetwork.hu, *kiemelés tőlem – CS. Z.*)

Fenti válogatás célja annak érzékeltetése volt, hogy a különbözőnek tetsző fogalmi apparátus ellenére a meghatározások központi része azonos, és a paradigmatikus jelleg kérdését is érintik, folyamatosan taglalják. Jelenleg az irányzat valahol a módszertani készlet és a vezérlő paradigma közti 'senki földjén' mozog. Egyesek vitatják paradigma voltát, míg mások már azon gondolkodnak, mekkora az interdiszciplináris hatóköre, hiszen az elv és a módszertani logika nehezen köthető egyetlen tudományterülethez.

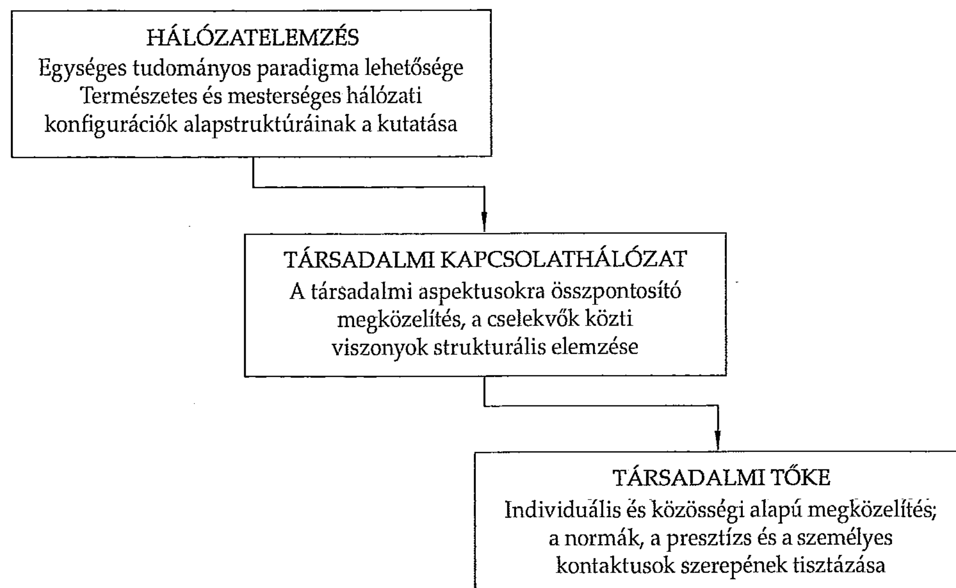
Ki kell térni a *paradigma* kifejezés használatára is. Természetesen a kuhni értelemben vett paradigmafogalom megtévesztő lehet ebben az esetben, hiszen ez elsősorban a kemény tudományok területén alkalmazható (Kuhn, 1962). A kapcsolathálózat-elemzés ma még nem tekinthető olyan közmegegyezésen nyugvó szemléletmódnak – Ritzer jellemzését használva –, amely egyértelműen meghatározná egy tudományterület (jelen esetben a szociológia) számára a kutatás tárgyát, a lehetséges kérdésfeltevéseket, a megfelelő válaszadási és interpretációs módokat, elhatárolva egy tudományos közösséget a többi-

[2] www.sfu.ca/~insna/INSNA/na_inf.html.

[3] A szerző saját honlapján szereplő definíció (www.analytitech.com/networks/whatis.htm).

[4] www.socialnetwork.hu.

[5] A szöveg elsősorban módszertani oldalról közelíti meg az irányzatot, így a definíció, illetve a helyzet- és feladat meghatározás szempontjából új elemeket mutat be.

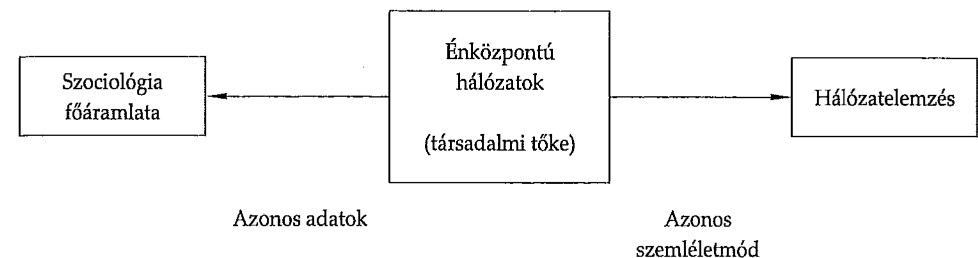

1. ábra. A kapcsolathálózatok lehetséges elemzési síkjai

től (RITZER, 1975, 7.). Ám sokkal könnyebben belesimul abba a szociológiai rendszerbe, amely több egymás mellett élő, és ebből következően szűkebb hatókörű paradigmával számol. A hetvenes-nyolcvanas években számos elméleti munka alapozta meg ezt a tudományképet,[6] és különböző elméleti törésvonalak mentén bontották szét a szociológia terrénumát egymás mellett élő paradigmákra (RITZER, 1988, 389–394.). Éppen ezért területünk egyszerűbb módon is elhatárolható. Ebben – ezt a későbbi alfejezetekben részletesen kifejtjük – elsődlegesen az 'életkor', a megfelelő 'gyökerek', az intézményesülés foka (publikációk, tanszékek, szervezetek, folyóiratok), a területi specializálódás, a differenciált témaválasztás, az egymásra épülő összetett vizsgálati szintek léte, az egységes módszertan és az egyre integráltabb fogalmi mező játssza a főszerepet (TARDOS, 1995).

Az a tény, hogy a szemléletmód elméleti pillére gyengébb lábakon áll, mint a metodológiai – nem igazán beszélhetünk egységes elméleti koncepcióról –, bizonyos megszorításokkal jár. A korábban idézett definíciókból nem derül ki egyértelműen, de valójában több *rétegre* vágható szét már az elméleti dimenzió is (*1. ábra).* Ez az elmúlt néhány évben bekövetkező irányzatváltás következtében vált láthatóvá, miután a természettudományok képviselői, különösen a matematikusok és a fizikusok, ismét elővették a hatlépésnyi távolság problematikáját (MILGRAM, 1967; WATTS–STROGATZ, 1998; WATTS, 1999; BARABÁSI, 2003, 41–61.), illetve Mark Granovetter 'gyenge kötések ereje' tételét (GRANOVETTER, 1973; 1988), és szisztematikusan kutatni kezdték a hálózatokat szabályzó *alaptörvényeket.* Olyan elvek, ismétlődő mechanizmusok (pl. hatlépésnyi távolság, gyenge kötések ereje, középpontok funkciója, hatványfüggvény-eloszlás) feltárását jelenti ez a különböző kap-

[6] FRIEDRICHS, 1970; EFFRAT, 1972; EISENSTADT–CURELARU, 1976; LEMERT, 1979; RITZER, 1975.

Forrás: BORGATTI (Introduction to Social Networks. www.analytictech.com/borgatti, Power Point-bemutató)

2. ábra. Az énközpontú szemléletmód sajátos kettőssége

csolatrendszerekben – például idegrendszer, elektromos hálózat, internet, közös hivatkozásokon alapuló ismeretségek, hollywoodi színészkapcsolatok –, amelyek függetlenek a belső tartalmi jegyektől, a természetes és mesterséges, művi meghatározottságoktól (BARABÁSI, 2003).[7] Mint látható, formálódik egy olyan általános hálózatelemzési irányzat, amely alapvetően matematikai és fizikai bázisra épül, és a természeti, illetve társadalmi szerveződések *közös,* mondhatni azonos vezérlőelveit keresi.

Az utóbbi két évtizedben kiformálódott társadalmi tőkéről szóló irodalom rövid időn belül szinte klasszikussá vált megnyilatkozásait áttekintve[8] minden esetben arra a kiindulópontra bukkanhatunk, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a vizsgált jelenségek adott halmazának alkotóelemei közötti kapcsolatok, relációk, kölcsönös függőségi viszonyok struktúrájára, tartalmára, irányaira és – újabban – dinamikájára is. Ennek oka, hogy a társadalmi tőkét taglaló irodalom elsődlegesen individualista alapon ragadja meg társadalmi életünket, és az egyének vagy esetleg a különböző társadalmi csoportok kapcsolatrendszerének kiterjedésére, erőforrásértékére, mobilizálhatóságára összpontosít, nem pedig a cselekvők közti relációkból kiépülő komplex hálózati struktúrákra. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a hagyományos szociológiai módszertani lehetőségekre építve egy sajátos (ego)hálózati szemléletmódot követ (*2. ábra).*[9] Ez a megközelítés egyre jelentősebb magyar nyelvű szakirodalommal rendelkezik.[10] A hazai kapcsolathálózat-elemzők legtöbbje mindmáig alapvetően az egyéni kötésekre helyezte a hangsúlyt.

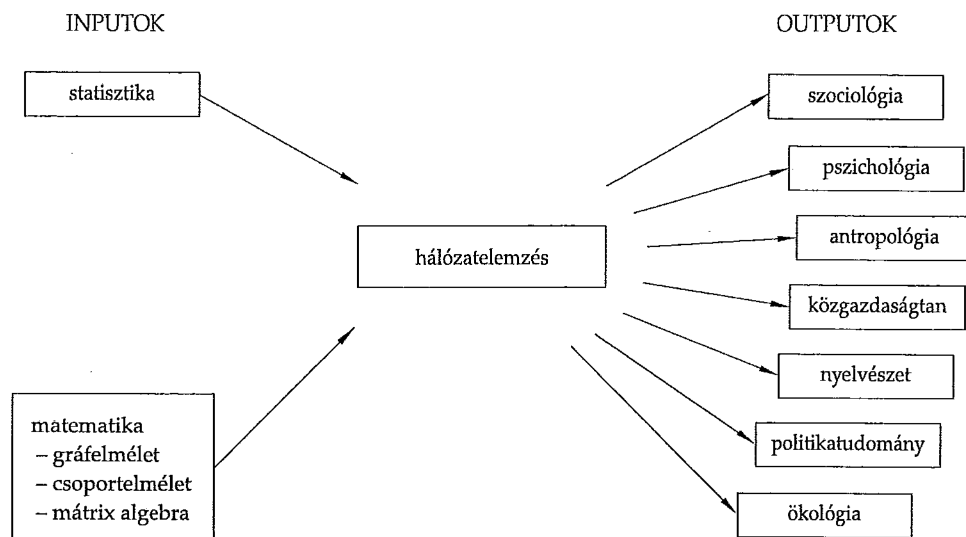
Itt a társadalmi szereplők közti viszonyokból felépülő komplex kapcsolatrendszerek *szerkezeti és funkcionális* jegyeire irányuló kutatást tekintjük át. E kutatást egyrészt erősen befolyásolják matematikai és statisztikai megfontolások *(inputok),* másrészt e kutatás eredményei igen széles körben használhatók fel *(outputok) (3. ábra).* Steve Borgatti értel-

[7] Ez a kutatási sík a tudományterületektől független egységes paradigma csíráit hordozhatja magában, de jelentősen túllép a szociológia határain, ezért most eltekintünk a bemutatásától. Megfelelő kiindulópont lehet ehhez BARABÁSI, 2003; CSERMELY, 2005.

[8] BAKER, 2000; BOURDIEU, 1997a; BURT, 1992; COLEMAN, 1996, 1998; FUKUYAMA, 1997a, 1997b, 2000; GRANOVETTER, 1988; LIN, 2001a; PORTES, 1998; PUTNAM, 1993, 1995, 2000; WOOLCOCK, 1998.

[9] Mindazon személyek egymás közti viszonyaiból felépülő kapcsolatrendszer, akik összeköttetésben állnak a vizsgálat középpontjában álló egyénnel.

[10] A fontosabb források elérhetők magyar nyelven (különösen Bourdieu, Coleman, Granovetter, Fukuyama és Putnam munkáira gondolunk), a különböző típusú erős és gyenge kötések paramétereinek feltárása megkezdődött (különös tekintettel a rokoni, baráti és ismeretségi kapcsolatokra), sőt már a hetilapok is foglalkoznak a témával (*Figyelő,* 2003/52; 27–45.).

Forrás: Borgatti (Introduction to Social Networks. www.analytictech.com/borgatti, Power Point-bemutató)

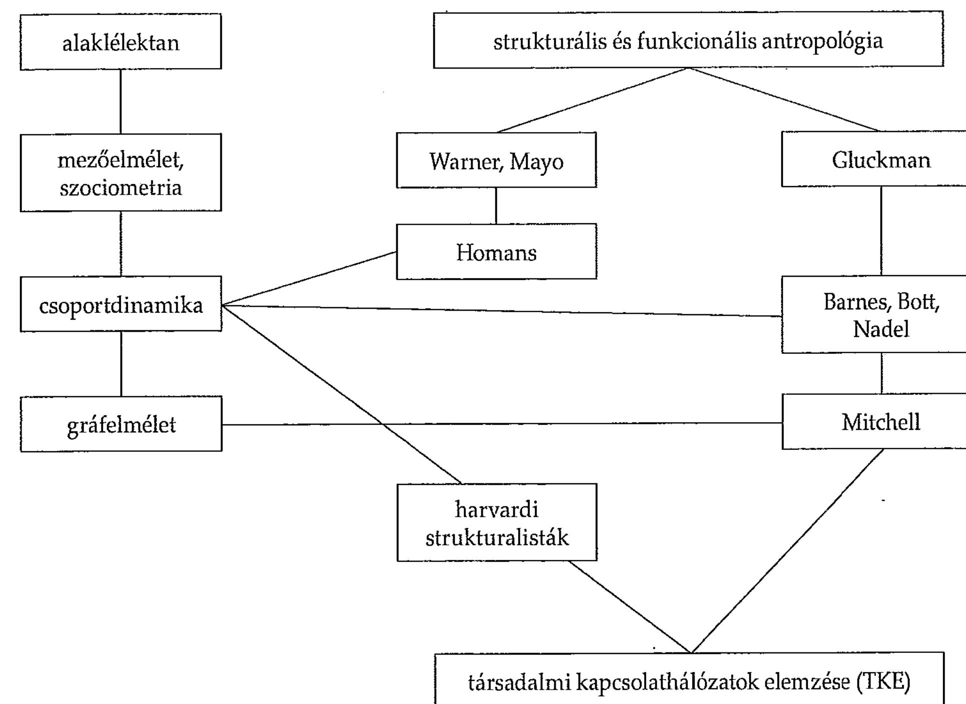
3. ábra. A hálózatelemzés tudományos pozíciója

mezését követve arra a következtetésre juthatunk, hogy a szemléletmód módszertanilag mindenképpen túlmutat a szociológia terrénumán, és egy univerzális jellegű *interdiszciplináris kapocs*nak tekinthető. Ennek ellenére jelen esetben csak a szociológián belül kivívott szerepkörrel foglalkozunk.

A nemzetközi szakirodalomban nem találhatunk konkrét utalásokat arra, hogy mitévők legyünk, ha nem olyan széles perspektívában tekintünk a hálózatelemzésre, mint azt Barabásinál, vagy éppen Borgattinál tapasztalhattuk, hanem a különböző *szociológiaelméleti irányvonalak erőterében* akarjuk elhelyezni. Tardos Róbert idézett áttekintő tanulmánya viszont választ ad erre a kérdésre, és világosan megjelöli a szemléletmód komoly heurisztikai értékének kulcstényezőjét is. Szerinte az „olyan konkurens elméleti paradigmák mezőjében, mint a funkcionalizmus, a konfliktuselmélet vagy a szimbolikus interakcionizmus", nem integrálható be egyértelműen a hálózatelemzés, mivel „inkább átmetszi a hagyományos teoretikus álláspontokat, mintsem bármelyikük keretei közé lenne illeszthető" (Tardos, 1995, 77.). A megállapítás helytállóságát az előfeltevésekkel és az alapvető szociológiai kérdéskörök elméleti megközelítésével foglalkozó rész fogja igazolni. Az 'átmetsző' jelleg hátterében minden bizonnyal az áll, hogy a hálózatelemzés felrúgja a hagyományos statika-dinamika dichotómiát. Az új megközelítésnek talán ez a legelőremutatóbb vonatkozása, hogy megpróbálja egyetlen elméleti modellen belül, együttesen kezelni a társadalmi alakzatok megmerevedő, mozdulatlan rendszerszerűségét és a folyamatos változás, átalakulás, nemegyszer fejlődés dinamikáját, méghozzá úgy, hogy ez ne okozzon belső feszültségeket az önálló szemléletmód elméleti alapjaiban sem. Ez a rugalmasság feltehetően abból adódik, hogy a társadalmi kapcsolatokra összpontosító szemléletmód tudománytörténeti fejlődése során sosem létezett egy 'nagy elmélet', egy mindent átfogó vonatkoztatási rendszer, inkább az egymásra épülő, egymással szinergikus kapcsolatban álló *részelméletek* (önálló, de csak részleges hatókörű munkák) domináltak a múltban és a jelenben is.[11]

GYÖKEREK ÉS FEJLŐDÉSI FÁZISOK

A hálózati megközelítés szociológiai helymeghatározásához nélkülözhetetlen kiindulópont a tudományos irányzat *történeti gyökereinek*, főbb *fejlődési állomásainak*, csomópontjainak és elágazásainak áttekintése. A John Scott által írt, nemzetközileg is elismert *Social Network Analysis* című alapmű történeti kérdésekkel foglalkozó fejezetét alapul véve három fő csapás emelhető ki az egymást keresztező, gyakran összefonódó, majd ismét szétváló diverzifikált fejlődési irányvonalak rengetegéből (Scott, 1991, 7–38.)[12] Címszavakban összefoglalva: 1. a szociometria a gráfelméleti módszerek révén kidolgozott új elemzési technikákat teremtett meg. 2. A manchesteri antropológusok a közösségi viszonyokban, a törzsi és vidéki társadalmakban keresték a különböző kötelékek szerepét és mintázatát. 3. A harvardi iskola a személyközi viszonyok konfigurációira és a tartalomtól független

Forrás: Scott, 1991, 7. alapján

4. ábra. A kapcsolathálózat-elemzés 'családfája'

[11] Takács Erzsébetnek a szemléletmód formálódásának elméleti lépcsőfokaival foglalkozó fejezete kellő betekintést nyújt ebbe a sajátos fejlődési struktúrába.

[12] A legújabb interpretáció Linton C. Freeman nevéhez fűződik (Freeman, 2004).

hálózati struktúra elemezhetőségére hívta fel a figyelmet. Noha ezek a nyomvonalak jól körvonalazhatók, nem feledkezhetünk meg a pszichológiai gyökerekről sem. A szemléletmód 'családfája' egyértelműen utal az összefüggésekre, leszármazási láncolatokra és az egyes kitérőkre is, mintegy előre utalva a fejezetben bemutatandó legfontosabb kulcsmozzanatokra *(4. ábra).*

Szociometria és gráfelmélet

A kapcsolathálózat-elemzés pszichológiai gyökereit a század elején Németországban kibontakozó *alaklélektani iskola* jelenti (Max Wertheimer által a 20. század elején alapított irányzat), amely a mentális folyamatok szerveződésével foglalkozva az emberi észlelést és gondolkodást alakító strukturált mintázatokra fókuszált. Az általános pszichológiai könyvekben általában így jelenik meg az iskola legfontosabb tétele: „az egész különbözik részeinek összegétől, az egész egymással viszonyban álló részekből áll" (ATKINSON et al., 1997, 571.). Az észlelés során élményeink az ingerek által kialakított mintázattól és az ingerek tapasztalta szerveződésétől függenek: amit látunk, azt minden esetben csupán a háttérhez és az egész látvány többi mozzanatához (tehát egyfajta kontextushoz) viszonyítva észlelhetjük. Lényegében az egész (az alak) felismerése vezérli a részek észlelését, így az észlelet nem pusztán a részekből tevődik össze (KÖHLER, 1925). Az 1920–1930-as években az alaklélektani iskola vezető teoretikusai a náci Németországból az USA-ba emigráltak. Kurt LEWIN (1936; 1972) a társadalmi észlelés és csoportstruktúra, Jacob MORENO (1934) a társas alakzatok, Fritz HEIDER (1958) az attitűdök és az észlelés szociálpszichológiája terén formálta át gyökeresen a korábbi pszichológiai és szociológiai álláspontokat.

Mérei Ferenc szerint Moreno volt az első, aki a mikroszociális társas mezőben formálódó csoportok változatosságának vizsgálatakor a társas alakzatokra helyezte a hangsúlyt, és ezekben az alakzatokban a személyek társas pozíciójából, illetve a pozíciók közötti viszonyokból vezette le az egyének helyét (MÉREI, 1998, 44.). Az általa kidolgozott *szociometriai* kutatási irányvonal hátterében egy nagyon egyszerűnek tetsző feltételezés húzódik meg. A pozíciók, státusok egészeként felfogott intézményes rendszerek „lappangó hátterét" a főként expresszív, emocionális, rokonszenvi alapú spontán társulások hálózatai adják meg. Pontosabban: „a társkapcsolatoknak a rokonszenvi választás módszerével való feltárása, az így kapott válaszokból egy hálózat felvázolása és értelmezése jelenti a szociometriát." (Uo. 50.) A társas alakzatok olyan interperszonális választások konkrét mintáiból formálódnak, mint a barátság, a vonzalom vagy az elutasítás, és szerkezetük körülhatárolható, megfigyelhető. E strukturális jellemzőket feltérképezve elénk tárulhatnak azok a csatornák, amelyeken a személyek például információt cserélhetnek, vagy éppen befolyásolhatják egymást. Ezek az alakzatok a nagyobb léptékű „társadalmi aggregátumok", például a gazdaság vagy az állam alappillérei. Moreno elkötelezte magát amellett, hogy létezik valamilyen összefüggés a kis léptékű interperszonális konfigurációk és a nagy léptékű társadalmi aggregátumok strukturálódása között.

Talán a legfontosabb innovatív ötlete a *szociogram* volt, mely a társadalmi konfigurációk formális jellemzőit képezi le leegyszerűsített vizuális jelek segítségével. Ez nem több és nem is kevesebb, mint „a társas mező vázlata, a társas mezőt alkotó kapcsolatoknak a térképe" (uo. 59.). Ez az eljárás társadalmi viszonyok térbeli geometriájának olyan ábrázolását tette lehetővé az 1930-as évektől, amely a kapcsolathálózati paradigma alapvető

szemléltetőeszköze maradt mindmáig. Ezzel párhuzamosan a „társas atom" (egy személy valamennyi kapcsolatának ábrázolása) kérdéskörén keresztül találkozhatunk az énközpontú kapcsolathálózatok elemzésének első konkrét megfogalmazásával is. Szerinte „a társas helyzet értelmezésének ez az alapanyaga", középpontja maga a vizsgált személy, „feltünteti a személy valamennyi egyoldalú és kölcsönös kapcsolatát, azokat is, melyek tőle indulnak ki, és azokat is, melyek felé irányulnak" (uo. 85.). Jól látható tehát, hogy a 'gondolattermelő' Moreno eredeti, önálló, meglepően új szemléletet hozott. Kezdeményezései nagy hatással voltak a társadalmi viszonyok hálózati elveken alapuló későbbi értelmezéseire mind a módszertan, mind az elméleti alapfeltevések terén.

A másik lényeges előzményt a *mezőelmélet* megállapításai jelentették. Kurt LEWIN szerint (1936) a csoportviselkedés mindazon társadalmi erők által meghatározott, amelyekben a csoport elhelyezkedik. A társadalmi csoportok olyan mezőben helyezkednek el, amely egyszerre tartalmazza az egyes társadalmi csoportokat és az őket körülvevő, általuk észlelhető környezetet is. Az indok: nehezen képzelhető el, hogy az a társadalmi közeg, amelybe beágyazódnak, a csoportosulás teljes mértékben külsődleges, független faktora lenne csupán. A mezőelmélet tehát a személyt és a környezetet együttesen kezeli, előrevetítve a hálózati elv egyik alaptételét. Az észlelt környezet így egy olyan „helyzetmeghatározás" terméke, amely a csoporttagok cselekvési kontextusán belüli észleléseken és tapasztalatokon nyugszik. A társadalmi tér szerkezeti tulajdonságai a topológia matematikai módszereivel és a halmazelmélettel elemezhetők, és a fő cél a csoport és környezete ok-okozati és interaktív kölcsönhatásának feltárása egy viszonyrendszeren belül. Topológiai értelemben a társadalmi mező „pontok" (individuumok, azok céljai és konkrét cselekvései), valamint az őket összekötő „utak/ösvények" (interakciók, ok-okozati összefüggések) összességeként írható le. Lewin társadalomképe ebben az értelemben hálózati alapú, hiszen a szociális mezőben az általában vett egyének, sőt konkrét céljaik és cselekvéseik között interaktív viszonyok, oksági kapcsolatok teremtenek összefüggést (SCOTT, 1991, 11–12.).

Fritz HEIDER kognitív pszichológiai munkássága (1958) szintén komoly többletértéket jelent a csoportdinamika kutatásában. Elméletében azt vizsgálta, hogyan juthatnak az egyéni attitűdök „egyensúlyi állapotba". A *pszichológiai egyensúlyi állapot* az egymásnak ellentmondó attitűdök hiányából fakadhat (kongruencia).[13] Heider, akárcsak Lewin, pszichológiai elemzésében arra az álláspontra helyezkedik, hogy az egyén – mint társadalmi cselekvő – percepciójának kitüntetett szerepe van. Elméleteik a kapcsolathálózat-elemzés szempontjából tartalmilag holtvágánynak tekinthetők, mivel – különösen Heider – nem tekintik lényeges kérdésnek B és C, vagy éppen A és C személy aktuális viszonyát (például annak tartalma, iránya, intenzitása stb. szempontjából), hanem csak azt, hogy miként élik meg és értelmezik az önmagában izolált pszichológiai egységek (emberek) ezeket a viszonyokat. Az egyensúly ebben a formában semmi esetre sem a csoporton belüli valós, létező társadalmi kötelékek kiegyenlített mintázatára utal (uo. 11–12.).

Scott szerint a társadalmi csoportok dinamikájának kutatásában a nagy áttörést a *gráfelmélet* alkalmazása jelentette az 1950-es években, mégpedig azért, mert új módszer-

[13] Nagyon leegyszerűsített formában – az egyének közötti pszichológiai kapcsolatokat dichotomizálva (pl. + = szeretet; – = gyűlölet) – akkor beszélhetünk egy bizonyos attitűdhalmaz egyensúlyáról, ha azok hasonló előjelűek; abban az esetben, ha A személy szereti B-t, B személy pedig C-t, akkor beszélhetünk egyensúlyról, ha A szereti C személyt is.

tani eszköztárával a kognitív egyensúly kérdéséről a csoporton belüli személyközi relációk egyensúlyára terelte a figyelmet (uo. 12.). Moreno, Lewin és Heider munkáira építve, a gráfelmélet úttörői képesek voltak egy olyan újszerű, eredeti és ütőképes szintézisre, amelyben eredményesen tudták értelmezni és modellezni a csoporton belüli kohézió, a társadalmi nyomás, a kooperáció és a hatalom kérdését.

A kapcsolathálózat-elemzés szociológiai irányú elmozdulásának legfőbb mozzanata minden bizonnyal Cartwright és munkatársainak gráfja volt (Cartwright–Zander, 1953; Cartwright–Harary, 1956). Az általuk felrajzolt hálózat a társadalmi szereplőket és a köztük fennálló viszonyokat együttesen jelenítette meg, mintegy a csoport reprezentációjaként. Megvalósították a csoporttagok közti relációk mintázatainak matematikai axiómákon alapuló elemezhetőségét. A pontokkal jelölt egyének és a vonalakkal jelölt relációk ebben az esetben már nemcsak bizonyos – pozitív vagy negatív – előjeleket kapnak *(signed graph)*, hanem a kapcsolatok iránya is értelmezhetővé válik. Ezzel megnyílt az út a csoportstruktúrák több nézőpontú, egyidejű elemzésére, túllépve az elődök individuumorientált pszichológiai jellegű megközelítésén (Scott, 1991, 13–14.). Cartwright és Harary társadalomképében a komplex struktúrák minden esetben egyszerűbb szerkezeti elvekre épülő egységekre vezethetők vissza: az egyszerűbb, egymást átfedő triádikus (hármas) struktúrák jelentik a nagyobb társadalmi szerveződések „építőköveit", a társadalmi viszonyok összetett hálózatainak mintázatai pedig ezen viszonylag egyszerűbb konstrukciós alappillérek elemzése révén tárhatók fel. Ebből egyértelműen egy olyan dekompozíciós eljárás következik, amely során a hálózati egyensúly vagy éppen egyensúlytalanság keresésekor az összetett viszonyrendszereket homogénebb alcsoportokra (algráfokra) bontják. A kapcsolathálózatok elemzésének történetében ekkor jelent meg először a csoporton belüli és a csoportok közötti relációk elkülönítésének szükségszerűsége.

Antropológiai alapok és a harvardi iskola

Amennyiben nem módszertani szempontból nyúlunk vissza a gyökerekhez, hanem fogalmilag, akkor a strukturalista-funkcionalista antropológia egyik legfontosabb képviselőjének gondolatait szokták felidézni. A. R. Radcliffe-Brown (1881–1955) élesen szembehelyezkedett az angolszász szociológiában népszerű evolucionista gondolatokkal, és azt a „társadalmi kapcsolatok funkciójának és struktúrájának alapfogalmaira épülő elmélettel próbálta helyettesíteni" (Felkai–Némedi–Somlai, 2000, 9.). A társadalmi kapcsolathálózatok elemzésének kialakulását áttekintve nem meglepő, hogy a társadalmi struktúra jelentőségét hangsúlyozó antropológusról beszélünk. A strukturális szemléletmód az idők folyamán az irányzat elválaszthatatlan része lett. Noha a tárgyalt irányzat egyre összetettebb és kifinomultabb keretrendszerben működik, a több mint ötvenéves gondolatok még ma is relevánsak. Radcliffe-Brown a társadalmi struktúra kapcsán a szociálantropológia tárgykörének lehatárolásakor kifejti, hogy „az emberi lények között előforduló társulási formákat kell vizsgálnunk", hiszen az emberek „társadalmi viszonyok bonyolult hálózatával kapcsolódnak egymáshoz". Az, hogy a hálózatelemzés mennyire szorosan kapcsolódik a társadalmi struktúra hagyományos szociológiai vizsgálati köréhez, világosan kiolvasható abból, ahogy a fogalmat ő maga meghatározza: „a társadalmi struktúra fogalmat a kapcsolatok ezen valóban létező hálózatának a megnevezésére használom" (Radcliffe-Brown, 2000, 29.).

A fejtegetés elején Radcliffe-Brown tesz egy nagyon érdekes és fontos megkülönböztetést, amely mindmáig befolyásolta a kérdéssel kapcsolatos gondolkodásmódot. A társadalmi struktúra vizsgálata nem egyenlő a társadalmi viszonyok vizsgálatával, mivel bármely két személy közötti egyedi társas viszony csak a társadalmi viszonyok hálózatának részeként létezik, hiszen sok másik személyt is érint – közvetve vagy közvetlenül. Az antropológiai és szociológiai vizsgálódásnak kizárólag az ilyen értelemben vett *összetett hálózat* lehet a tárgya. A későbbi elméleti lépések szempontjából fontos összetevője még az elméletnek a „tényleges struktúra" és az „általános strukturális forma" elkülönítése, tehát a struktúra folytonosságának elve. A személyek és a személyek csoportjai közti valóságos társadalmi viszonyok folyamatosan változnak, így a társadalmi élet állandóan megújítja a társadalmi struktúrát, ám az általános strukturális forma (ma azt mondhatnánk, a társadalmi kapcsolatrendszerek mintázata) hosszabb vagy rövidebb időn keresztül mégis „viszonylag állandó" maradhat (uo. 31.). Már ebben a korai passzusban találkozhatunk mindazokkal a módszertani elvekkel, amelyeket a szemléletmód napjainkban is magáénak vall, elsősorban azzal, hogy a tényleges mozgás és alakváltozás mögött a merevebb, statikusabb mintázat az, melyet tudományos eszközökkel meg kell ismerni, és le kell képezni.

Radcliffe-Brown sajátos, a mai hálózatkutatóra is jellemző *emberképe* strukturális elkötelezettségéből fakad; a „társadalmi személy" nála „az egyénnek a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciója" – és ami a jelen elemzés szempontjából nagyobb jelentőségű –, „az összes más személyekhez fűződő társadalmi kapcsolataiból adódó komplexum". Ő az embert mint személyt a „társadalmi kapcsolatok bonyolult összességeként" írja le (uo. 32.). Ez azt jelenti, hogy az általa kidolgozott antropológiai és szociológiai program keretei között az egyes egyéneket (akikre mint társadalmi szereplőkre és nem pszichológiai alanyokra kell gondolnunk) csak a társadalmi struktúra viszonylataiban tanulmányozhatjuk (mai nemzetközi szakmai szóhasználatban *actor-in-relationship* vagy *actor-in-society*[14] a megfelelője), de ezzel párhuzamosan a társadalmi struktúrát is csak az alkotóelemek viszonylatain keresztül érthetjük meg (Smelser–Swedberg, 2005).

Visszatérve módszertani jellegű és kutatáscentrikus időrendi áttekintésünkhöz, érdemes figyelmünket a Harvard Egyetem felé fordítani. Mint láttuk, a szociometriai hagyományban arra törekedtek, hogy a társadalmi kapcsolathálózatokat az építőelemeknek tekintett alcsoportok beazonosítása révén elemezzék. A 'klikkek', 'blokkok' vagy éppen 'klaszterek' kutatása az előzményektől függetlenül az 1930–1940-es években a Harvardon is folyt. A közös érdeklődési terület mellett volt egy pont, amelyben a harvardi kutatók munkássága jelentős lökést adott a kapcsolathálózat-elemzés fejlődésének: olyan technikák kidolgozásán fáradoztak, amelyek révén a viszonyalapú empirikus adatokból kiszűrhetővé válik bármilyen társadalmi rendszer, szerveződés *csoportosulási struktúrája*. A Harvardon ekkoriban a témakör szempontjából két kulcsfontosságú vizsgálat zajlott: Elton Mayo és W. Lloyd Warner több éven keresztül megpróbálta együtt feltérképezni a

[14] A szakkifejezések magyar fordításának hiányában az eredeti alakot használjuk. Mindkét változat a cselekvő strukturális beágyazódására utal, ám más elem kap hangsúlyt. Az első esetben a cselekvés kapcsolatokon keresztüli, míg a másodikban az általában vett társadalmon keresztüli (ami egyébként ugyanazt jelenti) meghatározottságot jelenti.

gyári,[15] illetve a közösségi élet[16] mélystruktúráit.[17] Mayo elsődlegesen az „ipari civilizáció" emberi és társadalmi problémáira fókuszált (Mayo, 1933, 1945), míg Warnert mint antropológust (Durkheim, de főleg Radcliffe-Brown strukturális megközelítésmódjának hatása alatt) a közösségi szerveződés elvei foglalkoztatták (Warner–Lunt, 1941, 1942). Ennek a két sajátosan eltérő irányultságnak az ötvöződéséből a társadalmi kapcsolatrendszerek kutatásának új lökést adó, úttörő munkák születtek.

Az új irányvonal, a manchesteri iskola

Manchesterben (az egyetem Szociálantropológiai Karán) a parsonsi szociológiai szemlélettel és társadalomképpel szemben jött létre az 1940–1950-es években a John Barnes, Clyde Mitchell és Elizabeth Bott által képviselt irányzat, amely már nem az integrációra és a kohézióra helyezte a hangsúlyt, inkább a *társadalmi konfliktusra, a változásra* összpontosító kritikai hagyományhoz nyúlt vissza. Noha a kutatók nem felejtették el azt az alapgondolatot, mely szerint a cselekvések a társadalmi viszonyok strukturális mintázatában elfoglalt pozíció függvényében értelmezendők, két szempontból is újat hoztak: egyrészt a társadalmi struktúrát különböző viszonyok hálózataként *(networks of relations)* fogták fel; másrészt a hálózatelemzési technikákat feltöltötték valós szociológiai jellegű témakörökkel. A társadalmi élet kapcsolatorientált megközelítése a formális, intézmé-

[15] A chicagói Hawthorne villamossági művekben az 1920-as években a vállalat vezetői arra keresték a választ, hogy a munkakörülmények fizikai paramétereinek (pl. hőmérséklet, világítás, pihenőidő) változtatása milyen hatással van a termelékenységre. A vizsgálatba bekapcsolódó Mayóék viszont teljes körű antropológiai felmérésben gondolkodtak, amelynek során a munkások természetes munkakörnyezetében figyelték meg terepkutatási módszerekkel a csoport társadalmi életének minden egyes mozzanatát. A kapcsolathálózatok vizsgálata szempontjából a Hawthorne-kutatás legjelentősebb módszertani újítása az volt, hogy a csoportstruktúrák leképezésére az informális viszonyok minél pontosabb megragadása érdekében szociogramokat használtak. Scott szerint ez volt az első olyan szociológiai vizsgálat, amelyben a szociometria módszereit valóságos helyzetekben, valós viszonyok feltérképezésére alkalmazták (Scott, 1991, 18.). A csoportviselkedés olyan vonatkozásait közelítették meg relációs alapon, mint például a játék, segítségnyújtás, barátság, konfliktus. Egyértelmű a korábbi antropológiai tapasztalatok – Warneren keresztüli – termékeny hatása, hiszen az ausztrál bennszülött közösségek vérségi-rokonsági kötelékeinek strukturális elemzése szintén ilyen módszertani elveket követ.

[16] Warner és Lunt a modern, urbanizált közösségi életforma „totális" antropológiai elemzésének mintapéldájaként ismert Yankee City vizsgálata (Warner–Lunt, 1941) során szintén komoly elméleti és módszertani ihletet merített a formálódó hálózati perspektívából. Közösségképükben a stabilitás, a kohézió és az integráció jelentette a fő strukturáló komponenseket. Így nem véletlen, hogy szerintük a „társadalmi konfigurációként" felfogott közösség kialakulásában, megszerveződésében és aktuális működési mechanizmusaiban a személyközi interakciós pályákból felépülő hálózatokkal is számolni kell. Ha abból indulunk ki, hogy a modern városi közösségek számos, egymástól elkülönülő alcsoportból, klikkből épülnek fel (pl. család, egyházi közösség, különböző társaságok), mégpedig az informális személyközi kötelékek partikuláris konfigurációin keresztül, akkor könnyen eljuthatunk – ahogy Warnerék tették – az alábbi következtetésig is: az emberek informális, személyes családi és csoportkötelékeik révén illeszkednek be egy közösségbe, nem pedig kizárólag a politikai és gazdasági rendszer formális viszonyain keresztül (uo. 111. – idézi Scott, 1991, 21.). Ebben a kutatásban nemcsak azzal találkozhatunk először, hogy a társadalmi csoportokból, klikkekből felépülő társadalmi struktúrát hálózati terminológiákkal írják le, hanem „a formális strukturális elemzés módszertanának is megpróbáltak új irányt adni" (Scott, 1991, 21–22.).

[17] 'Antropológus hibridek' címszó alatt olvashatunk részletesen az amerikai szociológia ezen korszakáról (Némedi, 2005a, 500–514.).

nyesült normákat és rendszereket 'kitaszította' az iskola látószögéből, és ráirányította a figyelmet a hatalmi mechanizmusokból, a konfliktusos helyzetekből kibontakozó alakzatokra (Scott, 1991, 27–33.).

Barnes 1949-ben végzett kapcsolathálózati terepkutatást egy délnyugat-norvégiai halászfaluban. A rokoni, baráti és szomszédsági csoportokra figyelve vette észre, hogy a közösség elsődleges erős kötései nem közvetlenül a helyi társadalomba, a formális gazdasági és politikai struktúrákba ágyazódtak be, hanem pontosan elhatárolható, integrált informális és interperszonális viszonyrendszerekként határozódtak meg (Barnes, 1954).[18] Barnes, illetve Elizabeth Bott munkái (1955; 1957) – különösen a családi kötelékek hálózati struktúráinak feltárása – komoly hatást gyakoroltak Siegfried Nadelre, aki úgy nyitott új távlatokat a kapcsolathálózatok elemzése előtt, hogy újradefiniálta a társadalmi struktúrát. A struktúra sajátos meghatározásán keresztül elkülönítette egymástól a társadalmi viszonyok formáját és tartalmát. Így ezen a területen is megnyílt az út a strukturális kérdések összehasonlító jellegű elemzése előtt, miután a merevebb forma elszakadt a képlékenyebb, esetleges tartalomtól.[19] Clyde Mitchell tekinthető Nadel koncepciója igazi örökösének (Mitchell, 1969a, 1969b). Ő az interperszonális viszonyokkal kapcsolatos korábbi munkálatokat a „személyes rend" fogalmába sűrítve kodifikálta. Ezen egy adott személy másokkal kialakított személyes kötelékeinek, illetve e kapcsolatok közötti viszonylatoknak az egységes mintázatát érti (Mitchell, 1969a, 10.). Ezek az interakciós mintázatok alkotják a kapcsolathálózat-elemzés *tárgyát*.

Szintén lényeges módszertani lépésnek tekinthető, hogy megkülönböztetett figyelmet szentel a viszonyok ideáltípusainak is: a kommunikációnak és az instrumentális, célracionális cselekvéseknek, amelyek bizonyos javak/erőforrások és szolgáltatások transzferén alapulnak. Scott megközelítésében kiemeli azt is, hogy Mitchellnek köszönhető egy másik hálózati kategória világos fogalmi megragadása (Scott, 1991, 31.). A „teljes hálózat" Mitchell szerint a kötelékek olyan szerteágazó, mindent lefedő halmaza, amely bármelyik közösség vagy szerveződés határain belül és túl feszül ki. Mitchell tehát elképzelhetőnek tartotta azt, hogy a társadalmi valóságot részlegesen is és globálisan is megragadjuk az énközpontú és a teljes hálózati struktúrák révén.[20] A kérdéskör leszűkítése egy olyan speciális módszerre, amely a személyes kapcsolatok elemzését szolgálja, egyértelmű szakítást jelentett a hagyományos hálózatelemzésre épülő strukturális szociológia – Nadel

[18] Scott idézi Barnes híres meghatározását a bremnesi társadalmi élet egészéről: „pontok halmaza, amelyek közül néhányat vonalak kötnek össze", megteremtve a kapcsolatok „teljes hálózatát". Az interperszonális kötelékek informális szférája csupán egyetlen komponens, egyfajta „részleges hálózat" ezen teljes struktúrán belül (Barnes, 1954, 43. – idézi Scott, 1991, 29.).

[19] Nadel két kérdés kapcsán is olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyek – bár lehet, hogy csak burkoltan – máig összehangolják és keretbe fogják a kapcsolathálózatokról alkotott nézeteinket. Egyrészt szerinte a társadalmi struktúra olyan „mindenre kiterjedő rendszer", a társadalmi viszonyok „hálózata vagy mintázata", amely az individuumok egyértelműen megfigyelhető, esetleges cselekvéseiből szűrhető ki a formai általánosítás révén. Másrészt a 'hálózat' kifejezés is árnyaltabb tartalmat kap: hiszen értelmezésében „a kapcsolatok olyan összefonódása, egybekapcsolódása, amely nyomán az egyikhez tartozó interakciók determinálják a másikban előfordulókat" (Nadel, 1957, 12–16.).

[20] A későbbi elemzések elméleti és módszertani alappilléreinek tekinthetők azok a megállapításai is, amelyek a „reciprocitással", az „intenzitással", a „maradandósággal", sőt a gráfelméletből levezetett „sűrűséggel", illetve „elérhetőséggel" foglalkoznak (Mitchell, 1969a, 24–29.).

1. táblázat. A hálózatelemzés fejlődési fázisainak összefoglaló táblázata

Ösvény	Képviselői	Főbb paraméterek, tételek, megállapítások
Szociometria, csoportdinamika és gráfelmélet	MORENO, 1934	*Szociometria:* szociogram, társas alakzatokból, interperszonális konfigurációkból felépülő társadalmi aggregátumok, társas atom
	LEWIN, 1936	*Mezőelmélet:* egyén, csoport és környezetének kauzális és interaktív kölcsönhatása, 'pontok' és 'utak' alkalmazása
	HEIDER, 1958	*Egyéni attitűdökre* épülő társas relációk, egyéni tudaton belüli kognitív egyensúlyok kérdése
	CARTWRIGHT–HARARY, 1956	A hálózat mint *csoportreprezentációs kellék*, a csoporttagok közti relációk mintázatainak matematikai axiómákon alapuló elemezhetősége
Harvardi iskola	MAYO, 1933	A *csoportviselkedés* valóságos alapstruktú-ráinak szociometrikus leképezése (Hawthorne-vizsgálat)
	WARNER–LUNT, 1941	*Modern, urbanizált közösségi életformák 'totális' antropológiai elemzése,* személyközi interakciós pályákból felépülő viszonyhálózatok elve
Manchesteri iskola	BARNES, 1949; BOTT, 1955	*Struktúra mint viszonyok hálózata,* informális erős kötések fontossága, 'teljes hálózat', 'részleges hálózat'
	NADEL, 1957	*Szerkezeti forma és tartalom elhatárolása,* összehasonlító elemzések, hálózat-fogalom irányváltása
	MITCHELL, 1969b	'Személyes rend', *ideáltipikus társadalmi viszonyok,* az individuális és a globális kapcsolatrendszerek együttes értelmezése
Harvard (ismét) és Toronto	WHITE, LORRAIN, GRANOVETTER, WELLMAN, BERKOWITZ, 1970-es évek	*Matematikai orientáltságú strukturális nézőpont,* a kapcsolathálózat-elemzés mint módszertani elv megjelenése, távolodás az antropológiai gyökerektől, nyitás a többi társadalomtudomány irányába, intézményesülés

Forrás: Összeállítás SCOTT, 1991 nyomán

nevével fémjelzett – általános elképzelésével. E beszűkülés miatt az 1970-es évek újító folyamatainak súlypontja ismét áttevődött a tengerentúlra.

A lépcsőzetesen és bizonyos ugrásokkal, irányváltásokkal formálódó új szemléletmód szociológiai, sőt társadalomelméleti fejlődési folyamatának történetét részletesen áttekintő Scott hangsúlyozza, hogy noha a manchesterieknek rendkívüli hatásuk volt a

brit társadalomtudományra, mégis egyfajta *redukcionista szemléletmód* terjedt el a társadalmi kapcsolatok elemzése során. Félő volt, hogy a hálózatelemzés a közösségi típusú informális, személyközi viszonyokra korlátozódik, és módszertanilag sem terjed túl az énközpontú kötelékek megragadásán (uo. 33.). Az új perspektíva és módszertan reneszánszát az 1970–1980-as harvardi évek jelentik majd, ahol a kapcsolathálózatok kutatása Harrison White és társai révén a strukturális elemzés új módszertani elveként reinkarnálódott, megszabadulva az antropológiai elemzések „térszűkítő" hatásaitól. Ezek az események már szorosan összefüggenek a paradigmatikus jegyek megjelenésével és az intézményesülés folyamatával (*1. táblázat*).

Az intézményesülés

Mivel elsődlegesen a módszertani egységesség és a tudományos szerveződés egyre magasabb foka teremtette meg a kapcsolathálózati szemléletmódot mint társadalomtudományos interdiszciplináris paradigmát, az elméleti fejlődési modell alappilléreinek feltárását meg kell hogy előzze az intézményesülés kérdésének tisztázása. Az 1970-es években a hálózatelemzés *szélesebb közönség előtt* is megmérettette magát, törekedett a nyitásra, és nemzetközivé vált. A továbbiakban áttekintjük a harvardi iskola profilváltását (lezárva a korábbi részben megkezdett történetet), a nemzetközi szervezet kiépülését, a publikációs lehetőségek kibővülését és szakosodását, a konferenciaéletet és az egyre gazdagabb – főként módszertanilag fontos – informatikai eszközök használatát.

A kapcsolathálózat-elemzést a harvardi iskola terelte új mederbe az 1970-es években. Homans szellemi alapjaira helyezkedve Harrison White, kollégái és diákjai néhány év alatt egyértelművé tették, hogy hálózatelemzési megközelítésük *strukturális* szempontú. A harvardi csoport matematikai érdeklődésű strukturális elemző kör volt,[21] amely elsődlegesen a különböző társadalmi szerkezetek modellezését célozta meg anélkül, hogy tagjai elkötelezték volna magukat egy speciális tartalmi problémakör mellett. Főleg a 'kapcsolathálózat mint módszer' elve kötötte össze őket, s ez teremtette meg annak alapjait, hogy megközelítésmódjukat egyszerre több tudományterületre is kiterjesszék. Ebből erednek például a módszertani formalizmus, a nehézkes operacionalizálás, a fogalmi anarchia, a tartalmi törésvonalak veszélyei is. A Harvardon, majd a Torontói Egyetemen (Wellman és Berkowitz vezetésével) megkezdődött az a folyamat, amely új távlatokat nyitott a tudományterület – inkább mint módszer és nem elméletrendszer – számára, egyre nyilvánvalóbban igényelve az informális és formális szerveződési elvek rögzítését és a kutatóintézmények mielőbbi megszervezését.

[21] Scott történeti összefoglalójában Berkowitzra hivatkozva (BERKOWITZ, 1982) két párhuzamos matematikai orientáltságú innovatív elemet különít el (SCOTT, 1991, 33–38.). Az egyik a halmazelmélet alkalmazása a csoportmodellezésben (pl. vérségi kötelékek), amely a gráfelmélet újragondolásához vezetett, és megteremtette annak alapjait, hogy az algebrára építve – különösen a blokkmodellelemzéssel – konceptualizálják a strukturális szerepeket, szerepkészleteket (WHITE, 1963; LORRAIN–WHITE, 1971). A másik előremutató technikai elem a többdimenziós skálázás alkalmazása, mely képes volt átformálni a társadalmi relációkat „társadalmi távolságokká", és el is tudta helyezni őket egy „térképen" (KRUSKAL–WISH, 1978).

2. *táblázat.* A legfontosabb kapcsolathálózati tanulmányok (szent szövegek)*

Megjelenés	Szerző	Téma
1957	Bott	Family & Social Network
1969	Mitchell (ed.)	Social Networks in Urban Situations.
1979	Holland–Leinhardt	Perspectives on Social Network Research
1982	Berkowitz	An Introduction to Structural Analysis
1982	Knoke–Kuklinski	Network Analysis
1984	Tilly	Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons
1988	Wellman–Berkowitz (eds.)	Social Structures
1990	Knoke	Political Networks
1991	Scott	Social Network Analysis
1992	Burt	Structural Holes
1994	Wasserman–Faust	Social Network Analysis
1996	Castells	The Rise of Network Society
2001	Lin	Social Capital

* Noha Wellman nem említi, de Harrison White két munkája is biztosan közéjük sorolható idézettségük és főleg újító szellemük miatt (White, 1963; 1992).
Forrás: Wellman összeállítása (*Networks for Newbies*, www.chass.utoronto.ca/~wellman)

létrejött két folyóirat új távlatokat nyitott a témakörben kutató és publikálni szándékozó szakemberek előtt (a szociológiai és pszichológiai publikációs környezetben megjelenő tanulmányok átlagos száma manapság 400-500). A megjelent cikkek száma ekkoriban egyre dinamikusabban növekedett. Az 1977-ben alapított *Connections* inkább informális jellegével, a „hasznos" tanulmányok felvonultatásával, a szakmai hírek, pletykák, ismertetők rendszeres közlésével segítette és segíti ma is a kapcsolathálózat-elemzőket. Az elsődlegesen módszertani tanulmányokat közlő *Social Networks* (1978) jelenti a referált, formális szakmai fórumot.

Megkönnyíti a „bennfentesek" és az „újak" dolgát az is, hogy mind elméleti, mind módszertani téren elkészültek a kulcsfontosságú *összefoglaló monográfiák.* Világosan körülhatárolható az idő által viszonylag jól megrostált, különösebb ellentmondásoktól mentes, egységes orientációjú elméleti és elsődlegesen módszertani kánon a maga szent szövegeivel (*2. táblázat).*

A *konferenciaélet* áttekinthetetlen sűrűjéből kiemelendő a legjelentősebb szakmai jellegű bemutatkozó, eszmecserére ösztönző prezentációs fórum, az 1974-től informálisan, majd 1981-től már formálisan is évente megrendezett – korábban említett – nemzetközi vándorkonferencia, a SUNBELT. Szakmai tekintélye mára a legtöbb nemzetközi szociológiai konferenciáéval vetekszik, a résztvevők száma több száz, a nagyon differenciált szekcióké 40-50, és rendszeres módszertani továbbképzéseknek is helyet adnak (*3. táblázat).*

Az elmúlt évtizedek kutatásai révén összeállt egy összefüggő, összetett és kellően karbantartott *adatbázis-gyűjtemény* a társadalmi kapcsolathálózatok elemzése, modellezése, összehasonlítása számára (*4. táblázat).* Az 1930-as évektől különböző fázisokban bő-

3. *táblázat.* A kiterjedt kutatási mezőre utaló tipikus szekciótémák gyűjteménye a 2006-os SUNBELT-konferencián

SZEKCIÓTÉMÁK		
MÓDSZERTAN	ELMÉLET	SZAKTERÜLETEK
– hálózati adatok gyűjtése	– társadalmi tőke	– hálózatok és csoportok
– hálózati autokorreláció	– hálózati dinamika	– szervezetközi hálózatok
– hiányzó adatok kezelése	– hálózati struktúrák	– kapcsolatok és munkateljesítmény
– megjelenítés	– terjedés	– személyes hálózatok
– módszertani újítások	– hálózatok és a kollektív cselekvés	– fertőzések terjedése
– véletlen gráfok	– hálózatok és érzelmek	– civil társadalom és közszféra
– algoritmusok	– kisvilágkutatások	– társadalmi befolyásolás
– mintavétel	– hálózatelmélet	– számítógépes hálózatok
– központiság mérése		– baráti kapcsolatok
– matematikai modellek		– nem és társadalmi tőke – online közösségek – technológia és hálózat – politikai hálózatok – akadémiai hálózatok – bűnöző és terrorista hálózatok – hálózat, gazdaság és piac

Forrás: http://www.insna.org/INSNA/sunbelt_inf.html

4. *táblázat.* Fontosabb hálózatelemzési adattípusok

Tárgykör	Kezdőpont	Elemek
Kiscsoportok 'szociometriája'	1930	munkaközösségek, baráti hálózatok, csereelméleti irányvonal, kiscsoport-kutatás
Etnográfiai vizsgálatok	1950	rokonság, közösségi élet, a modernizálódás hatásai
Kérdőíves felmérések: személyes hálózatok	1970	közösség, szomszédság, támogatás, munkakeresés, társadalmi tőke
Matematika és szimuláció	1970	formalizmus, metodológiai problémák, szubsztantív elemzés
Kérdőíves és archivált adatok, teljes hálózatok	1970	szervezeti, szervezetközi, és nemzetközi hálózatok
Politikai struktúra	1970	társadalmi mozgalmak, mobilizálódás, világrendszerek, aszimmetrikus struktúrák

Forrás: Wellman összeállítása (Networks for Newbies, www.chass.utoronto.ca/~wellman)

vült az empirikus adathalmaz, és minősége is javult. Tartalmaz kiscsoport-kutatásokat, etnográfiai alapú szociológiai elemzéseket, kérdőíves felméréseket, matematikai és szimulációs modelleket; a társadalmi szerveződések mellett kiterjed a politikai, gazdasági és virtuális jellegű hálózatok sajátos mintázatú szövedékeire is. A kapcsolathálózatok elemzésének népszerűsítésében és egyre nagyobb elfogadottságában komoly szerepet játszott a számítástechnikai háttér. „Amikor elkezdtünk a társadalmi kapcsolathálózatok elemzésével foglalkozni – írja Barry Wellman –, ez fekete mágia volt; most világosszürke", és ebben nagy szerepet tulajdonít a kidolgozott hálózatelemző szoftvereknek (Wellman, 2000, 28.). Jelenleg közel 40 különböző elemzőprogram közül választhatunk, nagyobb részük már egy-egy speciális kérdéskörre összpontosít.

E kutatási irányzat már túl van ifjúkorán, sikeresen intézményesült a nemzetközi színtéren is, eleven és termékeny tudományos kommunikációval. Másfelől viszont örökös viták zajlanak a fogalmi és elméleti kérdésekben, ezért vizsgálandó, milyen lépésekben, milyen elágazásokkal formálódott az irányzat elméleti bázisa.

LÉTEZIK-E EGYSÉGES HÁLÓZATELEMZÉSI KÁNON?

Ezen a ponton talán már nem túlságosan elvont és idő előtti kérdés a viszonylag egységes szakmai koncepció kialakulásának felvetése: létezik-e egy közös, a legtöbb résztvevő által nem megkérdőjelezett hálózatelemzési kánon? Nem beszélhetünk tudományos szemléletmódról, irányzatról mint paradigmáról mindaddig, ameddig mozaikszerűen felépülő, egymást kizáró vagy elutasító iskolák sokasága vitatkozik egymással. Nem beszélhetünk paradigmáról, ha az elméleti és módszertani sokszínűségből fakadóan nem követhető egy viszonylag egységes, ezért merev és hierarchikus kutatási elképzelés, illetve ha a vitázók már az előfeltevések és a fogalmak szintjén is elbeszélnek egymás mellett. Ezért a megkerülhetetlen kérdést ez esetben is az egységesülés foka és minősége jelent. Kialakult és életre kelt egy összefüggő, szilárd és a szakmai közeg által legitimált kánon, amelyben sok közös pont található a módszertani elemek mellett a fogalmi és logikai alapelvekben is, mintegy *preparadigmatikus állapotot* teremtve. Erre utalnak azok a főként külföldi és csekélyebb számban hazai tanulmányok, tankönyvek és egyetemi kurzusok, amelyek egyre szélesebb közönséget céloznak, és mindinkább kikristályosodott, egybehangzó és ismétlődő gondolatokat közölnek (Angelusz–Tardos, 1991; Freeman–White–Romnay, 1989; Knoke–Kuklinski, 1988; Knoke, 2001; Scott, 1991; Szántó–Tóth, 1993; Wasserman–Faust, 1994), megteremtve azokat a szabályokat, elvárásokat és követelményeket, amelyek szerint a 'kóklerek', a társadalomtudomány 'sarlatánjai' és a kezdők elhatárolhatók a felkent szakértőktől. Melyek a közösen felépített, finomított elméleti és módszertani kánon alkotóelemei a fentebb hivatkozott szakirodalom alapján?

1. A hálózatok *társadalmi konstrukciók.* Egy társadalmi rendszer résztvevőinek folyamatos interakcióiból, cseremechanizmusaiból, közös cselekedeteiből formálódnak. A cselekvők közötti viszonyok ismétlődő, visszatérő mintázata teremti meg a rendszer sajátos társadalmi szerkezetét. Valamely hálózat tagjai számos elemzési szinten jelenhetnek meg: lehetnek egyének, kis csoportok, formális szervezetek, intézmények, akár nemzetek. A társadalmi élet eltérő összetettségű hálózati struktúrákból áll, és ezek összefonják, egymásra vonatkoztatják, integrálják a különböző elemzési szintek cselekvőit.

2. A szociológia egyik legnehezebb feladata a társadalmi rendszer (hálózatok) *méretének, határainak és összetételének meghatározása (system boundaries).* Vizsgálandó, hogy kik azok a lehetséges aktorok, akik a rendszer működése szempontjából releváns vagy éppen irreleváns elemnek számítanak. A kapcsolathálózati kutatásokban a határmegvonáskor két lehatárolási módszer ismert és elfogadott. A realista megközelítésben a hálózatban érintett cselekvők azok, akik önmagukat annak tartják. Döntő a hálózati szereplők önmeghatározása. A nominalista ismérv szerint a kutató elméleti céljainak megfelelően maga határolja le a hálózatot (Laumann–Marsden–Prensky, 1989). A legcélravezetőbb a két módszer együttes alkalmazása, mert így biztosítható, hogy a legfontosabb rendszerösszetevők, például az elitek, a fontos szervezetek, hivatalok, a meghatározó nemzetek láthatóvá váljanak az elemzés számára.

3. A mikro-, mezo-, makrostruktúrák *egymáshoz fűződő viszonyának,* elsőbbségének örök problematikája a kapcsolathálózatok kutatásában is fellelhető, bár talán megoldási törekvései sikeresebbek, mint a szociológiában honos más szemléletmódokból, elméleti irányzatokból származóké. Miért? Mert a megközelítés egyazon fogalmi és módszertani rendszerbe ágyazottan kezeli az egységnyi cselekvőket és a relációikból kialakuló magasabb szervezettségi szintű entitásokat. Ennek ellenére mégis elkülönülnek egymástól a teljes és az énközpontú hálózatok. Az emberléptékű, kisszámú (maximum néhány száz szereplőt sűrítő) cselekvőből álló társadalmi szerveződések, rendszerek alkalmasak arra, hogy átlássuk minden egyes érintett egymáshoz fűződő viszonyát, s feltárjuk a teljes hálózatot minden formai és tartalmi komponensével együtt. A teljes rendszert lefedő elemzési szintről azonban le kell mondanunk, amennyiben egy társadalmi szerveződés, egy cselekvőhalmaz túl nagy, vagy gyengén és töredezetten összekapcsolt, esetleg nem ismerjük az összes érintettet. Ekkor olyan énközpontú hálózatokra bontjuk szét a struktúrát, ahol feltárható az egyes cselekvők közvetlen kapcsolatrendszerének kiterjedése, összetétele, valamint az érintkezések tartalma és ereje. Talán ez a módszer áll a legközelebb a hagyományos és – mint láttuk – attribútumelvű kérdőíves felmérésekhez. A szociológiában a társadalmi tőkéről szóló irodalom jelentős része mind az elmélet (lásd a korábbi hivatkozásokat), mind a módszertan tárgykörében[25] ilyen alapon közelít társadalmi életünkhöz, annak minden egyes alkotóeleméhez, akár egyénekkel, családokkal, akár csoportokkal, szervezetekkel foglalkozik.

4. A kapcsolathálózatok kutatásának is megvannak *a maga határai.* Ahogy a szociológiai elemzésekben nem tudjuk igazán egységesen kezelni sem egy társadalom, sem egy település teljes struktúráját az elméleti síkon túl, hasonló falakba ütközünk akkor is, amikor hálózatokban gondolkodunk. A vizsgálható, elemezhető társadalmi hálózatok mérete is véges, gátolva az egyre összetettebb, több rétegből, szerveződési szintből álló és beláthatóan valahol összefüggő egységként kezelt makrostruktúrák megismerését. A hálózatok méretének növekedése rohamosan megnöveli a benne előforduló lehetséges vagy aktuális kapcsolatok számát.[26] A hálózatelemzés módszertanilag nem csoda-

[25] Borgatti, 1998; Borgatti–Jones–Everett, 1998; Adler–Kwon, 1999; Snijders, 1999; Woolcock–Narayan, 2000; Stone, 2001; Grootaert– Bastelaer, 2002.

[26] Ez könnyen belátható, ha belegondolunk a következő összefüggésbe. Egy N cselekvőt tartalmazó társadalmi rendszer maximálisan (N^2–N) darab kontaktusból (diádból) épülhet fel. Egy 10 elemű hálózat (pl.

szer, ugyanúgy behatárolt, mint a többi kutatási alternatíva, nem képes tökéletes sikerrel megragadni – csak elvonatkoztatások és összevonások útján – a bonyolultabb társadalmi szerveződések totális jellemzőit sem formailag, sem strukturálisan.

5. Kell lennie valamiféle paradigmatikus egyetértésnek a tekintetben is, hogy *milyen típusú és fajtájú kapcsolatokkal*, interperszonális viszonyokkal számolhatunk a társadalmi életben. Ennek oka, hogy a relációk milyensége és minősége *(relational content)* határozza meg a különböző méretű és eltérő 'kötöttségű' hálózatok (pl. kis csoportok, szervezetek, nagy intézmények, üzleti láncolatok stb.) szerkezeti és működési paramétereit. Általában a társadalmi viszonylatok két nagy típusát különítik el egymástól: két vagy több fél között beszélhetünk tranzakcióról *(one-mode network)* és közös cselekvésekről *(two-mode network)*. A tranzakció olyan csere – a colemani fogalomrendszert használva (Coleman, 1990) –, amelynek során az egyik fél ideiglenesen vagy akár végérvényesen átruházza a másik félre valamely materiális vagy immateriális jószág vagy érték felett gyakorolt ellenőrzési jogát. Ez esetben gyakran egy késleltetett reciprocitási mechanizmusról van szó (pl. információ, támogatás, anyagi juttatás). A közös cselekvés lényege azonban az, hogy a felek egyazon helyen és időben vegyenek részt az adott cselekvésben, és így természetesen nem merül fel a számukra gyakran értékes vagy fontos erőforrások átruházásának problémája. A viszony minimális feltétele a közös részvétel, tagság, a közös érintettség egy adott jelenségben, noha gyakran sokkal erősebb, komolyabb elkötelezettséget is igénylő viszonyokkal találkozhatunk a társadalmi élet számos területén. Itt valamilyen közös cél érdekében szabályozzák több cselekvő tevékenységét. A hálózatokban rejlő kötések tehát alapulhatnak tranzakción és közös részvételen, cselekvésen, érintettségen. A kutató a cselekvő és a rendszerviselkedés megértésére törekedve dönt arról, milyen viszonytípusokra, tartalmakra és formációkra figyel. Mivel a társadalmi cselekvők összetett kapcsolatrendszereken keresztül integrálódnak a hálózatokba, igazából nem is találkozhatunk a valóságban a hálózattal mint olyannal, inkább csak hálózatok sokaságával, amelyek elemző céljainktól függően kerülnek reflektorfénybe (Knoke, 2001, 397–398.).

6. Akár a személyközi, akár a szervezetközi viszonyok állnak érdeklődésünk középpontjában, a kapcsolatok megléte mellett – a vizsgálódásban elmélyülve – egyre döntőbb kérdéssé válik a *kötések értéke, intenzitása és erőssége*. A különböző szervezettségű és eltérő méretű társadalmi rendszerek hálózati konfigurációja minimálisan egy egyszerű dichotóm (igen–nem-alapú) kódolással jellemezhető (pl. egy szervezeten belüli tanácsadási hálózat, információs kapcsolatrendszer). Gyakran viszont a személyek közti kapcsolatok és a belőlük felépülő bonyolultabb szerveződések árnyaltabb tartalmat hordoznak, és rendelkeznek bizonyos relatív erősséggel, gyengeséggel, érzelmi töltettel, intenzitással vagy a tranzakciók esetében akár mennyiségi ismérvekkel is. A személyközi viszonyok erősségének megítélése persze sokkal ingoványosabb terep a szervezetközi kontaktusokénál.[27] Amennyiben a kutatók a társadalmi életben megjelenő összefüggések, viszonyok

egy baráti kör vagy mikrovállalkozás) akár 90 kontaktusra is épülhet. Ha egy 100 fős üzemi részlegre gondolunk, ott már 9900 kapcsolattal számolhatunk, egy 1000 fős községben pedig már majdnem egymillió kötés lehetséges.

[27] Mennyivel nehezebb például két ember között megragadni a kapcsolat erejét a szeretet, a gondoskodás, a rokonszenv szempontjából, míg két cég vagy intézmény között jól jönnek az olyan könnyebben mérhető és kezelhető faktorok, mint a tárgyalások gyakorisága, a pénzáramlás, a szerződéses kapcsolatok, a hitelügyletek.

szerkezeti elemei mellett a kapcsolatok magnitúdóját is vizsgálják, az elvezetheti őket a hálózati dinamizmusok megértéséhez. Ez a megközelítés olyan magyarázatokat, elméleti összefüggéseket, illetve empirikus elemzéseket von maga után, amelyek révén új megvilágításba kerülnek a társadalmi rendszerek belső működési mechanizmusai, a pillanatképeket felváltják a mozgók, történetek tárulnak elénk, akár a gazdasági élet társadalmi beágyazottságáról van szó, akár kőkemény szociológiai problémákról. Persze ma még nem tartunk itt, de ezen a szemléletmódon belül mozogva már ismerjük az útirányt.

7. Az ilyen elkötelezettségű kutatások egy másik nagyon lényeges kérdése, amelyet Ronald S. Burt vetett fel, a „strukturális lyukak" *(structural holes)* problémája (Burt, 1992). Ez a kérdés a hálózatelemzés egyik nagy varázslatára vonatkozik. Nevezetesen arra, hogy egy jelenség megértésében *a kapcsolatok hiánya, az összeköttetések megszakítottsága* gyakran sokkal fontosabb kérdés, mint a látható viszonyok elemzése. Ha két embert vagy egy csoportot, esetleg az ezekre épülő szerveződéseket, intézményesült formációkat vizsgáljuk alaposabban, vagy már-már rendszerszintű összefonódások szerkezetét kutatjuk, akkor a hálózati eszközökkel a látható viszonylatok mellett számszerűen és képszerűen is megragadhatók a struktúra hiányzó pontjai, azok a 'hidak', 'töréspontok', amelyek kulcsszerepet játszanak egy-egy kapcsolatrendszer felépülésében és működésében. Tehát a kapcsolathálózatok elemzésével foglalkozó kutatók fejében egy olyan társadalomkép él, amelyben akár a családok, baráti körök, munkaközösségek, akár gazdasági szervezetek, üzleti hálózatok, nemzetközi politikai küzdőterek jelennek meg, a szerkezeti és működési kérdésekben egymástól elválaszthatatlanul merül fel a hálózati kötések és a struktúrából hiányzó, potenciális érintkezések arculatának és szerepének tisztázása. Nem szükséges részletesebben ecsetelni a megközelítés nemcsak szociológiai, hanem szélesebb társadalomtudományi vonatkozású heurisztikus értékét.

8. A közös jegyek, az alapelvek áttekintése után – részletes ismertetés nélkül – felhívjuk a figyelmet a *módszertani apparátus* kifejlett és letisztult voltára. Talán ez a szemléletmód legerősebb pontja. A legtöbb szociológiai indíttatású bírálat az elmúlt évtizedekben éppen azt kifogásolta, hogy a megközelítés túlságosan matematikai orientáltságú, nehezen érthető és alkalmazható eljárásokra épül, és épp ezért eltávolodik a puha, kevésbé mérhető, számszerűen kevésbé leképezhető társadalmi jelenségektől. Ezek a vádak sok szempontból jogosak, bár mára a megszerzett ismeretek egyre emészthetőbb formában terjednek. Lényegesebb szempont azonban az, hogy azok, akik úgy döntenek, kihasználják az ilyen irányú szociológiai vizsgálati lehetőségekben rejlő többlettartalmakat (akár csak kiegészítő jelleggel), egy folyamatosan fejlődő, egyre összetettebb, de a lényeges pontokon mindmáig szilárd kutatás-módszertani eszközkészletet kapnak a kezükbe tankönyvekkel, kurzusokkal, remek szoftverekkel. Mivel a hálózatelemzők társadalma a legtöbb országban (az USA-t leszámítva) nemzetközi, a kutatási területhez rendelt tudásátadási és -fejlesztési mechanizmusok sem belterjesek, hanem jó értelemben globalizáltak (elég, ha csak a hálózatelemzéssel foglalkozó kurzusok tematikáit vetjük össze, vagy a rendszeres nemzetközi konferenciák légkörét). Nincsenek tehát félreértések azzal kapcsolatban, milyen szakmai produktum minősül legitimnek. Ez a sajátosság is – mint ahogy az előző hét is – megerősíti azt, hogy paradigmatikus jellegű megközelítéssel van dolgunk.

Mivel egy lezáratlan és egyre sikeresebb történettel van dolgunk, a hálózatkutatás régi-új dimenzióinak lehetséges tipológiájával zárjuk az összefoglalót. Ez a tipológia egyszerre jelent kiindulópontot és átgondolt keretrendszert, amellyel a tudományterület elhelyezése, belső szerkezete és a jövőbeli fejlődése is leírhatóvá válik. Borgatti és Foster a szervezeti kutatásokkal foglalkozó tanulmányukban (Borgatti–Foster, 2003) a 'hálózati paradigma' szerepét kutatva dolgozta ki e *tipológiát*, amely sikeresen fogja össze a hálózatkutatások szétfolyó dimenzióit. A hálózatkutatások (itt egy tágabb, nem kizárólag szociológiai alapú megközelítésről van szó) differenciálódása nem meglepő. A feltételezett kauzalitás, az elemzés szintje, a magyarázó mechanizmusok milyensége (ezen azt értik, hogyan utalunk a hálózati kötések funkciójára) és a magyarázat célja (ténylegesen mit akarunk magyarázni) alapján a tudományterület számos dimenzióra bontható (uo. 999.). Az első két ismérv inkább módszertani szempontból bonthatja fel a tudományos mezőt, míg a másik két, jóval szubsztantívabb kategória a munkák osztályozását is lehetővé teszi, kidomborítva a közös jegyeket és a demarkációs vonalakat.

A szerzőpáros szerint a kapcsolathálózatok kutatása alapvetően már ott elválik egymástól, hogy miként kezeljük az *okságot*. Nem mindegy, hogy a hálózati struktúrák és mechanizmusok okaira (az azokat formáló tényezőkre) vagy következményeire (hatásaira, elsődlegesen az előnyeire, értékére) irányul-e a figyelem. A legtöbben eddig a következményeket részesítették előnyben, amiben a friss tudományterület legitimitásigénye játszik nagy szerepet. A legitimitás megteremtődése után (napjainkban) egyre többen foglalkoznak a hálózatok kiformálódásának és átalakulásának problematikájával. A másik tényező a kutatási terület strukturalista örökségében keresendő, amely a hálózati környezet, a kontextus cselekvőre gyakorolt hatásait (lehetőségek és kényszerek) helyezi előtérbe (uo. 1000.).

Az *elemzési szint* kapcsán a hálózati kutatások tipikusan diádokból indulnak ki, és a köztük formálódó viszonyokra összpontosítanak, noha a felvetett kérdések a cselekvő és a teljes hálózat szintjén is értelmezhetők. A hagyományos szociológiai kutatásokkal szemben itt nem olyan élesek a mérés és az értelmezés szintjei közötti különbségek, a munkák mégis elhatárolhatók ezen paraméter alapján is. Nem ritka, hogy a hálózati kutatásokban a mikro- és makroelemek sem elméletileg, sem módszertanilag nem különböznek lényegesen egymástól. Sőt a cselekvő-, a diád- vagy éppen csoportalapú elemzési szinten egyaránt előfordulnak hagyományos értelemben vett mikro-, mezo- vagy makroszintű megfigyelési egységek (személyek, intézmények, területegységek, sőt nemzetek is).

A kutatási irányok közvetlen tipológiája Borgattiék szerint a hálózati struktúrák *következményeinek* figyelembevételével dolgozható ki, ahol a tudományos magyarázat korábban említett két részeleme (cél és magyarázat) jelöli ki azt a négy cellát (egy 2 × 2-es tábláról van szó), amelyben a különböző irányzatok viszonylagos teljességgel elhelyezhetők (*5. táblázat*). A következmények magyarázatának célja irányulhat a teljesítménybeli differenciálódásra, a társadalmi pozícióból vagy éppen az elérhető kapcsolatokból származó előnyökre. Ez a társadalmi tőke kutatásának elsődleges dimenziója. Ezzel szemben a kapcsolatokon és hálózatukon keresztüli diffúziók elemzése elsődlegesen a különböző társadalmi gyakorlatok rendszeren belüli áramlásának folyamatait, illetve a hálózat cselekvőre gyakorolt hatásait (pl. egy eljárás befogadása, vagy egy attitűd formálódása) cé-

5. táblázat. A hálózatkutatások osztályozása a megmagyarázott következmények, hatások szemszögéből

A magyarázó mechanizmus (az interakció mintája, vagy a kötés maga a lényeges)	*A magyarázat célja* (teljesítmény vagy terjedés)	
Strukturalista (topológia)	Társadalmi tőke (teljesítménykülönbség)	Diffúzió, társadalmi befolyás (homogenitás)
Kötésorientált (áramlás)	strukturális tőke	konvergencia, környezeti hatás
	erőforrásokhoz való hozzáférés	fertőzés (befolyásolás)

Forrás: Borgatti–Foster, 2003, 1004. alapján

lozza meg. Az első irányzat inkább a lehetőségekkel foglalkozik, míg a másik a korlátozó tényezőkkel. A célok alapján elválasztott két nagy kutatási irányban (ez a különbség és a hasonlóság ellentétpárral is leírható) tisztán visszatükröződik a struktúra–ágens klasszikus kettőssége.

A következő rendszerező dimenziót az a mód kínálja, ahogy *a kapcsolatok megítéléséhez, funkcionális értékeléséhez* közelítünk. A társadalmi tőke kutatásának egyik legnagyobb hatású irányzata (pl. Coleman és Burt) egyértelműen a kapcsolatok szerkezetére, konfigurációjára összpontosít (strukturalista irányzat), elhanyagolva vagy – finomabban fogalmazva – minimalizálva a kötés tartalmát. A másik oldalon olyan kötésorientált vizsgálatok állnak (pl. Nan Lin vagy Tom Snijders), amelyek a társadalmi kapcsolatokon keresztül áramló erőforrásokra figyelnek. Leegyszerűsítve: eltérő kérdésfelvetésekhez, elemzési módszerekhez vezet, ha a társadalmi kapcsolatokban és hálózataikban „csöveket" látunk (amelyekben erőforrások áramlanak, vagy amelyeken keresztül erőforrásokhoz férünk hozzá – például: információk, pénz, hírnév, szaktudás, ötlet stb.), avagy „tartógerendákat", amelyek eltérő struktúrákat alkotnak és szilárdítanak meg, kijelölve a középponti, a közvetítő vagy éppen a periferikus pozíciókat. A két dimenzió alapján kirajzolódó táblázat végül négy alapvető elemzési típust eredményez, s e típusok nagymértékben lefedik a hálózatelemzési szakirodalmat (Borgatti–Foster, 2003, 1004.).

Röviden összefoglaljuk – megadva a négy terület egyedi vonásait – ezt a rendszert, amely nemcsak eligazít, betájol bennünket, de a követendő irányokat is kijelöli, sőt akár határátlépésekre, kombinációs kísérletekre is ösztönöz. A négy terület jellemzésében már nem kerülhető meg a társadalmi tőke következőkben elemzett fogalmának használata.

1. *Strukturális tőke:* e kutatások a cselekvő szintjén, a hálózaton belüli középponti pozícióból vagy az egyén kapcsolathálózatának sajátos szerkezetéből megteremtődő előnyökre összpontosítanak, e szempontból értelmezik a társadalmi tőkét. Ilyenkor egyfajta aktív, racionális, haszonmaximalizáló cselekvővel van dolgunk, amelynek boldogulása a társadalmi életben a hálózaton belüli pozíciójától függ. A kapcsolathálózat szintjén a megközelítés abból indul ki, hogy a hálózat szerkezete, topológiája befolyásolja a csoport teljesítményét. Ilyenkor lényegében a hálózatelemzés legrégebbi (Simmelig visszanyúló) irányzatáról beszélünk, amely gazdag elméleti alapokra és több száz empirikus példára építkezve működik (pl. ki a központi szereplő, ki a közvetítő, ki a függő fél, ki a „nevető harmadik" stb.?).

2. *Erőforrás-elérés:* az ilyen jellegű kutatások abból a feltevésből indulnak ki, hogy az egyének sikeressége a kapcsolataikon keresztül elért úgynevezett kontaktszemélyek által birtokolt és ellenőrzött erőforrások, társadalmi tőkék minőségével és mennyiségével függ össze. A kapcsolathálózatok kutatása ilyenkor a kötésekben áramló teljesítménydifferenciáló tényezőkre összpontosít. Az irányzat kimondottan individuális szintű, ahol az érintettek instrumentális alapon formálják és aknázzák ki kapcsolataikat bizonyos célok érdekében (pl. mennyiben építünk gyenge kötéseinkre a munkakeresésben, kikre számíthatunk magánéletünkben, milyen előnyei vannak a szervezetközi kooperációnak stb.).

3. *Konvergencia:* a hasonlóságokat kiemelő irányzat, ahol a közös attitűdöket és gyakorlatokat az azonos hálózati környezettel, a strukturálisan egyenértékű hálózati pozícióval magyarázzák. Az irányzat elsődleges érdeklődési területe annak tisztázása, hogy a hálózat pontjai, akár az egymás közti viszonyaiktól függetlenül is, milyen mértékben kötődnek azonos kapcsolatokhoz. Az azonos kapcsolatokból fakadó hasonlóságok elősegítik például a vélemények, nézetek, attitűdök összesimulását, azonosulását. Az irányzat elsődlegesen abban különbözik az előző kettőtől, hogy strukturalista kiindulópontot (hiszen hálózati környezettel, összefüggésekkel foglalkozik) alkalmazva, nem a differenciálódás, az eltérő teljesítmény, hanem az integráló erők felé fordul, és a társadalmi kapcsolatok közösségteremtő erejét hangsúlyozza.

4. *Fertőzés (contagion):* Borgatti és Foster tipológiájának utolsó eleme az interakciókon át formálódó közös értékek, szokások és gyakorlatok magyarázó modelljeit gyűjti össze. Társadalmi életünkben az ötletek, gyakorlatok, de akár a tárgyak is interperszonális transzferek következményeként áramolnak a társadalmi térben (pl. barátok, munkatársak között). Csoportszinten pedig egymás kölcsönös befolyásolása, informálása teremti meg az egyes hálózati szerveződések homogenitását. A hálózatok formálódása és a háttérmechanizmusok nyomon követése kiemelt szerepet kap ebben az irányzatban. Például egy ötlet alkalmazása (pl. új befektetési lehetőség) hálózatokban történik (pl. baráti kör, munkatársak). Az átvétel valószínűsége attól függ, hogy a személy környezetében hányan vették át az ötletet, míg az átvétel időzítése attól, hány kapcsolaton keresztül jut el egy ötlet a célszemély(ek)hez (uo. 1004–1005.).

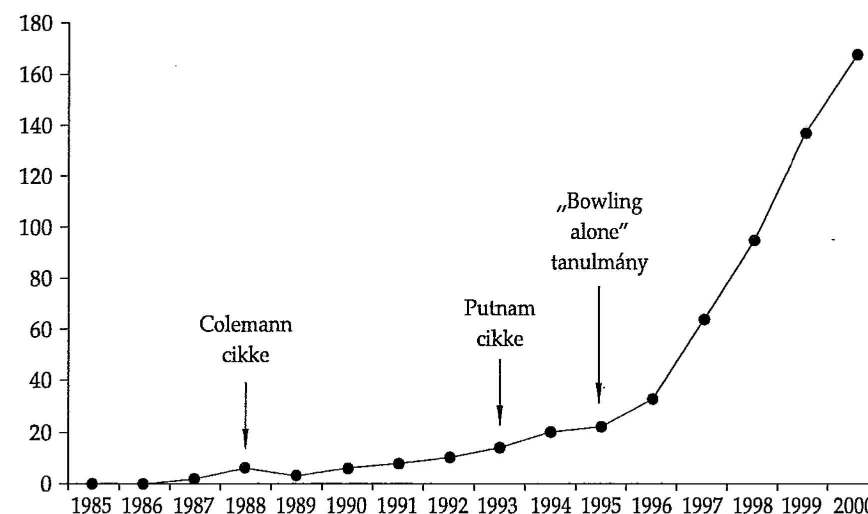
A részletesen bemutatott rendszer rávilágít arra, hogy a hálózatelemzés különböző irányzatai eltérően közelítik meg az egyéneket, csoportokat, alapvetően különböző kérdéseket tesznek fel és akarnak megválaszolni, a 'metaelmélet' szintjén mégsem szakadnak el a korábban ismertetett előfeltevésektől (pl. Wellman). Inkább azt mondhatnánk, hogy a legitimitási igényből fakadó strukturalista hegemóniát egyre jobban kiegészítik, néhol felváltják a hálózati dinamikára összpontosító törekvések. Ettől függetlenül minden újabb kutatási kérdésfelvetésnek meg kell küzdenie a kapcsolatok vagy struktúrák, illetve a differenciálódáshoz vagy homogenizálódáshoz vezető következmények dichotómiájával. Egy intézményesült, széles szakmai alapokra építkező, erős módszertani bázissal rendelkező, empíriaorientált és elsődlegesen középszintű elméletekkel operáló tudományos irányzat jövője mindenképpen a specializálódás és a kombinálódás felé halad. Kérdés, hogy a hálózatelemzés egyes áramlatai milyen kapcsolatba kerülnek egymással, s miként alakul egymáshoz viszonyított relatív tudományos súlyuk.

TÁRSADALMI TŐKE

A TÁRSADALMI TŐKE TÉMÁJÁNAK KÉT ÉVTIZEDES SIKERTÖRTÉNETE

Kevés olyan társadalomtudományi és elsődlegesen szociológiai fogalomról beszélhetünk, amely a tudományos életben egészen rövid idő (körülbelül egy évtized) alatt olyan szakmai és civil karriert futott volna be, mint a társadalmi tőke fogalma. Ennek számos lenyomata és lehetséges magyarázata létezik. Azért érdemes innen kezdeni az áttekintést – és egyelőre lebegtetni a jelentésével kapcsolatos kérdéseket –, mert e tény körül sűrűsödnek össze a bevezetésben említett problémagócok. Adott egy 'mágikus' kifejezés (társadalmi + tőke), majd egy képlékeny, könnyen tágítható fogalomrendszer, egy ezzel szinte párhuzamosan futó meghatározási dömping, ehhez csatlakozik a módszertani készlet kifinomultnak tetsző, de igencsak kérdéses készlete, és a középszintű elméletek elfogadásának és alkalmazásának mára megkerülhetetlenné vált kényszere. Hogy ebből milyen erőhatások és konkrét eredmények születhetnek, az jól látható – szigorúan csak a mennyiséget nézve – a társadalmi tőkével kapcsolatos irodalom exponenciális növekedési ütemének görbéjén (*6. ábra*).

Az innovációk diffúziós görbéjének első felére hasonlító ábrának olvasata a következő lehet. Az első fázis egy olyan termékeny időszak, amikor a fogalom szakmai és

Forrás: Aldridge–Halpern–Fitzpatrick, 2002, 9.

6. ábra. A társadalmi tőke irodalmának exponenciális növekedési üteme a tudományos szférában, 1985–2000 (a témába vágó tanulmányok darabszáma éves bontásban)

6. táblázat. Az egyes tőkefajták jelenléte az interneten (2005, 2007)

Tőkeforma/erőforrásjelleg*		Találat (Google) angol kifejezés 2005-ben	Találat (Google) magyar kifejezés 2005-ben	Találat (Google) magyar kifejezés 2007-ben
social capital	– társadalmi tőke	3 090 000	906	15 900
	– kapcsolati tőke		756	14 300
network capital	– hálózati tőke	48.200	133	98
human capital	– humán tőke	12 500 000	11 200	14 600
cultural capital	– kulturális tőke	1 13 000	599	967
economic capital	– gazdasági tőke**	367 000	499	992
symbolic capital	– szimbolikus tőke	62 300	239	385
Egyéb szociológiai kutatási területek				
social structure	– társadalmi struktúra	9 370 000	11 900	21 300
class structure	– osztályszerkezet (társadalmi osztályok)	939 000	9 800	16 200
social action	– társadalmi cselekvés	3 400 000	600	983

* A tőkeformákkal kapcsolatos dilemmákat egyelőre tegyük zárójelbe a társadalmi tőkejelleggel foglalkozó blokkig.
** Az angolban legtöbbször egyszerűen csak a *capital* szó használatos, így az eredmény számunkra értelmezhetetlen a 388 millió találattal (magyarban pedig tőke = 2,1 millió).

hétköznapi használata még korlátozott. Ekkor született meg a témakör alapirodalma, a mértékadó elméletek, amelyek a kiaknázás lehetőségét próbálgatták. Nem létezett még a korábbi eredmények folyamatos ismételgetésének, összegzésének legitimációs szükségletekből vagy bizonytalanságból eredő kényszere, amely ma annyira uralkodó a szakirodalomban (Granovetter, 1988; Bourdieu, 1997a; Coleman, 1996; Burt, 1992; Putnam, 1993). A kilencvenes évek közepétől beszélhetünk – némi leegyszerűsítéssel – az „egyedül tekézés" effektusáról, amikor is Robert D. Putnam *Bowling Alone*-cikke, majd később könyvvé duzzasztott társadalmitőke-víziója és modellszerű kutatási gyakorlata megjelent (Putnam, 1995; 2000). Minthogy az USA társadalmát értékelte és kritizálta, erre már inkább felfigyelt a világ. Ettől kezdve belépünk az egyszerű adaptáció vagy a kisebb módosításokkal történő adaptációk, illetve az újnak kikiáltott továbbfejlesztett változatok és másolatok világába (természetesen néhány mély és komoly heurisztikai értékkel rendelkező elmélet alkalmazásáról is szó volt). A fogalom ekkor lép túl végérvényesen a tudomány szűkebb berkein, és válik társadalmi, politikai, gazdasági és személyes kérdéssé. A mennyiségi növekedést, a publikációk számának felduzzadását mutatják az internetes keresők találati számai is. Itt érdekes lehet még a többi tőkefajta előfordulásának vizsgálata és összehasonlítása más domináns szociológiai kutatási területek előfordulásával *(6. táblázat).*

A számok bűvöletében arról sem szabad megfeledkezni, milyen tartalom rejtőzik a publikációk, rendezvények, aktivitások és konkrét tervek, akciók exponenciálisan növekvő száma mögött. Első lépésben a 'társadalmi tőke' kifejezés a szociológiai és általában a társadalomtudományos gondolkodásmód egyre többet alkalmazott elméleti kategóriájává Mark Granovetter, Pierre Bourdieu és James S. Coleman munkái révén vált, átlépve az elméleti szociológia birodalmának szűkebb terrénumát. Napjainkban viszont már nemcsak a szociológusok, de a politikai tudományok képviselői, a közgazdászok, a szervezetekkel foglalkozó szakemberek, a pszichológusok, a szociálpszichológusok egyre szélesebb köre (és itt nem törekedtünk teljességre) alkalmazza a társadalmi tőke fogalmát a saját diszciplínájuk területén felmerülő kérdések, problémák megválaszolásához. Sőt megjelent a családkutatásban, a fiatalkorúak viselkedési problémáinak vizsgálatában, az egészségügyben és a kriminológiában is, csak hogy néhány példát említsünk (Stone, 2001).

Tudományterületeket átlépő, összekapcsoló, a szakmát a trivialitásokkal vegyítő eszkalálódás folyamatának lenyomatait ismét az internet segítségével 'mérhetjük'. A témakör egyik legnagyobb portálja a *Social Capital Gateway*,[28] amely világszerte a társadalmi tőke tanulmányozásához gyűjti össze az elérhető információkat. Az alábbi adatok a portálon keresztül felépített és közölt szerkezeti és tartalmi jellemzőket mutatják be, bizonyítva a társadalmi tőkével összefüggő kérdések és problémák kitágulását *(7. táblázat).* A felsorolt témakörök abban is segítségünkre lehetnek, hogy összefogjuk a konkrét kutatási irányokat, érzékeltetve a társadalmi tőke kedvező hatásainak (pozitív társadalmi tőke) sokféleségét. A táblázat a portál által összegyűjtött linkek témaköreit és – a fontosabb irányok esetében – az elérhető tanulmányok számát foglalja össze, érzékeltetve a kutatási irányok sokféleségét.

Jogos tehát a kérdés, mi állhat e tudományos expanzió mögött?[29] Későbbre hagyva a társadalmi tőke konkrét jelentésének kifejtését, röviden tekintsük át Aldridge és szerzőtársainak tanulmányára támaszkodva (Aldridge–Halpern–Fitzpatrick, 2002), milyen lényeges tényezők játszhattak szerepet a fogalom tudományos, politikai és gazdasági sikerében, népszerűségében. Az említendő komponensek legtöbbje empirikusan is tesztelt vizsgálatokon alapul, nem elvont elméleti megállapításokon.

1. A társadalmi tőke – a számos publikált empirikus elemzés szerint – egyértelműen befolyásolja a gazdasági és társadalmi folyamatok *hatékonyságát, eredményességét:* a GDP nagysága és növekedése; innováció; a munkaerőpiac működése, elhelyezkedés; bűnözési ráta; egészségügyi és lelki állapot; kormányzati intézményrendszer stb.

2. A társadalmi tőke fogalma – mivel eltérő típusairól, formáiról beszélhetünk – kimondottan alkalmas *specifikus* elemzések és magyarázómodellek kidolgozására, figyelembe véve a társadalmi élet különböző területeinek egyedi jellegzetességeit is.

3. Megfelelő elméleti és módszertani alapja lehet az olyan jellegű vizsgálatoknak is, amelyek a társadalmi viszonyok, kapcsolatok *negatív hatásait* szeretnék kimutatni. A társadalmi tőke „sötét oldala" (Portes–Landolt, 1996; Portes, 1998) olyan elemekben nyilvánul meg, mint amilyenek a gazdasági fejlődést gátló összefonódások (pl. a kartellek); a társadalmi kirekesztés mechanizmusai, a társadalmi mobilitást akadályozó szerveződések (pl. 'öreg fiúk' csoportja, 'faji', nemi, iskolázottsági vagy foglalkozásalapú elit klubok);

[28] http://www.socialcapitalgateway.org
[29] Erre nem adható egyértelmű válasz, de a soron következő fejezetek mindegyike felvonultat néhány részigazságot vagy akár elfogadhatónak tetsző érvet.

7. táblázat. A társadalmi tőke kutatási irányai

Jelek – Társadalmi tőke és a... típusú elemzések		
1. Kutatási területek*	– Alapfogalmak (50) – Társadalmi tőke ellenes (szkeptikus) irányzatok (45) – Mérés (70)	– Termelékenység, tudás és innováció (90) – Munkaerőpiac, álláskeresés (86)
	– Civil társadalom és jólét – Az állam szerepe a társadalmi tőke 'termelésében' – Társadalmi tőke és multikulturalizmus – Életminőség, elégedettség, boldogság (72) – Társadalmi tőke és egészség (78) – A társadalmi tőke szerepe az oktatásban (69) – Társadalmi és humán tőke összefüggése (47) – Közszolgáltatások és jóléti állam	– Vállalkozókészség, vállalkozások sikere – Gazdasági növekedés és fejlődés (52) – Szegénység – Helyi társadalom fejlesztése – Vidékfejlesztés – A társadalmi tőke szerepe a fenntartható fejlődésben, környezetvédelemben – Politikai részvétel, önkormányzás (55) – Intézményműködés, szervezeti teljesítmény, szervezeti és intézményi reformok – Társadalmi tőke és rendszerváltás
2. Konferenciák (2002–2005)	40 db (nemzetközi/ évente 10-15)	
3. Kutatók	Kb. 260 (nemzetközi 'belső kör')	

* Hogy itt nem egyszerű frázisokról van szó, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az egyes témakörök portálon elérhető bibliográfiai tételeinek a száma. A hivatkozott tanulmányok között csak minimális átfedés figyelhető meg. A zárójelben a portálon gyűjtött publikációk száma szerepel az adott kutatási területre vonatkozóan.
Forrás: Social Capital Gateway, http://www.socialcapitalgateway.org/

a közösséget inkább megosztó és nem erősítő belső elhatárolódások (pl. klikkesedés); a szervezett bűnözés vagy a terrorizmus hálózatai (pl. maffia, IRA, Al-Kaida). A társadalmi tőke szintjét, mértékét és milyenségét befolyásoló tényezők is szerteágazók. A kulcstényezők sorában a kultúrának és a történelmi múltnak egyértelmű a szerepe. A társadalmi struktúra 'formája' (horizontális és vertikális oldalai), a család, az oktatás, az épített környezet, a migráció, a gazdasági egyenlőtlenségek, az osztályviszonyok, a civil társadalom erőssége és érdekvédelmi hatékonysága, az egyéni fogyasztás mintázatai vagy éppen a személyes értékrendszerek, preferenciák, a kollektív normák mind-mind szerepet játszanak abban, milyen formában és mértékben fonódnak össze vagy éppen határolódnak el egymástól a társadalmi szereplők. E sokféle tényező miatt nehéz a fogalmi és tartalmi letisztulás. A felsorolásból is látható, hogy a fogalom a társadalomtudomány számos területén gyökeret vert, összetett és szerteágazó problémahalmazokban jelenik meg, fogalmi és módszertani alapot nyújt a további vizsgálatok és magyarázatok számára (Aldridge–Halpern–Fitzpatrick, 2002, 5.).

Közel százéves hagyománnyal és múlttal, egy komoly megalapozó szakasszal (1970–1980-as évek) és egy roppant sikeres évtizeddel (1990-es évek és az ezredforduló) a háta mögött arra keressük a választ, hol tart a társadalmi tőke kutatása napjainkban, és milyen problémák kísérik (kísértik) napról napra.

A FOGALMI KERET: A JELENTÉS ÉS AZ ÉRTELMEZÉS ELLENTMONDÁSAI

Elgondolkodtató, hogy még napjainkban is szinte minden társadalmi tőkével foglalkozó tanulmány első helyen a fogalmi tisztázásra törekszik, és bemutatja tudománytörténeti gyökereit és különböző jelentéseit. Ez éppolyan furcsa, mintha például a fizikában vagy a kémiában minden egyes tudományos munka rekonstruálná a korábbi tapasztalatokat, az addig elért eredményeket. Ez az eljárás tehát egyértelmű lenyomata a társadalmi tőke körül uralkodó zavarnak, néhol a tanácstalanságnak. Így egyre bonyolódik a helyzet, mivel a szerzők, bemutatva tipikus fogalmi megközelítéseiket, hajlamosak kisebb módosításokra, újításokra, s a felszín felkavarásával tovább növelik az egymásnak ellentmondó megállapításokat, a belőlük levezetett módszertani formulákat. Ezen a ponton két dolgot kell tisztáznunk: 1. pontosan mit értünk társadalmi tőkén; 2. miért nem egységes még a megnevezése sem (ugyanis egyszerre, gyakran szinonimaként használják a 'társadalmi', a 'kapcsolati', a 'szociális' jelzőket, de ismert a 'hálózati tőke' és a 'kapcsolathálózati erőforrások' kifejezés is)? A válaszok sorrendje nem mindegy: igazság szerint a második kérdéssel érdemes kezdeni, hiszen ennek megválaszolása már magában hordozza az eltérő értelmezést és definíciót, de ez esetben megfordított logikát követünk az alapkérdések tisztázása érdekében. A jelző és a név kérdése aztán továbbvezet a következőkben tisztázandó újabb dilemma felé, amely a tőkejellegről és a társadalmi tőke különböző 'formáiról' szól. Természetesen mindezek a kérdések kihatnak a mérhetőség kérdéskörére is, amely szintén komoly viták tárgya a kutatók körében.

Jóllehet a társadalmi tőke definíciós irodalma roppant szerteágazó (Borgatti, 1999; Csizmadia, 2003b), talán igaz lehet, hogy egy olyan metaforáról van szó, amely a társadalmi előnyökre utal, és a gazdasági vagy kulturális javakhoz hasonlóan az egyének vagy csoportok célmegvalósító cselekvéseiben versenyelőnyt jelentő tőkeformát, illetve erőforrástípust jelöl (Burt, 2001, 31–32.). A policy-orientált társadalmitőke-felfogás ezzel szemben általában a társadalmi cselekvők interakcióit (tehát a társadalmi viszonyokat) befolyásoló bizalmat, a társadalmi normákat, a kapcsolathálózatokat és bizonyos intézményeket azonosítja a társadalmi tőkével, kiemelve az egyéni és közösségi jólét megteremtésében játszott szerepüket (lásd a *Social Capital Gateway* internetes portált). A Világbank Társadalmi Tőke Csoportja *(World Bank's Social Capital Thematic Group)* gyakorlati és operatív alapokra helyezkedve, még nagyvonalúbban fogalmaz a csoport honlapján: a társadalmi tőke mindazon normákra és hálózatokra utal, amelyek elősegítik a kollektív cselekvést, növelve a társadalmi integrációt. A bonyodalmak akkor kezdődnek, amikor egy ilyen általános definíció után a kulcsdimenziók megadásával túlzottan széles vizsgálódási területet határoznak meg *(8. táblázat).*

Mindez jól érzékelteti a fogalommal kapcsolatos zűrzavart, a tárgykör kitágulását, ezzel járó képlékenységét, alul- vagy túldefiniáltságát (Manski, 2000) és esernyőfogalom-jellegét (Hirsch–Levin, 1999). A tisztábban látás érdekében mélyebbre kell ásni a

8. táblázat. A társadalmi tőke fogalmának kulcsdimenziói
a Világbank Társadalmi Tőke Csoportja szerint

Dimenzió		Komponensek
1. Csoportok és hálózatok	▶	Az egyének olyan közössége, amely megteremti, ösztönzi és védi a jólétet elősegítő személyközi kapcsolatokat
2. Bizalom és szolidaritás	▶	A személyközi viszonyok olyan elemei, amelyek erősítik a kollektív cselekvést és a társadalmi kohéziót
3. Kollektív cselekvés és együttműködés	▶	Az együttműködés képessége a közösségi ügyek megoldása érdekében
4. Társadalmi kohézió és kirekesztés	▶	A konfliktusveszély csökkentése, a kiegyenlítettebb hozzáférés a fejlesztési forrásokhoz
5. Információ és kommunikáció	▶	A negatív társadalmi tőke elleni védelem és az információkhoz való szélesebb körű hozzáférés pozitív hatásai

Forrás: Overview: Social Capital, http://web.worldbank.org/

fogalomtörténetben és a központi definíciós mag forrását jelentő elméleti munkák megismerésében.

Jól tudjuk, a társadalomtudomány hajlamos más tudományterületektől kölcsönözni, illetve azokkal megosztani bizonyos fogalmakat.[30] Ilyen átvétel a közgazdaságtanból a 'tőke' fogalma, ezt tűzdelték meg a 'társadalmi' (Hanifan, 1916; 1920), az 'emberi' (Becker, 1964; Schultz, 1983), illetve 'kulturális' és 'szimbolikus' (Bourdieu, 1997a) jelzőkkel. Az így képzett fogalmak képlékenységi szintje korántsem egyforma, és az emberi jelző használata sokkal régebbi időkre nyúlik vissza. Napjainkban mindegyik tőkeforma közkedvelt a szakmai és a hétköznapi szóhasználatban, noha igazából egyik esetben sem beszélhetünk egységes definíciós keretről.

Robert D. Putnam szinte mindegyik társadalmi tőkével foglalkozó bevezető vagy éppen összegző jellegű munkájában különösen fontosnak tekinti a terminus eredetének és formálódásának bemutatását (Putnam, 2000; 2002). A társadalmi tőke kifejezést szerinte először L. Judson Hanifan, a fiatal, progresszív, presbiteriánus és republikánus elkötelezettségű társadalomreformer használta 1916-ban. Hanifan álláspontja szerint az általa megismert vidéki közösségek mély gazdasági, társadalmi és politikai problémái abból erednek, hogy a közösségi kapcsolatok, a szolidaritási hálózatok megbomlottak. Az általa használt 'társadalmi tőke' fogalom mögött olyan elemek húzódnak meg, mint a 'jó szándék', 'barátság', 'rokonszenv', illetve az egyének és családok közötti társadalmi összeköttetések. A közösség jólétét befolyásoló kollektív erőforrásra gondol:

„...az ember kétségbeesetté válik, ha magára hagyjuk [...]. Ha kapcsolatba lép a szomszédaival, és azok is a maguk szomszédjaival, a társadalmi tőke olyan felhalmozódása megy végbe, amely

[30] A 'funkció' biológiai eredetű, az 'organikus' filozófiai és biológiai, az 'evolúció' több területen is megjelenik ugyan (filozófia, antropológia, szociológia), mégis szintén biológiai gyökerekkel rendelkezik, az 'erő', a 'mechanizmus' a fizikából csorgott át, a 'fertőzés' az epidemiológiából, a 'hálózat' kifejezés pedig a villamosmérnököktől. A legtöbb esetben az is megfigyelhető, hogy az eredeti helyén a fogalom és kiterjesztései, alkalmazásai teljesen világosak, nem hordoznak ellentmondásokat (Kadushin, 2004, 77.).

nemcsak közvetlenül elégíti ki társadalmi igényeit, de az egész közösség életfeltételeit alapjaiban javítani képes társadalmi potenciált is magában hordoz." (Hanifan, 1916, 130.)

Hanifan közösségi alapon közelít a kérdéskörhöz, de kiegyensúlyozottan tárja elénk a társadalmi tőkével járó egyéni és közösségi előnyöket: a közösség mint egész részei együttműködéséből profitál, míg az egyének kapcsolataikban segítségre, rokonszenvre és egyfajta társaságra találnak.

Noha gondolataiban a későbbi magyarázatok minden eleme megtalálható, a fogalom mégiscsak többszöri újrafelfedezés után ágyazódott be szilárdan a szociológiai gondolkodásba. Az 1950-es években John Seeley kanadai szociológus és kollégái használták a fogalmat a felfelé mobil külvárosi lakosok életpályájának elemzésekor. Felemelkedésükben fontos szerepet játszott a társadalmi szervezeti tagság, és az ezekkel járó új kötelékeket „fizetőeszközként", „transzferként" vagy éppen „biztosítékként" használták (Seeley–Sim–Loosley, 1956). A városkutató Jane Jacobs a modern nagyvárosok társadalmi folyamatait elemezve hangsúlyozta a szomszédok közti informális jellegű kapcsolatok kollektív értékét (Jacobs, 1961). Az 1970-es években Glenn C. Loury közgazdász vette elő ismét a fogalmat. Szerinte az afroamerikai lakosság rabszolgaságból és szegregációból fakadó múltbeli öröksége miatt nem tud kiépíteni szélesebb kiterjedésű társadalmi kapcsolathálózatot az Amerikai Egyesült Államokban (Loury, 1977).

Végül az 1980-as években születtek meg azok a munkák, amelyek túllépve egy-egy konkrét problémakörön, már nemcsak ráhúzták a fogalmat valamely elemzésre váró társadalmi jelenségre, hanem kitágítva a fogalom felhasználhatósági körét és elszakadva az egyedi empirikus problémáktól, önálló elméleti kérdésként tárgyalták. A kifejezés szociológiai és tágabb társadalomtudományos karrierje Pierre Bourdieu és James S. Coleman, illetve Robert D. Putnam munkái révén lépett át egy új és – mint azt ma már világosan érzékelhetjük – meglepően sikeres szakaszba. A definíciós problémával foglalkozó szerzők legtöbbje számára (Portes, 1998; Woolcock, 1998; Fine, 2000; Woolcock–Narayan, 2000; Grootaert–Bastelaer, 2002; Adam–Rončević, 2003) ez a kutatótriász tekinthető mértékadónak (a hivatkozások száma, a megközelítés kritikája vagy éppen kiterjesztése miatt), noha itt-ott felmerül egy-egy újabb szereplő is (pl. Mark Granovetter vagy Gerry C. Becker).

GENOTÍPUS ÉS FENOTÍPUS

Frane Adam és Borut Ronèeviæ a társadalmi tőke körül kialakult viták és kutatási trendek áttekintésekor nagyon ötletes párhuzam segítségével foglalta össze azt, miért nem alakult ki a társadalmi tőkével kapcsolatban egységes fogalom (Adam–Ronèeviæ, 2003). Átvették a genetika genotípus–fenotípus fogalompárját. Nevezetesen arra hivatkoznak, hogy létezik a fogalom „genotípusa".[31] Ezt a legtöbb érintett teoretikus is elfogadja. Ez a társadalmi tőke esetében a Coleman által adott meghatározásnak felel meg, amely szerint a társadalmi struktúra olyan oldalairól van szó, amelyek elősegítik a társadalmi cselekvéseket. Mivel egy ilyen megközelítés túl laza, illetve cseppfolyós a konkrét kutatá-

[31] Egy egyed genetikai felépítése lényegében maga a genom, általában DNS formájában, amely az egyed fenotípusát kódolja.

sok számára, kialakultak a társadalmi tőke kontextusfüggő, egy-egy kutatási területhez tapadó meghatározásai mint fenotípusok[32] (uo. 160.). A fenotipikus jelleg sokszínűsége többféleképpen rendszerezhető. Közülük három kísérletet mutatunk be röviden, amelyek segíthetik a gyakran egymásnak is ellentmondó meghatározások mögött meghúzódó logikát megvilágítani. Mindhárom séma valamilyen új elemmel bővíti a fogalom értelmezési tartományát.

1. Az anarchikusnak tetsző társadalmitőke-fogalmakban az első rendszerezési sémát megfogalmazó Adler és Kwon definíciós fókuszpontokat különböztetett meg (Adler–Kwon, 1999). Szerintük a különböző társadalmitőke-elméletek három tömbbe rendezhetők annak alapján, hogy a) külső vagy b) belső fókuszponttal rendelkeznek, vagy c) mind a két nézőpontot megengedik (azaz nem tulajdonítanak komolyabb jelentőséget az egyik fókuszpontnak sem). Az egyik megközelítés (Adleréknál a belső fókuszpontú) alapvetően kulturális és strukturális alapokon nyugvó „csoportminőségként" kezeli a társadalmi tőkét. Ezzel szemben a másik használati formában (külső fókuszpontú elméletek) a kifejezés az egyének társadalmi viszonyaiban, kapcsolataiban rejlő erőforrásokra utal (Borgatti, 1998).

A *külső fókuszpontú elméletekben*[33] a társadalmi tőkét olyan erőforrásként kezelik, amely az egyének cselekvési lehetőségét és alternatíváit, illetve annak sikerességét biztosítja, tehát olyan erőforrás, amely az adott cselekvőt más cselekvőkkel összekötő kapcsolathálózatban rejlik. Az individuális és a csoportszintű társadalmi cselekvések – ebben az értelemben – nagymértékben meghatározottak az adott cselekvő(k) és a kapcsolathálózat többi pontja közötti közvetlen és közvetett kötelékek révén. A társadalmi tőke ebben a megközelítésben az egyéni kapcsolatrendszerekben rejlik, az elérhető és bizonyos fokon mozgósítható kontaktusokon keresztül valósul meg.

A *belső fókuszpontú elméletekben*[34] a társadalmi tőke olyan erőforrás, amely a bizonyos kollektivitásokban (szervezetek, közösségek, régiók, nemzetek) elhelyezkedő egyének vagy csoportok közötti kapcsolatrendszerek belső struktúrájából ered, és társadalmi erőforrásként az ezen kollektivitások által biztosított összetartozás és együttműködés előnye értékelhető. A társadalmi tőke ebben az értelemben a kollektív célok megvalósítását teszi lehetővé. Kiemelt szerepük van a társadalmi normáknak, a bizalmi viszonyoknak, a reciprocitáson alapuló társadalmi kapcsolatoknak, amelyek a belső fókuszpontú elméletekben a társadalmi tőke különböző formáiként jelennek meg.

A harmadik csoporthoz a szerzőpáros szerint azok a megközelítések sorolhatók, amelyek *nem kötelezik el magukat a külső vagy a belső fókuszpontok mellett,*[35] tehát nem tartják szükségszerűnek, hogy a két elméleti és módszertani nézőpont közül következetesen ragaszkodjanak az egyikhez. Elszakadnak az egyén és közösség differenciált, egyik oldalról induló értelmezésétől. Az elemzési célok és a vizsgálati szintek alapján a társadalmitőke-elméletek két iránya alapvetően ugyanazon jelenséget próbálja magyarázni, azzal a különbséggel, hogy melyik oldalt tekinti elsődlegesnek az elméleti (probléma-

[32] Egy egyed fenotípusán érthetjük teljes fizikai megjelenését, vagy egy specifikus jelleg megjelenését.

[33] Baker, 1990; Belliveau–O'Reilly–Wade, 1996; Bourdieu, 1997; Boxman–De Graaf–Flap 1991; Burt, 1992, 1997; Granovetter, 1988; Knoke, 1999; Lin, 1988; 1997; 2001b; Portes, 1998.

[34] Coleman, 1996, 1998; Fukuyama, 1997a, 1997b; Putnam, 1995, 2000.

[35] Adler–Kwon, 1999; Loury, 1992; Nahapiet–Ghosal, 1998; Pennar, 1997; Schiff, 1992; Woolcock, 1998.

felvetés, hipotézisalkotás) és a módszertani kérdésekben (lehetséges erőforrástípusok, mérési szintek, minta).

2. Nan Lin szerint a társadalmi tőkével kapcsolatos megközelítések két nagyobb kérdéscsoport mentén osztályozhatók, mégpedig az elméleti elköteleződés és a mérhetőség alapján (Lin, 2001a, 12–15.). Az első osztályozás az elméleti perspektíva szintjén azt nézi, hogy individuális vagy inkább kollektív előnyként értelmezzük-e a fogalmat. Aszerint különbözteti meg az elméleteket, hogy a társadalmi összefonódásokból, kapcsolatokból, viszonyokból származó pozitív vagy negatív hozadékokat túlnyomórészt csoportszinten (például lakóközösségek, munkaközösségek) értelmezik-e, vagy inkább az egyes személyek adottságainak tekintik őket. Az *egyénorientált elméletek* a kapcsolatrendszerekbe ágyazott társadalmi tőke individuális szinten jelentkező elérhetőségét és felhasználhatóságát emelik ki, ahol mindenki önállóan fektet be, és egyénileg hoz bizonyos áldozatot különböző jutalmak elérése érdekében. A *csoportorientált elméletek* arra fókuszálnak, miként termelik ki és őrzik meg a csoportok a kollektív előnyként, erőforrásként felfogott társadalmi tőkét, s ezek a kollektívan értelmezett és kezelt javak mennyire hatékonyan növelik a csoporttagok életesélyeit, mozgáspályáit. E második osztályozás egyértelműen felveti a társadalmi tőke mérésének problémáját. Gondolkodhatunk úgy, hogy a mérhetőség szempontjából az egyének vagy csoportok bizonyos viszonyrendszerekben, kapcsolathálózatokban elfoglalt szerkezeti pozíciója és ezeknek az együttes strukturális mintázata jelenti a társadalmi tőke kulcsdimenzióját (strukturális alapú megközelítések), de választhatunk olyan mérési elvet is, ahol a kapcsolathálózatban közvetlenül vagy áttételes formában hozzáférhető, a kapcsolatrendszerben elérhető kontaktszemélyek vagy -pozíciók „beágyazódott erőforrásai" (uo. 13.) jelentik a társadalmi tőkét (erőforrás-alapú megközelítések). Lin elképzelése szerint ezen két dimenzió együttes figyelembevételével érdemes osztályozni a különböző megközelítéseket (Csizmadia, 2003b).

3. A harmadik rendszerezési sémát Angelusz Róbert és Tardos Róbert dolgozta ki (Angelusz–Tardos, 2001). Ők olyan rendszerező „kísérleti tervet" mutatnak be, amely a társadalmi tőke fogalmának három interpretációs lehetőségét hasonlítja össze különböző szempontokból (uo. 298.). Szerintük egy szimbolikus, egy hálózati és egy normatív megközelítésről beszélhetünk *(9. táblázat).* Az általuk kidolgozott rendszerben megjelenik a társadalmi tőke fogalma, operacionalizálása és mérése körüli nemzetközi és hazai szakmai vita szinte minden eleme. Ezzel párhuzamosan elkerülik az érintettek besorolását. A szerzők inkább egy olyan eszközt adnak a kezünkbe, amely megkönnyíti az egy-egy munka során használt és feldolgozott elméletek önálló rendszerezését.

'DEKONSTRUKCIÓ' – A TÁRSADALMI ÉS A TŐKEJELLEGGEL KAPCSOLATOS PROBLÉMÁK

Noha – mint arra korábban is utaltunk – a 'társadalmi tőke' kifejezés két elemének kérdése logikailag megelőzné a definíciós problémákat, az ismertetett megközelítések tükrében talán könnyebben értelmezhetjük a bemutatandó lényeges és elsődlegesen kritikai jellegű fejtegetéseket. Amennyiben elgondolkodunk a társadalmi és a tőke kifejezés jelentésén, illetve a fogalomban összeillesztett együttes tartalmán, és szétbontjuk a szókapcsolatot, két problémakörrel szembesülünk. Először is nem mindenki használja a társadalmi jelzőt, másrészt a nemzetközi és a hazai szakirodalomban az sem egyértelmű,

9. táblázat. A társadalmi tőke fogalmának három lehetséges interpretációját összefoglaló 'kísérleti séma'

Rövid jelző	Szimbolikus megközelítés	Hálózati megközelítés	Normatív megközelítés
Kiemelt tárgy/téma	Csoporttagság, 'jó hírnév', presztízs, előkelő, jó társasághoz tartozás	Jó kapcsolatok, ezeken keresztüli segítség, kiterjedése, összetétele, kötések ereje, közvetítő helyzet, szerkezeti lyukak	Társadalmi integráció, elkötelezettség, reciprocitás, bizalom, civil szerepvállalás
Elemzési szint	Csoport Individuum	Individuum	Csoport
Az erőforrás karaktere	Szimbolikus	Instrumentális	Normatív–expresszív
Miből fakad a társadalmi tőkéhez való hozzáférés	Adott *(ascribed)* (pl. csoporttagságból fakadó, családi származás, médiaszereplés stb.) Elért	Elért *(achieved)*	Más tevékenységek' mellékterméke'
Specifikus társadalmi tőkéből származó előny	Megbecsültség, tisztelet	Segítség, tanács, értékes vagy többletinformációk	Bizalom, kölcsönös támogatás,
Eredete	Az egyén státuscsoportja	Ismerősi, baráti kapcsolatok	Közösség egésze (csoport, család stb.)
Tőkeakkumuláció	Rekonverziós stratégiák, szimbolikus pozíciók körül folyó legitimációs küzdelmek	Befektetés a kapcsolatokba (elsődlegesen státuselérés céljából), költség–haszon kalkuláció	Közjó, potyautas-probléma
Elsődleges kérdés	Különböző hozzáfé-rési lehetőségek	A társadalmi *vs.* emberi tőke szerepe a státuselérésben	Az együttműködés fenntartása
A kutatás tipikus helye	Európai (francia) színtér	Amerikai és európai színtér	Multi- és interkulturális (longitudinális) perspektíva
Célközeg	Elitkutatások	A teljes populáció	Közösség
Az operacionalizáltság foka	Alacsony (erősen metaforikus)	Magas (kapcsolathálózat-elemzési apparátus miatt)	Mérsékelt
A hálózati aspektus szerepe	Alacsony	Kiterjedés, kapcsolatok sokfélesége, heterofília, hídszerű kapcsolatok, alacsony szerkezeti kényszer	Sűrű kötések, zártság, csoportkohézió
Metodológia	Közvetlen háttérváltozók	Név- és pozíciógenerátor-technika	Sűrűségi mutatók, tagsági adatok, bizalmi indexek

Forrás: Angelusz–Tardos, 2001, 299.

hogy itt valamilyen valós tőkéről, erőforrásról van-e szó, az egyéb más tőkeformákkal párhuzamot vonva, vagy puszta metaforáról.

A nemzetközi szakirodalomban elsődlegesen a *social* jelzőt használják, noha természetesen nem mindenki érti ugyanazt rajta. A különböző jelentésárnyalatok a hazai magyar nyelvű szakmai közegben sokkal világosabban, gyakran már fogalomhasználatukban is elkülönülnek. A legtöbben a bevált 'társadalmi tőke' kifejezés mellett teszik le a voksukat, de ezzel párhuzamosan használatos a 'kapcsolati tőke' vagy 'hálózati tőke' (Czakó–Sik, 1994; Sik–Wellman, 1998), a 'társas hálózati erőforrások' (Böröcz, 2000) és a 'kapcsolathálózati erőforrás' kifejezés is (Angelusz–Tardos, 1998; 2001).[36] A különböző jelzők használata mögött az a szándék húzódik meg, hogy a szétcsúszott és kezelhetetlenül kitágult fogalomtár helyett egy kizárólag a tényleges kapcsolatokra összpontosító, tisztább meghatározás és ebből levezetett módszertani menetrend legyen megvalósítható. Ezek a trendek a nemzetközi szakirodalomban is megtalálhatók *(9. táblázat)*, de a legtöbben nem párosítják új jelzővel az elméleti és módszertani redukciót. Angelusz és Tardos ezt úgy fogalmazza meg idézett tanulmányában, hogy egy divatjelenséggel van dolgunk, amelyben „a metaforikus-publicisztikai és tudományos elemek sokszor nehezen választhatók szét egymástól". A mindkét elem lecserélésével járó új fogalom semlegesebb, kevesebb benne az elméleti előfeltevés, alkalmasabb annak a szerepnek a bemutatására, amelyet a társadalmi kapcsolatok a „személyes társadalmi státus valamilyen módon történő emelésében" játszanak (uo. 238.) A hálózati megközelítés hívei érzékenyebbek a társadalmi jelző problémáira, és új kifejezéseket gyártva gyakran elszakadnak tőle.

Kísérleti „dekonstrukciós" eljárásunk második lépésében, a tőkejelleg elemzésében még mélyrehatóbb ellentmondásokba ütközünk. A 'tőke' terminust elsődlegesen a közgazdászok és a gazdaságszociológusok tartják fontosnak, de a bemutatott három 'alapító atya' közül kettőnél, Bourdieu-nél és Colemannál is alapvető kérdés. A dolog hátterében egy nagyon egyszerű, ámbár annál inkább zavarbaejtő kérdés áll: alkalmazható-e a társadalmi kapcsolatok síkján is a hagyományos, a közgazdaságtanban mára egyezményesen elfogadott, megemésztett és továbbgondolt tőkefogalom? Vagy másképpen fogalmazva: a többivel (fizikai, pénz, emberi) egyenértékű és önálló léttel felruházott tőkeformának tekinthető-e a társadalmi/kapcsolati tőke? A válaszhoz szükséges ellenőrző rendszer megismertetése előtt érdemes egy rövid kitérőt tenni a társadalmi tőke tágabb, önmagán is túlmutató szociológiai jelentőségét firtatva.

Adler és Kwon hat dimenzióban értékelte a tőkejelleget (Adler–Kwon, 1999, 5.). Felosztásukban az egyértelműen (vagy inkább a kevésbé vitatott) közös karakterjegyektől haladtak az egyre specifikusabbak felé, s mint látható, elsősorban az általunk definíciós magnak tekintett munkákra építettek, arra a szociológiai hagyományra, amelyből a különböző irányzatok kinőttek *(10. táblázat)*.

A szociológiai munkák tehát elsődlegesen a társadalmi kapcsolatokba és a belőlük felépülő hálózatokba való befektetés, valamint az egyes tőkefajták közti konverziók, a helyettesítés és a kiegészítés, illetve a karbantartási kényszer alapján tekintik, funkciója és működése szempontjából is, valóságos erőforrásnak a társadalmi tőkét (1–4. dimenzió). Ezzel párhuzamosan azonban a társadalmi tőke olyan többlettulajdonságokkal is

[36] Ráadásul ezek a finomabb, érzékenyebb és szűkített tartalmú fogalmak szorosan kapcsolódnak azokhoz az empirikus munkákhoz, amelyek megmutatták a társadalmi kapcsolatok szerepét és átrendeződését a rendszerváltás előtti és utáni időszakban lezajlódó átalakulási folyamatokban.

10. *táblázat.* A tőkejelleg dimenziói

Dimenzió	Érv
1. Befektetés további haszon reményében	A társadalmi tőke olyan erőforrás, amelybe más erőforrásokat fektetünk be (idő, pénz stb.) a várható, de *korántsem biztos* jövőbeli haszon reményében (pl. információk, hatalom, támogatás)
2. Kisajátíthatóság és konvertibilitás	A társadalmi tőke a többi tőkeformához hasonlóan kisajátítható (Coleman), abban az értelemben, hogy egy adott kapcsolat *eredeti célján túl* más szempontból is jelenthet értékes erőforrást. Más tőkeformára konvertálható (Bourdieu) (pl. gazdasági erőforrásokra, vagy a kulturális erőforrások konvertálhatók kapcsolathálózati előnyökké).
3. Helyettesíthetőség, kiegészíthetőség	A társadalmi tőke helyettesíthető vagy kiegészíthető más erőforrásokkal. A gazdasági vagy a humán jellegű erőforrások *kompenzálhatók* jelentős erőforrás-értékű hálózati pozícióval (hálózati konzisztencia–inkonzisztencia). A társadalmi tőke olyan kiegészítője is lehet bizonyos erőforrásoknak, amely *növeli az eredeti erőforrás értékét.* A társadalmi tőke gyarapíthatja a gazdasági erőforrások hatékonyságát, például a tranzakciós költségek csökkenése révén.
4. Karbantartás	A fizikai és a humán jellegű erőforrásokhoz hasonlóan a társadalmi tőke is igényli a 'karbantartást'. A társadalmi kapcsolatok időközönként *megújításra és megerősítésre* szorulnak, különben elvesztik hatékonyságukat, és ebből következően a tőkeértéküket. Értékcsökkenése nem a használat során jelentkezik, mint a fizikai erőforrások legtöbbje esetében, hanem elsődlegesen a *nem használat* során.
5. Közjószágjelleg	A társadalmi tőke – a tőke többi formájától eltérően – *nem egyéni tulajdon,* hanem bizonyos értelemben 'közjószág'. Tehát nem annak a kizárólagos tulajdona, aki részesedik az előnyeiből, a hozadékából (Coleman). A társadalmi tőke egyéni felhasználása nem teszi lehetetlenné a mások általi felhasználást, de felhasználhatósága kizárásos alapú is lehet, illetve felmerülhet a potyautas-probléma és a 'közlegelők tragédiája' is.
6. Hol 'található meg'?	Nem az egyénekben inkorporálódik (kulturális tőke, humán tőke), nem az egyénekhez tapad (gazdasági tőke, szimbolikus tőke), hanem *az egyének közötti viszonyrendszerek* alakzataiban lokalizálódik. Egyetlen személynek sincs kizárólagos tulajdonjoga a társadalmi tőke felett. Bármilyen kapcsolatról van is szó, az egyik vagy a másik fél kiválása időlegesen vagy véglegesen megsemmisíti a viszonyban rejlő társadalmi erőforrás felhasználhatóságát, függetlenül az erőforrás típusától, jellegétől (Burt, Coleman).

Forrás: Adler–Kwon, 1999, 5–6. alapján – *kiemelés CS. Z.*

rendelkezik (5–6. dimenzió), amelyek a tőkeként való értelmezés szempontjából zavarók lehetnek, mivel olyan közösségi, kollektív vagy éppen viszonyfüggő elemeket hordoznak, amelyek megkérdőjelezik a szabad, önálló és egyéni felhasználás lehetőségét.

Itt nem cél az értékelés vagy az igazságtétel a tőkejellegben hívők és azt elutasítók között, hiszen a társadalmi tőke többféleképpen interpretálható, és ezek gyökeresen eltérhetnek egymástól, a fogalom pedig nem is mindegyik esetben rendelkezik valamennyi felsorolt tulajdonsággal. Összességében elmondható, hogy a kapcsolatok erőforrásérté-

kére összpontosító irányzat (kapcsolati tőke, kapcsolathálózati erőforrás, a társadalmi tőke hálózati megközelítései) állja ki leginkább a próbát, az így erőforrásként értelmezett társadalmitőke-fogalom hasonlít a legjobban a közgazdaságtan szűk tőkedefiníciójára. Az sem meglepő hát, hogy e fogalom a társadalmi egyenlőtlenség és rétegződés kutatásában is egyre fontosabb szerepet kap, különösen ha arra gondolunk, hogy gazdasági, politikai és társadalmi intézményeink globális hálózatokra épülnek, és azokban szerveződnek újjá (Emirbayer, 1997; Castells, 2000).

A TÁRSADALMI TŐKE FORMÁI

A fogalmi képlékenység formai sokszínűséget teremt, vagy éppen fordítva: talán a társadalmi tőke különböző formái miatt nem beszélhetünk egységes fogalomról? Nehéz ennek eldöntése. Az elmúlt évtizedben komoly erőfeszítés történt egy koherens és megbízható osztályozási rendszer kialakítására. A társadalmi tőke tipizálása szorosan összefügg a fogalom meghatározásával, ezért célszerű az elemzés ezen szakaszában az egyes megközelítések bemutatása. Olyan tulajdonságpárokról lesz itt szó, amelyek segítségével megkülönböztethetővé válnak a társadalmi tőke formái.

Putnam szerint mára az egyes megközelítések formai szempontból négy dimenzió mentén különíthetők el (Putnam, 2002, 9–12.). Ezek nem zárják ki kölcsönösen egymást, inkább a megértés és az értékelés olyan egymást kiegészítő látószögei, amelyek ugyanannak a jelenségnek a különböző oldalát emelik ki. Putnam az alábbiakban határozza meg a társadalmi tőke multidimenzionális jellegét.

1. *Formális vs. informális:* a társadalmi szervezetekben való tagság, a részvételből fakadó erőforrások, lehetőségek (szakszervezet, szakmai szervezetek, klubok stb.) intézményesült eljárásmódokat tételeznek fel. Beszélhetünk funkciókról, pozíciókról, tagsági követelményekről és elvárásokról, tagdíjakról, rendszeres találkozókról. Ezzel szemben az olyan társulások, mint egy csütörtök esti kosárlabdacsapat vagy a közös törzshelyen összegyűlő társaság, baráti kör és a rokonsági hálózat egyértelműen informális, lazább és spontánabb alapokra épül. Mindkettő teremthet privát és közösségi előnyöket, funkciójuk és formájuk mégis eltérő.

2. *Sűrű–ritka, erős–gyenge (thick vs. thin):* a Mark Granovetter-féle „gyenge kötések erejének" tétele húzódik meg a megkülönböztetés mögött, amely a társadalmi kapcsolatok instrumentális alapon elkülönülő két nagy csoportját határolta el egymástól (Granovetter, 1973; 1988). Belátható, hogy nehezen moshatók egybe az olyan erősebb, hosszabb távú, egymást átfedő, többfunkciós kapcsolatok és a belőlük kiépülő társulások, mint egy munkahelyi csapat, az olyan kapcsolatokkal, mint az ismerősök közti futó köszöntés, az illedelmes szóváltás a hétvégi bevásárlás során (Putnam a vasgyári munkásokat említi idealizált formában példaként: együtt dolgoznak hétköznap, közösen italoznak szombat este, és ugyanazon a misén – ugyanazon a meccsen – ülnek vasárnap).

3. *Befelé vs. kifelé tekintő (inward-looking, outward-looking):* A megkülönböztetés a csoportszinten értelmezett társadalmi tőkével kapcsolatban alkalmazható. Egyes esetekben azt látjuk, hogy választás vagy kényszer nyomására a társadalmi csoportosulások tagjaik anyagi, társadalmi vagy politikai érdekeit preferálják *(inward-looking),* elsődlege-

sen osztálytagozódási, nemi, etnikai vagy vallási alapon szerveződnek meg (pl. elit klubok, kamarák, szakszervezetek vagy éppen a maffia). A 'kifelé tekintő' társulások, vagy ahogy Putnam máshol nevezi őket, az altruista szervezetek jól körülhatárolt és nyilvánosan is megfogalmazott köz- és privát célokat képviselnek (pl. jótékonysági szervezetek, civil jogi mozgalmak, környezetvédelmi aktivisták). Noha itt a különböző szerveződések funkcionális elkülönítéséről és különböző formájú társadalmi kapcsolatokról van szó, a formai megkülönböztetés mégis érvényes, hiszen ezekben a társulásokban valósulnak meg az interperszonális kötések és a belőlük felépülő hálózatok, amelyek ellenben nagymértékben függnek a követett szervezeti magatartástól.

4. *Megkötő-áthidaló-összekötő társadalmi tőke:* Ez tekinthető az utóbbi évek egyik legizgalmasabb és legötletesebb eljárásának, s gyorsan beépült a megjelenő elméleti-gyakorlati munkákba. Először a megkötő-áthidaló megkülönböztetés 'emelkedett ki', noha nem tekinthető újításnak, hiszen Mark Granovetter már 1973-ban beszélt ilyenről. Az 'exkluzív' jellegre utaló megkötő *(bonding)* jelző mögött az a megfigyelés áll, hogy vannak kapcsolatok, amelyek bizonyos szempontból egymáshoz nagyon hasonló helyzetű embereket kötnek össze (pl. etnikai alapon, kor szerint, nemi, iskolázottsági vagy éppen osztály- és réteghelyzet alapján). Tehát viszonylag homogén csoportokon belüli kapcsolatokról van szó, idesorolhatók az erős kötéseknek minősülő rokoni és baráti szálak.[37]

Az 'inkluzív' áthidaló *(bridging)* jelző azoknál a kapcsolatoknál alkalmazható, amelyek egymástól gyökeresen különböző (pl. státusukban, érdeklődésükben, világnézetükben) személyeket kötnek össze gyengébb, diverzifikáltabb, de egyéni és közösségi érték szempontjából annál fontosabb szálakon keresztül (ez lényegében „a gyenge kötések ereje" tétel újrafogalmazása).[38]

Cote és Healy, illetve Woolcock tovább finomította a Granovetter–Putnam-féle koncepciót, és bevezették az összekötő *(linking)* jelzőt, egy harmadik elemmel bővítve a társadalmi tőkeformák e dimenzióját (Cote–Healy, 2001, 42.; Woolcock, 2001). Ez esetben olyan kapcsolatokról van szó, amelyek a különböző erőforrásokhoz eltérő és általában egyenlőtlen hozzáférést eredményező hierarchia különböző szintjein álló személyek vagy csoportok között jönnek létre. A legtöbbször a hatalmi, státus és vagyoni blokkok (osztályok, rétegek, csoportok, körök, miliők stb.) közötti összeköttetésről van szó. Woolcock azt a képességet is idesorolja, amely során az erőforrások, az ötletek és az információk az interperszonális összekötő kapcsolatok hálózatán keresztül a formális intézményektől a közösségi szintre érkeznek.

[37] A megkötő társadalmi hálózat lényegi jellemzőit Tóth István György az alábbiakban látja: „Azokban a bizalmi körökben, ahol a megkötő bizalmi hálók uralkodnak, nem szükségesek külön intézményi garanciák ahhoz, hogy a várakozásaink teljesüljenek. Az adott közösségben általában feszes normarendszer uralkodik, megszabva a jó és a rossz, a helyes és a helytelen viselkedés szabályait. Ezek a szabályok többé-kevésbé kiszámíthatók, megszegésük esetén világos szankciókkal és kikényszerítő mechanizmusokkal. Viszont ezeknek a köröknek a határai egyben szakadékot is jelentenek más közösségekkel való kapcsolatokban." (Tóth, 2005, 14.)

[38] Az áthidaló társadalmi hálózatok „egymáshoz lazán kapcsolódó, de belül viszonylag sűrű szövésű hálókat kötnek össze. Ezeknek az áthidaló kapcsolatoknak nagyon fontos szerepük van a szegregált, egymástól eltérő kultúrák összekötésében, az információk, tudás, innovációk, ismeretek szállításában. Az áthidaló tőkének ezért a tágabb közösség hatékonysága, innovációs képessége és növekedési képessége szempontjából egyaránt alapvető jelentősége van." (Tóth, 2005, 14.)

A mérhetőség és az empirikus tesztelhetőség minden középszintű elmélet kulcseleme. A társadalmi tőkével foglalkozó munkák különösen fontosnak tekintik ezt a kérdést, amelynek nehézségei nagyrészt a korábban megismert fogalmi problémákból fakadnak. Ha nem beszélhetünk a társadalmi tőke egységes felfogásáról, egységes mérési módszertanban sem gondolkodhatunk. A társadalmitőke-irodalomnak kényes pontja ez, amelyben talán még a fogalminál is nagyobb a zavar. A mérési elvek és módszerek a követett elméleti alapállásból vezethetők le, így ahány irányzat, nagyjából annyi mérési módszer honosodott meg. E helyütt nem cél az empirikus elemek részletes bemutatása, ezt mások alaposan és szerteágazóan áttekintették.[39] Az elsődleges cél egy rendszer megtalálása, amely segíthet a különböző mérési elvek értékelésében és a köztük felmerülő választásban.

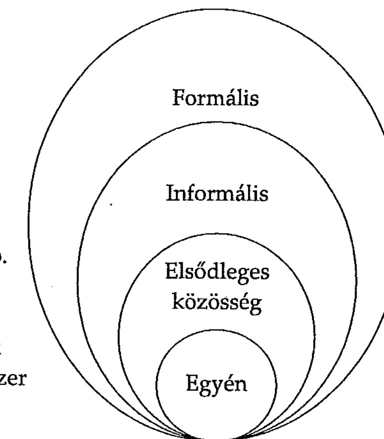
A társadalmi tőke mérésének alternatívái

Nehezen körvonalazható, hogy manapság mi értendő társadalmi tőkén. A helyes kérdés talán az lehet, mit nem értünk társadalmi tőkén? Ennek elsődleges oka, hogy a felmérésekben a társadalmi környezet szinte minden szintjét, szeletét meg akarják vizsgálni

Elsődleges (core) *közösségek*
- közvetlen, szűk család
- rokonság
- barátok

Informális közösségek
- szervezetek, klubok
- társaságok
- szomszédság
- hálózatok
- egyházi közösség stb.

Formális közösségek
- kormányzati szervek
- jogi intézményrendszer
- piac
- jóléti rendszer
- munkaerőpiac
- politikai folyamatok

A társadalmi tőke indikátorai
- interperszonális kapcsolatok, támogatórendszer, reciprocitás
- társadalmi, közösségi részvétel
- civil és politikai részvétel, aktivitás
- bizalom az emberekben és az intézményekben
- tolerancia, társadalmi másság
- alturizmus, filantrópia, önkéntesség

Forrás: Measuring Social Capital: Current Collections and Future Directions – Discussion Paper, 2000. Australian Bureau of Statistics. http://www.abs.gov.au/websitedbs

7. ábra. A társadalmi környezet közösségi szintjei és a hozzájuk kapcsolható indikátorok

[39] Borgatti–Jones–Everett, 1998; Grootaert, 1998; Snijders, 1999; Paldam, 2000; Stone, 2001; Grootaert–Bastelaer, 2002; Sabatini, 2005.

11. táblázat. A társadalmi tőke mérésének irányzatai

Módszertani irányzat	*Kapcsolathálózati*		↔ *Attribútumalapú*	
		↓	↓	
Elsődleges orientáció	Egyén ↔	Csoport	Egyén ↔	Csoport
Társadalmi tőke indikátorai	EGO-HÁLÓZAT	TELJES HÁLÓZAT	KAPCSOLATRENDSZER	KÖZÖSSÉGI
	– *Méret/fok* (kapcsolatok száma, iránya) – *Sűrűség* (az alterek közti kapcsolatok jellemzői) – *Heterogenitás* (az alterek változatossága nem, kor, foglalkozás stb. alapján – *Kompozíciós minőség* (a nagyra értékelt, fontos alterek száma – *Közelség és köztesség* (a hálózat centralizáltsága, az Ego „távolsága" és közvetítő szerepe) – *Hatékony méret* (a kapcsolatrendszer nagysága a redundáns kötések nélkül)	– *Sűrűség* (a létező kapcsolatok aránya az összes lehetséges kapcsolaton belül) – *Távolság és átmérő* (a kapcsolatpárok közti átlagos vagy maximális távolság) – *Centrum–periféria struktúra* (annak a mértéke, mennyire nem bomlik klikkekre a hálózat) – *Homofília* (a 'hasonló a hasonlóval' típusú kapcsolat valószínűsége) – *Csoportok közti méret, közelség és köztesség* (csoportok közti kapcsolatok leírása)	– *családi kapcsolatok* – *barátok* – *ismerősök* – *munkahelyi kapcsolatok* – *szomszédok stb.* Ezek mérete, kiterjedése, összetétele, struktúrája, formája, funkciója, gyakorisága, az érintett személyek köre stb. Elterjedt módszerek: – Fisher-féle névgenerátor-technika – Lin–Dumin-féle pozíció-generátor-technika	– *Bizalom* (egyénekben, intézményekben) – *Közös értékek, attitűdök* – *Közösségi adottságok* (bűnözés, vandalizmus, helyi szolgáltatások, adottságok stb.) – *Társadalmi és civil aktivitás* (*bowling*, civil szerepvállalás, szervezeti tagság, vallásosság) – *Politikai aktivitás* (szavazás, tüntetés, petíció stb.) – *Altruizmus, önkéntesség, filantrópia* NEMZETI KARAKTER – diszkriminációs indexek – politikai és civil szabadságjogok – – korrupciós index, emokráciaindex – decentralizáció – bürokratizáltság – bűnözés, sztrájk, tüntetés, deviáns magatartások – válás, egyszülős család, fiatalkorú munkanélküliség stb.
Példák	Burt, 1983; 1992; Freeman, 1979;	Haray, 1969; Freeman, 1979; Marsden, 1988; Borgatti–Everett, 1999; Everett–Borgatti, 1999	McCallister–Fischer, 1978; Fischer, 1982; Lin–Dumin, 1986; Lin–FU–Hsung, 2001; Gaag–Snijders, 2005	Putnam, 1993, 2000; Fukuyama, 1997a, 2000; Grootaert, 1998
Elterjedtsége	Szűk – hálózatkutatások	Szűk – hálózatkutatások	Széles – kérdőívek	Széles – kérdőívek és statisztikák

11. táblázat. A társadalmi tőke mérésének irányzatai

Módszertani irányzat	*Kapcsolathálózati* ↔		*Attribútumalapú*	
		↓	↓	
Elsődleges orientáció	Egyén ↔	Csoport	Egyén ↔	Csoport
Társadalmi tőke indikátorai	EGO-HÁLÓZAT	TELJES HÁLÓZAT	KAPCSOLATRENDSZER	KÖZÖSSÉGI
	– *Méret/fok* (kapcsolatok száma, iránya) – *Sűrűség* (az alterek közti kapcsolatok jellemzői) – *Heterogenitás* (az alterek változatossága nem, kor, foglalkozás stb. alapján – *Kompozíciós minőség* (a nagyra értékelt, fontos alterek száma – *Közelség és köztesség* (a hálózat centralizáltsága, az Ego „távolsága" és közvetítő szerepe) – *Hatékony méret* (a kapcsolatrendszer nagysága a redundáns kötések nélkül)	– *Sűrűség* (a létező kapcsolatok aránya az összes lehetséges kapcsolaton belül) – *Távolság és átmérő* (a kapcsolatpárok közti átlagos vagy maximális távolság) – *Centrum–periféria struktúra* (annak a mértéke, mennyire nem bomlik klikkekre a hálózat) – *Homofília* (a 'hasonló a hasonlóval' típusú kapcsolat valószínűsége) – *Csoportok közti méret, közelség és köztesség* (csoportok közti kapcsolatok leírása)	– *családi kapcsolatok* – *barátok* – *ismerősök* – *munkahelyi kapcsolatok* – *szomszédok stb.* Ezek mérete, kiterjedése, összetétele, struktúrája, formája, funkciója, gyakorisága, az érintett személyek köre stb. Elterjedt módszerek: – Fisher-féle névgenerátor-technika – Lin–Dumin-féle pozíció-generátor-technika	– *Bizalom* (egyénekben, intézményekben) – *Közös értékek, attitűdök* – *Közösségi adottságok* (bűnözés, vandalizmus, helyi szolgáltatások, adottságok stb.) – *Társadalmi és civil aktivitás* (*bowling*, civil szerepvállalás, szervezeti tagság, vallásosság) – *Politikai aktivitás* (szavazás, tűntetés, petíció stb.) – *Altruizmus, önkéntesség, filantrópia* NEMZETI KARAKTER – diszkriminációs indexek – politikai és civil szabadságjogok – – korrupciós index, emokráciaindex – decentralizáció – bürokratizáltság – bűnözés, sztrájk, tüntetés, deviáns magatartások – válás, egyszülős család, fiatalkorú munkanélküliség stb.
Példák	Burt, 1983; 1992; Freeman, 1979;	Haray, 1969; Freeman, 1979; Marsden, 1988; Borgatti–Everett, 1999; Everett–Borgatti, 1999	McCallister–Fischer, 1978; Fischer, 1982; Lin–Dumin, 1986; Lin–FU–Hsung, 2001; Gaag–Snijders, 2005	Putnam, 1993, 2000; Fukuyama, 1997a, 2000; Grootaert, 1998
Elterjedtsége	Szűk – hálózatkutatások	Szűk – hálózatkutatások	Széles – kérdőívek	Széles – kérdőívek és statisztikák

a társadalmi kapcsolatok szempontjából. A társadalmi tőke mérése során egyszerre foglalkoznak individuális és csoporttulajdonságokkal, ráadásul a társadalmi szerveződés mindegyik szintjén. Jól tükrözi ezt a törekvést az Ausztrál Statisztikai Hivatal modellje (*Measuring Social Capital: Current Collections and Future Directions – Discussion Paper, 2000*) (*7. ábra*). Így képzelhető el az, hogy összemosódik például a kismama és a neki segítő szomszédasszony kölcsönösségen alapuló kapcsolata, a helyi nyugdíjasklubban végzett önkéntes munka, a politikai tüntetés, az általános bizalom a közintézményekben és a makroszintű struktúrák (a munkaerőpiac, a jog, vagy éppen a demokratikus eljárások és elvek) tulajdonságai. Sőt ezek jelentős része gyakran egyazon kérdőívben szerepel (Grootaert et al., 2003).

Azok a differenciáló tényezők, amelyek az elméleti irányzatokat elválasztják, a mérés során is reprodukálódnak. A különböző mérési formákat két dimenzió szerint különíthetjük el. Egyrészt beszélhetünk hálózati alapú és attribútumalapú mérésről. A társadalmi kapcsolathálózatok elemzésének módszereivel mérhetők a hálózati struktúra és a hálózat tagjainak konkrét kötései. A szerkezeti, illetve egyéni tulajdonságokból pedig a kapcsolati tőke jellegére következtethetünk. Az attribútumalapú megközelítés a hagyományos kérdőíves felmérési módszert követve tárja fel az egyének, háztartások vagy a nagyobb közösségek társadalmi tőkével összefüggő tulajdonságait. Másrészt e két módszertani irányzaton belül is megjelenik az individuális–közösségi dichotómia. Tehát mindkét esetben a társadalmi tőke egyéni és kollektív alapú mérési formáiról beszélhetünk, ami mögött az az elméleti kérdés húzódik meg, hogy a társadalmi tőke elsődlegesen az egyént, vagy inkább a közösséget illetően bizonyul-e hasznosnak. A mérési formák rendszerezése (*11. táblázat*) e két dimenzió együttes használatával dolgozható ki. Az eltérő módszerek természetesen nem zárják ki egymást. A kutatás megbízhatóságát növeli, ha közülük többet is használnak egymás mellett, noha – mint látható lesz – sokszor már az előzetes feltevések és az elméleti-fogalmi elkötelezettség is komoly megkötésekkel járnak.

A hálózati alapokra helyezett mérés

A szűkebb körben alkalmazott, már ismertetett kapcsolathálózat-elemzési alapokra épülő irányvonalból[40] (a *10. táblázat* első két oszlopa) kiindulva, a társadalmi tőke teljes kapcsolathálózatokban való mérésének elsődleges korlátját a hálózatelemzés sajátos módszertanában találjuk. A probléma abból fakad, hogy olyan összetett hálózatokban kell gondolkodnunk, amelyekben a tagok közötti viszonyok rendszerének megismerése és feltérképezése a cél (kapcsolathálózati mátrix). A mintavétel általában nehézkes, és a nagy elemszámú kapcsolatrendszerekkel az elemzés és a megjelenítés szempontjából is nehéz elboldogulni. Ez a rendszer tehát nem alkalmas országos, reprezentatív igényű vizsgálatokra, segítségével inkább egy-egy könnyen körülhatárolható csoport belső viszonyrendszere tárható fel mélységében (pl. egy munkaközösség, osztály, iparági klaszter, intézményhálózat). Ez esetben a társadalmi tőke mint kapcsolati és hálózati erőforrás értelmezendő. A hálózat pontjai (pl. egyének, intézmények vagy akár országok) között pontosan ismertek a viszonyok, és ismert a relációkból kiépülő struktúra is. Lehetőség nyílik az énközpontú hálózatok elemzésére: ennek során a hálózat tagjainak egyéni viszonyrendszerét, annak kiterjedését (hány emberrel áll kapcsolatban), irányát (kit nevezett meg ő, és ki nevezte meg őt) és a személyes kapcsolathálózat összetételét elemzik (azok kapcsolatait, akikkel a vizsgált személy összefüggésbe hozható). Külön hálózatokban gondolkodhatunk a kötelékek tárgya és tartalma alapján is, sőt az ezek összességéből felépülő viszony multiplexitása is mérhető. Két időpont alapján az így mért társadalmi tőke dinamizmusa, fejlődése, kibontakozása és alakváltozása is megjelenik. Mint láttuk (*vö. 11. táblázat*) ugyanazon alapelvet követve a hálózaton belül formálódó erős kötésekre épülő csoportok (klikkek) között is vizsgálhatók az összefüggések a csoportszinten értelmezett társadalmi tőke formájában. Ha elvonatkoztatunk az egyéni kapcsolati erőforrásoktól, és a teljes hálózat szerkezetét vesszük alapul, még mélyebben érthetjük meg a társadalmi összefonódások sajátosságait. Ilyenkor már a teljes kapcsolatrendszer mérete, sűrűsége, a viszonyok centralizáltsága, a szerkezetben elfoglalt különleges helyzetű tagok elhelyezése az elsődleges feladat. Hangsúlyozzuk, hogy ebben a megközelítésben a társadalmi tőke tényleges interakciókat és a belőlük felépülő strukturális paramétereket jelent. Ebből következik a kidolgozott metodológia megbízhatósága és összetettsége is. Mivel ez a módszertan egy elméletileg leszűkített társadalmitőke-fogalommal dolgozik, világosabban összekapcsolhatóvá válnak a mérési és értékelési eljárások, és az állítások is jobban ellenőrizhetők.

[40] Degenne–Forsé, 1999; Knoke–Kuklinski, 1988; Scott, 1991; Wasserman–Faust, 1994.

A hagyományos, attribútumalapú mérés

A legtöbb társadalmi tőkével foglalkozó munka hagyományos, attribútumalapú mérést alkalmaz. Az elsődleges eszköz a nagy reprezentatív mintára épülő kérdőíves felmérés, amelyben a társadalmi tőke indikátorai egyéni tulajdonságként jelennek meg, hogy aztán a különböző független változók segítségével akár kollektív attitűdként, egy nemzet indikátoraként nyerjenek értelmet. Jó példája ennek az általános bizalmi index, amely a társadalmi tőke egyik legtöbbet használt és nemzetközi összehasonlításokat lehetővé tevő indikátora. Egy olyan, az egyéni válaszokból aggregált százalékos összesített indexről van szó, amely azt mutatja meg, hogy a lakosság mekkora hányada tekinti az embereket általában megbízhatónak. Lényegében embereket kérdezünk meg olyan paramétereikről, szokásaikról, véleményeikről, amelyek az előzetes elképzeléseink alapján összefüggésben állnak a társadalmi tőkével. Az indikátorválasztásban tükröződnek az eltérő tőkefelfogások. A legkézenfekvőbb egyéni indikátoroktól a közösségi és a nemzeti karakterjegyek irányában haladva a következők emelendők ki.

A kérdőíves adatfelvételek tökéletesen alkalmasak a lakosság kapcsolatrendszerének reprezentatív felmérésére. Ebben az esetben is az interperszonális viszonyok jelentik a társadalmi tőkét, ezért általában ilyenkor az „individuális társadalmi tőke" méréséről beszélünk (Gaag, 2004). Megkérdezhetjük az emberektől, hogy milyen kapcsolatban állnak a rokonaikkal, barátaikkal, milyen ismerőseik vannak, kikre számíthatnak a bajban. A kapcsolatok iránya, száma, típusa, a kapcsolattartás formája és intenzitása, értéke és fontossága, az akadályozó tényezők sora úgy mérhető és hasonlítható össze, hogy a leíró elemeken kívül magyarázó modellekben is gondolkodhatunk. Általában a nem szerinti, az életkori, az iskolázottsági, illetve a státusalapú vagy éppen a területi, térbeli differenciáltság érdekli a kutatókat. Az interperszonális kapcsolatok és a belőlük felépülő egyéni

kapcsolatrendszerek értékének és szerepének mérésében a legelterjedtebb három módszer (*12. táblázat*) az úgynevezett névgenerátor-,[41] a pozíciógenerátor-[42] és az erőforrás-generátor-technika.[43]

Az individuális társadalmi tőkét mérő eljárások általában három alapelvet vesznek figyelembe (GAAG–SNIJDERS, 2003, 4–5.). Az első az 'extenzitás', ami mögött olyan elképzelés lapul, amely szerint a nagyobb kapcsolatrendszer, a több társadalmi tőke előnyösebb a célelérés szempontjából. A 'diverzitás' ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a differenciált hálózatokban a specifikus erőforrások, kapcsolatok könnyebben és sikeresebben érhetők el, mint a homogénebb struktúrákban. Tehát itt nem a méret, hanem az összetétel sokszínűsége játssza a főszerepet. A 'specifikus erőforrás jelenléte' elv pedig arra összpontosít, hogy milyen különleges, értékes erőforrásokhoz férhetünk hozzá a kapcsolatokon keresztül (pl. magas státusú, nagy presztízsű személyek). Ezek az elemek mind megjelennek a bemutatandó három domináns módszertani technikában.

A névgenerátor módszere nagyon részletes áttekintést tesz lehetővé a különböző kapcsolattípusokról úgy, hogy figyelembe veszi a diverzitás és a specifikus erőforrás elvét is. Albert Fruzsina és Dávid Beáta a Magyarországon tanuló diákok kapcsolathálózati jellemzőit vizsgáló tanulmányában az eljárás lényegét így fogalmazza meg:

„...a személyes kapcsolatok funkcionális szempontból igen különböző típusait egybegyűjtő Fischer-módszer [...] életszerű szituációkon keresztül próbálja megragadni az egyén kapcsolathálózatát: barátait, ismerőseit, szakmai és azonos érdeklődésen alapuló kapcsolatait." (ALBERT–DÁVID, 1994, 82.)

Az első lépésben az egyéneknek névgenerátor-szituációkban kell megnevezniük azokat, akikhez az adott helyzetben fordulnának. Általában minden helyzetben legfeljebb öt személyt említhetnek. A következő lépcsőben az említett személyek bizonyos jellemzőit (nemét, korát, iskolai végzettségét, családi hátterét, munkahelyét, állampolgárságát) kérdezzük meg (ALBERT–DÁVID, 1994, 82.), megismerve így az érintett személyek társadalmi hátterét.

A pozíciógenerátor-technika főként a hálózat kiterjedésére és a magas presztízsű kapcsolati személyeken keresztül elérhető értékes és speciális erőforrásokra kíváncsi. Ebben az esetben azt szeretnénk tudni, ismer-e a kérdezett valakit adott foglalkozási kategóriában, és ha igen, ez milyen közeli kapcsolatban áll vele (csak ismerős, barát, vagy rokon, családtag). Ekkor azokat a szálakat térképezhetjük fel, amelyek eltérő (elsődlegesen magasabb) társadalmi pozíciójú személyek, csoportok felé jelentenek közvetítőcsatornát.

Újabb, de egyre inkább elfogadott módszernek tekinthető az erőforrásgenerátor-technika, amely úgy viszi tovább a pozíciógenerátor logikáját, hogy a foglalkozások helyett bizonyos erőforrások, támogatási formák, illetve az egyének boldogulásában meghatározott célok megvalósítása során szerepet játszó tudás, ismeret és tapasztalat (pl. jó referencia, nyelvtudás, politikai kapcsolatok, szakismeretek stb.) elérhetőségét kérdezi meg. Itt az a lényeges, hogy mennyire összetett a megkérdezettek kapcsolatrendszerének erőforrás-portfóliója, hány alternatív kapcsolatra számíthatnak (nem biztos, hogy rögtön

[41] FISCHER, 1982; MCCALLISTER–FISCHER, 1978; ANGELUSZ–TARDOS, 1991, 69–70.
[42] LIN–DUMIN, 1986; LIN–FU–HSUNG, 2001; GAAG–SNIJDERS, 2005.
[43] SNIJDERS, 1999; GAAG–SNIJDERS, 2004.

12. táblázat. Az individuális társadalmi tőke kérdőíves mérésének három módszere

Névgenerátor		
Szituációk: „ismer valakit, aki(vel)..."	Alapinformációk	Részletek
– segített a jelenlegi munkahely megtalálásában – segített a jelenlegi lakóhely megvásárlásában – fontos dolgokat tud megbeszélni – közös programot tud szervezni – ...	Igen – nem Ha igen, hány személy?	– Maximum az első öt legfontosabb személy megnevezése – Mindegyik megevezett személy társadalmi jellemzőinek megadása (nem, életkor, családi helyzet, iskolai végzettség, foglalkozás)
Pozíciógenerátor		
Ismer valakit, aki...	Alapinformációk	Részletek
Foglalkozási kategóriák megadása (a foglalkozási struktúrát lefedő kb. 25-30 kategória) pl. – ügyvéd – orvos – mérnök – ápolónő – szakács – titkárnő stb.	Igen – nem, illetve a foglalkozás presztízspontszáma	– Távoli ismerősről, barátról vagy rokonról van szó? – Esetleg a személy neme és életkora is megkérdezhető
Erőforrás-generátor		
Ismer valakit, aki... pl.	Alapinformációk	Részletek
Kb. 30-40 típusú segítség, tudás, képesség stb. felsorolása – ezermester – tud valamilyen idegen nyelvet – ért a számítógéphez – ért a pénzügyekhez – van médiakapcsolata – kisebb összeget tud kölcsönadni – tud tanácsot adni X témában – ...	Igen – nem Hány emberre számíthat?	– Ismerős, barát vagy családtag?

Forrás: GAAG–SNIJDERS, 2003, 25–27.

mindegyik mozgósítható), és kik is valójában ezek a személyek, mennyire állnak közel a megkérdezettekhez. Az individuális társadalmi tőke 'precíziós' mérőszámai lehetővé teszik a különböző kapcsolattípusok összehasonlítását, illetve az interperszonális erőforrások társadalmi különbségeinek és egyenlőtlenségeinek kimutatását, és a kérdőíves felmérések független változói révén mód nyílik magyarázó modellek kidolgozására is (legtöbbször regressziós elemzéssel).

A kérdőíves felmérések másik nagy csoportját alkotják azok, amelyekben a társadalmi tőke közösségi vonásait emelik ki (Putnam, 2000; Fukuyama, 2000). Ilyenkor, noha az egyének a megkérdezettek, elsősorban mégsem az egyéni tényezőkre figyelünk, hanem az ezen információkból kikristályosodó csoportjellegre és társadalmi arculatra. A társadalmi tőke az általános és a speciális (bizonyos helyzetekhez kötött) bizalommal (egyénekben, intézményekben), a közös értékek, attitűdök jellegével, közösségi, lokális adottságokkal (bűnözés, vandalizmus, helyi szolgáltatások), a társadalmi és civil (bowlingozás, civil szerepvállalás, szervezeti tagság, vallásosság), illetve a politikai aktivitással (szavazás, tüntetés, petíció stb.) és az altruizmussal mérhető.

Az általában nemzeti szinten értelmezett makrostatisztikák jelentik a mérési alternatívák végpontját. Ezek lehetővé teszik a nemzetközi összehasonlításokat is. Itt már teljes mértékben elrugaszkodunk a tényleges kapcsolatoktól, és olyan összesített, átlagos értékekben gondolkodunk, mint az általános bizalomindex, a diszkrimináció vagy a korrupció mértéke, a szabadságjogok betartása, a politikai decentralizáltság, a bürokratizálódás szintje vagy éppen a deviáns magatartásformák (Grootaert, 1998). Átgondolva a felsorolt indikátorokat, úgy tűnhet, hogy itt sok esetben a társadalmi tőke kibontakozását lehetővé tevő társadalmi-politikai-gazdasági jellemzőkről (társadalmi tőke forrásairól), vagy éppen a belőle fakadó, az általa kitermelt változásokról, következményekről (hatásokról) van szó, összemosva a kérdéskör különböző elemeit. Egyértelmű, hogy elegáns és könnyen kezelhető mutatók, karakterjegyek formájában beszélhetünk a különböző társadalmak jellemzőiről, de egyre komolyabb áldozatot kell hozni ezért a pontosság, a megbízhatóság és az érvényesség oltárán.

Úgy tűnik, a társadalmi tőke mérhetősége nem kérdéses. A problémát inkább az okozza, hogy az elméleti síkon megjelent tanácstalanság növekszik az empirikus eljárások, az egymás mellett élő mérési alternatívák párhuzamos jelenléte miatt. A társadalmi tőke elméleti megközelítéseinek helyessége, használhatósága a mérés és az empirikus tesztelés alapján adható meg. A módszertani eljárásmód azonban nem vezethető le másból, mint a követett elméleti ösvény lehetőségeiből, minden kötöttségével együtt. Jelenleg világosan látszik, hogy az elmélet és a módszertan együttes figyelembevétele alapján a kapcsolathálózati megközelítés áll a legszilárdabb lábakon (a társadalmi tőke kapcsolati tőkeként, individuális társadalmi tőkeként való értelmezésére gondolunk). Ez következik e megközelítés értelmezési, tematikai és módszertani önkorlátozásából. Az elméleti mag koherensebb, ehhez kapcsolódnak a többirányú, statisztikai alapokra helyezett összetett és kifinomult mérési és elemzési eljárások. A tágabb értelmezések lazábban kezelik a társadalmi kapcsolatok kialakítását és működtetését biztosító adottságokat és a társadalmi tőke hatásait, így gyakran ezeket összemosva nyúlnak a témához, ami a mérési és elemzési eljárásokban is látszik. Nagy előnyük, hogy az eredmény meggyőző, a tudományos termék könnyen értelmezhető, beszédes, általánosítható és adaptálható

(gondoljunk csak Putnam és Fukuyama műveinek nemzetközi sikerére és társadalompolitikai hatásaira), de bizonytalanabbá válik az, hogy miből mit állapíthatunk meg. A kritikai munkák többsége ezekkel a sikerkönyvekkel foglalkozik, és nem Ronald S. Burt vagy Nan Lin szűkebb körben, elsősorban a tudományos rendszerben ható jelenkori klasszikus munkáival, pedig ezek teremtenek platformot az előremutató közös eszmecserékhez, és ezek adnak mintát a helyi tudományos köröknek.

DILEMMÁK: MIKRO-MAKRO PROBLEMATIKA, INTEGRÁTOR SZEREPKÖR

Az ismertetett problémák után célravezető lehet néhány olyan szubjektív gondolat megfogalmazása, amely talán más oldalról is segíti a vázolt kérdések megértését és továbbgondolását. Két ponton láthatók komoly dilemmák. Az egyik a jól ismert mikro makro problematikához kötődik (a hazai diskurzushoz lásd Tardos, 1998; Némedi, 1998). A társadalmitőke-elméletek is szétszakadtak, pontosabban nem tudnak mit kezdeni az egymástól elválasztott egyén-társadalom értelmezési tartományokkal, az egyén–társadalom tengellyel, és az általa átmetszett szerveződési és értelmezési szintekkel. Ez a különböző irányzatok összehasonlításakor vált a legtisztábban láthatóvá, de lenyomatai megjelentek a mérés körül is.

Hogy mennyire fontos kérdésről van szó, jól érzékelteti Nan Lin erőfeszítése egy olyan elmélet kidolgozására (Lin, 2000), amelyben a társadalmi tőke kapcsot, közös integráló platformot jelenthet a két pólus között (Csizmadia, 2003). Kizárólagos válasz nem adható, de nem árt 'leporolni' Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című könyvét (Elias, 2004),[44] amelynek 1968-ban írt antiparsonsiánus bevezetőjében nagyon érdekes kritikai észrevétel található. Elias elutasította és hibásnak tartotta egyén és társadalom két egymástól elkülönülten létező adottságként való kezelését, az egyéni és a társadalmi struktúrák közötti összefüggések ilyen dichotomizált felfogását. Az általa kifejtett társadalmi folyamatok nem érthetők meg, ha (és itt jön a lényeg)

„...szem elől tévesztjük, hogy az olyan fogalmak, mint az 'egyén' és a 'társadalom', nem külön létező tárgyakra, hanem ugyanannak az embernek két különböző, ám elválaszthatatlan oldalára vonatkoznak, s hogy e két oldal, s egyáltalán az ember rendszerint a strukturális változások folyamatában létezik" (Elias, 2004, 18.).

Majd néhány sorral később még így figyelmeztet:

„...bizton kijelenthetjük, hogy mindaddig nem ragadható meg a kapcsolat a fogalmilag 'egyénnek' és 'társadalomnak' nevezett dolgok között, ameddig gondolkodásunk eleve úgy kezeli e fogalmakat, mintha két külön létező testről lenne szó [...], amelyek úgyszólván csak utólag érintkeznek egymással." (Uo. 19.)

Ha jobban belegondolunk, intézményeknek, szervezeteknek nincsen a szó szoros értelemben vett társadalmi tőkéjük. Az egyének azok, akik megtermelik, kiépítik, ápolják,

[44] A kötet első hazai kiadása 1987-ben volt a Gondolat Kiadó gondozásában.

használják és továbbfejlesztik azokat a társadalmi interakciókat, amelyek bizonyos formában és helyzetekben egyéni és az egyénen keresztül felfogható kollektív előnyöket biztosíthatnak. A társadalom is az egyének közti viszonyokból és ezen relációkból kiépülő strukturális mintázatok szerint szerveződik meg. Az intézményi vagy éppen közösségi háttér inkább keretrendszer, a társadalmi tőkével kapcsolatos aktivitások szabályozó és szervező közege, amelyben szerepet kapnak a párhuzamos, azzal összefonódó, mások által menedzselt ilyen tárgyú aktivitások is. Ha általános bizalomról, közösségi összetartozásról, civil aktivitásról vagy éppen az együttműködéseket elősegítő adottságokról (pl. altruizmus, filantrópia) beszélünk, és a különböző társadalmakat eltérő társadalmi tőkekészlettel, illetve az ehhez kapcsolódó különböző képességekkel ruházzuk fel, igen könnyen elvész az egyén, sőt az interperszonális kapcsolat, valamint a belőlük felépülő hálózat is, és a két szint elszakad egymástól. Pedig ezek a tulajdonságok az interakciókból fakadó következmények hatására formálódó jelenségek, és az is belátható, hogy a bizalmat vagy a segítőkészséget, illetve az együttműködési készséget ezer más társadalmi és pszichológiai elem is befolyásolja. Arra akarunk rávilágítani, hogy a társadalmi tőke egyéni és közösségi aspektusainak éles szétválása valójában nem a mikro-makro problematika újabb lenyomata. Inkább arról van szó, hogy elkezdünk értékeket, normákat, összetett tulajdonságrendszereket, sőt – mint látható volt – olyan szerteágazó funkcionális mechanizmusokat is kisajátítani, mint a bürokrácia és a bürokratizáltság szintje, vagy éppen a demokrácia szintje, amelyek a társadalmi tőkének nem tiszta indikátorai, hanem egy társadalmi alakulat indikátorai, amely alakulat a cselekvők közti viszonyok alapján is formálódik. Ilyen értelemben a probléma szinte minden szociológiai és társadalomtudományos kérdéshez kapcsolódik, mert a legtöbbnél megjelenik a viszony kérdése. Csak itt már régen nem tőkéről és nem társadalmiról van szó. Az ilyen alapokra helyezett társadalmitőke-felfogások már a kollektív társadalmi cselekvés újracsomagolt elméletei egy olyan korszakban, amikor a jelszó a hálózati társadalom (Castells, 1996). Összességében amellett érvelünk, hogy nem a társadalmitőke-felfogással van a baj, ha hiányoljuk az egységes nézőpontot és értelmezést, hanem inkább azzal, hogy olyan kérdéseket adunk el mint divatos fogalmat, amely ennél sokkal tágabb dimenzióban értelmezendő. Ha ettől megszabadulunk, egy tisztább, leszűkített és kevésbé ellentmondásos elmélet körvonala bontakozhat ki előttünk.

A másik dilemma inkább horizontális jellegű, és hatásában kimondottan termékeny. Itt csak utalunk az alapvető vonatkozásokra, meghagyva a lehetőséget a későbbi továbbgondolásra. Ahogy az interakciók, kötések, nexusok és a belőlük felépülő hálózatok egyre inkább a nagybetűs tudomány 21. századi új kötőszövetének tekinthetők (Watts, 1999; Barabási, 2003; Buchanan, 2003; Csermely, 2005), a társadalomtudományi összefonódásokban ezt a szerepet több más divatos és sikeres kategória mellett a társadalmi tőke tölti be. A lehető legegyszerűbben fogalmazva: azért integrátor, mert e kategória minden egyes társadalmi alrendszer vizsgálatában használható. Minthogy úgy tűnik, az egyes társadalmi alrendszerek és az egyes tudományágak között van valami összefüggés (pl. Habermas, 2004, 4.), a társadalmi tőke fogalma a tudományágakat is integrálhatja. Az interperszonális viszonyok és a bennük megmutatkozó társadalmi tőkék olajozzák meg vagy éppen merevítik be a gazdasági-üzleti tranzakciókat *(közgazdaságtan, gazdaságszociológia, pszichológia)*, a politikai hatalmi mechanizmusokat, eljárásokat, döntéseket *(politológia)*, az egyéni cselekvések és a társadalmi szerveződések, folyamatok számtalan

formáját *(szociológia)*. Hatással vannak pszichés, mentális állapotunkra *(pszichológia, szociálpszichológia)*, követett mintáinkra, normatív diszpozícióinkra, értékrendszerünkre és világnézetünkre *(antropológia, vallástudomány, filozófia)* is. Sőt az orvostudomány is felfedezte magának a társadalmi tőke és az egészségi állapot összefüggését. Nem kell komolyabb erőfeszítés ahhoz sem, hogy a társadalmi tőke kérdését összekössük a társadalmi cselekvés általános problematikájával, és innen már egyenes út vezet a társadalomelméletekhez. Ezért nem sajátíthatja ki magának a fogalmat a szociológia, de ezért is jelenthet kellő időben érkezett vérfrissítést számára (a 'sikertörténet' rész talán megerősíti ezt a megállapítást), új utakat és új partnereket vezetve be a szakmai 'küzdőtérre', és mindennél erősebben követelve a közös nyelv megtalálását és az együttgondolkodást a korábban elkülönült részterületek összekapcsolása segítségével.

Megismerési kultúrák: történelem és szociológia

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

NÉMEDI DÉNES

A történelem és szociológia viszonyára vonatkozó megfontolások a társadalomtudományok lényegét érintik. A két diszciplína közötti ismétlődő vita történetének áttekintése mégis – a sok jóakaratú párbeszédkísérlet, közeledési próbálkozás ellenére – a kommunikáció hiábavalóságának érzetét is erősítheti. A két tudományt az egész 19–20. században félreértések sorozata kíséri, jóllehet olykor ígéretes eszmecsere látszott kibontakozni.

Ez már Comte-tal kezdődött, aki a 19. század első harmadában alakuló új tudományosság első igényes rendszerezését megalkotta (HEILBRON, 1995, 193. sk.). A *Cours de philosophie positive* V. és VI. kötetét nagyszabású történeti-történetfilozófiai áttekintés tölti meg, miközben Comte igen lebecsülően nyilatkozott a történészek 'összefüggéstelen ténykompilációiról'. Önálló történelemtudománynak nincs is helye a comte-i rendszerben, csak az egyszerre filozófiaként, történelemként, gazdaságtanként (és később erkölcstanként) működő szociológiának. Noha a comte-i pozitivizmusnak komoly hatása volt a 19. századi történetírásban (R. VÁRKONYI, 1973), a szupertudományként elképzelt szociológia ötletét nem nagyon vették komolyan. Durkheim is felújította a szociológia és történelem integrálására irányuló igényt abban reménykedve, hogy „egy nap már csak árnyalatnyi különbség lesz közöttük" (DURKHEIM, 1970, 157.) – sikertelenül. A történettudománytól sem állt távol az a gondolat, hogy tulajdonképpen a saját zászlaja alatt egyesíthetné a tudományos erőket. Nagyot ugorva: 1973-ban – a hatvanas évek végének optimista baloldali szemléletét tükrözve – Hans-Ulrich Wehler úgy vélte, hogy lehetségesnek tűnik a szociológiának és a történettudománynak „egy emancipatorikus megismerést vezérlő érdekekkel és világos elmélettudattal, a történelmi idők iránti érzékkel és empirikus megbízhatósággal bíró történelmi-kritikai társadalomtudományban való fokozatos" egyesülése (WEHLER, 1983, 38.).[1] De tíz évvel később egy, a radikalizmustól távol álló szerző is úgy gondolta (elméletileg nagyon anticomte-iánus módon), hogy „nem lehet [a szociológia és a történelem között] semmiféle viszony, mivel alapvető irányultságukat tekintve a történelem és a szociológia ugyanaz. Mindkettő arra törekszik, hogy megértse az emberi cselekvőség *(agency)* rejtélyét, és mindkettő a társadalmi strukturálódás folyamata terminusaiban próbálja ezt megtenni" (ABRAMS, 1982, idézi SZTOMPKA, 1994, 49.). A közeledésből és egyesítésből persze éppúgy nem lett semmi, mint az előző nagy nekibuzdulásokból. Mi vezetett hát sorozatos félreértésekhez, a mindig újrakezdett és mégis boldogtalan viszonyhoz?

[1] Újabb rövid historiográfiai könyvecskéjében már alig van nyoma ennek a nagylélegzetű programnak (WEHLER, 2001) – pedig (vagy mert?) közben megírta a német társadalomtörténet nagylélegzetű összefoglalóját (WEHLER, 1987–2003).

Az a leegyszerűsítő magyarázat, amely a 'múlt' és a 'jelen' (igényesebben: az aktualitás és/vagy az időtlenség és a történeti idő) különbségével próbálná értelmezni és megokolni a szükségszerű eltérést és a viszonyt terhelő diszciplináris elkülönülést, már azon is megbukik, hogy e két terminus értelme – ahogy ezt a most következő fejezet a francia viták alapján bemutatja – egyáltalán nem világos, végképp nem magától értetődő, alkalmatlan a pontos elhatárolásra. A 'múlt' és 'jelen' alapján való diszciplináris elhatárolás ellen szól, hogy nagyszámú 'történeti szociológiai' mű született,[2] amelyek többségét a szociológiai 'imperializmust' (vagy szelídebben szólva: szociológiai integrációs törekvést) elutasító, szorosan vett történészszakma is komolyan vette. Miben különbözik történelem és szociológia, ha ugyanarról ugyanolyan források alapján beszélnek?

Sokszor felvetik, hogy a történelem az 'egyedivel' (az egyedi történések elbeszélésével), a szociológia az 'általánossal', az 'ismétlődővel' foglalkoznék. Aligha lehet ennél homályosabb és laposabb ellentétpárt találni. Ha komolyan veszik, a belőle adódó metafizika éppoly rossz a történelemben, mint a szociológiában. A naiv politikatörténettől eltávolodó tudományos gyakorlat a történeti kutatásban, a társadalomtudományos megismerésre akár csak felületesen is reflektáló szociológiai módszertan régen túljutott ezen a vulgáris szembeállításon.

A szociológia a történelemmel szemben későn intézményesülő tudomány volt. A történelem sok tekintetben már 'birtokon belül' volt, mire szakszerű egyetemi tudományként a szociológia jelentkezett. Minthogy a jelentkezés egyben az erőforrások újrafelosztásának az igényét is jelentette (ez magától értetődik), a már berendezkedettek ellenérzéssel viseltettek az új jelentkezőkkel szemben – ez a tudomány és az egyetemek történetében teljesen természetes és sokszor ismétlődő történet.[3] Ez azonban még mindig nem a teljes magyarázat.

A magyarázat kulcsát abban találhatjuk meg, amit az alant következő fejezet részletesen bemutat: a történész módszertani érdeklődésében és ezzel kapcsolatos gondjaiban. A modern történetírás létrejötte nem pusztán egy vizsgálati tartomány körülhatárolását jelentette, hanem egyfajta új és megbízhatónak tartott és pontosságra törekvő 'megismerési kultúra'[4] tudatos kialakítását is. 'Kultúráról' kell beszélnünk, mert nem csak módszertani elvekről volt szó: a módszeres forráskritika az irodalmi produkció új műfajaival (mindenekelőtt a kritikai forráskiadvánnyal) párosult, új tevékenységi formával (egyetemi szemináriumok kialakításával) járt együtt, igénye szerint átalakította a felsőfokú képzés és tudósutánpótlás rendjét. Új szereplők és szerepelvárások jelentek meg. Megfogalmazódott, illetve átfogalmazódott a történetírói 'objektivitás' követelménye.[5] A 'kultúra' kifejezés előnye, hogy jól összefoghatók benne az új típusú tudományos tevékenység 'szellemi', 'materiális' és 'intézményi' elemei – pontosabban: látható általa, hogy ezek az elemek egymástól elválaszthatatlanok. Röviden: a történetírás a 19. század középső harmadában 'normális' egyetemi tudománnyá vált.

Kétségtelen, hogy a szociológia eltérő 'kultúrát' jelentett. A 19. században – kár tagadni – amatőrök, dilettánsok és saját szakmájuk határain kívülre kalandozók ügye volt, sokkal kevésbé tiszteletre méltó, mint a már berendezkedett történetírás. A Durkheim-iskola és a történészek vitáit nem utolsósorban e tiszteletreméltóság – a tudományosság – körüli konfliktusok tették élessé. A szociológia sokáig elég nehezen tudta igazolni, hogy van annyira 'tudományos', mint a filozófia, a filológia vagy a történetírás. Ismert, hogy éppen Weber nagyon nehezen szánta rá magát arra, hogy írásait szociológiainak tekintse. A dilettantizmus szociológiát körülvevő gyanúja tartotta vissza ettől. Az 'igazi' szociológiai 'megismeréskultúra' későn jött létre, tulajdonképpen csak a 20. század közepén, az empirikus szociológiai kutatás paradigmájának kialakulásával. A szociológust – a 'kérdőíves embert' – most már meg lehetett különböztetni a történésztől. Ráadásul a módszerek (valójában nagyon ingatag) 'keménysége' meg is adta a szociológusnak azt a biztonságot, amelyet a történésznek a korrekt módon interpretált forrásokra való támaszkodás nyújtott. A 20. század második felében világméretekben kibontakozó szociológiai képzési expanzió alapvetően erre a kvantifikáló megismerési kultúrára (és – sokkal kisebb mértékben – a kanonizált klasszikusok által reprezentált 'elméletre') helyezte a hangsúlyt. Ezért teljesen megállja a helyét az a megfigyelés, hogy a szociológus és a történész különbsége valójában szocializációs különbség. Nem a tárgyuk, hanem az eltérő kulturális eszközkészletből adódó beállítottság választja el őket.

Az alábbiak szépen demonstrálják, hogy a 'megismerési kultúráknak' ez a tisztának tetsző elválása nem lehetett tartós. Abban a pillanatban, ahogy a történészi és szociológiai megismerési kultúrákban kérdésessé tették a 'fővonal' magától értetődőségeit, az említett szocializációs, kulturális különbségek is relativizálódtak. Az itt elemzett francia esetben ez jellegzetes eltolódással történt meg: előbb a történettudományon belül az *Annales* iskolájában jelentkezett egy heterodox történészi megközelítés, majd mire ez túljutott virágkorán, a Bourdieu-iskolában (pontosabban Bourdieu-nél és tőle különböző időpontokban elszakadt tanítványainál) kezdődött el a szociológiai megismerési kultúra újragondolása.

Talán egyszerűen arról van szó, hogy a megismerési kultúrák nem diszciplínák mentén különülnek el egymástól. A világon sokan és sokat gyötrődtek a szociológia és a történelem elválasztásával. A most következő fejezetet látva kiderül, hogy nem az elválasztáson van a hangsúly.

[2] Kezdjük mindjárt Durkheim máig nagyra becsült pedagógiatörténeti előadásaival (Durkheim, 1990); természetesen Weber tanulmánya a protestáns etikáról (Weber, 1982) és vallásszociológiája (Weber, 1988) is igazi történeti munka. A legújabbak közül csak néhányat kiemelve: Jürgen Habermas nyilvánosságkönyve (Habermas, 1971), Perry Anderson abszolutizmuselmélete (Anderson, 1989), Wallerstein világrendszer-elmélete (Wallerstein, 1983), Skocpol forradalomelmélete (Skocpol, 1979), Barrington Moore diktatúra- és ellenállás-elmélete (Moore, 1966; 1978), Michael Mann hatalomelmélete (Mann, 1986).

[3] Ez a fáziskülönbség a német esetben nagyon szembetűnő, majdnem egy évszázados, hiszen ott a szociológia az egyetemeken csak az 1920-as években jelent meg. Az alábbiakban részletesen elemzett francia esetben a különbség jóval kisebb, a szociológia szempontjából igen fontos amerikai esetben pedig egy-két évtizedre zsugorodik, hiszen ott a tudományos történetírás a modern egyetemi rendszer kialakulásával egy időben, az 1870-es években jelentkezett, a szociológia pedig az 1890-es években.

[4] E fogalomhoz lásd Knorr-Cetina, 2002 és e kötetben Szabari Vera fejezetét.

[5] Itt most nem kell azzal a közismert és a most következő fejezetben is például Bourdieu történészkritikája kapcsán érintett ténnyel bővebben foglalkozni, hogy az 'objektív' történetírás – és igen hangsúlyosan éppen az élenjáró német történetírás – nemzeti missziót is magára vállalt. Ez a misszió Németországban nagy bukáshoz vezetett, amelyet azonban a történetírás lényegében csak az 1970-es években tudott kritikailag feldolgozni. Szokás azt mondani, hogy a szociológia nem vállalt ilyen nemzeti missziót, de ez félrevezető lenne. A két európai kulcsországban, Franciaországban és Németországban a klasszikus szociológia 'patrióta' volt: Durkheim republikánus patriotizmusa nem különbözik annyira a 20. század végi liberalizmustól, hogy nagyon feltűnne alapvetően nemzeti elkötelezettsége. Weber igencsak harcos és a történészeké mögött alig lemaradó nacionalizmusa régóta 'tudományosan' is bizonyított ugyan (Mommsen, 1972), ennek emlegetését azonban a szociológia inkább szemérmesen ki szokta kerülni.

KÖZÖS KALAND? A SZOCIOLÓGIA ÉS A TÖRTÉNELEM(TUDOMÁNY) VISZONYA FRANCIAORSZÁGBAN A 20. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

TAKÁCS ERZSÉBET

A szociológia és a történelem ambivalens viszonyát firtató vissza-visszatérő viták a 19. századi Franciaországban nem csak a (tudományos) tudás tartalmát és módszertanát firtató szakmai viták voltak, hiszen a háttérben a diszciplínák identitásának problémája állt. A társadalom újfajta megközelítésének igénye az intézmények struktúrájának megváltozásával is együtt járt. A szociológia megjelenése új helyzet elé állította a történettudományt, amely a 19. század második felében lezajló intézményesülés során Franciaországban is modern tudománnyá vált: a szakfolyóiratok, a szakmai egyesületek, a szakkönyvtárak, a zárt szemináriumok egy új szellemi közeg kialakulásával is együtt jártak. A professzionalizált 'szakma' normáinak bevezetésével a történeti tudás újragondolására és eszközeinek felülvizsgálatára is sor került.[6] A századelő nagy történészi kérdései a szociológiával kapcsolatos viszonyt sem tudták megkerülni: vajon az intézmények, erkölcsök, hiedelmek vizsgálata a történelemhez vagy a szociológiához tartozik-e? Rendelkezhet-e a történelem ugyanazzal a magyarázóerővel, amivel a szociológia? Egyáltalán, lehet-e az egyedi tényekre épülő történetírás tudományos?[7]

Az ekkortájt alakuló durkheimi szociológia is hasonló utakon járt. Az 1897-ben alapított *Année sociologique* nemcsak a tudományos elméletek közreadásának „episztemológiai fegyvere" (Besnard, 1986; Mucchielli, 1998, 263.), hanem a diszciplína megkonstruálásának eszköze is volt. Durkheim egyszerre üzent hadat az amatőr szociológusoknak, és hozta a tudósközösség tudomására, hogy szeretné szorosabbra fűzni a szociológia és a történettudomány kapcsolatát, melyek „két különböző álláspontot", nem pedig két elhatárolódó tudományt jelentenek (Durkheim, 1903, 123.). Végül nem a történészek és a szociológusok munkamegosztása vált számára ideállá, hanem az a szociológus, aki maga vállalja a történész feladatát is.

Ez előtt a háttér előtt bontakozott ki a szociológia és a történettudomány vitája, amelynek fő szereplői maga Durkheim, a történész Seignobos és a történész-közgazdász-szo-

[6] Ahhoz, hogy a szakmabeliek elsőbbségét az amatőrökkel szemben igazolni lehessen, bizonyítani kellett azoknak a technikáknak a szükségességét, amelyek elsajátítása csak hosszas szakképzés révén volt lehetséges. Nem véletlen, hogy az új szakmai ideált jellemző eszközök nagy részét Németországból importálták, ott ugyanis a professzionalizációs szakadás már fél évszázaddal korábban végbement.

[7] A történettudomány tematikáját tekintve is átalakulóban volt. Olyan új kutatási területek jelentek meg, mint a gazdaságtörténet, a munka, a magántulajdon, a kereskedelem, az ipar, a munkásosztály, a városok, jogi és társadalmi intézmények története. 1890–1914 között megszületett a történeti és társadalmi gazdaságtan is.

ciológus Simiand voltak (Takács, 2005a). Az összetűzésből Durkheim és a durkheimisták kerültek ki győztesen.

Ám sikereik ideiglenesek voltak. Talán nem túlzás az az állítás, hogy a francia szociológia a második világháború után romokban hevert. Az orientációját vesztett, konkrét kutatásoktól elszakadt diszciplína még saját múltjával sem rendelkezett szabadon: a háború után az antropológus Lévi-Strauss és – Marc Bloch nyomán – a történész Lucien Febvre egyaránt magának vindikálta a durkheimi örökséget.

Az új korszak diszciplína- és intézményépítési versenyfutásában szociológia és történettudomány viszonya a korábbi időszakhoz hasonlóan ambivalens volt. A második világháború utáni első szociológiai kongresszuson – melyet az ekkor sokakat foglalkoztató témának, az 'iparosodásnak és a technokráciának' szenteltek – a történész Lucien Febvre például egy helyütt arról a vágyáról beszélt, hogy a szociológiának vissza kellene kerülnie a társadalomtudományok fejlődésében őt megillető helyre. Mi több, kijelentette: „a történelem vak, hacsak a szociológia fel nem nyitja a szemét" (lásd Gurvitch, 1949, VIII). Ezt a közeledést erősíti meg nem sokkal később Fernand Braudel is, amikor *közös szellemi kalandként* ír a szociológiáról és a történettudományról (Braudel, 1969a, 88.). Ez bizonyos szempontból természetes attitűd volt: a közös 'mentális eszközkészlet', a hasonló látásmód, például a 'totális társadalmi tény' megragadására irányuló igyekezet is a szociológusok és a történészek közös érdeklődését eredményezte.

Ugyanakkor az intézményes pozíciókért folytatott harc kiélezte a két tudományág közötti feszültségeket is. Az amerikai segítséggel, 'tudományos Marshall-segélyből' működő École Pratique des Hautes Études (EPHE) VI. (Társadalomtudományi) szekciójának megalakulása kapcsán kialakult versenyt jól illusztrálja Lucien Febvre aggodalma, miszerint amennyiben az *Annales* nem veszi át a kezdeményezést, „azt kockáztatja, hogy a társadalomtudományok intézményének irányítása a szociológusok kezébe hullik" (Mazon, 1985, 123.). Többen úgy vélték ugyanis, hogy a Georges Gurvitch vezette CES-t akarja a VI. szekcióvá fejleszteni.[8] Ilyen kísérletre volt már példa: Marcel Mauss 1929-ben a Rockefeller Alapítvány támogatásával szerette volna a Párizsi Egyetem Társadalomtudományi Intézetét létrehozni (uo. 46–50.). Így a történészek többé-kevésbé joggal tartottak attól, hogy a szociológusok vezető szerepbe kerülnek (uo. 90.).[9] Ráadásul sokak a szociológiát alkalmasabbnak látták, hogy a társadalom átalakításának, jobbításának társadalmi igényére megoldásokat találjon, mint a történelmet, amelynek művelői attól féltek, hogy a változások korában lemaradnak a szociológia mögött.

A történészek részéről valószínűleg eltúlzott veszély azonban hamar elhárult, ugyanis a szociológusok meglepetésére végül Lucien Febvre-t választották meg a VI. szekció élére 1948 márciusában. Ez – úgy tűnik – nem befolyásolta Febvre egyre konfrontatívabb magatartását, és mivel a szociológusokon ekkor elég könnyű volt fogást találni, a

[8] Gurvitch már 1942-ben New Yorkban létrehozta a (francia nyelvű) 'száműzött egyetemet', az *École Libre des Hautes Études*-öt, amely „tagjait a szociológusok, közgazdászok, etnográfusok, francia és amerikai nyelvészek közül toborozta, hogy a szociológiai módszer közös terén különböző nézőpontokat konfrontálhasson" (Dosse, 1987, 119.; a CES és az EPHE/EHESS történetéről lásd Mazon, 1985).

[9] Pedig az egyetemi szociológia nem éppen sikertörténet: az egyetemi oktatásba nem igazán tudott bekapcsolódni, csak a filozófia egyik ágaként szerepelt. Magát Gurvitchet is csak 1949-ben választották a Sorbonne tanárának, az egyetemi szociológiaoktatás pedig csak 1958-tól futott fel, amikor lehetővé tették a másodév végén a *licence* fokozat megszerzését szociológiából.

„hol vannak a kutatásaik, hol vannak a statisztikáik?" nagy nyilvánosság előtt elhangzó kritikájával a még mindig csak lassan csordogáló empirikus eredmények hiányát kifogásolta (Gurvitch, 1949, IX.). A szociológia amerikai segítségre és módszerekre támaszkodó, gyakorlati kutatásokra koncentráló újjáépítése azonban azt a fonák helyzetet eredményezte, hogy nem sokkal később, már a szociológusok körében Fernand Braudel az elmélet hátrányára elharapózó empirizmusról panaszkodhatott.[10] A szociológusok ezek szerint empíria dolgában gyorsan utolérték a történészeket. Ezáltal a szociológia olyan konkurens tudományként jelent meg, amellyel a történelemtudomány képviselőinek is számolniuk kellett, ugyanakkor még több irányból lehetett támadni: egyrészt mint szociotechnológiára törekvő, másrészt mint túlságosan empirikus, harmadrészt pedig mint igazi kutatással nem rendelkező tudományt.

A történettudomány igazi ellenfele azonban nem a szociológia, hanem az antropológia volt. A társadalomtudományokat összefogó, új paradigmával előálló strukturális antropológia egyszerre jelentett kihívást, és vált a társadalomtudományok reménybeli közvetítőjévé.

Claude Lévi-Strauss, a francia antropológia meghatározó személyisége az ötvenes évektől kezdett a századelő durkheimi paradigmájához hasonló erődemonstrációba.[11] Strukturalista programjának célja valamennyi társadalomtudomány szövetségének megteremtése volt, méghozzá az általános szemiológia, azaz az emberi kommunikáció új tudományának keretei között.

Antropológia, szociológia és történelem pozícióját elsősorban azonban nem a fő reprezentánsok nagy nyilvánosság előtt zajló csörtéi határozták meg.[12] Intézményépítés terén messze a történészek bizonyultak a legeredményesebbnek, s ez a diszciplínák kapcsolatát is befolyásolta. E sikeresség nem meglepő, hiszen a történelemtudomány – és történelemoktatás! – több évtizednyi előnnyel rendelkezett, és emellett a történészek ügyesen taktikáztak a második világháborút követően is. A Rockefeller Alapítvány pénzügyi támogatását élvező EPHE VI. (Gazdasági és társadalomtudományi) szekciójának létrejöttében három francia tudósnak volt kiemelkedő szerepe: az adminisztráció élén álló Charles Morazénak, az 1948-tól elnöklő Lucien Febvre-nek és a titkár Fernand Braudelnek. Véletlenül mindhárman történészek voltak.

A szociológusok számára Georges Gurvitch 1946-ban életre hívta a *Centre d'études sociologiques*-ot, amely a CNRS-hez kötődött. A kialakuló VI. szekción belül is felfutottak bizonyos szociológiai kutatások, elsősorban Georges Friedmann iparszociológiai és Gabriel Le Bras vallásszociológiai műhelyei. A két intézmény kapcsolata hamarosan olyan szorossá vált, hogy a két külön kutatói gárdát nem is lehetett megkülönböztetni.

[10] „Az eseményszociológia *(sociologie événementielle)* elárasztja könyvtárainkat" (Braudel, 1969a, 120.).

[11] Az 1903-ban François Simiand híres vitaindító cikkétől számított szociológus–történész vitát Lévi-Strauss 1949-ben ekképpen értékelte: „Mi történt azóta? Meg kell állapítanunk, hogy a történelemtudomány tartotta magát a neki szánt szerény és világos programhoz, és saját útján haladt előre. [...] A szociológiával más a helyzet: nem mondhatjuk, hogy nem fejlődött." (Lévi-Strauss, 2001, 13.) Simiand tanulmányát az *Annales* nem véletlenül közölte újra 1960-ban a Viták és vélemények rovatban (Simiand, 1987).

[12] Lásd Braudel, Lévi-Srauss és Gurvitch strukturalizmusról, hosszú időtartamról, (disz)kontinuitásról stb. folytatott vitáját (Braudel, 1953; 1969a; 1969b; 1996; Gurvitch, 1957; 1962; 1969a; 1969b; Lévi-Strauss, 1947, 2001).

A fenti intézmények – s így szociológia és történettudomány – együttműködése különösen a korszak kezdetét jellemezte,[13] de az 1950-es évek elejére a VI. szekciót a szociológusok egy része már riválisának, nem pedig partnerének tekintette (Gurvitchet ugyebár a történészek kitúrták az elnöki székből). Talán ezért vártak olyan sokáig a szociológusok a VI. szekció szociológiai kutatóközpontjának megalapításával (1958), miközben az École szellemét és struktúráját már jó évtizede a kutatóműhelyek működése határozta meg (a *Centre de Recherches Historiques* 1949-ben, a *Centre d'Études Économiques* pedig 1951-ben jött létre).[14] Vélhetően a szociológia háttérbe szorulásához az is hozzájárult, hogy a korszak legfontosabb szereplői közül sokan háborús ellenállók és társadalmi aktivisták voltak, olyan autodidakták, akik az egyetemi mezőn kívülről érkezek. Az intézményépítési harcban mégis – vagy éppen ezért – idegenül mozogtak, és nem tudtak vagy nem akartak részt venni a pénzért folyó versenyfutásban.

Az intézményes siker azonban nem minden. Az antropológia sokkal rosszabb intézményi pozícióból indult: a VI. szekcióban sokáig marginális helyzetben volt, hiszen mindent a történelem, a szociológia és közgazdaságtan uralt,[15] és csak 1960-ban jött létre a *Laboratoire d'Anthropologie Sociale*.[16]

A fentieken túl kétségkívül személyes okok is befolyásolták a diszciplínák sorsának alakulását. Gurvitch érthetetlen nyelvezete, gyakorlatra alkalmazhatatlan – bár saját korába jól illeszkedő – elmélete és elviselhetetlen természete miatt nem hatott különösebben a fiatalabb nemzedékre.[17] Meghatározó lehetett ellenségessége az amerikai egyetemektől átvett kutatási módszerrel, a területi kutatásokkal *(Area Studies)* szemben, ami nemcsak az amerikai apanázsosztók mások felé fordulását, hanem – s ez jóval fontosabb – a kimaradást is jelentette a korszerű, interdiszciplináris társadalomtudományi kutatásokból. Jóllehet, ennek ellenére az antropológia számos szociológus munkásságát érezhetően befolyásolta (hogy csak Foucault-t és Bourdieu-t említsem), a historicitás vagy az idő problematikája a mai napig igen háttérbe szorult a francia szociológiában.

Ezt az állítást a napjaink egyik legmeghatározóbb francia szociológusává avanzsáló Pierre Bourdieu hatvanas évektől kibontakozó munkásságán szeretném igazolni a következő részben. Bourdieu esete e szempontból különösen érdekes, mivel egy megnyilatkozásaiban a történetiséghez folyamatosan ragaszkodó, ám történelem feletti – ha úgy tetszik, ahistorikus – elméleti kerettel előálló szerzőről van szó. Ezt követően a két diszciplína kapcsolatát elemző legutolsó elméleti munkát megjelentető Jean-Claude Passeron elgondolásait, majd a történettudományban az utolsó két évtizedben lezajlott változásokat ismertetem. Végezetül pedig Robert Castelt és Luc Boltanskit mutatom be, két olyan szociológust, akik a történetiség problémáját a gyakorlatban is sikerrel oldották/oldják meg.

[13] Így tartották például az *Industrialisation et Technocratie* előadás-sorozatot.

[14] Az ötvenes évek terepkutatásainak megszaporodása és a 'társadalmi problémák' iránti érdeklődés nyomán azonban újabb és újabb kutatási központok születtek: a *Laboratoire de sociologie industrielle* (Alain Touraine), *Centre d'ethnologie sociale et de psychosociologie* (Paul-Henry Chombart de Lauwe), *Centre de sociologie européenne* (Raymond Aron), *Centre d'étude des communications de masse* (Georges Friedmann), *Groupe de sociologie rurale* (Paul Rambaud), *Groupe de sociologie de la littérature* (Lucien Goldmann), *Centre de sociologie de l'éducation et de la culture* (Pierre Bourdieu). (A *Laboratoire de sociologie industrielle Centre d'étude des mouvement sociaux*-vá változott, Touraine pedig 1980-ban megalapította a *Centre d'analyse et d'intervention sociologique*-ot. Bourdieu több éven át a *Centre de sociologie européenne*-ben dolgozott, 1968-ban megalapította a *Centre de sociologie de l'éducation et de la culture*-t. A *Centre d'étude des communications de masse* pedig *Centre d'études transdisciplinaires*-ré (antropológia, szociológia, szemiológia) változott Friedmann, Roland Barthes és Edgar Morin, majd Claude Lefort vezetésével (amikortól a szemiológia helyére a politológia került). Az intézmények többnyire saját folyóiratot alapítottak: *Archives de sociologie des religions* (Gabriel Le Bras, 1956), *Sociologie du travail* (Friedmann, 1959), *La revue français de sociologie* (Jean Stoetzel, 1960), *Études rurales* (Isac Chiva, Georges Duby, Daniel Faucher, 1960), *Archives européennes de sociologie* (Raymond Aron, Éric de Dampierre, 1961), *Communications* (1961, Roland Barthes, Edgar Morin), *Actes de la recherche en sciences sociales* (1975, Bourdieu) (Pécaut, 1996, 157.).

[15] Igaz, az V. szekcióban Lévi-Strauss vezetésével indult egy program „Társadalmi antropológia" címmel, és 1950-ben a Vallástudomány szekció vezetőjévé választották, de sokat elárul, hogy az antropológia olyan klasszikusai, mint Georges Balandier vagy Louis Dumont, szociológusként tevékenykedtek.

[16] Az 1960-as években az antropológia egyre világosabban elhatárolódott a szociológiától. Ezenközben diszciplínán belül is differenciálódott, amelynek egyik legfőbb haszonélvezője éppen a történettudomány (a *Centre de Recherches Historiques*, Georges Duby, Robert Mandrou, Jacques LeGoff) volt.

[17] „Mi lehet a magyarázata annak, hogy Gurvitch ilyen meghatározó pozíciót tölthetett be?" – kérdezte Francis Farrugia egy Alain Touraine-nel készített interjúban. Touraine válasza: „A magyarázat nagyon egyszerű. A háború idején 'egyetlen' szociológia létezett Franciaországban. Ezzel egyáltalán nem akarom Bouglét vagy a hozzá hasonlókat rossz színben feltüntetni, mivel hatalmas érdemük, hogy megszervezték a *Centre de Documentationt* az École Normale-on, ahonnan a szociológia elindulhatott, és amely a frankfurtiakat befogadta. Aron is, Friedmann is itt dolgozott. De ettől eltekintve 'egyetlen' szociológia létezett csak, Halbwachsé. Halbwachsot deportálták és meggyilkolták, el tudja olvasni Semprunnél Halbwachs buchenwaldi halálát. Ettől eltekintve csak Bayet és Davy volt. Két tanszék volt tehát, amikor pedig Bayet meghalt, Gurvitch lépett a helyére. Lehet, hogy tévedek, mindenesetre jól játszott ezek között az emberek között, pedig egy senki volt. Később megérkezett ugyan Stoetzel, de a szociálpszichológiába és jóval később, Bordeaux-ból jött. Aron esetleg fontos szerepet játszhatott volna – a doktoriját még a háború előtt védte meg –, de erősen a politika és az újságírás felé orientálódott, és ez mind probléma volt Aronnal. Ebben a körben ezt kicsit rossz szemmel nézték. Természetesebb volt, hogy Aront nevezzék ki inkább, mint Gurvitchet, de Gurvitch egyetemi ember volt." (Farrugia, 2000, 121–123.)

PIERRE BOURDIEU TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE ÉS A TÖRTÉNÉSZEK BOURDIEU-KÉPE[18]

„Az a kép, amelyet napjaink médiája sugall Bourdieu munkásságáról, elfelejti vagy egyenesen tagadja azt a számos történész véleményével egyező tényt, mely szociológiájának jellemző és állandó eleme: kapcsolódását és hozzájárulását a történetíráshoz."
(CHARLE–ROCHE, 2002)

Pierre Bourdieu szociológiájának történeti jellegét Christophe Charle és Daniel Roche, e két történész Bourdieu-tanítvány a mester életművének egyik fontos törekvésével, nevezetesen az *Actes de la recherche en sciences sociales* interdiszciplináris erőfeszítésével igyekszik igazolni. Való igaz, Bourdieu az *Actes*-tal a társadalomtudományok történetileg megörökölt akadémiai elkülönülését szerette volna átlépni.

„Úgy is lehet fogalmazni, hogy egyik leghosszabb küzdelmem – nevezetesen az *Actes de la recherche en sciences sociales*-lal – az egyesített társadalomtudomány megteremtésére irányult, amelyben a történelem a múlt történeti szociológiája, a szociológia pedig a jelen társadalomtörténete lenne." (BOURDIEU, 1995a, 111.)

A fenti sorok éles ellentétben állnak Némedi Dénes *A kabil paradigma* című írásában megfogalmazott tézissel:

„...bármit mondjon is Bourdieu, minden lényeges és belátható különbség ellenére van valami közös az ő »kabil paradigmája« és az általa elutasított konkurens modellek [értsd RDE, Luhmann, Habermas] között. Ez pedig az, hogy valamennyien a parsonsi paradigmához képest határozták meg magukat, átvéve annak 'időtlenségét' – pontosabban átvéve tőle a szakítást a régebbi szociológia sajátos időperspektívájával." (NÉMEDI, 2004, 34.)

Jelen írás születését éppen az motiválta, hogy az általam is zártnak, statikusnak, sőt deterministának tartott bourdieu-i szociológiában[19] kicsit utánanézzek Bourdieu különös történelmietlen történelmének, és megkíséreljem összeegyeztetni az egymással homlokegyenest szemben álló megállapításokat. Az írás első része az életmű vonatkozó elméletével, a második pedig a – szociológusi és történészi – gyakorlatra összpontosít, illetve Bourdieu és a történészek viszonyával foglalkozik.

[18] Pierre Bourdieu életművéről lásd Hadas Miklós és Wessely Anna kiváló összegzését (HADAS, 2001; WESSELY, 2005). Ugyanitt a bourdieu-i fogalomhasználat (mező, habitus stb.) világos leírása, magyarázata is megtalálható, amelynek ismeretét jelen írás feltételezi. (A fenti alfejezet a *Szociológiai Szemle* 2005. évfolyamának 4. számában megjelent cikk [TAKÁCS, 2005c] módosított változata.)

[19] Bourdieu szociológiájának determinista és történelmietlen voltát érintő néhány kritika: BIDET, 1979; DIMAGGIO, 1979; JENKINS, 1982; COLLINS, 1989.

BOURDIEU TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

A bourdieu-i elmélet kapcsán felmerülő egyik legfontosabb kérdés Sven Reichardt megfogalmazásában így hangzik:

„Hogyan ragadható meg Bourdieu elméletével a társadalmi változás és a történeti fejlődés? Bourdieu elsősorban statikus társadalmakat ír le, melyekben a tudattalan és csak nehezen megváltoztatható habitusformák merev társadalomszerkezetet formálnak. Az aktorok habitusuk 'törvényeinek' engedelmeskednek, és valamennyi cselekvésüket és ítéletüket habituálisan kötött diszpozíciókra redukálják. [...] Úgy tűnik, hogy a habituális sémák és a társadalmi körülmények közötti reproduktív cirkularitás keletkezését nehéz megmagyarázni, azaz azt, hogy a habitusstruktúrák mikor és hogyan alakítják az alapul szolgáló társadalmi struktúrát." (REICHARDT, 2001, 242.)

Miként jelenik meg a változás, a történelem Bourdieu elméletében? Szociológiája egyik kiindulópontja az, hogy „a történeti cselekvés alapelve" nem az alany és az exterioritásban konstituálódó társadalom ütközését jelenti.

„A történeti cselekvés alapelve a társadalmi két állapota, azaz az intézmények formájában, dolgokban objektiválódó történelem *(l'histoire objectivée)* és a testekben, tartós diszpozíciók rendszereként – ezt nevezem habitusnak – megtestesülő történelem *(l'histoire incarnée)* közötti viszony." (BOURDIEU, 1982, 38.)

Elég megfigyelni – állítja Bourdieu –, hogy minden történeti cselekedet a történelem – vagy társadalom – két állapotát jeleníti meg – azaz azt a történelmet, amely az idők során (tárgyiasult állapotában) dolgokban, struktúrákban, épületekben, emlékművekben, könyvekben, elméletekben, szokásokban, jogban stb. halmozódott fel – és a beágyazott történelmet, amikor habitussá vált.[20] A habitus tulajdonképpen a történelem aktualizálása, történeti elsajátítás eredménye, mely lehetővé teszi a történeti tapasztalatok birtoklását.

„A *res gestae* értelmében vett tárgyiasult történelmet *(faite chose)* egy megtestesült *(faite corps)* történelem hordozza, *reaktiválja*. Az objektivált, intézményesült történelem csak akkor válik történeti cselekvéssé, azaz mozgató és cselekvő aktív történelemmé *(histoire agie et agissant)*, ha a cselekvők magukra vállalják az irányítást. E cselekvők saját történetük révén eleve hajlandók arra, hogy így tegyenek, és saját korábbi befektetéseik révén hajlamosak érdeklődni a történelem működése és a működéséhez szükséges készségek iránt." (Uo. 38.)

Így magának az eszköznek vagy társadalmilag kijelölt és felismert szerepnek – egy petíció aláírásának, egy tüntetésen való részvételnek, a jó családanya vagy funkcioná-

[20] Nem túl gyakori konkrét példáinak egyike az Erwin Panofskytól kölcsönvett kalapemelés szemléletes gesztusa, amelynek eredete a középkorba nyúlik vissza, amikor a fegyveres férfiak békés szándékukat jelezvén levették páncélsisakjukat (BOURDIEU, 1980c, 6. – Egy jóval könnyebben emészthető angol változata in: KNORR-CETINA–CICOUREL, 1981, 304–317.). A két szöveg nem fedi egymást teljesen, például a francia verzió történészek eljárásaira vonatkozó első oldalai az angol változatban nem szerepelnek.

rius szerepének – kell találnia valakit, aki elég érdekesnek tartja, megtalálja benne a számítását, vagy felismeri magát benne.

Így Bourdieu-nél a társadalmi világhoz fűződő viszony nem mechanikus kauzális viszony, melyet a környezet és a tudat között állapítunk meg, hanem – ahogyan ő fogalmaz – egyfajta ontologikus cinkosság. A történelem bizonyos mértékben önmagával kommunikál, önmagában és önmagával cselekszik.

Ennek elméleti következményét Bourdieu németül, egy Ranke-parafrázissal fogalmazza meg: *Wesen ist was gewesen ist.*[21] „Érthető: a társadalmi lény az, aki volt, de az, aki egyszer volt, soha nem az önmagért való történelembe íródott bele, hanem a társadalmi létbe, a dolgokba és a testekbe is." (Bourdieu, 1980c, 12.) Az intézményesedés folyamata során a dolgokban és testekben felhalmozódó történeti tapasztalat – mely magán viseli keletkezésének körülményeit – saját reprodukálásának feltételeit igyekszik megteremteni, folyamatosan megsemmisítve más, lehetséges leágazásokat. A történelem haladásával ezek a lehetőségek egyre valószínűtlenebbek lesznek, egyre nehezebb lesz megvalósítani őket, mert ez rombolást, semlegesítést vagy egy nagy történeti hagyomány átállítását feltételezne. Minden cselekedet megpróbál szembehelyezkedni a lehetségessel, és a valószínű felé fordul, azaz a létrejött rendbe objektíve bevésett jövőnek számolnia kell a tárgyiasult és a beágyazott történelemmel, amely megkísérli a lehetségest a valószínűre redukálni. Bourdieu konfrontációra építő világlátása az idő absztrakt dimenziójában is érezteti hatását: a posztforradalmi időszakokban az objektivált és a beágyazott történelem „süket és alattomos" módon ellenáll a reformista vagy forradalmi diszpozícióknak, stratégiáknak, amelyeket a történelem egyszerre határoz meg, és amelyek ellen küzd. Az intézményesült történelemnek ugyanis szükségszerű elemét alkotják részleges – vagy pontosabban egyirányú – forradalmak, ugyanakkor a termelési eszközök elsajátításának legradikálisabb átalakulása lehetőséget hagy a beágyazott történelemnek, hogy észrevétlenül objektív – gazdasági és társadalmi – struktúrákat vezessen be. A forradalmi és posztforradalmi helyzetekben a tárgyiasult és a beágyazott történelem közötti elcsúszások *(décalage)* számos, a társadalmi struktúra bizonytalan zónáiban előforduló patetikus vagy groteszk példát idéznek elő. Ilyen esetekben a cselekvés egyfajta harc a tárgyiasult és a beágyazott történelem között, mely harc néha egy egész életen át tart a változásért, a posztok kisajátításáért. A történelem ebben a zavaros harcban alakul, ahol a posztok többé vagy kevésbe átalakítják saját birtokosaikat, akik megpróbálják ezeket kisajátítani (Bourdieu, 1982, 13.).

A változások egyszerre tudatos és tudattalan folyamatok eredményei. Bourdieu számára ez nagyon lényeges: a társadalmi cselekvők aktívan meghatározzák – társadalmilag és történetileg konstituált észlelési és értékelési kategóriáik közvetítésével – azt a helyzetet, amely őket meghatározza. Más szóval, a társadalmi cselekvők csak annyiban meghatározottak, amennyiben önmagukat meghatározzák. Ugyanakkor a tudattalan eleme erősíti elméletének determinista jellegét. „Végül is, a determinizmus nem működik, csak a tudattalan oltalmában, a tudattalan cinkosságában." (Bourdieu–Wacquant, 1992a, 111.; angol változat: 1992b, 136.)[22]

[21] Az eredeti híressé vált idézet az alábbi idézet utolsó félmondata: „A történész feladata azelőtt a múlt megítélése volt, az, hogy a jövőt szem előtt tartva tanítsa kortársait: a mi kísérletünk nem tűz maga elé ilyen magasztos célt; csak azt szeretné megmutatni, hogy is történtek a dolgok valójában." Ranke, 1824, idézi Noiriel, 2001, 69.

A történelemnek ily módon a tudattalan tudományának is lennie kell.[23] A történeti kutatás a tudattalan tartalmak feltárása révén ugyanis a valódi öntudatra ébredéshez, a valódi önuralomhoz nyújt eszközöket. Hiszen mi magunk bizonyos értelemben állandóan kelepcébe esünk, mivel nekünk, történeti dolgoknak a történelemmel egyesülése rajtunk kívül, nélkülünk, ellenőrizetlen cinkosságban történik (Bourdieu, 1980c, 14.).[24]

Bourdieu historizáló szociológiája ugyanakkor a történeti determinizmusokat szeretné napvilágra hozni, amelyeknek – mint minden történeti gyakorlat – maga is szükségszerűen alárendelt. Arra vár, hogy a szociológia kiszabaduljon az elmúlt nemzedékek történeti tudattalanjának uralma alól, ami minden súlyával rátelepszik a kutatóra. Amit a történelem hoz létre, nem állítható helyre csak a történelem által: egyedül a történeti szociológia nyújtja a szociológusnak a valódi eszmélet vagy az önuralom eszközeit. „A szabad gondolkodásnak ez az ára: csak történeti anamnézissel lehet legyőzni, amely képes leleplezni mindazt, ami a gondolkodásban a történeti munka elfelejtett eredménye." (Uo.; Bourdieu, 1992, 429.)

Bourdieu mindezt a transzcendentális filozófia tervének historizálása révén véli megvalósíthatónak. Egy ilyen tudománynak – hogy betöltse feladatát – *hármas historizáláson* kell átesnie.[25] A *cselekvő* historizálásával kell kezdenie: lebontva a cselekvések és ítéletek inkorporált sémáinak azt a társadalmilag megalkotott rendszerét (azaz a habitust), amely meghatározza a cselekvő viselkedését, és orientálja stratégiáit. A következő lépés azon *társadalmi világok* (azaz a mezők) historizálása, amelyekbe a szocializált egyének vágyaikat és energiáikat fektetik.[26] Végül, hogy nyilvánvalóvá váljon a megtestesülő törté-

[22] A francia és angol kötet között vannak kisebb-nagyobb eltérések; magyarul is olvasható egy részlet: Bourdieu, 1990.

[23] Bourdieu többször hivatkozik Durkheim kijelentésére, miszerint a tudattalan a történelemmel egyenlő. Úgy véli, Durkheim ezzel azt akarta mondani, hogy tudattalanunk az elfelejtett vagy elfojtott kollektív történelem produktuma – és nem csak az egyéné, mint Freud (és főként mint Jung) gondolta (Bourdieu, 1980b, 81.). Az *Évolution pédagogique en France* (Durkheim, 1990) című munkájában Durkheim valóban beszél a történelem és a tudattalan kapcsolatáról. Véleményem szerint azonban Bourdieu túlmagyarázza Durkheimnek azt a gondolatát, miszerint egy adott korszak nem aktualizált tudáskészlete lemerül a tudatalattiba.

[24] Tovább bonyolítja a dolgot – illetve zavarosabbá teszi – Bourdieu azon megjegyzése, miszerint „a történelem valójában soha nem a 'tudattalant', hanem éppen magát a történelem felejtését állítja elő azáltal, hogy önnön objektív struktúráinak előidézőit olyan kváziterméseztekké változtatja, amilyenek a habitusok." (Bourdieu, 1980a, 94; Bourdieu–Wacquant, 1992b, 136.) Ez ugyanis több dolgot jelent. Először is, a történelemben nincs tudattalan, csak felejtés. Másodszor, a habitus egyszerre a történelem hordozója és járul hozzá felejtéséhez is. Ez utóbbi szervesen és logikusan illeszkedik Bourdieu szociológiájába. Az első gondolat azonban, úgy vélem, ellentmond a tudattalan tudatos feltárását és a historizálás módszertani eljárását követelő fent vázolt bourdieu-i gondolatmenetnek, mivel ha a történelem saját felejtését állítja elő, akkor a történet- és társadalomtudományoknak a felejtés felfejtésével kellene foglalkozniuk. Bourdieu valószínűleg nem éppen erre a végkövetkeztetésre törekedett.

[25] Bourdieu *kettős* historizálásról beszél: az első a történetírás tárgyának, az alkalmazott fogalmaknak és osztályozási rendszereknek, röviden a kutató gondolkodásának részét alkotó történeti kategóriák historizálása. A második maguknak az elemzett 'adatoknak' a historizálása, aminek célja megszabadításuk a történeti kategóriáktól. A historizálási eljárást Loïc Wacquant bővíti hármassá – szerintem jogosan (Wacquant, 1995, 655–656.).

[26] Bourdieu-nél a gyakorlat nem csupán a cselekvők szubjektív intencióiból következik, és nem is csak a struktúra objektív kényszereinek közvetlen eredménye, hanem ezek keveredéséből, a „pozíciók és diszpo-

nelem és a tárgyiasult *(réifiée)* történelem közötti titkos kapcsolat, nem marad más hátra, mint azokkal az eszközökkel historizálni a *megismerő alanyt és a megismerési eszközöket,* amelyekkel az saját tárgyát konstruálja.[27]

Egy ilyen szociológia, amely egyszerre és elválaszthatatlanul strukturális és genetikus, nem csupán leírni, hanem magyarázni is szeretné az olyan előre láthatatlan válságok és fordulatok bekövetkeztét – egy újító zseni felbukkanását, egy változást eredményező cselekvés kibontakozását –, amelyek radikálisan képesek újrarajzolni a történelmet saját keretei között (Bourdieu, 1992, 145.). Ugyanis ha ismerjük a struktúrát meghatározó pozíciók, posztok, tulajdonok stb. megoszlását, ismerjük a struktúra lehetséges jövőjét is. Ez még inkább erősíti Bourdieu elméletének determinista benyomását, hiszen ez így magát a változást is magában foglalja. Azt lehet mondani, hogy a *Homo academicus*tól kezdve egész életműve a működés és a változás közös modelljének megkonstruálását célozta meg. Elképzelése szerint a mező egyszerre tartalmazza annak princípiumát, ami történik és ami majd történni fog.

Bourdieu azonban, dialektikus gondolkodó lévén, ragaszkodik a szabadság gondolatához. A szabadság egyik útja pedig az, ha megismerjük a determinizmusokat. A tudomány például azzal, hogy tudományos törvényeket ismertet meg velünk, kezünkbe adja az eszközt átlépésükre. Minél jobban ismerjük a törvényeket, annál nagyobb az esélyünk kikerülésükre.[28] Bourdieu azonban nem jutott túl „a 'szellemi szabadság politikájának' régi és tiszteletre méltó ideáljainak [...] deklarálásán": nem tudta megmagyarázni például az értelmiség sorsdöntő (fel)szabadulását saját habitusától (Némedi, 2004, 31.). Az 1980-as évektől kezdve magát a szabadság/determinizmus problematikával szorosan összefüggő habitusteóriát is egyre keményebb kritikák érték.[29]

---

zíciók többé-kevésbé sikeres találkozásából", az „ontologikus proximitás" zavaros kapcsolatából származik, mely összeköti a „társadalmi két létezési módját" a habitust és a mezőt, a „dolgokban objektiválódott történelmet" és a „testekbe beépülő történelmet" (Bourdieu, 1989, 59.; 1992, 38.).

[27] Ezért „meggyőződésünk, hogy a létezés nem belülről fakad, hanem történelem, valamint hogy a biológiai történelmet (a fejlődéselmélettel együtt) és a szociológiát (a gondolkodás kollektív és individuális formái szociogenezisének elemzésével együtt) kell faggatni az érvelés történeti és mégis a történelemre visszavezethetetlen igazságáról. Azt is hozzá kell tenni, hogy a historizálással (és nem egyfajta elméleti *eszképizmus* dehistorizálásával) lehet megpróbálnunk a legteljesebben elszakítani az észt a historicitástól." Bourdieu, 1992, 427–428., idézi Wacquant, 1995, 656. Az ész történetiségével, illetve Habermassal folytatott polémiájával – „az ész nem az égből hullik alá" – itt nem foglalkozom, erről lásd Bourdieu–Wacquant, 1992a, 162–163.; Colliot-Thélène, 1995, 631–645.

[28] Bourdieu szerint a szociológia a társadalomtudományok mezején az önmegismerés, tehát a szabadság leghatékonyabb módja lesz. Hiszen már maga az a felismerés, hogy léteznek mezők, s hogy hol állok a hierarchiában, nagyon nagy előrelépés. A tudományszociológia pedig ebből a szempontból rendkívül fontos szakterület, mely a szaktudományok univerzumában külön helyet foglal el. Így a szociológia és a történettudomány sem egy diszciplína a többi közül, hanem a reflexivitás *par excellence* eszköze, melyet minden történésznek és szociológusnak ismernie és alkalmaznia kellene.

[29] Például a habitus fekete doboz voltáról lásd Boudon, 1996. Talán a legérdekesebb Bernard Lahire-nak a társadalmi cselekvő „többesszámúságáról" megfogalmazott gondolata, illetve Jean-Claude Kaufmann-nak a habitus egysíkúságával a szocializáció különböző terepeit – családot, iskolát, munkahelyet, médiát stb. – szembeállító elemzése. Lahire megjegyzi például, hogy maga a családi szocializáció sem homogén (Lahire, 1998): vegyünk egy analfabéta apát, egyetemista nővért, egy olyan családot, ahol az egyik gyerek stréber, a másik meg állandóan megbukik. A habituselméletben azonban eltűnik az élettapasztalatok különbözősége. Lahire arra is felhívja a figyelmet, hogy Bourdieu-nek az a törekvése, hogy a *longue durée*-től és a mikrotörténelemtől egyaránt távol tartsa magát – ehhez lásd Bourdieu, 1982, 37. – azt eredményezi,

Bourdieu munkásságának másik kulcsfogalmát, a habitushoz kötődő mező problémáját tekintve az elmélet egyik hiányossága a kulturális termelés mezőjéhez kapcsolódik, ahol a termelőknek a mező speciális tőkéjéért folyó harcában a termékek mindig termelőik stratégiájával és pozíciójával jelölendők. A Bourdieu-t ért kritikák szerint sémájában nem veszi figyelembe a kulturális befogadás vagy elutasítás szociológiájáról és főleg történetéről írott munkákat (Passeron, 1991, 257–288.; Chartier, 1985, 62–88.; 1987; Ang, 1985, idézi Lahire, 1999a, 23–57.), így modelljében nem lehet elemezni azok ízlését, tapasztalatát, gyakorlatát, akik nem birtokolják a 'kódot', azaz kulturális értelemben szegények (Passeron–Grignon, 1989; Lahire, 1993).[30]

Problematikus tehát azoknak az elméleti státusa, akik kiszorulnak a mezőből, illetve mit kezdjen a szociológia azokkal, akik *kivonulnak* onnan? Úgy gondolom, Bourdieu is érezhette, hogy a felmerülő kérdésekre elmélete nem ad kielégítő választ. Erre utal az érzékelhető hangsúlyeltolódás. Az 1990-es évektől egyre fontosabbnak tartotta, hogy kiemelje, nem alakul ki mező mindenhol, így próbálván megoldottnak tekinteni a problémát. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy Bourdieu ne állította volna ezt korábban is – például mindig felháborodott azon, ha valaki a 19. századot megelőzően beszélt irodalmi mezőről –, hanem hogy egyre gyakrabban élt a 'ha nincsen mező, nincsenek elméleti kötöttségek' kényelmes kibúvójával.[31]

A mező genezise egyébként is problematikus, mivel az evolucionizmus fenyegető rémét idézi fel. A 'mező keletkezése' ugyanis azt a gondolkodásmódot feltételezi, mely szerint létezik egy nagyobb, magában foglaló (mega)mező, illetve hogy ez a mező osztódik, és egyre bonyolultabbá válik a funkciók állandó önállósodásával.[32] A funkciók társadalmi differenciálódásának – s ennek pozitív értékelésének – szociológiai hagyományától Bourdieu sem mentes.[33] Jóllehet, ez a társadalomtudományok alapvető nehézsége: hogyan lehet a történelmi fejlődést úgy elgondolni, hogy ne egy evolucionista modellbe futnánk bele, amelyet átitat a teleológia? A mező történetiséget feltételező keletkezése ugyanakkor egy másik problémát is felvet: mi történt, még mielőtt a mező kialakult volna? Az

---

hogy nem veszi figyelembe az interakció jelenségét, s számtalan más jelenség is kimarad elméletéből. Lásd Lahire, 1999a, 23–57; Kaufmann, 1994, 1997. Utóbbi habituskritikákba nyújt betekintést Corcuff, 2003. A habituskritikák további ismertetése elvezetne tárgyamtól, illetve a habitusnál problematikusabbnak látok más bourdieu-i gondolati elemeket, ezért magáról a habitusról nem ejtek több szót. (Jóllehet, Bourdieu habitusfogalma igencsak problematikus a történészek számára. Ezzel kapcsolatban mégis csak néhány észrevétellel találkoztam, az egyik példa Sven Reichardt felvetése a habitus elérésére vonatkozóan. Az igazi problémát nyilvánvalóan a források jelentik – hogyan érjünk el egy 200 évvel korábbi habitust?! –, melynek megoldására Reichardt egy meglehetősen antibourdiánus ötletet vet fel: a közvélemény-kutatást [Reichardt, 2001, 245.].)

[30] Bourdieu-t többen bírálták, amiért az uralkodó polgári rétegekre koncentrál, ezért például 'kulturális tőke' fogalma egy nagyon leszűkített kultúrafogalomra vonatkozik.

[31] Lásd például az 1999-ben történészek és Bourdieu között zajló vitát, ahol az i. e. 5. századi Athén filozófiamezője vagy a középkori egyetemi mező kapcsán megjegyzi: „a kérdést fel kell vetni, de nem kell egy konceptuális rendszert ráhúzni arra, ahonnan minden funkciót és viselkedést levezetünk." (Charle, 1999, 20.)

[32] Lásd Bourdieu tézisét az állam kialakulásáról (Bourdieu, 2002b, 85–115.).

[33] *Choses dites* című könyvében a középkori Itália jogtörténete kapcsán egy történeti munkára hivatkozva írja: „Gershenkron bemutatja, hogy mihelyt a jogászok megszerzik autonómiájukat a hercegtől, elkezdenek specializálódni, hiszen jobb elsőnek lenni saját városukban, mint másodiknak lenni Rómában". Bourdieu, 1987a, 53.; idézi Lahire, 1999a, 23–57., 1999b.

irodalmi mező születését Bourdieu a 19. század második felére, Flaubert és Baudelaire korába helyezi, a *Les Règles de l'art* közbevetett mondataiból pedig az derül ki, hogy ha irodalmi mezőről beszélünk, nem mehetünk a 19. századon túl (Bourdieu, 1992, 86–87.). Robert Darnton kutatásaira hivatkozva kijelenti, ami a 19. században történt, az egyszeri és egyedi jelenség. A könyv második felében azonban az itáliai barokk kapcsán hosszú időtartamról, mező kialakulásának hosszú folyamatáról ír (uo. 358–359.; mindkettőt idézi Saint-Jacques–Viala, 1999, 59–74.). Denis Saint-Jacques és Alain Viala szerint mintha Bourdieu nem tudta volna eldönteni, hogy a művészek, írók gyakorlatának autonómiája követelte ki magának a mező kialakulását, vagy egy hosszú idejű folyamatról van-e szó. Persze Bourdieu célja nem az eredet, a mitikus kezdet, hanem olyan nagy konfigurációk megtalálása, amelyek történetileg jelölik ki egy folyamat irányát; ezért is részesíti előnyben az esettanulmányokat.

Még három fontos, de itt nem kifejtendő kérdést említek meg. Mezők tehát létrejönnek, a habitus pedig folyamatosan változik. Kevés szó esik azonban a mezők kimúlásáról – pedig ha keletkeznek, feltehetően meg is szűnnek –, illetve a habitus elvesztéséről. Pedig ez is megtörténhet: „társadalmi konfliktusok következtében 'az objektív struktúráknak a részünkké váltakkal való azonossága' miatt a habitus elveszhet. [...] Vannak 'válságszituációk, melyekben széttöredezik a habitus és mező közvetlen illeszkedése'." (Reichardt, 2001, 242–243.) Hasonlóan izgalmas – és nem kifejtett probléma – a történelem végét jelentő apparátus kialakulása. Bourdieu a mező és az apparátus különbségét firtató kérdésre így válaszolt:

> „Lényegi a különbség: a harc, és *így* a történetiség. Az apparátus fogalma a 'pesszimista funkcionalizmus' trójai falova: pokoli gépezet, amely úgy van programozva, hogy bizonyos célokat valóra váltson, akármikor, akárhol, bármi is legyen. Az iskolarendszer, az állam, az egyház, a politikai pártok vagy a szakszervezetek nem apparátusok, hanem mezők. [...] Mármost bizonyos történelmi körülmények (melyeket empirikusan kell vizsgálni) között a mező apparátusként kezdhet működni.[34] Amikor az uralmon lévőknek sikerül megtörniük és megsemmisíteniük az alávetettek ellenállását és reakcióit, amikor minden mozgás kizárólag felülről lefelé halad, az uralom hatására a mezőt alkotó harc és dialektika megszűnik. Csak addig van történelem, amíg az emberek lázadnak, ellenállnak, cselekednek. A totális intézmények – elmegyógyintézetek, börtönök, koncentrációs táborok – és a totalitárius államok megpróbálnak intézményesen véget vetni a történelemnek. Az apparátusok tehát a patologikus állapotot, a mezők határesetét képviselik." (Bourdieu–Wacquant, 1982a, 78–79.; magyarul Bourdieu, 1990, 5.)

Bourdieu szándéka szerint tehát elméletének minden fontos oldala – így a habitus és a mező – tartalmazza a történetiség (és a változás) elemét. Ugyanakkor az elvileg genetikus folyamatoknak sem a kezdetét, sem a végét nem látjuk, mindig csak a már kialakult, önmagát fenntartó állapotot, melyet Bourdieu fogalomhasználata is csak megerősít: a történelem 'tárgyiasult', 'beágyazott', 'megtestesült', 'objektivált' vagy 'intézményesült'. Ha a habitus(ok) létrejöttének, kimúlásának ábrázolása nyilvánvaló nehézségeket vet is fel, a mező(k) elmélete remek lehetőséget adna a történetiség beemelésére. Mint az alábbiakban látni fogjuk, Bourdieu számára adott ez a lehetőség – melyre sokszor éppen a történészek csapnak le örömmel –, mégsem él vele (sőt általában kitér a probléma tár-

[34] Ennek fordított példáját találjuk, amikor az apparátus mezőként kezd működni, lásd a 19. század végi francia filozófiát Jean-Louis Fabiani elemzésében (Fabiani, 1988) vagy Bourdieu cikkét az impresszionizmus születéséről (Bourdieu, 1987b).

gyalása alól). Ez azért is meglepő, mert létezik olyan írása – *Az államszellem. A bürokratikus mező eredete és struktúrája* (Bourdieu, 2002b) –, amelyben – elsősorban Eliasra, Marc Blochra, de számos más történész munkáira alapozva – konkrét francia történeti példákon keresztül (jegyzetapparátussal!) mutatja be az önálló jogi mező kialakulásának több évszázados folyamatát. Bourdieu tehát ezt az utat is választhatta volna, mégsem tette. A történészeket fenyegető legnagyobb veszélyt ugyanis 'a retrospektív illúzióban', vagyis a prezentizmusban látja, amelynek ellenszeréül saját antropológiai ihletésű, egyetemesnek elgondolt fogalmi vázát ajánlja, amely lényegénél fogva ahistorikus.

BOURDIEU A TÖRTÉNÉSZEKRŐL

Bourdieu szerint történelem és szociológia között ismeretelméleti szempontból nincsen különbség: a társadalomtudomány két olyan dimenziójáról van szó, amelyeket „mesterségesen különítettek el egymástól, és amelyeket újra egyesíteni kellene" (Bourdieu, 1995a, 111.). Mint már volt szó róla, Bourdieu tudományos munkásságának célja, hogy a történettudományt a „múlt történeti szociológiájává", a szociológiát pedig a „jelen társadalomtörténetévé" tegye. Ez azt jelenti, hogy a történelem a kritikai szociológia egyik ága lenne, ugyanakkor – lelkes rajongói szerint – magát a szociológiát is historizálni akarta,[35] és szakított a kutatások prezentista illúziójával. A vizsgált tárgy megértése eszerint történelem és szociológia szoros kapcsolatát feltételezi, így egyszerre kell(ene) történésszé és szociológussá válnunk.

A már nem először meghirdetett program megvalósulása Bourdieu szerint több ok miatt késlekedik. A történészek és a szociológia évszázados szembenállásának köszönhetően a történészek a társadalomtudományokkal *szemben* definiálják magukat, és hevesen tiltakoznak a durkheimi 'erőszak', 'ortodoxia', a szociológia 'totalitárius' ambíciói ellen.[36] De hogy egyszerre profitáljanak a kölcsönvett technikából és az elutasítás szimbolikus hasznából, az általa *Canada Dry* stratégiának nevezett eljárást alkalmazzák, amely lehetővé teszi a szociológia felhasználását a szociológia és főleg a szociológusok nélkül. Számos nem deklarált átvételt találni: kezdve az iskolaszociológiától, a kulturális gyakorlatokon át az értelmiségtörténetig, és ráadásul ezeknek a történészi hagyományból sokáig hiányzó eszközöknek utólag, retrospektív módon konstruálnak mitikus genealógiát. Bourdieu szerint ezek a történészek – miközben önmaguk megkülönböztetése érdekében immár egy évszázada jelentős mértékben támaszkodnak a szociológiára – megállás nélkül bírálják a szociológusok 'dogmatizmusát'. Úgy látja, hogy az *Annales*-történészek ugyanúgy viszonyulnak az ő szociológusi munkájához, mint a korábbi nemzedékek Durkheiméhez, amit ő a „kulturális termelés mezőinek hosszú időtartamával" azonosít (uo. 111.).[37]

[35] Lásd az *Actes de la recherche en sciences sociales*-t. Csak néhány, Bourdieu bátorításának megköszönt eredmény: Charle, 1987; 1990; 1995b; Gamboni, 1989; Viala, 1985 és Karády Viktor, aki a magyar és más kelet-európai országok történetét a történeti szociológia terminusaiban dolgozta fel (Karády, 1985; Don–Karády, 1989; Karády–Mitter, 1990; Offerlé, 1994; 2004.).

[36] Jóllehet a történészek egyre gyakrabban gondolkodnak el ezen az ellentéten – állítja, és kiemeli, hogy az *Annales* éppen a szociológia felhasználása által hangsúlyozta a különbözőséget a 'hagyományos' történészekkel szemben. Ami nem jelenti azonban azt, hogy az *Annales*-iskola ne fojtaná el durkheimi gyökereit.

[37] Bourdieu hozzáteszi, míg korábban a durkheimi 'ortodoxia' és 'iskola' bírálatáról volt szó, ma inkább 'dogmatizmusról' és 'totalitarizmusról' beszélnek. Feltételezem, hogy Bourdieu nem véletlenül választotta

Ezenkívül – mint azt többször hangsúlyozta – a szociológia és a történelem szembenállásának lényeges eleme az elmélethez fűződő viszony. Az ellentét emiatt egyszerre nagyon mély, mert a hagyomány és a képzés különbözőségén alapul, és teljesen fiktív, hiszen mindkét diszciplínának ugyanaz a tárgya, és ugyanazokat az elméleti és technikai eszközöket használhatnák az elemzésben és a konstrukciók felállításában. Ezt a bizalmatlansági viszonyt[38] és kölcsönös elkerülést azonban a képzés megváltoztatásával át lehetne alakítani, példaként német diákok két- vagy többszakosságát említi. Ez nemcsak a diszciplínák közötti viszonyt, hanem magának a történészmesterség gyakorlásának módját is átformálná. Például a filozófiai képzés nemcsak abban segíthetné a történészeket, hogy ne hagyják magukat az első jöttment filozófus által megtéveszteni,[39] hanem a *ressentiment* pozitivizmusába meneküléstől is, amelyet a „nem kell azzal foglalkoznom, amihez nem értek", vagy a „csak azzal foglalkozom, amihez értek és semmi mással" mentalitása jellemez. Az elméleti és az episztemológiai képzésnek legalább valamiféle minimumára szükség lenne ahhoz, hogy a történészek ellent tudjanak állni 'az elmélet terrorizmusának', és főleg hogy a tudományos gyakorlathoz szükséges elméleti eszközöket alkalmazni tudják, illetve létrehozzák.[40] Bourdieu nem túl hízelgő megállapítása szerint néhány történészre egyre nagyobb hatást gyakorol ugyan az 'episztemológia', de csak azért, hogy az ismeretelmélettől átvett érvekkel igazolják a történettudományon belüli vezető szerep megszerzésére törő szándékukat, illetve mert ily módon leplezni tudják, hogy minden empirikus kutatással felhagytak.[41] Ugyanakkor azok a történészek, akik sok időt és energiát fordítanak a történelem elméleti tárgyalására – ahelyett hogy a történész mesterségét gyakorolnák –, néha mégiscsak képesek új témákat és a történeti valóság új szintjeit felfedezni, mint például az *Annales* vagy Michel Foucault tette.

ezeket a saját szociológiáját leggyakrabban illető kritikus jelzőket.

[38] A Bourdieu által kárhoztatott bizalmatlanság állandósulását többen éppen Bourdieu cikkében (1995a) látják igazolódni. Lásd Noiriel (Noiriel, 2001) és Christophe Prochasson kommentárját. Prochasson kifogásolja az *Actes* hasábjain leírt kirohanását a történészek ellen, hiszen számtalan történész érintkezik a társadalomtudományokkal, Bourdieu pedig úgy beszél *a* történelemről, mintha egységes diszciplináris tömb lenne, *a* történészközösségről pedig, mintha nem lennének fontos különbségek közöttük (Prochasson, 1999). Úgy véli, ez az igazságtalan kirohanás csak arra jó, hogy újra szembe lehessen egymással állítani a szociológiát és a történelemtudományt ahelyett, hogy az együttműködésre és a kölcsönös függőségre tennék a hangsúlyt. A kijelentés már csak azért is jogos, mert Bourdieu mezőelméletének elválaszthatatlan eleme a harc, így a történészek *a priori* sem lehetnek egységesek, hiszen a történeti mezőben is különböző stratégiák alakulnak ki és iskolák csapnak össze. Prochasson fenti kritikájára adott válaszában Bourdieu almezők kialakulásáról vagy ezek lehetőségéről beszél, mely további már tárgyalt elméleti problémákat vet fel (uo. 6.).

[39] „Tulajdonképpen a leginkább elméleti érdeklődésű francia történészek is csak az egyik függőséget cserélik fel a másikkal, és látszólag csak azért függetlenítik magukat a tudományáguktól idegen elméletektől és teoretikusoktól, hogy egy másik függőségbe kerüljenek." Az intellektuális doxától függés példájaként a „társadalom alanyi megközelítésének" célját kitűzők is megkapják a magukét. E törekvések csak látszólagos előrelépések, valójában visszatérések az elbeszéléshez, az alanyisághoz, tehát visszalépésnek számítanak (Bourdieu, 1995a, 113.).

[40] Elméleti hiányosságaik miatt a történészek szívesen bocsátkoznak bele újra és újra olyan régi vitákba – mint például a 'struktúrák' *versus* 'szabad akarat' vitája –, melyek Bourdieu mező- és habituselméletével már meghaladhatók – mondja ő.

[41] Nem szabad azonban – mondja Bourdieu –, hogy az elméleti harcok magát a tudományos gyakorlatot is helyettesítsék. A nagy történészek – Kantorowiczot, Panofskyt, Marc Blochot, Braudelt, Gerschenkront, Finleyt és E. P. Thompsont említi – mindig ötvözték az elméletet és a gyakorlatot, és a társadalomtudományok *egészének* tapasztalata érződik munkáikon.

Egy másik – saját tapasztalataimnak ellentmondó, de Bourdieu világlátásába nagyon is illeszkedő – meglátás szerint az átlag francia történész – mint afféle arisztokrata – azért is bizalmatlan az elmélettel szemben, mert segítségével a munka eredménye közérthetővé válik, illetve bárki ellenőrizni tudja, míg ellenkező esetben a történész ténykedése jótékony homályában marad. A hozzáférhetőségnek ez a problémája a módszer és a technika kérdéséhez vezet el, azaz ahhoz, hogy a történész mesterségét ily módon bárki – rádásul elég gyorsan – elsajátíthatja. Bourdieu jellemző példaként a Braudel 'laboratóriumaként' számon tartott kísérletet (*Centre des recherches historiques*), illetve annak kudarcát említi, amelyben sohasem dolgozott közös gondolati alapon álló, együttműködő kutatókollektíva; szerinte azért nem, mert ez szemben állt a történész eredetiségre és egyediségre törekvésével, amelyet az egész képzési rendszer erősít. Pedig a tudás – szemben az egyedi mesterművek irodalmi hagyományával – a munkaközösségekben összegződik igazán, ahogy ezt a szociológusok bizonyos csoportjaiban is megfigyelhetjük.[42]

A szembenállás további eleme a történelemtudomány diszciplináris pozíciójából adódik. Ez utóbbi középponti helyet foglal el az egyetemi mezőben, fél távolságra a többi diszciplínától, ugyanakkor társadalmilag dominánsan – legalábbis a szociológiához képest; ez a helyzet megtiltja neki, hogy deklarálja elméleti függőségét – a filozófiát kivéve –, hiszen így elveszítené kiváltságait. A történetírás a társadalomtudományok és az 'integráló interdiszciplinaritás' gyenge pontja, mert nem igazi tudomány akar lenni, hanem egy kicsit mindent összefogni, akárcsak a mai politikai pártok – állítja Bourdieu. A történelmi tények tudományának modernizmusa az akadémizmus és a bölcsésztradíció óvatos konformizmusa között egyensúlyozik, a szükségszerűen kritikus kutatás és a kollektív emlékezet kezelésének szentelt hivatalos vagy félhivatalos történelem között, amely az emlékezet részvételétől a szent és sérthetetlen archívumok állami emlékezetének konzerválásáig terjed.

Bourdieu tehát a történettudományt olyan, két csoport köré szerveződő mezőként láttatja, ahol az egyik, a szigorúan nemzeti tematika tárgyalása alól felszabaduló szakmai

[42] Bourdieu viszonya a történészközösséghez ambivalensnek mondható, Charle és Roche megfogalmazása szerint egyszerre lelkesítette és bosszantotta a történészi testület. A történészek egyfelől nem állnak ellen a skolasztika, a zsákutcába torkolló részletek iránti szenvedély és a hatalomnak behódolás három kísértésének, másfelől a szociológusokat jobb elméleti felkészültségük miatt példaként állítja eléjük, jóllehet a szociológusok könnyebben bedőlnek az elméleti hangoskodóknak, és felesleges, invenciótlan, parttalan vitákba bonyolódnak, amin a legtisztább fejű történészek csak mosolyognak. Ugyanakkor saját bevallása szerint néha elfogja a nosztalgia a történészek békés világa iránt, mely közelebb áll az ideális tudósközösséghez, ami persze – teszi hozzá azonnal – csak fikció. A történettudományban mindenkinek megvan a maga kicsinyke birodalma: a középkorkutatás például soha nem zavarja a jelenkort vizsgáló történészt. Ezen a diszciplínán belül másképp megy végbe az integrálódás: ha problémák merülnek fel, kompromisszummal vagy kitéréssel oldódnak meg. Bourdieu teljesen egyetért Roger Chartier-nak azzal – a szerintem nagyon is vitatható – kijelentésével, miszerint a történészek – kivéve a jelenkorkutatókat – tárgya mindig bizonyos távolságra van tőlük, így az érdekek sem jelennek meg közvetlenül. Emiatt a történészek reflexiói kevésbé gyakoriak és kevésbé „tragikusak" a szociológusok önreflexióihoz képest, különösen azokéhoz, akik a fennálló intézmények vizsgálatába kezdenek. A történeti környezet tehát egyfajta védelmet nyújt, hiszen kevesebb a viszály, a szociológusnak azonban mindig küzdenie kell, mivel szaktudományának autonómiája nem magától értetődő. Ugyanakkor éppen ez a hátrány válik előnyére, hiszen a nyugtalanság tudományos progressziót szül. Sőt szerinte a szociológia éppen konfliktusos jellege miatt integráltabb, mint a történettudomány (igaz, e miatt a konfliktusos jelleg miatt a szociológusok sokkal agresszívabbnak, harciasabbnak látják az embereket, mint a történészek, akik sokkal elnézőbbek velük szemben). Charle–Roche, 2002; Chartier–Bourdieu, 1989a, 55.

csoport a történészekhez szól, a másik pedig a nagyközönség érdeklődésére számot tartó 'megemlékező' történelmet műveli.[43] A nemzetközi mezőben elhelyezkedő tudományos történetírásnak minden korban számolnia kell a társadalmi szerepet betöltő utóbbival: a megemlékezést vagy a nemzeti örökség ünneplését, ennek fontos tényeit *(res gestae)*, fontos helyeit *(lieux de mémoire)*, fontos embereit (Bourdieu példája a Pantheon) felvonultató történetírással.

A történeti mezőt tehát harcok, stratégiák, kulturális imperializmusok jellemzik (Bourdieu–Chartier–Darnton, 1985, 59., 89.); a történészek múltról kialakított képe pedig gyakran a jelen által meghatározott pozíciójuktól függ. Ráadásul a történészek sem utasítják el a mítoszgyártás rafinált formáit: először is, mert a múlt újraélesztése, a valóság helyreállítása az ambíciójuk; másodszor, mert az elméletekkel szembeni bizalmatlanságuk miatt hajlamosak – a legnagyobb mítosz – a *metaforák* intenzív használatára;[44] harmadrészt, mert az eredetek és források specialistái az eredetek és az első kezdetek mitikus logikájára – az elődök elődeinek keresése – hajlanak (Bourdieu, 1980c, 5.). A Bourdieu által *teleologikopolitikus*nak nevezett hajlam azt is lehetővé teszi, hogy elítéljenek, rehabilitáljanak vagy kölcsönvegyenek a múltból jóváhagyott vagy kárhoztatott javakat, annak a harcnak tétjeit vagy eszközeit, amelynek mezején maga a történész is elhelyezkedik. Az az elképzelés, hogy a történeti kutatás egy folyamat logikájában, azaz a felelősség és a felelősök logikájában gondolható el, a retrospektív illúziónak olyan formáját teszi lehetővé, amely az egyéni cselekvőknek vagy a kollektív személyiségeknek akaratot vagy előre megfontolt szándékot tulajdonít. Hiszen nagyon könnyű az utolsó szót birtokolva a történelem célját a történeti cselekvés céljává (át)alakítani (uo.) A retrospektív illúzió sajátos formája arra késztet, hogy a habitus cselekedeteit tudatos, elgondolt, sőt cinikus eredményként lá(tta)ssuk.

Az elméleti megközelítés hiánya további mezőspecifikus okának azt látja, hogy (saját!) elmélete – mint minden tudományos igazság – a tárgyául választott kulturális mezőn belül kialakult gondolkodási szokásokba és érdekekbe ütközik. A szociológusok csak úgy járulhatnak hozzá a társadalomtudomány fejlődéséhez, ha harcot folytatnak a tudományos világba behatoló „tisztán társadalmi kényszerek" ellen, legyenek bár belső – felsőoktatási intézmények – vagy külső – újságírók, politikusok – képében megjelenő kényszerek. Minden eszközzel harcolni kell a tudományos – különösen a társadalomtudományos – mező autonómiájáért, amelynek része a társadalmi nyomások és mindenfajta szimbolikus erőszak feltárása. Bourdieu számtalanszor hangsúlyozza, hogy – egyéni és főleg kollektív szocioanalízis révén – fel kell tárni a történeti tudattalanba bevésett heteronómia minden tényezőjét, nemcsak a diszciplína múltjából örökölt gondolati kategóriákban, hanem a kutató saját múltjában, iskolai és politikai tapasztalatában is.[45]

[43] Ez utóbbihoz nemcsak hivatásos, hanem amatőr történészek is tartoznak, a szakma történészei viszont nem mindig tudományos munkákkal állnak elő. A történettudomány „tudományos" és „memoratív" vagy nemzeti/nacionalista ágra bontása teljesen tradicionális, maga Durkheim is alkalmazta (Durkheim, 1903). Persze kérdés, hogy a gyakorlatban el lehet-e a kettőt különíteni: a történészek sokszor nemcsak kutatnak és tanítanak, hanem ismertetnek, ismeretterjesztenek is. A két piac közötti jóval bonyolultabb viszonyt C. Langlois munkája (Langlois, 1995) kiválóan szemlélteti, illetve lásd Antoine Prost írását (Prost, 1996).

[44] Amelyekkel maga Bourdieu is bőven él, lásd magát a mezőelméletet (Lahire, 1999a).

[45] Bourdieu-t elsősorban a marxizmushoz és kommunizmushoz fűződő kapcsolat érdekli (Bourdieu, 1995a, 121.).

„Az egyik tudattalant, amellyel a tudományos munka során meg kell küzdenünk, a történelem üledékként ültette az agyunkba: ezek fogalmak, problémák, gondolatok és a nyelv automatizmusai. Csak a történeti reflexió következetes használata teszi lehetővé, hogy szabad szemmel nézzünk a történelemre, és ad esélyt, hogy ne historizmusokkal terhelt elméleteket cipeljük magunkkal. A védelem leghatékonyabb fegyvere a társadalmilag determinált és történetileg adott tudományos mező fogságából kiszabaduláshoz az elméletek historizálása." (Idézi Charle, 1999, 18.)

A történeti kutatásnak így valamennyi gondolkodási habitus történeti gyökerét, valamennyi klasszifikációs sémát, az összes problematikát historizálnia kell. Bourdieu ezt más szavakkal úgy fogalmazza meg, hogy történeti csipesszel kell a fogalmakat megfogni (Bourdieu, 1995a, 116.).

A történelmi fogalmak historizálása és történeti perspektívába visszahelyezése többjelentésű. Az első a dolog elhatárolása az őt jelölő fogalomtól, hiszen ez csak annak reprezentációja. A második a történeti idő megkonstruálása. Ez tulajdonképpen a múlt és a jelen közötti lefordíthatóság problémája, azazhogy ugyanazt jelentsék a szavak. A történésznek tehát mindig figyelembe kell vennie fogalmai diakronitását, illetve történetét. De fordítva is gondolkodnia kell: egy fogalom változása nem jelent automatikusan időbeli változást is, hiszen a régmúlt emberei sokszor egy *korábbi* változás érzékeltetésére jelölték ezt valamilyen új fogalommal.[46] A történeti fogalmak historizálása így lehetővé teszi a valóság és a fogalom viszonyának körüljárását, a helyzeteknek egyszerre szinkronikus és diakronikus elgondolását aszerint, hogy a probléma a történeti korszakok, struktúrák vagy egy fejlődési tengely mentén vetődik-e fel. Ugyanannak a valóságnak többfélé fogalom mentén való elgondolása nem ugyanazt a horizontot tárja elénk, tehát nem ugyanaz az időbeli pálya *(trajectoire temporelle)* tartozik hozzá. A fogalom historizálása a hozzá tartozó időbeliség meghatározását jelenti.

A gondolatmenet nem véletlenül tűnik ismerősnek. Bourdieu azonban – érdemei elismerése mellett – elhatárolódott az úgynevezett *Begriffsgeschichte* (fogalomtörténet) irányzatától.

„Fontos lépéseket tettek ez irányba, de nem elég néhány kiragadott szó történeti eredetét vizsgálni: a fogalmakat igazán historizálni kell, a különböző – történetileg létrejött – szemantikai mezők *szociotörténeti* genealógiáját kell elvégezni, azt, amelyben minden egyes szó létrejött és alkalmazódik." (Uo. 116.)

A német történelem nagy esélye a *Begriffsgeschichte* vagy ahogy Bourdieu-nek inkább tetszik: a *Begriffssozialwissenschaft*. Szeretné, hogy a reflexivitás szakmai reflexszé váljon, de sajnálkozik azon, hogy ettől még messze vagyunk. Ami nem is csoda, hiszen szerény célkitűzésének megfelelően a hétköznapi nyelvezet összes (!) szavát történeti kritika alá kellene venni, kezdve azokkal, amelyekkel a társadalmi világ felosztásait jelöljük. Meggyőződése, hogy minden kifejezés, minden szó és fogalom, amelyeket a történelem elgondolására használunk, történetileg konstruált, de különös módon éppen a történészek élnek leginkább anakronizmusokkal, mivel – akár mert modern vagy érdekes munkát akarnak létrehozni, akár hanyagságból – gyakran olyan szavakat használnak, amelyek

[46] Vö. „egy szó fennmaradása önmagában még nem feltétlenül a viszonyok változatlanságát jelzi" (Koselleck, 2003a, 131.). Bourdieu írásaiban nem találtam hivatkozást Reinhart Koselleckre.

kel ma írjuk le a valóságot mindennapi beszélgetéseink során.[47] Egyenesen paradoxonnak tartja, milyen naivitással használnak a történészek bizonyos kategóriákat, miközben a történeti tárgyainkat megkonstruáló kategóriáknak is történeti elemzés tárgyává kellene válniuk.[48]

A fogalmak historizálása azonban óhatatlanul is vitát vált ki a történészek körében. Bourdieu – és iskolája – óta ugyanis a szociológusok nagyon figyelnek a kijelentések performatív értékére: valaminek a kimondása bizonyos értelemben egyet jelent a megtételével, illetve létrehozásával. Bourdieu azt vallotta, hogy a valóság bemutatásához a harcok modelljeit kell megalkotni, sőt ezeket egyenesen rá kell erőszakolni a valóságra, amelyek így annyiban járulnak hozzá a valóság létrehozásához, amennyiben rögzítéséhez is hozzájárulnak. E szerint járt el szerinte Georges Duby, aki ahelyett, hogy a három rend elméletét a történészi munka vitán felül álló eszközeként fogadta volna el, a történészi elemzés tárgyává tette. Így az a besorolási rendszer, amelyen keresztül a történettudomány elgondolja a feudális társadalmat – mely nevezetesen a papok és lovagok harcának egyszerre tétjét és eredményét jelentő felosztás elve –, hozzájárul magának a valóságnak a termeléséhez, amelyet így elgondolhatóvá tesz.

A szociológusok elméletei tehát a valóság részei, hiszen például az osztályelméletek hozzájárulnak az osztályok *létrehozásához,* mely elméletek persze szimbolikus küzdelmek termékei (BOURDIEU, 1982, 16–17.). Sőt a kategóriák, hierarchiák, osztályozások társadalmi küzdelmekkel vannak összefüggésben. A történeti kategóriák eredményezte, ritkán nyilvánvalóvá váló harc során a cselekvők saját reprezentációikat igyekeznek győztesként létrehozni: a társadalmi csoportok definícióját és lehatárolását, a jogok hierarchiáját és presztízsét stb.[49] Bourdieu saját legfontosabb érdemének éppen azt tartja, hogy a szociológia szociológiájának fegyverével mindig az elméleti konfliktusok hátterében meghúzódó társadalmi ellentéteket kutatta. Szerinte szociológiáját is azért ábrázolják totálisnak, totalizálónak, önreproduktívak és öröknek, mert műveinek tudattalan hárításaként működő recepciója rendszerszerűséget, koherenciát és tökéletes mozdulatlanságot sugall. Ez az önvédelem arra a törekvésére válasz, amelynek során olyan ellentéteket kérdőjelezett meg, amelyeket az emberek nem szeretnek kérdésessé tenni (idézi CHARLE, 1999, 19.).

[47] Bourdieu úgy gondolja, hogy a történészek ilyen típusú anakronizmusa a szociológusok körében osztály-etnocentrizmus formáját ölti, azaz egyedi eseteket próbálnak univerzálni: saját gondolati kategóriáikat, osztályozási princípiumaikat, taxonómiáikat, felosztásaikat – mint amilyen a férfi–női, hideg–meleg, száraz–nedves, alacsony–magas, uralkodó–alávetett osztály – általánosítják.

[48] „A történészek például anélkül végeznének longitudinális összehasonlító vizsgálatokat 18. századi és mai orvosok státusát illetően – a példát csak úgy kitaláltam –, hogy megmagyaráznák magának az orvos fogalmának történeti változásait" (CHARTIER, 1988). Például a művész vagy értelmiségi fogalmának használatát az 1880 előtti korszakra fantasztikus anakronizmusnak, a demokrácia és közvélemény kifejezést az antikvitásról beszélve vagy a politikai mező társadalmi genezisének kérdése kapcsán a „politikai filozófiával kérkedő", transzhistorikus lényegként tárgyaló eljárást hasonlóan kirívó történészi hibának tartja. Érdekes, hogy a mindig együttműködő beszélgetőtárs, Roger Chartier Paul Veyne ellenpéldájával él, aki a római világot egy, az övéktől radikálisan különböző nyelven mondja el, és az így, modern nyelven elmondott valóság éppen erőltetett otthonossága miatt válik otthonossá, a két világ különbsége éppen ezáltal válik láthatóvá.

[49] Lásd a későbbiekben, hogy Luc Boltanskinál, miképp szeleteli fel a társadalmat a *cadre* fogalmával (BOLTANSKI, 1982).

A történészek Bourdieu-recepciójának fő dilemmája az, hogy mit lehet felhasználni és milyen formában életművéből.[50] Kimazsolázhatjuk-e belőle a nekünk tetsző részeket anélkül, hogy az életmű egészével tisztában lennénk? Kombinálható-e más elméletekkel, vagy az elmélet koherenciája feltételezi más eszközök kizárását? A kérdés ellen Bourdieu természetesen hevesen tiltakozna, hiszen meggyőződése, hogy az elméleti konstrukciók bizonyos belső kényszert kívánnak meg.[51]

Bourdieu elméleti használhatósága kapcsán – a fentiekből következően – felvetődik a szociológiai eljárások retrospektív érvényességének kérdése is, illetve az a probléma, hogy milyen óvintézkedéseket kell tenni az anakronizmusok elkerülésére.[52] További probléma az az ismeretelméleti kérdés, hogyan kapcsoljuk össze az *ex post* elméletalkotást és a kor embereinek „belső" *(indigènes)* kategóriáit? Van-e jogunk arra, hogy ellenkező irányban dehistorizáljunk néhány fogalmat, hogy kváziuniverzális transzperiódusokat gyártsunk velük?[53] A tudományos írásmód egyik nagy nehézsége éppen ezekkel a 'belső' szavakkal van összefüggésben, amelyeket a vizsgált tárgytól veszünk kölcsön, és amelyek Bourdieu világában mindig küzdelmek tétjei. Úgy gondolja, hogy gyakran a belső fogalmak helytállóbbak, mint azok az anakronizmusok – amilyen a 'hatalom', 'művész' vagy 'értelmiségi' –, amelyeket a történészek rendszeresen, előzetes reflexiók nélkül használnak.

Egy történészek és Bourdieu között rendezett vitában Christophe Charle több kérdést is feltett a nemzeti mező történeti specifikumaival kapcsolatban, arra az időszakra nézve, amikor a nemzet még nem is létezett. Ő úgy véli, egyszerű tipográfiai hangsúlyozással megoldható az univerzális és a partikuláris, a történeti és a történelem feletti, a nemzeti és a nemzetek feletti, a *kortárs (notion indigène)* és a tudós, az emergens és az állandó fogalmak közötti különbség, lásd 'entellektüel' és intellektuel vagy *Bildungsbürgertum, professionals,* állami nemesség, taláros nemesség. Így összhangba tudjuk hozni a használat rugalmasságát a historizálással; az egyediség megtartásával általánosításokat, illetve magyarázó összehasonlításokat tudunk tenni (CHARLE, 1995b; 1996; 1997).

Charle szerint a történészeknek ma egyfelől a „morzsákra hullott" *(histoire en miettes)* történelem, másfelől a társadalomtörténetet paradigmaként uraló „minden kultúra kérdése" *(tout-culturel)* etnológiája jelent gondot, mert ez azzal jár, hogy a történész lemond az általánosításra törekvésről. A történészek átestek a ló túloldalára: a makrotendenciák után a pozitivisták legnagyobb hibáiba esnek, így nagy szükség van ilyen Bourdieu-féle igényes elméletre, amely nem szakad el a társadalomtudományoktól, s folyamatosan konfrontálódik az általa közvetlenül empirikusan tanulmányozott jelenségekkel. A kora újkorral foglalkozó Arlette Farge számára Bourdieu szociológiája azért meghatározó,

[50] Amennyiben nem értünk egyet azokkal, akik szerint szociológiája nem emelhető ki francia kontextusából. Lásd a *Homo academicus* kapcsán megjelent kritikákat (pl. LAMONT, 1992; HALLE, 1993.).

[51] Konkrétan, ha valaki a mező fogalmával akar élni, annak következményei vannak, és nem feleltethető meg egyszerűen az angol *field* szónak.

[52] Ugyanúgy összevethető-e például a 18. századi szereplők esetében a társadalmi, gazdasági, iskolai stb. tőke, mint a 19. századi szereplők esetében? Különösen óvatosnak kell lenni a hagyományos evolucionista magyarázatokkal – például mindig voltak nemesek –, mert a szó nem ugyanazt jelenti a 18. és a 19. században.

[53] Például lehet-e állami nemességről beszélni olyan korban, amikor a nemesség maga egy jogi kategória, és társadalmilag is jól körülhatárolt, vagy vigyáznunk kell a fogalom használatával (ahogy egyébként a kortársaknak is vigyázniuk kellett)? A kérdéseket Christophe Charle vetette fel (CHARLE, 1999, 14–15.).

mert arra az eredményre jutott – többek között a férfiuralom, illetve tartós létezésének jelenségét kutatva –, hogy a folyamatos változások mögött bizonyos állandóság is rejtőzik, sőt ez az a lényeg, amit tetten kell érni, nyomon kell követni. Hiszen a történelem bizonyos állandóan fennmaradó jelenségeinek tanulmányozása legalább olyan fontos, mint a szakadásoké és átalakulásoké (CHARLE, 1999, 8.).

Bourdieu és a történészek kölcsönösen nem tudtak nem tudomást venni egymásról. Ugyanakkor nem véletlen, hogy Bourdieu – legnagyobb bánatára – csak nagyon ritkán találkozott olyan történésszel, aki elméleti kívánalmainak megfelelően alkotott volna, s mint maga is bevallotta: „az a történetírás, amelyre munkámhoz szükségem volna, nagyon gyakran nem létezik." (BOURDIEU, 1997b, 143.; idézi REVEL, 2003, 108.) Ezt az űrt gondolta munkáival betölteni az 1980-as években, elsősorban a *Homo academicus*szal és főként a *Noblesse d'État*-val, amely művek azonban nem különösebben győzték meg a történészeket.

Ha Bourdieu nem is, egykori szerzőtársa, a szintén szociológus Jean-Claude Passeron sikeresebbnek mondható e téren. Passeron *Le raisonnement sociologique* című munkája számos történész számára jelenti azt az ismeretelméleti referenciapontot, melyet Bourdieu saját munkái révén szeretett volna megteremteni.

JEAN-CLAUDE PASSERON ÉS A SZOCIOLÓGIAI OKFEJTÉS

Jean-Claude Passeron[54] terjedelmes és sokszínű életművének itt most csak a *Le raisonnement sociologique: l'espace non-poppérien du raisonnement naturel* (A szociológiai okfejtés. A természetes érvelés nem popperi tere – PASSERON, 1991) címen közreadott szövegére, ennek is elsősorban jelen problematikára vonatkozó passzusaira, illetve az utóbbi években megjelent, ehhez illeszkedő cikkeire koncentrálok.[55]

A szerző szerint a társadalomtudományok episztemológiájára vonatkozóan általában két, egymásnak ellentmondó állítással találkozhatunk. Az első szerint a szociológiai elméleteket logikai rendszerüket és metodológiájukat tekintve semmi sem különbözteti meg a kísérleti tudományoktól, illetve közöttük csak fokozati különbségek vannak. A második megközelítés számára a szociológiai elméletek annyira specifikusak, hogy a jelenségek magyarázatakor óhatatlanul szabad interpretációval élnek (ami azzal a következtetéssel jár, hogy a kutatónak az interpretáció minőségére, nem pedig a bizonyításra kell koncentrálnia). Ezt a társadalomtudományokkal egyidős dilemmát kérdőjelezi meg Passeron, terméketlennek ítélve mind a „nomologikus álmot", mind az „interpretációs lazaságot".[56] Tulajdonképpen a múlt századelő nyitva hagyott kérdéseihez nyúl vissza,

[54] Jean-Claude Passeron (1930–) filozófiai tanulmányai végeztével a *Centre d`études et de recherches sur la culture, la communication, les modes de vie et la socialisationt* (Marseille-i Kultúra, Kommunikáció, Életmód és Szocializáció Kutatóközpont) vezeti. A párizsi *École des Hautes Études en Sciences Sociales* docense, az *Enquête* című folyóirat szerkesztője. Munkássága két területre koncentrál: a társadalomtudományok episztemológiájára, valamint a kultúra- és művészetszociológiára. Pályája kezdetén Pierre Bourdieu-vel közösen publikált: *Les Héritiers* (BOURDIEU–PASSERON, 1964), *Le Métier de sociologue* (BOURDIEU–PASSERON–CHAMBOREDON, 1968), *La Reproduction* (BOURDIEU–PASSERON, 1970). Fontosabb kultúraszociológiai művei *Le savant et le populaire: misérabilisme et populisme en sociologie et en littérature* (PASSERON–GRIGNON, 1989), *Richard Hoggart en France* (PASSERON, 1999). Tudománytörténeti, episztemológiai munkáit a *Le raisonnement sociologique* (PASSERON, 1991) óta folyamatosan közli: *Le modèle et l'enquête: les usages du principe de rationalité dans les sciences sociales* (GERARD–VARET–PASSERON, 1995), *L'argumentation. Preuve et persuasion* (FORNEL–PASSERON, 2002), *Penser par cas* (PASSERON–REVEL, 2005). Részletes bibliográfiáját lásd http://shadyc.ehess.fr/document.php?id=85.

[55] Részletes ismertetést lásd TAKÁCS, 2005d.

[56] Az általános reflexivitásra, a 'nyelvi fordulatra' és a posztmodern relativizmusra hivatkozás új muníciót szolgáltatott a törvénytudományra törekvő szociológia támadásához (melynek egyik szélsőséges formája a társadalom textu[alitá]sként definiálása volt). Franciaországban sokak szerint a tudományos tevékenységek ún. radikális elemzéséből elinduló 'hiperrelativizmus' fő következménye a megértés kategóriái genetikus elemzési programjának diszkvalifikálása volt a társadalomtudományokban. Az említett irányzatokkal szemben a francia társadalomtudósok többsége meglehetősen ellenséges, Passeron maga is több írásában bírálja elképzeléseiket, melyeket – mint fentebb olvasható – a pozitivizmus mellett, annak ellenkező előjelű szélsőségeként láttat.

de esetében Max Weber elméleti keretei meghatározóbbak a francia tudományosságnál. Passeron érdekessége, hogy úgy próbálja meg a szociológiai okfejtés[57] sajátosságaira épülő elméletét kidolgozni, hogy azokból a szövegekből indul ki, amelyekben a szociológusok gyakorlati kutatásaikról számolnak be (nem pedig azokból, amelyekben megmondják, mit tennének, ha tennék, vagy mit kellene tenni).

A SZOCIOLÓGIA TUDOMÁNYOS STÁTUSÁRÓL

Ahhoz, hogy a szociológusok érveinek és gondolkodásmódjának sajátosságait lássuk, érdemes megvizsgálni a szociológia helyét a társadalomtudományok között – jelenti ki a szerző.

Passeron a társadalomtudományokat két ellentétes pólusra osztja fel. E szerint a diszciplínák egy csoportja a leírást és a narrációt részesíti előnyben – idetartozik a néprajz, a történelem és az összes 'esettanulmány-tudomány', míg a másfajta modelleket kitaláló 'speciális' vagy 'szak'-társadalomtudományok elméleti megfontolásból a társadalmi aktivitás egy alrendszerére vagy ennek egyik sajátságos dimenziójára koncentrálnak, s válnak autonómmá – ilyenek a közgazdaságtan, a demográfia vagy a nyelvészet bizonyos ágai (Passeron, 2001a; 2001b).[58] A szociológia egy efféle tengelyen – hogy, hogy nem – a közbenső helyet foglalja el.

A szerző szerint a társadalomtudományok episztemológiai leírásának kiindulópontja tárgyuk történetisége. E diszciplínák empirikus adatszerzése ugyanis előzetes informálódást feltételez a környező világ feltételeiről, mivel egy állítás igaz vagy hamis voltának megállapításához mindig szükséges annak a kontextusnak a feltüntetése, ahonnan az előzetes információkat vettük. E „történeti tudományok" episztemológiai státusát ezért meghatározza, hogy módszereik nem képesek egy állítás igaz voltát egy deduktív láncolatban egy másik állítással összekapcsolni. Ez ugyanakkor nem jelenti, hogy a szociológia az irodalomhoz, a szubjektív beszámolóhoz vagy a szabad interpretációhoz állna közel. Passeron következetesen elhatárolódik a szociológiai esszéizmustól, sőt számára a mindvégig nagyon negatív színben feltűnő hermeneutika egyet jelent a „szabad interpretációval, a tárgytól való eltéréssel".

A pozitivizmus Szküllájától és a hermeneutika Karübdiszétől egyenlő távolságot tartó szociológia esetében egy harmadik típusú (rendű) tudományos érvelésről van szó. Ez a rend(szer) különböző bizonyítási módszereket kombinál, másképpen, mint ahogyan a logikai-matematikai vagy a kísérleti indukció teszi. Ez a „kutatási stílus" (sic!) a másik kettőhöz hasonlóan módszertani-elméleti határokkal és saját intelligibilitással is rendelkezik a világ tudományos interpretációját illetően.

[57] A címben is szereplő *raisonnement sociologique* kifejezést hosszas hezitálás után fordítottam 'szociológiai okfejtés'-nek. A kifejés ugyanis többértelmű: érvelést, gondolkodást, következtetést, bizonyítást is jelent.

[58] Passeron egyre többet figyelmet fordít a *homo œconomicus* és a *homo sociologicus* elméleti és módszertani különbségére. (Nem véletlenül *Le modèle et l'enquête* [A modell és a kutatás] az egyik általa társszerkesztett kötet címe, Gerard-Varet–Passeron 1995.)

A történeti tudományok – szociológia, antropológia, történelem – alapvető egysége tehát tárgyuk közös történetiségében rejlik.[59] A történeti tudományokra jellemző bizonyítás fő jellemzői a szerző szerint az alábbiak (Passeron, 1991, 71–88.; 2001c, 40–41.):

1. A történeti világ leírására alkalmas nyelvből *elméleti pluralitás* következik.[60] A popperi értelemben vett falszifikálhatóság elmélete (és ennek 'minden vagy semmi'-je) nem mondja meg, hogy a versengő elméletek közül milyen értelemben lesz 'igaz' egy állítás, vagy hogy egy szociológiai elemzésben mi 'inkább' vagy 'kevésbé' igaz.[61] Ez azonban azt jelenti, hogy minden interpretáció egyenrangú.[62]
2. „Az interpretatív eljárás elválaszthatatlan a magyarázó eljárástól". Az interakciók megfelelő kulturális kontextusba helyezése a kutatás (vagy statisztika) által megalapozott oksági valószínűség megerősítését s egyben elengedhetetlen feltételét jelenti.
3. A magyarázat kontextuális jellege a történeti tudományok alkotóeleme. A *történeti kontextus* mindig egyedi, 'definiált leírása' kimeríthetetlen. A szociológiai magyarázatoknak tehát mindig nyitottaknak kell lenniük az új kutatások előtt, új fogalmakat felhasználva új leírásokat kell konstruálniuk. Ezek összehasonlításához pontosan meg kell határozni, hogy mi különbözteti meg az ellenőrizetlen analógiákat és 'vad metaforákat' a kontextusok rokonságára épülő érveléstől az összehasonlító módszer eljárásaiban.
4. A történeti fogalmak és állítások *ideáltipikus* jellemzője. Passeron a weberi leírást szeretné alkalmazni a történeti tudományok érvelésére vonatkoztatva. A szociológus magyarázó nyelvezete térbeli/időbeli összefüggésének szerepét szeretné láttatni, kezdve az *összehasonlító* érvelésénél használatos leíró fogalmak – köznevek, tulajdonnevek, mutatószók – elemzésével. Meggyőződése, hogy minden szociológus, antropológus, történész ideáltipikus, példák sorától elválaszthatatlan fogalmakból, azaz 'féltulajdonnevekből', 'félköznevekből' vagy 'hiányos köznevekből' indul ki, amelyek nem érthetők meg egyediségük nélkül (Passeron, 1991, 60.).[63]

[59] Ez nem új gondolat: a történész Charles Seignobos – közvetve a formálódó szociológia ellen írt művében – is erre hivatkozott mintegy évszázaddal korábban (Seignobos, 1901, 14–15.), csakhogy most ezt éppen egy szociológus fogalmazza meg!

[60] Erről bővebben: Passeron, 1994a.

[61] Passeron elhatárolódása a popperi elmélettől a társadalomtudományok nyelvére vonatkozóan is következményekkel jár: „a társadalomtudományok világra vonatkozó állításaikat/tételeiket egy nem popperi asszertorikus térben fogalmazzák meg" – állítja (Passeron, 1991, 12.). Az asszertorikus kifejezéssel előszeretettel él, az interpretáció empirikus tudományainak sajátosságára utal vele. Lásd a kanti terminust: az asszertorikus ítélet egy tény igazságát fejezi ki, nem pedig egy igazság szükségszerűségét vagy jogosságát.

[62] A konkurens szociológiai elméletek tudományosságának minőségét az empirikus kutatómunka intenzitása (gazdagsága, gondossága) és a belső koherenciafoka (logikája, érvelésmódja) befolyásolja (Passeron 1994a, 94–95.). „Egy szociológiai elmélet, történelmi szintézis vagy antropológiai összehasonlítás annál termékenyebb saját érthetősége előállításában, minél több interpretatíve koherens empirikus kutatást kényszerít ki." (Passeron, 1991, 390.) Itt tehát a kutatás válik „a tudományos becsület" vagy „a legyőzhetetlen tudományos identitás" kérdésévé a társadalomtudományokban.

[63] A szociológia egyik legnagyobb nehézsége éppen ezért szókincsének összeállításában rejlik. A szociológusok fogalmai ugyanis sokszor túl elméletiek ('polimorfok'), vagy túl kevéssé azok ('sztenografikusak/

A társadalomtudományokban tehát a magyarázat érthetősége feltételezi a cselekvések interpretációját. Ezért a tudományosság mércéje nem lehet sem egy formalizált egység (törvény), sem pedig egy egységes elmélet (kuhni értelemben vett paradigma), ami különben is ellentmondana az elméleti pluralitás tételének.

Passeron szerint ez egyfelől azt jelenti, hogy a Max Weber által használt episztemológiai nyelvezetben az okság megfeleltetése nem választható el az értelmére vonatkozó megfeleltetésétől. Ez minden történeti tudományra jellemző, amelyek „egyszerre kutató tudományok és interpretáció-tudományok". Ez magyarázza a történeti kutatások végtelen megújulását:

> „Vannak tudományok, amelyeknek örök ifjúság jutott osztályrészül: közéjük tartozik valamenynyi *történeti* diszciplína, mert a kultúra örökké továbbhaladó áradata mindenben a problémáknak újabb és újabb megfogalmazásait hozta létre. Feladatuk lényegéből fakad az *újabb és újabb* ideáltipikus konstrukciók elkerülhetetlensége, *de* egyben *mindegyiknek* a mulandósága is." (Weber, 1998, 62. – *kiemelés az eredetiben.*)

Ezért a történeti tudományokban a bizonyítások feltételesek, részlegesek és pillanatnyiak.[64] A szociológiai bizonyítás az érveléstől függ, amely tehát sohasem formalizálható teljesen. Így azért, hogy egy oksági kérdésre válaszolni tudjunk, mindig a szociológiai érthetőség fogalmaira közelítés eredményét, azaz a kontextust kell visszaadnunk (Passeron, 1991, 111–136.).

Ezek után óhatatlanul felmerül a kérdés: módszertani gyengeségről vagy eltérő típusú módszerről van szó? Passeron szerint az, hogy a szociológiai leírás sohasem lehet teljes, nem a tudományosság akadálya – főként nem bizonyítéka –, hanem e tudomány sajátossága. E jellegzetesség ráadásul állandó kutatásra sarkallja a kutatót, hiszen a magyarázó érvelés empirikus súlyát növelendő még több, újabb és újabb összehasonlításra van szükség. A Jean-Louis Fabiani által találóan „buzdítás körének" nevezett passeroni eljárás lényege, hogy „olyan elméleti követelményeket találjon, amelyek az empirikus követelményeket is növelik és *vice versa*" (Fabiani, 1994, 142.).

Másfelől ez az elemzés az univerzális és deiktikus ([rá]mutató) modellek episztemológiai státusának megkülönböztetéséhez vezeti el (Passeron, 1994a, 100–108.; 1994b, 119–131.). Az univerzális modellek mentesek a (minden egyedit jelölő) tulajdonnevektől, és a kísérleti tudományok a kísérletek megismételhetőségének tapasztalatán – az „egyébként minden dolog egyenlő" elvén – nyugszanak. Karl Popper cáfolhatóságra épített logikai modelljében akár egyetlen egyedi kijelentés is elég lehet egy logikailag egyetemes állítás megcáfolásához. Ugyanakkor a nem univerzális modellekben egy megfigyelés mindig

gyorsírással rögzítettek'). Egyik probléma, hogy az alkalmazott elméleti fogalmak és tárgyuk (a megfigyelt társadalmak) megnevezésének sémái elválaszthatatlanok múltjuktól, amelyben saját szemantikus mezejüket konstituálták. Más terminusok viszont kizárólag csak konkrétan megfigyelhető tényeket jelölnek, melyek nem állnak kapcsolatban magukkal a fogalmakkal vagy egy absztraktabb szinttel, sőt lehetetlenné teszik az általánosítást. A másik akadályt a kutatás során megjelenő *ad hoc* terminusok alkotják, amelyek a terepen egyértelműek ugyan, de csak abban az egyetlen, egyedi konfigurációban használhatók. Az ilyen 'szigetjellegű', 'sztenografikus' fogalmakat nem lehet összehasonlítani, így tipológiákat sem lehet létrehozni belőlük. (Passeron már doktori dolgozatát is a történeti valóságra vonatkozó és az elmélet fogalmi nyelvezete közti különbség problémáinak szentelte, Passeron 1980.)

[64] Azaz ebben az értelemben esetlegesek – tehetjük hozzá.

kiszélesíthető tér- és időbeli koordinátáitól elválaszthatatlan újabb esetekkel, történeti törvényeket azonban lehetetlen indukció útján megfogalmazni.

A társadalomtudományokban a modellek kimondva-kimondatlanul mindig deiktikusak, azaz magyarázó értelmük megköveteli, hogy a modellhez szükséges leegyszerűsített és szelektált leírás mellett más információkkal is bővüljenek. Különbség, hogy a társadalomtudományokban a modell az elemzés, nem pedig a szintézis eszköze, s a megfigyeléssel konfrontálódás arra kötelezi a szociológust, hogy más kutatási nyomvonalon haladva folytassa magyarázó érvelését, hogy új megfigyeléseket tudjon konceptualizálni, melyek kontextualizált jelentése túllép a modell hipotetikus-deduktív nyelvezetén.

Ehhez kapcsolódik a leírás problémája: a történeti kontextus viszonylagos egyedisége miatt azok összehasonlításának elkerülhetetlen részlegessége a feltételezés státusát kölcsönzi az általánosításoknak és következtetéseknek a társadalomtudományokban. Másfelől azonban a szociológia a naturalista irodalom követelményeivel találja szembe magát. Az általános, megközelítő és elvont módon interpretált társadalmi cselekvésnél Passeron szerint jobb a kontextusban zajló viselkedés pontos és körülményes leírása, mert így mód van az empirikusan megalapozott szociológiai interpretációra.

Ugyanakkor a szociológia nem szociográfia, a szociológiai munka feltételezi az összehasonlító érvelést, hiszen ez teszi nyilvánvalóvá a változatlan állandókat és az egyedi sajátosságokat. A szociológiai leírás mindig az egyik tárgyról a másikra alkalmazható leíró keretből indul ki, így a leírás soha sincs egyediségébe zárva. A szociológiai leírást így mindig egy interpretatív séma, ha tetszik, elméleti modell irányítja. A túlinterpretálás veszélye miatt azonban nagyon figyelni kell a tárgyakra, cselekedetekre, helyzetekre. Passeron szerint a valóság részletes leírásának parancsa a legjobb orvosság bármilyen „hermeneutikai inflációra".[65]

Az analógia annyira fontos szerepet tölt be Passeron episztemológiai elképzelésében, hogy szociológiaelméletét Bernard Lahire egyenesen az analógiából kiindulva vizsgálja (Lahire, 2005, 70.). Ez teljesen jogos, amennyiben maga Passeron fogalmazott úgy, hogy minden szociológiai érvelés analógiás érvelés (még ha az adott érvelő nem tud is róla). Az analógia azonban elválaszthatatlan az összehasonlítástól – Passeron szavaival élve az analógia és az összehasonlítás az érem két oldala, mivel az analogikus gondolkodás az összehasonlító módszer alkalmazása.[66] Nem véletlen, hogy Passeron számára „az ana-

[65] A túlinterpretálás veszélyéről érdekes írások láttak napvilágot az *Enquête* hasábján (Lenclud, 1996; Olivier de Sardan, 1996b; Lahire, 1996; Passeron, 1996).

[66] Analógia és összehasonlítás kérdése (egyezősége, avagy különbözősége) már a századelő vitáiban is központi szerepet kapott. Maurice Aymard egyenesen amellett érvel, hogy a komparatisztika durkheimi középpontba helyezése a szociológia egy(ség)esítő ambícióját is kifejezte, mivel ez a módszer nagyon is illeszkedett a társadalmi totalitáshoz (Aymard, 1990, 271.). Ha elképzelése vitatható is – mivel Durkheim már *A szociológia módszertani szabályai*ban komparatisztikai elképzelésekkel állt elő, amikor még szó sem volt szociológiai imperializmusról, éppen ellenkezőleg, szaktudományos együttműködésre törekedett – az igaz, hogy Durkheimnek a történészekkel folytatott polémiáiban az összehasonlítás nagyon hangsúlyos és állandóan napirendre kerülő vitatéma volt. Durkheim talán legvehemensebb történész vitapartnere, Charles Seignobos elutasította az összehasonlítást, mivel a véletlenszerű és egyedi események semmiféle összehasonlításra nem alkalmasak (Seignobos, 1908, 236.). Ezzel szemben az analógiákkal való magyarázat 'természetes érvelést' jelentett számára, mivel ez nemcsak az idő folyamatosságát és objektivitását biztosította, hanem lehetővé tette a megélt tapasztalatot és megértést is. Ezért tartotta az analógiát az egyik legfontosabb *történészi* eszköznek (Seignobos, 1901, 120.).

lógia minden szociológiai érvelés lényegi sémája" (Passeron–Moulin–Veyne, 2001, 298., 300.) a szociológia pedig lényegét tekintve a „történeti összehasonlítás tudománya" (uo. 298.).[67]

A történeti leírások fogalmait tehát mindig összehasonlító módszer segítségével hozzuk létre. A történeti tudományok érvelésében a megnevezés deiktikus szerepéről már esett szó, mint ahogy arról is, hogy ezek a fogalmak féltulajdonnevek.[68] Passeron elméletében a szociológiai fogalmak 'vegyes logikájúak', így a köznevek és tulajdonnevek között helyezkednek el (Passeron, 1991, 62.). Példaként a 'társadalmi osztály' fogalmát említi. Társadalomtörténeti fogalomról van szó, hiszen egy sajátos történelmi realitást jelöl, mely kezdetben három iparosodott ország (Anglia, Franciaország, Németország) 19. századi történelmi helyzetével függött össze. A fogalmat tehát az a történelmi helyzet határozza meg, amelyben kigondolták. Kérdés, hogy általánosítható-e akkor más társadalomtörténeti kontextusokra. Ha igen, nem válik-e 'amorf' fogalommá? Ugyanakkor nyilvánvalóan ostobaság lenne mindenhol 'társadalmi osztályokat' vagy 'osztályharcot' látni. Ebből következik, hogy mégiscsak meg kellene állapítani a fogalmak használatának határait (vagy érvényességüket az új kontextusokban), nehogy az elemző a végén 'sokat markoljon, és keveset fogjon'.[69]

Természetesen az analógiával is csínján kell bánni. Sőt az analógiák 'nyelvi betegségének' vagy 'nyelvi patológiájának' kockázata magában rejti a visszaélést az általánosítással vagy szisztematizálással, ahogyan az 'általánosítás vágya' is dogmatizmushoz vagy igazoláshoz vezethet el. Az analógia részleges és semmitmondó (azaz dekoratív és irodalmi) használata semmivel sem járul hozzá a szociológiai megismeréshez. Ennél akkor már jobb a 'metaforát' a végletekig elvinni (akár megpróbálni szisztematizálni), és addig alkalmazni, amíg az össze nem omlik, vagyis diszjunktívvá válik. Ekkor érjük el azt a pontot, ahol alkalmazása a leggyümölcsözőbb (Passeron, 1996a, 98–99.).

A határok és szakítási pontok kijelölése nemcsak a metaforák jelentőségének megőrzése miatt fontos, hanem mert a szintetizáló (mindenre működő) analógiák mellett azokkal az analógiákkal is óvatosan kell bánni, amelyek soha nem szakadnak meg (soha nem diszjunktívak), pontosabban „a kutatót vaksága akadályozza meg mindig, hogy

[67] Ez már csak azért is nagyon örvendetes, mert az analogikus bőség – lásd a biológiai (funkcionalizmus), közgazdasági (Bourdieu), jogi (Durkheim), színházi (Goffman), nyelvi-irodalmi (Geertz) stb. metafo-rák – nyilvánvaló a társadalomtudományokban (Passeron–Moulin–Veyne, 1996, 298.).

[68] Passeron a fogalmak fetisizálásának veszélye kapcsán vezeti be Wittgenstein analógiafogalmát („családi hasonlóságok", Wittgenstein, 1992, 58.) és Weber ideáltípusát (Weber, 1998, 50–51.). E teóriákat erősen leegyszerűsítve alkalmazta a társadalomtudományokra: ezek a szociológiai, antropológiai és történeti 'szintézis' elméleteinek 'féltulajdonnevei' vagy 'félköznevei'. (Wittgenstein hatására itt nem térek ki, de lásd: Souloumiac–Fossier.)

[69] Emellett vigyázni kell a szociológiai fogalmak bizonyos mértékű plaszticitásával is, nehogy beérjük magának a fogalomnak más kontextusra alkalmazásával (akár intuitív módon, akár mások által kidolgozott szociológiai érvelés segítségével). Ezáltal abba a hibába eshetünk, hogy azt hisszük: társadalmi metaelméletekkel ismeretekhez juthatunk (az empirikus kutatásokat mellőzve). (Lásd Passeron megjegyzését arról, hogy a szociológiában nincsenek másodfokú elméletek [az empirikus eredményekre épülő teóriák teóriái, Passeron, 1991, 165.], amivel jelen szöveg írója nem érthet egyet.)

diszjunktívnak lássa őket".[70] A társadalomtudomány szempontjából ezek különösen veszélyesek, mert nem mutatják meg a társadalmi világ specifikus voltát.

Az analógia előnye azonban, hogy használata pragmatikus szociológiai fogalmakat implikál, illetve hogy a jó analógia a „leírás feladatát" rója a szociológusra. A jó szociológiai fogalom/analógia tehát egyfelől növeli a szociológiai képzeletet, másfelől eredeti empirikus munkára kötelez: „elméleti értéke nem a stabilizáló terminusok rendszerében rejlik, hanem a leírás munkájában és mértékében, amelyet előírnak, s bizonyos mértékben ösztönöznek" (Passeron, 1982, 554.).

TÖRTÉNELEM ÉS SZOCIOLÓGIA VISZONYÁNAK PASSERONI ELGONDOLÁSA

Egy diszciplína episztemológiájával foglalkozni elég hálátlan feladat. Az episztemológust érő leggyakoribb bírálatok egyike szerint a kutató a tényleges kutatásoktól elszakadva elmélkedik, másika szerint kívülről akar (megvalósíthatatlan) tanácsokat adni – ami még az előzőnél is rosszabb. Passeronra e két kritikai megjegyzés nehezen alkalmazható, hiszen kultúra- és művészetszociológiai, illetve interdiszciplináris kutatásai munkásságának fontos részét alkotják,[71] és mert az övénél rugalmasabb ismeretelmélet nehezen képzelhető el: elismeri a társadalomtudományok elméleti sokszínűségét, sőt bátorítja a metodológiai keveredést, és támogatja az antropológia, a történelem és a szociológia közeledését. Míg a passeroni koncepcióhoz hozzászólók többsége szociológus

[70] Az akadály kétfelől merül fel. Először is, a metaforikus regiszter csak kicsit is szisztematikus használatához és kiterjesztéséhez ismerni kell más 'univerzumokat' is, és speciális szókészletükkel is jól kell tudni bánni, de az ilyen tapasztaltság vagy az ilyen gazdag leírás képessége nem adatott meg mindannyiunknak. Ennél nagyobb veszély, hogy ez az intellektuális eljárás – ellenpéldák vagy az érvényesség határainak, szakítási pontoknak a keresése – szemben áll a kutató karrierjét építő aktuális divatokkal vagy a tudományos élet kollektív szerveződéseivel. Mindez arra sarkallja a szociológust, hogy tudományos és társadalmi felismeréseihez saját szókészletet (akár saját nyelvtant) dolgozzon ki vagy találjon, és ezt a lehető legmesszemenőbben fenntartsa.

[71] Passeronnak az interdiszciplináris együttműködést tettekben is sikerült megvalósítania. 1985-ben az EHESS keretein belül szervezett egy pluridiszciplináris DEA-programot, és ennek eredményeképpen a marseille-i Vieille Charitében létrejött a CNRS és az EHESS közös vállalkozásaként egy interdiszciplináris kutatóközpont, a SHADYC (Sociologie, histoire et antropologie de dynamiques culturelles, http://www.vcharite.univ-mrs.fr/shadyc/). Ez az intézmény antropológusok, történészek és szociológusok számára nyújt egyszerre gyakorlati és elméleti képzést azzal a céllal, hogy olyan kutatókat neveljenek ki, akik e három diszciplínának legalább a minimumát elsajátítják. A képzéssel párhuzamosan indították el az *Enquête*-et, tridiszciplináris folyóiratukat (1995–1999), amelyben a közös munka módszertani és episztemológiai reflexiói a nyilvánosság számára is megjelenhettek. A marseille-i kísérlet sikere Jean-Pierre Olivier de Sardan szerint a kollégák jó együttműködésében rejlik. Mivel a kollégák nemcsak jól ismerték egymást, de kutatásaikhoz kölcsönösen egymást választották, így tulajdonképpen az antropológia egy bizonyos ága működött együtt a történelem és a szociológia egy bizonyos ágával (Olivier de Sardan, 1996a, 200–201.). Ha nem a közös empirikus kutatásból, hanem a résztvevők személyéből (vagy közös tapasztalati és elmélet kíváncsiságukból, szkepticizmusukból) ered is a siker, a közös paradigma, közös kutatási program, iskolák vagy dogma hiánya ellenére a dolog működőképes. Végül a következő főbb kutatási irányok viszik hátukon az elképzelést: francia művészetszociológia, a Mediterráneum modern kori története és Afrika társadalmi változásainak antropológiája.

volt, kritikákat leginkább a történészek – Bernard Lepetit, Jacques Revel, Paul Veyne[72] – fogalmaztak meg.[73]

Paul Veyne szerint a szociológia azoknak a heterogén gyakorlatoknak a megnevezésére szolgáló szó, amelyek mindig visszavezethetők a szellemi tevékenység más formáira.[74] Szerinte a szociológia nem fedezett fel egyetlen társadalmi típust, egyetlen meghatározó cselekvésrendszert sem. Tulajdonképpen nincs is tárgya:[75] amit általában szociológiának hívunk az a politikafilozófia, jelenkortörténet vagy moralista irodalom keretébe illeszthető. Ezért „a történelem és szociológia közti különbség is csak retorikai természetű" (Veyne, 1994, 113.).

Passeron a legkézenfekvőbb (bár mindig vitatható) érvvel, a történeti szó többértelműségével vág vissza Paul Veyne-nek. Nála ugyanis a társadalomtudományok historicitásának semmi köze a történeti elbeszéléshez. A társadalomtudományok historicitása kettős: elvileg, valamint érvelésmódjuk alkalmazásában. Megismétli meggyőződését, mely szerint a szociológia vagy az antropológia modelljei nem transzhistorikus, hanem deiktikus modellek. Ahhoz viszont mindig ismerni kell a kontextust, hogy *ex post* megállapítsuk, melyek azok a deiktikus jellemzők, amelyektől érvényes lesz egyedi helyzetük. A történeti tehát itt *kérdésstruktúrát*, nem pedig a tárgy struktúráját jelenti (Passeron, 1994b, 125.).[76]

[72] Bernard Lepetit (1948–1996) elsősorban város- és tértörténelemmel foglalkozott, az EHESS témavezető tanára és a Centre de Recherches Historiques (EHESS/CNRS) vezetője, a kilencvenes évektől az *Annales* szerkesztőségi tagja volt. Híressé vált Christian Topalovval közösen tartott szemináriuma, a 'La ville des sciences humaines'. Legismertebb munkája a *Les Formes de l'expérience. Une autre histoire sociale* (Lepetit, 1995a).

Jacques Revel (1942–) fő kutatási területe az újkori társadalomtörténet, mikrotörténelem és historiográfia. 1978-tól az EHESS tanára, 1995–2004 között igazgatója. 1975 óta az *Annales* szerkesztője. Legutolsó munkái a François Hartoggal szerkesztett *A múlt politikai felhasználásai* (Hartog–Revel, 2007) és a Passeronnal közösen publikált *Penser par cas* (Passeron–Revel, 2005).

Paul Veyne (1930–) kutatási területe a klasszikus ókor története. 1971-ben jelent meg a *Comment on écrit l'histoire* című kötete, amelyben historiográfiai, episztemológiai írásait gyűjtötte egybe. A könyv – Raymond Aron hosszú, méltató recenzióját leszámítva – visszhangtalan maradt, de napjainkban egyre többet emlegetik. (Persze nem emiatt, hanem izgalmas ókortörténeti munkái miatt népszerű szerző.)

[73] A *Le raisonnement sociologique* megjelenését követően a *Le Débat* folyóirat adott módot egy rövid vitára, majd 1996-ban a *Revue européenne des sciences sociales* külön kötetben jelentetett meg Passeron művére reagáló cikkeket (Miéville–Busino, 1996). A 2001-ben Jean-Louis Fabiani által szerkesztett tanulmánygyűjtemény nemcsak tisztelgés Passeron életműve előtt, hanem átfogó képet nyújt az aktuális interdiszciplináris kutatások gyakorlati eredményeiről (Fabiani, 2001). Magát a passeroni életművet egyedül Bernard Lahire kísérelte meg áttekinteni (Lahire, 2005), a mű vagy a szerző külföldi recepciójáról eddig semmi érdemlegeset nem találtam.

[74] Milyen szép és milyen régi érv a szociológia tudományos autonómiája ellen! Lásd Numa-Denys Fustel de Coulanges-nál vagy Charles Seignobosnál (Fustel de Coulanges, 1889, IV–V, idézi Mucchielli, 1998, 420–421., Seignobos, 1901, 7.).

[75] „A szociológia leggyakrabban jelenkortörténet, ha pedig általános akar lenni, sem más, mint dagályos történetírás" (Veyne, 1994, 111–112.). Az általános szociológia – ideértve a társadalmi elméleteket – a moralista irodalom kategóriájába tartozik. Így persze szociológiatörténet sem létezik: „Comte-tól Durkheimen, Weberen, Parsonson át Lazasfeldig ívelő szociológiatörténet nem diszciplína-, hanem fogalom-történetírás. [...] A szociológia nem egy önmagában fejlődő diszciplína, mert folyamatossága csak nevében létezik, mely különböző szellemi tevékenységek között tisztán csak verbális kapcsolatokat állapít meg. Ez jelenti számára az egyetlen közös pontot ahhoz, hogy a hagyományos tudományok perifériáján megkonstruálja magát." (Veyne, 1971, 191.).

[76] Ez a gondolat is már régen megfogalmazódott: „A történelmi tények nem természetükből, hanem *helyzetükből* adódóan történelmi tények. A történelemben nem tudjuk közvetlenül megfigyelni a már nem létező tényeket. A tényeknek nincsen belső történeti jellegzetességük, a megismerés módja teszi őket azzá. A történelem nem tudomány, hanem egy megismerési eljárás." (Seignobos, 1901, 3.)

Passeron újfent leszögezi, hogy elméletileg minden társadalomtudomány történeti, hiszen mindenhol ott van a történeti kontextus, és minden általánosítás egyedi kontextusból ered. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történelem történészi formája határozza meg a szociológia, antropológia és más társadalomtudományok alapját (hanem azt, hogy ezek a tudományok nem törvénytudományok vagy univerzális struktúrák).

A szociológia és a történettudomány episztemológiai egysége tehát e történeti tudományok közös történetiségéből ered. A társadalomtudományok közötti viszony mégis egyenlőtlen: Passeron szerint ez bizonyos szempontból a szociológia javára válik, Lepetit szerint épp ellenkezőleg: a történelemtudomány a többitől lopkodással újítja meg magát,[77] a szociológia és az antropológia ezzel szemben – ahogyan Passeron is megállapítja – „alábecsüli tárgyának történeti dimenzióját" (Passeron, 1991, 27.).

A történelem és a szociológia episztemológiai egységének kinyilvánítása ugyanakkor nem akadályozza meg Passeront abban, hogy e kettő konfrontációját válassza gondolatai egyik szervezőelvéül. A diszciplináris különbségek okainak és formáinak ismertetése (uo. 66–71.) következtében is nyilvánvaló, hogy a történész és a szociológus interpretációjának nyelvezete nem mindig (vagy többnyire nem?) illeszthető egymásra, fordítható le kölcsönösen. Nemcsak az interpretáció általános szabályai és státusa miatt (uo. 229–245.), hanem mert a két diszciplína gyakorlati módszerei is különböznek.

MORZSÁKRA HULLOTT TÖRTÉNELEM, VAGY INTERPRETATÍV PLURALIZMUS? A TÖRTÉNETÍRÁS 'VÁLSÁGA' ELŐSEGÍTI VAGY HÁTRÁLTATJA TÖRTÉNELEM ÉS SZOCIOLÓGIA KÖZELEDÉSÉT?

Passeronnak a társadalomtudományok számára episztemológiai referenciapontul szolgáló műve nem véletlenül lett oly népszerű a francia történészek jól körülhatárolható csoportja körében. Az 1980-as, 1990-es évek francia historiográfiai irodalmának egyik legszembetűnőbb jellemzője ugyanis a történetírás válságának folytonos hangsúlyozása. A kérdéses fogalom a fenti címben mégis idézőjelben szerepel, mivel sokan már a kortárs reflexiókban is megkérdőjelezték bármiféle válság meglétét,[78] illetve egy-két évtized távlatából talán inkább tűnnek paradigmaváltásnak, új kutatási területek és módszerek iránt megnövekedett érdeklődésnek az akkor válságként megélt 'fordulatok'.

Az persze nyilvánvaló, hogy az 1970-es évek végétől megszaporodtak az *Annales*-féle (értsd braudeli–labrousse-i) modellt bíráló kritikák. Lawrence Stone az elbeszéléshez visszatérő történelemről írt, híres cikkének francia fordítása (Stone, 1980) – amelyben a marxista-gazdaságtörténeti, a francia gazdasági-demográfiai (azaz *annales*-i) és az ame-

[77] Magát a passeroni koncepciót is a történészek lesik árgus szemmel, hiszen ez számukra az ismeretelméleti önállóság szempontjából is figyelemre méltó – a tőle meríthető érvek nyilvánvalók –, másfelől a francia történészek számára Max Weber még mindig újdonságként hat (Delacroix–Dosse–Garcia, 1999, 277.).

[78] Jacques Le Goff úgy vélekedett, hogy ha van is válság a történetírásban, az éppen sikeréből vagy a társadalomtudományok szélesebb körű válságából adódik, semmiképp sem az „új történetírás" elavulásából (idézi Delacroix–Dosse–Garcia, 1999, 250.). A kérdésre vonatkozó hatalmas szakirodalomból itt csak Gérard Noiriel magyarul is olvasható könyvére utalok (Noiriel, 2001).

rikai új gazdaságtörténet kliometriai modell bukásáról írt – egyes történészekre a reveláció erejével hatott. A leszámolást a tudományos történetírás mítoszával az esemény szerepének felértékelése (vagy ennek követelése) is elősegítette,[79] miközben a narráció rehabilitálásával az *Annales* (tudományos) társadalomtörténetét domináló 'szociológiai determinizmus'-modellek is visszaszorultak. A társadalomtörténet újradefiniálásával párhuzamosan a történetíráson belül egyfajta átrendeződés is végbement: a jelenkortörténet, a politikatörténet és a kultúratörténet *(histoire culturelle)* egyre népszerűbbé vált, a történelem hasznáról és káráról folyó vita pedig hozzájárult az emlékezet és az identitás kapcsán a historiográfiai és az episztemológiai reflexió megerősödéséhez.

A társadalomtörténet újradefiniálását nemcsak a menekülés váltotta ki a kvantitatív és szeriális történetírástól, hanem kísérletet jelentett a kilábalásra is a mentalitástörténetből – és főleg annak antropologizált változatából. Ennek egyik megoldási módját Roger Chartier Norbert Elias – elsősorban a *folyamat* és az *alakzatok* fogalmaihoz kötődő – gondolatainak franciaországi meghonosításában látta. Amíg a mentalitástörténet „nagy társadalmi szétszabdalásban" gondolkodott, ő a gyakorlatok szociokulturális történelmét *(histoire socioculturelle des pratiques)* kívánta folytatni, azaz mellőzve az előzetes társadalmi vagy szocioprofesszionális kategóriák felosztását, kulturális tényekből kiindulva társadalmi konfigurációkig akart eljutni (Chartier, 1989b; 1996; 1998). Másik megoldási lehetőségként a mikrotörténelem, elsősorban ennek itáliai változata, a *microstoria* tűnt fel (Ginzburg–Poni, 1979; 1981; Levi, 1991; 2000; Revel, 1996a).[80] E hatások következményeképpen szakítottak a korábbi társadalomtörténettel: az egyének immár mint aktív alanyok jelentek meg, a társadalmi csoportok elemzésében használt predeterminált kategóriákat felülvizsgálták, a csoportképződésben pedig a kollektív reprezentáció szerepére összpontosítottak (Prost, 1993, 229–231.). E változások megvitatására és összegzésére az *Institut d'histoire moderne et contemporaine* 1989-ben konferenciát rendezett, ahol leszögezték a kontextualizálás szükségességét, a szubsztancialista kategóriák eltűnését és a makrolépték mikroléptékekre cserélését. Christophe Charle ezenkívül a Bourdieu-féle stratégiafogalom társadalomtörténeti meghonosítását javasolta a társadalmi cselekvők bevonása érdekében (Charle, 1993, 55–56.).

A „kritikai paradigma" a marxista, strukturalista és funkcionalista modellekkel szemben fogalmazódott meg. Ezek az irányzatok az egyént struktúrák kényszerének eredőjeként láttatták, így a bíráló vélemények elsősorban az egyéni cselekvőkre összpontosítottak, például Marcel Gauchet, a maga korában radikálisnak számító cikkében (Gauchet, 1988). A fentieket jól szemlélteti Jacques Revel megfogalmazása: „a társadalom világát ne valamilyen tulajdonságokkal rendelkező tárgyként tanulmányozza, hanem mint állandó alkalmazkodásban lévő konfigurációkon belül alakuló kölcsönviszonyok együttesét" (Revel, 2001, 15.). Revel a mikro-makro problémára megoldásként Chartierhez

[79] Lawrence Stone mellett Carlo Ginzburg olasz mikrotörténész (Ginzburg, 1990; 1991), és az 1980-as években Franciaországban népszerűvé vált Hayden White (White, 1973) volt jelentős befolyással az 1980-as, 1990-es évek francia történetírására, illetve a mai napig referenciapontul szolgáló Paul Ricœur (Ricœur, 1983–1985).

[80] Jóllehet jóval bővebb irodalomból merítettek, az *Alltagsgeschichte*, E. P. Thompson és Clifford Geertz nevét mindenképpen meg kell említenem. Bővebben Revel, 1996b; Schlumbohm, 2000; Szijártó, 1996, 2000; Czoch–Sonkoly, 2000 vonatkozó részei; az olasz mikrotörténelemről magyarul lásd Szekeres, 1999; Czoch, 1999; Bódy, 1999.

hasonlóan „elemzési léptékváltást" javasol, melynek egy egész kötetet is szentelnek (Revel, 1996a). Mint a korábbi fejezetekből kiderült, a lépték-, illetve mikro-makro problémára a francia szociológusok közül is többen megoldást véltek találni, a kérdés mégis még sokáig (örökké?) napirenden lesz a társadalomtudományokban.[81]

Az *Annales* persze nem egykönnyen hajolt meg a kritikus hangok előtt. Bernard Lepetit a folyóiratban 1988 elején a 'kritikai fordulatra' *(tournant critique)* válaszul egy félig védekező, félig új javaslatokkal előálló írást tett közzé. Ebben a kevéssé polemikus szövegben elismerte a kvantitatív eljárás „csökkenő hozadékát" és a módszert övező kétségeket. Felsorolta az új, konkurens interpretatív paradigmákat, amelyek elhidegülést tükröznek az *Annales* történetírói modelljétől. „Egy szubjektívabb, individualizálóbb, a hálózatok, stratégiák, szituációk és folyamatok, nem pedig az állandónak feltételezett struktúrák iránt érdeklődő módszer [kidolgozását]" kívánják meg (Lepetit, 1995c, 238–241.). Ez az írás tulajdonképpen bevezetője volt az 1989. évi utolsó, a problémának szentelt, *A történelem és a társadalomtudományok: a kritikai fordulat* címen megjelent *Annales*-számnak, melyet a „Tegyünk próbát!" (a későbbiekben *Tentons l'expérience*, 1989) című szerkesztőségi cikk vezetett be. A szám szakítást jelentett a korábbi reakciókkal, programjául tűzte ki a megújulást, sőt kritikai szempontokat is megfogalmazott a korábbi *Annales* ellen, de csak megválaszolható, annak identitását nem fenyegető mértékben. Így egyfelől identitásbiztosító szerepet játszott (Delacroix–Dosse–Garcia, 1999, 251.), másfelől az *Annales* kifejezte a 'régi motívumoknak' titulált narratív történetírásnak, az eseménynek, az életrajznak és magának a politikatörténetnek az elutasítását is. A történetírás válságát pedig a társadalomtudományok egészének kiábrándulásaként értékelték a marxista-strukturalista paradigmákból. Ugyanakkor rehabilitálták a történelem interpretatív dimenzióját, felülbírálták számos, a társadalmira vonatkozó, antropológiától kölcsönzött metaforát, hitet tettek az 'elemzési léptékek' (mikro-makro) komplementaritása és az interdiszciplinaritás újradefiniálása mellett. Ez utóbbi szakítást jelentett az 'elvadult kölcsönvételekkel' és (bármely) diszciplína hegemóniájának elképzelésével (*Tentons l'expérience*, 1989, 1322.). Az 1990-es évektől megkezdődött egy konceptuális referenciakeret kidolgozása, mely E. P. Thompson munkásságán túl a 'társadalmi konstruktivizmust', a mikrotörténelmet (Clifford Geertz), kulturális antropológiá(já)t, a hermeneutikát (elsősorban Paul Ricœurt), a pragmatikus szociológiát (Luc Boltanski és Laurent Thévenot *cité*-szociológiáját) foglalta magában. 1994-től a lap alcíme is megváltozott: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*-ról *Annales, Histoire, sciences sociales*-ra.

Ez a 'kritikai fordulat' meghatározta a francia történetírás 1980-as, 1990-es évekbeli irányát és viszonyulását a társtudományokhoz. A meghatározó paradigmák eltűnésével ugyanis kissé nehézkessé vált a társadalomtudományok közötti kölcsönhatás, és „az interdiszciplinaritás, amely magától is működni látszott [...], újra problematikus vált". Jacques Revel például olyan „voluntarista jelszóként" láttatta a (korábbi) interdiszciplinaritást, amely „soha nem is működött" (Revel, 1995, 70.). Nyilvánvaló, hogy az egyes társadalomtudományok imperialista szándékai sorra kudarcot vallottak, ugyanakkor felmerült egy másként értelmezett interdiszciplinaritás igénye.[82] Ezt az *Annales* 1989-es szerkesztői cikke következőképpen fejezte ki:

[81] Ebből a szempontból sikeres vállalkozásnak tűnik például Luc Boltanski és Ève Chiapello későbbiekben ismertetett munkája (Boltanski–Chiapello, 1999).

[82] Lásd Lepetit e problémának szentelt cikkét: Lepetit, 1992.

„Az újítások terjedése eltérő képességeket feltételez. Abban a pillanatban, amikor egyesek számára kétségessé válik, hogy a társadalomtudományok képesek leírni a világot, paradox módon arra kényszerülünk, hogy a diszciplínák identitásának erősítése mellett törjünk lándzsát." (*Tentons l'expérience*, 1989, 1322.)

Az interdiszciplinaritás így tehát a kölcsönös átvétel és kritika gyakorlatából jön létre a különböző társadalomtudományok paradigmatikus alapokon álló közösségében. Megfogalmazásuk szerint ez nem más, mint hozzájárulás az aktualizált közös kompetencia kidolgozásához pontosan meghatározott kutatási témákban, amelyeken a különböző diszciplínák képviselői eltérő gyakorlati alapjuknak megfelelően dolgoznak (LEPETIT, 1995c, 13–14.).[83]

Az interdiszciplináris megközelítés új válfaját kínálja Gérard Noiriel is, aki úgynevezett politikai társadalomtörténetét (*l'histoire sociale du politique*) a szociológiához képest kívánja meghatározni. Meggyőződése szerint Max Weber megértő szociológiájának a francia történészek körében nincs visszhangja, ezért ő a francia emigrációról írt könyvében a „nemzetnek mint kollektív entitásnak dekonstrukcióját követeli, hogy a megközelítések az egyénektől induljanak ki" (NOIRIEL, 1988, 61.). Megújítónak szánt politikai társadalomtörténete emellett Norbert Elias államszociológiájából merít. Számára

„...a bevándorlástörténet így a (széles értelemben vett) politika-társadalomtörténethez jut el, melynek nem az a célja, hogy a 'gazdaság, társadalom, civilizáció' híres hármasát megtoldja egy újabb szinttel, hanem lehetővé teszi a kortárs társadalomtörténet egészének felülvizsgálatát, megmutatva, hogyan forgatja fel a társadalmi élet fokozatos intézményesedése egyszerre az egyéni és a csoportidentitást." (NOIRIEL, 1993, 116.)

Az új (?) interdiszciplináris kezdeményezések ellenére úgy vélem, az ezredvég francia szociológiája és történelemtudománya között nincsen vagy csak az egyetemi rendszer perifériáin alakul ki igazi együttműködés. Legjobb esetben is csak tiszteletteljes viszonyról beszélhetünk, ám sokszor úgy tűnik, hogy a lehetséges eszmecserék süketek párbeszédévé fajulnak, mint ahogyan ez a börtönök szerepéről folyt Foucault és a történészek között (PERROT, 1980) vagy Bourdieu és a történészek (SHMC, 1999) vitájában. Azok a szociológusok, akik elméletüket történetinek vélik, gyakran ütköznek a történészek – a historicitásról eltérően vélekedő – ellenvéleményébe. Ugyanakkor úgy vélem, Robert Castel (CASTEL, 1998b) és Luc Boltanski Ève Chiapellóval közösen írt könyve (BOLTANSKI–CHIAPELLO, 1999) meggyőző ellenbizonyítékul szolgálhat.

[83] Sonkoly Gábor és Nicolas Verdier szerint a francia történészek hozzájárulását az átértelmezett interdiszciplinaritáshoz az időfogalom kidolgozása jelentheti (SONKOLY–VERDIER, 1996).

A PROBLEMATIZÁCIÓ MINT A TÖRTÉNELEM SZOCIOLÓGIAI FELHASZNÁLÁSÁNAK MÓDSZERE – ROBERT CASTEL[84]

Robert Castelt illetően szerencsés helyzetben vagyok, hiszen legfontosabb módszertani írása és lenyűgöző mennyiségű történeti forrást megmozgató fő műve is hozzáférhető magyarul (CASTEL, 1994; 1998a; 1998b; 2000).

Castel foucault-i ihletésű tanulmányának fő kérdésfeltevése a történelem szociológiai felhasználhatóságára vonatkozik: „miképpen lehet a történelmet arra felhasználni, hogy egy kortárs kérdést 'problematizáljunk'" (CASTEL, 1998a, 64.).[85] A problematizálás lényege eszerint az, hogy a vizsgálódás kiindulópontját és irányultságát a jelen helyzet határozza meg, vagyis az, ahogy a kérdés napjainkban megfogalmazódik. Castel tehát – Foucault-t követve – a 'jelen történelmét', egy probléma jelenből levezetett genealógiáját szeretné megírni. A módszer érthető okokból kedves az aktuális társadalmi problémákra (is) reflektáló Castelnek, mivel egyszerre képes a kortársi gyakorlat bemutatására és az annak szerkezetét meghatározó hagyomány elemeinek feltárására.[86]

Ennélfogva a problematizáció a történelem felhasználásának olyan módja, amely nemcsak hogy különbözik a történészek értelmezésétől, hanem amellyel ezek sokszor nem is értenek egyet.[87] A történészek nyersanyagából azonban úgy kell leírást készíteni, hogy az ne mondjon ellent eltérő leírásaiknak. Castel szerint az elsődleges forrásokkal dolgozó történészek munkáit csak azok kérdőjelezhetik meg, vagy állhatnak elő más értelmezésekkel, akik maguk is szigorúan követik a történettudomány módszertanának szabályrendszerét. Így új, a jelen megértését segítő megközelítéseket hozhatunk létre

[84] Címadó tanulmányában Castel az angolban sem létező *problematization* kifejezést használja (CASTEL, 1994), melyet Dragomán György magyarra a 'problematizáció' szóval fordított (CASTEL, 1998a).

[85] Castel értelmezésében problematizáción Foucault valami olyasmit ért, ami nem öröktől fogva adott, de nem is kizárólag a diskurzus hozza létre (CASTEL, 1998a, 64.).

[86] Ez – a Foucault-ra hivatkozás ellenére – valójában nem forradalmi újdonság a történészek körében. Az *Annales* már első számaiban szorgalmazta a később 'visszaforduló módszernek' és 'problématörténelemnek' nevezett kutatási eljárást. Az első lényege, hogy a jelen helyzetből ki- és visszafelé halad az időben, hogy megkísérelje rekonstruálni a helyzet kialakulását, mind az állandó és az újítás elemeinek különválasztásával, mind a jelenünket megteremtő különböző idősíkoknak, a rövid és a hosszú időtartam kombinációinak leírásával. A második módszer abból áll, hogy egy jelenlegi problémából kiindulva faggatjuk ki „a történelmi tapasztalatot". A múlt felé tett kitérő azonban nem jelenkori világunk önmagunk előtti igazolására szolgál – hogy megbéküljünk vele az előzmények felhalmozása és magyarázóereje révén –, épp ellenkezőleg, hogy kellőképp eltávolodva ettől a világtól, összefüggésükben vizsgáljuk eseményeit, és ezáltal jobban megértsük őket (BURGUIÈRE, 1979, 1355.).

[87] Lásd Foucault megközelítését és az ezzel ellentétes történészi álláspontokat a börtönök és az elzárás büntetési gyakorlatának kialakulása kapcsán (FOUCAULT, 1990; PERROT, 1980).

anélkül, hogy a történelmi múltról szerzett ismereteink rovására mennének (CASTEL, 1998a, 66, 72–73.).

E két követelmény összeegyeztetésével Castelnek kettős célja van. Szeretne néhány, történészeket és szociológusokat egyaránt foglalkoztató kérdés kapcsán vitát indítani, másfelől pedig az állandóan változó jelen történetét az azt eredményező történelmi változás folyamatának rekonstruálásán keresztül megírni. Nem véletlen *A szociális kérdés alakváltozásai*nak *(Les métamorphoses de la question sociale)* címválasztása: a szerző a metamorfózis metaforájával „az azonos és a különböző, a jelen és a múlt, a problematizációra oly jellemző ellentétét" kívánta áthidalni, szociális kérdésen pedig a társadalom önnön széthullásának megállítására, illetve a folyamat ellensúlyozására tett kísérleteket érti (CASTEL, 1998a, 74.).

A szociális kérdés az 1830-as években tűnt fel,

„...amikor szinte átláthatatlannak látszik az a szakadék, amely az emberi és polgári jogok elismerésén alapuló jogi-politikai rendszer s a tömeges elnyomorodást és morális tartásvesztést okozó gazdasági rendszer között húzódik. Mind általánosabbá válik az a meggyőződés, hogy 'veszély fenyegeti a politikai és erkölcsi rendet' [...], amin egyszerűen az értendő, hogy a liberális társadalmat szétvethetik azok az új társadalmi feszültségek, amelyeket az iparosodás hívott életre. Ez a hiátus, ez a politikai szervezet és a gazdasági rendszer között tátongó űr teszi lehetővé, hogy – első ízben a történelemben – világosan kijelöljük a 'szociális' helyét. E hézagban kell tehát helyet túrnia magának, létrehoznia (vagy életre keltenie) azokat a kötelékeket, amelyek sem egy szűk értelemben vett gazdasági logikához, sem egy szűk értelemben vett politikai törvényhozáshoz nem igazodnak kellőképp. A 'szociális' szféra nem egyéb azoknál a nem piaci szabályozási rendszereknél, amelyeket azért hoztak létre, hogy a frissen megnyíló réseket betömjék. A szociális kérdés ebben a kontextusban azt a kérdést jelenti, hogy milyen helyet foglalnak el az ipari társadalomban a dolgozók leginkább kiszakadt csoportjai." (CASTEL, 1998b, 17–18.)

A szerző szándékai kezdetben ehhez kapcsolódtak: olyan, az integráció (vagy az anómia) kérdéskörén belül értelmet nyerő fogalmakat szándékozott kimunkálni, mint a társadalmi fejlődéstendenciák irányváltása *(déconversion)*, a negatív individualizmus, a tömeges sebezhetőség, a társadalmi sérülékenység, a kiilleszkedés. Azaz a társadalmi státusok bizonytalanságáról és a társadalmi kötelék törékenységéről akart számot adni, és felmérni azoknak az egyre nagyobb számban felbukkanó embereknek a helyzetét, akik a társadalmi struktúra 'hézagaiban' húzódnak meg, anélkül azonban, hogy helyüket meglelnék a világban. E szándék megmaradt, a kiindulópont azonban kicsit módosult a végbement történeti változások kibontása, az új elemek és a változatlanul tovább élők elkülönítése révén. Castel úgy véli, ez utóbbi műveletek is elengedhetetlenek, mivel azok a konkrét tartalmak, amelyek az olyan fogalmakat, mint stabilitás, bizonytalanság, munkából való kirekesztés, betagozódás a kapcsolati hálóba, a védelmi támaszok törékenysége vagy a társadalmi elszigeteltség, élettel töltik meg, ma egészen mások, mint a preindusztriális társadalmakban vagy a 19. században voltak. Sőt radikálisan különböznek az akár csak húsz évvel ezelőtti megfelelőiktől is. Éppen azt akarja azonban megmutatni, hogy az említett zónákat benépesítő népességek – magából e tényből következően – homológ helyzetet foglalnak el a társadalmi struktúrában, azaz helyzeti megfelelés áll fenn például az ipari forradalom csavargói és a mai világ különböző 'foglalkoztathatatlan' csoportjai között. Az e helyzeteket létrehozó folyamatok ráadásul összevethetők egymással, hiszen miközben megnyilvánulási formáikban különbözők, dinamikájukat

tekintve homológok egymással. Ez azonban nem 'lineárisan hömpölygő történelmet' jelent, ellenkezőleg, meglepő szakadások, szétágazások, újítások követik egymást, amire az egyik legjobb példa éppen a legmegvetettebb állapotból a jövedelmek és a szociális védelem első számú biztosítékává vált bérmunkaviszony (mely azonban napjainkra veszélybe került: CASTEL, 1998b, 15–16.).

A jelenlegi helyzet olyan „földindulás-erejű megrázkódtatások" eredménye, melyek a közelmúltban alapvetően megváltoztatták a bérmunkás léthelyzetét. A tömeges munkanélküliség, a bizonytalan alkalmaztatás stb. ellen védelmet nyújtó klasszikus ellátórendszerek mára képtelenek megfelelni feladatuknak, s mind többen vannak az úgynevezett 'létszámfölöttiek', a 'foglalkoztathatatlanok'. Így „a jövő, manapság, sokak számára a forgandó vakszerencse bizonytalanságát tudja csak kínálni".

Castel meggyőződése, hogy az e folyamatról számot adó próbálkozás nem egyszerű múltfeltáró történészi munka,[88] mivel a bérmunkásság társadalmi helyzetének történeti-szociológiai jellemzése a jelen idejű veszély felméréséhez is elengedhetetlen, amely azzal fenyeget, hogy megroppannak a társadalom alapvető tartópillérei, s kiélezett formában jelentkeznek a biztonságvesztés, a sebezhetőség, a kirekesztés, a szegregáció és a kiilleszkedés problémái.

A fenti módszertani alapelv jegyében megírt – és tudományos mivoltával dacolva nagyon népszerűvé vált – munka ellenére (vagy eredményeképpen) Castel maga is megfogalmazott néhány megjegyzést e nézőpont előnyeire és buktatóira vonatkozóan. A problematizáció izgalmas jellemzője, hogy egysége nem részeinek múltbéli egyidejűségében, hanem egy aktuális kérdéshez fűződő viszonyában rejlik. Ugyanakkor a definíció értelmében minden problematizáció egy adott pillanatban – a jelenben – tűnik fel, azaz a vizsgált jelenségnek kezdete van. Így sikerül a folyamatos (át)alakulás vizsgálata mellé szépen visszacsempészni a diszkontinuitást, ez azonban további kérdéseket vet fel a jelenségek megjelenésének datálhatóságával kapcsolatban. Éppen e téren kritikus maga Castel is mesterével, Foucault-val szemben,[89] ugyanis nem egyértelmű számára, milyen alapon lehet megszakítani a múltba való visszatekintés folyamatát, és mire alapozható az a meggyőződés, hogy a vizsgált kérdés egy bizonyos pillanatban fogalmazódik meg és nem előbb. Felmerülhet annak kérdése is, hogy a forrásadottság vagy mi magunk jelöljük-e ki valaminek a kezdetét. Ez hasonló ahhoz a dilemmához, hogy nemcsak szá-

[88] A történeti elemzés annak tudatosításával is együtt jár, hogy a manapság az aktív keresők túlnyomó hányadát jellemezhető bérmunkaviszony – amely mellé a szociális kockázatok elleni védő-ellátó rendszerek többségét társítani szoktuk – hosszú ideig semmiféle biztonságot nem nyújtó, megvetett, nyomorgó létformát jelentett. „Bérmunkából élni annyit jelentett: senki vagy, mert semmi egyebet nem tudsz felmutatni, csak két karod erejét. Bérért dologra az vállalkozott csak, aki odáig süllyedt, hogy rákényszerült: tönkrement kézműves, bérlő, akit a földje nem tudott eltartani, mesterré nem váló mesterlegény." Például a Harmadik Köztársaság meghatározó szerepű kormánypártja, a Radikális Párt még 1922-ben is azt iktatta programjába, hogy „töröljük el a bérmunkásságot, a rabszolgatartás e maradványát" (NICOLET, 1975, 54.; idézi CASTEL, 1998b, 11.).

[89] Castel megállapítása szerint „nincs hirtelen váltás az elzárás újonnan alkalmazott gyakorlata és a 'szegények és koldusok' viselkedését korábban meghatározó szabályok között. [...] Az elzárás módszerét a társadalmi kötelékeket fenntartani kívánó közösségi gyakorlat szempontjából vizsgálva kitűnik, hogy az elzárás célja nem a kötelékek elszakítása, hanem inkább a fenntartása. [...] Vitathatatlan, hogy Foucault a szegényápolda és az elmegyógyintézet céljai közül csak az egyiket tárja fel részletes alapossággal, pedig a történelmi források azt mutatják, hogy ezt a szegregációs célt nem lehet az integrációra való törekvésről leválasztani." (CASTEL, 1998a, 69.)

munkra van-e jelentősége a problematizáció keretei közé beválogatott, szelektált múltbeli adatoknak, illetve nem kortárs, hanem mai kategóriáinkat alapul véve rendezzük-e újra a történelem anyagát.[90]

Mindezek a problémák Castelnek a prezentizmussal kapcsolatos félelmeit is tükrözik. A prezentizmus veszélyét ő abban látja, hogy olyan problémát keresünk a múltban, amely kizárólag saját korunkra jellemző. Ez azt jelenti, hogy nemcsak azzal kell vigyázni, nehogy korunk jellemző problémáit kivetítsük a múltba, hanem azzal is, nehogy aktuális érdekekre alapozva írjuk újra a történelmet.[91]

Talán éppen a prezentizmus elkerülésének évszázados történetírói alapszabálya eredményezi azt, hogy – Castel szerint – történészek egyáltalán nem foglalkoznak problematizációkkal.[92] Módszertani eszmefuttatása leglényegesebb mondanivalójaként leszögezi: „A problematizáció olyan történelmi beszámoló, amely különbözik attól, amit egy történész hozna létre, még akkor is, ha ugyanazokra a forrásokra támaszkodna, és ezek a források nemegyszer maguk is történészek művei lennének." (Castel, 1998a, 66.)

A fenti módszertani megközelítés szemléltetésére Robert Castel és Claudine Haroche *Propriété privée, propriété sociale, propriété de soi* (Magántulajdon, társadalmiasított tulajdon és önnönmagunk birtoklása) címen közreadott beszélgetését érdemes bemutatni. Ebben az interjúkötetben Castel a szociális kérdéssel szorosan összekapcsolódó individualizmus-problematizálás során – példaszerű interdiszciplináris eljárás keretében – filozófiai, antropológiai, pszichológiai és természetesen történelmi és szociológiai ismereteit is mozgósítja.

A szerző e beszélgetések során a 'hasonlók társadalmának' *(société de semblables)* kohéziós lehetőségét, pontosabban ennek társadalmi feltételeit gondolja el az individualizmus erősödésével jellemezhető történelmi kontextusban. Teszi mindezt egyrészt a 'támasz', a 'segély' fogalmainak segítségével.

A saját maga és az önmagán kívüli világban található dolgok birtokosaként megjelenő locke-i egyén Castel számára adott történelmi pillanatban jöhetett létre: a világ 'varázstalanodásával' és a francia filozófus, Louis Dumont elemezte 'holista' társadalmak megjelenésével (Castel–Haroche, 2001, 51.; Weber, 1995; Dumont, 1966; 1977; 1998; Gauchet, 1983). A holista társadalmak megjelenésével az ember már nem embertársaihoz, hanem a világhoz viszonyulva, saját egyéni mivoltából kiindulva definiálja önmagát, tehát az

[90] Lásd Bourdieu történészeket illető kritikáit az előbbi alfejezetben.

[91] A prezentizmusnak ezt a negatív casteli jellemzését érdemes François Hartogéval összevetni. Hartog közelmúltban megjelent könyvében (Hartog, 2007) a jelen történésze többé nem összekötő kapocs múlt és jövő között, inkább a múlt jelenének közönsége, aki a (társadalmi) emlékezés segítségével válogat a 'történelemben'. A prezentizmusnak ez az újfajta látásmódja kezd kialakulni, mivel a múlt már nem igazít el minket, elemzése nem segít hozzá korunk megismeréséhez. A jövőre is új szemmel nézünk: álmodozás és csodavárás helyett a kockázatokat és lehetőségeinket mérlegeljük, így a jövő legalább annyira fenyegető, mint reményt keltő. Ám a szerző szerint éppen ez az első pillantásra nem túl biztató helyzet, ez a *no future*-állapot idézi elő a kanti kategorikus imperatívusz kiteljesedését térben és időben, hiszen a következő nemzedék sorsa múlik a ma emberének – Hans Jonas-i értelemben vett – elővigyázatosságán és felelősségvállalásán. A prezentizmus jelenségét egyszerű attitűdként leíró Castel ugyanakkor mégis hasonló következtetésre jut, amikor a francia filozófus, Marcel Gauchet nyomán kijelenti, hogy a modern ember a felelősség embere (Castel–Haroche, 2001, 142.; Hartog, 2007; lásd még Beck, 2003).

[92] Ez persze nem jelenti azt, hogy a történészek ne próbálnának meg elméleteket konstruálni. Castel meggyőződése, hogy az igazán nagy történészeknek – példaként Fernand Braudelt említi – megvannak a történelem egészére és a jelenre vonatkozó elméleteik, ezek azonban nem problematizációk.

emberekhez viszonyulást meghaladja a dolgokhoz viszonyulás. A vallásos világkép elhagyásának eredményeképpen pedig az ember többé már nem egy áthághatatlan emberi 'természet' keretein belül gondolja el magát, hanem immár a természet urává válásának képességével felruházottnak. Míg korábban az individuum Istenhez való viszonyában identifikálódott individuumként – azaz Isten, nem pedig az emberek birodalmában, ennélfogva az individuum világon kívüliként jelent meg –, a világ varázstalanodásával az individuum e világon belülivé vált, mivel az ember már maga húzza meg a természet határvonalait, uralva és munkájával kisajátítva azt, ami egyben individuummá teszi őt (Castel–Haroche, 2001, 24.). A Locke nyomán összegzett gondolatsor szerint – a magántulajdonhoz vezető – munka általi elsajátítás az individualitás legfontosabb alapja. Az egyén ettől kezdve tulajdona révén, sőt birtoklása mértéke szerint definiálódik, mivel ez biztosítja autonómiáját. A tulajdon a megélhetés biztosításával az egyén másoktól való függetlenségét garantálja, így lesz „a politikai függetlenség záloga a gazdasági függetlenség" (Locke, 1986).

A szociális kérdés is ezzel összefüggésben jelenik meg nála: mi legyen azokkal, akik csak saját munkaerejük és testük birtokosai? Hogyan lehet a tulajdon nélküli individuumokat a társadalmi életbe integrálni, és kezükbe adni a valódi autonómia eszközét? Ennek az ellentmondásnak a feloldására jelent meg a 'társadalmi(asított) tulajdon' *(propriété sociale)*, a 19–20. századforduló gyakran használt terminusa. A tulajdon e 'negyedik rendjét' Alfred Fouillée (1838–1912) találta ki (Fouillée, 1884), de Jean Jaurès (1859–1914), Léon Bourgeois (1851–1925) és Émile Durkheim (1858–1917) is mind gondjuknak érezték a 'szolidaritás' megőrzését a munkamegosztás differenciálta 'egyenlők társadalmában'. Az ötlet újdonsága abban állt, hogy maga a munkavégzés biztosítson állami védelmet, amelynek birtoklása biztosítaná a munkás autonómiáját, azaz individualitását, a társadalmi és politikai integráció alapját. Így a társadalmi jogok 'felfedezésével' és a 'társadalmi biztonság' megteremtésével a szerző szerint az individualizmus új korszaka köszöntött be, amelyet a „jóléti állam vezérelte munkabér társadalmának" nevez.

A modern individuum létrejöttének genealógiája tehát a tulajdon – mint az autonomizálódás folyamatát alapvetően meghatározó – fogalmára épül. Az individualizálódást Castel ambivalens folyamatként ábrázolja, 'pozitív' és 'negatív' individualizmust megkülönböztetve. A 'pozitív' individualizmust a világ és a dolgok tudatos birtoklásának viszonya, adott esetben a legitim birtoklás követelése jellemzi,[93] sőt ez saját individualizmusának és reprodukciós mechanizmusának tudatából áll. Az anomikus jellegű 'negatív' individualizmus az autonómia, a támaszok, a védelem hiányát jelenti (Castel, 1998b, 419–431.). Az ilyen egyének 'kiilleszkedettek' *(désaffiliés)*,[94] elveszítik a közösséghez tar-

[93] Egy különösen szemléletes kortárs példa erre Michel Pinçon és Monique Pinçon-Charlot könyve a nagypolgárságról, amelyből látható, mennyire tudatosan építenek különféle támogatásokra, amelyekkel autonómiájukat, hatalmukat és tulajdonukat megalapozzák (Pinçon–Pinçon-Charlot, 2000). Érdekes ezt Szalai Erzsébet magyar gazdasági elitkutatásával összevetni, amelyből kiderül, hogy a „késő-kádári technokrácia" már nem él ezekkel a támogatásokkal, aminek „oka az, hogy ekkorra a késő-kádári technokrácia krémjének pozíciói már tökéletesen megszilárdultak, a korábbinál jóval kevésbé van szükség [például] a csoport belső szolidaritására" (Szalai, 2001, 62.).

[94] Castel idegenkedik a 'kirekesztettség' és 'kirekesztettek' kifejezésektől *(exclusion, exclus)*, mivel ezek társadalmonkívüliséget implikálnak, miközben a negatív individualizmus éppen hogy a társadalmon belül, a társadalmi túldetermináltságból ered. Ezeknek az egyéneknek a problematikussága éppen abból és

tozás lehetőségét. Nekik nincs sem magán-, sem társadalmasított tulajdonuk, így szociális jogaik sincsenek. A negatív individualizmust, tulajdonképpen az anómia egyik új formáját elszenvedő egyének léte azt az 'új' társadalmi kérdést veti fel, miképpen lehet létrehozni a negatív individualizmus folyamatát kézben tartani képes társadalmi tulajdon új formáit.

Castel szerint ma a negatív individualizmus az egyik legfontosabb folyamat, amelyet bonyolult társadalmi mechanizmusok és struktúrák alakítanak, s amelyek emiatt a cselekvők számára megragadhatatlanok. Ezért az elszenvedők nem értik, miért megfosztottak, miközben az említett polgári rétegek nagyon is tudják, hogyan gazdagodjanak meg még jobban, annak köszönhetően, hogy mindezt képesek pozitív, possessiv (birtokosi) individualizmussá alakítani.[95] A negatív individualizmus ugyanakkor megakadályozza a kollektív tudat kialakulását, miközben gyakran önpusztításba torkolló frusztrációt és dühöt vált ki. Ezt az ellentétpárt tovább árnyalja a 'hiányból' eredő individualizmus *(l'individu 'par défaut')*, és ellenpólusának, a 'bőségből' eredő individualizmusnak *(l'individu 'par excès')* tárgyalása. Amíg az első csoportot munkanélküliek, bevándorlók és a peremkerületekben élő fiatalok alkotják, a második csoport a magántulajdon szférájába visszavonuló, a nyilvánosság iránti elköteleződést (és az ezzel járó felelősséget) elutasító vagyonosok közül kerül ki. Ezek az akár hedonistának, önzőnek mondott emberek kétségbe vonják egzisztenciájuk társadalmi dimenzióját, noha – mindezt Castel bemutatja – mind pozícióik, mind attitűdjeik társadalmilag meghatározottak. Ezek a jómódú, magántulajdonban és társadalmi támaszban bővelkedő emberek gyakran keresnek fel pszichológusokat rossz közérzetük miatt. A szerző pszichológiatörténeti, pszichoszociológiai érdeklődéséről is tanúskodó megállapítása szerint a bőségből eredő individualisták nem vállalnak felelősséget gazdagságukért, befelé fordulnak, és nem érdekli őket a külvilág. Pszichológushoz is azért mennek, hogy rossz közérzetükért valamilyen tudatalatti determinizmust okolhassanak, és mivel önmagukba záródó világukban csak magukat okolhatják, önmaguk ellen fordulnak.

A 'possessiv (birtokosi) individualizmus' genealógiája tulajdonképpen a Durkheim által is tárgyalt régi problémákra – mi tart össze egy társadalmat; hogyan lehet az individualizmus negatív hatásait kordában tartani; hogyan növelhető a szolidaritás? – keres új válaszokat (Durkheim, 2001).[96] A beszélgetés végkövetkeztetése értelmében az „új, társadalmi kérdésnek" arra kell választ adnia, hogy melyek „azok az újfajta biztosítékok és segítségek, amelyek az egyén támaszául szolgálhatnak a 'hálózatszerű' és 'konnekcionista' társadalomban, és élhetővé teszik azt?" (Castel–Haroche, 2001, 205.)[97]

olyan mértékben származik, amekkora veszéllyel anómiájuk jár a 'hasonlók társadalmának' kohéziójára (Castel–Haroche, 2001, 190–195.).

[95] A gondolatmenet nem véletlenül ismerős. Vö. Pierre Bourdieu „egyszerre és elválaszthatatlanul strukturális és genetikus" szociológiájával, vagy lásd magának a 'támasz' terminusnak casteli definícióját, mely „a lehetőségek objektív feltételét jelenti. Ebben az értelemben beszélhetünk 'forrásokról' vagy 'tőkékről' bourdieu-i értelemben" (Castel–Haroche, 2001, 30.).

[96] Castel értelmezésében ma ugyanolyan anomikus állapotok uralkodnak, mint Durkheim korában, csak a munkamegosztás diszfunkcionalitása mára szofisztikáltabbá vált (Castel–Haroche, 2001, 116.).

[97] Castel nem véletlenül használja Luc Boltanski és Ève Chiapello kifejezéseit (vö. Boltanski–Chiapello, 1999). Castel diagnosztikáját érdemes összevetni a következő alfejezetben elemzett *Le nouvel esprit du capitalisme* (A kapitalizmus új szelleme) 7. (projekt) *citéjével*.

A szociális kérdés interdiszciplináris megközelítése tehát elengedhetetlen. Castel alapvetően történeti tényanyagra építő, de szociológiai elemzési kategóriák mentén csoportosított műveinek episztemológiai alapját Jean-Claude Passeron elgondolásaiban találta meg (Passeron, 1991). E szerint „a világ történeti folyása" a történelem, a szociológia és az antropológia közös tárgya, s ezek egymással komplementer elbeszéléseket tesznek közre.[98] Robert Castel életművét nemcsak azért tartom izgalmasnak, mert a rokon tudományok ismeretanyagát és eszköztárát felhasználó szerző bevallott célja a klasszikus szociológia keretein – sőt az integráció, szolidaritás durkheimi tematikáján – belül maradva tárgyalni a jelenkor problémáit, hanem mert művei történelem és szociológia gyakorlati összeegyeztethetőségét bizonyítják.[99]

[98] „Az akadémiai berkekben dívó munkamegosztástól függetlenül, a történelem és a szociológia (nemkülönben az antropológia) olyan diskurzusokat fogalmaznak meg, amelyek ugyanazon episztemológiai előfeltevéseken nyugszanak, ugyanaz a viszony fűzi őket egy bizonyítási eljárás menetéhez, s ugyanaz képezi empirikus alapjukat, az, amit Passeron a 'világ történetiségének' nevez. Ezt elfogadva az 'elkölcsönzések', a más tudományoktól való átvételek legitimnek tekinthetők, feltéve hogy tiszteletben tartjuk egymás játékszabályait." (Castel, 1998b, 17.)

[99] Castel éppen ezért számos diszciplína képviselőjének – társadalomtörténészeknek, szociológusoknak, szociálpolitikusoknak, filozófusoknak, antropológusoknak, politológusoknak – szolgál referenciapontul.

KÁDEREK ÉS CITÉK.[100]
LUC BOLTANSKI A TÖRTÉNÉSZEK SZEMÉVEL

Luc Boltanski és a történészek kapcsolatát Boltanski két, legnagyobb visszhangot kiváltó munkájára összpontosítva tárgyalom, először az 1982-ben megjelent *Les cadres. La formation d'un groupe social* (A káderek. Egy társadalmi csoport kialakulása), majd az 1999-ben napvilágot látott *Le nouvel esprit du capitalisme* (A kapitalizmus új szelleme) című művét elemzem.

Miért e két műre kerül a hangsúly? Egyfelől azért, mert *A káderek* jól illeszkedett a történettudományban ekkoriban zajló változásokhoz, és valószínűleg ezért számos történész véleményezte a kötetet (Magyarországon is, lásd Bódy, 1999; Czoch, 1999; Feleky, 1996).[101] A másik kötet részletesebb ismertetését pedig azért választottam, mivel Boltanski korábbi munkáit a kritikusok – többek között – a történelem negligálásában marasztalták el. Ezért „*A kapitalizmus új szellemének* nagy része [immár] azon folyamatok történeti elemzésével foglalkozik, amelyek a társas világ hálózati reprezentációjához vezettek", céljuk pedig a legitim rendek problémájának ismételt bemutatása, „de ezúttal abból a szempontból, hogy az igazolási rezsimek hogyan öltenek alakot, illetve hogyan tűnnek el" (Boltanski, 2002, 417., 414.).[102]

A 'KÁDEREK'. EGY TÁRSADALMI CSOPORT KIALAKULÁSA

Boltanski célja a franciául *cadre*-nak nevezett réteg bemutatásával az volt, hogy meghaladja a társadalmi csoportok úgynevezett szubsztancialista megközelítésének nevezett koncepció, valamint a társadalmi csoportokat üres statisztikai konstrukcióknak tekintő

[100] Az eredeti francia címben szereplő *cadre* magyarul szó szerinti fordításban kádert jelent ugyan, de nem ugyanazt a csoportot képezi le, mivel Franciaországban a munkásság és az alacsonyabb beosztású irodai dolgozók feletti széles réteget nevezik így, ami a magyar magántisztviselő-kategória alsóbb rétegeit már nem foglalja magában. Jobb híján azonban – akárcsak a kötetre korábban hivatkozó magyar szakirodalom – a káder kifejezést használom. A *cité* terminust pedig azért hagytam meg eredeti formájában, mert maguk a szerzők is e francia változatot tartják meg saját angol nyelvű írásaikban.

[101] A fenti három magyar cikk interneten elérhető változatát használtam, így a hivatkozásokkor nem jelzem a pontos oldalszámokat.

[102] Boltanski *La souffrance à distance* (A szenvedéstől az eltávolodásig) című könyvében (Boltanski, 1993) is alkalmazta a történeti megközelítést, amennyiben azt elemezte, miként konstruálódtak a múltban a különböző szituációkban alkalmazott kategóriák. A történeti reflexió itt azonban inkább csak a szövegek kiválasztásában jelenik meg, az igazi kihívást *A kapitalizmus új szelleme* történeti elemzése jelentette.

felfogás közötti szembeállítást.[103] A reprezentáció fogalmának segítségével sikerült elkerülnie, hogy a csoportot önmagában létezőnek tekintse, vagy hogy a *káderek* kifejezést tisztán kategóriaként kezelje.

Munkájában a *káderek* csoportja születését és történetét egyfelől statisztikai források vizsgálatával dolgozta fel – többek között a nómenklatúra-rendszer történetét feldolgozó munkákra támaszkodva –, hogy megvilágítsa, hogyan is vált a *káder* ennyire magától értetődő fogalommá a franciák számára; másfelől a csoport kialakulását nem egyes képviselőinek elbeszélésére hagyatkozva írta le, hanem azt a folyamatot próbálta rekonstruálni, amelyben a csoport társadalmi küzdelmek eredményeként intézményesült. Ezt úgy sikerült elérnie, hogy kiszállt a *káderek* osztálypozíciójáról zajló vitából: lemondva a csoport előzetes definíciójáról, azokat a történeti körülményeket tekintette tárgyául, amelyekben a *káder* meghatározott csoportként kialakult, amelyekben nevet, szervezeteket, szóvivőket, reprezentációt és értékrendszert kapott (Boltanski, 1982, 51.).

Boltanski a *káderek* társadalmi identitásának két lehetséges – egymással gyakran feszültségben, gyakran egyezésben álló – definícióját a cselekvés értéke igazolásának két lehetséges formájához kapcsolta. Az első olyan szakmai képességen alapul, amelyet valamilyen diploma szentesít, a második a szakmai tapasztalat és a 'terep' ismeretén nyugszik, és a hosszú inasévekkel, a munkaviszonyban eltöltött idővel és gyakorlati ismeretekkel jellemzett 'szakma' definíciójához kapcsolódik. A *káderek* kategóriájának történeti vizsgálata során nyilvánvalóvá vált, hogy az 1930-as években azonos képzéssel rendelkező mérnökök egy csoportja kezdte a *káder* képét kialakítani, s hogy a munkásoktól eltérően az 1930-as éveket megelőzően hiányzott ez a reprezentáció.[104] A *káder*identitás nem a statisztikákban és nem a politikai térben tűnt fel, sem pedig a társadalmi világ leképződéseként felfogható irodalmi alkotásokban. A terminus Franciaországban csak a Vichy-rendszerben jelent meg, rögzült, a csoport pedig a felszabadulás után a nyugdíjpénztári rendszeren keresztül intézményesült: minimális csoportkohézióját éppen a nyugdíj érdekében vezetett harc biztosította (uo. 132–142.). Ugyanakkor a diplomás mérnökök már ettől az első szakasztól kezdve arra törekedtek, hogy az iskolai képzésre épített technikai kompetencia és egy ettől eltérő társadalmi identifikáció között kapcsolatot építsenek ki, amely a 'középosztály' mozgalmaiban meg is találta kifejeződési módját. A francia szakirodalom által középosztálybelinek nevezett szakszervezetek általános konföderációja – mely két és fél millió tagot számlált – tulajdonképpen olyan szakmai szakszervezet volt, amely magába olvasztotta a gazdálkodókat, a kis- és középkereskedőket, a kisiparosokat, a kézműveseket, a szabadfoglalkozásúakat, a művezetőket és a 'kádereket'. Ezek a munkabér világán túlról csatlakozó foglalkozások nem a diplomával igazolt szakmaisághoz járultak hozzá, így elismertségüknek, 'nagyságuknak' (Boltanski–Thévenot, 1991) más természetűnek kellett lennie: a hagyományok és a személyi auto-

[103] E törekvés már Pierre Bourdieu munkásságában is tetten érhető, akivel Boltanski a hetvenes években szorosan együttműködött. Bourdieu a *káderek* társadalmi rétegét az osztályozás hatalmának bemutatására használta fel (erről Bódy, 1999). Boltanski osztályproblematikától megváló megközelítési módja azonban különbözött Bourdieu-étől, aki az osztályharcban elfoglalt pozíciót tekintette meghatározónak a reprezentációt illetően is (Bourdieu, 1979, 543–564.; idézi Bódy, 1999, 41.).

[104] A munkán alapuló reprezentáció első, különösen aktív szakasza a *grande école*-ok diplomás mérnökei 1936-os tavaszi sztrájkjának következményeként jelentkezett. Ez az új identitás, mintegy 10 000 embert érintve, több szakszervezet körül konstruálódott (Boltanski, 1982, 66.).

ritás álltak a középpontjában, és ez jól illeszkedett a parlamentben a kisvállalkozások védelme érdekében fellépő szociális katolicizmus filozófiájához. Ez a mozgalom tehát a gazdagságra épített renddel, a fogyasztással és a nagytőkével szemben jött létre, ugyanakkor a közös tulajdon rendszerét és a tömeghatalmat is elutasította. Egyszerre mutatta magát alternatívaként a hatalmat birtoklókkal és a proletariátussal *(Front populaire)*, és mutatott harmadik utat a nagytőkések és a munkások 'mozgósításával' szemben. A *káderek* kategóriájának reprezentációja így tehát kompromisszumos munka eredménye: egyfelől a hatékonysághoz kapcsolódó technikai kompetencia, másfelől a hagyományra és a családi jellegű személyes kapcsolatokra építő tekintélyelv között.

Boltanski tehát egy társadalmi csoport születését elemezve a szubsztancialista szemlélet gyengeségeire mutat rá. Úgy véli, hogy e felfogás nem tud igazi magyarázatot adni egy-egy társadalmi csoport megjelenésére, a leggyakrabban alkalmazott megoldás – a csoport előzetes létezésének feltételezése – a *káder* esetében például nyilvánvalóan nem járható út. Ezért le kell mondani az előzetes definícióról, és a formális definíció helyett a csoport reprezentációjának *időbeli* vizsgálatára van szükség.[105] „A »cadres« kategóriájának szociológiai tulajdonságait (pl. heterogenitását) kell megvizsgálni, és bemutatni, hogyan magyarázható mindez a csoport társadalmi genezisével és történetével (a durkheimi társadalmit társadalmival magyarázó szabállyal összhangban." (Boltanski, 1982, 463.)[106] Bódy Zsombor Boltanski munkájának tanulságait összegezve megállapítja, hogy a szerző

> „Lukács György *Történelem és osztálytudat* című művét bírálva a perspektíva megfordításáról beszél. Ahelyett, hogy néhány nagy alapvető kategóriát tekintenénk objektívnek, melyeket egy érdek konstituál, és amelyeknek világos kritériumok jelölik ki határait, és az ettől eltérő esetleges identitások szubjektív sokaságának magyarázatát keressük a politikai folyamatokban; ehelyett az objektíve különféle helyzetek sokaságából kell kiindulni és a néhány identifikációs kategória magyarázatát, amelyekkel az egyének azonosítják magukat, kell keresni a társadalmi valóság stilizálása, interpretálása, sematizálása érdekében kifejtett politikai tevékenységben, azaz a reprezentációk alakulásában, illetve alakításában." (Bódy, 1999, 44.)

Úgy is fogalmazhatunk, hogy nincs 'objektív', csak 'objektiválódott' csoport. A *káderek* kifejezés olyan egyének összességére vonatkozik, akik sok szempontból különböznek (társadalmi és iskolai életút, vállalati feladattípusok stb.), de a hangsúly „a bizonytalan körvonalú egység kohéziójának" (Boltanski, 1982, 463., a fejezet címe), relatív homogenizációjának szimbolikus és politikai dimenziójára – azaz a csoport definiálásának és elhatárolásának kollektív és konfliktusos munkájára, a szóvivők (szakszervezetek és politikusok) útján való intézményesedésre – esik. A létrejövő társadalmi csoport tehát nem az egyének bármiféle hasonlóságára épít, hanem bizonyos csoportoknak sikerült saját reprezentációjukat intézményesíteni, és sokakkal elfogadtatni, akik más vonzó, identitást kínáló pólusok híján vagy azoktól túl távol, *káderek*ként kezdték definiálni önmagukat is.[107]

[105] „Egyedül a csoport és struktúrájának *történeti* ismerete nyújt kulcsot az egyedi, hétköznapi és múló jelenségek [megértésé]hez." (Boltanski, 1982, 463., kiemelés – *T. E.*)

[106] Ezért nem is érthető, miért marasztalta el egy kritikusa alternatív elmélet kidolgozásának elmulasztásáért. George Ross kritikáját (Ross, 1987, 19.) idézi Feleky Gábor (Feleky, 1996).

[107] Igaz, a *káder* szocioprofesszionális identitása sem mindenkinek előnyös. Boltanski részletesen elemzi különféle helyzetű egyének ambivalens viszonyát saját csoportjukhoz (Boltanski 1982, 373–380.).

Franciaországban nagy sikert aratott könyvében Boltanski és szerzőtársa, Ève Chiapello a franciaországi kapitalizmus és a kapitalizmust érő kritikák átalakulási folyamatait követi végig, az 1968-as válság elemzésétől egészen az ezredfordulóig. Így a szerzők ismét egy hosszabb történeti folyamat bemutatása után állnak elő a francia társadalom nagyszerű kordiagnosztikai látleletével.

Mindezt két kérdésre válaszolva írják le: milyen változásokat okoztak az 1960-as és az 1970-es évek kapitalizmusellenes tiltakozásai; az 1980-as évek elejére miként tűnhetett el néhány év alatt és különösebb válság nélkül ez a nagy tömegeket megmozgató társadalmi mozgalom?

A kapitalizmus megújulásában a szerzők a kritika szerepét emelik ki. A kritika ugyanis azzal, hogy rávilágít és körvonalazza a problémát, lehetővé teszi a kapitalizmus számára a pragmatikus megoldások keresését (és megtalálását). A kapitalizmus így képes kielégítő válaszokat adni a vele szemben megfogalmazódó kritikákra, azaz a folyamatos elmozdulásra. Másfelől ez azt is jelenti, hogy a kapitalizmus lenyeli a kritikákat: magáévá teszi azoknak az értékeknek egy részét, amelyekre alapozva támadták (Boltanski–Chiapello, 1999, 75.), jóllehet miközben a kritikákra válaszolt, maga a profitszerzési mód is átalakult. A szerzők a változás – természetesen ideáltipikus – modelljét az alábbi három fogalom köré szervezve mutatják be:

1. A *kapitalizmus* mint munkaszervezési és profitszerzési mód (lásd például a tőke, a konkurencia, a bérmunka kérdését). Ennek három történeti típusát különböztetik meg: családi kapitalizmust, nagyvállalati kapitalizmust, projektrendet.
2. A *kapitalizmus szelleme* az az ideológia, amely igazolja és egyszersmind kívánatossá teszi az elköteleződést a kapitalizmus mellett, azaz legitimnek elismert konvenciókra támaszkodva integrálja a profitszerzést és az igazságossági elvárásokat. E weberi inspirációjú kiindulópont szerint a kapitalizmus igazolása olyan rendet feltételez, amelynek követelményei egészen máshonnan erednek, mint a profit hajszolása (uo. 37–40.). Szintén három típust különböztetnek meg: a családi kapitalizmus korára jellemző technikai és gazdasági haladást, a versenyhelyzet ösztönözte termelési hatékonyságot a centralizált ipari nagyvállalatok idején, az egyéni és politikai jogok előmozdítását a harmadik korszakban.
3. A *kritika*. Négy nagy botrányforrást különböztetnek meg: a) a kapitalizmus mint a kiábrándulás *(désenchentement)* és a hiteltelenség forrása; b) a kapitalizmus mint az elnyomás forrása, mely szemben áll a szabadsággal, az autonómiával és az emberi kreativitással; c) a kapitalizmus mint a nyomor és egyenlőtlenség forrása; d) a kapitalizmus mint az opportunizmus és önzés forrása, a társadalmi kötelékek és közösségi szolidaritás lerombolója (uo. 82.). A kritika különböző formákban jelentkezhet: lehet művészi (ez főleg az első két típus, az értékvesztés kritikájára jellemző) és társadalmi kritika (ez pedig az utolsó két típusra, a kizsákmányolásra). Ezek sokszor nincsenek összhangban, sőt néha feszültség alakulhat ki közöttük (uo. 83–88.). A művészi kritikát azonban a kapitalizmus új formája sikeresen integrálta, illetve integrálja (uo. 417–419.).

A kapitalizmus új, önigazoló szelleme eszerint a művészi kritikára támaszkodva öltött formát a hatvanas-hetvenes évek végén, ellenszegülve a – miként a szerzők nevezik – „tervezett társadalmi kapitalizmusnak" (tette mindezt ráadásul az állam keretei között). Téziseik alátámasztására a szerzőpáros bemutatja a munka francia világának változásait az elmúlt 25 évben – a rugalmasság igénye, a bizonytalanság növekedése, az élénkítés-politika, a kiszervezés, az azonos munkabérért túlmunka, a munkakezdés költségeinek államra testálása stb. –, illetve a védelem gyengülésének – elsősorban a szakszervezetek leépülésének – okait.

Az 1968–1978 között eltelt évtizedet a szerzők a kapitalizmus válságidőszakaként jellemzik: a munkáltatók képtelenek a munkaerő ellenőrzésére, miközben a termelékenység is csökken. A szakszervezetek nagyon aktívak, a társadalmi mozgalmak túllépnek a munkásosztály körein. A biztonságot és autonómiát követelő társadalmi, illetve művészi kritika igen élénk, ugyanakkor a mozgalmak sokszor sztrájkokhoz, bekeményítéshez, erőszakhoz vezetnek, amelyek eredménye a termelés dezorganizálódása. Minderre hagyományos válasz született: a munkaadók – állami nyomásra – kiegyeztek a szakszervezetekkel. Ez a szerződéses politika a társadalmi kritikáknak megfelelő – és erejét is kifejező – válasz volt, amelyben a munkáltatók jártak rosszul, mivel a béremelkedés nem járt együtt a termelékenységnövekedéssel. Az 1974–75-ös olajválság után azonban ezt a politikát felülvizsgálták, hogy rendbe tegyék a tőketulajdonosok előnyére újrarendezett bér-értékprofit megosztást és a termelést (uo. 268.).

A vállatok új politikája a flexibilitásra épített. A munkaszervezés is átalakult, főként az iparban. Nagyobb autonómia vált jellemzővé: a szabad munkaidő növekedése, a munkások többfunkcióssága és folyamatos képzése, a hierarchikus rend csökkenése. Ugyanakkor megváltozott a termelés szerkezete is: megnövekedett az alvállalkozások jelentősége, számos feladatot kihelyeztek, ami a kis- és középvállalatok felfutását eredményezte.

Közben folyamatos volt a művészi kritika beépítése a kapitalizmusba. Az autonómia és szabadság követelése összhangba került az egyre fontosabb iskolai végzettség emelkedésével, és stigmatizálni kezdte a régi típusú, autoriter és nem hatékony menedzsmentet, a munka pedig félautonóm, saját munkájukért felelős csoportokban összpontosult. A kritika hangsúlya a munkafeltételek javítására és a feladatok kibővítésére tevődött át, így a *kollektív* reprezentációtól és a *társadalmi* igazságosságtól eljutottunk a társult *egyének* reprezentációjáig és az igazságosság követeléséig (azaz a biztonságtól az autonómiáig).

E pozitív(nak ható) változásoknak azonban negatív árnyoldaluk is van: a munkanélküliség nyomása következtében bizonytalanná váló munkahelyek. A vállalatok foglalkoztatáspolitikája két bizonytalansági stratégiával is él: a munkahelyek kiszervezésével *(outsourcing)* és a bizonytalan munkahelyek fejlesztésével. A kiszervezés lehetővé teszi, hogy a költségeket az alvállalkozókra hárítsák át, az elvárásokat pedig növeljék. Vállalaton belül könnyebb szelektálni a kevésbé produktív állások között, ami feszültséget kelt az alkalmazottak körében, mivel mindenki biztosabb állást szeretne a meghatározatlan időre szóló munkaszerződés helyett. A pórul jártak a 'túl öregek', a 'túl fiatalok', a 'kevéssé rugalmasak', az iskolázatlanabbak és a bevándorlók (uo. 326.). A munkaszervezés átalakulásának másik következménye a munkavédelem csökkenése. Főleg a kisvállalkozások esetében emelkedik a munkabalesetek száma a szabályozatlan törvényi előírások következtében. A harmadik következmény a munkaterhek növekedése és a többfunkciósság megkövetelése azonos bérkifizetés mellett, azaz a toyotizmusnak vagy

*kaisen*nek nevezett japán minta alkalmazása (uo. 332.). Mindezek után talán meglepő, de mégis, e változásokat a közvélemény is elfogadja, nem kis részben azért, mert már az 1970-es évektől a rugalmasság volt az egyik fő jelszó.[108]

Az átalakulásokkal egy időben a szakszervezetek is leépültek. 1976-tól 1988-ig a szakszervezeti tagok száma 20%-ról 9%-ra csökkent. Ez nem magyarázható egyedül a munkáltatók hagyományos szakszervezet-ellenességével – bár a szerzők szerint ennek szerepe sem elhanyagolható –, a fő ok a szakszervezet bástyájának, a nehéziparnak az összeomlása és a vállalati átszervezések (vállalatok nagyságának csökkenése, kiszervezések, az így keletkező munkanélküliek serege és a bizonytalanná váló munkahelyek stb.). A szakszervezeti szervezkedést nehezíti, hogy a mobilitás hűtlenné teszi a munkavállalókat, és destabilizálja az egyes szervezeteket, ráadásul a munkásság is egyre heterogénebb összetételű. Ettől nem függetlenül maguk a társadalmi osztályok váltak kérdésessé, kiéleződtek az osztályokon belüli egyenlőtlenségek (uo. 381–414.). Mindezt csak erősíti a vállalati humánpolitika változása, mivel az egyéniesített bérek növelik a csoportok és egyének közötti versenyszellemet. Úgy tűnik, a nagy szakszervezetek erre nem tudtak mit lépni. Ráadásul az állami törvénykezés is hozzájárult mindehhez, amikor előírta, hogy nem országos, hanem helyi szinten kell lebonyolítani a tárgyalásokat (a szakszervezetek pedig országos szinten voltak erősek), miközben egy sereg szabályozással – 39 órás munkahét, 60 éves nyugdíjkorhatár – gyorsan véget vetett nekik, és jól behatárolta a szakszervezetek cselekvési lehetőségeit. Mindezt csak tetézte a szakszervezetek ellen irányuló művészi kritika, amely antibürokratikus és a szakszervezeti vezetők privilegizált kategóriákat védelmező magatartásának támadásával hozzájárult átalakításukhoz, például az országos szintű szakszervezetek felszámolásához és egész szekciók eltűnéséhez (uo. 280–283., 369–381.).

A kapitalizmus jelenkori állapotát és új szellemét a szerzők leleményes módon, elemzőn írják le: a menedzserirodalom[109] felhasználásának segítségével megismerkedünk a hetedik *cité*vel, igazolási rezsimmel, amelynek fő képviselője a kapitalizmus új szellemét legitimáló menedzser,[110] s amely *cité*t meghatározása értelmében egy újabb 'nagyság' definiálja.

Ahhoz, hogy világos legyen, mit értünk az igazolások normatív támaszait jelentő *citén* vagy a *cité*hez szorosan hozzá tartozó 'nagyságon', egy kis kitérő szükséges Boltanski (és Laurent Thévenot) korábban született elméletének vázlatos bemutatásához.

A *De la justification* (Az igazolásról) című könyvük (Boltanski–Thévenot, 1991) – melynek alcíme *Les économies de la grandeur* (A nagyság ökonómiái) – tárgyául a szerzők a nyilvános térben zajló kritikákat és igazolásokat választották. Hipotézisük, hogy minden vitában nagy súllyal esik latba a felhasználható érvek legitimitása és általánossá-

[108] Boltanski kordiagnosztikáját vö. Robert Castel előzőekben említett bérmunkaviszonyról írt munkájával (Castel, 1998b).

[109] A menedzserirodalom kialakulását a kapitalizmus második korszakához, konkrétan az 1929-et követő válság idejéhez kötik. Ezek a könyvek a vezetés technikai tudnivalóit mutatták be, de erős morális felhang is jellemezte őket, mivel mindig megmagyarázták, miért kell mindennek úgy lennie, ahogy éppen van. Boltanskiék két szövegkorpuszt vizsgálnak az 1960-as (1959–69) és az 1990-es (1989–1994) évekből.

[110] A szerzők röviden ismertetik a 'menedzser' kifejezés franciaországi elterjedését, és összehasonlítják az 1960-as évek szókészletét uraló 'káder' terminussal (Boltanski–Chiapello, 1999, 120–122.).

ga, amelyek a természetes szituációból[111] kilépő egyének viselkedését irányítják. A *cité* igazolásmódjaihoz tehát a cselekvők cselekedeteik vagy vitában elfoglalt álláspontjuk legitimálása érdekében fordulnak. Boltanski és Laurent Thévenot korábban kidolgozott elméletükben hat *citét* azonosítottak, vagyis hat olyan legfelsőbb igazolási elvet, amelyek képesek egy bizonyos típusú közjó nevében (pl. a hatékonyság, a piaci érték, a hírnév, a család, a művészi kreativitás vagy az egyenlőség eszméje, lásd lentebb) egy adott szituációban létrejövő legitim hierarchiát kialakítani, kizárólag a helyzethez és pillanatnyi állapotához kötődően. Ezen igazolási elvekre akkor van szükség, ha a szituáció megkérdőjeleződik, a létezők elhelyezkedése benne többé nem egyértelmű, illetve egyáltalán már magának a szituációnak a létrehozásakor is. E formalizáció megértéséhez Boltanskiék a *citéről* különböző elképzeléseket megfogalmazó klasszikus politikai szövegekhez irányítanak. A szerzők a regisztereket nem 'kitalálják', hanem a 'politika nyelvtanaként' írják le, azaz feltételezik, hogy mindennapokban alkalmazott igazságkoncepciók rendszerezései. Új könyvükben Boltanskiék konstrukciójuk empirikus érvényességét is tesztelik, mégpedig úgy, hogy napjaink vállalatirányításában figyelnek meg a különböző *citékhez* hasonló sémákat. Ebben a kettős eljárásban hat különböző nyilvános igazolási regisztert azonosítanak (de – teszik hozzá – ez a felsorolás nem kizárólagos[112]). Mindegyik *cité* sajátos, meghatározott módon méri egy személy 'nagyságát', innen ered a *nagyság ökonómiája* kifejezés.

1. Az (állam)polgári igazolás (Rousseau/szakszervezeti irányítás) alapja a közös akarat és az egyenlőség.
2. Az ipari igazolás (Saint-Simon/a termelékenység irányítása) a hatékonyságon és a kompetencián nyugszik.
3. A házi vagy domesztikus igazolás (Bossuet/a megfelelő viselkedés irányítása, ügyesen helyezkedés) a személyes kapcsolatokon és bizalmon alapul egy közösség tagjainak kapcsolati hálóján keresztül.[113]
4. A vélemény/megítélés igazolás (Hobbes/kapcsolatszervezés) a mások általi elismerésen nyugszik.
5. A kereskedői igazolás (Smith/a sikeres üzlet irányítása) a piacon nyugszik.

[111] „'Természetes szituációról' a tiszta intencionalitás spontán és szabad kiáramlásakor van szó, amelynek során a cselekvést nem akasztja meg például a reflexió. A cselekvők belefeledkeznek a helyzetbe, teljes mértékben jelen vannak abban, amit tesznek, nem zavarja meg őket esetlegesen oda nem illő tárgyak jelenléte: azokat észre sem veszik. Boltanskiék szerint azonban a 'természetes szituáció', amelyben minden fennakadás nélkül zajlik, és amelyet 'édennek' is neveznek, a mi kritikai társadalmainkban nem sokáig tarthat ki. A partikularitások, az oda nem illő létezők, a diszfunkciók minduntalan ellepik e 'természetes szituációt', ezért ellenszert kell alkalmazni, az univerzalitásban való megalapozást, amelyre a szituáció harmonikus fennállásakor még nem volt szükség. [...] Ekkor tűnik fel, a 'természetes szituáció' ellenfogalmaként, a 'szituáció', mint amit a cselekvő értékelő és kognitív ítéleteinek összekapcsolódása alkot meg, s amivel kapcsolatban a reflexió szerepe meghatározó. Valójában ez utóbbi eset az, amivel Boltanskiék foglalkozni szeretnének. Szerintük ugyanis ekkor hozzák létre a cselekvők azt a normatív rendet, amely legitim igazolásmódokon alapul." (Berkovits, 2004.)

[112] Thévenot és Claudette Lafaye például kidolgozta az ökológiai igazolás regiszterét is.

[113] Lásd a familiaritás rezsimjét, amellyel Thévenot dolgozott tovább.

6. Az inspirációs vagy ihletettségi igazolás (Szent Ágoston/a kreativitás irányítása) egy személy és egy totalitás közötti közvetlen kapcsolaton nyugszik (pl. Isten és a misztikusok vagy a művészet és a művészek).[114]

A menedzserirodalmi szövegkorpusz összehasonító elemzése végül a projekt-*cité* *(cité par project)* bemutatására fut ki. Ez a *cité* a projekt kulcsszavára, az aktivitásra, a kapcsolatokra épített hálózati világ igazolási logikája, ahol az aktivitás célja projektek generálása vagy a mások által végzett projektekbe integrálódás. A hálózatba illeszkedő projekt átmeneti forma, és az egymást követő, kapcsolatokat megsokszorozó projektek egyre jobban kiterjesztik a hálózatot. A konnekcionista világban élők természetes elfoglaltsága, hogy másokkal kapcsolatba lépjenek, viszonyokat hozzanak létre. Ehhez bizalom, kommunikációs képesség, szabad vitakészség szükséges, illetve hogy képesek legyünk másokhoz, más helyzetekhez kapcsolódni. Tudni kell elköteleződni, lelkesnek (alkalmazkodónak, rugalmasnak, többfelé nyitottnak, autonómnak, kockázatvállalónak stb.) lenni, mivel azt, aki nem fedez fel és használ ki kapcsolatokat, a kirekesztettség fenyegeti. Így ebben a világban minden az alany alkalmazhatóságáról/feleslegességéről szól (Boltanski–Chiapello, 1999, 154–238.).[115]

Ebből adódik a konnekcionista kapitalizmus két problémája: a kirekesztettség és az önzés. Ezeket már nem lehet hagyományos módon megoldani, mivel a kirekesztettség immár nem társadalmi diszfunkció, hanem a hálózat sajátja. Az önzés esetében arról van

[114] Ez a regiszter két közös, legitimitásukat megalapozó kényszernek engedelmeskedik, nemcsak a szociológiai értelemben vett legitimitás (azaz az uralmi viszonyok utólagos elismerése), hanem a cselekvőknek cselekedeteik támaszául szolgáló általános horizont értelmében is: 1. az *emberi közösség* kényszerítőereje, mely egy *cité* tagjainak közös emberi tulajdonságát ismeri el; 2. eme emberiség feletti *rend* kényszere, azaz egy nem állandó, a *nagyság próbáinak* alávetett hierarchia. Hipotézisük szerint ezen igazolási módokhoz minden cselekvő hozzáfér, melyek így részét alkotják a *megosztott kompetenciáknak* (Corcuff, 1995, 109–110.). Nem meglepő módon Thévenot-t és Boltanskit több kritika érte a cselekvők igazolási kompetenciaszintjével kapcsolatban, például amiatt, hogy valóban mindenki egyenlő kapacitással rendelkezik-e e téren (ami empirikusan nem igazolódik). Ugyanakkor a kritikusok két gyakori hibája, hogy elméletüket sokan úgy olvassák, mintha a világ leírása (mintha a világ igaz[ságos]) lenne, vagy mintha a modell minden szituációt az igazolás vagy az igazság fogalmával akarna magyarázni.

A fentiekben röviden ismertetett nyilvános igazolás szociológiája a cselekvési rendszerek általánosabb megközelítésébe tartozik. Boltanskiék ugyanis kidolgoztak egy cselekvési rendet (rezsimet), amely az egyenértékűség (mérték)/egyenértékűségen-kívüliség (mértéktelenség) és a béke/vita tengelye mentén elhatárolható 'térben' rendezhető (Boltanskiék cselekvési rendszerelméletét Philipp Corcuff nyomán ismertetem).

– Az igazság-igazolás (vita állapotában fordulnak az egyenértékűség általános elvéhez).
– A helyesség (dolgok és személyek közötti hallgatólagos egyenértékűség békében, ilyenkor a kritika nincs aktiválva).
– Az agapé vagy a szeretet (ingyenadomány a viszonzás elvárása nélkül, a keresztény teológia alapján kidolgozva; békében az egyenértékűség egyik megjelenése).
– Az erőszak (az 'erők elszabadulásának' határfogalmában a vita egyenértékűségből kilépő állapota) (Corcuff, 1995, 112–113.).

[115] A projekt-*citét* más *citékkel* összehasonlítva egyező és ellentétes jellemzőkre bukkanhatunk. A kreativitás az inspirációs vagy ihletettségi *cité* fontos eleme is, a kereskedelmi *citére* pedig az átmeneti jelleg (vö. a tranzakció ideje), az anonim viszonyok, a konkurencia jellemző, ahogy a projektek esetében, igaz, ez utóbbi a kooperációt is megkívánja. A reputáció a vélemény/hírnév *cité* fontos eleme, szintén megjelenik a hetedik *citében*, éppen úgy, ahogy a domesztikus/házi *cité* szemtől szemben viszonyai vagy a bizalom, de ezek csak közös elemeknek tűnnek, valójában e két cité között a hierarchia eleme miatt nagyon nagy az ellentét, csakúgy, mint az ipari *cité* esetében.

szó, hogy a hálózatépítő a saját hasznára fordítja a hálózatban összegyűlt értéket, közjót.[116] Boltanskiék ezáltal a kizsákmányolás jelenségét próbálják meg új terminusokkal leírni, sőt céljuk, hogy a jelenkori kapitalizmussal konfrontálódó, társadalmi kritikának is alkalmas kizsákmányoláselméletet hozzanak létre. Míg korábban a társadalmi felháborodás két forrása a szegények nyomora és a gazdagok önzése volt, a jelenkori kapitalizmusban a kirekesztettség oka a hálózatépítő viselkedése, mivel a csere reciprocitására építő hálózatos logikában a hálózatépítő úgy használja a kapcsolatokat, hogy (az) ő(vé)t ne használhassa senki.

Épp ezért egy olyan világban, ahol a mobilitás a leglényegesebb tulajdonság, a 'kicsik' hozzájárulása a gazdagodáshoz éppen az ő gyengeségükben, rugalmatlanságukban, immobilitásukban rejlik. Azaz egyesek mobilitásának a mások immobilitása a feltétele, hiszen az egy helyben maradó 'kicsik' biztosítják a 'nagyok' jelenlétének folyamatosságát. Az immobilak nemcsak kizsákmányoltak a mobilakhoz képest – mert a profitból részesedésük nem igazságos –, hanem kihasználásuk a szerzők szerint már az emberi méltóság elleni agresszióként is felfogható, mivel a 'kicsik' nem tudják 'nagyságukat' más területeken sem kinyilvánítani. Ez maga után vonja, hogy lassanként képtelenek új kapcsolatokat építeni vagy a létezőket megtartani, ami a kirekesztettség állapotához vezet (uo. 436–466.). A 'kicsik', amennyiben mégis mobilak, mobilitásukat inkább elszenvedik: kereskedelmi termékekként cirkulálnak a hálózatban, sohasem vesznek részt a szemek összekötésében, hanem saját kapcsolataik érdekében mások mozgatják őket, így ők maguk új (akár ellen)hálózatokat sem tudnak létrehozni.

Ez utóbbi most különösen probléma, mivel miközben az egyénre koncentráló és a közjó fogalmán kívül álló *cité* morálját az egész társadalom átvenni látszik, az új formával szemben nincs semmiféle ellenállás sem a politika, sem a kritika dimenziójában (uo. 437–451.), csak valamiféle – anómiát jelző – nyugtalanság (uo. 503.).

Az én leértéktelenedésével és a hálózati morál terjeszkedésével ugyanis együtt jár a nyugtalanság érzése. Egyrészt azért, mert a rövid határidők megszabta életmód a munkaidő szféráján is túlnyúlik, amit a szerzők a lakásbérletek terjedésével, a házasságok csökkenésével és a törékeny kapcsolatnak mondott együttélések növekedésével, sőt az öngyilkosságok emelkedésével támasztanak alá.[117] Másrészt a magánélet/közélet határvonala is egyre inkább elmosódik, hiszen – miként Boltanskiék hangsúlyozzák – hálózatban *élünk* (uo. 132.), s a hálózatépítéshez különböző típusú kapcsolatainkat vesszük igénybe. A hálózati világban megkötött 'szélsőségesen labilis' kapcsolatok, az elköteleződések szüntelen megújítása pedig a 'bolyongás' érzését és 'a jövőtervezés nehézséget' erősítik (uo. 504.). Boltanski és Chiapello egy másik ponton is Durkheimhez nyúl vissza, akinek anómiagondolatát különösen időtállónak ítélik. Leszögezik, hogy itt nem egyszerűen a két századvég hasonlóságáról van szó. A kapitalizmus szellemének oly fon-

[116] A *networker* (franciául *faiseur de réseaux*) Boltanski és Chiapello koncepciójában kifejezetten pejoratív terminus, melynek pozitív megfelelője a projekt-*cité*ben 'nagy' 'láncszem' (*mailleur*). Miközben kvalitásaik, törekvéseik ugyanazok, meghatározó különbség, hogy míg a *networker* önző (és cinikus) módon a saját céljaira használja (ki) a hálózatot, addig a *mailleur* a közjó érdekében teszi ezt (Boltanski–Chiapello, 1999, 438. skk.).

[117] Franciaországban az öngyilkos férfiak száma az 1970-es-1980-as években növekedett (az 1990-es évektől a trend megfordulni látszik). A növekedési ráta különösen erős a 35–44 éves korúak esetében. A 25–49 éves korosztály munkanélküliségi és öngyilkossági görbéje ugyanazt mutatja (Boltanski–Chiapello, 1999, 507.).

tos elemét, a szabadságot ugyanis csak egy lépés választja el a nyugtalanságtól, mely a jövőre vonatkozó bizonytalanságban fejeződik ki. Az anómia a cselekvés szabályainak hiánya, melynek következtében a cselekvési horizont kiüresedik. A cseppfolyósság és a bizonytalanság így a hálózat közvetlen következménye, mivel az, amit a kapitalizmus új szelleme feltételez, nem más, mint a növekvő pluralizálódásnak engedelmeskedő identitás szétmállása, ahol az egyén már nem önmaga, hanem csak adaptációs képességének erénye. Boltanskiék éppen ezért a konnekcionista világon belüli énfelépítés bázisát (is) keresik.

Ez vezet el ahhoz a kijelentéshez, hogy „a szabadság tényezője a biztonság" (uo. 570.). A szabadság és az autonómia növekedése a munka világában a csapatmunka és az önkontroll növekedésével járt együtt, mindez azonban a munkavédelem és a biztonság kárára történt. A kapitalizmus tehát hiába ad nagyszerű lehetőséget a szabadság és az önmegvalósítás kiteljesedése számára, a biztonságtól és az igazságtól megfosztva 'megkeseredik', és nincs szó másról, csak az egyik függőség más típusú függőségre felcseréléséről.

És itt érkezünk vissza a társadalmi, valamint a művészi kritikához, illetve ennek hiányához. A társadalmi kritika – mely a kizsákmányoláson alapuló nyomor és az egyéni érdekek egoizmusa ellen irányult – a szakszervezetek és az osztálymodell térvesztésével elhalkult. A művészi kritika – melynek jelei kevésbé körülhatárolhatók, mint a társadalmi kritikáé (vö. a hajléktalanok, koldusok, munkanélküliek kézzelfogható problémáját) – szabadság- és autenticitásigénye pedig integrálódott a konnekcionista világba (uo. 417–419.).[118] A szabadság kérdésének fent említett problematikussága mellett a művészi kritika autenticitáskövetelése is számos nehézséget vet fel.

Úgy tűnik ugyanis, hogy a konnekcionista világ inkább képes egy bizonyos szabadságérzéssel szolgálni, mint eleget tenni a létezéséhez egyébként nélkülözhetetlen autenticitás igényének. A projekt-*cité*t kettős ellentmondásosság hatja át. Az alkalmazkodás és a mobilitás képessége, illetve az autenticitás követelménye a mindig újabb és újabb projektekbe bekapcsolódást írja elő, integer önmagunk megőrzése mellett. Ez összefügg a másik projekt-*cité*beli ellentmondásossággal, mely a szabadságot, a rugalmasságot, így az alkalmazhatóságot hangsúlyozza, miközben a személyiség és jellegzetességei fejlesztését is megköveteli, hiszen ez a feltétele annak, hogy mások érdekesnek tartsanak és bevonjanak az újabb projektekbe minket, azazhogy 'nagyok' lehessünk a *cité*ben. Az autenticitás ennélfogva a konnekcionista világ paradoxonja: egyfelől szükséges a hálózatban egymás közelébe kerülő emberek minősége miatt, másfelől az adaptációs képességnek határt szabó tehetetlenségi faktor. A szabadság és autenticitás követelményének eme ellentmondásai miatt a művészi kritika lebénulni látszik.[119]

Boltanski és Chiapello azonban már a könyv előszavában megjegyzi, hogy az elharapózó fatalizmus ellenére új tendenciákat vélnek felfedezni. Az egyik az általuk tipikusan konnekcionista koncepcióként láttatott kirekesztettségnek az 1990-es évekbeli erőteljes

[118] Melynek nem elhanyagolható oka az 1968-as lázadók hatalomra kerülése, akik a művészi kritikára fogékonyak maradtak, de a társadalmi kritikákat gyanús szemmel nézték, mivel ezeket Franciaországban a Francia Kommunista Párt működéséhez kötötték (Boltanski–Chiapello, 1999, 282., 287.).

[119] A szerzők egyik, a problémát jól szemléltető konkrét példája a genetikailag módosított élelmiszerek vitája. Ez esetben a természet 'autonómiájának' védelmét hirdetők állnak szemben azokkal, akik szerint nem szabad az emberi innováció útjába állni (mely utóbbi csoport gyorsan utat talált a 'kapitalistákhoz', akik felismerték, hogyan profitáljanak a szabadelvűségből).

átpolitizálása. A kirekesztettség-mozgalmakban megjelenő politizálás a minimálbérvita kapcsán bontakozott ki Franciaországban. E mozgalmak szerveződésének, ideológiai háttérépítésének nehézsége éppen az volt, hogy el kellett jutniuk a munka eredményének elbirtoklásától – azaz a kizsákmányolástól – a munkától megfosztottságig – azaz a kirekesztésig. 1995 egy új kor kezdetét jelenti számukra, mivel ekkor léptek színre a kapitalizmus új szelleme számára új kihívást támasztó azon mozgalmak, amelyek 1968 óta először élnek egyszerre művészi és társadalmi kritikával. Az új lehetőséget – és a tiltakozás új formáját – elsősorban a diákok – köztük a középiskolások – mozgalmaiban látják, mivel ezek a legjobban szervezettek. Követeléseiket az biztosítja, hogy egy meghatározott csoport a feladatnak szenteli magát, ugyanakkor mindenki jelen van, és dialógusra kötelezett. Az új kritika már a hálózati logika alapján szerveződik (pl. az *Attac*), és eme ellenhálózatokból reményeik szerint új erők és a (hibrid) kritika új formái jönnek létre.

A szerzők azzal kívánnak a kritika újjáéledéséhez hozzájárulni, hogy a kizsákmányolás közgazdasági fogalmát és elméletét a hálózat központba helyezésével gondolják újra.[120] A kritika képes megmutatni, hogy kik azok, akik a hálózatban hozzájárulnak a kapcsolatsűrűség megsokszorozódásához anélkül, hogy önmaguk értéke növekedne. Ők teljesen kizsákmányoltak abban az értelemben, hogy az érték növekedéséhez anélkül járulnak hozzá, hogy ellenszolgáltatást kapnának érte. Másfelől a kritika segítségével létrehozható a hozzájárulás mértékének megfelelő ellenranglétra.[121] Boltanskiék konklúziójukban azt is leszögezik, hogy a szabadsághoz nélkülözhetetlen biztonság megteremtéséhez „lassítani, eltéríteni, késleltetni és ritkítani" kell a mobilitást, illetve lehetővé tenni az életmódok közötti választást. Védelmet egyedül egy – bármilyen paradoxonnak hangzik is – „mobil munkásoknak" járó rendelet *(statut)* jelentene, amely a piaccal szemben szabadságot (is) biztosítana az egyéneknek, és ellen tudna állni az újfajta, fékek nélküli szociabilitásnak (uo. 572.).[122]

Látható tehát, hogy Boltanski és Chiapello könyve többféle célnak is eleget tesz. Először láthatunk egy izgalmas történeti elemzést, egy ragyogó kordiagnosztikát, majd a probléma összetett vizsgálatát követően a szociológiai elemzés normatív diskurzusba, „egy új társadalmi utópiába" (Karsenti, 2000) fordul: meg kell kísérelni a maga teljességében helyreállítani és összegyűjteni a különböző, itt-ott fellelhető kritikákat, s úgy tenni hatékonnyá őket, hogy az uniformizálódást elkerülve különféle dimenziókban artikulálódjanak, egyszerre a kizsákmányolás, a nyomor leleplezéseként és a szabadság, valamint az autenticitás vágyaként.[123]

[120] Jóllehet a hálózat nem csupán profittermelésre alkalmas, de egyre inkább arra. A szerzők szerint a hálózat sikere a gazdasági mezőben azoknak kommunikációs eszközöknek köszönhető, amelyek nagy távolságokban a kontroll elvesztése nélkül működnek.

[121] Megoldási javaslataik közül két dologra világítanék rá: 1. a kritika új formái nem jöhetnek csak autonóm és magukat is hálózat(ok)ba szervező egyének részéről; 2. a kritika lehet a társadalmi javak definíciójára alapozott társadalmi kritika – mely szerint vannak mindenki által jogosan hozzáférhető javak –, és lehet ugyanennek művészi megfogalmazása – miszerint ezek elidegenítése amorális –, mely esetben a művészi és az ökológiai kritika összefonódik (Boltanski–Chiapello, 1999, 568., 617–629., 639.).

[122] Kérdéseket vet fel persze, hogyan rögzítsünk szabályokat az állandó változások kontextusában, hogy mennyi legyen ebből az állam és a kormányok súlya, amelyek maguk viszont a gazdaság lehető legnagyobb szabadságának útját választják?

[123] A kötet Franciaországban komoly visszhangot keltett. Jellemzően először német fordítása készült el (2003), majd angolul is megjelent (2006).

A történészek körében először Boltanski *A káderek* című munkája váltott ki figyelmet. Nem véletlenül. A társadalmi csoportokkal kapcsolatban már a hetvenes években megfogalmazott kritika szerint a társadalomtudományokban bevett szocioprofesszionális felosztás a társadalom olyan klasszifikálását kísérli meg, amely idegen a kutatott társadalmi szereplők tapasztalataitól, vagyis független az adott kontextustól.[124] Mint már jeleztem, a *káderek* bemutatásával Boltanski célja a társadalmi csoportok szubsztancialista és az ezeket üres statisztikai konstrukcióknak tekintő elképzelések szembeállításának meghaladása volt. Ez a felfogás nagyszerűen illeszkedett a mikrotörténelem aktuális irányzatához, amely a korabeli társadalmi reprezentációkat, egyes foglalkozások, csoportok társadalmi státusát elemezte inkább, figyelembe véve a korabeli elképzeléseket és a társadalom leírásának kortárs nyelvezetét,[125] mint a szocioprofesszionális osztályozást.

A foglalkozási megnevezések történetének eredetileg forráskritikai műveletnek indult feltárása hamar önálló kutatási területté vált. Itt most csak két művet emelek ki, a néhány évvel később megjelent Laurent Thévenot és Alain Desrosières ma már segédtankönyvnek számító írását, amely a foglalkozási besorolások rendszerét kognitív, statisztikai és politikai reprezentációnak tekinti (Desrosières–Thévenot, 1988), illetve Christian Topalovnak a munkanélküliség születéséről szóló munkáját (Topalov, 1994, 1998). Topalov úgy véli, hogy a munkanélküliséget „föltalálták, nem pedig fölfedezték", „nem lent alakították, hanem fönt" (Topalov, 1998, 300., 299.). A munkanélküli–bérmunkás kategóriák is egymás komplementer párjaiként születtek meg a korábbi kategóriarendszer átalakításával. Topalov magyarázatában egyaránt fontos elem a diszkontinuitás és a kontinuitás, hiszen a munkanélküli fogalma a korábbi reprezentációk hirtelen átalakulásával, de egyben a korábbi reprezentációk elemeinek újjászerveződésével jött létre. Ezzel azt a közkeletű felfogást veti el, miszerint

> „...a munkanélküliség fogalma, majd nyomában a társadalmi probléma kezelése annak nyomán született volna meg, hogy társadalomtudósok, társadalomreformerek a századfordulón olyan szintre jutottak a piacgazdaság törvényeinek megismerésében, hogy a korábbi képzetekkel szemben helyesen tudták megfogalmazni a munkanélküliség mibenlétét" (Bódy, 1999, 56.).[126]

[124] A szocioprofesszionális osztályozás történetéről lásd Czoch, 1999.

[125] A korabeli nyelvezetből kiinduló kutatások arra világítottak rá, hogy az egyének termelési szektorok szerinti besorolása egy közösségnek csak az egyik lehetséges és korántsem az egyetlen szükségszerű reprezentációja (Czoch, 1999). A klasszifikációról a figyelem fokozatosan azokra a viszonyokra terelődött, amelyek a korabeli osztályozásokat létrehozták (pl. Cerutti, 1995). A társadalmi osztályok genetikus megközelítésére csak három példát említek: az amerikai Eviatar Zerubavelnek az idő standardizálásáról (Zerubavel, 1990), Gérard Noirielnek a francia munkásosztály kialakulásáról (Noiriel, 1986) és a közgazdász Robert Salais nyomán a munkanélküli kategóriájának kialakulásáról írt munkák (Salais–Baverez–Reynaud, 1986). Ez utóbbi tematikát a szociológus Christian Topalov kutatta tovább (Topalov, 1994). Ezenkívül számos cikk jelent meg a pluridiszciplináris *Genèses. Sciences sociales et histoire* nevű folyóiratban, mely az 1990-es évektől folyamatosan adott helyt hasonló nézőpontból lefolytatott kutatások közlésére.

[126] Bódy Zsombor azt is bemutatja, milyen éles vitát váltott ki, amikor Olivier Marchand és Claude Thélot az elmúlt két évtized kutatásának kritikai eredményeit figyelmen kívül hagyva, kétszáz évnyi távolságra vetített vissza olyan fogalmakat, amelyek történetisége nem nyúlik ilyen messzire vissza az időben (Marchand–Thélot, 1991). A megszólaló kritikusok (Desrosières–Lepetit–Brian–Topalov, 1992) az eredményt egyszerűen fiktív történelemnek tartják (ismerteti Bódy, 1999).

A számos kritika ellenére a szocioprofesszionális kategorizálás a mai napig elterjedt. Érthető okokból: használata egyszerű, ily módon a társadalmi rétegződés problémája a kódolás feladatára szűkül. A Bódy Zsombor által a módszer alternatívájának tekintett mikrotörténeti megközelítéssel szemben alkalmazását nem a széles körben elérhető források magyarázzák, hanem az, hogy felhasználásával viszonylag gyorsan eredmény érhető el – különösen a jóval időigényesebb mikrotörténeti kutatásokhoz képest (uo.).

Ez a változás egybeesett a szociológia 1980-as évekbeli hangsúlyeltolódásával, a makroszintű megfigyelések visszaszorulásával, illetve a mikroszintűek előtérbe kerülésével. A megfigyelő pozíciójának változása ugyanakkor a társadalmi cselekvők társadalomtudományi ábrázolását is befolyásolta. A cselekvőknek bonyolult (és a megfigyelőével egyező) kompetenciákat kezdtek tulajdonítani. Ez nemcsak a már említett társadalmi kategóriák újradefiniálásával járt együtt, hanem az adott kompetenciák vizsgálatával is, nevezetesen, hogy a cselekvők mi alapján ítélik meg ellenfeleiket, mi az igazolás, az elfogadható vagy elfogadhatatlan kritika része, vagy mi vezet egy vita folytatásához vagy lezárásához.

A Boltanski és Thévenot által kidolgozott *cité*-elképzelés szerint a cselekvők egyszerre több körből – ha úgy tetszik, világból – nyerik referenciáikat, amelyeket újra és újra kontextusba helyeznek. Boltanski több helyütt leszögezi, hogy a *citék* és az igazolás világai hosszú időtartamú történeti konstrukciók. Érdekes, hogy a Boltanski munkái iránt nagy figyelmet tanúsító történész, Bernard Lepetit[127] éppen azt tartja Boltanski egyik legfőbb eredményének, hogy szakít a korábbi szociológiai hagyománnyal, amely a társadalmi mezőben és hosszú időtartamban cselekvő egyént állandónak feltételezte, s mint a struktúrák tulajdonságainak hordozóját vizsgálta.

> „Nemcsak arról van szó, hogy a konfliktusos szituációk rövid időtartamát szembehelyezné a társadalmi őrizet kevésbé formálható idejével. Emellett *történet* elmondásával illusztrálja, hogy a szituációban előálló egyedi jelenetek láncolatában hogyan konstruálódik egy, az emberek interakcióit lehetővé tevő társadalmi rend." (Lepetit, 1995, 274. – *kiemelés az eredetiben.*)

Mielőtt azonban Boltanski szociológiáját történetinek neveznénk, érdemes e tekintetben alaposan megvizsgálni a *cité* szociológiáját.

Lepetit szerint minden legitimációs elv időbeli dimenziót tartalmaz, mivel a cselekvők a jelen megítéléséhez múltbeli szituációk felé fordulnak. A *cité*-szociológia idője mégis ellentétes az időtartammal, mert mindig a próba pillanatában valósul meg az időbeli sémák legitimáló felidézése. A kronologikus folyamat elutasítása magában a terminusban rejlik: ami a szituációban létrejövő kompromisszumban zajlik, az az ellentét betöltése (ha úgy tetszik, eltüntetése), annak a pillanatnak a törlése, megsemmisítése, amelyben a tekintetbe vett társadalmi formáció már nem a békeállapottal jellemezhető helyzetben van. A cselekvők kénytelenek mindig új és új szituációkhoz alkalmazkodni, ezért Lepetit állandó interpretációs munkájukat Zénon nyilához hasonlítja.[128] A *cité*-szociológia örök jelenidejűségét még két további tényező erősíti. Az egyik, hogy a szerzők gyakran élnek

[127] Lásd a 70. számú jegyzetet.

[128] Az i. e. 5. században élő eleai Zénon nevéhez fűződő apória szerint a repülő nyíl valójában nem mozdul, mert az idő minden egyes pillanatában meghatározott helyen, nyugalomban van. E helyek mozgással való összekötése logikai ellentmondásokhoz vezet.

a billegés/ütközés *(basculement)* metaforájával, amikor a cselekvők igazolási rendet váltanak, az igazság állapotából a válságába jutnak – vagy megfordítva. Ezekben az esetekben mindig jelen idejű megfelelésről van szó, melyet Lepetit szerint Boltanskiék úgy írnak le, mint a villany föl-le kapcsolgatását. A másik érv szerint a cselekvők mindig valamilyen legitimáló konvencióhoz igazodnak ugyan, mégsem vesznek részt kidolgozásukban. A legitimáló konvenciók a szociológusok számára mindig okként szolgálnak, miközben ezek a régebben kidolgozott politikai filozófiából erednek (melyek persze elszakadnak keletkezésének történelmi körülményeitől), ezért kikezdhetetlennek, érinthetetlennek tűnnek.

Ráadásul – mint arra Lepetit rámutat – a konvenciók ökológiája nem ugyanazt az időbeli dimenziót rejti magában, mint a *cité* szociológiája.[129] A normák, támaszok és legitimáló elvek mind egy meghosszabbodott múlttól függnek: az intézményeknek, a tárgyaknak, a viselkedéseknek stb. felhalmozás révén, evidenciájuk ereje által kell öröklődniük (azaz nem a múltra támaszkodva kell definiálódniuk). Ha az eredeti kontextus már eltűnt is, a jelenlegi állapotot mindig nehéz megváltoztatni *(le mort saisit le vif)*.[130] Az emlékezet nélküli cselekvők normákat reprodukálva vagy pozíciókat legitimálva a folyamatos jelenbe rendelődnek, egy olyan örökség révén, amelyre vakok maradnak.

Azt, hogy a konvenciók ökológiája és a *cité*-szociológia két különböző időbeliség köré szerveződik, maga Boltanski is elismerte. Hiszen a terep megfigyelési léptéke a szituációk, interakciók és diszkurzív cserék rendje. A cselekvők kompetenciáinak ezen a szinten kell kibontakozniuk, ami persze nem jelenti, hogy ne lehetne tovább szélesíteni,

> „...mégsem maradhatunk ezen a tisztán interakcionista vagy etnometodológiai szinten, [mivel] ez csak egy lokális elrendeződés. A modell szándéka ennél nagyra törőbb: a józan ész, pontosabban az igazság kérdését akarja felvetni, hogy az ítéletek milyen konvergenciája esetén lesz a cselekvés vagy az érvelés elfogadható vagy elfogadhatatlan, legitim vagy illegitim." (Boltanski, 2000, 306.)

Mint látható, Boltanskit a történetiség problémája nem túlságosan izgatja, számára a lokális konstrukció általánosabb modellé szélesítése – azaz a szociológia örök problémájának, a mikro-makro léptéknek az összekapcsolása – jelenti a megoldandó kérdést. Mint maga is bevallja, a *citék* konstruálására és történetére vonatkozóan nem végzett alapos vizsgálódást. Bár Boltanski e kijelentését a kapitalizmuskönyv megjelenése után teszi, nyilvánvaló, hogy a korábban kidolgozott hat másik *citére* gondol, hiszen a 7. (prokjekt) *citére* vonatkozóan nagyon is elmélyült, részben történeti kutatásokat végzett Chiappellóval. A 'feledékenység' talán mégsem véletlen: elképzelhetőnek tartom, hogy *Az igazolásról* című könyvük hat és *A kapitalizmus új szelleme* 7. *citéjének* fogalma között olyan fokú módosulás, elcsúszás következett be, hogy tartalmilag ugyanaz a fogalom már nem is ugyanazt fedi.[131] A *citék* történetiségén túl Boltanski annak megállapításától

[129] Ennek oka Lepetit szerint, hogy „túlságosan is eltérő modellek alternatívájaként kívánták kidolgozni összetett elméletüket – lásd a szociológia stratégiai elemzését és determinizmusát a habitus révén, és a közgazdaságtan időtlen piaci egyensúlyát és racionális megelőzését –, hogy azután ez ugyanazzal az intenzitással tegye ugyanoda a hangsúlyokat" (Lepetit, 1995, 278.). Lepetit nem definiálja, mit is ért 'konvenciók ökológiáján' és '*cité*-szociológián', Boltanski válaszából mégis úgy tűnik, hogy megérti őt.

[130] Vö. Bourdieu azonos című cikkében a habitus és a történelem viszonyára vonatkozó fentebb leírtakkal (Bourdieu, 1980c, 38.).

[131] Erre Boltanski semmilyen utalást sem tesz.

is elzárkózik, hogy ezek mennyire terjednek ki térben és kulturálisan.[132] Sőt a történeti, térbeli és kulturális érvényesség tere növekszik azzal, ha a *cité* fogalmától a rend *(régime)* fogalmáig haladunk – teszi hozzá. A *citéknek* nyilvánvalóan vannak határaik, hiszen nem minden cselekvés zajlik az igazságigazolású cselekvésrendnek megfelelően, elég, ha csak az erőszak elemére gondolunk.[133] Nem tudja, vajon a cselekvési rendek között különbséget kellene-e tennünk aszerint, hogy egy aktuális jelenetet írunk le, vagy egy múltból örökölt anyagot tárgyalunk. A bizonytalanság természetesen annál nagyobb, minél jobban távolodunk a modell megkonstruálására tapasztalatokkal szolgáló jelenkori társadalmaktól. „Így a rendek történeti és szociokulturális státusa bizonytalanabb, mint a *citéké*" (uo. 307.) – vonja le a tanulságot, de ez utóbbi eszmefuttatás is a lokális általános modellé szélesítésének klasszikus és kényes kérdésébe fut bele.

Boltanski és a történelem(tudomány) kapcsán még egy dolgot szükséges megjegyezni. Érdekes, hogy Boltanski hipotézise szerint a szociológusok azért távolodtak el a makroszociológiától, mert a makroszociológiának – lévén a jelen történelme – ugyanazzal a problémával kell szembenéznie, mint a történészeknek: a megfelelő elemek helyes kiválogatásának problémájával. Mivel a szelektálás végrehajtásához a szociológia nem tud a múltra vagy a jövőre támaszkodni, egyedül a történelem(tudomány) tudja – ahogy François Hartog bemutatja (Hartog, 2007) – eldönteni, mégpedig a jelen szempontja szerint, hogy mi fontos a múltban – még akkor is, ha az ilyen hozzáállás következménye a történeti perspektíva gyors változása.[134] Lepetit szerint Boltanskiék modellje a jelenben íródó történelem(tudomány) pontos megfordítása: ahol a jelen a túl sokat tudás elkerülésével önmaga reprodukálásán erőlködik, így múltban megalapozott elveket megerősítve (Lepetit, 1995, 295.).

Úgy vélem, Boltanski maga elé kitűzött célját sikeresen teljesítette. Sikerült hidat építenie a mikro- és makromegközelítés közé azáltal, hogy munkáiban a makroszociológiai látásmód és az egyéni felértékelődése is – ennek minden következményével – meghatározó. E sikeres házasság külön meglepetése, hogy Boltanski nem az elméletalkotók javasolta/prognosztizálta megváltó mikroszociológiai, mikrotörténelmi utak, hanem a – ha tetszik, periferikus, ha tetszik, interdiszciplináris – szervezetszociológia felől jutott erre az eredményre. A szociológiát és történelmet a gyakorlatban is sikeresen szintetizáló Boltanski és Castel – durkheimiánus megközelítés szerint – tulajdonképpen megvalósította az évszázados programot azzal, hogy aprólékos munkával a történelem egyedi, konkrét társadalmi jelenségeit a szociológia átfogó, egyetemes problematikájába illesztette.

*

[132] Úgy véli, hogy ezekre a kérdésekre csak összehasonlító vizsgálatok végeztével lehet válaszolni.

[133] A társadalmi kapcsolatok nyilvánvalóan távol állnak attól, hogy a cselekvők mindig az igazságosság felé orientálódjanak. Az igazságrend mellett – ahol a cselekvők erőszak nélkül szabályozzák vitáikat – más cselekvési rendek is léteznek: van, amit az erőviszonyok, a rutinos végrehajtás vagy az egyenlőség félretolása és az ítélkezés felfüggesztése jellemez (Boltanski, 2000, 307.).

[134] Boltanski számára a makroszociológiának – tárgyához való időbeli distancia híján – szüksége van, hogy történeti tendenciára támaszkodjon, amely a múltban gyökerezve esetleg elvezet a jövőbe (Boltanski, 2000, 309.). Ennek a múltból a jövőbe, a visszafordíthatatlanból a visszafordíthatóba húzódó/húzható vonalnak az elképzelése problematikussá vált az 1970-es évek végén, ezért amennyiben még mindig szeretnénk társadalomról (ha úgy tetszik: 'a' társadalomról) beszélni, nem marad más hátra, mint a politológia és etika bevonása a szociológiába – teszi hozzá (uo.).

Látható tehát, hogy a történészek közül is mind többen hivatkoznak szívesen szociológusokra, különösen amikor újítóként láttatott munkáikhoz keresnek elméleti alátámasztást. Más kérdés, hogy valóban használják-e ezeket a szociológiai elméleteket, vagy csak az eredeti elméleti kontextusból kiemelt fogalmi átvételekről van szó, mint például Bourdieu habitusa, mezője vagy Boltanski kompetenciája esetében?

Ugyanakkor – mint Castellel és Boltanskival kapcsolatban is láttuk – azért van remény. Hozzátehetem még, hogy a társadalomtörténet – akár 'régi', akár 'új' formájában – mindig szociológia és történelem határmezsgyéjén mozgott. Ami pedig az elmúlt két évtized változásait illeti, úgy vélem, hogy a reprezentáció, az identitás, az emlékezet olyan tematikai 'ernyők', melyek elősegítik az inter(transz)diszciplinaritást.[135] Úgy látom, hogy miközben az elmélet szintjén folyamatos az elköteleződés a diszciplínák együttműködése mellett, a kívánatos inter(transz)diszciplinaritás a gyakorlatban néhány kivételes munkától eltekintve csak tematikus konferenciák, különszámok, folyóiratok formájában, illetve a doktori képzés részeként az egyetemi rendszer perifériáján működik.

[135] A jelenkortörténet-kutatás, az *oral history*, a 'nem befejezett történelmek', azaz a politikatörténet megújulása szintén lehetőséget jelent(het) a szociológiával együttműködésre (Peschanski–Pollak–Rousso, 1991). Újabb érdekes fejlemény a politika- és kultúratörténet *(histoire culturelle)* kereszteződése. A politikatörténetben az 1990-es évektől hálózatok, miliők (Prochasson, 1992) és nemzedékek (Charle, 1996; Sirinelli, 1986), illetve ezek reprezentációinak kutatása kerül előtérbe. Kialakult a politikai kultúra fogalma (*culture politique*), mely kifejezetten a csoportreprezentációkkal foglalkozik, így gyakran korábban történetinek nevezett kutatások átalakulnak reprezentáció- és kultúrakutatássá – sokszor az emlékezettematika hozzájárulásának köszönhetően. (A társadalom- és kultúratörténet kapcsolatáról lásd Chartier, 1989).

Nyelv, diskurzus és szociológia

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

NÉMEDI DÉNES

E fejezet egy olyan kutatási területet mutat be, amely nem egyszerűen határterületi problémákat vizsgál, hanem művelői ki is léptek a hagyományos diszciplináris rendszerből. A két részletesebben bemutatott szerző, Ruth Wodak és Theo van Dijk soha nem volt a szó modern értelmében szociológus, és a szorosan vett szociológiai diszciplínához fűződő kapcsolatuk is igen bizonytalan. A fejezet világosan érvel amellett, milyen értelemben jelenti a hagyományos szociológiai megközelítések gyakorlati kritikáját az a szélesebb kutatási mező, amelyben működésük elhelyezhető. A fejezetben elmondottakat nem kívánom előzetesen összefoglalni. Inkább a nyelv paradoxonára hívom fel a figyelmet.

A 19. században, amikor a tudományos diszciplínák intézményi és eszmei rendszere kialakult, a nyelvre irányuló vizsgálódások előkelő helyet kaptak benne. A történeti nyelvészet joggal érezhette úgy, hogy comte-i értelemben pozitív tudomány lett, határozottan elkülönülve az ugyancsak a 19. században kialakuló egyetemi filozófiától, és megtisztelő helyet foglalhatott el az egyetemi tudományosságban. A nyelvészet, önálló diszciplínává válásának áraként (az első nyelvfilozófusokat is megtagadva) látóterének peremére száműzte azt, amire a nyelv való. A következő elemzések – az elméleti áttekintés és a példák bemutatása – bőségesen demonstrálják azt a tételt, hogy a nyelv mibenléte társas használatában mutatkozik meg, abban, ami jó ideig kiszorult mind a szociológia, mind a nyelvészet látóteréből.

A nyelvészet diszciplinarizálódása miatt a 20. század elején szaktudománnyá váló szociológia is képtelen helyzetbe került. A 21. század elejéről visszatekintve szinte hihetetlen a klasszikus és modern szociológia nyelvi vaksága. Természetesen minden szociológus tudta, hogy az ember beszélő állat. Ennek a tudásnak azonban nem volt érdemi következménye arra nézve, ahogyan a társas világot felfogták. Érdemes néhány példát végiggondolni.

Émile Durkheim módszertani szabályait fejtegetve hosszan foglalkozott az 'ideológiai elemzés' hibáival, és azt javasolta, hogy az úgynevezett előzetes fogalmakat, „zavaros képzeteket, homályos benyomások, előítéletek és szenvedélyek határozatlan vegyülékét" ki kell zárni a tudományból (Durkheim, 1978, 44.). Ez a pozitivista módszertan lényege. Mai, a 'nyelvi fordulat' által kiokosított szemléletünk számára elképesztő módon nem reflektált arra, amit maga is tudott: a társadalmi életben a 'szavaknak' konstitutív szerepük van, mert a társadalmiság elképzelhetetlen közös képzetek nélkül, a kollektív reprezentációk máshogy, mint a nyelvben, nem ölthetnek alakot.[1]

[1] Legyünk kicsit igazságosabbak Durkheimmel szemben. Az általa szerkesztett *Année sociologique*-ban külön, A. Meillet által gondozott alszekció foglalkozott a nyelvvel *(langage)*. Durkheim fiát, Andrét, akit utódjának kívánt nevelni, Meillet-hez küldte tanulni. *A vallási élet elemi formái* című könyvében fontos szere-

Annyit ismételgettük Max Weber híres meghatározását a cselekvésről és a társadalmi cselekvésről, hogy a megfogalmazás abszurditása már fel sem tűnik. Mint tudjuk, cselekvésről olyan viselkedés esetén van szó, ha „a cselekvő, illetve a cselekvők valamilyen szubjektív *értelmet* kapcsolnak vele össze" (WEBER, 1987, 38.). Azt is tudjuk, hogy ez az értelem a cselekvő által 'szándékolt' (vagy 'vélt') értelem *(gemeinter Sinn)*. A *meinen* német ige elsődlegesen kifejezésre juttatást *(zum Ausdruck bringen)* vagy annak szándékát, vélekedést, feltevést *(annehmen, vermuten)* jelent, de nagyon sok fordulatban a vélekedés kifejezését, állítását is – azaz beszédet, nyelvi aktust. A cselekvés tehát a nyelvi komponens nélkül elképzelhetetlen – de erre Weber nem reflektált.

Weber sokat töprengett azon, miként lehet megérteni a cselekvés szubjektív értelmét. Nem jutott eszébe, hogy itt olyan értelemről van szó, amelyet a cselekvők nem egyszerűen szándékolnak, hanem komolyan gondolnak, és ezért ki is mondanak. A terjedelmes megértéselemzésben Weber többször, de mindig csak hallgatólagosan élt azzal a feltevéssel, hogy a megérteni kívánt cselekvővel előzetesen *beszéltünk*. Másképp ugyan hogyan tudnánk, hogy a favágó bérért dolgozik, saját szükségletére vágja a fát, testgyakorlást vége, vagy éppen felindulásból cselekszik-e (uo. 41.). Weber, a történész nagy gyakorlatot szerzett szövegek filológiai és történeti feldolgozásában. Weber, a szociológus mintha semmit sem tudna a nyelvnek a megismerésben játszott szerepéről.

A szociológia 20. század eleji 'klasszikusai' közül George H. Mead az egyetlen, aki közel jutott a nyelv problémájához. Itt nem szükséges jól ismert elméletét részleteiben ismertetni. Mead a nyelvben jelentéshordozó szimbólumok (vokális gesztusok) halmazát látta. A társas viszonyt a gesztusok társalgása tartja fenn. Nála a társas cselekvés és a nyelvi cselekvés szinte egybeolvad, a társadalmiság pedig nem más, mint kommunikáció. Mead ebből a szempontból tehát korrigálta a klasszikus társadalomfelfogások nyelvi vakságát. Csakhogy pusztán a nyelv expresszív funkcióit vette tekintetbe, azt a jellegzetességét azonban, hogy a nyelv alkalmas a világ állapotának leírására, tényellentétes feltételezések megfogalmazására, információ kérésére és kétségbevonására stb., nem tárgyalja. A nyelv teljesebb értelmezésének útját elzárja az, hogy a nyelv és a társas kapcsolat Meadnél megkülönböztethetetlenül egybeolvadt. Ezért végső soron nem csoda, hogy Mead egyedülálló kezdeményezése hosszú ideig folytatás nélkül maradt.

A modern szociológiában Jürgen Habermas kommunikatív cselekvéselmélete (HABERMAS, 1981a; 1981b; 1983) egyedülálló abból a szempontból, ahogy a nyelvi problémát a társadalomelmélet középpontjába emeli. Ennek részletes bemutatására itt nincs szükség, az elmélet elemzése hozzáférhető magyarul (FELKAI, 1993; NÉMEDI, 2000). Meadtől származik az a belátás, hogy a nyelvnek kiemelt szerepe van a társadalmasodásban, a nyelvészeti háttér biztosítja, hogy kitágíthassa az extrém módon leszűkített meadi nyelvértelmezést, John Austin pedig a beszédaktus-elmélettel hozzásegíti ahhoz, hogy a nyelvi cselekvést le tudja választani a szűk keretet alkotó meadi behaviorizmusról. Habermas eredeti újítása az, hogy felismeri a nyelvben rejtező morális kötőerőt, annak magyarázatát, hogy miért követelik meg és teszik lehetővé a társas viszonyok az erkölcsi elköteleződést.

pet tulajdonított a szimbolizmusnak, de nem a nyelvi szimbólumoknak, hanem a képszerű ábrázolásoknak és emblémáknak (DURKHEIM, 2003, 195. sk.).

Az emberek ősidők óta becsapják és megtévesztik egymást – de ez csak a bizalom és a hit háttere előtt lehetséges. Mi tartja fenn a bizalmat? Habermas szerint a nyelvben sajátos kötőerő rejlik: aki mond valamit, kijelentésével egyúttal mintegy garanciát is vállal a mondottak több értelemben is helytálló voltáért. A nyelv pedig csak azért képes erre, mert a nyelvi közlés igazságképes. Vagyis Habermasnál a nyelv nemcsak azért képes kötni, társas viszonyt fenntartani, mert benne kifejeződnek és a közös jelentések szintjére emelkednek a cselekvők attitűdjei (mint Meadnél), hanem (és elsősorban) azért, mert a világ állapotára vonatkozó kijelentések tehetők benne. Ebből azonban az is következik, hogy ember ember feletti hatalmának egyik legfontosabb formája, ha az egyik rá tudja kényszeríteni a másikra a világ állapotára vonatkozó kijelentéseit. Nem véletlen, hogy a diskurzuselemzések kedvelt tárgyai éppen az ilyen típusú 'ideológiai' szövegek.

Habermas megközelítésének is van ára: a tárgyi tevékenység során megvalósuló kooperáció elemzése nem szorítható bele ebbe a keretbe. Habermas az instrumentális, azaz a nem nyelvi cselekvés rendszereit elemezve a klasszikus szociológia problémáit veszi sorra: a társadalom funkcionális szerveződését, tagozódását és a hatalmi szerveződést. Más szóval: azon a területen, amely a klasszikus szociológiát elsősorban érdekelte, a rendkívül eredeti nyelvi belátásokkal nem lehetett sokra menni.

Bizonyára a megoldatlan elméleti probléma is hozzájárult ahhoz, hogy Habermas elmélete személyes népszerűsége ellenére folytatás nélkül maradt. E kötet más tanulmányai arra intenek, hogy az okok sosem csak az elmélet 'belső' problémáiban keresendők: bőven közrejátszottak kifejezetten politikai tényezők is, nem utolsósorban a jóléti kapitalizmus és az államszocializmus válsága, ez utóbbi bukása, hiszen a Habermas elméletéből levonható következtetések nehezen egyeztethetők össze a neoliberális világlátásból eredő társadalomszemlélettel. Ugyanakkor viszont – és nagyjából Habermastól függetlenül – a társadalomkutatás gyakorlatában felértékelődtek azok a megközelítések, amelyek kitüntetett figyelmet fordítanak a nyelvre. Ezek egy részéről szól a most következő fejezet. Mint majd látható, ezek a megközelítések nem kapcsolódnak a szociológiaelmélet előbb vázolt problémáihoz. A megközelítés újdonsága és az újdonságok hordereje azonban nehezen érthető, ha nem gondoljuk végig a nyelv paradox helyét a szociológiaelméletben.

A diskurzuselemzésben és a számos rokon, de a következő fejezetben nem említett megközelítésmódban nem a szociológia kiterjesztéséről és nem valamiféle üdvös interdiszciplináris kooperációról van szó. Előbb három példán láttuk, hogy a klasszikus szociológia nem tudta a társadalom nyelvi természetét értelmezni, és Habermas esete azt is megmutatja, hogy amikor a modern szociológia erre kísérletet tett, beleütközött a klasszikus társadalomfelfogás korlátaiba. A nyelv szociológiai elemzése és a társadalom nyelvi megközelítése egy újfajta tudományosság előkészítője lehet, amely nem egyszerűen korrigálja, hanem felforgatja a kialakult diszciplináris szerkezetet.

KRITIKAI DISKURZUSOK

'DISZKURZÍV FORDULAT' A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

GÉRING ZSUZSANNA

A 'diskurzus' a kortárs társadalomtudomány egyik alapfogalma. Van, aki az írott és az elmondott szöveg közötti megkülönböztetésre használja; van, aki szövegek összefüggő rendszereként tekint rá; van, aki átfogóbb, adott téma szempontjából releváns szövegek, események, viszonyok összességeként tárgyalja. Ennek megfelelően értelmezése szerteágazó és nehezen megfogható. E fogalmi sokféleség miatt módszertana, a diskurzuselemzés is nagyon tág határok között mozgó és meglehetősen különböző módszerek gyűjtőfogalma, az egyes beszélők beszédfordulatainak elemzésétől a társadalmi hatalom elnyomó jellegének diszkurzív bemutatásáig mindent felölelve. Emiatt nem is nagyon beszélhetünk kiforrott diskurzuselemzési módszertanról, hanem csak különböző megközelítésekről (melyek módszertani kidolgozottsága is nagyon eltérő fokú lehet).

Arra a kérdésre, hogy miért fordultak a társadalomtudományok a diskurzusok irányába, több különböző magyarázat is létezik.[2] Megítélésem szerint, ami igazán meghatározó, és újító jelleget kölcsönöz a diskurzusok vizsgálatának, az, hogy az utóbbi idők meghatározó társadalomtudományi megközelítései – a filozófia nyelvi fordulatának hatására – figyelmüket a tudás konstruálódásának módjára irányítják.

E nagy horderejű változás eredményeként sok társadalomtudományi elemzés középpontjába az ok-okozati viszonyok keresése és feltárása helyett a jelentésadás folyamatának, a jelentés létrejöttének vizsgálata került. Ez mindenképpen interpretáló módszertani gondolkodást jelent, amely nem az 'objektív valóság' leírására törekszik, és nem az abban rejlő 'objektív' és egyetlen 'igazságot' keresi, hanem célja a minket körülvevő világ különböző értelmezési struktúráinak feltárása.

Az alábbiakban a fejezet röviden bemutatja az új nyelvfelfogást és a belőle kinövő diszkurzív megközelítést, majd a társadalomtudományi kutatást és gondolkodást meghatározó néhány fontos dimenziót, illetve ezeken belül a diskurzuselméleti mező alapvető megfontolásait, végül néhány példa segítségével a diskurzuselemzés sokszínűségét és interdiszciplinaritását.

[2] Margaret Wetherell például három fő okot emel ki, melyek közül az első, hogy a mai társadalmi élet szinte teljes mértékben diskurzusvezérelt, és diskurzusok által közvetített. Emellett azt is felveti – mintegy 'metodológiai' magyarázatként –, hogy a társadalomtudományos vizsgálatok adatai tipikusan diszkurzívak (interjúk, kérdőívek, pszichológiai kísérletek stb.), ami önmagában implikálja a diskurzuselemzés előtérbe kerülését. Végül, de nem utolsósorban pedig episztemológiai, tudománytörténeti szempontból azt emeli ki, hogy a – szerinte – túlsúlyban lévő értelmiségi mozgalmak – Wetherell itt konkrétan a posztstrukturalizmusra és a posztmodernizmusra gondol – az utóbbi években figyelmüket a nyelvhasználat és jelentésadás folyamataira, a tudáskonstrukció vizsgálatára fordították, elutasítva azt az elképzelést, hogy a nyelv állandó és mozdulatlan jelentéseket tartalmaz (Wetherell–Taylor–Yates, 2001b, 3–5.).

A társadalomtudományok terepére nagy hatással volt a filozófia nyelvi fordulata. Ez a nyelvfilozófiai fordulat górcső alá vette és megkérdőjelezte azt a megközelítést, amely szerint a nyelv transzparens és semleges közvetítő médium.

A nyelvi fordulat *(linguistic turn)* a 20. század első felének nagy hatású filozófiai szemléletváltása, amelynek négy korszaka különíthető el (LAKI, 2004, 9.): a cambridge-i (Russel, Moore, Ramsey, Wisdom, fiatal Wittgenstein), a logikai (vagy neo-) pozitivista (Bécsi Kör), az oxfordi (Ryle, Austin) és az amerikai korszak (Quine, Davidson, Kripke, Putnam). Ahogy azt a nevek és helyek is mutatják, ezt az áramlatot a brit és a kontinentális filozófia egymásra hatása jellemezte. Közös volt bennük egyfelől az erős természettudományi és matematikai kötődés, másfelől pedig az antipszichologizmus. Elgondolásaik szerint a filozófiának is meg kell felelnie a tudományos racionalitás és a modern logika elvein alapuló szigorú tudományos feltételeknek. Éppen ezért nem tartható a filozófia metafizikai jellege, mivel lehetetlen a metafizikai állítások logikai levezetése, nem adhatók meg olyan egyértelmű kritériumok vagy tapasztalati tények, amelyek alapján igaznak vagy hamisnak számíthatnának. Azaz a filozófiai állítások jellegüket tekintve nem lehetnek faktuálisak, csak nyelviek (Ayer, Carnap).

Rudolf Carnap és Alfred Ayer egyaránt úgy vélték, hogy a nyelv logikai szintaxisának, rendjének, formáinak feltérképezésével a jelentéssel rendelkező mondatok világosan elkülöníthetővé válnak a jelentéssel nem rendelkezőktől. Ez a logikai nyelvi elemzés – amely túllép mind a hagyományos értelemben vett grammatikai, mind a pszichológiai megközelítésen – képessé teszi a filozófusokat, hogy megadják ez egyes állítások értelmességének feltételeit. Ily módon a metafizikai problémák nyelvi problémáknak adják át a helyüket, és ennyiben a filozófia feladata a fogalmak logikai rendszerének megalkotása lesz. Ez történhet egyfelől egy ideális nyelv *(ideal language)* kidolgozásával, amelyben minden szabály és fogalom jól definiált és pontosan meghatározott, ezáltal teljesen megfelel a logika követelményeinek, vagy az alapja lehet a köznapi nyelv *(ordinary language)* vizsgálata, amelynek tapasztalataival a filozófiai állítások összevethetővé válnak.

> „Minden nyelvfilozófus úgy beszél a világról, hogy a megfelelő *(suitable)* nyelvről beszél. Ez a nyelvi fordulat, az alapvető lépés a módszert illetően, amelyben a köznapi és az ideális nyelv filozófusai (OLP, ILP) egyetértenek. Ugyanilyen fontos az, hogy nincs egyetértés köztük abban, mit értenek 'nyelv'-en, és mi teszi azt 'megfelelővé'." (Bergmanntól idézi RORTY, 1992, 8.)

Az 1920-as évek végétől az 1930-as évek közepéig az ideális nyelv kutatása volt az uralkodó irányzat. Ez a logikai-analitikus módszer jellemezte a fiatal Ludwig Wittgensteint és a Bécsi Kör neopozitivistáit egyaránt. Az ideális nyelv olyan nyelv, amely világos logikai-szintaktikai szabályokat tartalmaz, és így minden fogalmat és definíciót pontosan képes megadni. A filozófia feladata ezen általános szabályok feltárása, ezen ideális nyelv kialakítása, mert ennek segítségével határozható meg pontosan a jelentés, és adhatók meg a tudományos racionalitásnak megfelelő kritériumok a jelentéstartalmak elfogadására vagy elvetésére. Ennek a gondolati iskolának a szerzőit – csakúgy, mint általában a nyelvi fordulat filozófusait – erős empirista elkötelezettség és az úgynevezett *metodológiai nominalizmus* jellemezte. Ez azt jelentette, hogy elvetették a hagyományos filozófiának azt a nézetét, hogy a nyelv csak eszköz valami mögöttes kifejezésére, s hogy a filozófia feladata a nyelv mögé kerülni, feltárni ezt a mögöttes tartalmat. Ezzel szemben azt vallották, hogy még ha biztosak vagyunk is a különböző jelenségek létezésében, tudomásunk róluk csak a nyelv használata révén lehet, tehát a filozófia feladata nem más, mint a nyelv vizsgálata és tökéletesítése (Wittgenstein). Ezen a ponton a jelentés használatának elmélete került előtérbe, az, hogy a jelentések a nyelv használata során alakulnak ki. Ez azonban a köznapi nyelv kutatására irányította a figyelmet, egy konstruált, ideális nyelv létrehozása helyett.

Mintegy az 1940-es évek végétől a köznapi nyelv filozófiája határozta meg az analitikus filozófiai gondolkodást, amelynek kiemelkedő alakja a kései Wittgenstein és John Austin. (Az oxfordi központ miatt oxfordi filozófiának, korszaknak is nevezik ezt az időszakot.) Ez az iskola azt vallja, hogy a mindennapi nyelv is betöltheti az ideális nyelv szerepét, és amikor a filozófusok megválaszolhatatlan problémákkal találják szembe magukat, az annak az eredménye, hogy kiszakítják a nyelvet hétköznapi, természetes közegéből, és nem megfelelően használják. Mind Austin, mind a kései Wittgenstein szerint a köznapi nyelv alkalmas arra, hogy segítségével definiáljuk mindennek a jelentését, használatához pedig nem kellenek speciális, képzett szabályok, mert a nyelvet az emberek nem absztrakt szabályrendszer, hanem a helyzethez megfelelő alkalmazás készségének elsajátításával tudják megfelelően használni. A filozófia feladata tehát nem az elméletalkotás és a magyarázás, hanem a leírás, konkrétan a nyelv leírása a használatának vizsgálata által. Mert bár a nyelvben nem végső igazságok fogalmazódnak meg, mindenképpen történelmileg felhalmozott, folyamatosan változó – sőt Austin szerint tökéletesedő – tudás és tapasztalat során alakul. Ez volt Austin úgynevezett *nyelvi fenomenológiá*jának alapja.

> „...az analitikus filozófia nem ragadhat le a szavaknál, a puszta jelentéseknél, elemzéseinek a lehető legközelebb kell férkőzniük a valóságos nyelvhasználati szituációk teljességéhez. Nemcsak a nyelvi megnyilvánulásokat kell tekintetbe venni, hanem azt a tágabb nyelvi és fizikai környezetet, melyben e megnyilvánulások alkalmaztatnak." (LAKI, 2004, 23.)

A köznapi nyelv és a jelentés használata elméletének előtérbe kerülése ráirányította a figyelmet a nyelv 'cselekvő', valamint 'társas' jellegére. Austin a szavak és tettek elválasztásának 'látszólagosságát' bizonyította, amikor beszédaktus-elméletét bontotta ki a megnyilatkozások vizsgálata által (AUSTIN, 1990; PLÉH, 1990). Kiindulópontja az volt, hogy vannak megnyilatkozások, amelyek nem értelmezhetők az igaz–hamis tengely mentén, de nem tartoznak azokba a 'klasszikus' kategóriákba sem, mint a nem létező dolgokról tett kijelentések (az elhíresült példa Bertrand Russelltől származik: 'A jelenlegi francia király kopasz') vagy az etikai kijelentések. Austin rámutatott, hogy az úgynevezett performatív megnyilatkozások (pl. 'Ígérem, hogy elkísérlek!') sem mérhetők az 'igazság' mércéjével.

> „A szavak és tettek szembeállítását a performatív és konstatív megnyilatkozások szembeállítása váltja fel: amíg az előbbiek nem lehetnek igazak, csak boldogulnak vagy nem boldogulnak, sikerültek vagy sikerületlenek, addig az utóbbiakra érvényes kritérium marad az igazság." (PLÉH, 1990, 9.)

Austin aztán továbbment, és azt mondta, hogy nemcsak a performatívumok (ígéretek, ítéletek stb.), hanem maguk a konstatívumok is cselekvések, amelyekben az informá-

ció áll az állítás vagy kérdezés előterében. Azaz a szavak minden használata cselekvés, egy beszédaktus valamilyen módon hat a körülötte lévő világra.

A nyelvhasználat azonban elválaszthatatlanul kötődik a szokásokhoz, hagyományokhoz, a társadalmi intézményekhez és a társadalmi élet folyamataihoz, azaz a társas jelleg kiküszöbölhetetlen belőle. A nyelvi cselekvés – vagy Habermas kifejezésével élve a kommunikatív cselekvés – magán viseli az emberi cselekvés jellegzetességeit, a műveletvégzést, a szabálykövetést, az intencionalitást és a társas jelleget, a társadalmi beágyazottságot.

„Megismerő tevékenységünk a nyelvet nemcsak mint struktúrát, hanem mint cselekvésformát is előfeltételezi. Megismerő aktusaink nyelvi cselekvésekhez (pl. állításokhoz) kötődnek. [...] a nyelvi megnyilatkozások cselekvési jellege is azt vonja maga után, hogy a nyelv, és a nyelv révén a megismerés is, alapvetően társadalmi természetű jelenség. Szubjektuma, hordozója sohasem az egyes ember, hanem az emberek valamilyen történelmileg kialakult társadalmi közössége." (Kelemen, 2004a, 57.)

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy a nyelv a hagyományos felfogásban eszköz, amelynek segítségével leírhatjuk a – 'mögötte' húzódó – valóságot, és feltárhatjuk a maga teljességében és 'objektivitásában'. A kommunikációs folyamat, a beszélő és a hallgató viszonya itt csak mint az információfeldolgozás és -közvetítés elemei jelennek meg, amelyen keresztül a jelentéseket, a gondolatokat stb. közvetítjük. A nyelv ennyiben tehát (tökéletes) állandó közvetítő rendszer.

A filozófia nyelvi fordulatának talaján álló diszkurzív megközelítés ezzel szemben arra helyezi a hangsúlyt, hogy a nyelv nemcsak közvetítő, nemcsak jelentésadó funkcióval rendelkezik, hanem a kommunikáció során, a kommunikációs aktorok társas viszonya és interakciója révén és által konstruáljuk a valóságot. A diszkurzív felfogásban tehát a nyelv nem 'átlátszó', információközvetítő statikus rendszer, hanem magának a konstrukciónak a terepe, *a dinamikus, aktív és társas jelentésadási folyamatok* mezője. Éppen ezért a diszkurzuselemzést a nyelvhasználat vizsgálataként szokták definiálni.

Ennek a nyelvi fordulatnak nemcsak a filozófiában volt nagy hatása, hanem megtermékenyítette a társadalomtudományos gondolkodás minden területét. Hatása begyűrűzött a pszichológia, szociálpszichológia, a kulturális antropológia mellett a szociológia területére is. Ez alkotja a szerteágazó és nagyon összetett diszkurzuselméleti mező alapját. Ugyanakkor éppen ez a sokszínűség eredményezi – több más 'posztmodern' tudományterülethez hasonlóan – a diszkurzuselemzésre is jellemző fogalmi tisztázatlanságot, a módszertani összetettséget és az interdiszciplinaritást. Mégis, noha a diszkurzuselemzők különböző tudományterületeken különféle módszerekkel dolgoznak, néhány alapvető elméleti meglátásban valamennyien osztoznak.[3]

Az első és legfontosabb a diszkurzuselemzés *cselekvésorientáltsága,* azaz az elemzők a nyelvi megnyilvánulásokat a társadalmi cselekvés egyik formájának tekintik. Ez erősen kapcsolódik ahhoz, hogy a nyelvet nem statikus közegként, hanem dinamikus folyamatként szemlélik. A nyelvi megnyilatkozás tehát olyan kommunikatív esemény, amelynek során a nyelvhasználók a közlés *által* tesznek valamit.

[3] Helyszűke miatt az alábbi felsorolás szelektív és leegyszerűsítő.

Másodszor, mivel e megközelítés szerint a nyelv nem csupán a reprezentáció egyik eszköze, hanem a társadalmi valóság konstrukciójának egy módja, nem a végeredményt, az *output*ot, hanem magát a folyamatot, a jelentésadás folyamatát, az *aktuális nyelvhasználat*ot kell a vizsgálat tárgyává tenni. Ez azonban egyben azt is jelenti, hogy a diskurzus (a nyelvhasználat) mindig *helyhez kötött,* a folyamat nem elemezhető időtől és tértől függetlenül. A modern nyelvészet a nyelv „leválasztott paradigmájában" (Beaugrande, 1997) működött: elkülönített területekre osztotta a nyelvet, amelyekkel külön tudományterületek (fonológia, morfológia, lexikológia, szintaxis stb.) foglalkoznak. A nyelv eszerint a nyelvi adatokban azonosított gyakorlati elemeknek megfelelő elméleti egységek rendszere. Még ha a nyelvész az aktuális nyelvhasználat adataiból indul is ki, a mélyben megbúvó mintázatok és szabályok állandó rendszerét kutatja. A diskurzuselemzés ezzel szemben nem az állandó szabályszerűségeket keresi, mint a generatív vagy a leíró nyelvészet, a nyelvet nem önmagában teszi vizsgálat tárgyává, hanem ismét hozzákapcsolja az aktuális nyelvhasználó világról alkotott tudásához, illetve a nyelvi megnyilvánulást adott összefüggésében értelmezi. A modern nyelvészet tudományterületein alkalmazott eljárásokat nem elveti, hanem integrálja és alkalmazza, mivel a nyelvet olyan sokféle és dinamikus rendszernek tekinti, amely az emberi kommunikációhoz szükséges eszközöket állít elő, és folyamatosan alkotja meg a *gyakorlati rend (practical order)* módjait (uo. 40.).

A harmadik, ezekhez kötődő, meghatározó jellegzetesség, hogy a diskurzus, a nyelvhasználat egyfelől *konstruktív* (teremtő, alkotó), másfelől *egyben konstruált is* (helytől és időtől függő, valamint korábbi, illetve párhuzamos diskurzusokba ágyazott és általuk meghatározott). Ennek megfelelően tekintenek a diskurzuskutatók saját tevékenységükre is, úgy vélik, hogy a diskurzus elemzője maga is nyelvhasználó, tehát cselekvő, aki maga is része és alakítója az őt körülvevő társadalmi környezetnek.

Ezek tehát a diskurzuselemzési mező (a nyelvhasználat vizsgálati mezejének) legátfogóbb jellegzetességei. Ebből a kiindulópontból számos kérdés vetődik fel, amelyek nemcsak a diskurzuselméletnek és -elemzésnek, hanem a társadalomtudományos gondolkodásnak is meghatározó kérdései. Magát a diskurzuselemzést is kontextusába helyezve elmondható, hogy a növekvő érdeklődés e tevékenység iránt párhuzamos azzal a társadalmi folyamattal, amelynek során a nyelv az élet egyre több területén kap egyre nagyobb jelentőséget.

NÉHÁNY MEGHATÁROZÓ DIMENZIÓ

A diskurzuselemzés fenti sajátosságai több olyan általánosabb társadalomtudományi kérdésre irányítják rá a figyelmet, amelyek nem csak e terület sajátosságai, ugyanakkor a diskurzuselemzők saját válaszokat igyekeznek kidolgozni rájuk. A diszkurzív kutatások révén létrehozható, megismerhető tudás episztemológiai kérdése, a valóság létének és értelmezésének problémája, a módszertani jelleg (kvantitatív versus kvalitatív módszerek kérdése) és az általánosíthatóság azonban olyan területek, amelyek megosztják magukat a diskurzuselemzőket is.

1. Elsőként az az *episztemológiai kérdés* vetődik fel, milyen tudásra tehetünk szert a diskurzusok vizsgálata, a diszkurzív folyamat vizsgálata által. E kérdés megválaszolását

illetően nem egységes a diskurzuselemzők tábora. A válaszokat akár egy koordinátatengelyen is elhelyezhetnénk, amelynek egyik végpontja a pozitivizmus azon álláspontjához közelít, amely szerint a kutatás univerzális tudáshoz (jelen esetben a nyelvhasználat általános elveihez, módjaihoz) vezet, ha megfelelően objektív mércék, fogalmak, modellek és eljárások szerint dolgozik a kutató, akinek minden esetben kívül kell maradnia a vizsgálat tárgyán. A tengely másik végpontja azon posztstrukturalista vagy posztmodern (szitok)szavakkal is jellemzett felfogáshoz közelít, mely szerint nem létezik 'objektív' tudás, egyfelől mert a világunk olyan mértékben nagy és összetett, hogy legfeljebb csak egy kis szelete ragadható meg, másfelől a kutató maga is e világ része, tehát nem maradhat kívül vizsgálati tárgyán, (legfeljebb csak bizonyos reflexivitással rendelkezik saját vizsgálati tárgya és módszere iránt). Ez azonban azt jelenti, hogy nem létezhet 'igaz' vagy 'hamis' tudás a világról, hanem csak partikuláris és beágyazott tudások és leírások.

2. Ez a felfogás elvezet egy másik fontos kérdéskörhöz, nevezetesen az *ontológia kérdésköréhez.* Az előzőekben felvetettekhez kapcsolódva felmerül a kérdés, hogy létezik-e maga a 'valóság' a maga egységében és teljességében, vagy mondhatjuk azt, hogy azért sem tudunk egyetlen érvényes és igaz leírást adni a világról, mert maga a valóság sem egyetlen és kizárólagos, hanem összetett és szövevényes. Az 'igazság' nem ellenőrizhető, mert a 'valóság', a világ leírásai sem egyszerű tükörképek, hanem éppen leírásuk által hozzák létre és változtatják meg azt, amit bemutatnak.

Itt visszautalok a nyelvi fordulat kapcsán megjelenő úgynevezett metodológiai nominalizmusra, amely megkérdőjelezte, hogy lennének úgynevezett végső, a mélyben rejlő igazságok a nyelv által megragadható felszín alatt. Rorty szavaival élve

> „... bár a tradicionális filozófia kiemelt figyelmet fordított arra, hogy a nyelv mögött keresse, amit a nyelv kifejez, de a nyelvi fordulat elfogadása *(adoption)* azt a szubsztantív tézist feltételezi, hogy nem található semmi egy ilyen kereséssel" (RORTY, 1992, 10.).

Azaz a dolgok, a jelenségek létére irányuló vagy az a kérdés, hogyan tudnánk közvetlenül megragadni őket, irreleváns.

3. A különböző diskurzuselemzési iskolák ezekben a dimenziókban más-más ponton helyezkednek el, csakúgy, mint

a) a *kvalitatív versus kvantitatív módszerek* elsőbbségének kérdésében,
b) valamint ezekkel összefüggésben az *általánosíthatóság* kérdésének megítélésében.

Ezek a dimenziók a társadalomtudományos gondolkodás alapvető premisszáit feszegető kérdések. Hasonló súllyal jelennek meg a diskurzuselemzés terében is, amely nem tekinthető sem kiforrott, egységes paradigmának, sem egyszerűen egy új módszertannak, sokkal inkább egy interdiszciplináris elméleti és metodológiai mezőnek.

A nyelv (eme új felfogása) és a társadalomtudományok egymásra hatása olyan új (inter)diszciplínák kialakulását eredményezte, amelyek egyfelől újradefiniálták a társadalomtudományi vizsgálat tárgyairól alkotott képet (megváltoztatták például az identitásfelfogást, a csoportképződés vagy éppen a társadalmi jelentésadás elméleteit), másfelől tipikusan szövegekkel dolgoztak, ám ezeket nemcsak mint lehetséges kutatási, illetve

adatforrást tekintették, hanem magának a vizsgálati objektumnak, a vizsgálat tárgyának. A diskurzuselemzés a nyelv használatának elemzése; módszer arra, hogy megértsük, hogyan alakulnak a társadalmi élet jelentésadási folyamatai, a kollektív és egyéni reprezentációk a kommunikációban és a kommunikáció, a diskurzusok által.[4] Ez a módszertani irányultság eredményezte például az identitás diszkurzív konstrukciójának mai elképzelését, a társadalmi jelenségek, jelentések, értékek diszkurzív jellegének előtérbe kerülését, valamint a csoportképzés, határképzés és -kizárás diszkurzív vonatkozásainak és meghatározó erejének középpontba kerülését. Az e témákkal foglalkozó új interdiszciplináris megközelítésekben (diszkurzív pszichológia, kritikai diskurzuselemzés, szociállingvisztika) ezek a vizsgálati tárgyak nem valahol a világban önállóan létező struktúrákként értelmeződnek, amelyeket 'csak' fel kell fedezni, fel kell tárni, hanem mint folyamatosan konstruált és újraformált jelenségek. Ennek a mezőnek néhány fontos pontját mutatom be nagyon röviden, egy-egy példán keresztül, a fenti dimenziókban elhelyezve.

A – diszkurzív – konstrukciós folyamatok különböző szintjeit, területeit vizsgálják a különböző diskurzuselméleti irányok. A vizsgálat tárgyát, módszerét és a kapcsolódó elméleti megközelítéseket tekintve három irány különíthető el (WETHERELL–TAYLOR–YATES, 2001b), amelyekhez egy-egy (inter)diszciplina rendelhető hozzá.[5]

Az első terület középpontjában a beszéd, az interakció mint társadalmi cselekvés vizsgálata áll, alapvetően a szociolingvisztika, a néprajz (etnográfia) és az etnometodológia területéhez kapcsolódva. E téren az elmélet és az elemzések a nyelv és környezetének kapcsolatára összpontosítanak, illetve a nyelvhasználat és a kontextus viszonyát vizsgálják.

A második irány azt kutatja, hogyan teremtik meg magukat, identitásukat az egyes társadalmi aktorok, szereplők az interakció folyamán a diskurzus révén. Ez az irányzat alapvetően a pszichológia, szociálpszichológia és nyelvészet egymásra hatásából kiemelkedő diszkurzív pszichológiához köthető.

[4] Ebbe a szétfolyó értelmezési mezőbe próbál némi rendet vágni például Sara MILLS: *Discourse* (1997) című munkája. Nagyon széles körű áttekintést nyújt a Margaret Wetherell, Stephanie Taylor és Simeon J. Yates szerkesztőtrió *Discourse Theory and Practice* (WETHERELL–TAYLOR–YATES, 2001b) című kötete, amely a diskurzuselmélet és -elemzés általam is használt három területéről számos tanulmányt tartalmaz, és kapcsolódik hozzá egy konkrét kutatásokat tartalmazó kötet is a szerkesztésükben *Discourse as Data* (WETHERELL–TAYLOR–YATES, 2001a) címmel. Erőteljesebben koncentrál a módszertanra, és bővebb kitekintést nyújt a szövegelemzés területére Stephan Titscher és munkatársai *Methods of Text and Discourse Analysis* (TITSCHER et al., 2003) című könyve (ezekről bővebben lásd GÉRING, 2005). Természetesen még számos mű található a témában, például a nyelvészeti irányt előtérbe helyező Deborah Schriffin *Approaches to Discourse* (SCHRIFFIN, 2002) vagy Gillian Brown és George Yule *Discours analysis* (BROWN–YULE, 2003) című írása. Kiváló áttekintő kötet a médiakutatás területéről: Paul Marris és Sue Thornham szerkesztésében a *Media Studies. A reader* (MARRIS–THORNHAM, 1999) című kötet. Mindenképpen meg kell említeni Teun A. van Dijk munkásságát, aki két átfogó sorozatot is szerkesztett a diskurzusanalízis témájában, melyek egyik kifejtett célja a multidiszciplinaritás, azaz a sokszínűség és a változatosság felmutatása volt. A művek két, illetve négy kötetet ölelnek fel. Vö. *Discourse Studies. A multidisciplinary introduction* (VAN DIJK, 1997), valamint *Handbook of Discourse Analysis.* 4 vols. I. *Disciplines of discourse.* II. *Dimensions of discourse.* III. *Discourse and dialogue.* IV. *Discourse analysis in society* (VAN DIJK, 1985).

[5] Természetesen az egyes diszciplínák sokkal tágabb kutatási területet ölelnek fel, mint az itt jelzettek, és sok esetben határaik nem húzhatók meg egyértelműen, elválasztásuk homályos és nehézkes. Ezzel a hármas megfeleltetéssel és az ebből fakadó leegyszerűsítéssel azért élek, hogy e kereteken belül is érzékeltetni tudjam a különböző megközelítések legfontosabb jellegzetességeit és különbségeit.

A harmadik irányzat a társadalmi rend, rendszer és társadalmi folyamatok diszkurzív jellegzetességeinek vizsgálata, a társadalmi kapcsolatok alakulásának kérdése körül szerveződik, a társadalmi mintázatok *(pattern)* vizsgálata révén a diskurzus történelmi, intézményi sajátosságaira koncentrál. Ezen a szinten a diskurzuselmélet a szociológia, a kritikai kultúrakutatás, a politika és a gazdaság területén mozog. E megközelítés központi eleme a hatalom és az ideológia vizsgálata, amelyhez nagyon erős kritikai vonulat kötődik. Ez az irány a kritikai nyelvészet és a kritikai diskurzuselemzés (CDA) megfontolásain keresztül érzékeltethető.

Ezeknek a területeknek a részletes feltérképezése túlmutat e munka keretein, ezért az alábbiakban alapvetően annak a bemutatására szorítkozom: mi ezen kibontakozó új irányzatok fő kérdése, miben mások, mint azok a diszciplínák, amelyekből táplálkoznak, ennek fényében hogyan definiálják át vizsgálatuk tárgyát, melyek a fő kutatási témák, a fő módszertani megközelítések és megfontolások. Végül egy-egy jellegzetes módszer vagy példa bemutatása segít a terület módszertani jellegzetességeinek megvilágításában.

FŐBB IRÁNYOK, MEGKÖZELÍTÉSEK

A társadalmi interakció vizsgálata – a szociolingvisztika horizontja

A diskurzuselmélet és -elemzés e területe arra összpontosít, hogyan használjuk a nyelvet a társadalmi interakciókban, és egyaránt kapcsolódik nyelvészeti, antropológiai, szociológiai és pszichológiai témakörökhöz.[6]

A szociolingvisztika szakít azzal az 'aszociális nyelvészettel', melynek Noam Chomsky a legnagyobb hatású és leghatározottabb képviselője. Az általa kidolgozott úgynevezett *generatív grammatika* megközelítése szerint a nyelvész feladata az, hogy a nyelv absztrakt modelljét és struktúráját kutassa, és vonatkoztasson el a nyelvhasználat társadalmi kontextusban megfigyelt különbségeitől, amelyek 'tökéletlenségekként' értelmezhetők (Wardhaugh, 1995, 10–12).

A szociolingivisztika követői ezzel szemben éppen a nyelv sokféleségére és változatosságára helyezik a hangsúlyt. Azt a jelenséget kutatják, hogy bár a nyelvet az emberek különbözőféleképpen és sokszor – grammatikai értelemben – tökéletlenül használják, mégis megértik egymást, és képesek az együttműködésre. A vizsgálat tárgya – szemben a generatív nyelvészettel – ezért ennek a változatosságnak, azaz a mindennapi nyelvi viselkedésnek, a nyelvhasználatnak a megragadása és jellegzetességeinek feltárása. A szociolingvisztika központi kérdése tehát: hogyan és mi módon kapcsolódik össze, hat egymásra a nyelv és a társadalmi környezet?

Mivel a szociolingvisztika a nyelvészet és a társadalomtudományok találkozásából alakult ki, vannak olyan irányok, amelyek a nyelv társadalmi vonatkozásait kutatják, és vannak, amelyek a társadalom nyelvészeti kérdéseit helyezik előtérbe (Pride–Holmes, 1972). Ez lényegében megfelel a szociolingvisztika – a nyelv szociológiája kettősségnek,

[6] A szociolingvisztikáról, a lehetséges irányokról és a különböző megközelítésekről lásd Wetherell–Taylor–Yates, 2001a, 2001b; Pride–Holmes, 1972; Titscher et al., 2003; Coulmas, 2000, magyarul Wardhaugh, 1995, valamint széles körű szakirodalmi áttekintésként Síklaki, 1995; Pléh–Síklaki–Terestyéni, 1995.

ez az elkülönítés azonban inkább hangsúlybeli eltolódásokra hívja fel a figyelmet, mint két világosan elválasztható diszciplínára. Éppen ezért a továbbiakban – követve Richard Hudson és Ronald Wardhaugh felfogását[7] – mindkettőt a szociolingvisztika területébe tartozóként értelmezem.

A szociolingvisztika ugyanakkor mégsem tekinthető mindössze a nyelvészet és a szociológia eredményeit összekapcsoló és együtt magyarázó elméleti megközelítésnek:

> „...egy beszéd nélküli szociológia és egy társadalomtól mentes nyelvészet összeadásakor tökéletesen elvéthetjük azt, ami lényeges a nyelv és a társadalom közötti kapcsolatban. Speciális kapcsolódási pontokat kell felfedeznünk a nyelv és a társadalom között, s ezeket olyan elméleteken belül kell összefüggésbe hoznunk egymással, amelyek azt világítják meg, hogyan valósul meg a nyelvi és a társadalmi struktúra kölcsönhatása." (Wardhaugh, 1995, 16.)

Ezek közül a kapcsolódási pontok közül az alábbiakban hármat mutatok be: az etnográfiai megközelítést, az etnometodológiát és a társalgáselemzést.[8]

A *beszéd etnográfiája* azokat a tényezőket vizsgálja, amelyek segítségével adott kommunikációs esemény eléri a céljait. Kiindulópontja a *Sapir–Whorf-hipotézis* (uo. 192–199.), amely szerint a nyelv struktúrája alapvető és átható módon formálja a gondolkodást, a nyelv hatással van világnézetünkre, világról alkotott képzeteinkre, tapasztalásunkra, a kategóriarendszerekre, melyeket alkalmazunk. Az ezzel kapcsolatban híressé vált példa, hogy az eszkimóknak igen sok különböző megnevezésük van a hóra, amellyel a hó különböző fajtáit jelzik, míg olyan társadalmakban, ahol ennek nincs kiemelkedő jelentősége, csak néhány megnevezést találunk. Ennek az elméletnek a nyomán az 1960-as években sok kutatás indult el a Berkeley és a Stanford Egyetemen. Ezek egyik kiemelkedő teoretikusa, Dell Hymes hangsúlyozta, hogy a beszédmódok sokféleségét, szimbolikus jelentését és jelentőségét kell megragadni az etnográfia révén (Duranti, 1995; Wardhaugh, 1995, 221–225.). Ennek eléréséhez a beszédet egy közösség kommunikációs szokásainak összefüggésében kell vizsgálni. A beszéd etnográfiájának tárgya tehát a nyelv használata a társas viselkedésben. Ennek leírására vezette be Hymes a *kommunikációs kompetencia* fogalmát. Ez azt a képességet jelöli, hogy a nyelvet a különböző kommunikációs helyzetekben szociálisan és kulturálisan megfelelően tudjuk értelmezni és használni. A kommunikációs kompetencia az arra való képességet jelenti, hogy például tudjuk, mikor, miről lehet beszélni; kivel milyen stílusban kell beszélni; hogyan kell úgy beszélni, hogy az a különböző nyelvi kódoknak, normáknak, egyéb kompetenciáknak megfelelő legyen. Ez a kompetencia túlmutat a szintaktikailag helyes mondatok képzésének képességén, és magában foglalja a nyelv társadalmilag helyes, helyzethez illő használatát is. Ehhez kapcsolódik a *kommunikációs esemény*, ami maga a szociokulturális

[7] „A szociolingvisztika és a nyelvszociológia különbsége nagyrészt hangsúlykülönbség, azon múlik, hogy a kutatót a nyelv vagy a társadalom érdekli-e jobban, és hogy miben van nagyobb jártassága: a nyelvi vagy a társadalmi struktúrák elemzésében. A két terület közt igen nagy az átfedés, s nem látom értelmét, hogy megpróbáljuk világosabban elválasztani a diszciplínákat, mint amennyire jelenleg elválnak egymástól." (Hudson, 1980, 5., idézi: Wardhaugh, 1995, 19.)

[8] Van egy inkább nyelvészetinek nevezhető irányzat, amelyik a társadalmi környezet és a nyelv struktúrái és funkciói közötti viszonyt vizsgálja. Ez az irány Saussure elméletéből indul ki, amelyet Gumperz és Labov 'társadalmasított', majd Halliday vitt tovább (Wetherell–Taylor–Yates, 2001b, 29–38.). Ebből kiindulva jut el Kress, Hodge, Fowler a kritikai nyelvészet azon elgondolásáig, hogy ezeknek a választásoknak a mozgatórugója a hatalom – erről lásd később, a kritikai megközelítésnél.

esemény, a társalgás. Ennek a megközelítésnek a lényege tehát, hogy a kommunikációs események szisztematikus, néprajzi jellegű, azaz alapvetően a résztvevők nézőpontjából történő elemzése segítségével magyarázza a kommunikációs kompetenciának a társas élet beszédmintázataiban fontosnak bizonyuló jellegzetességeit.[9] Ezek a jellegzetességek nem általános szabályok keresésével, hanem éppen a mindennapi beszélgetések változatainak, a különböző kommunikációs közegek beszédmintázatainak vizsgálatával ragadhatók meg.

Míg az etnográfia a beszédhelyzettel, a benne szerepet játszó különböző tényezőkkel, a beszéd funkcióival foglalkozik,

„...az *etnometodológusok*at azok a folyamatok és technikák érdeklik, amelyek segítségével az emberek az őket körülvevő világot értelmezik és kölcsönhatásba lépnek vele. Megpróbálják felfedezni azokat a kategóriákat és rendszereket, amelyeket az emberek használnak, amikor értelmet adnak a világnak." (WARDHAUGH, 1995, 226.).

Arra keresik a választ, hogyan lehetséges, hogy társadalmi életünk, interakcióink során megértjük egymást, holott a konkrét, kimondott mondatok önmagukban nem feltétlenül vezetnének teljes megértéshez. Felfogásuk szerint egy párbeszéd során számos háttér-feltételezéssel élünk arra nézve, hogy melyek azok a kategóriák, kategória-rendszerek és viszonyítási pontok, amelyeket a hozzánk beszélő relevánsnak tart, és ezek alapján értelmezzük, amit mond. Ezt a tudást társadalmilag sajátítjuk el, és ez a *megosztott tudás* alkotja az etnometodológiai vizsgálatok tárgyát (HERITAGE, 2001, 49.; GARFINKEL, 1972). E mögött a felfogás mögött egyfajta 'fenomenológiai' világkép áll, nevezetesen, hogy a társadalmi tudás töredékes és tökéletlen; az emberek közötti megosztott megértés, a világképek, nézetek kidolgozása folyamatos teljesítmény, amely ezen a töredékes tudáson nyugszik. Ebben a nyelv kiemelkedő szerepet játszik, mivel az etnometodológusok szerint a 'jelentés' a társadalmi interakció során, általa alakul ki. Harold Garfinkel kvázikísérleti eljárások segítségével mutatta be ennek az elméletnek a jelentőségét (GARFINKEL, 1972). Olyan helyzeteket teremtett, amelyekben bizonyos dolgokat nem volt szabad 'magától értetődőnek' tekinteni, vagy meg kellett kérdőjelezni dolgokat, amelyeket a mindennapokban elfogadunk.[10] E vizsgálatok következményeként Garfinkel kimutatta, hogy a társadalmilag elfogadott cselekvésmódok információt nyújtanak egyfelől a cselekvés létrehozásáról, másfelől a cselekvés és jelentése elismeréséről. Ez a közös megértés cirkuláris folyamata, amelyben az adott esemény és háttere dinamikusan hat egymásra, kialakítva egy, a résztvevők számára koherens és közösen osztott állapotot – ennek vizsgálata adja az etnometodológiai kutatások magvát.

Mind az etnográfiai, mind az etnometodológiai megközelítés a nyelvnek a használatban, a mindennapi, kommunikációs közegben való vizsgálatát állította módszerei

[9] Hymes nyolc ilyen alkotótényezőt különböztetett meg: a szituáció, a résztvevők, a célok, a cselekvés sorrendje, a kulcs, az eszközök, a normák és a zsánerek (DURANTI, 1995).

[10] Garfinkel példája:
„(S) Szia, Ray! Hogy van a barátnőd?
(E) Mit értesz azon, hogy hogy van? Azt, hogy hogy van fizikailag, vagy azt, hogy hogy van lelkileg?
(S) Hogyhogy mit értek azon, hogy hogy van? Mi van veled? (Idegesnek látszik.)
(E) Semmi. Csak szeretném, ha kicsit világosabban megmondanád, hogy mire gondolsz..." (GARFINKEL, 1972. 6–7.; idézi: WARDHAUGH, 1995, 229.)

középpontjába. Ezekből a gyökerekből (bár inkább az etnometodológiára támaszkodva) alakult ki a *társalgáselemzés (conversation analysis)*. A módszer Harvey Sacks (SACKS,1987, 1992), Emanuel Schlegoff (SCHLEGOFF–SACKS, 1973; SCHLEGOFF, 1972, 1984) és Gail Jefferson (SCHLEGOFF–JEFFERSON–SACKS, 1977) nevéhez kötődik, akik szakítottak azzal a társadalomtudományi felfogással, mely szerint az egyéni cselekvés szabályozatlan, fegyelmezetlen, ezért nem vizsgálható, legfeljebb statisztikailag közelíthető. Felfogásukban a társadalmi interakció határozottan és szabályozottan fellelhető és módszertanilag feltárható egyéni szinten, mivel a társalgás társadalmilag elfogadott gyakorlatok készletein alapul. Azaz ha természetes közegében vizsgáljuk az interakciókat, kimutathatók azok az intézményesült gyakorlatok, amelyek minden interakcióban fellelhetők, függetlenül a beszélők pszichológiai és szociológiai jellegzetességeitől (HERITAGE, 2001, 52.). A társalgáselemzés egyszerre vizsgálja a beszédet mint cselekvést (lásd fent Austin beszédaktus-elméletét), mint a jelentés kidolgozásának terepét (etnometodológiai gyökerek) és mint interszubjektív aktust. A társalgás folyamatában megvalósuló együttműködés elveit, feltételeit, szabályait, jellegzetességeit keresi. Ilyen jellegzetességek például a társalgás szervezési eljárásaiban fellelhető szomszédsági pár, illetve hármasság, amely az üzenetváltás olyan alapegységeire utal, mint a kérdés-felelet, a kölcsönös köszönés, illetve a hármas alapegységet tekintve a 'kezdeményezés–válasz–visszacsatolás' formula (WARDHAUGH, 1995, 268–278.). További ilyen szabályokat tártak fel a társalgáselemzők a szóátadás szabályaira vonatkozóan (mikor, ki, hogyan jelzi, hogy nem kíván tovább beszélni, hogyan és kinek adja át a szót?), a társalgás kezdeményezésével és lezárásával, a téma megadásával és a témaváltással, a visszacsatolással, a félbeszakítással vagy éppen a befejezéssel kapcsolatban. A hétköznapi kommunikáció ilyen jellegzetességeinek vizsgálata szolgál alapul a valamilyen szempontból szokatlan vagy keretek közé szorított beszédformák, valamint az úgynevezett 'intézményi társalgás' *(institutional talk)* jellegzetességeinek megragadásához, amilyen például az iskolai tanításban a tanár-diák, vagy az orvos-beteg viszonyban a párbeszédek, egy bírósági tárgyalás, vagy éppen a munkahelyi beszéd sajátosságai.

Ezeknek az irányzatoknak jelentős hatásuk van manapság a társadalomtudományokban például a legális folyamatok, az egészségügy (orvos-beteg), a politikai és más nyilvános retorikai formák, vagy éppen a személyek közötti kommunikáció vizsgálatában. A társadalmi intézmények és a beszéd kapcsolatának egyik vizsgálati terepe a nemi szerepek társalgásbeli megjelenésének, a társadalmi nem *(gender)* és a nyelvhasználatnak az egymásra hatásait kutatja.

Erre nyújt szemléletes példát Schleicher Nóra (SCHLEICHER, 2003), aki egy közepes méretű magyar vállalat két igazgatóságának működését, életét figyelte meg. A kutatás a férfi és női beszéd különbségeinek, ezen belül is a 'női beszéd' mint általános jellemzőnek megragadását célozta, és ezek kihatását a munkahelyi életre és előmenetelre is vizsgálta.[11] Az itt hivatkozott példában Schleicher két női középvezető helyzetét, stílusát, megítélését és önképét térképezte fel. A két vezető nagyon különböző személyiség, különböző munkahelyi és társadalmi helyzetben, korban és szerepben.[12] Ezek a jelleg-

[11] Módszereit tekintve nemcsak társalgáselemzést, hanem kérdőíves, interjús felméréseket, valamint szociometriai vizsgálatokat is használt, mindezt részt vevő megfigyelésen keresztül.

[12] *N* a marketingigazgatóságon, *T* az operációs igazgatóságon dolgozik, mindketten felsőfokú végzettségűek, és 3-3 alkalmazottjuk van. *N* 28 éves, nőiesen öltözködik, hangos, vidám, nyitott. *T* 43 éves, határozott, némileg félelmet keltő, konfrontatív, kissé 'férfias' jelenség.

zetességek nyelvhasználatukban is megjelennek. Schleicher mindkét vezető egy-egy tárgyalási helyzetben elhangzó beszélgetését rögzítette, és írta át a társalgás-elemzés módszertanának megfelelően,[13] majd több szempontból is – az úgynevezett minimális visszajelzések (aha, igen stb.), az egyetértés és egyet nem értés, valamint az utasítások és kérések jellegzetességei szerint – elemezte őket. E kommunikációs stratégiák vizsgálata fényt deríthet többek között a társadalmi nem *(gender)* és az intézményi beszéd olyan aspektusainak összefüggésére, mint például a feladatvégzés módja vagy a hatalmi viszonyok. Az alábbi példák az egyetértés és egyet nem értés elemzése révén mutatnak rá ilyen összefüggésekre.

„(A)
N: teljesen jó, (...)
ff: aha, az szuper ö egyébként a az alapvető dolog volt, arról beszéltünk is fönt a a az Ágiékkal, hogy végül is ez nem kulcs[(...)]
N: [nem] nem nem nem és azt szeretnénk is, tehát ö most van egy olyan tervünk, hogy júniusba csinálunk egy ilyen kisebb hozzáadott értékes promóciót...
(B)
ff: Tehát ö végül is akkor én most csináltam valamit, amire per pillanat nincs szükség. Ami nem jelenti azt, hogy később [még nem lesz (...)]
T.: [Miért ne lenne] szükség? (...) ebből vezetnénk le a folytatást. Öö miért gondolja, hogy erre nincs szükség?
ff: azért mert eddig erről nem beszéltünk..." (Schleicher, 2003, 52–54.).

Az egyetértés az (A) példában kooperatív, együttműködésre orientált és nyitott, és amikor *N* hatalmi pozíciója megmutatkozik benne, az is finomított ('szeretnénk', 'van egy tervünk'). Ezzel szemben a (B) beszédhelyzetben *T* kifejezésmódja és az egyet nem értés megjelenése sokkal erőteljesebb. *T* hatalmi pozíciója *N*-éhez hasonló, de míg az utóbbi különböző formákban enyhíti azt, addig *T* konfrontatív stílusa védekezésre készteti a tárgyalófelet.

Mindez azt mutatja, hogy a két vizsgálati alany két nagyon különböző kommunikációs stratégia révén valósítja meg az egyetértés, illetve az egyet nem értés beszédaktusait. Ez azért is fontos, mert cáfolja azt az elképzelést, hogy van valami tipikusan 'női nyelv' vagy 'női nyelvhasználat', amely egységesen jellemző a női nemre. A kommunikációs stratégiák különbözőségeit többek között az eltérő helyzet (teljesen eltérő feladattípusok a két igazgatóságon), a különböző munkahelyi elvárások (a marketing- és az operációs igazgatóságon más szempontok alapján lesz valaki sikeres vezető) és a szereplők saját, személyes jellemzői (kor, életút, személyiségjegyek stb.) egyaránt magyarázzák (uo. 57–59.).

Összességében tehát elmondható, hogy a szociolingvisztika az empirikus kutatások középpontba állításával, a mindennapi beszélgetések elemzésére összpontosítva vizsgálja és hangsúlyozza a szociokulturális tudás és a nyelvhasználat egymásra hatásait. A diskurzust itt olyan nyelvi *output*nak tekinthetjük, amelyet a társadalmi élet szereplői, az emberek hoznak létre a beszélgetéseik és mindennapi kommunikációjuk által.

[13] Önmagában már a társalgás 'átírása' a módszer sajátosságai közé tartozik, hiszen egy ilyen átírás során az élő beszéd mind teljesebb rögzítésére kell törekedni, azaz a szüneteket, a párhuzamos megszólalásokat, a közbeszúrásokat, a legcsekélyebb visszajelzést is jelölni kell. Ezt a jelölést a szerzőtől vettem át. Az (A) szövegrészletek *N*, míg a (B) jelűek *T* tárgyalásáról származnak, *ff* pedig mindkét esetben a (férfi) tárgyalófél.
További átírási konvenciók:
[xxxx] együtt elhangzó beszéd
(...) nem érthető rész (Schleicher, 2003, 50.).

A társadalmi cselekvő vizsgálata – a diszkurzív pszichológia

Ez az irány a diskurzuselemzés elméleti és módszertani megfontolásait alkalmazza pszichológiai jellegű területekre. Ennek megfelelően alapvetően azt vizsgálja, hogyan beszélnek az emberek magukról, hogyan jelenítik meg magukat a beszédben, és hogyan teremtik meg saját identitásukat a beszéd által maguknak és másoknak.

Ezek az új törekvések nagymértékben kötődnek Mihail Bahtyinnak a kommunikáció dialogikus, azaz folyamatosan egy másik 'hanggal' társalgó jellegét hangsúlyozó elméletéhez, valamint Michel Foucault szubjektum- és diskurzuselméleti megfontolásaihoz. Ezek mellett nagy hatással volt a pszichológia, pszicholingvisztika ilyen irányú fejlődésére az etnometodológia és a beszédaktus-elmélet is (lásd fentebb).

A pszichológia és a nyelvtudomány között korábban is volt ugyan kölcsönhatás, de nem volt sem egyenletes, sem folytonos. A behaviorista pszichológia – például – nem foglalkozott a nyelv kérdéseivel, bár nem is hanyagolta el teljesen: a nyelvet jelrendszerként fogta fel, s emiatt kutatását nem tekintette a pszichológia feladatának. Az 1950-es évek elején Amerikában a neobehaviorizmus és az amerikai leíró nyelvészet egymásra találásából alakult ki a pszicholingvisztika. Ez az elméleti irányzat kezdetben a kommunikáció kódolási folyamatainak vizsgálatát tűzte ki céljául. Az 1960-as évek elején azonban a Chomsky nevével fémjelezhető transzformációs generatív nyelvészet hatására megváltozott a pszicholingvisztika felfogása, és érdeklődésének középpontjába a nyelvi rendszer mentális reprezentációjának kutatása került (Pléh, 1980). Ennek eredménye a behaviorizmus meghaladása és a kognitív pszichológia előtérbe kerülése volt. A kognitív pszichológiai megközelítés a hagyományos behaviorista (inger–válasz) sémákkal szemben a belső folyamatok (figyelem, emlékezet, képzelet stb.) vizsgálatát hangsúlyozta, ami egyben az ember új – mint információfeldolgozó, -tároló és -átalakító 'rendszer' – felfogásához vezetett.

A pszicholingvisztikát, amely tehát a nyelvi struktúrák belső pszichológiai jellemzőivel foglalkozott, az 1970–1980-as években több kritika és hatás is érte. Egyfelől a nyelvészetben a szemantika és a jelentéselmélet előtérbe kerülése a szintaxissal szemben elvezetett a szemantikai emlékezet kutatásához. De ami a téma szempontjából fontosabb: az eltávolodás a generatív nyelvészet ihlette mondatközpontúságtól nemcsak a mondattanon próbált túllépni (mint a szemantikai modellek), hanem magán a mondaton is, a 'szöveg' vizsgálatát állítva a középpontba. Ez két szempontból is fontos elmozdulást jelentett: egyfelől hangsúlyozta, hogy az emlékezet és a megértés vizsgálatakor a szöveget többnek kell tekinteni, mint mondatai összességét,

„... másrészt a szöveg *(discourse, discours)* [...] olyan fogalmi keretet nyújt, mely a mondathoz mint absztrakcióhoz képest az aktuális, helyzetbe beágyazott nyelvhasználatot, a ténylegesen megvalósuló nyelvi produkciót hangsúlyozza, annak szociális kereteivel együtt" (uo. 118.).

Ezt a szemléletet a kísérleti pszichológia olyan kutatásai is igazolták, amelyek a kutatási alanyok lényegkiemeléssel és emlékezeti teljesítményekkel kapcsolatos képességeit és jellegzetességeit vizsgálták. Ezek a kutatások kimutatták, hogy az emberek által kialakított szövegek makroszerkezete nem egyszerűen a nyelvi kompetencia része (mint Chomsky elméletében), hanem egy szélesebb, kulturális kompetencia részének tekintendő. Azaz a pszichológiai vizsgálatok során a nyelvi és nem nyelvi (pl. gondolkodásbeli) tényezőket egységesen kell kezelni.

Mindennek nyomán a pszichológiában is megjelent az a felfogás, hogy a szöveget az aktuális nyelvhasználatban vizsgálják, és ebből vonjanak le a nyelvre, illetve a viselkedésre vonatkozó következtetéseket. Mindez a nyelv leíró, ábrázoló funkciójától a beszédaktus-elmélet (a nyelvhasználat mint társadalmi cselekvés) megfontolásaihoz vezet.

„Ez az elméleti keret azonban az egész pszicholingvisztika nagyobb szociális beágyazottságú felépítését kívánja meg, hisz [...] olyan konvenciórendszereket tételez fel a nyelvhasználat mögött, melyek tartalmukban mindig szociálisak." (Uo. 145.)

Ebben az elméleti térben alakult ki a 'diszkurzív pszichológia' néven összefoglalható irányzat az 1980-as években Angliában, amikor a diskurzuselmélet az episztemológiai vitákhoz és az eddigiekben jelzett problémákhoz kapcsolódva bekerült a pszichológia, illetve a pszicholingvisztika területére.[14]

A diskurzuselmélet beemelése a pszichológiába tehát radikális változást eredményezett. A pszichológia 'tradicionális' felfogása szerint az 'én', az individuum a nyelvtől és beszédtől függetlenül létezik, a beszéd csak egy eszköz a megjelenítésére. (Margaret Wetherell ennek tipikus példájaként említi Rodin *A gondolkodó* című szobrát, ahol a figura egyedül ül és gondolkodik.) Ezt a felfogást váltotta fel az 'én', az individuum diszkurzív jellegét előtérbe állító új irányzat, amely hangsúlyozza, hogy a beszéd, a nyelv és a gondolkodás nem választhatók el egymástól, érzéseink, gondolataink, meggyőződéseink nem önállóan, hanem egy diskurzus elemeiként formálódnak.

„Bár *A gondolkodó* egyedül lehet gondolataival, ezek a gondolatok magukon viselik a társadalmi kontextus és a jelentések körüli történelmi küzdelmek *(struggles)* nyomait. Az elmét *(mind)* és az 'én'-t kulturális, társadalmi és közösségi erőforrásokból *(resources)* konstruáljuk meg." (Wetherell–Taylor–Yates, 2001b, 187.)

A diszkurzív pszichológia a lélektan olyan hagyományos témáinak újradefiniálását hozta, mint például az attitűdök, az érzelmek, az identitás, a szocializáció vagy éppen a személyiség változása.

E megközelítésre jó példa Margaret Wetherell és Jonathan Potter attitűdkutatása (Potter–Wetherell, 2004). A szerzőpáros kimutatta, hogy számos hagyományos attitűdkutatás – amely azzal a felfogással él, hogy az attitűd független a nyelvtől – torzítja a

[14] Ennek az irányzatnak két nagy hatása a társadalmi konstruktivista megközelítés megjelenése a pszichológiában, mely bírálta a kísérleti és 'mennyiségi' adatfelfogást és módszert, valamint a kritikai pszichológia, amely a foucault-i perspektíva – aki a diskurzust reprezentációk rendszereként fogta fel – beemelésével például a szexualitás és társadalmi nem *(gender)* különböző beszédmódjait vizsgálta. Ezekkel párhuzamosan (alapvetően az USA-ban) kialakult a 'narratív pszichológia', amely az identitást önéletrajzok és életútinterjúk vizsgálatával kötötte össze. A diszkurzív pszichológiáról részletesebben lásd: Wetherell–Taylor–Yates, 2001b; Pléh, 1980; Potter–Wetherell, 2004; Edwards, 1999.; Mills, 1997.

válaszokat. Vizsgálatuk kiindulópontjaként bemutattak egy hagyományos rasszizmussal kapcsolatos attitűdkutatást (Marsh, 1976), amely 1785 fős mintán vizsgálta a 'színes bevándorlókkal' *(coloured immigrants)* kapcsolatos attitűdöket. A méréshez hétfokú skálát használtak a 'nagyon rokonszenvestől' a 'nagyon ellenszenvesig', a skála közepét a 'semmi érzelmi kapcsolódásom nincs hozzájuk' ponttal jelölve. Marsh a skálán választott értékekhez hozzáendelte az attitűdöket a 'nagyon ellenségestől a 'semlegesen' át a 'nagyon pozitívig'. Egyrészt azonnal felmerül a probléma, hogy a 'színes bevándorlók' terminus homályos és pontatlan. Másrészt problematikus a rokonszenv-dimenzió megfeleltetése az attitűdökkel, harmadrészt a kutató a válaszadó feleletét az attitűdök elméleti kategóriájára fordítja át, ami feltételezi, hogy a válasz tükrözi, tisztán átadja a 'mögöttes' véleményt, azaz a nyelvi jel a vélemény közlésének csak eszköze.

Az általuk – a diskurzuselemzés talaján – végzett attitűdkutatás (Potter–Wetherell, 2004, 43–55.) nyílt kérdésekből álló interjúkon nyugszik. Az alábbi két példa közül az egyik arra hívja fel a figyelmet, hogy a diskurzusok vizsgálatakor nem szabad mondatokat kiragadni környezetükből, mert az félrevezető eredményre vezethet:

„Példa 1. Válaszoló: Én nem vagyok ellenséges velük egyáltalán, tudod [...]" (uo. 46.)

A mondat alapján ezt a válaszadót a Marsh-féle skálán a rokonszenvezők oldalára helyezhette volna a kérdezőbiztos. Nézzük meg a szöveg folytatását:

„Példa 2. Válaszoló: Én nem vagyok ellenséges velük egyáltalán, tudod, én, ha ők olyanokká akarnának válni, mint mi vagyunk; de ha csak idejönnek, csak arra képesek, hogy a mi társadalmi jólétünket *(our social welfares)* és hasonlókat használják, akkor miért nem maradnak otthon?" (Uo. 47.)

Ez a példa mutatja, hogy a válasz közel sem ilyen egyértelmű, és közel sem olyan egyszerűen besorolható pontos kategóriákba, mint az elsőre tűnhet.

Fontos vizsgálati tényező a variabilitás, az egy adott diskurzuson belüli változatosság is. Erre szemléletes példa, hogy ugyanaz a válaszoló egyazon interjú folyamán különbözőképpen értékelheti a vizsgált kérdést:

„Példa 3. Válaszoló: Amit szeretnék, ... inkább nézzük ezt, biztos, idehozni őket [polinéziai bevándorlók] Új-Zélandra, helyes, próbáljuk és képezzük ki őket egy szakmában *(in a skill)*, és bátorítsuk őket, hogy menjenek újra vissza.
Példa 4. [ugyanaz a] Válaszoló: Úgy gondolom, hogy ha több polinéziait és maorit bátorítunk, hogy szakmájuk legyen, itt akarnak majd maradni, és ők nem, um, olyan, uh, nomádok, mint az új-zélandiak, szóval úgy gondolom, ez jobb lenne." (Uo. 49.)

Az ellentét nyilvánvaló, a besorolhatóság kérdése szintén felmerül. Mindezen példák és még számos másik, amelyeket itt nincs mód bemutatni, rávilágítanak, hogy a pszichológia, jelen esetben az attitűdök kérdésének diszkurzív kutatása,

„... elmozdítja a fókuszt a beszédet és viselkedést meghatározó mögöttes entitások – attitűdök – vizsgálatáról, annak részletes elemzésére, hogy milyen értékelő kifejezéseket termelnek a diskurzusban. Két központi és új kérdés kerül így előtérbe. Hogyan alakul ki a résztvevők nyelve, és melyek a konstrukció különböző típusainak következményei?" (Uo. 55.).

A diszkurzív pszichológia szemléletében az egyén, az individuum, valamint a gondolkodás nem valami belső, mély, lényegi dolog, amelynek a nyelv csak semleges kifejezőeszköze, hanem maga is a nyelvben és a nyelv által jön létre, ezáltal társadalmi jellegzetességeinek megragadása is csak a nyelv, a nyelvhasználat folyamatainak vizsgálatával lehetséges.

A társadalmi rend(szer) vizsgálata – kritikai nyelvészet és kritikai diskurzuselemzés (CDA)

A diskurzuselméletnek és -elemzésnek ez az irányzata elmozdul közvetlenül a társadalmi szereplők vagy a szűken vett társadalmi interakció szintjéről, és a társadalmi folyamatok, ideológiák, valamint a társadalmi intézmények működéséről kíván képet nyerni. Vizsgálati tárgyában tehát kötődik a szociológia, a kultúrantropológia, a politikatudomány, vagy éppen a kritikai kultúrakutatás irányzataihoz.

A kritikai nyelvészet és a kritikai diskurzuselemzés *(critical discourse analysis – CDA)* két olyan terület, amelyet többen próbáltak ugyan megkülönböztetni, elválasztani egymástól, de alapvetően szinonimaként használhatók, tekintve hogy a kritikai diskurzuselemzés általánosan elterjedt a kritikai nyelvészet megnevezésére is.[15] Mindkét megközelítés kutatói a nyelvhasználat során, az általa kifejeződő, kitermelődő, legitimizált társadalmi egyenlőtlenségek kritikai vizsgálatára törekszenek, és a nyelv ideologikus jellegét hangsúlyozzák (azaz azt, hogy a társadalmi hatalom és uralom közvetítője, hordozója és legitimálója). Az elmélet és az elemzés folyamán mind a kritikai nyelvészet, mint a kritikai diskurzuselemzés túllép a szűken vett szövegen, és a társadalmi struktúrákat, folyamatokat vizsgálja. Ugyanakkor a szöveg és társadalom közötti viszonyokat semmiképp nem egyszerű determinisztikus viszonyként fogják fel, hanem éppen a komplex oda-vissza hatások feltárására törekszenek.

E kritikai irányzatok gyökerei az 1970-es évekig nyúlnak vissza. Akkoriban a legtöbb nyelvészeti kutatás a nyelvnek csak olyan formális oldalait kutatta, mint például a beszélők nyelvészeti kompetenciája. A nyelvészeti kompetencia a nyelvet beszélők azon képességére utal, hogy nyelvtanilag helyes mondatokat tudnak létrehozni, és grammatikailag helyesen használni. Ez a felfogás (melyre legjobb példa a már emlegetett Chomsky-féle generatív nyelvtani modell) ezt a képességet elméleti szinten elkülönítette a konkrét és szituatív nyelvhasználattól. Ahol a nyelv és a környezet viszonya be is került a vizsgálati szempontok közé, ott vagy a mondatközpontúság volt jellemző, mint például a pragmatizmus esetében, vagy pedig – mint a szociolingvisztikai kutatásokban, amelyek a nyelvi változatok és a kommunikatív interakció leírására törekedtek (lásd fent) – nemigen foglalkoztak a társadalmi hierarchia és hatalom kérdéseivel. Ebben a közegben kiemelkedett egy új megközelítés, amely felismerte a nyelv szerepét a társadalom hatalmi viszonyainak strukturálásában.

[15] Ha mindenképpen el szeretnénk különíteni ezt a két irányzatot, azt egyfelől az idő dimenziójában tehetjük, és mondhatjuk, hogy a kritikai nyelvészet alakult ki korábban, majd abból, illetve annak továbbgondolásából született meg a kritikai diskurzuselemzés. A másik lehetséges dimenzió a kommunikáció alapegységének megválasztásában való különbség lehet, amennyiben azt mondjuk, hogy a CDA a szöveg tágabb, diszkurzív egységeit vizsgálja, míg a kritikai nyelvészet a szűkebben értelmezett szövegnél marad. De az ilyen típusú különbségtétel némileg problematikus. Ezért a továbbiakban – Ruth Wodak és szerzőtársa nyomán – magam is szinonimaként kezelem ezeket (vö. Wodak–Meyer, 2001).

A kritikai nyelvészet alapító atyái (Gunther Kress, Roger Fowler, Robert Hodge) kapcsolódtak a szociolingvisztika azon alapgondolatához, hogy a nyelvhasználat nemcsak a nyelv szerkezete és szabályai által, hanem társadalmilag is meghatározott. A társadalom és nyelv közötti korrelációt vallotta John Gumperz (Gumperz, 1982) és William Labov (Labov, 1972) is. Ők azt a felfogást képviselték, hogy a beszélők különböző helyzetekben más-más formában használják a nyelvet, egyfajta 'kódszerű' viszony áll fenn a nyelvi sajátosságok és az adott társadalmi környezet között. Ugyanakkor továbbra is két különálló entitásként fogták fel a nyelvet és a társadalmat, ahol a nyelv autonóm, az egyének által nem megváltoztatható közeg (Kress, 2001).

Michael Halliday nyelv és társadalom kapcsolatában némileg 'továbblépett' (Halliday, 1978; 1985). Azt hangsúlyozta, hogy a beszélők/írók mindig választások komplex sorát teszik meg, hogy realizáljanak egy jelentést egy adott szituációban. Felfogásában a beszélő aktív, szelektál a lehetséges nyelvi, nyelvtani formák között, s ezáltal képes reagálni a társadalmi véletlenekre, lehetőségekre, amelyekben éppen találja magát (Kress, 2001).

Ha azonban a szereplő választ a lehetőségek közül – mondják a kritikai nyelvészek Halliday elgondolásait továbbvive –, akkor folyamatosan értékeli környezetét, hogy megfelelő választással éljen. Ha még egyet 'hátralépünk' magától a végeredménytől, a szövegtől, akkor – elvileg – feltárul előttünk a döntések rendszere, és feltárható, hogy mi mozgatja ezeket a választásokat. A kritikai nyelvészek szerint a mozgatórugó a hatalom, minden nyelvi aktus általa formálódik, és nincs semmi, ami kikerülhetne a hatása alól. A kritikai nyelvészek és diskurzuselemzők szerint minden nyelvi cselekvés egyben társadalmi cselekvés is, amelynek a szöveg a látható/hallható megjelenési formája. Éppen ezért itt nem a mondat, a szó vagy a még kisebb nyelvtani egységek a nyelvészeti vizsgálat kiindulópontjai, hanem a szöveg, a diskurzus. A nyelv nem önálló rendszer, hanem az a valami, ami formát ad a 'társadalminak'.

> „A szöveg megnyitja az utat a társadalmi *(social)* olyan megértéséhez, mely túllép a felszíni *(overt)* tartalmon, és megnyithatja az utat a társadalmi kritikájához." (Uo. 35.).

A diskurzus és a társadalom közötti viszonyok két oldalára hívja fel a figyelmet Theo van Leeuwen:

> „[... értelmezhető egyfelől] a diskurzus önmagában mint társadalmi gyakorlat, mint a cselekvés egy formája, valami, amit az emberek tesznek egymással vagy egymásért. És van a diskurzus a foucault-i értelemben, a diskurzus mint a társadalmi gyakorlat(ok) reprezentálója, mint a tudás egy formája, mint a dolgok, amit az emberek a társadalmi gyakorlat(ok)ról mondanak." (Van Leeuwen, 1993, 193.; idézi Wodak, 2001a, 9.)

A kritikai diskurzuselemzésben mindkét felfogás megtalálható, bár alapvetően inkább a diskurzusnak, mint a hatalom és az ellenőrzés eszközének felfogása áll kutatási középpontjában, s emellett háttérbe szorul a diskurzusnak mint a valóság társadalmi konstrukciója eszközének megközelítése. A kritikai diskurzuselemzés meghatározó jellemzője a hatalommal való foglalkozás – amelyet a társadalmi élet központi tulajdonságaként értelmeznek. A nyelvet a társadalmi hatalom számtalan módon hatja át, a hatalom és ellenőrzés érdekében tett nyelvi küzdelmektől a versengő diskurzusok hatalmi

küzdelméig, vagy éppen a hatalom aláásására szolgáló diszkurzív törekvésekig. Éppen ezért a kritikai nyelvészet és a kritikai diskurzuselemzés központi kutatási területe annak feltárása, 'leleplezése', hogy melyek az uralkodó ideológia és hatalom semlegesítő és stabilizáló törekvéseinek diszkurzív formái; annak vizsgálata, hogy melyek a hatalmi túlkapások és egyenlőtlenségek diszkurzív dimenziói – például a nemi vagy az etnikai megkülönböztetés és elnyomás diszkurzív megjelenéseiben; vagy miképpen lehetséges az ellenállás. Fontos jellemzője ennek a megközelítésnek, hogy nyíltan vállalja: a leírásában nem lehet semleges (sőt állítja, hogy semmilyen elemzés nem lehet semleges), valamint hogy túllépve a szűken vett nyelvi, nyelvészeti és diszkurzív szinteken, a társadalmi környezetre, társadalmi cselekvésre vagy éppen szociálpszichológiai dimenziók jellegzetességeire vonatkozóan is megpróbál következtetéseket levonni.

Módszereik változatosak, a kis kvalitatív esettanulmányoktól a nagy léptékű kutatásokig, a terepmunkától az etnográfiai kutatásig, hiszen a hatalom és elnyomás az egyszerű hétköznapi társalgástól kezdve a parlamenti felszólalásokon át a médiadiskurzusig mindenütt jelen van és vizsgálható. (Ezekre szemléletes példák sorát vonultatja fel a következő két alfejezet Teun A. van Dijk, illetve Ruth Wodak elméletéről és munkásságáról.)

Álljon itt nagyon röviden egy példa, amely a CDA egy harmadik híres és nagy hatású művelőjétől, Norman Fairclough-tól származik (Fairclough, 2005).[16] Ez a munka egy nagyobb vizsgálatba illeszkedik, amely a diskurzusoknak a kelet-közép-európai országok rendszerváltásában, átalakulásában *(transition)* betöltött szerepével foglalkozik. Konkrétan ebben az elemzésben Fairclough az 'információs társadalom' és a 'tudásalapú gazdaság' fogalmának, tartalmának megjelenését hasonlította össze egy európai és egy romániai politikai nyilatkozatban. Ezek a fogalmak az átalakulásban, valamint az európai uniós csatlakozásban is fontos szereppel rendelkező 'hívószavak' voltak, a megkívánt fejlődés egyfajta mérföldkövei. A társadalmi, politikai környezet részletesebb felvázolásától most eltekintve egy rövid példaelemzésen keresztül próbálom megvilágítani a módszer lényegét. Fairclough a két szöveg esetében a hivatkozott fogalmak úgynevezett rekontextualizációját vizsgálta. A rekontextualizáció révén arról kaphatunk képet, milyen diskurzusok vannak jelen, illetve melyek hiányoznak egy konkrét szövegből. Ezek a hiányok, illetve jelenlétek – a társadalmi környezet sajátosságaival összevetve – informatívak lehetnek, és fontos problémákra hívhatják fel a figyelmet. Jelen esetben Fairclough azt mutatta be, hogy míg a *Lisszaboni stratégia*[17] konkrét, aktuális problémaként, megoldandó, gyakorlati feladatként kezelte az információs társadalom kérdését, ez a romániai *Nemzeti stratégia* vonatkozó részeiben csak mint általánosan fontos cél, hasznos dolog jelent meg. Ennek megfelelően a *Lisszaboni stratégia* retorikájában az érvelés formáját használja, a problémából indul ki, felvázolva a megoldási stratégiát és a konkrét teendőket.

„Az új kihívás. 1. Az Európai Unió a globalizáció és az új tudásalapú gazdaság kihívásai eredményeképpen mennyiségi elmozdulással találja szemben magát. Ezek a változások az emberek életének minden aspektusára hatással vannak, és megkövetelik az európai gazdaság radikális átalakítását. Az uniónak ezeket a változásokat olyan formában kell kialakítania, amelyek konzisztensek az értékeivel és a társadalmi koncepcióival, és tekintettel kell lenni az elkövetkező bővítésre is.

[16] Fairchlough módszerére, megközelítésére vonatkozó irodalmat lásd: Titscher et al., 2003; Fairclough 1999; 2003. Fairclough, 2005 oldalszámai az internetes verzió alapján szerepelnek a szövegben.

[17] Presidency Conclusions, Lisbon European Council, 23 and 24 March 2000.

2. A változások gyors és gyorsuló jellege azt jelenti, hogy az uniónak fontos most cselekednie, hogy a jelen lévő lehetőségeket teljes mértékben kiaknázhassa. Ezért szükséges, hogy tiszta stratégiai célt tűzzön ki, és kidolgozzon egy, a tudás-infrastruktúra kiépítését, innovációk bevonását és gazdasági reformot, valamint a társadalmi jólét és az oktatási rendszerek korszerűsítését célzó nagy ívű programot." (Uo. 23.).

A román *Nemzeti stratégia* nem tartalmaz ilyen kidolgozott érvelési struktúrát, sokkal általánosabban közelít a kérdéshez, nem olyan konkrét problémaként kezeli az információs társadalom kihívását, amellyel Románia szembesül, hanem egy általános bevezetővel az információs társadalomról. Az első három részben nem is esik szó konkrét cselekvésről, célokról. Egy példa erre a retorikára:

„Az információs társadalom az emberi civilizáció egy új állomását reprezentálja, egy új és minőségileg magasabb rendű életmódot, amely az információk intenzív használatával jár együtt az emberi cselekvés és létezés minden szférájában, fontos gazdasági és társadalmi következményekkel. Az információs társadalom tagjainak széles körű hozzáférést biztosít az információkhoz, új munka- és tanulási módokhoz, több lehetőséget ad a gazdasági globalizációra és a növekvő társadalmi kohézióra." (Uo. 15.).

Ez a bekezdés – némileg idealizált módon – az információs társadalmat úgy írja le, mint létező folyamatot konkrét hatásokkal és haszonnal, nem pedig mint megvalósításra váró feladatot.

A *Lisszaboni stratégia* szövege nagyon céltudatos, feltárja az unió gyengeségeit és erősségeit, és határozott célokat tűz ki a konkrét témával kapcsolatban. Gazdasági és társadalmi problémákat és stratégiákat egyaránt megfogalmaz, például a munkanélküliségre, az oktatásra, a társadalmi kohézióra vonatkozóan. A romániai *Nemzeti stratégiá*ban az információs társadalom problémája inkább úgy merül fel, mintha mindössze az infokommunikációs technológia gazdasági használatáról lenne szó. Ebben a dokumentumban legfeljebb társadalmi célokat, nem pedig társadalmi problémákat fogalmaznak meg, és ezek is inkább a vonatkozó társadalmi célok politikai jellegére reflektálnak (pl. életminőség), nem pedig konkrét jelenségekre (pl. életszínvonal vagy munkanélküliség).

Összességében tehát a romániai *Nemzeti stratégiá*ban az információs társadalom kérdésköre úgy jelenik meg, mint amely alapjában véve gazdasági haszonnal kecsegtet, és megvalósítása még annyiban szolgálja a nemzeti érdekeket, hogy megkönnyíti az uniós csatlakozást, és csökkenti a lemaradást a fejlett országoktól. A probléma kapcsán – szemben a *Lisszaboni stratégiá*val – a stratégiai terv kidolgozása, az érvelés menete háttérbe szorul, és nemigen jelennek meg társadalmi tényezők (mint például foglalkoztatás, tulajdon, társadalmi kirekesztődés stb.).

Fairclough szerint mindez arról tanúskodik, hogy Romániában az önálló kezdeményezés tere a gazdaság- és társadalompolitikában jelentősen korlátozott. Ezt az is alátámasztja, hogy a stratégiai célok nem fogalmazódnak meg – és ezáltal nem legitimálódnak – olyan konkrét formában, mint például az uniós dokumentumban, hanem az információs társadalommal kapcsolatos idealizált kijelentések révén, közvetetten kerülnek be a diskurzusba. A gazdasági célok és irányok nem konkrét cselekvési tervek és stratégiai lépések formájában fogalmazódnak meg, hanem az információs társadalom univerzális realitásként való bemutatása révén egyfajta nemzeti kötelezettségként tematizálódnak, homályban hagyva a tényleges akcióterveket és kezdeményezéseket.

Ez a példa is mutatja, hogyan kapcsolja össze a kritikai diskurzuselemzés a szövegek nyelvi jellegének, a diszkurzív gyakorlatoknak és a társadalmi hatásoknak, jelenségeknek a kutatását, középpontba állítva a hatalom és ideológia megjelenéseinek és diszkurzív stratégiáinak vizsgálatát.

*

A fentiekben vizsgált irányzatok és megközelítések rávilágítanak arra, hogyan segítheti a diskurzusok elemzése társadalmi jelenségek, cselekvések, szereplők, folyamatok vagy éppen intézmények működésének megértését. Ez a módszer felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvhasználat, a beszéd és írás társadalmi cselekvés, tehát hatása is társadalmi, ugyanakkor társadalmilag formált cselekvés is, amelynek írott és íratlan szabályai vannak, melyek összekapcsolódnak a beszélők/írók társadalmi környezetével, jellemzőivel.

KRITIKAI? DISKURZUS? ELEMZÉS? TEUN A. VAN DIJK DISKURZUSELEMZÉSI ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA

ZOMBORY MÁTÉ

Teun A. van Dijk személye azért kikerülhetetlen, mert több szempontból vezető személyiségnek tekinthető azok között, akik saját tevékenységüket a kritikai diskurzuselemzés névvel illetik. Mielőtt rátérnék a holland irodalomtudós munkásságára, talán nem felesleges, ha röviden felvázolom azt a kutatói hitvallást, amelynek elkötelezett híve.

A tapasztalatok szerint a diskurzuselemzés tárgyalásakor egyszerűen a „mi a diskurzus?" kérdésével indító próbálkozások kizárólagos és elfogadott meghatározás hiányában rendre kudarcot vallanak. Ezt a problémát a diskurzus kutatói a maguk módján oldják meg: hasonlóan ahhoz, ahogy egy szöveg elemzésekor nem arra keresik a választ, mi a valódi jelentése, hanem arra, hogyan jött létre (Cheek, 2004), a diskurzus tökéletes definíciójának keresése helyett a kutatói gyakorlatból indulnak ki. Így mindenekelőtt azt kérdezik, mit és miképpen cselekszik az, aki diskurzuselemzést művel? Másképpen fogalmazva, a diskurzuselemzés nem más, mint a diskurzuselemzés gyakorlata (Antaki et al., 2003). Ezzel persze korántsem kerültünk közelebb a megoldáshoz, hiszen – ahogy e tág meghatározásból azonnal kitűnhet – a diskurzuskutató elméleti megközelítések *(discourse studies)* köre szerteágazó és multidiszciplináris. Korábban láttuk, hogy noha a diskurzus elemzői különböző tudományterületeken különféle módszerekkel és különbözőképpen vizsgálják azt, amit diskurzusnak neveznek, néhány alapvető elméleti meglátásban valamennyien osztoznak.

Nem meglepő tehát, hogy a diskurzuselemzés fajtáinak nincs általánosan elfogadott tipológiájuk. A *discourse studies* címet viselő kézikönyvek rendszerint végigveszik a diskurzus lehetséges vizsgálati irányait, amelyek sokszor a modern nyelvészetből hagyományozódtak át (a diskurzus szemantikája, grammatikája, stílusa stb.), továbbá azokat a társadalmi problémákat, amelyeket diszkurzív módszerrel vizsgálnak (nemek, rasszizmus, média stb.). Ahogy mondják, ez az a társadalomtudományi terület, ahol olyan kézikönyveket használnak párhuzamosan, amelyek tartalmilag akár semmilyen egyezést nem mutatnak (Cheek, 2004), tartalomjegyzékük egyik tétele azonban rendszerint a „Kritikai diskurzuselemzés".

Van Dijk és az irodalomtudomány

Van Dijk francia nyelv és irodalom szakon végzett az amszterdami Free Universityn. Pályája elején a generatív nyelvészet hatására a szövegstruktúrákból kiinduló 'generatív poétika' kidolgozásán munkálkodott, 1972-ben megvédett doktori disszertációjának címe *Generatív szövegnyelvészet.* Míg a nyelvészet a mondatrészek közötti összefüggésekre keresi a választ, a szövegnyelvészet a mondatok közötti (szemantikus) koherenciát elemzi. Nem másról van tehát szó, mint a szöveg lineáris-szekvenciális elemzéséről. Van Dijk ekkoriban úgy gondolta, hogy a mondatok közötti koherenciát a jelentésviszonyokon túl azok a referenciális viszonyok határozzák meg, amelyek a mondatok által jelölt 'dolgok' között megállapíthatók. Még a hetvenes években vezeti be a 'makrostruktúra' és a 'szuperstruktúra' ma is használt fogalmait (VAN DIJK, 1980a). Előbbi arra utal, hogy vizsgálhatók a szövegnek a mondatok *közötti,* átfogó szerveződései is, míg utóbbi olyan 'formális sémaszerkezet', mint többek között a konklúzió az érvelésben, vagy a *lead* a hírriportban. Szövegnyelvészeti munkásságának legfőbb törekvése, hogy elemezhetővé tegye a szöveg mondatokon túli, globális struktúráit. Későbbi elemzései során lényeges szerepet kapott az általa szemantikai makrostruktúrának nevezett diskurzussajátosság. Ez a struktúra a szöveg jelentését, 'témáját' szervezi a szöveg globális szintjén. Van Dijk példája: anélkül is el lehet mondani egy történetet arról, hogy „Sára Kaposvárra utazik", hogy a szövegben ez a propozíció szerepelne. Látni fogjuk, hogy a makrostruktúra fogalma, legyen az szemantikai vagy pragmatikai, van Dijk kognitív elkötelezettségével válik központi jelentőségűvé, hiszen a szöveg és beszéd e globális sajátosságai teszik lehetővé, hogy a kommunikatív résztvevő gazdaságosan és stratégiailag folytassa a diskurzust.

Koherenciafelfogása gyökeres változásokon ment át a hetvenes évek második felében. *Text and Context* (1977b) című munkájában van Dijk a koherenciát immár a „lehetséges világ tényei"[19] közötti referenciális viszony alapján határozza meg. Ami a lokális koherenciát illeti, két egymást követő propozíció (itt: a mondat jelentése) akkor koherens, ha két olyan tényt jelölnek, amelyek (például okozatilag) valamely lehetséges világban viszonyban állnak, illetve valamely modellben, amely egy ilyen lehetséges világbeli helyzetet reprezentál. A lokális koherencia másik dimenziója, hogy a mondatok sorozata nemcsak a jelölt tények közötti viszonyok szerint koherens, hanem maguknak a jelentéseknek a viszonyai szerint is (tartalmi koherencia). E viszonyok nem a különálló szavak jelentései között állapíthatók meg, hanem *teljes propozíciók* között. Így például P1 és P2 propozíciók tartalmilag koherensek, ha P2 P1-nek általánosítása, specifikációja, magyarázata vagy példája. Ezek a fogalmak *funkcionális* viszonyt jelölnek a propozíciók között (VAN DIJK, 1980b).

[18] Mielőtt rátérnék van Dijk kritikai diskurzuselméletére, röviden áttekintem korábbi munkásságát, főként azokkal a fogalmakkal és elgondolásokkal a középpontban, amelyek elméletében meghatározók maradtak. Főbb elméleti korszakainak tárgyalásakor ún. akadémiai önéletrajzára (VAN DIJK, 2004a) támaszkodom.

[19] A lehetséges világ fogalmához lásd BRUNER, 2005.

Van Dijk és a kognitív pszichológia

Az újabb, immár végső változás a koherencia fogalmában van Dijk kognitív fordulatával következik be, amely során a 'lehetséges világ' terminusát a 'modell'-é váltja fel. Megismerkedése a kognitív pszichológiával Walter Kintsch amerikai pszichológushoz fűződő ismeretségéhez köthető, akivel több mint tíz évig dolgozott. Együttműködésük eredményeként jelent meg 1983-ban a *Strategies of Discourse Comprehension* című kötet (VAN DIJK–KINTSCH, 1983). A diskurzus kognitív megközelítésének alapállítása az lehetne, hogy a jelentés az emlékezetben reprezentálódik. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a jelentés egyéni tulajdonítás eredménye. Sokkal inkább arról, hogy a már sokat emlegetett (makro)struktúrák *konstrukciók,* és nem a szöveg inherens tulajdonságai, így például a makrostruktúrát a nyelvhasználó konstruálja meg, hogy megszervezze a szöveg reprezentációját az emlékezetben. A szerzőpáros alapvető meglátása szerint az aktuális nyelvhasználat rugalmas és sokszor (nyelvtanilag) hibás. A szabályokról így terelődött figyelmük a kognitív folyamatokra, a szövegfeldolgozás pszichológiájára.

Az említett könyv a megértés *stratégiai modelljét* dolgozza ki (szemben a strukturális modellekkel), amely a következő feltételekkel valósul meg.

A *konstruktivista feltevés* szerint a megértés nem más, mint valamely esemény mentális reprezentációjának konstrukciója annak emlékezeti következményeivel. A diskurzusban részt vevő személy nemcsak az esemény, hanem az arról tudósító megnyilatkozás értelmezésének reprezentációját is létrehozza (a szerzők példája, hogy különbséget tudunk tenni egy baleset és a róla szóló történet között), ez a modell *értelmező feltevése.*

„A megértés a bemenő adatok feldolgozásával online történik, fokozatosan, és nem post hoc" – hangzik az *online feltevés.* (A 'bemenő adatok' kifejezés ürügyén megjegyzendő, hogy a mesterségesintelligencia-kutatás hatással volt a szerzőkre, továbbá hogy van Dijk 1998-ban kijelenti: *még mindig* az információfeldolgozás metaforája a leghasználhatóbb a megértés elméletében.)

A *preszuppozíciós feltevés* szerint a megértés ugyanakkor belső, kognitív információ működésbe hozásából is áll – azaz rendelkeznünk kell valamilyen általános tudással, amelyről közvetlen információt maga a diskurzus nem tartalmaz (a példában: [előre] tudjuk, hogy vannak közutak, gépjárművek, továbbá balesetek is).

Végül a *stratégiai feltevés* abból áll, hogy a nyelvhasználó a fenti információtípusokat (esemény, megnyilatkozás, általános tudás) nem adott sorrendben, hanem rugalmasan alkalmazza. A szerzők például ezzel magyarázzák, hogy sokszor várakozásaink vannak arról, hogy mit fogunk hallani egy beszélgetés alkalmával, illetve létezik olyan, hogy félreértés. E stratégiai modell alapszabálya, hogy a szövegfeldolgozás általános célja a *leghatékonyabbnak* lenni a mentális reprezentációk felépítésében. Mindez áll a diskurzus előállítására is.

A modell kontextuális feltevései szerint a beszédfeldolgozás nem csupán kognitív folyamat, hanem társas esemény is, vagyis arra is magyarázatot kell találnia, hogy a beszéd megértése társas kontextusban megy végbe *(funkcionális feltevés).* Ez azt jelenti, hogy a nyelvhasználó megalkotja a társas kontextus reprezentációját is. A *pragmatikai feltevésnek* megfelelően a beszéd társas aktus (beszédaktus), mely az *interakcionista feltevés* szerint beágyazódik a résztvevők között zajló interakciós folyamatok értelmezésébe (vagyis személyes motívumok, szándékok is vezérlik). Végül a *szituációs feltevés* arról ad

számot, hogy az interakció valamely társas helyzet része (a diskurzus bíróságon, kocsmában stb. zajlik).

E tudományos modellben az említett reprezentációk stratégiailag kölcsönhatásban állnak a beszéd megértésével, tehát a megértés interaktív, a diskurzus résztvevője (még ha olvasó vagy hallgató is) aktív cselekvő. Összességében elmondható, hogy e stratégiai modell nem algoritmusos, azaz szabályok által irányított, a szövegnek nincs egyedüli reprezentációja, végül a nyelvhasználó jellemzőit is figyelembe veszi. Az egyes reprezentációs módok kombinációival megalkothatók azok a stratégiák, amelyekkel a diskurzus résztvevői élnek.

A nyelvhasználó fejében így keletkező zűrzavarban a *(mentális) modell* fogalma teremt némi rendet. A mentális modell nem más, mint az imént leírt reprezentációs eljárások végeredménye. Van Dijk a következők miatt tartja lényegesnek e fogalom bevezetését (van Dijk, 2004a).

1. Megalapozta a referenciális koherencia elképzelését: mondatok (vagy propozícióik) a modellhez, nem pedig a 'külvilág' tényeihez viszonyítva lehetnek koherensek. Ha valamilyen szöveg feldolgozásakor egy lehetséges és kézenfekvő modellt alkotunk, akkor a szöveg (szubjektíve) koherens. Így ki van iktatva az 'extralingvisztikai' referencia problémája, a nyelvhasználó ugyanis nem a 'való világra' referál, hanem a világ (inter)szubjektív (re)konstrukciójára, vagy egy helyzetre a világban, mentális modelljeinek megfelelően (látni fogjuk, hogy a mentális modellek, noha szubjektív konstrukciók, szociális reprezentációkat is magukban foglalnak, így társadalmi jelentőségre tesznek szert van Dijk elméletében).

2. A szöveg makrostruktúrája úgy gondolható el, mint a mentális modellek makrostruktúráinak magasabb szintje: magában a diskurzusban akár nem is észlelhetők, de az emberek ismerik azokat az általános témákat, amelyek egy esemény mentális modelljeiben reprezentálódhatnak. Az ilyen implicit információ a modellben jelenik meg. Ez megmagyarázza az előfeltevés fogalmát: olyan propozíció egy modellen belül, amely a diskurzusban nincs kifejezve.

3. A mentális modell fogalma magyarázatot ad a szövegre való 'torzított' emlékezésre, mely nem más, mint a szövegfeldolgozás során konstruált modell tartalmának megfelelő emlékezés. A nyelvhasználók nem a szöveg valamilyen belső jelentésére emlékeznek, hanem arra a szubjektív modellre, amelyet arról az eseményről építettek, amelyről a szöveg szól (ahogy van Dijk fogalmaz, az ember nem az absztrakt jelentésben érdekelt, hanem a 'valóságban'). Egy szöveg megértése eszerint azt jelenti, hogy feldolgozásakor az emberek képesek egy mentális modellt konstruálni.

4. A szöveg előállításának ugyancsak a modell az alapja; az előzetes ismeretek egy eseményről a róla alkotott modellben reprezentálódnak, ez pedig az eseményről előállított diskurzus alapjául szolgál (a diskurzus soha nem tartalmaz minden információt, mindig előfeltételezett tudáson alapul).

5. Az ember nemcsak azt reprezentálja egy szövegben, amit tud, hanem az eseménnyel kapcsolatos véleményeit és érzéseit is. Ez azt jelenti, hogy a mentális modell értékelő kategóriákat is magában foglal.

6. A modell fogalmán keresztül megfogalmazható az általános tudás és a szövegfeldolgozás viszonya. Míg a modell személyes, szubjektív és ad hoc (a megértés jelen

kontextusához kötött), a tudás úgy tekinthető, mint e modellekből következő általánosítás vagy absztrakció. Már volt szó arról, hogy a szövegfeldolgozás stratégiai felfogása többek között azt jelenti, hogy a diskurzus résztvevője gazdaságosan jár el, mivel nem lehet minden pillanatban a 'semmiből' felépíteni az adott helyzet vagy a hallottak mentális modelljeit, azaz képtelenség minden információval kapcsolatban elvégezni az említett általánosítást. A nyelvhasználó tehát nemcsak előfeltételez valamilyen közös tudást, de hagyatkozik is rá.

A modell fogalma a mai napig kulcsfontosságú van Dijk elemzéseiben. Meg kell jegyezni, hogy az 1983-as munkában még nem szerepel az, amit a kutató kontextusmodellnek nevez. A kilencvenes évek végén kidolgozott fogalom döntő jelentősége abban áll, hogy e kognitív megközelítésbe beviszi a társadalmi dimenziót.

Van Dijk és a diskurzus pragmatikája

Van Dijk a nyolcvanas évek első felében behatóan foglalkozott a nyelvészet és a cselekvéselmélet összeegyeztetésével, konkrétan a beszédaktus-elmélet kiterjesztésével. A diskurzus pragmatikája[20] egyfelől a beszédaktusok sorozatának a vizsgálata, amely a beszédaktusokként meghatározott megnyilatkozások[21] helyénvalóságának[22] feltételeit határozza meg. Bevezeti a pragmatikai koherencia fogalmát, mely szerint két beszédaktus akkor koherens, ha az egyik lehetséges feltétele a másik helyénvaló végrehajtásának. A diskurzus pragmatikája másfelől teljes szövegek vagy diskurzusok mint beszédaktusok vizsgálata. Ez a diskurzus pragmatikájának lokális, illetve globális szintje (van Dijk, 1981b).

Van Dijk azt igyekszik elméletileg igazolni, hogy az addig csak egyes megnyilatkozásokra értett beszédaktus-fogalom mondatok sorozatára, sőt egész szövegekre alkalmazható. Hasonlóan szövegnyelvészeti elgondolásaihoz, a különálló mondatokon túl a teljes szöveget is elemzi, és kidolgozza a makrobeszédaktus fogalmát (van Dijk, 1977a). Példa lehet egy úgynevezett ország- vagy évértékelő beszéd, amely a maga teljességében egy aktusként határozható meg, és 'tartalma' – bár ezt a fogalmat a diskurzuselemzők kerülik –, a szemantikai makropropozíció. A pragmatikai makrostruktúra fogalmát egyenesen a szemantikai makrostruktúra analógiájára vezeti be. Nézzünk egy példát (uo. 101.):

„Éhes vagyok. Adnál egy szendvicset?"

[20] A hatvanas évektől kibontakozó nyelvészeti irányzat, amely a generatív nyelvészettel szembehelyezkedve beszédközpontú, a nyelv használatát helyezi vizsgálata középpontjába, és a nyelvhasználatot a maga társadalmiságában igyekszik megragadni. A pragmatika ugyanakkor nem tudomány, de több egy nyelvészeti irányzatnál: társadalomtudományi területekhez kapcsolódóan fogalmazza meg kérdéseit (szociolingvisztika, nyelvészeti antropológia, etnometodológia stb.). Bevezető olvasmányok többek között: Horányi, 1978; Pléh–Siklaki–Terestyéni, 2001; Szépe, 1975.

[21] A pragmatika alapegysége a megnyilatkozás *(utterance)*, a jelentés a nyelv használatának függvénye, nem pedig a nyelvi szabályrendszer helyes alkalmazásáé (a szemantikáé a mondat).

[22] A pragmatikában az igaz kijelentés helyett a megnyilatkozás sikeressége a vizsgálat szempontja. Egy beszédaktus sikeres végrehajtásának feltételei közül egyik a helyénvalóság, a társas helyzetnek megfelelő nyelvi cselekvés.

Van Dijk úgy érvel, hogy csak akkor vehetjük figyelembe e rövid szöveg egészét mint beszédaktust, ha kiterjesztjük az egy beszédaktus – egy mondat elgondolást. Eszerint az első kijelentés mintegy feltétele a másodiknak, a második beszédaktus fejezi ki a *teljes* megnyilatkozás szándékát. Ez azt jelenti, hogy beszédaktusok sorozatának elemei funkcionálisan kapcsolódnak egymáshoz, a beszédaktusok sorozata cselekvéselméletileg egyetlen egységnek, egy makroaktusnak tekinthető.

A beszédaktusok sorozatának globális elemzésekor, vagyis a pragmatikai makrostruktúrák vizsgálatakor a diskurzuselemzőt az egyes beszédaktusok összekapcsolódási módján (a pragmatikai koherencia) túl a globális beszédaktus mibenléte, a pragmatikai téma érdekli. Van Dijk pragmatikai vizsgálódásának célja az addig túlnyomó részben (nyelv)filozófiai beszédaktus-elmélet empirikus kiterjesztése volt, vagyis alkalmazhatóságának kidolgozása a valós és folyamatban lévő nyelvhasználatra (VAN DIJK, 1981a). A pragmatikai makrostruktúra és a makrobeszédaktus fogalmai a folyó interakció tervezésének és stratégiai végrehajtásának elemzéséhez nyújtanak fogódzót (hasonlóan a makrostruktúra egyéb típusaihoz).

Van Dijk pragmatikai vizsgálódásainak felvillantásával bejártuk a diskurzus globális struktúrájának általa megkülönböztetett mindhárom szintjét: a *formális dimenzióban* a diskurzus sematikus szuperstruktúráját elemzi, a *szemantikai dimenzióban* a témákat vagy szemantikai makrostruktúrákat, végül a *pragmatikai dimenzióban* a globális beszédaktust.

Önmaga 'kritikai ébredését' van Dijk a nyolcvanas évek elejére helyezi, és így számol be róla: „többek között első hosszabb tartózkodásom miatt a harmadik világ egy országában, amikor a Colegio de Mexicón tartottam egy kurzust, végül úgy döntöttem, hogy eljött az ideje valami komoly dolgot csinálni" (VAN DIJK, 2004a). A 'komoly dolog' kifejezés arra utal, hogy úgy gondolta, a szociális problémák változtatásának vannak hatékonyabb eszközei is, mint addigi szövegnyelvészeti vagy kognitív pszichológiai elméletépítő tevékenysége. Ekkoriban kezdett el foglalkozni a rasszizmus diskurzusbeli kifejeződésével, reprodukciójával és legitimációjával. Mielőtt a kritikai diskurzuselemzés mikéntjére rátérnék, megkísérlem eltüntetni a dolgozatom címében szereplő zavaró kérdőjeleket.

KRITIKA

Mint az előző részben volt róla szó, a kritikai diskurzuselemzés (CDA) kutatói különböznek diszciplináris végzettségüket, elméleti megközelítéseiket, vizsgálati területeiket és alkalmazott módszereiket illetően. Az egyik kézikönyvben magán a CDA-n belül nyolc irányzatot sorolnak fel (FAIRCLOUGH–WODAK, 1997). Az egyetlen közös nevezőnek a kritikai attitűdöt tekinthetjük.

Van Dijk meghatározása szerint:

> „...a kritikai diskurzusanalízis a diskurzuselemzői kutatás egyik típusa, amely elsősorban azt vizsgálja, miképpen valósulnak meg, reprodukálódnak, illetve lelnek ellenállásra a társadalmi és politikai kontextusban értelmezett szövegen és beszéden keresztül a társadalmi hatalmi visszaélések, az uralom és az egyenlőtlenség. Ezen átpártoló jellegű kutatással a CDA nyíltan állást foglal, ily módon igyekszik megérteni és felfedni a társadalmi egyenlőtlenségeket, és végső soron ellenállni nekik." (VAN DIJK, 2001, 352.)

Az 'átpártolás' fogalma azon a belátáson alapul, hogy minden tudományos tevékenység része az uralmi viszonyok fenntartásának vagy megváltoztatásának. A CDA e tekintetben elkötelezett és reflexív társadalomtudományi tevékenység, „a társadalmi gyakorlatokba és viszonyokba való beavatkozás egy formája": tudomásul veszi, hogy nem létezik hatalmi szempontból semleges ismeret vagy tudás. Az uralt és elnyomott csoportok pártján avatkozik be a társadalmi küzdelmekbe, és nyíltan kinyilvánítja az őt motiváló emancipatorikus érdekeit.

Mint látható, a CDA mindenekelőtt társadalmi problémákkal foglalkozik. A nyílt (és tágan értelmezett) politikai szerepvállalással a vizsgálat tárgyával szemben szokásosan elvárt tudományos távolságtartás minimálisra csökken. Az elemző csatlakozik a szemben álló felek egyikéhez. A kritikai attitűdből következik, hogy e kutatói tevékenységnek nem elsődleges célja az elméletépítés. Van Dijk szóhasználatában a CDA ügyorientált és nem elméletorientált. A tudományos gyakorlat célja ugyanis nem elsősorban tudományos, hanem társadalmi-politikai: a társadalmi uralmi viszonyok megváltoztatása. Van Dijk elméleti munkássága leginkább abban áll, hogy létrehoz egy elméleti keretet, amelylyel értelmezhetők és elemezhetők az olyan jelenségek, mint a rasszizmus, a szexizmus vagy az ideológia. E stratégiára jellemző példa az utóbbi témában megjelent kötete (VAN DIJK, 1998), amelyben csak utalásszerűen és lábjegyzetekben hivatkozik arra a könyvtárnyi szakirodalomra, amely az ideológia tárgyában napvilágot látott. Célja ugyanis nem valamely elméleti hagyomány feldolgozása, sokkal inkább egy diskurzuselemzési *eszköztárat* igyekszik lehetőleg bárki számára hozzáférhetővé tenni. A kritikai diskurzuselemzésben tehát nem kizárólagos elméletet vagy módszert lát, hanem azoknak a kutatóknak a mozgalmát, akik nem elsősorban elméleti paradigmákra, hanem társadalmi ügyekre összpontosítanak. E 'kritikai imperatívusz' szerint a kutatott témáról és az alkalmazott módszerekről aktívan részt kell venni a társadalmi vitákban, és olyan kutatást kell végezni, amely azokat szolgálja, akiknek a leginkább szükségük van rá (és nem azokat, akik a legtöbbet fizetnek érte) (VAN DIJK, 2004a).

Az ügyorientáltság programjából, továbbá abból a törekvésből, amely adott társadalmi problémát a lehető legtöbb, legteljesebb módon igyekszik megközelíteni, az következik, hogy a CDA művelői elégtelennek és szűkösnek tartják egy probléma diszciplináris megközelítését. Van Dijk 'keresztdiszciplínának' nevezi a CDA-t, talán személyes tapasztalatai alapján, hiszen pályafutása során maga is több tudományterületet járt be. Mint láttuk, a strukturalista szemiotikától a modern nyelvészeten és a kognitív pszichológián keresztül fordult érdeklődése a társadalomtudományok felé. Ezt a mozgékonyságot, melyet személyes életútja is képvisel, a kutatásban elméletileg és gyakorlatilag is hatékonynak tartja, és elítéli a tudományos szektásodás minden formáját (ami persze nem azonos a specializáció elvetésével).

A kritikai tevékenység lényeges eleme a közérthetőség. A CDA igyekszik minimálisra csökkenteni a távolságot a szakértő és a laikus között. Van Dijk szerint a diskurzuselemzésnek az elméletet illetően nem csupán szerteágazónak, de épp annyira explicitnek is kell lennie. A multidiszciplinaritás nem azonos a bennfentes írásmóddal, amelyet a szakavatott keveseken kívül más képtelen megérteni:

> „...mindig is az volt a célom, hogy világos és pedagógiai legyek, és elkerüljem az ezoterikus írást: a döntő kritérium az legyen, hogy a diákok csakúgy, mint a nem beavatottak, el tudják olvasni és meg tudják érteni munkánkat." (VAN DIJK, 2004a.)

A kritikai diskurzuselemzéseket végző kutatók csoportja lazán szerveződő hálózat, amely képlékenyen sűrűsödik vagy ritkul a különféle személyes együttműködések változásaival. Noha közülük többen tagjai az egyetemi-akadémiai intézményrendszernek, maga a CDA nem diszciplína, hiszen fórumai kívül esnek azon. E fórumok közül meg kell említeni a kilencvenes évek elején létrehozott *Association for the Study of Racism (IASR)* elnevezésű szervezetet, melynek elnöke Laura Balbo, főtitkára pedig van Dijk. Továbbá a van Dijk által alapított *Discourse & Society*, illetve a *Discourse Studies* című folyóiratokat. Ugyancsak ő szervezte meg a *CRITICS (Centers for Research Into Texts, Information and Communication in Society)* elnevezésű nemzetközi hálózatot, amelynek tagjai az interneten, illetve éves közgyűléseken tartják a kapcsolatot. Az 1994-ben létrehozott alapítvány célja a nyelv, a kommunikáció és a diskurzus kutatóinak összefogása, továbbá a kritikai kutatások és oktatásuk elősegítése (The CRITICS Project, *www.discourse-in-society.org*).

Ugyanez a dokumentum egy helyütt azzal indokolja az alapítvány létrehozását, hogy mivel „a humán- és társadalomtudományok kritikai tudósai ritkán tartoznak saját területük mainstreamjéhez, és helyben gyakran marginális, ha nem problematikus a helyzetük, a nemzetközi szerveződés fontos stratégia lehet munkájuk támogatásában és legitimációjában" (uo.). A diskurzuselemzésnek a tudományos mezőben elfoglalt marginális helyzetét sokan nem tekintik problematikusnak, mi több, a kritikai potenciál egy feltételét látják benne. A diszciplínává szilárdulásban pedig az ortodoxia veszélyét, amely azonnal bekövetkezik, amint központilag meghatározzák: *mit* kell csinálni egy kutatásban, ahelyett hogy arra világítanának rá: *miért* kell elvégezni? E felfogás szerint a diskurzuselemzés 'természetéből adódóan' több szempontú, nincs rá egységes szabálykészlet vagy recept. A marginális helyzet éppen arra ad lehetőséget, hogy a kritikai megszólalás alapjául szolgáljon többek között annak megállapításában, hogy adott pillanatban miért vált a tudás-előállítás valamely formája mainstreammé (Cheek, 2004).

A társadalmi-politikai jellegű kritikai gyakorlat persze nem következmények nélkül való. Az említett problematikus helyzetre van Dijk emigrációja szolgálhat a legjobb például. Ahogy a holland tudós fogalmaz, kutatásaira 'nyílt ellenségeskedés' volt a válasz hazájában, munkájához képtelen volt pénzügyi támogatást szerezni. Ám 1999-es Spanyolországba való távozásának kiváltó oka az volt, hogy kijelentette: az elismert holland költő, Gerrit Komrij nemcsak hogy saját neve alatt publikált rasszista cikkeket egy újságban, hanem minden valószínűség szerint részt vett egy álnéven megjelentetett rasszista, iszlamafób pamflet publikálásában. Az ügy óriási botránnyá dagadt, van Dijket beperelték (a pert megnyerte), és sajtótámadások érték. Mint visszaemlékezésében írja, „a számos nyilvánvaló hasonlóság ellenére a pamflet szövege és a költő cikkei között, senki nem akart hinni nekem" (van Dijk, 2004a). A kiadók sorra utasították vissza az ügyről szóló könyvének kéziratát, végül saját maga adta ki, és a sajtó elhallgatta, mindössze 150 példányt adott el belőle.

DISKURZUS

Van Dijk szerint a diskurzus olyan specifikus *kommunikatív esemény*, amely magában foglal társadalmi cselekvőket (tipikusan beszélő/író és hallgató/olvasó szerepekben), akik specifikus körülmények között (idő, hely, körülmények) részt vesznek egy kommunikatív cselekvésben, és amely specifikus kontextuális jellemzőkön nyugszik. A 'diskurzus' terminus általa megadott kiterjesztett elsődleges jelentése a kommunikáció nem verbális jellegét is magában foglalja, míg a korlátozott elsődleges jelentés a beszélt/írott kommunikatív cselekvés verbális dimenzióját általánosítja, és erre az általánosításra mint beszédre vagy szövegre hivatkozik. Utóbbi esetben a fogalom a kommunikatív cselekvés írott/beszélt verbális termékére vonatkozik. A diskurzus határait illetően van Dijk a 'köznapi gyakorlathoz' igazodik: eleje és vége időben meghatározható, 'azonos' szereplőkkel, belső egységgel (jelentésegység) rendelkezik, nincsenek eleve adott határai (van Dijk, 1998). E meghatározással kapcsolatban, amely talán áldefiníciónak hathat, felhívom a figyelmet a feltételes mód használatára. A diskurzus határai ugyanis nem eleve adottak, sőt módosulnak a diskurzuselemzői gyakorlat nyomán.

Amíg van Dijk szótárában a diskurzus korábban azt a folyamatot jelölte, amely során a nyelvhasználók szöveget vagy beszédet állítanak elő, illetve értelmeznek, a kritikai fordulattal e definíció kibővült azzal, hogy a nyelvhasználó társadalmi cselekvő. Egyfelől a szöveg és beszéd tudati jelenségek, másfelől a diskurzusok társadalmi cselekvés- és interakció-formák, amelyek olyan társadalmi kontextusba ágyazódnak, amelynek résztvevői nem egyszerű beszélők/írók és hallgatók/olvasók, hanem társadalmi cselekvők, csoportok és kultúrák tagjai. A diskurzus szabályai és normái közösen osztottak, feltételei, funkciói és hatásai társadalmiak, és a diszkurzív kompetencia társadalmilag sajátítódik el. Összefoglalva: a diskurzus és mentális dimenziói (mint például jelentései) többszörösen társadalmi helyzetekben és struktúrában valósulnak meg (van Dijk, 1998).

A 'társadalmi' figyelembevétele azonban újabb elméleti problémákat vetett fel. Mivel van Dijk a diskurzust az egyéni nyelvhasználat felől határozta meg, elméletében rés keletkezett diskurzus és társadalom között. Ahogy a holland kutató fogalmazni szokott, a kettő érintkezési felületét a kognitív pszichológia (közelebbről a szociális reprezentáció elmélete[23]) fedi le. A megoldás kulcsa ismét csak az emberi elmében található: az emlékezet nemcsak a szubjektíve konstruált reprezentációegyütteseknek, azaz a modelleknek ad helyet, hanem a szociális reprezentációknak is. Pontosabban fogalmazva a modell szociális reprezentációkat is magában foglal. E fogalom nagyszerűségét az adja, hogy egyszerre használható egyéni és társadalmi terminusként. Az egyéni elmében a 'társadalmi' komponensét jelöli, ugyanakkor mint valamely csoport tagjai által közösen osztott mentális jelenség az egyénen túl a társadalomnak is része: a reprezentáció módjai társadalmiak. Az olyan szociális reprezentációs rendszereket, mint a tudás vagy az ideológia, van Dijk a társadalom kognitív dimenzióiként kezeli. Ilyen értelemben használja a kognitív szociológia fogalmát – nem véletlen, hogy kritikai diskurzuselméletét szociokognitív megközelítésnek szokták nevezni (Fairclough–Wodak, 1997; van Dijk, 2000b).

A kritikai diskurzuselemzés van Dijk által kidolgozott elméleti kerete három dimenzió egymáshoz illesztéséből áll (van Dijk, 1997b; 1997c; 1998; 2000a; 2001): társadalom, (társadalmi) tudat, diskurzus. Mint láttuk, ez megfelel három nagy elméleti korszakának. Van Dijk számára a diskurzuselemzés a nyelvhasználat dimenziójától indul, a 'látható' felülettől a jelentés és a cselekvés mélyebb szintjei felé, ezt követően kerülnek sorra a kommunikatív és az interakciós dimenziók.

Az elméleti keret ismertetésekor azonban fordított sorrendben haladunk.

[23] Lásd Moscovici, 2002.

Először is van Dijk társadalomfelfogásáról (VAN DIJK, 2000a; 2001) kell néhány szót ejteni. A társadalmi struktúra eszerint csoportok közötti hatalmi viszonyok hálózata, amelyben a magasan értékelt erőforrások egyenlőtlenül oszlanak meg. A hatalom alapját *(power base)* a privilegizált hozzáférés biztosítja e ritka erőforrásokhoz. A hatalom gyakorlása azonban több ennél: az egyes csoportok (tagjai) akkor rendelkeznek hatalommal, ha képesek többé-kevésbé ellenőrizni más csoportok (tagjainak) cselekedeteit és tudatát. A hatalom ritkán abszolút, csoportok több vagy kevesebb ellenőrzést gyakorolhatnak más csoportok felett, illetve csak bizonyos helyzetekben és bizonyos társadalmi területeken tehetik meg ezt. Van Dijk nem híve a társadalmi robotember-elméleteknek, melyek az individuumot valamilyen társadalmi kényszerítőerő passzív elszenvedőjének tekintik: az uralt csoportok (tagjai) ellenállhatnak a hatalomgyakorlásnak, vagy elfogadhatják azt, ám természetesnek is tekinthetik, vagy egyéb módokon legitimálhatják. A kritikai diskurzuselemzés nem más, mint az ellenállás gyakorlatának egy formája.

Az uralom fogalmát van Dijk a hatalommal való visszaélés számára tartja fent, amelyet megkülönböztet a legitim és elfogadható hatalmi formáktól:

„... világosan látható, hogy az uralom részét alkotják egyrészt a legitimitás vagy az elfogadhatóság kétségbe vonható *feltételei*, beleértve azt is, amit gyakran hatalmi túlkapásként emlegetnek, másrészt a hatalomgyakorlás lehetséges káros következményei is, nevezetesen a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése." (VAN DIJK, 2000a, 443. – *kiemelés az eredetiben*.)

Ebből következően a CDA egyik legfőbb feladatának tartja, hogy elemezze/bemutassa a diskurzusnak az uralom újratermelésében játszott szerepét.

Ami a diskurzus és a hatalom viszonyát illeti, a *hozzáférés* a diskurzus különböző formáihoz társadalmi erőforrás, amely ugyancsak egyenlőtlenül oszlik meg a társadalom tagjai között. A diszkurzív hatalomgyakorlás történhet közvetlenül, a hozzáférés szabályozásával, vagyis annak meghatározásával, hogy ki, mikor, miért, milyen témában és hogyan szólalhat meg, illetve a diskurzusok ellenőrzésén keresztül, hiszen amelyik csoport a legbefolyásosabb diskurzustípusokat ellenőrzi, annak nagyobb lehetősége van mások tudatát és cselekedeteit kontrollálni (ez utóbbit jelöli a *tudatok feletti ellenőrzés [mind control]* fogalma). A hatalom diszkurzív meghatározása szerint tehát az, aki jobban ellenőrzi mások cselekedeteit és/vagy tudatát, nagyobb a hatalma. Az ellenőrzés előfeltétele a hozzáférés, a hatalom megléte vagy hiánya a hozzáférés mértékével mérhető. A társadalmi hierarchia egyik tényezője ezek szerint a diskurzusokhoz való hozzáférés. Minden csoport, intézmény vagy pozíció esetében megállapítható egy úgynevezett diskurzus-hozzáférési profil, amely az ellenőrzött diskurzusok típusait és fokozatát mutatja (van Dijk példájában egy topmenedzser kizárólagos hozzáféréssel rendelkezik az igazgatótanácsi ülésekhez, míg nem kizárólagosan gyakorol ellenőrzést az üzleti jelentések felett stb.). A hozzáférés sok esetben intézményesített, amelyre példák lehetnek a sajtóosztályok, PR-intézmények és különféle jogi rendelkezések, például az államtitok.

A hatalom és az uralom rendszerint szervezett és intézményesített, amely szerveződés hierarchiát feltételez. A hierarchia csúcsán a *hatalmi elitek* helyezkednek el, akik 'keze a legmesszebb ér el' a hatalomgyakorlás viszonyainak és folyamatainak ellenőrzésében:

„... diskurzuselemzési keretünkön belül az eliteket ezért azon szimbolikus hatalmuk alapján definiáljuk, amely abban mérhető, hogy diszkurzív és kommunikatív hatóterületük és erőforrásaik mennyire kiterjedtek." (VAN DIJK, 2000a, 449.)

Az elitek ezek szerint azon hatalommal rendelkező csoportok tagjai vagy intézmények vezetői (vagyis személyek), akiknek többé-kevésbé kizárólagos hozzáférésük van egy vagy több diskurzustípushoz.

„[A] csoportok hatalma és uralma lemérhető a diskurzus feletti ellenőrzésük (a diskurzushoz való hozzáférésük) alapján. Ennek az összefüggésnek a legényegesebb tanulsága nemcsak az, hogy a diskurzus ellenőrzése a társadalmi cselekvés ellenőrzésének egy formája, hanem az, és elsősorban az, hogy ez egyúttal a más emberek tudata feletti ellenőrzési feltételek, azaz a társadalmi reprezentációk irányítását is jelenti." (Uo. 450.)

A társadalmi tudat (social cognition)

A nyelvhasználók tudással rendelkeznek a világról, amely tudást van Dijk az emberi emlékezetben lévő közösen osztott mentális reprezentációk együttesének tekinti. Minden nyelvhasználat egyedi, de a tudásban, amellyel a diskurzus működéséről rendelkeznek, a nyelv használói társadalmilag közösen osztoznak. Erre utal a 'társadalmi tudat' fogalma.

„A társadalmi berendezkedések, csoportok, kapcsolatok társadalmilag elfogadott reprezentációi, illetve azok a tudatfolyamatok, mint többek között az értelmezés, a gondolkodás és érvelés, a következtetés és tanulás együtt jelentik azt, amit mi a társadalmi tudaton értünk." (Uo. 450).

A szociális reprezentációk a fogalom mindkét értelmében, azaz mint tudáselemek és mint reprezentációs folyamatok, jelen vannak a diskurzusban, illetve ezáltal a különböző interakciós formákban. Van Dijk beszél 'értékelő' társadalmi reprezentációkról is (vélemények, attitűdök, normák, ideológiák, értékek stb.). A nyelv kitüntetett szerepét azzal magyarázza a reprezentációban, hogy nincs másik olyan szemiotikus kód, amely alkalmasabb lenne a jelentések, a tudás, a vélemények és más társadalmi hiedelmek *közvetlen* kifejezésére.

Eszerint a szöveg és a beszéd funkciója elsősorban az, hogy mások gondolkodását irányítsa. E folyamat nem mindig manipulatív, sokszor 'természetes', 'elfogadható'. Ezért a CDA célját van Dijk többek között abban látja, hogy megvizsgálja azokat a diszkurzív stratégiákat, amelyek legitimálják az ellenőrzést vagy más módon teszik természetessé a társadalmi rendet és az egyenlőtlenségi viszonyokat.

„A kognitív hatalmat a meggyőzés, a színlelés vagy a manipuláció eszközeivel vagy más stratégiákkal gyakorolják azért, hogy *valakinek az érdekei miatt megváltoztassák mások gondolkodását*." (Uo. 447. – *kiemelés az eredetiben*.)

Amennyiben az alávetettek tudata úgy befolyásolható, hogy elfogadják az uralmat, és szabad akaratukból a hatalom gyakorlóinak érdekei szerint cselekszenek, a 'hegemónia' kifejezést használja. Az uralkodó diskurzus egyik legfőbb feladata, hogy létrehozza ezt a konszenzust, az uralom elfogadását és legitimációját.

A tudatok feletti ellenőrzés kontextuális feltételei az aktuális kommunikatív esemény résztvevőire vonatkozó sajátosságokat foglalják magukban. Megemlítendő közülük, hogy a nyelvhasználók elfogadhatnak hiedelmeket, tudást, véleményeket a diskurzuson keresztül úgy, hogy tekintélyesnek tartják előállítóikat (pl. tudósok, szakértők megnyilatkozásai); bizonyos helyzetekben kötelezik őket arra, hogy a diskurzus résztvevői legyenek (pl. az oktatási rendszerben); továbbá sokszor alternatív hiedelmekről nincs publikus diskurzus. Van Dijk a tudatellenőrzés diszkurzív feltételeinek nevezi a szöveg és a beszéd struktúráit: adott kontextusban a diskurzus bizonyos jelentései és formái nagyobb hatást gyakorolnak az emberek tudatára, mint mások.

Mielőtt a tudatellenőrzés fogalma az agymosás szinonimájává válik, érdemes megjegyezni, hogy van Dijk szerint az alávetettek elméjére gyakorolt befolyás indirekt, és nem mindig a szándékolt hatást éri el. Többször leszögezi, hogy csoporttagságuk és a szociális reprezentációk hatalmas befolyása ellenére a társadalmi cselekvők elvben autonóm egyének, s így valamilyen mértékben véleményformálásuk kontrollálói is (személyes érdekekkel, célokkal stb.). Továbbá az emberi elme soha nem fehér lap, amelyet az uralkodó tudatmanipulátorok kedvük szerint írhatnak tele, hanem adott tudáskészlet, ennélfogva szociális reprezentációk együttese, amely ellenállhat az ellentétes hiedelmeknek.

Diskurzusstruktúrák

Mivel a szöveg-előállítás és -értelmezés modellekre épül, a tudat ellenőrzése nem más, mint a modellek konstrukciójának szabályozása. Az uralkodó diskurzusok a konkrét modellek előállításában játszott szerepükön keresztül (közvetve) befolyásolják a társadalmi tudást, beleértve az (értékelő) szociális reprezentációkat is. Azzal kapcsolatban, hogy a jellegzetes diskurzusstruktúrák pontosan milyen módon befolyásolják az egyes mentális folyamatokat, és segítik ezzel elő egyes társadalmi reprezentációk kialakulását és fenntartását, van Dijk meglehetősen szűkszavúan nyilatkozik. Mindenesetre e folyamat leírására használja a 'preferált modell' fogalmát (VAN DIJK, 1998; 2001), amely arra vonatkozik, hogy az uralkodó diskurzus előállítói a szöveg struktúráján keresztül 'előformálják' az értelmezők modelljeit. Így például, ha a szemantikus makrostruktúrában bizonyos jelentések (témák) hangsúlyosabbak, nagy valószínűséggel a mentális modellben is kitüntetett helyen fognak szerepelni. Ugyanakkor bizonyos 'hangokat' elfojtanak a diskurzusban, ezért az 'szegregált' struktúrává válik, és ekkor megszűnik a diskurzusban a passzív részvétel is, hiszen a kirekesztettek nem érdekeltek abban a beszédben, amely nem létezőkké tette őket. Néhány példa talán érthetőbbé teszi a diskurzusstruktúrák és a mentális modellek összefüggéseit.

1987-ben megjelent, *Communicating Racism. Ethnic Prejudice in Thought and Talk* című munkájában van Dijk összegzi annak a kutatásnak az eredményeit, amelynek során a 'másikról' folytatott diskurzus jellegzetes stratégiáit vizsgálta a mindennapi beszélgetésekben, Hollandiában és Kaliforniában. A 'másikat' elsősorban etnikai kisebbségek, bevándorlók, menekültek képviselték. Már ebben a munkájában azonosít több olyan strukturális diskurzussajátosságot, amelyek a mai napig felbukkannak írásaiban. A szemantikai makrostruktúra szintjén megemlítendő, hogy a rasszista beszéd tipikus témái a 'kulturális különbség', a 'deviancia' és a 'fenyegetettség' voltak. A szemantikus viszonyok lokális szintjén pedig olyan specifikus mozgásokat azonosított, mint a látszólagos tagadás vagy a látszólagos engedmény stratégiái. Előbbibe olyan típusú kijelentések tartoznak, mint „Semmi bajom a feketékkel, de...", az utóbbiba olyanok, mint „Nem minden fekete bűnöző, de..." Mindkét diskurzusstruktúra a pozitív énprezentáció átfogó stratégiájára példa, melyet a kötőszó segítségével kombinálnak a negatív másik-prezentációval. E stratégiákat később (VAN DIJK, 1993b.), miután más diskurzusokban és a diskurzusstruktúrák valamennyi szintjén azonosította őket, van Dijk az igazságtalanság igazolásának nevezi:

> „A kifejezésre juttatott és meggyőzően közvetített modellek szembehelyeznek MINKET VELÜK, például azáltal, hogy hangsúlyozzák a 'mi' toleranciánkat, segítőkészségünket vagy rokonszenvünket, és kiemelik a negatív társadalmi vagy kulturális különbségeket, a devianciát vagy a fenyegetést, amelyeket 'nekik' tulajdonítunk." (VAN DIJK, 2000a.)

Az uralkodó diskurzusstruktúrák által generált efféle 'polarizált' modellek következetes alkalmazása, illetve általánosítása (azaz jellemzőként való beállítása) negatív attitűdöket szül vagy támaszt alá.

A bevándorlókról szóló elbeszélések narratív struktúráit (formális makrostruktúráját) vizsgálva van Dijk megállapította, hogy a legtöbbször hiányzik belőlük a megoldás. Ez azt jelenti, hogy etnikai eseményekről alkotott mentális modelljeikben az e stratégiát alkalmazó személyek valóban nem látnak megoldást a 'problémára' (a sajtó hírdiskurzusának jellegzetessége, hogy a szemantikai makrostruktúra problémaként konstruálja meg az etnikai kisebbségeket, mint *Problem People* – mármint az a 'probléma', amit 'ők' okoznak 'nekünk', és nem fordítva [VAN DIJK, 1991]). A történet ezért a komplikációra hegyeződik ki, így születnek olyan 'panasztörténetek', melyekben a személyes tapasztalatok negatív konklúziók alapjául szolgálnak, mint például „nem akarnak alkalmazkodni", vagy „Csak azért jönnek ide, hogy a zsebünkből éljenek" stb. A stílus, retorika és a társalgások egyéb formális tulajdonságai szintjén van Dijk hasonló stratégiákat azonosított (pl. „[török] szomszédaim" helyett „azok az emberek" hivatkozási forma, amely nyelvileg a fenntartott társadalmi távolságot fejezi ki és reprodukálja). Megfigyelte továbbá, hogy a 'másik' megnevezése sokszor nehézségekbe ütközött, a nyelvhasználók többször hibáztak, kijavították magukat. Van Dijk szemében ez a megfelelő arculatfenntartás *(face-keeping)* egy stratégiájára példa, amely működés közben szembetűnőbb, amennyiben olyan 'kényes' témákról van szó, mint a kisebbségek (érdekes, tudtommal van Dijk tüzetesebben nem foglalkozott a PC-beszédmóddal, amely azon túl, hogy adott stratégiákkal szolgál az ilyen helyzetekre, arra vonatkozó közös tudáson alapul, hogy mi számít kényes témának és mi nem).

A társadalmi struktúra és a társadalmi tudat közötti érintkezési felület: az ideológia

„Az ideológia általánosságban és átvitt értelemben a társadalmi csoportok alapvető tulajdonságai (mint érdekek, célok) és a tagjaik közösen osztott társadalmi tudatai közötti érintkezési felületnek tekinthető." (VAN DIJK, 1998, 313.) Van Dijk szerint az ideológia egy csoport tagjai által közösen osztott szociális reprezentációk alapja (kerete). Azaz lehetővé teszi a csoporttagoknak, hogy a világról alkotott hiedelmeik sokaságát megszervezzék

aszerint, mi jó és mi rossz, mi helyes vagy helytelen *számukra*, s ennek megfelelően cselekedjenek. Befolyást gyakorol arra, hogy mi elfogadott igazként és hamisként. Nem egyszerűen 'világnézet', hanem olyan elv, amely az ilyen hiedelmek alapjául szolgál. Ugyanakkor csoportérdekek funkcióját is felveszi, mivel a más csoportok feletti hatalom vagy ellenállás szervezője. Globális szinten a társadalmi struktúra szintjén működik (mint az egyenlőtlenség, a harc, a verseny stb.), és lokálisan a mindennapi élet társadalmi gyakorlataiba ágyazódik. Ezek szerint a csoportokon belül kohéziós funkcióval rendelkezik, a csoportok között pedig a 'hatalom koordinációjaként', a rendet legitimáló erőként működik. Ideológiát azért fejlesztenek ki, hogy biztosítva legyen: a csoport tagjai úgy gondolkoznak, hisznek és cselekszenek, ami összhangban áll saját érdekeikkel és a csoportéival. A csoportok hatalmi viszonyait tekintve pedig az a funkciója, hogy fenntartsa a *status quót*, és kognitív keretet nyújtson olyan érvelésekhez, amelyek meggyőzik a saját csoport tagjait és másokat (a többieket) arról, hogy a fennálló rend 'természetes' (van Dijk, 1998).

Az ideológia olyan értelemben közvetítő felület a társadalmi struktúra és a tudat között, hogy noha az utóbbinak egyik formája (vagyis hiedelem), egyúttal 'operációs rendszerként' is működik, amely megszervezi és közvetíti a csoportok és tagjaik speciális társadalmi attitűdjeit (a csoportok közötti viszonyokat). A szociális reprezentációk alapjaként a tudati folyamatokat szervezi, így a társadalmi struktúra nem közvetlenül gyakorol hatást a társadalmi tudatra:

> „...az ideologikus gyakorlatokat nem közvetlenül valamely csoport, szervezet, vagy bármely más absztrakt szocietális struktúra határozza meg, befolyásolja vagy kényszeríti ki, hanem az, ahogy a társadalom tagjai szubjektíve reprezentálják, megértik és interpretálják azokat." (Uo. 137.)

Az ideológia ilyen 'kognitív programként' való működését elsősorban az teszi lehetővé, hogy döntő szerepet játszik a csoportpolarizációban, azaz a MI és az ŐK reprezentációjában. A pozitív 'ön' és negatív 'másik' reprezentációjában az ideologikus diskurzusstruktúrák szemantikai szintje a meghatározó. A csoportpolarizáció komplex stratégiájának négy eleme van: a MI-re vonatkozó pozitív, az ŐK-et érintő negatív információ kifejezése/hangsúlyozása, illetve a másik(ra vonatkozó) pozitív, a MI-t érintő negatív ismeretek elhallgatása (elnyomása). Van Dijk ideológiai négyszögnek *(ideological square)* nevezi a csoportpolarizáció e sarkpontjait, melyek között összetett stratégiai mozgások végezhetők a diskurzusban (és amelyek a diskurzusstruktúrákban fejeződnek ki).

Mint látható, van Dijk elgondolása az ideológiát a tudáselméletek közé helyezi, nem véletlen, hogy a kutató lényegesnek tekinti tudás és ideológia viszonyának tisztázását (van Dijk, 1998; 2004a). Az ideológiát a csoport specifikus tudásaként határozta meg, s mivel az ideológia a tudáselemek egyik szervezője, kijelenthető, hogy minden tudás ideológiaalapú. Ezen túlmenően azonban van Dijk olyan közös tudás létezését is feltételezi, amely kommunikációs alapul szolgálhat az egyes csoportok számára – ha ez nem így lenne, nem értenék meg egymást (példaként hozza fel, hogy noha az abortuszról különféle [ideológiai] csoportok eltérően vélekednek, mindannyian 'tudják', mi is az az abortusz). A tudás tehát kulturálisan változó 'közös alapul' szolgál minden kompetens

tag számára, míg ezzel szemben Van Dijk feltételez a csoportokon belül közösen osztott specifikus tudást, amely ideológiailag kontrollált lehet.[24]

A fentiek persze nem tekinthetők egy tudáselmélet szabatos összefoglalásának, már csak azért sem, mert eleddig ilyen nem létezik: van Dijk a közeljövőben tervezi egy *Diskurzus és tudás* című munka megjelentetését. Az alapvető kérdés számára az, hogy milyen tudással rendelkezik a nyelvhasználó, hogyan tesz rá szert, s ebben milyen szerepet játszik a diskurzus. E kérdést járja körül kontextuselmélete is, amely azt írja le, ahogy a nyelvhasználó aszerint kezeli diskurzusait, hogy mit tud a többi résztvevő tudásáról. „Az a probléma, hogy noha könyvek ezrei viselik címükben a 'kontextus' fogalmát, nincs egyetlen olyan monográfia sem, amely magával a kontextussal foglalkoznék" – írja 2004-ben (van Dijk, 2004a), ám az általa tervezett munka még nem készült el.

Érintkezési felület társadalom és diskurzus között: a kontextus

A kontextus „egy társas helyzet azon tulajdonságainak strukturált együttese, amelyek lehetőleg relevánsak a szöveg és a beszéd előállításában, struktúráiban, interpretációjában és funkcióiban" (van Dijk, 1998, 211.). Röviden a kontextus a társas helyzetek diskurzusreleváns tulajdonságainak együttese. Aligha lehetséges azonban a relevancia olyan, objektív meghatározása, amely minden társas helyzetre vonatkoztatható: a nemi vagy etnikai hovatartozás például nem minden helyzetben releváns kategória. Van Dijk kontextuselmélete ezért azon túl, hogy mintegy kívülről írja le a diskurzusreleváns tulajdonságok lehetséges együttesét, kognitív terminusokban fogalmazódik meg, ami azt jelenti, hogy közvetlenül nem a társas helyzet mint olyan, hanem a nyelvhasználó szabályozza a diskurzust: a kontextus a beszélőnek az adott kommunikatív helyzetről alkotott reprezentációin keresztül gyakorol hatást a diskurzusra. Van Dijk elméleti keretében a már ismert szóhasználat szerint a kontextus kognitív elmélete érintkezési felület a társas környezet támasztotta kényszerek és a folyó diskurzus struktúrái között. A relevancia eszerint nem más, mint a kommunikációs esemény résztvevőinek szubjektív konstrukciója arról, hogy melyek az adott helyzetet befolyásoló tényezők. Nincs tehát önmagában vett relevancia, valami mindig *valaki számára* releváns. Mindezt figyelembe véve a kontextus meghatározása így hangzik: az interakció résztvevőinek szubjektív konstrukciója vagy definíciója arról a társas helyzetről, amelyben diszkurzíve részt vesznek (van Dijk, 2004b).

A nyelvhasználó tudatában van annak a kommunikációs helyzetnek, amelyben részt vesz, és értelmezi az interakciót (ami nem jelenti, hogy a diszkurzív cselekvés mindig tudatosan szándékolt).

[24] Van Dijk ezen elgondolása azért problematikus, mert a 'közös alapként' működő tudás maga is valamilyen csoportot implikál (azok együttesét, akik számára az adott hiedelemrendszer közös), így nehezen tekinthető eleve ideológiamentesnek. Továbbá nem világos, milyen összefüggés van a kulturális különbözőség és a csoportpolarizáció között. Ez a problematika jól mutatja, hogy van Dijk amúgy rugalmas társadalomfelfogása bizonyos pontokon folytatja azt a modern szociológiai hagyományt, amely a társadalmat kimondva-kimondatlanul nemzetállami keretekben határozza meg. A társadalom eszerint olyan állandó keret, amely magában foglalja a különféle csoportokat.

„'Tudatában lenni' egy eseménynek, cselekedetnek, tárgynak vagy személynek, illetve ezek tulajdonságainak, epizodikus modellek konstrukcióját vagy továbbfejlesztését foglalja magában." (VAN DIJK, 1997a, 190.).

Van Dijk ezért bevezeti a *kontextusmodell* fogalmát, amely tehát az adott kommunikációs helyzet reprezentációját jelöli. Ez a mentális modell

„... reprezentálja a szándékokat, indokokat, célokat, perspektívákat, elvárásokat, véleményeket és a résztvevők egyéb hiedelmeit, amelyekkel egymásról, a folyó interakcióról vagy éppen az írt vagy olvasott szövegről, illetve a kontextus egyéb tulajdonságairól rendelkeznek (idő, helyszín, körülmények, kényszerek, kellékek és bármely más szituatív tényező, amely releváns lehet a diskurzus megfelelő végrehajtásához" (uo. 198.).

Mint minden mentális modellről, a kontextusmodellről is elmondandó, hogy noha 'építése' *ad hoc* és szubjektív, azaz minden modell egyszeri és egyedi, struktúrája a társadalmilag közösen osztott tudás függvénye (így például az olyan kategóriák, mint kor, nem, etnikum stb., nem egyéni találmányok, hanem a mentális modellek azon részei, amelyek kulturálisan vagy akár ideológiailag meghatározottak). Míg a szemantikus modell azon reprezentációinkat strukturálja, amelyek*ről* beszélünk vagy írunk, addig a kontextusmodell – pragmatikai fogalom lévén – azon helyzetek és események reprezentációit foglalja magában, amelyek*ben* beszélünk vagy írunk (VAN DIJK, 2004b). Így a kontextusmodellnek a kommunikatív cselekvés ellenőrzésében van alapvető szerepe, a résztvevő tulajdonképpen ezáltal válik szó szerint az esemény résztvevőjévé: ezáltal felel a kommunikatív aktusok helyénvalóságáért és a relevanciáért.

Mint minden mentális modell, a kontextusmodell is hierarchikusan strukturált hálózat, amely bizonyos kategóriák szerint szervezett. Ebben az esetben a már említett személyes tényezőkön túl, mint amilyen a nyelvhasználó szándéka vagy céljai, olyan társadalmi kategóriákról van szó, mint a társadalmi, intézményes hely, az átfogó interakció és a beszédesemény *(speech event)* típusa (pl. beszélgetés, vizsga, parlamenti vita stb.), funkciói, a résztvevők társadalmi és intézményes szerepei, csoporttagsága és így tovább (VAN DIJK, 1998; 1997a). Mindezek miatt van Dijk e mentális modellt a társadalmi önreprezentáció folyamatában kulcsfogalomként kezeli. Mivel a kommunikációs helyzettel együtt a résztvevők önmagukat is értelmezik, a 'kontextusmodell' fogalmán keresztül az énre vonatkozó reflexió, az öntudat problematikája is vizsgálható a diskurzus elemzésekor. Van Dijk kontextuselméletének egyik jelentős hozadéka lehet, hogy magában foglalja egy stratégiailag felfogott és szituatív identitáskoncepció csíráit.

A kontextusmodell fogalmának segítségével magyarázat adható arra, miként oldják meg a nyelvhasználók azt a feladatot, hogy diskurzusaikat hozzáillesszék a résztvevők feltételezett tudásához. Mivel nem reprezentálható minden, az adott helyzetben releváns ismeret a kontextusmodellben, a résztvevőknek egyszerű stratégiákra van szükségük ahhoz, hogy kikövetkeztethessék, mit tudhatnak már az egyes szereplők. A kontextusmodell más modellekhez hasonlóan valós időben és a helyzet dinamikájával összefüggésben folyamatosan és stratégiailag konstruálódik és rekonstruálódik újra és újra. Ebben a következő tényezők játszanak közre (VAN DIJK, 1997a):

- általános séma, cél, elvárás az aktuális társas helyzetet illetően;
- aktivált előző modellek (pl. előző beszélgetés a kommunikatív partnerrel);

- általános személyes hiedelmek egy ilyen szituációról;
- szociokulturális tudás a kommunikatív eseményekről;
- a végbemenő diskurzus megelőző részei;
- a szöveg megelőző részei.

Fontos megjegyezni, hogy van Dijk elmélete szerint a kontextusmodellek értékelő kategóriákat is tartalmaznak, ami a helyzet és a résztvevők minősítését jelenti, méghozzá a közösen osztott (ideologikus) reprezentációknak megfelelően. Továbbá, bár ez talán egyértelmű, tartalmazzák a szöveg- és beszédreprezentációkat is (vagyis a szövegmodelleket (VAN DIJK–KINTSCH, 1983). Így egy kommunikatív esemény elemzése a kontextusmodell fogalmán keresztül végezhető el: tekintetbe vehetők a személyes intenciók, a beszédaktusok sikerességének feltételei és a helyénvalóság kritériumai – méghozzá a kommunikatív cselekvők értelmezéseinek megfelelően.

Az a tény, hogy a szöveg elemzésén keresztül lehetővé teszi társadalmi viszonyok vizsgálatát, van Dijk számára kitüntetett jelentőséget kölcsönöz a kontextuselemzésnek. Ahogy nemrégiben fogalmazott, a 'kritikai diskurzuskutatás' *(critical discourse studies: CDS)*[25] inkább a kontextusra (a kommunikatív helyzetre), mint a textusra összpontosít, illetve e kettő viszonyaira (a szójátékot ellenkező előjellel is beveti, amikor kijelenti, hogy a hozzáférhető kontextuselméletekkel az a legfőbb probléma, hogy a kontextusból kifelejtik a textust). Van Dijk újabban előszeretettel használja tevékenységére a CDS egy ágaként a 'kritikai kontextuskutatás' *(critical context studies: CCS)* megnevezést, hangsúlyozva, hogy ez a gyakorlat nem korlátozódik a szöveg és beszéd struktúrájának vizsgálatára, hanem a társas helyzet releváns vonatkozásaival való viszonyukban elemzi őket, ahogy ez a társas helyzet a résztvevők által épített kontextusmodellekben reprezentálódik (VAN DIJK, 2004b).

A társadalom és a diskurzus érintkezési felületeként felfogott kontextusnak eddig csupán a 'társadalom felőli' oldaláról esett szó. Kontextus és diskurzus összefüggése van Dijk terminusaiban azt jelenti, hogy a kontextusmodellek befolyásolják a diskurzus szemantikai struktúráját (vagyis az interakció releváns tényezői hatással vannak a szöveg és beszéd tematikus szerkezetére). A kontextusmodellek szabályozzák a jelentés struktúráit, a 'leírás szintjeit' és a 'teljesség fokát' (annak mértékét, hogy mi marad implicit, és mi kerül bele a reprezentációba), azáltal azonban, hogy a kontextusmodellben a diskurzus 'múltja' is reprezentálódik, a kontextus diszkurzíve szabályozható. Ez azt jelenti, hogy a diskurzus egyes szintjein a társadalmi kizárás és marginalizáció stratégiái azonosíthatók (a kontextusmodell és a diskurzus strukturális szintjeinek összefüggéseit lásd VAN DIJK, 1997a, 204–213.). Úgy is lehet fogalmazni, hogy a kontextus (kizárólagos) meghatározásáért hatalmi harc folyik a diskurzusban.

Van Dijk 'kritikai kontextuselemzési' eljárása és elméleti kerete kidolgozás alatt áll, annyit azonban már most mondani lehet róla, hogy a társadalmi uralmi viszonyok (újra)termelési folyamatainak elemzésekor az olyan kategóriákat, mint kor, nem, etnikum

[25] A CDS megnevezést azért vezeti be, hogy hangsúlyozza: az így jelölt gyakorlat nem meghatározott elemzési metódus, hanem egy szélesebb 'keresztdiszciplináris' kritikai megközelítés, amely több módszert foglal magában, ugyanakkor része a kritikai kutatás szociális és etikai kérdéseinek elmélete is (VAN DIJK, 2004b).

vagy osztálypozíció, a kontextusmodell (konstruált) elemeiként kezeli (VAN DIJK, 2004b). A kontextus kritikai elemzése ezért

„... figyelmét nem csupán arra fordítja, miként szabályozza az uralom indirekten a szövegstruktúrákat, és nem is csak arra, miképpen kell az ilyen szabályozást tipikus kontextuális terminusokban (mint nem vagy faj) magyarázni, hanem kimondottan arra is, hogy magukat a kontextusokat miként vetik alá kényszernek az uralom egy következményeként, hozzájárulva ezzel az uralom reprodukciójához" (uo.).

E fontos belátás arra vonatkozik, hogy nemcsak a szöveg és a beszéd fejezi ki és legitimálja az uralmi viszonyokat, hanem az a mód is, ahogy az interakció résztvevői magát a kommunikatív helyzetet diszkurzíve konstruálják.

EGY ELEMZÉS

Van Dijk a nyolcvanas évek közepétől számos kutatás során vizsgálta, hogy milyen módon fejeződik ki, reprodukálódik és legitimálódik a rasszizmus a diskurzusban: a mindennapi beszélgetésekben (VAN DIJK, 1987), az intézményes, elit diskurzusban, elsősorban a sajtóban (VAN DIJK, 1988; 1991) és a parlamenti vitákban, a középiskolai tankönyvekben, menedzserekkel készített interjúkban (VAN DIJK, 1993a). E hosszú és kiterjedt kutatási projekt egyik mintaelemzése hozzáférhető magyarul is (VAN DIJK, 2000b). Az alábbiakban a CCS egy példáját (VAN DIJK, 2004b) mutatom be röviden.

Van Dijk a 2004. február 4-én a brit képviselőházban a Kelly-ügyben készített úgynevezett Hutton-jelentésről lefolytatott parlamenti vitát elemzi.[26] Ahogy fogalmaz, a Hutton-jelentés megállapította, hogy nem Tony Blair kormányfő okolható, amiért túlértékelte a titkosszolgálatok értesüléseit a feltételezett tömegpusztító fegyverekről, hanem a BBC azért, mert alaptalanul vádaskodott az ügyben. Az elemzett vitában Tony Blair válaszol a Hutton-jelentés kapcsán feltett kérdésekre.

A kontextuselemzés annyiban különbözik a van Dijk végezte korábbi diskurzuselemzésektől, hogy a szöveganalízis kibővül a teljes kommunikatív esemény elemzésével. Az uralom reprodukciója ugyanis sokszor nem explicit, ugyanakkor hatékonyan megvalósulhat a kontextuson keresztül. Másfelől pedig elmondható, hogy adott szövegjellegzetesség különféle kontextusokban más és más jelentést kaphat (van Dijk a 'nigger' kifejezést hozza fel példának: feketék közötti diskurzusban nem a fehérek csoporturalmának működtetését jelenti).

Ha a kontextust kognitív elméleti keretben értelmezzük, felmerül a kérdés, hogyan figyelhető meg az, ahogy a diskurzus résztvevői a társas helyzetet reprezentálják. Más szóval: miképpen elemezhetők a kontextusmodellek? Az elemző egyedül a szövegen és a kommunikatív eseményről alkotott tudásán (a feltételezett közös tudáson, melyet a résztvevők osztanak) keresztül következtethet a résztvevők kontextusmodelljeire abból,

[26] David Kelly a brit Védelmi Minisztérium fegyverzeti tanácsadójaként bírálta a brit kormányt, mert az arra hivatkozva legitimálta az iraki katonai beavatkozást, hogy Irak tömegpusztító fegyverekkel rendelkezik. David Kelly véleményét egy BBC-nek adott interjú nyomán a széles nyilvánosság is megismerhette. Miután Kelly öngyilkosságot követett el, Hutton lordbírót kérték fel, hogy független szakértőként vizsgálja ki halálának körülményeit, illetve a BBC szerepét a brit titkosszolgálatok értesüléseinek tolmácsolásában.

hogy mit mondanak és mit hallgatnak el. Az elemző azáltal, hogy a diskurzus résztvevőinek a helyzetről alkotott feltételezett tudására következtet, maga is résztvevőjévé válik a vitának. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ő maga is megalkotja a maga kontextusmodelljét a kommunikatív eseményről.[27]

Van Dijk első lépésben felállítja a vita résztvevőinek feltételezett kontextusmodelljeit. Így feltételezi, hogy a következő kategóriák és tartalmak relevánsak számukra: a helyszín (képviselőház), az időpont (2004. február 4. 12.40), a résztvevők (házelnök, kormányfő, pártok, parlamenti képviselők stb.), a cselekvés jellege (parlamenti vita) és az olyan tudati tényezők, mint a szándékok (az ellenzék számára Tony Blair kritikája, a kormány részéről pedig védekezés a kritikával szemben, illetve saját politikájának legitimálása), végül a közösen osztott tudás bizonyos elemei (a brit külpolitikáról, az Irakban folytatott háborúról, a feltételezett tömegpusztító fegyverekről, David Kelly haláláról, a Hutton-vizsgálatról stb.).

Következő lépésben kimutatja, hogy ezek a kontextustényezők milyen mértékben indexáltak a szövegben: jelölve vannak-e explicit módon különféle markerekkel (pl. a 'képviselő úr' megszólítás vagy a deiktikus kifejezések, mint a 'T. Ház'), vagy utalásszerűen rekonstruálhatók-e. Mindez a résztvevők kommunikatív eseményről alkotott közös tudásának rekonstrukciója.

Van Dijk a szöveg strukturális jellegzetességeiből és a kontextuális sajátosságokból következtet a résztvevők szándékaira is. Ugyanakkor feltételezi, hogy rajta kívül a többi résztvevő is hasonlóan következtet(het). Így például feltételezi, hogy Tony Blair igyekszik mentesülni a jelentés kapcsán megfogalmazódó vádak alól, és egyben célja politikájának legitimálása, azaz a pozitív önprezentáció. A következő részletben például a kormányfő az utólagos legitimáció stratégiáit alkalmazza:

„Büszkének kell lennünk arra, hogy ma Irakban egy olyan folyamat zajlik, amely lehetővé teszi az iraki nép számára a szabadságot, a demokráciát és a törvényes rendet, amelyeket mi magától értetődőnek veszünk.

Igen, tiltakozásokkal is számolnunk kell, ahogy ezt már láttuk a mai nap folyamán. Mindamellett mi, itt a képviselőházban nagyon szerencsések vagyunk: a nap közpolitikai kérdéseiről azt mondhatunk, amit akarunk, jogosan vitathatjuk őket, és döntésekre juthatunk felettük. Végül is ebben az országban a nép választja a kormányát. Ez fantasztikus dolog, és lehetőség, amely ma adott az emberek számára Irakban." (VAN DIJK, 2004b.)

A múltbeli, akkor ellentmondásos eseményeket pozitívan állítja be: „büszkének kell lennünk", „mi, itt a képviselőházban nagyon szerencsések vagyunk", „az iraki nép számára lehetővé válik a szabadság, a demokrácia", vagy „fantasztikus dolog". Fontos továbbá, hogy parlamenti ellenzékét egy oldalra helyezi a kormányzattal, szemben a (mind ez idáig szerencsétlen) iraki néppel.

A folyamatban lévő interakció jellemzőinek azonosítását követően tér rá van Dijk a kontextus és az uralom összefüggéseire. Az uralomgyakorlás szempontjából a kommunikatív helyzet következő sajátosságai kiemelkedők: ki szólalhat fel a parlamentben; mint melyik párt tagja; mennyi ideig; a résztvevők milyen szerepekben szólalhatnak meg és így tovább. Ezek a szempontok jól ismertek van Dijk elemzéseiben, a hozzáférés,

[27] Erről részletesen lásd VAN DIJK, 2006.

az ellenőrzés és a hatalom kérdéseit korábban is hasonlóképpen vetette fel. Tony Blairnek például vezető szónokként nemcsak a megszólalásra van joga, de arra is, hogy elsőként felszólalva befolyásolja a későbbi hozzászólásokat, többek között a téma meghatározásával, lehetősége van kiosztani a lehetséges szerepeket, ugyanakkor válaszolási joga van az elhangzó kritikákra is. Ezek a kontextuálisan meghatározott hatalmi viszonyok lehetővé teszik számára, hogy éljen legitimációs stratégiáival. A beszédesemény meghatározására példa a következő részlet:

„A miniszterelnök (Tony Blair): »Ez a vita a Hutton-jelentésről szól, de tudom, hogy a T. Ház magánál a jelentésnél tágabb témákat akar érinteni. Négy ügyről áll szándékomban vitát folytatni: magáról a jelentésről és a benne foglaltakról; a titkosszolgálat ügyében végzett vizsgálatról, amelyet tegnap jelentettek be; általánosabban a tömegpusztító fegyverek miatti fenyegetésről és a mai iraki helyzetről. Igyekszem majd a lehető legtöbb hozzászólásra válaszolni, hogy lehetővé tegyem az említett ügyekkel kapcsolatos kérdéseket.«"

Van Dijk figyelembe veszi, hogy egy adott marker, mint például a 'Tisztelt Ház' formula előfordulása önmagában kevés információt hordoz a diskurzus résztvevőjének a helyzetről alkotott tudásáról: nem mindegy, hogy egy képviselő saját megszólalásának legitimálására használja, vagy épp ellenkezőleg, arra, hogy ellenfelét igyekezzen kizárni a legitim felszólalók köréből. A szöveg és a helyzet kontextusra vonatkozó jellegzetességeinek összevetése a hipotetikus kontextusmodellekkel arra szolgál, hogy azonosítani lehessen a kontextus meghatározására és ezzel szabályozására irányuló stratégiákat. A fenti részletben a brit miniszterelnök a kormányt és az őt támadó ellenzék helyett nevezi meg a képviselőházat, amelyet mintha csupán az érdeklődés vezérelne, továbbá önmagát úgy határozza meg, mint akit egyedül az időkorlát köt a válaszadásban, s csak ezért korlátozná a felvethető témák körét.

Van Dijk megállapítása szerint a kormányfő védekezési stratégiájában elsősorban a független, mindenki által elfogadott bíró, Lord Hutton tekintélyét veti latba, így például az elkészült jelentés értékeit hangsúlyozza. Az érvelés struktúrája a következő: egy állítás azért igaz (és Tony Blair múltbeli cselekedete azért helyes), mert Lord Hutton mondja. Van Dijk ennek a stratégiának a 'hamis érvelés a tekintéllyel' nevet adja. Tony Blair egyúttal támadja ellenfeleit. Így amikor azt mondja, „azok, akik képtelenek elfogadni, hogy Lord Hutton mentesíteni tudta a kormányt a becstelenség vádja alól", ellenfeleinek véleményét nem a sajátjával, hanem a bíróéval ütközteti.

Politikailag a következő cselekedeteket hajtja végre: az önigazolás mellett mások tekintélyét felhasználva hitelteleníti politikai ellenfeleit – és nemcsak a Kelly-ügyben, hanem az iraki háborúval kapcsolatban is. Van Dijk ezt nevezi 'politikai implikációnak' *(political implicature)*, mivel az adott kommunikatív esemény résztvevői e jelentést és cselekedetet kikövetkeztethetik általános politikai tudásukból, illetve az adott helyzetről alkotott specifikus tudásukból (ki beszél, miről, milyen szándékkal). A politikai implikáció kontextussajátosság, mondhatni burkolt értelem, mely mögötte van annak, amit Tony Blair éppen mond, ezért csakis a szövegből és a kontextusból együttesen vezethető le. Ugyanilyen politikai implikáció, hogy Tony Blair (azt gondolja, hogy) háborús politikájának ellenzői valójában Szaddám Huszeint segítik, ennélfogva árulók.

Van Dijk hangsúlyozza, hogy a Kelly-ügybeli önigazolása folytán Tony Blair általában véve mint politikus is hitelesebbé teszi magát, így a háború melletti döntésére vonatkozóan is. „Más szóval egy kisebb ügyben aratott győzelmet arra használ fel, hogy politikailag nagyobb hitelt söpörjön be a nagyobb ügyben" (uo. 31.), függetlenül attól, hogy igazat mondott-e a tömegpusztító fegyverek létéről, vagy helytelen döntést hozott-e a háborúról. Van Dijk szerint ez a politikai implikáció újabb érvényes példája, ezúttal azonban nem a lokális kontextuson alapul (amikor ellenzékét támadta a képviselőházban), hanem globális politikai kontextuson. További legitimációs stratégiaként említi, hogy Tony Blair a vita kontextusát a háború helyénvalóságára, nem pedig saját döntésének helyességére vonatkoztatja:

„Ennélfogva ha a titkosszolgálat tevékenységének bármely része hibásnak bizonyul – és tudjuk, hogy nagy része helyes volt –, illetve ha a Szaddám miatti fenyegetésről kiderül, hogy másmilyen, mint gondoltuk, vagy megváltozott, mindezt természetesen elfogadom. Másoknak viszont azt kell elfogadniuk, hogy Irak megszabadítása Szaddám Huszeintől nem csupán jobbá, hanem biztonságosabbá tette a világot. Valóban megerősített bennünket a biológiai, kémiai és nukleáris fegyverek elterjedése ellen vívott harcunkban. Noha a háborúba lépés felelőssége az enyém, ki másé is lenne, az is az én felelősségem lett volna, ha megkapva a titkosszolgálatok értesüléseit, nem cselekszem. Tudom, a kettő közül melyik nyugtatja meg a lelkiismeretem. [...]

Irakban a demokrácia megvalósulóban van. Az emberek szabadok, és Irak – e roppant történelmű és mély kultúrájú nemzet – többé nem pária, melynek népe rabszolgasorban él. Ma olyan ország, amelynek lelkében él némi remény a jövőre. Ezt megérte elnyerni."

Mint a fenti részlet is mutatja, a háború helyességének igazolása azáltal valósul meg, hogy a beszélő az irakiak szenvedését hangsúlyozza, továbbá azt, hogy Szaddám Huszein nélkül biztonságosabb lett a világ, arról nem is beszélve, hogy legyőzése erősebbé tette az országot a tömegpusztító fegyverek elterjedése elleni harcban. Van Dijk hangsúlyozza, hogy Tony Blair *nem* arról beszél, hogy mennyire megbízható munkát végeztek a nyugati titkosszolgálatok, s hogy a tömegpusztító fegyverek létezése sosem volt bizonyított, létezésükkel kapcsolatban kétségek fogalmazódtak meg, és ezáltal megkérdőjeleződött a háborús döntés helyessége.

Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatunk, hogy a vita tétje nem az igazság, hanem a legitimáció és a hitelesség védelme és a saját vezetői hatalom megerősítése (illetve ennek a stratégiának a sikere). Van Dijk úgy fogalmaz, hogy Tony Blair beszédében a háborús döntés törvényesen érvényes okait (aktuális veszély, tömegpusztító fegyverek, az 1441. sz. ENSZ-határozat megszegése) felváltja a morálisan érvényes okok (megszabadulni Szaddám Huszeintől, az iraki nép szenvedései) taglalása.

*

A rövidség kedvéért a CCS elemzői eljárást egyetlen szereplőn keresztül mutattam be, a teljes körű analízis természetesen a vita minden résztvevőjére kiterjed, és nem illusztratív. Az talán azonban ennyiből is kiderülhetett, hogy van Dijk számára az ilyen elemzés kritikai jellegét az adja, hogy az elemző explicitté teszi a politikai implikációkat, így tehát azt, 'valójában' miről is folyik a diskurzus, és mi a tétje.

RUTH WODAK ÉS A DISKURZUSTÖRTÉNETI ISKOLA

GÉRING ZSUZSANNA

WODAK ÉS A KRITIKAI DISKURZUSELEMZÉS

Ruth Wodak a kritikai diskurzuselemzés (Critical Discourse Analysis – CDA) egyik meghatározó alakja, ezen belül is a diskurzustörténeti módszer (discourse-historical method, diskurshistorische Methode) egyik alapító 'anyja'.[28] Vizsgálati érdeklődése a különböző diskurzuselméleti megközelítések tanulmányozásától kezdve a *gender studieson* keresztül az előítélet- és diszkriminációkutatásig sok mindent felölel. Norman Fairclough és Teun A. van Dijk[29] mellett (bár velük nem mindenben egyetértve) sokat tett a diskurzuselmélet kritikai vonulatának meghatározása, elterjesztése és vizsgálati megvalósítása érdekében.[30]

Wodak munkássága kezdetén a kritikai nyelvészeti kutatások főbb jellemvonásainak feltárásával foglalkozott, majd azt kutatta, milyen hatással van a nyelvhasználatra az azt övező intézményi háttér *(institutional setting)*. Ez adta felfogása (a diskurzustörténeti iskola) alapját, nevezetesen, hogy a nyelvhasználat vizsgálatakor a történeti környezet ismerete és feltárása is szükséges. Ezt számos kutatási projekt során vizsgálta és finomította tovább (Wodak, 2001a, 7.).[31]

Wodak felfogásában a kritikai diskurzuselemzés három alapvető pillére a kritikai szemlélet, az ideológiavizsgálat és a hatalom kérdése (uo.).

A *kritikai szemlélet* a CDA-n belül több különböző hagyományra is támaszkodik. Ez a jelző – főleg a kritikai nyelvészet területén – a CDA történetében korábban sokszor mint a frankfurti iskola öröksége és elsősorban Jürgen Habermas munkásságának hatása jelenik meg. Ugyanakkor manapság a 'kritikai szemlélet' a CDA-ban (is) sokkal tágabb elméleti és gyakorlati hozzáállást jelöl, amely a társadalmi élet, a társadalmi cselekvés kölcsönös összefonódottságára, ennek az egymásra hatásnak *(interconnectedness)* a feltárására összpontosít. Ezen belül azonban kiemelkedő figyelmet szentel az uralom, az elnyomás, a hatalom és ellenőrzés manifesztté tételének.

Emellett megjelenik a kritikai diskurzuselmélet kialakulásában az irodalomkritika, a szociolingvisztika, de a marxi életmű szellemi hagyatéka is, különösen a neomarxizmus azon elgondolása, amely a gazdasági meghatározottság helyett a kulturális dimenzió hatalomképző és -fenntartó szerepét hangsúlyozza. A kritikai szemlélet a diskurzuselméleti mezőben a társadalmilag mindig beágyazott adatoktól való távolságtartással, reflexivitással, valamint a politikai álláspont explicitté tételével párosul. Ehhez alapot az elmélet és a kutatás területén egyaránt megjelenő módszertani sokoldalúság, valamint az elmélet és a gyakorlati alkalmazás dinamikus viszonya teremt.

A kritikai diskurzuselemzők szemében az *ideológia* az egyenlőtlen hatalmi viszonyok létrehozásának és fenntartásának nagyon fontos vonatkozása. Az ideológia a társadalmi erő és dominancia közvetítője, legitimálója, mely általában rejtetten, szimbolikus formákon keresztül, semlegesítve jelenik meg.[32] A CDA célja éppen a nyelvhasználat során és által kifejeződő, termelődő és legitimált társadalmi egyenlőtlenségek feltárása, kritikai vizsgálata és az ideológia demisztifikálása.

A kritikai diskurzuselemzésnek definitív jellemzője továbbá a *hatalom* – a társadalmi élet központi eleme – kérdéskörének vizsgálata. A nyelvet a társadalmi hatalom számtalan módon áthatja: egyfelől a hatalom származtatható a nyelvből, a nyelvhasználatból, ugyanakkor a nyelv egyben használható a hatalom aláásására is. A nyelv és hatalom viszonyának kutatása tehát semmiképp sem csak a hatalom és az ellenőrzés érdekében tett nyelvi küzdelmek, hanem a versengő diskurzusok, az ellenőrzés és az ellenállás diszkurzív küzdelmeinek vizsgálatát is jelenti.

Mindezek nyomán már látható, hogy a kritikai diskurzuselemzés és ezen belül különösen a diskurzustörténeti iskola túllép a nyelvészet, illetve akár a társalgáselemzés horizontján, hiszen a szűken vett szövegkörnyezeten túlmenően a társadalmi struktúrákat és folyamatokat is bevonja vizsgálataiba. Ez adja azt a társadalmi környezetet, melyben az egyének és társadalmi csoportok – mint „társadalmi, történelmi szubjektumok" (uo.) – interakcióik során jelentéseket 'termelnek', értelemadási folyamatokban vesznek részt stb. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a szöveg és a társadalom viszonya egyszerű determinista viszonyként értelmezendő. A diskurzustörténeti iskola hívei éppen arra helyezik a hangsúlyt, hogy feltárják a társadalmi cselekvések, a társadalmi struktúra és

[28] Wodak jelenleg a Lancasteri Egyetem Diskurzuskutató Központjának *(Discourse Studies at Lancaster University)* professzora. Előtte (1991-től 2004-ig) a bécsi egyetem alkalmazott nyelvészet tanszékén dolgozott. Bár székhelyét áttette Angliába, továbbra is segíti PhD-diákjait, és a Rasszizmus, Xenofóbia és Antiszemitizmus Európai Monitoring Központ Osztrák Nemzeti Központjának *(European Monitoring Centre for Racism, Xenophobia and Anti-Semitism)* is társigazgatója maradt. Több díj mellett 1996-ban elnyerte az elitkutatások Wittgenstein-díját *(Wittgenstein Prize for Elite Researchers)*, amely lehetővé tette egy interdiszciplináris kutatócsoport létrehozását. Ez a csoport hat éven át tartó kutatásai alatt olyan projektekkel foglalkozott, mint „A foglalkoztatás/munkanélküliség *(Un/employment)* diskurzusai az EU-intézményekben", „Viták a NATO és a semlegesség kérdésében Ausztriában és Magyarországon", „Az európai identitás diszkurzív konstrukciója", „Az EU-bővítéssel kapcsolatos attitűdök", „Rasszizmus a csúcson. Parlamenti viták az immigrációról hat EU-országban", „A német Wehrmacht és a második világháború egyéneken túli *(Past-Individual)* és kollektív emlékeinek diszkurzív konstrukciója".

[29] Teun van Dijkról már volt szó. Fairclough kezdetben azokat a társadalomelméleti megfontolásokat rendszerezte és mutatta be számtalan szövegpéldán keresztül, amelyek megalapozták és alátámasztották a CDA elgondolásait. Ezt követően – munkatársaival – olyan kutatásokat végzett, amelyek bemutatták a CDA fejlődését és analitikus eszköztárának finomodását a hatalom és ideológia nyelvi megjelenésének feltárásában. Emellett arra is rávilágított, milyen erősen diszkurzív természetűek a kortárs társadalmi és kulturális változások, és ezek vizsgálatában a kritikai diskurzuselemzés hasznos eszköz. Kutatta a tömegmédia nyelvét, és bemutatta azon feltevés hibáját, amely szerint a média és a média nyelve semleges közvetítőeszköz (Wodak, 2001a, 6.).

[30] Természetesen mellettük még számos elismert és nagyszerű kritikai nyelvészt és kritikai diskurzuselemzőt meg kell említeni, mint például Gunther Kresst, Theo van Leeuwent, Siegfried Jägert és még sorolhatnánk. Róluk, tőlük és további fontos szerzőktől írások találhatók többek között Wodak, 2001; Titscher et al., 2003; Wetherell et al. 2001.

[31] Ezekből a kutatásokból válogatok, és a későbbiekben hármat részletesen bemutatok.

[32] Ezek az elgondolások nagymértékben támaszkodnak Antonio Gramsci elméletére.

ezek diszkurzív megjelenési módjainak folyamatait, a nyelvi és diszkurzív szint, valamint a társadalmi kontextus között fennálló összetett oda- és visszahatásokat.

Mindez elvezet a diszkurzus meghatározásának legfontosabb kérdéséig. A diszkurzus fogalmának meghatározása nagymértékben kapcsolódik a szöveg és a diskurzus közötti különbségtételhez. A diszkurzustörténeti iskola hívei – csakúgy, mint a legtöbb kritikai diszkurzuselemző – a szöveget *(text)* egyfajta statikus 'végtermékként', a 'szöveggyártás' termékeként értelmezik, amely egy konkrét nyelvi cselekvés *(linguistic act)* eredménye. A diszkurzus értelmezése során ellépnek a szűken vett nyelvi, nyelvészeti szintről, és azt a teljes jelentésadási, társas interakciós folyamatot vizsgálják, amelynek során a szövegek 'termelése', megértése társas gyakorlattá, társadalmi cselekvéssé kapcsolódik össze.

„A kritikai diszkurzuselemzés úgy tekint a diszkurzusra – a nyelvhasználatra a beszédben és írásban –, mint a 'társadalmi cselekvés' *(social practice)* egy formájára. A diszkurzus mint társadalmi cselekvés leírása dialektikus kapcsolatot implikál az adott diszkurzív esemény *(event)* és azt körülvevő helyzet(ek), az intézmény(ek) és a társadalmi struktúrá(k) között. A dialektikus viszony kétoldalú kapcsolat: a diszkurzív esemény a helyzetek, intézmények és társadalmi struktúrák által formált, de ugyanakkor maga is formálja azokat (Fairclough–Wodak, 1997, 55. – idézi Titscher et al., 2003, 147.).

Mindezek alapján elmondható, hogy a kritikai diszkurzuselemzők nagy része osztja azt a felfogást, amely szerint a diszkurzusok elemzésének ki kell terjednie egyfelől az intertextuális közeg vizsgálatára (hiszen a szövegek és a diszkurzusok soha nem önmagukban állnak, hanem mindig más – egyidejű vagy korábbi – szövegekhez, diszkurzusokhoz kapcsolódnak), másfelől be kell vonni a vizsgálatba azokat a szociokulturális tudáselemeket, hagyományokat, szabályokat is, amelyekbe a konkrét diszkurzus beágyazódik, és amelyek egyrészt meghatározzák a diszkurzus kereteit, másrészt amelyekre maga a diszkurzus is hatással van.

Ruth Wodak a kontextust[33] azonban nem csak mint a diszkurzus konkrét helyzetét, annak a diszkurzusra gyakorolt meghatározó tulajdonságait tekinti (mint például van Dijk, lásd fentebb). Elméletében a kontextus figyelembevétele a diszkurzusok történeti környezetének vizsgálatát jelenti – ez az alapja a nevével fémjelezhető diszkurzustörténeti megközelítésnek. A történeti környezet jellegzetességeinek feltárása segíti azon jelentések, argumentációs stratégiák, intertextuális viszonyok jellegének, jelentőségének és működésének megértését, amelyek adott diszkurzusban fellelhetők. Ennek a tágabb történelmi, társadalmi közegnek a vizsgálata azonban azt is jelenti, hogy a kutatásokba a szűk értelemben vett diszkurzuselemzőkön kívül más diszciplínák (pl. történelem, kulturális antropológia stb.) művelőit is fontos – lenne – bevonni.

[33] A kontextus 'szélességének' meghatározása vitatott pont a diszkurzuselemzők körében, hiszen nehéz megtalálni azt az egyensúlyt, hogy a bevont környezet elemzése ne nyomja el a diszkurzus elemzését, ugyanakkor ténylegesen segítsen működésének és tulajdonságainak megértésében.

A DISKURZUSTÖRTÉNETI MÓDSZER *(DISCOURSE-HISTORICAL METHOD)* 'TÖRTÉNETE'

A kritikai diskurzuselemzés történeti módszerét Ruth Wodak munkatársaival és PhD-diákjaival (Rudolf de Cillia, Gertraud Benke, Helmut Gruber, Florian Menz, Martin Reisigl, Usama Suleiman, Christine Anthonissen) közösen dolgozta ki egy kétéves kutatás során.[34] Ebben a Kurt Waldheim[35] 1986-os elnöki kampánya körüli osztrák nyilvános diskurzust vizsgálták abból a szempontból, hogyan bontakozott ki benne a második világháború utáni osztrák antiszemita imázs és ellenségkép *(Feindbild)*.[36]

Elemezték egyrészt az előítélet nyelvi 'manifesztációját' mind a nyelvi, mind a társadalmi kontextus figyelembevételével, például osztrák újságriportok és hírek vizsgálatával. Másfelől az eredményeket később keletkezett szövegekkel és adatokkal is ütköztették, például amerikai újságokban az osztrák eseményekről szóló riportokkal, beszámolókkal. Ebben a kutatásban nemcsak önmagában a Waldheim-ügyet és reprezentációját vizsgálták, hanem a Wehrmacht balkáni atrocitásainak, a görögországi zsidók deportálásának történelmi tényeivel kapcsolatos nyelvi konstrukciókat, ezek reprezentációját és kapcsolódását a Waldheim-ügyhöz. Mind szóbeli (rádiós és televíziós hírek, interjúk, tévéviták stb.), mind írott szövegeket górcső alá vettek, módszeresen elemezték három napilap minden egyes számát a választási kampány négy hónapja alatt (1986. március és június között), majd ugyanezen újságokból rendszeres időközönként további mintákat vettek.

A Waldheim-ügy körüli diszkurzus elemzését kiegészítették még az osztrák ellenállás 1987-es bécsi megemlékezése vizsgálatával. Így egy sokrétű és szerteágazó vizsgálati korpuszt kaptak, amelynek szisztematikus, többszintű elemzése során dolgozták ki a diszkurzustörténeti módszer néven híressé vált módszert. Az eredményeket 1988-ban többféle formában is prezentálták, egy sor kiállításon, filmvitákon, könyvekben és tanulmányokban mutatták be.

Ezt egy újabb kétéves kutatási projekt követte, amelyben az ausztriai *Gedenkjahr 1988* (Ausztria német megszállásának 50. évfordulója) különböző eseményeit, médiamegjele-

[34] A továbbiakban a diszkurzustörténeti iskola 'történetének' bemutatásában Wodak 2001-es írására támaszkodom (Wodak, 2001b).

[35] A Waldheim-ügy: Kurt Waldheim (1918–2007), aki 1972-től 1981-ig az ENSZ főtitkára volt, 1986-ban Ausztria szövetségi elnöki posztjára pályázott. Ekkor derült ki, hogy a második világháború idején a Wehrmacht hírszerzésének vezérkari tisztjeként olyan egység tagja volt, amely a Balkánon súlyos atrocitásokat követett el. Waldheim azt állította, hogy nem volt tudomása a lakossággal szemben alkalmazott erőszakról, mivel ő csak hírszerzéssel és 'aktatologatással' foglalkozott. A múltját vizsgáló bizottság szerint azonban Waldheimnek mindenbe teljes betekintéssel kellett rendelkeznie. Mindez nagy nemzetközi felháborodást és tiltakozást váltott ki, az osztrák lakosság mégis megválasztotta Kurt Waldheimet elnöknek. Ez Ausztria nemzetközi elszigetelődéséhez vezetett, ennek egyik meghatározó eseménye volt, amikor 1987-ben az Amerikai Egyesült Államok beutazási tilalmat rendelt el az osztrák államelnök ellen.

(Források: http://www.hetek.hu/index.php?cikk=10440;
http://regi.terasz.hu/main.php3?id=hirvilag&page=cikk1&hir_id=1276;
http://hvg.hu/hvgfriss/2006.20/200620HVGFriss169.aspx; Mattl–Rásky, 1999)

Megítélése körül a 2007-ben bekövetkezett halála kapcsán is újabb viták bontakoztak ki: http://hvg.hu/hvgfriss/2007.25/200725HVGFriss72.aspx; http://nol.hu/cikk/451353/

[36] Ennek a nyilvános diskurzusnak az egyik eleme volt Carl Hödl – Linz polgármester-helyettesének – levele Edgar Bonfmannak, az 1987-es Zsidó Világkongresszus (amelynek nagy szerepe volt abban, hogy Waldheimet 'nemkívánatos személynek' bélyegezték az USA-ban) elnökének. A levél és az abban kibontakozó burkolt és kevésbé burkolt antiszemitizmus, valamint 'az Ausztria áldozat, nem kollaboráns' vélemény elemzéséről röviden olvashatunk: Mitten–Wodak, 1997, 10–11.

néseit, hivatalos politikai megemlékezéseit elemezték.[37] Ez szintén egy többszegmensű és műfajú adathalmaz volt, amely lehetőséget adott a hivatalos politikai megemlékezések és a médiában megjelenő emlékezés aprólékos vizsgálatára, az osztrák nemzetiszocialista múlt kritikai újragondolására és annak az elfogadott 'mítosznak' a kritikai felülvizsgálatára, amely szerint Ausztria maga is csak áldozata volt a náci diktatúra politikájának és a területi terjeszkedésnek.

Az ezen kutatásokban kidolgozott módszer tovább finomodott az ezt követő tanulmányok, kutatások, elemzések során, például a politikai és társadalmi kirekesztés diszkurzív konstrukciójának vizsgálatában, amelyre jó példa az alább szereplő 'Ausztria mindenekelőtt' petíció és a hozzá kapcsolódó politikai és médiavita szisztematikus vizsgálata. Szemléletes képet ad az érvelési stratégiák vizsgálatáról a következőkben olvasható, a romániai bevándorlókkal szemben alkalmazott rasszista diszkrimináció vizsgálata. De nemcsak az előítéletek, a nemzeti identitás kutatása jellemzi ezt a módszertani megközelítést, hanem a szervezeti vagy politikai diskurzusokban fellelhető vélemények, hiedelmek, ideológiák diszkurzív küzdelmeinek, reprezentációs folyamatainak vizsgálata is, amelyre példaként az Európai Unió alkotmánya körüli vita elemzése szolgál.

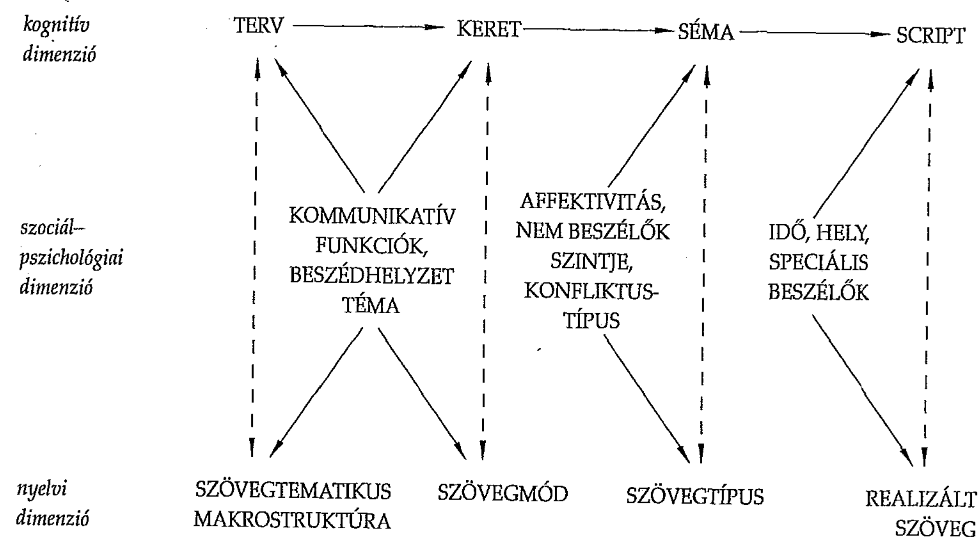
A MÓDSZER ELMÉLETI ALAPJAI

A diskurzustörténeti megközelítés (vagy más néven a bécsi iskola) három fő jellegzetessége, amely megkülönbözteti más kritikai diskurzuselemzési felfogásoktól, az *interdiszciplinaritás,* amely mind a módszertani, mind az elméleti téren megjelenik; a *trianguláció alapelve,* amely Cicourel munkásságára utal (Cicourel, 1964), valamint az adatforrások *etnográfiai megközelítése* (Titscher et al., 2003, 158.).

Az *interdiszciplinaritás* több szinten és több szegmensben is jelen van. Egyfelől tetten érhető abban, hogy a kutatási eljárásokban igyekeznek különböző diszciplínából (történelem, szociológia, pszichológia) érkező kutatókat bevonni. Ez lehetőséget biztosít arra, hogy mind az elméleti háttér, mind a kutatásmódszertan terén kitáguljanak a lehetőségek és az elemzési dimenziók. Mint később látni fogjuk, alapjában véve ez adja ezen iskola sajátos jellegét, hiszen ezen az alapon állva képes a diskurzusok vizsgálata során ellépni a – szűkebb vagy akár a tágabb értelemben vett – nyelvi szinttől, és a diskurzusok összetett kapcsolatának megragadására a társadalmi környezettel, a társadalmi cselekvési mezőkkel és struktúrákkal.

Az interdiszciplinaritás ezzel összefüggésben fellelhető abban is, hogy a diskurzusok elemzésekor a 'szövegtermelés' nyelvi sajátosságainak vizsgálata mellett e módszer követői figyelmet fordítanak a kognitív és szociálpszichológiai dimenziók jellegzetességeinek, illetve hatásainak feltárására is. Ennek alapja, hogy a szövegkonstrukció *(text planning)* folyamatában nemcsak a nyelvi szabályok és keretek vannak jelen, hanem olyan

[37] Vizsgálták egyfelől azt, hogyan kezelte a média azt a beszámolót, amelyet egy különböző országokból származó történészekből álló bizottság készített 1988 februárjában Waldheim náci múltjával kapcsolatban. Másfelől a vizsgálat középpontjába emelték az 1938. márciusi *Anschluss* hivatalos politikai megemlékezéseit, harmadrészt Alfred Hrdlicka *A háború és a fasizmus ellen* című emlékművének novemberi felavatásával kapcsolatos eseményeket. Elemezték továbbá Thomas Bernhard *Heldenplatz* című színművének bemutatását, amelynek az osztrák antiszemitizmus és a zsidó túlélőkre gyakorolt hosszú távú hatása volt a témája.

Forrás: Titscher et al., 2003, 155.

1. ábra. A szövegkonstrukció *(text-planning)* folyamata

szociálpszichológiai jellegű stratégiai választások is, amelyekre egyfelől a társadalmi, nemi, kulturális stb. környezet és helyzet, másfelől a konkrét személyiség sajátosságai hatnak. Ezek a szociálpszichológiainak nevezett tényezők a konkrét nyelvi szabályokból kiindulva befolyásolják, hogy a különböző kognitív keretek, sémák és minták közül ki mit és hogyan választ az adott helyzetben. A szövegkonstrukció tehát egy állandó oda-vissza ható folyamat, amely a nyelvi, a szociálpszichológiai és a kognitív dimenziók közötti mozgás során – tudatos vagy akaratlan – stratégiai választások[38] révén vezet a kialakuló szövegekhez, majd ezen szövegek összekapcsolódása és egymásra hatása révén a diskurzusokhoz (erről lásd később). Wodak és szerzőtársai ezt a folyamatot a következőképpen ábrázolták *(1. ábra).*

Még összetettebb modellt kapunk, ha a szövegkonstrukció, a szöveg létrehozásának folyamatába beemeljük a 'másik oldalt', a megértés, a hallgató/olvasó vizsgálatát is. Ebben a kibővített folyamatban szintén fontos szerepet játszanak a szociálpszichológiai és kognitív tényezők, hiszen ezek mentén értelmezi és sematizálja a hallgató/olvasó a szöveget, és ezek segítségével interpretálja azt saját maga számára, helyezi el saját nyelvi és kognitív repertoárjába. Fontos azonban kiemelni, hogy a két oldal szociálpszichológiai és kognitív tényezői nem ugyanazok, hiszen más kulturális, társadalmi közeg és személyiség jellemzi a beszélőt/írót és a hallgatót/olvasót. Ennyiben tehát a beszélő és a hallgató soha nem áll teljes mértékben ugyanazokon az alapokon, nem értelmezi teljesen egyformán az adott helyzetet. Ez a különbség pedig nemcsak a nyelvi kompetenciák esetleges eltéréséből adódhat, hanem a társadalmi kontextus különbségeiből is. A szövegmegértés,

[38] A stratégia jelen esetben nem racionálisan értelmezhető célkövetést jelent, és nagymértékben függ a szubjektív eszközöktől és lehetőségektől. „A stratégiák alapvetően célorientáltak, de ez nem jelenti azt, hogy az interakció résztvevői ennek mindig tudatában is vannak. [A stratégiák] gyakran öntudatlan *(unconscious),* irracionális és érzelmi módon működnek. " (Titscher et al., 2003, 156.).

a szöveg 'gyártása és befogadása' folyamatára tehát nem igaz, hogy egy szöveg, leírás, mondat mindenki számára ugyanazt jelenti.

Éppen ezért a szövegmegértés ciklikus és interpretatív folyamat. Ebből következik, hogy ha ellépünk az egyes szövegek szintjéről, és az összekapcsolódó, egymásra ható és utaló szövegkorpuszokat, műfajokat, témákat a hozzájuk kötődő nyelvi cselekvéssorokat (azaz a diskurzusokat) kívánjuk megragadni, akkor – mondja Wodak – már nem tekinthetünk rájuk egyszerű nyelvi aktusként, hanem összetett társadalmi cselekvésként kell értelmeznünk őket.

Ez a gondolatmenet a szöveg és a diskurzus közötti különbségtevésre épült. Ennek a fogalmi tisztázása központi kérdés nemcsak a kritikai diskurzuselemzők között, mint azt fentebb jeleztem, hanem a diskurzustörténeti módszer esetében is. A szöveg ebben a felfogásban tehát egy konkrét nyelvi cselekvés *(linguistic action)* 'végtermékének', eredményének számít. A műfaj *(genre)* – Norman Fairclough nyomán – adott társadalmi cselekvéstípushoz kapcsolódó nyelvhasználat társadalmilag elfogadott és többé-kevésbé sematizált módja. A diskurzus mindezen nyelvi cselekvések összekapcsolódása a társadalmi cselekvésmezőkben, általuk tematizálva, de egyben hatva rájuk.

„A 'diskurzus' ezért úgy értelmezhető, mint szimultán és egymásra következő, összekapcsolódó *(interrelated)* nyelvi aktusok komplex kötege; ezek a nyelvi aktusok a cselekvés társadalmi mezőjén belül és által manifesztálják saját magukat, mint tematikusan összekapcsolódó szemiotikai, beszélt és írott tokenek, gyakran mint 'szövegek', amelyek különböző szemiotikai típusokhoz, azaz műfajokhoz *(genres)* tartoznak." (Wodak, 2001b, 66.)

Ezek a cselekvésmezők – a társadalmi 'valóság' egyes szegmensei – nem kizárólag csak egy-egy diskurzustémához kötődhetnek, hanem számos ilyen területet összekapcsolhatnak. Átjárás van nemcsak a diskurzustémák, hanem a cselekvési mezők között is és a diskurzusokhoz való kapcsolódásukban is. Vegyük például a politikai cselekvések terepét *(1. táblázat)*! Itt olyan cselekvésmezőket határolhatunk el, mint például a törvényhozás politikai procedúrája, a nyilvánosság és önprezentáció formálása, a politikai reklámok, marketing és propaganda, vagy éppen a politikai végrehajtó hatalom és adminisztráció. Ezekhez a cselekvésmezőkhöz különböző 'műfajok' tartoznak, mint például a törvényhozáshoz a törvények, rendeletek, szabályozások, míg a politikai marketinghez a választási programok, választási beszédek, szlogenek és így tovább.

Ezek mind-mind különböző, egymást akár átfedő diszkurzív témablokkokhoz kapcsolódnak.[39]

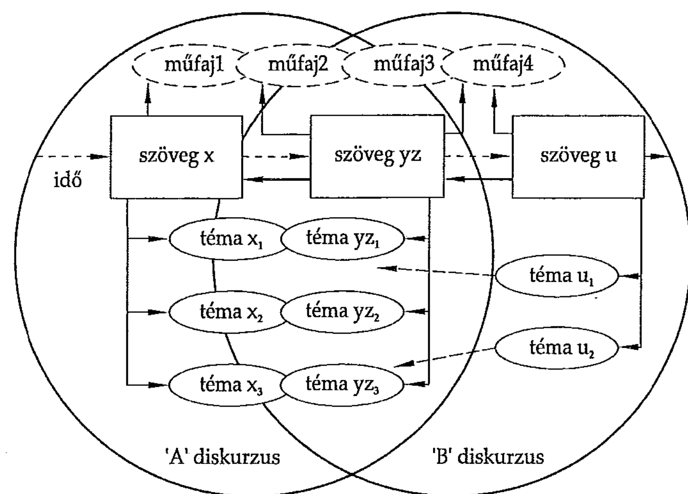
A szövegek, műfajok, témák és diskurzusok összekapcsolódásainak, egymásra hatásainak szisztematikus és többszintű vizsgálata szolgál tehát a diskurzustörténeti módszer alapjául. Ezt az interdiszkurzivitást és intertextualitást szemlélteti a *2. ábra*, amely jól mutatja, hogy a különböző szövegek nem önmagukban állnak, hanem mindig más szövegekhez kapcsolódnak (például konkrét vagy rejtett utalásokkal, hivatkozásokkal, tematikus kapcsolatokat kiépítve stb.). Ezekből az összekapcsolódó szövegekből, műfajokból és témákból kibomló diskurzusok sem választhatók azonban el más létező, aktu-

[39] Ezek Wodak ábrázolásában egymást átfedő ellipszisekkel jelzett diskurzustopikok, amelyek az egész cselekvési mezőhöz kapcsolódnak, nem csak partikulárisan egy-egy szeletéhez. A cselekvési mező és a különböző diskurzustémák kölcsönös oda-vissza hatását próbálta ezen a módon érzékeltetni. Ezt egy konkrét esetre nézve szemlélteti az alábbiakban az 'Ausztria mindenekelőtt' FPÖ-petíció elemzése.

1. táblázat. A diskurzus mint társadalmi gyakorlat egyes mezői

Cselekvési mező					Ellenőrzési mező
törvényhozás politikai folyamata	közvélemény és önprezentáció formálása	informális vélemények párton belüli kidolgozása	politikai reklám, marketing és propaganda	politikai végrehajtó és adminisztratív hatalom	politikai végrehajtó és adminisztratív hatalom
Műfajok *(genres)*					
törvények, törvény-javaslatok, alkotmány-módosítások, beszédek és közlemények, szabályozások, javaslatok, előírások, irányelvek stb.	újságkiadás, újságkonferenciák, interjúk, talkshow-k, konferencia-tanulmányok, -közlemények, cikkek, könyvek, megemlékező beszédek, megnyitóbeszédek	pártprogramok, deklarációk, állítások és az alapelvek megfogalmazása, párthagyományok megfogalmazása stb.	választási programok, szlogenek, választási kampánybeszédek, hirdetmények, poszterek, választási brosúrák, 'direct mailing' szórólapok stb.	döntések (támogató/elutasító), köszöntőbeszédek, koalíciós nyilatkozatok, miniszterek/vezetők beszédei, kormányzati válaszok a közügyekre	döntések (támogató/elutasító), köszöntőbeszédek, koalíciós nyilatkozatok, miniszterek/vezetők beszédei, kormányzati válaszok a közügyekre

Forrás: Wodak, 2001, 68.

Forrás: Titscher et al., 2003, 157.

2. ábra. Interdiszkurzív és intertextuális kapcsolatok a diskurzusok, diskurzustémák, műfajok és szövegek között

álisan fellelhető diskurzusoktól, hanem reflektálva rájuk, kapcsolódási pontokat teremtve velük alakulnak ki. Ennek működését szemléleti az 'Ausztria mindenekelőtt' petíció elemzése is (lásd alább).

Az intertextualitás és interdiszkurzivitás – melyet az ábrán az egymást átfedő területek, illetve a kapcsolódó nyilak jeleznek – alapot teremtenek a 're-kontextualizáció' vizsgálatának. Ezen folyamatok elemzésével azok a jelentésmozgások tárhatók fel, amelyek akár egy adott műfajon belül (mint például egy írott szöveg különböző variációi), akár különböző szemiotikai dimenziók között zajlanak a diszkurzív cselekvések során és által.[40]

Az interdiszciplinaritás tehát több szinten is fellelhető a diskurzustörténeti módszerben, amely nemcsak nyelvi, hanem társadalmi és kognitív dimenziókat is beépít vizsgálódásaiba, és nemcsak a kutatásmódszertan, hanem az elméleti megfontolások terében is egyaránt támaszkodik szigorú értelemben vett nyelvészeti módszerekre, szociokognitív modellekre, előítélet-elméletekre, a kritikai hagyományokra és történelmi tanulmányokra. Mindezt az elemzés során oly módon használja fel, hogy folyamatos kapcsolatot, oda-vissza mozgást tart fenn az elméleti háttér és az empíria között a vizsgált adatok történelmi, társadalmi környezetének folyamatos szem előtt tartásával.

Ezt az összetett kutatási folyamatot támasztja alá a Cicourel-féle *triangulációs elv* (Cicourel, 1964) alkalmazása, amely azon alapul, hogy különböző interdiszciplináris, módszertani és adatspecifikus megközelítéseket kombinálnak egy adott diszkurzív

[40] Itt vizsgálható például, hogy milyen változások mennek végbe egy szövegben egy szervezeti közegben, amíg egy többszereplős egyeztető folyamat végeredményeként elkészül egy 'monológ', egy szakvélemény vagy előterjesztés, mint a felek együttes véleménye. Egy ilyen folyamat elemzését végezte el például Ruth Wodak és Gilbert Weiss, mikor az Európai Unió munkanélküliséggel foglalkozó bizottságának munkáját vizsgálta (Weiss–Wodak, 2000).

jelenség kutatására. Ez teszi lehetővé a diszkurzív és más társadalmi cselekvések és struktúrák közötti kölcsönös kapcsolatok *(interconnectedness)* vizsgálatát. A diskurzustörténeti iskola triangulációja (az elmélet, a módszertan és a konkrét kutatás folytonos egymásra vetítése) – a kontextus szerepének középpontba állításával – négy szinten is megjelenik (Wodak, 2001a, 67.; Titscher et al., 2003, 157.):

1. a közvetlen, nyelvi és szövegen belüli szövegegységek és a megegyezések, a konfliktuskezelések lokális szintjén;
2. a kijelentések, szövegek, műfajok és diskurzusok közötti viszonyok intertextuális és interdiszkurzív szintjén (lásd a *2. ábrát*);
3. a nyelvi szinten túli *(language-external)* társadalmi változók és az adott helyzet kontextusa intézményi kereteinek szintjén (hely, idő, alkalom, csoportok, szerepek stb. vizsgálata, melyek megragadásához középszintű elméleteket használnak);
4. a diszkurzív gyakorlat szélesebb szociopolitikai, történelmi kontextusának szintjén, amelybe a diszkurzív cselekvések beágyazódnak (ezek megragadását segítik a *grand theoryk*).

Az elmélet, a módszer és a kutatás közötti folyamatos oda-vissza hatásokat és kapcsolatuk nyitottságának szem előtt tartását egészíti ki a Wodak által hangsúlyozott *etnográfiai jelleg* az adatok kezelésében. Ez azt jelenti, hogy az adatok vizsgálata mindig egyfajta 'terepmunkán' alapul, a vizsgálati objektum kutatása és interpretálása a kulturális, társadalmi háttérhez kapcsolva, annak figyelembevételével történik – tehát ennek számbavétele fontos minden további elméletalkotás és -felhasználás előtt.

A DISKURZUSTÖRTÉNETI MÓDSZER ELEMZÉSI APPARÁTUSA

Wodak és szerzőtársai a fentiekben kifejtett elméleti alapokra támaszkodva dolgoztak ki egy háromdimenziós elemzési 'apparátust' a diskurzusok vizsgálatára (Titscher et al., 2003, 158–160.).

A vizsgálatnak három dimenziója van: az adatok tartalma; az alkalmazott diszkurzív stratégiák, argumentációs eljárások; a tartalom és a stratégiák nyelvi megvalósulása *(linguistic implementation)*. A harmadik dimenzión belül megkülönböztetik a nyelvi realizációt a szöveg, a mondat, valamint a szavak szintjén.

Ezt a háromdimenziós vizsgálati rendszert alkalmazzák a kommunikáció minden szintjén megjelenő – tudatos vagy akaratlan – stratégiai folyamatok, eljárások elemzésére. A három dimenzió együttesen és folytonos kölcsönhatásban alkalmazható a választott téma, a diszkurzív topik elemzésére.

A három dimenzió közül csak az első, a diszkurzív tartalom szintjén nem igazán általánosíthatók a vizsgált és feltárt kategóriák, hiszen azok az adott diskurzusra nézve speciálisak és konkrétak. Ezzel szemben a másik két dimenzióban kibontakozó eredmények, a feltárt érvelési stratégiák és az ezekhez kapcsolódó nyelvi kivitelezés más diskurzusok kutatásában is felhasználhatók, azaz fellelhető olyan érvelési eljárás és nyelvi kivitelezés, amely elválasztható a konkrét szövegektől és műfajoktól, és általánosabb szinten is azonosítható és értelmezhető, más konkrét diskurzusmezőkre is áttehető (uo. 158.).

2. táblázat. A diskurzustörténeti módszer elemzési sémája

'Mi és ők' diskurzus [a tartalom szintje]	
A másság diskurzusa	*Nyelvi realizáció*
1. kategorizálás és értékelés 2. 'mi' diskurzus: – a 'mi' kialakítása – pozitív énkép	1. A csoportok tartalmi definiálása 2.1. Nyelvtanilag összetartozó elemek *(grammatical cohesive elements)* 2.2. Felelősséghárítás, ön(fel)értékelés, normatisztelet

Argumentációs stratégiák/technikák (igazolás)	
A felelősség és a bűntudat tulajdonságai	*A felelősség és bűntudat elutasítása*
Fekete-fehér ábrázolás	Leértékelés vagy rágalmazás elferdítések, torzítások használatával
Bűntudat visszautasítása	
Bűnbakstratégia	
Áldozat-bűnös megfordítás	a) Felnagyítás: például összeesküvés-elméletek
Ezek a stratégiák és tagadások a torzításról szóló argumentációs 'technikák' által is realizálhatók	b) Elbagatellizálás: mérlegelés/racionalizálás
Cél: Leértékelni és becsmérelni az 'ellenfél' álláspontját	c) Visszautasítás, tagadás

A nyelvi megvalósítás formái		
valótlan szcenáriók	retorikai kérdések bevezető formulák utalások, felidézések (a szöveg és a szavak szintjén is)	homályosság: általánosító hivatkozások a beszélő perspektívája stílusilag/helyzetileg *(situationality)*
összehasonlítások		
analógiák		
felidézések		
egyenlősítés/általánosítás	kijelentések metaforák előrejelzések *(predication)*	eufemizmusok
diskurzusreprezentáció		szövegkoherencia
hivatkozások		metaforikus lexémák

Forrás: Titscher et. al., 2003, 159

A három dimenziót a másság *(difference)* diskurzusának példáján mutatjuk be *(2. táblázat).*

A diszkurzív cselekvések történeti jellege ezekben a kutatásokban két szempontból is megragadható: egyfelől abban, hogy az elemzés során minél több információt, adatot össze kell gyűjteni arról a történelmi-társadalmi környezetről, amelybe a konkrét diszkurzív esemény beágyazódik; másfelől fellelhető a történetiség abban is, hogy a különböző szövegek, diskurzusok, műfajok vizsgálatakor nem valamilyen statikus állapotot, hanem a diakronikus változásokat (is) elemzik. Adott téma így több különböző oldalról is megvilágítható, ami segít megragadni a diszkurzív események és cselekvések összetettségét, jellegzetességeit. Maga az elemzési eljárás egy olyan ciklikus folyamat, amelynek során a három elemzési dimenzió szisztematikusan kapcsolódik a kontextus egé-

széhez, a konkrét szöveg és a nagyobb adatkorpusz elemzése így lehetőséget ad olyan mikro- és makroszintű állítások és következtetések megfogalmazására, amelyek segítenek rekonstruálni a diskurzus kontextusát.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a diskurzustörténeti módszer a diskurzusok vizsgálata során kiemelten figyel a diszkurzív események kontextusának, társadalmi-történeti körülményeinek aprólékos feltárására. Minden lehetséges nyelvi szinten értelmezi a szövegeket, és igyekszik interpretálásukat oly módon megvalósítani, hogy minél tágabb elméleti és módszertani apparátust von be az elemzésekbe, valamint mind az elméleti háttér, mind a konkrét diskurzus vizsgálatakor különböző diszciplínák elgondolásait és szakértőit is beemeli a kutatás folyamatába. Ez a módszer a szövegek közötti összefüggéseket, a diskurzusok, témák, műfajok egymásra hatását (azaz az intertextualitást) a történelmi/társadalmi eseményekkel ütköztetve próbálja értelmezni.

PÉLDÁK

A következőkben három példán szeretném bemutatni a diskurzustörténeti iskola elméleti és módszertani megfontolásainak működését a gyakorlatban. Az elemzésekben mindhárom esetben fellelhető az elmélet és módszer minden vonatkozása, de a bemutatás egy-egy részletesebben kidolgozott vagy éppen szemléletesebb oldalukra szorítkozik.

Az első két példa azokhoz a kutatásokhoz kötődik, melyek az Ausztriában fellelhető, bevándorlókkal szembeni nacionalizmussal foglalkoztak. Az első Jörg Haider választási kampánya és az ehhez kapcsolódó *Ausztria mindenekelőtt* petíció és az azt övező diskurzusmezők elemzése. A második konkrétan a romániai bevándorlókkal szembeni előítéletek érvelési technikáit mutatja be. Az első példát alapvetően az interdiszkurzivitás és intertextualitás szemléltetésére választottam. A második példa az argumentációs stratégiák működésére és elemzésére ad érzékletes mintát.

A harmadik példa ezektől két szempontból is különbözik. Egyfelől valamelyest ellép a nemzeti szintről, amennyiben az Európai Unió alkotmánya körüli vita egy szeletét dolgozza fel – annyiban azonban ez is kötődik nemzeti szint(ek)hez, hogy a szerzők külön esettanulmányokban dolgozták fel egyes országok nyilvános diskurzusát a téma kapcsán. A másik aspektus, amelyben ez a példa elválik az előző kettőtől, az, hogy itt nem az előítéletek, vagy (nemzeti) identitás kérdéskörében mozgó vizsgálatról van szó, sokkal inkább a politikai cselekvésmező reprezentációs készleteinek, stratégiáinak kutatásáról, a releváns szereplők körének megteremtéséről, a megértést vezérlő metaforák feltárásáról.

Interdiszkurzivitás és intertextualitás

Wodak diskurzustörténeti módszerének[41] egyik legszemléletesebben és legrészletesebben kidolgozott példája az Osztrák Szabadságpárt (FPÖ) *Ausztria mindenekelőtt (Österreich zuerst)* című 1992/93-as petíciójának elemzése, amelyet a Jörg Haider vezette FPÖ-nek

[41] Az alábbiakhoz Wodak és munkatársai kutatásainak, elemzéseinek csak az angol nyelvű megjelenéseit használtam.

Az FPÖ „Ausztria mindenekelőtt" népszavazási kezdeményezésének tizenkét pontja:*
Cím: *Ausztria mindenekelőtt*
Alcím: olyan jogi intézkedések kialakítása révén, amelyek stabilan biztosítják az összes osztrák állampolgár kötődését a szülőföldjéhez *(fatherland)*, és ennek alapján gondoskodnak egy szigorúbb bevándorlási politikáról Ausztriában

1. Az 1920-as (1929-ben módosított) alkotmányos törvényben rögzíteni mint állami célmeghatározást, hogy 'Ausztria nem lehet bevándorló-célország *(Einwanderungsland)*'.
2. A bevándorlás leállítása addig, amíg nem sikerül megfelelően megoldani az illegálisan itt-tartózkodó külföldiek kérdését, felszámolni a lakáshiányt, és 5%-ra csökkenteni a munkanélküliek arányát, valamint törvényes rendszabályokat alkotni abból a célból, hogy támogatott lakáshoz csak osztrák állampolgárok juthassanak, amennyiben ez nem ütközik nemzetközi egyezményekbe és szabályokba.
3. A külföldi munkavállalók kötelezése arra, hogy munkahelyükön állandóan maguknál tartsanak egy olyan igazolványt, amelyből kiderül a munkavállalásra vonatkozó engedélyük, és hogy van betegbiztosításuk.
4. A végrehajtó szervek (idegenrendészet, bűnügyi rendőrség) létszámának növelése, fizetésük emelése és felszerelésük javítása, hogy felderíthessék az illegálisan itt-tartózkodó külföldieket, és hatékonyan küzdhessenek a bűnözés, különösen a szervezett bűnözés ellen.
5. Állandó határőrség (vámőrség és csendőrség) megteremtése a szövetségi hadsereg leváltására.
6. Az iskolai feszültség csökkentése azáltal, hogy az idegen anyanyelvű tanulók arányát az alap- és szakképző osztályokban legfeljebb 30%-ban állapítják meg, s amennyiben az idegen nyelvű tanulók aránya meghaladja a 30%-ot, szabályszerű idegen osztályokat hoznak létre számukra.
7. Az iskolai feszültség csökkentése azáltal, hogy a rendes oktatásban való részvételt megfelelő német nyelvi ismerethez kötik (előkészítő osztályok).
8. Külföldieknek ne legyen választójoguk az általános választásokon.
9. Az osztrák állampolgárság idő előtti odaítélésének tilalma.
10. Szigorú rendszabályok az illegális kereső tevékenység ellen (pl. külföldiek egyleteiben vagy klubjaiban) és a szociális juttatásokkal való visszaélés ellen.
11. A külföldi bűnelkövetők azonnali kiutasítása és későbbi itt-tartózkodásuk tilalma.
12. Kelet-Európa alapítvány létrehozása a vándormozgalmak megakadályozására.

* Az 1993. január 1-jétől 1993. február 1-jéig tartó időszakban összesen 417 278 aláírást gyűjtöttek össze.
Forrás: Wodak, 2001b, 84–85.; http://www.rassismus.at/texte/ot_volksb3.htm

egy nagyszabású aláírásgyűjtési akcióval sikerült a parlament elé vinnie (Wodak, 2001b). A nyíltan idegenellenes petíció és az azt övező diszkurzív tér feltárása abba a kutatássorozatba illeszkedik, amelynek során Wodak és munkatársai az osztrák nacionalizmus, antiszemitizmus és rasszizmus különböző formáit, nyelvi megjelenését, diszkurzív gyakorlatát vizsgálták. Ennyiben tehát a konkrét elemzés egy tágabb kutatási mezőbe illeszkedik, amely során – az elemzési apparátus hármasságának megfelelően – elsőként az egyes diskurzusok téma- és tartalmi szerkezetét tárták fel, majd azokat a diszkurzív stratégiákat mutatták be, amelyek ezekben a rasszista, nacionalista és antiszemita

diskurzusokban kibontakoztak, végül pedig a diszkriminatív sztereotípiák nyelvi, nyelvészeti megvalósítását és megvalósulását kutatták.

A petíció elemzésének *első lépése* a történelmi közeg feltárása, ezen belül is elsőként az FPÖ történetének felvázolása volt.[42]

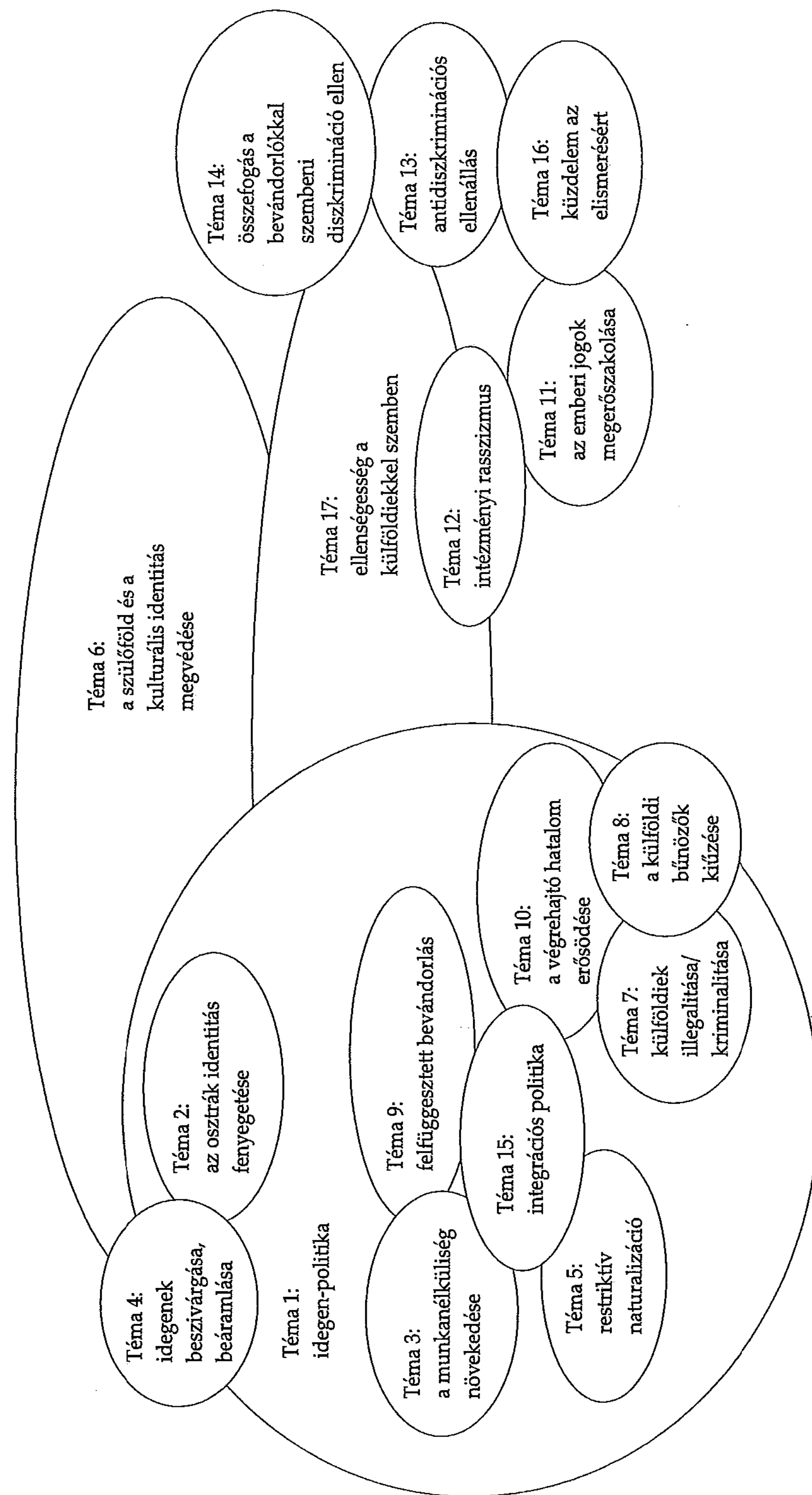
Második lépésben a konkrét diszkurzív tér, az 1993-as 'osztrák populista diskurzus' vizsgálata következik. Ennek keretében mindenféle nyilvános diskurzust és műfajt (szlogeneket, pártprogramokat, médiamegjelenéseket) kutattak (Wodak mellett Martin Reisigl foglalkozott még a témával, lásd Reisigl–Wodak, 2000; 2001). Ennek a populista stratégiának csak az első – bár meglehetősen karakterisztikus – lépése volt az „Ausztria mindenekelőtt" petíció, amely nyíltan és határozottan adott hangot a párt idegenellenességének és annak az igénynek, hogy a bevándorlókkal, külföldiekkel, menekültekkel kapcsolatban szigorítsák meg a jogi, politikai feltételrendszert.

Ez a konkrét politikai cselekvésmező, a felvonultatott témák és a velük összekapcsolódó műfaji struktúra *(genres)* adja a keretet és alapot az osztrák diszkriminatív diskurzusmezőhöz köthető diskurzustémákhoz. Wodak szám szerint 17 ilyen topikot ábrázol, melyek kisebb-nagyobb mértékben átfedik, vagy éppen kiegészítik egymást *(3. ábra)*. Ezek azok az elemek, amelyek az 'idegenellenes petíció' körüli diszkurzív teret alkotják.

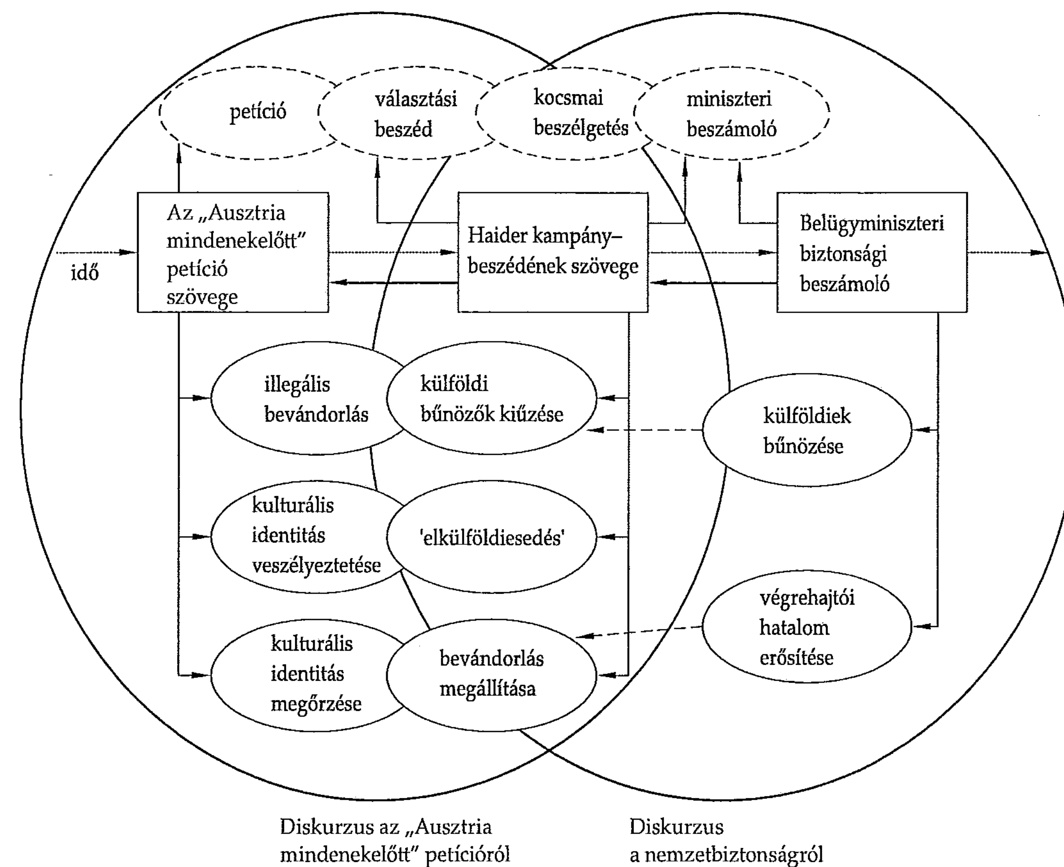
Az intertextualitás és interdiszkurzivitás kézzelfoghatóbb ábrázolására a vizsgálat során Wodak a különböző témák közül kiválasztotta a petíció és a nemzeti biztonság diskurzusainak összekapcsolódását. Három konkrét szöveget vett alapul: magát a petíciót, Haider egyik kampánybeszédét, valamint a belügyminiszter biztonsági beszámolóját. E három szöveg, a hozzájuk tartozó témák és műfajok összekapcsolódása érzékletes képet ad a különböző diskurzusmezők összefonódásáról *(4. ábra)*.

A *4. ábra* két nagy ellipszise szimbolizálja a két diskurzus összekapcsolódását. A petícióhoz kapcsolódó diskurzus kiinduló eleme maga a petíció, amely műfaját tekintve 'petíció egy referendumért'. A számos hozzá kötődő topik közül az átláthatóság kedvéért csak három szerepel az ábrán. Ez a szöveg a petíció műfajából következően a fenti politikai cselekvésmezőben az ellenőrzés mezőjébe tartozik, hiszen az aláírásgyűjtés és a referendum kikényszerítése konkrét parlamenti lépéseket von maga után.

[42] Az FPÖ 1956-ban alakult, annak a pártnak (VDU) az utódpártjaként, amely a második világháború után sok korábbi osztrák nácinak tekintett politikus gyűjtőhelye volt. És bár liberális pártként tartják számon, nem tekinthető 'európai' értelemben liberálisnak, ez inkább arra az ideológiai elkötelezettségre utal, mely 1949 után a liberális, ugyanakkor erős német nemzeti orientációjú és klasszikus értelemben vett liberális hagyománnyal nem rendelkező politikusokat jellemezte, akik nem tudtak azonosulni a működő két osztrák párt, az SPÖ (Osztrák Szociáldemokrata Párt) és az ÖVP (Osztrák Néppárt) egyikével sem. 1986-ban Jörg Haider a liberálisabb szemléletű Norbert Stegert váltotta a pártvezetői poszton. Ettől fogva az FPÖ egyre nagyobb támogatottságra tett szert (1999-ben a szavazatok közel 27%-át gyűjtötte be). Az FPÖ politikai irányvonala 1993-ban határozottan idegen- és Európai Unió-ellenes volt. 1995 nyarától szinte teljes mértékben felhagyott a német kulturális közösség hangsúlyozásával, mert az nem örvendett túl nagy népszerűségnek a választók körében, és 1997 őszén olyan új programmal állt elő, amely a keresztény értékek hangsúlyozására épült. 2001-re az FPÖ Nyugat-Európa legnagyobb jobboldali pártjává nőtte ki magát. 2000 februárjában az egyik osztrák kormányzópárt volt, és koalícióra lépett a konzervatív ÖVP-vel. Ez a lépés felfűtötte mind a hazai, mind a nemzetközi közvéleményt, és az EU további (akkor még) 14 tagállama részéről konkrét szankciókhoz is vezetett. 2001 óta belső feszültségek miatt a párt felbomlott, és mint politikai erő befolyása nagy részét elvesztette.

3. ábra. Az „Ausztria mindenekelőtt" petíció diskurzustémái

Forrás: Wodak, 2001, 82.

4. ábra. Az „Ausztria mindenekelőtt" petíció diskurzusának és a nemzetbiztonság diskurzusának interdiszkurzív és intertextuális viszonya

A diszkurzív tér másik szövege Haider egyik kampánybeszéde.[43] Ennek műfaja Wodak szerint ötvözi a 'kocsmai beszélgetések' és a választási beszéd elemeit, emiatt elhelyezése nem egyértelmű a politikai cselekvések között. A politikai propagandához sorolható, ám a közvélemény-formálás és politikai ellenőrzés terében is elhelyezhető. Ez a szöveg közvetlenül is kapcsolódik a petíció egészéhez, amikor olyan konkrét utalásokat tartalmaz, mint például: „ahogy azt a petícióban jeleztük". Emellett kapcsolódik a petíció szövegében megfogalmazott kérdéskörökhöz is – ez tetten érhető az olyan kijelentésekben, mint „ahogy a petíció második pontjában központi témaként megjelöltük" stb. Ezeket az összekapcsolódásokat jelzik a témák egymást átfedő kisebb ellipszisei.

[43] Sem a kampánybeszéd, sem a miniszteri beszámoló nincs mellékelve a rendelkezésemre álló szöveghez.

Ugyanakkor Haider beszéde nemcsak ehhez a diszkurzív térhez kötődik, hanem a nemzeti biztonság politikai mezőjéhez is, hiszen egyik fontos tematizált problémaköre az osztrák nemzet biztonságának veszélyeztetettsége a külföldi bűnözés és bevándorlás által. A nemzeti biztonságról szóló diskurzus számtalan más szöveget, műfajt és témát is tartalmaz. Közülük Wodak egy belügyminiszteri beszámolót választott. A beszámoló olyan kérdéseket fogalmazott meg, amelyekkel mind a petíció, mint Haider beszéde foglalkozott, például adatokat és tényeket közölt a külföldiek által elkövetett bűncselekményekről.

Másik fontos kapcsolódási pont a két diskurzus és a kiválasztott szövegek között, hogy mind a petíció, mind a rá hivatkozó választási beszéd egyik fontos eleme a végrehajtó hatalom erősítése. Ez értelemszerűen nagymértékben érinti a nemzetbiztonság, különösen a belügyminiszter hatáskörének kérdését. A miniszteri riport – Wodak szerint – azt fejtegeti, hogy az osztrák kormányzati politika tökéletesen eleget tesz az adott kérdéssel kapcsolatos feladatainak. Ezek a témák – az ábrával ellentétben – azonban nemcsak Haider beszédéhez kötik a miniszteri beszámolót, hanem a petíció szövegéhez és topikjaihoz is, csak a jobb áttekinthetőség kedvéért ezek a kapcsolatok nem szerepelnek az ábrán.

A módszer *harmadik lépése* magának a petíciónak az elemzése. Az elemzés különösen nagy figyelmet fordít a használt tematikákra. Az eljárás során a vizsgált kategóriák és tipológiák értelmezése és feltárása folyamatos, és a szöveg aprólékos elemzésével párosul.

> „Az elemzés szekvenciális, azaz mondatról mondatra halad, egyszerre kutatva minden lehetséges jellemzőt, és nem – ahogy az szintén lehetséges lenne – az egyes kategóriákat egyenként végigkövetve az egész szövegen külön-külön. Ezt a szöveg koherenciája és kohezív struktúrája igazolja, ami minden nyelvi stratégiát használ és keveri őket egymással." (WODAK, 2001b, 85.)

Ez a soklépésű, oda-vissza mozgó elemzési módszer a cím és az alcím Wodak-féle értelmezésén és elemzési láncolatán keresztül követhető (uo. 85–86.).

A cím: „Ausztria mindenekelőtt" már utal arra, hogy vannak más nézőpontok Ausztria pozíciójának meghatározására ('a következő', netalán 'az utolsó'). Ugyanakkor ez a sajátos megfogalmazás Ausztriát és az osztrákokat más országok, népek (a petíció egészét tekintve egyértelműen a nem osztrákok) fölé helyezi. Ez a szlogen – amelyet a párt 1994-ben, Ausztria uniós csatlakozása elleni kampányában, illetve később, az euró bevezetése ellen is használt – azt sugallja, hogy a párt kizárólag Ausztria érdekeit tartja szem előtt, ami egyben azt is sugallja, hogy vannak, akik nem így gondolkodnak, akik számára nem ez az első és legfontosabb szempont. Ez a stratégia megteremti a mi és az ők, a 'jók', a patrióták és a 'rosszak', a nem patrióták csoportjait,[44] ez pedig a politikai, azon belül is kimondottan a diszkriminatív diskurzus egyik alaplépése.

Az alcím világossá teszi a petíció célját, nevezetesen törvényi szabályozás szükséges, amely biztosítja minden osztrák állampolgár számára a jogot a szülőföldhöz és az otthonhoz. A *Heimat* (haza) kifejezés erősen érzelmi töltetű (nem utolsósorban a náci uralom idejének nyelvhasználatából táplálkozva), s különösen felerősödik ebben a konkrét

[44] Ezt a következtetést Wodak az – itt nem részletezett – cselekvőelemzés és bizonyos hivatkozási stratégiák alkalmazása révén, valamint a populista propaganda elméleteinek felhasználásával vonta le.

közegben: ebben a konzervatív politikai pár(t)beszédben hatása sokkal erőteljesebb, mint mondjuk a 'nemzet' vagy 'állam' kifejezésnek.

Az alcím másik fontos hozadéka, hogy nyelvileg is megteremti az első explicit társadalmi csoportot, nevesen az 'osztrák állampolgárok' csoportját. Arra azonban, hogy kik tartoznak ebbe a körbe, nemcsak önmagában az alcím, de maga a petíció sem feltétlenül ad pontos választ. Hiszen ha a petíció egészét tekintjük, csak annyi derül ki, hogy az 'igazi' osztrák állampolgár az, aki hivatalos állampolgársággal rendelkezik, és jól beszél németül. (Erre utal a petíció 6. és 7. pontja.) Ugyanakkor a petíció szövegének idegenellenessége átütő és nyilvánvaló, s felveti azt a komoly kérdést, hogy mi hát a helyzet például a második vagy harmadik generációs bevándorlókkal, akik már automatikusan megkapják az állampolgárságot, és általában nincsenek különösebb gondjaik a nyelv elsajátításával sem. Ebben az esetben nehezen határozható meg, hogy ki az 'osztrák' és ki nem az, hiszen a kitétel a petíció 6. pontjában „a német nyelv mint anyanyelv".

Ez az a pont, ahol Ruth Wodak kiemeli egyfelől az intertextualitás, másfelől az interdiszciplinaritás fontosságát. Az intertextualitás és interdiszkurzivitás azért lép be a konkrét elemzésbe, mert ezen kérdések megválaszolásához már nem elegendő ez a szöveg önmagában. Ahhoz, hogy e kijelentéseket értékelni és értelmezni tudjuk, ismernünk kell a szövegkörnyezetet, azt a diszkurzív mezőt és társadalmi közeget, amelyben megjelentek és működnek. A magától értetődőnek vett kategóriák és hivatkozások megértéséhez fel kell tárni azt a szöveghálót, amelybe ez a konkrét petíció tartozik, azt a beszédfolyamot, amelynek szerves része. Meg kell keresni azokat a szövegeket és eseményeket, társadalmi cselekvéseket, amelyekre válaszol és utal. Ehhez azonban már nem elegendő csak a nyelvészeti, szociolingvisztikai tudás, hanem szükség van történelmi, szociálpolitikai, politológiai és szociológiai elméletek bevonására is. Ezért elengedhetetlen a diskurzustörténeti módszer szerint – a kutatás minden szintjén – az interdiszciplinaritás.[45]

Érvelési stratégiák

A rasszizmus és előítéletek diskurzusának vizsgálata kiemelkedő helyet foglal el a kritikai diskurzuselemzések között. Ezt az elemzési mezőt gazdagítja Wodak és a bécsi iskola számtalan kutatása, amelyek az osztrák előítéletességről és rasszizmusról szólnak. Ezek egyik iskolapéldája az az elemzés, amely a *Texts and Practices* című, kritikai diskurzuselemzéseket tartalmazó kötetben jelent meg Ruth Wodak tollából *The Genesis of Racist Discourse in Austria since 1989* (A rasszista diskurzus eredete Ausztriában 1989 óta) címmel (WODAK, 2003). A tanulmány ismertetésekor elsősorban a konkrét példákra, az érvelési stratégiák *(argumentation strategies)* bemutatására összpontosítok, és kevésbé az előítéletek és rasszizmus hivatkozott elméleteire.

A tanulmány kiindulópontja a közvéleménynek az a változása, amely az 1980-as évek folyamán és az 1990-es évek elején az osztrák közvéleményben és nyilvános diskurzusban végbement a kelet-európai bevándorlókkal kapcsolatban.

[45] Ennek végiggondolása túlmutat írásom keretein. Itt el is engedem ezt a példát, és áttérek egy másikra, amely a diskurzusok társadalmi cselekvésességét és összefonódását egy más szemszögből világítja meg.

Ausztria a második világháború után számos politikai és társadalmi változást élt meg. Egyfelől független és semleges ország lett, másfelől a gazdaság nagymértékű fellendülését a svéd modellen alapuló jóléti állam kialakítása kísérte. Ebben a közegben jelentek meg először nagy számban kelet-európai menekültek – mintegy 160 ezer – Magyarországról az 1956-os forradalom leverését követően. Ők csakúgy, mint az 1968-as prágai tavasz leverése után érkező közel 100 ezer cseh menekült, szívélyes és meleg fogadtatásra találtak. Hasonlóan barátságos és segítőkész volt az osztrák társadalom az 1980-as évek elején érkező lengyel menekültekkel. Ezeket a folyamatokat kiegészítette a hetvenes évek közepétől meginduló vendégmunkás-bevándorlás Jugoszlávia területéről és Törökországból.

A nagy változás a vasfüggöny leomlása után kezdődött. A kilencvenes évek elején ezekkel a csoportokkal szemben már kemény előítéleteket és nagyfokú rasszizmust[46] találhatunk.

Mindezt az teszi különösen érdekessé, hogy közvélemény-kutatások egyértelműen azt mutatták: az embereknek nincs igazán kapcsolatuk, ismeretségük külföldiekkel, ugyanakkor félelmeik nagyon erősek velük kapcsolatban.

Ezt a változást, a személyes tapasztalat és a negatív attitűdök ellentmondásos alakulását[47] igyekezett megragadni az a kutatás, melyet 1991-ben a Bécsi Egyetem Alkalmazott Nyelvészet Tanszéke kezdeményezett *(Austria's Attitudes towards its East-Central European Neighbours: Studies on Xenophobic Public Discourse)*, melynek keretében a nyilvánosság különböző szegmenseit és formáit vizsgálták mind kvalitatív, mind kvantitatív módszerekkel. Elemeztek számos televízió- és rádióműsort, híradót, újságcikkeket, regionális és országos napilapokat, valamint politikusokkal készített interjúkat. A vizsgálat szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai és nyelvészeti jellegű technikákat egyaránt használt, mindezt természetesen a diskurzustörténeti módszer szemléletével, azaz a társadalmi és politikai környezet aprólékos feltérképezésével és a szociálpszichológiai tényezők számbavételével kiegészítve.

A vizsgálat három fő kérdése megegyezett a diskurzustörténeti módszer három elemzési dimenziójával: az előítéletes megjegyzések tartalmi elemeinek, az érvelési stratégiáknak és a nyelvi realizáció formáinak vizsgálatával.[48]

Példa: Médiadiskurzus Romániáról és a román bevándorlókról Ausztriában

Mielőtt rátérnék a vizsgált médiadiskurzus argumentációs stratégiáinak bemutatására, röviden áttekintem – az *első dimenzióhoz* kapcsolódón – az osztrák médiadiskurzusban a kelet-európai bevándorlókkal kapcsolatos téma átalakulását.

[46] Ennek kézzelfogható példája az előző pontban bemutatott petíció, mely 1992/93-ban meghatározó szerepet játszott ebben a diskurzusban.

[47] Wodak hol expliciten, hol impliciten kifejtve, de osztozik van Dijk véleményében, hogy az előítéletek efféle alakulásában nagyon fontos szerepe és felelőssége van az elitcsoportoknak, jelen esetben az osztrák nyilvános diskurzus meghatározó csoportjainak, köztük is kiemelkedően az FPÖ és különösen Jörg Haider kampányainak és beszédeinek.

[48] E három dimenzióból most a másodikra fordítok nagyobb figyelmet, de röviden érintem a másik két területet is.

Általánosságban a kisebbségekkel kapcsolatos kommunikáció néhány olyan középponti elem köré szerveződik, mint a 'másság', a 'deviancia' és a feltételezett 'fenyegetettség'. Ezek olyan általánosításokban öltenek testet, mint például az ország gazdasági érdekeinek hangsúlyozása, amelyre veszélyt jelentenek a külföldiek, vagy a kulturális különbségek felemlegetése, amely gyakran összekapcsolódik különböző negatív asszociációkkal (például 'mindig olyan hangosak').

Az osztrák nyilvános diskurzusban az úgynevezett 'menekültprobléma' megjelenése erősen átalakult a vasfüggöny leomlását követő szabad utazás és vándorlás lehetőségének megnyílásával. A kezdeti segítőkészséget és együttérzést, mely a keleti szomszédok 'megérkezését' (mind helyileg Ausztriába, mind a 'fejlett Nyugathoz') fogadta, előbb felváltotta egyfajta 'mentori viszony' („mi tudjuk, hogyan kell csinálni" stb.), majd az egyre erőteljesebb, agresszív önigazolással párosuló elutasítás. Wodak kifejti: nem mintha 1989-ig nem lettek volna előítéletek az osztrák nyilvánosságban, de ezeket olyan politikai helyzetekben kezdték alkalmazni és használni, amelyek korábban jobbára mentesek voltak nyílt és határozott megjelenésüktől.

A nyilvános diskurzus ilyen átalakulását változatos nyelvi eszközök (feltárásukkal foglalkozik a *harmadik dimenzió*) használata jellemzi, a célzásoktól és burkolt állításoktól, asszociációs láncoktól a hangos és közönséges rasszista kijelentésekig (lásd a 2. *táblázatot*).

Jelen bemutatás középpontjában a *második dimenzió* áll. Ez annak feltárását jelenti, milyen különböző *érvelési stratégiák* formájában jelennek meg az elmondottak.

A különböző érvelési stratégiák közül az előítélet diskurzusára különösen jellemzők a csoportmeghatározó stratégiák, amelyek a 'mi' diskurzus létrehozásának alapját adják, illetve az önigazolás stratégiái, amelyek a külső csoportokkal kapcsolatos értékelésekhez szolgáltatnak alapot. A csoportdefiniálás a 'mi' diskurzusnak, a saját csoport kialakításának, meghatározásának, másoktól való elhatárolásának elemi eszköze (és egyben a másság, a különbség *[difference]* diskurzusának első lépése). A csoport és a csoporttagság meghatározásának legalapvetőbb feladata az egyéni felelősség csoportszintre emelése (hiszen amit sokan gondolnak, nem lehet rossz).[49] Az önigazolás stratégiái hasonló logikára épülnek, hiszen használatuk által képesek vagyunk a külső csoportok megítélésének személyes felelősségét valami külső érvre vagy értékre hivatkozva elutasítani, ezáltal egyben előítélet-mentesnek érezni és feltüntetni magunkat.

Ezek a tipikus érvelési eljárások megtalálhatók a diskurzus azon változásában, amely a bevándorlókkal kapcsolatban a rokonszenvtől az elutasításig vezetett. Ezt a folyamatot Wodak a Romániáról, illetve a román bevándorlókról szóló médiadiskurzus elemzésén szemlélteti.

A folyamatnak három lépcsőfoka volt: az első a *rokonszenv diskurzusa*, a második a *tanácsadás (tutelage) diskurzusa*, a harmadik pedig az *elutasítás diskurzusa*. Mindhárom szinten folyamatosan megjelenik csoportképzés, a 'mi és ők' diskurzusa, jelen esetben a 'mi, osztrákok' és az 'ők, románok' karakterizálása. Szemléletesen kibomlik a diszkurzív mező változásában az ezen csoportok értelmezésében bekövetkező átalakulás is, ami

[49] Ennek nyelvi realizációi (melyekre a kutatás harmadik dimenziója külön kitér) például olyan nyelvtanilag összefüggő elemek használata, mint a személyes névmások, az elszemélytelenítés *(Anonymisierung)*, az általánosítás.

igazából a románokkal kapcsolatos konstrukció nagyfokú átértékelődésében ragadható meg.

A *rokonszenv diskurzusa* jellemezte 1989 karácsonyán a Ceauşescu-rezsim bukásáról szóló beszámolókat. A média a szegénységre, a betegségekre és a segítségnyújtásra összpontosított. Wodak ennek első példájaként Paul Lendvai politikai szakértő ORF-es kommentárját említi, aki 1989. december 22-i beszámolójában ezt a külső/külföldi csoportot megalázott és kihasznált emberek csoportjaként mutatta be, és a Ceauşescu-klánt nevezte meg bűnbakként.

A rokonszenv diskurzusa másik példájában a 'mi csoport' pozitív énképe is megjelenik: az osztrák kancellár beszédéből a hírekbe bevágott rész a segítőkész és rokonszenvező osztrákok megjelenítésével egyaránt erősíti a saját pozitív identitást, valamint a rokonszenv diskurzusát.

„Ausztria segíti a román embereket. A gyűjtőpontokra egyre hozzák a legkülönfélébb adományokat, minden fenntartás nélkül. [...] Ezért kérem, ne hagyjanak fel a támogatással, ezzel is bizonyítva nagylelkű segítőkészségüket." (Wodak, 2003, 119.)

A harmadik példa lényegesen erőteljesebb érzelmi kifejezéseket használ, és az 'ördögivel', a 'betegessel' azonosítja a Ceauşescu-rezsimet, ami alapján érthető volt a románok 'bosszúszomja'. A szöveg 1990. január 10-én egy osztrák helyi televízió hírei között hangzott el:

„Erdélyben, Drakula hazájában, Ceauşescu és felesége szisztematikusan szívta ki a vért az országból. [...] Elena Ceauşescu modern zombiként mutatható be. [...] A gyűlölet a diktátorcsalád [csakúgy, mint] Ceauşescu őrülete iránt mindenütt jelen van. Még a részben idillikus kis falvakban is." (Uo. 119.)

Ezek az érzékletes képek és erős utalások, amelyekkel Ceauşescut és családját felruházták (Drakula földje, a vérszívó diktátor stb.) mintegy alátámasztásul szolgáltak az emberek 'bosszújára'. A gyűlölet és a bosszú nagyon határozott motívumként jelent meg a romániai eseményekről szóló beszámolókban (bár Wodak szerint igazából nem volt sok konkrét valóságalapjuk, például spontán lincselés vagy hasonlók). Ez már valamelyest alapot teremtett a tanácsadás diskurzusának, amely nagyon hamar beszűrődött a romániai eseményekről szóló médiadiskurzusba.

A tanácsadás, pártolás (tutelage) *diskurzusa* nagymértékben táplálkozott a rokonszenv és segítőkészség diskurzusából, hiszen ez utóbbi alapvetően a szerencsétlen, elnyomott, éhező emberek képeit tematizálta. Ebből közvetlenül adódik, hogy nemcsak konkrét, kézzelfogható segélyekre van szükség (élelemre, ruhára), hanem gyámolításra is. Ebben a diskurzusban a románokat naiv és gyámoltalan emberek csoportjaként írták le, akiknek nincs elegendő tudásuk és képességük a demokratikus közösség létrehozására. Ezért szorulnak a sokkal előbbre járó osztrákok segítségére, akiknél virágzik a demokrácia, és igen nagy szakértői tudás áll rendelkezésre. Természetesen a különbségtevés nem alaptalan, csak a megvalósítás formája kérdéses, hiszen az osztrák szakértők nézetei megkérdőjelezetlen elismerést kaptak, miközben a romániai emberek, szakértők vagy politikusok véleménye, nézetei elsikkadtak.

Egy konkrét példa: 1989. december 22-én egy interjú a korábbi osztrák kancellárral, Bruno Kreiskyvel:

Riporter: „Mi lenne a személyes tanácsa a [román] népnek ebben a pillanatban? [...] Úgy véli, hogy a helyzet Keleten már elég stabil ahhoz, hogy a demokrácia gyökeret eresszen?"
Kreisky: „Úgy gondolom, hogy hosszú távon kialakulhat ott demokrácia. De nem szeretném azt mondani, hogy már túl vagyunk a nehezén." (Uo. 120–121.)

1989 decembere és 1990 februárja között ezek a diszkurzív érvelések határozták meg a romániai helyzetről, eseményekről, a román emberekről szóló beszámolókat. Ahogy azonban a bevándorló romániaiak száma emelkedett, egyre erőteljesebben alakult át a diszkurzív mező. Lényegében 1990 márciusától jelentkezett a nyílt *elutasítás*. A románok reprezentációja átalakult, a rokonszenv helyett mindinkább kibontakozott a fenyegetettségérzés. A diszkurzív mintákban bekövetkező töréspont egész konkrétan ahhoz köthető, amikor nyilvánosságra került, hogy a belügyminisztérium 800 fiatal román férfit – akik politikai menedékjogért folyamodtak – kíván elszállásolni egy használaton kívüli barakkban egy 200 lelkes kis faluban, Kaisersteinbruchban. Ezt a 'diszkurzív fordulatot' Wodak egy osztrák vezető lap, a *Neue Kronenzeitung* egyik cikkének[50] részlete segítségével mutatja be, amely a falusiak azon félelmét tükrözi, hogy a fiatal román férfiak megerőszakolják asszonyaikat. A cikk szerzője mindezt nyíltan és homályos utalásokkal egyaránt kifejti. Közvetlen kérdés-válasz részletek, illetve a közvetett beszédek *(indirect speech)* úgy vannak teleszőve hagyományos narratív kijelentő móddal, hogy végül némelyek személyes véleménye (félelme) mint az egész falu általános félelme jelenik meg. A valós előítéletek azokon az idézeteken keresztül bontakoznak ki a leginkább, amelyeket egy öreg falusi asszonytól emel be a cikkíró, aki utal a falu és az orosz megszállók nem túl jó viszonyára:

„Egy falubeli idős hölgy, aki nem fogja elfelejteni azokat az időket, amíg él, emlékezett: »Úgy hiszi, a dolgok jól mentek akkoriban? Nehéz volt az asszonyoknak egyedül, a férfiak a fronton voltak, tudja, vagy megölték őket [a háborúban]. Tudtuk, hogy mit jelent áldozati báránynak lenni. Teljesen megértem, hogy azok a fiatal nők, akik akkor még csak gyerekek voltak, félnek. A férjek gyakran éjszakai műszakban dolgoznak, és nappal csak nők vannak a faluban. És most valaki oda akar hozni 800 robusztus, erős, fiatal, éretlen férfit?«" (Uo. 122.)

Az orosz katonák és a román menekültek közötti párhuzam nyilvánvaló, bár nyelvileg csak homályos utalások formáját ölti: az akkoriban ott állomásozó orosz katonák, úgy tűnik, visszaéltek a helyzettel. És bár a román férfiak leírásában nincs szó erőszakról vagy agresszivitásról, mégis áthallik a félelem, a múltbeli erőszakoskodás rávetítése a jelenben ide szállásolt (illetve a cikk megjelenésekor még csak szállásolandó!) román férfiakra.

Az ilyen és hasonló homályos utalások, laza asszociációk és átkötések gyakori megjelenése ebben a szövegösszefüggésben egyre határozottabbá tette azt a közvélekedést, hogy a románoknak ahelyett, hogy Ausztriába menekülnek, inkább otthon kellene maradniuk. A hivatkozási alapot az a hivatalos ideológia adta (amelyet a történeti elemzés hozott felszínre), hogy a második világháború után az osztrákok otthon maradtak, és újjáépítették országukat. (Az ehhez kapott külföldi segítség, például a Marshall-segély,

[50] A rendelkezésemre álló szövegben nem szerepelt a cikk, csak az alábbiakban hivatkozott részlet.

elsikkad ebben az ideológiában.) Épp ezért egyre erősebb lett a vélemény, hogy „a románok elszöknek az országukból [...], azért teszik, hogy elmeneküljenek az otthon bűnös múltjából (a rosszak jönnek, a jók maradnak)" (uo. 123.).

A csoportidentitás megteremtésének ezen diszkurzív eljárásai a védekező önigazolás diskurzusába ágyazódtak bele. Az *önigazolás* érvelési stratégiájára Ruth Wodak gazdasági jellegű érvelésmódot mutat be példaként, amely a bevándorlók munkanélküliségével, a befogadó gazdaság megterhelésével magyarázza a bevándorlás lehetőségének szűkítését. Ebben a cikkben[51] a menekültügy nem mint emberek életének, helyzetének kérdése jelenik meg, hanem mint egy tiszta költség-haszon elemzés.

Mindezek az elemzések is mutatják, hogy az idegenekről, a másokról, a külföldiekről szóló beszéd, diskurzus mindig az öndefiníció, az önazonosulás kérdésével párosul. Jelen esetben ez a 'ki az igazi osztrák' kérdését veti fel. Wodak kifejti, hogy az előítéletek diskurzusainak vizsgálata egyben bepillantást nyújt a nemzeti identitás kérdésének diskurzusába is, hiszen a másokról szóló beszéd implicite azzal a kérdéssel kezdődik, hogy kik vagyunk mi, akiktől különböznek a többiek. Az önidentitás megteremtésének folyamata a folytonos különbségtevések és leválasztások folyamata, éppen ezért lehet a nemzeti identitás diszkurzív konstrukciójáról nagyon sokat megtudni a külföldiekkel, idegenekkel foglalkozó diskurzusok elemzése révén.

Az identifikációs problémának egy másik, sajátos színtere az európai identitás kérdésköre. Ruth Wodak maga is több ilyen irányú kutatás tagja, illetve vezetője. A következő pontban ezekkel kapcsolatos eredményeiből válogatok.

A reprezentáció és a jelentésadás kutatása

Wodak és a bécsi iskola kutatásainak középpontjában az utóbbi években az európai identitás, az európaiság, illetve magának az Európai Uniónak a kialakulása, diszkurzív megteremtése, megjelenítése áll.

Ilyen kutatások például az EU 5. keretprogramjához kapcsolódó *The European Dilemma: Institutional Patterns and Politics of 'Racial' Discrimination;* a 6. keretprogramhoz kapcsolódó EMEDIATE *(Media and Ethics of a European Public Sphere from the Treaty of Rome to the „War on Terror");* vagy az a 2002 és 2005 között folyó vizsgálat, amely az európai identitás diszkurzív konstrukcióját vette górcső alá *(The Discursive Re-/Construction of European Identities).*[52] Ez utóbbi projekt az európai identitás diszkurzív modelljeinek sajátosságait, változatait vizsgálta egyfelől az uniós politika szintjén, másfelől a különböző nemzetek nyilvános diskurzusaiban. A kutatás kiemelkedő figyelmet fordított az Európai Konvent létrehozására és működésére. A módszertant tekintve, a kutatók használtak interjúkat az Európai Konvent tagjaival, valamint a kritikai diskurzuselemzés módszerével elemezték különböző nemzetek konventtel foglalkozó nyilvános közvetítéseit, újságcikkeit.

[51] A cikk idézésétől (*Kurier:* „Refugee aid at home") és részletes bemutatásától helyszűke miatt eltekintettem.

[52] A *Discourse, Politics, Identity* kutatási központ munkáját és munkatársait részletesen bemutató honlap (http://gerda.univie.ac.at/diskurs-politik-identaet/index/php) időközben megszűnt.

A kutatás egyik konkrét szeletét bemutató elemzés (Oberhuber et al., 2005) az Európai Unió alkotmánytervezetét kísérő sajtómegjelenéseket vizsgálva tárja fel az unióról a különböző nemzeti nyilvános diskurzusokban kibontakozó reprezentációs mintázatokat, és reflektál mind a tömegmédia, mind az Európai Alkotmány szerepének jelentőségére napjaink társadalmi-történelmi eseményeiben.

A média, a tömegtájékoztatás a saját szemüvegén keresztül szemléli és mutatja be a politikai eseményeket, saját logikájának megfelelően válogat a fontosnak vagy érdekesnek tartott hírek, történések, szereplők és témák között. A tömegtájékoztatás azért is különösen alkalmas kutatási terep a diskurzuselemzés számára, mert éppen azt kutatja, hogyan hozhatunk létre különböző világképeket a nyelv által és révén. Az alkotmány jelentősége az unió jövője szempontjából kiemelkedő, főleg mert a körülötte kibontakozó vita túllépett a „politikai szakértők mikrodiskurzusán", és bekerült a szélesebb nyilvános párbeszédbe is – természetesen a híradások és újságok közvetítésével.

Az esemény (az alkotmánytervezet elfogadását célzó és végül kudarcba fulladt kormányközi konferencia Brüsszelben) és sajtómegjelenésének vizsgálata éppen ennek az 'átírási folyamatnak' a sajátosságait mutatja be azáltal, hogy megvizsgálja, hogyan és milyen összefüggésben jelenítik meg egyes nemzeti újságok az alkotmány körüli vitát, hogyan tematizálják az eseményeket, teremtik meg és dolgozzák ki 'az európai politikai tér reprezentációját'.

Példa: Az Európai Unió alkotmánytervezetének sajtómegjelenése

Az elemzés középpontjában a 2003. december 12–13-i, Brüsszelben zajló kormányközi konferencia sajtómegjelenése áll. Az unió történetében meghatározó jelentőségű esemény célja az volt, hogy megszülessen a végső döntés az Európai Unió alkotmányáról, annak a hosszú folyamatnak a végső állomásaként, amely a 2000-es nizzai csúcstalálkozón kezdődött, és az Európai Konvent 2002 februárjától 2003 júliusáig tartó munkájában csúcsosodott ki. A csúcstalálkozón végül nem született egyhangú döntés az alkotmányról. A vita kulcskérdése és a kudarc legfőbb oka az volt, hogy a felek (egyik oldalon Franciaország és Németország, a másikon Spanyolország és Lengyelország) nem értettek egyet a szavazási rendszer átalakításának módjában.[53]

A brüsszeli csúcstalálkozónak a média kiemelkedően szimbolikus értéket tulajdonított. Egyrészt, mert az egész alkotmányozási folyamat egyik meghatározó eseménye volt, másrészt, mert tükröződtek benne a teljes uniós politikai tér jellegzetességei (releváns politikai erők, oldalak, csatározások, alkuk stb.), harmadrészt pedig fontos szerepet játszott az EU jövője szempontjából.

Annak feltárására, hogyan reprezentálta a média ezt az 'EUrópai' politikai teret,[54] a kutatók olyan kérdések vizsgálatára összpontosítottak, mint például: kiket mutattak be

[53] Az alkotmány – egy újabb változatát – végül 2004. június 18-án elfogadták. (Itt nem térek ki az azóta végbement események bemutatására.)

[54] A szerzők bevezettek egy speciális fogalmat, illetve írásmódot az 'Európa' és az 'európai' kifejezésekre: EUrópa, EUrópai *(EUrope, EUropean).* „Az 'EUrópa' és 'EUrópai' terminusokat azért használjuk, hogy kiemeljük a szimbolikus rendben bekövetkezett változást, amely Európa és az EU földrajzi és szemantikai egyenlősítéséből következett az integráció 'szélesítésének' és 'mélyítésének' folyamatában. Úgy tűnik, az Európai

kulcsfontosságú politikai szereplőként; milyen metaforákban, imázsokban, toposzokban ábrázolták az újságok az Európai Uniót; kit nevezett meg a média 'bűnösként'; stb.?

Mindezeket a kérdéseket a kutatás során szisztematikusan megvizsgálták az egyes nemzetek szintjén, és ezekből bontották ki az általánosan fellelhető jellemzőket.[55]

A vizsgálat 8 európai ország 15 újságjának a csúcstalálkozóval foglalkozó cikkeiből merítette adatait. A válogatás szempontjai a következők voltak (Oberhuber et al., 2005, 230–231.):

- A vizsgált *országokat* egyfelől az unióban, illetve a konferencián betöltött szerepük, másfelől a nyelvi kompetenciák alapján választották ki.
- Csak a minőségi *újságokkal*, sajtóval dolgoztak, a politikai oldalak között is lehetőség szerint egyensúlyt teremtve (bal- és jobboldali lapok egyaránt szerepeltek).[56]
- Az utolsó szűkítő szempont a vizsgált *időtáv* volt, azaz a csúcstalálkozó kezdetétől számított öt nap (2003. december 12. és 16. között).

Ezen a perióduson és halmazon belül figyelembe vettek minden nyomtatott és elektronikus cikket, amely a brüsszeli kormányközi konferenciával foglalkozott (összesen 398 írást).

A módszer – természetesen – a kritikai diskurzuselemzés elveire épülő 'kvalitatív mély-diskurzus-elemzés' *(qualitative in-depth discourse analysis)* volt, amely alkalmas a szövegek, diskurzusok és társadalmi-politikai beágyazottságuk kapcsolatainak megragadására.

Az első lépésként kiválasztották a szövegkorpuszt a fent jelzett szempontok alapján. Ezt követően egy kísérleti elemzésben *(pilot study)* meghatározták, melyek nyelvi egységek térnek vissza rendszeresen, és melyek kötődnek – politikai vagy nemzeti hovatartozásuknak megfelelően – csak bizonyos szövegekhez. Az ismétlődő diszkurzív elemeket összevetve a fő elemzési szempontokkal és kategóriákkal (lásd később), kialakult a kategóriák egy olyan elemzési mátrixa, amelyet a kutatók már a teljes szövegkorpuszra alkalmazhattak. Először elvégezték minden egyes újságra a részletes, összehasonlító elemzést, majd országonkénti bontásban vizsgálták a lapok közötti hasonlóságokat és különbözőségeket, végül általánosságban összesítették a vizsgálati kérdések alapján az eredményeket.

Ez a módszertani lépéssorozat azonban nem egyirányú folyamatot takar, hanem – a CDA elveinek megfelelően – az egyes lépések között folytonos oda-vissza mozgásokat, finomításokat jelent, figyelembe véve azt is, hogy az egyes kategóriák soha nem választhatók le teljesen egymásról, nem elemezhetők teljesen elkülönítve egymástól.

Unió 'Európa' mint a politikai 'mi' elképzelésének és ideájának kivetítése, amely nemcsak az EU intézményi identitásához kapcsolódik, hanem az 'európaiság' jelentéséhez is, és ahhoz a módhoz is, ahogy az emberek magukra mint 'európaiakra' gondolnak." (Oberhuber et al., 2005, 264.)

[55] A továbbiakban röviden kitérek az adatok és a módszer kérdéseire, majd a szerzők által 'példaként' bemutatott cikkelemzésre. Nem részletezem egyenként az országonkénti esettanulmányokat, hanem azokat az 'EUrópai' politikai térre és az unióra vonatkozó általános jellegzetességeket vázolom fel, amelyek a kutatás eredményeként kibomlottak.

[56] Ez alól egyedül Lengyelország volt kivétel, ahonnan csak egy újság került be az elemzési mezőbe.

A fő elemzési szempontok három kérdéskörre oszthatók:

1. *Szereplők.* Mely szereplők jelentek meg az újságokban, hogyan értékelték őket, mi volt a fő aktivitásuk, tevékenységük?
2. *Reprezentáció 1.* Hogyan jelenítődött meg EUrópa mint egységes politikai tér?
3. *Reprezentáció 2.* Hogyan jelent meg ebben a brüsszeli csúcstalálkozó, milyen szerepet kapott az európai integráció politikai és történelmi kontextusában? Kik jelentek meg a kudarc felelőseiként és miért? Milyen jövőképek jelentek meg a diskurzusban?

Mindegyik elemzési szemponthoz számos elemzési kategória társult, amelyek a kritikai diskurzuselemzés meghatározó elméleti megközelítéseihez kötődnek:

a) A kutatók a diskurzustörténeti iskola elméletéből vették át a 'mi és ők' reprezentációs stratégiák elemzésének módszerét (lásd előző példák). E tekintetben figyelmüket alapvetően az egyes elemzési szempontokhoz kötődő különböző argumentációs stratégiák feltárására összpontosították. Emellett retorikai elemek és formák vizsgálatát tartották fontosnak, ez a terület azonban jelen esetben a használt metaforák elemzésére korlátozódott.

b) A másik nagy elméleti vonulat, amelyhez megközelítésükben csatlakoztak, Theo van Leeuwen cselekvőelemzési *(Actor Analysis)* elmélete (Van Leeuwen, 1993). Erre az elméletre támaszkodva vizsgálták, hogyan jelennek meg a különböző társadalmi és politikai cselekvők, milyen portrékban és pozíciókban mutatják be őket. Van Leeuwen széles körű kategóriarendszeréből és módszertani apparátusából a következőket vették át:

- „szerepallokáció (speciális szerepek, amelyeket a társadalmi cselekvők egyes reprezentációkban betöltenek);
- kijelölés *(nomination)* (a társadalmi cselekvők megjelenítése a saját, egyedi identitásukban);
- általánosítás és specifikálás (társadalmi cselekvők megjelenítése mint osztályok vagy speciális, beazonosítható individuumok);
- kategorizáció (a társadalmi cselekvők reprezentációja olyan identitás- vagy funkcióterminusokban, melyekben másokkal osztoznak);
- perszonalizáció és imperszonalizáció (a cselekvők megjelenítése egyfelől cselekvőképes emberi létezőként, másfelől absztrakciókként/objektivációkként)." (Oberhuber et al., 2005, 234.)

Ezen módszertani elgondolások és kérdések szerint vizsgálták a kutatók a kiválasztott 398 cikket. Szisztematikusan bemutatták az egyes országok kiválasztott újságjaiban fellelhető érvelési struktúrákat, azonosságokat, különbségeket, az európai politikai tér tematizációját és a brüsszeli csúcstalálkozó megjelenítését, értékelését. A tanulmányukban közölnek egy konkrét cikkelemzést is, hogy a módszerük közelebbről is látható és értékelhető legyen.

A példaként választott cikk a *The Observer* brit napilap 2003. december 14-i, vasárnapi számából származik.

„Európa nagyszabású ostobasága
Az e heti csúcstalálkozótól a vadonatúj EU-alkotmány jóváhagyását vártuk: ehelyett Lengyelország és Németország kivonult, és jegelték a témát – Gaby Hinsliff (Brüsszel) és Ian Traynor írása

Bár a lengyel miniszterelnöknek sikerült a kamerák kedvéért átsétálnia a macskaköves belső udvaron, azonnal visszahanyatlott kerekesszékébe. A lengyel államfő eltökéltsége a tétek komolyságát mutatja, hiszen pár nappal az után, hogy egy közel végzetes helikopter-balesetben eltörte a gerincét, jelen kívánt lenni ezen az Európai Unió jövőjét eldöntő hétvégi csúcstalálkozón.

Ma már talán megbocsátható, ha Leszek Miller elgondolkodik, vajon mindez megérte-e a fáradozást. Azután, hogy az Európa új alkotmánya fölötti közönséges piaci alkudozás újabb szakasza – amelynek fő programja az EU céljainak újradefiniálása lett volna *(the flagship project meant to redefine what the EU is for)* – kevesebb mint 24 óra alatt összeomlott, Brüsszelben az igazi áldozat az egyesült és harmonikus Európa álma lehet, amely egy erőteljes kereskedelmi blokk, egy határozott politikai erő és a polgárokhoz fűződő szorosabb kapcsolatok együtteséből született volna meg.

Ez a projekt, ha nem végzetesen beteg is, de legalább annyira megtört, mint maga Miller. A Justus Lipsius épület rózsaszín-szürke gránitblokkjának zárt ajtai mögött az EU két nap alatt darabokra szakította magát egy olyan dokumentum feletti vitában, amely annyira homályos – és olyan egyhangú –, hogy még Jack Straw külügyi titkár is viccesen úgy véleményezte: az újságírók már a homályosabb részekről tartott sajtótájékoztatón is »halálra fogják unni magukat«."

Forrás: Oberhuber, 2005, 235.

A szemantikai makrostruktúrákat tekintve a kutatók a következőképpen összegezték ezt a szövegrészletet:

„1. a csúcstalálkozó nagyon fontos volt; 2. segítenie kellett volna egy jobb Európa kialakítását; 3. ehelyett kudarcot vallott, s vitákba és csatákba torkollott." (Uo. 245.)

Az a történelmi-társadalmi összefüggés, amelybe a szöveg a brüsszeli csúcstalálkozót helyezi, egyértelműen az unió alkotmány körüli vitái és az intézményi reformok folyamata. Ezt jelzik az olyan szövegrészek, mint „az Európai Unió jövőjét eldöntő csúcstalálkozó", vagy az új alkotmány, amelynek „fő programja az EU céljainak újradefiniálása lett volna".

Jelen cikkrészletben a főbb társadalmi cselekvők: Európa, az Európai Unió, Lengyelország, Németország és Leszek Miller lengyel miniszterelnök. Mindannyian aktív cselekvőként jelennek meg. Jóllehet Németországot és Lengyelországot (és ez nemcsak az országokat jelenti, hanem kormányaikat és ott megjelent politikai képviselőiket is) mint cselekvő aktorokat a cikk kiemeli, nem úgy tematizálódnak, mint a konferencia kudarcáért felelős entitások. A kudarc sokkal inkább mint 'Európa kudarca' jelenik meg. (Bár ahogyan Leszek Miller a cikk elején a középpontban áll, és amilyen értékelésben a portréja megrajzolódik, az némileg az ő szerepének negatív értékelésére enged következtetni. Ugyanakkor ezt a folytatás nem erősíti meg.)

A szöveg középpontjában az ideális képet a realitással összehasonlító toposz áll. Ez az összehasonlítás több helyen, a szöveg több szintjén is feltűnik. Egyfelől megjelenik már a felvezetésben, ahol az ideális eset ábrázolása teljes mértékben pozitív („vadonatúj" alkotmány), míg a megvalósult események értékelése meglehetősen negatív („jegelték a témát"). Az unió „vadonatúj" alkotmányának megjelenítése alaposabban megvizsgálva

már kevésbé egyértelműen és tisztán pozitív. Ha ugyanis a következő bekezdéseket megnézzük, az alkotmány először mint központi elem jelenik meg az EU céljainak újradefiniálásában *(flagship project)*, de a harmadik bekezdésben már mint olyan dokumentum, amely homályos és unalmas. Ez utóbbi, azaz a homályos és unalmas dokumentum az alkotmány megvalósult formájára utal. Ezt erősíti, hogy olyan itemek kapcsolódnak hozzá, mint a „Justus Lipsius épület rózsaszín-szürke gránitblokkja" – amely a brüsszeli bürokrácia egy ismert metaforája –, vagy a „homályosabb részletek", vagy éppen a „közönséges piaci alkudozás". Mindezek fényében a „vadonatúj" alkotmány, mint az unió 'zászlóshajója', inkább ironikusnak tűnik, ami különösen kiemeli az ideális és a reális közötti szakadékot.

Mindezeknek a diszkurzíve konstruált dichotómiáknak és motívumoknak (az „egyesült és harmonikus Európa álma" versus a „darabokra szakított Európa"; a „határozott politikai erő" versus „piaci alkudozás") a teljesebb megértéséhez és értékeléséhez a tágabb intertextuális környezetet is be kell emelni az elemzésbe. Jelen esetben ez jelenti egyfelől a britek Európáról szóló diskurzusának, a britek Európához fűződő viszonyának, másfelől pedig annak az általánosabb diskurzusnak a figyelembevételét, amely az unió úgynevezett 'demokratikus deficitjével' foglalkozik. Ezt konkrétan az Egyesült Királyság újságcikkeinek elemzésekor szem előtt is tartották a szerzők.

Ilyen és ehhez hasonló vizsgálatoknak vetette alá az öt elemző a 15 országból származó cikkek halmazát. Tanulmányukban először nemzetenként mutatták be a legfőbb eredményeket, majd pedig megpróbálták egy keresztmetszeti elemzésben rekonstruálni az európai politikai tér reprezentációjának különböző készleteit. Elsőként a kormányközi konferencia mint olyan bemutatásával kapcsolatos általános megfigyeléseiket vetették papírra, majd a politikai mező megjelenítésének fő repertoárjait, és végül magának a brüsszeli csúcstalálkozónak az interpretációját (uo. 255–262.).

A *kormányközi konferencia* meghatározott dramaturgia szerint zajló, kiemelkedő esemény az unió politikájában. A tagországok magas rangú politikusai döntenek az egész EU politikai életét befolyásoló kérdésekről. Épp ezért volt magának az eseménynek önmagában is nagy sajtóvisszhangja. Ezt csak fokozta az a tény, hogy a konkrét téma, azaz az alkotmány és a szavazási rendszer reformja, ha lehet, még nagyobb jelentőségű volt. Az újságok természetesen nagyon sokféleképpen ragadták meg az eseményeket, jelenítették meg a mértékadó szereplők körét, a cselekvési lehetőségeket, mégis elmondható, hogy bizonyos közös jellemzők kirajzolódtak a szisztematikus elemzések során. Először is nagyon hasonló volt a riportok, tudósítások strukturális feltételrendszere: magáról a konferenciáról alig voltak első kézből származó információk (az egyeztetések zárt ajtók mögött zajlottak). Hírforrásként ezért a sajtótájékoztatók, a hivatalos kommentárok, diplomatákkal készített riportok stb. szolgáltak, így az ezekből származó közvetlen vagy közvetett idézetek, hivatkozások adták a riportok alapját. Ez azt jelentette, hogy – a társadalmi cselekvők megjelenítésében – a csúcstalálkozó alatt a különböző szereplőkre való hivatkozás dominált. Ugyanakkor a kudarc után az egyes lapoknak, újságíróknak sokkal inkább lehetőségük nyílt a helyzet értékelésére, meghatározására, és ez némileg csökkentette a társadalmi cselekvők bemutatásának fontosságát (bár a kulcsszereplők, mint például Németország vagy Franciaország, továbbra is szerepeltek a híradásokban). Természetesen az események és a téma tárgyalásában az egyes országok különböztek, hiszen mindenki a saját nézőpontjából szemlélte és értékelte a történéseket. Elmondható

azonban, hogy minden lap reflektált a kulcsszereplők cselekvéseire, valamint a fő konfliktus és a csúcstalálkozó kudarcának bemutatására. Ezenfelül azonban már a nyelvi, politikai, kulturális különbségek határozták meg, hogy éppen mi vagy ki került be, és mi vagy ki maradt ki a tudósításokból.

Az *európai politikai tér reprezentációjának repertoárjait* tekintve a kutatók két dimenziót is elkülönítettek. Egyfelől vizsgálták azokat a metaforákat és megjelenítéseket, amelyek a csúcstalálkozó fényében rajzolták meg Európát és az EU-t, másfelől pedig igyekeztek feltárni mindazokat az általánosabb reprezentációkat, amelyek a cikkekben az unió kapcsán megjelentek. A csúcstalálkozó felől tekintve négy nagyobb repertoárt találtak, melyek nagyon jellemző metaforacsokrokkal párosultak (uo. 258–259.):

1. *„Európa – a hatalmi küzdelem"*: az unió itt olyan térként tematizálódik, amelyben egymással konfliktusban álló érdekek és hatalmi erők küzdenek a dominanciáért. A fő szervező elv, melyen ez a repertoár alapul, a tagállamok és a különböző államok szövetségeinek eltérő hatalma. Olyan metaforákban ábrázolódik mindez, mint a háború, a sport vagy éppen a szerencsejáték.
2. *„Huzavona a színfalak mögött"*: történelmileg régi hagyománya van annak, hogy az állami vezetők találkozóját színházi szcenárióként jelenítik meg. Egy kormányközi konferencia természetesen tökéletesen illeszkedik az ilyen repertoárba. E megjelenítésnek számos szemléletes példája megtalálható a vizsgált diskurzusban, olyan formulákban, mint például az éjszakába nyúló alkudozás, kötélhúzás, perpatvar, civakodás, blöffök és a szabályok ügyes kihasználása.
3. *„A cselekvők középpontba állítása"*: a diskurzusban különböző szerepeket tematizáltak. Megtalálhatók a csúcstalálkozó főszereplői (Lengyelország, Spanyolország, Németország, Franciaország és Nagy-Britannia), s emellett a többi tagállam vagy politikus inkább olyan 'mellékszerepekben' jelenik meg, mint az események kommentátorai vagy a 'kicsik', vagy éppen az 'iraki háború támogatói'.
4. *„Az elnökség bírálata"*: a csúcstalálkozó kudarca után számos újság erősen bírálta Silvio Berlusconit amiatt, ahogyan a konferenciát vezette.

Ha nem csak a csúcstalálkozó felől tekintjük a különböző reprezentációs készleteket, számos további repertoárt találhatunk ebben a diszkurzív egységben (pl. topológiai metaforák, az Euro-elit, európai versus nemzeti érdekek stb.).

A kutatócsoport a *brüsszeli csúcstalálkozó interpretációjá*nak három vonatkozását is igyekezett megragadni. Elsőként a felelősök keresésének kérdését, amelynek kapcsán a diskurzusban elkülöníthetővé váltak az integrációt támogató és bíráló orgánumok. Azok a lapok, amelyek az integráció mellett álltak, mindig konkrét személyeket vagy országokat tettek felelőssé a kudarcért (például Lengyelországot, vagy Németország és Franciaország makacsságát, vagy minden egyes résztvevőt) – bár azt is meg kell jegyezni, hogy a bűnösök megnevezése mindannyiszor meglehetősen közvetett volt. Az integrációt bíráló újságok nem konkrét cselekvőkben, hanem az egész folyamatban magában, illetve főként az unió politikai elitjében látták a hibát, és ennek nyomán átgondolandónak tartották az integráció eddigi menetét.

A felelősök problémája mellett fontos szerepet játszott a történeti kontextus megjelenítésének kérdése is. E téren négy stratégiát találtak az elemzők:

- a csúcstalálkozó csak egy újabb esemény az európai politikai küzdelem régi hagyományában;
- az alkotmány elfogadása révén a csúcstalálkozó kulcsesemény kellett volna hogy legyen, épp ezért a fiaskónak komoly történelmi jelentősége van;
- a csúcstalálkozó néhány alapvető, a tagállamok között feszülő szembenállásra vezethető vissza (mint például az iraki háború támogatásának kérdése);
- a csúcstalálkozó újabb incidens a tagállamok között az európai integráció folyamatára jellemző 'húzd meg, ereszd meg' politizálásban.

A harmadik aspektus, amelynek szempontjából az elemzés a brüsszeli konferenciát megvilágította, a jövőbeli lehetséges szcenáriók kérdése. E téren szinte mindegyik újságot a lehetséges jövőképek homályosságával párosuló szkepticizmus jellemezte.

Összességében tehát elmondható, hogy a brüsszeli EU-csúcs sajtódiskurzusának elemzése rámutatott arra, hogy a különböző országok különbözőféleképpen tematizálják az uniót, az egyes uniós eseményeket mind a szemantika, mind a tematikai struktúrák, mind a releváns érvrendszerek szintjén. Éppen ezért Európa (vagy EUrópa) jelentése homályos és vitatott maradt, és országról országra más-más képet mutatott. Ami talán egyöntetűen, közös jellemzőként elmondható mind a 15 vizsgált újságot illetően, az, hogy az unió egyik karakterisztikus jellegzetessége a tagállamok közötti hatalmi küzdelem. Ugyanakkor ez egyfajta 'alkotmányozó toleranciával' *(constitutional tolerance)* párosul, ami jelen esetben arra utal, hogy az érdekkülönbségek és hatalmi erők egymásnak feszülése ellenére a nyilvánosságban mégis kialakult egyfajta politikai kultúra és keret, amely nem a bűnbakkeresést és a bűnösök kijelölését helyezi előtérbe. A vizsgálat fontosságát, relevanciáját a kutatók így foglalják össze:

> „A demokratikus politika nem csupán operatív tervezési és döntéshozatali folyamat, hanem olyan reprezentációs folyamatot is involvál, amely a társadalmat láthatóvá, olvashatóvá és érthetővé teszi saját maga számára (cf. Rosanvallon, 1998). Bemutatható, hogy ez a koncepció már Max Weber politikaiuralom-elemzésében is megtalálható: az uralom nemcsak hatalmon, erőszakon, hanem az elismerésen is alapul, azaz a legitimitásába vetett hiten. Így, átalakítva a hatalom tisztán funkcionális szervezetét, a politikai uralom azon a közösen osztott jelentésen alapul, amely meghatározza az emberek viszonyát egymáshoz (például mint egy konkrét közösség állampolgárai, mint választópolgárok, mint képviselők stb.) Az EU esetében, a politikai kötéssel kapcsolatos alapvető kérdések állandóan változnak és vitatódnak, és (az 1990-es évek óta) ez a vita túlmutat a szakértők mikrodiskurzusán, és a nyilvános érdeklődés terébe kerül." (Oberhuber et al., 2005, 262–263.)

*

Ezek a példák szemléletesen mutatták, hogy mit jelent a kritikai diskurzuselemzés diskurzustörténeti elméletének alkalmazása a gyakorlatban. Rávilágítottak, hogy mennyire fontos és meghatározó részei életünknek a különböző – nyilvános – diskurzusok, és egyben milyen rejtett vagy látható hatalmi és ideológiai küzdelmek terepeiként szolgálhatnak. Bemutatták azt is, hogyan szolgálhatnak különböző diszkurzív eszközök (pl. argumentációs stratégiák, metaforák használata stb.) a jelentések kialakításának alapjául, hogyan használhatók fel ideológiák, nézetek, vélemények megjelenítésére, meggyőzésre vagy éppen új jelenségek társadalmi értelmezésének keretéül.

A tudomány és technika társadalomtudománya

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

NÉMEDI DÉNES

A következő két, szorosan összetartozó fejezet a kortárs társadalomkutatás egyik legizgalmasabb területével foglalkozik: a tudomány és technika 'társadalmi kutatásával' *(social study)*. Nincs itt tér arra, hogy részleteiben bemutassuk azokat a klasszikus 19–20. századi szerzőket, akiknek érdemi mondanivalójuk volt a tudományról. Az olvasó figyelmét csak arra kívánom felhívni, hogy ezzel kapcsolatban milyen kevés érdemi reflexió található a szociológiában. A szociológia 'megalapítója', Auguste Comte fontos tudományelméleti megfontolásokat tett közzé, de a szociológiai tudományosság éppen nem ezekre a reflexióira épült.

A szociológia szaktudomány kívánt lenni, márpedig a tudományra a filozófiának illett reflektálnia. A klasszikus szociológusok közül sokan voltak filozófusok (Durkheim, Tönnies, Simmel, Gurvitch például), de ők – Durkheim kivételével – a szociológiához fordulva éppen nem a *par excellence* filozófiai kérdéseket akarták megoldani. A tudomány a szociológia számára túl 'magasan' volt. A 20. század közepén megszilárduló empirikus kutatási paradigmát nem is arra 'találták ki', hogy efféle 'magas rendű', ugyanakkor tapasztalati kutatással eldönthetetlen problémákkal foglalkozzon.

Felvethető, hogy az a szociológia, amely olykor kóros mértékben hajlott az önreflexióra, a saját tevékenysége jogosultságának állandó vizsgálatára, ezzel mégiscsak a filozófia területére tévedt. Ebből a reflexiós hajlandóságból azonban csak ritkán fakadt a tudomány vizsgálatában érdemben használható eredmény. Jellemző, hogy a későbbi tudománykutatásban nagyra értékelt Durkheim hasznosítható belátásai sem a szociológia lehetőségével kapcsolatos önvizsgálatából eredtek, míg viszont az ilyesfajta önvizsgálatra igencsak hajló Mannheim Károly spekulációiból igen kevés hasznosult a tudományszociológiában.

Máshogy áll a dolog a technika társadalmi kutatásával. Ez a téma valahogy elkallódott a szociológiában. Elkallódásról van szó abban az értelemben, hogy a technika jelentőségét a korábbi társadalmi gondolkodás már felismerte. Elég csak arra gondolni, mekkora jelentőséget tulajdonított a skót felvilágosodás a technikai változásoknak; ezen belül Adam Smith érvelésében mennyire fontos a (manufakturális) technikai munkamegosztás (konkrétan a tűgyártás) elemzése; erre a hagyományra támaszkodva Marx (természetesen) mekkora jelentőséget tulajdonított a technikai változásnak; (egy egész más hagyományban dolgozva) az empirikus társadalomleírás egyes képviselői (például René Villermé vagy Fréderic LePlay) milyen fontosnak tartották, hogy a munkás helyzetét a technikai munkamegosztásból kiindulva (a munkafolyamatokat részletesen bemutatva) elemezzék.

Mi került át ebből a szociológiába? Nagyon kevés. A 20. század elején kialakuló szakdiszciplína a 'társadalmi' gondozójának tekintette magát, ezért tudatosan igyekezett elkülöníteni tárgyát mindattól, ami a tulajdonképpeni társas viszonyok 'környezetébe' tartozhatna. A 20. század elején Halbwachs még úgy gondolta, hogy a munkás társadalmisága üzemen kívüli kapcsolataiban, fogyasztásában és családi viszonyaiban ragadható meg, mert a munka világa kívül van a tulajdonképpeni társadalmiságon.

„...a gyár olyan környezet – írta –, amelyben már nincs semmi társadalmi elem, ahol a munkás magára marad az anyagok, termékek, gépek és a mozgó vagy mozdulatlan, de mindig merev testek között, kényszerű és a legkevésbé sem emberi helyzetekben." (HALBWACHS, 1971, 114.)

Kétségtelen, hogy alig húsz évvel Halbwachs után Elton Mayo és csoportja 'felfedezte' az üzemen belüli társiasság jellegzetes formáit (ROETHLISBERGER–DICKSON, 1966), de az is jellegzetes, hogy ennek a társiasságnak éppen a technikai folyamattól elválasztott vonatkozásai tűntek a szemükbe.

Mint a 'cselekvő-hálózat-elmélet' (ANT) problémáit tárgyaló fejezet bemutatja, a probléma magának a technikának az előzetes definíciójából adódott. A technika nem puszta 'technika', azaz alkalmas módon kombinált tárgyak összessége, hanem mindig heterogén hálózatok eleme, amelyben emberi lények, dolgok, a 'környezet' elemei, tudáselemek és szokásosan 'szociálisnak' tekintett viszonyok kapcsolódnak össze. A klasszikus szociológia éppen ezt a heterogenitást nem látta – mert nem is 'nézte'. Mint a *par excellence* 'társadalmi' világ felelőse, feladatkörén kívülinek tekintett minden mást.

Szembetűnő, hogy az antropológia nem egy 'detechnizált' társadalomtudomány irányába haladt. Az antropológus nem képes arra, hogy a tárgyául választott társadalom életét attól a technikától és attól a tudástól elválasztva írja le, amellyel ez a társadalom él. Ez bizonyára már abból is következik, hogy a terepéről hazatérő antropológusnak nemcsak történeteket, mítoszokat és rokonsági rendszereket kellett magával hoznia, hanem *tárgyakat* is, használati és munkaeszközöket, készítésük és alkalmazásuk leírásával együtt. Nem véletlen, hogy az antropológiai szemléletnek akkora szerepe volt a tudomány és a technika kutatásában, ahogy a következő két tanulmány is bemutatja.

A modern szociológia és a diszciplinárisan nehezen elhelyezhető társadalomelmélet határán álló Habermas egyik munkája példázza azokat a gondolati nehézségeket, amelyekkel a tudományosságra irányuló reflexió találkozik, ha eltekint a társadalom technikai konstitúciójától. Habermas a *Megismerés és érdek* című munkájában (HABERMAS, 2005; lásd a következőkhöz NÉMEDI, 2006) az ismeretelméletet mint társadalomelméletet kívánta művelni. Ebben az értelemben törekvése abba az irányba esett, amelybe a könyve írása idején még csak elinduló tudománykutatás tapogatózott (és amelyet a két következő fejezet is bemutat). Habermas azonban ezt a vállalkozását arra a belátásra akarta alapozni, hogy az emberi nem *(Gattung)* újratermelése két eltérő dimenzióban megy végbe: a természettel folyó anyagcserét lebonyolító munkában és a kölcsönös megértést biztosító interakcióban.[1] Elméletileg ez egy féloldalasra metszett Marx és egy szisztematikusan értelmezett George H. Mead összeépítését jelentette. Tudománystratégiailag ez a megközelítés elfogadta a modern szociológia kialakulása révén teremtett helyzetet, ahol a társadalomkutatás az interperszonalitás némileg légies birodalmára koncentrált, és a 'természettel' folytatott anyagcserét mint határátlépő folyamatot fogta fel. Habermas ezt úgy fordította le a tudományelmélet nyelvére, hogy megpróbálta következetesen végiggondolni a sok más szerző által is képviselt duális tudománymodellt, természettudományok és társadalomtudományok módszertani és elméleti kettősségét, és ezt egy feltételezett emancipatorikus kritikai tudományban kívánta feloldani. E könyv nemcsak azért jutott problematikus eredményre, mert ez a feltételezett kritikai tudományosság utópiának bizonyult, hanem azért is, mert a duális tudománymodell is egyre inkább tarthatatlan lett. Habermas – bizonyos fokig szándéka ellenére – igazolta azt a hiedelmet, hogy a természettudományos vizsgálódás tartalma nem tárgya a tudomány társadalmi kutatásának.

Az olvasónak bizonyára keletkezhet valamelyes hiányérzete, hiszen itt a bevezetésben nem esik szó arról, mi volt az *oka* a tudomány- és technikakutatás paradigmaváltásának a 20. század végén. Mint azt a tudományszociológiáról szóló fejezet is jelzi, nem elégséges pusztán arra utalni, milyen ellentmondások következnek a hagyományos megközelítésekből. Ha megállnánk itt, a hagyományos tudomány- és technikakutatás bírálata közben hallgatólagosan elfogadnánk ennek a kutatási módnak az 'internalista', azaz a változásokat 'belső', szellemi, logikai tényezőkből levezető elveit. A tudománykutatással foglalkozó fejezetben is említett 'erős programnak' egyik pontja a reflexivitásra vonatkozik. A reflexivitás követelménye jelen esetben azt is jelenti, hogy meg kellene jelölnünk azokat a tényezőket, amelyek egy újfajta megközelítéshez vezettek. Úgy sejtjük, hogy ezek összefüggenek azokkal a változásokkal is, amelyeket a bevezető fejezet a 'társadalom' létének és fogalmának a felbomlásával kapcsolatban tárgyalt.

A bevezető utalt rá, hogy a kapitalista világ mélyreható átalakulásával van dolgunk. Egyelőre még csak halovány körvonalai látszanak egy olyan elméleti kezdeményezésnek, amely össze tudná kapcsolni a technika és a tudás társadalmi elemzését a mai kapitalista világ kritikai megközelítésével – hiányzik tehát egy olyan modell, amely a tudás és technika társadalmi kutatása szellemében termékenyen folytatni tudná például a civil társadalomra és az osztályproblémára irányuló (egy korábbi fejezetben elemzett) reflexiókat. Valaha volt egy ilyen modell (természetesen Marxé), amely – ebben Habermasnak igaza volt – egy tarthatatlan gazdaságtani elképzelésen alapult. Most még (?) nincs. Azok a megközelítések, amelyek a tudomány és technika vizsgálatának tanulságai alapján az emberi lényeket, tárgyakat és reprezentációkat (tudásnak tartott szimbolikus javakat) egy összefüggő hálózatban gondolják el, jó kiindulást jelenthetnek egy olyan világ megértése felé, amelyben a globális információs hálózatok lehetőségeit kihasználó pénzpiaci mozgások arc nélküli, konvencionális módon meghatározhatatlan aktorai kezébe csúszik át a hatalom.[2]

[1] Társadalomelméletileg ez később rendszer és életvilág – egy korábbi fejezetben már érintett – problematikus kettősségéhez vezetett.

[2] Azt, hogy a tudománykutatás és a pénzpiaci hálózatok kutatása nem áll távol egymástól, azt mutatja egy Karin Knorr-Cetina által a közelmúltban megjelent tanulmánykötet (KNORR-CETINA–PREDA, 2005). Nyitott kérdés, miként kapcsolódhat ez a 'kritikai' hagyományhoz.

A TUDOMÁNYKUTATÁS PARADIGMÁI

SZABARI VERA

A *tudománykutatás* olyan új terület, amely nem tekinthető önálló diszciplínának, de nem is a meglévő tudományok egyik ága. A hagyományos diszciplínák, mint a filozófia, a történettudomány vagy a szociológia, rendelkeznek/tek úgynevezett kötőjeles szakterületekkel (tudományfilozófiával, tudománytörténettel és tudományszociológiával), az 1960-as évektől (vagy jóval korábban, lásd Ludwik Fleck vagy Polányi Mihály) azonban valami más alakult ki. A tudománykutatás újszerű megközelítésében a hagyományos szemléletek keveredtek, és az új terület egy-egy elméleti állításában már mindhárom (sőt négy, hiszen mindehhez az antropológia is csatlakozott) klasszikus tudományterület impulzusai megjelentek.

A hagyományos megközelítések szerint a tudomány a tudás olyan formája, amely különbözik minden más tudásformától (nem kizárólag a hétköznapi tudástól, hanem például a vallástól vagy a mágiától is), illetve minden más emberi cselekvéstől, ezért e megközelítések éppen a tudományt megkülönböztető határok (demarkációs kritériumok) felállítására törekedtek. A kritériumok lehetnek tartalmi és formai meghatározások, mint például Karl Popper, Robert Merton vagy Thomas Kuhn esetében (Gieryn, 1995). A tradicionális szemlélet a tudomány elsődleges céljának a tényeknek megfelelő igazság megtalálását tekinti, ahol a tények az őket megfigyelő tudósoktól függetlenül léteznek: a tudományos állítások ember és természet közötti dialógus eredményei. Egy halk ember áll szemben egy ugyanolyan halk természettel, felhalmozott állítások és újra felvethető tudás nélkül (Callon, 1995, 35.). Fontos megjegyezni, hogy e megközelítések a tudomány releváns cselekvőinek leginkább a kutatókat tekintik, de az ő szerepük is csupán az állítások kimondására csökken (uo. 30–31.). A hagyományos szemléletek egyszerre vonnak éles határt a tudomány és környezete közé, másrészt 'elvárják', hogy a környezet maximális autonómiát biztosítson a tudományos tevékenység folytatásához (ez a némiképp paradox szemlélet jelenik meg Merton kései munkáiban is).

E fejezet azokra a megközelítésekre összpontosít, amelyek szakítanak a fentebb vázolt tudományképekkel és azokkal az intézményi és diszciplináris keretekkel, amelyek a klasszikus megközelítések terepei voltak.

Napjainkban a tudomány vizsgálata szerteágazó, így az elméletek és kutatások feldolgozása is összetett feladat. Még annak eldöntése sem egyszerű, hogy mettől meddig tart a hozzá kacsolódó terület, ki és mi tekinthető odatartozónak, vagy miről állítható biztosan, hogy már egy másik kutatási terület. A vizsgált terület elnevezése sem egyértelmű. Magyarul talán a *tudomány és a tudományos tudás szociológiai vizsgálata*ként határozható meg, a nemzetközileg manapság leggyakrabban használt terminusok: a *Science*

Studies (SS), *Sociology of Scientific Knowledge* (SSK), *Science, Technology and Society* (STS).[3] A fejezetben választott *tudománykutatás* elnevezés jelzi, hogy az elemzés során egyik, mára már rögzült irányzat sem kap kitüntetett szerepet.

A bemutatandó elméletek lényegi közös tulajdonsága, hogy olyan kutatási irányzatokat jelölnek, amelyeken belül megtalálhatók filozófusok, szociológusok, közgazdászok, történészek, irodalmárok, antropológusok, illetve tudományos kutatást végzők és segítőik, és nem egy esetben maguk a kutatás tárgyai is (jellemző, hogy maguk az elméletalkotók is filozófusok, szociológusok és kutatási asszisztensek egy személyben, lásd például Karin Knorr-Cetina vagy Bruno Latour esetében). E terület sajátossága és újszerűsége éppen az, hogy elmossa a hagyományos diszciplínák határait, és olyan szemléletmódokat, elméleti megállapításokat, gyakorlati megfontolásokat hív elő, amelyek önálló kutatási területet hasítanak ki a korábbi diszciplináris tagozódásból. Mindez azonban nemcsak azt jelenti, hogy a kutatási irányzatok elszakadnak egy-egy diszciplínától, hanem azt is, hogy a multi-, inter- vagy transzdiszciplinaritás[4] égisze alatt egyszerre több, tudományt kutató irányzat bontakozik ki, s ennek következtében napjainkban egymással párhuzamosan többféle tudományfogalom, módszer és eljárás létezik.

E szerteágazó és összetett kutatási terep természetesen lemondást követel kutatójától. E fejezet nem törekszik a tudományfilozófia és a tudománytörténet historiográfiájának bemutatására, részben mert erre a munka keretei nem adnak módot, részben mert ezt már megtették mások.[5] További szűkítés szükséges a vizsgálatba bevont szerzőket és elméleteket illetően is. Nem elemzek számos elméletet, nem esik szó például Michel Callon, Michael Lynch, Michael J. Mulkay, Andrew Pickering vagy Trevor Pinch (s a felsorolás vég nélkül tarthatna) munkáiról. Ennek oka egyrészt, hogy a kiválasztott munkákkal jól illusztrálható az az elméleti sokszínűség, amely a szociológia és a tudománykutatás határán kialakult területet jellemzi, másrészt, hogy az imént felsorolt szerzők többségét bemutatja e fejezet második, *Technika és társadalom. Játék határok nélkül?* című része.

[3] Természetesen ezek az elnevezések is számos kisebb csoportot foglalnak magukban. A *Science Studies*on belül is elkülöníthető több értelmezés. Ross osztályozása alapján a *Science Studies* két végpontján egyfelől azok az elméletek találhatók, melyek a *Cultural Studies* részeként a kultúra kritikájában fontos szerepet szánnak a tudomány mint kultúránk egyik alapköve vizsgálatának, míg a másik pólusban azok a megközelítések sorakoznak, amelyek a társadalomtudományban már korábban kidolgozott elméleteket és módszereket a tudomány területére is alkalmazhatónak tekintik (Ross, 1996, 8.).

[4] E fogalmak értelmezésére lásd Bowden, 1995, 64–79.

[5] A teljesség igénye nélkül: Bence, 2005; Farkas, 1982, 1994; Fehér, 2005a, 2005b; Fehér–Hársing, 1977; Kragh, 1987; Vekerdi, 1994.

AZ INTERDISZCIPLINARITÁS KEZDETEI

Az újszerű tudománymegközelítés az 1960-as évek végén kezdett kibontakozni, a tudomány hagyományostól eltérő szemléletére azonban már korábban találunk példákat. A tudományos eredmények és tevékenység társadalmi-történeti elgondolása talán nem véletlenül olyan gondolkodókhoz kötődik, akik a tudomány aktív művelői voltak, ugyanakkor nem tartoztak egyik korabeli tudományfilozófiai, illetve tudományszociológiai irányzathoz sem. Polányi Mihály és Ludwik Fleck[6] a természettudományokban folytatott kutatásaik mellett arra kerestek választ, hogyan következtethetünk a megfigyelt adatok közötti kapcsolatra, ha létezésükről szinte semmit nem tudunk.

LUDWIK FLECK

Fleck minden szempontból megelőzte korát – „kis túlzással azt mondhatnánk, hogy a 20. század második felének mérvadó kritikai tudományteoretikusai így vagy úgy mindnyájan Fleck köpönyege alól bújtak ki" (Szántó R., 1991, 84.) –, és Thomas Kuhn közvetítésével jelentős szerepet játszott az újszerű tudományszemlélet kialakulásában. Az 1930-as évek közepén kidolgozott ismeretelméleti megközelítése szakított a megismerés individualista szemléletével (Fleck, 1979, 98.), és az általa *gondolatkollektívá*nak[7] nevezett közösség megismerésben játszott szerepére hívta fel a figyelmet. Úgy gondolta ugyanis, hogy az egyén nem függetlenítheti magát az őt körülvevő szociokulturális közegtől, attól, ahogyan az a megismerés folyamatát kondicionálja (uo. 43.).[8] Valamely gondolatkollektíva egy *gondolatstílus*sal azonosítható, amely az ismeretek, tudományos megállapítások összefüggő egységét jelenti, irányítja az észlelésre való készséget és a felfogott észleletek mentális és objektív asszociációját (uo. 99.). Fleck az emberek kollektív szellemi differenciálódása alapján különbséget tett a gondolati kommunikáció belső és külső kollektívája

[6] Ludwik Fleck 1914-ben iratkozott be a Lembergi Egyetem orvosi karára, ahol mikrobiológiai kutatásokkal foglalkozott, később elsősorban a szifilisz diagnosztizálásában használt Wassermann-eljáráson, valamint a tífuszvakcina tesztelésén dolgozott (Némedi, 2005a, 341.). Polányi Mihály szintén orvosi egyetemet végzett, később kémiából doktorált, főbb kutatási területei közé tartozott a termodinamika és az abszorpció, valamint a növényi rostok röntgendiffrakciós vizsgálata, és alapvető eredményeket ért el a reakciókinetikában.

[7] A Fleck által gondolatkollektívának nevezett fogalom Kuhnnál mint paradigma, később pedig mint tudományos mátrix jelenik meg.

[8] Az 1970-es években Davis Bloor hasonló álláspontot foglal el, és azt hangsúlyozza, hogy a tudományos tevékenység során a szociológiai faktorok a kognitív szférát is áthatják (Bloor, 1999).

között, ahol a belső kommunikáció az adott közösség gondolatstílusára épül, és folyamatosan erősíti, ezáltal stabilizálja. (Fleck szerint egyes gondolatkollektívákon – például az orvostudományon – belül további önálló gondolatstílusok különíthetők el.) Ezzel szemben a külső kollektív kommunikáció csak akkor lehetséges, ha létezik a gondolatkollektíváknak valamiféle közös metszéspontja, akár közös gondolati elemek formájában, akár olyan egyének alakjában, akik egyszerre tartoznak különböző gondolatkollektívákhoz. Mint arra Fleck a későbbiekben felhívja a figyelmet, a külső kollektív kommunikáció azáltal, hogy más (de nem túl távoli) területekről közvetít hatásokat, hozzájárulhat a gondolkodási stílusok változásához.

„...a gondolatstílusok elmélete a 'valóság' és a 'megismerés' közötti kapcsolatot különös megvilágításba helyezi: a 'természet' és a 'kultúra' közötti szakadék teljesen elhalványul, mert a megismerő tevékenységet (megjegyzés: kollektív megismerő tevékenység az, amely egy külön gondolatstílust alakít ki) nem egyoldalú cselekvésként értelmezi, mint például egy tárgynak a metaforikus interpretációja, hanem kétoldalú interakcióból állóként: a gondolatstílus ugyanúgy létrehozza a valóságot, mint más kulturális produktumot, ugyanakkor maga is bizonyos harmonikus változásokon megy keresztül." (Fleck, 1986a, 112.)

Eredetileg 1935-ben, németül megjelent *A tudományos tények eredete és fejlődéstörténete* című monográfiájában (Fleck, 1979) a 'szifilisz' fogalom történeti vizsgálatán keresztül mutatta be a betegséghez kapcsolódó kulturális-történeti összefüggéseket.[9] Fleck kora tudományos állításait sem tekintette függetlennek a történelmi és társadalmi adottságoktól, kimutatta, hogy a modern szifiliszkoncepcióban számtalan tétel egy kollektív eszméből fakad (amelyet protoelméletnek vagy preelméletnek nevezett, ilyen például 'a betegség mint a testi vágy büntetésének' vallási eszméje vagy a 'szifiliszes vér' antik közhiedelme, ez például a modern eljárás után is tovább élt, és szerepet játszott a szifilisz modern fogalmának kialakításában). Egy (pro)elmélet továbbélése ugyanis nem attól függ, hogy helyes-e vagy helytelen, hanem hogy összeegyeztethető-e az uralkodó gondolatstílussal. Ezért azt mondhatjuk, hogy az idők során a szifiliszről kialakított elképzeléshez kellett hozzáigazítani a 20. századi 'felfedezését'.[10]

„A szifilisz történetét úgy kell megvizsgálni, mint az eszmetörténet más eseteit, mint a kollektív gondolkodásban kirajzolódó különböző irányvonalak fejlődésének és egybeolvadásának eredményét." (Uo. 23.)

A mai konstruktivista elméletalkotók elődjeként azt állította, hogy nem léteznek abszolút igazságok, a (tudományos) tényeknek keletkezés- és fejlődéstörténetük van, épp ezért a szifilisz létezését sem lehetett másként, mint történeti módon legitimálni.

[9] A 15. században például a szifiliszre adott uralkodó magyarázatokat egyrészt az asztrológia, másrészt a vallás uralta. Fleck szerint így alakulhatott ki az az évszázadokig tartó szemlélet, hogy a szifilisz legfontosabb okát egy meghatározott asztrológiai konstellációban, nevezetesen a Szaturnusz és a Jupiter együttállásában (a Skorpió és a Mars házának csillagképe alatt) kell keresni. Elfogadott volt ugyanis, hogy a Skorpió szabályozza a nemi szerveket. Ez az elképzelés és a kapcsolódó vallási attitűdök beépültek a szifilisz későbbi elméletébe is.

[10] Ha a jelenkori tudománykutatók, Karin Knorr-Cetina (1999), Bruno Latour (1979) munkáira gondolunk, feltűnő a párhuzam, mely szerint a tudományos kutatások tulajdonképpen a valóságról alkotott elképzelt kép, elméletrendszer igazolására törekszenek.

Bár Fleck szerint a tudományos tények intellektuális termékek, a tudományról tett megállapításai nem az igazság relatív vagy szubjektív jellegét hangsúlyozzák (Wessely, 1991).

„Ez mindig vagy majdnem mindig teljesen determinált egy gondolatstíluson belül. Nem mondhatjuk, hogy ugyanaz a gondolat igaz A-nak, és hamis B-nek. Ha A és B ugyanahhoz a gondolatkollektívához tartozik, akkor a gondolat mindkettejüknek vagy igaz, vagy hamis. De ha különböző gondolatkollektívához tartoznak, akkor már *nem ugyanarról* a gondolatról van szó. [...] Az igazság nem konvenció, hanem 1. *történeti perspektívában* egy gondolattörténeti esemény, 2. *és a jelenlegi kontextusában* a stílusnak megfelelő gondolati kényszer." (Fleck, 1979, 100. – *kiemelés az eredetiben.*)

Fleck kitért arra, hogy hiába választunk azonos tárgyat (problémát) a különböző gondolatkollektívák összekapcsolására, a valódi kapcsolat lehetetlen, mert a résztvevők tudása eltérő: nem mennyiségi vagy minőségi eltérés állapítható meg, hanem a különböző gondolatstílusok összemérhetetlenségével, Kuhn fogalmával élve inkommenzurábilitásával van dolgunk.[11]

„Véleményem szerint az episztemológia három alapvető jelenség következménye. Az első az emberek kollektív szellemi differenciálódása: vannak emberek, akik képesek egymással kommunikálni, azaz vannak, akik hasonló módon gondolkodnak, hogy úgy mondjam, azonos gondolatcsoporthoz tartoznak, és vannak, akik teljességgel képtelenek megérteni egymást és kommunikálni egymással, mintha különböző gondolatcsoportokhoz (gondolatkollektívákhoz) tartoznának. A természettudós, a filozófus, a teológus vagy a kabbalista a saját közössége határain belül képes másokkal tökéletesen kommunikálni, de a fizikus és a filozófusok közötti kommunikáció már nehézkes, a fizikus és a teológus között nagyon bonyolult, a fizikus és a kabbalista vagy a miszticista között pedig szinte lehetetlen. A társalgás tárgya nem játszik meghatározó szerepet [...]. Ami az egyiküknek lényeges, szinte nélkülözhetetlen, a másiknak mellékes probléma, vitára sem méltó. Ami az egyiküknek kézenfekvő, a másiknak zagyvaság. Ami az egyiknek igaz (vagy nemes igazság), a másiknak 'koholmány' (vagy naiv illúzió)." (Fleck, 1986, 81–82.)

A flecki megközelítés alapján a tudomány formális megállapításai csak akkor válhatnak széles körben ismertté, ha a bevett tudás és instrumentális környezetük az egyének számára elfogadott. Mindebből következik, hogy a tudás átadása nem szorítható csupán az írott szövegeken keresztüli információk átörökítésére. A gondolatkollektívák tanulás és szocializáció eredményei. A tudósjelöltek elsajátítják az adott tudományos közösség hagyományát, értékeit, az adott tudományos kultúra egészét.[12]

„A gondolatstílus az adott egyén elméleti és gyakorlati képzésének eredménye. Mivel tanártól tanítványra száll át, a gondolatstílus tradicionális érték, amely speciális történelmi fejlődésnek és speciális szociológiai törvényeknek van alávetve." (Uo. 66.)

[11] Kuhn elsősorban az időben egymást követő tudományos paradigmák esetében alkalmazza az összemérhetetlenség elméletét, Fleck viszont az azonos időben egymás mellett működő, egymástól mégis teljesen függetlenül létező gondolatközösségek közti eltérésekre is utalt.

[12] Fleck képzésről írt elmélete a későbbiekben mint a tudományos oktatás tekintélyelvű modellje fogalmazódott meg, amelynek lényege, hogy a diákok az elméleteket csak kisebb részben tapasztalat vagy bizonyítás útján sajátítják el, az átörökítés elsősorban a tanár vagy a tankönyv tekintélye alapján történik meg (Fleck, 1986b, 63.).

Fleck 'újítása' elődeivel szemben, hogy nem általában a tudomány kérdését vizsgálta, és nem kizárólag az észlelésnek a tudományban betöltött szerepére világított rá, hanem magára a tudományos tevékenység folyamatára, azt boncolgatva, hogyan termelődik a tudás. Korát messze megelőzve egyrészt azt állította, hogy a tudományos munka kollektív jellegű, és e kollektív karakter nemcsak az új elméletek elfogadását determinálja, hanem eredetüket is. Kollektivista vagy antiindividualista nézőpontja szerint egy új elmélet sohasem vezethető vissza egy különálló individuumra. Másrészt a valóságot társadalmi vagy inkább közösségi konstrukciónak, társadalmi terméknek tartotta, amely folyamatosan változik. Szerinte a tények nem eleve adottak, a tudományos tevékenységtől függetlenül, hanem társadalmilag kondicionáltak, és történelmileg fejlődnek (a gondolatkollektívák által közvetítetten) azáltal, hogy a gondolatstílusok ráerőszakolják magukat a tudományos megismerésre.

A mai konstruktivista elméletek előszeretettel hivatkoznak Fleck azon megállapítására, hogy a megismerés – beleértve a természettudományos megismerést is – az ember leginkább szociálisan kondicionált tevékenysége, a tudás pedig a legfőbb társadalmi alkotás (FLECK 1979, 42.).

A flecki gondolatkollektíva

Fleck gondolatmenete alapján felvetődik a kérdés: vajon maga Fleck melyik gondolatkollektíva tagja volt?[13]

Biztosan állítható, hogy kérdésfelvetése és szemléletmódja nem illeszkedik a korabeli tudományképhez és tudományfilozófiai felfogáshoz. A 20. század eleji tudománykép meghatározásában kiemelkedő szerepet játszott Ernst Mach és az ő munkássága nyomán elinduló Bécsi Kör. Ismert, hogy Fleck 1927-ben, a Bécsi Kör virágkorában hat hetet – más források szerint egy évet (FLECK, 1979, 149.) – töltött Bécsben, Kraus professzor irányítása alatt egy szérumkutató intézetben. Úgy tűnhet, e tartózkodás hatására jelent meg első tudományfilozófiai munkája 1927-ben, *Az orvosi gondolkodásmód néhány speciális jellegzetessége*[14] címmel, Fleck és a Bécsi Kör tagjai közötti azonban nem mutatható ki szoros kapcsolat. Laki János például egyoldalúnak tekinti ezt a viszonyt: „ismerte írásaikat, a logikai pozitivisták azonban nem sokat törődtek vele" (LAKI, 2006, 243.).[15]

A tudományos tevékenység közösségi jellegének felismerésében azonban nem is a korabeli szociológiai elméletek játszottak döntő szerepet, jóllehet ismerte ezeket. 1935-ben megjelent monográfiájában utalt Durkheimnek a társadalmi tényekről szóló elméletére, amely azonban nagyon távol áll a flecki megközelítéstől, továbbá hivatkozott Wilhelm Jerusalemre is.[16] Jerusalem úgy vélte, hogy a logikai törvényszerűségek, a kategóriák kialakulása és fenntartása szorosan kapcsolódik a közösséghez, de elméletét nem vonatkoztatta a modern társadalmakra, ahol szerinte az individuum kialakulása lehetővé teszi az interszubjektív igazság meghaladását, az objektív megismerést (FLECK, 1979, 48–50.). Fleck gondolatkollektíváról alkotott fogalma azonban nem kizárólag az úgynevezett primitív társadalmakra vonatkozott, kora tudományos állításait sem tekintette végső igazságnak. Ám ha szemléletmódját nem kizárólag ezek a szerzők befolyásolták, akkor kik hatottak rá?

Hogy kérdésfelvetése jelentősen eltér a korszak tudományszemléletétől, arra enged következtetni, hogy tényleges gondolatkollektíváját a tudományfilozófián és szociológián túl találta meg. Fleck elmélete elsősorban az orvostudomány történeti kutatásához és ismeretéhez kapcsolódik. Ezen a szálon elindulva a Fleck élettörténetét kutató Schnellénél (1986) Jakób Frostigra találunk utalást.

Frostig tevékenységéről keveset tudunk: a második világháború előtt a lengyel pszichiátria egyik vezető alakjának számított, s emellett filozófiai kérdésekkel is foglalkozott. Munkája során a skizofréniás betegek látszólag 'képtelen állításait' vizsgálta úgy, hogy 'ésszerű' (értelmes) állításokkal hasonlította össze őket. Kutatásában a nyelvi kifejezésekre összpontosított, s vizsgálatukat az alapvető fogalmakkal kezdte.

> „A nyelvi kifejezések mindig a tárgyakhoz kapcsolódnak, amelyeket úgy képzelünk el, mint amelyek az egyéntől függetlenül léteznek. A tárgyak *a priori* jellemvonása, melyről itt szó van, azonban csak egy látszólagos jelleg: a tudás *a priori* alapelveinek kell ismertnek lenniük mindenki számára, máskülönben nem lehetnének adottak 'előzetesen minden tapasztalásban'. Ily módon ezek nem szubjektív, hanem kollektív elvek. A nyelvi kifejezések olyan 'objektív struktúrákat' jelölnek, amelyeket közösen hoztak létre." (Idézi SCHNELLE, 1986, 8.)

Egy állítás azonosításakor ezért nem feledkezhetünk meg korábbi ismeretkészletünkről, mely minden esetben szűrőként működik. Vagyis Frostig azt állítja, hogy minden tudás viszonylagos, mégpedig egy csoport kollektív tudásához kapcsolódik, e kollektív tudástól függetlenül pedig nem lehet meghatározni az igazság kritériumát. Frostig jegyzeteiben az egyén társadalmi csoportját mint 'kollektív ismeretek tárházát' *(Kollektivbestand)* említi (uo. 8.). Bár Fleck és Frostig megközelítése nagyon hasonló, a rendelkezésünkre álló források alapján nem állapítható meg, valójában milyen kapcsolat állt fenn közöttük, s valóban csupán ketten alkottak-e egy különálló gondolatkollektívát, vagy csak az utókor számára nem maradt látható az a közösség, amelyhez tartoztak. Kortársai körében Fleck nem vált ismertté, és bár írásaiban a korszakra jellemző neopozitivista szemlélettel ellentétes álláspontra helyezkedett, azok nem váltottak ki jelentősebb vitát. Újrafelfedezését Thomas Kuhn 1962-ben megjelent könyve segítette.

[13] A válasz következhetne az általa felhasznált munkákból, de ő maga nagyon kevés irodalomra hivatkozott. A visszaemlékezésekből tudjuk, hogy az 1920–1930-as években rendszeresen olvasott filozófiai, szociológiai és történeti munkákat, amelyek kiválasztása azonban, úgy tűnik, inkább esetleges volt (SCHNELLE, 1986, 5.).

[14] A tanulmány egyébként egy évvel korábban, az Orvostudomány Történetének Lvovi Baráti Társaságában elhangzott beszélgetésre utal vissza, amely ha nem zárja is ki a bécsi hatást, csökkenti e kirándulás súlyát. A tanulmány eredeti lengyel címe: *O niektórych swoistych cechach myslenia lekarskiego*, angolul: *Some Specific Features of Medical Way of Thinking* (FLECK, 1986c).

[15] Fleck 1933-ban elküldte könyve kéziratát Schlicknek, aki támogatta kiadását a Spinger Verlagnál. A kiadó ennek ellenére nem vállalta megjelentetését (LAKI, 2006, 243.).

[16] Wilhelm Jerusalem 1924-ben megjelent munkáján keresztül Fleck ismerte Lévy-Bruhl, illetve Scheler írásait is. Későbbi munkájában (1986d) utal Polányi Mihály, H. K. Schilling és R. J. Dubos munkáira is. Dubos Pasteurről írt elemzéseire egyébként majd Bruno Latour is hivatkozik.

Míg Fleck munkáiban csak kevés utalást találhatunk a korszak tudományfilozófiai elméleteire, Polányi Mihály kifejezetten elutasította a Bécsi Körhöz tartozó Ernst Mach azon felfogását, mely szerint a tudományos elmélet a tapasztalatok összeillesztésének eredményeként jön létre, és nem mehet túl azon, ami tapasztalat segítségével ellenőrizhető; továbbá hogy minden olyan elméletet el kell vetni, amellyel szemben ellentmondó megfigyelés bukkant fel (Polányi, 1994, 29.). Polányi szerint a megismerési folyamatban döntő szerepet játszik az általa 'személyes tudásnak' nevezett képesség. A személyes tudás, amely

„...szenvedélyesen és megértésükön jóval túlmenő mértékben elkötelez bennünket a valóság egy látomása mellett. Ettől a felelősségtől nem szabadíthatjuk meg magunkat az igazolhatóság – vagy cáfolhatóság, vagy ellenőrizhetőség, vagy ami tetszik – objektív kritériumának felállításával. Mert úgy élünk benne, mint a bőrünkben." (Uo. 119.)

Fleckhez hasonlóan Polányi is elveti azt a klasszikus, bár a 20. századra már megdőlni látszó álláspontot, hogy a világról alkotott képünket egyedül a tapasztalat határozza meg. Megfogalmazása szerint az ingerek nem nyújtanak elég információt a belőlük levezetett elméletekhez. Minden megismerésnek vannak személyes elemei, vagyis „minden megismerés valakinek a megismerése" (Margitay, 2004, 29.). Polányi azonban nem elsősorban a tudás kollektív jellegét hangsúlyozta, szerinte a környezetünkhöz fűződő kapcsolatunk alapvetően biológiai, „testünk a végső eszköze mindenféle külső tudásunknak, legyen az értelmi vagy gyakorlati" (Polányi, 1997, 179.). Ez pedig egészen odáig vezet, hogy „biológiai felépítésünk, megismerő eszközeink alapvetően meghatározzák a világot, amelyben aktuálisan élünk, amelyről tudásunk lehet" (Margitay, 2004, 33.), meghatározzák azt is, hogy milyen a világunk. Fizikai adottságaink determinálják hallgatólagos tudáskészletünket (Polányi, 1992, 179.).

Polányi a latens vagy hallgatólagos tudás jelentőségét a nyelvtanulásban játszott szerepén keresztül mutatja be, felhasználva a korszak pszichológiai kutatásainak eredményeit, elsősorban Piaget kísérleteit, valamint az alaklélektant. A tudós a hétköznapi észleléshez hasonlóan következtet a valóságra, azaz bizonyos szabályokat követve intuitíven értelmezi a megfigyelt dolgokat ('betörő-elmélet'), a tudományos állítások nem konkrétan a megfigyelhető tényekre vonatkoznak, és mindig sejtések maradnak (bár Polányi később úgy fogalmazott, hogy a tudomány a „nagy igazságok tárháza", azaz a sejtések megalapozottak) (Polányi, 1997, 22–35.). Szerinte nem a tapasztalat a perdöntő a világ és a valóság értelmezésében, mindez inkább egy döntési folyamat eredménye, amelyben más alternatív formák is szerepet játszanak. Tudomány és valóság kapcsolatát elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a természeti törvényeket nem lehet csupán a műszerek leolvasása nyomán keletkezett matematikai függvényekkel leírni, az elméletek és a megfigyelések sohasem mentesülhetnek a megfigyelő *személyes ítélőképességétől* (Polányi, 1994, 44–45.). Az a szemlélet, amely szerint a tények leolvasása a műszerekről sohasem lehet teljesen automatikus, a mai (latouri) transzlációs elméletekben is nagy szerepet játszik. Ezen elképzelés továbbgondolása elvezethet a műszerek, jelek és egyéb kutatási eszközök tudományban játszott kitüntetett szerepének figyelembevételéhez.

Polányi az alaklélektan és a *Gestalt*-jelenségek ismeretében dolgozta ki észlelési modelljét, amely középponti helyet foglalt el elméletében. Szerinte ugyanis az észlelés mindig holisztikus, azaz az észlelés során egy jelenség egészét észleljük, és éppen a részek közötti kapcsolatok felismerése az egyén hozzájárulása az észlelt egységhez. Hangsúlyozta ugyan, hogy a megismerési folyamatban a megismerő személye (a szubjektum) nem küszöbölhető ki, mindezt azonban – a kortárs elméletekkel ellentétben – nem az objektivitás ellentételeként jelenítette meg. Szerinte éppen a tudomány objektív és szubjektív elemeinek összefonódása eredményezi a tudást, amely ezért mindig személyes (Polányi, 1994, 42.). Polányi szerint ugyanis a jelenségek vagy egy jelenség részletei közötti összefüggések felismerése mindig az egyén személyes hozzájárulása a tapasztaláshoz. A zene példáját említette, ahol a hangok egymásutániságából az egyének számára észlelhetővé válik a zene.[17] Az ember „képes meghaladni saját szubjektivitását az univerzális normák iránti kötelességeinek teljesítésére irányuló szenvedélyes törekvéssel" (Polányi, 1992, 40.). Polányi realizmusként emlegetett elméletének lényege éppen az, hogy tudásunk tárgyai az ember számára értelemmel rendelkeznek, jelentést hordoznak. A valóság és a tudás viszonya véleménye szerint konstitutív, azaz a realitás és a tudás egymást kölcsönösen alkotja meg (Újlaki, 1993, 89.). A kölcsönös konstitutív viszony pedig – hasonlóan Husserl életvilág- és tudománykoncepciójához – kizárja az érzékeink által adott és az értelmi tudás, egy fenomenális és egy valóságos világ szembeállítását.

Polányi a tudatosság két típusát különítette el: a járulékost és a fokálist. Ha egy portrét nézünk, akkor a különböző részletek az összbenyomás kialakításában játszanak szerepet, ha azonban a figyelmünket valamely részletre összpontosítjuk, akkor azt – Polányi terminusával – fokális tárgynak tekinthetjük, míg a kép többi része lesz a járulékos elem (Margitay, 2004, 15.). „A fokális és a járulékos tehát viszonylagos, és mindig figyelmünk irányától függ" (uo.).

Polányi abból indult ki, hogy a tudományos eredmények személyes mérlegelés eredményei. A különböző kísérleti eljárásokban a készségek begyakorlását (mely az ipari eljárásoknál megfigyelhető gyakorlati készségek elsajátításához hasonlít) és a mintakövetés szerepét emelte ki. Ebben a folyamatban – Fleckhez hasonlóan – a hagyománynak és a tekintélynek tulajdonított nagy szerepet (Polányi, 1994, 95–118.). Vagyis nemcsak a szubjektum szerepét hangsúlyozta, hanem kitért a tudományos közösségek, az oktatás és az együttműködés tudományban játszott szerepére is (Polányi, 1997, 44–88.).

Mindebből az következik számára, hogy minden elmélet tartalmaz hallgatólagos elemeket, mint például a felismerés vagy a megértés képessége, és ezekre épülhet az explicit, megszerzett tudás. Később a szerzett tudás is átalakul(hat) hallgatólagos tudássá. Tudományos elméleteink kialakításában a hallgatólagos tudáselemek játszanak döntő szerepet, ennek következményeként tudományos állításaink sem vezethetők vissza csupán tapasztalati tényezőkre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tudományos tudás ne volna megbízható (Polányi, 1994, 24–25.). Az objektív–szubjektív fogalompáros értelmezése

[17] Ifj. Ránki György a zene születéséről és ebben az egyén szerepéről a következőképpen nyilatkozott. „Minél jobban ismeri az ember saját magát, annál kevesebb eszközre van ehhez szüksége. Annál kevésbé érzi magát korlátozva. Egy pohár vízzel is létre tudja hozni a zenét, amit szeretne. – Mi a zene, ha egy pohár víz is elég a létrehozásához? – Nekem a zene a hallgatás módját jelenti. A porszívó hangja zörej, zaj, de ha figyelmesen hallgatom, akkor zene is lehet. A zene tehát számomra kreatív hallgatási technika, ami megtanulható." (Kurtág–Ránki, 2006, 7.)

Fleckhez hasonlóan Polányinál is átalakulóban volt. Mindkét szerző lényegesnek találta, hogy a megismerő szubjektum a természettudományok területén sem különíthető el az őt körülvevő környezettől, valamint a tudományos kijelentések igazságáról a tapasztalat nem nyújt perdöntő bizonyítékot (Polányi, 1997, 29.). Az azonban nem egyértelmű, hogy Polányinál min alapul a tudományos megállapodás. Polányi Mertonhoz hasonlóan fontos szerepet tulajdonított egy olyan tudományos közösségnek, amelynek sajátos normarendszere van, tagjai azonos hagyományhoz kötődnek, fenntartják és továbbviszik a tudomány elveit. „Együttműködésük [...] a tudományos haladás alapja" (Polányi, 1997, 55.). A tudás közösségi teljesítmény, amelyhez az egyén hozzáadja személyes tudását, s így fenntartja, de meg is újítja azt (uo. 63.). Érdekes, hogy a tudomány közösségi jellegének hangsúlyozása ellenére Fleckhez hasonlóan Polányi tudományelmélete sem illeszthető be egyetlen irányzat keretei közé sem. „Annak ellenére, hogy írásai hangsúlyozzák a hagyomány fontosságát minden tevékenységben, így a tudományban is, úgy tűnik, ezt a maga gyakorlatában nem tartotta igazán fontosnak." (Molnár, 2002, 8.)

Bár beszél a hallgatólagos tudásról, a tekintélyről, a kézikönyvek szerepéről a tudás előállításában, a tények termelésében valamiféle működő objektivitást feltételez, „a vélemények szabad versengése, ami mindaddig fenntartja az igaz tények valamilyen univerzumát, ameddig az emberek képesek megbízni abban, hogy mindegyikük tiszteletben tartja a tényszerűség valamilyen elfogadható szintjét" (Polányi, 1994, 410.). Míg Polányi nagyobb szerepet szánt az erkölcsnek, a tudós morális elkötelezettségének, valamint a tudós szabadságának, Fleck a tudományos tények előállításában a közösség szerepét hangsúlyozta. Polányi szerint is meghatározó, hogy milyen környezetben születnek adott magyarázatok. „Kopernikusz és Vesalius a bevett szemlélet tekintélyétől való elszakadásuknak *köszönhetően* fedeztek fel új tényeket – nem pedig azért szakítottak a tekintéllyel, mert új tényeket fedeztek fel." (Polányi, 1997, 28.) Implicit módon megfogalmazta, hogy a 'bevett' szemlélet, azaz a tudományos környezet befolyásolja a tudományos felfedezéseket. Későbbi munkájában pedig már arról beszélt, hogy a racionálisnak elfogadott elméleteknek profetikus erőt tulajdonítanak, olyat, amely az elkövetkező századokban megmutatja az igazságot (Polányi, 1994, 22.).

Mannheimtől eltérően – aki a matematikai gondolkodást nem tartotta a 'léthelyzet' által meghatározottnak – Polányi nem kerüli meg ezt a kérdést sem.

> „Ismét egy eleven tudomány képével szembesülünk – írja a matematikáról –, ahogy tapogatózva keresi az értékeit fenntartó intellektuális szenvedélyek kielégítéséhez vezető utat. Látjuk, hogy ezernyi kockázatos sejtésből ered, majd fáradságosan végleges formába öntik őket, s gyakran hosszadalmasan harcolnak értük, kivédve az ellenük felhozott ellenvetéseket, míg végül szilárd helyet kapnak a kézikönyvekben." (Uo. 324.)

Azaz Polányi szerint jelentős eltérés van az általa a matematikáról festett kép és aközött, amely szerint a matematika axiómák és szimbolikus műveletek szigorúan formalizált rendszere. Polányi, továbblépve, a matematika rendszerét egy bohóc játékához hasonlította, aki a színpad közepén felállított ajtót úgy tünteti fel, mint megkerülhetetlent. Polányi szerint a matematika axiómái is ilyen akadálytalanul megkerülhető ajtókeretek, de 'elfogadásuk' a matematika létezését biztosítja. Az elfogadás alapja Polányi szerint a matematika intellektuális szépsége (uo. 327.).

Ludwik Fleck és Polányi Mihály jelentősen hozzájárult a tudománykutatás szemléletmódjának megváltozásához, és esetenként messzebbre jutott, mint a forradalmi változásokat előidéző Kuhn.[18] Nemcsak azt állították ugyanis, hogy a tudomány kollektív jellegű, hanem azt is hangsúlyozták, hogy a tudás előállításában nem a megismerő individuumok játszanak elsődleges szerepet, mivel e szubjektív mentális folyamatok szorosan összefüggnek más társadalmi interakciókkal, például a közösségre jellemző gondolkodási stílusokkal vagy a nyelvben megtestesülő fogalmi artikulációkkal. Fleck megközelítésében a tudományos tények – más tudásformákhoz hasonlóan – elsősorban társadalmi konstrukciók, s mint ilyenek, nem függetlenek a megfigyelő személyétől, az őt körülvevő környezet jellemzőitől. Éppen ezért elvetette azt a pozitivista álláspontot, hogy a tudomány feladata a tényeknek megfelelő igazság megtalálása. Bár Polányi is hangsúlyozta a személyes tudásnak, a megfigyelő intuitív képességének, valamint a tudományos kultúrának a tények előállításában játszott szerepét, szerinte azonban a tudományos tevékenység sajátos normái, a tudós morális elkötelezettsége, hite és szabadsága révén munkája elkülönül más emberi cselekvésektől. A tudományos eredményeket a tudományos közösségen belül működő kölcsönös ellenőrzés teszi lehetővé (Polányi, 1997, 220–221.).[19] Mindketten lényegesnek tartották a tudományos kultúra átörökítését, s eljutottak a problémamegoldás és a kiválasztás kérdéséhez, de Fleckkel ellentétben Polányi ezt csak a tudományos tevékenység alapjának tekintette, és a tudományos tevékenység későbbi részében nagyobb szerepet tulajdonított a tudós egyéni képességeinek, intuícióinak.

THOMAS KUHN[20]

A tudománytörténet és (talán a tudományfilozófia) egyik legmeghatározóbb 20. századi alakja Thomas Kuhn. 1962-ben megjelent, *A tudományos forradalmak szerkezete* című munkája azonban nem csupán a tudománytörténet területén hozott forradalmi változásokat. Hatása vitathatatlan, hiszen következményének tekinthető a hetvenes és nyolcvanas évek új tudásszociológiai irányzata, a Barry Barnes és David Bloor által kidolgozott, úgynevezett erős program, vagy a társadalmi konstruktivisták, például Trevor Pinch munkái, illetve a tudomány antropológiai megközelítését alkalmazó szerzők, Karin Knorr-Cetina vagy Bruno Latour kutatásai.

Kuhn szakított a hagyományos tudományszemlélettel – mely szerint a tudás folyamatosan és kumulatív módon fejlődik –, és kialakította a 'normál tudományra' vonatkozó elméletét. Újfajta tudományszemlélet megalapozására törekedett, amely a tudománytörténet megreformálását is megkívánta. Vállalkozásának lényege, hogy „a tudományt történeti hűséggel a maga korában" mutassa be (Kuhn, 2002, 17.). Szerinte ugyanis a

[18] Polányi Mihály és Thomas Kuhn kapcsolatát elemzi Aaron Milavec „Ha egyesítenénk erőinket Kuhn úrral": Polányi és Kuhn párhuzamai és eltérései című tanulmányában (Milavec, 2002).

[19] *Az új tudásszociológia területei* című fejezet bemutatja Bourdieu 1975-ös munkáját, amely szintén a tudományos mező, a tudományos közösség sajátos jellegével magyarázza a tudomány haladását (Bourdieu, 1975, 32.).

[20] Kuhn munkássága jól dokumentált, könyve és több írása megjelent magyarul is, ezért elméletét egy nézőpontból, a tudomány és szociológia viszonylatában mutatom be. Kuhn elméletének részletes feldolgozását lásd Laki, 2006.

tudománytörténet magának a kutatói tevékenységnek a története (uo. 15.). Célja nem kizárólag a felfedezés történetét kiegészítő kortörténeti háttér megrajzolása vagy a felfedezések rögzítése, a fogalmak tisztázása volt, hanem vizsgálta azt az eddig elsősorban filozófiainak tekintett kérdést is, hogy mi dönthet valamely tudományos meggyőződés érvényességéről. Kuhn szerint a megfigyelés és a tapasztalat nem elegendő, mert egy tudományos közösség által elfogadott vélekedés kialakításában mindig felfedezhető „egy látszólag önkényes mozzanat" (uo. 18.). Fleckhez hasonlóan megkérdőjelezte azt a felfogást, amely szerint a tudományos tudás racionális és független individuumok tevékenysége során felhalmozott termék. A tudás előállítása ugyanis szerinte az egyének mentális folyamataira épül, mégpedig úgy, hogy mentális folyamataik szorosan kapcsolódnak szociális interakciókhoz, gondolkodási modellekhez, valamint társadalmilag meghatározott fogalmi artikulációkhoz. Azaz a megismerőt nem egyedülálló individuumként, hanem hagyományt ápoló közösségként definiálta, a tudományt pedig úgy ábrázolta, mint tudósok olyan közösségét, amelyben a megoldandó problémák és a megoldások elfogadottak, a tudósok kommunikációja jórészt zavartalan, valamint a közösséghez tartozók hasonló szakmai ítéletekkel rendelkeznek (uo. 173.). Ebből pedig az következett, hogy „sok tudományos kérdés egyetlen helyes megoldása sem adódik közvetlenül magukból a módszertani irányelvekből" (KUHN, 2000, 18.), vagyis valamely tudományág – és fontos, hogy Kuhn elsősorban a természettudományokat vizsgálta – alakulásában tudományon kívüli tényezők is közrejátszanak, amelyek elsősorban egy közösséghez kapcsolódnak.

„Kuhn a tudományos tudást a közösség olyan tulajdonaként azonosította, amely a kutatási hagyományban ölt testet. [...] A tekintély és a kollektív megegyezés szerinti ítéletek jelentőségét hangsúlyozta a kutatás folyamatában." (BARNES–BLOOR–HENRY, 2002, 153–154.)

A szakmai közösséghez tartozás alapja a képzés, amelyben a tudósjelöltek a kézikönyvekből és gyakorlatok során – ahol konkrét típusproblémákkal és típusmegoldásokkal találkoznak – elsajátítják a tudósközösség által elfogadott egységes szemléletmódot. Tanulás közben rutinszerű és indirekt készségekre tesznek szert. A Kuhn által kiemelt és a tudományos képzésben szerepet játszó elemek bizonyos fokig megegyeznek azzal, amiről Polányi Mihály beszélt, amikor a 'hallgatólagos tudás' egyik fajtájáról, a szavakban át nem adható, úgynevezett 'technéről' vagy gyakorlati tudásról szólt.

Lényeges, hogy Kuhn Robert K. Merton korai munkájával (MERTON, 1978) ellentétben nem csupán az intézményesülés előtt álló, szilárd keretekkel nem rendelkező tudományokkal kapcsolatban vizsgálta a történelmi és társadalmi folyamatok rájuk gyakorolt hatását, épp ellenkezőleg, a normál tudományok sajátos jellegzetességeit kutatta. A normál tudomány olyan kutatást jelöl, amely „határozottan egy vagy több múltbeli tudományos eredményre épül", amely eredményeket e közösség további tevékenységének alapjaként kezeli (KUHN, 2002, 24.). A normál tudományban a kutatás három területre bontható: 1. a már meglévő tudás kiterjesztése olyan tényekre, amelyek magyarázata eddig sikertelen volt; 2. a paradigma tesztelésére alkalmas tények összegyűjtése; 3. az elmélet és a tények közötti megfelelések növelése az elmélet kiigazításával, pontos megfogalmazásával (LAKI, 2002).[21] A normál tudomány lényege nem az új elméletek felfedezése,

[21] A kuhni normál tudomány koncepcióját több bírálat érte. A leggyakrabban elhangzott 'vádak': a normál tudomány elméletéből hiányzik az invenció, a kreativitás, s csupán mechanikus, rutinszerű gondol-

hanem az úgynevezett rejtvényfejtés. A normál tudomány, illetve paradigma leginkább kutatási programnak vagy útmutatónak tekinthető, amely bizonyos szabályokat, normákat nyújt, de ezeket rá is kényszeríti a tudósokra. Fontos azonban, hogy az utódainak tekintett tudományszociológiai megközelítésekkel szemben Kuhn, Mertonhoz hasonlóan, lényegesnek tekinti a tudomány autonómiáját, bár ezzel kapcsolatos elképzeléseit nem fejtette ki bővebben. Amikor a tudomány szociális faktoráról beszél, nem foglalkozik a tudományos közösség és a szélesebb társadalmi közeg kapcsolatával.[22] Azt pedig egyértelműen kijelenti, hogy a tudomány elkülönül más emberi cselekvésektől, hiszen tudományról csak akkor beszélhetünk, ha önálló paradigmával rendelkezik, amely megfelelően irányítja és szabályozza a kutatómunkát (KUHN, 2002, 35.). S bár a paradigmák összemérhetetlenségét elfogadta, a paradigmával rendelkező tudományt a tudományos tevékenység magasabb minőségű, érettebb állapotának tekintette, mint az azt megelőző szakaszt (uo. 25).

Egy paradigma elfogadása mindig közösségi aktus, vagyis szociális dimenzióval rendelkezik. A tudományos közösség jelöli ki a vizsgálatra érdemes problémák csoportját, valamint a bevett szabályokat, módszereket és eszközöket, amelyekkel az eredmények elérhetők. A paradigma továbbá nem csak explicit szabályokat tartalmaz. „A fogalmi, elméleti, instrumentális és módszertani elkötelezettségeknek ez a szoros szövedéke a fő forrása a normál tudományt a rejtvényfejtéssel rokonító metaforának." (Uo. 53.) E szövedékből pedig „olyan szabályok erednek, amelyek megmondják egy-egy érett szaktudomány művelőjének azt is, hogy milyen a világ, azt is, hogy milyen az általa művelt tudomány" (uo.). Kuhn a paradigmatikus kutatást nem kizárólag a szigorú szabályozottsággal jellemezte: „a szabályok a paradigmákból erednek, de a paradigmák akár szabályok nélkül is vezérelhetik a kutatást" (uo. 54.). Szerinte ugyanis jelentős szerepet játszanak azok a mentális és a gyakorlatban elsajátított beállítódások, amelyek biztosítják egy paradigma elfogadott elemeinek továbbadását, megszilárdulását. Kuhn szerint tehát a normál vagy paradigmatikus kutatás szociális jelenség is.

„Így tehát, amikor igyekszünk megtudni, hogy is mennek végbe a tudományos forradalmak, nemcsak a természet és a logika hatását kell majd megvizsgálnunk, hanem azokat a meggyőző érvelési módszereket is, amelyek a tudományos közösséget alkotó, igen speciális csoportokra hatnak." (Uo. 102–103.)

A meggyőzés eszköze és közösségi jellege az a két összetevő, amelyet a későbbi szociálkonstruktivista szerzők (akik szerint a tudományos tény mindenekelőtt társadalmi kölcsönhatások eredményeként jön létre) alaposabban vizsgálni kezdenek, és tovább bontanak.

Kuhn munkájának volt nem szándékolt hatása is, és ez elsősorban gyakori metaforikus és kétértelmű megállapításaiból ered. Például nem dönthető el egyértelműen, hogy

kodás jellemzi. De Kuhn éppen a normál tudomány konszolidált jellegét tartotta fontosnak, mert szerinte lényegében ebben az állapotban zajlik igazán tudományos tevékenység, amely elsősorban a problémamegoldáson, a rejtvényfejtésen alapul. Így Kuhn szerint egy paradigmán belül a fejlődés lehet folyamatos és felhalmozó (LAKI, 2002).

[22] Éppen ez lesz a későbbi bírálatok egyik alapja, ugyanis a tudományos közösség autonómiáját ebben a megközelítésben éppen a társadalmon belüli viszonyoknak kellene biztosítaniuk (CALLON, 1995).

Kuhn ismeretelméletileg realista-e, azaz szerinte egy kijelentés igazsága 'megfelel-e' valamilyen objektív tényállásnak, vagy sem. Amennyiben azt az álláspontját vesszük figyelembe, amely szerint valamely paradigma határozza meg, hogy mely kérdésekre hogyan keressük a válaszokat; továbbá a válaszok, azaz a paradigma sikerességéről nem kizárólag a logika és az empíria dönt, hanem abban a társas meggyőzés is szerepet játszik, a következtetés az lehet, hogy Kuhn elmélete nem számol azzal, hogy az igazság kritériuma az állítások egyezése a tőlünk független valóság tényeivel. Ha pedig azt olvassuk, hogy egy „felfedezés valamilyen anomália tudatosulásával, azaz annak fölismerésével kezdődik, hogy a természet valahogyan nem felel meg a paradigma keltette várakozásoknak" (uo. 64.), azt kell mondanunk, hogy Kuhn szerint létezik egy tőlünk független természet, az annak való 'megfelelés' az igazság kritériuma, bár e természet megismerése a tudomány sajátos paradigmatikus jellege miatt sohasem lehet tökéletes. Könyvének antirealista olvasatai alapozták meg a mai tudománykutatásokat és azon vizsgálatok elméleti elemeit, amelyek célja, hogy bemutassák, milyen bonyolult társas folyamat eredménye a tudományos állítások megszilárdítása, elfogadtatása (lásd például Knorr-Cetina vagy Latour munkáit).

AZ ÚJ TUDÁSSZOCIOLÓGIA TERÜLETEI

A tudománykutatás robbanásszerű kibontakozásának bemutatása előtt érdemes pár szót ejteni arról a kérdésről, miért éppen Thomas Kuhn könyve hozott – saját terminológiájával élve – forradalmi változást a tudománykutatásban.[23]A kérdés azért is releváns, mert mint fentebb láthattuk, hasonló gondolatok már korábban is megjelentek. Az egyik kézenfekvő válasz lehet, hogy míg Fleck vagy Polányi a tudománytörténet, tudományfilozófia szempontjából marginális helyzetben volt, Kuhnt elmélete népszerűsítésében segítette egyetemi státusa is. Ha azonban napjaink tudományszociológiai megközelítését alkalmazzuk, azt kell mondanunk, hogy a hatvanas években alakult ki a kuhni elmélet befogadására alkalmas közeg. A változást elsősorban a tudományban végbement, a 'kis' tudományból a 'nagy' tudományba tartó átalakuláshoz, a felsőfokú oktatásban a kutatók és tanulók számának, valamit a tudományos kutatásokra fordított összegeknek ugrásszerű megnövekedéséhez kötik (Price, 1979; Bucchi, 2004). Kuhn könyvének sikere azonban aligha magyarázható a tudományok, leginkább a természettudományok területén végbement mennyiségi (de akár minőségi) változásokkal. A megoldást nem a természettudományok területén kell keresnünk – ahol megközelítése még ma is többnyire ellenérzést vált ki. A forradalmi változást sokkal inkább a társadalomtudományokban végbement folyamatok eredményének kell tekintenünk.

Az 1930-as évek végére a tudománymegközelítések két alapvető iránya különböztethető meg (Laki, 2006). Az egyik az individualista irány, amelyet a logikai pozitivisták képviseltek, akik szerint a „racionális belátások és elméletek útján kidolgozhatók a tudományos igazolás, magyarázatalkotás és nyelvhasználat általános és időtlen érvényű módszertani, episztemológiai, logikai, szintaktikai és szemantikai szabályai, amelyek biztosítják, hogy minden egyes, e szabályokat betartó kutató tudományos tudást állít elő" (uo. 172.). A másikat pedig az 1930-as évek azon tudományszociológiai elméletei jelentik, amelyek a tudományra mint kollektív tevékenységen alapuló intézményre tekintettek, és nem (vagy csak közvetett módon) vállalkoztak a tudomány kognitív tartalmával kapcsolatos elemzésekre (például Merton). Igaz, a szociológia már a 20. század elején élénken érdeklődött bizonyos tudományfilozófiai problémák iránt (idesorolhatók Max Scheler, Karl Mannheim munkái), akkor azonban a két diszciplína (a filozófia és a szociológia) közötti térben nem alakult ki az edinburghi iskolához hasonló próbál-

[23] Bourdieu szerint Kuhn forradalmi 'sikerének' okát abban a politikai és történelmi pillanatban kell keresnünk, amelyben a Columbia Egyetem diákjai prófétájuknak kiáltották ki, s az akadémikus tekintéllyel szembeni mozgalom egyik forrásává tették (Bourdieu, 2005, 31–32.).

kozás.[24] Kusch ezt egyrészt a diszciplínák közötti távolsággal, másrészt a történeti helyzettel (Hitler hatalomra kerülésével) magyarázza (Kusch, 2005, 358.).

Feltételezhető, hogy Kuhn könyvének hatása nagymértékben köthető ahhoz a nyitottsághoz és befogadókészséghez, amely az 1960-as években jellemezte a szociológiát. Napjainkból visszatekintve úgy tűnik, a tudományszociológia 'rugalmas' volt, és keretei oly módon tágíthatók, hogy vizsgálódási körébe beilleszthetők lettek a tudományfilozófia problémái, valamit a tudomány kognitív folyamataira vonatkozó kérdések is.

„...a huszadik századi filozófia számára – írja Martin Kusch – a pszichológia és a szociológia volt a két *kulcsfontosságú, kihívást jelentő* diszciplína. Jobban mondva a pszichológiának és a szociológiának sikerült megbirkóznia számos olyan kérdéstípussal, amilyeneket a filozófusok saját területükön belül központi kérdésnek tekintettek." (Uo. 331. – *kiemelés az eredetiben.*)

A társadalmi és történelmi átalakulás következtében az ötvenes évek végére a parsonsi funkcionális szociológiával szemben kialakult szociológiát az irányzatok sokszínűsége (konfliktuselmélet, csereelmélet, szimbolikus interakcionizmus, etnometodológia, kulturális szociológia és kritikai szociológia) mellett a kutatóhelyek számának növekedése is jellemezte (az USA-ban és Európában is jelentős új központok alakultak ki), ami szintén hozzájárult e tudományterület kinyílásához.

Az elméletek kibővülése és átalakulása a tudásszociológia klasszikus területét sem hagyta érintetlenül, amely fokozatosan feloldódott a szociológia vagy az ahhoz közel álló társadalomtudományok különböző irányzataiban. Így nem meglepő, hogy az 1960-as évek második felétől a kultúra, a tudomány, a vallás vagy az ideológia területén dolgozó szociológusok komoly erőfeszítést tettek a tudásszociológia újjáélesztésére. Míg a korábbi tudásszociológia arra a ma már redukcionistának minősített (Geertz, 1993, 152–153.) mannheimi alapkérdésre épült, hogy az egyének és a csoportok társadalmi helyzete hogyan formálja tudásukat, a hatvanas évek végén, a szociológia határterületein kialakuló irányzatok sokkal inkább arra összpontosítottak, hogyan állítják elő a tudásrendszereinket a társadalmi szervezetek sajátos típusai. A változásból következett, hogy a vizsgálat kibővült, és áttevődött a tudás formai vizsgálatairól az ismeretformák és -gyakorlatok kutatására. Ennek eredményeképpen manapság a politikai és vallási ideológiákat ugyanúgy vizsgálják, mint a tudományt vagy a mindennapi életet, a kulturális és a szervezeti diskurzusokat, a tudás formális és informális típusait. Az új megközelítésekben a kutatások elsősorban a tudás megőrzésének, megszervezésének és átadásának folyamataira irányulnak, arra, ahogyan a társadalmi csoportok megtartják és módosítják kollektív emlékezetüket, vagy ahogyan a tekintély és a hatalom formálja a tudást. Az új tudásszociológia már nem tekinti kiindulópontnak a világ objektív és pártatlan megértésébe vetett hitet.

Az új tudásszociológiában a különböző szerteágazó diszciplínák és nézőpontok együttesen távolról sem alkotnak egységes területet. A tudás különböző típusait elemző

[24] „Az már maga is tudásszociológiai tény, hogy ez a filozófia, történelemtudomány és szociológia határán át szabadon közlekedő gondolat csak szaktudományos részterületként intézményesülhetett. S nem véletlenül a legkevésbé bevett, bizonytalan határvonalú vizsgálódási terepen: a szociológiában" – írja Wessely Anna az 1930-as évek tudományszociológiájáról (Wessely, 1986, 11–12.), amely megállapítás annyiban tekinthető érvényesnek a 20. század második felére is, amennyiben a szociológia bizonytalan és elmosódó határa az 1960-as években is remek kiindulópontot jelentett az újítók számára.

szociológusok számára már az 1970-es évekre láthatóvá vált, hogy nem tartható tovább az a hagyományos kategorizálás, amely a különböző tudásfajtákat, az igazságot és a fikciót vagy a magas és a populáris kultúrát elkülönítette.

Ann Swidler és Jorge Arditi (1994) szerint a hatvanas évek elejétől a tudásszociológia egyik legnépszerűbb területe a média lett. A tudásstruktúrák és a média viszonyában elsősorban azt vizsgálták – történészek, antropológusok és pszichológusok –, hogyan járult hozzá magának a tudásnak a megváltozásához egy-egy új eszköz (például a nyomtatás) bevezetése azáltal, hogy rögzítette a tudást, és megváltoztatta az örökítés, illetve a felhalmozás mikéntjét. A szerzőpáros Elizabeth Eisenstein munkáira (1969, 1979) hivatkozik, aki amellett érvelt, hogy a nyomtatás, amely megsokszorozta és így konzerválta a szövegek azonos kópiáit, döntően átalakította az iskolai tudás formáját. Eisenstein szerint – mivel lehetővé vált a kanonikus szövegek egybegyűjtése, többszöri kiadása, az átörökítők 'botlásainak' kiküszöbölése – a szövegek tartósabbak lehettek, valamint szerzőikkel együtt elhelyezhetővé váltak egy történelmi keretben. Általános vélekedés, hogy egy-egy új média megjelenése és elterjedése tovább módosíthatja a tudásstruktúrákat. Az 1960-as években indultak el azok a vizsgálatok is, amelyek a televízió szerepével foglalkoztak. Ezek a televízió egyik forradalmi hatását abban látták, hogy azonnali, közvetlen és globális kommunikációt hozott létre. A számtalan kutatás ellenére az új média tudásra gyakorolt hatása viszonylag tisztázatlan maradt, s ebben az is szerepet játszott, hogy míg a formális tudás a nyomtatás és az olvasás határán rögzült, a populáris tudás egyre inkább vizuálissá, sokszínűvé és interaktívvá vált.[25]

A média kérdéséhez szorosan kapcsolódik a kutatás egy másik területe, amely arra a kérdésre kereste a választ, miképp tartják fenn, módosítják vagy éppen értelmezik újra a társadalmi tudást a társadalmi csoportok (Halbwachs, 2000). Swidler és Arditi szerint ez a terület két fontos irányba fejlődött. Az egyik irányzat a hagyomány 'kitalált', az adott társadalmi célokat kiszolgáló jellegét hangsúlyozta (Hobsbawn–Ranger, 1983). A kollektív memória kutatásának másik vonulata pedig azoknak a faktoroknak a szisztematikus elemzését végezte el, amelyek alapján egyes események a kollektív memória részeivé válnak, mások pedig elfelejtődnek. Így például inkább fennmaradnak azok az események, amelyek az emlékezők számára közelebbiek, vagy egy nemzet számára központi szerepet töltöttek be.

A tudásszociológiában az 1980-as évek közepén jelentek meg azok a munkák, amelyek a társadalmi szervezetek eszmékre gyakorolt hatásának új modelljeit dolgozták ki. Swidler és Arditi e téren úttörőnek tekinti David Zaret *The Heavenly Contract (A mennyei szerződés)* című munkáját (Zaret, 1985), amelyben a szerző amellett érvelt, hogy az angol puritanizmus teológiai változása tulajdonképpen szervezeti 'nyomásból' és az intellektuális 'precedensekből' származott. Zaret szerint a puritán klérus tekintélyének megkérdőjelezése vezetett a 'szerződéselmélet' kifejlesztéséhez, amely visszaállította a lelkipásztorok tekintélyét, hozzásegítve a laikusokat ahhoz, hogy belső életük felé forduljanak, és elkerülhetővé tette, hogy az esetleges radikális reformok következtében a puritán klérus nyílt konfliktusba krüljön az anglikán egyházzal.

[25] Bár ma már a számítógép és az internet tudásra gyakorolt hatásáról is több könyvtárt megtöltő kutatás született, nem eldöntött, ezek az új eszközök hogyan alakítják majd át a formális tudást, és a pesszimista jóslatoknak megfelelően valóban kiszorítják-e a könyvet, amely Eisensteinnél az 'állandóság' szimbólumaként jelent meg.

A tekintély a tudásszociológia egyik központi kérdése, alapja pedig a tudás tekintélyelvűsége és a társadalmi tekintély párhuzamba állítása. Már maga a tudás fogalma feltételezi, hogy létezik egy csoport, intézmény vagy személy, amely/aki képes eldönteni egy vitát, és létrehozni az igazságot. A vázolt kuhni elmélet szerint például a tudomány abban különbözik más kulturális vállalkozásoktól, így a művészettől vagy a vallástól, hogy bizonyos intézményi autonómiával, ellenőrzéssel rendelkezik saját jutalmazási rendszere felett, míg a művészetek és a vallás a hallgatóságuktól és patrónusaiktól függenek (Kuhn, 2002, 172).[26]

A tudományos tudás termelésének vizsgálata csak egyik szelete a tudásszociológia tekintélyi kapcsolatokra építő elméleti megközelítéseinek. Swidler és Arditi a tekintélyt illetően másik lényeges területnek tekinti a kultúra, a globális kultúra és az általa létrejött racionális tekintély kérdését. A szerzők Robert Darnton történész *The Business of Enlightenment* című munkájára hivatkoznak (Darnton, 1979), aki azt vizsgálta, milyen hatással vannak azok a kontextusok, amelyekben a kultúra termelődik és elosztódik, annak intellektuális tartalmára. Swidler és Arditi utal arra, hogy az 1980-as években megnőtt a globális kultúra alakulásával foglalkozó munkák száma, amelyekben például felhívják a figyelmet a növekvő globális standardizációra, kimutatva, hogy a modern nemzetállamok, az eltérő belső szükségletek és eltérő történelmük ellenére, hasonló oktatási rendszert és tantervet fogadnak el. A globalizáció és a szociológiai elméletek kapcsolatát Roland Robertson 1992-es könyvében részletesen tárgyalta (Robertson, 1992).

A '80-as évek szociológiája egyre nagyobb érdeklődést mutatott a hatalom iránt. A hatalom és a tudás kapcsolatát elemzi Michel Foucault és Pierre Bourdieu. Foucault *Felügyelet és büntetés* című könyvének (1990) alapgondolata, hogy a hatalom a gyakorlatokban és technikákban testesül meg, amelyeknek saját történelmük van. Foucault 'genealógiai' módszere történeti transzformációkat tár fel a hatalom technikáiban, és nem keres ok-okozati kapcsolatokat a hatalom formái és más társadalmi alakzatok között. Foucault számára a hatalom technikái egyidejűleg tudásformák is (Foucault, 1990, 2000a, 2000b). A börtönöket, elmegyógyintézeteket vagy klinikákat tanulmányozva kimutatta, hogyan állítják elő az intézményes gyakorlatok a tudás kategóriáit. *A szavak és a dolgok* című könyvében azt vizsgálta,

> „...hogy egyáltalán milyen alapon létezhettek ismeretek és elméletek; a rend milyen terében jött létre a tudás; milyen történeti a priori alapján és az eszmék pozitivitásának milyen elemében jöhettek létre a tudományok, jelenhettek meg a filozófiai gondolkodás tárgyát képező tapasztalatok, a formálódó racionalitások, hogy netán hamarosan el is tűnjenek." (Foucault, 2000b, 15–16.)

Szerinte a történelmi korszakok nemcsak abban különböznek, amiben az emberek hisznek (amit gondolnak), hanem abban is, amiben képesek hinni (amit képesek elgondolni). Foucault azt írta az 'episztémék' (ismeretelméleti mezők, tudományos világképek) történeti változásairól, hogy ezek nem csupán klasszifikációs rendszerek, hanem ez maga a logika abban az értelemben, ahogyan e klasszifikációk megkonstruálódnak. A különböző episztémék a dolgok közötti szeparáció és asszociáció különálló szabályai által jellemezhetők. Foucault megállapításai számtalan munkát inspiráltak a tekintetben, miképp alapoznak meg az intézményesült gyakorlatok tudásrendszereket. Bár a fejezet későbbi részében például Knorr-Cetina munkája kapcsán találkozhatunk hasonló gondolattal – aki szerint az egyes tudományterületek sajátos gyakorlati tevékenységükből adódóan eltérő módon állítják elő a tudást (Knorr-Cetina, 1999) –, Foucault megközelítése nem vált a vizsgált újszerű tudománymegközelítések szerves részévé. Így például Latour, amikor Foucault-hoz hasonlóan a szavak és dolgok, a szavak és a világ viszonyát elemzi, éppen csak megemlíti honfitársa nevét (Latour, 1999a, 192.).

Bourdieu szintén szoros összefüggést látott hatalom és tudás között. Azokat a gyakorlatokat vizsgálta, amelyek meghatározzák a presztízst, és állandósítják a hatalmat (például az akadémiai milión belül vagy az algériai kulturális stratégiákban éppúgy, mint a francia kultúrában). A különböző csoportokat abból a szempontból elemezte, hogyan húznak hasznot tagjaik a tudás birtoklásából azáltal, hogy ők jogosultak az érték vagy a legitimált tudás meghatározására. Bourdieu szerint az eljárások következménye, hogy a különbségek struktúrái megszilárdulnak, és így állhat elő az a helyzet is, hogy bár mindenki küzd a szimbolikus javak elsajátításáért – melyhez különböző mértékben hozzá is férhetnek, például egyre nő az iskolai végzettségi ráta –, az egyes társadalmi csoportok között mégsem csökkennek a relatív különbségek. A tudás a társadalmi különbségek és hierarchiák nagyobb rendszerét reprodukálja, amelyen belül az emberek manővereznek. Bourdieu elképzelése alapján a tudás különböző fajtái sajátos, strukturálisan homológ 'mezőket' alkothatnak, amelyek a tudás monopolizálásáért folyó versengés és harc terepei. Bourdieu a tudomány tanulmányozása kapcsán bemutatja, miben egyezik, illetve tér el a tudományos mező az őt körülvevő többi mezőtől. *The Specificity of the Scientific Field and the Social Conditions of the Progress of Reason* című cikkében kifejtette: a tudományos mező egyrészt ugyanolyan társadalmi univerzum, mint a többi, ahol a hatalom, a tőke, az érdek, a monopóliumok, a harcok és a stratégiák központi szerepet játszanak, mindezek mégis eltérő formában jelennek meg (Bourdieu, 1975, 19.). A tudományos mező különlegességét szerinte az a kíméletlen versenyhelyzet teremti meg, amelyben a tét a tudományos tekintély, és amelyben a tekintély elismeréséhez, odaítéléséhez egyedül a versenytársak rendelkeznek megfelelő kompetenciával (uo., vö. Wessely, 2005). Bourdieu szerint ugyanis nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a tudományos mező szereplői egyéni célokért, érdekekért, profitért és társadalmi tekintélyért küzdenek, a mező (inherens) logikájából adódóan ezek a törekvések mégis a tudomány haladását szolgálják (Bourdieu, 1975, 32.). A sajátságos logika pedig abból – a már Polányinál is említett – kölcsönös ellenőrzésből és küzdelemből ered, amely a mező tagjait, illetve a már tekintéllyel rendelkezőket és az újonnan belépőket szembeállítja egymással. A tudományban a többi mezőhöz hasonlóan a szakértelem legitimálásáért zajlik a küzdelem, azzal a különbséggel, hogy itt a mező megszervezésében a tudományos módszer és a hozzá kapcsolódó ellenőrző mechanizmus jelentős szerepet játszik (uo. 32–34.). Így tehát az az érdekes helyzet alakul ki, hogy a mertoni tudománymegközelítést Bourdieu egyrészt idealistának tekintette (Bourdieu, 2002b, 79.), másrészt Mertonhoz hasonlóan feltételezett valamiféle

[26] A hetvenes évek végétől a figyelem egyre inkább a tudományos tudás legfőbb jellemvonásaként a tudományos munka szerveződésére irányult (Knorr-Cetina, 1981a; Latour–Woolgar, 1979; Latour, 1987). Az ilyen jellegű munkák szorosan kapcsolódnak Zaret munkájához, mert szintén azt hangsúlyozzák, hogy a tudás (Zaret esetében az eszmék) és jellemzői a tudás megszervezésében és előállításának módjában gyökereznek. Megfigyelték például, hogy mielőtt a tudományos laboratóriumok aktuális eljárásai tudományos tényként elfogadottá válnának, át kell esniük bizonyos leegyszerűsítésen, objektivizáláson, stabilizálódáson, hogy az általa meghatározott rend egyensúlyban legyen a tudományos közösségeken belüli rend és hierarchia erőivel (lásd később részletesebben Latour–Woolgar, 1979).

sajátos logikát, mechanizmust, amely garantálja a tudomány haladását. Bourdieu szerint ugyanis a tudományos mezőt akkor tekinthetjük autonómnak, ha a hatalmi viszonyok nem játszanak döntő szerepet a harcok kimenetelében, és így a tudományos igazság a szereplők közötti ellenőrzések és korrekciók révén jön létre. Ez azért is érdekes, mert későbbi munkájában megkérdőjelezi Merton azon strukturális-funkcionalista álláspontját, amely szerint a tudományban működő jutalmazási rendszerek a tudományos közösségek célelvűségét támogatják azáltal, hogy a legkiválóbbaknak juttatják az elismerések legtöbb formáját (publikációs lehetőségeket, díjakat, állásokat stb.). Bourdieu szerint azt is meg kellene vizsgálni, valóban pozitív következményekkel jár-e, hogy így a kevésbé rátermett tudósok a kevésbé tudományos, de magasabb hatalommal rendelkező pozíciókban helyezkednek el (Bourdieu, 2005, 24.). Az akadémiai mezőről szóló *Homo academicus* című könyvében (Bourdieu, 1984) a francia egyetemi-felsőoktatási rendszer történeti-empirikus elemzésén keresztül próbálja megragadni azt a struktúrát, amelyben a pozíciókért folyó közdelem játszik központi szerepet.[27] Bourdieu utalt a tőke rekonverziójára irányuló stratégiákra, amelyek az előnyösebb pozícióból induló (például egy elit iskolában kezdő) személy helyzetét erősítik, míg egy rosszabb pozícióból indulóét tovább gyengítik. Bourdieu magyarázatának amerikai 'változata' DiMaggio nevéhez köthető, aki a különbségek eredetét vizsgálta a különböző művészeti ágak között (DiMaggio, 1987). Kutatásai során megfigyelte, hogy az egyes társadalmi csoportok jól körülhatárolt kulturális területeket alakítanak ki és tartanak fenn abból a célból, hogy az azonos státuscsoport tagjai szemtől szembe érintkezhessenek egymással. Kimutatta például, hogyan hozta létre és legitimálta a 19. századi bostoni elit a magas és a populáris kultúra különbségét azáltal, hogy olyan szerveződéseket alapozott meg, amelyek monopolizálni tudták a kulturális tárgyakat.

Bourdieu kapcsán megemlítendő, hogy míg a tudományos mezőről írt cikkeiben, könyveiben folyamatosan reflektál a korszak tudományelméleteire (Bloor, Kuhn, Merton, Knorr-Cetina munkáira), addig ez fordítva nem mondható el.[28]

[27] Bourdieu történelemszemléletéről lásd Némedi, 2004; Takács E., 2005c, valamint Takács Erzsébet fejezetét e kötetben.

[28] Bourdieu és az újszerű tudománykutatás kapcsolatáról lásd Bourdieu, 2005; Wessely, 2005.

A TUDOMÁNYKUTATÁS SZOCIOLOGIZÁLÁSA

Az előző részben felvázoltam, hogy milyen tudományképek állnak a szociológia rendelkezésére, s milyen alternatívák jelentek meg az újszerű megközelítések kialakulását megelőzően a hagyományos tudományszemléletek mellett. Jelen alfejezet arra tesz kísérletet, hogy bemutassa az 1970-es években kialakult tudománymegközelítések két irányzatát, az úgynevezett edinburghi és a bathi iskolát.

AZ EDINBURGHI ISKOLA: DAVID BLOOR

Az edinburghi iskola az 1970-es években egy új irányzatot hívott életre azzal a céllal, hogy megteremtse a tudományos tudás szociológiáját (*Sociology of Scientific Knowledge*, SSK), amely összekapcsolja az addig különálló területeket: a tudományfilozófiát, a tudomány-, illetve tudásszociológiát. Ezért nem meglepő, hogy az irányzat legismertebb elméleti együttesét, a David Bloor által kidolgozott úgynevezett erős programot éppúgy megtaláljuk a tudományfilozófiai, illetve tudománytörténeti kézikönyvek és szöveggyűjtemények anyagaiban, mint a tudás- vagy tudományszociológia elméleti kánonjában. Mindezek ellenére a napjainkban is egyre bővülő tudományos tudást vizsgáló irányzatok közül az edinburghi iskolát kötik leginkább a szociológiához. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az erős program kidolgozásával maga Bloor is a tudásszociológia új programját kívánta megteremteni (Bloor, 1991). Pedig az, hogy az 1970-es években megjelenő tudományelméletek érvényesülési terepe a szociológia lett, nem magyarázható a szociológiai hagyományhoz való közelségükkel.

Az erős program

Az iskola elméleti törekvéseiről a legtöbbet akkor tudhatunk meg, ha közelebbről megnézzük a védjegyének számító erős programot. A program elnevezése arra utalt, hogy Bloor szerint a korábbi tudásszociológiai magyarázatok csupán egy gyenge programot valósítottak meg, mivel kizárólag a hamisnak bizonyult tudományos vélekedések szociológiai magyarázatára korlátozódtak. Így az igaznak elfogadott tudományos állításokról azt gondolták, hogy azok logikusan következnek a megfigyelésekből és az előfeltevésekből, míg a hamis elméleteknél mindig található valamiféle tudománytalan, tudományon kívüli külső ok, amely megmagyarázta a tudományos vélekedés 'elhajlását' a 'rossz' irányba. Bloorék ezt a kettős szemléletet utasítják el. Az először 1976-ban megjelent erős

program (Bloor, 1999, 427–446.) jól ismert négy pontja azonban elsősorban módszertani eligazítást kíván adni a tudományos tudás szociológiájához, mégpedig annak alapján, hogy a szociológiának a természettudomány módszertani elvei szerint kell eljárnia.

A program röviden: a tudományos tudás szociológiai vizsgálatának okságinak kell lennie *(kauzalitás elve)*, vagyis a tudásállapotokat előidéző feltételeket kell vizsgálnia, amelyek lehetnek társadalmi, illetve nem társadalmi tényezők is. Másrészt az igazság és a hamisság kérdésében pártatlannak kell lennie *(imparcialitás elve)*. A tudásszociológiának nem feladata az állítások értékelése. Ebből következik az erős program harmadik tétele, amely szerint az igaznak és hamisnak vélt állításokat ugyanolyan típusú okokkal kell magyarázni. Ezt nevezik a *szimmetria elvének*. Utolsóként pedig Bloor a *reflexivitás elvét* említi meg, amely szerint a magyarázó sémáknak – legalábbis elvben – magára a szociológiára is alkalmazhatóknak kell lenniük (uo.).

A programban fellelhető szociológiai hagyományok

Az erős program tagadhatatlanul a kuhni felfogás örököse (Fehér, 2002). Meg kell azonban jegyezni azt a látszólag triviális dolgot, hogy míg Kuhn a természettudományok történeti fejlődését vizsgálta, elsősorban tudománytörténetet művelt (persze többek között némi Wittgenstein-hatással), Bloor filozófiai problémákra, a megismerés, a tudás mibenlétére keresett válaszokat. Ez a különbség tűnik fel, amikor mindketten abból kiindulva, hogy a világra vonatkozó ismereteink történelmileg nagyon változékonyak, más-más következtetésre jutnak. Kuhn következtetését a tudományra (mint a tudománytörténet tárgyára) vonatkoztatta, szerinte az eltérő kultúrák eltérő tudományos igazságai arra szolgálnak bizonyítékul, hogy a tudomány alakulásában tudományon kívüli elemek is szerepet játszanak. Bloor viszont a megismerés problémáját (egy episztemológiai kérdést) szem előtt tartva arra a következtetésre jutott, hogy nem létezik a 'társadalmitól' független, objektív igazság, 'tiszta' megismerés. Még szembetűnőbb az eltávolodás, ha megnézzük, hogy az edinburgh-i iskola éppen azzal a Kuhn által is szentesített dichotómiával kívánt szakítani, amely szerint létezik a tudománynak egy külső, illetve egy belső dimenziója. Az edinburgh-i iskola azt állította, hogy a társadalmi-szociológiai faktorok a kognitív szférában is szerepet játszanak (Bloor, 1991, 3–4.). Arra azonban Bloor sem adott pontos választ, mit is jelent ez a társadalmi-szociológiai faktor.

A korábban elfogadott filozófiai hagyomány értelmében a tudás igazolt igaz hit, az episztemológia pedig azt vizsgálja, mi a tudás, és melyek e tudás megszerzésének és igazolásának legbiztosabb módjai. Szakítva ezzel a hagyományos szemlélettel, Bloor tudásként tekint mindarra, amit az emberek annak tartanak, és azt kollektíve jóváhagyják, tekintéllyel ruházzák fel (Bloor, 1999). Bloor a tudás újradefiniálásával egyrészt a filozófia területéről a szociológia keretei közé helyezi át a problémát, másrészt Ludwik Fleckhez hasonlóan szakít azzal a hagyományos ismeretelméleti szemlélettel, amely a megismerő szubjektumot individuumnak tekinti. Azt állítja, hogy a megismerő lehet individuum a megismerés folyamatában, azaz tapasztalhat dolgokat mint egyéni megismerő, de a megismerés alappillérei kollektívek (Barnes–Bloor–Henry, 2002, 74.). Bloor Durkheim és Marcel Mauss munkáján keresztül jut arra a következtetésre, hogy az osztályozási rendszerek nem a külvilág által determináltak, kialakításuk és fenntartásuk társadalmi folyamat eredménye, hiszen nem léteznek az osztályokat elválasztó 'természetes' határok

(Bloor, 2005b). Mindennek magyarázataként Bloorék az osztályozási keretek átadásában és magában az osztályozás folyamatában rejlő bizonytalanságokat emelik ki. Az osztályokat egy úgynevezett *osztenziós folyamat* során sajátítjuk el, amelynek lényege, hogy „közvetlen asszociációt teremtenek (rámutatással, felmutatással stb.) egy empirikus esemény vagy egy adott helyzet és egy szó, nyelvi kifejezés között" (Barnes–Bloor–Henry, 2002, 76.). Ez a közvetlen (és bizonytalanságot is rejtő) asszociáció pedig magában foglalja, hogy a hasonlóság felismerése társadalmilag determinált lesz. A kategóriák elsajátítása során egyszerre van jelen a kulturális konvenciók átörökítése és a társadalmi ellenőrzés, amely egy kategória helyesnek ítélt használatát szabályozza. Bloor azáltal, hogy a tudás kollektív jellegére helyez hangsúlyt, megszünteti a tudományos tudás és az általános értelemben használt (hétköznapi) tudás közötti elválasztást.

Bloor a Mary Hesse által kidolgozott hálómodellt alkalmazza, amely kimondja, hogy a tudás nem elszigetelt tényekből áll össze, hanem olyan organikus egész, amely megelőzi a részeket, és irányítja az egyes állítások és megfigyelések összeillesztését, illetve korrekcióját. A hálómodell jól alkalmazható azokban az esetekben is, amikor a kultúra egyes tudáselemei megkérdőjeleződnek, és az észlelési jelenségek esetleg ellentétesek a közös tudással. Bloorék realista stratégiaként említik azokat a mechanizmusokat, amelyek során felülírjuk észleléseinket, és módosítjuk tudásrendszerünket az új tudásunknak megfelelően vagy a koherencia megőrzésének érdekében (Bloor–Barnes–Henry, 2002, 115.).[29] Meg kell jegyezni, hogy a bloori tudásháló-koncepció nem egyedülálló, hiszen hasonló koncepciót tartalmaz például Willard Van Orman Quine 'erőtér' metaforája (Quine, 1999, 148–151.), Lakatos Imre 'kemény mag' elmélete (Lakatos, 1999, 178–213.), Fleck aktív és passzív asszociációkról szóló elképzelése (Fleck, 1979, 40.) vagy Kuhn normáltudományfogalma.

Bloor sem zárkózik el a gondolattól, hogy létezik valamiféle közvetlen észlelés, mégis a tudományos állítások tapasztalati aluldetermináltságára hivatkozik, amikor egyrészt a tapasztalat és a verbális kifejezés közötti szakadékra utal, másrészt a világ és a tudás laza viszonyát (Hesse korrespondencia-posztulátumát) fogadja el (Bloor, 2005b, 197–201.). Ha a közvetlen észlelés nem elegendő a tudás stabilitásának megteremtéséhez, akkor mi az a plusz, ami a tudásrendszereket rögzíti? Bloor szerint a tudáshálók stabilitása „teljes egészében az azt létrehozók és használók kollektív döntéséből származik", illetve a „háló egyes részeinek aktív védelméből" (uo. 201.). Vannak kitüntetett törvények, amelyek védelmét azonban nem tulajdonságaik biztosítják, sokkal inkább a beléjük (és igaz voltukba) vetett bizalom. A kérdés azonban továbbra is az, hogy mely tényezők felelősek a tudásháló stabil elemeinek kiválasztásáért, vagy – amint az már a tanulmány előző részében is felmerült – mi alapján fogadunk el egy állítást igaznak. Bloor szerint – ellentétben a természettudományokban uralkodó elképzeléssel – az empirikus bizonyítékok nem támasztják alá kellően egy-egy elmélet elfogadását, ezért mellettük a társadalmi mechanizmusokat is figyelembe kell venni.[30] És itt lép be az érdek mint a tudás

[29] Bloor szerint a nyelvi gyakorlat döntő szerepet játszik a koherencia fenntartásában, mert a 'valódi' és 'nem valódi' közötti különbségtétel alkalmazásával az emberek képesek tapasztalataik és megfigyeléseik értékelésére (Bloor–Barnes–Henry, 2002, 115.).

[30] Az edinburghi iskola utáni *Science Studies* képviselői több szempontból is elemezték azokat a tényezőket, amelyek meggyőzik a tudósközösséget egy-egy elmélet helyességéről (például Collins, Knorr-Cetina, Latour).

alakításának legfőbb felelőse. A Bloor által használt érdekfogalom nem pontosan tisztázott, általában gyakorlati érdeket takar, mellyel egy-egy cselekvés okát magyarázza. Az azonban nagyon fontos, hogy számára az érdek társadalmi vagy inkább kollektív módon létrehozott érdek, nem egyéni érdek, hanem a társadalom ellenőrzésének érdekeként jelenik meg.[31]

Bloor, Barnes és Henry közös munkájában az érdek fogalma más kontextusban is előkerül (Bloor–Barnes–Henry, 2002). Itt ugyanis kijelentik, hogy a tudományos kutatásra mint kollektív cselekvésre tekintenek, a tudományos tudást pedig ennek eredményeként írják le. Ez akkor válik értelmezhetővé, ha a tudományt „az emberek sajátos helyzetben, sajátos okból végzett tevékenységeként vizsgáljuk" (uo. 152–153.). Azaz a tudományos tevékenységet ok és okozat összefüggésében magyarázzák (uo. 162.). „A tudományos cselekvés szociológiailag releváns okai közé várhatóan olyan érdekek és célok tartoznak majd, amelyeket az támogat majd, ha az illető cselekvést az egyik és nem a másik módon hajtják végre." (Uo. 164.) Bloorék ezen kijelentése konkrét helyzetek elemzésére vonatkozik, amelyekben az okok segíthetnek eldönteni, miért adott módon történt a cselekvés (elsősorban az adott változás). Így tehát azt állítják, hogy „a célok és érdekek minden adott módon kapcsolatban állnak a tudományos kutatással" (uo.). De itt is hangsúlyozni kell, hogy nem egyéni célok és érdekek játszanak döntő szerepet, hanem társadalmiak, és ezeket a társadalmi kapcsolatokkal összefüggésben kell vizsgálni (uo. 168.).[32]

Bloor nemcsak hivatkozik a szociológiai hagyományokra, hanem tovább is lép némely kérdésben. E tekintetben azt is mondhatjuk a kuhni kifejezéssel élve, hogy egy hagyományos tudományszociológiai rejtvény megoldására törekszik. Bloor szerint az új tudásszociológiának nem szabad megállnia a mannheimi szakaszban, amely kizárná a matematikát (mint a leginkább tiszta és racionális területet) a vizsgálat köréből. Bloor egyik legharcosabb állítása szerint (mely bátran értelmezhető a mannheimi tudásszociológia bírálataként): „Mindenfajta tudást, tartozzon az empirikus tudományokhoz vagy akár a matematikához, minden ízében a kutatás tárgyának kellene tekintenünk" (Bloor, 1999). Szerinte a szociológia tudásra vonatkozó állításait ki kell terjeszteni saját korunk tudományos ismereteire is.[33] *Knowledge and Social Imagery* című könyve második fejezetében (Bloor, 1991), illetve a *Wittgenstein és Mannheim a matematika szociológiájáról* tanulmányai alapján (Bloor, 2005a) a matematika világába való belépés nem más, mint a szabálykövetés legszigorúbb elfogadása. Wittgenstein nyomán megkérdőjelezi a matematika realista felfogását, amely szerint a matematikai állítások az emberektől függetlenül, rajtuk kívül léteznek, nem szorulnak feltalálásra, csupán fel kell fedezni őket, hiszen mindig is ott voltak/vannak (uo. 165.). Bloor szerint azonban meg kell szüntetni azt a dichotóm (metaforikus) szemléletet, amely szerint a világ felosztható matematikán kívüli és belüli világokra, és a 'logika' világában, a matematikán belül is alkalmazni kell a tudomány-

[31] Sajnos csak tanulmánya (2005b) utolsó lábjegyzetében tér ki arra a kérdésre, milyen aktuális tudáshálókat meghatározó érdekstruktúra-tipológiák lehetségesek.

[32] Érdekes azonban, hogy Bloorék nem foglalkoznak a szociológiában oly sokrétű cselekvés fogalmával, és nem kerül elő sem a weberi terminológia, sem a parsonsi értékek által meghatározott normatív cselekvés. Ennek oka, hogy ezek az elméletek az egyéni cselekvőre összpontosítanak, ahol az érdek egészen más összefüggésben jelenik meg.

[33] Bloor ezt a klasszikus szociológiai hagyománnyal (Durkheim) állította szembe, amelyben a tudásszociológia elsősorban az úgynevezett primitív népek tudásvilágát tanulmányozva kívánt szociológiai következtetéseket levonni.

szociológiai megközelítést (uo. 167.). Ehhez az egyik alapvető út annak tisztázása, mi határozza meg a matematikában a helyes szabályalkalmazást, és mitől lesz következetes egy szabály alkalmazása. Az első kérdésre a választ Bloor Wittgenstein alapján a szocializációs folyamatokban leli meg: a szabálykövetés nem más, mint amire megtanították az egyéneket. A következetességre vonatkozóan pedig azt hangsúlyozza, hogy az emberek intuitív módon érzik, mi számít ugyanannak. Wittgenstein magyarázata nem tesz mást, mint kivonja a logika köréből a matematikai események magyarázatát, de nyitva hagyja a lehetőséget a biológia, a pszichológia, illetve a szociológia előtt is (uo. 170–171.). Bloor annak bizonyításához, hogy a matematikai fogalmak kulturális termékek, azaz a szociológia hatóköréhez tartoznak, a nulla fogalmának történeti áttekintésén keresztül jut el. Kimutatja, hogy a nulla struktúrája a domináns számítási feltételek függvénye, ezt pedig a társadalmi környezet határozza meg, melynek szerves részeként működik.

Úgy tűnik, Bloor a megismerés problémáját sikeresen integrálta a szociológiába, még ha az azonosságok ellenére több eltérés felfedezhető is az ő elképzelése és az általa hivatkozott klasszikusok között. Durkheim és Bloor tudásra vonatkozó elképzeléseinek különbségeire Némedi Dénes hívja fel a figyelmet (Némedi, 2005a). Az egyik a történelmi különbségek kezelése. Durkheim kései tudásszociológiai írásaiban épp azt hangsúlyozta, hogy a különböző korszakok társadalmaiban a mélystruktúrák azonosak, míg az erős program – Kuhnhoz hasonlóan – a történelmi korok eltérő tudásformáinak szerepét emeli ki (uo. 143.). Ez a különbség pedig magában foglalja az eltérő célokat. Míg Durkheim célja annak kimutatása volt, hogy minden társadalomban vannak törvényszerűen kialakuló azonos intézmények, Bloorék épp azt hangsúlyozzák, hogy az eltérő kultúrák (egymással azonos értékű, de) eltérő valóságokat építenek ki önmaguk számára. A második jelentős különbség a társadalom, a logika és a tekintély problematikája. Míg Durkheim szerint a társadalmi tekintély logikai jellege a lényeges, Blooréknál a logikai tekintély társadalmi jellege a fontosabb, amely így nagyon közel kerülhet a politikai vagy hatalmi érdekekhez (uo. 145.). Durkheim felfogása szerint a 'társadalmi', a 'kollektív' és a 'racionalitás' azonos fogalmak (az eszmék társadalmi konstitúciójára és társadalmi folyamatokban játszott konstitutív szerepükre hívja fel a figyelmet). „A szociológia egyik legfontosabb posztulátuma ugyanis az, hogy semmilyen emberi intézmény nem alapulhat tévedésen és hazugságon, mert akkor nem maradhatna fenn tartósan." (Durkheim, 2004, 14.) Az erős program éppen ezt a 'kritikátlan észfogalmat' kívánta cáfolni (Némedi, 2005a, 151.).

Bloor és Barnes munkáiban a társadalmi és a kognitív nem választható el. Igaz, Bloor Wittgensteinről szóló tanulmányában a társadalmi jelzővel az egyének felett elhelyezkedő szimbolikus térre utal, amely nincs kitéve „egyéni szeszélyeknek" (Bloor, 2005a, 180.), más írásaiban a társadalmi úgy jelenik meg, mint a nézetek elfogadását, illetve hirdetését befolyásoló dimenzió. Ez jól látható, amikor Bloor a 17. századi tudományos vitában Robert Boyle álláspontját elemzi.[34] Bloor szerint ugyanis abban, hogy Boyle „előnyben részesítette a tehetetlen anyagot az aktív, önszerveződő anyaggal szemben", politikai állásfoglalása, főként a társadalmi stabilizáció iránti elköteleződése játszott komoly szerepet (Bloor, 2005b, 206–214.). Ebben a konkrét tudománytörténeti elemzésben

[34] Boyle és Hobbes 17. századi vitája igencsak megmozgatta a tudománykutatókat. Többek között e vitát elemzi Shapin és Schaffer újszerű tudománytörténeti munkájában (Shapin–Schaffer, 1985), erre építi Latour elemzését (Latour, 1999b), és Kuhn is foglalkozik a nevezetes vitával.

Bloor bemutatja, hogy a tudományos elméletek (már a megismerés során) beágyazódnak a társadalmi és politikai érdekekbe, azokkal átszőve alakulnak ki. A tudomány nem a társadalomtól elszigetelt, önálló terület, de Bloor szerint a társadalmi hatások nem torzítják el az objektív valóságot. S itt kell felidézni a szimmetria tételét, amely szerint az igaznak és a hamisnak vélt állítások azonos típusú okokkal magyarázandók.

„Mindkét fél olyan módon rendezte el a természetre vonatkozó tudásában az alapvető törvényeket és klasszifikációkat, hogy az remekül megfeleljen társadalmi céljaik elérésének. A politikai kontextust különböző fizikai világképek megalkotására használták fel. [...] És amint láttuk, az eredmény minden esetben az volt, hogy a dolgok osztályozása reprodukálta az emberek osztályozását." (Uo. 214.)

Durkheim és Mauss azonban nem ezt állította. Bár szerintük is szoros kapcsolat van a dolgok osztályozása és a társadalmi osztályozás között, de náluk a kettő hasonló természete, párhuzamba állítása a lényeges (Durkheim–Mauss, 1978, 328–329.; vö. Némedi, 2005b, 73.), nem pedig az egyik leképződése a másikban.

Nem tehető egyenlőség a durkheimi és a bloori megközelítésmódok közé. Bloorék gondolatmenetében benne rejlik a durkheimi szemlélet, de nem ugyanazokra a pontokra helyezik a hangsúlyt. Míg Durkheim a társadalmit a racionalitás forrásaként azonosítja, Blooréknál a társadalmi nem garantálja a racionális megismerést, ők azt hangsúlyozzák, hogy nem létezik tiszta, a hagyományos értelemben vett objektív megismerés. 'Társadalmi' fogalmuk használatára leginkább a definiálatlanság jellemző, és ennyiben nagyon is rokon a szociológiai hagyománnyal. A szociológia tárgya, a 'társadalmi', 'társadalom', olyan kategóriák, amelyek értelmezése mindig az adott elméleti modell függvénye (Bauer, 2000, 19.). A sokszínűség Bloorék 'társadalmi' szóhasználatára is érvényes. A 'társadalmi' kifejezésen hol az érdekeket, hol a szocializációt, hol valamiféle intézményrendszert vagy tudáshálót értenek. Jól példázza ezt Bloornak a kollektív reprezentációkról írt tanulmánya (Bloor, 2005c). Itt Durkheim azon tételéből indul ki, hogy a reprezentációt (azt, hogy miképp jelennek meg a környezetünkben lévő tárgyak vagy fogalmak) nem lehet individualisztikus módon értelmezni, „a reprezentáció képessége teljes egészében a szociális és nem az egyéni folyamatokból ered" (uo. 226.). Barnes nyomán pedig a kollektív reprezentáció durkheimi modelljét mint önreferenciális modellt azonosítja. Ennek lényege, hogy „a referálás, gondolkodás és igazodás egy olyan gyakorlat részét képezi, amit éppen a referálás, gondolkodás és igazodás aktusai konstituálnak. A gyakorlatot konstituáló ezen intencionális aktusok tárgya nem más, mint maga a gyakorlat." (Uo. 230.)[35]

Az erős program kritikái

A tudományos tudás szociológiai vizsgálatát sokan és sokfelől támadták. A legtöbbet hangoztatott, legáltalánosabb kritika az erős programmal szemben, hogy megmaradt a puszta program szintjén. Ennek egyik oka, hogy céljai szinte megvalósíthatatlanok. Erre hívja fel a figyelmet a hagyományos tudományfilozófia felől érvelő Larry Laudan is.

[35] Bloor a következő példát adja nekünk: a vezető státusa létrejön, mert az adott egyénnel mint vezetővel bánnak, úgy tekintenek rá és beszélnek róla.

„Bloor azt állítja, hogy semmilyen megközelítés nem lehet 'tudományos', ha megsérti az [erős programban szereplő] (1)–(4) téziseket. Ennek megfelelően kézenfekvő az alábbi kérdés: vajon a többi tudomány, amelyet Bloor paradigmának tekint, rendelkezik-e olyan vonásokkal, amelyek igazolnák ezt az állítást?" (Laudan, 1999, 479.)

Bloor így azért, hogy az erős program tudományosságát igazolja, olyan kritériumrendszert állít fel, például a kauzalitás tételét, amelynek a természettudományok sem képesek megfelelni. Igazat kell adnunk Laudannak abban, hogy talán felesleges a kauzalitás ilyen szigorú számonkérése, mert bár kívánatos lenne, de a tudományosság eldöntésében a legtöbb esetben nem az ok-okozatiság kimutatása játszik döntő szerepet (uo.). Laudan azonban továbblépett, s azt a kritikát fogalmazta meg, hogy „eddig még senki – sem filozófus, sem szociológus – nem adott elfogadható elméletet arról, hogy milyen kognitív vagy módszertani vonások választják el a tudományokat a nem-tudományoktól" (uo. 479.). Bloor sem állította, hogy kognitív vagy módszertani elvek alapján különbséget tehetünk tudomány és áltudomány között, elméleti fejtegetése nem erre irányult. Talán nem túl szerencsés állítása a tudományosság kritériumaként sokkal inkább szolgálta programjának megalapozását, mint mások kizárását a tudományból.

Abban, hogy az erős program megmaradt a program szintjén, szerepet játszott az alkotói által használt társadalmi-szociológiai dimenziók kidolgozatlansága is. Bloor és Barnes sokszor hangoztatott társadalmi tényezői ugyanis nem használhatók valamely empirikus kutatás kiindulópontjaként, magyarázó tényezőkként pedig vagy alkalmi jellegűnek tűnnek, vagy megmaradnak az érdek vagy a tanulás/szocializáció szerepének hangoztatásánál, ami pedig nem elég újszerű, és leginkább azt a benyomást keltheti, hogy ezek a tényezők a tudományon kívülről 'beszüremkedő' elemek.

A legnagyobb ellenállás az erős program szimmetria-tételével szemben bontakozott ki, és ehhez kapcsolódott a relativizmus vádja is. Azt többen vallják (Hollis, Lakatos, Laudan, Lukes), hogy a racionális és az irracionális vélekedéseket nem lehet és nem is kell azonos típusú okokkal magyarázni. Laudan meg is fogalmazza azt az általános álláspontot, amellyel a szimmetria tételének minden bizonnyal számolnia kell: „a szimmetria tézise a *kognitív relativizmus* erős megfogalmazása, és ki fogja váltani a relativizmussal szembeni valamennyi szokásos ellenlépést" (uo. 482. – *kiemelés az eredetiben*). Laudan az általános kritika mellett rámutat az erős program pontatlanságára is, amennyiben Bloor nem fejti ki egyértelműen, hogy mit jelent az 'ugyanolyan típusú' ok. S valóban, az erős programot olvasva az okokról csak annyi tudható meg, hogy azok lehetnek társadalmi tényezők vagy azon kívüliek (Bloor, 1999, 430.). Feltűnő persze, hogy a szimmetria tétele mögött az az alapfeltevés húzódik meg, hogy az állításokat vizsgáló szociológus nem dönthet arról, mi számít igaz, illetve hamis vélekedésnek. Ez pedig többek között abból következik (még ha nem számolunk is a szakmai kompetencia hiányával), hogy mint mindenki, a tudományt vizsgáló szociológus is rabja környezetének, így annak eldöntése, hogy mi számít racionálisnak, illetve irracionálisnak, igaznak vagy hamisnak, szintén kontextusfüggő lesz (vö. Barnes–Bloor, 1992, 624–626.). Bloorék tagadják, hogy lennének olyan általános kritériumok, amelyek alapul szolgálhatnának egy mindenki által elfogadott és kontextusfüggetlen racionalizmusnak (uo. 630.).[36] Barnes egyszerűen

[36] Emlékeztetésül: a tudományos igazságok kontextusfüggőségére már Ludwik Fleck is felhívta a figyelmet (Fleck, 1979).

úgy fogalmaz, hogy el kell fogadnunk a különböző tudásigények szociológiai ekvivalenciáját (Barnes, 1977, 25.).

Az erős programot leginkább a természettudományok oldaláról vitatták: a tudás relativizálásán túl a szakmai kompetencia hiányával vádolták az edinburgh-i iskolát.[37] A nézet legmarkánsabb képviselői Alan Sokal és Jean Bricmont, akik szerint az erős program legnagyobb hibája, hogy nem csupán a tudomány társadalmi környezetének vizsgálatára korlátozódik, hanem szociológiai terminusokban kívánja magyarázni a tudományos elméletek tartalmát is, és ezáltal relativizálja őket (Sokal–Bricmont, 2000, 112.). A két megközelítés között azonban alapvető különbség van. Sokal és Bricmont a tudomány felől közelíti meg a kérdést, számukra az a fontos, hogy állításokról eldöntsék igaz vagy hamis voltukat, míg Bloorék – mint fentebb láttuk – nem kívánnak dönteni egy-egy vélekedés igazságtartalmáról, csupán azt vizsgálják, milyen mechanizmusok játszottak szerepet abban, hogy egy közösség (nevezetesen egy igencsak zárt tudományos csoport) igaznak ismerjen el valamely állítást. Sokalék Bloorék szemére vetik még, hogy az általuk kidolgozott program a mindennapi élet ismeretelméletére hivatkozva sem állja meg a helyét. Szerintük ugyanis, ha egy előadóterembe tartva szemberohan velünk egy ember, aki azt kiabálja, hogy az előadóteremben megvadult elefántok vannak, akkor erről elsősorban úgy győződünk meg, hogy benézünk a terembe, és megnézzük, milyen állapotok uralkodnak ott (uo. 118–119.). Úgy tűnik, Sokalék nem számolnak többrétű döntési mechanizmusainkkal. Például, mielőtt lehetőségünk nyílik arra, hogy saját szemünkkel győződjünk meg a történtekről – amire természetesen a legtöbb helyzetben nincs is módunk –, mérlegeljük az adott egyén külsejét, viselkedését, és ha ismertük már korábban, a róla kialakított véleményünket is felhasználjuk a helyzet értékelésében. Továbbá azt is figyelembe vesszük, hogyan viselkednek mások ebben a helyzetben, milyen jelzéseket adnak, valamint azt sem felejthetjük el, hogy korábban már szereztünk bizonyos ismereteket az elefántokról és viselkedésükről, s azt is mérlegelhetjük, hogy nem tréfáról van-e szó. Amennyiben egyáltalán eljutunk odáig, hogy benézzünk a terembe, már előzetes tudásunk alapján és az adott kontextustól függően értékeljük a helyzetet, s bármilyen kép tárul is a szemünk elé, azt a már létező tudáshálóhoz fogjuk igazítani.

Sokal szerint nem lenne gond a szociológiai vagy pszichológiai magyarázatokkal, ha nem zárnák ki a világot olyannak, amilyen (uo. 117.), ha a természet is helyet kapna a vélekedések okainak magyarázatában. Bloor és Barnes – sok más tudománykutatótól eltérően – nem zárja ki a természetet, illetve a hivatkozást a természetre, csupán a természet *kizárólagosságát* tagadják. Az elméletek tények általi aluldetermináltságának magyarázatában a fentebb már idézett hálómodell mellett az ismert pszichológiai és szociológiai magyarázatokat is felhasználják. Bloor szerint például nem meglepő, hogy a tudományos megismerés folyamán nem tudjuk kizárni a hallgatólagos tudás elemeit. Arra hivatkozik, hogy a mindennapi attitűdök és tudományos megismeréseink éppúgy aszimmetrikusak, hiszen közismert dolog például, hogy a szokatlan események vonzzák a figyelmünket. Bloor szerint ez fiziológiai habitusunkból ered: agyunk gyorsan alkalmazkodik a háttérfeltételekhez, és óvja a már feldolgozott információból nyert eredményeket. Bloor szerint nem kell meghaladnunk idegrendszerünk fizikai törvényeit, a szimmetria elve éppen azt jelenti, hogy tisztában kell lennünk ezekkel a tendenciákkal, s figyelembe kell vennünk az ilyen háttértudást, amelyhez képest meghatározzuk, hogy mit tartunk szokatlannak, vagy mi szorul magyarázatra.

[37] A szakmai kompetencia kérdése valóban összetett probléma, hiszen a szociológusok olyan kutatói közösségeket vizsgálnak, amelyek problémáit nem ismerik, megismerésükre pedig leginkább a vizsgált csoportok vagy azok bírálóinak munkáin keresztül nyílik lehetőségük. Ez a probléma sokkal erőteljesebben kerül elő azoknál a tudományszociológiai vagy tudományantropológiai irányzatoknál, amelyek valóban konkrét tudományos folyamatokat vizsgálnak (lásd például Collins, 1998).

Az erős programot a társadalomtudományok felől szociológusok és antropológusok is bírálták. Ben-David például egyenesen szociológiailag irrelevánsnak minősítette (Ben-David, 1981, 46., 54.), az antropológusok pedig társadalom-központúsággal vádolták, ami szerintük összeegyeztethetetlen az emberi természet egyediségével (Archer, 1987, 235–236.). Pierre Bourdieu pedig egyenesen Sokalék oldalára állt. A Collège de France-ban tartott előadásában keményen bírálta a tudományos tudással foglalkozó társadalomtudósokat, s velük szemben fejtette ki a maga álláspontját (Bourdieu, 2005, 7.). Szerinte arra a kérdésre, hogyan hozhat létre egy történeti helyzet által meghatározott (tudományos) tevékenység „transzhistorikus igazságokat" (uo. 10–11.), sem a logikai dogmatizmus, sem a vele szembehelyezkedő relativizmus nem nyújthat megfelelő magyarázatot.

Bloor programját az újszerű tudománykutatás területéről is érte támadás. Bruno Latour egyenesen zsákutcának tartja a szimmetria elvét. A probléma az, hogy Bloor maga is egy újabb aszimmetriát állít elő, véli Latour, mivel „zárójelbe teszi a természetet, és a 'társadalom' pólusát teszi meg a magyarázat egész terhének hordozójává. Konstruktivista, amikor a természetről van szó, és realista, amikor a társadalomról" (Latour, 1999b, 163.). Latour álláspontja azonban nem azonos a sokali bírálattal, mert nem a társadalmi magyarázat kizárólagosságát bírálja, legalábbis nem Sokallal azonos módon, hanem a természet és társadalom szerinte mesterséges elválasztását kérdőjelezi meg (uo. 166.).

A BATHI ISKOLA: HARRY M. COLLINS

Az 1970-es években a nyugat-angliai Bath egyetemén kutatott Harry M. Collins, akihez a *relativizmus empirikus programjá*nak kidolgozása köthető. Megközelítése lényeges kérdésekben közel áll a fentebb bemutatott erős programhoz. Collins tulajdonképpen az erős programban megfogalmazott pártatlanság és szimmetria tételeit emeli ki az általa követett szociológiai kutatás meghatározó jegyeként. Szerinte ugyanis a legfontosabb az, hogy az értelmezéseket illetően elfogulatlanok legyünk, mert nem állíthatjuk biztosan valamiről, hogy ez vagy az a dolgok természetes rendje, nem vállalkozhatunk a tudományos közösségek által kialakított állítások igazságtartalmának vizsgálatára (Collins, 1983, 91.). Collins ezt az álláspontot nevezi – azon túl, hogy ez egyfajta ismeretelméleti nézőpont, amely már a korábbi elméletekben is megjelenik – módszertani relativizmusnak. Nem csupán módszertani relativizmust hirdet azonban, hanem vállalja a *nyílt* relativizmust annyiban, hogy szerinte a tudományos állítások igazságtartalmáról nem a természet, hanem társadalmi mechanizmusok döntenek. „Egy iskola [...] a nyílt relativizmus álláspontjára helyezkedik, amelyben a természeti világnak alig vagy egyáltalán nincsen szerepe a tudományos ismeretek konstruálásában." (Collins, 1999, 471.) Azaz Collins elutasítja az edinburghiak által elfogadott és empirikusan amúgy is nehezen tartható álláspontot, amely szerint a tudományos tudás kialakulásában a 'természet' is szerepet játszik.

Talán e feltevés ismeretében érthetővé is válik a tudósok felháborodása (Sokal–Bricmont, 2000). Hiszen, ha a tudományos tények előállításában nem játszik szerepet a természet, akkor tudományos eredményeink társadalmi konstrukciók. Itt azonban el kell gondolkodnunk azon, mit is jelent, hogy valami társadalmilag konstruált. A természettudományok művelői szerint ez az állítás szemben áll azzal a több száz éves felfogással, amely szerint a tudomány nem más, mint az objektív megismerés révén a természetről tett igaz állítások összessége. E hagyomány értelmében a 'társadalmi' a tudomány azon oldalára világítana rá, ahol valamilyen formában sérül az objektivitás, a társadalmi tényező zavart okoz az igazság feltárásában. Collins éppen ezt a szemléletmódot vonja kétségbe, és a tudományos állítások új meghatározását adja, amikor a tények társadalmi előállításáról beszél.[38] Szerinte ugyanis történeti példák igazolják, hogy a természeti világról tett tudományos állítások megkérdőjelezhetők, a természet nem ad választ az igaz és hamis eredmények kérdésében, ezért a tudomány kutatóira hárul a feladat, hogy megmutassák, egy állítás miképp válik tudományos eredménnyé, az 'adatoknak' milyen utat kell bejárniuk az észlelésüktől a *hivatalos és nyilvános státusukig*.[39] Jól példázza ezt a szemléletet a kísérlettel kapcsolatos collinsi megállapítás. Általánosan elfogadott nézet, hogy egy tudományos kísérlet megerősítése annak megismételhetőségétől függ. Collins ezzel szemben azt állítja, hogy a kísérletek igazolása nem a formalizált megismételhetőség alapján történik. Ennek egyik oka, hogy a kísérleti eljárások és tudományos ismeretek átadásában fontos szerepet játszik a nem formalizált és nem verbális készségszintű tudás elsajátítása (a kísérletek nem reprodukálhatók pusztán egy formalizált technikai leírás alapján, a megismétlésükhöz többnyire szükség van bizonyos háttértudásra, hallgatólagos készségekre). Másrészt a kísérlet megismétlésének folyamata maga és elfogadtatása, azaz a kísérlet igazoltnak tekintése sem pusztán technikai eljárás, hanem társadalmi alkuk eredménye (Collins, 1982b; vö. Dupcsik, 2001, 59.). Egy kísérlet megismétlésével kapcsolatban vitázni lehet magáról a kísérlet definíciójáról és tárgyáról, a kísérletet végző személyről, kompetenciájáról, a kísérlet eredményéről és arról, mit igazol a kísérlet (Collins, 1982b).

Mindezek mellett azt is figyelembe kell venni, milyen eszközök, módszerek segítik a tudósokat eredményeik elfogadtatásában, mely érdekek, gyakorlatok vagy erőforrások állnak rendelkezésükre egy-egy állítás igazolására, és hol húzódnak meg „a tudományos legitimitás helyi, lényegében kulturális jellegű határai" (Collins, 1999a, 473.). Collins empirikus szociológiai kutatásai azt mutatták, hogy a korábban univerzálisnak tartott tudományos kritériumok a legtöbb esetben egy-egy laboratórium falain belül bevett, egyedi megoldások és helyi szokások, valamint az univerzális szabályok követésének furcsa egyvelege.

Collins lényeges mozzanatnak tekinti, hogy az adatok értelmezésében az egyes tudóscsoportoknak (intézeteknek) eltérő a jelentőségük. Egyes kulcspozícióban lévő csoportok, a tudósközösség 'kemény' magjai kitüntetett helyzetben vannak az eredmények elfogadtatása szempontjából. S tulajdonképpen e csoportok, valamint a többi laboratórium és intézmény interakciói (elsősorban gyenge kötései) határozzák meg a kimeneteleket, a változtatási kísérletek eredményeit (Collins, 1983, 95.). Azaz: Collins szerint bizonyos kutatócsoportok rendelkeznek azzal a képességgel, hogy az általuk kialakított interpretációkat más csoportokra 'ráerőltessék'. Látható, milyen messzire kerültünk attól a klasszikus felfogástól, amely szerint a körülöttünk lévő világ rákényszeríti magát a tudatunkra; ellenkezőleg, az intézményesült hitek erőltetik rá magukat a világunkra.[40] Collins szemléletét még a hozzá közel álló edinburgh-i iskola is „érdekes idealista érvelésnek" minősíti (Barnes–Bloor–Henry, 2002, 110.). Szerintük el kell ismerni a fizikai környezet létét és ok-okozati szerepét, és arról sem feledkezhetünk meg, hogy az individuum (a kísérletekben felhasznált állatokhoz hasonlóan) képes környezete megfigyelésére és tapasztalatai alapján a tanulásra (uo. 110.).

Collins egyrészt az edinburghi iskolával szemben nagyobb hangsúlyt fektetett az empirikus kutatásra (szerinte a tudományos tudás szociológiájának eddigi művelői elkövették azt a hibát, hogy saját programjuk tudományosságának bizonyítása érdekében leragadtak a programadó írások készítésénél), másrészt gyökeresen szakított a tudományszociológia klasszikus hagyományával (Collins, 1999, 472.). Az empirikus kutatáshoz kidolgozta *a relativizmus empirikus programjának három fő tételét* (Collins, 1983, 95–96.; vö. Bucchi, 2004, 68.).

Első lépésként a kísérleti eredmények interpretációs rugalmasságának dokumentálását tűzte ki célul, majd azokat a mechanizmusokat vizsgálta, amelyek a rugalmas értelmezések lezárását eredményezik, vagyis eldöntik a vitát. A harmadik lépésben pedig azt elemezte, milyen a kapcsolat a lezárás mechanizmusai és egy szélesebb társadalmi és politikai struktúra között.

A gravitációs sugárzás észlelése. Evidenciális kultúrák

Collins kitüntetett szerepet tulajdonít a tudományos vitáknak, úgy véli, azokon keresztül mutatható be, hogyan magyarázható egy tapasztalat egymással ellentétes módon, és hogyan képesek ezek a magyarázatok párhuzamosan viszonylag hosszú ideig fennmaradni. Munkássága két meghatározó és hosszas – a TEA-lézer és a gravitációs sugárzás körül kialakult – tudományos vita elemzéséhez kapcsolódik, amelyek közül itt a gravitációs sugárzás észlelésével kapcsolatos megfigyeléseit mutatom be.[41] Ezzel a megközelítéssel Collins megerősítette Barnes ekvivalencia-posztulátumát, azt, hogy a szociológusnak nem kell döntenie a különböző tudásigények között.

[38] Érdekes, hogy míg az edinburgh-iek hasonló állításukat Durkheim nézetével próbálják igazolni, Collins erre nem is tesz kísérletet.

[39] Collins által bevezetett 'speciális relativizmus' fogalma például jelzi, hogy míg a természeti világgal szemben fenntartja kétségeit a tekintetben, hogy mennyire adekvátak a tudományos módszerek, ezzel szemben úgy véli, hogy amikor tudományszociológiát művelünk, akkor nem igazán hasznos az elfogadott szociológiai módszerek felfüggesztése (Collins, 1983, 102.). Collins ezzel elveti az erős program által kinyilvánított reflexivitás tételét (Collins, 1982a).

[40] Collins úgy gondolja, hogy az intézményesült hitek határozzák meg azt, hogy milyen világban élünk, a tapasztalat erről nem árul el semmit. A hagyomány szerepét olyannyira jelentősnek látja, hogy szerinte a világképek és magyarázatok változására (a kuhni terminológiában a paradigmaváltásokra) nem azért kerül sor, mert a természet tanulmányozása során szembesülünk a 'valósággal', azaz anomáliák keletkeznek, hanem mert egy másik hagyomány vagy az újítók megerősödése újraírja világunkat (vö. Barnes–Bloor–Henry, 2002, 106.).

[41] Ezeken felül Collins más vitákat is elemzett, például a parajelenségek létéről és nem létéről szóló vitát (Collins, 1976).

A gravitációs sugárzás körüli vitát 1969-ben Joseph Weber, az amerikai Marylandi Egyetem fizikusa indította el, amikor bejelentette, hogy a világűrből származó nagy mennyiségű gravitációs aktivitást fedezett fel.[42]

Collins a tudománytermelés különböző mozzanatait vizsgálta, hasonlóan ahhoz, ahogyan a tudományantropológusok teszik, és a gravitációs sugárzással kapcsolatos vitában két tudományos közösséget elemzett. Mindkettő álláspontja szerint léteznek gravitációs hullámok. A két kutatócsoport között nem volt nézetkülönbség abban, hogy mi számít problémának, tehát azonos 'paradigmán' belül mozogtak.

A két csoport vitájának lényege az, hogyan interpretálják a kutatás során mért eredményeket, pontosabban: mikor is beszélhetünk eredményről? Collins összehasonlította a két kutatócsoport (olasz frascati és az amerikai louisianai) adatközlési és -értelmezési gyakorlatát. A csoportok közötti különbségek leginkább az 1980-as évek végétől kezdtek felerősödni, ami a gravitációs sugárzás kutatásában felmerülő újabb, az észlelés területén érzékenyebb technológia, az óriás lézer-interferométer felépítésével volt összefüggésben, és azzal, hogy ez a műszer a korábbiaknál jóval költségesebb eszköznek bizonyult. Collins szemléletesen ábrázolja, hogy az új és költséges műszer megépítését és használatát, így a kutatócsoportok működését is, a csoportok mögött álló intézményrendszerek és eltérő finanszírozási mechanizmusaik befolyásolták.

Collins úgy látta, hogy a két csoportot két eltérő evidenciális kultúra jellemezte. Az általa használt kultúrafogalmat nem definiálta, de elméletének megértése könnyű, ha azt vizsgáljuk, mely dimenziók alapján különíti el az egyes evidenciális kultúrákat. Első dimenzióként kollektivista vagy individualista csoportról, másodikként magas, illetve alacsony evidenciális jelentőségtulajdonításon alapuló kultúráról beszélhetünk, a harmadik dimenzió pedig az elfogadás küszöbszintjeire vonatkozik.

Collins azokat a kutatócsoportokat nevezi individualistának, amelyekben az egyén vagy egy különálló labor teljes mértékben felelősséget vállal a tudományos eredmények értelmezéséért és érvényességéért. Az adatok interpretációja így egyedül az egyénhez vagy a laboratóriumhoz kötődik. Ezzel szemben a kollektivista szemlélet lényege, hogy a kutatók munkájukat a korábbi eredményekkel együtt, azokhoz képest értékelik. A gravitációs hullámok mérésével kapcsolatos kutatásai során Collins úgy találta, hogy az amerikai kutatócsoport inkább az individualista, míg az olasz inkább a kollektivista hagyományt követi. Természetesen Collins sem állítja, hogy az olasz csoport minden egyes tagja vagy minden olasz kutatócsoport kollektivista, vagy fordítva. Az eredmények értékelése szempontjából mind az individualisták, mind a kollektivisták esetében a tudományos közösség az utolsó döntőbíró, de míg az individualista szakmai sikertelenségként fogja fel, ha a közösség elutasítja vagy vitatja eredményeit, a kollektivista a tudományos eljárás természetes részeként tekint a vitára, amely előbbre viszi a tudományos munka menetét. A collinsi kollektivista típus azonban nem azonos a mertoni kollektivizmussal, mert Mertonnál az eredmények kollektív tulajdonának hangsúlyozása volt a lényeg, Collins pedig az eredmények kollektív létrehozására fektet hangsúlyt. Álláspontja inkább közelít Ludwik Fleck elképzeléséhez, aki szerint a tudományos adatokat kollektív, társadalmi együttműködés eredményeként hozzuk létre, és nem hagyhatjuk figyelmen kívül a korábbi eredményeket sem (és erre nem is lennénk képesek).

Collins a második dimenzióban magas, illetve alacsony evidenciális jelentőséget különböztet meg. E dimenzió tulajdonképpen azzal a dilemmával kapcsolatos, hogy az észlelt adatból kiindulva a kutatók a következtetések milyen hosszú láncolatát állítják fel, a tévedés és a vitathatóság mekkora kockázatát tartják vállalhatónak ezek közlésével. Például a gravitációs hullámok észlelésekor az olasz kutatócsoport boldogan jelentené be a 'félkész' véletlenszerűségeket úgy, hogy az észlelt adatokhoz nem kapcsol hosszú következtetési láncolatot, míg az amerikai csoport amellett érvel, hogy csak akkor kerülhet sor a közlésre, ha az általuk feltételezett 'végső' következtetés egész láncolata, azaz a gravitációs hullámok észlelése bizonyítható.

Az evidenciális kultúra harmadik dimenziója, az evidenciális küszöbszint kiválasztását és a statisztikai kockázatot érinti (COLLINS, 1998, 306.). A küszöbszintek itt arra vonatkoznak, hogy adott kultúrák az eltérő eredmények milyen magas fokát képesek befogadni. Így például a társadalomtudományok esetében elképzelhető, hogy egy folyóiraton belül jóval több eltérő szemléletet tükröző eredmény szerepel, míg a nagy energiájú fizika esetében ez a szám jóval alacsonyabb lesz (valami hasonlóra hívja fel a figyelmet Knorr-Cetina is az *Epistemic Cultures* című könyvében, amelyről később még részletesen lesz szó).

Collins dimenziói szerint tehát az olasz kutatócsoport a tudományos adatokra mint közösségi tevékenység által létrehozott eredményre tekintett, de az észlelt adatok alapján nem dolgozott ki átfogó elméletet, ezért azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy az adatokat különböző módokon magyarázzák. Ezzel szemben az amerikai csoport a gravitációs sugárzás teljes elméletének és a mérésével kapcsolatos eljárásoknak a bizonyítására törekedett, s nem tartotta szerencsésnek az esetleges véletlenszerű észlelések publikálását.

A tudománykutatás szociológiai hagyománya és Collins szemlélete

Collins 1998-as cikkében mint elődre egyedül Mertonra hivatkozik, hogy azután bemutathassa különbözését e hagyománytól. Az első és legfontosabb eltérésként a klasszikus mertoni tudásszociológiával ellentétben nem tételezi fel, hogy az igazság feltárásának egyedül hatékony módját a tudósközösséget meghatározó társadalmi normák együttese, szigorú felállításuk és betartásuk biztosítja. A mertoni hagyomány folytatójaként lényegesnek tekinti a tudományos intézményeket, nem egy általános, a tudományra jellemző intézményrendszert vizsgál, hanem azt elemzi, milyen módon szerveződnek az egyes tudományos kutatócsoportok, milyen a mögöttük álló intézményrendszer kultúrája. Lényeges különbség azonban a korábbiakhoz képest, hogy a tudósközösségeket nem professzionális szakmai keretek alapján határozza meg, hanem olyan közösségek tudomá-

[42] A gravitációs hullámokkal kapcsolatban azonban problémát jelentett a hullámok létezésének igazolása, így az elsődleges feladat egy megbízható detektor építése lett volna. Születtek kísérletek a hullámok mérésére, s néhányán pozitív, míg mások negatív eredményeket kaptak. Alapvető kérdés maradt azonban, hogy melyik detektor volt megfelelő: az-e, amelyik pozitív, vagy amelyik negatív eredményt mutatott. Honnan tudható, hogy egy detektor megbízható? Egy műszer a fizikusok számára akkor megbízható, ha biztosan jelzi a természetben végbement folyamatokat, ez esetben a gravitációs hullámokat. A probléma viszont az volt, hogy a gravitációs hullámok túl gyengék, nehezen különíthetők el a mérést zavaró egyéb zajoktól, valamint nem áll rendelkezésre olyan időszak, amikor nincsenek jelen, így nem lehetett összehasonlítani a gravitációs hullámoktól mentes és terhelt időszakokat. Más szóval: a műszer megbízható, ha méri a természeti folyamatokat, amelyeket úgy ismerünk meg, ha megbízható műszerekkel mérjük őket. Ez circulus, ha nem is vitiosus.

nyos tevékenységét vizsgálja, amelyeket egy kognitív cél – például egy lézer felépítése vagy a gravitációs hullámok mérése – határoz meg (Collins, 1983). A mertoni hagyománytól eltérően nem fektet hangsúlyt az egyéni cselekvés és a csoport közötti feszültségek vizsgálatára. Az általa vizsgált csoport inkább hasonlít a Granovetter-féle kapcsolati hálókhoz.[43] Collins maga is utal arra, hogy az egyes csoportok között a hallgatólagos (sok esetben technikai) tudás átadásában a gyenge kötések szerepe lehet a jelentősebb az esetleg intézményesült erős kötésekhez képest (Collins, 1999, 97). Ennek jelentősége pedig akkor válik világossá, ha figyelembe vesszük, Collins abból a feltevésből indult ki, hogy a csoport kultúrája és társadalmi szerveződése meghatározza a tudományos eredmények előállítását. Vagyis Collins a hálómodell segítségével kerüli el az externalista–internalista megkülönböztetést.

Collins elemzése abban az értelemben mindenképpen szociológiainak tekinthető, hogy a tudományos kutatást társas tevékenységként definiálja. A korábbi elméletalkotókhoz (Fleck, Kuhn, Bloor, Barnes) hasonlóan a tudás előállításában és átadásában meghatározónak tartja a hallgatólagos készségek és az informális tudás szerepét. Vizsgálataiban a tudományos tevékenység cselekvői közé már nemcsak a tudósok tartoznak, hanem a kísérleti munkát végző technikusok, PhD-hallgatók, laboránsok is, sőt a tudás előállításában a tudományos közösségen kívüli csoportok is mobilizálhatók lesznek. Állandóan változhat az a határ, amely elválasztaná a 'belül lévőket' és 'kívül lévőket'. Collins így nem csupán a kutatócsoportokra vonatkozó társadalmi normákra figyel, hanem mélyebbre ás, és a kutatócsoportok gyakorlati tevékenységét elemzi.

Kutatási módszerének leírásakor külön hangsúlyozza a szociológiai és antropológiai hagyományokat. Az e tudományterületekről ismert részt vevő megfigyeléshez hasonló módszert választ, a részt vevő megértő gyakorlatot *(participant comprehension)*. Ez lényegében azt jelenti, hogy mint a terepen dolgozó kutató (antropológus) próbál szert tenni az adott kutatási területen tevékenykedő 'bennszülöttek' szakértelmére anélkül, hogy zavart keltene a kutatás tárgyul szolgáló tevékenységben (Collins, 1983). Ez pedig azzal jár, hogy tudománykutatóként részt vesz a vizsgált tudományterület tudományos konferenciáin, vitáin, személyesen, e-mailben, telefonon állandó kapcsolatot tart az adott területen dolgozó szakemberekkel, jelentős időt tölt a laboratóriumokban, és nem utolsósorban ott van az informális kapcsolatok szinterein: folyosói beszélgetések, kávézások és viccelődések alkalmával.

Collins szerint a tudományt kutató szociológus feladata, hogy megértse és elsajátítsa az egyes tudományos közösségek tagjainak szakértelmét a közösségre jellemző hallgatólagos tudásokkal és készségekkel együtt azért, hogy majd *felfüggesztve* őket kimutathassa azokat a *magátólértetődőségeket*, amelyek a csoporttagok számára láthatatlanok maradnak az értelmezési folyamatokban. Lássuk be, ez nem egyszerű folyamat. Az is világos viszont, hogy ez a megközelítés nagyon hasonlít az 1960-as években Harold Garfinkel

[43] Mark Granovetter *The Strength of Weak Ties* (A gyenge kötések ereje) című 1973-as tanulmánya új módon közelítette meg a hálózatkutatást. Az egyének kapcsolatait két típusba sorolta: a közeli, egymást kölcsönösen ismerő barátok erős típusú kötéseket alkotnak, míg a gyenge kapcsolatokat az eltérő baráti körökkel rendelkező ismerőseink jelentik. Granovetter szerint például egy új álláshoz inkább a gyenge kötéseink révén jutunk, mivel azon ismerőseink tőlünk eltérő körökben mozognak, így más területeken is képesek információra szert tenni.

etnometodológiai irányzatához.[44] A magától értetődő jelentéstulajdonítások és értelmezések vizsgálatakor Collinsnak nehézséget jelent, hogy egy számára ismeretlen terepen tevékenykedik, sem ő, sem a beszámolóit olvasó szociológusok nem *tagjai* az adott tudományterületnek, így az egyes problémákat eleve nehéz megértenünk.

A nehézséget éppen az okozza, hogy mindaddig, amíg működnek ezek a jelentéstulajdonítások, nem számolunk velük, és nem is artikulálódnak. Ez a 'láthatatlanság' játszik szerepet annak megerősítésében, hogy a dolgok jelentésének valamiféle külsődleges minőséget kell tulajdonítanunk. Tudományos tényekről akkor beszélhetünk, ha bárki, aki ugyanarról a helyről nézi, azonos dolgot láthat. Az adatok magukért beszélnek, nem szorulnak magyarázatra. Ezt az állapotot Kuhn normál tudományként írja le. Ennek ellentéte, amikor egyes tudósok 'forradalmat csinálnak', a feje tetejére állítják az addig elfogadott rendet, és teljesen új szemléletet alapoznak meg. Collins a köztes állapottal foglalkozik, azzal, amikor a tudósok olyan új eredményeket produkálnak, amelyek, bár nem illeszkednek tökéletesen az addigi rendhez, mégsem borítják fel a létező struktúra egészét, a vita során azonban megkérdőjelezik a magától értetődőnek vélt dolgokat. A vita azért is alkalmas terep, mert egyrészt megköveteli az álláspontok alapvető egyeztetését, másrészt rávilágít arra, hogy a magától értetődő hitek nem minden esetben tarthatók. Továbbá e viták jól lokalizálhatók, ami megkönnyíti a kutató dolgát.

Collins a tudományt társas vállalkozásként, a tudományos eredményeket pedig egy, a társadalmi dimenziók által meghatározott alku kimeneteleként írja le. Szerinte a megismerés kollektív aktus, társadalmilag meghatározott, a tudományos tények pedig társadalmilag konstruáltak. Ám nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy nem vállalkozik a tudományos közösségek szociológiai elemzésére. Eltér a hagyományos tudományszociológiától, mert nem egy tudományos intézményrendszer funkcionalista leírására törekszik, nem tesz az egész tudományra vonatkozó megállapításokat, kijelölve a tudományosság kritériumait. Magát a tudományos tevékenységet vizsgálja, és elsősorban egy kutatócsoport, egy intézmény vagy tudományág kognitív céljaira összpontosít, például egy lézer megépítésére, vagy a gravitációs hullámok meghatározására. Megközelítését általában az edinburgh-i iskola következményeként emlegetik, bár a fenti különbségek mellett meg kell említeni azt is, hogy Collins David Bloortól eltérően hajlott a mikroszociológiai magyarázatok keresésére, hasonlóan az antropológiai megközelítéshez. A két szemléletmód lényeges különbsége, hogy míg Collins azonos tudományterületeken, azonos problémán dolgozó tudósközösségeket vizsgál, s így a tudományos közösségek kultúráját elsősorban az őket körülvevő és fenntartó intézményrendszerekkel azonosítja, a tudományantropológia képviselői, mint például Knorr-Cetina, eltérő tudományterületek elemzésén keresztül vizsgálja az egyes kutatócsoportoknak a tudás előállításában működő mechanizmusait (Knorr-Cetina, 1999).

[44] Garfinkel *Studies in Ethnomethodology* című tanulmánykötetében például több érdekes vizsgálatban számolt be arról, hogy a mindennapi életben az emberek hogyan tulajdonítanak jelentést maguk és mások tevékenységének, hogyan állítják elő a vélt valóságot (Garfinkel, 1967).

TUDOMÁNYANTROPOLÓGIA. A TUDOMÁNY LABORATÓRIUMI MEGFIGYELÉSE

A tudomány antropológiai vizsgálata az 1970-es években bontakozott ki, az akkori tudományszociológiai megközelítésekkel párhuzamosan. A tudományszociológiai megközelítések lépésről lépésre vizsgálták a tudományos elméletek és az empirikus igazolások módjait, főként a tudományos közösségek intézményi oldalára vagy a kísérletek módszertani dimenzióira összpontosítva. A tudományantropológusok azonban a tudományt kulturális tevékenységként szemlélték, és a tudományos tényeket nem kizárólag egy, a laboratórium falai között termelt technikai folyamat végtermékének tekintették, hanem olyan entitásoknak, amelyek szimbolikusan és politikailag egyaránt konstruáltak. Vizsgálataik egyik alapvető megállapítása pedig az volt, hogy a laboratóriumokban ismeretelméletileg semmi rendhagyó esemény nem történik (KNORR-CETINA, 1995). Olyan tényezőkre koncentráltak, mint például a tudományos cikkek megírásakor használt 'irodalmi' technikák vagy a tudósok 'politikai' megoldásai, melyek szövetségeket hozhatnak létre és erőforrásokat mobilizálhatnak. Ezek következményeként a tudományantropológusok úgy tekintettek a tudományos tevékenységre, mint 'beavatkozásra' mind a természeti, mind a szociális világába. S ez az, ami leginkább megkülönbözteti őket a korábban tárgyalt szerzőktől. Láthattuk például, hogy már Harry Collins is felfigyelt a kultúra szerepére, arra, hogy a tudomány által előállított entitások sokkal inkább kulturális termékek, mint a természeti felfedezések, vagy hogy a tudományos közösségek mögött álló intézményi kultúrák befolyásolják a tudósok tevékenységét, arra viszont nem találunk nála utalást, hogy a tudományos tevékenység 'beavatkoznék' a társadalmi rend szerkezetébe. Knorr-Cetina szerint a laboratórium nem kizárólag a természeti rendet 'javítja fel', vagyis teremt olyan 'tiszta' feltételeket a természet tanulmányozására hivatkozva, melyek a természetben nem találhatók meg (például a tárgyak speciális tulajdonságokkal rendelkeznek), hanem a társadalmi rendet is átalakítja, a kutatók is 'megmunkálhatóvá' válnak, idomulnak a laboratóriumi körülményekhez, a tudomány tárgyaihoz és eszközeihez (uo. 146.).

A tudományantropológusok az eltérő elméleti hozzáálláson túl újfajta módszertani irányelvet is kidolgoztak, és a szociológiai felmérések, interjúk mellett jelentős mértékben támaszkodtak a korábbi etnometodológiai technikákra. A tudomány kutatói követték a természettudósokat laboratóriumaikba, ahol azonban nem elsősorban a természeti jelenségeket vagy általában a társadalmi kapcsolatokat vizsgálták. A tudományantropológusok úgy vándorolnak el a tudósok munkahelyére, mint antropológus kollégáik az egzotikus tájakra, hogy ott ismerjék meg és jegyezzék fel a tudományos közösség (törzs) tagjainak szokásait, hitvilágát, a világról alkotott sajátos tudásukat (LATOUR–WOOLGAR, 1979, 17–18.).[45] A korábbi próbálkozásokon túl nem csupán ott voltak, megfigyelték a történéseket, hanem maguk is a törzs részévé váltak, s kisebb feladatokat ellátva asszisztensként vagy segítőként dolgoztak a laboratóriumokban. A látványos és gyakran emlegetett párhuzamon túl az antropológiai attitűd magában foglalta azt a szemléletet is, hogy nem létezik egyetlen kitüntetett világértelmezés, a különböző kultúrák azonos esélyekkel indulnak a világról alkotott tudás és magyarázat megalkotásában. A *tudás*, jelen esetben a tudományos tudás, nem külső és objektív, a természetből kicsikart válaszok gyűjteménye, hanem a különböző törzsek, illetve tudományos laboratóriumok – de sohasem különálló egyének – által létrehozott, bonyolult, szinte már-már kibogozhatatlan előállítási folyamat eredménye.

A tudományszociológia korábbi változataihoz képest a tudományantropológia lényeges újítása, hogy a mikro és a makro vizsgálati dimenziókat, amelyek együttes kezelése a szociológusok számára állandó nehézséget jelentett, és szinte megoldhatatlannak tűnt, összeegyeztethetőnek látta. Ezt mutatja Knorr-Cetina és Aaron Victor Cicourel közösen szerkesztett, *Advances in Social Theory and Methodology. Toward an Integration of Micro- and Macro-Sociologies* címmel megjelent kötete is (KNORR-CETINA–CICOUREL, 1981).

Mint ahogyan arra Knorr-Cetina is utalt, a szociológia klasszikus elméleteit elsősorban a makroszociológiai terminusok jellemezték. Ez figyelhető meg a tudásszociológia területén is Durkheim vagy Mannheim megközelítésében. A makroszociológiai megközelítés hajlik arra, hogy „az egyénen vagy mikrocsoporton felüli szinte(ke)t valóságosan létezőként kezelje, s a szóban forgó »magasabb« szintek önálló összefüggésrendszerét tételezze, a strukturális és az intézményes mozzanatok erőteljes hangsúlyával" (TARDOS, 1998, 4–5.).

Az 1950-es években bekövetkezett változás a szociológiának ezt a dimenzióját is érintette. A parsonsi hegemónia megdöntése nemcsak a nagy elméletek visszaszorításával járt, hanem az úgynevezett mikroszociológiai megközelítések számának növekedésével is. Ebbe az áramlatba illeszkednek be az 1980-as években kibontakozó tudományantropológiai (vagy más néven tudományetnográfiai) megközelítések is, mint Harry Collinsé, Karin Knorr-Cetináé vagy Bruno Latouré. Knorr-Cetina szerint, ha makroszinten képesek vagyunk is meggyőzően megmagyarázni, miért hisznek egyesek vagy csoportok bizonyos szemléletegyüttesekben, azt nem vagyunk képesek, hogy e hitek hogyan testesítik meg a társadalmi faktorokat, vagy e társadalmi faktorok hogyan befolyásolják a tudás továbbélését és elfogadását. A makroszociológiai elméletek éppen arra nem válaszolnak, hogyan jön létre, konstruálódik maga a tudás. A tudományos tudás társadalmi feltételeinek vizsgálatához genetikus vagy mikroszintű megközelítést kell alkalmazni (KNORR-CETINA, 1983, 116–117.).

Annak alapján, hogy mit vizsgálnak a tudományos eljárás egyes folyamataiból, a mikroszintű megközelítések két típusba sorolhatók. Az egyik, erre példa Harry Collins vizsgálata, elsősorban a tudományos vitára koncentrál, amelyre az egyes tudásigények és állítások igazságként való elfogadási és elfogadtatási mechanizmusaként tekint. A másik megközelítés, ahová többek között Woolgar és Latour közös munkája is tartozik, magát

[45] Latour és Woolgar például 1975 októbere és 1977 augusztusa között technikusként vett részt a kaliforniai Salk Institute for Biological Studies munkájában, ahol szabad hozzáférésük volt a laboratóriumi dokumentumokhoz, eredményekhez, beszámolókhoz, adatokhoz, megbeszélésekhez, és ahol interjúkat készíthettek az ott dolgozókkal (LATOUR–WOOLGAR, 1979, 39.).

a tudományos munka folyamatát figyeli meg például a laboratóriumban, s azt vizsgálja, hogyan alkotják meg a tudást a tudományban. Mindkét megközelítés szociális abban az értelemben, hogy a tudást egy termelési folyamat végeredményeként kezeli, ahol maga a termelés folyamata mindig több egyént feltételez. Klasszikus értelemben azonban nem nevezhetők szociológiai jellegűeknek, hiszen nem a résztvevők társadalmi helyzetét, világszemléletét kívánják összekapcsolni a tudás termelésével. Az úgynevezett érdekmodellekkel ellentétben Latourék nem próbálják megmagyarázni, hogy milyen 'külső' társadalmi okok eredményei a preferált tudományos hitek, hanem a tudósok egymás közti és másokkal folytatott interakcióiban vizsgálják azokat a folyamatokat, amelyek szerintük a tudományos hiteket, a tudományos eredményeket alakítják.

Úgy tűnik, a korai tudásszociológiai elméletek és a tudományos tudás későbbi szociológiai megközelítései ellentétbe kerültek egymással. Azt is mondhatjuk ugyanakkor, hogy ezek a különböző szinteket vizsgáló modellek kiegészítik egymást, s hozzájárulnak ahhoz, hogy a mikro- és makrodimenzió szociológiai problémája feloldódhat, legalábbis a tudomány szociológiai vizsgálata során.

KARIN KNORR-CETINA

Thomas Kuhn óta széles körben elfogadott, hogy a tudományos munka szorosan kapcsolódik a tudományos közösségen belüli kommunikációhoz és együttműködési szokásokhoz. Azt is tudjuk, hogy meghatározó jelentőségük van a tudományos munka hátterében meghúzódó eszközöknek, hallgatólagos tudáselemeknek, illetve oktatási gyakorlatoknak. Azt azonban eddig kevesen vitatták, hogy a laboratóriumokban a természet tanulmányozása folyik. A tudományantropológusok kiindulópontja ezzel szemben, hogy a laboratórium sokkal inkább munkahely, ahol különféle eszközök, szerkezetek, székek, asztalok, pipetták, kémcsövek, minták – s nem a természet – találhatók, amelyekkel a kutatók a tudományt művelik. A kutatásokban szereplő anyagokat előállítják – nem a 'természetből' kerülnek a laboratóriumokba –, mégpedig legtöbbször speciális üzemben vagy műhelyben, ezért a kísérleti tárgyak és állatok nem kevésbé az ember által gyártott termékek, mint maguk a mérőeszközök vagy a tudományos beszámolók (Knorr-Cetina, 1981a; 1999). „A természet nem található meg a laboratóriumban, hacsak nem a tudományos munka termékeként határozzuk meg." (Knorr-Cetina, 2005, 187.) Knorr-Cetina úgy véli, hogy a természet és a laboratórium nem csupán nem feleltethetők meg egymásnak, hanem azt is be kell látnunk, hogy a tények 'fabrikáltak', a tudományos összetevők által létrehozott termékek. A laboratórium nem más, mint az előírásoknak megfelelő eredményeket termelő üzem, mégpedig azért, mert maguk a laboratóriumok rendelkeznek olyan szabályrendszerekkel, amelyek meghatározzák, mi tekinthető megfelelő és sikeres eljárásnak.[46]

A laboratórium-üzem analógián belül Knorr-Cetina azt vizsgálta, milyen különféle döntéseket és szelekciókat foglal magában a tudományos tények termelése. A döntési eljárások alapja – véleménye szerint –, hogy mit tekint a tudósok bizonyos csoportja érvényesnek a gyakorlatban. Vagyis a szelekció olyan konszenzus eredménye, amelyet a tudományos közösség tagjai munkájuk során érvényesítenek, például amikor a résztvevők különböző küszöbszinteket, -értékeket vagy egyéb kritériumokat állapítanak meg, amelyek újabb lépések során további döntéshelyzeteket generálnak (uo. 180.).[47] Knorr-Cetina transzlációnak nevezi a szelekciós láncolatot, mivel a szelekció egyszerre jelent választást a múlt eredményeiből, azok megerősítését, és egyben meghatározza a jövőbeli döntéshelyzeteket, a változtatások lehetőségeit is. Így válhat a laboratórium (és nem a magányos tudós) a maga választásaival a tudományos tények előállításának egyik legmeghatározóbb szereplőjévé (uo. 187.). A tudományos tények megszilárdulását Collins szintén a tudósok körében kialakított egyezség eredményének tekintette, de szerinte a konszenzust csak megfelelő döntési pozícióval rendelkező, 'kitüntetett' csoportok képesek kivívni. Knorr-Cetinánál a megegyezés nem valamiféle külső kényszert jelent. Mint ahogyan Bloor már megfogalmazta programjában, a külső és belső tényezők nem választhatók külön a tudás termelésében. Knorr-Cetina olyan képet tár elénk, ahol a laboratóriumban lokalizálhatók a döntések és a választások, de a döntési eljárás egyes elemei, melyek az interakciók és diskurzusok *transztudományos mezőjén* belül rögzülnek, nem választhatók pontosan külön (uo. 190.). Ebben a mezőben már nemcsak a tudósok, hanem a technikai személyzet, a kiadók, az adminisztrátorok is mind-mind a folyamatok résztvevői (uo. 191.). Így alakul át a laboratórium a természet tanulmányozásának speciális intézményéből a transztudományos mezőben zajló megegyezések és interakciók nyomán született döntések színterévé.

A választások különböző faktorok interakcióinak és kombinációinak az eredményei, amelyek mindig térben és időben határozhatók meg. Más szóval, a szelekciók története és kontextusa megmutatja, hogy adott esetben miért éppen adott megállapodások születtek. A szelekciók nem egyéni döntésekhez, hanem különböző társadalmi interakciók és tárgyalások kimeneteléhez köthetők (uo. 188.), és lényeges szerepet játszik bennük a kommunikáció. Ezen elmélet szerint egy tudományos eredmény elfogadása, az újítás egy adott tudás időleges megszilárdulása, ez pedig alapvetően társadalmi eljárást jelent (uo. 189.).[48]

Knorr-Cetina olyan konkrét helyzetekre kíváncsi, amelyekben a választások megszületnek. Ennek megfelelően 1981-es könyvében három módszertaninak nevezhető irányelvet fogalmazott meg:

1. *módszertani interszubjektivitás*, amely leginkább azt fejezi ki, hogy a szerző nem próbálja módszerét úgy beállítani, mintha vizsgálata 'objektív' és semleges maradna a tárggyal, a tudományos tények termelésével és újratermelésével kapcsolatban.

[46] Knorr-Cetina a laboratóriumról szóló elméletét 1999-es könyvében tovább finomította, és a 'laboratórium' fogalmát a 'rekonfigurációéval' kapcsolta össze. Elmélete alapján a laboratórium 'feljavított' környezetet hoz létre, amely a társadalmi rendszerhez kapcsolódva 'felülmúlja' a természeti rendet (Knorr-Cetina, 1999).

[47] Fontos rávilágítani, hogy a szelekció vizsgálatakor olyan 'apró' megállapodásokra kell gondolnunk, mint hogy mit jelent az 'alacsony' vagy 'magas', 'kint' vagy 'bent', s mit 'lehet' vagy 'nem lehet' megtenni. Ezek a megállapodások a laboratóriumban jönnek létre, ahol egyszersmind arról is döntenek, hogy mely korábbi eredményeket veszik figyelembe, milyen eljárást és módszert alkalmaznak, vagy hogyan interpretálják a kapott adatokat (Knorr-Cetina, 2005, 183.).

[48] Latour a stabilizációs folyamat leírásakor beszél az állítások kettős jellegéről; erről a következő fejezetben részletesebben lesz szó.

2. *antropológiai megfigyelés*, amely az interszubjektivitáson és az 'ottléten' kívül módszertani relativizmust is jelent, konkrétan, hogy egyetlen konstrukciós technikának, tudományos beállítódásnak sem tulajdonít kitüntetett szerepet.
3. *metodológiai interakcionizmus*, amely azt jelenti, hogy a vizsgálataiban elsősorban a tudományos tevékenység gyakorlati jellegére, nem pedig kognitív oldalára figyel (Knorr-Cetina, 1981a, 17–20.).

Knorr-Cetina a laboratóriumi választások összekapcsolódásait és érintkezéseit vizsgálja, nevezetesen azt, hogyan jelennek meg ezek társadalmi, társas kontingenciákként (uo. 68). A tudomány kontextuális elemzésére figyelő korábbi tudományszociológiai elméletek (Merton, Polányi, Bourdieu) elsősorban a más társadalmi csoportoktól jól elhatárolható tudományos közösség sajátos motívumainak megragadására törekedtek. Knorr-Cetina szerint azonban a tudományos tevékenységgel kapcsolatos kommunikáció, így az érvelések is messze túlnyúlnak a laboratórium falain, és egy jóval szélesebb hálózat, az úgynevezett transztudományos mező részeként működnek. Azt a kommunikációt vizsgálta, amelyet a tudósok egymás között, főnökeikkel vagy egy politikussal, ipari szponzorral folytattak. De nem arról van szó, hogy a tudósok közötti interakciók tisztán kognitív jellegűek, a más csoportokkal (nem tudósokkal) folytatott interakcióik pedig kizárólag a pénzről, a fedezetekről vagy más 'nem tiszta', társadalmi hatásokról szólnak. Knorr-Cetina éppen azt hangsúlyozza, hogy a különböző mezők együtt alkotnak egy transztudományos mezőt, amelyben a kommunikációk keresztülmetszik, és a napirenden lévő kérdésnek megfelelően szűkítik vagy éppen tágítják a speciális csoporthatárokat. Olyan hálózatról van tehát szó, amelynek elemeit az adott szituáció határozza meg.

A transztudományos mező ugyanakkor olyan hely, ahol harc folyik például a tekintélyért, a fejlesztésért vagy a kizárólagos jogokért, amelyeket Knorr-Cetina erőforrás-kapcsolatoknak nevez. Egy tudományos pozíció betöltéséről, a pénzek elosztásáról vagy egy tudományos eredmény felhasználásáról hozott döntésben az úgynevezett erőforrás-kapcsolatok forognak kockán, mivel a későbbiekben az ilyen döntések határozzák meg az elérhető erőforrásokat (uo. 83.). Amikor Knorr-Cetina erőforrás-kapcsolatokról beszél, nagyon fontos, hogy olyan helyzetet jelenít meg, amelyben a szereplők között valamiféle szimmetria, cserekapcsolat figyelhető meg. Az erőforrás-kapcsolat annak lehetősége, hogy állandósítsanak bizonyos elérhető forrásokat, amelyek azonban nem állandók, és önmagukban nem léteznek, hanem folyamatos megerősítésre, illetve megújításra szorulnak, különben elapadnak (uo. 86.). Ezek az erőforrások alakíthatók, és változó az értékük, egyes helyzetekben stabilizálhatók, másokban nem. A tudósok pedig abban érdekeltek, hogy folyamatosan építsék, szilárdítsák és növeljék az éppen vagy a jövőben hasznosítható erőforrás-kapcsolataikat, azok hálózatát. A transztudományos mező szereplőinek olyan hálózatot kell kialakítaniuk, amelyben a különböző érdekek és érdeklődések összeegyeztethetők, így lehetőséget biztosítanak munkájuk folytatásához.

Knorr-Cetina elveti a hagyományos externalista–internalista megközelítést, amely szerint valamely külső döntés határozna arról, hogy mit kell a tudósoknak kutatniuk, de maga a kutatás zárt, külső hatásoktól mentes közegben zajlana. Ezzel szemben szerinte a célok és megvalósulásuk tárgyalás eredményei. Nemcsak a probléma meghatározása tárgyalás eredménye, hanem a problémákat is folyamatosan újradefiniálják a kutatás során. A tudományos munka döntések sorozata, amelyek gyakran nem tematizálódnak. A laboratóriumban és a transztudományos mezőben kialkudott döntések a különböző hálózatokon és átviteleken, átfordításokon (transzlációkon) keresztül beépülnek a tudományos eredményekbe, és behatolva a kutatási tevékenységek belsejébe, az erőforrásokhoz alakítják a kutatás termékeit (uo. 89.).

A laboratóriumi döntések és szelekciók nem vezethetők le pusztán a hálózat szereplőinek érdekeiből. A különböző érdekek és elkötelezettségek nem feltétel nélkül határozzák meg a laboratóriumi döntéseket. Sőt az érdekek és az elvárások az esetek többségében nem is jelennek meg explicit módon, és a kutatók sokszor mások elvárásait sem tudják pontosan azonosítani. Összességében elmondhatjuk, hogy a tudományos viszonyok változóan meghatározhatatlanok, és ez függ az adott mező tulajdonságaitól is. Ritkán fordul elő, hogy egyetlenegy oldal befolyásolja a laboratóriumi döntéseket; ennek következtében az előnyök sem állapíthatók meg, hiszen e meghatározhatatlanság az eredményben is megjelenik. Így tehát a különböző érdekek variációiból nem vonhatók le egyenes következtetések a laboratóriumi döntésekről (uo. 90–91.).

Úgy vélhetnénk, hogy a kutatási eredmények és beszámolók segítenek bennünket a különböző döntési mechanizmusok megértésében. Knorr-Cetina szerint azonban a beszámolók inkább elrejtik, mintsem feltárnák a kutatást, a kutatómunka folyamatát, a kettő lényegesen különbözik egymástól. A laboratóriumi események és a beszámolók leginkább az esetlegességet és a bizonytalanságot illetően térnek el, amelyek a munka során folyamatosan jelen vannak, a beszámolókból viszont teljesen eltűnnek. A kutatási beszámolók – jól megkomponált és előírt szerkezetük – alapján az egyes események, eredmények és következmények logikusan következnek egymásból. Ezt az érzést sugallja az is, ahogy a beszámolók megjelennek egy szélesebb közönség számára. Az áthúzott és javított, többször újraírt jegyzetekkel ellentétben a beszámolók világosan szerkesztettek, formailag szabályozottak, alkalmasak a kanonizált státusra. Nem egy esetben az események sorrendje is megváltozik, s a dolgok így logikusan következnek egymásból. Eltérő a motivációk megjelenítése is. A tudományos munka menetét nagyon sokféle, eltérő típusú egyéni és/vagy közösségi motiváció segíti, melyek azonban kimaradnak a beszámolókból, pusztán a tudományos érdeklődés jelenik meg bennük, illetve többnyire semmilyen motiváció nem kerül nyilvánosság elé. Ez erősíti azt a hagyományos tudományképet, amely tagadja az egyéni érdekek és motivációk szerepét az objektív tények feltárásában.

Természetesen ezek az átalakítások a beszámolók után is folytatódhatnak, hiszen ha valaki felhasználja a bennük szereplő adatokat, az értelmezés a relevancia új dimenzióit állítja elő. Ez azonban olyan átalakítást feltételez, amelyben már nincs személyes együttműködés a kutatók között, és eltér attól, amit a klasszikus, társadalmi kapcsolatokra építő szociológiai elképzelések állítanak. Az átalakulások akkor is működnek, amikor nem jön létre tényleges érintkezés, társadalmi kapcsolat. A különböző együttműködők között tulajdonképpen nem zajlik együttes cselekvés, a cselekvések a hálózat különböző helyein jönnek létre a társadalmi objektumok folyamatos átalakulása, újraértelmeződése közepette (uo. 131.).

Knorr-Cetina 1999-es *Epistemic Cultures* (Megismerési kultúrák – Knorr-Cetina, 1999) című könyve már nem kizárólag a mikrofolyamat elemzését mutatja be, hanem a tudást létrehozó megismerési struktúrákra összpontosít. A tudományos tudás termelését meghatározó megismerési gépezetek elemzésére a szerző kutatómunkája adott lehetőséget. Knorr-Cetina elsőként vállalkozott arra, hogy a tudományos gyakorlatokat két eltérő tudományágban, a mikrobiológiában és a nagy energiájú fizikában hasonlítsa össze. Úgy véli ugyanis, hogy az egyes tudományok között számtalan ontológiai és megismerési különbség és eltérő monopóliumok találhatók. Knorr-Cetina azt vizsgálta, miben tér el egymástól a két említett tudományterületre jellemző tudástermelő gépezet.

Knorr-Cetina a nagy energiájú fizikát olyan jelfeldolgozó, zárt masinériának tekinti, amelyben a világról alkotott elképzeléseink alapján kvázitermészeti tárgyakkal folynak vizsgálatok. A világ ezért a reprezentáció összetett és bonyolult technológiájának határai között körvonalazódik, és a tapasztalat valójában elvész (uo. 46–47.). E tudomány legfontosabb feladata ezért az elfogadott elméleteket igazoló műszerek kifejlesztése és működtetése lesz. Ezzel szemben a molekuláris biológia úgy alkotja meg saját képét, mint amely nyitott a természeti és a kvázitermészeti tárgyakra, maximális kapcsolatra törekszik az empirikus világgal, és bár a jelrendszerek (például a genetikai kód) itt is jelentős szerepet játszanak, a kutatás a természeti tárgyakkal való interakción nyugszik (uo. 79–80). Egészen más a két terület strukturális felépítése is. A nagy energiájú fizika a gépek tudománya, amelyben a több ország összefogását igénylő kutatóműhelyek, mint például a CERN, HEP, elsősorban technikai és technológiai feladatok megoldására, drága berendezések köré szerveződnek, a molekuláris biológusok ezzel szemben kis laboratóriumokban, sokkal alacsonyabb költségvetés mellett, elsősorban élő szervezeteket használva kutatnak.

Knorr-Cetina ezt a sematikus képet próbálja megváltoztatni, amikor amellett érvel, hogy ha belülről vizsgáljuk meg az egyes tudományterületeket, az egyes berendezések organizmusokká, vagy épp ellenkezőleg, az organizmusok berendezésekké válhatnak (uo. 114.).

Az első esetet illusztrálja például az emberi szem retinájának helyére lépő berendezés, egy detektor, amely a világűrből érkező jeleket észleli. E berendezés említésekor a kutatók is olyan kifejezéseket használnak, mint 'lát', 'figyelmen kívül hagy', 'érzékeny', 'vak' vagy éppen 'érzéketlen' bizonyos eseményekre, de nem ritka a 'végrehajt' vagy a 'teljesít' kifejezés sem. Ez azonban nem puszta szóhasználat. Egyrészt a berendezések képesek a változásra, fiziológiai testként jelennek meg: öregszenek, megbetegszenek stb. (uo. 115–117.), másrészt társadalmi és morális egységként is felfoghatók, hiszen különböző alrendszerekből, berendezésekből állnak, amelyek között munkájuk során társadalmi kapcsolatra, kommunikációra, együttműködésre van szükség. A különböző berendezések között az együttműködésen túl versengésre is sor kerülhet, és az sem ritka, hogy egymás munkájának ellenőrzését is el kell látniuk. Ezek alapján már nem meglepő, hogy a kutatók egyes berendezésekre mint a kísérlet összetevőivel interakcióban álló létezőre tekintenek. Hogy lehet a detektort mint élő organizmust, individuális létezőt felfogni, és belső tulajdonságokkal felruházni? A leglényegesebb mozzanat, hogy a detektor sajátos belső logikával, a kísérlet és résztvevői által nem teljesen ismert és uralt dinamikával rendelkező, bonyolult entitás. A lényeg a kiismerhetetlenségben rejlik, amelyhez hozzátartozik, hogy a tapasztalatok sohasem választhatók el teljesen a kísérlet menetétől, s maga a gép önálló cselekvővé, kutatók és kutatási tárgyak közötti közvetítővé válik (uo. 120–122.).

Ezzel párhuzamosan Knorr-Cetina azt is bemutatja, ahogyan az élő egyedek a laboratórium falai között molekuláris gépekké alakulnak. A biológia a tudománytörténet és a köznapi elképzeléseink szerint az élő organizmusokra és azok látható tulajdonságaira koncentrálva az osztályozások során leírja az egyes tulajdonságokat, kiemelni próbálva az azonosságokat és a különbségeket. Az 'élő', illetve az 'élet' fogalma azonban szintén sokat változott a századok során. A mai biológia szerint az élet a DNS-molekula által tárolt információlánc megőrzését és átörökítését jelenti. Napjaink molekuláris biológusainak szeme elől az élet – a növények és az állatok – korábban láttatott módja (és ahogyan a hétköznapok során ma is gondolunk rá) eltűnt, és a helyére új entitások kerültek (uo. 139–140.). Erre a változásra hívta fel a figyelmet már Latour is Pasteur munkásságának tanulmányozásakor (Latour, 1999a). Az élő organizmusok természetesen nem teljesen tűntek el laboratóriumi kísérletekből, például egereket ma is (fel)használnak, ám adott helyzetben ezek inkább hasonlíthatók valamiféle technikai eszközhöz, mint élőlényekhez. Az állatok sajátos körülmények között termelődnek, hogy a kísérlet számára fontos tulajdonságaikat standardizálják, ezért éppen az életre oly jellemző sokféleséget és kiszámíthatatlanságot veszítik el. Az egereket nemcsak előállítják, hanem maguk is tömegtermelő eszközökké, individuális termelőgépekké válnak, mivel további egereket, illetve DNS-molekulákat állítanak elő a kísérletek számára úgy, hogy minél inkább eltűnjön az egyedi, sajátos 'termék', és helyette uniformizált egerek jöjjenek létre (Knorr-Cetina, 1999, 153–154.).

A kép tovább színesedik, amikor Knorr-Cetina a nagy energiájú fizikára jellemző megismerési kultúra együttműködési módját egy több országot, mintegy 200 fizikai intézetet és annak több ezer munkatársát felölelő (HEP) kísérlet kapcsán mutatja be. *Poszttradicionális közösségi struktúrának* nevezi azt az együttműködést, amellyel a kísérletben találkozott (uo. 165.). Közösségi, mert a résztvevők közösen hoznak létre eredményeket, az egyéni teljesítmények a közösségi munka részévé válnak. Mindezt az a publikálási gyakorlat is jól mutatja, amelyben egy-egy kutató eredménye a labor összes kutatójának neve alatt jelenik meg (és a szerzők neve ábécérendben sorakozik). Poszttradicionális, mert a résztvevők nem alkotnak valódi egységet: bár sok esetben azonos berendezéseken dolgoznak, mégsem értik egymást, nem értenek egymás munkájához, talán nem is egy nyelvet beszélnek, vagy nem azonos kultúrában nevelkedtek, különböző országokból, eltérő intézményi struktúrákból érkeztek. Az együttműködés mégis létrejön, és nem azért, mert a résztvevők altruisták, vagy mert a szervezet annyira hierarchizált, hogy kikényszeríti a közös tevékenységet. Az együttműködés kulcsa az eszköz- és berendezésállomány. Knorr-Cetina kutatásából láthatjuk, hogy az együttműködés elsősorban a tárgyak mentén, nem pedig az egyes kutatócsoportok 'tisztán szociális' interakciói által jön létre (uo. 171.). A kutatócsoportok célja, hogy részesei legyenek a nemzetközi kutatási vállalkozásoknak, az együttműködési szándékokat pedig a technológiai döntések erősítik meg, például az, hogy melyik kutatócsoport milyen technikai eszköz megépítését vállalja, vagy milyen technikai megoldásokat kínál a kutatáshoz. A különböző eszközök megtervezése, működtetése és fenntartása a kooperáció alapja, melyben a gépek nem csupán az összefogás elindítói, hanem a kapcsolatok fenntartói is. A kutatók nem egy-

mással, hanem a gépekhez kapcsolódva, a gépeken keresztül kommunikálnak. Az egyes résztvevők tudásukkal hozzájárulnak egy-egy berendezés működtetéséhez, az így előállított adatok elemzéséhez, vagy éppen a technikai problémák elhárításához. Az eszközhöz fűződő viszonyok határozzák meg az egyének közötti kapcsolatokat is (a résztvevők lehetnek mérnökök, technikusok, karbantartók, attól függően, hogy a berendezés mely szegmenséhez köthetők). Ezért a kooperáció létrejöttekor nemcsak új technológiai mechanizmusok, hanem új társadalmi kapcsolatok is kialakulnak. Knorr-Cetina vizsgálata szerint a tárgyak, például egy detektor megépítése és működtetése, képesek egy egyéneket, intézményeket és országokat magában foglaló hálózat megszervezésére. Latourhoz hasonlóan Knorr-Cetina úgy véli, hogy ezek a berendezések, tárgyak szerves részei a közösségeknek, illetve társadalmunknak.

Bár úgy tűnhet, hogy a Knorr-Cetina által elemzett két tudományterület jelentős mértékben különbözik egymástól, mégsem tagadhatjuk, hogy a mikrobiológusok kísérleteiben felhasznált egerek hatással vannak társadalmi kapcsolatainkra. A természetből kiemelt élőlények a laboratóriumi eljárások során egyrészt egy új, a társadalmi cselekvők által meghatározott mezőbe illeszkednek, másrészt az episztemológiai döntések a tudás termelésének folyamataiban hatást gyakorolnak a mindennapi élet világára is (uo. 27–29.). A laboratórium nemcsak a természeti rendet javítja fel azáltal, hogy a természeti folyamatok előállíthatók, szállíthatók stb. lesznek, hanem a társadalmi rendeket is átalakítja (uo. 28.). A tudósok, akárcsak a tárgyak, formálhatók, változtathatók; ezért nem ellenpólusai egymásnak abban az értelemben, hogy ők határoznák meg a viszonyok újrarendezésének folyamatait. A kutatásban használt eljárások és eszközök éppúgy átalakítják a tudósokat, mint a vizsgált tárgyakat. Knorr-Cetina – Latourhoz hasonlóan – olyan képet fest a laboratóriumról, mint amely már se nem természeti, se nem társadalmi, s amelyben a különböző összetevők, a laboratórium tárgyai és maguk a tudósok is folyamatosan keverednek, változnak a laboratóriumi körülmények között (uo. 32.).

Knorr-Cetina szerint a laboratórium vagy az ahhoz kapcsolódó üzemek, berendezések hozzák létre, tartják fenn és alakítják újra a társadalmi kapcsolatokat. Ez pedig felveti azt a kérdést, hogy ha a gépek nem tekinthetők gépeknek, az emberek tekinthetők-e önálló, episztemikus szubjektumoknak. Knorr-Cetina szerint nem helyes a gépek–emberek felosztás: a kísérletekben olyan szuperorganizmusok jönnek létre, amelyek szigorú, nemcsak az emberek, hanem a gépek–gépek és a gépek–emberek közötti munkamegosztáson alapulnak, mely együttműködés legfontosabb alapja a bizalom.

A fizikai és biológiai kísérletek megfigyelése nyomán Knorr-Cetina kimutatta, hogy az a gép–élőlény megkülönböztetés, amely szerint az élő jellemzője a kiszámíthatatlanság, az egyediség, a komplexitás, a gépeké pedig a tervezhetőség és a kiszámíthatóság, nem tartható. De nem csak az ember–gép felosztás megkérdőjelezése érdekes.

Az 1980-as évek elején Knorr-Cetina konstruktivista szemszögből kiindulva tudományantropológiai módszerekkel tanulmányozta a tudás termelését. Elsősorban a mikrofolyamatokra figyelt, elemzése középpontjában a kutató és a laboratórium állt. A kutató egy nagyobb közösség része, így tevékenységét a hagyomány és a kutatás összefüggése határozza meg. A laboratóriumokban tények konstruálása zajlik anélkül, hogy ott a természet valójában megtalálható lenne. Knorr-Cetina érvelése abból a szempontból szociológiai, hogy rávilágít a kutatás társas oldalára, a tudományos tevékenységet pedig egy szélesebb hálózat, a transztudományos mező részeként elemezi, ahol a mezőben

kialakult időleges kapcsolatok, kapcsolat-erőforrások alakítják ki és tartják fenn az együttműködést.

Epistemic Cultures című munkájában a fentiekhez képest lényeges eltérés, hogy már nem kizárólag a természet konstrukciójáról van benne szó. A laboratóriumi munkát nem kizárólag a természeti rendet feljavító, hanem a társadalmit is újraalkotó tevékenységként írja le. A laboratóriumi tevékenység ugyanis szerinte az embereket is befolyásolja, meghatározza társadalmi helyzetüket, átalakítja társas kapcsolataikat.

A tudományos tevékenység kutatásán jóval túlmutat Knorr-Cetina azon meglátása, hogy a társadalmi kapcsolatok éppen a berendezések és gépek révén jönnek létre és stabilizálódnak. A szociológia ugyanis mind ez idáig nem sokat törődött a tárgyakkal és az embereket körülvevő fizikai környezettel. Úgy tűnik, a – Durkheim *A szociológia módszertani szabályai*ra alapozott – szociológiai hagyomány a társadalmi tényekre vonatkozó meghatározásból csak azt tartotta meg, ami szerint a társadalmi tények olyan cselekvés- és gondolkodásmódok, amelyek „az egyéni tudaton kívül léteznek", és „kényszerítő erővel is rendelkeznek" (Durkheim, 1978, 26.), megnevezve a kényszerek különböző típusait: jog-, erkölcsi, illem-, illetve játékszabályok, áramlatok, neveltetés. Arról a szociológia máig nem, vagy csak speciális esetekben vett tudomást, hogy Durkheim azt is megjegyezte: vannak „kollektív létformák, vagyis anatómiai vagy morfológiai természetű társadalmi tények" is (uo. 34.). Ilyen például az úthálózat vagy a lakóházak állapota, formája, amelyek „éppúgy rákényszerülnek az egyénre", „nem egyebek konszolidált cselekvésmódoknál" (uo. 35.). Itt az alkalom, hogy a szociológia sokkal inkább bevonja vizsgálódási körébe azt a fizikai környezetet, amely nélkül talán nem beszélhetünk 'társadalmiról' sem.

Bruno Latour, a következő fejezetben tárgyalandó szerző munkásságának legmeghatározóbb jellemzője éppen az, hogy e tárgyi világ társadalmi szerepére világít rá, és ezen keresztül próbálja meg újradefiniálni a szociológia tárgyát is.

BRUNO LATOUR

Bruno Latour nem sorolható sem a szociológia, sem a filozófia vagy az antropológia elméletalkotói közé, tudományról megjelent munkái mégis lényegesen befolyásolhatják e diszciplínák – s elsősorban a szociológia – eddigi (ön)képét. Tagadja a modern tudományos struktúra alapjául szolgáló megkülönböztetést: a természet és a társadalom, vagy – ahogyan ő emlegeti – a társadalmi és a dologi közötti elkülönítést, továbbá szembehelyezkedik azokkal a módszertani szemléletmódokkal is, amelyek mikro- és makroszinteket vagy külső és belső hatásokat jelölnek ki.

Még egyszer a laboratóriumról

Bár korábban már érintettük a tudományos tevékenység laboratóriumi megfigyelésének sajátos vonásait, érdemes foglalkozni Latour és Woolgar *Laboratory Life: the Social Construction of Scientific Facts* (A laboratórium élete. A tudományos tények társadalmi konstruálása – Latour–Woolgar, 1979) című könyvével, amely – az antropológia részt vevő

megfigyelő módszerét, a szociálkonstruktivizmust és a tudományos tudás szociológiájának programját kombinálva – a laboratórium vizsgálata *(laboratory studies)* úttörő munkájának számít. Ebben a szerzők, Knorr-Cetinához hasonlóan, a tudományos gyakorlat megfigyeléséből indultak ki, s így a korábbi makroszintű magyarázatok helyett – amelyek például a tudósközösség társadalmi csoportérdekével magyarázták a tudományos tudás alakulását – a konkrét mikroszintű megfigyelésekre támaszkodva a cselekvők és az általuk alkotott kiterjedt hálózatok kutatását tűzték ki célul.

Latour és Woolgar közös könyve jól érzékelteti, mennyire újszerű volt megközelítésük az 1970-es évek végén, a szerzők ugyanis mindvégig vizsgálati módszerük igazolására és az esetleges kritikák cáfolására törekedtek, miközben részletesen próbálták bemutatni eljárásuk eredetiségét. A szerzők mindenekelőtt elhatárolódnak az úgynevezett externalista tudománymegközelítésektől. Számukra éppen az a fontos, hogy bemutassák: a társadalmi és szellemi (értelmi) vagy externalista–internalista dimenziók megkülönböztetése mesterséges, és ez a különbségtétel messzemenő következményekkel járhat a tudományról szóló vizsgálatokban (uo. 23.). Nem fogadják el azt a mertoni gondolatot, hogy a tudomány társadalomtudományos megközelítése nem érintheti a tudományos termelést és teljesítményeket, vagy hogy csak a téves eredményekre vonatkozhat. Éppen azt akarják bemutatni, a tudományos tények konstruálásának egyik legfontosabb jellemzője, hogy tényről akkor beszélünk, amikor a megalkotásában szerepet játszó szociális és történeti dimenziók láthatatlanná válnak.[49]

A szociológusokkal ellentétben nagy hangsúlyt fektetnek a tudományos 'törzs' fizikai környezetének leírására. Térképet készítenek a laboratórium felosztásáról, és mindezt fotókkal, ábrákkal illusztrálják. A laboratóriumot az egyes részlegekben található tárgyak alapján két nagyobb egységre osztják. Az *A* szekcióba tartoznak a könyvek, szótárak, beszámolók és egyéb vázlatok, a *B* szekcióba pedig a különféle felszerelések, műszerek és eszközök. Így az olvasó azzal szembesül, hogy a tárgyak elkülönülése határozza meg a különböző munkafolyamatok besorolását is, hiszen az *A* részlegben az egyének könyvekkel és egyéb írásos anyagokkal dolgoznak, míg a *B* részlegben az eszközökkel és műszerekkel különféle eljárásokat alkalmaznak. Bár Latourék nem mondják ki, az általuk sugalmazott kép az, hogy a tárgyak érdekes módon befolyásolják az emberek közötti érintkezést, sőt még az öltözékeket is. Akik az *A* szektorban dolgoznak, nem viselnek fehér köpenyt, de sok időt töltenek fehér köpenyes kollégáikkal a *B* szektorban, ám fordított eset csak ritkán fordul elő. A szekciók tovább bonthatók. A *B* szekciónak két szárnya van: a fiziológiai (ahol vannak állatok), illetve a kémiai (ahol nincsenek állatok); a két szárny között pedig nincs igazán átjárás. Az *A* szekció két része a konferenciaterem, illetve a titkárság. Az egyikhez azok tartoznak, akik írnak és telefonbeszélgetéseket folytatnak, a másikhoz pedig azok, akik gépelnek, és figyelik a telefonokat, fogadják a leveleket és az e-maileket. A fenti leírás alapján jól látható, hogy a szerzők, illetve a megfigyelő első lépésben a laboratóriumot, a tudományos termelés működését a tárgyi világ alapján írják le. Ez a megközelítés nagyon távol esik a korábbi nézőpontoktól, és teljességgel új dimenziót nyit még a korabeli szociológiai megközelítésekhez képest is, amelyekben a tárgyak egyáltalán nem kerültek be az elemzésbe. (Láthattuk, hogy 1981-es könyvében

[49] Itt azonban még nem esik szó arról a későbbi latouri 'alaptételről', hogy a természet és a társadalom megkülönböztetése is konstrukció, melyet el kell vetnünk ahhoz, hogy valóban megérthessük a minket körülvevő világot.

még Knorr-Cetina sem tulajdonított kitüntetett szerepet a tudományos tevékenységben megjelenő tárgyaknak.)

Mit tudhatunk meg a leírtak alapján a megfigyelt 'törzsről'? A megfigyelő – első megállapítása szerint – olyan törzzsel találkozott, amelynek legfontosabb jellemzője az írásbeliség. A törzs tagjai idejük jó részét jelöléssel, regisztrációval, javítással, olvasással és írással töltik. Talán az *A* szekcióval kapcsolatban ez nem is meglepő, hiszen azon nincs mit csodálkozni, hogy a cikkeket és jelentéseket író tudósok elolvassák, kijegyzetelik a megjelent cikkeket, tanulmányokat, és a laboratóriumi feljegyzésekből ők maguk is vázlatokat, cikkeket készítenek. Az írásbeliség azonban hasonlóan fontos az úgynevezett *B* szektorban is, ahol a kísérleteket pontosan kidolgozott kódrendszer alapján folyamatosan rögzítik, megjelölik a kísérleti mintákat és a kémcsöveket, még az állatokat is. Ez pedig azért válik lényeges kérdéssé, mert az adatok folyamatos 'le-, át- és felírásával' és 'tisztázásával' a figyelem lépésről lépésre áthelyeződik az anyagokról és a kísérleti állatokról a feliratokra, a számítógépekbe beírt adatokra, majd a számítógép által előállított adatsorokra, s végül ezek tisztázása után az így előállított diagramokra és grafikonokra. Ami e hosszú átalakuláson (transzformáción) keresztül létrejön, nem más, mint egy dokumentum, például egy adat vagy egy diagram, amely később további műveletek forrása lesz. Az átalakulás folyamatában a szerzők kiemelt szerepet tulajdonítanak az úgynevezett szöveget előállító 'szerkezetek' együttesének, amelyek segítségével az anyagból írásos dokumentum lesz. A szerkezetek nem szó szerint vett berendezéseket takarnak, hanem folyamatok, minták, emberek együttesét, amelyek a munkafolyamatok végén jeleket, feljegyzéseket, jegyzőkönyveket (vagy éppen a Knorr-Cetina által is elemzett beszámolókat) állítanak elő. A 'szerkezetek' működésük közben hozzák létre az adatokat, és amikor egy adat stabilizálódik, azaz értelmezése körül konszenzus jön létre, és valóságként kezdik kezelni, a közbeeső lépések elveszítik jelentőségüket, és a továbbiakban csak technikai kérdésként jelennek meg. Hogyan igazolódnak azonban a törzs tagjai által létrehozott állítások? Hogyan győznek meg másokat is az általuk létrehozott tények tényszerűségéről?

A szerzők a laboratóriumban előállított publikációk elemzése nyomán arra a következtetésre jutottak, hogy a szövegekben olyan magyarázó beszúrásokat, modalitásokat alkalmaznak, amelyek tényleges szerepe, hogy meggyőzzék az olvasókat a közöltek tényszerűségről. A meggyőzés pedig akkor sikeres, ha a megjegyzések nem láthatók, nem szúrnak szemet az olvasónak. A szöveg ugyanis ekkor úgy olvasható, mint amely a tényekről, a valóságról szól, amely nem kétséges, nem vitatott (uo. 76.). Latourék ezért éppen azokra az állítástípusokra figyeltek, amelyek ily módon biztosítják egy állítás tényszerűségét, azaz elterelik a figyelmet a beszúrásokról. Az állításokat öt osztályba sorolták annak alapján, hogy milyen módon lehetett biztosra venni az állítás tényszerűségét.

Az 5. típusú állítás a laboratórium, a törzs tagjai között alig kerül szóba, mert „ezeket mindenki tudja", és csak ha újonc érkezik, kell beszélni róla vagy elmagyarázni neki. A 4. típus nagyon hasonlít az előzőhöz, és szintén vitán felül áll, de az előző típussal ellentétben nyíltan és egyértelműen megjelenik – legtöbbször a tankönyvek oldalain. A 3. típus olyan állítás, amelyhez valamiféle modalitás kapcsolódik, amely megmagyarázza vagy lehatárolja az állítás érvényességi körét.[50] Az ilyen típusú állítások inkább igényeket, ja-

[50] A szerzők szerint a modalitásnak is számos fajtája lehetséges (uo. 77–78.).

vaslatokat, nem pedig tényeket (vagy csak jövőbeli tényeket) tartalmaznak. Ehhez hasonlít a 2. típus, amely benyomásokat rögzít vagy javaslatokat kínál jövőbeli kutatásokhoz. Az 1. típusba pedig a cikkek végén található sejtéseket sorolták. Ezek alapján az állítások egy ötfokú skálán osztályozhatók, ahol az 5. reprezentálja a legstabilabb állításokat, az 1. pedig a legbizonytalanabb kijelentéseket. Egy kijelentés státusa megváltozik, ha változik a hozzá fűzött beszúrás. (Ha például a 3. típusból elhagyjuk a modalitásokat, máris a 4. típusú állításhoz jutunk, azaz jóval tényszerűbb kijelentést állítunk elő.)

A szerzők nem azt mondják, hogy az állítások típusának egyszerű (nyelvi) módosításával megváltoztatható egy kijelentés tényszerűsége, de rávilágítanak ennek lehetőségére. Szerintük a laboratóriumi tevékenység lényege éppen a speciális állítástípusok transzformációjában rejlik. A tudományos tevékenység nem más, mint küzdelem a transzformációk elfogadásáért, a kollégák meggyőzése különböző modalitások szükséges, illetve nem szükséges használatáról (uo. 81.), a laboratórium pedig olyan szövegtermelő rendszer, amelynek elsődleges célja mások meggyőzése arról, hogy valami tény.

Egy tény akkor válik mindenki számára ténnyé, ha nincs szüksége semmilyen modalitásra. Feltehető a kérdés: egy tény nem társadalmilag konstruált, és létrehozásának nincs története? Már az erős program is bírálta ezt a nézőpontot: Bloor azt kifogásolta, hogy a hagyományos szemléletben csakis a tévképzetekkel kapcsolatban fogadták el, hogy kialakulásukban társadalmi okok is szerepet játszottak. Latour és Woolgar fordított a problémán, szerintük az az érdekes, hogyan jut egy tény arra a státusra, hogy szociológiai és történelmi magyarázata már nem lényeges, hogyan szabadul meg előállítása körülményeitől, hogyan transzformálódik ténnyé, és hogyan válik a tudás részévé (uo. 105.). A legtöbb korábbi vizsgálat eltekintett e folyamat felderítésétől. Például sem a hagyományos tudománytörténet, sem a tudomány- vagy tudásszociológia nem vállalkozott a tények megszilárdításában szerepet játszó társadalmi folyamatok elemzésére. A korabeli tudományszociológusok közül H. Collins Latourékhoz hasonló pontból indult ugyan el, és jutott arra a következtetésre, hogy a tudományos viták elemzése támpontot nyújthat a tény vizsgálatához. Latourék azonban elkülönítik ettől a módszertől a magukét, ők egy adott laboratóriumban próbálják rekonstruálni azt a történeti folyamatot, amelynek során egy állítás ténnyé válik. Ez nem azt jelenti, hogy pontos kronológiai eseménysort állítanak fel, vagy meghatározzák, „mi is történt valójában". Céljuk annak bemutatása, hogy egy állítás akkor válik ténnyé, amikor elveszíti társadalmi jellegét.

A szerzők – Collinshoz vagy Knorr-Cetinához hasonlóan – a laboratóriumi viták és megbeszélések szerepét emelik ki, amelyekben a tények konstruálásának mikrofolyamatait figyelték meg (jóllehet a laboratórium körülményei között nehéz pontosan rögzíteni a diskurzusokat és a hozzájuk tartozó lényeges információkat, mint például hanglejtés, mimika, időbeliség). Könyvükben egy komplex tárgyalási folyamat beszédtöredékei olvashatók, amelyek alapján átváltások, meggyőződések, állítások, álláspontok egész sorozata figyelhető meg a kutatók apró párbeszédeiben. Azt találták, hogy egy állítás értékelésében a különböző érdekek és előfeltevések összetett szövevénye érvényesül, de maga a kiértékelés már egyidejűleg belépést is jelent a következtetésbe vagy döntésbe. Ez nagyon hasonló ahhoz, amit Knorr-Cetina is állít, tudniillik hogy a választások vagy szelekciók már magukban hordozzák a következő lépések lehetőségeit és korlátait. Ne feledjük: ezek a kiértékelések mindig különbözőféle nyomás alatt állnak, mely lehet egyszerűen az idő vagy a szakmai eljárások előírásainak a nyomása vagy a további viták

lehetősége (uo. 159.). Minden megnyilatkozás számos előfeltevést foglalhat magában. Így bármilyen együttesben, egy-egy megnyilvánulásban egyidejűleg különböző és sokszínű érdekek jelenhetnek meg. Épp ezért az elemzés leggyengébb pontja a bonyolult szövevény minden kétséget kizáró azonosítása.

Az persze mindenki számára egyértelmű, hogy a társadalmi faktorok 'képesek beszüremkedni' mindennapi beszélgetéseinkbe, még akkor is, ha éppen a tudomány művelőiről van szó. De hogyan ragadhatjuk meg a tudományos tények konstrukcióját? Ha a fenti gondolatmenetet kívánnánk folytatni, mindezt a tudósok gondolkodásában kellene fellelnünk. Ez persze problematikus, és leginkább a pszichológia vagy más diszciplínák területére vezetne bennünket. Latourék azonban azt akarják bizonyítani, hogy a gondolkodási folyamatok szociológiai dimenziókban is megragadhatók. Fontos, hogy a gondolkodóról nem mint elszigetelt, különálló egyénről beszélnek.

A kérdés továbbra is az, hogyan kristályosodnak az állítások tényekké. A szerzők ugyanis nemcsak azt állítják, hogy a tudományos tények társadalmilag konstruáltak, hanem hogy a konstrukciós eljárás olyan 'szerkezet' használatával jár, amely elrejti az előállítás nyomait (uo. 176.). E mögött pedig az a feltevés rejlik, hogy minden állítás két dolgot foglal magában: „Az állítás egy kettéhasadt entitássá válik." (Uo. 177.) Egyrészt szavak olyan együttese, amely egy állítást reprezentál egy tárgyról. Másrészt az állítás megfelel egy tárgynak, objektivizálódik. A tudósok az állítások által létrehoznak egy olyan képzetet, amely aztán tárgyiasul, és már az állításon kívül is létezik. A tudósok valójában az állítások e két részét kezelik, és az idő előrehaladtával egyre több és több realitást tulajdonítanak a tárgynak, és mind kevesebbet a tárgyról szóló állításnak. Azaz fordított sorrend alakul ki. A stabilizációs folyamat kezdetén a tárgy csak az állítás virtuális képe, később viszont az állítás válik a valóság tükörképévé (uo. 176–177.). Mindezekből következik, hogy a valóság sokkal inkább következménye, mint oka egy vita kimenetelének.

Latour és Woolgar szerint a laboratórium olyan szövegeket gyártó üzem, amelyben a termelés végtermékei az állítások, az állítások által létrehozott valóság, amely a sikeres gyártási eljárás során már különválik az állítástól, és önálló, független életre kel.

Távol a laboratóriumoktól?

Latour későbbi munkái során sem szakadt el a laboratórium megfigyelésétől, bár *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies* (Pandora reménye: tanulmányok a science studies valóságáról) című könyvében nem tipikus laboratóriumi szituációkat követ nyomon, hanem például egy amazóniai földtani (pedológiai) expedíciót (LATOUR, 1999a). Az expedíción a kutatók azt vizsgálták, hogy az erdő terjeszkedik-e, és hódít el területet a szavannától, vagy ellenkezőleg, a szavanna veszi birtokába az erdőt. Latour persze nem a szavanna–erdő változására keres választ, hanem arra, hogyan halad egy expedíció, egy tudományos kutatás az első elképzeléstől a másodikig, a tudatlanságtól a bizonyosságig, az 'objektív világtól' a 'tudásig' (uo. 30.). Azt mutatja be, hogyan válik a kaotikus és rendezetlen őserdő a különböző tudomány- és földrajzi területekről érkező tudósok (egy botanikus, egy pedológus és egy geográfus) aprólékos munkája nyomán, számozott táblácskák segítségével parcellákra osztott laboratóriummá, amelyben a növények lépésről lépésre egyre rendezettebb világot alkotnak.

Latour részletesen leírja, ahogyan a kutatók koordináta-rendszerük és térképeik segítségével kijelölik és felparcellázzák a vizsgálandó területet. S a négyszögekre osztott erdő már mint információk gyűjteménye jelenik meg a papírlapon, más tudományágak (a geometria, a matematika, a geológia és a botanika) eredményeinek és szabályainak észrevétlen felhasználásával. A parcellákból azután talaj- és növénymintákat vesznek, első lépésként a már említett átfordítások, transzlációk sorozatában. A földdarabok és növények ugyanis kikerülnek természetes közegükből, (föld)mintává válnak, amelyeknek még lényegesek egyedi tulajdonságaik: színük, formájuk és anyaguk – ugyanakkor számtalan másik egyedet, földdarabot reprezentálnak. A minták, *referensek* egyszerre szállítják (delegálják) számunkra az őserdőt, és rendelkeznek egyedi tulajdonságokkal. Két alapvető jellemvonásuk, hogy lehetővé teszik egyrészt az indukciót (az egyed tulajdonságaiból az általánosra következtetést), másrészt „mintadarabként megmaradnak, amely később kezesként működik majd", amikor maga a tudós vagy kollégái kételkedni kezdenének (uo. 34.). Ezek után a minták különböző 'polcokra' kerülnek, a földmintákat egy úgynevezett pedokomparátorba helyezik, amelynek sorai és oszlopai már meghatározzák egy-egy minta 'helyét' a többihez képest. A pedokomparátorban, ahol még mindig anyagként szerepelnek, már összehasonlíthatóvá és akár elszállíthatóvá is válnak. S csak további átalakítás (transzformáció) után készülhetnek a diagramok, ábrák, amelyek már nem tartalmazzák a pedokomparátor anyagi jellegét, ezért a tudományos cikkekben és előadásokban is felhasználhatók lesznek. Úgy tűnhet tehát, hogy a korábban a laboratórium falai által kijelölt és lehatárolt tér akár egy őserdőben is létrejöhet, ha a 'megfelelő' emberek a 'megfelelő' módszerek segítségével elemeznek 'természetes' folyamatokat. Ugyanakkor korántsem egyoldalú beavatkozásról van szó. A kutatás folyamatában a tudósok új dolgokat tanultak – ezáltal mind ők, mind tudományuk változott, de a minták, a referensek szintén változtak (például nem növekedhetnek tovább). A valóság zűrzavaros állapota pedig minták, közvetítők gyűjteményévé válik. A mintákból a tudósok olyan rendszerekbe szervezett gyűjteményeket alkottak, amelyek segítségével – az őserdő rácsos felosztását követve – képesek voltak a külvilágot transzformálni a laboratóriumokba. Az átalakítások, transzformációk nyomán a minták, hasonlóan a laboratóriumi kísérletekben tapasztalt átírásokhoz, fokozatosan elvesztették egyediségüket, sajátos jellegzetességeiket, és egyre inkább univerzálisakká és összemérhetőkké váltak.

Mindezek eredményeként létrejönnek a *referensekből* átformált eszközök (például a pedokomparátor), amelyek státusukat illetően *hibridnek* tekinthetők, mert egyrészt anyaguk, szerkezetük, kiterjedésük által a 'dolgok' közé tartoznak, másrészt szabályszerűségük, soraik és oszlopaik elrendezése és felcserélhetősége révén a 'jelekhez' sorolhatók. Ezek a hibridek teszik lehetővé, hogy a dolgok világa jellé váljon (uo. 48.). Ezzel Latour elveti az általa hamisnak tartott dichotómiát, a természeti és társadalmi világ mesterséges szétválasztását. Nem fogadja el sem azok álláspontját, akik szerint a tudomány a kísérletek és megfigyelések által a természetről feltárt új információk és elméleti felfedezések együttese, sem pedig azt, hogy kizárólag érdekek, motivációk, az egyének vagy csoportok ideológiai meggyőződései által létrehozott társadalmi konstrukció.

A dolgok–jelek–adatok–diagramok átalakulási folyamatában, amely leginkább egy spirálhoz hasonlítható, a *transzformációk* (átírás, átfordítás, áthelyezés) sorozata játszott döntő szerepet. Latour célja e transzformáció láncolatának megértése, hogy megragadhatóvá tegye a nyereség és a veszteség dialektikáját, ahogyan a fordítások és áthelyezések folyamán lépésről lépésre elvesztettük a helyit, a partikulárist, az anyagit, a sokféleséget és a folytonost, amelyből végül semmi sem maradt, csak néhány feljegyzés, jel és adat. Minden egyszerűsíthető, de a redukció során nyerünk is – a kényelmen túl, melyet egy légkondicionált laboratórium nyújt az őserdő klímájához képest –, mert nagyobb kompatibilitásra, standardizációra, kiszámíthatóságra és viszonylagos univerzalitásra tehetünk szert. A világ az áttételek *(transzlációk)* láncolatán keresztül az egyetemek, könyvtárak, laboratóriumok irányába vándorolt. A laboratóriumok (vagy gyűjtemények) speciális eszközökkel, transzlációk során állítják elő a jelenségeket, ezek reprezentálják a valóságot, a természetet, és maguk a szakemberek (s az eljárásaikhoz megalkotott etikai kódexek) hozzák létre és szavatolják a reprezentációk objektivitását.

A latouri transzlációs elméletből következik tudományfelfogásának lényege is: állításaink nem választhatók el a külvilágtól, hanem azzal szorosan összefonódva, lépésről lépésre összekapcsolódva jönnek létre. A kutatás tárgya áttételeken keresztül formálódik dolgokból jelekké, majd újból dolgokká, hogy majd ismét jelekké váljon, ezeket nevezi Latour *cirkuláló referenseknek*. Így a korábbi filozófiai szemlélet által a dolgok és jelek között megrajzolt hatalmas szakadék apró törésekké alakul át. Latour azonban még az apró törések átlépését sem tekinti a kutatók szubjektív döntésének. Szerinte ugyanis a kutatók a tudományos gyakorlat hagyományainak és szabályainak megfelelve hajtják végre a transzlációk sorozatát, ügyelve arra, hogy mindegyik ellenőrizhető és visszafordítható legyen. A cirkuláló referensek ugyanis akkor minősülnek igaznak, ha a láncolatok, átfordítások és visszafordítások nem szakadnak meg egyetlen áttétel során sem.

A tudományelméletekben a transzlációt (Latour is ezt teszi) leggyakrabban a természettudományok módszertanával, eljárásaival illusztrálják, melyekben műszerekkel vagy expedíciókkal helyezik át a világot a laboratórium falai közé, de hasonló mechanizmusok figyelhetők meg a társadalomtudományok, például a szociológia területén is. Kaotikus világunkat a *survey* módszerével dolgozzuk fel, ugyanúgy információkat gyűjtünk a társadalom állapotáról, mint a természettudományok művelői. Módszertani szabályok alapján mintákat, referenseket választunk ki az emberek dzsungeléből, akik reprezentálják a társadalmat, válaszaikat pedig kódoljuk, jelekké alakítjuk át. A társadalmi sokszínűség, az egyedi elveszíti 'személyiségét' a változók és elrendezéseik mentén, ugyanakkor átláthatóvá, mérhetővé, szállíthatóvá vagy éppen összehasonlíthatóvá válik. A cirkuláló referens, az áthelyezések és átfordítások láncolatának felismerése teszi lehetővé, hogy a tudományt, a társadalmat és az egész világot transzlációk által átszőtt szerves hálózatként értelmezzük.

Latour nem azt állítja – a vádakkal ellentétben (Sokal–Bricmont, 2000) –, hogy a tudomány társadalmi konstrukció. Nem tesz különbséget 'tiszta' tudományos faktor és 'csupán' társadalmi faktor között, mivel feloldja ezt a dilemmát. Abból indul ki, hogy a kultúra fogalma mesterséges konstrukció, „a természet zárójelbe tételével jött létre" (Latour, 1999b, 178.), és „mi hozzuk létre mind az emberi közösségeket, mind a körülöttünk lévő nem embereket" (uo. 181.). A kulturális relativisták szerinte abban tévednek, hogy míg elfogadják a kultúrák sokszínűségét és egyenlőségét, addig a természetet mint mindenki számára egyetemest képzelik el. *„Ugyanannyira lehetetlen univerzalizálni a természetet, mint amennyire lehetetlen kizárólag a kulturális relativizmus szűkös keretére redukálni"* (uo. 181. – *kiemelés az eredetiben*). Ezt nevezi Latour szimmetrikus antropológiának: minden kollektivitás egyformán alkotója a természetnek és a kultúrának. A kol-

lektivitások olyan hibridek, amelyek egyszerre emberekből és nem emberekből állnak. Mai világunk (a 'modernek' világa) azért különbözik más világoktól, mert mérhetetlen módon megnövelte e hibridek számát, ugyanakkor tagadja létezésüket. Modernnek lenni Latour értelmezésében azt jelenti, hogy egyrészt elkülönítjük az emberit és nem emberit, másfelől viszont teljesen új létezőket, hibrideket hozunk létre, a természet és kultúra keverékeit (uo. 27–29.).

A társadalmi és politikai nem különíthető el a tudományostól, ahogy egy másik dimenzióban az emberi sem a nem emberi lényektől. A pontosan szétválasztott tudományterületek határait átszövik a transzlációk és a hibridek kapcsolatai. A transzlációs műveletek a politikai kérdéseket a technika vagy tudomány kérdéseivé alakítják át, és fordítva: a technikai vagy tudományos kérdések politikai kérdésként jelennek meg.[51] Eltérően a korábbi irányzatoktól, a transzláció kapcsán Latour nemcsak az érdekek fúziójáról beszél, hanem a célok módosulásáról, új típusú kapcsolatról, amelyben maguk a dolgok (nem emberek, például a neutronok) és az emberek is egyaránt részt vesznek. Egy tudományos kutatás vagy vita során a meggyőzés mechanizmusai a humán és nem humán összetevők keverékét egyszerre mozgósítják.

Latour ezért messze van attól, hogy a tudomány működését kizárólag társadalmi okokra vezesse vissza. Tudománykutatásai során épp arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudomány tárgyai, az elektronok, kövek vagy földminták, nem helyettesíthetők a társadalmi valósággal, ellenkezőleg: a tudomány tárgyai magyarázhatják meg számunkra a társadalmi dimenziót (uo.; Latour, 2005, 99.). A társadalmi magyarázat kiterjesztése amúgy is akadályokba ütköznék: egyrészt a szociológia hiába próbálna valamiféle tudományos keménységet magára erőltetni, ebben mindenképpen alulmaradna (bár a kezdetektől ezen fáradozik). Másrészt Latour elfogadhatatlannak tartja, hogy a körülöttünk zajló történéseket láthatatlan, megfoghatatlan, úgymond társadalmi kapcsolatoknak tulajdonítsuk (Latour, 2005, 104.). Éppen arra törekszik, hogy láthatóvá tegye az összekapcsolódásokat, és rámutasson megszilárdulásuk folyamataira. Számára nem elfogadható magyarázat a 'társadalom ereje', például a társadalmi hatalom reprodukciója vagy a láthatatlan kéz elmélete. A latouri tudományszemlélet ezért nemcsak a tudományról tesz meghökkentő állításokat, hanem a társadalomtudományokat is új megvilágításba helyezi. Latour arra a megállapításra jutott, hogy nem a klasszikus tudományszociológiát kell kiterjeszteni, hanem a 'társadalmi' fogalmát kell újradefiniálni, hogy a tudomány kognitív, illetve nem humán elemei is beletartozzanak (uo. 97.). Ez a felvetés azonban már nem csak a tudományszociológia tematikáját érinti.

Tudománykép és szociológia

Latour azáltal, hogy vitatja a diszciplínák szétválaszthatóságát, egészen a szociológia kialakulásáig vezet vissza bennünket. Elmélete alapján kevésbé tűnik szilárdnak a modern tudomány struktúrája vagy a szociológia diszciplínateremtő klasszikusainak szándéka. Megkérdőjelezhetővé válik a szociológia eddig elfogadott tárgya, a határvonal,

[51] Lásd ehhez és a következőkhöz Király Gábor fejezetét is.

amely hozzájárult a szociológia megszületéséhez azáltal, hogy különbséget tett emberek és nem emberek között.

Latour tudományelmélete nemcsak általában a tudományosság fogalmát értékeli át azáltal, hogy felhívja a figyelmet a dolgok és a jelek között meglévő, de napjainkban elfeledett különbségre, azaz a transzláció folyamatára, hanem azt is felvázolja, hogy a társadalomtudomány módszertana hasonló módon elmossa a dolgok (ez esetben emberek) és a jelek közötti különbségeket. Annak bemutatásával viszont, hogy a tudományos kutatás terepeit, a természetet és a társadalmat az emberi és nem emberi különválasztása hozza létre, már nemcsak a szociológia módszertanát kérdőjelezi meg, hanem arra is rávilágít, hogy a szociológia klasszikus értelemben vett tárgya nem létezik. Latour ezzel a szociológia klasszikus tudományos modelljét, a társadalmi immanenciáját teszi értelmezhetetlenné, amely az előzőkben vázolt tudományfelfogáshoz képest még érzékenyebben érintheti a társadalomtudomány művelőit. A szociológia tárgya mind ez idáig a valóság egy különös területe volt, amelyet leginkább a 'társassal', 'emberivel' vagy a 'humánnal' azonosítottunk, ez tette lehetővé, hogy elhatároljuk más diszciplínák kutatási területétől. Ennek megkérdőjelezése a szociológia újradefiniálását eredményezheti.

Az emberi és társadalmi kapcsolatok dolgokhoz, a fizikai világhoz kötődnek, és nem érthetjük meg a világot, ha ezeket a kollektivitásokat szétválasztjuk. Miért gondoljuk, hogy a szociológia képes bármit állítani a társadalomról, az emberek közötti kapcsolatokról, ha nem veszi figyelembe, hogy milyen környezetben, milyen anyagi és földrajzi feltételek mellett alakulnak ki és maradnak fenn vagy éppen halnak el? Hogyan beszélhetünk például városi társadalomról, ha nem vesszük figyelembe magát a várost, vagy ízlésről, ha nem 'látjuk' a színeket és a formákat? Nemcsak a tudomány társadalmi kötődését kellene fontosnak tartani, hanem a társadalmi, az emberi dologi oldalát is.

Durkheim interpretációjához igazodva Latour a 'társadalom', 'társadalmi' fogalmának meghatározásakor olyan jellemzőit emel ki, mint hogy megelőzi az individuális cselekvést, más interakcióknál tartósabb, uralja az életünket – amelyben megszületünk, élünk és meghalunk –, külsődleges, tárgyiasult, minden vallás és szent rituálé eredete stb. (Latour, 1999a, 208–210.). A 'társadalmi' tehát valami megfoghatatlan, de objektív és tartós szerkezet, amely rajtunk (embereken) kívül áll, mégis képes meghatározni számunkra a világot? Latour szerint nem, mert nem társadalomban, hanem kollektivitásokban élünk (uo. 193.). A „'kollektivitás' szót az emberek és a nem emberek összességének leírására, a 'társadalmat' pedig csak kollektivitásaink azon részének megjelölésére [használja], amelyet a társadalomtudományok választottak külön" (Latour, 1999b, 17.).

Ezért a modern társadalom tudománya nem korlátozódhat a csupán emberi, a társas vizsgálatára. Az igazi veszély – állítja Latour – abban a megegyezésbeli hitben rejlik (elsősorban a társadalomtudósok között), hogy számot lehet adni a társadalmak létezéséről anélkül, hogy figyelembe vennénk a tudománnyal és technológiával fennálló kapcsolatukat (Latour, 1999a, 111.).

A kollektivitások egyszerre társadalmi, kulturális, technikai és természeti objektumok, hibridek. Miért forradalmi a feltételezés, hogy a társadalmi helyett valami hibrid kollektivitás határozza meg életünket? Mert a szociológia kialakulását éppen a modern társadalom, a Hobbes-féle szerződéselmélet tette lehetővé, amely a szociológia története számára napjainkban is olyan jelentős, és amely szerint a szociális világ a személyközi, az emberi kollektívák felől, az interakciókon, a kommunikáción keresztül írható le,

amelyben a dolgok világa nem játszik jelentős szerepet. Latour ezzel szemben éppen azt állítja, hogy olyan közegben élünk, amelyben előállított tárgyak, hibridek hozzák létre és tartják fenn társadalmi kapcsolatainkat. Ezért a modern társadalom tudománya nem korlátozódhat a csupán az emberi, a társas vizsgálatára, hanem e hibrid kollektivitásokat kell követnie.

Már korábbi tanulmányában kifejtette, hogy emberek és nem emberek létezésében hinni választás eredménye (Latour, 1992, 236.). Tradicionálisan a nem emberek közé soroljuk például az ajtóra szerelt csuklópántot, amely Latour szerint a „fal–lyuk" dilemmánkat oldja meg, miután egy asztalos delegálta a feladatot, és felhatalmazta arra, hogy cselekedjék. Mindez pedig azért érdekes, mert az asztalos már nincs jelen, de akarata érvényesül, a pótlás, ez esetben a csuklópánt ugyanis pontosan ellátja a rászabott feladatot. A kollektivitás, amelyben az emberek és nem emberek cselekvése összekapcsolódik, megváltoztatja mindkét entitást. Új cselekvő, együttes cselekvés jön létre, amelyet Latour technikai közvetítésnek *(technical mediation)* nevez, és többféle jelentéssel ruház fel (Latour, 1999a, 174–193.). Azáltal, hogy új kifejezést alkalmaz, Latour elhatárolódik a köznapi és a szociológiai értelemben használt cselekvő fogalmától. Bourdieu-höz hasonlóan, akinél a habitus fogalmával a cselekvés a társadalmi struktúrával 'terhelt', Latournál a fizikai környezet, a tárgyi világ is a cselekvés részese lesz.

A kollektivitások olyan 'cselekvők', amelyekben az embereket és nem embereket egymásba fonódva lelhetjük meg. A kollektivitások különböző módon jönnek létre: közös bennük, hogy nem lehet megmondani, hol kezdődik bennük a dologi, és hol végződik az emberi összetevő.

A tudomány latouri felfogása a társadalmi immanencia, az integráció problémáját módosítja. Azt javasolja, hogy a szociológia kutassa a nem emberit is. Amit Durkheim a szociális rend *sui generis* jellegének tartott – mondja Latour –, az a technika által hordozott egyszerű hatások összessége, amely társas kapcsolatainkat közvetíti. Latour elméletében a humán és nem humán cselekvőkből, vagyis hibridekből álló hálózatok vagy kollektivitások hálózata teremti meg az integrációt, az integráció sikeressége pedig a kollektivitások technikai alkalmasságának függvénye, amelyekben a közvetítések révén egyaránt szerepet kapnak normatív és stratégiai funkciók (például a biztonsági öv vagy a fekvőrendőr). Vagyis nemcsak a laboratóriumi tudományos munka, hanem maga a társadalom is különféle elemekből felépülő és állandóan változó hálózatok halmaza, amelyet nem érthetünk meg kizárólag a dologi formáktól megfosztott, 'tisztán társadalmi' viszonyokból.

TECHNIKA ÉS TÁRSADALOM. JÁTÉK HATÁROK NÉLKÜL?

KIRÁLY GÁBOR

ELÖLJÁRÓBAN

„Marvin hideg gyűlölettel szemlélte az ajtót, miközben logikai áramkörei undorodva karattyoltak, s azzal a lehetőséggel játszottak, hogy fizikai eszközökhöz folyamodnak vele szemben. Más áramkörök is beleszóltak: Minek vesződni vele? Mi értelme? Semmi sem éri meg, hogy odafigyeljünk rá. [...] Sírógörcs rázta meg a robot testét."

Douglas Adams: *Galaxis útikalauz stopposoknak*

Az olyan filmek, mint a *Szárnyas fejvadász*, az *Én, a robot*, a *Terminátor* vagy a *Mátrix* trilógia – vagy éppen Adams sci-fi paródiája, amelyből a fenti mottó származik – egyszerre tükrözik az életünket benépesítő technikai eszközökhöz fűződő ellentmondásos viszonyunkat és ezen ellentmondásos viszony megértésének igényét. Ezek a filmek – amelyek talán csak a legnépszerűbbek a hasonló témájú filmek hosszú sorából – mind a modernitásból való kiábrándulás narratíváját választották témájukul. Egyszerre vázolják fel az emberiség végső pusztulásának lehetőségét és azt a folyamatot, amelyben az emberek technikaivá és a technika emberivé válik a nem is olyan távoli jövőben.

Számos tudományos-fantasztikus film cselekményének alaphelyzete, hogy a minket évezredeken keresztül szolgáló technika egyszer csak fellázad ellenünk. Öntudatra ébredve, kicsúszik az emberek kezéből, irányíthatatlanná válik, és saját akaratát követi. Egy acélkemény és fémhideg logika alapján épített világot teremt, amelyben a mesterek szolgákká válnak, amelyben az emberek alacsonyodnak használati tárgyakká. Ahol, ahogy McLuhan fogalmaz (McLuhan, 1964, 46.), az emberek csupán „a gépek szaporítószerveivé" válnak (Feenberg, 2005). Ez igen elterjedt narratíva, amellyel nem csupán sci-fik lapjain vagy a filmvásznon találkozhatunk, hanem a technikafilozófiában (Ellul, 1964; Heidegger, 1994), a politikai érvelésekben vagy az új technikai fejlesztésekkel kapcsolatos katasztrófa-forgatókönyvekben is – például a biotechnológia vagy a nanotechnológia témáiban zajló vitákban.

Ugyanakkor az emberiség bukásának narratívái mellett egy új elem is belép a történetekbe, amely már nem jellemezhető közvetlenül a romantika irracionalitásának és a felvilágosodás racionalitásának szembenállásával. Ennek megfelelően, a fenti felidézett történetek nem csupán a technikai és az emberi lényeg kibékíthetetlen összeütközését tükrözik, hanem megjelenik bennük egy olyan gép motívuma is, amely képes a mérlegelésre, az etikus döntésre, az érzésekre. Megjelenik az *irracionális gép* motívuma, ez a gép már majdnem olyan – esetlen és esendő –, mint mi, emberek. E filmekben az, amit kizá-

rólag emberi tulajdonságnak és csak az emberekre jellemző lényegnek tartottak, megjelenik a 'másik oldalon' is, a technika, a gépek oldalán. Ezekben a történetekben tehát egyrészt a szorongás a technika növekvő hatalmától, másrészt a technikai és az emberi lényeg keveredésének kérdése tükröződik, és nem egy távoli jövőről, hanem saját, műszaki tárgyaktól áthatott léthelyzetünkről mesélnek.

E korunk populáris kultúráját domináló narratív elemek felhívják a figyelmet arra, hogy a társadalom egyre inkább olyan kihívásokkal, dilemmákkal és helyzetekkel szembesül, amelyeket különböző technikai eszközök és tudományos eredmények teremtettek. Az a határvonal, amely a tudomány és a technika létrehozásának folyamatát eddig látszólag elválasztotta a társadalmi folyamatoktól, egyre inkább elmosódik. Talán nem túlzás az állítás, hogy a technika és a tudomány folyamatai egyszerre hoznak létre technikai és társadalmi rendszereket, egyszerre alkotnak meg és szabályoznak technikai és társadalmi kapcsolatokat, egyszerre teremtik meg az életünket benépesítő technikai tárgyakat és a felhasználót, egyszerre formálják meg az anyagi világot és minket, embereket. Menser és Aronowitz a következőképpen fogalmaz:

„Technokultúra(-ák) és technotudomány(-ok) – egy ilyen szójáték nem old meg semmit, de mindent összetettebbé tesz. Arra kényszerít bennünket, hogy felismerjük: a technikait nem olyan könnyű megkülönböztetni az 'emberitől', hiszen az bent van (az orvosi technikákban, a feldolgozott élelmiszerekben), köztünk van (pl. a telefonokkal) és kint van (mint a műholdak). Néha mi lakunk benne (légkondicionált irodai tér), vagy ő lakik bennünk (pl. egy pacemaker). Néha protézisként vagy toldalékként jelenik meg (mint a szemüveg); más alkalmakkor az emberek tűnnek a toldalékainak (egy futószalag mellett dolgozó ember)." (Menser–Aronowitz, 1996, 9.)

A *Science, Technology and Society* (STS) irányzata tehát azt a kettős, oda-vissza mozgást kívánja feltérképezni, amely keresztülmetszi a technikáról és társadalomról szóló hagyományos gondolkodásmód határait. Ez olyan interdiszciplináris társadalomtudományi irány, amely a tudomány, a technika és a társadalom összefüggéseinek kutatását tűzte ki feladatául. Más szavakkal, a tudomány, a technika és a társadalom kölcsönös konstrukciójával foglalkozik, vagyis azzal, hogyan hatnak kölcsönösen egymásra ezek a látszólag különböző területek, hogyan hozzák létre egymást.

Ahhoz azonban, hogy megérthessük, hogyan került a technika és a technikai fejlődés a szociológia és általánosságban a társadalomtudományok nézőterébe, szükség van egy rövid kitérőre. Az 1980-as években elinduló *Science, Technology and Society* interdiszciplináris irányzat fő jellemzője nem csupán az volt, hogy beemelte a technika problémakörét a társadalomtudományos gondolkodás témái közé, hanem az is, hogy magát a technika *tartalmát* próbálta megérteni társadalmi szempontok alapján. Ezzel egyrészt kapcsolódott az 1960-as években kirobbanó ismeretelméleti vitához a tudományos fejlődés mivoltáról, másrészt pedig elszakadt attól az internalista felfogástól, amely a technikai fejlődést csupán egy egyenes vonalú fejlődési vonallal vélte ábrázolhatónak (Kuhn, 2002). A következő részben az írás röviden érinti ezt a két problémát.

Az *episztemológia* közismerten eredetileg a filozófia egyik ága volt, amely a tudás létrejöttével és formáival foglalkozott. Meghatározta, sőt sokszor normatív módon előírta, hogy melyek a tudás helyes formái, mi az, ami megismerhető, és milyen módszerek szükségesek hozzá. A hagyományos filozófia ezen irányzatát a tudománytörténészek és szociológusok egy csoportja az 1960-as években más irányba térítette. E csoport tagjai

úgy érveltek, hogy a tudástermelés módszerei és a tudás megjelenése nem változatlanok, hiszen különböző korszakokban mást tekintettek tudományosnak, megbízható és biztos tudásnak. A tudományos tények tehát nem időtlen igazságok, hanem nagyon is a változó idő termékei, melyek az őket körülvevő társadalmi környezettől függnek (Law, 1991, 3.). Ez volt Thomas Kuhn a *Tudományos forradalmak szerkezete* (Kuhn, 2002) című munkájának az egyik alapvető állítása. E könyv csupán egy volt az akkor (1962) megjelenő episztemológiai 'paradigmaváltás' fő művei közül.[52] Mindazonáltal Kuhn munkásságát azért tekinti az STS gondolati irányzata meghatározónak, mert ő volt az első[53] olyan 'híres' tudós, aki kérdésfeltevéseiben radikális megfogalmazásban vetette fel, hogy a tudás *tartalmát* kell vizsgálni, nem pedig a tudomány intézményét vagy értékeit (vö. Merton, 2002).[54]

Ennek megfelelően a technika társadalomtudományi háttérrel rendelkező kutatói is a technika *tartalmát* kívánták vizsgálni, és erre dolgoztak ki különböző megközelítéseket. Olyan vizsgálati programot kívántak megalapozni, amely technikai eszközöket, tárgyakat és rendszereket vizsgál, és képes létrejöttük és működésük folyamatainak feltárására. Amikor egy technikai eszköz megkapja végső formáját, eltűnnek belőle a különböző társadalmi értelmezések és viták, amelyek létrejöttét segítették. Ahhoz, hogy ezeket újra feltárhassuk, az adott technikai tárgyat vagy rendszert és az ezeket létrehozó fejlesztőmérnök munkáját kell vizsgálnunk, nem pedig magának a technikai elvnek a működését. Ezzel a kutatók a tudományos munka antropológiai vizsgálatának példáját kívánták követni,[55] szemben a technika korábbi értelmezéseivel.

Ezek az értelmezések, így az ötvenes és hatvanas évek technikafilozófiái is egy absztrakt technikai vagy célracionális elv „önmagát beteljesítő próféciájaként" értelmezték a technika fejlődését. Így nem az egyes technikai eszközök kifejlesztésének folyamatát és működését vizsgálták, hanem ennek az absztrakt technikai logikának a társadalmi szintű térnyerését vélték felfedezni a társadalmi rendszerek szintjén.

[52] Kuhn feltételezése hatalmas vitát váltott ki a tudományos tudás relativizmusát állítók és a tudományos standardok állandóságát védelmezők között. A vita akörül forgott, hogy ha a tudás a társadalmi környezettől függ, hogyan lehet különbséget tenni igazság és hatalom között. Minthogy a kérdés megválaszolhatatlan volt, ez volt az episztemológiai relativizmus elleni támadások fő iránya. Ez a támadás először a nácizmus és sztálinizmus miatt menekülésre kényszerült filozófusok oldaláról érkezett, akik megpróbálták megvédeni a tudományt a politikától. Ezután a radikális politikai mozgalmak keltek fel a tudás relativista felfogása ellen. Mind a marxisták, mind a feministák egyetértettek abban, hogy a tudományos módszer azon formája, amelyet a filozófusok védelmeznek, ténylegesen elhibázott. Mindazonáltal, „léteznek olyan meghatározott társadalmi csoportok (a munkásosztály, a kommunista párt vagy a nők vagy a feministák vagy a leszbikus feministák), amelyek tapasztalata és/vagy tudásmódszerei, a társadalmi környezet miatt, jobban megállják a helyüket, mint a burzsoázia vagy a férfiak uralta tudomány [tapasztalata és módszerei]." (Law, 1991, 4.)

[53] Nem Kuhn volt az első, aki radikálisan felvetette a tudomány társadalmi összefüggésekben való vizsgálatának szükségességét. Szabari Vera írásában esik szó azokról a kutatókról, akik felvetették a tudományos munka társadalmi-kontextuális értelmezésének szükségességét.

[54] Érdekes kérdés, hogy miért lehetett meghatározó szerepe Kuhnnak ebben a vitában. Az első, legkézenfekvőbb magyarázatot elméletének egyik fő eleme, a 'paradigma' homályos fogalma kínálja. A paradigma – amely fogalom egyszerre jelöli ki a lehetséges tudás területét, módszereit és tárgyait – és általában a paradigmaváltás könnyen elképzelhető, de ugyanakkor homályos magyarázati elvek a tudomány változásának megértésére. Ezért a paradigmaváltás elképzelése számos különböző értelmezést és alkalmazást tesz lehetővé. Másodszor, a tudományos tudás változását tudományos közösségek, iskolák által ragadta meg, ami alapvetően társadalmi eredetű magyarázatot feltételezett. Ez gyökeresen új szemléletet eredményezett a tudomány társadalomtudományos vizsgálatában.

[55] Lásd kötetünkben Szabari Vera fejezetét.

Ehhez a szemlélethez hasonló a technikatörténet *internalista* felfogása, amely mindvégig az egyes technikai eszközök technikai tartalmával foglalkozott, az adott technikákat mindig egy lineáris fejlődési ívre helyezte rá; nem vette figyelembe a technikai eszközöket körülvevő társadalmi környezetet. Ezen felfogás szerint tehát a technika – a társadalmi összefüggésektől független – fejlődése úgy jelenik meg, mint a hatékonyságelv szerinti fejlődési irányvonalat követő technikai megoldások egymásra következő és egymásra épülő lépcsőfokainak sorozata. Ez az alapvetően evolucionista felfogás egyfelől kiemeli adott – ipari vagy kutatási területen áttörést jelentő – technikai találmány tervezőjének zsenialitását, másfelől pedig a különböző technikai megoldások folytonosságát és egymásutániságát hangsúlyozza. Mindezzel olyan technikatörténetet vázol fel, amelyben a technika fejlődése egy eleve adott, megkérdőjelezhetetlen vonalat követ.

Ezt a fajta történetírási szemléletet általában a 'győztesek történelmének' szokták hívni. Nem csupán a jelen szempontjából értelmezi a múltat, mint elkerülhetetlenül minden történelem, hanem egy előre megadott fejlődési útvonalat vetít rá a múltban történt események kuszaságára. Így a technikai fejlődés leírásában egyes technikai fejlesztések csupán *esetlegesnek*, a technikai fejlődés mellékvágányainak tűnnek, a sikeres, további fejlődést megalapozó technikai eszközök viszont úgy jelennek meg, mint amelyek – nagyobb hatékonyságuk miatt – *szükségképpen* érvényesültek. Ezek megjelenése és elterjedése a megtörtént technikai fejlődés szükségszerű voltát bizonyítja, hiszen – ahogy Mokyr fogalmaz – *„technikai lehetőségek és korlátok határozták meg, hogy hol és mikor jelenjenek meg technikai fejlesztések"* [kiemelés – K. G.] (Mokyr, 1990, 81.).

Ezzel szemben – ahogy egyes tudománykutatók a tudományos tudás kontextusfüggőségét hangsúlyozzák – az STS technikával foglalkozó kutatói úgy érvelnek, hogy a hatékonyság fogalma is csak egy adott kulturális-társadalmi közegbe helyezve értelmezhető. Az, hogy mi számíthat hatékonynak és használhatónak, egyrészt változik az idővel, másrészt különböző társadalmi csoportok számára mást és mást jelenthet, mint ahogy Bijker és Pinch érvel a kerékpár fejlődésével kapcsolatban (Bijker–Pinch, 2005, lásd a jegyzetet).[56] Egy technikai eszköz hatékonysága tehát nem lehet magyarázati elv, hiszen a „miért 'működik' jól egy technikai tárgy vagy rendszer?" kérdésére adott választ meghatározza a bennük kikristályosodott társadalmi értékrendszer és a társadalmi kontextus kölcsönhatása.

[56] Feenberg a következőképpen foglalja össze Pinch és Bijker esettanulmányát a kerékpár fejlődéséről: „A technikaszociológus Pinch és Bijker (2005) ezt a gondolatot mutatta be a kerékpár korai történetén keresztül. Az a tárgy, amelyre magától értetődően, egyfajta 'fekete dobozként' tekintünk, valójában két nagyon különböző eszközként indult: sportemberek versenyjárműveként és haszonelvű közlekedési eszközként. Abban az időben a sportkerékpár magas első kerekére a nagy sebesség elérése érdekében volt szükség, ami ugyanakkor instabillá is tette a járművet. Az egyenlő nagyságú kerekeket biztonságosabb, ám kevésbé izgalmas utakra tervezték. E két konstrukció különböző igényeket elégített ki, és sok közös elemmel rendelkező, ám valójában különböző technikai megoldások voltak. Bijker és Pinch a 'kerékpárnak' hívott tárgy ezen eredeti többértelműségét 'értelmezési rugalmasságnak' *(interpretative flexibility)* nevezik. Végül a 'biztonságos' verzió győzedelmeskedett, és minden ezen a téren bekövetkezett további fejlődés ennek a modellnek vált hasznára. Visszatekintve úgy tűnik, mintha a magas kerék ügyetlen és kevésbé hatékony szakasza lett volna annak a folyamatos haladásnak, amely a régi 'biztonságos' konstrukciótól a jelenlegi konstrukcióig vezetett. Valójában a magas kerekű és a biztonságos változat éveken keresztül párhuzamosan létezett, és egyik sem volt része a másik fejlődésének. A magas kerekű a kerékpár egyik lehetséges alternatív fejlődési útját képviseli, és a kezdetektől más problémák megoldására hozták létre." (Feenberg, 2005, 145.)

Feenberg ennek szemléltetésére a gőzhajók kazánjai 19. századi változásának példáját idézi. Szerinte a technikai paraméterekről szóló viták gyakran állítanak szembe erkölcsi és a technikai hatékonyságra vonatkozó kérdéseket. A gőzhajók története is ehhez kapcsolódik: amikor a politikusok biztonságosabbá akarták tenni a hajók kazánjait – megváltoztatva technikai jellemzőiket –, a hajózási társaságok tiltakozni kezdtek, hogy ez mind technikai, mind gazdasági szempontból is csökkenti a hatékonyságot.[57] A biztonságról szóló társadalmi vita lezárulása után – érvel Feenberg – az, hogy milyen szintű biztonság fogadható el a társadalom számára, átfordult a kazán technikai paramétereiről szóló vitába. A biztonság ezen szintje mind a társadalmi, mind a technikai valóság horizontjának részévé vált. Így a vita lezárulása után a biztonságra vonatkozó kérdések a szociotechnikai háttér részévé váltak, kikerültek a hatékonyság mérlegelésének hatóköréből. Feenberg így érvel:

> „A hatékonyság [...] fetisizálása figyelmen kívül hagyja a fogalmakkal kapcsolatos hétköznapi elképzeléseinket, amelyek nagyon is jelentős szerepet játszanak a társadalmi döntéshozatalban. Mindennapi értelemben a hatékonyság csupán az értékek szűk tartományát érinti, amelyekre a gazdasági szereplők rutinszerűen hatással vannak a döntéseikkel. A technika problémamentes aspektusait nem veszik ilyenkor figyelembe. Elméletben szétbonthatjuk a technikai tárgyakat, és minden egyes elemükkel kapcsolatban számot vethetünk, hogy mennyiben felelnek meg a céloknak, mint például a biztonság, a gyorsaság, a megbízhatóság stb., de a gyakorlatban senkit sem érdekel a 'fekete doboz' tartalma.
>
> Példának okáért miután a kazán kódját meghatározták, az olyan paraméterek, mint a falak vastagsága vagy a biztonsági szelepek a tárgy lényegi elemeként jelennek meg. Az effajta tulajdonságok költségeit nem bontják le úgy, mint a biztonság konkrét 'árát', és nem tüntetik fel kedvezőtlen fényben, egy hatékonyabb, ám kevésbé biztonságos technikai változattal összehasonlítva." (Feenberg, 2005, 154.) [*kiemelés – K. G.*].

Összefoglalva tehát, az 1980-as években megszületett a 'technikaszociológia', vagy pontosabban a 'technikai rendszerek szociálkonstruktivista vizsgálatának'[58] kutatási iránya. Ennek az irányzatnak a követői egyfelől a technikai tárgyak *tartalmát* akarták vizsgálni anélkül, hogy valamifajta 'eleve elrendeltséget' tulajdonítanának a technikai fejlődésnek, és ebből a szempontból magyaráznák az egyes technikai eszközök fennma-

[57] „A balesetek száma drasztikusan visszaesett az után, hogy olyan technikai változtatásokat tettek kötelezővé, mint a vastagabb falak és a biztonsági szelepek. Aligha kellett volna törvény e végeredmény eléréséhez, ha mindez technikai szükségszerűség lett volna. Azonban a kazán felépítése valójában a biztonságról alkotott társadalmi ítélettől függött. A döntést meg lehetett volna hozni szigorúan üzleti alapon, ahogy azt a hajósok szerették volna, vagy pedig politikai úton, más-más technikai kimenetellel. Mindkét út megfelelő kazánt eredményezett volna. Azt tehát, hogy 'mi' is valójában a kazán, egy hosszú politikai küzdelem folyamán határozták meg, és végül az Amerikai Gépészeti Társaság egységes előírásaiban öltött testet." (Feenberg, 2005, 153.) Hasonló érvelési vonalat követ Beck, amikor arról ír, hogy a technikai paraméterekről folytatott viták gyakran tartalmaznak egy 'jó életre' vonatkozó központi magot (Beck, 2003).

[58] Amikor a tudományszociológusok egy része a technika felé fordult, a technikatörténészek is, név szerint Thomas Hughes és Edward Constant, érdeklődni kezdtek a tudományszociológiában kifejlődött új eszmék alkalmazása iránt. E két csoport 'vérszerződése' a Twentei Egyetemen tartott műhelyszemináriumon történt meg. Az ezt követően megjelenő *The Social Construction of Technological Systems* című tanulmánykötet a technikatörténész Thomas Hughes, a technikaszociológus Wiebe Bijker és a tudományszociológus Trevor Pinch közös szerkesztésében készült el. A tanulmánykötet részeként jelent meg Callon *Alakuló társadalom* (Callon, 2005) című írása is, mely a cselekvő-hálózat-elmélet egyik programadó írásának tekinthető, és melyet az alábbiakban ismertetek.

radását, sikerét vagy elterjedését. A technikák belső működése megértésének igényére utal a 'fekete doboz'[59] metaforája is, amely szerint fel kell nyitnunk a történeti és jelenkori technika *fekete dobozát*, hogy láthassuk, mi is van benne. Másfelől, hasonlóképpen a tudományos munka vizsgálatához, a technika kérdéskörével foglalkozó kutatók is úgy érveltek, hogy a technika szférája és a technikai hatékonyságelv csak távolról tűnik 'tisztának', elkülönültnek a társadalmi értékek 'szennyeződéseitől'. Ha jobban megvizsgáljuk a technikai eszközök létrejöttét, vagy ha megnézzük, hogyan működnek a használatban, itt is csupán a technikai és társadalmi szétválaszthatatlan összefonódását találjuk, nem pedig a messziről nézve oly szépen elkülönülő szférákat és elemeket. Az alább bővebben taglalt kutatási irányzatok szerint adott technika tartalmát kell megérteni, nem pedig a nagybetűs technika absztrakt elvét feltárni.

A technika 'tartalomelemzését' a 'nagy technikai rendszerek felfogása', a 'technika társadalmi konstrukciójának elmélete' és a 'cselekvő-hálózat-elmélet'[60] tűzte ki célul. A következőkben a fejezet e három elmélet bemutatására összpontosít. Míg az első kettőt csupán röviden ismerteti, a 'cselekvő-hálózat-elméletnek' egy példákban és elméleti leírásban is bővebb részt szentel majd.

[59] A *fekete doboz* fogalma mind a műszaki, mind a társadalomtudományok szótárában olyan eszköz vagy rendszer, amelyet kényelmi okokból csupán a bemeneteli és kimeneteli elemeire hivatkozva írnak le. Nem kell megérteni, hogy mi megy végbe az ilyen fekete dobozokban, megkérdőjelezetlenül adottnak lehet tekinteni azokat, lehetőséget nyitva az egyes értékes funkcióik figyelembevételére többi tulajdonságuk elhanyagolásával (Winner, 1993, 365.).

[60] A 'cselekvő-hálózat-elmélet' írásmódja a kifejezésben és az elméletben megtalálható többértelműséget tükrözi. Az irányzat képviselői szándékosan hagyták nyitva annak lehetőségét, hogy az olvasó hogyan értelmezi a 'cselekvő-hálózat-elmélet' kifejezését. Ez a többértelműség tágabb értelmezési teret biztosít az elméletalkotóknak, amely térben megférnek egymással a cselekvő hálózatok, a hálózatelmélet és a cselekvéselmélet.

A NAGY TECHNIKAI RENDSZEREK ELMÉLETE

A nagy technikai rendszerek elmélete (*Large Technological Systems* – LTS), ahogy a neve is mutatja, a rendszerelmélet általános keretét használja fel arra, hogy megértse a technikai rendszerek létrejöttét. Ezen irányzat Thomas P. Hughes technikatörténész nevéhez kötődik, aki a 19. század végi, 20. század eleji áramszolgáltató rendszerek fejlődését vizsgálta. Mindezt olyan klasszikus feltalálók szemszögéből elemezte, mint például Edison, akiket rendszerépítőknek nevezett. Szerinte ugyanis nem érthető meg például az elektromos hálózatok kialakulása anélkül, hogy az ember ne a rendszerépítők szemével látná a rendszerben részt vevő elemeket.

Ennek megfelelően a rendszerépítők nem csupán egy elektromos vagy más műszaki rendszert terveztek meg, hanem egyszerre foglalkoztak gazdasági kérdésekkel, lobbiztak politikusoknál, és terveztek emberi elemeket rendszereikbe. Mindezek nélkül nem működött volna a rendszer. Edison ebből a szempontból heterogén mérnöknek tekinthető, aki nem csupán élettelen anyagokkal dolgozott, hanem emberekkel, szövegekkel, technikai eszközökkel, önkormányzatokkal, épületekkel és gazdasági kérdésekkel is foglalkozott. Így folyamatosan közlekedett egyik területről a másikra, olyan hálót szőve, amely egyben tartotta a különböző részeket. Ezek a részek és darabkák egymással kölcsönös kapcsolatban álltak és közös rendszert alkottak, amely hatással volt valamennyi elem működésére. Ezért írja Hughes:

> „Egy rendszer részeként működő technikai tárgy – legyen fizikai vagy nem fizikai – kölcsönhatásban van más tárgyakkal, melyek közül mindegyik közvetlenül vagy más részeken keresztül hozzájárul egy közös rendszercélhoz. Ha egy részt kivesznek a rendszerből, vagy ha annak jellemzői megváltoznak, a rendszerben lévő többi tárgy jellemzői is ennek megfelelően megváltoznak." (Hughes, 1987, 51.)

Ezzel a szemlélettel a technikatörténész közelít a 'cselekvő-hálózat-elméletben' használt szimmetria elvéhez, amelyről bővebben a későbbiekben lesz szó. Mindazonáltal itt látható, hogy Hughes olyan rendszert kíván leírni, amelynek egyaránt részei emberi és nem emberi összetevők. Ezek a komponensek kölcsönösen meghatározzák egymást a rendszeren belül, és az egyik megváltozása maga után vonja a többiét is, következésképp az egész rendszer módosul. Mivel a rendszerek ráépülnek a társadalmi világ működésére, egyszerre tekinthetők társadalmilag konstruáltnak és 'írják felül' az őket megalkotó társadalom viszonyait.

> „Mivel a technikai rendszer részei együttműködnek, jellemzőik a rendszerből vezethetők le. Egy áramszolgáltató közszolgáltatási vállalat igazgatóságának struktúrája például [...] a rendszeren

belüli működőképes műszaki struktúrától vagy tárgyaktól függ. Másik oldalról, egy technikai rendszer igazgatósága gyakran választ olyan technikai elemet, amely támogatja az igazgatóság struktúráját vagy szervezeti felépítését." (Uo. 52.).

Hughes nem akarta elmosni az emberek és a technikai tárgyak közötti határvonalat, megmaradt a rendszerelmélet kínálta hagyományos keretek között. Egyrészt szerinte a technikai rendszernek mint a rendszereknek általában meghatározható inputjai és outputjai vannak. Egy áramszolgáltató rendszernek például mechanikus és hőenergia az elsődleges inputja, és elektromos energia az outputja. Másrészt a rendszeren belüli alrendszerek is belső inputokon és outputokon keresztül kapcsolódnak egymáshoz, amelyeket a mérnökök 'határfelületeknek' *(interface)* neveznek. Harmadrészt az általa leírt rendszerek határai stabilak. Rendelkeznek továbbá egy olyan belső összetartó erővel, amely megkülönbözteti őket a környezetüktől, amellyel interaktív viszonyban vannak.

„A technikai rendszerek környezete általában konok elemekből áll, melyek nincsenek a rendszerigazgatók ellenőrzése alatt [...]. Ha egy környezeti tényező [...] a rendszer ellenőrzése alá kerül, kölcsönhatásban álló résszé válik. Egy idő után a technikai rendszerek növekvő mértékben képesek bevonni a környezetet a rendszerbe, ezáltal kizárni a bizonytalanság forrásait..." (Uo. 53.).

A fent említett jellemzők kiszámítható, jól leírható, emberi és nem emberi elemekből álló rendszerek képét nyújtják. Kialakulásuk olyan feltalálókon múlik, akik egyszerre képesek megtervezni egy rendszer társadalmi, gazdasági, technikai és politikai oldalait. Ezek együttese alkotja meg azt a technikai rendszert, amely igazodik az adott történelmi korszak társadalmi és gazdasági viszonyaihoz. Következésképp Hughes szerint nincsenek 'legjobb vagy leghatékonyabb' megoldások, csupán olyanok, amelyek alkalmazkodnak a környezeti kihívásokhoz. Az azonos funkciót ellátó technikai rendszerek különbségeit a 'technikai stílus' különbségeivel magyarázza. A 'technikai stílus' kifejezése hangsúlyozza a tervezők kreatív hozzájárulását egy-egy rendszer létrehozásához, ami sokszor akár művészi megoldásokat eredményez.

A technikai stílus különbségeire számos példa található az elmúlt század rendszereiben. Hughes leírása szerint az áramszolgáltatás 1920-as térképeit vizsgálva figyelemre méltó változatosságot fedezhetünk fel Londonban, Párizsban, Berlinben vagy Chicagóban az erőművek nagyságát, helyét és számát tekintetve (uo. 69.). Ezt a változatosságot nem a megtermelt áram mennyisége mutatja, hanem azok a változatos minták, ahogy az áramot megtermelték, továbbították és elosztották: Berlin ebben az időben hat nagy erőművel rendelkezett, míg Londonnak ötven kis erőműve volt. Ez a helyzet évtizedeken keresztül fennmaradt a két városban. Hughes hangsúlyozza, hogy technikai értelemben egyik sem tekinthető kevésbé eredményesnek. A londoni és berlini technikai stílusok eltérése a két város igazgatásában fennálló különbségekre vezethető vissza. Ezek a szabályozások alapvető politikai értékek mentén tértek el egymástól. A londoniak megvédték a helyi önkormányzatok hagyományos hatalmát azáltal, hogy az önkormányzati kerületek számára biztosították az elektromos áram szabályozásának jogát. Ezzel szemben a berliniek megerősítették a központosított hatalmat azáltal, hogy Berlin városát ruházták fel a szabályozás jogával (uo. 69–70.).[61]

[61] Ebből a szempontból nézve érdekes szójátékot tartalmaz Hughes fő művének (HUGHES, 1983) címe: *A hatalom és az áram hálózatai* [The Networks of Power]. A könyv címe lefordíthatatlan szójáték, mert a *'power'* az angolban egyaránt jelent hatalmat és elektromos áramot.

A következőkben kifejtendő technika társadalmi konstrukciójának elméletéhez és a cselekvő-hálózat-elmélethez viszonyítva Hughes technikatörténeti megközelítése 'középre' helyezhető. Bár Hughes nem a társadalmi konstruktivizmus elméleti kiindulópontját használja a technikai rendszerek fejlődésének értelmezéséhez, de eredményei nagymértékben hasonlítanak a társadalmi konstruktivista végeredményekre. Szerinte a technikai rendszerek a kezdeti formálódás szakaszában képlékenyek és befolyásolhatók, de azután, ahogy megszilárdulnak, és önálló működési egységként kezdenek el működni – vagy ahogy Hughes fogalmaz, lendületbe jönnek *(gain momentum)* –, már nem lehet őket alapjaikban megváltoztatni. Ebből – akárcsak a következő részben olvasható konstruktivista felfogásból – következik, hogy a technikai rendszerek kezdeti állapotaikban érzékenyek a társadalmi hatásokra, és igazodnak a társadalmi környezethez. Ám az után, hogy alakot és formát öltöttek, már nagyon nehéz megváltoztatni őket, és további fejlődésüket is nehezebb befolyásolni, mert egyfajta tehetetlenségi erővel, lendülettel rendelkeznek. Ebben a megszilárdult, 'kifejlett' formájukban tehát már a rendszerek befolyásolják a társadalmat – keretet, vázat biztosítva a bennük zajló társadalmi életnek.[62]

Az LTS annyiban köthető a cselekvő hálózatokhoz, hogy Hughes elemzéseiben is megjelenik az emberi és technikai elemek kölcsönhatásának kérdése, de fontos hangsúlyozni, hogy az ő elmélete továbbra is elsőbbséget biztosít a rendszereket fejlesztő és a rendszerek fenntartásában részt vevő embereknek a rendszert alkotó műszaki összetevőkkel szemben. Mindebből következik, hogy a technikai rendszerek adott társadalmi környezethez alkalmazkodva jönnek létre, jól meghatározható tervezői és rendszercélokkal. Ez kiszámítható világot feltételez, amelyben egy rendszer fejlesztésének nincsenek nem szándékolt következményei. Eme világ fenntartásában egymáshoz kapcsolódó zárt rendszerek vesznek részt, amelyeknek jól meghatározható határai vannak, és jól elkülöníthető funkcionális egységekből állnak. Mint látni fogjuk, ez nagyban eltér a cselekvő hálózatokon alapuló elemzési módszer alapfelfogásától.

[62] Ez a kettősség jelenik meg a 'technikai fejlődés feletti ellenőrzés' – Collingridge által bevezetett – dilemmájában is: bármely technika fejlődésének korai szakaszában, amikor még viszonylag könnyű lenne szabályozni további útját, alig tudunk róla valamit. Amikor viszont már beágyazódott a társadalmi-gazdasági környezetbe, és eleget tudunk negatív következményeiről, szinte lehetetlen ellenőrizni. (FUGSLANG, 2001; COLLINGRIDGE, 1980.)

A TECHNIKA TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓJÁNAK ELMÉLETE

Trevor Pinch visszatekintését (Pinch, 1996) olvasva megtudhatjuk, hogy szerzőtársával, Wiebe E. Bijkerrel a „társadalmi konstrukció" kifejezést Peter L. Berger és Thomas Luckmann *A valóság társadalmi felépítése* (Berger–Luckmann, 1998) című nagy hatású szociológiai munkájára vezetik vissza. Az 1966-ban megjelent könyv azt fejtegeti, hogyan hozzák létre és építik fel a társadalmi intézmények valóságát a közösség tagjai – aktív részvételükkel a megszokott, mindennapi gyakorlatokban. Ezt követően kutatási területek változatos kavalkádja jelent meg az „X társadalmi konstrukciója" címszó alatt, ahol X mindig a társadalom egy jelentős intézményére vagy jellemzőjére utal, mint amilyen az elmebetegség, a deviancia, a társadalmi nem, az oktatás, a tudomány stb. A tudomány társadalmi konstrukciójának későbbi iskolája adott lendületet a technika társadalmi konstrukciója iránt hirtelen feltámadt érdeklődésnek.

Ahogy már a fentiekben említettük, az 1980-as évek kezdetén számos, a konstruktivista tudományszociológia irányzatához tartozó kutató fordult a technika kérdései felé. Amennyiben a tudományos tényeket társadalmi konstrukciónak lehet tekinteni, miért ne lehetne a technikai termékeket is annak nézni – tették fel egyszerre a kérdést különböző iskolák képviselői.

A társadalmi konstrukció fogalma a technika és tudomány vonatkozásában azonban több jelentésréteget tartalmazhat. Pinch (1996) Sismondóra hivatkozva azt hangsúlyozza, hogy érdemes különbséget tenni a 'mérsékelt' és a 'radikális' konstruktivizmus között. Mérsékelt formájában a konstruktivizmus nem állít többet, mint hogy a tudomány és a technika társadalmilag meghatározott elemekkel is rendelkezik. Külön a technikát vizsgálva ez azt jelenti, hogy egy technika abban az értelemben társadalmilag konstruált, hogy fogyasztói csoportok, politikai érdekek és más hasonló hatások szerepet játszottak végső formájának kialakításában. Ebben az értelmében a konstruktivizmus még mindig a technikai termékek egyfajta külső (társadalmi jelentés-) rétegét hántja le és elemzi – például: hogyan szövődnek bele a felhasználók várakozásai és reményei egy technika jelentésének szövetébe, ezáltal közvetetten végső funkcióját is meghatározva? A mérsékelt megközelítés azonban nem azt állítja, hogy a technika működése és a – felhasználók számára felajánlott – különböző technikai opciók maguk társadalmilag konstruáltak lennének.

Ezzel szemben a társadalmi konstruktivizmus radikális irányzata – amelynek kifejtését Bijker és Pinch a *Tények és termékek társadalmi konstrukciója* című programadó írásukban szorgalmazták (Bijker–Pinch, 2005) – azt próbálja meg feltárni, hogyan befolyásolják a társadalmi hatások az egy bizonyos elemzési körbe bevont technika *tartalmát*.

Ez a radikális változat, amely, nagymértékben támaszkodva a tudományszociológiára, azt állítja, hogy maga a technika, beleértve a működésével kapcsolatos tényeket – a mérnöki tervezés és próba folyamatainak közvetítésén túl is –, társadalmi konstrukció. Ez a szemlélet szembeszáll a technikai determinizmus fogalmával, amely szerint a technika saját belső logikája szerint fejlődik.

Bijker és Pinch vizsgálatának fő célja tehát a létező technikák belső működésének és történetének feltárása volt. Véleményük szerint a kutatóknak nem lenne szabad olyan homályos fogalmakat használniuk, mint 'technikai determinizmus' és 'technikai imperatívuszok', hanem a technikai változás dinamikájáról kellene mondaniuk valamit. Ennek megfelelően közelebbről kell szemügyre venni a kérdéses technikai tudás termékeit és változatait, számításba véve azokat a *társadalmi szereplőket*, akik cselekedetei befolyásolják ezek fejlődését. Ennek megfelelően kutatásaik közkedvelt terepei a jelenkori kutatólaboratóriumok, illetve a múltbéli kutatásfejlesztési eredmények dokumentációit rejtő irattárak voltak.

> „Kimutatható, hogy különböző társadalmi csoportok egyazon technikai terméket alapvetően különbözőképpen értelmezik. Ezeket a különbségeket 'alapvetőnek' nevezzük, mert úgy tűnik, a termék *tartalmát* érintik. [...] Úgy gondoljuk, hogy szemléletünk magának a terméknek a tartalmát vonja az elemzésbe, amely szerint az egyes társadalmi csoportoknak a termékek tartalmára vonatkozó eltérő értelmezései – különböző problémaláncolatokon és ezekhez kapcsolható megoldásokon keresztül – további egymástól eltérő fejlődési irányokhoz vezettek." (Bijker–Pinch, 2005, 78.)

Ebben az értelemben a technika társadalmi konstrukciójának irányzata (*Social Construction of Technology* – SCOT) bírálja mindazokat, akik a különböző technikai fejlesztésekre 'fekete dobozként' tekintettek, figyelmen kívül hagyva a belső struktúrákat, működési folyamatokat, társadalmi hatásokat. Véleményük szerint ez a – programadó írásukban megalapozott – perspektíva és a belőle származó kutatási eredmények megmutatják, hogy a technikai innováció több központú, összetett folyamat, és nem szerencsés a történeti visszatekintésben egyenes vonalúnak láttatni, mint számos korábbi írás tette. Egy ilyen perspektívából láthatóvá válnak a lehetséges technikai választások, alternatívák és a fejlődési mintákon belüli elágazási pontok, kitűnik a technika történetében a véletlen szerepe. Ez a szemlélet megkérdőjelezi a technikai és társadalmi szféra közötti – sokszor önkényes – megkülönböztetést, amelyet oly sok társadalomtudományi gondolkodó adottnak vesz.

A SCOT-nak négy fontos jellemzője van.

1. Az *értelmezés rugalmassága (interpretative flexibility).* Ennek kifejtése során a relativizmus empirikus programjára (*Empirical Program of Relativism* – EPOR) hivatkoznak, amely a tudomány társadalmi vonatkozásainak vizsgálata során alakult ki. Azt feltételezik, hogy a műszaki tervezés nyílt folyamat, amelynek a társadalmi keretfeltételek függvényében eltérő kimenetelei lehetségesek. A relativizmus empirikus programja mellett érvelő tudományszociológusok szerint a tudományos eredmények jelentései csoportközi egyeztetések tárgyai, és ezen formájukban a tények társadalmi folyamatok eredményeinek értelmezhetők (Collins–Pinch, 1998). Hasonlóképpen a SCOT kutatói technikai termékekre alkalmazzák az értelmezési rugalmasság fogalmát – kiterjesztve a szimmetria Bloor által bevezetett elvét (lásd

lentebb) –, hogy bemutassák: e termékek végső formája is csoportközi egyeztetések eredménye.[63] Érvelésük szerint a technikai termékek fejlődése eléggé/megfelelően aluldeterminált ahhoz, hogy számos lehetséges változatot megengedjen. Bármilyen terméket eredményezett is a tervezési folyamat, mindig kimutatható, hogy többféle végeredmény lehetősége is létezett.

2. A *releváns társadalmi csoport (relevant social group)* fogalma a SCOT következő alkotóeleme. A szerzők meghatározása szerint azokat az egyéneket sorolhatjuk valamely releváns társadalmi csoportba, akik azonos jelentéshalmazzal rendelkeznek meghatározott technikai terméket tekintve, és ennek megfelelő hatással vannak adott technika fejlődésére.

„A releváns társadalmi csoport fogalmának használata nagyon egyszerű. A kifejezés szándéka szerint lefedi az intézményeket és szervezeteket (például a katonai szervezeteket és néhány különleges ipari vállalatot), éppúgy, mint egyének szervezett és szervezetlen csoportjait. A kulcskövetelmény az, hogy egy bizonyos társadalmi csoport minden tagja számára azonosak legyenek a bizonyos terméknek tulajdonított jelentések." (Bijker–Pinch, 2005, 69–70.)

Ebben az értelemben a releváns társadalmi csoportok az eltérő értelmezések hordozói, és ezért ők állnak az elmélet középpontjában, hiszen az ő cselekvéseik által válnak láthatóvá a technikai termékekhez rendelt jelentések. A műszaki fejlesztés tehát olyan folyamat, amelyben különböző csoportok – valamennyi a termék eltérő értelmezését jelenítve meg – tárgyalásokat folytatnak a fejlesztés tervéről és szerkezetéről, és ennek során a különböző társadalmi csoportok eltérő technikai tárgyakat érzékelnek és konstruálnak a maguk számára. A tervezési szakaszt nem annak eredményeképpen zárják le, hogy a termék valamilyen objektív kritérium szerint működőképessé válik, hanem hogy a különböző releváns társadalmi csoportok megegyezésre jutnak arról, mi számít jól működő technikának.

3. A SCOT következő kulcsfogalma a *lezárás* és a *stabilizálás*. A csoportközi tervezési folyamat vitákat eredményezhet, és a különböző releváns csoportok értelmezéseinek megfelelően a termék különböző fejlődési irányai rajzolhatók fel. A tervezési szakasz addig tart, amíg ezeket a konfliktusokat fel nem oldják, és meg nem jelenik egy olyan tervezet, amely már egyik releváns társadalmi csoport számára sem problematikus. Egy csoportközi folyamat tehát akkor jut el a lezárásig, amikor már nem történik jelentős változtatás a termék felépítésében, és az végső formájában rögzül.

4. Végül, a *szélesebb kontextus* fogalma a negyedik, úgynevezett elhanyagolt alkotóelem. Ez a terméknek ahhoz a szélesebb szociokulturális és politikai környezethez való kapcsolódására utal, amelyben a fejlesztés végbement. Bár Bijker és Pinch hangsúlyozza, hogy elméletük ezen irányban továbbfejlesztendő, kevés szó esik a csoportok közötti interakciók háttérfeltételeiről, a különböző csoportok érdekérvényesítő képességéről, egymáshoz való viszonyáról és arról, hogyan kapcsolódnak a hatalmi struktúrákhoz.

[63] Ennek a gondolati iskolának talán legjobb bevezető jellegű munkája Bijker, 1995.

A SCOT vázlatos ismertetése után látható, hogy vannak párhuzamok a Hughes által képviselt technikatörténeti irányzattal. Mindkét elméleti megközelítés elsődlegesen társadalmi okokat feltételez adott műszaki tárgy vagy technikai rendszer kialakulásában, és e társadalmi okok, illetve hatások fokozatosan 'elpárolognak', ahogy a rendszer vagy eszköz megszilárdul. A társadalmi kiindulópontot Hughes technikatörténeti megközelítésében rendszerépítő feltalálók képviselik, akik meghatározzák a rendszerek céljait, amelyek későbbi befolyásolása már csak komoly nehézségek árán lehetséges. Ettől eltérően a SCOT megközelítése azt kívánja hangsúlyozni, hogyan vesznek részt a fejlesztési folyamatban különböző értelmezéseikkel a laikus felhasználók, akik nem értenek az adott eszköz technikai részleteihez.

Mint már fentebb szóltunk róla, az alább kifejtendő cselekvő-hálózat-elmélet (ANT) nem osztja azt a szemléletet, amely az elemzés kiindulópontjának a társadalmit jelölné ki – legyen ez a társadalmi akár egy zseniális rendszerépítő feltaláló, akár a releváns társadalmi csoportok.[64] Az ANT szerint a technikai és társadalmi rend egymástól elválaszthatatlan, megszilárdulásuk egyetlen szétbonthatatlan folyamatnak tekintendő. E szerint valamely technikai fejlesztési folyamatban nem rajzolható fel a társadalom releváns csoportjaitól vagy a feltalálóktól a technika felé mutató egyértelmű oksági viszony. Az ANT azt kívánja hangsúlyozni, hogy a technika és a társadalom közösen hozza létre egymást *(co-constructed)*.

Másik oldalról azonban elkerülendő, hogy a cselekvő-hálózat-elméletben a 'technika társadalmi konstrukciója' és a 'nagy technikai rendszerek' megközelítések továbbfejlesztett verzióját lássuk, mert bár az ANT szellemében megírt esettanulmányok hálózatelemzései valószínűleg jobban ábrázolják a 'valóság' összetettségét és 'rendetlenségét', kérdés marad, képesek-e a még átlátható oksági viszonyok ábrázolására.

[64] A cselekvő-hálózat-elmélet elmélet képviselőinek érvelése szerint nem lehetséges előre meghatározott érdekeket tulajdonítani társadalmi csoportoknak, hiszen e csoportok emberekből és nem emberekből álló hálózatok tagjai, amelyek a hálózatban elfoglalt helyzetük által kapnak vagy cserélnek jelentést. Emiatt nem szerencsés rögzített társadalmi csoportokat feltételezni, amikor e hálózatok egyik legjellemzőbb vonása a változás kölcsönössége, azazhogy a hálózatnak mind a társadalmi (emberi), mind a technikai (nem emberi) elemei a hálózatban bekövetkező változásoktól függenek.

CSELEKVŐ-HÁLÓZAT-ELMÉLET

A cselekvő-hálózat-elmélet (*Actor-Network-Theory* – ANT) több néven futó kutatási program. Nevezik „asszociológiának", utalva arra, hogy nem csupán társadalmi viszonyok, hanem heterogén összetevőkből álló hálózatok elemzése a célja. Nevezik „relacionista materializmusnak", rámutatva arra, hogy ezen heterogén összetevők egymásra gyakorolt hatását, egymás közötti interakcióját igyekszik megérteni, kikerülve az absztrakt lényegek szintjét. Találkozhatunk vele úgy is, mint a „transzlációk szociológiája", amely a természeti, a technikai és a társadalmi egymással való felcserélhetőségét és „egymásba fordíthatóságát" jellemzi.[65] Leggyakrabban azonban mégis mint cselekvő-hálózat-elméletet emlegetik.

Ahogy az előző két fejezetben jellemzett megközelítések, az ANT szerzői is a tudomány- és technikaszociológia gondolatrendszeréből indultak ki. A tudományszociológia más képviselőivel együtt úgy gondolják, hogy a tudományos tudás sokkal inkább társadalmi termék, mint valami olyan tiszta ismeret, amelyet kivételes tudományos módszerek alkalmazásával hoznának létre. Amellett érvelnek, hogy ez a tudás felfogható mint heterogén elemek hálózatának terméke vagy hatása (Callon, 2005; Latour, 1987).

A tudás, érvel John Law, az ANT iskolájának leghíresebb angolszász képviselője, nem mint absztrakt entitás jelenik meg, hanem mindig valamilyen materiális alakban, mint amilyen például egy informális beszélgetés vagy egy konferencia-előadás, avagy írásos anyagok, szabványok, vázlatok formáját ölti, illetve tudósok és mérnökök által elsajátított készségek formájában. Emiatt a tudás számos különböző materiális alakban 'testesül' meg. De honnan is származik ez a tudás? Az ANT válasza az, hogy fáradságos munka végeredménye, amely során egy hálózatban egymáshoz rendelnek heterogén darabokat és alkatrészeket – kémcsöveket, organizmusokat, szakképzett kezeket, elektronmikroszkópokat, más tudósokat, számítógépeket, tudományos cikkeket és minden egyebet –, ezek mindegyike a maga módján igyekszik működni, s e hálózat legyőzi a részek ellenállását. Ez tehát az ANT diagnózisa: a tudomány *heterogén tervezési folyamat*, amelyben társadalmi, technikai, fogalmi és szöveges *(textual)* elemeket illesztenek össze és alakítanak át egy sor hasonlóképpen heterogén tudományos eredménnyé (Law, 1992).

Az ANT képviselői azonban nem álltak meg a tudomány elemzésénél, hanem a technika kérdéskörét is bevonták érdeklődési körükbe. Mit találunk, ha a technikákat is úgy tekintjük, mint heterogén, emberi és nem emberi elemekből álló hálózatokat, amelyek létrehozása szintén számos ellenálló erő egymáshoz rendelését jelenti? Ehhez kötődik Michel Callon *Alakuló társadalom* (Callon, 2005) című írásának alapkérdése is: hogyan dolgoznak a fejlesztőmérnökök a kutatási folyamatban? Callon rámutat, hogy a mérnökök – vagy mérnökszociológusok, ahogy ő nevezi őket – akadálytalanul siklanak át az elektrokémia területéről a politikatudomány és a szociológia tartományába. Miközben például az elektromos autót tervezik, nem állnak meg egyszerűen a műszaki problémák megoldásánál, hanem vele együtt azt a társadalmat is „megtervezik", amelyben a műszaki termék működni képes, és amelynek „eljövetelét" az elektromos autónak segítenie kell (uo. 92.).

[65] Az ANT-ről szóló szövegekben különböző fogalmakkal találkozhatunk ugyanezen folyamat leírására: *delegation, shifting, displacement, translation* (delegálás, eltolás, áthelyezés, transzláció).

A 'CSELEKVŐ HÁLÓZAT' FOGALMA: TÁRSADALMI MOZGALMAK, AKKUMULÁTOROK, MÉRNÖKÖK

Callon *Alakuló társadalom* című írása a cselekvő-hálózat-elmélet irányzatának egyik legfontosabb írása, mivel a szerző ebben fejti ki, hogy tulajdonképpen mi is az a cselekvő hálózat. Előre csak az bocsátandó, hogy az irányzat képviselői új gondolati ív megteremtésén dolgoznak, amelyben sem a 'mikro', sem a 'makro' magyarázati szempontok nem szerepelnek túl nagy súllyal. Következésképpen, a cselekvő-hálózat-elmélet kifejezésben a 'cselekvő' és a 'hálózat' szavak nem a szociológiaelméletben egymással szembeállított 'cselekvő' és 'struktúra' fogalmakra utalnak, hanem éppen e határokat próbálják lebontani.

A hálózat nem a társadalmat jelöli, hanem a hálózatszervező aktor heterogén elemeket összefogó tevékenységének eredményét. Amennyiben e 'világépítő' tevékenységből indulunk ki, kitűnik, hogy a politika, gazdaság, társadalom, technika és természet közötti határok eddigi formájukban nem tarthatók fenn, mert a természettudós vagy a mérnök hálózatában egyszerre használja a különböző elemeket, figyelmen kívül hagyva e határokat.

Az aktor, vagy más néven a cselekvő nem racionális, abban az értelemben, hogy környezetétől függetlenül hozná meg döntéseit. A cselekvő mindig hálózatban vesz részt, a hálózat kiterjeszti az akaratát, ugyanakkor meg is változtathatja a cselekvés kimenetelét; és e két ellentétes folyamat miatt a cselekvő határa elmosódik, és szétterjed a hálózaton belül. Továbbá e közegekben a különböző történések nem mindig valamilyen cselekvés szándékos és előre látható következményeiként jelennek meg. A figyelem így a 'ki cselekszik?' kérdésről átkerül a 'mi történik?' kérdésre, hiszen ami történik, nem mindig mint cselekvés zajlik, hanem sokszor a hálózat különböző elemeinek összjátékából származó következmény.

Mindehhez érdemes hozzátenni azt is, hogy a cselekvő és a hálózat kölcsönös kapcsolatban van egymással. A hálózat nem csupán a cselekvő vagy cselekvők tevékenységének köszönhetően felépülő egység, hanem vissza is hat a cselekvőre. A cselekvő képességei, tulajdonságai és hatalma, egyszóval identitása a hálózat következményeként jelenhet meg. Ebben az értelemben nem egyoldalú kapcsolatról van szó, amelynek során valaki egyfajta technikát használ, és megváltoztatja a környezetét anélkül, hogy ez rá nézve bármilyen hatással is lenne. A hálózat, amelynek része, megváltoztatja őt is, és újradefiniálja a hálózatban részt vevő más elemekhez fűződő kapcsolatának megfelelően.

Emberek és nem emberek között kétirányú kapcsolat áll fenn, kölcsönös meghatározottság, mind abban az értelemben, hogy valamely hálózat elemei – legyenek akár emberek, akár technikai vagy természeti entitások – kölcsönösen korlátozzák egymás mozgásterét, mind abban az értelemben, hogy kölcsönösen definiálják egymást. Callon így fogalmaz:

„A cselekvő hálózat *(actor network)* nem vezethető vissza sem egyedül a cselekvőre, sem egyedül a hálózatra. Ahogyan a hálózatokat, ezt is heterogén elemek sora alkotja, emberiek és nem emberiek, amelyek egymáshoz kapcsolódnak egy meghatározott időtartamig [...]. A cselekvő hálózatot ezért meg kell különböztetni a szociológia hagyományos cselekvőitől, attól a kategóriától, amely kizár minden nem emberi komponenst, és melynek belső struktúráját nagyon ritkán hasonlítják a hálózathoz. De a cselekvő hálózatot, a másik oldalról, nem szabad összekeverni egy olyan hálózattal, amely kiszámítható, stabil és jól meghatározott elemeket kapcsol össze, mert az őt alkotó elemek, legyenek akár társadalmiak, akár természetiek, bármely pillanatban valamely módon újradefiniálhatják az identitásukat vagy új elemeket hozhatnak a hálózatba. Egy cselekvő hálózat egyszerre egy cselekvő, akinek a tevékenysége a heterogén elemek hálózatba szervezése *(networking)*, és egy hálózat, amely képes újradefiniálni és átalakítani azt, amiből alkották." (Uo. 98.)

Ennek megfelelően Callon egy olyan történetbe ágyazva ismerteti módszertani elveit, mely történet főszereplői, a mérnökök egyszerre hagyatkoznak emberi és nem emberi szereplőkre összetett hálózatot építve: a szerző az EDF *(Electricité de France)* egyik projektjét írja le a hálózati magyarázati elv felhasználásával.

Az EDF alkalmazásában álló mérnökök egy csoportja egy elektromos autó, a VEL *(le vehicle electrique)* tervével álltak elő az 1970-es évek elején. A tervük nem csupán egy új típusú technikai eszköz piacának megteremtését, hanem franciaországi társadalmi változások elősegítését is célozta, mivel a mérnökök olyan tervet dolgoztak ki, amely nemcsak az elektromos jármű technikai paramétereit határozta meg, hanem azt a társadalmi világot is, amely az új típusú közlekedési eszköz működése hátteréül szolgálhatna. Szerintük a benzinmeghajtású autó csupán egy letűnő társadalmi korszak ellentmondásos jelképe, amely egyrészt felelős a városok zaj- és légszennyezéséért, másrészt a fogyasztói társadalom elengedhetetlen státusszimbóluma. Az elektromos meghajtás ezzel szemben egyfelől hétköznapi használati eszközzé tenné az autót, eltörölve a benne tükröződő társadalmi megkülönböztetés kifinomult jelrendszerét, másfelől pedig elhozná a csend és tiszta levegő korszakát. Mindezt az elektrokémiai telepek lehetséges fejlődése segítette volna elő.

„Az lenne a cél, hogy a tudományt és a technikát a felhasználók szolgálatába állítsák, és eltöröljék azokat a szociális kategóriákat, amelyeket a fogyasztási szokások különböztetnek meg. [...] Először a tömegközlekedésben alkalmaznák a tökéletesített ólomakkumulátorokat. Azután az akkumulátorok és üzemanyagcellák, elérhetővé téve a VEL számára akár a 90 km/h sebességet is, megnyitnák az egyéni közlekedés nagyobb piacát, feltéve hogy sikerül kifejleszteni a platinánál olcsóbb biztonságos katalizátorokat (olcsóbb, de mérgező katalizátorok már ismertek voltak)." (Uo. 91–92.)

Az EDF mérnökei tehát nem csupán egy technikai tárgy létrehozásán fáradoztak, hanem olyan hálózatot kezdtek el szőni, amelyben az önkormányzatoknak, a Renault-nak, a társadalmi mozgalmaknak, az elektromos akkumulátoroknak mind megvolt a maguk helye. Az önkormányzatok a tömegközlekedésben használt új járművek felvevőpiacát jelentették, és ezáltal járultak volna hozzá egy új technika társadalmi elfogadásának folyamatához. A Renault, tervük szerint, nem mint befolyásos társaság működött volna a továbbiakban, hanem mint a VEL karosszériáinak gyártója, azaz egy szerényebb vállalattá vált volna az EDF hálózatában. A társadalmi mozgalmak szolgáltatták azt a társadalmi bázist, amely igazolja egy új innováció bevezetésének igényét, és amely hangsúlyozza annak a szükségességét, hogy a benzines autó környezetszennyező és a társadalmi különbségeket szimbolizáló tulajdonságait meg kell szüntetni. Az elektromos akkumulátoroknak pedig a terv szerint kellett fejlődniük ahhoz, hogy az egész hálózat életre keljen és életben is maradjon.

„A VEL összetevői az elektronok, amelyek könnyedén vándorolnak az elektródák között; a felhasználók, akik visszautasítják a gépkocsi szimbólumát, és akik készek a tömegközlekedésbe fektetni; az Életminőségi Minisztérium, amely szabályozásokat hoz a zajszennyezés elfogadható szintjéről; a Renault, amely belenyugszik, hogy karosszériabeszállító lesz; ólomakkumulátorok, amelyek teljesítményét feljavították; és a fejlődésben lévő posztindusztriális társadalom. Ezen összetevők egyike sem helyezhető hierarchiába vagy különböztethető meg természete alapján a többitől. A tömegközlekedés melletti aktivista éppolyan fontos, mint a több százszor újratölthető ólomakkumulátor." (Uo.)

Fontos annak hangsúlyozása is, hogy ez a kép, amely szerint négy-öt szereplő vesz részt csupán a hálózatban, erősen leegyszerűsíti azt a társadalmi-technikai valóságot, amelyben a mérnökök dolgoznak, és amelyet meg szeretnének változtatni az innovációs folyamat során. Ha azonban 'állítunk a vizsgálat fókuszán', észrevehetjük, hogy minden látszólag egységes elem további hálózatok sorozatát rejti, és az adott elem ezek által szilárdul meg, lesz kiszámítható és így egységes. A hálózat elemei tehát 'fekete dobozokként' képzelhetők el, amelyeknek csupán az inputjaik és outputjaik láthatók, függetlenül attól, hogy mi megy végbe bennük.

A hálózatok 'fekete doboz' jellegét a mindennapi életünkben is tapasztaljuk. Tudjuk, hogy az autó, amelyet vezetünk, a közlekedési rendszer, a benzinkút, ahol megállunk tankolni, mind-mind önmagukban is bonyolult hálózatok által felépített egységek, amelyek bonyolultságát nem akarjuk és sokszor nem is tudnánk áttekinteni. Következésképpen jelen történet hősei, a mérnökök, akik ilyen összetett hálózatok létrehozásán fáradoznak, ahhoz, hogy egy ilyen bonyolult és áttekinthetetlen valóságban képesek legyenek dolgozni, bizonyos elemeket biztosnak kell hogy tekintsenek.

Az elemek egymáshoz kapcsolódásuk révén korlátozzák egymást, és szilárdságot is kölcsönöznek egymásnak, a szilárdság pedig hozzájárul adott hálózat egységéhez. Amennyiben a hálózat olyan elemeket tömörít, amelyek önmagukban egységesek és kiszámíthatók, nagyobb az esély arra, hogy maga a hálózat is egységes maradjon. Az adott cselekvő hálózatot tehát egy távolba vesző hálózatokból álló hálóként értelmezhetjük.

„A cselekvő hálózatot felépítő egyszerűsítések erős műveleti eszközök, mivel minden entitás más entitások egész sorát szólítja meg. Az üzemanyagcellák mozgósítják a katalizátorokat, elektronokat és ionokat, amelyek mind az üzemanyagcellának dolgoznak. Ez pedig a VEL és az EDF cselekvő hálózatának dolgozik. Ezeken a sorozatos egyszerűsítéseken keresztül (amelyek igazán csak akkor tűnnek fel, amikor hibásnak bizonyulnak) az elektronok, a Renault szakértői, a középosztálybeli választóréteg és a CGE kutatói mind bekapcsolódnak és mobilizálódnak. Az EDF mérnökei csak az üzemanyagcellákat, akkumulátorokat, a városi tanácsosokat, a tömegközlekedési szerveket látják és ismerik. De ezen entitások mindegyike egy sor egyéb láthatatlan entitást tartalmaz, amelyből erejüket és hitelüket merítik. Az entitások azért erősek, mert minden entitás másokat gyűjt össze." (Uo. 100.)

Nem kell figyelembe venni adott egyszerűsített elem belső összetettségét egy hálózat működésében, csupán az számít, amivel hozzájárul a hálózat stabilitásához. Ez azonban csak addig van így, amíg adott elem – legyen szó akár emberiről, akár nem emberiről – elfogadja a rá kirótt szerepet, és úgy működik, ahogy azt előírták számára. Ha ez nem sikerül, akkor az egyszerűsített elemek további hálózatokra bomlanak szét.

Vegyünk egy mindenki számára ismert példát. A számítógépet is, amelyen mindennap dolgozunk, egységnek kezeljük mindaddig, amíg el nem romlik, vagy legalábbis amíg hajlandó újraindulni. Aztán a kezünket tördelve nézzük korunk mágusát, az informatikust, ahogy felnyitja a gép fekete (vagy fehér) dobozát.[66] Csak ilyenkor jelenik meg a számítógép összetett hálózatként, amelynek szoftvere, winchestere, tápegysége és processzora van. De nemcsak a gép belseje válik láthatóvá, hanem az a bonyolult kapcsolatrendszer is, amellyel beleszövődik a körülöttünk lévő világ viszonyaiba. Feltűnnek a falban található szálak, amelyek eddig teljes természetességgel közvetítették üzeneteinket, feltűnik az a rengeteg munka, amelyet eddig oly nyugodtan bízhattunk rá a számítógépünk tárolóegységére, és amelyhez most nem tudunk hozzáférni. Sarokba kerülnek a megnémult hangfalak, a gazdátlan egér, kapcsolat nélkül keskenyedik el az optikai kábel a földön.

Csupán akkor reflektálunk egy tárgy működésére és arra, hogy milyen szerepet tölt be az életben, ha többé nem működik megfelelően. Ezért írja Latour, hogy a technikai eszközök kétféleképpen válhatnak láthatatlanná: ha nem használják többé őket, és feledésbe merülnek; vagy ha használják őket, és eltűnnek a mindennapi tevékenységeket kiszolgáló háttérben (Latour, 1996, 76.). A gyakran használt tárgyak tehát elbújnak a megszokásban, hiszen a társadalmi cselekvők szinte úgy használják őket, mint a saját végtagjaik meghosszabbítását. Láthatatlanná válnak, és az eltűnésből csak akkor tűnnek elő újra, amikor 'felmondják a szolgálatot'. Ekkor – heideggeri kifejezéssel élve – a tárgygyal együtt 'bejelentkezik a világ', vagyis láthatóvá válik az a bonyolult viszonyrendszer, amellyel adott technikai eszköz a világunkhoz köt minket (Heidegger, 2001, 96.).

Hasonló módon az EDF által szervezett hálózat formálódása jó úton haladt, amíg az egyik elem 'fel nem mondta a szolgálatot'. A 1970-es évek elején a társadalmi mozgalmak még 'virágoztak', a városok megoldásokat kerestek a lég- és zajszennyezésre, a tömegközlekedés radikális reformokra várt, az olajár drasztikusan emelkedett, megdrágítva a benzinnel működő autók működési költségeit. Minden arra mutatott, hogy megnyílt egy piaci rés, ahová a könnyű és kisméretű elektromos autó beférhetett volna.

Az elektromos autó történetében központi szerepet játszó akkumulátorok azonban 'nem bírták a feszültséget'. 'Feladták a harcot', és nem voltak hajlandók úgy működni, ahogy a mérnökök előírták nekik. Az akkumulátorok még kisebb és még bonyolultabb hálózatokra bomlottak: üzemanyagcellákban lévő elektronspin állapotokra, ionokra, feszültségre elszennyeződő katalizátorokra, amelyek mérgezővé válnak. A katalizátorok megmérgezték az egész projektet, így szétbomlott az egész hálózat, és ezzel együtt elosztott annak a világnak az ígérete is, amelyet a társadalmi osztályok közötti megkülönböztetést, lég- és zajszennyezést megszüntető elektromos autó jelképezett volna.[67]

[66] Heidegger hasonló gondolatokat fogalmaz meg a kézhezállóság, kéznéllévőség fogalmaival kapcsolatban a *Lét és Időben* (Heidegger, 2001, 87–112.).

[67] Ezt a műszaki problémát azóta sem sikerült megoldania az elektromos járművek fejlesztőinek. Ez persze nem feltétlenül a benzinnel működő autó technikai felsőbbrendűségét jelenti. Érdekességnek számíthat, hogy éves időtávra számítva, a világon az elektromos autó kutatás-fejlesztésére szánt támogatások összege körülbelül megegyezik a három legsikeresebb Forma–1-es versenyző bérével (lásd Cowan–Hulten, 1996).

Ezen a ponton érdemes hangsúlyozni, hogy az ANT kutatóinak vonzódása a balul sikerült technikai projektekhez nem általános technofóbiából táplálkozik, amely be akarná bizonyítani a technikai eszközök hiábavalóságát. Bár elvetik a hatékonyságot mint magyarázó elvet, nem utasítják el a technikai eszközök szükségességét a mindennapi társadalmi élet fenntartásában (sőt!). Tanulmányaikkal sokkal inkább esetlegességükre, esendőségükre és esetlenségükre próbálnak rámutatni. A balsikerű technikai projektek esetében ugyanis látható mindaz a sokféle kapcsolat, amely segítségével beleszövődtek volna a világ működésébe mindazok az eltérő természetű elemek, amelyek valamely hálózat felépítésében részt vettek volna, mindazok a bizonytalanságok, viták és nehézségek, amelyek a tárgy anyagi 'testébe' beleépülnek.

Egy sikeres innovatív folyamat végén a technikai eszköz úgy lép elénk, mintha egyenesen a rajzasztalról érkezett volna. Fejlődése nyílegyenes sugárútra hasonlít, amelyet a hatékonyság logikája és a szükségszerűségek követtek ki, eltűnnek a fejlesztési folyamat szerteágazó ösvényei és velük együtt a fejlesztők kétségei. Ezen az úton haladva a sikeres innovációk diadalívén keresztül a technikai újdonság bevonul a győzteseket megillető csarnokba, hogy tizenöt percnyi hírnév után banális, mindennapi tárggyá szelídüljön a társadalmi használatban. Az ANT képviselői mind amellett érvelnek, hogy a technikai tárgy azért jelenhet meg tisztán technikainak, mert a műszaki fejlesztés végső szakaszának fontos feladata a 'nyomok eltüntetése'; az 'elkövetők' elrejtik a technikai nehézségeket, a társadalmi akadályokat, a buktatókat, és úgy jelenítik meg adott eszközt, mint amelyet, ha még nem létezne, valakinek akkor is ki kellene találni.

Callon története végére nem ábrándul ki a főszereplőkből csupán azért, mert sikertelenek. Sőt szerinte a szociológusoknak is követniük kellene a VEL fejlesztőinek „szociológus-mérnökeit", akik egyszerre mozogtak otthonosan az elektrokémia, a marketing, a szociológia és a politikatudomány területén; egy összetett és sokféle természetű elemből álló cselekvő hálózatot szervezve. Tehát a társadalomtudósoknak ahelyett, hogy kidesztillálnák a tiszta társadalmi viszonyokat az anyagi világból, közös fogalmi szótárat kellene kidolgozniuk, amely lehetővé tenné, hogy megragadják az emberi és nem emberi elemek közötti bonyolult viszonyrendszereket. Callon cikkének záró gondolatait idézve:

> „Ahhoz, hogy az akadémiai szociológiát olyan szociológiává alakítsuk át, amely képes követni a technikát kidolgozása során, fel kell ismernünk, hogy kutatásának valódi tárgya nem maga a társadalom, sem az úgynevezett szociális kapcsolatok, hanem maguk a cselekvő hálózatok, amelyek egyszerre hozzák létre a társadalmat és a technikát. [...]
>
> Hogyan lehetne elkülöníteni a társadalmi elemeket, amikor a cselekvő hálózat közvetlenül összekapcsolja az elektronspint a fogyasztói elégedettséggel? Hogyan lehetne megalapozni a társadalmi interakciók bármilyen interpretációját, amikor a cselekvő hálózatok folyamatosan próbálják megváltoztatni az aktorok identitását, kiterjedését és a köztük lévő kapcsolatokat? A feladatot még nehezebbé teszi az a tény, hogy a cselekvő hálózatok folyamatosan új entitáskombinációkat generálnak. A cselekvő hálózat fogalma ezeknek a nehézségeknek a kezelésére jött létre. Ez a fogalom lehetővé teszi, hogy elhagyjuk a szociológiai analízis megszorító jellegű kereteit, annak előre meghatározott szociális kategóriáit és merev társadalmi/természeti elkülönítését. A szociológiai analízist egy új analitikai alappal gazdagítja, amely egy csapásra elérhetővé teszi ugyanazt a manőverezési teret és szabadságot, ami maguknak a mérnököknek is rendelkezésükre áll." (Callon, 2005, 103.)

Callonhoz hasonlóan John Law is egy technikai fejlesztés történetét 'meséli' el annak érdekében, hogy szemléltesse a heterogén elemekből álló hálózatok kialakulását és működését. Az őáltala elemzett történet a portugálok 15–16. századi tengeri terjeszkedéséről szól. Érvelése szerint a portugál terjeszkedés példája egybevág Edison vagy az elektromos autó példájával. Ezek Law szerint a nagy kiterjedésű, heterogén hálózatok tervezésének bonyolultságát emelik ki.[68]

A hálózat- vagy rendszerépítők nehézségei abból fakadnak, hogy a felügyeletet és az ellenőrzést folyamatosan fenn kell tartani ahhoz, hogy az elemek ne váljanak szét egymástól, és a hálózat ne hulljon darabjaira. A hálózati megközelítések nagy hangsúlyt helyeznek erre, és rámutatnak, hogy mindig különbözik az, ahogy egy hálózat elemei önmagukban viselkednek, és az, hogy milyen módon ösztönzi, kényszeríti vagy írja elő viselkedésüket kötődésük a hálózathoz. Ezt Law a gálya és a többárbocos hajótípusok felépítésbeli eltéréseivel mutatja be.

Szerinte – bár eltérő módon és arányban – mindkét hajótípus egyszerre használ és tart össze emberi és nem emberi erőket, és ezeket a kutatónak is figyelembe kell vennie, ha meg akarja érteni a portugálok tengeri terjeszkedésének okait.[69]

Law egész gondolatmenetének ismertetése nélkül a téma szempontjából annak tárgyalása érdekes, hogy mi volt a különbség a Vivaldi fivérek, illetve a Vasco da Gama által használt heterogén hálózatok között, hogyan lehetett az egyik sikeres, míg a másik megbukott?

Egyértelmű válasznak tűnik, hogy a felfedezők sorsa hajóik felépítésén múlott. Ez igaz is, hiszen a Vivaldi fivérek harci gályákon indultak neki az Indiához vezető tengeri útnak, míg Vasco da Gama tengerjáró hajókon hajózott ki. Az egyszerű magyarázat helyett Law részletesebb leírást ad arról, milyen hálózatokat jelentett a hajók különböző felépítése. Nem csupán az a kérdés, hogy miben tért el a két hajótípus felépítése, hanem az is, hogy szerkezetük révén milyen különböző természetű erőket vontak be, kapcsoltak össze és mozgósítottak. Ezek annak a Law által 'heterogén tervezésnek' nevezett folyamatnak az alapkérdései, amelynek során emberi, technikai és természeti elemeket egyaránt magába gyűjtő és – ezek kölcsönös kapcsolatának köszönhetően – megbízható technikai eszköz jön létre.[70]

[68] „Hasonlóképp, paradigmatikus esete ez annak a nehézségnek, amellyel minden rendszerépítőnek szembe kell néznie: hogyan rendeljen egymás mellé és kapcsoljon össze heterogén elemeket úgy, hogy a helyükön maradjanak, és ne bomoljanak szét más környezeti aktorok hatására az elkerülhetetlen küzdelmek folyamán – legyenek ezek a küzdelmek akár társadalmiak, akár fizikaiak vagy a kettő keverékei. És még arra is felhívja a figyelmet, miért kell késznek lennünk arra, hogy képesek legyünk egy rendszer – jelen esetben a gálya, amely az emberektől kezdve a szélig mindent összekapcsol – heterogenitásának összetettségét egészében kezelni, ahelyett hogy a társadalmi tényezőt utólagos magyarázatként vonnánk be." (LAW, 1986, 117.)

[69] 1291-ben Ugolino és Vadino Vivaldi genovai kereskedők vitorlát bontottak, és Genovából két gályával elindultak India felé a Gibraltári-szoroson keresztül. Ez egyben az utolsó hír is róluk, ezután ugyanis eltűntek, és soha többé nem látta őket egyetlen európai sem. Vasco da Gama 1497-ben hasonló vállalkozásra szánta rá magát, és kihajózott Lisszabon kikötőjéből. A Vivaldi fivérekkel ellentétben az ő expedíciója végéről tudunk a történelemkönyvekből: Vasco da Gama 1498. május 20-án lehorgonyzott Délnyugat-India malabári partszakaszán, és tárgyalásokat kezdeményezett a kalkuttai kereskedőkkel a fűszerkereskedelemről. Ezek a tárgyalások annyira sikertelennek bizonyultak, hogy Vasco da Gama második expedíciójára már nehéztüzérséggel felszerelt flottával indult. Megérkezése után nem sokkal tűz alá vette Kalkutta városát, hogy a helyi kereskedőket megadásra kényszerítse. Ez a portugál fűszerkereskedelem kiépítéséhez és ezzel együtt a portugál flotta Indiai-óceán feletti ellenőrzéséhez vezetett.

Law szerint a gálya emergens jelenség, vagyis olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyekkel az őt alkotó részelemek nem rendelkeznek. A gálya építői összekapcsolták a fát és az embert, a szurkot és a vitorlavásznat, és mindezekből olyan szerkezetet építettek, amely képes volt siklani, amelyet hajtani és irányítani lehetett. A gálya képes volt az emberi és a szélenergia összekapcsolására annak érdekében, hogy eljusson távoli helyekre. A heterogén elemek hálózata „gályává" állt össze – írja Law –, amelynek segítségével kereskedői megérkezhettek Alexandriába, hogy kereskedjenek, profitot halmozzanak fel, és palotáikat megtöltsék műalkotásokkal.

A gálya mint harci eszköz nagyon sikeres volt a viszonylag zárt mediterrán vizeken. Viszont mint távolsági szállítóhajó komoly hiányosságai voltak. Szállítási kapacitása erősen korlátozott volt, hiszen azok a tulajdonságok, amelyek egy jó csatahajót jellemeznek, akadályozták a szállítmányok elhelyezését. Ezen túl a gálya 'állóképességét' – vagyis azt az időtartamot, amelyet a szárazföldtől távol tudott tölteni – korlátozta a legénység nagysága. Mivel szállítási képességei korlátozottak voltak, és viszonylag nagyszámú legénység élelmiszeréről és vizéről kellett folyamatosan gondoskodnia, sohasem távolodhatott el hosszú időre a parttól.[71]

Az Atlanti-óceán és a gályák összecsapásából végül az óceán került ki győztesen. Az európai tervezőknek szükségük volt arra, hogy több más erőt vonjanak és csatornázzanak be ahhoz, hogy le tudjanak győzni egy ilyen ellenfelet. Honnan jöttek a kalandorok és felfedezők új szövetségesei?

A történet szempontjából három nagy technikai újítást kell megemlíteni. Az első a tengeri hajók felépítésében a 14–15. században bekövetkezett forradalmi változás. Ennek eredményeképpen kifejlesztettek egy többárbocos tengerjáró hajót, amely sokkal ellenállóbb volt a tengeri megpróbáltatásokkal szemben, és sokkal nagyobb út megtételére volt képes, mint elődei. Vitorlái bonyolult rendszerének köszönhetően nem csupán a hátszelet használhatta fel, hanem az oldalirányút is előrehajtó mozgássá tudta alakítani. Mivel nem használt evezősöket, kevésbé függött a legénységtől, és ez lehetővé tette, hogy kellő nagyságú raktárkészletet szállíthasson. Mindezek a tulajdonságok hozzájárultak

[70] A gálya, amelyen a Vivaldi fivérek indultak útnak, alapvetően harci hajó volt, ezt tükrözte felépítése is. Könnyű volt, gyors manőverekre képes, és körülbelül 150-200 fős legénység erejét használta fel hajtóerőnek. A víz közegellenállásának csökkentése érdekében a gályát hosszúra, keskenyre, tehát a lehetőségek szerint minél áramvonalasabb formájúra építették. Bár a gálya elülső részében található volt egy háromszögletű vitorla is, ezt mindig csak kiegészítő erőforrásként használták, ha a széljárás kedvezőnek mutatkozott. Az elsődleges hajtóerőt tehát a legénység biztosította, ez pedig megakadályozta számának egy bizonyos szint alá csökkentését.

[71] Law feltételezi, hogy a Vivaldi fivérek ilyen hajókkal hagyhatták el Genova partjait 1291-ben. Olyan útra indultak, amely ezzel a típusú hajóval legjobb esetben is tíz évig tartott volna. Ahogy már említettem, a történelmi források szerint sohasem értek célba. A Vivaldi fivérek azt tervezték, hogy leeveznek Afrika nyugati partján egészen a kontinens déli csücskéig, ehhez azonban maguk mögött kellett hagyniuk a Bojador-fokot (Rettegés foka). A Bojador-fok baljós neve onnan eredt, hogy Nyugat-Szahara tengeri széle, ahol a szárazföldön nincs lehetőség sem élelmiszer, sem friss víz szerzésére. A helyzetet tovább nehezíti az állandó köd, az erős áramlatok, amelyek miatt lehetetlen visszafordulni. Ezen nehézségek együttese riasztotta el a korszak kalandorait a továbbhaladástól. Nem tudjuk, hol érte a végzet a Vivaldi fivérek gályáit, hol maradtak alul egy náluk erősebb ellenféllel, az óceánnal szemben.

állóképességéhez; azaz hosszú ideig a nyílt tengeren maradhatott, anélkül hogy kénytelen lett volna kikötni.

A második fontos újításként a 12. században a keresztény Európában is megjelent az iránytű. Ez a szerkezet elősegítette a tengerészek tájékozódását akár borús időjárás esetén is. Az iránytű más navigációs eszközökkel kiegészítve lehetővé tette, hogy a tengeri utazók megbecsüljék pontos helyüket anélkül, hogy folyamatosan partközelben kellett volna maradniuk.

Ez a két lépés együtt már megbonthatta volna a hajósok és az Atlanti-óceán közötti erőegyensúlyt, hiszen rendelkezésre álltak hosszú útra alkalmas új hajótípusok és új navigációs eszközök, amelyek hírt adtak a megtett útról és a hajó pozíciójáról. Hiányzott azonban még egy harmadik tényező, amely – egy ideillő képzavarral élve – véglegesen a portugálok 'malmára hajtotta a vizet'.

Ez a harmadik újítás a Portugália és a Kanári-szigetek közötti áramlatok és szelek felfedezése volt. A portugálok képesek voltak feltárni és megérteni ezeknek a természeti jelenségeknek az irányát és ciklusait. Felfedezték, hogy a Kanári-áramlatnak és az északkeleti szélnek köszönhetően, amely különösen erős a nyári időszakban, viszonylag könnyű Lisszabonból délnyugati irányban hajózni Afrika Atlanti-óceán felőli oldalán. Tehát az áramlatok és a szelek segítették a hajóst, ha déli irányba akart haladni. Ugyanezen szelek és áramlatok viszont megnehezítették észak felé a visszajutást. A tél egy részében azonban a szél délnyugati irányból fújt, és ez megoldotta a problémát. Ennek a körnek a felfedezése, melyet a portugálok *Voltá*nak neveztek, jelentette a döntő harmadik lépést. A hajóknak nem kellett többé a part közelében maradniuk, a Bojador-fok nem volt többé akadály, mint korábban.

A *Voltát* tehát úgy lehet tekinteni – írja Law –, mint egy olyan küzdelem földrajzi kifejezését, amely heterogén darabok és részek között zajlott, amelyeket egyfelől a portugál rendszertervezők állítottak össze, másrészről pedig 'ellenfeleik', a szelek, az áramlatok és a szirtek. A portugálok szembeszálltak az óceán hatásával, és e hatások egyes elemeit beépítették hálózataikba, szövetségesükké téve az áramlatokat, a szeleket és a többi ellenfelet. Ezért érvel úgy a szerző, hogy a technika nem csupán technikai elemekből áll össze, hanem mindig heterogén tervezési folyamat eredménye. Az adott hálózat szilárdsága attól függ, mennyiben képes bevonni és szövetségessé tenni olyan erőket, amelyek összekapcsolódva más természetű erőkkel megszilárdítják a hálózat belső kapcsolatait. Law a következőképpen határozza meg a technika fogalmát:

„...módszerek egy családja, amely más létezőket és erőket – legyenek azok emberiek vagy nem emberiek – csatornáz be és csatlakoztat egymáshoz. Ez a módszer lehetővé teszi a heterogén mérnöki tervezést *(heterogeneus engineering)*, vagyis azt, hogy relatíve stabil emergens tulajdonságokkal rendelkező, egymással összekapcsolt részekből és darabokból álló rendszert lehessen kialakítani ellenséges vagy közömbös környezetben." (Law, 1986, 115–116.)

Ez a meghatározás kitágítja a technika fogalmát, és ahelyett hogy adott technikai eszközt pusztán anyagi jelenségként kezelne, azokra a kölcsönös kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt, amelyek adott technika anyaga, az emberi elemek és a környezeti erők között fennállnak. Ebben az értelemben egy technika mindig hálózat – „becsatornázott erők és összekapcsolt létezők összessége" –, jóval több, mint az adott technikai eszköz vagy tárgy megjelenési formája.

A fenti fogalommeghatározás ráirányítja a figyelmet azokra a küzdelmekre, amelyek egy hálózat heterogén és egymást kölcsönösen fenntartó elemeit alakítják. Kiemeli, hogy a heterogén tervezők megpróbálnak az elemekből olyan összességet alkotni, amelytől azt remélik, hogy egészében tartós lesz. Megpróbálják darabokra szedni az ellenséges hálózatokat, és részeit újra összerakni oly módon, hogy hozzájáruljanak az éppen épülő hálózathoz. Ez azonban egyáltalán nem egyszerű, hiszen eltérő erők és létezők más és más ellenállással és rugalmassággal rendelkezhetnek, ha valaki egy közös térbe, közös hálózatba próbálja rögzíteni őket. Emiatt a szétbontás vagy az összeállítás pontos formája az erők elrendeződésén és állapotán múlik.

Az áramlatokkal és a szelekkel nem lehetett sem alkudozni, sem irányítani nem lehetett őket. Éppen ez tette őket olyan erős szövetségessé a portugálok számára. Egyes tényezők manipulálhatók, de csak nehezen, és csupán hosszú fejlődés során változnak meg. Itt vannak például a hajók szerkezete vagy a navigációs technikák, amelyek nem állandók ugyan, de befolyásolni is nehéz őket. Az az útirány, amelyet a hajók követtek a visszavezető úton, 150 év fejlődésének volt köszönhető. Ez alatt az idő alatt a hajók szerkezetének megváltozása és a navigációs technikák fejlődése lehetővé tette a tengerészeknek, hogy eltávolodjanak a parttól, és az áramlatot kihasználva térjenek vissza hazájukba. Az újítások hozzájárultak ahhoz, hogy az Atlanti-óceán félelmetes hálózatának szövetéből egypár szálat, néhány 'erővonalat' le lehessen fejteni. Ezek a szelek és áramlatok azok az elemek, amelyeket a hajók működésébe építve a tengerészek már eredményesen szállhattak szembe a hosszú tengeri utak viszontagságaival.

Law fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy ez az esetleges konstelláció – azazhogy ebben a történetben a természet rugalmatlannak mutatkozott, a technika csak hosszú távon bizonyult fejlődőképesnek, a portugál társadalom pedig a természet és technika kölcsönhatása nyomán megnyíló tengeri kereskedés lehetőségének kihasználása által változott meg – nem használható univerzális modellként. Egyáltalán nem biztos – írja a szerző –, hogy mindig a természet és a technika szilárd és rugalmatlan, míg a társadalom rugalmas és változékony. Ennek a fordítottja sem igaz, azaz a társadalmi erőknek sem tulajdoníthatunk ok-okozati elsőbbséget a természeti erők vagy a technikai változások értelmezésében – ahogyan azt a technika társadalmi konstrukciójának kutatói gondolják. Ez mindig az erők és létezők elrendeződésén és egymáshoz való kapcsolatán múlik. Ez a kérdés azonban már átvezet a harmadik vagy általános szimmetria elvéhez.[72]

[72] „Természetesen ez nem jelenti, hogy azt feltételeznénk, a 'társadalmi' alakítható, a természeti vagy a technikai pedig tartós. Sokkal inkább az hangsúlyozandó, hogy a köztük levő kapcsolat esetleges, és fontos találni egy olyan módszert, amely lehetővé teszi, hogy a rendszer minden elemét egyformán kezeljük. Ez a 'hálózati' és a 'társadalmi konstruktivista' megközelítés eltérésének egy további jellegzetességére utal. A társadalmi konstruktivizmusban mindig a természeti erők vagy a technikai eszközök a magyarázandók *(explanandum)*. A természeti világot vagy a kérdéses technikai eszközt sohasem kezelik magyarázóként *(explanans)*. Nincs, hogy úgy fogalmazzak, saját hangjuk a magyarázatban. Az általános szimmetria alkalmazása azt jelenti, hogy ez többé nincs így. Természetesen az, hogy a természeti világ vagy a technikai tárgy *explanans*ként lép-e be az egyenletbe, a körülmények esetlegességétől függ." (Law, 1986, 130–131.)

A HARMADIK SZIMMETRIA ELVE: DEZERTŐRÖK, RACIONÁLIS CSELEKVŐK ÉS A TÁRGYAK SZÓTÁRA

Mivel sem a tudósok, sem a fejlesztőmérnökök, sem a hajóépítők nem tesznek ontológiai különbséget munkájuk közben társadalom, természet és technika között, az őket elemző kutatóknak sem kellene szétválasztaniuk a heterogén tervezés eredményeképpen létrejött hálózatokat, kidesztillálva belőle a tudományos vagy technikai lényeget – érvelnek az ANT kutatói. A fő kérdés az, hogyan jönnek létre és nyernek stabilitást ezek az asszociációk. Emiatt (és persze a szociológusok ugratására) asszociológiának is nevezik kutatási irányukat; ez olyan közös fogalmi szótárt kíván létrehozni, amely szabad közlekedést enged a különböző természetű létezők között.

„Tehát van értelme annak, hogy a természeti és a társadalmi szembenállásokat ugyanazzal a fogalmi szótárral kezeljük. Ahelyett, hogy például a társadalmival egyféleképpen, míg a tudományossal valahogy másként járnánk el, inkább a kérdéses hálózat sorsát kellene követnünk, és megfontolnunk a problémáit, amelyeket a bevont elemek rugalmatlansága *(obduracy)* és az okoz, hogy milyen módon próbálja megoldani őket a hálózat." (Uo. 114.)

A fentiek azt hangsúlyozzák, hogy a kutatás során szimmetrikusan kezelendő a 'technikai' és a 'társadalmi'. Mindazonáltal a 'szimmetria' kifejezésnek a tudományfilozófiában és a technikakutatásban sajátos fejlődéstörténete van. Eredetileg David Bloor vezette be a szimmetria elvét, amelynek az ANT kutatói szerint – a tudományos elméletek és a technikai termékek szimmetrikus kezelésének igénye után, harmadikként – arra is ki kell terjednie, hogy azonos fogalmi apparátussal elemezzék az emberi és nem emberi elemeket. Kezdjük azonban Bloor elméletével.

A következő részben többek között a Bloor által kidolgozott *erős program* egyik vonatkozásának továbbfejlesztését mutatom be – követve Wiebe Bijker érvelését (Bloor, 1976; Bijker, 1995).[73] Bloor szerint ahhoz, hogy a tudományszociológus tudományos hiedelemrendszereket elemezhessen, pártatlannak kell lennie e hiedelmek igaz vagy hamis voltával kapcsolatban: az igaz és hamis állítások ugyanazzal a fogalmi rendszerrel elemzendők. Ez azt jelenti, hogy egy állítás elfogadását, melyet ma igaznak tartanak, nem szabad az igazságtartalmával magyarázni (pl. hogy jobban illeszkedik a természethez), miközben egy másik állítás elfogadását, amelyet ma már hibásnak gondolunk, például a létrejöttének társadalmi körülményeire vonatkoztatjuk. A 'természetnek' a magyarázati sémába nem magyarázó okként *(explanans)*, sokkal inkább megmagyarázandó eseményként *(explanandum)* kellene belépnie. E felfogás szerint a 'természet' nem mint a tudományos hiedelmek oka, hanem mint eredményük jelenik meg. Ez tehát az első szimmetria elve Bijker ismertetése alapján (uo.).

Bijker és Pinch kiterjesztette ezt az elvet a technika elemzésére, úgy érvelve, hogy a működő és nem működő gépezeteket szimmetrikusan kell kezelni. Egy gép működő voltát nem mint *okot*, hanem mint *megmagyarázandó eseményt* kell tekinteni. Tehát a gépezet sikerét nem működőképességével mint okkal kell magyarázni, hanem fordítva: a releváns társadalmi csoportok általi elfogadásának következménye az, hogy valami

[73] Bloor elméletét részleteiben Szabari Vera fejezete mutatja be.

1. táblázat. Három szimmetriafelfogás Bijker szerint

A tudomány (Bloor, 1976)	A technika (Bijker–Pinch, 1984)	A társadalomtechnika *(socio-technology)* (Callon, 1986)
...elfogulatlan egy állítás igaz vagy hamis voltát illetően	...elfogulatlan egy gép sikeres vagy kudarcos voltát illetően	...elfogulatlan a cselekvő ember vagy nem ember voltát illetően
...szimmetrikus az igazság vagy hamisság magyarázatát illetően	...szimmetrikus a siker vagy a kudarc magyarázatát illetően	...szimmetrikus a társadalmi és a technikai világ magyarázatát illetően
...a 'természet' eredménye és nem oka annak, hogy egy állítás ténnyé válik	...a 'működőképesség' eredménye és nem oka annak, hogy egy gép sikeres technikai tárgy lesz	...a 'társadalmi' és a 'technikai' közötti különbség eredménye és nem oka a stabilizációnak

Forrás: Bijker, 1995, 274.

egyáltalán 'működőképesnek' számít (Bijker–Pinch, 2005). Ezek után lássuk a harmadik szimmetria elvének problémakörét.

Ahogy az *1. táblázat*ból kitűnik, a harmadik szimmetria, azaz az általános szimmetria elvének három egymásból következő jelentésszintje van.

Elsődleges és talán legmeghökkentőbb jelentése, hogy az elmélet előítélet nélkül akarja kezelni az összetett technikai és társadalmi elemekből álló hálózatok emberi és nem emberi cselekvőit. Ez tehát azt jelenti, a cselekvő hálózat elméletalkotói azt feltételezik, hogy nem csupán emberek lehetnek cselekvők, hanem a nem emberek is. Mit jelent azonban, hogy nem ember? Lehetnek például mikrobák, akkumulátorok, fotocellás ajtók és áramlatok. Mindazok a technikai tárgyak, technológiai folyamatok, természeti erők, amelyek – lévén ugyannak a hálózatnak a részei – nem csupán kapcsolatban állnak a társadalmi és emberi elemekkel, hanem hatnak is rájuk, meg is határozzák, korlátozzák is viselkedésüket és működésüket.

Ez azonban azt is jelenti, hogy az ember identitása, pozíciója, hatalma sem magától értetődő, hanem ez is a hálózatban részt vevő elemekhez fűződő kapcsolatának eredménye. Másrészt a hálózat egyben szemiotikai tér is, amelyben a különböző elemeknek nincs változatlan lényegük, jelentésüket a többi elemmel való kapcsolatukból nyerik. Következésképpen az ember és a társadalom lényege sem adott, hanem szintén azokon a kapcsolatokon keresztül alakul, amelyek a többi elemhez kötik. Mindazonáltal az ANT szemiotikája nem csupán a jelentések kölcsönös meghatározottságának elvével dolgozik, hanem kiemeli, hogy ezeknek a jelentéseknek mindig van egy materiális dimenziójuk is.

A dolgokat, erőket, embereket mindig a helyükön kell tartani ahhoz, hogy adott technikai-társadalmi konstelláció működőképes legyen, és ehhez minél tartósabb anyagokban kell rögzíteni a közöttük kialakult kapcsolati utakat. Emiatt, hogy megérthessük a jelentésadás és a jelentésrögzítés folyamatait, közös fogalmi szótár segítségével el kell

mozdulni a társadalmi jelektől az anyagi folyamatokig és vissza (Akrich, 1992; Latour, 1992, 1996, 1999b).[74]

Az elmélet tehát kölcsönös kapcsolatot feltételez, amely szerint az ember nem csupán használja a tárgyakat és a technikákat, hanem azok is meghatározott feltételeket szabnak, amelyekből nem engednek. Nem alakíthatók szabadon, megvannak a határaik, amelyeket elérve képesek megmakacsolni magukat, és nem hajlandók továbbmenni. A másik oldalon az emberek vagy a társadalmi környezet tűrőképességének is vannak határai, amelyeket nem nagyon ildomos átlépni. A fejlesztők munkájának nagy része tehát arra irányul, hogy megpróbálják úgy tágítani, formálni és alakítani a társadalmi és a technikai elemek ellenállását és korlátait, hogy összeilleszthetők és egymáshoz igazíthatók legyenek. Ehhez 'egyezkedni' *(negotiate)* kell mind az emberekkel, mind a tárgyakkal.

Egy ilyen típusú egymáshoz igazodási folyamatot ír le Latour az Aramis egy automatizált, vezető nélküli közlekedési rendszer fejlesztési folyamatának jellemzésekor:

> „[A tárgyaknak] szintén megvannak a maguk feltételei; egyes szövetségeket *megengednek*, míg másokat *megtiltanak*. Követelnek; korlátoznak; szolgáltatásokat nyújtanak. Például a fülke kialakítására nem használhatjuk fel a tömegközlekedés szokásos mintáit: a váz hatalmas és túl nehéz lenne. Találkoznunk kell a Matra[75] gépkocsi ágazatának gyártóival. De ezek az emberek sohasem építettek síneken mozgó, sem pedig vezető nélküli autót. [...] Sem a motorok, sem a szenzorok, sem a chipek és persze a szoftver sem szerezhető be kereskedelmi úton. Hozzá kell kötnünk ezeket az Aramishoz, be kell soroznunk, le kell szerződtetnünk, be kell vennünk őket a csapatba. Azt is mondhatnám: egyezkednünk kell velük.
>
> [...]
>
> Ezt a két cselekvőt, mind az embert, mind a nem embert magunkhoz kell édesgetnünk *(pampered)*, és úgy kell őket alakítanunk, hogy a projektben összeilleszthetővé váljanak. Ez ugyanazt a fajta közreműködést jelenti mindkét esetben. Közben kiderül, hogy ezen két aktor szokásos ritmusai egyenetlenek, változékonyak, kiszámíthatatlanok. De ez az, ahol a veszély leselkedik. Hogyha elcsábítják, meggyőzik és átalakítják, hogyha túlságosan eltérítik őket a megszokott pályájukról, akár árulókká és dezertőrökké is válhatnak." (Latour, 1996, 57–58.)

Azt, hogy az emberek és a tárgyak hatással vannak egymásra, viszonylag könnyű belátni és elfogadni. Ezzel szemben az elmélet legtöbbet támadott, leginkább félreértett és egyben leginkább félreérthető része arra vonatkozik, hogy a világ körülöttünk mind emberi, mind nem emberi tartománya számára fenntartja a cselekvés jogát. Ebből azonban a cselekvés fogalmának újraértelmezése is következik.

A szociológia általában a cselekvés mögött szándékolt értelmet feltételez, melyet a szociológus fel tud tárni, megfigyelve az adott cselekvést. Ehhez képest az a – Latour és Callon (az ANT fő teoretikusai) által képviselt – megközelítés, amely szerint a tárgyak is cselekszenek, hatással vannak az emberekre, és meghatározzák identitásukat, meglehetősen valószerűtlennek és furcsának tűnik. Mindenesetre Callon és Latour nem csupán arra gondol, hogy az emberek géppé válhatnak, a gépek pedig emberré. Ennél részben egyszerűbb, részben bonyolultabb a dolog.

Kezdjük el a cselekvés kérdésének tárgyalását Max Webernél!

[74] Az elmélet ezen vonatkozását az alábbiakban bővebben tárgyaljuk.

[75] Az egyik vezető közlekedési járműveket gyártó cég Franciaországban.

Weber cselekvéselmélete három fő fogalmat jelöl meg: a viselkedést, a cselekvést és a társadalmi cselekvést. A viselkedés kategóriája a részben tudatos és tudattalan reakciókat fedi le. Leginkább azonban ide kerül minden, amivel nem jár együtt szándékolt értelemadás, hiszen cselekvés minden olyan aktivitás, amelyhez a cselekvő személy valamilyen értelmet rendel hozzá. A viselkedést és a cselekvést tehát az a mögöttes értelem különbözteti meg egymástól, amelyet a cselekvő tulajdonít saját cselekedetének. A társadalmi cselekvés pedig ennél is tovább szűkíti a kört, hiszen ez olyan típusú cselekvés, amelynek az értelme mások viselkedésére, cselekvésére irányul. Weber a biciklisek példáját említi. Két kerékpáros összeütközése ugyanúgy puszta esemény, mint egy természeti történés – írja:

> „Ám az az igyekezetük, hogy kikerüljék egymást, továbbá az összeütközést követő szitkozódás, verekedés vagy békés megbeszélés már mind nagyon is 'társadalmi cselekvés'." (Weber, 1987, 52.)

Furcsa, hogy Weber a társadalmi cselekvés meghatározásához éppen a kerékpáros példáját említi, hiszen a biciklizés technikai tárgy és ember kölcsönhatásának és egymáshoz igazodásának folyamata. Ám Weber kerékpár-balesetes példájában nincs szó beakadt kormányról vagy elromlott fékről; semmilyen utalást nem tartalmaz az ember és a technikai tárgy kölcsönhatására. Nincsen szó arról, hogy ha valaki egy technikai tárgyat használ, az megváltoztatja a cselekvését is, vagy arról, hogy egy technikai tárgy megenged bizonyos cselekvéseket, míg másokat korlátoz vagy tilt. A hangsúly a társadalmi cselekvőkön van, és azon a szándékolt értelmen, amellyel a cselekvésüket végrehajtják.

> „Nem mindenfajta cselekvés – még a kifelé irányuló cselekvések közül sem mind – 'társadalmi cselekvés' a szó itt megadott értelmében. A külső cselekvés akkor nem az, ha csupán élettelen tárgyak várható viselkedéséhez igazodik." (Uo. 52.)

Időzzünk el egy kicsit azonban a kerékpárbaleset példáján. Indítsuk a helyzetet egy kicsit messzebbről. Mondjuk, hogy B. és K. békésen sakkozik kedvenc klubjukban két sör társaságában. A partit B. nyeri, majd rögtön kimegy a mellékhelyiségbe, míg K. úgy dönt, megvicceli cimboráját, és kioldja kerékpárja hátsó fékét. B. az asztalhoz visszatérve kedélyesen elbúcsúzik barátjától, fölpattan a kerékpárra, és elindul hazafelé völgybeli otthonába. Lefelé menet B. rájön, hogy valami nincs rendben, csak az első féket tudja használni, amivel csupán fékezheti száguldását, megállni azonban nem képes. Átsuhan két piroson, amelyeket azért raktak ki, hogy szabályozzák a forgalmat, aztán a lejtő közepén egy leengedett automata sorompó, amelyet szintén a forgalom szabályozása helyeztek el, 'kíméletesen' leszedi B.-t a kerékpárjáról.

A példa több problematikus elemet is tartalmaz. A weberi elméletben nyilván puszta eseménynek számítana B. és a sorompó találkozása. Ám mi van akkor, ha ezt az automatikusan működő sorompót azért helyezte el valaki, hogy a vonat közeledésekor megállítsa a száguldó biciklisek ámokfutását? Vajon ez esetben társadalmi cselekvést hajtott végre a sorompó? Vagy a sorompó megtervezése volt társadalmi cselekvés, amely azután minden vonat elhaladása előtt érezteti hatását? Ugyanez igaz a forgalomszabályozó lámpákra is? Társadalmi cselekvők-e ezek a berendezések, ha mondjuk mérik a forgalmat és ahhoz igazítják működésüket? Vagy az azokat tervező mérnök hajtott egyszer végre társadalmi cselekvést, amely azután kihat valamennyi arra elhaladó közlekedő cselekedeteire? Társadalmi cselekvés-e K. tréfája, aki a bicikli egy technikai paraméterét (fék)

változtatta meg, hogy barátját megviccelje? Weber nyilván tisztában volt azzal, hogy ezeket a kérdéseket nem nagyon lehet egyszerűen megválaszolni, ezért a *Szociológiai alapfogalmak*ban találhatunk egy elméleti egérutat:

„Minden cselekvéssel foglalkozó tudománynak akad dolga olyan folyamatokkal és tárgyakkal, amelyeknek nem tulajdonítható értelem. Ezek az értelemmentes folyamatok és tárgyak emberi cselekvés kiváltói, eredményei, elősegítői, akadályai lehetnek. Az 'értelemmentes' nem azonos az 'élettelennel' vagy a 'nem emberivel'. *Minden mesterséges készítmény, minden artefaktum – például egy 'gép' – csupán abból az értelemből kiindulva értelmezhető és érthető, amelyet az előállító és felhasználó (alkalmasint igen eltérő célkitűzésű) emberi cselekvés kölcsönzött (vagy akart kölcsönözni) neki; ha nem megyünk vissza ehhez a mozzanathoz, teljesen érthetetlen marad. Éppen az az érthető tehát benne, hogy emberi cselekvés vonatkozott rá [kiemelés – K. G.].*
Érthető mint 'eszköz' vagy mint 'cél', amely a cselekvő vagy a cselekvők előtt lebegett, és amelyhez cselekvésüket igazították. *Csakis* ezekben a kategóriákban történhet az ilyen tárgyak megértése. Értelemmentes marad ezzel szemben minden *szándékolt* – élő, élettelen, emberen kívüli, vagy emberi, de értelmi tartalom nélküli – folyamat vagy állapot, amennyiben eszközként vagy célként *nem* kerül kapcsolatba cselekvéssel, hanem csupán beindítja, elősegíti vagy akadályozza a cselekvést." (Uo. 40.)

A fenti idézet azért különösen érdekes, mert az első részét a technika mai társadalomtudományi kutatói közül bárki írhatta volna. Egyrészt kiemeli, hogy a technikai tárgyak és folyamatok cselekvések kiváltói, elősegítői, akadályai lehetnek, másrészt arra is rámutat, hogy nem csupán véletlenül *viselkedhetnek* így, hanem készítőjük/tervezőjük akarattal, azaz szándékolt értelemmel tervezhette beléjük ezeket a cselekvésformáló mechanizmusokat. Ha viszont ez igaz, a sorompót, a közlekedési lámpákat, a Windowst és a liftajtót mind-mind a tervezők anyagi viszonyokká szilárdult – és ezáltal rögzített és tartósított – társadalmi cselekvésének tekinthetjük.

Ezzel szemben, az idézet második részében Weber azt írja, hogy egy-egy cselekvés nem társadalmi, ha csupán élettelen tárgyak várható viselkedéséhez igazodik. Feloldhatatlan ellentét van itt a cselekvéselméleten belül, amely egyik oldalról társadalmi cselekvésnek tekinti az ilyen cselekvésformáló mechanizmusok létrehozását, de sem a mechanizmusok működését, sem az alkalmazkodást hozzájuk (vagy a lázadást ellenük) nem tekinti társadalminak. Weber tehát fél szemmel figyelembe veszi az élettelen tárgyak cselekvéseket meghatározó tulajdonságát, talán még társadalmi eredetüket is elismeri, ám valahogy mégis marginalizálja ezeket az eseteket.

Callon és Latour ezt a cselekvéselméleti egyensúlyvesztést azáltal igyekszik kiküszöbölni, hogy bevonja elemzéseibe a nem emberi cselekvőket, akik szerintük körülveszik az embereket, az 'igazi' társadalmi cselekvőket. Az emberek élete tele van olyan helyzettel, amikor bizonyos cselekvéseket valaki más által szándékosan elhelyezett, anyagi cselekvésformáló mechanizmusok váltanak ki, segítenek elő, eredményeznek vagy gátolnak. Ezek a cselekvésformáló tárgyak és folyamatok nem adnak értelmet saját *viselkedésüknek*. Ha egy tárgy értelmét vissza akarjuk fejteni, vissza kell mennünk a fejlesztési folyamathoz, és megfigyelnünk, milyen értelemmel ruházza fel a tervező – írja Weber (uo. 40.) – vagy milyen programot épít bele működésébe – írja Akrich és Latour (Akrich, 1996; Latour, 1996, 1999b).

Ebből a szemszögből az ANT korántsem olyan radikális, érthetetlen és bizarr, mint első látásra tűnik. Mivel a tárgyi világ – amely weberi értelemben visszafejthető értelemmel rendelkezik – minden társadalmi cselekvést befolyásol (keretbe ágyaz, irányít, meghatároz, megszab, ösztönöz vagy akadályoz), továbbá minden technikai tárgy vagy folyamat a tervezők (előre eltervezett felhasználókhoz igazodó) társadalmi cselekvését közvetíti, inkább az a furcsa, hogy ezt a szociológia figyelmen kívül hagyja.

Hogyan kísérlik meg az ANT elméletalkotói átvágni azt a demarkációs vonalat, amely az értelemmel rendelkező ember és az értelem nélküli tárgyak és folyamatok között húzódik? Egyfelől úgy, hogy a cselekvés fogalmát a Weber-féle viselkedés értelmében használják, amely beengedi a vizsgálódásba az eddig kiszorult tárgyakat is. Másfelől pedig úgy próbálják meg feloldani a fenti ellentétet, hogy az emberek esetében sem veszik figyelembe a cselekedeteik mögött rejtőző szándékolt értelmet, csupán azt – mind az emberek, mind a nem emberek esetében –, hogy milyen következményei vannak az aktorok *viselkedésének* a hálózat többi elemére. Azt is mondhatnánk, hogy az ANT következmény- és nem szándékelvű logikát alkalmaz. Ha azonban a középpontban egy következményelvű logika áll, érdemes azt is megjegyezni, hogy a tárgyak és folyamatok nem mindig viselkednek úgy, ahogyan azt tervezőik előzetesen elképzelték. 'Föl tudják mondani a szolgálatot', megszeghetik a szerződést nem csupán abban az értelemben, hogy nem működnek, hanem abban is, hogy nem várt viselkedést produkálva másképp működnek.

Ahhoz tehát, hogy az ANT kutatói szabadon mozoghassanak az emberek és a nem emberek közötti kölcsönös kapcsolatok feltérképezése céljával, le kell hasítaniuk a szándékolt értelmet a cselekvésről, és a weberi cselekvésfogalmat úgy kell kitágítaniuk, hogy beleférjen mind a nem emberek viselkedése, mind az emberek szándékolt értelem nélküli, mind szándékolt értelemmel bíró cselekvése. Ez a gondolati lépés azzal az előnnyel jár, hogy ha adott hálózaton belüli kölcsönhatásokra összpontosít a kutató, nem kell megállnia és különbséget tennie az emberi és nem emberi cselekvők között. Ebben az esetben az emberi és nem emberi közötti kapcsolatra helyeződik a hangsúly, ez kerül előtérbe, ez az, amit jelen módszerrel fel lehet tárni, míg a szándékolt értelem fogalma és általában az értelem – mint az egyik olyan fő fogalom, amellyel klasszikusan az emberi állatot elválasztják az állatvilágtól és a környező anyagi világ értelmetlen és kiszámíthatatlan működésétől – háttérbe szorul.

„[Nem...] az volt a cél, hogy azt mondjuk, a fésűskagylók rendelkeznek szavazati joggal, és élni is fognak vele, vagy azt, hogy az automatikus ajtózárók társadalmi juttatásokra és temetési szertartásra jogosultak, hanem azt, hogy egy közös szótárat és közös ontológiát kellene létrehozni, ide-oda ugrálva a felosztás felett, kifejezéseket kölcsönözve az egyik oldalról, hogy leírhassuk a másikat. [...] Mindkettő rámutat arra, hogy a kifejezések skálája sokkal szélesebb, érdekesebb és mélyebb, mint a magukban-való-dolgok és a magukban-való-emberek két külön szótára, amelyek szükségességében a szociológusok és a technikai deterministák hisznek. [...]
Nem gondolható el a társadalmi élet a nem emberek, különösen a gépek és a technikai termékek részvétele – a kifejezést szó szerinti jelentésében értve – *nélkül*. Nélkülük úgy élnénk, mint a paviánok [...]. A technika a technikai szakértők kezében nem áll távol a társadalmi tartománytól; ez [a technika] *megszilárdult, összeállt társadalmi viszonyokat mutat. Teljesen lehetetlen akár egy pillanatra is úgy gondolni társadalmi kapcsolatokra, hogy azokat ne közvetítenék entitások százai*" (Callon–Latour, 1992) [*kiemelés – K. G.*].

Ez volt tehát az általános szimmetria első dimenziója, amely megpróbálta kiterjeszteni a cselekvés fogalmát a nem emberekre is. Szorosan kapcsolódik ehhez a szimmetria

második dimenziója, amely nem a cselekvők meghatározatlanságát, hanem a társadalmi és a technikai világ létrejöttének párhuzamos folyamatait állítja középpontjába. Arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a társadalmi és a technikai kölcsönösen konstruálja/alakítja egymást, és ezért nem lehet sem a társadalmi változásából magyarázni a technikai változást, sem pedig fordítva. Ennek az egyik klasszikus példája az ANT kánonjában Pasteur tudományos munkásságának elemzése (Latour, 1983, 1988). Latour itt mutatja be, hogy bár sokszor úgy tekintenek a laboratóriumi kutatásra, mint ami az elefántcsonttorony elzártságában tiszta, társadalomtól független tudományos tényeket termel, ennek a munkának a kezdetektől része a társadalmi dimenzió is. Másik oldalról a laboratórium egyben az a hely is, ahol a társadalom anyaga kibővül, átalakul és újrarendeződik.

A társadalom tehát egyrészt része a laboratóriumban végzett tudományos kutatás folyamatának, másrészt pedig a társadalom is átalakul a laboratóriumban kidolgozott modelleknek megfelelően; ezt a folyamatot Callon és Latour *laboratorizációnak* nevezi (Callon 1999b, Latour 1988). Ez a kettősség – egy egyszerű oksági viszony helyett, amely az egyik változását a másiktól való függésével magyarázná – oda-vissza mozgást feltételez a társadalmi és a laboratóriumi gyakorlat között.

Latour a *Pasteurisation of France* című művében kifejti, hogy Pasteur idejében a francia állattartást borzasztó járvány sújtotta, a lépfene vagy latin nevén az anthrax. Pasteur ahhoz, hogy meg tudja fékezni a járvány terjedését, olyan hálózatot hozott létre, amelynek egyaránt részei voltak a gazdák, a mikrobák, a laboratóriumi kísérletek és a farmok. A következő lépések vezettek a probléma megoldásához:

Az első lépés az volt, hogy Pasteur elhagyta otthonosan steril párizsi laboratóriumát, elutazott vidékre az állattenyésztők koszos, 'tisztátalan' világába. Itt együtt töltötte napjait a gazdákkal, hogy megértse életüket, és megismerje mindennapi tevékenységüket. Más szóval fel kellett térképeznie, hogyan működik egy gazdaság, és hogyan mozognak ebben a térben, milyen viszonyrendszerben helyezkednek el egymáshoz képest az adott entitások (a mikrobák, a háziállatok, a gazdák). Ezt a tudását és a gazdaságok főbb pontjain vett mintákat visszavitte a laboratóriumba. A gazdák élete megfigyelésének köszönhetően le tudta fordítani a gazdaságok tevékenységét és működését a laboratórium nyelvére és gyakorlatára. Ez a fordítási folyamat segítette hozzá ahhoz, hogy képes legyen a külső (társadalmi) világot bevinni és kisebb méretben újra felépíteni a laboratórium falai között. Úgy is fogalmazhatnánk tehát, hogy Pasteur egy Petri-csészében létrehozta a külső világot. Ezután hozzálátott a járvány kitörésének kisebb méretben való modellezéséhez. Az, hogy a gazdaságokat mikrofolyamatokra redukálta – Latour szavaival: a méretek megfordítása *(reversing the scale)* –, két előnnyel járt. Egyrészt a laboratórium gyakorlatai által láthatóvá váltak a láthatatlan kórokozók, és ez a láthatóság egyben olvashatóvá is tette, hogyan reagálnak a mikrobák a fizikai környezet állapotainak különböző változásaira. Másrészt a laboratóriumi „farmon" tetszés szerinti alkalommal elő lehetett idézni a járvány kitörését, megengedve a kutatóknak, hogy játsszanak az idővel. Amíg a járvány kitörésétől lecsengéséig a külső valóságban igen hosszú időnek kellett volna eltelnie, a laboratórium falai között ez néhány nap alatt megfigyelhető volt a Petri-csészékben történő változások regisztrálásával.

A modellezés során tehát Pasteur kitapasztalhatta a mikrobák gyenge pontjait, és rájött, hogyan lehet őket eléggé legyengíteni ahhoz, hogy oltóanyagot készítsen belőlük. A kutató tehát megtalálta az ellenőrzött körülmények egy olyan képletét, amelynek fennállása *(ceteris paribus!)* mellett el lehetett billenteni az erőviszonyok mérlegét. Ezáltal sikerült megszelídítenie a félelmetes lépfenejárvány kórokozóját. Saint-Exupéry szerint az ember egyszer s mindenkorra felelős lesz azért, amit megszelídített. Ennek megfelelően Pasteur sem hagyta cserben a kedvenceit – ő és a mikrobák elhagyták a laboratórium falait, elindultak közös diadalútjukra; vissza a külső világba.

A francia kutatónak ezután a farmokat kellett a laboratórium mintájára átalakítani, vagyis azokat a viszonyokat megteremteni az istállók falai között, amelyek a laboratóriumban megengedték az erőviszonyok megfordítását, mivel a védőoltások technológiai folyamata csak az esetben működött, ha ugyanazok a feltételek voltak adottak, mint a laboratóriumban.

A példa arra enged következtetni, hogy a tudományos tények valójában nem egyetemesek, írja Latour, hanem inkább a vonatokra hasonlítanak, amelyek nem tudnak letérni a sínekről. Mint ahogy a vonatok is tehetetlenek, ha kifutnak kijelölt pályájukról, a tudományos tények is csak bizonyos keretek között működőképesek; ha nem biztosítják számukra az erőknek azt a hierarchiáját, amely a laboratórium falai között adott volt, akkor nem 'érvényesek', nem univerzálisak és nem működnek. A szerző ezt a következőképpen foglalta össze:

> „A tudomány különlegessége [...] a laboratóriumok olyan speciális felépítésében rejlik, mely *megfordítja a jelenségek méretét*, hogy *olvashatóvá* tegye a dolgokat, aztán *felgyorsítja a próbák gyakoriságát*, megengedve hibák számos alkalommal való elkövetését és *feljegyzését*. [...] a laboratóriumoknak nincs külső oldaluk. A legjobb, amit valaki tehet, hogy kiterjeszti az 'erők hierarchiájának' egy olyan formáját, amely egyszer kedvezőnek mutatkozott a laboratórium belsejében." (Latour, 1983, 165.) [*Kiemelés – K. G.*]

Pasteur a mikrobák segítségével nyerni tudott a járvánnyal szemben. Ehhez a tudósnak a gazdákat is 'meg kellett szelídítenie', hogy a gazdaságok felépítését átalakíthassa a laboratóriumban felépített modellvalóságnak megfelelően. A lépfenejárvány felett aratott győzelem meggyőzte a politikusokat és az akkor induló higiéniai mozgalmat, hogy terjesszék ki a laboratóriumi módszereket más szférákra is, ami a társadalmi és politikai élet megváltozásához vezetett. Pasteur és mikrobái megnövelték és egészségesebbé tették Franciaország népességét; lehetővé tették a trópusi országok gyarmatosítását, amit eddig akadályoztak a kíméletlen trópusi betegségek; és új iparágakat teremtettek. Franciaországot *pasztörizálták* – írja Latour. A mikrobiológiai laboratórium tehát „azon kevés helyek egyike, ahol maga a társadalmi kontextus összetétele alakult át" (uo. 158.).

Ez a példa egyrészt jól mutatja, hogyan válik egy tudományos gyakorlat a védőoltás technológiai folyamatává, másrészt pedig, hogyan mozog a laboratórium a kinti és a benti világ között. A tudományos és a technikai magában foglalja a kinti világ bizonyos erőinek és cselekvőinek viszonyrendszerét. Ez azonban mindig csak egy modell lehet, mert a világ túl bonyolult ahhoz, hogy ilyen egyszerű képletekkel le lehetne írni. Ezért a laboratóriumi munka során rögzíteni kell a bent modellezett viszonyokat a külső világban is, ha azt akarják, hogy termékei működjenek. Más szóval, körül kell írnia az erőknek egy olyan konstellációját, amely kedvező a technikai eszközre vagy technológiai folyamatra nézve.

Callon hasonló példát idéz fel a laboratorizáció gyakorlatának működésére. Az *Actor-network theory – the market test* (Cselekvő-hálózat-elmélet – a piac próbája) című esettanulmányában (Callon, 1999a) azonban nem a természettudományok vagy a mérnöki

tudományok törvényeit és tényeit állítja kutatása középpontjába, hanem egy társadalomtudomány – a közgazdaságtan – axiómáit.

Első látásra úgy tűnhet, hogy a közgazdaságtan és a cselekvő hálózatok elméletei összeegyeztethetetlenek – írja Callon. Míg a közgazdaságtan pontosan meghatározza az elméleteiben részt vevő cselekvők készségeit és identitását, az ANT egyik legfontosabb jellemzője, hogy nem tulajdonít előre bizonyos jellemzőket a cselekvőnek, hanem radikális meghatározatlanságát *(radical indeterminancy)* feltételezi. Például sem a cselekvő méretét, sem pszichológiai karakterét, sem a cselekedetei mögötti szándékokat nem határozza meg előre. Ahogy már a fentiekben kifejtettem, az elmélet ezen jellege – szakítva a társadalomtudományok hagyományos áramlataival – nyitja meg az elemzés kapuit a nem emberek számára is.

Callon szerint a piac is olyan hibrid intézmény, amely összekeveri a nem embereket az emberekkel, és ellenőrzi a közöttük lévő kapcsolatokat. Mindazonáltal a közgazdaságtan szerint a piac komoly kihívás az ANT számára, hiszen szigorúan elválasztja azokat az entitásokat, amelyek cirkulálnak (jószágok, amelyek tehetetlenek, passzívak és nem emberekként vannak kategorizálva), és az emberi cselekvőket, akik aktívak, és képesek bonyolult döntések meghozatalára (termelők, elosztók és fogyasztók).

> „Ezenfelül pedig, a piacon [...] a kérdéses cselekvőket nagyon specifikus és magas szakértelmet megkövetelő készségekkel ruházzák fel: kalkulálnak, ismerik és követik saját érdekeiket, és kellő tájékozottsággal döntéseket hoznak. Röviden, a piac aláásni látszik az ANT hipotéziseit. Az ANT-ot olyan helyzetek elemzésére fejlesztették ki, ahol nehéz az embereket és a nem embereket elválasztani; ahol a cselekvők változatos formákat ölthetnek, és eltérő készségekkel rendelkezhetnek. Mindazonáltal a piac homlokegyenest ellentétes ezzel a helyzettel; minden körülhatárolt, és a szerepek tökéletesen meghatározottak." (Uo. 183.)

Hogyan határozhatjuk meg tehát a piacot? Callon Roger Guesnerie definícióját használja fel, mely szerint a piac olyan koordináló eszköz, amelyben: a) a cselekvők saját érdekeiket követik, ennek érdekében pedig gazdasági számításokat végeznek, az optimalizáció és/vagy maximalizáció műveleteinek felhasználásával; b) a cselekvőknek általában eltérők az érdekeik, ami miatt c) tranzakciós kapcsolatba lépnek egymással, és ez az ár meghatározásával megoldja a konfliktust (uo. 183.).

Ez a fajta definíció a közgazdaságtan neoklasszikus elméletének lényegi elemeit hangsúlyozza. Mindenekelőtt azonban kiemeli az elmélet főszereplőinek racionális voltát, azaz azt, hogy a cselekvők számításokat végeznek saját hasznuk növelése érdekében. Emellett a fenti meghatározás úgy kezeli a cselekvőket, mint akik nem ismerik egymást, és csupán egy-egy pillanatra emelkednek ki a kölcsönös ismeretlenségből, hogy a szerződés megkötése után visszasüllyedjenek oda. A piac koordináló tevékenységéhez azonban nem elég, hogy anonim, racionális cselekvők alkossák a világot. Ahhoz, hogy a racionális cselekvők racionális döntéseket hozhassanak, szükség van arra is, hogy rendelkezzenek a világ lehetséges állapotaira vonatkozó információval. Vagyis:

> „...ahhoz, hogy a piaci koordináció működhessen, nem csupán kalkuláló személyeknek kell létezniük, hanem olyan személyeknek, akik rendelkeznek információval a világ összes lehetséges állapotáról, a végrehajtható cselekedetek természetéről és a különböző cselekedetek következményeiről, amikor már végrehajtották őket." (Uo. 184.)

Mivel a közgazdaságtan neoklasszikus elméletalkotói is tisztában voltak azzal, hogy a fenti feltételek megvalósulása inkább kivételt jelent, mint szabályt, különböző megoldásokat dolgoztak ki arra a kérdésre, miképp tudnak a cselekvők többé-kevésbé racionális döntéseket hozni abban az esetben, ha nem rendelkeznek elég információval a jövőről. Ezeket a megoldásokat e helyütt nem szándékozom ismertetni, inkább rátérek a Callon által bemutatott esettanulmányra, amely arra keres választ, mi biztosíthatja a fenti feltételek megvalósulását.

Callon egy gazdaságantropológus, név szerint Marie-France Garcia tanulmányát dolgozza fel, hogy bemutassa azt a folyamatot, amely a piac koordinációs mechanizmusát és a racionális cselekvőket konstruálja.

A tanulmány szerint a rekeszes földieper piaca radikálisan átalakult Franciaország Sologne régiójában a korai nyolcvanas években. Ez az átalakulás olyan tiszta piac kialakulásához vezetett, amelynek jellemzői megfeleltek a tankönyvekben leírt állapotoknak, amelyek a következők voltak: tökéletesen minősített áru; világosan követhető kínálat és kereslet, és a tranzakciós kapcsolatok olyan szerveződése, amely lehetővé tette az egyensúlyi ár jelenségét.

Garcia elemzett minden olyan beruházást, amely keretet szolgáltatott a piac kialakulásához. Először is anyagi beruházások voltak szükségesek – írja Callon –, például raktár megépítése, ahová egyszerre befértek a környék termelői. Ennek köszönhetően az eddigi – termelők és közvetítők személyes kapcsolatain alapuló – koordináció nélküli tranzakciókat felváltották a személytelen tranzakciók, amelyek már a közvetlenül erre a célra épített raktárépületben történtek. A termelők elvitték, kiállították és egységekre osztották termékeiket a raktárban. Kiállított áruik minden egysége rendelkezett adatlappal, amelyet rögtön odaadtak az árverésvezetőnek. Az árverésvezető felvitte az adatokat a számítógépére, és katalógust készített belőlük a vevők számára. Ezután a termelők és a szállítók az aukciós terembe mentek, amelyet úgy terveztek meg, hogy az eladók és a vevők nem láthatták egymást, de mindenki láthatta az árverésvezetőt és egy képernyőt, amely az árakat mutatta. Az eper bemutatása a raktárhelyiségben és a katalógus hozzásegítette a feleket, hogy pontos képük legyen mind a minőségi, mind a mennyiségi kínálatról. A raktárban kiállított egységek egymás melletti elhelyezése ráadásul kiemelte a minőségi és mennyiségbeli különbségeket a termelők között. Ez egyfajta visszacsatolást jelentett a termelők számára is, akik össze tudták hasonlítani saját termékeiket versenytársaikéval. Erre korábban, amikor még a felvásárlások a termelők gazdaságában, egyéni szinten történtek, nem volt lehetőségük.

Mindezek az elemek és eszközök hozzájárultak a tranzakció korlátok közé szorításához *(framing)*, ami kizárta a személyes kapcsolatok hálózatát, és olyan teret hoztak létre, amelyben minden egyes entitás független a többitől. Ebben a jól körülhatárolható térben belül jelenhetett meg a kalkuláció: az alákínálás technikája, a tranzakciók képernyőn való megjelenítése, a földieper egységeinek minősítése az adatlapokon és a nemzeti piac ismerete együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a tranzakciók kiszámíthatóvá váljanak.

A fenti esettanulmány rámutat arra, ahogy az anyagi eszközök, folyamatok részt vesznek egyfelől a cselekvő, másfelől a társadalmi világ konstrukciójában. Callon szerint tehát nem az a kérdés, mi az illető identitása, hanem hogyan rögzítenek az emberi és nem emberi elemek közötti kölcsönhatások egy adott identitást. Ennek megfelelően azok

a viták sem lehetnek túl termékenyek, amelyek arról folynak, hogy vajon a *homo oeconomicus* történelmi adottság, vagy az emberek valódi természete.

„Ahogy a példa világosan mutatja, a fő kérdés nem az, hogy valójában milyen készségekkel rendelkezik a cselekvő, hanem hogy milyen felszerelések és eszközök adnak formát a cselekvésének. [...] Egyes esetekben hiszünk a *homo oeconomicus*ban – bár a *homo oeconomicus* változékony, kialakított, keretekbe ágyazott stb. –, más esetekben absztrakt kitalációként leplezzük le. Az ANT, amely megengedi, hogy az entitások kölcsönösen meghatározzák és definiálják egymást, jó helyzetben van, hogy megfigyelhesse a *homo oeconomicus* konstrukcióját. Azáltal, hogy a technikai eszközök és a tudományos készségek szerepeire koncentrál egy kollektivitás létrehozásakor, az ANT nem csupán a természettudományok, de általában a társadalomtudományok tárgyi eszközeit is hangsúlyozza; különösen abban a folyamatban, amely által a közgazdaságtan működteti a gazdaságot." (Uo. 191–193.)

Az idézet utolsó gondolata arra utal – hasonlóképpen Pasteur mikrobákról alkotott tényeihez –, hogy a közgazdaságtan nem csupán leírja a piac működését, hanem kialakításában is aktívan részt vesz. A közgazdaságtan törvényei sem univerzálisak, csak nagyon meghatározott helyzetek és körülmények fennállása esetén működnek. A Callon által ismertetett esettanulmányban ismét a laboratorizáció folyamatát érhetjük tetten, amely egy meghatározott és jól körülhatárolt térben tárgyi eszközökkel biztosítja a társadalomtudomány modelljeinek 'valósággá válását'.

A sologne-i eperpiac struktúráinak létrehozásában a Mezőgazdaság Regionális Kamarájának egyik fiatal tanácsadója játszott meghatározó szerepet, akinek tevékenységét nagyban befolyásolta közgazdasági képzettsége és jártassága a neoklasszikus elméletben. Összefoglalva: egy, „a közgazdaságtani tankönyvek által leírt tökéletes verseny tiszta modelljén alapuló valóságos" (uo. 192.) piacot hozott létre.

„Ez a közgazdaságtani elmélet vonatkoztatási keretként szolgált a piac összes elemének megalkotására (a termékek bemutatása az egységekre osztott piacon, amely egységek csupán a kínálat egy kis részét ölelték fel; a földieper besorolása egy olyan kritériumrendszer szerint, amely független a termelők személyiségétől, az idő és a hely egysége, amely az egész piacot tökéletesen átláthatóvá tette; és végül a nagykereskedők és az eladók szabadsága, vagyis hogy egyikük sem köteles eladni vagy venni)." (Uo. 191.)

Visszatérve tehát a szimmetria második aspektusának kérdésére, a fenti példákból látható, hogy az ANT azt próbálja hangsúlyozni: egyfelől sem a tudományost és a technikait nem lehet egyszerűen a társadalmi változásokra visszavezetni, másfelől pedig társadalmi változásokat nem lehet egyszerűen egy új technikai eszköz vagy tudományos teljesítmény megjelenésével azonosítani. A laboratorizáció folyamatának fenti példái egyrészt azt mutatták be, hogy a társadalmi elemek minden tudományos és technikai munkának elengedhetetlen részei, másrészt pedig, hogy a technika, a tudomány és a társadalom szövete egy közös folyamatban jön létre. Csak egy ilyen folyamat lezárulása után lehetséges újra megkülönböztetni és elválasztani egymástól a technikai, tudományos és társadalmi elemeket, s ez a disztinkció ösztönösen arra indítja a kutatókat, hogy egyiket a másik függvényévé tegyék. Az ANT elmélete ezt a csapdát szeretné kikerülni a technikai és a társadalmi világ szimmetriájának bevezetésével.

A szimmetria harmadik aspektusa is szoros kapcsolatban áll ezzel, hiszen arra utal, hogy a fent említett folyamatok lezárulása után megszilárdult elemek társadalmi és technikai kategóriákba rendezése sem egyértelmű folyamat. Emiatt az is csak utólagosan meghatározható, hogy mi számít technikainak, és mi társadalminak. Az írás következő részében a szimmetria ezen vonása még bővebben előkerül, egyelőre itt csak annyiban utalok rá, hogy Madeline Akrich szerint egy technikai eszköz felépítése magában foglal egy előre eltervezett felhasználót is. Egy adott funkció ellátására tervezett tárgy azonban nagyon különböző felhasználókat feltételezhet és teremthet meg. Emiatt a tárgy külső és belső (társadalmi és technikai) oldala között sokkal inkább demarkációs vonal, mint tisztán meghúzható határvonal található.

TRANSZLÁCIÓ, ELŐÍRÁS, BELEÍRÁS, AVAGY A KÖZÖS SZÓTÁR KIDOLGOZÁSÁNAK KEZDETEI

Latour a *Where are the missing masses?* (Hol a hiányzó tömeg?) című tanulmányában kiegészíti a szimmetria elvének értelmezési keretét (Latour, 1992). Kapcsolódva az általánosított szimmetria mindhárom jelentésrétegéhez, azt írja: figyelembe kell vennünk a körülöttünk működő tárgyak sokaságát, ha meg akarjuk érteni, hol található az emberek közötti kapcsolatoknak az a többlettartalma, köteléke, amely egy adott társadalmilag 'helyes' és elfogadott viselkedést kényszerít rá az emberre.

Egyes fizikusok szerint nincsen annyi tömeg az univerzumban, amennyire a kozmológusok egyenletei következtetni engednek. Mindenhol keresik ezt a „hiányzó tömeget", amellyel helyre lehetne billenteni az egyensúlyt. Hasonlóképpen, az elkeseredett szociológusok – érvel Latour – folyamatosan keresik azokat a társadalmi kötelékeket, amelyek elég erősek, hogy összetartsák az embereket; vagy olyan erkölcsi törvényeket, amelyek elég merevek, hogy rendes viselkedésre bírják őket. Mikor mindezeket összeadjuk, nem egyezik az egyenlet két oldala, valami hiányzik. Latour ironikusan megjegyzi, hogy a szociológus csak puha emberekből és gyenge erkölcsökből álló eredményre juthat. Valami hiányzik, ami erősen társadalmi és nagymértékben erkölcsi. Tehát – az ANT gondolkodói szerint – ahhoz, hogy egyensúlyba hozzuk a társadalomtudományi gondolkodás mérlegét, egyszerűen ki kell terjesztenünk a kizárólag emberekre összpontosító nézőpontunkat a nem emberekre is. Itt található az a rejtőzködő és figyelmen kívül hagyott 'társadalmi tömeg', amely kipótolja erkölcsi viselkedésünket.

Az ANT szerint nem érdemes túl erős határvonalat húzni emberek és nem emberek között, hiszen sokszor egy hálózat kiépítői vagy tervezői sem veszik figyelembe ezeket az ontológiai határokat. Ahhoz, hogy egy adott hálózatot működőképessé és stabillá tehessünk, mind a bennük részt vevő embereknek, mind a gépeknek, technikai tárgyaknak a helyükön kell maradniuk, és úgy kell viselkedniük/működniük, ahogy előírták számukra. A hálózat – vagy a hálózatépítő – szempontjából elvileg mindegy, hogy adott feladatot ember vagy nem ember látja-e el. Ha egy gép képtelen a helyes működésre/viselkedésre, helyettesíteni lehet egy emberrel. Ha egy feladat teljesítésére képtelenség embereket alkalmazni, mert mint tudjuk, az emberek neveletlenek, és nem mindig teszik azt, amit mondanak nekik, akkor felválthatjuk az adott feladatra tervezett géppel. Persze, mint fentebb említettem, a gépek sem viselkednek mindig úgy, ahogy előírják nekik: van

úgy, hogy hagyják magukat elrabolni 'gépeltérítők' által, akik másra kezdik el őket használni, mint amire 'rendeltetésszerűen' kellene.[76]

A társadalmi rend sem működik másképp. A társadalmi normák nem csupán társadalmi konstrukciók, amelyekbe az ember csak akkor ütközik bele, mint egy láthatatlan társadalmi falba, ha el akar térni tőlük, ahogy Durkheim gondolta.[77] A társadalmi rendet a körülöttünk lévő anyagok és technikai tárgyak közvetítik, sőt sokszor kényszerítik ki. Az ember néha valóban, fizikálisan is fejjel ütközik neki egy láthatatlan üvegfalnak, ha nem ott próbál kimenni, ahol az épület tervezői előírták számára. Gépek, tárgyak, épületekbe tervezett anyagok tehát képesek közvetíteni bizonyos normákat és döntéseket, amelyeket más emberek rögzítettek, írtak bele az anyagukba, 'táv-irányítással' befolyásolva így más emberek döntéseit és viselkedését; azaz úgy terjesztve ki akaratukat, hogy nem kell többé testi valójukban jelen lenniük az adott szituációban. Ebben az értelemben mondja Latour, hogy a technika tartóssá tett társadalom (Latour, 1991).

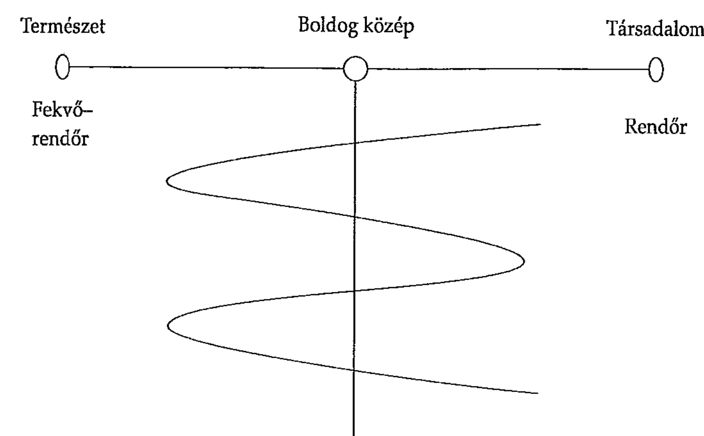
Eszerint, a technika elhanyagolt témájának visszahelyezése a társadalomtudományos kérdésfeltevések közé válaszokkal szolgálhat a szociológia legrégebbi kérdéseire. Mi biztosítja a társadalmi integrációt? Mitől marad egy társadalom egységes? Mi köti össze az embereket, és teszi őket a társadalmi rendszer részévé? Mi tartja fenn a társadalmi rendet, és honnan származik a folytonossága? Latour a fizikusokat idézve úgy fogalmazza meg a kérdést: Hol a hiányzó tömeg (Latour, 1992)?

A válasz tehát az, hogy a hiányzó tömeg a tárgyakban, a technikai eszközökben és a folyamatokban van, amelyek halkan zúgnak, kattognak és zümmögnek életünk hátsó színpadán. Azért képesek a nem emberek, különösen a technikai tárgyak hatást gyakorolni az emberi viselkedésre, mert maguk is 'megszilárdult és összeállt' emberi viszonyok. Ennek megfelelően lehetséges anyagi, tárgyi fordítást adni az erkölcsi törvényeknek, értékeknek és előírásoknak, amely fordítás utáni 'erkölcsi tárgyak' szilárdságukkal képesek magukat közvetíteni, kijelölni birodalmuk határait, és fenntartani a rendet ezen határok között.

Ezt a társadalmi és a technikai, az emberi és a nem emberi pólusok közötti folyamatos mozgást nevezte Latour *transzlációnak*. A transzláció ilyen értelemben vett fogalmának talán legszemléletesebb példája a fekvőrendőr. Azon az útszakaszon, ahol állhatna rendőr, aki megbünteti a sebességkorlátozást megszegőket, elhelyezhetnek fekvőrendőrt is, aki a 'ne hajts gyorsan' szabályát anyagi viszonyokra fordítja át. Az eredménye mindkét megoldásnak ugyanaz: a vezetők lassítani fognak (uo. 243.). Az 'álló' és a 'fekvő' rendőr az emberi/nem emberi skála két pólusát 'testesíti' meg *(1. ábra)*.

[76] Az egyik legfelháborítóbb géprablást a vírusok okozzák. Ezek olyan előre megírt programok, amelyek – kellő óvintézkedések hiányában – átvehetik a hatalmat az ember számítógépe felett. Ha az ANT kutatói úgy határozzák meg a technikát, mint amely a tervező akaratának meghosszabbítása, akkor a vírus a tökéletes példa erre a technikai nem emberi cselekvőre. Dekontextualizált, virulens, élet- és szaporodásképes; teljességgel képes eltéríteni, és a maga vagy a vírus tervezőjének céljára használni a gépeket. Érdekes, hogy a szóbeszéd szerint a legtöbb számítógépes vírus szeptemberben üti fel a fejét, mert a nyári szünetben a diákoknak van elég idejük, hogy dolgozzanak rajtuk.

[77] Mindazonáltal Durkheimnél is megjelenik a társadalmi élet anyagi formáinak kérdésköre, például az utak száma és állapota, a lakóházak típusa. Ő úgy oldja fel ezt a nehézséget, hogy minden anyagi formát visszavezet a társadalmira, hiszen szerinte a „társadalmat alkotó elemi részek" és létezési módok nem többek konszolidált cselekvésmódoknál (Durkheim, 1978, 35.).

Forrás: Callon–Latour, 1992.

1. ábra. Természet és társadalom pólusai a fekvő rendőr példájában

Ahogy az *1. ábrán* is látható, a rendőr lenne a társadalmi pólus teremtménye, míg a fekvőrendőr a természeti/technikai pólus része, aki semmilyen nyelvi jeladásra nem képes, csupán egy kellemetlen zökkenés fizikai érzésének és a lengéscsillapítók tönkremenetelének az oka lehet. A két extrém formán túl még sokféle lehetőségünk van arra, hogy a fegyelmezetlen vezetőket a sebességkorlátozás betartására ösztönözzük. Például kirakhatjuk egy életnagyságú rendőr kartonfiguráját és óriásplakátokon autóbalesetekről készült fotókat, vagy akár egy 30-as táblát. Ezek mind a társadalmi-természeti/technikai tengely meghatározott pontján helyezkednek el. Az egyik inkább a társadalmi világ része, a másikat inkább a természeti-anyagi világhoz sorolhatnánk.

Budapesttel ellentétben, ahol még akkor is átrobog egy-két kósza autó a kereszteződésen, ha már a gyalogosoknak van zöld, Hollandiában a legtöbb autó a sárga első villanására megáll. Mielőtt úgy tűnne, hogy a németalföldi közlekedési kultúra dicséretét zengjük, azt is meg kell jegyezni, hogy a holland rendőrség csaknem valamennyi közlekedési lámpára kamerát szerelt fel, amely automatikusan számlázza a bírságot a piroson áthaladó autóknak. Ez is egy társadalmi norma átfordítása, transzlációja egy technikai folyamatra, amelyben 'nincs hiba'; nincs lehetőség a rendőrök megvesztegetésére, a színpaletta beszűkült, így nem létezik többé sem a halvány rózsaszín, sem a sötét narancssárga. Ez nem azt jelenti, hogy a holland vezetők ugyanolyan udvariatlanok lennének, mint magyarországi kollégáik, és előzékenységre csupán a technikai berendezések kényszerítik őket. A holland vezetők a felszerelt kamerák miatt tanulnak meg 'udvariasnak' lenni, és állandó visszajelzést kapnak arról, hogy érdemes és kifizetődő annak is maradni. Ettől függetlenül megállnak a sárgánál akkor is, amikor egy olyan országban tartózkodnak, ahol a lámpákon nincsenek kamerák. A piroson áthajtó autókat fényképező kamerák tehát folyamatosan egy társadalmi normát közvetítenek, tanítanak és erősítenek meg.

A fenti példák két szempontból tanulságosak. Egyrészt rámutatnak arra, hogy a technika és a társadalom univerzuma között folyamatos oda-vissza mozgás van. Társadalmi normák figyelembevételével terveznek meg technikai tárgyakat, épületeket, közlekedési

rendszereket,[78] amelyek azután közvetítik is ezeket, bizonyos viselkedésre befolyásolva, ösztönözve vagy kényszerítve a társadalmi világ lakóit. A transzláció[79] jelensége tehát technikába és anyagba írja, fordítja át a társadalmi rendet, és így a technika és a minket körülvevő anyagi valóság által közvetít társadalmi értékeket.

A példa arra is rámutat, hogy amennyiben az általános szimmetria elvét alkalmazzuk, nem is tűnnek annyira különbözőnek az anyagi és a társadalmi aktorok, ezért a hálózat egy adott pontján akár fel is cserélhetjük őket egymással. A rendőr helyére rakhatunk fekvőrendőrt, vagy esetleg kamerákat szerelhetünk fel lámpákra. Hasonló eredményt kapunk: az autósok lelassítanak és megállnak, ha felvillan a sárga. A fordítási folyamat azonban sohasem lehet tökéletes. A fekvőrendőröket átlagos autókra tervezik, így ha valamelyik típusnak alacsony az alváza, vagy az átlagosnál jobban meg van pakolva, vagy nem elég jó a felfüggesztése, akkor folyamatosan nem kiérdemelt büntetést kap az út tervezőitől. A kamerák alkalmasak lehetnek más célokra is. Folyamatosan követni és dokumentálni lehet például valakinek a mozgását a városon belül, ami komoly személyiségjogi dilemmákat vet fel. Másik oldalról lehetőség nyílik ellenprogramok kialakítására. Ha valaki bosszús a rá kiszabott bírság miatt, a bosszúságot okozó kamerát egy hétköznapi festékszóróval egyszerűen megvakíthatja. Piszkosan 'hagyhatjuk' a rendszámtáblát, így kilétünk homályban marad a piros lámpa felvillanása után is. A normák, előírások, tervezői szándékok anyagokban való rögzítése sohasem lehet tökéletes, valami mindig elvész a 'fordításban', mindig lehetségesek ellenprogramok (festékszóró) vagy nem szándékolt következmények (alacsony alvázú autó vezetőinek diszkriminációja). Nincs ez másképp Latour egyik kedvelt példájával, az ajtóval sem.

Latour leírásában az ajtó igen nagyszerű szerkezet, amely nélkül épületeink használhatatlanok lennének. Egy egyszerű lyuk a falon, egy hozzá kapcsolt fadarab és egy pár forgópánt megoldja azt az igen nehéz kérdést, hogyan jussunk be egy épületbe különösebb nehézségek nélkül. Igen ám, de az ajtó nem csupán megoldja a ki- és bejutás problémáját, hanem új problémákat is felvet. Mivel az ajtón bárki ki- és bejárhat, biztosítani kell, hogy használat után az áthaladók be is csukják maguk mögött, mert ha nem, bejön a hideg, és kimegy a meleg, huzat lesz, vagy esetleg bejönnek/kimennek dolgok/emberek, amelyeknek/akiknek nem kellene. Az ajtó tehát jól kitalált szerkezet, hogy a dolgokat a helyükön tartsa.

„Természetesen elképzelhető, hogy azok az emberek, akik az épületben élnek, vagy a *Centre d'Histoire des Sciences et des Techniques*-t látogatják, nagyon jól neveltek (elvégre a történészek pe-

[78] De Wilde azt írja: „...Amszerdam belvárosa és Houten, egy Utrechthez közeli kertváros összehasonlítása alapján [a következőket mondhatjuk]. Amszterdamban mind ez idáig folyamatos küzdelem folyt a különböző típusú lassú, motorizált és tömegközlekedési eszközök között az elérhető tér kisajátításáért. »Amszterdamban biciklizni olyan, mint átutazni a dzsungelen, ahol a legalkalmasabbak fennmaradása az egyetlen törvény, ami számít« – idézhetjük a helyi bicikliegyesület egyik tagját. Ezzel szemben Houten 1970-ben tervezett helyi közlekedési rendszere a biciklit mint a közlekedés alapvető módját tekintette kiindulópontnak. Ez azt jelenti, hogy minden nagyobb helyi szolgáltatás elérhető biciklivel; számos jól kivilágított bicikliút van; és még a közlekedési lámpák működése is előnyt biztosít a biciklistáknak a más közlekedési formát használókkal szemben." (De Wilde, 2000, 22–23.)

[79] A transzlációnak van egy másik jelentése, amely arra vonatkozik, hogy a hálózatépítőknek meg kell győzniük az általuk bevont többi társadalmi csoportot, hogy céljaik egyeznek a hálózat tervezőjének céljaival, és egyedül ő rendelkezik a cél eléréséhez szükséges eszközökkel. A transzláció ezen jelentéséről lásd bővebben: Callon, 1986; Latour, 1983, 1988; Yearley, 2005.

dáns emberek). Meg fogják tanulni, hogyan zárják be az ajtót maguk mögött, és hogyan alakítsák át a pillanatnyi lyukat jól lezárt fallá. A probléma az, hogy a La Villette-i embereknek nem fő jellemzőjük a fegyelem; még az is elképzelhető, hogy csak szociológusok látogatják az épületet [...]. Azóta, hogy a forgópántot feltalálták, az ajtók bezárása elég egyszerű technikai ismeretet kíván, de figyelembe véve a munka mennyiségét, az innovációkat, a feliratokat és vádló fecniket, amelyek vég nélkül burjánzanak mindenütt, ahol az ajtó becsukására van szükség [...] úgy tűnik, eléggé kevesen rendelkeznek vele." (Latour, 1992, 229–230.)

Ezen a ponton tehát egy régi dilemmával találkozhatunk, érvel Latour, vagyis azzal, hogy vagy megpróbáljuk fegyelemre bírni fegyelmezetlen embertársainkat, vagy inkább egyetlen emberre delegáljuk az ajtó kinyitásának és bezárásának feladatát. Ennek előnye, hogy csak egyetlen embert kell fegyelmezni: a portást. Ez meg is oldhatná a problémát. Valakinek csupán az a dolga, hogy kinyissa és bezárja az ajtót, és állandóan rendelkezésre álljon. Ez azonban mégsem annyira egyszerű feladat, ugyanis ha ezt a megoldást választjuk, szembesülünk egy más jellegű problémával, amelyet „a kapitalizmusnak még kétszáz év alatt sem sikerült teljesen megoldani: hogyan fegyelmezzünk meg egy ifjoncot, hogy megbízhatóan lásson el egy unalmas és alulfizetett feladatot" (uo. 230.)?

A portást azonban helyettesíthetjük egy nem emberi személlyel is, aki ellátja ezt az unalmas és monoton feladatot. A hagyományos ajtó helyére például elhelyezhetünk fotocellás szerkezetet, amely érzékeli a ki- és belépni szándékozókat, és ennek megfelelően nyitja vagy zárja az ajtót. Ám ennek a megoldásnak is megvannak a maga nehézségei, hiszen a fotocellás ajtó erős rugós szerkezettel működik. Bár igaz, írja Latour, hogy a fotocellás ajtó felváltja a portást, de nagyon goromba, ostoba és iskolázatlan portást 'állít a helyébe', aki rácsapja az ajtót a vendégre, ha olyan kedvében van (uo. 232.).

Ez a példa felhívja a figyelmet arra, amit a fentiekben már röviden érintettem: a társadalmi elemek és a technika közötti transzláció – mint ahogy általában a fordítási folyamat egyik nyelvről egy másikra – sohasem lehet tökéletes. Valami mindig elvész a fordításban, valami többletjelentést kap, vagy megjelenhet valamilyen nem szándékolt 'jelentés', ha a fordítást egy más összefüggésbe helyezik. A tervező akarata lefordítható a technika összetett nyelvére, és bele lehet írni a technikát alkotó anyagokba, de a fordítási folyamat során valami mindig el is vész vagy hozzá is adódik az 'eredeti' akarathoz. Nincs tehát tökéletes fordítás, a 'dolgok' mindig hozzáteszik a magukét a tervezett programhoz, amelyet a mérnökök kitalálnak. (Hasonló a helyzet a türelmetlen automatikusan záródó ajtókkal is. Ha nem elég gyors az ember, könnyen megleckéztethetik az óvatlan belépőkre váró, ravaszdi ajtók. A fotocellás ajtó használói persze gyorsan megtanulják, hogy gyorsan kell átlépni a veszélyes zónán, valamint azt is, hogy a belépők ne kövessék egymást gyors egymásutánban.) Az ajtó tehát előírja, hogy az épületbe bejutni szándékozók csak tisztes távolságot tartva, egymás után közelítsék meg a fotocellás ajtót. Ily módon egy technikai eszköz kényszeríti rá az embereket az épületbe való belépés türelmes és nyugodt módjára. A technika ezért nem 'etikátlan', nem a társadalmi világ ellenpólusa, hanem közvetítője a maga sajátos módján. Technikai tárgyak sokszor *előírják (prescribe)*, milyen módon kell és lehet viselkedni jelenlétükben.[80]

[80] Azt hiszem, a fotocellás ajtó nehézségeit már elég jól megoldották a mérnökök a cikk megírása óta eltelt bő évtizedben, ebből a szempontból ez talán nem a legjobb példa. Azt mondhatnánk, hogy a kezdeti udvariatlan és hirtelen haragú ajtót felváltotta egy előzékeny és figyelmes automatikusan záródó ajtó (ez persze nem vonatkozik a még mindig durva és erőszakos liftajtókra). Az persze még most is igaz, hogy

Míg a fotocellás ajtók ma már 'előzékeny és körültekintő' viselkedésre képesek, a mozgólépcsőkről ezt nem lehet elmondani. A mozgólépcső frusztráló tulajdonsága ugyanis, hogy 'nem köszön', nem áll meg, hanem mozgás közben kell fellépni rá. Azoknak, akik számára készült – vagyis a tíz és hatvanöt év közötti, nem mozgáskorlátozott, nagyobb méretű csomaggal nem rendelkező, emberi létformával bíró humanoidoknak –, nem jelent nagy kihívást, hogy lépéseik ritmusának megváltoztatása nélkül lépjenek fel rá. Ezzel szemben a két bőrönddel a mozgólépcsőre felszállni igyekvők, a gyerekek, az öregek, a kutyák és egyéb kis testű háziállatok számára a mozgólépcső komoly kihívást jelenthet. Ez a gondolati szál pedig elvezet egy más jellegű, az előző problémához kapcsolódó kérdéskörhöz, ahhoz, hogy kinek is tervezik a technikai eszközöket. Ez pedig visszakapcsolódik az előző fejezet elvarratlan gondolati szálához, azaz a tárgy külső és belső oldala közötti elválasztó vonalhoz. A kérdés tehát az, hogy egy fejlesztési folyamat végén mi válik a tárgy technikai tulajdonságává, és milyen társadalmi készségeket, tudásokat, viselkedésbeli elvárásokat ruháznak át a felhasználóra. Milyen felhasználót írnak bele a fejlesztők adott technikai tárgy működésének menetébe? Ennek feltárásához az ANT kutatói nekifogtak egy olyan szemiotikai szótár kidolgozásának, amely képes követni az anyagi tárgyak és a nyelvi jelek közötti folyamatos mozgást.

Ennek megfelelően Latour a fent már tárgyalt cikkében a szöveg metaforáját használja egy gép értelmezésének folyamatára (uo. 248.). Szerinte a létrehozók és a felhasználók ugyanúgy bele vannak írva *(inscription)* egy működési mechanizmusba, mint ahogy a szerzők, narrátorok és olvasók is részei egy történetnek. Amikor az ember szöveget ír, egy valódi vagy fiktív szerzőt villanthat fel, kitalálhatja és beépítheti a szöveg struktúrájába a lehetséges olvasókat, akik reakcióit és tudását előre látni véli. Minden szöveg írója így tesz. A szerző feltételez egy bizonyos háttértudást az olvasótól, amelyre szabadon hivatkozhat anélkül, hogy részletesen be kellene mutatnia az utalások hálózatát. Azt, hogy a szerző a végkövetkeztetésekben újra elismétli a fő állításokat, mert számít arra, hogy az olvasók nem olvassák végig az írást, mert túl hosszú, az idő pedig túl kevés az olvasásra, szintén tekinthetjük úgy, mint az olvasók szövegbe 'építésének' egy módját. Tehát a szerző célja a szöveggel, az olvasók előfeltételezett tudása, az elképzelt olvasók olvasás közbeni reakciói és az azokra adott válaszreakciók mind részei egy szövegnek, bele vannak építve egy írás szerkezetébe (Gadamer, 1984, Fehér, 2001).

A közlekedési lámpák vagy egy festmény helyzetét is aszerint határozzák meg, honnan fognak rájuk nézni. Ám semmi sem akadályozhatja meg a felhasználót abban, hogy másképp viselkedjen, mint elvárják tőle (Latour, 1992, 237.). A kereszteződésben a piroson folyamatosan keresztül lehet hajtani, egy festmény évekig lóghat egy eldugott sarokban anélkül, hogy bárki rávetne egy pillantást. Más szóval az is lehetséges, hogy igen nagy szakadék alakul ki, írja Latour, az előírt felhasználó és az 'igazi' felhasználó viselkedése között. Mindazonáltal, egyetlen 'színhely' *(scene)* sem jön létre anélkül, hogy megalkotói ne gondolnák ki előre, milyen aktorok töltik majd be az előírt pozíciókat.

elég nehéz búcsúzkodni egy fotocellás ajtóban állva (nehezen lerázható vendégek gyakori látogatása esetén ajánlott beszerezni egyet), és általában az ajtó két szárnya között középen érdemes áthaladni, hiszen így az ajtónak még van ideje 'ráébredni', ha közötte vagyunk.

„Ezért mondtam, hogy bár *ti* szabadon felhagyhattok ennek a szövegnek az olvasásával, *ti* csupán 'viszonylagosan' voltatok szabadok. Miért? Azért, mert tudom, hogy megvettétek azt a könyvet, keményen dolgozó, komoly, angolul beszélő technológusok vagytok, vagy olyan olvasók, akik elkötelezetten próbálják megérteni a gépek társadalmi vizsgálatának új fejlődési irányát. Tehát az az utasításom, hogy 'olvasd el a szöveget, te szociológus', nem túl kockázatos [...]. Az, ahogy a készségek előzetes eloszlására számítunk, hogy segítsen lecsökkenteni a szakadékot a beépített felhasználók vagy olvasók és az igazi-testi-valójukban-jelen-lévő-felhasználók vagy -olvasók között, olyan, mint egy *előre*-beleírás *(pre-inscription)*.

Elbűvölő dolog mind a szöveggel, mind a technikai tárggyal kapcsolatban, hogy átható alapossággal meg kell szerveznünk a kapcsolatot a között, ami beléjük van írva, és a között, amit a felhasználók számára lehet/lehetne/kellene előre-beleírni." (Uo. 237.)

Hasonlóképpen érvel Madeline Akrich is a *The De-Scription of Technical Objects* (A technikai tárgyak le-írása) című cikkében, amely a fejlődő országokba irányuló technikai transzferekkel foglalkozik (Akrich, 1992). Ahogy már említettem, az STS kutatóinak kedvelt témái a nem sikeres innovációk és a mellékvágányra futott fejlesztési projektek. Az antropológusnő is amellett érvel, hogy a fejlett országokban tervezett technikai tárgyak teljesen más tudásokat, képességeket, életritmust és viselkedést feltételeznek és kívánnak meg a felhasználóktól, mint amelyekkel a fejlődő országok lakói rendelkeznek. Emiatt, ha valaki követi egy technikai tárgy útját egészen addig a fejlődő országbeli állomásig, ahol aztán felhasználják őket, gyakran lehet tanúja, hogy az eszköz nem működik. Ebben az esetben elég nehéz megállapítani, hogy társadalmi vagy technikai értelemben bukott-e meg az adott tárgy. Akrich szerint azonban ez a fajta kérdésfeltevés eleve hibás, hiszen feltételezi, hogy a társadalmi és a technikai elemek elválaszthatók egymástól. Szerinte a probléma megközelítésének alkalmasabb módja, ha azt vizsgáljuk meg, miért nem illeszkedik egymáshoz a technikai tárgy belső és külső része. Ennek köszönhetően láthatóvá válhat az a bonyolult – társadalmi és technikai elemeket egyaránt felölelő – viszonyrendszer, amelyet a tervezők előre beleépítettek, „előre-beleírtak" a tárgy működésébe.

„Nem az jelenti a problémát, hogy eldöntsük egy technikáról, hogy a haladás eszköze-e vagy új módja emberek leigázásának. Sokkal nehezebb megtalálni a mechanizmusok és a körülmények tanulmányozásának azt a módját, amely fogékony azon kapcsolatok részleges újraalkotására, amelyek meghatározzák mind a társadalmat, mind a tudásunkat erről a társadalomról.

Hogy ezt megtehessük, folyamatosan kell mozognunk a technikai és társadalmi között. Továbbá mozognunk kell a technikai tárgyak külső és belső oldala között is. Ha ezt tesszük, két alapvető kérdés kerül előtérbe. Az első azzal kapcsolatos, hogy milyen mértékben korlátozza a technikai tárgyak felépítése – mind a tárgyhoz, mind egymáshoz való kapcsolataik tekintetében – az aktánsokat.[81] A második az aktánsok és kapcsolataik jellemzőit érinti, vagyis azt, mennyire képesek egymást újraalkotni és milyen módokon lehetséges használni az adott tárgyat. Ha egyszer ebből a szemszögből tekintjük ezt, a technikai tárgy külső és belső oldala közötti határ sokkal inkább tűnik egy ilyen kölcsönhatás *következményének*, mint valami olyannak, ami meghatározza azt [ti. a

[81] Latour és Akrich úgy gondolta, hogy az aktor kifejezés túlságosan kötődik az emberi cselekvéshez, emiatt bevezették az aktáns kifejezést. Az aktáns *(actant)* fogalma annak az elméleti problémának a feloldására irányul, hogy az összetett – tudományos, technikai, társadalmi – történetek szereplői, nem tekinthetők sem egyszerűen aktoroknak, akik 'csak' cselekszenek, sem pedig rendszereknek, amelyek 'csak' viselkednek, vakon korlátozva az aktor cselekvését. Az aktánsok egyszerre birtokolhatják az aktorok és a rendszerek egyes tulajdonságait. Ezt a kettősséget ragadja meg az aktáns kifejezés (Akrich–Latour, 1992).

kölcsönhatást]. A határvonalat aközött, hogy mit osztanak a technikai tárgyra és mit a többi aktáns készségeire, a delegáció geográfiája inkább demarkációs vonalnak mutatja." (Uo. 206.)

Akrich a *demarkációs vonal* létrejöttének folyamatát a 'napelemes világításkészlet' példájával mutatja be.

A napelemes világításkészlet terve egy francia kormányzati szerv támogatásával született meg, amely támogatni szerette volna az új típusú energiaforrások fejlődését. Ez a kormányzati szerv ezzel egyszerre akarta a fejlődő országok lakóit segíteni a praktikus kis szerkezettel, miközben a francia napelemiparnak is piacot kívánt teremteni. Olyan hálózat jött létre, amely tükrözte ezeket a különleges igényeket és korlátokat. Ennek megfelelően a szett fejlesztésének egyetlen pontján sem esett például szó az eszköz értékesíthetőségéről. A készlet nem a piacra készült, hanem mint segítség érkezett meg afrikai otthonokba. Ebben az értelemben a felhasználók teljesen ki voltak zárva annak a lehetőségéből, hogy közvetlen vagy közvetett módon befolyásolják létrejöttének folyamatát.

A tervezők és mérnökök leírásában, írja Akrich, a világításkészlet három funkcionális elem nagyon egyszerű összegének tűnt. Volt egy napelem, amely elektromos áramot termelt, egy akkumulátor, amely tárolta azt, és egy lámpa, amely felhasználta a termelt áramot. Mindazonáltal Afrikában sokkal bonyolultabbá vált minden. Azok, akik a szettek beszerelésért és fenntartásáért feleltek, jelentős nehézségekkel szembesültek.

Az első nehézséget az okozta, hogy adott volt a kábelek hossza, amelyek a különböző összetevőket – a napelemet, az akkumulátort és a villanykörtét – egymáshoz kötötték. Ezen túl arra sem nyílt lehetőség, hogy ezen változtatni lehessen, és a készletet hozzáigazítsák különféle szobaméretekhez, mert standard méretektől eltérő csatlakozásokkal látták el. Más jellegű problémát jelentett továbbá, hogy nem volt lehetőség a viszonylag rövid élettartamú alkotóelemek – mint például a villanykörte vagy a vízálló akkumulátorok – helyi utánpótlására. Ennek eredményeképpen, noha a szerkezetnek elvileg a felhasználó technikai környezete központi elemének kellett volna lennie, a felhasználó elvesztette az irányítást a használata felett. Harmadrészt a szerződéses partner, aki a szetteket szolgáltatta, megtiltotta a felhasználónak, hogy meghibásodás esetén a helyi villanyszerelőhöz forduljon. A helyi javítás tilalmának a napelem érzékenysége volt az oka. A napelem ugyanis a napenergiát közvetlenül elektromos energiává alakította át, vagyis egyenáramot termelt. Az egyenáram miatt fennállt a veszélye, hogy megrongálódik a berendezés, ha rossz irányba kötik be. Az tehát, hogy az egyenáramnak nem egyenértékűek a pólusai, azt jelentette – legalábbis a szerződéses partner értelmezésében –, hogy túl kockázatos kihívni a szerelőt, akinek minden bizonnyal fogalma sincs, hogyan kell az egyenárammal bánni.

A tervezők szemszögéből nézve mindezeknek a 'sportszerű nehezítéseknek' megvoltak a maguk 'okai'. Az egyenáram olcsóbbnak számított, mert az áram váltóárammá alakításához még egy transzformátort be kellett volna szerelni az áramkörbe, amely a felhasználható energia egy jelentős részét felemésztette volna. A vízálló akkumulátorokra és a nem standard csatlakozásokra azért esett a választás, hogy megakadályozzák, hogy az emberek belepiszkáljanak az áramkör működésébe, és esetleg megrongálják azt. A kábelek hosszát szintén limitálni kellett, hogy ne csökkenjen az egész apparátus teljesítménye. A fenti döntések közül mindegyik azt kívánta biztosítani, hogy a világításkészlet mindenféle körülmények között működőképes legyen – ez volt megrendelők egyik fő feltétele.

Az üzembiztos szett létrehozása olyan kiemelt célnak számított a tervezők körében, hogy az áramkörből kispórolták a villanykapcsolót is, mert ez a rendszer egy másik „meg nem engedett belépési pontját" *(point of illicit entry)* alkothatta volna. Mindez azt jelentette, hogy a felhasználók gyakran nehézkesnek találták a villany ki- és bekapcsolását, mert az egyetlen kapcsoló a lámpatesthez volt rögzítve, tehát általában nem esett kézre.

Mindez azt mutatja, hogy a technikai tárgy meghatározta azoknak a cselekvőknek a körét, akikkel kölcsönhatásba léphetett. Tehát a világításkészletek – és közvetve persze a tervezők – a kirekesztés logikáját alkalmazták. Csak egy szófogadó felhasználót tűrtek el, és kizártak minden más olyan aktort, aki általában szintén része egy hasonló hálózatnak. Ki volt zárva például mind a helyi kereskedő, aki hozzájárulhatott volna a rövid élettartalmú alkotórészek pótlásához, mind a helyi villanyszerelő, aki viszonylag egyszerű beavatkozásokkal megjavíthatta volna a hónapok óta elromlott egységeket. Akrich szerint tehát…

„…ha maguk a technikai tárgyak és nem a róluk szóló fantazmagóriák érdekelnek minket, akkor módszertanilag nem elégedhetünk meg külön-külön sem a tervező, sem a felhasználó nézőpontjával. Ehelyett ide-oda kell mozognunk a tervező és a felhasználó között, a tervező elképzelt felhasználója és az igazi felhasználó között, a tárgyba beírt világ és a között a világ között, amelyet a tárgy helytelensége *(displacement)* ír le. Ezen szüntelen ingadozás által tudunk hozzáférni a döntő kapcsolatokhoz: a felhasználó reakcióihoz, amelyek testet öltenek a tervező projektjében, és ahhoz, ahogy a felhasználó valódi környezetének egy részét egy új eszköz bevezetése szabályozza. Az itt bevezetett *le-írás (de-scription)* fogalmát ebben a keretben kell kifejleszteni. […] A tervező által elképzelt felhasználó és az igazi felhasználó egymáshoz igazításának *(adjustment)* (vagy az egymáshoz igazítás kudarcának) mechanizmusai különösen akkor tűnnek elő, amikor e mechanizmusok a kizárás [logikája] által működnek, akár szándékos ez a kizárás, akár nem." (Uo. 208–209.)

A tárgyba épített és a valódi felhasználó között tehát lehetségesek konfliktusok. A felhasználók a világításkészlet esetében sem voltak olyan szófogadók, mint ahogy azt a tervezők remélték. Ez az ellentmondás a valódi és a tervezett felhasználó között azonban lehetővé tette, hogy láthatóvá váljanak azok a 'technikailag delegált előírások' *(technically delegated prescriptions)*, amelyek követésére a tervezők közvetetten felszólították a felhasználókat. Akrich úgy érvel, hogy egyes technikák 'előírásai' a társadalmi ellenőrzés jelenségére hasonlítanak. Normákat alakítanak ki, és szankcionálják, ha valaki megszegi őket.

Ez a 'kvázi' társadalmi kontroll a világításkészletek esetében az akkumulátorok és más elektromos alkatrészek közvetítésével érvényesült. Az akkumulátorok tárolták a napközben termelt elektromos áramot, amelyet azután a felhasználók az este folyamán felhasználhattak. A szett működését azonban szabályozni is kellett, ugyanis egyrészt az akkumulátorok túlságos lemerülése csökkentette élettartamukat; másrészt túltöltődésük esetén az elektromosság visszaáramolhat a napelemekbe, és megrongálja őket. Esetünkben különböző megoldások merülhettek fel.

Megoldásul szolgálhatott volna például – írja Akrich –, ha mérőeszközöket adnak a felhasználóknak, amelyekkel kiszámíthatják és megtervezhetik fogyasztásukat, előre elkerülve mindkét említett veszélyt. Ez a megoldás szóba sem került, mert a tervezők nem tételezték fel a felhasználókról, hogy uralkodni tudnak pillanatnyi igényeiken, és figyelembe tudják venni a rendszer műszaki teljesítőképességét. Egy másik megoldás az le-

hetett volna, ha a tervezők növelik a rendszer teljesítőképességét, hogy megfelelhessen a felhasználók igényeinek. Ez azonban túlságosan költséges lett volna. Ennek megfelelően egy harmadik megoldást választottak: beépítettek egy szabályozót az áramkörbe, amely megszakította az áramkört, ha túlságosan lemerült, és kizárta a napelemet az áramkörből, ha túltöltődött az akkumulátor. Ennek eredményképpen a felhasználó nem lehetett nagyon mohó, de azt sem remélhette, hogy egy hosszabb önmegtartóztató időszak után tovább tudja használni a szettet. Az egyszerre technikai és társadalmi szabályok megszegéséért járó büntetés azonnali volt: az áramkör megszakadt, és nem záródott újra, amíg az akkumulátor fel nem töltődött egy előre meghatározott szintre.

A szabályozásnak ez a formája a felhasználót volt hivatott szolgálni. Olyan jutalmakat és büntetéseket kínált, amelyeknek a helyes használat szabályait kellett volna megtanítaniuk. A tervezők azonban nem álltak meg ezen a ponton, hiszen nem bíztak abban, hogy a felhasználók nem próbálják meg 'feltörni' a rendszert.

Mit tehet egy tábornok, ha nem biztos egységei lojalitásában? – teszi fel a kérdést Akrich. Vagy nem tesz semmit, vagy – ahogy a tervezők is – megkétszerezi elővigyázatosságát és a fegyelmezés mértékét. A tervezők tehát a már említett különlegesen rugalmatlan, nem standard csatlakozókkal rendelkező rendszer tervét fogadták el. Tehát míg a szabályozó szerkezet arra tanította a felhasználót, hogy csak addig nyújtózkodjon, ameddig a takarója ér, a nem standard csatlakozók újra megerősítették ezt a szigort, lehetetlenné téve, hogy egy mellékáramkör bekötésével kikerüljék a szabályozó szerkezetet.

Mindazonáltal a szabályozó elem bizonytalan szövetségesnek mutatkozott a gyakorlatban, mert a felhasználók önkényesnek érezték a büntetéseket. Ennek eredményeként mindannyiszor, amikor a rendszer 'megszakította tevékenységét' – például a család csendes esti tévénézése közben –, a felhasználók panaszt tettek a helyi villanyszerelőnél. Mivel a villanyszerelő hamar megunta, hogy mindig este hívják ki, kijátszotta a rendszert, és beszerelt egy mellékáramkört. Amikor a szabályozó berendezés lekapcsolta az áramot, a felhasználók ki tudták kerülni egy másik áramkörrel, és így a villanyszerelőnek csak a következő reggel kellett kijönnie. A készletbe épített felhasználó és a valódi felhasználó közötti különbség tehát kibékíthetetlen volt, és csak egy pluszelem beépítésével lehetett a 'nézeteltérést' feloldani. A pluszelem, a mellékáramkör lehetővé tette, hogy a felhasználók részlegesen függetlenedni tudjanak az egyszerre társadalmi és technikai – a tervezők által logikusnak, a felhasználók által önkényesnek tűnő – ellenőrzés uralma alól.

A napelem–akkumulátor–szabályozó krimi rámutat arra, hogy a fejlesztők egy innovációs folyamat során beleírják, beletervezik a felhasználót, feltételezett tudásával és készségeivel együtt a fejlesztett technikai tárgyba. A tárgy azt a valóságot – a felhasználó világának azt a bonyolult viszonyrendszerét – is körülírja, amelyben működésre képes. A használt tárgy azonban ezzel nem csupán meghatározza azt a tartományt (mint egyfajta munkaköri leírást), amelyben működésre képes, de a használata során stabilizálja és naturalizálja is azokat a viszonyrendszereket, amelyek bele vannak építve. Mi az, ami a tárgy része lesz, és mi az, ami a felhasználó része marad? Rendelkezik-e a felhasználó azzal a tudással, amely egy akkumulátor töltöttségének megállapításához szükséges, vagy azzal az önmegtartóztató képességgel, amely megakadályozza az akkumulátor kizsákmányolását? Ha – a tervezők szerint – nem, akkor az a kérdés, hogyan teszik a hiányzó készségeket és tudást a tárgy részévé, azaz hogyan fordítják át ezeket a technika nyelvére? Akrich szerint a tárgyba épített és a valódi felhasználó viszonyára irányuló kérdés

rámutat arra, hogy a technikai objektum külseje és belseje között nem húzható meg jól a határvonal, hanem egy – tárgyalások és viták mentén folyamatosan mozgó – elmosódó 'demarkációs vonal' található.

„...amikor a mérnökök meghatározzák a technikai tárgy tulajdonságait, szükségképpen hipotéziseket alkotnak azokkal az entitásokkal kapcsolatban, amelyek azt a világot alkotják, amelybe majd beillesztik az adott tárgyat. A tervezők tehát úgy határozzák meg a cselekvőket, mint akik sajátos ízléssel, kompetenciákkal, indítékokkal, törekvésekkel, politikai előítéletekkel és még több más jellemzővel rendelkeznek; továbbá feltételezik, hogy az erkölcs, a technika, a tudomány és a gazdaság meghatározott utakon fog fejlődni. A fejlesztők munkájának nagy része, hogy ezt a képzelt (vagy előre jósolt) világot 'beleírják' *(inscribe)* az új tárgy technikai tartalmába. Ennek a munkának a végeredményét 'szövegkönyvnek' *(script)* vagy 'forgatókönyvnek' *(scenario)* fogom nevezni." (Uo. 207–208.)

Ezen szöveg- vagy forgatókönyvek feltárását, megértését és leírását Latour és Akrich egy materiális szemiotikai szótár kifejlesztése által kívánta elősegíteni. A szemiotikát általában és a Latour és Akrich által bevezetett változatát mutatja be a következő fejezet.

A SZEMIOTIKA MATERIÁLIS FORDULATA

Ahogy az eddigi részek bemutatták, a cselekvő-hálózat-elmélet párizsi iskolája számára az 1980-as évek elsősorban az elméleti alapok kidolgozásával és mind alaposabb és érthetőbb kifejtésével teltek el. Ebben az időszakban számos cikk, esettanulmány és elméleti mű született. Az iskola olyan elméleti keret kidolgozásába kezdett bele, amely biztosíthatta, hogy ugyanolyan módon lehessen kezelni az emberi és nem emberi komponenseket, és adott hálózat szerveződése és működése szempontjából nyomon követhetők lehessenek a közöttük kialakult kifinomult kölcsönhatások (Callon, 2005; Law, 1986a). Mindeközben nem csupán a technika problematikája állt a középpontban, hanem számos, tudománnyal foglalkozó antropológiai vizsgálat eredménye is napvilágot látott, amelyekben a szerzők felhasználták a fent kifejtett elveket (Callon, 1986a; Latour, 1987; Law, 1986b).

Ezen előzmények után, az 1990-es években olyan 'közös' szótár, olyan fogalomrendszer kidolgozásának az igénye került újra előtérbe, amely felölelhetné mind az emberi, mind a nem emberi cselekvőket. A következőkben azt mutatom be, hogy az (úgymond) kései ANT-elmélet milyen nyelvészeti kifejezéseket és formulákat kezdett el használni a technikai-műszaki tárgyak leírására – ez a szemiotika materiális fordulata.

Mint már a fentiekben látható volt, Latour szerint a szövegek és a tárgyak hasonló módon hozzák létre, tervezik meg előre felhasználóikat/olvasóikat. A közöttük lévő fő különbség abban áll, hogy a szövegek alkotói nyelvi eszközökkel, *narratív programokkal* próbálják biztosítani, hogy a megfelelő olvasót szólítsák meg, és ez az olvasó az őáltaluk eltervezett reakcióknak megfelelően viselkedjen. Ezzel szemben a tárgyak nem – vagy nem csupán – narratív programokat használnak, hanem a tárgy anyagi szerkezetébe és működésébe ágyazott *cselekvési programokat (programs of action)* írnak elő. Ezek a cselekvési programok korlátozni próbálják és bizonyos, meghatározott irányokba kívánják terelni a felhasználót, míg más irányokat – vagy ahogy a szerző nevezi „antiprogramokat" – megpróbálnak kizárni, elhárítani. Ezt a különbséget a 'kimozdítás' kifejezéssel igyekszik világossá tenni.

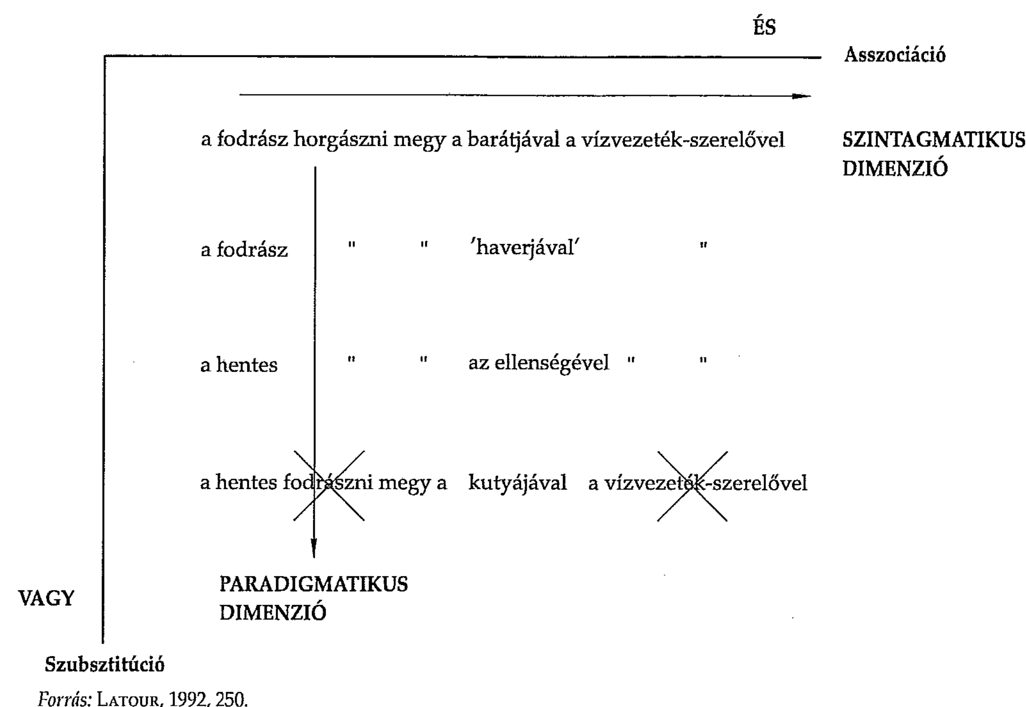
Az irodalomtudományban azt nevezik kimozdításnak *(shifting out)*, amikor a történet írója kimozdítja a cselekmény szálát egy másik téridőbe, vagy fókuszt vált, és egy másik szereplőt helyez előtérbe. A regények vagy műfajilag más történetek szerkezetébe elméletileg kimozdítások egymást követő láncolatait lehet beépíteni anélkül, hogy ez követhetetlenné tenné a cselekmény vonalát. Mindazonáltal nem csupán a novellisták és regényírók használják ezt a fortélyt, hogy szövevényesebbé és ezzel érdekesebbé, izgalmasabbá tegyék műveiket. A mérnökök is ezt teszik minden technikai eszköz megtervezésénél (Latour, 1992, 248–250.). Sőt ezt a mérnökök még sikeresebben és kifinomultabban is hajtják végre:

„Nem számít, milyen ügyesek és fortélyosak regényíróink, nem versenyezhetnek a mérnökökkel. A mérnökök folyamatosan kimozdítanak szereplőket más terekbe vagy időkbe, [adott] helyzeteket alakítanak ki emberi és nem emberi felhasználók számára, lebontanak képességeket, és számos különböző aktor között újra elosztják őket; olyan bonyolult narratív programokat és alprogramokat építenek, amelyeket aszerint minősítenek és ítélnek meg, hogy milyen mértékben képesek az antiprogramok elhárítására. Sajnálatos módon sokkal több irodalom-, mint technikakritikus van, és a technotársadalmi bonyodalmak kifinomult szépsége elkerüli az irodalom nagyérdemű [közönségének] figyelmét. A törődés ezen hiányát a gépeket és eszközöket létrehozó kimozdítás sajátos természetével magyarázhatjuk. Ahelyett, hogy a történet hallgatóját egy másik világba küldené, a technikai kimozdítás a szavakat egy *másik anyagba* írja bele." (Uo. 248–249.)

Latour a 'kimozdítás' fogalmát személyes példán keresztül magyarázza el: a szerző együtt utazott hároméves fiával, Robinsonnal a francia autópályán. A gyermek hamar unatkozni kezdett, és a hátsó ülésen középre ült, hogy legalább a forgalmat figyelhesse. Latournak állandóan rá kellett kiabálnia: „Ne ülj középre, mert ha túl hirtelen fékezek, meghalsz" – persze eredmény nélkül. Megpróbálta úgy a helyén tartani a fiát, hogy hátranyújtotta jobb kezét, de ez vezetés közben igen kényelmetlen és balesetveszélyes pozíció. Végül az egyik benzinkútnál vásárolt egy üléstámlára szerelhető fémszerkezetet, amelyet fáradt és ideges, 2–5 év körüli gyerekükkel (aki túl öreg a babaüléshez, de nem elég öreg a biztonsági övhöz) egyedül autózó szülőknek terveztek. Ezt az elég szűk piaci rést használták ki a német gyártók, hogy eladják a szerző szerint igen drága termékűket. A felhasználó körülírása és az a piaci kategória, amelyhez az apa oly 'boldogan tartozik', a szerző szerint tehát bele van írva ebbe a fémrudakat és -csavarokat tartalmazó készlet szerkezetébe (uo. 249.).

Ennek az egyszerű eszköznek köszönhetően az apának nem kellett többé kiabálnia fiával, Robinsonnal, nem kellett vezetés közben egy kézzel visszatartania attól, hogy középre üljön. A fiút pedig erősen tartotta egy elveiben hajlíthatatlan és morálisan nagymértékben rugalmatlan fémszerkezet, amely megvédte a hirtelen fékezések káros következményeitől. A feldühödött vezető tehát a folyamatos szóbeli korholást és a gyermek mozgását megakadályozó jobb kezét egy ellentmondást nem tűrő fémszerkezetbe delegálta. Mindehhez persze két kitérőre *(detour)* volt szükség: az egyik az apa pénztárcáján, a másik pedig a szerszámosládán keresztül vezetett. Ennek megfelelően kétszáz frank és öt perc árán a berendezés a helyére kerülhetett.

Latour az ilyen és ehhez hasonló folyamatok megértéséhez nyelvészeti eszközök felhasználását ajánlja, amelyekkel szerinte képesek vagyunk nyomon követni a kitérőket, amelyek a delegálás technikai formáját jellemzik (uo. 250.). *(2. ábra)*

Forrás: Latour, 1992, 250.

2. *ábra.* Szintagma és paradigma
A nyelvészek a jelentést az asszociáció vízszintes vonala – a szintagma – és a szubsztitúció függőleges vonala – a paradigma – közötti metszésponttal határozzák meg. A nyelvészetben a fő kérdés egy kompetens beszélő által meghozott döntés, hogy a szubsztitúció (VAGY) és az asszociáció (ÉS) nyelvtanilag helyes-e az éppen vizsgált nyelvben. Például [az ábrán] az utolsó mondat helytelen.

Latour abból indul ki, hogy a nyelvészek megkülönböztetik a mondat szintagmatikus és paradigmatikus dimenzióját. A szintagmatikus dimenzióban újabb szavakat kapcsolunk egy nyelvtanilag helyes mondathoz. Ez azt a fajta nyelvi építkezést mutatja, amely által például eljutunk 'a fodrász', 'a fodrász horgászni megy' kijelentésen keresztül addig, hogy 'a fodrász horgászni megy a barátjával, Józsival, a vízvezeték-szerelővel', de nem mondhatjuk, hogy 'a fodrász horgászom megy barátjából'. A szintagmatikus dimenzióban való elmozdulás egyetlen feltétele, hogy miközben az egymáshoz csatolt elemek száma növekszik, a mondatnak mindvégig nyelvtanilag helyesnek kell maradnia (uo. 250.).

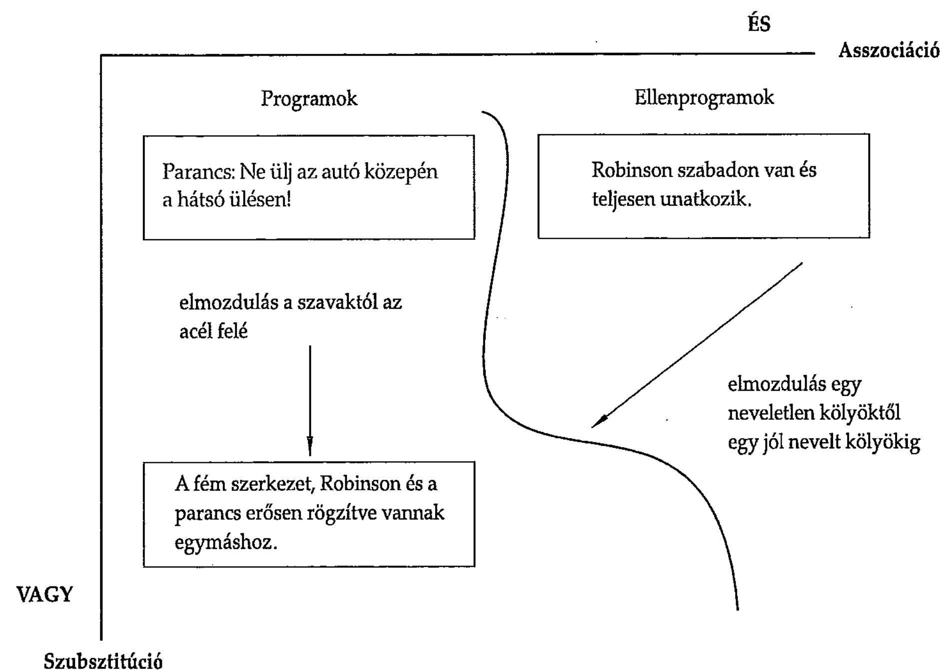
Ezzel szemben a paradigmatikus dimenzióban való elmozdulás azt a lehetőséget képviseli, hogy adott hosszúságú mondatban az egyik szót úgy helyettesítsük egy másikkal, hogy a mondat értelmes, helyénvaló, elfogadható maradjon. Tehát helyénvaló 'a fodrász horgászni megy' mondat olyan átalakítása, hogy 'a vízvezeték-szerelő horgászni megy', de az nem, hogy 'a villámcsapás horgászni megy'.

Latour szerint a társadalmi-technikai rend változását is leírhatjuk ezzel az egyszerű eszközzel, csupán azt kell vizsgálnunk, hogyan bővült ki a helyzet, és hogyan helyettesítettek egyes elemek másokat.

„A nyelvészek azt állítják, hogy ez a két dimenzió lehetőséget teremt arra, hogy bármilyen nyelv rendszerét leírják. Természetesen a műszaki tárgyak *(artefact)* elemzésére nem rendelkezünk egy [nyelvhez hasonló] struktúrával, és értelmetlen a nyelvtanilag helyes kifejezés. De ha behelyettesítésképpen a technikai elmozdítást egy másik anyagba való elmozdulásként értelmezzük, akkor ez a két dimenzió egy technikai tárgy dinamikája leírásának termékeny eszköze *(powerful means)* lehet. A szintagmatikus dimenzió az ÉS dimenzióvá válik (hány elem van egymáshoz kapcsolva), és a paradigmatikus dimenzió a VAGY dimenzióvá válik (mennyi transzlációra van szükség ahhoz, hogy az ÉS dimenzión áthaladjunk)." (Uo. 250–251.)

Leegyszerűsítve a dolgot, mondhatnánk azt is, hogy van egy ÉS dimenzió, a vízszintes tengely, és van a VAGY dimenzió, a függőleges tengely. Képessé válhatunk nyomon követni – érvel Latour – a nem emberek kapcsolódását mind azon pozíciójuk által, melyet az ÉS/VAGY dimenzión foglalnak el, mind pedig az egymást követő ÉS/VAGY pozíciók által, melyek meghatározzák ezt a kapcsolatot. Ez azt jelenti, hogy a függőleges dimenzió megjeleníti az egymást követő helyettesítéseket, míg a horizontális dimenzió azon aktorok számát mutatja, akik/amelyek a fejlesztéshez kapcsolódtak.

Míg tehát Latour nem volt képes egy egyszerű szóbeli parancsot érvényesíteni, hogy megváltoztassa fia viselkedését, egy kitérő és egy transzláció által egymáshoz tudta 'erősíteni' az akaratát és a fiát *(3. ábra)*. A Latour által megjárt kitérő – vagyis a szavak és a kinyújtott jobb kéz acélszerkezetbe fordítása – kimozdításnak számít ugyan, mégsem ugyanaz a típusú, mint amit egy történet narratív struktúrájában megszokhattunk. Az acélszerkezet átvette és kiterjesztette a vezető képességeit, már ami a gyermek 'helyhez

Forrás: Latour, 1992, 251.

3. ábra. Szubsztitúció és asszociáció az autóba szerelt gyerekülés példáján

kötését' illeti. Ez a kimozdítás a beszédet, a haragos szavakat és egy emberi végtagot acéllá, nyelven és testen kívülivé változtatta át. Ez tehát a különbség a narratív és a cselekvési programok között, érvel Latour (uo. 251.). A narratív program, bármilyen bonyolult legyen is, mindig szöveg marad, a cselekvési program a szereplők és jellemzőik egy részét szövegen kívüli elemekkel helyettesíti.

Latour az ÉS/VAGY dimenziók használatát egy másik példán, a hotelkulcs példáján keresztül is szemlélteti. Ezzel az egyszerű innovációval számos európai hotelban találkozhatunk. A fejlesztés lényege gyakorlatilag az, hogy a hotel üzemeltetői nagy, nehéz és kényelmetlen súlyt akasztanak a szobakulcsokra. Mindennek persze az a célja, hogy ily módon is a vendégek emlékezetébe idézzék a házirendet – vagyis azt, hogy a hotel elhagyásakor le kell adniuk a kulcsot a recepción. Az innováció szükségessége önmagában kifejezi, hogy egy szóbeli vagy írásbeli kifejezés nem elég a vendégek engedelmeskedéséhez (Latour, 1991, 106.).

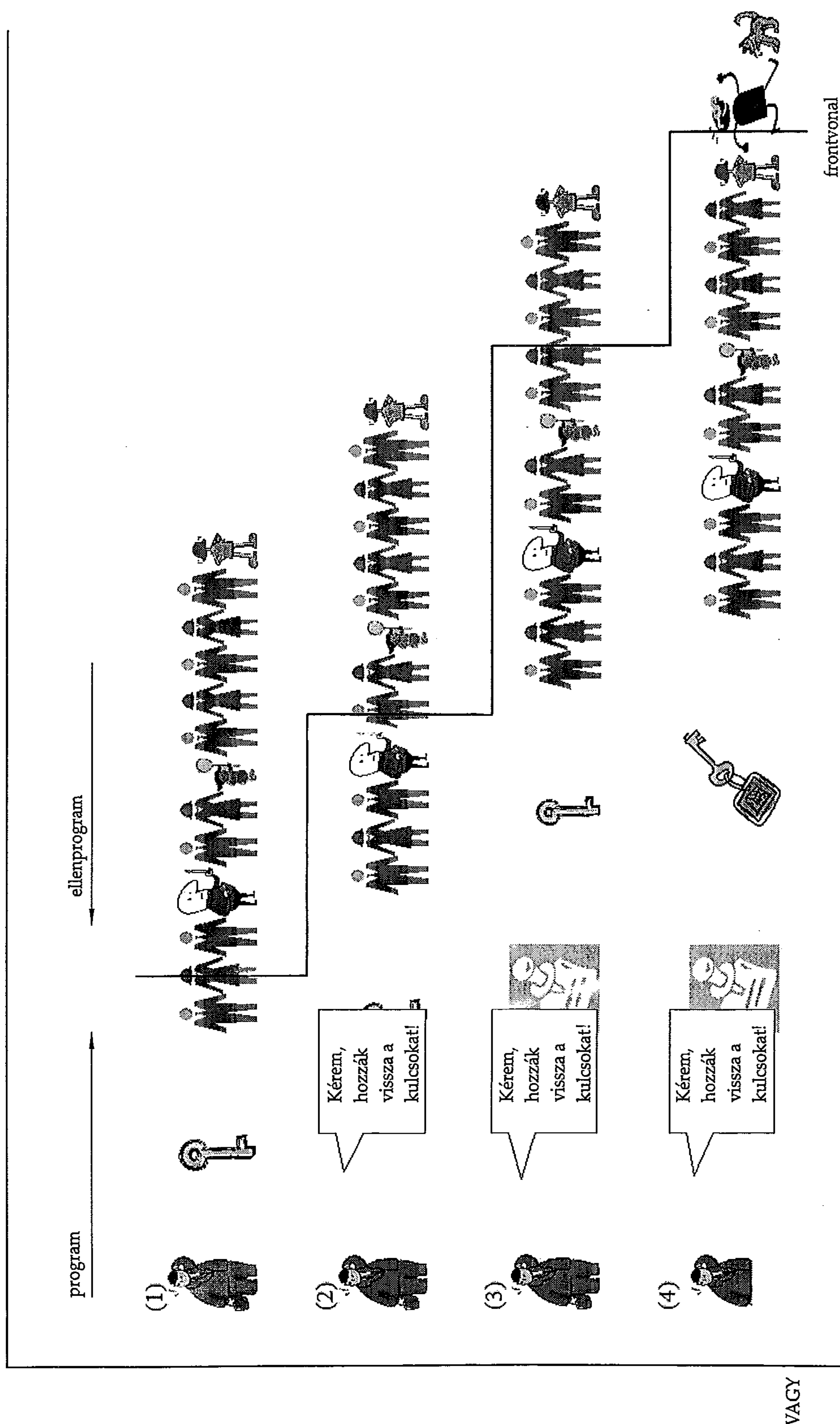
A gondatlan ügyfelek mással vannak elfoglalva, és a szobakulcsok belevesznek a városi éjszakába – írja Latour. A hotel vendégeinek jólneveltségét azonban részlegesen helyettesíteni lehet egy nagy fémsúly bevezetésével. Az ügyfelek boldogan válnak meg attól a tehertől, amely megterheli a zsebüket, vagy lehúzza a kézitáskáikat. „A szó elszáll, a fémnehezékkel ellátott kulcs megmarad" elvnek megfelelően a házirend verbális és írásbeli kifejeződései fémsúlyokká alakulnak át. A vendégek már nem a házirendhez igazodnak, hanem immár saját elhatározásukból keresik fel a recepciót, hogy leadhassák a kulcsukat. A nehezékek átalakítják a helyzetet, és a morális kérésnek való megfelelés kényszerét egyéni érdekké változtatják.

Ahol tehát a jel, a felszólítás, az írásbeli figyelmeztetés, a fegyelem mind megbukott, a hotel vezetője és a fémsúlyok összefogása sikert arat. A fegyelem elérése nem megy olyan egyszerűen. Ebben a folyamatban a hotel vezetőjének szövetségre kellett lépnie egy fejlesztővel, a fejlesztőnek szövetségre kellett lépnie a fémsúlyokkal.

A rend, amelynek a vendégek most már engedelmeskednek, nem azonos az eredeti házirenddel. Lefordították – vagyis egy olyan transzlációs folyamat részévé vált, amely megváltoztatta a folyamatban részt vevő szereplők tulajdonságait és viselkedését. A 'hagyja a kulcsát a recepción' programja, amelyet most már a vendégek nagy része engedelmesen követ, nem ugyanaz, mint amellyel a történet kezdetén találkoztunk. A vendégek többé már nem a szobakulcsukat adják le, hanem megszabadulnak a kellemetlen tárgytól. Nem azért cselekszenek a hotel viselkedéskódexének megfelelően, mert figyelmesen áttanulmányozták a kifüggesztett táblákra írt üzeneteket, és követték a hozzájuk intézett kéréseket. Egyszerűen nem tehetnek másképp, hiszen a számukra adott cselekvési teret korlátozták, és cselekvési lehetőségeik köre leszűkült.

Latour most is úgy érvel, hogy ha követni akarjuk a hotel vezetőjének, a vendégeknek és a kulcsoknak egymást követő változásait, az asszociáció és a szubsztitúció egymást kiegészítő dimenziójára van szükségünk. Ahhoz, hogy megjelenítse az ÉS/VAGY diagram használatát a szobakulcs példáján, Latour a hotelvezető szemszögét választotta kiindulópontnak. Ő az, aki a cselekvési programot kidolgozza a vendégek számára. Azt a vonalat kell tehát nyomon követnünk, amelyen a hotelvezető halad, aki azt szeretné, hogy a vendégei megvalósítsák cselekvési programját (uo. 108.).

A *4. ábrán* a bal oldalon látjuk a programokat, a jobb oldalon az ellenprogramokat. A zárójelbe tett számok a cselekvési program egymást követő formáit jelzik. Végül pedig

Forrás: Latour, 1991, 107.

a programokat az ellenprogramoktól egy vonal választja el, mely a technikai vita 'frontvonalát' reprezentálja (uo. 106–107.).

Az (1)-es változatban egyedül a hotel vezetője szeretné, hogy a kulcsok visszatérjenek a recepcióra, a (4)-es verzióban majdnem minden vendég egyetért a kulcsok mobilitására vonatkozó sarkos nézeteivel. Mindeközben a szintagma, vagyis az ÉS dimenziója egyre kiterjedtebb lesz, teret engedve az asszociációk, vagyis az egymáshoz kapcsolt elemek egyre kiterjedtebb halmazainak. Ennek a kiterjesztésnek azonban megvolt a maga ára, hiszen egyben azt is szükségessé tette, hogy lefelé haladjunk a VAGY dimenzióban – zaz a cselekvési programot kifinomult transzlációs mechanizmusok sorozatával biztosította.

A hotelvezető néma óhajához először egy felszólító mondat kapcsolódik, majd egy írásos felhívás és végül a fémnehezékek. Az ügyfelek lassan-lassan beadják derekukat a cselekvési programnak: feladják ellenprogramjukat, és 'behódolnak' a hotelvezető akaratának. A hotel házirendje, amely a példa elején még nem volt több fikciónál, a végére részlegesen valósággá vált.

„Azonban számunkra – írja Latour –, akik a nem emberek emberi gyülekezetbe való mozgósítását akarjuk megérteni, az egyetlen fontos realitás a frontvonal *alakja*. Amíg a legtöbb fejlesztéssel foglalkozó kutatást a megvalósítható és megvalósíthatatlan, a valós és az elképzelt, a reális és az idealista aszimmetriája jellemezi, a mi szemléletünk csupán a megvalósítás és -valótlanítás *(realization and de-realization)* változatait ismeri fel. A frontvonal, amely felrajzolja, mi tartozik össze és mi nem, rögzíti az emberek és a nem emberek felcserélhetőségeit és felcserélhetetlenségeit *(compatibilities and incompabilities)* – vagyis az általunk lakott világ szociologikáját." (Uo. 110.)

Az 4. *ábra* tehát rögzíti azokat az egymást követő változásokat, amelyeken az ügyfelek, a kulcsok, a hotelek és a hoteligazgatók keresztülmennek. Ezt úgy teheti meg, hogy rögzíti azokat az utakat, amelyek során az asszociációk (szintagmatikus) áthelyezését a szubsztitúciók áthelyezéseivel kell megfizetni. Egy ilyen diagramban minden egyes jobbra mozgásért lefelé mozgással kell fizetni.

Láthatjuk, hogy a hotel ügyfeleinek társadalmi csoportja lassan átalakul. Az elemek felhalmozódása – az igazgató akarata, szavainak súlya, az általa elhelyezett jelzések tömkelege, a kulcsokra csatolt nehezék – végül kikezdi a vendégek türelmét, akik feladják az ellenállást, és az együttműködést választják a hotelvezetővel. Azok az ügyfelek, akiket nem sikerült besorozni az (időleges) rendbe vagy különlegesen becstelenek, vagy kivételesen szórakozott professzorok – érvel Latour (uo. 108.).

Mindazonáltal ez a fokozatos átalakulás nem csupán a 'hotel ügyfeleinek' társadalmi csoportjára vonatkozik, hanem igaz a kulcsokra is. Hirtelen a közömbös és hétköznapi kulcsok 'európai hotelkulcsokká' változnak – különleges tárgyakká, amelyeket most már meg kell különböztetnünk a többitől, és egy különosztályba kell sorolnunk, mint ahogyan azt az ügyfelekkel tettük. Ebben rejlik a fent ismertetett fejlesztés lényege.

← *4. ábra.* A frontvonal eltolódása a szállodai szobakulcs példáján.
A hotelvezető egymást követően terjeszti ki a helyzetet kulcsokkal, szóbeli megjegyzésekkel, írásbeli felszólításokkal, végül pedig fémnehezékekkel; ezzel minden egyes alkalommal megváltoztatva a 'hotel ügyfeleiből' álló csoport egy részének hozzáállását

Belátható tehát, hogy sohasem egy olyan világgal van dolgunk, amelyet a rögzített kontúrokkal rendelkező cselekvők töltenek meg. Egy fejlesztési folyamat során megváltozhat a cselekvők mérete, jellemzőik, képességeik. Ha követjük a fejlesztés folyamatát, a cselekvőket érintő változások különlegesen fontossá válnak, hiszen ezáltal válik láthatóvá, hogy az egységesnek tűnő aktor – ebben az esetben az a 'hotelügyfél, aki elfelejti a kulcsot' – önmagában különböző elemekből álló asszociációk halmaza, és az elemeket újra lehet osztani és -rendezni (uo. 109.). Ezt alátámasztva Latour a következőképp fogalmazza meg a technikai tárgyak kutatásának alapgondolatait:

„Soha nem találkozunk tárgyakkal vagy társadalmi kapcsolatokkal; amivel találkozunk, az emberek (E) és nem emberek (NE) asszociációinak láncolata. Soha senki nem látott sem önmagában álló társadalmi kapcsolatot – hacsak nem egy hoteligazgatóét, aki képtelen fegyelmezni ügyfeleit –, sem pedig [önmagában álló] technikai kapcsolatot – hacsak ez nem a mindenki által elfelejtett kulcsoké és súlyoké.

Ehelyett olyan láncolatokkal találkozunk, amelyek így néznek ki E–NE–E–NE–NE–NE–E–E–E–E–NE (ahol az E egy emberszerű aktánst jelöl, a NE pedig egy nem embert).

Persze az E–E–E halmaz társadalmi kapcsolatok összegének tűnik, míg a NE–NE–NE rész úgy néz ki, mint egy mechanizmus vagy egy gép, de a lényeg az, hogy ezek mindig hosszabb láncolatok részeit alkotják. Mindig a láncolatot – a szintagmát – vagy annak átalakulásait – a paradigmát – tanulmányozzuk, és sohasem ennek egyes összetömörüléseit vagy kitüremkedéseit. Tehát ahelyett, hogy azt kérdeznénk, 'vajon ez társadalmi', 'vajon ez technikai vagy tudományos', [...], kérdezzük egyszerűen azt: [...] megváltozott-e ennek az aktornak a képessége? Helyettesítve van-e ez az aktor (ember vagy nem ember) egy másik által? Megváltozott-e vagy kiterjedtebbé vált-e az asszociáció láncolata?" (Uo. 110.)

*

Ez a fejezet nem a cselekvő-hálózat-elmélet elméleti változásait kívánta elemezni, csupán azokat az új elemeket előtérbe helyezni és bemutatni, amelyek az iskola működése során folyamatosan hozzákapcsolódtak az ANT fogalmi struktúrájához, megváltoztatva elméleti arculatát. Talán azt is mondhatnánk, hogy az elmélet más elemeket asszociált, és ezért eddigi tételei sem lehetnek már ugyanazok. Fogalmazhatunk egészen radikálisan, és érvelhetünk úgy, hogy a kései ANT-elmélet igazából már eltávolodik a korai ANT-tételektől, vagyis valójában az már egy másik elmélet. Bizonyos értelemben azt is mondhatnánk, hogy a cselekvő hálózatokat felváltották a nyelvészeti metaforák és általában a materiális szemiotika, hiszen a 'cselekvő hálózat' kifejezés egyre kevésbé kerül elő, 'kikopik' az ANT-ből, ahogy ezt ez az írás is bemutatja a tárgyalt tanulmányok időrendbe állításával.

Ez az elméleti változás magyarázható azzal, hogy bármennyire hasznosnak bizonyult is a hálózat fogalma elméleti és retorikai szempontból, illetve lezárt technikai viták vagy történelmi példák elemzése során, a technikai tárgyak – geertzi kifejezéssel élve – 'sűrű leírására' nem volt annyira alkalmas, mint azt elvárták tőle az ANT képviselői. A 'sűrű leírásra', egy ennek megfelelő fogalomrendszer kidolgozására volt szükség ahhoz, hogy Madeline Akrich elvégezhesse antropológiai elemzését az 1990-es években a harmadik világbeli országokba irányuló technikai transzferekről (Akrich, 1992). Tehát míg az 1980-as években az ANT szerzői úgymond lezárt technikai viták 'állatorvosi lovain' mutatták be és magyarázták elméletük alapvető pontjait, az 1990-es években az

éppen zajló technikai viták és technikai tárgyak körül kialakuló nézeteltérések tudományos vizsgálata vált fontossá.

Ahhoz, hogy a technikai és társadalmi elemek kifinomult kölcsönhatásait és változásait a jelenben le tudják írni, Akrich és Latour 'a gép mint szöveg' metaforájához folyamodott, és ennek hatására az ANT szerzői nyelvészeti kifejezéseket és formulákat kerestek a technikai tárgyak elemzéséhez. Ennek megfelelően az elmélet súlypontja folyamatosan átcsúszott a cselekvő hálózatok leírásáról egy materiális szemiotika felé; azaz a hálózat metaforáját elkezdte felváltani a szöveg metaforája.

Ez ténylegesen segítette az iskolát a konkrét műszaki tárgyak, valamint technikai berendezések és problémák közvetlen elemzésében, másrészt viszont látszólag szembeállította az iskolát saját korábbi nézeteivel, már ami a heterogenitást és az általános szimmetriát illeti. A korábbi időszak álláspontja – mely szerint sem a technikai, sem a társadalmi nem magyarázhatja kizárólagosan a másik változását – szemben áll egy olyan megközelítéssel, amely látszólag versengő nyelvjátékokban és diszkurzív stratégiákban oldja fel a technikai viszonyok rugalmatlanságát és tartósságát (Verbeek–Kockelkoren, 1998). Ezért érezhető az elméleti feszültség, és ez is hozzájárulhatott az iskola 1999-ben nyilvánosan bejelentett megszűnéséhez, amikor az iskola fő képviselő együtt 'temették el' a cselekvő-hálózat-elmélet kifejezést (Law–Hassard, 1999; Latour, 1999; Callon, 1999a). Ironikus módon a cselekvő hálózatok elméletének cselekvő hálózata azonban függetlenítette magát létrehozóitól, és végre megkezdve önálló életét nem akart kimúlni. Ez arra sarkallta Bruno Latourt, hogy 2005-ben újragondolja az elméletet, és egy új munkában foglalja össze gondolatait. Mindazonáltal ez már egy másik 'tudományos-fantasztikus' történet, és kifejtése túlmutat ezen írás keretein (Latour, 2005; Szabari 2007).

ÖSSZESÍTETT BIBLIOGRÁFIA

ABBOTT, Andrew, 2004, Academic Intellectuals. In: CAMIC, Charles – JOAS, Hans (eds.): *The Dialogical Turn. New Roles for Sociology in the Postdisciplinary Age.* Lanham, Rowman & Littlefield, 115–137.

ABELL, Peter, 1990, Methodological Achievements in Sociology Over the Past Few Decades with Special Reference to the Interplay of Quantitative and Qualitative Methods. In: BRYANT, Christopher G. A. – BECKER, Henk A. (eds.): *What Has Sociology Achieved?* Houndmills, Basingstoke, Macmillan, 94–116.

ABELL, Peter, 2000, Sociological Theory and Rational Choice Theory. In: TURNER, Bryan S. (ed.): *The Blackwell Companion to Social Theory.* Oxford, Blackwell, 223–244.

ABERCROMBIE, Nicholas – HILL, Stephen – TURNER, Bryan S. (eds.), 1984, *The Penguin Dictionary of Sociology.* London, Penguin

ABRAMS, Philip, 1982, *Historical Sociology.* Ithaca, New York, Cornell University Press

ACHTERHUIS, Hans 2001. Andrew Feenberg: Farewell to Dystopia. In: ACHTERHUIS, H. (ed.): *American Philosophy of Technology. The Empirical Turn.* Bloomington, Indiana University Press, 65–94.

ADAM, Frane – RONČEVIĆ, Borut, 2003, Social Capital: Recent Debates and Research Trends. *Social Science Information,* 42 (2), 155–183.

ADLER, Paul S. – Kwon SEOK-Woo, 1999, Social capital: the good, the bad, and the ugly. (http://world-bank.org/poverty/scapital/library/adler.htm)

ADORNO, Theodor W., 1976a, Az elmélet és az empíria viszonya a szociológiában. In: PAPP Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia.* Budapest, Gondolat, 505–515.

ADORNO, Theodor W., 1976b, Szociológia és empirikus kutatás. In: PAPP Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia.* Budapest, Gondolat, 254–278.

AGIN, Dan, 2005, Evolutionary Psychology: Science or Pseudoscience?" *ScienceWeek,* 2005 december 3. (http://scienceweek.com/editorials.htm#060119)

AGLIETTA, Michel – REBÉRIOUX, Antoine, 2004, *Dérives du capitalisme financier.* Paris, Albin Michel

AKRICH, Madeline, 1992, The De-Scription of Technical Objects. In: BIJKER, Wiebe E. – LAW, John (eds.): *Shaping Technology, Building Society: Studies in Sociotechnical Change.* Cambridge, MIT Press, 205–224.

AKRICH, Madeline – LATOUR, Bruno, 1992, A Summary of a Convenient Vocabulary for the Semiotics of Human and Nonhuman Assemblies. In: BIJKER, Wiebe E. – LAW, John (eds.): *Shaping Technology, Building Society: Studies in Sociotechnical Change.* Cambridge, MIT Press, Cambridge, MIT Press. 259–264.

ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta, 1994, Magyarországon tanuló külföldi diákok kapcsolathálózati jellemzői. *Szociológiai Szemle,* 4 (3), 81–91.

ALBROW, Martin, 2002, The Global Shift and Its Consequences for Sociology. In: GENOV, Nikolai (ed.): *Advances in Sociological Knowledge over Half a Century.* Paris, International Social Science Council, 25–45.

ALBROW, Martin – KING, Elizabeth, 1990, *Globalization, Knowledge and Society. Readings from International Sociology.* London, Sage

Aldrich, John H., 1997, When is Rational to Vote? In: Mueller, Dennis C. (ed.): *Perspective on Public Choice. A Handbook.* Cambridge, Cambridge University Press, 373–390.
Aldridge, Stephen – Halpern, David – Fitzpartick, Sarah, 2002, *Social Capital. A Discussion Paper.* London, Performance and Innovation Unit. Admiralty Arch
Alemann, Heine von, 1995, Berufschancen und Berufsfelder von Soziologen. In: Schäfers, Bernhard (Hrsg.): *Soziologie in Deutschland. Entwicklung – Institutionaliserung und Berufsfelder – Theoretische Kontroversen.* Opladen, Leske + Budrich, 273–294.
Alexander, Jeffrey C., 1982, *Theoretical Logic in Sociology.* Berkeley, University of California Press
Alexander, Jeffrey C., 1993, The Return to Civil Society. *Contemporary Sociology,* 12 (6), 797–803.
Alexander, Jeffrey C., 1996, *Szociológiaelmélet a II. világháború után* (1987). Budapest, Balassi
Alexander, Jeffrey C., 1998, Introduction. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept From Normative Conrtroversies and Historical Transformations. In: Alexander, Jeffrey C. (ed.): *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization.* London, Sage, 1–19.
Alexander, Jeffery C., 2000, Theorizing the Good Society: Hermeneutic, Normative and Empirical Discourses. *Canadian Journal of Sociology,* 25 (3), 271–309.
Alexander, Jeffrey C., 2001, Robust Utopias and Civil Repairs. *International Sociology,* 16 (4), 579–591.
Alexander, Jeffrey C. – Gieden, Bernhard – Munch, Richard – Smelser, Nell J. (eds.), 1987, *The Micro-Macro Link.* Berkeley, University of California Press
Alexy, Robert, 1998, Jürgen Habermas's Theory of Legal Discourse. In: Rosenfeld, Michel – Arato, Andrew (eds.): *Habermas on Law and Democracy. Critical Exchanges.* Berkeley, University of California Press, 226–233.
Allen, Elizabeth et al., 1975, Letter. *The New York Review of Books,* 22 (18), 184–186.
Anderson, Perry, 1989, *Az abszolutista állam* (1974). Budapest, Gondolat
Ang, Ian, 1985, *Watching Dallas: Soap Opera and the Melodramatic Imagination.* London – New York, Methuen
Angelusz Róbert – Tardos Róbert, 1988, Válogatás a kapcsolathálózati elemzés szakirodalmából. *Szociológiai Figyelő,* 3. 5–14.
Angelusz Róbert – Tardos Róbert, 1991, *Hálózatok, stílusok, struktúrák.* Budapest, ELTE–MKI
Angelusz Róbert – Tardos Róbert, 1998, A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: *Társadalmi riport.* Budapest, Tárki, 237–257.
Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert, 2001, Change and Stability in Social Network Resources: The Case of Hungary under Transformation. In: Lin, Nan – Cook, Karen S. – Burt, Ronald S. (eds.): *Social Capital: Theory and Research.* New York, Aldine de Gruyter, 297–323.
Ansart, Pierre, 1990, *Les sociologies contemporaines.* Seuil, Paris
Antaki, Charles – Billig, Michael – Edwards, Derek – Potter, Jonathan, 2003, Discourse Analysis Means Doing Analysis: A Critique of Six Analytic Shortcomings. *Discourse Analysis Online.* www.shu.ac.uk/daol
Antal, László, 1976, *A tartalomelemzés alapjai.* Budapest, Magvető
Arató András, 1990, Forradalom, civil társadalom és demokrácia Kelet-Európában. *Mozgó Világ,* (8), 11–22.
Arató András, 1999, *Civil társadalom, forradalom és alkotmány.* Budapest, Új Mandátum
Arato, Andrew, 1993a, Immanent Critique and Authoritarian Socialism: On Konrád and Szelényi's *Intellectuals.* In: Arato, Andrew: *From Neo-Marxism to Democratic Theory. Essays on the Critical Theory of Soviet-Type Societies.* New York, M. E. Sharpe, 105–121.
Arato, Andrew, 1993b, Civil Society vs. the State: Poland 1980–81. In: Arato, Andrew: *From Neo-Marxism to Democratic Theory. Essays on the Critical Theory of Soviet-Type Societies.* New York, M. E. Sharpe, 171–211.
Arato, Andrew, 1993c, Empire vs. Civil Society: Poland 1981–82. In: Arato, Andrew: *From Neo-Marxism to Democratic Theory. Essays on the Critical Theory of Soviet-Type Societies.* New York, M. E. Sharpe, 212–242.

Arato Andrew, 1998, Procedural Law and Civil Society: Interpreting a Radical Democratic Paradigm. In: Rosenfeld, Michel – Arato Andrew (eds.): *Habermas on Law and Democracy. Critical Exchanges.* Berkeley, University of California Press, 26–36.
Arato Andrew, 2003, The Occupation of Iraq and the Difficult Transition from Dictatorship. *Constellations,* 10 (3), 408–424.
Archer, Margaret S., 1987, Resisting the Revival of Relativism, *International Sociology,* 2 (3), 235–250.
Arisztotelész, 1994, *Politika.* Budapest, Gondolat
Aron, Raymond, 1959, La société américaine et sa sociologie. *Cahiers internationaux de sociologie,* 26, 55–68.
Aron, Raymond, 1983, *Mémoires.* Paris, Julliard
Arrighi, Giovanni, 1999, Globalization and Historical Macrosociology. In: Abu-Lughod, Janet L. (ed.): *Sociology for the Twenty-First Century. Continuities and Cutting Edges.* Chicago, The University of Chicago Press, 117–133.
Ash, Timothy Garton, 1990, *A lengyel forradalom. A szolidaritás.* Budapest, AB–Beszélő
Atkinson, Rita L. – Atkinson, Richard C. – Smith, Edward E. – Bem, Darly J., 1997, *Pszichológia.* Budapest, Osiris
Austin, John L., 1990, *Tetten ért szavak* (1955). Budapest, Akadémiai
Aymard, Maurice, 1990, Histoire et comparaison. In: Atsma, Henry – Burguière, André (éd.): *Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée des sciences sociales.* Paris, EHESS, 271–278.

Baker, Wayne E., 1990, Market Networks and Corporate Behavior. *American Journal of Sociology,* 96. 589–625.
Baker, Wayne E., 2000, *Achieving Success through Social Capital.* San Francisco, Jossey-Bass
Ballantyne, Paul F., 2002, *Psychology, Society, and Ability Testing (1859–2002): Transformative alternatives to Mental Darwinism and Interactionism* (http://www.comnet.ca/~pballan/Toc1.htm)
Balog, Andreas, 2001, *Neue Entwicklungen in der soziologischen Theorie.* Stuttgart, Lucius & Lucius
Barabási Albert-László, 2003, *Behálózva.* Budapest, Magyar Könyvklub
Barkow, Jerome – Cosmides, Leda – Tooby, John (eds.), 1992, *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture.* New York, Oxford University Press
Barnes, Barry, 1977, *Interests and the Growth of Knowledge.* London, Routledge and Kegan Paul
Barnes, Barry – Bloor, David, 1992, Relativizmus, racionalizmus és tudásszociológia. *Világosság,* 33 (8–9), 623–639.
Barnes, Barry – Bloor, David – Henry, John, 2002, *A tudományos tudás szociológiai elemzése* (1996). Budapest, Osiris
Barnes, John A., 1954, Class and Committee in a Norwegian Island Parish. *Human Relations,* 7. 39–58.
Barry, Andrew, 2001, *Political Machines. Governing a Technological Society.* London – New York, The Athlone Press
Barthes, Roland, 1999, *A divat mint rendszer.* Budapest, Helikon
Bauer, Eva, 2000, A szociológiaelmélet keletkezéséről: A szociológiai gondolkodás kezdetei. In: Morel, Julius et al. (szerk.): *Szociológiaelmélet.* Budapest, Osiris, 19–42.
Bauman, Zygmunt, 2001, *Community. Seeking Safety in an Insecure World.* Cambridge, Polity Press
Bauman, Zygmunt, 2002, *Globalizáció. A társadalmi következmények* (1998). Szeged, Szukits
Bauman, Zygmunt, 2004, *Europe. An Unfinished Adventure.* Cambridge, Polity Press
Bayer József, 1997, *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról.* Budapest, Napvilág – Scientia Humana
Baynes, Kenneth, 2002, Deliberative Democracy and the Limits of Liberalism. In: Schomberg, René von – Baynes, Kenneth (eds.): *Discourse and Democracy. Essays on Habermas's Between Facts and Norms.* New York, State University of New York Press, 15–30.
Beaugrande, Robert de, 1997, The Story of Discourse Analysis. In: Dijk, Teun A. van. (ed.): *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction.* Vol. 1. New Delhi, Sage, 35–62.

Beck, Ulrich, 2002, *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter. Neue weltpolitische Ökonomie.* Frankfurt am Main, Suhrkamp
Beck, Ulrich, 2003, *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba* (1986). Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég
Becker, Gary S., 1964, *Human capital.* New York, Columbia University Press
Becker, Gary S., 1998, Az emberi viselkedés ökonómiai megközelítése (1976). In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája.* Budapest, Aula, 13–28.
Becker, Gary S., 2004, Nobel-díjas előadás: A viselkedés közgazdasági megközelítése (1993). In: Hajósi Péter et al. (szerk.): *Válogatás Gary S. Becker írásaiból. Szakkollégiumi Füzetek 37.* Budapest, Aula, 7–27.
Becskeházi, Attila, 1992, Szociológia és társadalomdiskurzus. In: Becskeházi Attila – Kuczi Tibor: *Valóság '70.* Budapest, Scientia Humana, 113–199.
Becskeházi Attila – Kuczi Tibor, 1992, A nyilvánosságról. Volt-e nyilvánosság az elmúlt évtizedek Magyarországán? *Szociológiai Szemle,* 2 (4), 39–51.
Belliveau, Maura A. – O'Reilly, Charles A. I. – Wade, James B., 1996, Social Capital at the Top: Effects of Social Similarity and Status on CEO Compensation. *Academy of Management Journal* (39), 1568–1593.
Bence György, 2005, Ismeretelmélet, módszertan és tudományszociológia (1990). In: Fehér Márta – Békés Vera (szerk.): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény.* Budapest, Typotex, 23–51.
Ben-David, Joseph, 1981, The Pseudo-Science of Science. *Philosophy of the Social Sciences* (11), 173–198.
Benhabib, Seyla, 1986, *Critique, Norm and Utopia. A Study of the Foundations of Critical Theory.* New York, Columbia University Press
Benhabib, Seyla, 1992, Autonomy, Modernity, and Community: Communitarianism and Critical Social Theory in Dialogue. In: Honneth, Axel et al. (eds.): *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment.* Cambridge, The MIT Press, 39–59.
Berger, Joseph – Zelditch, Morris jr. (eds.), 1993, *Theoretical Research Programs. Studies in the Growth of Theory.* Stanford, Stanford University Press
Berger, Joseph – Zelditch, Morris jr. (eds.), 1998, *Status, Power and Legitimacy. Strategies & Theories.* New Brunswick, Transaction Publishers
Berger, Joseph – Zelditch, Morris jr. (eds.), 2002, *New Directions in Contemporary Sociological Theory.* Lanham, Rowman – Littlefield
Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas, 1998, *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Budapest, Jószöveg
Berger, Peter L., 1967, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion.* New York, Anchor Book
Berkovits Balázs, 2004, *Boltanski és Thévenot pragmatikus szociológiája. Kritika és cselekvéselmélet.* http.//www.atelier-centre.hu/archivum/vita.html.
Berkowitz, Steve D., 1982, *An Introduction to Structural Analysis.* Toronto, Butterworths
Bertram, Bruce – Egelman, E. – Salzman, F. – Inouye, H. – Beckwith, J. – Alper, J. – Leibowitz, L. – Lewontin, R. C. – Lange, R. – Crompton, R. – R. – Gould, S. J. – Dusek, V., 1979, The Politics of Sociobiology: Letter to the editors. *The New York Review of Books,* 26 (9), május 31.
Besnard, Philippe, 1986, L'impérialisme sociologique face à l'histoire. In: *Historiens et sociologues aujourd'hui.* Journées d'études annuelles de la Société Française de Sociologie. Université de Lille I. 14–15 juin 1984. Paris, Éditions du CNRS, 27–35.
Besnard, Philippe, 1996, Le groupe durkheimien et le combat épistémologique pour la sociologie. In: Gillard, Lucien – Rosier, Michel (éd.): *François Simiand. 1873–1935. Sociologie – histoire – économie.* Amsterdam, Éditions des archives contemporaines, 25–30.
Bidet, Jean, 1979, Question to Pierre Bourdieu. *Critique of Anthropology,* 13–14. 203–208.
Bijker, Wiebe E., 1993, Do Not Despair: There Is Life after Constructivism. *Science, Technology and Human Values,* 18 (1), 113–138.

Bijker, Wiebe E., 1995, *Of Bicycles, Bakelites and Bulbs. Toward a Theory of Sociotechnical Change.* Cambridge, MIT Press
Bijker, Wiebe E., 2001, Understanding Technological Culture through a Constructivist View of Science, Technology and Society. In: Cutcliffe, Stephen H. – Mitcham, Carl (eds.): *Visions of STS. Counterpoints in Science, Technology, and Society Studies.* New York, State University of New York Press, 19–34.
Bijker, Wiebe. E., 2004, Why and How Technology Matters. In: Goodlin, Robert – Tilly, Charles (eds.): *Oxford Handbook of Contextual Political Analysis.* Oxford, Oxford University Press. (megjelenés alatt)
Bijker, Wiebe E. – Hughes, Thomas P. – Pinch, Trevor J. (eds.), 1987, *The Social Construction of Technical Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology.* Cambridge, MIT Press
Bijker, Wiebe E – Pinch, Trevor J., 2005, Tények és termékek társadalmi konstrukciója. *Replika,* (51–52). 57–88. (www.replika.hu)
Binmore, Ken, 1994, *Game Theory and Social Contract.* Vol. 1.: *Playing Fair.* Cambridge, MTI Press
Binmore, Ken, 1998, *Game Theory and Social Contract.* Vol. 2.: *Just Playing.* Cambridge, MTI Press
Bloor, David, 1976, *Knowledge and Social Imagery.* London, Routledge
Bloor, David, 1991, *Knowledge and Social Imagery* (1976). Chicago, University of Chicago Press
Bloor, David, 1999, A tudásszociológia erős programja (1976). In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Áron, 427–446.
Bloor, David, 2005a, *Wittgenstein és Mannheim a matematika szociológiájáról* (1973). Budapest, Typotex, 161–183.
Bloor, David, 2005b, Durkheim és Mauss újraolvasása: az osztályozás és a tudásszociológia (1982). In: Fehér Márta – Békés Vera (szerk.): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény.* Budapest, Typotex, 185–224.
Bloor, David, 2005c, Kollektív reprezentációk (1996). In: Fehér Márta – Békés Vera (szerk.): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény.* Budapest, Typotex, 225–237.
Boda Zsolt, 2000, A kommunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés. In: Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete.* Budapest, Jószöveg Műhely, 113–137.
Bódy, Zsombor, 1999, A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. *Századvég,* 15, 39–57.
Boltanski, Luc, 1982, *Les cadres. La formation d'un groupe social.* Paris, Minuit
Boltanski, Luc, 1993, *La souffrance à distance. Morale humanitaire, médias et politique.* Paris, Métailié
Boltanski, Luc, 2000, Une sociologie sans société? *Le genre humain,* 1999–2000, 303–311.
Boltanski, Luc, 2002, Létezik-e hálózati morál? Igazolás és kritika a kapitalizmus új képződményeiben. In: Felkai Gábor – Molnár Attila Károly – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára.* Budapest, Új Mandátum, 412–425.
Boltanski, Luc – Chiapello, Ève, 1999, *Le nouvel esprit du capitalisme.* Paris, Gallimard
Boltanski, Luc – Thévenot, Laurent, 1991, *De la justification. Les économies de la grandeur.* Paris, Gallimard
Borgatti, Steve P., 1998, A SOCNET Discussion on the Origins of the Term 'Social Capital'. *Connections,* 21 (2), 37–46.
Borgatti, Steve P., 1999, *Definitions of Social Capital in the Literature.* http://www.analytictech.com/networks/definitions_of_social_capital.htm
Borgatti, Steve P., *Introduction to Social Networks.* www.analytictech.com/borgatti/publications (Power Point bemutató)
Borgatti, Steve P. – Everett, Martin G., 1999, Models of Core/Periphery Structures. *Social Networks,* 21. 375–395.
Borgatti, Steve. P. – Foster, Pacey C., 2003, The Network Paradigm in Organizational Research: A Review and Typology. *Journal of Management,* 29 (6), 991–1013.
Borgatti, Steve P. – Jones, Candace – Everett, Martin G., 1998, Network Measures of Social Capital. *Connections,* 21. 2–36.

Bosserman, Philippe, 1981, Georges Gurvitch et les durkheimiens en France, avant et après la seconde guerre mondiale. *Cahiers internationaux de sociologie*, 70. 111–127.

Bott, Elizabeth, 1955, Urban Families: Conjugal Roles and Social Networks. *Human Relations*, 8 (4), 345–384.
Bott, Elizabeth, 1957, *Family and Social Network*. London, Tavistock
Boudon, Raymond, 1996, Social Mechanisms without Black Boxes. In: Hedström, Peter – Swedberg, Richard (eds.): *Social mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge, Cambridge University Press
Bouglé, Célestin, 1996a, *Sociologie et philosophie* (1924). Paris, Presses Universitaires de France
Bouglé, Célestin, 1996b, Préface. In: Durkheim, Émile. *Sociologie et philosophie* (1950). Paris, Presses Universitaires de France
Bourdieu, Pierre, 1975, The Specificity of the Scientific Field and the Social Conditions of the Progress of Reason. *Social Science Information*, 14 (6), 19–46.
Bourdieu, Pierre, 1978, A szimbolikus tőke (1972). In: Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat, 379–400.
Bourdieu, Pierre, 1979, *La distinction*. Paris, Minuit
Bourdieu, Pierre, 1980a, *Le sens pratique*, Paris, Minuit
Bourdieu, Pierre, 1980b, *Questions de sociologie*. Paris, Minuit
Bourdieu, Pierre, 1980c, Le mort saisit le vif. Les relations entre l'histoire réifiée et l'histoire incorporée. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 32–33., 3–14.
Bourdieu, Pierre, 1982, *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft* (1979). Frankfurt am Main, Suhrkamp
Bourdieu, Pierre, 1982, *Leçon sur la leçon*. Paris, Minuit
Bourdieu, Pierre, 1984, *Homo academicus*. Paris, Minuit
Bourdieu, Pierre, 1987a, *Choses dites*. Paris, Minuit
Bourdieu, Pierre, 1987b, L'institutionnalisation de l'anomie. *Les Cahiers du Musée National d'Art Moderne*, 19–20., 6–19.
Bourdieu, Pierre, 1989, *La noblesse d'État. Grands écoles et esprit de corps*. Paris, Minuit
Bourdieu, Pierre, 1990, A reflexív szociológia felé. Műhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-vel. *Replika*. 1., 51–68.
Bourdieu, Pierre, 1992, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil
Bourdieu, Pierre, 1995a, Sur les rapports entre la sociologie et l'histoire en Allemagne et en France. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 106–107., 108–122.
Bourdieu, Pierre, 1995b, Dialogue sur l'histoire comparée. *Actes de la recherches en sciences sociales*, 106–107., 102–104.
Bourdieu, Pierre, 1997a, Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 156–177.
Bourdieu, Pierre, 1997b, *Méditations pascaliennes*. Paris, Seuil
Bourdieu, Pierre, 1999, *Martin Heidegger politikai ontológiája* (1988). Budapest, Jószöveg Műhely
Bourdieu, Pierre, 2002a, *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről* (1998). Budapest, Napvilág
Bourdieu, Pierre, 2002b, Az államszellem. A bürokratikus mező eredete és struktúrája. In: Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről* (1998). Budapest, Napvilág, 85–115.
Bourdieu, Pierre, 2005, *A tudomány tudománya és a reflexivitás* (2001). Budapest, Gondolat
Bourdieu, Pierre – Chartier, Roger – Darnton, Robert, 1985, Dialogue à propos de l'histoire culturelle. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 59, 86–93.
Bourdieu, Pierre – Chartier, Roger, 1989, Gens à histoires et gens sans histoires, *Politix*, 6, 53–60.
Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude, 1964, *Les Héritiers: les étudiants et la culture*. Paris, Minuit
Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude, 1970, *La reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris, Minuit
Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude – Chamboredon, Jean-Claude, 1968, *Le Métier de sociologue, préalables épistémologiques*. Paris, Mouton–Bordas
Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loïc J. D., 1992a, *Réponses: pour une anthropologie réflexive*. Paris, Seuil
Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loïc J. D., 1992b, *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago, Polity Press
Bowden, Gary, 1995, Coming of Age in STS: Some Methodological Musing. In: Jasanoff, Sheila – Markle, Gerald E. – Petersen, James C. – Pinch, Trevor (eds.): *Handbook of Science and Technology Studies*. London, Sage, 64–79.
Boxman, E. A. – De Graaf, Martin P. – Flap, Henrick D., 1991, The Impact of Social and Human Capital on the Income Attainment of Dutch Managers. *Social Networks*, 13, 51–73.
Böröcz József, 2000, Kistársadalom – kiskapuk. *2000*, 7–8. (http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/01.htm)
Braudel, Fernand, 1953, Georges Gurvitch ou la discontinuité du social. *Annales*, 8 (3), 247–361.
Braudel, Fernand, 1969a, Histoire et sociologie (1957), in Braudel, Fernand: *Écrits sur l'histoire*. Paris, Flammarion, 97–122.
Braudel, Fernand, 1969b, Histoire et sciences sociales. La longue durée (1958). In: Braudel, Fernand: *Écrits sur l'histoire*. Paris, Flammarion, 41–83. Magyarul: A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam. *Századok*, 1972, 106 (5–6), 986–1012.
Braudel, Fernand, 1977a, Lundis de l'histoire. *France Culture*, 1977. január 3.
Braudel, Fernand, 1977b, Lundis de l'histoire. *France Culture*, 1977. január 21.
Braudel, Fernand, 1977c, *Écrits sur l'histoire*. Paris, Flammarion, 1977.
Braudel, Fernand, 1979, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*. Paris, Armand Colin
Braudel, Fernand, 1984, TF1 (*Télévision Française 1)*, augusztus 22.
Braudel, Fernand, 1986, *Une leçon de l'histoire*. Châteauvallon–Paris, Arthaud–Flammarion
Braudel, Fernand, 1990a, Ma formation d'historien. In: Braudel, Fernand: *Écrits sur l'histoire II*. Arthaud, Paris, 9–29.
Braudel, Fernand, 1990b, *Écrits sur l'histoire II*. Arthaud, Paris
Braudel, Fernand, 1996, *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. Budapest, Akadémiai–Osiris
Bréhier, Émile, 1950, *Transformation de la philosophie française*. Paris, Flammarion
Breisach, Ernst, 2004, *Historiográfia* (1983). Budapest, Osiris
Bronner, Eric Stephen, 2002, Critical Theory and Civil Society: Political Interests, Private Passions, and the Public Sphere. In: Bronner, Eric Stephen (ed.): *Of Critical Theory and Its Theorists*. New York, Routledge, 214–230.
Brown, Gillian – Yule, George, 2003, *Discourse analysis* (1983). Cambridge, Cambridge University Press
Bruner, Jerome, 2005, *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest, Új Mandátum
Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (eds.), 1999, *A demokrácia*. Budapest, Jószöveg Műhely
Bryant, Christopher G. A., 1990, Tales of Innocence and Experience. Developments in Sociological Theory since 1950. In: Bryant, Christopher G. A. – Becker, Henk A. (eds.): *What Has Sociology Achieved?* London, Macmillan, 69–93.
Bucchi, Massimiano, 2004, *Science in the Society. Introduction to Social Studies of Science* (2002). London, Routledge
Buchanan, Martin, 2003, *Nexus, avagy kicsi a világ. A hálózatok úttörő tudománya*. Budapest, Typotex
Bude, Heinz, 1991, Auflösung des Sozialen? Die allmähliche Verflüssigung des soziologischen 'Gegenstandes' im Fortgang der soziologischen Theorie. In: Müller-Doohm, Stefan (hrsg.): *Jenseits der Utopie. Theoriekritik der Gegenwart*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 100–122.
Buller, David J., 2005, *Adapting Minds: Evolutionary Psychology and the Persistent Quest for Human Nature*. Cambridge, MIT Press
Burawoy, Michael, 2006, Közérdekű szociológiát! (2005), *Replika*, (54–55), 35–66.
Burguière, André, 1979, Histoire d'une histoire: la naissance des *Annales*. *Annales*, 34 (6), 1347–1359.

Burguière, André, 1995, Le changement social: bréve histoire d'un concept. In: Lepetit, Bernard (éd.): *Les Formes de l'expérience. Une autre histoire sociale.* Paris, Albin Michel, 253–272.
Burke, Peter, 2003, The Annales, Braudel and Historical Sociology. In: Delanty, Gerard – Isin, Engin F. (eds.): *Handbook of Historical Sociology.* London, Sage
Burt, Ronald S., 1982, *Toward a Structural Theory of Action.* New York, Academic Press
Burt, Ronald S., 1983, Range. In: Burt, Ronald S. (ed.): *Applied Network Analysis.* Beverly Hills, Sage, 176–194.
Burt, Ronald S., 1992, *Structural Holes: The Social Structure of Competition.* Cambridge, Harvard University Press.
Burt, Ronald S., 2001, Structural Holes versus Network Closure as Social Capital. In: Lin, Nan – Cook, Karen – Burt, Ronald S. (eds.): *Social Capital: Theory and Research.* New York, Aldine De Gruyter. 31–56.
Buss, David M., 1999, *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind.* Boston, Allyn–Bacon
Buss, David M. – Kenrick, Douglas T., 1998, Evolutionary Social Psychology. In: Gilbert, D. T. – Fiske, S. T. – Lindzey, G. (eds.): *The Handbook of Social Psychology,* 4th ed., Boston, McGraw-Hill, 2. vol., 982–1026.

Caillé, Alain, 2004, Présentation. *Revue du M I A I U I S I S (Une théorie sociologique générale est-elle pensable? De la science sociale).* 24., 7–44.
Callon, Michel, 1986, Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of Saint Brieuc Bay. In: Law, John (ed.): *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?(Sociological Review Monograph 32).* London, Routledge and Kegan Paul, 196–233.
Callon, Michel, 1995, Four Models for the Dynamics of Science. In: *Handbook of Science and Technology Studies.* Szerk.: Jasanoff, Sheila – Markle, Gerald E. – Petersen, James C. – Pinch, Trevor J. London, Sage. 29–63.
Callon, Michel, 1999a, Actor-Network Theory – The Market Test. In: Law, John – Hassard, John *Actor Network Theory and After.* Oxford, Blackwell, 181–195.
Callon, Michel, 1999b, The Role of Lay People in the Production and Dissemination of Scientific Knowledge. *Science, Technology, and Society,* (4), 1. 81–94.
Callon, Michel, 2005, Alakuló társadalom: A technika mint a szociológiai elemzés eszköze. *Replika,* (51–52), 89–105. (www.replika.hu)
Callon, Michel – Latour, Bruno, 1992, Don't Throw the Baby Out with the Bath School! A Reply to Collins and Yearley. In: Pickering, Andrew (ed.): *Science as Practice and Culture.* Chicago, University of Chicago Press, 343–368. http://www.ensmp.fr/~latour/articles/article/049.html
Camic, Charles, 1987, The Making of a Method: A Historical Reinterpretation of the Early Parsons. *American Sociological Review,* 52 (4), 421–439.
Camic, Charles, 1989, Structure After 50 Years: The Anatomy of a Charter. *American Journal of Sociology,* 95 (1), 38–107.
Caplan, Arthur L., 1978, *The Sociobiology Debate.* New York, Harper–Row
Career, 2005, Career: Sociologists, www.iseek.org
Carleheden, Michael – Gabriels, René, 1996. An Interview with Jürgen Habermas. *Theory, Culture & Society,* 13 (3), 1–18.
Carnap, R., 1994, A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül. In: Zrinszky László (szerk.): *Szöveggyűjtemény a kommunikációelmélet tanulmányozásához.* Pécs, Jannus Pannonius Tudományegyetem, 63–65.
Cartwright, Dorwin – Harary, Frank, 1956, Structural Balance: a Generalization of Heider's Theory. *Psichological Review,* 63.
Cartwright, Dorwin – Zander, Alvin (eds.), 1953, *Group Dynamics.* London, Tavistock.
Carver, T., 2002, Discourse Analysis and the 'Linguistic Turn', www.essex.ac.uk /ECPR/publications/eps/onlineissues/autumn2002/research/carver.htm

Castel, Robert, 1994, *Problematization: a Way of Reading History.* In: Goldstein, Jan (ed.): *Foucault and the Writing of History Today.* Cambridge, Blackwell
Castel, Robert, 1998a, Problematizáció és történelemolvasat. *Szociológiai Figyelő,* 1–2., 64–74.
Castel, Robert, 1998b, *A szociális kérdés alakváltozásai. A bérmunka krónikája.* Budapest, Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé
Castel, Robert,. 2000, Configurations historiques et problématisation du présent. *Le genre humaine,* (2), 173–176.
Castel, Robert – Haroche, Claudine, 2001, *Propriété privée, propriété sociale, propriété de soi.* Paris, Fayard
Castells, Manuel, 1996, *The Rise of the Network Society.* Oxford, Blackwell
Castells, Manuel, 2000, Materials for an Exploratory Theory of the Network Society. *British Journal of Sociology,* 51 (1), 5–24.
Castells, Manuel, 2005, *A hálózati társadalom kialakulása* (1996). Budapest, Gondolat–Infonia
Cerutti, Simona, 1995, La construction des catégories sociales. In: Boutier, Jean – Julia, Dominique (éd): *Passés recomposés. Champs et chantiers de l'Histoire.* Paris, Autrement, 224–235.
Chai, Sun-Khi, 2003, *The Many Flavors of Rational Choice (and the Fate of Sociology), Working Paper Prepared for the 2003 Meeting of the Society for the Advancement of Socio-Economics.* Hawaii. http://www.sase.org/conf2003/papers/chai_sun-ki.pdf
Chambers, Simone, 2002, A Critical Theory of Civil Society. In: Chambers, Simone – Kymlicka, Will (eds.): *Alternative Conceptions of Civil Society.* Princeton, Princeton University Press, 90–110.
Chapoulie, Jean-Marc, 1991, La seconde fondation de la sociologie française, les États-Unis et la classe ouvrière. *Revue française de sociologie,* 32 (3), 321–364.
Charle, Christophe, 1987, *Les Élites de la République, 1880–1900.* Paris, Fayard
Charle, Christophe, 1990, *Naissance des intellectuels. 1880–1900.* Paris, Minuit
Charle, Christophe (éd.), 1993, *Histoire sociale, histoire globale?* Paris, MSH
Charle, Christophe, 1995a, Les élites étatiques en France, XIX–XXe siècle. In: Théret, Bruno (éd.): *L'État. le souverain, la finance et la social.* Paris, La Découverte, 106–154.
Charle, Christophe, 1995b, Intellectuels, Bildungsbürgertum et professions au XIXe siècle. Essai de bilan historiographique comparé France, Allemagne. *Actes de la recherche en sciences sociales,* 106–107. 85–95.
Charle, Christophe, 1996, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle, essaie d'histoire comparée.* Paris, Seuil
Charle, Christophe, 1997, La bourgeoise de robe en France au XIXe siècle. *Le Mouvement social,* 181., 52–72.
Charle, Christophe, 1999, Les historiens et la sociologie de Bourdieu. *Le Bulletin de le SHMC* (3–4.), 14–18.
Charle, Christophe – Roche, Daniel, 2002, Pierre Bourdieu et l'histoire. *Le Monde,* február 6. http.//www.france-mail-forum.de/fmf25/art/25charl.htm.
Chartier, Roger, 1985, *Du livre au lire. Pratiques de la lecture.* Marseille, Edition Rivages, 62–88.
Chartier, Roger, 1987, *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime.* Paris, Seuil
Chartier, Roger, 1988, La sociologie dérange. 1. rész. http.//sociotoile.net/article23.html
Chartier, Roger, 1989, Le monde comme représentation. *Annales,* 44 (6), 1505–1520.
Chartier, Roger, 1996, L'histoire culturelle. In: Revel, Jacques – Wachtel, Nathan (éd.): *Une école pour les sciences sociales. De la VIe Section á l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.* Cerf, 73–92.
Chartier, Roger 1998. *Au bord de la falaise.* Paris, Albin Michel
Chartier, Roger – Revel, Jacques, 1979, Lucien Febvre et les sciences sociales. *Historiens et géographes,* (2), 427–442.
Cheek, Julianne, 2004, At the Margins? Discourse Analysis and Qualitative Research. *Qualitative Health Research,* 14(8), 1140–1150.
Chomsky, Noam, 1959, A Review of B. F. Skinner's Verbal Behavior. *Language,* 35 (1), 26–58.
Cicourel, A. V., 1964, *Method and Measurement in Sociology.* Glencoe, The Free Press
Clark, Andy – Chalmers, David J., 1998, The Extended Mind. *ANALYSIS,* 58 (1), 7–19.

Cohen, Jean L., 1979, Why More Political Theory? *Telos,* (40), 70–94.
Cohen, Jean L., 1982, *Class and Civil Society. The Limits of Marxian Critical Theory.* Oxford, Martin Robertson
Cohen, Jean L., 1989, Stratégia vagy identitás: új elméleti paradigmák és a jelenkori társadalmi mozgalmak. *Szociológiai Figyelő,* (1), 36–72.
Cohen, Jean L., 1995, Interpreting the Notion of Civil Society. In: Walzer, Michael (ed.): *Toward a Global Civil Society.* Oxford, Berghahn Books, 35–40.
Cohen, Jean L. – Arato, Andrew, 1989, Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society. In: Honneth, Axel et al. (hrsg.): *Zwischenbetrachtungen. Im Prozeß der Aufklärung. Jürgen Habermas zum 60. Geburtstag.* Frankfurt am Main, Suhrkamp. 482–503.
Cohen, Jean L. – Arato, Andrew, 1992a, *Civil Society and Political Theory.* Cambridge, The MIT Press
Cohen, Jean L. – Arato, Andrew, 1992b, Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society. In: Honneth, Axel et al. (eds.): *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment.* Cambridge, The MIT Press, 121–142.
Cole, Stephen, 2001, Why Sociology Doesn't Make Progress Like the Natural Sciences. In: Cole, Stephen (ed.): *What's Wrong with Sociology?* New Brunswick, Transaction Publishers, 37–60.
Coleman, James S., 1990, *Foundations of Social Theory.* Cambridge, Harvard University Press
Coleman, James S., 1996, Társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája.* Budapest, BKE Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék, 99–129.
Coleman, James S., 1998, A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és a kulturális erőforrások szociológiája.* Budapest, Aula, 11–43.
Coleman, James et al., 1966, *Equality of Educational Opportunity.* Washington DC, Government Printing Office
Collingridge, David, 1980, *The Social Control of Technology.* New York, St. Martin's Press; London, Pinter
Collins, Harry M., 1976, Upon the Replication of Scientific Findings: A Discussion Illuminated by the Experiences of Researchers into Parapsychology. *Proceedings of 4S/ISA Conference.* Cornell University, November 1976.
Collins, Harry M., 1982a, Special Relativism: The Natural Attitude. *Social Studies of Science,* 12. 139–143.
Collins, Harry M., 1982b, Knowledge, Norms and Rules in the Sociology of Science. *Social Studies of Science,* 12. 299–309.
Collins, Harry M., 1983, An Empirical Relativist Programme in the Sociology of Scientific Knowledge. In: Knorr-Cetina, Karin – Mulkay, Michael (eds.): *Science Observed.* London, Sage, 85–114.
Collins, Harry M., 1998, The Meaning of Data: Open and Closed Evidential Cultures in Search for Gravitational Waves. *American Journal of Sociology,* 104 (2), 293–338.
Collins, Harry M., 1999a, The TEA Set: Tacit Knowledge and Scientific Networks (1974). In: Biagioli, Mario (ed.): *The Science Studies Reader.* New York, Routledge, 95–109.
Collins, Harry M., 1999b, Szakaszok a relativizmus empirikus programjában (1981). In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Áron, 471–476.
Collins, Harry. M. – Pinch, Trevor, 1998, *The Golem: What You Should Know About Science.* Cambridge, Cambridge University Press
Collins, Harry. M. – Yearley, Steve, 1992, Epistemological Chicken. In: Pickering, Andrew (ed.): *Science as Practice and Culture.* Chicago, University of Chicago Press, 301–326.
Collins, Randall, 1989, Review of *'Homo academicus'".* *American Journal of Sociology,* 95 (2), 460–463.
Colliot-Thélène, Catherine, 1995, La sociologie réflexive, l'anthropologie, l'histoire. *Critique,* 579–580., 631–645.

Comte, Auguste, 1969, *Cours de philosophie positive. Quatrième volume. Partie dogmatique de la philosophie sociale* (1839). Paris, Anthropos
Comte, Auguste, 1979, A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve (1822). In: Comte, Auguste: *A pozitív szellem. Két értekezés.* Budapest, Magyar Helikon, 5–185.
Converse, Jean M., 1987, *Survey Research in the United States: Roots and Emergence, 1890–1960.* Berkeley, University of California Press
Corcuff, Philippe, 1995, *Les nouvelles sociologies. Constructions de la réalité sociale.* Paris, Nathan
Corcuff, Philippe, 2003, L'homme pluriel et l'habitus. Question autour de Pierre Bourdieu et de Bernard Lahire. In: Corcuff, Philippe: *Bourdieu autrement.* Paris, Textuel
Cosmides, Leda – Tooby, John, 1992, Cognitive Adaptations for Social Exchange. In: Barkow, Jerome H. – Cosmides, Leda – Tooby, John (eds.): *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture.* Oxford, Oxford University Press, 163–228.
Cosmides, Leda – Tooby, John 1989, Evolutionary Psychology and the Generation of Culture: Part II. A Computational Theory of Social Exchange." *Ethology and Sociobiology,* 10. 51–97.
Cosmides, Leda – Tooby, John 1997, Evolúciós pszichológia: alapozó kurzus. [az Evolutionary psychology: A Primer. http://www.psych.ucsb.edu/research/cep/primer.html. fordítása] Ford. és szerk.: Lukács Ágnes. (http://hps.elte.hu/courses/tudtort/cosmides.htm#_ftn1)
Cote, Sylvain – Healy, Tomas, 2001, *The Well-being of Nations. The role of human and social capital.* Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development
Coulmas, Florian, 2000,. Introduction. In: Coulmas, Florian (ed.): *The Handbook of Sociolinguistics.* Oxford, Blackwell Publishers, 1–14.
Cowan, Robin – Hulten, Staffan, 1996, Escaping Lock. In: The Case of the Electric Vehicle. *Technological Forecasting and Social Change,* 53. 61–79.
Cuin, Charles-Henry – Gresle, François, 1992, *Histoire de la sociologie. 2. Depuis 1918.* Paris, Presses Universitaires de France
Cutcliffe, Stephen H., 2000, *Ideas, Machines, and Values: An Introduction to Science, Technology, and Society Studies.* Lanham, Rowman&Littlefield
Czakó Ágnes – Sik Endre, 1994, Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. *Mozgó Világ,* 6. 17–25.
Czobor Zsuzsa, 2000, Társadalmi mechanizmusok és szociológiaelmélet. *Szociológiai Szemle,* 10 (1), 128–138.
Czoch Gábor, 1999, A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi vizsgálata. *Századvég,* 15 (4). http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/15/czoch.htm#fn13#fn13
Czoch Gábor – Sonkoly Gábor, 2000, *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai, Debrecen

Csermely Péter, 2005, *A rejtett hálózatok ereje.* Budapest, Vince
Cserne Péter, 2000, Gary Stanley Becker, a preferenciák és a közgazdaságtan imperializmusa. *Szociológiai Szemle,* 10 (1), 113–127.
Csite András – Himesi Zsuzsa – Kovách Imre, 2001, *A gazdasági elit szociológiai összetételének és jellemzőinek empirikus vizsgálata.* (Kézirat.)
Csizmadia Zoltán, 2003a, Struktúra és cselekvés: Nan Lin társadalmitőke-elmélete a mikro-makro problematika tükrében. In: *Kötő-Jelek 2002.* Némedi Dénes – Szabari Vera – Fonyó Attila (szerk.): Budapest, ELTE Szociológiai Doktori Iskola, 9–31.
Csizmadia Zoltán, 2003b, Társadalmi kapcsolatok – struktúra – rétegződés: a szerkezet és az egyenlőtlenség kérdése a társadalmi tőkeelméletekben. In: *Kötő-Jelek 2002.* Némedi Dénes – Szabari Vera – Fonyó Attila (szerk.): Budapest, ELTE Szociológiai Doktori Iskola, 119–145.
Csontos László, 1999, Túl jón és rosszon, a racionális döntések elméletének recepciója Magyarországon (1996). In: Szántó Zoltán (szerk.): *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás.* Budapest, Osiris, 203–208.

Darnton, Robert, 1979, *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie, 1775–1800.* Cambridge, Harvard University Press
Davidson, Donald, 2001, *Essays on Actions and Events.* Oxford, Clarendon Press
Dawkins, Richard, 1976, *The Selfish Gene.* Oxford, Oxford University Press
Dawkins, Richard, 1986, *The Blind Watchmaker.* New York, W.W. Norton
De Certeau, Michel, 1988, General Introduction. In: De Certeau, Michel: *The Practice of Everyday Life.* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, xi–xxiv. (http://tek.bke.hu/korok/pomo/szovegek/decerteau_altalanos_bevezeto.pdf)
Degenne, Alain – Forsé, Michel, 1999, *Introducing Social Networks.* Thousand Oaks, California, Sage
Delacroix, Christian – Dosse, François – Garcia, Patrick, 1999, *Les courants historiques en France.* Armand Colin, Paris
Deleuze, Gilles – Guattari, Félix, 1988, *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia* (1980). London, The Athlone Press
Denzin, Norman K., 1991, A racionális döntések elméletének olvasása közben. (Részletek), *Replika,* 2 (4), 79–87.
Desrosières, Alain – Lepetit, Bernard – Brian, Erich – Topalov, Christian, 1992, Histoire et statistique. Questions sur l'anachronisme des séries longues. *Genèses,* 9. 92–119.
Desrosières, Alain – Thévenot, Laurent, 1988, *Les catégories socioprofessionnelles.* Paris, La Découverte
Détermination du fait moral, 1906. vita 1906. február 11-én és március 22-én a Francia Filozófia Társaság rendezésében. *Bulletin de la société française de philosophie,* 113–212.
Deutschmann, Christoph, 2005, Finanzmarkt-Kapitalismus und Wachstumskrise. In: Windolf, Paul (hrsg.): *Finanzmarkt-Kapitalismus. Analysen zum Wandel von Produktionsregimen.* (KZfSS Sonderheft 45 k.) Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 58–84.
Devlin, Bernie – Fienberg, Stephen E. – Resnick, Daniel P. – Roeder, Kathryn (eds.), 1997, *Intelligence, Genes and Success: Scientists Respond to The Bell Curve.* New York, Springer
Digest, 2003, Digest of Education Statistics. www.nces.ed.gov
Dijk, Teun A. van, 1977a, Pragmatic Macrostructures in Discourse and Cognition. In: Mey, Marc de et al.(eds.): *CC 77.* Ghent, University of Ghent, 99–113.* (A *-gal megjelölt Van Dijk-szövegek elérhetők a *www.discourses.org* internetcímen.)
Dijk, Teun A. van, 1977b, *Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse.* London, Longman
Dijk, Teun A. van, 1980a, *Macrostructures. An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition.* Hillsdale, Erlbaum
Dijk, Teun A. van, 1980b,. The Semantics and Pragmatics of Functional Coherence in Discourse. In: Ferrara, Alessandro (ed.): *Speech Act Theory: Ten Years Later* . Milano (Special issue of *Versus,* 26/27.)*
Dijk, Teun A. van, 1981a, *Studies in the Pragmatics of Discourse* . The Hague, Mouton
Dijk, Teun A. van, 1981b, Towards an Empirical Pragmatics. Some Social Psychological Conditions of Speech Acts. *Philosophica,* 27. 127–138.
Dijk, Teun A. van, 1985, *Handbook of Discourse Analysis.* 4 vols. I. *Disciplines of discourse.* II. *Dimensions of discourse.* III. *Discourse and dialogue.* IV. *Discourse analysis in society.* London, Academic Press
Dijk, Teun A. van, 1987, *Communicating Racism. Ethnic Prejudice in Thought and Talk.* Newbury Park, Sage
Dijk, Teun A. van, 1988, *News as Discourse.* Hillsdale, Erlbaum
Dijk, Teun A. van, 1991, *Racism and the Press.* London, Routledge
Dijk, Teun A. van, 1993a, *Elite discourse and racism.* Newbury Park, Sage
Dijk, Teun A. van, 1993b, Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society,* 4 (2), 249–283.(magyarul lásd Van Dijk, 2000a.)*
Dijk, Teun A. van, 1997a, Cognitive Context Models and Discourse. In: Stamenow, M. (ed.): *Language Structure, Discourse and the Access to Consciousness.* Amsterdam, Benjamins, 189–226.*

Dijk, Teun A. van, 1997b, Discourse as Interaction in Society. In: Van Dijk, Teun A. (ed.): *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction.* Vol 2. New Delhi, Sage, 1–38.
Dijk, Teun A. van, 1997c, The Study of Discourse. In: Van Dijk, Teun A. (ed.): *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies 1. A Multidisciplinary introduction.* London, Sage, 1–34.
Dijk, Teun A. van (ed.), 1997, *Discourse Studies. A multidisciplinary Introduction.* 2 vols. London, Sage
Dijk, Teun A. van, 1998, *Ideology. A Multidisciplinary Aproach.* London, Sage
Dijk, Teun A. van, 2000a, *Cognitive Discourse Analysis. An Introduction.* Version 1.0. www.discourses.org
Dijk, Teun A. van, 2000b, A kritikai diskurzuselemzés elvei. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 442–477.
Dijk, Teun A. van, 2001, Critical Discourse Analysis. In: Schiffrin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. (eds.): *The Handbook of Discourse Analysis.* Oxford, Blackwell, 352–372.
Dijk, Teun A. van, 2004a, *From Text Grammar to Critical Discourse Analysis. A Brief Academic Autobiography.* www.discourses.org
Dijk, Teun A. van, 2004b, *Critical Context Studies.* CDA Congress Valencia, May 2004.*
Dijk, Teun A. van, 2006, *Comments on Context and Conversation.* Megjelenés alatt. Szerk.: Ardizzone, Patrizia, University of Palermo*
Dijk, Teun A. van – Kintsch, Walter, 1983, *Strategies of Discourse Comprehension.* New York, Academic Press
Dijk, Teun A. van – Kintsch, Walter, 1990, A stratégiai beszédfeldolgozás modellje felé. In: Síklaki István (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai.* I. Budapest, Tankönyvkiadó, 14–35.
DiMaggio, Paul, 1979, Review Essay on Pierre Bourdieu. *American Journal of Sociology,* 84 (6), 1460–1474.
DiMaggio, Paul, 1987, Classification of Art. *American Sociological Review* 52, 440–455.
DiMaggio, Paul ,1997, Epilogue: Sociology as a Discipline. In: Erikson, Kai (ed.): *Sociological Visions.* Lanham, Rowman & Littlefield, 185–215.
Don, Yehuda – Karady, Viktor (eds.), 1989, *Social and Economic History of Cenral European Jewry.* New Brunswick, Transaction Publishers
Dosse, François, 1987, *L'histoire en miettes. Des 'Annales' à la 'nouvelle histoire'.* Paris, La Découverte
Douglas, Mary, 1966, *Purity and Danger; An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo.* New York, Praeger
Douglas, Mary, 2003, Környezeti kockázatok (1975). In: Douglas, Mary: *Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok.* Budapest, Osiris, 269–288.
Downs, Anthony, 2000, Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell (1957). In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest, Új Mandátum, 153–172.
Dörre, Klaus – Brinkmann, Ulrich, 2005, Finanzmarkt-Kapitalismus: Triebkraft eines flexiblen Produktionsmodells? In: Windolf, Paul (hrsg.): *Finanzmarkt-Kapitalismus. Analysen zum Wandel von Produktionsregimen.* (KZfSS Sonderheft 45 k.) Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 85–116.
Drouard, Alain, 1982, Réflexion sur une chronologie. Le développement des sciences sociales en France de 1945 à la fin des années soixante. *Revues française de sociologie,* 32 (1), 55–85.
Dubar, Claude, 2002, Les tentatives de professionalisation des études de sociologie: un bilan prospectif. In: Lahire, Bernard (éd.): *A quoi sert la sociologie?* Paris, Éditions La Découverte, 95–117.
Dumont, Louis, 1966, *Homo hierarchicus.* Paris, Gallimard
Dumont, Louis, 1977, *Homo aequalis.* Paris, Gallimard
Dumont, Louis, 1998, *Tanulmányok az individualizmusról. A modern ideológia antropológiai megközelítése.* Pécs, Tanulmány Kiadó
Dupcsik Csaba, 2001, *A reflexivitás a tudományos ismeretek szociológiájában.* Budapest, Osiris
Durand, Jean-Pierre – Weil, Robert, 1990, *Sociologie contemporaine.* Paris, Editions Vigot
Duranti, Alessandro, 1995, A beszéd szociokulturális dimenziói. In: Síklaki István (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai.* I. köt. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 139–169.

Durkheim, Émile, 1903, Compte rendu des livres de G. Salvemini. B. Croce. G. Sorel. *Année sociologique,* (1901–1902), 6, 123–125.
Durkheim, Émile, 1913, Compte rendu de Henri Berr. *Année Sociologique,* (1909–12), 12. 26–27.
Durkheim, Émile, 1970, Sociologie et sciences sociales (1909). In: Durkheim, Émile: *La science sociale et l'action.* Paris, Presses Universitaires de France, 137–159.
Durkheim, Émile, 1978, A szociológia módszertani szabályai (1895). In: Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 21–158.
Durkheim, Émile, 1990, *L'évolution pédagogique en France* (1938). Paris, Presses Universitaires de France
Durkheim, Émile, 1996, Représentation individuelles et représentations collectives (1898). In: Durkheim, Émile: *Sociologie et philosophie.* Paris, Presses Universitaires de France, 1–48.
Durkheim, Émile, 2001, *A társadalmi munkamegosztásról* (1893). Budapest, Osiris
Durkheim, Émile, 2003, *A vallási élet elemi formái* (1912). Budapest, L'Harmattan
Durkheim, Émile – Fauconnet, Paul, 1975, Sociologie et sciences sociales (1903). In: Durkheim, Émile: *Textes. 1. Éléments d'une théorie sociale.* Paris, Minuit, 121–159.
Durkheim, Émile – Mauss, Marcel, 2005, Az osztályozás néhány elemi formája. Adalékok a kollektív képzetek tanulmányozásához (1903). In: Fehér Márta – Békés Vera (szerk.): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény.* Budapest, Typotex, 113–132.
Dusek, Val, 1999, Sociobiology Sanitized: The Evolutionary Psychology and Gene Selectionism". *Science as Culture* D 8 (2), 129–170.

Eberly, Don E., 2000, The Meaning, Origins, and Aplications of Civil Society. In: Eberly, Don E. (ed.): *The Essential Civil Society Reader. Classic Essays in the American Civil Society Debate,* Lanham, Rowman & Littlefield, 3–29.
Edwards, Derek, 1999, Emotion Discourse. *Culture & Psychology,* 5 (3), 271–291.
Effrat, Andrew, 1972, Power to the Paradigms: An Editorial Introduction. *Sociological Inquiry,* 42. 3–33.
Eisenstadt, Shmuel N. – Curelaru, M., 1976, *The Form of Sociology: Paradigms and Crisis.* New York, Wiley
Eisenstein, Elizabeth L., 1969, The Advent of Printing and the Problem of the Renaissance. *Past and Present,* 45. 19–89.
Eisenstein, Elizabeth L., 1979, *The Printing Press as an Agent of Change: Communication and Cultural Transformation in Early Modern Europe.* Cambridge, Cambridge University Press
Eldridge, John, 1990, Sociology in Britain: A Going Concern. In: Bryant, Christopher G. A. – Becker, Henk A. (eds.): *What Has Sociology Achieved?* Houndmills, Basingstoke, Macmillan, 157–178.
Elias, Norbert, 2004, *A civilizáció folyamata.* Budapest, Gondolat
Elliott, Anthony, 2003, *Critical Visions. New Directions in Social Theory.* Lanham, Rowman & Littlefield
Elliott, Anthony – Ray, Larry, 2003, *Key Contemporary Social Theorists.* Malden, Mass., Blackwell
Ellul, Jacques, 1964, *The Technological Society.* New York, Vintage Books
Elman, Jeffrey L., 1999, Origins of Language: A Conspiracy Theory. In: MacWhinney, Brian (ed.): *The Emergence of Language.* Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates
Elster, Jon, 1985a, The Nature and Scope of Rational-Choice Explanation. In: Lepore, Ernest – McLaughlin, Brian P. (eds.): *Actions and Events: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson.* Oxford, Blackwell, 60–72.
Elster, Jon, 1985b, *Making Sense of Marx.* Cambridge, Cambridge University Press
Elster, Jon, 1986, Introduction. In: Elster, Jon: *Rational Choice.* New York, New York University Press, 1–33.
Elster, Jon, 1989, *Karl Marx. Une interpretation analytique* (1985). Paris, Presses Universitaires de France
Elster, Jon, 1993, *Political Psychology.* Cambridge, Cambridge University Press
Elster, Jon, 1995, *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban* (1989). Budapest, Osiris–Századvég

Elster, Jon, 1998, A plea for mechanisms. In: Hedström, Peter – Swedberg, Richard (eds.): *Social Mechanisms, An Analitical Approach to Social Theory.* Cambridge, Cambridge University Press. 45–73.
Elster, Jon, 2000a, Racionális döntések (1986). In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest, Új Mandátum, 215–231.
Elster, Jon, 2000b, Rationality, Economy, and Society. In: Turner, Stephen (ed.): *The Cambridge Companion to Weber.* Cambridge, Cambridge University Press, 21–41.
Emirbayer, Mustafa, 1997, Manifesto for a Relational Sociology. *American Journal of Sociology,* 103(2), 281–317.
Erdélyi Ágnes, 1999, Max Weber és a 20. századi társadalomtudomány. In: Erdélyi Ágnes – Cs. Kiss Lajos – Erényi Tibor – Szigeti Péter – Somlai Péter: *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása.* Budapest, Napvilág, 7–31.
Esping-Andersen, Gosta, 2000, Two Societies, One Sociology, and no Theory. *British Journal of Sociology,* 51. 59–77.
Esser, Hartmut, 2002, Wo steht die Soziologie? *Soziologie,* (4), 20–32.
Everett, Martin G. – Borgatti, Stephen P., 1999, The Centrality of Groups and Classes. *Journal of Mathematical Sociology,* 23(3), 181–201.
Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor, 1998, *Making Capitalism Whithout Capitalists. Class Formation and Elit Struggles in Post-Communist Central Europe.* London, Verso
Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor, 2001, The Utopia of Postsocialist Theory and the Ironic view of History in Neoclassical Sociology. *American Journal of Sociology,* 106(4), 1121–1129.
Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor, 2003, On Irony: An Invitation to Neoclassical Sociology. *Thesis Eleven,* 73. 5–41.

Fabiani, Jean-Louis, 1988, *Les philosophes de la république.* Paris, Minuit
Fabiani, Jean-Louis, 1994, Epistémologie régionale ou épistémologie franciscaine? La théorie de la connaissance sociologique face à la pluralité des modes de conceptualisation dans les sciences sociales. *Revue européenne des sciences sociales,* 99, 123–146.
Fabiani, Jean-Louis (éd.), 2001, *Le goût de l'enquête.* Paris, L'Harmattan
Fairclough, Norman, 1999, Critical Analysis of Media Discourse. In: Marris, Paul – Thornam, Sue (eds.): *Media Studies. A Reader.* Edinburgh, Edinburgh University Press, 308–325.
Fairclough, Norman, 2003, *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research.* London, Routledge
Fairclough, Norman, 2005, Critical Discourse Analysis. *Marges Linguistiques,* 9. 76–94. http://www.ling.lancs.ac.uk/staff/norman/critdiscanalysis.doc
Fairclough, Norman – Wodak, Ruth, 1997, Critical Discourse Analysis. In: Van Dijk, Teun A. (ed.): *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Vol 2.* New Delhi, Sage, 258–285.
Farkas János, 1982, *A tudomány társadalmi lényege.* Budapest, Akadémiai
Farkas János, 1994, *Pörlekedő tudáselméletek.* Budapest, Gondolat – BME Szociológia Tanszék
Farkas Katalin – Kelemen János, 2002, *Nyelvfilozófia.* Budapest, Áron.
Farrugia, Francis, 2000, *La reconstruction de la sociologie française (1945–1965).* Paris, L'Harmattan
Feenberg, Andrew, 1999, *Questioning Technology.* London, Routledge
Feenberg, Andrew, 2005, Demokratikus racionalizáció: technikai, hatalom és szabadság. *Replika,* (51–52), 141–161. (www.replika.hu)
Fehér M. István, 2001, *Válogatott hermeneutikai tanulmányok.* I. Budapest, L'Harmattan
Fehér Márta, 2002, Tudományról és tudományfilozófiáról az ezredfordulón. *Magyar Tudomány,* 47 (3), 297–305.
Fehér Márta, 2005a, A tudásszociológia mint tudományelmélet (1986). In: Fehér Márta – Békés Vera (szerk.): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény.* Budapest, Typotex, 309–328.
Fehér Márta, 2005b, A mai tudományfilozófiai vitákról. A Sokal-botrány és ami mögötte van. *Magyar Lettre Internationale,* 56. 68–72.

FEHÉR Márta – HÁRSING László, 1977, *A tudományos problémától az elméletig.* Budapest, Kossuth
FELEKY Gábor, 1996, A fehérgallér és színeváltozásai. Egy foglalkozási aggregátum a Marx–Weber erőtérben és azon túl. *Szociológiai Szemle,* 6 (3–4), 3–32. http://www.mtapti.hu/mszt/199634/feleky.htm
FELKAI Gábor, 1993, *Jürgen Habermas.* Budapest, Áron
FELKAI Gábor, 1994, Búcsú a szociológiától. Jürgen Habermas új jogelmélete. *Szociológiai Szemle,* 4 (1), 167–173.
FELKAI Gábor, 2001, A diszkurzusetika és a demokratikus politikai eljárások eszménye. In: HABERMAS, Jürgen: *A kommunikatív etika.* Budapest, Új Mandátum, 7–56.
FELKAI Gábor (szerk.), 1995, *Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás. Németországi tapasztalatok és általánosítások.* Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó
FELKAI Gábor – NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter (szerk), 2000, *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest, Új Mandátum
FILLMORE, Charles J., 1995, A nyelvészet mint a beszédelemzés eszköze. In: SÍKLAKI István (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai.* I. köt. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 90–118.
FINE, Ben, 2000, *Social Capital versus Social Theory. Political Economy and Social Science at the Turn of the Millennium.* London, Routledge
FIORINA, Morris P., 1997, Voting Behavior. In: MUELLER, Dennis C. (ed.): *Perspective on Public Choice. A Handbook.* Cambridge, Cambridge University Press, 391–414.
FISCHER, Claude S., 1982, *To Dwell among Friends: Personal Networks in Town and City.* Chicago, University of Chicago Press
FISCHER, Claude S. – HOUT, Michael – SÁNCHEZ Jankowski, Martín – LUCAS, Samuel R. –SWIDLER, Ann – Vos, Kim, 1996, *Inequality by Design: Cracking the Bell Curve Myth.* Princeton, Princeton University Press
FISHER, Helen E., 1992, *Anatomy of Love: A Natural History of Mating, Marriage, and Why We Stra.* New York, Fawcett Columbine
FISHER, Helen E., 1995, The Nature and Evolution of Romantic Love. In: JANKOWIAC, W. (ed.): *Romantic Passion: A Universal Experience?* New York, Columbia University Press, 23–41.
FITCH, Kristine, 2001, The Ethnography of Speaking: Sapir/Whorf, Hymes and Moerman. In: WETHERELL, Margaret – TAYLOR, Stephanie – YATES, Simeon J. (eds.): *Discourse Theory and Practice. A Reader.* London, Sage, 57–65.
FLECK, Ludwik, 1979, *Genesis and Development of a Scientific Fact* (1935). Chicago, University of Chicago Press
FLECK, Ludwik, 1986a, The Problem of Epistemology (1936). In: COHEN, Robert S. – SCHNELLE, Thomas (eds.): *Cognition and Fact. Materials on Ludwik Fleck.* Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 79–112.
FLECK, Ludwik, 1986b, Scientific Observation and Perception in General (1935). In: COHEN, Robert S. – SCHNELLE, Thomas (eds.): *Cognition and Fact. Materials on Ludwik Fleck.* Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 59–78.
FLECK, Ludwik, 1986c, Some Specific Features of the Medical Way of Thinking (1927). In: COHEN, Robert S. – SCHNELLE, Thomas (eds.): *Cognition and Fact. Materials on Ludwik Fleck.* Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 39–46.
FLECK, Ludwik, 1986d, Crisis in Science (1960). In: COHEN, Robert S. – SCHNELLE, Thomas (eds.): *Cognition and Fact. Materials on Ludwik Fleck.* Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 153–158.
FLETCHER, Ronald, 1991, *Science, Ideology, and the Media: The Cyril Burt Scandal.* New Brunswick, Transaction Publishers
FORNEL, Michel de – PASSERON, Jean-Claude (eds.), 2002, L'argumentation. Preuve et persuasion. Paris, Ed. de l'EHESS.
FORST, Rainer, 1994, Kontexte der Gerechtigkeit. Politische Philosophie jenseits von *Liberalismus und Kommunitarismus.* Frankfurt am Main, Suhrkamp

FORST, Rainer, 2002, *Contexts of Justice. Political Philosophy beyond Liberalism and Communitarianism.* Los Angeles, University of California Press
FOUCAULT, Michel, 1990, *Felügyelet és büntetés – A börtön története* (1975). Budapest, Gondolat
FOUCAULT, Michel, 1991, A diskurzus rendje. *Holmi,* 7. 868–889.
FOUCAULT, Michel, 2000a, Válasz egy kérdésre. A diskurzusról. In: SZABÓ Márton – KISS Balázs – BODA Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 423–441.
FOUCAULT, Michel, 2000b, *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája* (1966). Budapest, Osiris
FRANKENBERG, Günter, 1989, Unordnung kann sein. Versuch über Systeme, Recht und Ungehorsam. In: HONNETH, Axel – MCCARTHY, Thomas – OFFE, Claus – WELLMER, Albrecht (hrsg.): *Zwischenbetrachtungen. Im Prozeß der Aufklärung. Jürgen Habermas zum 60. Geburtstag.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 690–712.
FRASER, Steven (ed.), 1995, *The Bell Curve Wars: Race, Intelligence, and the Future of America.* New York, Basic Books
FREEMAN, Derek, 1983, *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth?* Cambridge, Harvard
FREEMAN, Linton C., 1979, Centrality in Social Networks: I. Conceptual clarification. *Social Networks,* 1. 215–239.
FREEMAN, Linton C., 2000, Social Network Analysis: Definition and History. In: Kazdan, Alan E. (ed.): *Encyclopedia of Psychology.* Vol. 6. New York, Oxford University Press, 350–351.
FREEMAN, Linton C., 2004, *The Development of Social Network Analysis: A Study in the Sociology of Science.* Vancouver, Empirical Press
FREEMAN, Linton C. – WHITE, Douglas R. – ROMNAY, Kinball A. (eds.), 1989, *Research Methods in Social Network Analysis.* Fairfax, George Mason University Press
FREESE, Jeremy, 2000, *What Should Sociology Do About Darwin? Evaluating Some Potential Contributions of Sociolbiology and Evolutionary Psychology to Sociology* (http://www.ssc.wisc.edu/~jfreese/freese_dissertation.pdf)
FRIEDRICHS, Robert W., 1970, *Sociology of Sociology.* New York, Free Press
FUGSLANG, L., 2001, Three Perspectives in STS in the Policy Context. In: CUTCLIFFE, Stephen H. – MITCHAM, Carl (eds.): *Visions of STS; Counterpoints in Science, Technology and Society Studies.* Albany, State University of New York Press, 35–50.
FUKUYAMA, Francis, 1990, A történelem vége? *Világosság,* (1), 9–24.
FUKUYAMA, Francis, 1997a, *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése.* Budapest, Európa, 28–55.
FUKUYAMA, Francis, 1997b, Social Capital and the Modern Capitalist Economy: Creating a High Trust Workplace. *Stern Business Magazine,* 4., 1.
FUKUYAMA, Francis, 2000, *A nagy szétbomlás.* Budapest, Európa

GAAG, Martin P. J. VAN DER, 2004, *The Measurement of Individual Social Capital.* Ph.D dissertation. (http://www.xs4all.nl/~gaag/work/)
GAAG, Martin P. J. VAN DER – SNIJDERS, Tom A. B., 2003, A Comparison of Measures for Individual Social Capital, *Creation and Returns of Social Capital.* Konferencia-előadás; 2003. október 30–31., Amsterdam, The Netherlands
GAAG, Martin P. J. VAN DER – SNIJDERS, Tom A. B., 2004, Proposals for the Measurement of Individual Social Capital. In: FLAP, Hank D. – VÖLKER, Beate (eds.): *Creation and Returns of Social Capital.* London, Routledge, 199–218.
GAAG, Martin P. J. VAN DER – SNIJDERS, Tom A. B., 2005, The Resource Generator: Social Capital Quantification with Concrete Items. *Social Networks,* 27. 1–29.
GÁBOR R. István – GALSAI Péter, 1981, *A második gazdaság.* Budapest, Közgazdasági és Jogi
GADAMER, Hans Georg, 1984, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata* (1960). Budapest, Gondolat

GÁL Róbert Iván – SZÁNTÓ Zoltán (szerk.), 2003, *Cselekvéselmélet és társadalomkutatás.* Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány
GAL, Susan, 2000, Bartók Béla temetése: Európa-kép a magyar politikai retorikában. In: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Szerk: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 259–285.
GAMBONI, 1989, *La Plume et le Pinceau, Odilon Redon et la littérature.* Paris, Minuit
GARFINKEL, Herold, 1967, *Studies in Ethnomethodology.* Prentice Hall
GARFINKEL, Herold, 1972, Remarks on Ethnometodology. In: GUMPERZ, John – HYMES, Dell (eds.): *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communications.* New York, Holt, Rinehart and Winston, 301–324.
GAUCHET, Marcel, 1983, *Le désenchantement du monde.* Paris, Gallimard
GAUCHET, Marcel, 1988, Changement de paradigme en sciences sociales? *Le Débat,* 50, 165–170.
GEERTZ, Clifford, 1993, *Local Knowledge.* London, Fontana Press
GELLNER, Ernest, 1995, The Importance of Being Modular. In: HALL, John A. (ed.): *Civil Society. Theory, History, Comparison.* Cambridge, Polity Press, 32–55.
GELLNER, Ernest, 2004, *A szabadság feltételei. A civil társadalom és vetélytársai.* Budapest, Typotex
GENOV, Nikolai, 2002, Breakthroughs, Fashions, and Continuity in Developing Sociological Knowledge. In: GENOV, Nikolai (ed.): *Advances in Sociological Knowledge over Half a Century.* Paris, International Social Science Council, 1–24.
GERARD-VARET, Louis-André – PASSERON, Jean-Claude (éd.), 1995, *Le modèle et l'enquête: les usages du principe de rationalité dans les sciences sociales,* Paris, EHESS
GÉRING Zsuzsanna, 2005, 3-6-12: avagy összefoglaló művek a diskurzuselmélet területéről. *Szociológiai Szemle,* 15 (2), 130–142.
GIBBONS, Michael – LIMOGES, Camille – NOWOTNY, Helga – SCHWARTZMAN, Simon – SCOTT, Peter – TROW, Martin, 1994, *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies.* London, Sage
GIDDENS, Anthony, 1984, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge, Polity Press
GIDDENS, Anthony – TURNER, Jonathan H. (eds.), 1987, *Social Theory Today.* Cambridge, Polity Press
GIERYN, Thomas F., 1995, Boundaries of Science. In: *Handbook of Science and Technology Studies.* Szerk.: Jasanoff, Sheila et al. London, Sage, 393–443.
GILLARD, Lucien – ROSIER, Michel (éd.), 1996, *François Simiand. 1873–1935. Sociologie–histoire–économie.* Amsterdam, Éditions des archives contemporaines
GINZBURG, Carlo, 1980, Signes, traces, pistes. Racines d'un paradigme de l'indice. *Le Débat,* 6, 3–44.
GINZBURG, Carlo, 1991, *A sajt és a kukacok: egy XVI. századi molnár világképe.* Budapest, Európa
GINZBURG, Carlo – PONI, Carlo, 1979, Il nome e il come. Scambio ineguale e mercato storiografico. *Quaderni Storici,* 40, 181–190.; franciául GINZBURG, Carlo – PONI, Carlo 1981. La micro-histoire. *Le Débat,* 17, 133–136.
GOFFMAN, Erving, 1981, *A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Tanulmányok.* Budapest, Gondolat
GOLD, E. Mark, 1967, Language Identification in the Limit. *Information and Control,* 16, 447–474.
GOLDMAN, Marcio, 2004, Lévi-Strauss et le sens de l'histoire. *Les Temps Modernes,* 59 (628), 98–114.
GOULD, Stephen Jay, 1996, *The Mismeasure of Man: The Definitive Refutation of the Argument of The Bell Curve, Revised and Expanded.* Norton, New York
GOULDNER, Alvin W., 1979, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class.* London, The Macmillan Press
GOULDNER, Alvin W., 1980a, Civil Society in Capitalism and Socialism. In: GOULDNER, Alvin: *The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory.* London, The Macmillan Press, 355–373.
GOULDNER, Alvin W., 1980b, State and Class in Marxism. In: GOULDNER, Alvin: *The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory.* London, The Macmillan Press, 324–354.

GOULDNER, Alvin W., 1980c, Marxism as Science and Critique. In: GOULDNER, Alvin: *The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory.* London, The Macmillan Press, 32–63.
GOULDNER, Alvin W., 1980d, The Two Marxisms as an Analytic Distinction. In: GOULDNER, Alvin: *The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory.* London, The Macmillan Press, 164–167.
GRANOVETTER, Mark, 1969/1982, Alienation Reconsidered: The Strength of Weak Ties. *Connections,* 5(2), 4–16.
GRANOVETTER, Mark, 1973,. The strength of weak ties. *American Journal of Sociology,* 78 (6), 1360–1380.
GRANOVETTER, Mark,, 1988, A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő,* 3. 39–60.
GRAYLING, Anthony C., 1997, *Filozófia Kalauz.* Budapest, Akadémiai
GREEN, Donald P. – SHAPIRO, Ian, 1994, *Pathologies of Rational Choice Theory. A Critique of Applications in Political Sciences.* New Haven, Yale University Press
GREEN, Steven L., 2002, *Rational Choice Theory: An Overview.* business.baylor.edu/steve_green/green1.doc
GRIZE, Jean-Blaise, 1994, Les énoncés et leur interpretation. *Le Débat,* 79, 92–94.
GROOTAERT, Christiaan, 1998, Social Capital: the Missing Link? The World Bank Social Capital Initiative. *Working Paper, No. 3.* http://worldbank.org/poverty/scapital/library.htm
GROOTAERT, Christiaan – BASTELAER, Thierry van, 2002, *Understanding and Measuring Social Capital: A Multi-Disciplinary Tool for Practitioners.* Washington, The World Bank
GROOTAERT, Christiaan – NARAYAN, Deepa – NYHAN-JONES, Veronica – WOOLOCOCK, Michael, 2003, *Integrated Questionnaire for the Measurement of Social Capital.* The World Bank Social Capital Thematic Group
GULBENKIAN, Commission, 1996, *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences.* Stanford, Stanford University Press
GUMPERZ, John J. (ed.), 1982, *Language and Social Identity.* Harmondsworth, Penguin
GURVITCH, Georges, 1946, La vocation actuelle de la sociologie. *Cahiers internationaux de sociologie,* 1, 3–22.
GURVITCH, Georges (ed.), 1949, *Industrialisation et technocratie.* Paris, Armand Colin
GURVITCH, Georges, 1955a, Le concept de structure sociale. *Cahiers internationaux de sociologie,* 19 (2), 3–44.
GURVITCH, Georges, 1955b, *Déterminismes sociaux et liberté humaine.* Paris, Presses Universitaires de France
GURVITCH, Georges, 1957, Continuité et discontinuité en histoire et en sociologie. *Annales,* 12 (1), 73–84.
GURVITCH, Georges, 1962, *Dialectique et sociologie.* Flammarion, Paris
GURVITCH, Georges, 1966, Mon itinéraire intellectuel ou l'exclu de la horde. *L'Homme et la société,* 1. 3–12.
GURVITCH, Georges, 1969a, La crise de l'explication en sociologie (1956). In: GURVITCH, Georges: *La vocation actuelle de la sociologie II.* Presses Universitaires de France, Paris, 462–481.
GURVITCH, Georges, 1969b, La multiplicité des temps sociaux. In: GURVITCH, Georges: *La vocation actuelle de la sociologie II.* Presses Universitaires de France, Paris, 325–430.
GÜNTHER, Klaus, 1998, Communicative Freedom, Communicative Power, and Jurisgenesis. In: ROSENFELD, Michel – ARATO, Andrew (eds.): *Habermas on Law and Democracy. Critical Exchanges.* Berkeley, University of California Press, 234–254.

GYÁNI Gábor, 2003, A történetírás fogalmi alapjairól. In: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, Osiris, 11–57.

HABERMAS, Jürgen, 1971, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban* (1962). Budapest, Gondolat
HABERMAS, Jürgen, 1973, *Erkenntnis und Interesse* (1968). Frankfurt am Main, Suhrkamp
HABERMAS, Jürgen, 1981a, *Theorie des kommunikativen Handelns.* 1. Band: *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung.* Frankfurt am Main, Suhrkamp

Habermas, Jürgen, 1981b, *Theorie des kommunikativen Handelns.* 2. Band: *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft.* Frankfurt am Main, Suhrkamp
Habermas, Jürgen, 1983, *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln.* Frankfurt am Main, Suhrkamp
Habermas, Jürgen, 1986, *A kommunikatív cselekvés elmélete* (1981). Budapest, ELTE
Habermas, Jürgen, 1987, Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität. Die Westorientierung der Bundesrepublik. In: Habermas, Jürgen: *Eine Art Schadensabwicklung.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 161–179.
Habermas, Jürgen, 1990, Die Stunde der nationalen Empfindung. Republikanische Gesinnung oder Nationalbewußtsein. In: Habermas, Jürgen: *Die nachholende Revolution,* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 157–166.
Habermas, Jürgen, 1991, Mit jelent a szocializmus ma? A 'helyrehozó' forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége. *Világosság,* 32 (2), 104–117.
Habermas, Jürgen, 1992a, *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats.* Farnkfurt am Main, Suhrkamp
Habermas, Jürgen, 1992b, Volkssouverenität als Verfahren (1988). In: Habermas, Jürgen: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtssaats.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 600–631.
Habermas, Jürgen 1993a, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* Budapest, Századvég–Gondolat
Habermas, Jürgen 1993b, Előszó az új kiadáshoz (1990). In: Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* Budapest, Századvég–Gondolat, 7–45.
Habermas, Jürgen 1994a, Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. In: Habermas, Jürgen: *Válogatott tanulmányok.* Budapest, Atlantisz, 59–140.
Habermas, Jürgen 1994b, Legitimációs problémák a modern államban. In: Habermas, Jürgen: *Válogatott tanulmányok.* Budapest, Atlantisz, 183–221.
Habermas, Jürgen, 1995a, Die Hypotheken der Adenauerschen Restauration (1994). In: Habermas, Jürgen: *Die Normalität einer Berliner Republik. Kleine Politische Schriften VIII.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 88–97.
Habermas, Jürgen, 1995b, Ein Gespräch über Fragen der politischen Theorie (1994). In: Habermas, Jürgen: *Die Normalität einer Berliner Republik. Kleine Politische Schriften VIII.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 135–164.
Habermas, Jürgen, 1996a, Drei normative Modelle der Demokratie (1992). In: Habermas, Jürgen: *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 277–292.
Habermas, Jürgen, 1996b, Three Normative Models of Democracy. In: Benhabib, Seyla (ed.): *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political.* Princeton, Princeton University Press, 21–30.
Habermas, Jürgen, 1997, *Legitimation Crisis.* Cambridge, Polity Press. (Egyes részei magyarul in: Habermas, Jürgen: *Válogatott tanulmányok.* Budapest, Atlantisz, 1994, 59–139., illetve in: Habermas, Jürgen: *A kommunikatív etika.* Budapest, Új Mandátum, 2001, 108–119.)
Habermas, Jürgen, 1998, *Filozófiai diskurzus a modernségről* (1985). Budapest, Helikon
Habernas, Jürgen, 1999, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* Budapest, Osiris
Habermas, Jürgen, 2000, Rendszer és életvilág (1981). In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest, Új Mandátum, 498–568.
Habermas, Jürgen, 2001a, Előkészítő megjegyzések a kommunikatív kompetencia elméletéhez. In: Habermas, Jürgen: *A kommunikatív etika.* Budapest, Új Mandátum, 58–79.
Habermas, Jürgen, 2001b, A gyakorlati kérdések igazságra való képessége. In: Habermas, Jürgen: *A kommunikatív etika.* Budapest, Új Mandátum, 108–114.
Habermas, Jürgen, 2001c, The Postnational Constellation. In: Habermas, Jürgen: *The Postnational Constellation. Political Essays.* Cambridge, Polity Press, 59–112.
Habermas, Jürgen, 2001d, *What is a People?* In: Habermas, Jürgen: *The Postnational Constellation. Political Essays.* Cambridge, Polity Press, 1–26.
Habermas, Jürgen, 2004, Ein Interview über Krieg und Frieden (2003). In: Habermas, Jürgen: *Der gespaltene Westen.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 85–110.
Habermas, Jürgen, 2005, *Megismerés és érdek* (1968). Pécs, Jelenkor
Hadas Miklós, 2001, Pierre Bourdieu-ről. *BUKSZ,* tavasz, http://epa.oszk.hu/00000/00012/00024/hadas.html
Halbwachs, Maurice, 1971, A munkásosztály fogyasztói tendenciái (1913). In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia (Válogatás).* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 57–123.
Halbwachs, Maurice, 2000, A kollektív emlékezet (1949). In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest, Új Mandátum, 403–432.
Halfer, Stefan – Clarke, Jonathan, 2005, *America Alone: The Neo-conservatives and the Global Order.* Cambridge, England, Cambridge University Press
Halle, David, 1993, *Inside Culture: Art and Class in the American Home.* University of Chicago Press, Chicago
Halliday, Michael A. K., 1978, *Language as Social Semiotic.* London, Edward Arnold
Halliday, Michael A. K., 1985, *An Introduction to Functional Grammar.* London, Edward Arnold
Halpern, David S., 2001, Moral Values, Social Trust and Inequality: Can Values Explain Crime? *British Journal of Criminology,* 41 (2), 236–251.
Hamilton, William. D., 1964, The Genetical Theory of Social Behavior: I. and II. *Journal of Theoretical Biology,* 7. 1–52.
Hampton, Simon Jonathan, 2004, The Instinct Debate and the Standard Social Science Model *Sex, Evolution & Gender,* 6 (1), 15–44.
Hanifan, Lyda J., 1916, The Rural School Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science,* 67. 130–138.
Hanifan, Lyda J., 1920, *The Community Center.* Boston, Silver Burdett
Hankiss Elemér, 1989, *Kelet-európai alternatívák.* Budapest, Közgazdasági és Jogi
Harary, Frank, 1969, *Graph Theory.* New York, Addison–Wesley
Haraway, Donna, 1999, Situated Knowledges: the Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. In: Biagioli, Mario (ed.): *The Science Studies Reader.* London, Routledge, 172–188.
Hartog, François, 2007, *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat.* Budapest, L'Harmattan–Atelier
Hartog, François – Revel, Jacques, 2007, *A múlt politikai felhasználásai.* Budapest, L'Harmattan–Atelier
Heckathorn, Douglas D., 2002, Development of a Theory of Collective Action, from the Emergence of Norms to AIDS Prevention and the Analysis of Social Structure. In: Berger, Joseph – Zelditch, Morris Jr. (eds.): *New Directions in Contemporary Sociological Theory.* Lanham, Maryland, Rowman & Littlefield, 79–108.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 1971, *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata* (1821). Budapest, Akadémiai
Heidegger, Martin, *Kérdés a technika nyomán.* Kézirat.
Heidegger, Martin, 1994, Tudomány és eszmélődés. In: Tillmann János A. (szerk.): *A későújkor józansága I.* Budapest, Göncöl, 48–68.
Heidegger, Martin, 2001, *Lét és idő.* Budapest, Osiris
Heider, Fritz, 1958, *The Psychology of Interpersonal Relations.* New York, Wiley.
Heilbron, Johan, 1985, Les métamorphoses du durkheimisme, 1920–1940. *Revue française de sociologie,* 26 (2), 203–237.

Heilbron, Johan, 1991, Pionniers par défaut? Les débuts de la recherches au Centre d'études sociologiques (1946–1958). *Revue française de sociologie*, 32 (3), 365–380.
Heilbron, Johan, 1995, *The Rise of Social Theory*, Cambridge, Polity Press
Heilbron, Johan, 2004, A Regime of Disciplines. Toward a Historical Sociology of Disciplinary Knowledge. In: Camic, Charles – Joas, Hans (eds.): *The Dialogical Turn. New Roles for Sociology in the Postdisciplinary Age*. Lanham, Maryland, Rowman & Littlefield, 23–42.
Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes, 1990, Vázlat a nyilvánosság-fogalom értelmezéséhez. In: Szabó Márton (szerk.): *Tükör által homályosan*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézete, 111–123.
Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes, 1991, A népies beszédmód alakváltozásai az elmúlt harminc évben (A népesedési viták alapján). In: Némedi Dénes (szerk.): *Közelítések. Szociológiai tanulmányok*. Budapest, ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 149–157.
Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes, 1992, Nyilvános stratégiák és nyilvános szabályok. Megjegyzések Becskeházi Attila és Kuczi Tibor nyilvánosságról szóló esszéjéhez. *Szociológiai Szemle*, 2 (4), 53–60.
Heller Mária – Rényi Ágnes, 1996, A nyilvános kommunikáció szociológiai modellje. *Jelkép*, (4), 3–19.
Heritage, John, 2001, Goffman, Garfinkel and Conversation Analysis. In: Wethrerell,Margaret – Taylor, Stephanie – Yates, Simeon J. (eds.): *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London, Sage Publications, 47–56.
Herrnstein, Richard J., 1971, „I.Q.", *The Atlantic Monthly*, 228 (3), 43–64.
Herrnstein, Richard J. – Murray, Charles, 1994, *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*. New York, Free Press
Hexter, Jack H., 1972, Fernand Braudel and the Monde Braudellien. *Journal of Modern History*, 44 (4), 480–539.
Hirschman, Albert O., 1995, *Kivonulás, tiltakozás, hűség* (1970). Budapest, Osiris
Hirschman, Albert O., 1998, *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt* (1977). Budapest, Jószöveg Műhely
Hirschman, Albert O., 2000, Az érdek fogalma, az eufemizmustól a tautológiáig. In: Hirschman, Albert O.: *Versengő nézetek a piaci társadalmakról és egyéb újkeletű írások* (1992). Budapest, Jószöveg Műhely, 47–66.
Hirsh, Paul M. – Levin, Daniel Z., 1999, Umbrella Advocates versus Validity Police: A Life-Cycle Model. *Organization Science*, 10. 199–212.
Hobsbawn, Eric–Ranger, Terrance (eds), 1983, *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press
Holland, Paul – Leinhardt, Samuel (eds.), 1979, *Perspectives on Social Networks*. New York, Academic Press
Homans, George C., 2000, A társadalmi viselkedés mint csere (1962). In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum, 140–152.
Horányi Özséb (szerk.), 1978, *Kommunikáció*. I–II. Budapest, Közgazdasági és Jogi
Horkai Hörcher Ferenc (szerk.), 2002, *Közösségelvű politikai filozófiák*. Budapest, Századvég
Horkheimer, Max, 1972. Soziologie und Philosophie (1959). In: Horkheimer, Max: *Sozialphilosophische Studien*. Frankfurt am Main, Athenaeum Fischer, 78–89.
Horkheimer, Max, 1976, Hagyományos és kritikai elmélet. In: Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia*. Budapest, Gondolat, 43–116.
Horkheimer, Max, 1999, *Soziologische Theorie im systematisch-kritischen Vergleich*. Opladen, Leske–Budrich
Horkheimer, Max, 2000, A társadalomfilozófia jelenlegi helyzete és a társadalomkutatási intézet hatáskörébe tartozó feladatok (1931). In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum, 488–497.

Horkheimer, Max – Adorno, Theodor. W., 1990, *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest, Gondolat–Atlantisz–Medvetánc
Horowitz, Irving L., 1993, *The Decomposition of Sociology*. New York, Oxford University Press
Howard, Dick, 2000,. Political Theory, Critical Theory, and the Place of the Frankfurt School. *Critical Horizons*, 1 (2), 271–280.
Hudson, Richard A., 1980, *Sociolinguistics*. Cambridge University Press
Hughes, Thomas P., 1983, *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880–1930*. Baltimore, Johns Hopkins
Hughes, Thomas P. 1987, The Evolution of Large Technological Systems. In: Hughes, Thomas P. – Pinch, Trevor J. (eds.): *The Social Construction of Technical Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. Cambridge, MIT Press, 51–81.
Hume, David, 1976, *Értekezés az emberi természetről* (1739). Budapest, Gondolat
Huszár Ákos, 2005a, A civil társadalom modern fogalma. In: Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek*, Budapest, ELTE–TÁTK, 9–26.
Huszár Ákos, 2005b, Civil társadalom és kritikai elmélet. *Századvég*, 10 (36), 3–27.

Jacobs, Jane, 1961, *The Death and Life of Great American Cities*. New York, Random House
Jacoby, Russell – Glauberman, Naomi (eds.), 1995, *The Bell Curve Debate: History, Documents, Opinions*. New York, Times Books
Janky Béla, 2002, *Szolidaritás és jóléti preferenciák*. PhD-értekezés. BKÁE. (Megjelent: Akadémiai, Philosophiae Doctores, Budapest, 2005.)
Jasanoff, Sheila, 2004, The Idiom of Co-production. In: Jasanoff, Sheila (ed.): *States of Knowledge: The Co-Production of Science and Social Order*. London, Routledge, 1–12.
Jasso, Guillermina, 2002, Seven Secrets for Doing Theory. In: Berger, Joseph – Zelditch, Morris jr.(eds.): *New Directions in Contemporary Sociological Theory*. Lanham, Rowman & Littlefield. 317–342.
Jeanpierre, Laurent, 2004, Une opposition structurante pour l'anthropologie structurale: Lévi-Strauss contre Gurvitch, la guerre de deux exilés français aux Etats-Unis. *Revue d'histoire des sciences humaines*, 11. 13–43.
Jencks, Christopher – Phillips, Meredith, 1998, *The Black-White Test Score Gap*. Washington, Brookings Institution Press
Jenkins, Richard, 1982, Pierre Bourdieu and the Reproduction of Determinism. *Sociology*, 16 (2), 270–281.
Jensen, Arthur R., 1969, How Much Can We Boost IQ and Scholastic Achievement? *Harvard Educational Review*, 39 (1), 1–123. 1
Joas, Hans – Knöbl, Wolfgang, 2004, *Sozialtheorie. Zwanzig einführende Vorlesungen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
Johnson, Charles, 2004, Claude Lévi-Strauss et l'histoire virtuelle. *Les Temps Modernes*, 59 (628), 58–74.
Johnson, David B., 1999, *A közösségi döntések elmélete* (1991). Budapest, Osiris
Juhem, Philippe, 1994, Un nouveau paradigme sociologique? A propos des *Economies de la grandeur* de Luc Boltanski et Laurent Thévenot. *Scalpel. Cahiers de sociologie politique de Nanterre*, 1. 82–109.

Kadushin, Charles, 2004, Too Much Investment in Social Capital? *Social Networks*, 26. 75–90.
Kalberg, Stephen, 2005, A Cross-National Consensus on a Unified Sociological Theory? Some Inter-Cultural Obstacles. *Soziologie*, 34 (1), 40–53.
Káldy Zsuzsa, 2001, Kritikus kép az evolúciós pszichológiáról. In: Pléh Csaba – Csányi Vilmos – Bereczkei Tamás (szerk.): *Lélek és evolúció. Az evolúciós szemlélet és a pszichológia*. Budapest, Osiris
Kamin, Leon J., 1974, *The Science and Politics of IQ*. Potomac, Lawrence Erlbaum Associates
Kant, Immanuel, 1997, Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből (1784). In: Kant, Immanuel: *Történetfilozófiai írások*. [Szeged], Ictus, 41–58.
Kapcsolati tőkések, 2003, *Figyelő*, (52), 27–45.

Karácsony András, 1999, Eljárásbeli racionalitás és a társadalomkritika lehetősége. *Szociológiai Figyelő*, II. folyam 3 (1–2), 5–13.
Karady, Viktor, 1985, Les Juifs de Hongrie sous les lois antisémites. Étude d'une conjoncture sociologique, 1938–1943. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 56, 3–30.
Karády Viktor, 2005, *A francia egyetem Napóleontól Vichyig*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet – Új Mandátum
Karady, Viktor – Mitter, Wolfgang (Hrsg.), 1990, *Sozialstruktur and Bildungswesen in Mitteleuropa*. Wien, Böhlau
Karsenti, Bruno, 2000, Le capitalisme au présent. Une lecture du Nouvel esprit du capitalisme de Luc Boltanski et Eve Chiapello. *Multitudes WEB*, novembre. (http://multitudes.samizdat.net)
Kaufmann, Jean-Claude, 1994, Rôles et identité: l'exemple de l'entrée en couple. *Cahiers internationaux de sociologie*, 97, 301–328.
Kaufmann, Jean-Claude, 1997, *Le Cœur à l'ouvrage. Théorie de l'action ménagère*. Paris, Nathan
Keane, John, 1988, *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy and the Problem of Controlling Social and Political Power*. London, Verso
Keane, John, 2004, *A civil társadalom. Régi képzetek, új látomások*. Budapest, Typotex
Kelemen János, 2000, *A nyelvfilozófia rövid története. Platóntól Humboldtig*. Budapest, Áron
Kelemen János, 2002, Az analitikus filozófiáról. (Ami változó és ami maradandó.) *Magyar Tudomány*, 47 (3), 275–288. www.matud.iif.hu/02mar/kelemen.html
Kelemen János, 2004a, Nyelv, megismerés, gondolkodás. In: Kelemen János: *Nyelvfilozófiai tanulmányok*. Budapest, Áron, 41–59.
Kelemen, János, 2004b, A filozófiai szöveg megközelítésének két módja. In: Kelemen János: *Nyelvfilozófiai tanulmányok*. Budapest, Áron, 105–115.
Kincheloe, Joe L. – Steinberg, Shirley R. – Gresson III, Aaron D. (eds.), 1996, *Measured Lies: The Bell Curve Examined*. New York, St. Martin's
King, L. Peter – Szelényi Iván, 2004, *Theories of the New Class. Intellectuals and Power*. Minneapolis, University of Minnesota Press
Kiss Balázs, 1997, Foucault, White és Batcsh-Kehasie a diskurzusokról. In: Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*, Budapest, Scientia Humana, 49–84.
Kiss Balázs, 2000, Michel Foucault diskurzuselmélete és a politika nyelvi vizsgálata. In: Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest, Jószöveg Műhely, 51–85.
Kitcher, Philip, 1985, *Vaulting Ambition: Sociobiology and the Quest for Human Nature*. Cambridge, MIT Press
Klein, H. K. – Kleinmann, D. L., 2002, The Social Construction of Technology: Structural Considerations. *Science, Technology & Human Values*, (27) 1. 28–52.
Knapp, Peter – Kronick, Jane C. – Marks, R. William – Vosburgh, Miriam G., 1996, *The Assault on Equality*. Westport, Praeger
Knoke, David, 1990, *Political Networks: The Structural Perspective*. Cambridge, Cambridge University Press
Knoke, David, 1999, Organizational networks and corporate social capital. In: Leenders Roger Th. A. J. – Gabbay, Shaul M. (eds): *Corporate Social Capital and Liability*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 43-67
Knoke, David, 2001, *Changing Organisations. Business Networks in the New Political Economy*. Oxford, Westview Press
Knoke, David – Kuklinski, John. H., 1982, *Network Analysis*. Beverly Hills, CA, Sage
Knoke, David – Kuklinski, John H., 1988, Hálózatelemzés. *Szociológiai Figyelő*, 3. 93–114.
Knorr-Cetina, Karin, 1981a, *The Manufacture of Knowledge. An Essay on Constructivist and Contextual Nature of Science*. Oxford, Pergamon Press
Knorr-Cetina, Karin, 1981b, The Micro-Sociological Challenge of Macro-Sociology: Toward a Reconstruction of Social Theory and Methodology. In: Knorr-Cetina, Karin – Cicourel, Aaron (eds.): *Toward an Integration of Micro- and Macro-Sociologies*. London, Routledge and Kegan Paul, 1–49.
Knorr-Cetina, Karin, 1983, The Ethnographic Study of Scientific Work: Towards a Constructivist Interpretation of Science. In: Knorr-Cetina, Karin – Mulkay, Michael (eds.): *Science Observed, Perspectives on the Social Study of Science*. London, Sage, 115–140.
Knorr-Cetina, Karin, 1995, Laboratory Studies: The Cultural Approach. In Jasanoff et al (ed): *Handbook of Science and Technology Studies*. Thousand Oaks, London, Sage, 140–166.
Knorr-Cetina, Karin, 1997, Sociality with Objects. Social Relations in Postsocial Knowledge Societies. *Theory, Culture & Society*, 14 (4), 1–30.
Knorr-Cetina, Karin, 1999, *Epistemic Cultures. How the Sciences Make Knowledge*. Cambridge, Harvard University Press
Knorr-Cetina, Karin, 2002, *Wissenskulturen. Ein Vergleich naturwissenschaftlicher Wissensformen* (1999). Frankfurt am Main, Suhrkamp
Knorr-Cetina, Karin, 2005, The Fabrication of Facts: Toward a Microsociology of Scienctific Knowledge (1981). In: Stehr, Nico – Meja, Volker (eds.): *Society & Knowledge. Contemporary Perspectives in the Sociology of Knowledge & Science*. New Bruswick, Transaction, 175–201.
Knorr-Cetina, Karin – Cicourel, Aaron (eds.), 1981, *Advances in Social Theory and Methodology*. London, Routledge and Kegan Paul, 304–317.
Knorr-Cetina, Karin – Preda, Alex (eds.), 2005, *The Sociology of Financial Markets*. New York, Oxford University Press
Kóczy Á. László, 2006, A Neumann-féle játékelmélet. *Közgazdasági Szemle*, 53 (1), 31–45.
Kolosi Tamás, 1987, *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest, Gondolat
Kolosi Tamás, 1991, A 'reális' szocializmus összeomlásának társadalmi okai. *Valóság*, 34 (9), 11–16.
Kolosi Tamás, 2000, *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest, Osiris
Kolosi Tamás – Sági Matild, 1997, Az új tőkésosztály önképe, társadalmi megítélése. In: Hankiss Elemér – Matko István (szerk.): *A tulajdon kötelez*. Budapest, Figyelő
Konrád György – Szelényi Iván, 1989, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat
Kopperschmidt, Josef, 1995, Az argumentáció elemzése. In: Síklaki István (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai I. köt*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 219–227.
Koselleck, Reinhart, 2002, Three *bürgerliche* Worlds? Preliminary Theoretical-Historical Remarks on the Comparative Semantics of Civil Society in Germany, England, and France. In: Koselleck, Reinhart: *The Pracitce of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Stanford, Stanford University Press, 208–217.
Koselleck, Reinhart, 2003a, *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz
Koselleck, Reinhart, 2003b, 'Újkor'. Modern mozgásfogalmak szemantikájáról. In: Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 345–400.
Köhler, Wolfgang, 1925, *The Mentality of Apes*. New York, Harcourt, Brace & Co. Inc.
Kragh, Helge, 1987, *An Introduction to the Historiography of Science*. Cambridge, Cambridge University Press
Krause, Anthony, 1994, Az *Annales* befejezetlen kalandja. *BUKSZ*, 6 (4), 460–464.
Kreps, David M., 2005, *Játékelmélet és közgazdasági modellezés* (1990). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
Kress, Gunther, 2001, From Saussure to Critical Sociolinguistics: The Turn towards a Social View of Language. In: Wetherell, Margaret – Taylor, Stephanie – Yates, Simeon J. (eds.): *Discourse Theory and Practice*. London, Sage, 29–38.
Kreutz Henrik, 2000, Pragmatikus cselekvéselmélet – a kollektív cselekvés mint egyéni káros szenvedély eredményének elmélete. *Szociológiai Szemle*, 10 (3), 3–15.
Krippendorf, Karl, 1995, *A tartalomelemzés módszertanának alapja*. Budapest, Balassi
Kruskal, Joseph B. – Wish, Myron, 1978, *Multidimensional Scaling*. Beverly Hills, Sage
Krzyzanowski, Michal, 2003, 'My European Feeling are not only Based on the Fact that I Live in Europe': On the New Mechanisms on European and National Identification Patterns Emerging

under the Influence of EU Enlargement. *Journal of Language and Politics* 2(1), 175–204. http://gerda.univie.ac.at/diskurs-politik-identitaet/save/MKENLJLP.pdf
Krzyzanowski, Michal, 2004, 'European Identity Wanted!' On Discoursive and Communicative Dimensions of the European Convention. http://gerda.univie.ac.at/diskurs-politik-identitaet/save/MKCONV.pdf
Kuczi Tibor, 1992, Szociológia, ideológia, közbeszéd. In: Becskeházi Attila – Kuczi Tibor (szerk.): *Valóság '70.* Budapest, Scientia Humana, 9–105.
Kuhl, Patricia K., 2000, A New View of Language Acquisition. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 97 (22), 11850–11857.
Kuhn, Thomas S., 1962, *The Structure of Scientific Revolutions.* Chicago, University of Chicago Press
Kuhn, Thomas S., 1984a, *A tudományos forradalmak szerkezete* (1962). Budapest, Gondolat
Kuhn, Thomas S., 1984b, Utószó (1969). In: Kuhn, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete.* Budapest, Gondolat. 231–276.
Kuhn, Thomas S., 2002, *A tudományos forradalmak szerkezete.* Budapest, Osiris
Kumar, Krishan, 2001a, Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of a Historical Term. In: Kumar, Krishan: *1989. Revolutionary Ideas and Ideals.* Minneapolis, University of Minnesota Press, 142–171.
Kumar, Krishan, 2001b, The Return of the Repressed: Social Theory after the Fall of Communism. In: Kumar, Krishan: *1989. Revolutionary Ideas and Ideals.* Minneapolis, University of Minnesota Press, 238–255.
Kurtág György – Ránki Júlia, 2006, A művészetben az idő nem lineáris. Ifj. Kurtág György zeneszerzővel Ránki Júlia készített interjút. *Élet és Irodalom*, 2006. december 7.
Kusch, Martin, 2005, Filozófia és tudásszociológia (1999). In: Fehér Márta – Békés Vera (szerk.): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény.* Budapest, Typotex, 329–376.
Kürtösi Zsófia, 2002, *Módszertani összefoglaló.* Kézirat (www.socialnetwork.hu)

L'inconnu et l'inconscient en histoire 1908. Vita 1908. május 28-án a Francia Filozófia Társaság rendezésében. *Bulletin de la société française de philosophie*, 8. 217–347.
Labov, William, 1972, *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular.* Oxford, Blackwell
La causalité en histoire 1906. Vita 1906. május 31-én a Francia Filozófia Társaság rendezésében. *Bulletin de la Société française de philosophie*, 5. 245–290.
La recherche des causes, 1907. Les conditions pratiques de la recherche des causes dans le travail historique. Vita 1907. május 30-án a Francia Filozófia Társaság rendezésében. *Bulletin de la Société française de philosophie*, 7. 263–309.
Lahire, Bernard, 1993, *La raison des plus faibles. Rapport au travail, écriures domestiques et lectures en milieu populaires.* Lille, Presses Universitaires de Lille
Lahire, Bernard, 1996, Risquer l'interprétation. Pertinences interprétatives et sur-interprétations en sciences sociales. *Enquęte. Anthropologie, Histoire, Sociologie, Interpréter, surinterpréter*, (3), 61–87.
Lahire, Bernard, 1998, *L'homme pluriel. Les ressorts de l'action.* Paris, Nathan
Lahire, Bernard, 1999a, Champ, hors-champ, contrechamp. In: Lahire, Bernard: *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques.* Paris, Découverte, 23–57.
Lahire, Bernard (éd.), 1999b. *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques.* Paris, Découverte
Lahire, Bernard, 2001, Sociologie et analogie. In: Fabiani, Jean-Louis (éd.): *Le goût de l'enquęte.* Paris, L'Harmattan, 37–70.
Lahire, Bernard, 2005, *L'esprit sociologique.* Paris, La Découverte
Lajtai L. László, 2006, A komparatisztikától a történeti keresztezésig: a francia társadalomtörténet útkeresései Marc Blochtól az histoire croisée-ig. *Sic itur ad astra*, 1–2. 73–83.
Lakatos Imre, 1999, Falszifikáció és a tudományos kutatási programok metodikája (1970).
In Forrai Gábor–Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény.* Budapest, Áron Kiadó, 187–218.

Laki János, 2002, A tudománytörténész. In: Forrai Gábor – Margitay Tihamér (szerk.): *Tudománytörténet.* Budapest, Typotex
Laki János, 2006, *A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata.* Budapest, Gondolat
Lamnek, Siegfried – Otterman, Ralf, 2003, Professionalisierung, Berufsbild und Berufschancen von Soziologen. In: Orth, Barbara – Schwietzing, Thomas – Weiss, Johannes (Hrsg.): *Soziologische Forschung. Stand und Perspetiven. Ein Handbuch.* Opladen, Leske + Budrich, 27–47.
Lamont, Michèle, 1992, French social theory; the contribution of Pierre Bourdieu. In: Lamont, Michèle: *Money, morals and manners; the culture of the French and American upper-middle class.* Chicago, University of Chicago Press, 181–88.
Langlois, Claude, 1995, Les effets retour de l'édition sur la recherche. In: Boutier, Jean – Julia, Dominique (éd.): *Passés recomposés. Champs et chantiers de l'histoire.* Paris, Autrement, 112–124.
Langlois, Charles – Seignobos, Charles, 1992, *Introduction aux études historiques* (1898). Paris, Kimé
Latour, Bruno, é. n., *Paris: Ville Invisible.* (Virtual Book) http://www.ensmp.fr/~latour/virtual/index.html#
Latour, Bruno, 1983, Give Me a Laboratory and I Will Raise the World. In: Knorr-Cetina, Karin – Mulkay, Michael (eds.): *Science Observed. Perspectives on the Social Study of Science.* London, Sage, 141–170.
Latour, Bruno, 1987, *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society.* Cambridge, Harvard University Press
Latour, Bruno, 1988, *The Pasteurization of France.* Cambridge, Harvard University Press
Latour, Bruno, 1991, Technology is Society Made Durable. In: Law, John (ed.): *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination.* London – New York, Routledge, 103–131.
Latour, Bruno, 1992, Where are the Missing Masses? Sociology of a Few Mundane Artefacts. In: Bijker, Wiebe E. – Law, John (eds.): *Shaping Technology, Building Society: Studies in Sociotechnical Change.* Cambridge, MIT Press, 225–258.
Latour, Bruno, 1993, *Petites leçons de sociologie des sciences.* Paris, Éditions La Découverte
Latour, Bruno, 1996, *Aramis or The Love of Technology.* Cambridge, Harvard University Press
Latour, Bruno, 1999a, *Pandora's Hope.* Cambridge, Harvard University Press
Latour, Bruno, 1999b, *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány* (1991–1993). Budapest, Osiris
Latour, Bruno, 2000, *Die Hoffnung der Pandora. Untersuchungen zur Wirklichkeit der Wissenschaft* (1999). Frankfurt am Main, Suhrkamp
Latour, Bruno, 2005, *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory.* Oxford, Oxford University Press
Latour, Bruno – Woolgar, Steve, 1979, *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts.* London, Sage
Latour, Bruno – Woolgar, Steve, 1988, *La vie de laboratoire. La production des faits scientifiques* (1979). Paris, Éditions La Découverte
Laudan, Larry, 1999, A tudomány áltudománya? (1981) In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Áron, 477–495.
Lauman, Edward O. – Marsden, Peter V. – Prensky, David, 1989, The Boundary Specification Problem in Network Analysis. In: Freeman, Linton C. – White, Douglas R. – Romnay, Kinball A. (eds.): *Research Methods in Social Network Analysis.* Fairfax, George Mason University Press, 61–87.
Lautman, Jacques, 1981, Chronologie de la sociologie française après 1945. In: *Hommage à Jean Stoetzel. Science et théorie de l'opinion publique.* Paris, Retz, 269–284.
Laver, Michael, 1997, *Private Desires, Political Action. An Invitation to the Politics of Rational Choice.* London, Sage
Law, John, 1986, On the Methods of Long Distance Control: Vessels, Navigation and the Portuguese Route to India. In: Bijker, Wiebe E. – Hughes, Thomas P. – Pinch, Trevor J. (eds.): *The Social*

Construction of Technical Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology. Cambridge, MIT Press, 115–116.
Law, John, 1991, Introduction: Monsters, Machines and Sociotechnical Relations. In: Law, John (ed.): *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination.* London, Routledge, 1–25.
Law, John, 1992, Notes on the Theory of the Actor-Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity. *Systems Practice,* 5 (1), 379–393.
Law, John – Hassard, J., (eds.), ….. év? *Actor Network Theory and After,* Blackwell Publishers / The Sociological Review, Oxford
Le développement des sciences sociales en France au tournant des années soixante. 1983, Paris, Édition du CNRS
Lemert, Charles, 1979, *Sociology and the Twilight of Man: Homocentrism and Discourse in Sociological Theory.* Carbondale, Southern Illinois University Press
Lemert, Charles, 1995, *Sociology. After the Crisis.* Boulder, Westview Press
Lenclud, Gérard, 1996, La mesure de l'excès. Remarques sur l'idée même de surinterprétation. Dossier sur la surinterprétation. *Enquête. Anthropologie, Histoire, Sociologie, Interpréter, surinterpréter,* (3), 31–59.
LePage, Robert B., 2000, The Evolution of a Sociolinguistic Theory of Language. In: Coulmas, Florian (ed.): *The Handbook of Sociolinguistics.* Oxford, Blackwell Publishers, 15–32.
Lepetit, Bernard, 1992, Javaslatok az interdiszciplinaritás szűkített értelmezéséhez. *Aetas,* (3), 98–105.(Eredeti megjelenés: Propositions pour une pratique restreinte de l'interdisciplinarité. *Revue de synthèse,* 69 [3], 331–338.)
Lepetit, Bernard, 1993, Une logique du raisonnement historique. *Annales,* 48 (5), 1209–1219.
Lepetit, Bernard (éd.), 1995a, *Les Formes de l'expérience. Une autre histoire sociale.* Paris, Albin Michel
Lepetit, Bernard, 1995b, Le présent de l'histoire. In: Lepetit, Bernard (éd.): *Les Formes de l'expérience. Une autre histoire sociale.* Paris, Albin Michel, 273–298.
Lepetit, Bernard, 1995c, Histoire des pratiques, pratique de l'histoire. In: Lepetit, Bernard (éd.): *Les Formes de l'expérience. Une autre histoire sociale.* Paris, Albin Michel, 9–22.
Lepetit, Bernard, 1995d, Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai. *Aetas,* 4, 145–147.
Leroux, Robert, 1998, *Histoire et sociologie en France. De l'histoire-science à la sociologie durkheimienne.* Paris, Presses Universitaires de France
Levi, Giovanni, 1991, On Microhistory. In: Burke, Peter (ed.): *New perspectives on historical writing.* Oxford, Polity Press, 93–113.
Levi, Giovanni, 1999, *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* Budapest, Osiris
Levi, Giovanni, 2000, A mikrotörténelemről. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia.* Budapest, Replika, 127–146.
Lévi-Strauss, Claude, 1947, La sociologie française. In: Gurvitch, Georges – Moore, Wilbert, E. (éd.): *La sociologie au XXe siècle.* SParis, Presses Universitaires de France, 503–537.
Lévi-Strauss, Claude, 2001, Bevezetés: történelem és etnológia. In: Lévi-Strauss, Claude: *Strukturális antropológia I.* Budapest, Osiris
Lewin, Kurt, 1936, *Principles of Topological Psychology.* New York, McGraw-Hill
Lewin, Kurt, 1972, *Mezőelmélet a társadalomtudományokban.* Budapest, Gondolat
Lin, Nan, 1988, Társadalmi erőforrások és instrumentális cselekvés. *Szociológiai Figyelő,* 3. 79–92.
Lin, Nan, 1997, Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás – a státuselérés strukturális elmélete. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Új Mandátum, 383–416.
Lin, Nan, 2001a, *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action.* Cambridge, Cambridge University Press
Lin, Nan, 2001b, Building a Network Theory of Social Capital. In: Lin, Nan – Cook, Karen S. – Burt, Roland S. (eds.): *Social Capital: Theory and Research.* New York, Aldine De Gruyter, 3–31.
Lin, Nan – Dumin, Mary, 1986, Access to Occupations through Social Ties. *Social Networks,* 8. 365–385.

Lin, Nan – Fu, Yang-chih – Hsung, Ray-May, 2001, The Position Generator: Measurement Techniques for Social Capital. In: Lin, Nan – Cook, Karen S. – Burt, Roland S. (eds.): *Social Capital: Theory and Research.* New York, Aldine De Gruyter, 57–81.
Locke, John, 1986, *Értekezés a polgári kormányzatról.* Budapest, Gondolat. Lomasky, E. Loren 2002. Classical Liberalism and Civil Society. In: Chambers, Simone –Kymlicka, Will (eds.): *Alternative Conceptions of Civil Society,* Princeton, Princeton University Press, 50–67.
Lorrain, François – White, Harrison C., 1971, Structural Equivalence of Individuals in Social Networks. *Journal of Mathematical Sociology,* 1. 49–80.
Loury, Glenn C., 1977, The Dynamic Theory of Racial Income Differencies. In: Wallace, Phyllis A. – LeMond, Annette (eds.): *Women, Minorities, and Employment Discrimination.* Lexington, Lexington Books, 153–188.
Loury, Glen C., 1992, The Economics of Discrimination: Getting to the Core of the Problem. *Harvard Journal of African American Public Policy,* 1.
Luhmann, Niklas, 1971, Sinn als Grundbegriff der Soziologie. In: Habermas, Jürgen – Luhmann, Niklas: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 25–100.
Luhmann, Niklas, 1983, *Legitimation durch Verfahren* (1969). Frankfurt am Main, Suhrkamp
Luhmann, Niklas, 1984, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie.* Frankfurt am Main, Suhrkamp
Lukács György, 1971, *Történelem és osztálytudat.* Budapest, Magvető

McLuhan, Marshall, 1964, *Understanding Media.* New York, McGraw Hill
Manchin Róbert – Szelényi Iván, 1990, Szociálpolitika az államszocializmusban. In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika.* Budapest, Európa, 203–257.
Mann, Michael, 1986, *The Sources of Social Power.* Cambridge, Cambridge University Press, 2 köt.
Mannheim Károly, 1996, *Ideológia és utópia.* Budapest, Atlantisz
Manski, Charles F., 2000, Economic Analysis of Social Interactions. *Journal of Economic Perspectives,* 14 (3), 115–136.
Marcel, Jean-Christophe, 2001a, *Le durkheimisme dans l'entre-deux-guerres.* Paris, PUF.
Marcel, Jean-Christophe, 2001b, Georges Gurvitch: les raisons d'un succès. *Cahiers Internationaux de Sociologie,* 60. 97–119.
Marchand, Olivier – Thélot, Claude, 1991, *Deux siècles de travail en France. Population active et structure sociale, durée, productivité du travail de 1800 à 1990.* Paris, INSEE
Marcuse, Herbert, 1976, Filozófia és kritikai elmélet. In: Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia.* Budapest, Gondolat, 117–143.
Marcuse, Herbert, 1990, *Az egydimenziós ember.* Budapest, Kossuth
Margitay Tihamér, 2004, Tudás, tudomány és létezés. Polányi ismeretelmélete és tudományfilozófiája. *Polanyiana. A Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság Folyóirata,* 13 (1–2), 13–56.
Marris, Paul – Thornam, Sue (eds.), 1999, *Media Studies. A Reader.* Edinburgh, Edinburgh University Press
Marsden, Peter V., 1988, Homogeneity in Confiding Relations. *Social Networks,* 10. 57–76.
Marsh, A., 1976, Who Hates the Blacks? *New Society,* 23 September, 649–652.
Martin, Bill – Szelényi Iván, 1990, Az újosztály-elméletek három hulláma. In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika,* Budapest, Európa, 137–162.
Martucelli, Danilo, 1999, *Sociologie de la modernité. L'itinéraire de XXe siècle.* Paris, Gallimard
Marx, Karl, 1957a, A zsidókérdéshez (1844). In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei.* Budapest, Kossuth, 1. köt., 349–377.
Marx, Karl, 1957b, A hegeli jogfilozófia kritikájához (1844). In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei.* Budapest, Kossuth, 1. köt., 378–391.
Marx, Karl, 1959, A Kommunista párt kiáltványa (1848). In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei.* Budapest, Kossuth, 4. köt., 437–470.

Marx, Karl, 1962, Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája (1852). In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. Budapest, Kossuth, 8. köt., 101–196.
Marx, Karl, 1967, A tőke (1867). In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. Budapest, Kossuth, 1. köt.
Marx, Karl, 1972, *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* I–II. (1857–59). In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. Budapest, Kossuth, 46. köt.
Marx, Karl, 1974, A tőke. 3. köt. (1894). In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. Budapest, Kossuth, 25. köt.
Marx, Karl, 1981, Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. Budapest, Kossuth, 42. köt., 41–155.
Marx, Karl – Engels, Friedrich, 1960, A német ideológia (1845–46). In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. Budapest, Kossuth, 3. köt., 11–538.
Mattl, Siegfried – Rásky, Béla, 1999, Az osztrák nemzeti identitásról. http://www.hhrf.org/prominoritate/1999/99tel003.htm
Maus, Ingeborg, 2002, Liberties and Popular Sovereignty: On Habermas's Reconstruction of the System of Rights (1998). In: Schomberg, René von – Baynes, Kenneth (eds.): *Discourse and Democracy. Essays on Habermas's Between Facts and Norms*. New York, State University of New York Press, 89–128.
Mauss, Marcel, 2000, *Szociológia és antropológia*. Osiris, Budapest. Mayo, Elton, 1933. *The Human Problems of an Industrial Civilization*. Cambridge, Macmillan
Mayo, Elton, 1945, *The Social Problems of an Industrial Civilization*. London, Routledge and Kegan Paul
Mazon, Brigitte, 1985, *Aux origines de l'École des hautes études en sciences sociales: le rôle du mécénat américaine. 1920–1960*. Paris, Cerf
McCallister, Lynne – Fischer, Claude S., 1978, A Procedure for Surveying Personal Networks. *Sociological Methods & Research*, 7. 131–148.
McCarthy, Thomas, 1986, Komplexität und Demokratie – die Versuchungen der Systemtheorie (1985). In: Honneth, Axel – Joas, Hans (Hrsg.): *Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' „Theorie des kommunikativen Handelns"*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 177–215.
McCarthy, Thomas, 1998, Legitimacy and Diversity: Dialectical Reflections on Analytic Distinctions. In: Rosenfeld, Michel – Arato, Andrew (eds.): *Habermas on Law and Democracy. Critical Exchanges*. Berkeley, University of California Press, 115–153.
Mead, George H., 1973, *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból* (1934). Budapest, Gondolat
Measuring Social Capital: Current Collections and Future Directions, Discussion Paper, 2000. Australian Bureau of Statistics. http://www.abs.gov.au/websitedbs/
Menser, Michael – Aronowitz, Stamley, 1996, On Cultural Studies, Science and Technology. In: Aronowitz, Stanley – Martinsons, Barbara – Menser, Michael (eds.): *Technoscience and cyberculture*. London, Routledge, 7–28.
Mérei Ferenc, 1998, *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest, Osiris
Merton, Robert K., 1978, *Science, Technology and Society in Seventeenth-Century England* (1938). New Jersey, Humanities Press
Merton, Robert K., 2002, *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra* (1957–1968). Budapest, Osiris
Merton, Robert K. – Reader, George G. – Kendall, Patricia L. (eds.), 1957, *The Student-Physician; Introductory Studies in the Sociology of Medical Education*. Cambridge, Harvard University Press
Meyer, Michael, 2001, Between Theory, Method, and Politics: Positioning of the Approaches to CDA. In: Wodak, Ruth – Meyer, Michael (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Sage, 14–31.
Miéville, Ariane – Busino, Giovanni, 1996, Pour une histoire de la sociologie française. Du bon usage de la sociologie. *Revue européenne des sciences sociales* (numéro spécial), 103, t. XXXIV, Genève, Droz
Miklósi Zoltán, 2000, A rendszerváltás kulcsfogalmai. *Világosság*, 41 (6–7), 44–49.
Milavec, Aaron, 2002, Ha egyesítenénk erőinket Kuhn úrral": Polányi és Kuhn párhuzamai és eltérései. In: Molnár Attila Károly (szerk.): *Polányi Mihály*. Budapest, Új Mandátum, 205–215.

Milgram, Stanley, 1967, The Small World Problem. *Physiology Today*, 2. 60–67.
Mills, Sara, 1997, *Discourse*. London, Routledge
Mitchell, Clyde J., 1969a, The Concept and Use of Social Networks. In: Mitchell, Clyde J.: *Social Networks in Urban Situatuions*. Manchester, Manchester University Press, 1–50.
Mitchell, Clyde J. (ed.), 1969b, *Social Networks in Urban Situatuions*. Manchester, Manchester University Press
Mittelstrass, Jürgen, 1998, Interdisziplinarität oder Transdisziplinarität? (1993). In: Mittelstrass, Jürgen: *Die Häuser des Wissens. Wissenschaftstheoretische Studien*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 29–48.
Mitten, Richard – Wodak, Ruth, 1997, *On The Discourse of Prejudice and Racism: Two Examples from Austria*. University of Vienna, Working Paper, 93–4. http://www.cas.umn.edu/wp934.htm
Mokyr, Joel, 1990, *The Lever of Riches. Technological Creativity and Economic Progress*. New York – Oxford, Oxford University Press
Molnár Attila Károly (szerk.), 2002, *Polányi Mihály*. Budapest, Új Mandátum
Mommsen, Wolfgang, 1972, *Max Weber und die deutsche Politik 1890–1920*. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
Moore, Barrington, 1966, *Social Origins of Dictatorship and Democracy; Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, Beacon Press
Moore, Barrington, 1978, *Injustice. The Social Bases of Obediance and Revolt*. White Plains, M. E. Sharpe
Moreno, Jacob, 1934, *Who Shall Survive*? New York, Beacon Press
Morris, Desmond, 1967, *The Naked Ape*. New York, McGraw-Hill
Moscovici, Serge, 2002, *Társadalom-lélektan. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris
Mouzelis, Nicos, 1995, *Sociological Theory: What went wrong?* London, Routledge
Mucchielli, Laurent, 1998, *La découverte du social. Naissance de la sociologie en France (1870–1914)*. Paris, La Découverte
Mucchielli, Laurent, 2004, *Mythes et histoire de sciences humaines*. Paris, La Découverte
Mullins, Nicholas C., 1973, *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology*. New York, Harper and Row
Mullins, Nicholas C., 1990, Sociology in America. In: Bryant, Christopher, G. A. – Becker, Henk A. (eds.): *What Has Sociology Achieved?* Houndmills, Basingstoke, Macmillan, 143–156.
Mumford, Lewis, 2000, *A gép mítosza. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Európa
Munnichs, Geert, 2002, Rational Politics? An Exploration of the Fruitfulness of the Discoursive Concept of Democracy. In: Schomberg, René von – Baynes, Kenneth (eds.): *Discourse and Democracy. Essays on Habermas's Between Facts and Norms*. New York, State University of New York Press, 185–199.
Müller-Doohm, Stefan, 1991, Soziologie ohne Gesellschaft? Notizen zum Gegenstandsverlust einer Disziplin. In: Müller-Doohm, Stefan (Hrsg.): *Jenseits der Utopie. Theoriekritik der Gegenwart*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 48–99.

Nadel, Siegfried F., 1957, *The Theory of Social Structure*. London, Cohen and West
Nahapiet, Janine – Ghosal, Sumantra, 1998, Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage. *Academy of Management Review*, 23. 242–266.
Nassehi, Armin, 2003, *Geschlossenheit und Offenheit. Studien zur Theorie der modernen Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
Neisser, Ulric, 1998, Introduction. In: Neisser, Ulric (ed.): *The Rising Curve. Long-Term Gains in IQ and Related Measures*. Washington, American Psychological Aassociation
Némedi Dénes, 1985, *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest, Gondolat
Némedi Dénes, 1990, Adalékok a nyilvánosságfogalom kritikájához. In: Várnai Györgyi (szerk.): *Logosz. Tanulmánykötet*. Budapest, ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 113–129.
Némedi Dénes, 1996, *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest, Áron

Némedi Dénes, 1998, Megjegyzések „Tardos Róbert Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára" című tanulmányához. *Szociológiai Szemle,* 2. 83–88.
Némedi Dénes, 1999a, Újra kell-e gondolni a szocialitás fogalmát? In: Kónya Anikó et al. (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi.* Budapest, Akadémiai, 411–420.
Némedi Dénes, 1999b, Empirikus társadalomkutatás a tizenkilencedik század végéig. In: Felkai Gábor et al. (szerk.): *A szociológia kialakulása.* Budapest, Új Mandátum, 429–454.
Némedi Dénes, 2000a, *Társadalomelmélet – elmélettörténet. Tanulmányok.* Budapest, Új Mandátum
Némedi Dénes, 2000b, Nemzet, Európa, NATO. Az államfői beszédek elemzése 1990–1997. *Jelkép,* (3), 63–84.
Némedi Dénes, 2000c, A kritikai elmélet normatív bázisának problémája Habermasnál (1988). In: Némedi Dénes: *Társadalomelmélet-elmélettörténet.* Budapest, Új Mandátum, 171–208.
Némedi Dénes, 2000d, A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle,* 10 (2), 3–16.
Némedi Dénes, 2000e, Az értékmentesség elve a szociológiában. In: Némedi Dénes: *Társadalomelmélet – elmélettörténet.* Budapest, Új Mandátum, 147–170.
Némedi Dénes, 2004, A kabil paradigma. *Szociológiai Szemle,* 14 (3), 23–35.
Némedi Dénes, 2005a, *Klasszikus szociológia 1890–1945.* Budapest, Napvilág
Némedi Dénes, 2005b, „Durkheim és az erős program" a tudományfilozófiában (1988). In: Fehér Márta – Békés Vera (szerk.): *Tudományszociológiai szöveggyűjtemény.* Budapest, Typotex, 133–160.
Némedi Dénes, 2006, A megismerés érdeke. *BUKSZ,* 18 (tavasz), 19–26.
Némedi, Dénes – Róbert, Péter, 2003, More Evolution than Revolution: Sociology in Hungary, 1990–2000. In: Keen, Mike Forrest – Mucha, Janusz L. (eds.): *Sociology in Central and Eastern Europe. Transformation at the Dawn of a New Millenium.* Westport, Connecticut, Praeger. 73–86.
Nicolet, Claude, 1975, *Le Radicalisme,* Paris, PUF
Nisbet, Robert, 1993, Society. In: Outhwaite, William – Bottomore, Tom (eds.): *The Blackwell Dictionary of Twentieth-Century Social Thought.* Oxford, Blackwell, 626–628.
Noiriel, Gérard, 1986, *Les ouvriers dans la société française, 19e–20e siècles.* Paris, Seuil.
Noiriel, Gérard, 1988, *Le creuset français. Histoire d'immigration XIXe–XXe siècles.* Paris, Seuil
Noiriel, Gérard, 1989, Pour une approche subjectiviste du social. *Annales,* 44 (6), 1435–1459.
Noiriel, Gérard, 1993, Les enjeux pratiques de la construction de l'objet. L'exemple de l'immigration. In: Charle, Christophe (éd.): *Histoire sociale, histoire globale?* Paris, MSH, 105–116.
Noiriel, Gérard, 1996, L'éthique de la discussion. À propos de deux conférences sur l'histoire (1903–1906). In: Gillard, Lucien – Rosier, Michel (éd.): *François Simiand. 1873–1935. Sociologie-histoire-économie.* Amsterdam. Éditions des archives contemporaines, 79–94.
Noiriel, Gérard, 2001, *A történetírás válsága.* Budapest, Napvilág
Norkus, Zenonas, 2000, Max Weber's Interpretative Sociology and Rational Choice Approach. *Rationality and Society,* 12 (3), 259–282.
Nowotny, Helga, 2003, *The Potential of Transdisciplinarity* http://www.interdisciplines.org/interdisciplinarity
Nowotny, Helga – Scott, Peter – Gibbons, Michael, 2004, *Wissenschaft neu denken. Wissen und Öffentlichkeit in einem Zeitalter der Ungewißheit* (2001). Weilerswist, Velbrück Wissenschaft

O'Brian, Flann, 2003, *A harmadik rendőr.* Budapest, Geopen
Oberhuber, Florian, 2003, Deliberation or 'Mainstreaming'? Empirically Researching the European Convention. In: Wodak, Ruth – Chilton, Paul (eds.): *New Research Agenda in CDA: Theory and Multidisciplinary.* Amsterdam, John Benjamins http://gerda.univie.ac.at/diskurs-politik-identitaet/save/obe_ms03.pdf
Oberhuber, Florian – Bärenreuter, Christoph – Krzyzanowski, Michal – Schönbauer, Heinz – Wodak, Ruth, 2005, Debating the European Constitution. On Representations of Europe/the EU in the Press. *Journal of Language and Politics,* (4) 2. 227–271.
Offerlé, Michel, 1994, *Sociologie des groupes d'intéręt.* Paris, LGDJ/Montchrestien
Offerlé, Michel, 2004, *Sociologie de la vie politique.* Paris, La Découverte
Ogbu, John, 1983, Minority Status and Schooling in Plural Societies. *Comparative Education Review,* 27 (2), 168–190.
Oktatási Minisztérium, 2004, *Statisztikai tájékoztató. Felsőoktatás 2003/2004.* Budapest
Olivier de Sardan, Jean-Pierre, 1996a, Anthropologie et sociologie. La pluridisciplinarité et les postures heuristiques. Du bon usage de la sociologie, numéro spécial de la *Revue européenne des sciences sociales,* 103, t. XXXIV, Genève, Droz, 195–201.
Olivier de Sardan, Jean-Pierre, 1996b, De quelques figures de la surinterprétation. Risque interprétatif et légitimation empirique en anthropologie. Dossier sur la surinterprétation. *Enquęte. Anthropologie, Histoire, Sociologie, Interpréter, surinterpréter,* 3. 31–59.
Olson, Mancur, 1987, *A nemzetek felemelkedése és hanyatlása* (1982). Budapest, Közgazdasági és Jogi
Olson, Mancur, 1997, *A kollektív cselekvés logikája* (1965). Budapest, Osiris
Orthmayr Imre, 1997, Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle,* 7 (3), 3–27.
Ory, Pascal – Sirinelli, Jean François, 1986, *Les Intellectuels en France, de l'Affaire Dreyfus à nos jours,* Paris, Armand Colin

Page, R. B., 2000, The Evolution of a Sociolinguistic Theory of Language. In: Coulmas, Florian (ed.): *The Handbook of Sociolinguistics.* Oxford, Blackwell Publishers, 15–32.
Paldam, Martin, 2000, Social Capital: One Or Many? Definition And Measurement. *Journal of Economic Surveys,* 14 (5), 629–653.
Parsons, Talcott, 1949,. *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers.* New York, The Free Press
Parsons, Talcott, 1964, *The Social System* (1951). New York, The Free Press
Parsons, Talcott, 2000, A modern társadalmak rendszere. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest, Új Mandátum, 40–61.
Parsons, Talcott – Smelser, Neil J., 1956, *Economy and Society. A Study in the Integration of Economic and Social Theory.* New York, The Free Press
Passeron, Jean-Claude, 1980, *Les mots de la sociologie* [édition provisoire]. Nantes, Université de Nantes
Passeron, Jean-Claude, 1982, L'inflation des diplômes: remarques sur l'usage de quelques concepts analogiques en sociologie. *Revue française de sociologie,* 23 (4), 551–584.
Passeron, Jean-Claude, 1991, *Le raisonnement sociologique: l'espace non-poppérien du raisonnement naturel.* Paris, Nathan
Passeron, Jean-Claude, 1994a, De la pluralité théorique en sociologie: théorie de la connaissance sociologique et théories sociologiques. *Revue européenne des sciences sociales,* 99. 71–116.
Passeron, Jean-Claude, 1994b, Homo sociologicus: réponses à objections. *Le Débat,* (79), 114–133.
Passeron, Jean-Claude, 1996a, La constitution des sciences sociales: état unitaire, fédération ou confédération?. *Le Débat,* (90), 93–112.
Passeron, Jean-Claude, 1996b, L'espace mental de l'enquęte. Dossier sur la surinterprétation. *Enquęte. Anthropologie, Histoire, Sociologie. 3. Interpréter, surinterpréter,* 89–126.
Passeron, Jean-Claude (éd.), 1999, *Richard Hoggart en France.* Paris, Bibliothèque Publique d'Information
Passeron, Jean-Claude, 2001a, *Le raisonnement sociologique: un espace non-poppérien de l'argumentation.* Paris, Albin Michel
Passeron, Jean-Claude, 2001b, Entre économie et sociologie: rationalité, formalisme et histoire. In: Grenier, Jean-Yves – Grignon, Claude – Menger, Pierre-Michel (éd.):. *Le modèle et le récit.* Paris, MSH, 99–138.
Passeron, Jean-Claude, 2001c, Le raisonnement sociologique: la preuve et le contexte. Les Conférences de l'Université de tous les savoirs (UTLS 2000). In: Michaud, Yves (éd.): *Qu'est-ce que la société?* Paris, Odile Jacob, 38–51.
Passeron, Jean-Claude – Grignon, Claude, 1989, *Le savant et le populaire: misérabilisme et populisme en sociologie et en littérature.* Paris, Le Seuil – Gallimard

PASSERON, Jean-Claude – MOULIN, Raymonde – VEYNE, Paul, 1996, Beszélgetés Robert Moulin-nel és Paul Veyne-nel. *Revue européenne des sciences sociales* (Du bon usage de la sociologie. Numéro spécial) 103. 275–354.
PASSERON, Jean-Claude – REVEL, Jacques, 2005, *Penser par cas.* Paris, EHESS
PÉCAUT, Daniel, 1996, La sociologie à la VIe section. In: REVEL, Jacques – WACHTEL, Nathan (éd.): *Une école pour les sciences sociales. De la VIe Section á l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.* Paris, Cerf, 145–167.
PENNAR, Karen, 1997, The Ties that Lead to Prosperity: The Economic Value of Social Bonds is Only Beginning to be Measured. *Bussines Week,* Dec. 15. 153–155.
PÉREZ-DÍAZ, Victor, 1998, The Puplic Sphere and a European Civil Society. In: ALEXANDER, Jeffrey C. (ed.): *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization.* London, Sage. 211–238.
PERROT, Michelle (ed.), 1980, *L'Impossible Prison. Recherches sur le système pénitentiaire au XIXe siècle.* Paris, Seuil
PESCHANSKI, Denis – POLLAK, Michael – ROUSSO, Henry, 1991, *Histoire politique et sciences sociales.* Paris, Complexe
PESTRE, Dominique, 2003, *The Evolution of Knowledge Domains. Interdisciplinarity and Core Knowledge.* http://www.interdisciplines.org/interdisciplinarity
PETERS, Bernhard, 1993, *Die Integration moderner Gesellschaften.* Frankfurt am Main, Suhrkamp
PINCH, Trevor, 1996, The Social Construction of Technology: a Review. In: FOX, Robert (ed.): *Technological Change. Methods and Themes in the History of Technology.* Amsterdam, Harwood Academic Publishers, 17–36.
PINÇON, Michel – PINÇON-CHARLOT, Monique, 2000, *Sociologie de la bourgeoisie.* Paris, La Découverte
PINKER, Steven, 1994, *The Language Instinct.* New York, William Morrow
PINKER, Steven, 2002,. *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature.* London, Allen Lane
PLATT, Jennifer, 1996, *A History of Sociological Research Methods in America, 1920–1960.* Cambridge, Cambridge University Press
PLÉH Csaba, 1980, *A pszicholingvisztika horizontja.* Budapest, Akadémiai
PLÉH Csaba, 1990, Szaván fogott szó. In: AUSTIN, John L.: *Tetten ért szavak.* Budapest, Akadémiai, 7–25.
PLÉH Csaba – SIKLAKI István – TERESTYÉNI Tamás (szerk.), 1995, *Nyelv, cselekvés, kommunikáció.* I–II. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
PLÉH Csaba – SIKLAKI István – TERESTYÉNI Tamás (szerk.), 2001,. *Nyelv-kommunikáció-cselekvés.* Budapest, Osiris
POKOL Béla, 2005, *Globális uralmi rend.* Budapest, Kairosz
POLÁNYI Mihály, 1992, A hallgatólagos következtetés logikája (1969). In: NAGY Endre – ÚJLAKI Gabriella (szerk.): *Polányi Mihály filozófiai írásai.* I. Budapest, Atlantisz, 155–181.
POLÁNYI Mihály, 1994, *Személyes tudás.* I–II. (1958). Budapest, Atlantisz
POLÁNYI Mihály, 1997, *Tudomány és ember* (1946). Budapest, Argumentum – Polányi Mihály Szabadelvű Társaság
POLLAK, Michel, 1976, La planification des sciences sociales. *Actes de la recherche en sciences sociales,* 8–9, 105–121.
POPPER, Karl, 1989, *A historicizmus nyomorúsága* (1960). Budapest, Akadémiai
POPPER, Karl, 1997, *A tudományos kutatás logikája.* Budapest, Európa. PORTES, Aleandro 1998. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology* 24. 1–24.
PORTES, Aleandro – LANDOLT, Patricia,1996, Unsolved Mysteries: The Tocqueville Files II . The Downside of Social Capital. *The American Prospect Online,* 7 (26). (http://www.prospect.org/print/V7/26/26-cnt2.html)
POTTER, Jonathan – WETHERELL, Margaret, 2004, *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour* (1987). London, Sage
POWER, Michael K., 1998, Habermas and Counterfactual Imagination. In: ROSENFELD, Michel – ARATO, Andrew (eds.): *Habermas on Law and Democracy. Critical Exchanges.* Berkeley, University of California Press, 207–225.

Presidency Conclusions, Lisbon European Council, 23 and 24 March 2000.
PRICE, Derek de Solla, 1979, *Kis tudomány – nagy tudomány* (1963). Budapest, Akadémiai
PRICE, Vincent, 1990, Társadalmi identifikáció és közvélemény. *Szociológiai Figyelő,* (4), 37–66.
PRIDE, John B. – HOLMES, Janet, 1972, Introduction. In: PRIDE, John B. – HOLMES, Janet (eds.): *Sociolinguistic. Selected Readings.* Harmondsworht, Penguin Books, 7–11.
PROCHASSON, Christophe, 1993, *Les intellectuels, le socialisme et la guerre, 1900–1938.* Paris, Seuil
PROCHASSON, Christophe, 1999, Les historiens et la sociologie de Bourdieu. *Le Bulletin de le SHMC,* 3–4.
PROST, Antoine, 1993, Pour une histoire sociale du temps présent. *Écrire l'histoire du temps présent. En hommage à François Bédarida.* Actes de la journée d'étude de l'IHTP, Paris, CNRS, 1992. május 14, Paris, CNRS, 356–358.
PROST, Antoine, 1994,. Seignobos revisité. *Vingtième siècle,* 43, 100–118.
PROST, Antoine, 1996a, Oû va l'histoire sociale? *Le Mouvement social,* 17. 15–22.
PROST, Antoine, 1996b, *Douze leçons sur l'histoire.* Paris, Le Seuil
PUTNAM, Robert D., 1993, *Making Demokracy Work.* Princeton, Princeton University Press
PUTNAM, Robert D., 1995, Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Demokracy,* 6. 65–78.
PUTNAM, Robert D., 2000, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community.* New York, Simon & Schuster
PUTNAM, Robert D. (ed.), 2002, *Democracies in Flux.* Oxford, Oxford University Press

QUINE, Willard Van Orman, 1999, Az empirizmus két dogmája (1953). In: FORRAI Gábor–SZEGEDI Péter (szerk.): *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény.* Budapest, Áron Kiadó, 131–152.

RADCLIFFE-BROWN, A. R., 2000, A társadalmi struktúráról. In: FELKAI Gábor – NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest, Új Mandátum, 28–40.
RANKE, Leopold von, 1824, *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514.* In: Sämtliche Werke, Leipzig, 1874 , t. 33, VI.
RAWLS, John, 1997, *Az igazságosság elmélete* (1971). Budapest, Osiris
REICHARDT, Sven, 2001, Bourdieu történészeknek? Kulturszociológiai kínálat a társadalomtörténet számára. *Korall,* 3–4, 233–246.
REISIGL, Martin – WODAK, Ruth (eds.), 2000, *The Semiotics of Racism. Approaches in Critical Discourse Analysis.* Vienna, Passagen-Verlag
REISIGL, Martin – WODAK, Ruth (eds.), 2001, *Discourse and Discrimination: Rhetoric of Racism and Antisemitism.* London, Routledge
REVEL, Jacques, 1979, Histoire et sciences sociales: les paradigmes de *Annales. Annales,* 34 (6), 1360–1376.
REVEL, Jacques, 1986, L'histoire sociale dans les *Annales:* une définition empirique. In: *Historiens et sociologues aujourd'hui.* Journées d'études annuelles de la Société Française de Sociologie, Université de Lille I, 1984. június 14–15. Paris, Éditions du CNRS, 169–178.
REVEL, Jacques, 1994,. Histoire, sociologie, histoire. *Le Débat,* 79, 104–110.
REVEL, Jacques, 1995, Histoire et sciences sociales: une confrontation instable. In: BOUTIER, Jean – JULIA, Dominique (éd.): *Passés Recomposés. Champs et chantiers de l'Histoire.* Paris, Autrement, 69–81.
REVEL, Jacques (éd.), 1996a, *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience.* Paris, Gallimard–Seuil
REVEL, Jacques, 1996b. Micro-analyse et construction du social. In: REVEL, Jacques (éd.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience.* Paris, Gallimard–Seuil, 15–36. (Magyarul: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas,* 4, 217–237.)
REVEL, Jacques, 1997, Le moment Berr. In: BIARD, Agnès – BOUREL, Dominique – BRIAN, Éric (éd.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie.* Paris, Albin Michel, 157–172.
REVEL, Jacques (éd.), 1999, *Fernand Braudel et l'histoire.* Paris, Hachette
REVEL, Jacques, 2001, Történelem földközelből. In: LEVI, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* Budapest, Osiris, 5–35. (Eredeti megjelenés: L'Histoire au ras du sol. In: LEVI, Giovanni 1989. *Le Pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle.* Paris, Gallimard.)

Revel, Jacques, 2003, Une histoire qui n'existe pas?. In: Encrevé, Pierre – Lagrave, Rose-Marie (éd.): *Travailler avec Bourdieu*. Paris, Flammarion, 101–110.
Revel, Jacques – Wachtel, Nathan (éd.), 1996, *Une école pour les sciences sociales. De la VIe Section á l'École des Hautes Études en Sciences Sociales*. Paris, Cerf
Ricœr, Paul, 1983–1985, *Temps et récit*. Tome 1. *L'Intrigue et le Récit historique* (1983). Tome 2. *La Configuration dans le récit de fiction* (1984). Tome 3. *Le Temps raconté* (1985). Paris, Seuil
Riedel, Manfred, 1972, Gesellschaft, bürgerliche. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, Klett-Cotta, Vol. 2. 719–800.
Ringer, Fritz K., 1987, *Die Gelehrten. Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890–1933* (1969). München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
Ritzer, George, 1975, *Sociology: A Multiple Paradigm Science*. Boston, Allyn and Bacon.
Ritzer, George, 1988, *Contemporary Sociological Theory*. New York, McGraw-Hill
Ritzer, George, 1991, *Metatheorizing in Sociology*. Lexington, Lexington Books
Ritzer, George, 1992, *Sociological Theory*. New York, McGraw-Hill
Ritzer, George – Smart, Barry, 2001, *Handbook of Social Theory*. London, Sage
Robertson, Roland, 1992, *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London, Sage
Robertson, Roland, 1995, Glocalisation: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. In: Featherstone, Mike – Lash, Scott – Robertson, Roland (eds.): *Global Modernities*. London, Sage, 25–44.
Roemer, John E., 1986, *Analytical Marxism*. New York – Paris, Cambridge University Press – MSH
Roethlisberger, F. J. – Dickson, William John, 1966, *Management and the Worker* (1939). Cambridge, Harvard University Press
Romelaer, Pierre – Lambert, Gilles, 2002, *The Rationalities of Decision-making*. Centre de Recherche Économique Pure et Appliquée. Université de Paris IX Dauphine. http://www.dauphine.fr/crepa/ArticleCahierRecherche/CahierdeRecherche/cahier75.pdf
Róna-Tas Ákos, 1991, A racionális döntések elmélete a szociológiában. *Replika*, 2 (4), 41–57.
Rorty, Richard M., 1992, Introduction. Metaphilosophical Difficulties of Linguistic Philosophy. In: Rorty, Richard M. (ed.): *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method*. Chicago, The University of Chicago Press, 1–40.
Rosanvallon, Pierre, 1998, *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*. Paris, Galimard
Rosenfeld, Michel, 1998, Can Rights, Democracy, and Justice Be Reconciled through Discourse Theory? Reflections on Habermas's Proceduralist Paradigm of Law. In: Rosenfeld, Michel – Arato, Andrew (eds.): *Habermas on Law and Democracy. Critical Exchanges*. Berkeley, University of California Press, 82–112.
Ross, Andrew, 1996, Introduction. In: Ross, Andrew (ed.): *Science Wars*. Durham, Duke, 1–15.
Ross, George, 1987, Destroyed by the Dialectic. Politics, the Decline of Marxism, and the New Middle Strata in France. *Theory and Society*, 1, 7–38.
Rossi, Alice S., 1984, Gender and Parenthood. *American Sociological Review*, 49. (1), 1–19.
Rousseau, Jean-Jacques, 1978, A társadalmi szerződésről. In: Rousseau, Jean-Jacques: *Értekezések és filozófiai levelek*. Budapest, Magyar Helikon, 463–618.
Rödel, Ulrich – Frankenberg, Günter – Dubiel, Helmut, 1989, *Die demokratische Frage*. Frankfurt am Main, Suhrkamp

Sabatini, Fabio, 2005, Social Capital as Social Networks. A New Framework for Measurement. *Working Paper No. 83*, University of Rome La Sapienza, Department of Public Economics
Sacks, Harvey, 1987, On the Preferences for Agreement and Contiguity in Sequences in Conversation (1973). In: Button, Graham – Lee, John R. E. *Talk and Social Organisation*. Clevedon, England, Multilingual Matters, 54–69.
Sacks, Harvey, 1992, *Lectures on Conversation* (1964–1972). 2 vols. Ed. Jefferson, Gail. Oxford, Blackwell.

Sahlins, Marshall, 1976, *The Use and Abuse of Biology*. Ann Arbor, University of Michigan Press
Sailer, Steve, 2000, Sociobiology at Age 25. *National Review*, 6 (19) (http://www.isteve.com/sociobiology.htm)
Saint-Jacques, Denys – Viala, Alain, 1999, A propos du champ littéraire: histoire, géographie, histoire littéraire. In: Lahire, Bernard (éd.): *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques*. La Découverte, 59–74.
Saint-Simon, Claude-Henri de, 1963, Egy genfi lakos levelei kortársaihoz. In: Saint-Simon, Claude-Henri de: *Válogatott írásai*. Budapest, Gondolat, 45–76.
Salais, Robert – Baverez, Nicolas – Reynaud, Bénédicte, 1986, *Invention du chômage – Histoire et transformation d'un catégorie en France des années 1890 aux années 1980*. Paris, Presses Universitaires de France
Samuelson, Paul A. – Nordhaus, William D., 2003, *Közgazdaságtan (1998)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi – Kerszöv
Sapiro, Gisèle, 2004, Le savant et le littéraire. Les hommes de lettre contre la sociologie durkheimienne. In: Heilbron, Johan – Lenoir, Remi – Sapiro, Gisèle (éd.): *Pour une histoire des sciences sociales. Hommage à Pierre Bourdieu*. Paris, Fayard, 83–106.
Sartori, Giovanni, 1999, *Demokrácia* (1993). Budapest, Osiris
Sartre, Jean-Paul, 1947, *Situations. 1*. Paris, Gallimard
Sassen, Saskia, 1999, Cracked Casings: Notes toward an Analytics for Studying Transnational Processes. In: Abu-Lughod, Janet L. (ed.): *Sociology for the Twenty-First Century. Continuities and Cutting Edges*. Chicago, The Chicago University Press, 134–145.
Saussure, Ferdinand de, 1997, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Corvina
Schelling, C. Thomas, 1998, Termosztátok, tragacsok és más modellcsaládok (1978). In: Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 208–241.
Scheuerman, William E., 2002, Between Radicalism and Resignation: Democratic Theory in Habermas's *Between Facts and Norms*. In: Schomberg, René von – Baynes, Kenneth (eds.): *Discourse and Democracy. Essays on Habermas's Between Facts and Norms*. New York, State University of New York Press, 61–85.
Schiff, Maurice, 1992, Social Capital, Labor Mobility, and Welfare: The Impact of Uniting States. *Rationality and Society*, 4. 157–175.
Schriffin, Deborah, 2002, *Approaches to Discourse* (1994). Oxford, Blackwell
Schlegoff, Emmanuel A., 1972, Notes on a Conversational Practice: Formulating Place. In: Sudnow, David (ed.): *Studies in Social Interaction*. New York, Free Press, 75–119.
Schlegoff, Emmanuel A., 1984, On Some Questions and Ambiguities in Conversation. In: Atkinson, Max – Heritage, John (eds.): *Structures of Social Action*. Cambridge, Cambridge University Press, 28–52.
Schlegoff, Emmanuel A. – Jefferson, Gail – Sacks, Harvey, 1977, The Preference for Self-correction in the Organization of Repair in Conversation. *Language*, 53. 361–382.
Schlegoff, Emmanuel A. – Sacks, Harvey, 1973, Opening up Closings. *Semiotica*, 8. 289–327.
Schleicher Nóra, 2003, Kommunikációs stratégiák a munkahelyi alkalmazkodásban. Másképp beszélnek-e a nők és a férfiak? Egy empirikus kutatás néhány eredménye. In: Némedi Dénes – Szabari Vera – Fonyó Attila (szerk.): *Kötőjelek 2002. ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve*. Budapest, 31–60.
Schlumbohm, Jürgen, 2000, Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas*, 4. 217–237.
Schnelle, Thomas, 1986, Microbiology and Philosophy of Science, Lwow and the German Holocaust: Stations of a Life – Ludwik Fleck 1896–1961. In: Cohen, Robert S. – Schnelle, Thomas (eds.): *Cognition and Fact. Materials on Ludwik Fleck*. Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 3–35.
Scholte, Jan Aart, 2000, *Globalization. A Critical Introduction*. Houndmills, Basingstoke, Palgrave
Schultz, Theodore W., 1983, *Beruházás az emberi tőkébe*. Budapest, Közgazdasági és Jogi
Scott, John, 1991, *Social Network Analysis*. London, Sage
Searle, John R., 2003, A beszédaktus mint kommunikáció. In: *Kommunikáció I. A kommunikatív jelenség*. Szerk: Horányi Özséb. Budapest, General Press. 258–276.

Seeley, John R. – Sim, Alexander R. – Loosley, Elizabeth W., 1956, *Crestwood Heights: A Study of the Culture of Suburban Life.* New York, Basic Books

Segerstrale, Ullica, 2000, *Defenders of the Truth: The Sociobiology Debate.* NewYork, Oxford University Press

Seignobos, Charles, 1901, *La méthode historique appliquée aux sciences sociales.* Paris, Alcan

Seignobos, Charles, 1908, L'inconnu et l'inconscient en histoire. *Bulletin de la Société française de Philosophie,* 8.

Seligman, Adam B., 1997, *A civil társadalom eszméje* (1992). Budapest, Kávé

SHMC 1999, Les historiens et la sociologie de Bourdieu. Table-ronde de la Société d'Histoire moderne et contemporaine. 6 mars 1999. *Le Bulletin de le SHMC,* 3–4.

Shapin, Steve–Schaffer, Simon, 1985, *Leviathan and the Air-Pump. Hobbes, Boyle, and the Experimental Life.* New Jersey, Princeton Press

Siefer, Gregor – Abrahams, Frederick, 1994, Studying Sociology in Postwar Germany. A Historical Synopsis. In: Schäfers, Bernhard (ed.): *Sociology in Germany. Development – Institutionalization – Theoretical Disputes (Special Edition of Soziologie).* Opladen, Leske–Budrich, 284–297.

Sik Endre – Wellman, Barry, 1998, Network Capital in Capitalist, Communist and Post-communist Countries. In: Wellman, Barry (ed.): *Networks int he Global Village.* Boulder, Westview Press

Síklaki István (szerk.), 1995, *A szóbeli befolyásolás alapjai.* I–II. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó

Simey, Thomas Sprensley – Simey, Margaret Bayes, 1960, *Charles Booth. Social scientist.* London, Oxford University Press

Simiand, François, 1987, Méthode historique et science sociale. Étude critique d'après les ouvrages récents de M. Lacombe et M. Seignobos (1903). In: Simiand, François: *Méthode historique et science sociales.* Éd. Cedronio, Marina. Paris, Éditions des archives contemporaines, 113–171.

Simmel, Georg, 1973, A szociológia problémája (1894–1908). In: Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 181–216.

Simmel, Georg, 1979, A titok és a titkos társadalom. In: Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 311–347.

Simon, Herbert A., 1982, *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Közgazdasági és Jogi

Simon, Herbert A., 1987, Választási előrejelzések „siessünk, mert lemaradunk" és „vesztes ügy, igaz ügy" hatása (1957). In: Bertalan László (szerk.): *Magyarázat, megértés, előrejelzés.* Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 233–244.

Simon, Herbert A., 2004, *Az ésszerűség szerepe az emberi életben* (1983). Budapest, Gondolat

Singh, Devandra, 1993, Adaptive Significance of Female Physical Attractiveness: Role of Waist-to-Hip Ratio. *Journal of Personality and Social Psychology,* 65, 293–307.

Skinner, Burrhus Frederic, 1957, *Verbal Behavior.* New York, Appleton–Century–Crofts

Skocpol, Theda, 1979, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China.* Cambridge, Cambridge University Press

Slater, Don, 1998, Analysing Cultural Objects: Content Analysis and Semiotics. In: Seale, Clive (ed.): *Researching Society and Culture.* London, Sage, 231–244

Smelser, Neil J. – Swedberg, Richard, 2005, Introducing Economic Sociology. In: Smelser, Neil J. – Swedberg, Richard (eds.): *The Handbook of Economic Sociology.* Princeton, Princeton University Press, 3–26.

Snijders, Tom A. B., 1999, Prologue to the measurement of social capital. *La Revue Tocqueville,* 20. 27–44.

Sokal, Alan –Bricmont, Jean, 2000, *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal* (1998). Budapest, Typotex

Sonkoly Gábor – Verdier, Nicolas, 1996, Hogyan gyúrjuk össze a morzsákat? *Régió,* 7 (4), 105–119.

Souloumiac, Julien – Fossier, Arnaud, é. n., *Passeron: entre Weber et Wittgenstein?* Revue Tracés 6, http://traces.ens-lsh.fr/archives/quatre/pdf/passeron.pdf

Spencer, Herbert, 1876, *The Principles of Sociology.* London, Williams and Norgate

Spencer, Herbert, 1997, A társadalom evolúciója (1876). In: Bohannan, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Budapest, Panem – McGraw-Hill, 32–62.

Sperber, Dan, 2003, *Why Rethink Interdisciplinarity* http://www.interdisciplines.org/interdisciplinarity

Staniszkis, Jadwiga, 1991, „Political Capitalism" in Poland. *East European Politics and Society,* Winter

Stelzer, Irwin (ed.), 2004, *The Neocon Reader.* New York, Grove Press

Stone, Lawrence, 1980, Retour au récit, ou réflexions sur une nouvelle vieille histoire. *Le Débat,* 4. 116–142.

Stone, Wendy, 2001, *Measuring Social Capital.* Research Paper No. 24, Australian Institute of Family Studies (www.aifs.org.au)

Sulloway, Frank J., 1995, Birth Order and Evolutionary Psychology: A Meta-Analytic Overview. *Psychological Inquiry,* 6. 75–80.

Sulloway, Frank J., 1996, *Born to Rebel: Birth Order, Family Dynamics, and Creative Lives.* New York, Pantheon

Swidler, Ann – Arditi, Jorge, 1994, The New Sociology of Knowledge. *Annual Review of Sociology,* 20. 305–329.

Szabari Vera, 2004, Bruno Latour tudományképe és a szociológia. In: Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek.* Budapest, Az ELTE TáTK Doktori Iskolájának Évkönyve. 27–42.

Szabari Vera, 2007, Társulások szociológiája. *Szociológiai Szemle,* 1–2., 109–118.

Szabó Márton, 1996, Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle,* (4), 103–132.

Szabó Márton, 1997a, Lehetséges-e diszkurzív politológia? *Politikatudományi Szemle,* (4), 103–117.

Szabó Márton (szerk.), 1997b, *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról.* Budapest, Scientia Humana

Szabó Márton, 2000, Beszélő politika – diszkurzív politológia. In: Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete.* Budapest, Jószöveg Műhely, 5–10.

Szabó Márton, 2003, Diskurzuselemzés és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle,* (3), 41–58.

Szalai Erzsébet, 1990, Az új elit. In: Szalai Erzsébet: *Gazdaság és társadalom.* Budapest, Aula, 169–176.

Szalai Erzsébet, 2001, *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Budapest, Aula

Szántó R. Tibor, 1991, Egy kelet-európai pionír. *Valóság,* 34 (4), 84–93.

Szántó Zoltán, 1992, Cselekvés és interakció. Jon Elster individualisztikus társadalom-elmélete. *Szociológiai Szemle,* 2 (3), 145–152.

Szántó Zoltán, 1998, A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In: Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete.* Budapest, Osiris– Láthatatlan Kollégium, 7–24.

Szántó Zoltán, 1999, *A társadalmi cselekvés mechanizmusai. A strukturalista-individualisztikus szemléletmód a modern szociológiában. Elméleti és empirikus elemzések.* Budapest, Aula

Szántó Zoltán, 2004, Gary Stanley Becker és a modern társadalomtudomány. In: Hajósi Péter et al. (szerk.): *Válogatás Gary S. Becker írásaiból. Szakkollégiumi Füzetek 37.* Budapest, Aula, 280–294.

Szántó Zoltán – Tóth István György, 1993. Társadalmi hálózatok elemzése. *Gazdaság és Társadalom,* 1. 31–55.

Szczepanski, Jan, 1973, *A szociológia története : A szociológia problematikájának és módszereinek fejlődése,* Budapest, Kossuth

Szekeres András, 1999, Mikrotörténelem és általános történeti tudás. *Századvég,* 15. http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/15/szekeres.htm

Szelényi Iván, 1990a, Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika.* Budapest, Európa, 7–49.

Szelényi Iván, 1990b,. A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata. In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika.* Budapest, Európa, 51–98.

Szelényi Iván, 1990c, Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redisztributív gazdaságokban. In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika.* Budapest, Európa, 165–202.

Szelényi Iván, 1992,. *A harmadik út?* Budapest, Akadémiai

Szelényi Iván, 2004, Kapitalizmusok, szocializmusok után. *Egyenlítő* 2 (4), 2–11.

SZELÉNYI Iván – EYAL, Gil – TOWNSLEY, Eleanor, 1996, Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, 5 (2–3), 7–29., 7–32.
SZELÉNYI Iván – SZELÉNYI Szonja, 1990, Az elit cirkulációja? *Kritika*, 19 (10), 8–10.
SZÉPE György (szerk.), 1975, *Társadalom és nyelv*. Budapest, Gondolat
SZIJÁRTÓ István M., 1996, Mi a mikrotörténelem? *Aetas*, 11 (4), 157–185.
SZIJÁRTÓ István M., 2000, Történeti antropológia és mikrotörténelem. *BUKSZ*, 12 (nyár), 151–159.
SZTOMPKA, Piotr, 1994, Evolving Focus on Human Agency in Contemporary Social Theory. In: SZTOMPKA, Piotr (ed.): *Agency and Structure. Reorienting Social Theory*. Yverdon, Gordon and Breach, 25–60.

TAKÁCS Erzsébet, 2004, Választani Isten és a társadalom között? A durkheimi szociológia Raymond Aron értelmezésében. In: NÉMEDI Dénes – SZABARI Vera (szerk.): *Kötőjelek 2003. ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve*. Budapest, 175–196.
TAKÁCS Erzsébet, 2005a, Egy vita története. A szociológusok és történészek viszonya a *fin du siècle* Franciaországában. *Korall*, 19–20. 5–36.
TAKÁCS Erzsébet, 2005b, A történettudomány szociológusi látképe az *Annales sociologiques*-ban (1934–1941). In: NÉMEDI Dénes – SZABARI Vera (szerk.): *Kötőjelek 2004. ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve*. Budapest, 73–89.
TAKÁCS Erzsébet, 2005c, Bourdieu történelem-szemlélete és a történészek Bourdieu-képe. *Szociológiai Szemle*, 15 (4), 41–59.
TAKÁCS Erzsébet, 2005d, *Jean-Claude Passeron és a szociológiai okfejtés*. Kézirat
TAKÁCS Erzsébet, 2006, Struktúra, mélységszint vagy hosszú időtartam? Lévi-Strauss, Gurvitch és Braudel vitája antropológiáról, szociológiáról és történelemről az 50-es évek Franciaországában. *Századvég*, 11 (39), 69–90.
TAKÁCS Károly, 2003, *Túl sován és borsán – A racionális döntések elmélete és a modern társadalomtudomány*. http://www.bkae.hu/~tkaroly/cselekveselmelet.doc
TAMÁS Pál, 2002,. A megélt válság, avagy világképek a szociológiában. Hozzászólás a vitához. *Szociológiai Szemle*, 12 (3), 135–149.
TARDOS Róbert, 1995, A kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma? *Szociológiai Szemle*, 5 (4), 73–81.
TARDOS Róbert, 1998, Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára. *Szociológiai Szemle*, 8 (1), 3–22.
Tentons l'expérience, 1989, *Annales*, 44 (6), 1317–1323.
THORNHILL, Randy – PALMER, Craig T., 2000, *A Natural History of Rape: Biological Bases of Sexual Coercion*. Cambridge, MIT Press
TILLY, Charles, 1984, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York, Russell Sage Foundation
TITSCHER, Stephan – MEYER, Michael – WODAK, Ruth – VETTER, Eva (eds.), 2003, *Methods of Text and Discourse Analysis* (2000). London, Sage
TOPALOV, Christian, 1994, *Naissance du chômeur 1880–1910*. Paris, Albin Michel
TOPALOV, Christian, 1998, A munkanélküliség föltalálása és a századelő szociálpolitikái. In: LÉDERER Pál – TENCZER Tamás – ULICSKA László (szerk.): *„A tettetésnek minden mesterségiben jártasak..."* Budapest, Új Mandátum, 298–325.
TÓTH István György, 2005, Bizalomszint, kötelezettségi hálók és társadalmi tőke: előtanulmány. In: *Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban*. Tárki Alapítvány, Budapest, 2005. április. (www.socialnetwork.hu)
TOURAINE, Alain, 1954, Le traitement de la sociologie globale dans la sociologie américaine contemporaine. *Cahiers internationaux de sociologie*, 16, 126–144.
TOURAINE, Alain, 1981, Une sociologie sans société. *Revue française de sociologie*, 22. 3–13.
TOURAINE, Alain, 1984, *Le retour de l'acteur: essai de sociologie*. Paris, Fayard
TOURAINE, Alain, 1998, Sociology Without Society. *Current Sociology*, 46 (2), 119–143.
TOURAINE, Alain, 2004, La sociologie après la sociologie. *Revue du M | A | U | S | S (Une théorie sociologique générale est-elle pensable? De la science sociale)* 24. 51–61.
TOURAINE, Alain, 2005, *Un nouveau paradigme. Pour comprendre le monde d'aujourd'hui*. Paris, Fayard
TREIBEL, Annette, 1994, *Einführung in soziologische Theorien der Gegenwart*. Opladen, Leske-Budrich
TRIVERS, Robert L., 1971, The Evolution of Reciprocal Altruism. *Quarterly Review of Biology*, 46. 35–57.
TRIVERS, Robert L., 1972, Parental Investment and Sexual Selection. In: CAMPBELL, Bernard (ed.): *Sexual Selection and The Descent of Man: 1871–1971*. Chicago, Aldine, 136–179.
TRIVERS, Robert L., 1974, Parent-Offspring Conflict. *American Zoologist*, 14. 249–264.
TRIVERS, Robert L. – WILLARD, Dan E., 1973, Natural Selection of Parental Ability to Vary the Sex Ratio of Offspring. *Science*, 179. 90–92.
TURNER, Stephen P., 2004, The Maturity of Social Theory. In: CAMIC, Charles – JOAS, Hans (eds.): *The Dialogical Turn. New Roles for Sociology in the Postdisciplinary Age*. Lanham, Rowman & Littlefield, 141–170.
TURNER, Stephen Park – TURNER, Jonathan H., 1990, *The Impossible Science. An Institutional Analysis of American Sociology*. Newbury Park, Sage

ÚJLAKI Gabriella, 1993, A realizmus kérdése Polányi Mihály tudományfilozófiájában. *Polanyiana*, 3. 86–106.
UNESCO, 1952, *The Race Concept; Results of an Inquiry* [A *The Race Question in Modern Science* sorozatban]. Paris, UNESCO

VAN LEEUWEN, Theo, 1993, Genre and Field in Critical Discourse Analysis. *Discourse and Society*, 4 (2), 193–223.
VAN LEEUWEN, Theo – WODAK, Ruth, 1999, Legitimizing Immigration Control: A Discourse-Historical Analysis. *Discourse Studies*, (11), 83–118.
VÁRKONYI Ágnes, R., 1973, *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban*. I. *A pozitivista történetszemlélet Európában és hazai értékelése 1830–1945*. Budapest, Akadémiai
VASKOVICS László, 2002, Szociológia egy eredményes évszázad után és egy eredményes évszázad előtt? Replika Némedi Dénes tanulmányához. *Szociológiai Szemle*, 12 (3), 150–159.
VEBLEN, Thorstein, 1993, *The Higher Learning in America* (1918). New Brunswick, Transaction Publishers.
VEKERDI László, 1994, A tudománytörténetírás történetéről. In: VEKERDI László: *Tudás és tudomány*. Budapest, Typotex, 5–44.
VERBEEK, Peter-Paul – KOCKELKOREN, Petran, 1998, The Things that Matter. In: *Design Issues*, (14), 28–42.
VEYNE, Paul, 1971, *Comment on écrit l'histoire*. Paris, Seuil
VEYNE, Paul, 1994, Une distinction rhétorique. *Le Débat*, 79. 111–113.
VIALA, Alain, 1985, *Naissance de l'écrivain, sociologie de la littérature à l'âge classique*. Paris, Minuit

WACQUANT, Loďc, 1995, Durkheim et Bourdieu. Le socle commun et ses fissures. *Critique*, 579–580., 655–656.
WALLERSTEIN, Immanuel, 1983, *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században* (1974). Budapest, Gondolat
WALLERSTEIN, Immanuel, 1995a, What Are We Bounding, and Whom, When We Bound Social Research. *Social Research*, 62 (4), 839–856.
WALLERSTEIN, Immanuel, 1995b, *Impenser la science sociale*. PUF, Paris
WALLERSTEIN, Immanuel, 1999. The Heritage of Sociology. The Promise of Social Science. *Current Sociology*, 47 (1), 1–37.
WALLERSTEIN, Immanuel – JUMA, Calestous – KELLER, Evelyn Fox – KOCKA, Jürgen, 2002, *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés*. Budapest, Napvilág
WALZER, Michael, 1983, *Spheres of Justice. A Defence of Pluralism and Equality*. Oxford, Martin Robertson

WALZER, Michael, 1995, The Concept of Civil Society. In: WALZER, Michael (ed.): *Toward a Global Civil Society*. Oxford, Berghahn Books, 7–27.
WALZER, Michael, 2002, Equality and Civil Society. In: CHAMBERS, Simone – KYMLICKA, Will (eds.): *Alternative Conceptions of Civil Society*. Princeton, Princeton University Press, 34–49.
WARDHAUGH, Ronald, 1995, *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris – Századvég
WARNER, Wiliam L. – LUNT, Paul S., 1941, *The Social Life of a Modern Community*. New Haven, Yale University Press
WARNER, Wiliam L. – LUNT, Paul S., 1942, *The Status System of a Modern Community*. New Haven, Yale University Press
WASSERMAN, Stanley – FAUST, Katherine, 1994, *Social Network Analysis: Methods and Applications*. New York, Cambridge University Press
WATTS, Duncan J., 1999, *Small Worlds*. Princeton, Princeton University Press
WATTS, Duncan J. – STROGATZ, Steven H., 1998, Collective Dynamics of 'Small-World' Networks. *Nature*, 393. 440–443.
WEBER, Max, 1982, A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme (1905). In: WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Budapest, Gondolat, 27–290.
WEBER, Max, 1987, *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriatan* (1922). Budapest, Közgazdasági és Jogi
WEBER, Max, 1988a, *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
WEBER, Max, 1988b, Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen (1920). In: WEBER, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck). I–III. 237–573., 1–378., 1–442.
WEBER, Max, 1998, *Tanulmányok*. Budapest, Osiris
WEBER, Max, 2000, Szociológiai alapfogalmak. In: FELKAI Gábor – NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum, 480–508.
WEBER, Max, 2003, A megértő szociológia néhány kategóriájáról (1913). In: ERDÉLYI Ágnes: *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése*. Budapest, Typotex, 109–184.
WEHLER, Hans-Ulrich, 1983, Történelem és szociológia (1973). In: NÉMEDI Dénes (szerk.): *Történelem és szociológia*. Budapest, Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Főosztálya. (Szociológiai füzetek, 32.) 26–41.
WEHLER, Hans Ulrich, 1987–2003, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. München, C. H. Beck. 4 Vol.
WEHLER, Hans Ulrich, 2001, *Historisches Denken am Ende des 20. Jahrhunderts, 1945–2000*. Göttingen, Wallstein
WEISS, Gilbert – WODAK, Ruth, 2000, Debating Europe: Globalization Rhetoric and European Union Employment Policies. In: BELLIER, Irène – WILSON, Thomas M. (eds.): *An Anthropology of the European Union. Building, Imagining and Experiencing the New Europe*. New York, Berg, 75–92.
WEISS János, 2002, Szociológia és társadalomfilozófia. In: FELKAI Gábor – MOLNÁR Attila Károly – PÁL Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Budapest, Új Mandátum, 257–272.
WELLMAN, Barry, 2000, Networking Network Analyst: How INSNA Came to Be. *Connections*, 23 (1), 20–31.
WELLMAN, Barry, 2002, *Networks for Newbies. A Non-Technical Introduction to Social Network Analysis* (WWW. chass.utoronto.ca /~wellman)
WELLMAN, Barry – BERKOWITZ, Steve D. (eds.), 1988, *Social Structures: A Network Approach*. Cambridge, Cambridge University Press
WESSELY Anna, 1986, A tudásszociológia mint interpretáció-elmélet. *JANUS*, 1 (3), 11–35.
WESSELY Anna, 1997, Philosophy of Science and Sociology of Knowledge. *Innovation*, 10 (1), 7–15.
WESSELY Anna, 2005, Szocioanalízisben. Pierre Bourdieu: A tudomány tudománya és reflexivitása. *BUKSZ*, 17 (ősz), 220–230.

Westinghouse Learning Corporation – Ohio University, 1969, *The Impact of Head Start: An Evaluation of the Effects of Head Start on Children's Cognitive and Affective Development (Vols. 1 and 2, Report to the Office of Economic Opportunity)*. Athens, Author
WETHERELL, Margaret – TAYLOR, Stephanie – YATES, Simeon J. (eds.), 2001a, *Discourse as Data. A Guide for Analysis*. London, Sage
WETHERELL, Margaret – TAYLOR, Stephanie – YATES, Simeon J. (eds.), 2001b, *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London, Sage
WETSMAN, Adam – MARLOW, Frank, 1994, „Mainstream Science on Intelligence". *The Wall Street Journal*, december 13, A18. [Később megjelent még az *Intelligence*, 1997, 24. köt. 1. számában is.] http://www.udel.edu/educ/gottfredson/reprints/1994WSJmainstream.pdf (2007. 02. 01.)
WETSMAN, Adam – MARLOW, Frank, 1995, Intelligence: Knowns and Unknowns. *Report of a Task Force established by the Board of Scientific Affairs of the American Psychological Association*. http://www.lrainc.com/swtaboo/taboos/apa_01.html. [Egy kissé átszerkesztett változata megjelent később az *American Psychologist* 1996 februári számában.]
WETSMAN, Adam – MARLOW, Frank, 1999, How Universal Are Preferences for Female Waist-to-Hip Ratios: Evidence from the Hadza of Tanzania. *Evolution and Human Behavior*, 20. 219–228.
WHITE, Harrison C., 1963, *An Anatomy of Kinship*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall
WHITE, Harrison C., 1992, *Identity and Control. A Structural Theory of Social Action*. Princeton, Princeton University Press
WHITE, Hayden, 1973, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, John Hopkins University Press
WILDE, Rein de, 2000, *Smarter all the Time*. Egyetemi jegyzet. University of Maastricht. (Translated from Wilde, Rein de 2000. *De voorspellers. Een kritiek op de toekomstindustrie*.) Amsterdam, De Balie
WILSON, Edward O., 1975, *Sociobiology: The New Synthesis*. Cambridge, Harvard University Press
WINDOLF, Paul, 2005, Was ist Finanzmarkt-Kapitalismus?. In: WINDOLF, Paul (Hrsg.): *Finanzmarkt-Kapitalismus. Analysen zum Wandel von Produktionsregimen*. (KZfSS Sonderheft 45.) Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 20–57.
WINNER, L., 1993, Upon Opening the Black Box and Finding It Empty: Social Constructivism and the Philosophy of Technology. *Science, Technology and Human Values*, 18 (3), 362–378.
WITTGENSTEIN, Ludwig, 1989,. *Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus logico-philosophicus*. Budapest, Akadémiai
WITTGENSTEIN, Ludwig, 1992, *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz
WODAK, Ruth, 2001a, What CDA is about – A Summary of its History, Important Concepts and its Developments. In: WODAK, Ruth – MEYER, Michael (ed.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Sage Publications, 1–13.
WODAK, Ruth, 2001b, The Discourse-Historical Approach. In: WODAK, Ruth – MEYER, Michael (ed.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Sage, 63–94.
WODAK, Ruth, 2003, The Genesis of Racist Discourse in Austria since 1989 (1996). In: Caldas-COULTHARD, Carmen R. – COULTHARD, Malcolm (eds.): *Texts and Practices. Reading in Critical Discourse Analysis*. London, Routledge, 107–128.
WODAK, Ruth – MEYER, Michael (eds.), 2001, *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Sage
WOOLCOCK, Michael, 1998, Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework. *Theory and Society*, 27. 151–208.
Woolcock, Michael, 2001, The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes. *ISUMA Canadian Journal of Policy Research*, 2 (1), 11–17.
WOOLCOCK, Michael – NARAYAN, Deepa, 2000, Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy. *The World Bank Research Observer*, 15 (2), 225–249.
WRIGHT, G. H. von, 1987, Magyarázat és megértés (1971). In: BERTALAN László (szerk.): *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 43–210.

Yearley, S., 2005, *Making Sense of Science. Understanding the Social Studies of Science.* London, Sage
Young, Michael, 1961, *The Rise of the Meritocracy, 1870–2033: An Essay on Education and Equality.* Baltimore, MD, Penguin Books
Yu, Douglas W. – Shepard, Glenn H. Jr., 1998, Is Beauty in the Eye of the Beholder? *Nature,* 396. 321–322.

Zaret, David, 1985, *The Heavenly Contract. Ideology and Organization in Pre-Revolutionary Puritanism.* Chicago, University of Chicago Press
Zerubavel, Eviatar, 1990, La standardisation du temps – Une perspective socio-historique. *Politix,* (10–11), 21–32.
Zombory Máté, é. n., *A nemzet mint képzeleti laboratórium* (kézirat)

A hálózat-fejezet internetes forrásai:
http://web.worldbank.org
http://www.analytictech.com/networks/definitions_of_social_capital.htm
http://www.socialcapitalgateway.org/
www.analytitech.com/networks/whatis.htm
www.sfu.ca/~insna/INSNA/na_inf.html
www.socialnetwork.hu

A diskurzus-fejezet internetes forrásai:
http://gerda.univie.ac.at/diskurs-politik-identitaet/index.php
http://regi.terasz.hu/main.php3?id=hirvilag&page=cikk1&hir_id=1276
http://www.hetek.hu/index.php?cikk=10440

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő: Gellériné Lázár Márta
Olvasószerkesztő: Sebes Katalin
Borítóterv: Gábor Péter
Tördelés: AbiPrint Bt., Budapest
Felelős vezető: Abinéri Ottó ügyvezető
Nyomás, kötés: Séd Nyomda Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Katona Szilvia ügyvezető igazgató
Megjelent: 55,1 (A/5) ív terjedelemben

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskolájáb Némedi Dénes vezetésével kutató közösség alakult, amely a Modern sz ciológiai paradigmák elnevezésű projekt keretében elemzéseket készít a közelmúlt és a jelen társadalomtudományi elméleteiről. Olyan kérdés foglalkoztatták a szerzőket, mint többek között az, hogy

- mi az összefüggés az életvilág és a rendszer között;
- miről szólnak az újosztály-elméletek;
- mi a biológiai imperializmus;
- milyen az új tudásszociológia;
- hol és hogyan alkalmazzák a racionális döntéselméletet;
- mi a hálózatelemzés jelentősége;
- milyen következményekkel járt a 'diszkurzív fordulat' a társadalor tudományokban;
- hogyan alakult történelem és szociológia kapcsolata a társadalor tudományban?

Már a példákból is kitűnik, mennyire gazdag e könyv témaköre. A sz ciológia modern korszakában számtalan elméleti megközelítés születe ezekről azonban – főként idehaza – kevés elemző és összegző munk született. E könyv sem vállalkozhat a modern megközelítések teljes á tekintésére. Azokat az elméleti újításokat mutatja be a kötet, amelyek szociológiai elméletek és más társadalomtudományi diszciplínák határa jöttek létre.

A kötet szerzői olyan fiatal kutatók (Huszár Ákos, Hack-Handa Józse Csizmadia Zoltán, Takács Erzsébet, Géring Zsuzsanna, Zombory Mát Szabari Vera és Király Gábor), valamint tanáraik (Némedi Dénes, Lakato László), akik érzékenyek az elméleti problémákra, noha a mai korszellem b zalmatlan azokkal szemben. Pedig tudjuk, hogy fogalmak nélkül vak mara „érzéki szemléletünk", s hogy gondolkodásunkat – fogalmainkon keresztül érdekes elméletek tehetik próbára. Ilyeneket ismerhet meg e kötet lapjair az olvasó – az is, aki egy-egy terület behatóbb feltérképezésére vállalkozi és az is, aki csak általános tájékozódásra, akarja használni. A kötet és benne található hatalmas szakirodalmi áttekintés ezért jó segítség leh mind az oktatásban, mind a társtudományok képviselői számára korun ezen égető kérdéseiben való alaposabb tájékozódásban.

ISBN 978 963 9697 24 9

6000 F

MODERN SZOCIOLÓGIAI PARADIGMÁK

MODERN SZOCIOLÓGIAI PARADIGMÁK

NAPVILÁG KIADÓ